C 1 3506
B 1 85.7
K 1. 79 7

कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ७
परिसंख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् ।
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ८
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम ।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ९
पूरो प्रीतोऽसि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ।
राज्यं चैव गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥ १०
प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ ११
अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ १२
कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥ १३
यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुरेव च ॥ १४
कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति ।

ᵉस्मार सर्वांश्च — ᵈ) Ś1 K1 ᵒदिंदुरिवाᵒ(!) G3 ᵒस्मरान्
(7 Lᵃ) G3 स सतर्प्य S सुखान् (for शुभान्) — ᵉ) T2
G (except G1 3) ᵒसहस्र तत्

8 After 8^{ab}, Dn D1 4 ins

838* यौवन प्राप्य राजर्षि सहस्रपरिवत्सरान् ।
विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने ।
अलकाया स काले तु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ।
यदा स पश्यते काल धर्मात्मा त महीपति ।

9 Before 9, D4 (marg) ins ययातिरुवाच, S (except T2 G2 4 5) ययाति — 9^{ab}=(var) 2^{ab} — ᵃ) B1.5 6 D2 S (except T2 G1 6) यथाकाल (for ᵒकाम) — ᵇ) B1.5 6 D2 T1 G3-5 M यथाकामᵒ (M6-8 यथासुखᵒ) — ᶜ) M6-8 ᵒया सम्यग् — After 9, D4 (marg) T G ins

839* तेजसा तव सत्पुत्र पूर्णं यौवनमुत्तमम् ।

K0 4 (om line 6) Dn D2 (om line 6) ins after 9 D4 (marg, om line 8), after 839*

840* न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
एकस्यापि न पर्याप्त तस्मात्तृष्णा परित्यजेत् ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत । [5]
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्ता तृष्णा त्यजत सुखम् ।
पूर्णं वर्षसहस्र मे विषयासक्तचेतस ।
तथाप्यनुदिन तृष्णा ममैतेष्वभिजायते ।
तस्मादेनामह त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगै सह । [10]

[Cf 693* (v 1 1 70 44) — The source of this is the Visnup (4 10 9-15), where the entire passage (with the exception of line 6) recurs with but slight variation — (L 1-2) = lines 6-7 of 693*, and Manu 2 94]

10 T1 M8 5 om 10^{ab} — ᵃ) D2 प्रीतोस्मि तव भद्र ते — ᵇ) B (except B1) D2 स्वं (for इद) — ᶜ) K4 Da Dn D1 4 M8.5 चेद, B D2.5 T G च मे (G1 च त्व) (for चैव) Da Dn D1.4 स्व (for इद) — After 10ᶜ, T G ins

841* यावदिच्छसि यौवनम् ।
तावद्दीर्घायुप भुङ्क्ष्व,

while M ins

842* मया दत्त तु सान्वयम् ।
यावदिच्छसि तावच्च यौवनेन समन्वितम् ।
भुङ्क्ष्व राज्य सुदीर्घायु

— ᵈ) K2 पुन (for सुत)

11 Before 11, all MSS ins वैशᵒ उ (K1 2 D2 S om उᵒ) — ᵃ) D5 राजन् — ᵇ) S ᵒतिर्नहुषात्मजः — ᶜ) K2 स्व प्रपेदे च, G1 3 प्रतिसपेदे M6-8 स (for च) — ᵈ) K2 स पूरुᵒ; D2 5 पूरुश्च, G1.2.4 ᵒस्त्व, G3 ᵒस्त. S पुनरात्मवान्

12 ᵃ) Hypermetric! Ś1 K1 D5 तु नृप; K0 2 Ñ1 2 नृप (sic), K3 4 च नृप (for नृपतिं) — ᶜ) T G ᵒखा पौरा

13 ᵃ) M6-8 ᵒस्य दौहित्र — ᵇ) K1 सुत विभो, M8.5 प्रिय सुत — ᶜ) K0 ज्येष्ठ सुतम् B (except B1) D2 यदु व्यतिक्रम्य — ᵈ) B (except B1) D2 पूरो राज्य (by transp) K0 3.4 Ñ2 B Dn D1.2 4 प्रयच्छसि.

14 ᵃ) Da यदु श्रेष्ठ — ᵇ) Ś1 B5 T1 M8.5 ᵒस्तदनु, K0 3.4 राजस्तमनु, G3 ᵒस्तव तु Some MSS तुर्वशु — ᶜ) G1 5 ततो (for सुतो) Some MSS द्रुह्य — ᵈ) T G अनुर्द्रुह्यु (G6 अनु पूरु)श्च पार्थिव (T2 G6 ᵒव), M अनुद्रुह्युरनतर (sic)

15 ᵃ) K0 B1 D5 ज्येष्ठमतिᵒ — ᵇ) S (except T1 G3) यवीयान् — ᶜ) K0 एव (for एतत्) G2.5 ᵒयामास, G1 ᵒयामोय — ᵈ) Ś1 धर्मस्तमनुᵒ; K3 4 धर्मं समनुᵒ, B2.6

एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥ १५

ययातिरुवाच ।

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।
ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥ १६
मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।
प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ १७
मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।
स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ १८
यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।
द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ १९
पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ।
मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ २०
शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।
पुत्रो यस्त्वानुवर्तेत स राजा पृथिवीपतिः ।
भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ २१

प्रकृतय ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभो ॥ २२
अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव ।

स्वधर्ममनु°, B5 धर्मं स्वमनु°, Da Dn D1 4 धर्मं स्व प्रति° (Da2 D4 परि°), D5 धर्ममेवानु°, G3 4 5 स्व धर्ममनु° M अनुचिंतय — After 15, K2 ins

843* धर्मं चोल्लङ्घयश्राजा प्रजानां दु समावहेत् ।

16 Ś1 K1 S om उवाच — a) D2 द्विजातिप्र° — b) M3 मद्वच — T2 om 16^{c}–18^{b}

17 T1 om 17 (cf v l 16) — d) G3 स ह; M6–8 न तु

18 T2 om 18^{ab} (cf v l 16) — a) G1 वचकृद्धि, G2 वचनाद्धि (for वचनकृत्) — b) K2 हितकर्मा च T1 G हितस्य (T1 G2 4 6 °श्च) विभवस्य च — c) K4 Ñ2 B (except B1) D2 तु (for च) — After 18, T1 G1. 3 ins

844* अपुत्री तु नर स्वर्गाद्दु स नरकमाविशेत् ।

D2 (marg) T1 (om line 1) 2 G2 3 (om line 1) 4–6 M ins after 18 G1, after 844* above

845* पुदिति नरकस्याख्या दु स हि नरकं विदु ।
पुतस्त्राणात्तत पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र च ।
आत्मन सदृश पुत्र पितृदेवर्षिपूजने ।
यो वहूना गुणतर स पुत्रो ज्येष्ट उच्यते ।
ज्येष्ठांशहारो गुणकृदिह लोके परत्र च । [5]
श्रेयान्पुत्रगुणोपेत स पुत्रो नेतरो वृथा ।
वदन्ति धर्मं धर्मज्ञा पितृणा पुत्रकारणात् ।

[(L 1) T2 G4–6 पुदित्या नर°, M पूतीति नर° — (L 2) D2 G1. 2 पितुस्त्रा°, G3 अतस्त्रा°, G5 पुद्स्त्रा°; M पूतिस्त्रा° — (L. 4) D4 भवेदेक , G3 गुणकर — After line 4, G1. 3 ins

846* मूकोऽन्धवधिर श्वित्री स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
चोर किल्बिपक पुत्रो जेष्टो न ज्येष्ठ उच्यते ।

— (L 5) T2 G4–6 ज्येष्ठांशभाक्स — (L 6) T2 G2 4–6 पुत्रो गुणो°]

19 b) A few MSS तुर्वशुना S पुन (for अपि च) — c) Ś1 K द्रुह्येन (K2 3 °ण), Da M6–8 द्रुह्युणा G3 om the first च — d) B भृश कृता (by transp), D2 भृशं तथा — After 19, K3 reads 21^{ab} (for the first time), followed by 848* (cf v l 21), repeating 21^{ab} in its proper place

20 a) B D (except D5) G3 तु (B1 च) (for मे) In Ś1, the portion of the text from 20^{b} up to the end of this adhy is lost on the missing upper half of a fol (62) — b) K1 2 B (except B5) Da Dn D1 4 मानित च, D5 °त मे — d) Ñ1 2 D (except D2 5) G3 transp जरा and धृता — After 20^{cd}, G3–5 ins

847* वेदोक्त सभव मखमनेन हृदयोद्भवम् ।
तस्य जातमिद कृत्स्नमात्मा पुत्र इति श्रुति ।

— T2 G6 M om 20^{e}–21^{d} — e) B D2 स च कामो मम (by transp) — f) K0 4 हितकाङ्क्षिणा, Ñ2 B5 D (except D2 5) मित्ररूपिणा

21 Ś1 missing T2 G6 M om 21^{abcd} (cf v l 20) For K3 cf v l 19 — a) D5 ममापि (for शुक्रेण) — c) K1 Dn1 G1–3 5 यस्त्वनु° — T1 G (except G6) ins after 21^{cd} K3, after the first occurence of 21^{ab} (cf v l 19)

848* यो वानुवर्ती पुत्राणा स पुत्रो दायभाग्भवेत् ।
[K3 योनुवर्ती पितृणा स पुत्रो दायादभाग्भवेत्]

— e) G4 भवतो ह्यनुयाम्येव, G5 °तो ह्यनुनया° M एष (for एव)

22 Ś1 missing (cf v l 20) K3 प्रजा°, T2 G

C. 1 3530 B. 1 85. 31 K. 1 79 87

वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥ २४
दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ २५
यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।
द्रुह्योरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ २६
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १
उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।

(except G1.3) पौरा (for प्रकृ°) K1 S om ऋजु — c) K3 पुत्रो यो, T2 G स पुत्रो T1 G1 M गुणसयुक्तो, T2 G2-6 गुणयुक्तो हि — b) S हितकृत्सतत गुरो॰ (M पितु) — d) K G2 स (? read सन्) प्रभो, B6 Dn D1 4 सत्तम , G1 य॰ प्रभो — After 22, S ins

849* वेदधर्मार्थशास्त्रेषु मुनिभि॰ कथित पुरा ।

[T1 वेदे धर्मेयथा शास्त्रे, G3 वेदे धर्मार्थशास्त्रे च, M वेदे धर्मे (M3.5 धर्मे वेदे) चार्थशास्त्रे]

23 Ś1 missing (cf. v l. 20) — b) K0 1 3.4 B1.6 D2 5 य प्रिय , K2 M य॰ पुत्र , T1 स्वसुत॰ — c) M5 वरदानाच्च — d) K0 D2 कर्तुमुत्तर

24 Ś1 missing (of v l 20) S om. उवाच — c) K1.4 Dn3 D5 T1 G2 अभिषि° T G तथा; M तदा — d) K2 Ñ1 B D (except D2 5) °मात्मन॰ S ययातिर्द्विजपूर्वक Cf. line 2 of 850* — After 24, D5 (marg) S ins

850* यदुं च तुर्वसु चोभौ द्रुह्यु चैव सहानुजम् ।
अन्तेषु स विनिक्षिप्य नाहुष स्वात्मजान्सुतान् ।

[(L 1) D5 M6-8 तुर्वसु चैव — (L. 2) T2 G6 अथ, G1 असौ (for स) G1 3 ययाति (for नाहुष)]

25 Ś1 missing (of v l 20) — a) K0 3.4 स दत्वा, T1 G3 दत्वा तु — b) D5 °वास ततो गत — c) G1.3 पुरात्तु S तस्माद् (for राजा) — d) B D2 तापसैर्वृत — After 25, K0 4 D1.4 (marg) ins

851* देवयान्या च सहित शर्मिष्ठया च भारत ।
अकरोत्स वने राजा सभार्यस्तप उत्तमम् ।

26 Ś1 missing (of v l 20) — a) K2 B5 राजन्, G1.3 पुत्रा (for जाता) Ñ3 यदो सुतास्तु यदव , B1.4 6 यदोर्जातास्तु (B1 °श्च) यदव , T G2 4-6 M यदोर्जाता यादवास्तु (M3.5 °श्च) — b) K4 Ñ B D °ना स्मृता — c) K द्रुह्यस्य तु (K4 च) Ñ1 B3 D3 द्रुह्योस्तु तनया भोजा, B1 4-6 Dn D1.4 द्रुह्यो सुतास्तु (B1 4-6 °श्च)वै भो°

27 Ś1 missing (of v l 20) — c) Ñ1.2 B3 Dn D1.4 °सहस्राणि — d) T1 कारय न प्रभो, T2 G कारयिता प्रभो, M3 5 कलियुगेभवत् D2 बली, M6-8 प्रभो (for वशी)

Colophon — *Major parvan* T2 G1.3-6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 Da2 T1 संभव; to it Ñ1 2 add ययात्युपाख्यान D2 G4 M (om *sub-parvan* name) mention only यायात Ś1 K0-3 Ñ3 B Da D1.4 5 indicate the end of the Yayāti episode by यायात समास, Ñ1 2 Dn G1.4 by पूर्वयायात समास- — *Adhy name* G1 ययातेर्वनवास — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 illegible, B5 79, Da1 D4m 83, Dn3 84, T1 70, T2 20, G M 21 — *S'loka no* Ñ3 Da1 28, Dn 35, M3 33 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3506

81

☞ This adhy is missing in V1 (of v l 1 68-74), the MS is *wholly* ignored here

1 K1 3 D2.5 S om उवाच — b) G1.3 पुरुम् (for पुत्रम्) — c) = 10c

2 a) K3 4 T2 G2 4 6 तु, M3.5 स (for च) — b) K0 3 4 तापसै॰ K0 D5 सह ससित , K2 सह सस्तुत॰, K3 D1 4 सह शंसित , B Dn D2 सशित(Dn D2 शसित)व्रत (B1-4 D2 °तै), Da सह सगतै (Da2 °त) — c) D5-

फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ २
स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ३
निपतन्प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४
तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ।
प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल संसदि ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ६
देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः ॥ ७
तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तरां कथाम् ।
दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १०
अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् ॥ ११
संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानतः ॥ १२
अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ।
शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ १३
पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंवृत्तिरभून्नृपः ।

C 1 3548 / B 1 86. 15 / K 1 80 16

राजा, S भूत्वा (for दान्तो) — d) Ṅ3 यदा, B1 (m as in text) D5 तदा; Dn S तत (for यथा)

3 a) K3 स गत्वा, D2 सगत Ṅ1 B3 Da Dn D1 4 स्वर्निवास, Ṅ3 स्वर्ग°; D2 सुख° K2 B3 Da तु (for त) Ṅ2 स्वर्निवासित्व, S स्वर्ग(T1 G1 M स्व नि)वासार्थ — b) Ṅ1. 2 B (except B5) D (except D2) सुखी S (except T1 G1 3) सुखसुत्तमं (for मुदित सु°) — c) K0 3. 4 Ṅ1 2 D (except D2) S कालेन नाति(K3 Dn1 m चाति)महता — After 3, D4 (marg ; om lines 2-3) S ins

852* साधुभि सगतिं लब्ध्वा पुन स्वर्गमुपेयिवान् ।
जनमेजय ।
स्वर्गतश्च पुनर्यश्च निवसन्देववेश्मनि ।
कालेन नातिमहता शक्रेण च्यावित कथम् ।

With the last line of 3cd and v 1

4 a) K0 3 4 D5 विवश , K1 नियत, Ṅ3 S (except M6-8) निवसन् D5 पतित (for प्रच्यु°) — b) G3 संप्राप्तो — c) A few MSS °रीक्षे T1 G3 स्थितोंतरिक्षे दौहित्रे — d) Ṅ3 G3 तथेति

5 ab) T2 G2 4 6 एव K2 transp पुन and गत Ṅ1 2 B2 Dn D5 T2 G श्रुत (G2 4 °त) — cd) S तदा सार्धं वसुमता श्रीमता चाष्टकेन च — Ś1 om 5ef

6 Da1 जन्मे° S1 K1 om उवाच S om जनमे° उ° (cf. 852*) — ab) S कारणेन दिव केन सप्राप्तो द्विजसत्तम — Ś1 K1 om 6e–7d — 6ef=1 62 2cd — f) K0. 3 4 Da1 M6-8 देवर्षि°

7 Ś1 K1 om 7 (cf v 1 6) — a) S (except T1 G1 3) राजा देवसमो — c) Ṅ1 B D2 M6-8 सोमवश° — d) T1 G1 3 °समप्रभ

9 Ś1 K1. 3 D5 S om. उवाच — a)=1. 53 35a — b) B3 5 6 Dn D1 4 (m as in text) °रुत्तमा — c) T1 G1 3 नि(T1 अ)खिलेन (for दिवि चेह) Ś1 K1 पुण्या ता, Da °र्थ्यां — d) Ś1 K1 °मोचिनीं, Ṅ1 3 B1 3 4 D2 °मोच°, a few MSS °णाद°

10 b) T2 G (except G1 3) transp पूरु and पुत्र — c)=1c Ś1 K1 ततो (for राज्ये) — d) Ś1 पुनराजा (sic) and गत (sup lin प्रव° and तदा as in text)

11 a) S1 K3 Ṅ B1 4 5 Dn D4 G3 M3 5 अत्येषु, B3 Da अन्येषु, D5 म्लेच्छेषु, Cd as in text Ś1 K1 3 4 B5. 6 च, T2 G (except G1. 3) अथ (for स) D1 2 अमात्येषु वि° — b) S पुत्रान्वै पूरुपूर्वजान् — d) K1-3 B1 Dn2 n3 D4 T G5 6 M6-8 स न्य°

12 a) K3. 4 Ṅ1 2 B3. 4 Dn D1. 4 5 शसितात्मा, Ṅ3 सश्रि°, T2 G (except G3) सयता° — c) T G (except G3 4) अग्निं च K1 हुत्वा, K3 B (except B3) Da1 जुह्वद्

13 a) B1 4 D2 अतिथिं Ś1 K Ṅ3 Da D5 पूजयन्नित्य — b) S द्विजान् (for विभु) — c) T1 G1 3 आसाद्य, T2 G4-6 °दाय, G2 °नाय — d) M6-8 शेषान्ने

14 a) K1 G1 पूर्णे Ś1 K0-3 सहस्र वर्षाणाम्, K4 D5

C. 1 3548
B. 1 80. 15
K. 1 80. 16

अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १४
ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ १५
एकपादस्थितश्चासीत्षण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।
स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसद्मनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।
यदा स पूरुस्तव रूपेण राज-
ञ्जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।

T G सर्पसहस्राणाम् Ñ Dn च, Da तु (for स) — c) K2 T1 G1 M5 अभक्ष T2 G6 शरदा, G2-5 च ततस् — d) Da नियतसयम , D5 °मानस

15 c) S (except T2 G6) पुन (for तप) Ñ1.2 B D (except Da D5) तथा (B5 तत) पचाग्निमध्ये च (D2 तु) — d) K3 D5 नृप; Ñ3 T2 G3 6 पुन , G1 तत , G2 4 5 तप , M मुनि (for नृप°) Ñ1.2 B Dn D1 2 4 तपस्तेपे स वत्सर

16 a) Ś1 K1 Ñ B3 Dn2 D4 5 G3 °पाद T2 G2 4.6 °श्चापि — b) T1 G1.3 षण्मास च T2 G1-6 अभवत्तदा, M नियतव्रत° — After 16ab, D4 (marg) S ins

853* एवमेव तथाब्दाना पर्यायेण गत तदा ।

— c) S महायोगी (for पुण्य°) T2 G गत Dn स्वर्गं — d) D2 व्याप्य, G6 प्रेत्य, Cd आवृत्य (as in text) K (except K1) रोदसीं, Cd as in text

Colophon — *Major parvan* T2 G M समव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 समव, to it Ñ1.2 add उत्तरयायात Ś1 K0-2 Ñ3 B Da Dn D1 4 5 T2 G4 M8.4 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* K3 ययातिस्वर्गगमन, K4 ययातितपश्चर्या, T2 G4 तपश्चर्या — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 96, K0 83, B5 80, Da1 D4 m 84, Dn3 85, D5 81, T1 71, T2 21, G M 22 — *S'loka no* Ñ3 M3 19, Da1 Dn 17 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3523

82

☞ This adhy is missing in V1 (cf v I 1 68 74), the MS. is *wholly* ignored here

1 Ś1 K1.3 D5 S om उवाच — a) K0 3.4 Ñ3 तु स (by transp), T1 चाय; G1 3 स च D5 राजर्षि.. — b) K0 2 B1 m Da न्यवसद् Ñ1 B3 4 6 D (except Da D5) S °वेश्मनि, Ñ3 °सन्निधौ — c) Ñ1 सर्वैर्, B5 सार्धं (for साध्यैर्) — d) Ś1 K1 B4 G1.3 M3 5 तदा, B5 सदा

2 a) Dn D1 4 देवलोक T1 G2 4.5 पुण्य-; T2 पुनर् (for ब्रह्म) — b) K0 संसरत्, K3 शशास; K4 ससरन् Ś1 K1 यती (for वशी) — After 2ab, T G (except G3) ins

854* पूजितस्त्रिदशै· साध्यैर्ययातिरतिधार्मिक ।

— d) Da स्मृति , D5 श्रुत, T G1-6 श्रुत

3 a) Ś1 transp स and कदाचित् — b) Ś1 K1 °मासदत्; G6 °मागत — After 3ab, M6-8 ins

855* कथयित्वा कथास्तात शक्रेण सह पौरव ।

— In Ś1, 3cd–4ab (up to गृहीत्वा) is lost on a broken upper portion of a fol. (63) — d) Dn D1.4.5 transp पृष्ट and स

4 K1 om उवाच S (T2 om) इन्द्र (for शक्र उ°) — a) T1 G5 यथा K0 G1.2 5 om स — b) K0 च, K4 अथ, S वि (for प्र) — K1 om 4c–5c — c) Ñ1.2 B (except B5) D (except Da D5) तदा च राज्यं

तदा राज्यं संप्रदायैव तस्मै
त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४

ययातिरुवाच ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥५
अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६
आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८
अरुंतुदं पुरुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९
सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।
सदासतामतिवादांस्तितिक्षे-
त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ १० C 1 3560 B 1 87 10 K 1 81 18

— d) K0 D1 किमुक्त Ñ3 कथयस्व राजन्
5 K1 om. 5abc (cf v. 1 4) — Ś1 S om उवाच — G2 om 5cd — d) Ś1 illegible, K0 2 D5 °रोंतेधि°, K1 भ्रातरो (sic) नाधिप°, K4 D2 °रोंते नृ°, S (G2 om) °रोंताधि° — D4 (marg, om lines 14–15) S ins after 5 (G2, after 5ab)

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्य क्रोध तथैव च ।
जैह्य च मत्सर वैर सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातर पितरं चैव विद्वास च तपोधनम् ।
क्षमावन्त च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्त क्रोशते नर· । [5]
दुर्जन सज्जन द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्त च निर्धन ।
अकर्मी कर्मिण द्वेष्टि धार्मिक चाप्यधार्मिक ।
निर्गुणो गुणवन्त च शक्रैतत्कलिलक्षणम् ।
विपरीत च देवेन्द्र एतेषु कृतलक्षणम् । [10]
ब्राह्मणो वाथ राजा वा वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
प्रशस्तेषु प्रशस्तार प्रशस्यन्ते यशस्विन ।
तस्मात्प्रशस्ते देवेन्द्र नर सक्तमना भवेत् ।
अलोकज्ञा ह्यप्रशस्ता भ्रातरस्ते ह्यबुद्धय ।
अन्त्याधिपतय सर्वे ह्यभवन्मम शासनात् । [15]
इन्द्र ।
स्व हि वै धर्मदो राजन्कथ्यसे धर्ममुत्तमम् ।
कथयस्व पुनर्मेऽद्य लोकवृत्तान्तमुत्तमम् ।

[(L 1, 3) D4 नृपो (for नरो) and ज्येष्ठ (for चैव) — (L 4) T1 G1–3 राजेंद्र (for देवे°) — (L 6) T2 G4–6 M सुजन (for सज्ज°) — (L 7) D4 तपस्विन चातपस्वी, M रूपस्विनमरूपस्वी — (L 8) D4 T2 G1 3 6 च न (for चाप्य) — (L 10) T G राजेंद्र — (L 12) T G3–6 प्रसक्ताश्चेत् (for प्रशस्तार) D4 प्रशस्तृभि., M6–8 प्रशस्तिभि (for यश°) — (L 13) G1–3 राजेंद्र]

6 b) K4 वरिष्ठ (for विशि°) — c) T2 G1 5 अमानुषा मानुषेभ्य· प्र° — d) K3 विशिष्ट, K4 [ऽ] वशिष्ट ; D2 पुराण, G3 M5 प्रधाना.

7 a) Ś1 नाक्रुश्ये, K1 नाक्रुचे (for नाक्रो°) — d) D2 सुकृतिं. G3 चैव

8 Cf Manu 2 161 (s'loka!). — b) K3 °दधीत G3 न हिंसक परमर्मादवीत (sic) — c) G1–3 पुनरुद्विजेत. — d) Ś1 K1 D2 Arjp Nilp °द्रुषतीं, Ñ2 3 B Dn D1 °दुष°; Da D4 5 °दुश°, Cd as in text Ñ1 न ता वदेद्दोपवतीमधर्म्या

9 a) After °तुद, Ñ1 B D2 ins वै. K (except K3) Ñ2 3 D (except D2 4 5) T G3 4 M (except M3) परुष B6 °पस्य तीक्ष्ण K0 3 4 Ñ2 B1m 3 Da Dn D1 4 तीक्ष्णवाच, Ñ1 B4 5 D2 तु तीक्ष्णं, B1 (orig) सुतीक्ष्ण — b) Ś1 K1 G (except G1 3) मनुष्य — c) K3 नराणां (for जना°) S क्षिप्र ह्यलक्ष्मीर्भजते मनुष्य (T2 G2 4–6 नर त) — d) K0 S निकृतिं, Cd as in text Ś1 महातम्, M6–8 वदत

10 a) K1 B5 D5 अति, Ñ1 B3 G6 अथ, Da1 G5 अपि (for अभि) — b) S (except G3) सदा (for तथा) T2 G (except G1 3) transp पृष्ठ° and रक्षि° — d) T2 G1 6 आर्यवृत्ति

11 Cf v 1 1 74 12 — b) Ś1 K1 यैराचित

C. 1. 3551
B. 1. 87. 11
K. 1. 81. 19

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२
तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

इन्द्र उवाच ।
सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज-
न्गृहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।
तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र
केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १

ययातिरुवाच ।
नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कंचित्पश्यामि वासव ॥ २
इन्द्र उवाच ।
यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च

— c) K (except K1) Ñ B D M वा (Da1 तुद; Da2 D5 as in text) (for वा) K (except K1) Ñ B D (except Da D5) M ते (for ये) — d) G3 तान्यद्वितो K4 परेभ्य

12 a) Ñ1 2 नास्तीदृशं; T1 G1, 2 6 नैतादृ°; T2 G2 4, 5 न तादृ° Ñ1 स्वचरणं; B Da °वद्°; D5 °वच°; T2 सुवचनं, G2 3 °हन°; Cd as in text — c) Ś1 यथा; K1 दयां; Ñ1 2 B D G दया (Dn1 G2 यदा; G3 यथा as in text) Ko transp मैत्री and च K3 लोकेषु

13 a) M3 5 प्रियं; Cd सांत्व (as in text) — b) T1 G1 नो (for न) — c) G2, 4 5 °पूज्य यो (for °पूजयेद्) B3 T1 G1 3, 6 M6-8 नित्यं; D2 देयान; D5 यथात्; M3, 5 चापि (for दद्यात्) — d) Ś1 Ko 1 2 Ñ3 D5 याचेत्तु न; K3 याचेत न, K4 न याचेत्तु, S न याचेच्च. K4 कथंचन

Colophon om in B1-6 — *Major parvan* T2 G1 3-6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 संभव; to it Ñ1 2 add उत्तरयायात Ś1 K1-4 Ñ3 B1 2 Da Dn D1 4 5 T2 G1-4 M3 5 (om the sub parvan name) mention only उत्तरयायात (B3 यायात) — *Adhy name* Ko 2 4 ययातियाचन; M इन्द्रययातिसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 84, Da1 D4 m 85, Dn2 86, T1 72, T2 22, G M 23. — *S'loka no.* Ñ3 Dn 13, Da1 14, M3 22 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3536.

83

☞ This adhy. is missing in V1 (cf v. 1. 1. 68. 74), the MS. is *wholly* ignored here

1 Ś1 K1 शक्र; S इन्द्र (cf v 1 3) — a) K2 B D2 कार्याणि (for कर्मा°) — b) Ñ1 2 D (except D2) M5 गृह — c) S त (T1 G1 ततस्, G3 तेन) त्वां

2 Ś1 K1 S om उवाच — b) Ñ B5 6 Dn D1 4 5 गधर्वेषु मह° — d) B (except B1) अन्य; D2 नान्य; a few MSS किंचित्

3 Ś1 K1 शक्र; S इन्द्र (cf v 1 1) — a) Cf 5c B (except B3) M (except M3) यदव°; G3 यथाव°. T1 G2 M सदृशाच्छ्रेय°, T2 G1 3-6 सदृशान् श्रे° Cd cites सदृश (as in text) — b) K1 कनी°; B3 Dn D1 मल्पी°; T2 G2 वरी°; Cd पापीयस (as in text) B1 °भाव; D2 °भाव, T2 °भावान्; M3 चाभ्युदित°, M5 °भावात् M6-8 चाप्युदितप्रभाव T1 G1, 4-6 वरी(T1 पापी)यसश्चापि (G1 °सं°वय) निजप्रभावात — c) Ś1 K क्षत°; Ñ B5 Da Dn D1 4 स्यत°, D5 क्षीण°, S (except T1 G1 2) चांत° (for अन्त°) T1 तदेह, G1 तथेह; G2 च एते; G3 तयेह, G4-6 च ये ते (for तथेमे) — d) Ñ1, 2 T2 G (except G2) पतितोस्यथ (G3 °सीह)

4 Ś1 K1 S om. उवाच — b) T G (except G3) गतो and लोक° Ko 3, 4 D2 5 G1-6 यदि मे (by transp) — c) Ñ1 D (except D2 5) इच्छाम्यह सु°. — d) T1

पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे
क्षीणे पुण्ये पतितास्यद्य राजन् ॥ ३

ययातिरुवाच ।

सुरर्षिगन्धर्वनरावमाना-
त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः
सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

सतां सकाशे पतितासि राजं-
श्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते
न तेऽवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहायामरराजजुष्टा-
न्पुण्यॉल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त-
मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६

कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः
स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारा-
त्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ७
दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे
वितर्कयन्तः परिमोहिताः स्मः ॥ ८
दृष्ट्वा च त्वां विष्ठितं देवमार्गे
शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे
तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९
न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं
कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ १०

C 1 3573
B 1 88 10
K 1 82 10

लोके, T2 G2 4-6 समीपे, G1 8 M सकाशे (for मध्ये), cf 5^a

5 Ś1 K1 शक्र, Ñ2 देवराज उ°, S इन्द्र (cf v l 3) — ^{a}) T2 G6 समीपे (for सकाशे) T2 G पतितोसि — ^{b}) Ś1 यदि (for यत्र) B3m G (except G1 8) लब्धोसि — ^{c}) B1 Dn D1 4 एतद्वि° Ñ B D च (for तु) S नाहुष मा स्म सर्वान् (for तु पुनर्य°) — ^{d}) Cf 3^a Ñ1 Da Dn D1 4 स्म मावमस्था, T1 G1. 3 6 वाचावमस्था, T2 G4 5 तथावमस्था, G2 एवावमस्था, M अवमस्था (for न तेऽव°) S सदृशान् श्रेय° (cf v l 3^a)

6 Ś1 K1 D2 S om उवाच — ^{a}) T2 G2 4-6 प्रभूता°, G1 प्रभावो° (for प्रहाया°) Ś1 °गुप्तान्, K3 Dn2 n3 T2 G (except G1) °जुष्टात् — ^{b}) B4 5 Dn1 n3 S (except M3 5) °ल्लोकात्पत° — ^{c}) T2 G (except G1 3) °र्पिरथाष्ट° K3 अथ (for तम्) — ^{d}) K2 त धर्म°, Cd सद्धर्म° (as in text)

7 Before 7, all MSS except Ś1 K1 ins अष्टक उ° (S om उ°) — ^{c}) K3 T1 तपसि, Ñ3 तमसि, G3 पतन् (for पतसि). Ko °धरप्रकाश — ^{d}) Ko से खेचरा°

8 ^{a}) Ñ3 सूर्यपथ — ^{c}) Ko 2 B5 इह; G1 च, M5 हि (for इति) — G3 om from पततीति up to °यन्त (in ^{d}) — ^{d}) G3 °मोहितोस्मि K2 B3. 5 6 Dn1 D2 4 G1 4-6 M3 5 स्म

9 ^{a}) K (except K1) D (except Da) T Cd धि(T1 दि)ष्ठित, Ñ1 2 त्रिशिष्ट, B4 G2 °स्थित — ^{b}) B D2 शक्राग्नि° — ^{c}) Ś1 K D5 प्रत्युद्गता, Ñ3 अभ्युद्यता Ko स्मो (for त्वा) Ś1 K1-3 वयमेव — ^{d}) Ñ3 यथातथ्ये, G3 तत्त्वहितु (for तत्त्व पाते) K4 Ñ1 2 B (B3 marg) Da D2 प्रया(B3 orig 6 °या)ते, Dn D1 4 च पाते, D5 ययाते (for पाते) B1 तु त्रिजि°

10 ^{a}) A few MSS त्वा (for त्वां) Ś1 K2-4 Cd धृष्ण(Ś1 K3 °ष्णु)व, D2 भूष्णव — ^{b}) T2 om 10^b K3 न चापि त्व पृ° T1 G पृच्छसे (G1 °ते) K2 4 B1 3 5 Da Dn1 n3 D2 G (except G1) स्म, M6-8 च M3 5 न त्वा पृच्छाम स्पृहणीयरूप (cf ^{c}) — ^{c}) D2 तस्मात्त्वां, D4 S (except T2 G3) ते त्वा Ś1 K1 Dn पृच्छामि Ko 2 Ñ3 B1 Dn D1 5 °रूप, S (except T2) कमनीयरूप (T1 G1 3 °प) — ^{d}) G1 om वा T1 G2 कस्त्व भवान्, T2 G4-6 कस्यासि त्व, G3 कस्त्व भर्ता, M6-8 कस्य त्व वै Ś1 K4 D2 T2 G3 4 5 M स्विहागा, K1 इहागा., G3 च्युतोसि;

C. 1. 3574
B. 1. 88. 11
K. 1. 82. 11

भयं तु ते व्येतु विषादमोहौ
त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ११
सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां
सतां सदैवामरराजकल्प ।
ते संगताः स्थावरजङ्गमेशाः
प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२
प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

यया‍तिरुवाच ।
अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोका-
त्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १
अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्य-
स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्जे ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २
अष्टक उवाच ।
अवादीश्चेद्वयसा यः स वृद्ध
इति राजन्नाभ्यवदः कथंचित् ।
यो वै विद्वान्वयसा *सन्स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

G6 त्विहागत

11 ^{a}) K (except K4) Ñ3 B D2 5 T1 G3 M च (for तु) G3 M व्यैतु — ^{b}) K2 त्यजस्व Ñ B1. 5 Da D4 चैवेंद्र°, B7 4. 6 Dn D1 5 चैवेंद्रसमप्रभाव — ^{d}) K0 3. 4 विसोढु T1 G1 3 वृत्र(G1 बल)हा चापि शक्र°, T2 G2 4–6 बलवृत्रहता

12 ^{a}) S (except T1 G3) सुखाच्युताना — ^{b}) D3 G2 4 5 सदेवामर°, G3 सकाशेमर° — ^{c}) T G ये (G2 सु) (for ते) — ^{d}) Ś1 प्रतिष्ठितास्ते, K1 °ष्ठित ते T2 प्राप यिष्यति त्वां सद° G2 तेषु प्रतीतश्च सता च मान्य

13 ^{b}) T2 G2 4 5 विभु — ^{c}) T1 G1–3 सूर्ये प्रभु (by transp) K2 (sup lin) 3 4 T2 G1 5 प्रकाशत्वे, D5 °शे च; T1 G3 प्रताप° — ^{d}) S सता(T1 स त्व)मभ्या° Ś1 K1 °गतो गुरु Ñ3 B3 Da सतां साधु सदा गति

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1. 2 T1 संभव; to it Ñ1. 2 add उत्तरयायात Ś1 K0–3 Ñ3 B D M (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात *Adhy name* K0 3 4 M3 5 ययातिपतन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 85, B5 81, Da1 D4m 86, Dn3 87, T1 73, T2 23, G M 24 — *S'loka no* Ñ3 Da1 Dn M3 13 — *Aggregate s'loka no* : Dn2 3549

84

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v l. 1 68. 74), the MS is *wholly* ignored here

1 K1 om ययातिरु° S om उवाच — ^{c}) D5 प्रवासित D3 S सुरर्षिसिद्धलो° (by transp) — ^{d}) S तत(G6 इत)श्च्युत K4 पतितास्म्यल्प° G1 (by corr) °पुण्यात्

2 ^{a}) M वयसाभिवद्य — ^{b}) B4 तेनाति°; D2 तन्नोभि°, M °भिवाद्य Ś1 K1 D2 om न Ñ3 B3. 4 om. प्र — ^{c}) B3 4 6 च (for वा) — ^{d}) M (except M3), °तीह द्वि° (cf. v l 3)

3 Ś1 K1 (hapl) om 3 T1 om 3–4 B5 reads 3 in marg., after 10^{b} As पाठांतर, D1 *repeats* 3 (with v l) — S om उवाच — ^{a}) S अविद्वांश्चेद् K2 Dn D1 (first time) 4 त्व (for चेद्) K0 3 4 Ñ1. 2 Dn D1 (first time) 3 4 य प्र-; K2 D5 G1 सप्र, Ñ3 [ऽ]सौ प्र-; D1, (second time) य स; T2 G6 न स, G2 सुप्र-; M स स

यथातिरुवाच ।

प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहु-
स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्यम् ।
सन्तोऽसतां नानुवर्तन्ति चैत-
द्यथा आत्मैषामनुकूलवादी ॥ ४

अभूद्धनं मे विपुलं महद्वै
विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि ।
एवं प्रधार्यात्महिते निविष्टो
यो वर्तते स विजानाति जीवन् ॥ ५

नानाभावा बहवो जीवलोके
दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः ।
तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो
दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ६

सुखं हि जन्तुर्यदि वापि दुःखं
दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या ।
तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्यमानो
न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ७

दुःखे न तप्येन्न सुखेन हृष्ये-
त्समेन वर्तेत सदैव धीरः ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमानो

C. 1 3565
B. 1 89. 9
K. 1 83. 9

(for य. स) — b) K2-4 Ñ1.2 B1 Dn D1 (both times) 2 4 स वै, Ñ3 B1 3 इति वै, T2 G1-3 इतीह; G1.3 M इतीव; G2 इत्येव (for इति) K (K1 om) Dn D1 (first time) 2 4 °भ्यधिक ; Ñ1 राजन्तस्य वदेत्, Ñ3 °भ्यवाद , S (T1 om) °भिवाद्य Ñ1 3 Da कथचन, Dn1 n3 कथ वै, Dn2 कथ्यते च — c) Ñ1 वृद्धो (for विद्वान्) K (K1 om) D2 तपसा (for वय°) K0 2 स प्र-; K3 4 सप्र-; Ñ1 य स, Ñ2 B Da D1 (second time) G न स, Ñ3 यश्च, D2 च प्र-; T2 साधु, M स स (for *सन्स) Dn D1 (first time) 4.5 यो विद्यया तपसा सम्प्रवृद्ध° — d) Ñ1 सदा च पू°, T2 G1-3 M3 5 स वै पू° T2 G1 3 M भवतीह द्वि° (of v l 2)

4 T1 om 4 (of v l 3) Ś1 K1 om ययातिरु° S om. उवाच — b) S (T1 om) तद्वर्तने (M3 5 °ते) प्रापणे Ś1 प्रवरे, K1 प्रक(*sup lin* व)र, Cd अप्रवणे (as in text) K0 M3-5 °लोक्ये, K2 4 G3 °लौक्य, B1 3 Da Cd °लोके — c) T2 G M5 तस्मात् (G3 एतत्) सतो (for सन्तोऽसता) G2 नाति° B3 4 6 वै तद्, G1 3 चैव, Cd चैतद् (as in text) — d) Ś1 K2-4 यथा चात्मैषा, K1 D5 यथात्मैषा Ñ B D (for D5 see above) यथा चैषामनु कूलास्तथासन् (Ñ3 °कूलवादी, B1 Da °कूलस्तथात्मा), S (T1 om) यदात्मैषा(T2 G3 यथा चैषा)मप्यनुकूलवादी (G3 °वानपि) ❁Dev (corrupt) सतो नानुवर्तंति चैतद्यथा । तथा एषा (sic) एषां सतामात्मा स्वभावोऽनुकूलवादीत्युप-लक्षण । अनुकूलवादी वा ।❁ — Arj mentions various readings and gives diff explanations, but the MSS are corrupt and partly unintelligible

5 Before 5, T2 G ins अष्टक — a) Ñ2 B3m 4 बल; Cd धन (as in text) Ś1 महन्मे, Ñ B3-6 Dn D1.4 गतं तत्, B1 Da2 महद्गत, Da1 महाहुत; D2 महत्तद् (for महद्वै) — b) Ś1 K om न — G5 om 5cd — c) M धन (for एव) K0 3 4 विचार्य, G3 प्रदाय — d) Ñ3 न वि°, S (G5 om) नाव° (for स वि°) Ś1 K1 3 G1 M5 जीव, Ñ B Da D1 T2 G2 4 जीव , Dn D4.5 धीर , Arjp as in text — Dn S ins after 5 (G5, om lines 1-2, ins after 5ab)

857* महाधनो यो यजते सुयज्ञै-
र्यं सर्वविद्यासु विनीतबुद्धि ।
वेदानधीत्य तपसा योज्य देह
दिव समायात्पुरुषो वीतमोह ।
न जातु हृष्येन्महता धनेन
वेदानधीयीत नाहङ्कृत स्यात् ॥

[(L 1) T2 G2 4 6 स, M स (for सु) — (L. 2) T2 G1 2 4 6 दिव यायात्, M दिवमायात् — (L 3) Dn °यीतानह°]

6 D5 om 6 — b) A few MSS देवा° T1 °धीना दृष्टवेदाधिकार , M7 °धीनामेप चे° — c) K3 तास्तान्प्राप्य

7 a) Ś1 K0 1 4 D5 तु, K2 च (for हि) K0 मर्त्यो (for जन्तुर्) — b) Ñ1.3 दैवातीत; D5 °धीनो B D (except D5) विंदते K1 °युक्त्या, G1 °बुध्या — c) K0 3 तस्माद्दैव — d) S (except G1 3 M3 5) अति (for अपि). B4 Dn D1.4 कथचित्; T1 G1 3 सदैव, G2 तदैव

8 S reads 8 (with v l) after 11, but in M3 5 the whole st recurs here, while T G read here only 8ab (repeating it after 11) — Ś1 K1 D1.2 5 (? hapl) om 8 Da transp 8 and 9 — a) K3 4 Ñ1 2 B Da Dn D4 तु दैन्ये Da G5 6 (both latter first time) तप्येत; T2 G (both second time) M3 3 खिद्येत्स, M3.5

C. 1 3565
B. 1. 89. 9
K. 1. 89. 9

न संज्वरेणापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८
भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचि-
त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
धाता यथा मां विदधाति लोके
ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ९
संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च
सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः ।
तथाश्मानस्तृणकाष्ठं च सर्वं
दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ १०
अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा
कस्मात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये
तस्मात्संतापं वर्जयाम्यप्रमत्तः ॥ ११
अष्टक उवाच ।
ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना-
स्त्वया भुक्ता यं च कालं यथा च ।
तन्मे राजन्ब्रूहि सर्वं यथाव-
त्क्षेत्रज्ञवद्भाषसे त्वं हि धर्मान् ॥ १२
ययातिरुवाच ।
राजाहमासमिह सार्वभौम-
स्ततो लोकान्महतो अजयं वै ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १३
ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां

(both second time) हृष्येत K2 4 सुखे च हृ°; Ñ1 2 B Dn D1 सुखे प्रहृ°; Da सुखेन हृ° S (T G M3, 5 all first time as in text) माद्येत् (for हृष्येत्) — b) G4 5 (both first time) सहेव — D4 om 8cd — c) Cf 7c K0 दैव (for दिष्ट) S (M3 5 first time entire line as in text) °लीय (M second time ins इति) समवेक्ष्य (M3, 5 second time °स्य) बुध्या — d) = 7d G1-6 न सज्जते S (M3, 5 first time as in text) चातिभूता मनुष्य Dn कथंचित — After 8cd (which these MSS read after the *repetition* of 8ab), T G ins

858* दृष्टो हि मे परतश्चापि लोक
प्राप्ता भोगा सर्वतो नास्ति निष्ठा ।
[T1 दिष्टयापि मे, G1 2 दिष्टया मेय G5 6 परम चापि]

9 Before 9, T G ins ययाति Da transp 8 and 9 — b) G5 मे (for मे) Ś1 K1 2 Ñ D2 5 G (except G3 4) M6-8 मनसो. Ñ3 D5 किंचित् — c) B1 यथा यथा; G1-3 यथा धाता (by transp) A few MSS मा (for मां) Dn D1 विदधीत G3 विधाता ददाति (for विदधाति लोके)

10 a) Before अण्ड°, Ś1 K0 1 3 M ins हि, K4 D2 च Before उद्भि°, Ś1 K (except K3) Ñ1, 2 D (except Da D2) ins. च T2 G1-6 transp अण्ड° and उद्भि°. MSS indiscriminately उद्भिज°, उद्भिद°, उद्भिजा° and उद्भिदा° — b) G3 जरायुजा (for सरी°) G1-6 धूम्र(G1 *sup lin* धूप)यो Ñ3 ये वसति (for ऽथाप्सु म°) — c) Ś1 यथाश्म°, B1 अथा° T G °काष्ठाश्च Ś1 Da2 S सर्वे — d) K0 कर्मक्षये; G1 दिन°, G3 विप यथा K1 Ñ1, 2 Dn D1 4 5 भजति

11 a) S मत्वा (for बुद्ध्वा) — b) S बुध्या कस्मादष्टक सतपेय — c) Ñ2 B3 6 M (except M5) कार्यं (for कुर्यां) Ś1 K D5 कुर्वन् (for कृत्वा) — d) Ś1 K1 वर्जयत्यप्र°, K0 3 4 °यतीह सत — For the transposition and repetition in S cf v 1 8 — After 11, N (except Ñ3) ins

859* वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवाणं नृपतिं ययाति
मथाष्टक पुनरेवान्वपृच्छत् ।

K0 3, 4 Ñ1 2 Dn D1 2 4, 5 cont

860* मातामह सर्वगुणोपपन्न
तत्र स्थित स्वर्गलोके यथावत् ।

12 Ś1 K1, 2 Ñ1 2 B Da om अष्टक उ° (cf. 859*) S om उवाच — b) G6 स्वय (for त्वया) T1 G3 3 यच (for य च) Ś1 तथा च, Ñ1 2 B1 Dn D1 4 S यथावत् — c) Ś1 K1 D (except D2 5) T1 G1 2 M3 तान्मे Ś1 K1 D (except D2 5) सर्वान् (for सर्वं) T2 G4-6 transp राजन् and सर्वं — d) Ñ1 2 S धर्मं (G1-3 सर्वं)

13 Ś1 K1 S om उवाच — a) K2 पुरा (for राजा) — b) Ś1 K1 महतो याजय वै (S1 च); K0 Ñ3 °तोऽजय वै, K3 °तोऽहं जयन्वै, K4 D5 m °तोह जय वै, Ñ1 2 B D °तश्चाजय वै, S °तोह (T1 G5 M7 °तोय) जयेय K2 ततोह लोकान्महतोऽजय वै — 13cd = (var) 14cd and 15cd — c) Ñ3 तत्राभव — d) = 14d and 15d Ś1 K1 लोकमपरं चा(K1 धा)म्यु°, K0 4 D2 लोकानपरानभ्यु°

14 Ś1 K1 2 G3 (hapl) om 14-15, K4 D1 (hapl)

सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १४
ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं
प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५
देवस्य देवस्य निवेशने च
विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै-
स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १६
तथावसं नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
न्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १७
तत्रस्थं मां देवसुखेषु सक्तं
कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः प्लुतेन स्वरेण ॥ १८
एतावन्मे विदितं राजसिंह
ततो भ्रष्टोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा-
मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ १९
अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः
पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
तानब्रुवं पतमानस्ततोऽहं
सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ २०
तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः
समीक्ष्य चैनां त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे-
र्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २१

C 1. 3599
B 1. 89. 23
K 1. 83. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

---

om 14 — [a]) M पुण्यां (for रम्या) — [b]) D5 शतद्वारा K0 3 Ñ3 G4–6 °योजनां तां, G2 °नातरां — T2 G5 om. 14[cd], which = (var.) 13[cd] and 15[cd]

15 Ś1 K1 2 G3 om 15 (cf v. l. 14) — [a]) K0 4 °मपर; Ñ3 °ममर K0 चाह (for लोक) — [b]) K3 दुर्विगाह्य, G (G3 om.) M6–8 लोकमन्यैर्, M3 5 दिव्यमन्यैर् (for लोकपतेर्) Ñ3 दुरासद — T2 om 15[cd], which = (var.) 13[cd] and 14[cd]

16 [a]) Dn स देवदेवस्य, D1 4 देवाधिदेवस्य — [b]) B4 विचित्य, D (except D2 5) °हृत्य Ñ3 लोकान्निवस Ś1 K1 विशिष्ट (K1 °ष्टान्) — [c]) S (except T1 G1–3) समेतैः — [d]) G3 °प्रभावस्तुतिर् Ñ3 °श्वर सन्

17 [a]) K0 तत्रावस, Ñ3 अथो°, D5 G1 अथा° — [c]) Ś1 K1 °गधी, K2 °गधीन् — [d]) Ś1 K1 °तांश्चाभिरू°, S °तामान् सुरूपान् (G3 सुपार्श्वान्, G5 6 स्वरू°, M6–8 सुरम्यान्)

18 [a]) Dn D1 4 तत्र स्थित मा K0 3 4 °सुखे प्र, B5 दिव्यसुखे°, D5 °सुख्येषु, G2 °सघेषु — [c]) T1 G1 3 °न्ग मह्यविदुग्र° — [d]) K4 भ्रशेत्यु° G3 प्लुतो वै स्व°

19 [b]) D2 T1 G2 3 om अहं Ñ3 गगनात् — [d]) Ñ B D (except Dn) सानुक्रोशा (Ñ1 B5 °श, B3m D5 °शात्), G5 आक्रोशता K0 3 Ñ2 B (except B5) D (except D2) G3 M मा (Dn M6–8 मा) नरेन्द्र

20 [a]) G1 (by corr.) हतो (for अहो) — [b]) G3 पुण्यवत् (for °कृत्) K0 पुण्यकीर्तिर्महात्मा T2 पुण्यमूर्ति (for °कीर्ति) — [c]) M अमत्र S (except T1 G1 3 M3) तथाह — [d]) K0 4 कथचित्

21 [a]) Ś1 °ख्यात, K1 G2 4–6 °ता; T1 G3 M3 5 °तो; G1 °न Ś1 K1 T1 G M3 5 °भूमिं — [b]) Ś1 K1 Ñ B4 Dn D1 °क्ष्य चेमा, K0 2–4 °क्ष्येमा, D5 G (except G1 3) °क्ष्यैनां T1 G2 3 °तमिहागतो° — [c]) Ś1 K1 B3 Dn2 Dn D1 Cd दैशिक, K2 Dn1 देश°, K3 4 D5 दर्शित K0 हविर्गंधैर्दर्शिता यज्ञभूमि — [d]) D1 प्रतिपूज्य, S प्रतिगृह्णन् K0 प्रयात

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 संभव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात Ś1 K Ñ3 B Dn D1 2 4 5 G4 M3 5 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy. name* K0 4 ययातिवाक्य, G1 ययात्यष्टकसंवाद

८५

C. 1. 3600
B. 1. 90. 1
K. 1. 84. 1

अष्टक उवाच ।
यदावसो नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
किं कारणं कार्तयुगप्रधान
हित्वा तत्त्वं वसुधामन्वपद्यः ॥ १
ययातिरुवाच ।
ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह
क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि ।
तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं
त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः ॥ २
अष्टक उवाच ।
कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति
संमुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।
किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति
तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ३
ययातिरुवाच ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।
ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं
क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ४
तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेण
दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।
आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेत-
द्भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५

— *Adhy no* (figures, words or both) Ko B5 86, Da1 D4m 87, Dn3 88, T1 74, T2 24, G M 25 — *S'loka no* Ñ3 21 (as in text), Da1 22, Dn M3 23 — *Aggregate s'loka no* Dn1 3572

85

☞ This adhy is missing in V1 (cf v 1 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच — After अष्टक उ°, D1 (om 1) reads 3 (for the first time), and repeats it in its proper place — a) Ś1 D5 यदा वासो, K3.4 Ñ1 3 Da1 यदा वसन्, S तथा (M3 कथ) वसन् (G3 वसस्त्व) Ñ1 B (except B2) G3 देवरूपी — b) Ś1 शतानि — c) M3 किं वा कृत्वा कार्त — d) Ko 3.4 तद्वै, Ñ3 य ते; Dn च त्व, D4 तद्वत्, D5 त्व वै (for तत्त्व) S हित्वासि (T2 G2 4-6 °पि) तत्रे(G1 °थ्ये, G3 M °त्के)न धरां प्रपन्न

2 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K1 सुत (for सुहृद्) K2-4 Ñ3 B4 Cd स्वजनीयो, Ñ1 2 B1.3 5 6 D (except D5) स्वजनो वा (B1m sm as in K2-4 etc) S मयधिनो ज्ञातिसुहृज्जनाश्च — b) S °से संत्यजतीह मर्त्य Ñ1 वाघवैर्हि — c) Ś1 K D5 एव तत्र (K1 तद्वत्, K2 ज्ञात्वा), T2 G (except G1 3) M3 6-8 तथा तस्मिन् (T2 G6 चैन), M5 तथास्मिन् — d) D5 सत्यजते से° Ś1 K1 सत (for सद्य) K3 खेचरा D4 सिद्धसघा

3 Ś1 K1 S om उवाच For D1 cf. v 1 1 — a) Ñ B Dn D1 transp कथ and तस्मिन् S तत्र (for तस्मिन्) — b) Ś1 K D5 विमुह्य(Ko °च्य)ते; Ñ2 3 Da T G1 3 ध्यामु° — c) Ko 4 Ñ B5 6 D (except D2 5) किं वा; K3 किं ते; S के वा (for किं-) G1 दिष्टा, M5 शिष्टा (for विशिष्टा) K3 °स्य वासोप°; G2 °स्य धर्मोप° — d) B5 स वै, T2 G M तन्मे (G2 त्वमेव) (for तद्वै) D5 वद (for ब्रूहि) T1 G1.3 मे (for त्व) B4 T1 G1.3 असि (for मे)

4 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K1 भीम (for भौम) — c) Ñ1 2 Da ये Ś1 K2 3 °बढाशनार्थ; Ko °यिदा°, K1 °यकादानाक्त; K4 °विदा°; Ñ Dn शनार्थे, T1 °वना°, T2 G3 °पला°; G1.2 4-6 M6-8 °वला°, Cd as in text — d) B4 Cd Arj (comm.) क्षीणे; D5 क्षीते, Da (erroneously) Arjp as in text M5 क्षीणे विवृद्धौ M6-8 वृद्धौ बहुधा प्रव्रजति T G M3 क्षीणे पुण्ये बहुधा (T1 G1.3 M3 °धा) प्र(M3 om प्र)व्रजति Cd cites बहुधा (as in text)

5 Before 5, D1 ins. ययातिरु° — ab) Ko 3 4 transp वर्जे and गर्ह° Ko Ñ Dn नरेंद्र (for नरेण) — c) Ñ D (except D2 5) G1 एव (for एतद्) — K1

अष्टक उवाच ।

यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि
तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६

ययातिरुवाच ।

ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा-
द्व्यक्तं पृथिव्यामनुसंचरन्ति ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७

षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि
तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।
तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८

अष्टक उवाच ।

यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९

ययातिरुवाच ।

अस्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-
मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
स वै तस्या रज आपद्यते वै
स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०

वनस्पतींश्चौषधीश्चाविशन्ति
अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व-
मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११

C. 1 3610
B. 1 90 11
K. 1 84 11

repeats 5 (v l यहुधा व्रजति for ते वदामि), cf. 4[d]

6 Ś1 K1 S om उवाच (G3 om the ref) — [ab]) S यदा (G1 4 यथा, G2 तथा) समतात् पतित (T1 M6-8 पततस्, G3 परिदस्) तुदति वयासि गृध्रा पिशिताशनाश्च — [c]) = 9[c] B1m व्रजति Ko 2 4 B5 Da1 (erroneously) G2 5 6 कथमाविर्भवति, B1m 3m Cd Arj (comm) °माव इति, Da2 (erroneously) Arjp कथमाभवति (as in text), G1 °मापतति, G4 कथ मृतपा भवति — [d]) K1 2 G2-4 M न (G2 om न) भौममतर् (K1 °मेत, M6-8 °मत), Ñ3 भौम ह्यनत, T2 G1 5 6 न भौम त B3m (erroneously) व्रजति (for शृणोमि), cf v 1 6[c]

7 S om उवाच — [a]) G3 देवा (for देहात्) Ś1 K1 2 Ñ B1 3m 4 5 Da Dn कर्मणा, Ko 3 4 तत्क्षण (Ko °णा, K4 °णात्), T1 ब्रह्मणा, T2 G Arjp ब्राह्मणा, M प्राणिनो, Cd as in text Ś1 K2-4 Ñ3 B1 Da1 S (except G6) जृभमाणा, Ko आजृम्भमाणा, B3m 4 °माण, D2 °माणा, Cd as in text B1m ब्राह्मणं जृंभमान and कर्मणो दृष्टमानात् — [b]) Ko व्योम्नि, D4 व्राह्म (for व्यक्त) S इह (T2 इव) (for अनु) T1 सभवति — [c]) = 4[a] M6-8 पततो — [d]) B3 °पूगाननतान्

8 [a]) S1 Da1 D1 षष्टि, G2 षष्टि, G3 दुष्ट, M6 8 षष्टिं वर्ष (for षष्टिं) T G (except G2 3) व्योम्न — [b]) Da2 Dn D1 5 तथा अशीतिं as in text Ñ2 तथाप्यशी°, the rest तथाशी° Ś1 K1 °वत्सराश्च, Ko 2 4 D5 परिसव°; Ñ1 3 B Da1 D4 S च परि(G2 4-6 चोपरि)व° — [c]) D1 G3 तुदत, T1 G2 °दती Ś1 K4 Da2 G2 6 M3 प्रपतत (G6 °त), K2 M5 प्रपत, K3 Ñ1 2 B (B5 marg) Da1 Dn D4 T2 G1 पतत (i. e. om प्र-), D1 प्रमत्त, D2 5 G4 5 प्रपत, G3 पतमान (for प्रप°) — [d]) = 9[b]. Da1 भौमा भीमा (by transp) D4 भीमदंष्ट्रा°

9 Ś1 K1 S om उवाच (G5 om the ref.) — [a]) K2 M3 5 यदेन°, B5 6 D5 यदेनसस्ते°, T2 G1-6 °नसा ते, G3 यदेन पाते — [b]) = 8[d] Da1 भौमा भीमा (by transp) — [c]) = 6[c] B1m व्रजति Ko 2 4 B5 Da1 G (except G3) आविर् (for आ) — [d]) Cf 11[d]

10 Ś1 K1 (hapl) om 10-11 S om उवाच (G6 om the ref) — [a]) Cf 14[b] T G असौ (G1 पुष्पे), M असृग् (for अस्र) T °रसानुपृक्त, G °रसानुवृत्त (G1 °त्तिं, G3 पुरुषेन प्रवृत्त), M पुष्पकालानुपृक्त (M3 °वृत्त) — [b]) T2 G1 2 4-6 तावत्, M तद्वत् (for तद्वै) T2 G2 4-6 पुरुषेणाभि-; G1 M3 5 °षेणेह (for पुरु°) T1 अन्वेति तत्पुरुषेणेह जुष्ट, G3 तमद्येतत्पुरुषेणेह सृष्ट — [c]) D4 स चैतस्या, D5 स तस्य चैतद्, T G तद्वै (G2 4 5m 6 °द्वै) तस्यां (T1 °स्या), M तथैव तस्या (M3 5 °स्या) Ñ2 तस्या Ko तस्य रजसा (for तस्या रज) — T1 (hapl) om from आपद्यते up to 12[b] Ko 3.4 ह, G1 3 अथ (for वै)

C. 1 3611
B. 1 90. 12
K. 1 84 12

अष्टक उवाच ।
अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भ
उताहो स्वित्स्वेन कामेन याति ।
आपद्यमानो नरयोनिमेता-
माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ १२
शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च
चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।
एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः
क्षेत्रज्ञं त्वा तात मन्याम सर्वे ॥ १३
ययातिरुवाच ।
वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-
मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः
क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४
स जायमानो विगृहीतगात्रः
षड्ज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।
स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं
सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५
घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसं च
त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।
इत्यष्टकेहोपचितिं च विद्धि
महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ १६
अष्टक उवाच ।
यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा
निखन्यते वापि निघृष्यते वा ।
अभावभूतः स विनाशमेत्य

11 Ś1 K1 T1 om 11 (cf v l 10) — a) K3 4 B G2–6 °स्पर्तीश्चो(K3 4 °तीश्चौ, B3 °र्तीं चो, G2 4 5 °तीश्चो, G3 °र्तिं चो)पधीश्चा°, Ñ Da Dn D1 4 °स्पतीनोपधी(Da °नौपधीं)श्चा°, D5 T2 M3. 5 °र्तींश्चोपधींश्चा, G1 °र्तींश्चोप घयश्चा° — b) K4 B3–5 Da1 n3 D1 2 4 G4–6 M3 आपो G (except G1 3) वायु G4–6 पृथिवी B Da D1 om च B (except B5) °रीक्ष — cd) Cf 9d K4 चापि, Ñ1 2 B (except B5) Dn चाति (for चापि) G (except G1 3) चतुष्पदा द्विपदा सर्वमेव रसाभूता ग°

12 T1 om. 12ab (cf v l 10) K1 om अष्टक उ° Ś1 S om उ° — a) M6–8 अन्यो Ś1 रूप; Ñ2 B1 4 Arj (comm) वायु , B1m Da (erroneously) Arjp Cd वपुर् (as in text) Cd निदधाति Ś1 गर्भा, K1 3 Ñ B D (except Da2 D2 5) M6–8 गर्भं; M3 5 गार्भं, Cd cites गर्भे T2 G अन्यो हि वैन विदधाति (G2 5 6 °धातीह) गर्भं — b) K2 B (except B5) D (except D2 4 5) कायेन; Ñ1 कल्पे°, Cd as in text. — c) Da नरदेवमेता

13 a) K0. 3 B1 3 5 D2 5 Cd Arj (comm.) °देहाति°; Ñ1 2 B6 °भेदाभि°; Ñ3 Da (erroneously) °देहाभि°, B4 °भेदाति°, Dn D4 G1 °भेदादि° — c) Ś1 K Da1 D5 त्व न (for तत्त्व) S (except M3 5 6) transp. तत्त्व and सर्वम् G2 4 5 पृष्ट — d) = (var) 1 87 13d, 88 1d K0 3 4 सर्वज्ञ T1 G3 M6–8 °ज्ञ त्वा तस्य धर्मस्य मन्ये

14 Ś1 K1 S om उवाच — b) Cf. 10a K0 गर्भरसानु°, K3 फलपुष्पानु , G M1 °रसानुवृत्त (cf 10a)

15 a) K2 4 T1 G2 स-; Ñ3 प्र (for स) K4 S नि (T2 sup lin वि as in text) K0 3. 4 Ñ B4 Dn D4 5 T G (except G1 3) M1 Cd °तमात्र , K1 °त(गध)पात्र (sic) — b) K3 Arj (comm) षड्ज्ञाननिष्ठो यतते, K4 (corrupt) सजायनियतनो, Ñ B (B3 marg) Da (erroneously) Dn D1 2 4 सज्ञामधिष्ठाय ततो (B3 orig as in K3), T1 सज्ञात°, T2 M3. 5 प्रज्ञान°, G1. 5 प्रज्ञाय°, G2 4 6 प्रज्ञात°; G3 स ज्ञान°, M6–8 सज्ञान° Dev appears to have read षड्ज्ञाननिष्ठो (see Arj comm above) — c) B5 षड्ज्ञाननिष्ठो यतते मनुष्य (cf b) — d) Ś1 Ñ B D (except D5) स वै, S सम्यग् (for सर्वं) B1 4. 5 पश्यते

16 a) S वै (for अथो) — b) S (except T1 G1 3) वेद (G4–6 देव) भावान् — c) K1 °पचित, K4 °ष्टदेहोप°, Ñ B5 Dn D1 °पहित, D4 Arjp °ष्टकात्मोपहित Dev cites उपचितिं (= समृद्धिं) as in text K2 Ñ B D हि (for च) S इत्यष्टकैतान्विहितांश्च (T1 G1 3 °तांश्चेह, M6–8 °तां स) विद्धि — d) Ś1 K1 Dn D1 4 °मृतां

17 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 संश्रित — b) Ś1 निपिष्यते; K1 निष्पसे (sic), Ñ1 निवेश°, G (except G2 3) निह° S नि- (for अपि) K3 निपिष्यते, Ñ1 B3m D (except D2 5) T2 G3–6 निकृष्य° (D4 as in Cd), B4 5 निष्कृ°, Cd निगृह्य° (for निघृ°) — c) B (except B3) D2. 4 °शमेति — d) K2 किमात्मान, Ñ1 3 B1 (m as in text). 4 5 नात्मान वै (Ñ3 om वै); B6 नात्मात्मन, Dn S

केनात्मानं चेतयते पुरस्तात् ॥ १७
यथातिरुवाच ।
हित्वा सोऽसून्सुप्तवन्निष्टनित्वा
पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।
अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी
हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८
पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९
चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च
तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।
आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं
भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०
अष्टक उवाच ।
किं स्वित्कृत्वा लभते तात लोका-
न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा ।
तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव-
च्छुभाल्लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ २१
ययातिरुवाच ।
तपश्च दानं च शमो दमश्च
ह्रीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।
नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः
पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२
अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३
चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४

C 1 3623
B 1 90.24
K 1 84.24

केनात्मना Ñ3 D5 वेदयते Ñ B3m D (except D1 2 5) T G1 3 M6-8 परस्तात् B3 केनात्मनो वेत्ति चिता (m केनात्मानं वै चेतयते) पुर°

18 Ś1 K1 S om उवाच — b) S °धाय स्व सु°. Ñ1 2 Dn D5 T M6-8 वा (for च) — c) S पव(G1 °त)मानानु-(M °प्र)सारी(T1 पावमानोनु°) — d) G3 योनिं (for देह) Ś1 K D5 विशते (for भज°)

19 G4 om 19 — a) D4 T2 G1 2 5 6 M3.5 °तो भजते (D4 °ति) — Dn1 om 19b — b) Ś1 K1 Ñ3 G3 भजंते, K2 4 B5 G1 2 5 6 भजति — K0 (hapl) om from भवन्ति up to 20a — c) Ś1 K1 भजति (for भवन्ति)

20 K0 om 20a (cf. v 1 19) — In K1 the द्वि of द्विपदा (20a) is followed by हि वरो मयैव (1 87 7c) The text then runs on up to कौतु of कौतुकादिन्द्र° (1 88 20b), breaking off there suddenly and reverting to the first break in 1 85 20a, where it makes a fresh start with पदा षट्पदाश्च and runs on smoothly up to शक्राच्च लब्धो (1 87 7c), supplying the portion of the text omitted at the first break a transposition due undoubtedly to the ignorant copyist's mistaking the reverse of the fol for the obverse and vice versa — b) Cf 9d, 11d. S तथा (G1 °दा) राजन् — c) M6-8 °तमेव निखिलानि — d) B3 5 T1 M6 7 च (for तु)

21 Ś1 K1 S om उवाच D2 lacuna for the ref. — b) Ś1 दारा (for मर्त्यं) — c) G4 5 दृष्ट (for पृष्ट) — d) T1 गुह्यान् (for शुभान्)

22 Ś1 K1 S om उवाच — a) S यशो दमश्च (T G3 दम. क्षमा च, M5 यशो क्षमा दमश्च) Cd Arjp यशो (for शमो) — b) Ś1 श्रीर् (for ह्रीर्) — After 22ab, K0 3 4 B5 (marg) D (except Da2) Cd (?) ins

861* स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो
द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुंसाम् ।

[= Matsyap 39 22cd Dev comments on some words of this line — D2 सद्यो (for सन्तो) K0 3 Da1 B5 नित्य, K4 सप्त (for पुसाम्)]

— c) K1 तमोविभूता , K2 4 B5 D2 तमो(K4 °पो)भिभूतान्, Da1 तमोभूता , T1 G तथाभि(T1 °दाभि-; G2 °मोहि, G5 °था हि)भूता — d) B4 5 सदैते प्र-; B3 D2 4 सदेति प्र-; D1 सदा वै प्र (for सदैवेति)

23 B1.3 4 D2 read 23 after 26 — b) Ś1 K Ñ2 D5 T1 G1 3 परस्य

C 1 3524
B 1 90 25
K 1 84 25

न मान्यमानो मुदमाददीत
न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।
सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके
नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ २५
इति दद्यादिति यजेदित्यधीयीत मे व्रतम् ।
इत्यस्मिन्नभयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ २६
येनाश्रयं वेदयन्ते पुराणं
मनीषिणो मानसमानभक्तम् ।
तन्निःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य
परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

अष्टक उवाच ।
चरन्गृहस्थः कथमेति देवा-
न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।
वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो

24 K2 transp 24^{ab} and 24^{cd} — a) K2 एतानि चरवार्यमय°

25 Ko om 25^{ab} — a) Ś1 B3 Da D1.5 T1 न (Da2 स) मन्य°, Ñ B6 Dn न मान(B6 °न्य)मान्यो, M1 मानान्य मानो — c) S त माधव (G3 °धुत्व) — d) After नामाधव, M6-8 repeat पूजयतीह लोके नासाधव ! B4 साधुवृत्तिं D2 4 T1 G1 3 भजते

26 a) B D (except D5) दद्याम् (for दद्याद्) K2 वदेद्; Ñ2 B Da Dn D1 G2-5 यज (Da1 जय) (for यजेद्) Ñ1 इति दद्यामीति जय (sic) — b) Ś1 K1.2 D5 G1 इत्यधीयेत (K1 येह) K2 च (for मे) Ñ B Da Dn D2 4 इत्यधीय इति म° — c) Ś1 K1 °स्मिन्न तथा ह्याहुस्, Ñ B D (except D5) इत्येतानि म°, T1 एतस्मिन्नीति यान्याहुस्, T2 G2 4-6 इत्यस्मीति म(G2 6 °ति ह, G5 °तीह)यान्याहुस्, G1 इत्यस्मिन्निति म°; G3 एतस्मिन्नभ° — d) D5 वार्याणि; G1 वाक्यानि Ñ1 B Dn D1.2 4 सर्वदा° (for नित्य°) — After 26, B1 3.4 D2 read 23

27 a) Ś1 Ko 2 3 Ñ3 B3 Da2 Dn D2 4 ये चा(B3 °श्रा)श्रय, B1 D1 ये चा(D1 वा)श्रम; D5 ये चाश्रेय, S येनाश्रमान् (M °मा) B1.3 प्रमाण (B1m as in text), S (except G6) पुराणा (T1 G1 2 °णा) — b) Ś1 K1-4 D Cd मानसमार्गरुद्ध (Ś1 K1 °रुद्धमार्ग), Ko °युक्त, Ñ1 2 B1 3.4 नामसमान(Ñ2 °सनाम)भक्त; S मनसा सविभक्तान् (T2 M °क्ता) — c) Ko D2 5 ते नि(D5 °ति)श्रेयस; K3 निश्रेयसस्, K4 तं ते श्रेयस्, Ñ2 3 B1.3.4 6 Da तत्र श्रे(B4 श्रि)यस्; B5 Dn D1.4 G6 तद्व (G6 तान्ति) श्रेयस Ś1 K1 तेजस (K1 °से) रू°, K2 °स रूपमार्य, Ñ3 तेजसारूप्यमस्य; B D तेन मयोगमेत्य (D2 तेन सरूप°, D5 तेजसो रूपमीत्य), T G1 3 M °सं योग(G3 °नि)मेत्य — d) T2 शक्तिं, G3 गतिं (for शान्तिं). B (except B5) S प्राप्नु(B3 °प्स्य, T1 G3 °प्य)ते G4-6 प्रत्यगेव

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 समव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात Ś1 K Ñ3 B D G1 4 M3.5 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* Ko 2 4 भवाभवविवेक, T2 G4 M3.5 माननिंदा, G1 माननिदान — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 87, K1 98, B5 83, Da1 D1m 88, Dn2 89, T1 75, T2 25, G M 26 — *S'loka no* Da1 24, Dn 27, M3 26 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3599

86

☞ This adhy is missing in V1 (cf v I 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) M कथं (for चरन्) Ñ1 2 B D (except D2 5) धर्मान् (Dn धर्मात्), Ñ3 लोकान् (for देवान्) — b) After कथ, Ñ1.2 B (except B5) ins च Ś1 कथ वार्यकर्मा, K1 Ñ1 2 B1m 4 कथमार्यकर्मा; G3 °यंगामि, Cd as in text Arjp आर्यकर्मा (as in Ś1 K1 etc) — d) G (except G1.3) बभूव तस्मिन् B3 4 Da Cd श्र प्रति

2 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ko °स्तनोच°, B1m °सु चाक्ष (sic)

3 a) Ś1 D1 धर्मा(D1 °र्म्या)गम, K1 °गम त, K2 हत — b) G2 4 5 M (by ins अपि) सदैवाप्यति° G1 2 दद्याच्च देवानतिथी° Ś1 K1 भोजयेत, K2 °जयीत; Da पूजयेच्च — c) T2 G2 4 5 °रद्वत्तां — d) D1 om. सा

वहून्यस्मिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १

यथातिरुवाच ।

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः
पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः
स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २

धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत
दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
अनाददानश्च परैरदत्तं
सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ३

स्ववीर्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो
दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां
वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४

अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं
जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
अनोकसारी लघुरल्पचार-
श्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ५

रात्र्या यया चाभिजिताश्च लोका
भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।
तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा-
नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६

दशैव पूर्वान्दश चापरांस्तु
ज्ञातीन्सहात्मानमथैकविंशम् ।
अरण्यवासी सुकृते दधाति
विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७

अष्टक उवाच ।

कति स्विदेव मुनयो मौनानि कति चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८

ययातिरुवाच ।

अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९

अष्टक उवाच ।

कथं स्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।

C 1 3636
B 1 91 10
K 1 85 10

---

4 c) K4 पुण्यां, Da1 सत्य, Da3 नित्य (for मुख्यां) S मृगैः सचारी वनजान्नभोजी (of d) — d) K0 3.4 चरन् (for वसन्) S तादृङ्मुनि सिद्धिमुपैत्यरण्ये (of c)

5 a) D5 स्ववीर्यजीवी Ś1 K0 1 3 Cd विगृहश्च, K2 अगृह°, K4 Ñ1 गुणवां°; Ñ2 ग्रगृण्ह°, Ñ3 व्यगृण्ह°, B D गुणवाश्चैव (D6 गृहमुश्च sic), S न गृहस्थश्च Ñ3 राजन् (for नित्य) — b) K0 1 Ñ B (except B1) °प्रयुक्त — c) T1 अनोकसारी (as in text) Ś1 अनोकशारी; K1 T2 G4 5 अनौक°, K2-4 Ñ B D अनो(K4 D5 °नौ)कशायी, G1-3 वनौकसारी (G2 °सानी, G3 °शायी), G6 M अनौकस्मारी Ś1 K1 °रल्प(K1 om रल्प)सार, K0 3 4 D2 °रल्पचेष्ट, Ñ Dn D1 °रल्पप्रचार (Ñ1 °रे), T2 G °रल्पाशनश्च

6 a) K3 B3 Dn1 n2 D1 वाभिजिता° — b) K (except K1) Ñ B D कामाभिजिता; T2 °मादिजिता° G2 विहिता; G3 निहि° B1m च मुख्या (for सुखाश्च) — d) S °नित्यो (for °सस्थो) K1 B4 यथात्मा, Ñ1 परा°, Da महा°

7 a) G3 तदैव (for दशै°) K3 Ñ B1 5 D (except D1 5) च (for तु) S दशैव पूर्वानपरान्दशैव (G3 °शैतत्, M3. 5 °शैव) — b) K0 G3 M (except M5) तथात्मा°, K3 Dn D1 अथात्मा°; Ñ B5 महात्मा° Ñ3 इहैक° (for अथैक°) — c) T1 G1-3 M6-8 °शील°, T2 G4-6 M3. 5 °नित्य (for °वासी) Ś1 K1 4 G3 ददाति — d) K3 4 D2 5 मुक्त्वा स्वरण्ये B6 °रण्येषु (om स्व) श° K2 M3. 5 °शरीरस्य धा°, B3 4 °धातु, G3 °यातान्

8 Ś1 K1 S om उवाच — M5 om 8 — a) T2 G (except G1 3) कथ स्विद्वसतोरण्ये (=10a) — b) Ś1 K1 3 Da D5 वा (for च) Ñ B D (except Da D5) transp मौना° and कति — c) B D2 4 भवतीह — d) K0 1 °च्छामि ते वच (K1 वय)

9 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 वसतिर्यस्य — Ś1 K1 (hapl) om 9c-13d — b)=10b and 11d — d) T2 G (except G1 3) नराधिप

10 Ś1 K1 om 10 (of v l 9) S om उवाच — b)=9b and 11d — cd) G (except G1. 3) त्ति (for वा) B5 कथ च वसतो ग्रामेरण्य भवति पृष्ठत (by transp)

11 Ś1 K1 om 11 (of v l 9) S om उवाच — a) K (K1 om) Ñ3 B1 D2 M3 ग्राम्यानुप, Ñ1 D4

C. 1 2638 B. 1 91 10 K. 1 85. 10 ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १०

यथातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११
अनग्निरनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२
यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ।
तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३
यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।
आतिष्ठेत मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४
धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ।
असितं सितकर्मस्थं कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ १५
तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ।
यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः ।
अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
अथास्य लोकः पूर्वो यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

°स्याण्युप, B3 4 °मान्युप, B6 °स्यान्युप; D2 °मानुप; D5 °स्यानन्य Ñ3 B1 °भुजीत — b) D5 यश्चार°, T1 G1 2 M (except M8) य आरण्ये — d) =9b and 10b

12 Ś1 K1 om 12 (of v 1 9) — a) D5 °केतस्थ — b) Before अगोत्र, K (K1 om) Ñ B1-6 D (except D2 4) ins अपि — c) S °च्छादनी चीरी — d) D5 वासस (for चीव°) S सर्वस्वादु(T1 °द्वद्व)विवर्जित

13 Ś1 K1 om 13 (of v 1 9) — a) B3 प्राणेतिस°; Da प्रीणाति स°; M5 विप्राभि° — b) M8 (before corr) 5 °स्वमोज° — cd) M6-8 transp ग्रामे and [ऽ]रण्य

14 a) G8 काम परि — b) K2 न्यस्तकर्मा, Ñ3 D5 T1 G (except G4 5) त्यक्त्वा कर्म, M6 8 °कामा, M7 °कामो — c) K1 °तिष्ठते, B3 D (except D2 4 5) S (except T1 G1 8) °तिष्ठेच — d) K1 G3 लोके सिद्धिमवाप्नुयात्

15 a) G3 कृत्त शुद्ध (for कृत्त°) — b) Ñ3 तथा (for सदा) T G दयापर (for अलं°) — c) Ñ B (B1m 8m as in text) Dn D1 Arj (comm) सितकर्माण, Da (erroneously) Arjp Cd as in text — d) K2 D5 °तुमिच्छति Ñ Dn D1 transp नार्चितु and अर्हति

16 a) Some N MSS कर्षित K3 M6-8 क्षांत — After 16ab, K3 Dn D2 read 16ef (for the first time) and repeat it (with v 1) after 16cd — Ś1 reads 16cd in marg Dn1 om 16cdef — c) Ñ2 B (except B3) Da D4 G1 सदा; T1 G2 M8 यथा (for यदा) — K2 om 16ef — e) Dn D2 (both first time) स च — f) D1 यदा (for पर)

17 a) T G4 6 M5 6 तु य आहार, M6-8 स्वयमा° — e) K2 4 D5 तथास्य Ko 2 Ñ1 8 Da2 पूर्वोय; K3 Ñ3 B (except B3) Dn D1 5 सर्वोय; K4 D2 T1 सर्वो य — After 17, D4 (marg) S ins

862* सामान्यधर्म सर्वेषा क्रोधलोभौ द्रुहाक्षमे ।
विहाय मत्सर स्तैन्य दर्प दम्भ च पैशुनम् ।
क्रोध लोभ ममत्व च यस्य नास्ति स धर्मवित् ।
अष्टक ।
नित्यस्नायी ब्रह्मचारी गृहस्थो वनगो मुनि ।
नाधर्ममशनाधाप्येरकथ ब्रूहीह पृच्छत । [5]
ययाति ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या षोडशारण्यवासिन ।
द्वात्रिंशत गृहस्थस्य अमित ब्रह्मचारिण ।
इत्येव कारण ज्ञेयमष्टैकैतच्छुभाशुभम् ।

[G1 2 read the above lines in the following sequence 4, 1-3, अष्टक, 5-8, while G3 reads अष्टक°, 4-7, 1-3, 8 T1 here reads line 8 only, inserting 1-7 after 1 87 2 and with the sequence of G3 above — (L 2) D4 शाठ्य, G1 दैन्य (for स्तैन्य) — (L 4) G1 8 नित्याध्यायी — (L 5) D4 G1.2 प्राप्य G1-3 पृच्छते — (L 6) D4 भोक्ता; T2 भिक्षा (for भक्ष्या) — (L 7) Only G1 2 D4 °स्य अमित (as in text), the rest स्यापरिमित(!)]

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 संभव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात Ś1 K Ñ3 B D G1.4 M2.5 (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* Ko 3.4 चतुराश्रमवर्णन; T2 G4 आश्रमधर्म; G1 आश्रम — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 99, Ko 88, Da1 D4m 89, Dn2 90, T1 76, T2 26, G M 27 (G5 28) — *S'loka no* Da1 Dn 18, M2 22 — *Aggregate s'loka no* Dn1 3697.

८७

अष्टक उवाच ।
कतरस्त्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।
उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १
ययातिरुवाच ।
अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।
ग्राम एव वसन्भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २
अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।
तप्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्ततस्तपः ॥ ३
यद्वै नृशंसं तदपथ्यमाहु-
र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।
अस्वोऽप्यनीशश्च तथैव राजं-
स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ४
अष्टक उवाच ।
केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राज-
न्युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्चाः ।
कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व-
मुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ५
ययातिरुवाच ।
इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः
प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रकीर्णः ।
उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं
त्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ६

C. 1 3651
B. 1 92. 7
K. 1 86. 7

87

☞ This adhy is missing in V1 (cf v 1. 1. 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 K1 S om उवाच (G5 om the ref) — a) Ñ1 2 Dn °स्त्वनयो S1 Ko Da2 पूर्वो — b) K1 मात्स्यता (sic), K2-4 D2 5 T G M3 5 साम्यतां (G4 5 सत्व°) — d) D5 G3 सूर्यचद्र°

2 Ś1 K1 S om उवाच — a) M6-8 गृहस्थश्च Arj mentions some *pāṭha*, but the comm is corrupt and unintelligible — b) T1 °वृत्ते तु T2 G3-6 °वृत्तेप्व-संय(G3 °यु)त — c) Ś1 K1 2 चरन्, Ñ2 भवन् (for वसन्) — d) Ñ3 एकतर, B1 पूर्वतरो (m as in text) — After 2, T1 ins lines 1-7 of 862*, but in a diff sequence (cf v 1 1 86 17)

3 a) K1 अप्राप्तो, T2 G2 4 5 अवाप्य, Cd as in text K (except K1) Da च (for तु) — b) Ś1 प्राप्तो यो (by transp), D2 य प्राप्य Cd cites प्राप्तो M3 चरन् — c) Ś1 Ñ B6 Dn D5 T2 G (except G1 3) M3 5 तप्यते — d) Ko 3 चरेत्सोम्र, Ñ1 T1 °स्तत्य, Ñ3 °दन्य, D2 °स्सौम्य K1 °न्यस्तुतस्तत (sic), Ñ1 2 B1 4 Da Dn D1. 5 °न्यत्त(Ñ1 °त्यत)पस्तत (by transp), B5 G3-6 °न्यत्ततस्तत (G4-6 °स्तथा), G2 °न्यतरस्तथा; M3 5 °न्यस्त तस्तत. — After 3, Dn D4 (marg) S ins

863* पापाना कर्मणा नित्य बिभियाद्यस्तु मानव ।
सुखमप्याचरन्नित्य सोऽत्यन्त सुखमेधते ।

[(L 1) Dn T2 G1 5 विभृयाद्यस्तु, G3 उद्धतो यस्तु. — (L 2) M3 5 शुभमप्या° G3 न मोहात्मीतियुक्तश्च सो°]

4 a) Ñ1 2 B5 Dn G2 तद्वै Ñ B1 4 6 Da Dn S तदमत्य° — b) B5 S (except T2) यत् (for य) Ñ2 अनर्थरव्ध, Ñ3 अनर्थवृद्ध, G3 असत्य°, G4 अधर्म°, Cd as in text — c) Ko D5 ईशोप्यनीशश्च (D5 °स्य), Ñ1.2 अधोप्यनी°, Ñ3 Dn अर्थोप्यनीदास्य, B3 अस्वोप्यनीशस्य, B4 स्वे स्वाप्यमी°, B6 आत्माप्यनी°, D2 अर्थेप्यनी°, S अस्वो(G1 °स्वा)प्यनाशी(T1 G1 M7 °शि, G2 °धी, G3 °श)श्च Dev appears to have read अस्वाम्यनीशश्च — d) K1 B1 °स्तदार्य

5 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 केनास्य; Ko 3 4 B6 D5 °द्य, M7 °पि K1 B6 D5 हूत G1 3 M3 दूतेन केन (for केनासि दूत) Ś1 K B6 Dn D5 G3 M3 प्रहितोसि; G1 °तो हि — b) Ñ2 युवा सुखी, B4 स्वरस्त्रग्वी — c) K3 Ñ B1 Dn D1 5 आयात K3 Ñ1 कतरस्या दिशस्त्वं — d) K1 D1 5 T2 G पार्थिव

6 Ś1 K1 S om उवाच — a) T2 G1 2 6 M5 हृदं. G1 भूमौ G3 नरकात्तीक्ष्णपुण्य — b) Ñ B1 3.4 5m Dn D1 S (except M6-8) °प्रहीण , B3m Cd as in text. — After 6ab, S ins

864* विद्वांश्चैव मतिमानार्यबुद्धि-

C 1 3652
B 1 92 8
K 1 26 8

सतां सकाशे तु वृतः प्रपात-
स्ते संगता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष
पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ७

अष्टक उवाच ।

पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं
यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ८

ययातिरुवाच ।

यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं
सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ९

अष्टक उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रममित्रसाह ॥ १०

ययातिरुवाच ।

नास्मद्विधोऽब्राह्मणो ब्रह्मविच्च
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य-
स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ११

नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे-
द्या चापि स्याद्ब्राह्मणी वीरपत्नी ।
सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरेयं
विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १२

र्ममाभवत्कर्मलोक्य च सर्वम् ।
— ^{c}) Ñ1 2 B Da D4 उक्तवैव च Ś1 K (except K4) Ñ3 B Da D4 G3 °स्यनत; Ñ2 °स्यधस्ताव् D5 उक्तोह व प्रतिपस्स्यास्यनतर — ^{d}) Ñ2 3 S (except G2 3) त्वरयति, Cd as in text Ś1 K1 ब्रह्मलोकप्रपा ये; Ko B4 5 G °णा लोकपा ये; Ñ1 लोकपा ब्रह्मणो ये, Ñ2 ब्रह्मणो लोक°, B1 3 6 D2 लोकपा ब्र(B3 m D2 ब्र)ह्मणा ये, D4 ब्रह्मणो लोकपा ये Cd Arjp ब्रह्मणा (explained with स्थापिता understood)

7 ^{b}) G3 M3 सहिता, M5 °हता Ko Ñ B4 5 Dn D1 तु, K1 4 Da स्थ (for च) — ^{c}) B4 T1 G5 6 M6–8 ममैप, T2 °मैय — ^{d}) G3 M6–8 पतिष्यतो K2 3 Ñ B (except B5) D भूमितल

8 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) Some MSS त्वा (for त्वां) K2 T G प्रपतत (T1 °तत , G3 मा नृपते), M5 अत्र तव (for मा प्रपत) — ^{b}) Ñ2 सति सेंद्रा T G1 3 4–6 ये मे लोकास्तत्र (T G1 °का दिवि) राजेंद्र सति; G2 M6–8 यदि लोका मे पार्थिव तत्र सति, M3.5 यदि मे लोका पार्थिव सति तत्र — ^{c})=10^{c}, 13^{c} and 15^{c} B (except B5) °रीक्षे K1 दिवि वा यदि (by transp) Ko–2 G3.5 दिवि श्रुता ; K3 B1 (m as in text) 5 6 Dn D1 दिवि स्थिता ; D4 T1 G1 दिविष्ठा — ^{d})=13^{d} G2 त्वां मवधर्मस्य G2 reads 10^{d} (for the first time) for 8^{d} (v l °क्रमस्व)

9 Ś1 K1 S om उवाच T1 (? hapl) om 9–10 — ^{a}) S (T1 om) व्रीहियव (for विहित) — ^{b}) K2 3 B (except B5) D (except D2 5) पार्वतैश्च — ^{c}) Cf 1 88 2^{c} S (T1 om) तावतो लोका दिवि स° (om ते) M6 7 ते, M8 चेत् (for वै) — ^{d}) Ñ3 ततो (for तथा) G2 नराधिनाथ (for नरेन्द्र°)

10 T1 om 10 (of v l 9) Ś1 K1 S om उवाच — ^{a})=15^{a} (of 8^{a}), and 1 88 3 Ś1 K3 Ñ1 2 B (except B5) Da2 D2 ददानि Ko 4 T2 G1.2 6 प्रपत — ^{b}) Ñ1 पार्थिवा ; B4 पार्थिव (for दिवि) Ñ1 B4 Da सति राजन् (for राजेन्द्र स°) — ^{c})=8^{c}, 13^{c} and 15^{c} B (except B5) रीक्षे Ko 3 B (except B4) स्थिता° — ^{d}) Cf 15^{d} T2 G (except G1 3) °क्रमस्व (for °क्रम) Ko 4 D5 °ममित्रसिंह, B3 5 6 Dn D2 4 °मपेतमोह ; G2 °ममित्रहत , Cd as in text — For G2 of v l 8

11 Ś1 K1 S om उवाच (T1 om the ref) — ^{a}) Ñ ब्रह्मवर्च Ko 3 S क्षत्रियवंशजात (for अब्राह्मणो ब्र°) — ^{b}) Ś1 K1 राजमुख्य , Ko 2–4 °सिंह; S क्षत्रमुख्य (T1 G1 M6–8 °ख्य) — ^{c}) B5 T2 G2 यदा — ^{d}) D5 तवाददं, S तथाददा S द्विजेभ्य (for नरे°)

12 ^{a}) Ś1 M6–8 न ब्रा° ; K1 अब्रा° K2 S (except G3) कृपण — ^{b}) Ś1 Ko 4 Ñ3 Da या वापि, K1 यापि D2 स्यात्क्षत्रिया वीर° S दद्याच्च याचेदिति क्षत्र(T1 G2 राज)धर्मे — ^{c}) Ko Ñ2 3 यदेवाकृत° ; Ñ1 B D नै(D5 न चै)वाकृत° ; T M3 यथाकृत° ; G यदाकृत° (G5 यथापूर्वकृत);

प्रतर्दन उवाच ।
पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप
प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १३

ययातिरुवाच ।
सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र
अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।
मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका-
स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १४

प्रतर्दन उवाच ।
तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १५

ययातिरुवाच ।
न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत
योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।
दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वां-
श्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १६
धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं
कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।
न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान-
न्कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्थ ।

C. 1 3662
B 1 92. 18
K 1 86 18

M5 तथाकृत° — ^{d})=17^{f} K1 G1 2 विवत्स°, K4 Ñ1 3 B D °धित्स° (B3m °धास्य°; D1 °द्वित्स°), Nīlp as in text K1 G3 किमसुत्र, T2 G5 6 M3.5 किमुताग्र, G4 कृतमात्र Ś1 K G3 M3 साधु — Arj again mentions some *pāṭhas*, but the comm is corrupt and partly unintelligible

13 Ś1 K1 S om उवाच (G2.4 om the ref.) — ^{a}) Some MSS त्वा (for त्वां) K3 त्वामहं S काशिराजोहमस्मि (for स्पृह°) — ^{b}) S (except M3) om ऽहं K0 Da2 D3 5 om मे — ^{c})=8^{c}, 10^{c} and 15^{c} B (except B1) °रीक्षे K3 B1 5 स्थिता — Ś1 K1 (? hapl) om. 13^{d}–15^{c} — ^{d})=(var) 1 85 13^{d}, 88 1^{d} B4 repeats 10^{d} for 13^{d}

14 Ś1 K1 om 14 (cf v l 13) B4 (? hapl) om 14–15 S om उवाच — ^{a}) T G ये सति (T1 G1.3 सत्येव) लोका — ^{b}) K0 अस्त्येकैक , B1 (m as in text) 6 अप्येकश , D1 M अप्येकैकश , T1 ह्यप्येकश , T2 G ए(G1 ह्ये)कैकश K2–4 Ñ3 Dn D2 सप्तान्यहानि, Ñ1 2 B1m 3 m 6 सप्तत्य°, B1 D4 सप्त त्व°, S सप्तैव (T1 °क) तानि (for सप्ता°). — ^{c}) K0 ऋतवतो, K2–4 D5 घृतपृष्ठा, B1 (m as in text) 3 D2 4 Cd घृत(D4 ये घृत)कुल्या, B5 घृताक्ता Da विशोपास् — ^{d}) K (K1 om) तेनतवत , S ते ता (M6–8 नांत)वतस्त्वां B3 °पालयते

15 Ś1 K1 om 15^{abc}, B4 om 15 (cf v l 13, 14) S om उवाच — ^{a})=10^{a} (cf 8^{a}) K3 Ñ B (B4 om) Da2 Dn1.n2 D4 ददानि K0 D5 पतमानस्य राजन्, K2–4 Ñ1 2 पत मा च राजन्; D2 पत मा प्र°; T1 G1.2 मा प्रपत प्र° — ^{b}) T1 G1 3 चैते (for ते वै) — ^{c})=8^{c} and 10^{c} B1 3 6 °रीक्षे K2 श्रुता , K3 B1 5 D2 स्थिता — ^{d}) Cf 10^{d} Da T1 G1 3 °क्रम क्षिप्रममित्रसाह, T2 G2 4–6 M °क्रमस्व प्रददाम्यह ते

16 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) Ś1 K1 2 D5 सततं (for सुकृ°) B1 3m 5 6 D4 कामयीत — ^{b}) K0 2 3 D2 T2 G2 पार्थिवात्, K1 Ñ2 °व, K4 T1 G1 6 °वे (for °व) — After 16^{ab}, T1 repeats 12^{cd} (reading for the first half किं नु त्येत तत्कृत पूर्वमन्यैर्) — ^{d}) K2 Da D4 M हि न (by transp), Ñ3 तु न K2 G3 राजन्

17 ^{a}) G3 धर्मार्हं वै चेत° B D यतमानो (D2 चिंतयानो) — ^{b}) K0 तपो (for नृपो) — ^{c}) G3 न मे यत कर्मबुद्धि G1 2 4–6 °बुद्धिं Ś1 प्रजान , K1 °नात्, D2 G3 °ना — ^{d}) K1 कुर्याच्चैव Da विपण Some MSS मा (for मां) Ñ1 2 यथान्यत्, T G1 3 यदात्थ — ^{e}) K3 Ñ3 B1 D4 कुर्याच्च पूर्वं; Ñ1 2 B5 6 Da °र्यां च पूर्वं, B3.4 Dn D1 °र्यादपूर्वं, T1 M3 5 °र्यां चे(T1 चि)देव, T2 °र्यात्तेद, G1 3 °र्यां त(G3 चे)देव, G2 4–6 °र्यात्तथा वै, M6–8 °र्यां चैवेद T1 यत्तदन्यै Cd cites अपूर्वं — ^{f})=12^{d} K2 4 विवत्समान , Ñ1 3 B D (except D5) विधि(D1 °ध)त्स° K0 G3 किमसुत्र, B5 किमुतात्र, G2 4–6 किमिवात्र Ś1 K3 4 B5 Da1 M5 साधु — After 17, D4 (marg) S ins

865* धर्माधर्मौ सुविनिश्चित्य सम्य-
क्कार्याकार्येष्वप्रमत्तश्चरेय ।

C 1 3663
B 1 92. 19
K 1 85. 19

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै-
र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १७

ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं
नृपोत्तमो वसुमनाब्रवीत्तम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वसुमना उवाच ।
पृच्छामि त्वा वसुमना रौशदश्वि-
र्यद्यस्ति लोको दिवि मह्यं नरेन्द्र ।
यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म-
न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरुवाच ।
यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च
यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।
लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै
ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

स वै धीमान्सत्यसधः कृतात्मा
राजा भवेल्लोकपालो महिम्ना ॥
यदा भवेत्संशयो धर्मकार्ये
कामार्थे वा यत्र विन्दन्ति सम्यक् ।
कार्यं तत्र प्रथम धर्मकार्यं
यत्तो विरुध्यादर्थकामौ स धर्म ॥

[(Stanza 1) a) D4 स वै देव ; M3.5 स वै धीर T1 स सत्यसधः कृत एतत्कृतात्मा — d) D4 राजा हि सन्; T1 राजा महान् — (Stanza 2) a) D4 G3 देवकार्ये — b) D4 T1 कामार्थौ ; G3 धर्मार्थौ, M6-8 कामेर्थे — c) T2 G1-3 तत्र कार्यं ; G3 तत्तत्र कार्यं — d) T1 न तौ विरु° ; G3 न तौ कुर्याद् ; M6 न यद्विरु°, M6-8 यत्र विरु°]

18 Before 18, D4 marg ins वैश° उ° — a) K3 T1 एव ब्रुवाण (by transp), B (except B1) D2.4 ब्रुवतमेव — b) T1 नृपात्मजो Ñ B D G3 वसुमानब्र°; T1 M (except M6) वसुमनाश्चाब्र° M6-8 इद (for तम्)

Colophon om in K3 B6 D2 — *Major parvan* T2 G M3.5 संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात Ś1 K (K3 om) Ñ3 B (B6 om) D (D2 om.) T2 G1.4 M (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात — *Adhy name* K0.3 पुण्यप्रतिपादन; K4 पुण्यप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 100, K0 89, Dn3 91, D1m 90, T1 77, T2 27, G M 28 — *S'loka no* Dn1 18, Dn 19, M3 21 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3636

88

☞ This adhy is missing in V1 (cf. v. l. 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here

1 Ñ1.2 B D वसुमानुवाच, Ñ3 वसु उ°; S वसुमनाः (G3 वसुमान्) — a) S1 K1.2 Ñ3 B3.5.6 D2.4.5 पृच्छेह Ś1 K1 S (except G1-3) त्वा Ś1 °मना रौशदश्विर्; K0 °मना हारिदश्वि ; K1 °मना रौपविश्विस्; Ñ B D °मानौप° (D2 °मानसि राजन्); S °मनैक्ष्वाकवोसि — b) Ñ B D (except D5) मे (for मह्य) K0.3.4 सति लोका यदि मह्य, K2 D5 ये सति लोका दिवि मह्य (K2 चेन्); S यदि संति लोका दिवि (T2 भुवि) मे स्युर् (M6-8 यदि लोका भुवि मे स्युर्) — c) B (here and in the foll st) °रीक्षे K0.3.4 D4 T2 M3.6-8 यदि वा क्षिवि श्रिता (cf 8c, 10c etc), T1 G M3 च तथा (G4-6 यदि वा) पृथिव्या (for प्रथितो महा°) B1 D2.4 महांश्च; B3.6 °हास्तु — d)=1 87 8d, 13d, 88 6d,

2 Ś1 K1 S om उवाच (G6 om the ref) — a) Ś1 K1 Dn T2 G (except G3) M6-8 यद्यत° Ñ1.2 T1 °रिक्षे B1.4 D6 T G1.5.6 पृथिवीं Ś1 K1 G1 दिवश्च; T1 G2.4 दिव च — c) = (var) 1 87 9c B6 D4 °स्तावतस्ते T2 सश्रितास्ते — d) = 1 87 14d G4 एतावंत (for ते नान्त°) After °वन्त , Ś1 K0.1.4 Ñ3 G3 M6-8 ins त्वां. Ś1 K1 प्रविचाल°; K0.2 परिपाल°

3 Ñ1.2 B D वसुमानुवाच, Ñ3 वसु उ°; S (G6 om. the ref) वसुमना (G3 वसुमान्) — a)=(var) 1 87. 10a and 15a Ś1 K1 Ñ1.2 B1m Dn Dn D1.5 ददानि.

वसुमना उवाच।
तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु।
क्रीणीष्वैनांस्तृणकेनापि राज-
न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्यक्प्रदुष्टः ॥ ३

ययातिरुवाच।
न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि
वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः।
कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यै-
र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ४

वसुमना उवाच।
तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते।
अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र
सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५

शिबिरुवाच।
पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं
ममापि लोका यदि सन्तीह तात।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६

ययातिरुवाच।
न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व-
न्परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र।
तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते
विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः ॥ ७

शिबिरुवाच।
तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते।
न चाहं तान्प्रतिपत्स्येह दत्त्वा
यत्र गत्वा त्वमुपास्से ह लोकान् ॥ ८

C 1 3671
B 1 93. 8
K 1 87 8

Ñ1 2 B1m Da Dn D1 S मा प्रपत (T G1 2 5 6 °त) प्र° Ñ2 B D4 पुण्या पवित्रा स्व(B3-6 सु)तपोर्जिताश्च — ^{b})= 1 87 15^b Cf 5^d K4 Ñ3 T1 G3 ये वै D1 ते मे, G3 चैते (for ते वै) — T1 om 3^c-4^d — ^{c}) K0 1 Ñ B D G1 3 °ष्वैतांस्तृ° T2 G1 2 4-6 तावत्, G3 M हत (for राजन्) — ^{d}) K0 3.4 सप्रदु°, Ñ1 2 B D (except D2 4 5) धीमन्प्र°, T2 G1 2 4 5 वै न दृष्ट, G3 M6-8 नैव दृ°, G6 वै तेन दृ°, M3 5 वै नैव दृ° (for सम्यक्प्र°)

4 T1 om 4 (cf v l 3) Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) B1 3 चै (for वि) B1 3 6 स, G3 M3 तु (for वै) B5 वै क्रयन स° — ^{b}) B1 D2 S (T1 om) यथा, D5 मृषा (for वृथा) S (T1 om) शिशुके शक° — ^{d})=1 87 12^d and 17^d Ñ1 2 B D (except D5) Cd विधित्स° B5 G4-6 किमुतात्र, G3 किममुत्र Ś1 K3 4 B3 Da1 साधु, Cd as in text

5 Ñ1 2 B D (except D1 5) वसुमानु°, Ñ3 वसु उ°; S वसुमना (G3 वसुमान्) — ^{a}) K4 D2 5 तास्तान्, T2 तान् स्व-(*sup lin* स), G2 तान्वै, G1 5 तान्सु, G6 तान्सर्वे — ^{b}) Da दिष्टान् (for दत्तान्) — K1 om 5^c-8^b — ^{cd}) K2 नाह (by transp) B5 om वै S न चाह तान्प्रतिपद्ये च (T1 G1 M3 5 °द्येह) दत्वा यत्र गता त्वमपहायास्मलोकान् — S reads 9 (for the first time) after 5 and repeats it in its proper place

6 K1 om 6 (cf v l 5), Ś1 om 6-7 — S om उवाच — ^{a}) A few MSS त्वा S °नरोस्मि — ^{b}) K Ñ3 D5 om इह S मम लोका वै (G2 4-6 ये) पार्थिव (G2 4-6 °वास्) तत्र सति — ^{c})=1 87 8^c, 10^c, 13^c and 15^c B1 5 स्थिता (for श्रिता) — ^{d}) =1 87 8^d, 13^d, 88 1^d

7 Ś1 K1 om 7 (cf v l 5, 6) S om उवाच — ^{a}) Ñ B (except B1) D (except D2 5) यस्त्व, T1 G1 6 नेमान्, T2 M न त्वा, G2 3 5 न मे, G4 यस्त्वा (for न त्व) K3 °येनापि न त्व, Ñ1 B5 D2 T G M6-8 °येन चापि; Ñ3 B1 3 4 6 Da Dn D1 4 M3 5 °येनापि साधून् (M3 5 राजन्) — ^{b}) K2-4 Ñ B1m 3 5 D4 S परीप्समानो, Cd as in text K4 Ñ3 T2 M6-8 नावमन्ये, T1 तेवमन्ये, G तव मन्ये, M3 5 ह्यवमन्ये K0 3 नावमतासि राजन् — G6 om 7^{cd} — ^{c}) S (G6 om) ते चानता K2 श्रुता वै, B1 स्थितास्ते — ^{d}) K3 ज्वलत, B3 4 Da महात्मन्, S (G6 om) नरेंद्र (for महान्त)

8 K1 om 8^{ab} (cf v l 5) — ^{a})=5^a D5 तांस्ताँलो° — ^{c}) Ñ3 D5 अह च (D5 न) तान्; B5 न तेह तान् D2 4 प्रतिगतेह — ^{d}) Only Ś1 as in text. K0 4 यान्वै गता त्व(K4 स)मिहाक्रम्य लोकान्, K1 यत्र गंता

C. 1. 3585
B. 1. 93. 23
K. 1. 87. 46

सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय
प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ।
मेध्यानश्वानेकशफान्सुरूपां-
स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२
अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः
पूर्णामिमामखिलां वाहनस्य ।
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यै-
स्तत्रासन्गाः शतमर्बुदानि ॥ २३
सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं
सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।
सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः
सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २४
यो नः स्वर्गजितः सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् ।
अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव
स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।
त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा
स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

(before corr) S (except G3) प्रकाश, Cd प्रकाश (=प्रकट) as in text

22 a) T2 G3-5 M (except M3) सर्वामेतां K1 B1.6 निर्जिता गा, Da निर्जितां गां; T1 G1-3 सविजित्य, M3.5 रत्नपूर्णां — b) G3 ह्यददां Ñ1.3 Dn D1 प्रादामह ह्यादन; Ñ2 दत्वा प्रतस्थे विपिन, B3 Nilp प्रस्थे (B3 प्रतस्थे) दत्वा विपिन, B4.6 प्रस्थबद्ध्वाहमदद, B5 पुत्रेषु दत्वा विपिन; T1 G1.2 कोश बद्ध्वा ह्यददा, T2 G3-5 हस्ते लब्धामददां; M प्रस्थे कृत्वा (M3.5 बुध्वा) ह्यददां (for प्रस्थे बद्ध्वा ह्यदद) Cd cites प्रस्थे बद्ध्वा Arjp प्रतस्थे वनाय (? for ह्यदद ब्राह्मणेभ्य) — c) K0 एकशत; K2 Ñ B4 Dn D5 एकशतान्, B1.3.5.6 Da D1.2.4 G3 नैकशतान् G2.3.6 स्वरू° — d) T1 ततो, G3 यदा D5 तुल्यभाजो; Cd as in text D2 भजते S वा शतयज्वेत्यवोचन्

23 a) T2 G3 M6-8 अददामह, G1.2 गोभिर्धान्यै; M3.5 तथाददां K1 transp पृथि and ब्राह्म° — b) T2 G3-5 असिलैर् K0 सर्वरत्नै; K3.4 D2.5 S वाहनैश्च (T1 °कैश्च, M3.5 गोधनैश्च); Ñ Dn D1 °नेन, D4 ब्राह्मणस्य — c) T1 G1 गाथ, M3.5 अश्वै D2 S सुवर्णैश्च (G1 °वर्ण च) B4 Da धनस्य मु°, T1 G1 धन च मुख्यं; G2 धनै° सुरम्यै — d) Ś1 तत्रासगा, K0 सदा नागा; K1 सग, K2.4 °सन्नागा, K3 तत्रागत, Ñ1.2 B D (except D2) सदा(Ñ1 B4 D5 तत्रा, B6 ततो)दद गा (Ñ2 गो), T1 G2 तथैव नागा, T2 G4 M तत्राश्वाना, G2.5 तत्राश्वनागान्; G3 सत्रापि नागान्, G6 तत्रासनानां Ś1 K0 शतशश्चार्बु°, K1-4 D2.5 शतशास्त्वर्बु°, T1 G1 °दाना

24 a) S धै द्यौश्च (G2.4-6 वेदां च) — b) G2 ज्वलनो, G3-6 °ल्तितो Ñ3 G1 मानवेषु — c) K0.4 न मे मृषा, G3 M3.5 न मेनृत G1 °था वै वदतश्च वा° — d) T1 G1 सत्य हि सद्भि प्रतिपूजित च — After 24cd, N ins

868* साध्वष्टक प्रब्रवीमीह सत्य
प्रतर्दन चोपदर्शि तथैव ।

[Ś1 K शैश(K1 °प)दर्शि (Ś1 °श्व) D5 °र्दन मौशीनर शिबिं च]

— c) Ñ3 सर्वेष; G4-6 सत्येन Ñ B D (except D2) लोका (for देवा) Ñ3 B1.3.6 D4.5 मुनयोथ, D2 मनुजाश्च Ñ B1.4.5 Da Dn D1.5 देवा, B3.6 D4 दिव्या; S सधा (T2 G2.3 सिद्धा, M3.5 सर्वे) (for लोका)

25 a) G2 स्थितान् (for °जित) — b) Ś1 K (except K2) B4 D5 M6-8 वृत्तान्निवेद°, M3.5 °थदनुकीर्ते° — c) Ñ3 द्विजातिभ्य — d) K0 स लभेत, B3.5.6 D2.4 लभते न (D2 च), T G2.4 (by transp) लभेच्च स; G1 नत्वपेयात्; M3.5 प्राप्नुयाच्च D5 परा गतिं, T2 G4 च लोकता G5.6 M6-8 लभेच्च सर्वलोकता

26 D2 G2 om वैश° उ° Ś1 K1.3 S om उवाच — a) After एव, T1 G4 M6-8 ins स D5 राजन् K0 T1 सुमहा° D2 यतस्ते; M3.5 ययाति (for ह्यती°) — b) K0 वैदौ° D2 transp स्वै and दौहित्रै G (except G2.3) मातृवाक्यात् (for ऽमित्र°) — d) G4-6 नभ्युपेत (for व्याप्य पृथ्वीं) B (except B4) Dn3 D2.4 लोकान्; G1.3 वृद्धिं (for पृथ्वीम्) — After 26, K0.3.4 D2.4 (marg) ins

८९

जनमेजय उवाच।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरान्नृपान्।
यद्वीर्या यादृशाश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ १
न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः।
प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ २
तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम्।
चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३
वैशंपायन उवाच।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
पूरोर्वंशधरान्वीराञ्शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ४
प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः।
पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ५

C 1 3695
B 1 94 5
K 1 88. 4

869* यत सर्वं विस्तरतो यथाव
दाख्यात ते चरित नाहुषस्य।
वशो यस्य प्रथित कौरवेयो
यस्मिञ्जातस्त्व मनुजेन्द्रकर्मा ॥
एतत्पुण्यतम राजन्ययातेश्चरित महत्।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यातीह मानव ।

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 सभव, to it Ñ1 2 add उत्तरयायात B1, 3-5 Da Dn3 D1 T2 G1 4, 6 M (om the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात The end of the episode is indicated in the different MSS as follows S1 K1 2 Ñ3 B6 Dn1 n2 D2 4 5 G1, 2 4 6 M3 उत्तरयायात समाप्त, K0 4 समाप्तमुत्तरयायात, K3 उत्तरयायात सपूर्ण, D1 यायात समाप्त, G3 इति ययाति चरित समाप्त — *Adhy name* K0 4 ययातिस्वर्गारोहण, T2 G1 4-6 M6-8 दौहित्रप्रशसनं — *Adhy no* (figures, words or both) K0 90, Dn3 92, D1m 91, T1 78, T2 28, G M 29 — *S'loka no* Da1 Dn3 27, M3 51 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3663

89

☞ This adhy is missing in V1 (of v 1 1 68 74), the MS is *wholly* ignored here — S divides this adhy into two sections, reading st 1-16 (made into a *separate* adhy between its Yayāti and Śakuntalā episodes and interpolating the rest of the adhy (without colophon) between 1 69 48 and 49 (i e towards the end of the last adhy of the Śak episode) For M (which reads the adhy comprising st 1-16 both before and after its Yayāti episode), of v 1 1 62 2

1 Ś1 K1 D5 S om उवाच — [b]) K2 3 Ñ Da D5 वशधरान् (of 4[c]) — [c]) Ś1 यत्वीरा, K0 3 4 Ñ1, 2 B1 Dn D1, 5 °द्वीर्यान्, K1 °द्वीरा K (except K1) D5 यादशाश्चैव; Ñ1 2 Dn D1 °शाश्चापि B1 Da चापि (for चैव) — [d]) K2 3 Ñ1 2 B1 Dn D5 यावतो K (except K1) Ñ1 2 Dn D1 5 °क्रमान् — For 1-3, S (which displaces the earlier portion of the genealogy) subst

870* पुत्र ययाते प्रब्रूहि पूरु धर्मभृता वरम्।
आनुपूर्व्येण ये चान्ये पूरोर्वंशविवर्धना.।
विस्तरेण पुनर्ब्रूहि दौ पन्तेर्जनमेजयात्।
सबभूव यथा राजा भरतो द्विजसत्तम।

2 For S of v 1 1 and 4 — [a]) K1 श्रीविहीनो, Ñ3 वीर्यं°, B5 °हीना — [b]) K Ñ1 2 B3 6 जना°; B5 जनाधिपा — [c]) B5 विरहिताश्चापि — [d]) B1 3 6 D2 4 श्रुत°; B5 श्रुतपूर्वा K0 Ñ2 B D (except D5) कथ°

3 For S of v 1 1 and 4 — [a]) Ñ1 B3-6 D2 4 प्रथितकीर्तीना, B1 D1 °वीर्याणा

4 Ś1 K1 S om उवाच — [a])=1 53 35 etc K4 अह (for हन्त) — [b]) K1 यथा (for यन्मा) Ś1 यदि त्व श्रोतुमिच्छसि — [c]) Ś1 B1 D4 वशकरान् (of 1[b]) B3 6 पुत्रान् — For 4, S subst (of v 1 1)

871* पूरुर्नृपतिशार्दूलो यथैवास्य पिता नृप ।
धर्मनित्य स्थितो राज्ये शक्रवीर्यपराक्रमः।

[(L 1) T2 G3 4 6 पूरुः; G1, 2 पुनर् (for पूरुर्) G1-3 पितेवास्य यथा नृप]

C 1 3696
S 1. 94. 6
K 1. 88. 5

मनस्युरभवत्तस्माच्छूरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ।
यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेपुर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ९
तेजेपुर्बलवान्धीमान्सत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।
धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ।
अनाधृष्टिसुतास्तात राजसूयाश्वमेधिनः ॥ १०

— After 4, K4 B2 5 D (except Da, D5 marg) ins
872* भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 a) K0 2 4 °रौ(K2 °रो)भ्राश्वस, K3 रौध्याश्वस् S प्रवीर (M6-8 first time °यं) घातरुस्यौ (T1 °रुत्यौश्च; T2 G4 (sup lin) 5 °रयौश्च, G1 5 °श्रौ, M3 °ज्या) च — b) S महायला — c) Ś1 B1 D2 4 पौष्प्या°, K0 प्राल्या°; K1 पौल्या°, S पौष्या° — d) Ñ1 3 वशम्भृत्, S °भाक् (G3 °वान्) B1 D (except D2 4 5) प्रवीरो वशकृत्तत

6 a) K2 T G4-6 M (except M7) नमस्युर्, G1 2 मनु°; G3 नभ° (cf. v 1 7c) D5 मनस्योरभवन्पुत्रा (=7c) — b) K0 4 Ñ B D (except D5) शूरसेनी; S शूर शैव्या (G3 °वो, M3 °ज्या) S (except M3) तत (for प्रभु) — With 6cd of 1 62 3cd — c) K4 पृथिव्यां चतुरताया, D5 °व्या सागराताया; S °व्यां सागराताया — d) B1 3m 5 6 D2 4 S राजा राजी°

7 ab) K4 शमु; B5 शत्रु, Dn D1 शक्र°, D2 सिंह, G3 सुहृत् (for सुभ्रू) T2 सुभ्रुश्चाभयदो वा° Da T1 G1, 2 4-6 M6 8 सौवीर G3 सन्नम सवनो वाग्मी सौवीर (sic) तन°, M2 5 सुभ्रुश्चाभयदो राजा वाग्मी सौवीरजा(M5 °का)स्त्रय — c) T1 G1, 4-6 M6-8 नमस्योर् (G4 sup lin °न्योर्), G3 नभ°, M3, 5 नमन्योर् (cf v 1 6a) — d) Ñ2 °वें महाबला (cf. v 1 5b) — After 7, N ins

873* अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेश्या मनस्विन ।

[K0 3 4 D5 अश्वभा, K2 आसन्भा°, Dn1 D1 अन्वाग्भा°, D2 म(m अ)न्वग्भा°, D4 अनग्भा° Ñ3 B (except B4) D2 3 यशस्विन]

— On the other hand, after 7, S ins

874* सुन्वन्त वसुनाभ च गर्भरन्यौ यशस्विनौ ।
शूरानभयदान्राजा जनयामास वीर्यवान् ।
यवीयान्सुन्वत पुत्रो रथतर्यामजायत ।
शूरश्च दृढधन्वा च वपुष्मान्स नृपोत्तम ।
रुद्राश्च पृषदश्च च रथाश्च च गय मनुम् । [5]
यवीयाञ्जनयामास गन्धर्व्यो भीमविक्रमान् ।

[(L. 1) T1 G6 M3, 5 गर्भरम्यौ — (L 2) T1 G1-3 M शूरानुभयतो राजा (G3 °त सुभ्रू) — (L. 4) G1 2 M °ष्मांश्च, G3 वसुमाश्च T M3 शूर च दृढधन्वान वपुष्मतं नृपोत्तम — (L 5) G4-6 M6-8 रथदश्च (for रथाश्च च). — (L. 6) G3 गाधार्यो, G6 गाधवान्]

8 a) K0 2 4 D5 रौध्राश्व°, S रुद्राश्व° (of v 1 5) Ñ3 महोत्साहा, S महाबाहो (T2 G4-6 M3 °हो) — c) S (except G3) पुत्रा (for शूरा) — d) D5 M3 5 मनस्विन; T G M6-8 यशस्विन (for बहु°) — G2 3 M6-8 om 8ef — e) Ś1 K0 4 शास्त्रास्त्र°, K3 T G (G2 3 om) °विदुष M3, 5 सर्वास्त्रविदुष सर्वे — f) G4-6 सत्यपरा°

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten names in 9–10 with यु (for पु) ऋचेयु, कक्षेयु etc — a) K0 चिरेयुर्, K1 रचेपुर्, K2 सचेयुर्, K3 Ñ2 3 B Da2 Dn D5 ऋचेयुर्, K4 D1, 2 4 रु(D2 रि)चेयुर्, Ñ1 ऋतेयुर्, Da1 रचेयुर्, G4-6 ऋतेपुर् K2 4 कुक्षेयु, K3 Ñ B D G3 °यु, T1 G1 कु° — b) K0 2 4 D5 कृपणेयुश्च, K1 3 Ñ B Da Dn D1, 2 4 कृक(K1 °का)णेयु, T G2-6 M कृपणेपु° G1 कृपणे प्रमुखान्सुतान् — c) K (except K1) Ñ B D G3 स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च, T2 G4-6 °लेपुर्जलेपुश्च — d) K0 2 4 Ñ3 B2 4 6 Da D1, 2 4 5 G3 स्थलेयुश्च; K3 मूलेयु°, Ñ1, 2 B1 5 Dn जलेयु°, T1 G1 M6-8 जले° Ś1 K1, 4 B4 महारथा, Ñ1 2 B1 3, 5 6 D (except D5) T1 °यशा, T2 G M6-8 °बल, M3 5 °बला

10 a) K0 3 4 Ñ B Dn1 n3 D2 4 G3 तेजेयुर्, K1 °जपुर्, K2 जेपुर्, Da Dn2 D1 °जोयुर्; D5 जजेयुर्; T1 स्वतेजो, G1 तेज, G2 5 6 M3, 5 8 तेजो° — b) N (except Ś1) सत्येयु° (K1 मत्यपु), S रयेपु (G3 °यु) only Ś1 as in text! B1 5 चद°, G3 चारु° (for चेन्द्र) — c) N G3 धर्मेयु (Ś1 K1 धर्मपु) K0 3 सततेयुश्च, K3 4 Ñ B Da Dn D1 2 4 G3 °युश्च; D5 T G1 2 4-6 M सतते° — d) K4 G2 भीमविक्रम — After 10cd, N ins

875* अनाधृष्टिरभूत्तेषा विद्वानर्चेपुरेकराट्* ।
ऋचेपुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासव ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चर्चेयुतोऽभवत् ।
मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १३
रथंतर्यां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुःषन्तप्रभृतीन्नृप ॥ १४
दुःषन्तं शूरभीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःषन्तो जनमेजय ॥ १५
दुःषन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शाकुन्तलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥ १६
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् ।

C.1 8710
B 1 94 20
K.1 101 8

[(L 1) Ś1 K (except K0) Ñ2 B4 अनावृष्टिर् Ś1 K1 विद्वानर्येयुरेक°, K0 विद्वान्सर्वेयु चैक°, K2 4 Ñ2 D2 5 विद्वानर्चे(K4 °र्थे, D2 °र्च्या)युरेक°, K3 Ñ1 B3 4 Da ऋचेयुस्त्वथ (K3 °यु पुनर्) एक° (with hiatus!), Ñ3 विद्वान्वर्चेयुरेक°, B1 5 6 D4 विद्वानृचेयुरेक°; Dn D1 विद्वान्भुवि तथैक° With the posterior half of line 1 of 11ᵇ — (L 2) Ś1 ऋशेयुर्, K0 रिवेयुर्, K1 दशेयुर्, K2 4 Ñ B D ऋ(B3 वि)चेयुर्, K3 ऋचेयोर् D2 इति (for अथ)]

— ᵉ) Ś1 K (except K0) Ñ2 B4 D5 अनावृष्टि, Da °घ्टे, S अनाधृष्या. N सुतस्त्वा(K0 3 B3 5 °श्चा)सीत् — ᶠ) N °मेधभाक् (Dn D1 °कृत्)

11 ᵃ) S अतिनार° N मति(D4 अति)नार इति ख्यातो — ᵇ) Of the posterior half of line 1 of 875*. N राजा परमधार्मिक, T G विद्वाश्चर्तेयुतो° (T1 °चैंसुतो°, G2 °चैंयुको°, G3 °स्सेयुको°) — S om 11ᶜᵈ (cf 876*) — ᶜ) K0 3 4 °सुताश्चासन्; D1 °सुता राज्ञ — ᵈ) K3 देवविक्रमा — ᵉ/) Ś1 K1 उरसर्, K0 2 3 D5 तत्सुर् (for तसुर्) Ś1 K द्रुह्युश्चा° S त्रसु (T1 G2 M3 5 °सु; M6 °स्सर्) मोघ प्रतिरथ द्रुम चाप्रतिम युधि — After 11, S ins

876* एतान्वै सुषुवे साध्वी अन्तिनाराद्यशस्विनी ।

[Cf 11ᶜᵈ — G2 4–6 ह्यतिनाराद् T1 G1 3 सरस्वती (for यश°)]

12 ᵃ) Ś1 K1 उरसुर्, K0 3 4 Ñ3 D5 तत्सुर्, K2 तसुर्, D4 त्रसुर्, S त्रसुर् (G1 om त्रस्सुर्)

13 ᵃᵇ) K3 Ñ B D (except D1 2) ईलिन (Ñ3 इढि°) Ś1 K0 D5 च (for तु) Ś1 K1 उरसुर्, K0 2–4 D5 तत्सुर्, D2 जग्सुर् (or जग्युर्), D4 त्रसुर् (cf v l 12) S इलिल सुषुवे (T1 वै ततस्) त्रसो(G6 °स्रो)यमुना वै तप(G3 M यश)स्विनी — ᶜ) K3 उर्वी (for भूमिं)

14 ᵃ) Ś1 रथतर, K1 °तरी Ñ3 तत, D4 सुत, S ऋपीन् (T1 G3 ऋषिं) (for सुतान्) — ᵇ) Ñ3 °पमा नृपा, S °पमांस्तथा — ᶜ) K3 Ñ1 2 B D (except D1 2) ईलिनो, Ñ3 °डिनो, S °लिलो — ᵈ) Ś1 K1 B1 3 6 दुष्वत, K0 2–4 Da °ष्क°, B4 Dn D1 2 4 5 G2 M3 5 °ष्य° The variations of दु पन्त will be ignored hereafter (of v l 1 62 3, 63 14, 15, 65 4 etc) Da प्रभृतिर्, S प्रमुखान् K3 B4 Da नृप°, Ñ3 S सुतान्

15 K0 (? hapl) om 15ᵃᵇᶜ — ᵃ) K2 भीमसेनौ (sup lin शूरौ) च, G3 M अनघ शूर Ñ3 दुष्मतमथ सुष्मत(!) — ᵇ) Ñ2 B Dn D1 2 4 प्रवसु, Ñ3 °भूत, Da °वृषु, G1 °पूति, G3 °पूर (for प्रपूर्वं) D5 त्रसुतर्वसुमेव च, G3 प्रश्रय रयपचम, M प्रशूर चाथ पचम — ᶜ) Ś1 Dn D5 श्रेष्ठो, K1 पूर्वो (for ज्येष्ठो) S महाराजा (G3 °भागो, G6 M6–8 °राज) K2 तेषा ज्येष्ठतमो राजा — ᵈ) S दुर्जयो युधि (for जन°)

16 For 16ᵃᵇ, D4 (marg) S subst

877* दु पन्ताल्लक्ष्मणाया तु जज्ञे वै जनमेजय ।
शकुन्तलाया भरतो दौ पन्तिरभवत्सुत ।

[(L 1) M6–8 °लुक्षणाया]

☞ After 16, S ins an (additional) colophon *Adhy no* T1 79, T2 G M3 5 (both MSS both times) 6–8 (all three second time) 30, M6–8 (all three first time) 10 — After the colophon, S (which transp the Yayāti and Śakuntalā episodes) reads the Śak episode, interpolating the rest of the present adhy (with some additions and v l noted below) between 1 69 48 and 49

[*N B* In the long note appended to 1 62 2 (p 282) above, the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19 therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, *for* 19 *read* 16]

C. 1 3710
B. 1 94 20
K. 1 101 8

नास्यनन्दत तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ १७
ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ १८
ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः ।
भुमन्युं भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ १९
ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
ततः स वितथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ २०
सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचीकस्य भुमन्योरभवन्सुताः ॥ २१
तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्बहुभिः सवैः ॥ २२
सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां बुभुजे सागराम्बराम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ २३
ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ २४
सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।

---

17 Before 17, S (which reads this st before 1 69 49) ins

878* सोऽश्वमेधशतैरीजे यमुनामनु तीरग ।
त्रिशता च सरस्वत्यां गङ्गामनु चतु शतै ।
द्वौ पन्क्तिर्भरतो यज्ञैरीजे शाकुन्तलो नृप ।

and thereafter *repeats* 16^cd, linking up in this manner with the foregoing portion of this adhy, which is separated in S from the remaining portion of the adhy by the insertion of the entire Śak. episode The *repetition* of 16^cd is strongly suggestive of the fact that the Southern arrangement (with its transposition of the Śak and Yayāti episodes and the division of this adhy into two parts separated by the Śak episode) is *secondary*, the result of diaskeuasis, aiming at a better, logical and chronological sequence — ^ab) S भरतस्य त्रयस्त्रीषु पुत्रा सजज्ञिरे पृथक् — ^c)=1 78 16^c S °नदत्तदा (T1 G3 M3 °तो) राजा — ^d) S तान् (for उत) — After 17, N (except K1) ins

879* ततस्तान्मातर क्रुद्धा पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ।

thereafter reading 20^ab (with v 1)

18 K1 om 18^a–31^a — ^b) B5 ईजेसौ (for ईजानो) G (except G3 6) बहुभिस्तदा — ^d) Ko 4 D2 सुमन्यु, G2 धमन्या Ś1 M6–8 नाम नामत· D5 भुमन्योर भवन्सुता — After 18, D1 (marg) S ins

880* धर्मे प्रणिहितात्मान मत्वा त पुरुषोत्तमम् ।

19 K1 om 19 (cf v 1 18) — ^b) Ś1 मत्वा S मत्वा स कुरुपुगव — ^c) Ko 4 D2 सुमन्यु Ś1 B5 D5 °श्रेष्ठ, K3 Da1 D1 2 °श्रेष्ठो; K3 S भरत प्रीतो — ^d) T1 G6 M1 °राज्येभिषे° — For a corrigendum of v 1 16

20 K1 om 20 (cf v 1 18) N (K1 om) reads 20^ab after 17 — ^a) Ś1 T G3 M3 महेंद्रस्य; K (K1 om) Ñ B D नरेंद्रस्य — ^b) M6–8 तनयो (for पुत्रको) Ś1 K (K1 om) Ñ2 B D वितथ पुत्रजन्म तत्, Ñ1.3 T1 G6 °थ पुत्रतोभवत्, G3 पुत्रोभूद्वितथोपि च, M3 वितथे पुत्रजन्मनि — ^c) G3 स तस्य वि° N (K1 om) ततो दिविरथो नाम — ^d) S (except M6–8) °भवत्तदा — Cf Pargiter, *Ancient Ind Hist Trad* p 162 f, and Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p 541 f

21 K1 om 21 (cf v 1 18) Ś1 (? hapl.) om 21 — ^a) S सुहोत्रसुतहोतारौ — ^b) T1 G1 6 M6–8 तथा गर्भ(G6 गर्ह, M8 गर्ग)तराबुभौ, T2 तथा भरतपुगवौ, G2 4 5 M3 तथा गर्गनरा(M3 °गया)बुभौ; G3 तथा गर्भगताबुभौ — ^c) Ñ B1 Dn1 n2 D5 ऋचीकश्च, T1 उचथ्या च, T2 G1.3.6 उचथ्यां वै; G2 4 5 M उचथ्यायां — ^d) Ko 4 D2 4 सुमन्योर् — After 21, Ko 3.4 D1 4 5 S ins

881* चत्वारो भारते वंशे सुहोत्रस्तत्र वंशभाक् ।

22 K1 om 22 (cf v 1 18) — ^a) B5 6 च; S अथ (for तु) — ^b) S राज्य प्राप्य Ś1 महीभृता, B3 5 6 T1 M3 °क्षित — ^c) B4 °श्वमेधाभ्यां — ^d) Ś1 Ko 3 5 अयजद्, Dn स यजद्, S ईजे च (G1 सु) Ko 3 4 B1 5m Da D2 5 S बहुभिर्मखैः (G3 बहुदक्षिणैः)

23 K1 om. 23 (cf v 1 18) — ^a) K (K1 om) Ñ B4 D (except D2 4) कृत्स्नां, S चेमा — After 23^ab, S reads 25^abcd. — ^c) S पूर्णां Ñ1 2 B4 Dn °गजाश्वैश्च, D2 5 T2 G1 4 M °गवाश्वैश्च, T1 G2 5 6 °गवा चैव, G3 °गवाश्वाद्यै — ^d) S बभौ रत्नसमाकुला

24 K1 G1 om 24 (cf v 1 18) — ^a) K3 न्यमज्जत; Ñ2 3 ममज्जे च, Da °ज्ज च S (G1 om) सा ममज्जे(M6–8 ज्जौ)व (T1 समभ्रेव; G2 बभजेव) पृथिवी — ^c) Ko.3.4 °सकीर्णा — ^d) K3 °बहुला; B6 °कपिला, D1 °कलिता B (except B1) शुभा

चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
प्रवृद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ २५
ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ॥ २६
अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट् पुत्रान्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ २७
ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुःषन्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयज्जह्नुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ २८
तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःषन्तपरमेष्ठिनोः ।
अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः ॥ २९
जनरूपिणयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरस्तव ॥ ३०
आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ३१
व्यशीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ।

C 1 3726
B 1 94 86
K 1 101 24

25 K1 om 25 (of v. l 18) S reads 25[abcd] after 23 — [ab]) K0 3.4 B1 3 5 D2 (by corr) 4 °ति प्रजा S सुहोत्रे तु महीपाले मही धर्मेण शासति — [c]) Ś1 दिव्य°; B1 3m D4 Arj (comm) चिति°, Da (erroneously) Arjp B1m चैत्य° (as in text) S भूमि (for चासीत्) — [d]) S बभूवाथ सह° — [e]) S समृद्धसस्यसपन्ना — [f]) Ś1 Ñ1 स(Ñ1 म)हदेव, K0 3 4 Ñ2 3 B D सर्वदैव, K2 M6-8 सह देव्या K3 Dn1, n3 D1 व्यरोचयत्, D5 °राजत

26 K1 om 26 (of v 1 18) G1 om 26[ab] — [a]) S (G1 om) ऐक्ष्वाक्या (G3 देवलां or देवायां) — [b]) A few MSS °पते S (G1 om) सुहोत्रस्त्रीन्सुतान्नृप (T1 G3 5 6 M3 °सृप, T2 transp सुतान् and नृप) — Ś1 reads 26[cd] in marg — [cd]) Ś1 अजपीढ B3 4 च(B1 श्च) मीढ च, S सदामीढ (for सुमीढ च) Ñ3 पुरमीढ सजीमीढ (for सुमीढं च पुरु°) — After 26, T2 G (except G6) ins

882* अजमीढस्तु राजेन्द्र धर्मनित्यो यशस्सु च ।
[G3 अपि (for तु) and धर्मराजो यथैव च]

27 K1 om 27 (of v 1 18) — [b]) K0 3 4 यस्मिन्, S (except M5) अ° S (except T1 G6 M3) वंशे — After 27[ab], T1 G2 4.5 ins

883* ऐक्ष्वाक्या जनयद्राज्ञामजमीढो यशस्विन ।

— [c]) G3.6 M षट् सुतान् T2 G4 5 भरतश्रेष्ठ, G1 2 जनयामास (for सोऽप्य°) — [d]) G4 स्त्रीषु तिसृषु (by transp), G6 त्रिभिस्तिसृषु

28 K1 om 28 (of v 1 18) K0 om 28[ab] — [a]) B3 6 Da1 भूमिनी S ऋक्ष च धूमि(T1 G1 2 °म)नी नीली (T2 G2 3 नील, G1 °ल च) — [c]) G1 केशिन्या जन°, G2 4 5 केशिन्यजीजन° — [d]) K2 Ñ3 B D (except D5) सुतौ (for उभौ) K2 ध्वजिन°, B1 Da च जल°, Dn D1 4 5 व्रजन°, S च जनरूपणौ — S ins after 28, K0 3 4, after 29[ab]

884* विदु सवरण शूरमृक्षाद्राथंतरीसुतम् ।
[T2 G2 4 5 वीरम् (for शूरम्) K0 3 माया-; K3m 4 मामी (for ऋक्षाद्) K0 3.4 राष्ट्र(K3 °ध, K4 °ष्य)तरीसुत]

29 K1 om 29 (of v 1 18) — [a]) T G (except G1 6) तथैव — [b]) T2 G2 4 5 °मेष्ठिजा — After 29[ab], K0 3 4 ins 884* — [c]) K (K1 om) अन्वयात् Ñ3 काशिका, S कौशि° S सर्वे (for राजन्) — [d]) Ñ1 3 B3 5 6 D2 4 5 S जह्नोरपि महात्मन (G6 °वली, M °वला)

30 K1 om 30 (of v 1 18) — [a]) Cf v 1 28[d] K2 ध्वजिन°, B (except B1) जल°, Da Dn व्रजन°; D1 4 व्रज°, S °रूपणयोर् Ś1 जनरूपिणोस्तुक्षज्येष्ठ (sic) — [b]) K2 महीपतिं, K4 Ñ3 B1 Da S नरा°, B1 3 5 6 D2 4 नरेश्वर (for जना°) — [d]) Ñ1 B1 Da G3.6 वशधरस् Ś1 K (K1 om) Ñ2 B1 D (except D2 4) सुत (for तव)

31 K1 om up to प्रशासति (of v 1 18) — [a]) S राज्य (G3 °ज्ये) (for राजन्) — [b]) S °ति महात्मनि (T1 °न) — [d]) T1 सुमहानिति K1 Ñ3 M3 शुश्रुम, B D न श्रुत (B3 न° श्रुति, D5 विश्रुत) T2 G (except G3 6) कालेनाभिप्रचोदित

32 [a]) T1 तथा, M3 तदा D1 5 G3 6 M3 राज्य T2 G1 2 4 5 व्यकी(G4 °शी)र्यदखिल राष्ट्र — [b]) K3 Ñ B1 3.6 Dn D1 तदा T1 दुर्भिक्षैरर्थित तदा, T2 दुर्भिक्षकदन तदा, G1 2 4 5 दुर्भिक्षैरभि(G1 5 °पि)पीडित, G3.6 M दुर्भिक्षेणार्दि(G6 °र्थि)त तदा (G6 M3 °था) — [c]) Ñ1 2 क्षुत्तृष्णाभ्या°, G1 मृत्युक्षुद्भ्या°, G2 क्षुद्भयाभ्या° — [d]) S °श्च महाबलै — G1 2 4 ins after 32[cd] T1, after 33[ab].

885* अन्वकीर्यन्त भरता. सपत्नैश्च महाबलै ।

— [c]) K2 D5 T2 G1 2 4 5 अभ्ययुर् A few MSS.

C. 1. 3727
B. 1. 94. 37
K. 1. 101. 25

अभ्यघ्नन्भारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च ॥ ३२
चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३३
ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ३४
सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ।
तत्रावसन्बहून्कालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ३५
तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३६
तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ।
निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ३७
तं समासनमासीनं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतामहे ।
ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ ३८
अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ।
विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३९
भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ४०
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।

भरतां° T1 G3 6 M6-8 अभ्यापतन् (M6-8 °तद्) भारताश्च, M5. 8 अभ्यागमन् (M5 °मद्) भारताश्च
33 ab) Ś1 वसुधाप्येपा, K0 3. 4 Ñ D (except D2. 5) °धां चेमां, K1 °धासेनां S चालयतो धर्ति भीमां (G1 °म, M6-8 °मा) जनयतो भृश भय (G1 3 by transp भय भृश) — After 33ab, T1 ins 885* — cd) D5 अभ्ययामास S अभ्ययुस्ताश्च (G3 6 M °स्त च) पाचाला विवृण्व(G1-3. 6 °मृद्न)तो यशैर्महीं — e) S (except M8) अक्षोहिणी° — f) Ś1 सवनां, K1 सर्वं च Ñ3 सवरण रणेजयत्, S तदा (T1 °था) त तरसा(G1 रिपवो)जयन् (G2 5 M6-8 °जयत्)
34 b) K2 °राष्ट्र ; S (except M6-8) °सूनु (for °पुत्र) T1 ससुहृद्गण — d) Ś1 K Ñ1 2 D5 ननाश सुमहा(D5 °हद्)भयात्, B5 अपायान्महतो भ°, M पलायनपरोभवत — After 34, S ins
886* ते प्रतीचीं पराभूता प्रपन्ना भारता दिशम् ।
[G3 परित्यज्य, G6 पराजित्य, M जिता भीता (for परा°) M प्रयाता (for °पन्ना)]
35 b) K4 निवसन् तदा, D5 वसतस्तदा S गुहाया न्यविशस्तदा — c) S शिवे (G3 धिले) विषय° — d) K2 पर्वते च सुदुर्गमे, T1 तस्याविदूरत — e) K2 बहुकाल, S प्रतिच्छन्ना — f) B1 4 6 D3 5 भरता Dn °मास्थिता S भारतास्ते भयाच्चिर (M3 6-8 ते भयार्तास्तदा चिरं)
36 a) S तत्र तेषा निवसतां — b) S (except T1 M6-8) महस्रपरिवत्सर — c) K1 भगवान् (for भर°) S अगच्छद्भगवास्तत्र — d) K1 भरतानृषि ; S भा(T1 G6 भ)रतान्प्रति
37 a) T1 समागत K0 3. 4 अभिप्रेक्ष्य (for प्रय°) G3 त दृष्ट्वा सुमहात्मान — b) S अभ्यु(G5 प्रत्यु)त्थाय (for प्रत्युद्गम्य) T2 G1 च पौरवा (for अभिवाद्य च) — c) Ś1 अभ्यागमस्तस्मै, D5 °हरन् त वै, S अस्मा(G2 °र्घ्यां)नयन् प्रीता (G1. 3 प्रीत्या, G6 sup lin सर्वे) — d) Ñ3 B1. 3. 4 D3 4 5 भरतास्तदा S आजमीढपुरोगमा — e) Dn1 G3 M3 6 8 सर्वे T1 G3 6 मुनये, M भरता । — f) Ñ3 Dn D1 °वर्चस S सत्कृत्यैन(G3 नयेन स)मुपासत
38 a) Ś1 ते (for त) Ś1 मीं पुष्टा ; K1 °मीपुत्र K4 त स वै तपसा युक्त ; Ñ1 2 B D (except Dn) T1 तमासने चोपविष्ट (T1 समाविष्ट), Ñ3 स समाविष्टमुषित ; T2 G M तत संवरणश्च (G2 ण) चेष्ट (G2 ज्येष्ठ, G3 श्रेष्ठो), Cd as in text Arj explains 38a and adds यथाव्याख्यातपाठोय — b) T G (except G3 6) वर (for स्वय) — c) K2 S भवानस्तु — d) K2 B Ñ2 3 D T1 G6 प्रयते(Ñ3 °ता)महि — e) Ñ1 तथैवेति, Ñ3 तथेत्येव ; Cd ओमि° (as in text) K (except K1) B (except B1) D2 4 तु (for अपि) S एवमस्त्विति त विप्रो — f) K1 Ñ3 B1 6 Dn D3 4 भरतान्, Ñ1 भगवान् S भारत प्रत्यभाषत
39 a) B1 3 D5 तथा, S तम् (for अथ) — c) T2 G (except G3. 6) विषाणमेक, Cd as in text T G (except G6) सर्वस्या — d) T G (except G6) पृथिव्या B6 अपि न G1 3 श्रुति
40 a) K0 3 4 भारता° K4 Ñ3 Dn सर्व (for पूर्व) T1 स पुर भारत दृष्ट ; T2 G स (T2 स्व) पुर भारत सर्पि (G3 भारतैर्ज्येष्ट), M स्वपुर भारतैर्जुष्ट — b) S om स (T2 lacuna for स) S पुरातन (for पुरो°) — cd) Ś1 °महीभृत ; K1 °मही सत ; Cd as in text. S ततश्चक्रे

आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१
ततः संवरणात्सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वव्रिरे ॥ ४२
तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ४३
अश्ववन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ।
पञ्चैतान्वाहिनी पुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ४४
अभिष्वतः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्यवान् ।
अभिराजो विराजश्च शल्मलश्च महाबलः ॥ ४५
उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ॥ ४६
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ४७
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ४८
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च ॥ ४९

C 1 3745
B 1 94 56
K 1 101 44

बलिभृत (T2 G1 4 5 वशे जित्वा, G2 वलिं जित्वा, G6 बलीभूत) पृथिव्यां सर्वपार्थिवान्

41 S transp 41^{ab} and 41^{cd} — ^{a}) S भारत. (for तत स) — ^{b}) D1 2 T1 अज°

42 ^{b}) Ś1 K1.2 Ñ3 सुषा(Ś1 K1 °ष्वा)व त°, Ñ1.2 B4 D (except D4) G3 तपती सुषुवे — ^{c}) K0 3 4 D2 5 राजान तं, Ñ1 राजक्षेत — ^{d}) T2 G2 4 5 महात्मान च, G1 भवानिति च (for धर्मज्ञ इति) G3 सर्वज्ञ इति मेनिरे — After 42, K0 3.4 D2 S ins

887* महिम्ना तस्य कुरवो लेभिरे प्रत्ययं भृशम् ।
[K0 3 D2 भुवि, K4 विभो (for भृशम्)]

43 ^{a}) B5 इति, S च (for अभि) — ^{b}) S अभूत्तत् (M °भूच्च) (for पृथि°) Ś1 K (except K4) B5 6 G2 °जगल, G5 °ज कुल — ^{c}) K0 3 सु; K2 4 स्व , S (except G3.4) च (for स) — ^{d}) B1 (m as in text) Da महाद्युति , T G °मना· (G1 2 °त्मन), M °यशा

44 ^{a}) Dn अविक्षित, M6-8 अश्वमत K0 3 4 अहिष्यत, Ñ B4 5 Dn D1 M5 अभिष्य° (Dn1 °क्ष्य°), T1 अनस्व°, T2 G1-3 M6-8 अभिश्व°, G4 5 अनश्व°, G6 अभीच°, M8 अहिश्व° — ^{b}) T1 G3 अर्कं, T2 G2 4-6 अश्व, G1 दत्त, M दात (for तथा) N चैत्ररथ T3 मर्ति, G5 मन — ^{c}) Da1 जन्मेजय — ^{d}) Ś1 Ñ3 तस्य, S (except T2 G1) चैव (for चास्य) Ś1 K1 Ñ B Dn3 °शुश्रुम — ^{e}) S महिषी (G6 च मही) पुत्रान् — ^{f}) Ñ3 T2 G3 अजायत Ñ1 तप°

45 Ñ3 repeats 45^{ab} (with v l) — ^{a}) Ś1 K1 Ñ3 Dn1 n3 अविक्षित (K1 °त्त , Ñ3 second time अतिराजो); K0 2-4 D1 अविक्षि(K0 °क्ष)त्तु (D1 °स्तु), B3 अभिष्टु° (m as in text), T1 G1.2 4 5 अनश्व°, T2 अभिश्व°, G3 अभिश्वंते, G6 अभीश्व°; M अश्वव° Ś1 K1 परिक्षित (K1 °त्त), B3 5 D2 T2 G1 3 M °क्षिच्च, G4-6 परीक्षित्तु — ^{b}) Ś1 K0 Ñ3 B4 6 Dn D4 5 श(D5 स)बलाश्वस्तु — ^{c}) Ś1 K1 अजिराजो, K0 2-4 Ñ B3-5 Da अति°, Dn D1 4 5 आदि° — ^{d}) K0 3 4 सर्वकक्ष, K2 Dn D1 5 शा(D1 श)त्मलि° (D5 °ल°), Ñ1 B Da शिल्पिन° (B5 °ल°), Ñ3 शिल्पसर्व; S बलाश्व° (T1 °हं°)

46 ^{a}) S (except T1) चित्रश्रवा Ñ1 D2 5 भद्रकरो, B4 Da Dn D1 4 भगकारो (or °करो), T1 G3 6 M धर्मकारो (or °करो), T2 G1 2 4 5 धर्मरतो — ^{b}) T1 विंदान°; T2 G1 2 4 5 भिंदान°, G3 वीराश्व°, G6 दित्वाष्टि°, M दिपान° (for जितारि°) Ś1 जितारिष्टस्तथाष्टम — After 46^{ab}, S (except T1 G6) ins

888* शबलाश्वादय सप्त तथैवान्ये महाबला ।
[Cf 47^{ab}]

D1 om 46^{cd}, T2 om 46^{c}-47^{b} — ^{cd}) K0 3 °मन्वये ये तु Da ख्यातास्तै , D5 °स्वै· S (T2 om) न तेषामन्वय ख्यात सर्वेषां नामतो गुणै.

47 T2 M6-8 om 47^{ab} (cf v l 46) — ^{a}) Da1 जन्मेजया° — ^{b}) B (except B4) D (except Da) महारथा — ^{c}) Ś1 K1 3 Ñ B (except B3) Dn D5 S (except T1 G3) परीक्षि° — ^{d}) Ś1 G3 सर्वे; G6 M (except M8) सप्त B3 धर्मार्थसेविन.

48 ^{a}) S कण्वसेनो° (G3 °ना°) Ñ1 2 B4 D (except D2 4 5) तु (for च) — M7 (? hapl) om 48^{bc} — ^{b}) T1 G1 6 M (M7 om) तथा शिशु , T2 G2 4.5 तथा शुचि , G3 तथा गुरु (the latter corr to जगु) (for च वीर्यवान्) — ^{d}) B1 वीर्यवान्, T2 G1 3 सप्तम (for नाम°) — After 48, B3 ins

889* अश्वसेनश्च बलवान्कीर्तिता सप्त नामत· ।

49 ^{a}) Da1 जन्मेजय° Ś1 विख्याता — ^{b}) Ś1 सुता

C 1 3745 B 1 94 55 K 1 101 44

निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ।
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ५०
धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ।
हविःश्रवास्तथेन्द्राभः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ५१

* * *

प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शंतनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५२
देवापिस्तु प्रवव्राज तेषां धर्मपरीप्सया ।
शंतनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५३
भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ५४
एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भुवि, S तथा चाष्टौ (G1–5 तथैवाष्टौ) (for भुवि ख्याता) D4 महात्मन — ^{c}) D4 प्रथमत , S च धर्मात्मा — ^{d}) S तयोमौ पांडुवाह्लिकौ

50 ^{a}) G2 ऋषयश्च (for निषध°) — ^{c}) T2 G1.2.4 5 प(G1 2 4m व)नोदकोपदानौ च — ^{d}) K0 4 जितारि (for वसाति) B4 D5 G3 सुत (for स्मृत°) — ^{f}) K4 Ñ B3 4 D (except D2 4) G6 M (except M3) सर्वभूत° — After 50, B1 repeats 49^{cd}

51 B5 reads 51^{abcd} in marg — ^{a}) B1 3 5 D2 T G2 4 5 तु, G1 च, M अधि· (for अथ) S राजाभूत् — ^{b}) Ñ1 3 शौं(Ñ3 सौं)डिक , Ñ2 B1 4 5 Da D4 कुडिन (B5 °ल), T2 G1.2.4.5 शुद्ध°; G3.6 M शुद्धि° (of ^{d}) — ^{c}) Ś1 K (except K2) Ñ3 D5 हस्तो K3 4 क्रोधश्च S हस्ती विकत्थन (T1 °तर्दन ; T2 °कर्थन ; G1 वितथ°, G2 °कर्दन) क्रोध (M क्राथ) — ^{d}) B3 4 6 Dn D1 कुडिन , D5 कुडिल , M °प (of ^{b}) D3 5 अथ (for अपि) B1 5 कुड(B5 °डि)लाश्चोय प°, T2 G4 5 कुडश्चापि च प°; G3 कुडलाश्वश्च प° — M (which om 51^{ef}) ins after 51^{cd} T G, after 891* below

890* भीमसेनान्महेष्वास प्रतीप समपद्यत ।
[T2 G2 भीमसेनो महे°]

— M om 51^{ef} — ^{e}) Ñ1 परिश्रवा , Ñ2 3 B1.3m यहि° Ś1 तथा भद्र ; K1 तथा नाम T G पर्यश्रवस (G1 2 °व स, G3.6 °वसम्) इन्द्राभ (G3 6 °भ) — ^{f}) Ñ1 B Dn D5 शुमन्यु° T G शरात(T1 °व)श्चाजितो (G3.6 शराव चाजिन) युधि — After 51, K0 3 4 D4 T G ins.

891* अतिराजश्च नहुषस्तथा शक्रपुरजयौ ।
ततो धर्मभृता श्रेष्ट पर्यश्रवस उच्यते ।
ऋषिं पुण्यकृता श्रेष्ट तमेव परम विदु ।

which in T G is followed by 890*

[(L 1) K0 3 4 अतिराजो(K3 °ह्वया)ति नामाहु ; D4 अतिरात्रि सुरात्रिश्च; T G2 4.5 अभि(T1 °ति)राजा च न°, G3.6 अधि(G3 °ति)राजात्मजानाहु° K0 3 4 D4 तथा शुक्रपरजयौ — (L. 2) K0 3.4 D4 तथा धर्म° D4 वीर्यश्रवस, T1 सत्य° — (L 3) K0 3.4 D4 तमेवाप्रतिम भुवि (D4 विदु)]

— Lastly, N ins after 51 (K0 3 4 D4, after 891*)

892* धार्तराष्ट्रसुतानाहुस्त्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ।
प्रतीप धर्मनेत्र च सुनेत्र चैव भारत ।
प्रतीप प्रथितस्तेषा बभूवाप्रतिमो भुवि ।

[(L. 1) K1 B5 Da D5 धृतराष्ट्र°; Dn °सुताना तु, Ñ1.2 B4 धृतराष्ट्रसुतानां तु; Nilp as above B4 Da भुवि विश्रुतान् (for प्रथिता°) — (L. 2) Ñ1.2 B4 D (except D2.4) चापि (for चैव) — (L. 3) Ś1 K1.2 प्रथित· प्रतिप° D4 बभूवामितविक्रम]

☞ At the place indicated by asterisks in the constituted text, there appears to have been a palpable lacuna in the original which was filled up, independently, in different ways in the two recensions

52 ^{a}) Ś1 K1 2 4 Da1 D5 प्रतिपस्य — ^{c}) Ñ B D (except D2) G1–3 शातनु· — ^{d}) Ś1 K1.2 Da1 Dn1 G3 4 बाह्लि° S महायशा — After 52, G1 reads 54^{ab}

53 K3 4 D1 (hapl) om 53 — ^{a}) K0 Ñ2 Dn च (for तु) Ñ1 देवापिस्तत्र वव्राज — ^{b}) Ñ2 B D (D1 om) T1 G3.6 °हितेप्सया, T2 G1 2 4.5 °मभीप्सया; M °परायण — ^{c}) Ñ B Da2 Dn शातनु B1 6 D2 M3 5 तु (for च) — ^{d})=52^{d} Ś1 K1 Da1 Dn1 G1–4 बाह्लि° D5 T1 महायश·, T2 G (except G3.6) °यशा

54 G1 reads 54^{ab} after 52 — ^{a}) G6 राजन् (for जाता) T2 G1 भरतस्यान्ववायास्ते; G2.4 5 °न्वयास्त्वेते;

९०

जनमेजय उवाच ।
श्रुतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वेषां संभवो महान् ।
उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः ॥ १
किंतु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति ।

C 1 3755
B 1 96. 2

Me-8 °स्य कुले जाता — b) T2 G (except G3 6) देवकल्पा (for सत्त्व°) Ś1 K1.2 Ñ B1 Da Dn D1 नराधिपा ; K4 D5 G3 महाबला — c) S बभ्रुवुर्ब्रह्मकल्पाश्च 55 a) M6-8 om च T2 G (except G3 6) एवंविधा (T2 °रूपा) महाभागा — b) K2 T1 M3 5 महाबला (T1 sup lin °रया°) T2 G2 4 5 देवरूपा प्रहारिण — c) S अन्ववाये मनो राजन् (T2 G1 4 5 M6-8 महाराज) — d) Ś1 K3 ऐड, Ko 4 एड; K1 ऐज्ञ-; K2 D2 कुल, G2 एप, G3 एवं (for ऐल-) — After 55, M6-8 ins

893* भरतस्य महत्कर्म प्रथित सर्वराजसु ।
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महाराज दौ पन्तिर्भरत पुरा ।
चक्रवर्तिरदीनात्मा जेता युद्धेऽजित परै ।

S ins after 55 (M6-8 cont after 893*)

894* गङ्गातीर समागम्य दीक्षितो जनमेजय ।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
पुनरीजे महायज्ञै समाप्तवरदक्षिणै ।
अग्निष्टोमातिरात्राणामुक्थानां सोमवत्पुन. ।
वाजपेयेष्टिसत्राणां सहस्रैश्च सुसम्भृतः । [5]
इष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्धनै ।
पुन. सहस्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ।
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशा ।
यस्य यूपा शतव्यामा परिणाहेऽथ काञ्चना ।
सहस्रव्याममुद्धृत्ता सेन्द्रैर्देवै समुच्छ्रिता. । [10]
स्वलकृता भ्राजमाना सर्वरत्नैर्मनोरमै ।
हिरण्य द्विरदानश्वान्महिषोष्ट्रानजाविकान् ।
दासीदास धन धान्य सवत्सा गा पयस्विनी ।
भूमिं यूपसहस्राङ्का कण्वाय बहुदक्षिणाम् ।
बहूना ब्रह्मकल्पानां धन दत्त्वा क्रतून्बहून् । [15]
ग्रामान्गृहाणि क्षेत्राणि कोटिशोऽयुतशस्तथा ।

[(L 1) G3 M6-8 गङ्गाद्वार M6-8 समासाद्य — After line 2, T1 G1.2 M3.5 ins

895* कृत्वा पैतामहे लोके वासं चक्रे महारथ ।

— (L 4) M6-8 योजयत्पुन — (L 7)=(var) 1. 69 48 — (L 8) T1 G1 2 M3 5 भरतोददात् — (L 9) T1 G1.2 M3.5 [ऽ]धि , M6-8 च (for ऽथ) — (L 10) M6-8 °व्याममुद्विद्धा: — (L 12) G3 M6-8 रथानुष्ट्रा° — (L 13) T2 G3-6 गा सुशीला सवत्सका॰ (for सवत्सा गा प°) — (L 14) M6-8 ददौ कण्वाय दक्षिणा (for कण्वाय बहुद°) — (L 15) G3.6 दक्षिणाममिता ददौ (for धन दत्त्वा क्र°) T2 बहवो ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमा: — (L. 16) T1 G1 2 M3 5 शुभ्राणि (for क्षेत्रा°)

☞ After 894*, S reads 1 69. 49–51, ending the adhy. and the Śakuntalā episode

Colophon om. in S (of v l. 1 and 16 above). — *Sub-parvan* Ñ1.2 सभव — *Adhy name* N पूरु(Ko 2 om पूरु, D5 reads कुरु; some MSS पुरु)वंशानुकीर्तन (Ñ3 °वंशवर्णन) — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 91, Da1 D4m 92, Dn3 93 — *S'loka no* Da1 65, Dn 63 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3726.

90

☞ This adhy is missing in V1 (of v l 1. 68. 74), the MS is *wholly* ignored here — S reads this adhy after adhy 56 — While there is a sufficiently close agreement between the two recensions as regards the material contents of this (genealogical) adhy., there is considerable divergence between their respective introductions and *phalas'rutis* The difference between the introductory portions may be due to the different positions occupied by this adhy in the body of the Ādiparvan The Northern rambling *phalas'ruti*, which contains some repetition and bears other signs of inflation has been discarded in favour of the Southern, which is compact, consisting only of a single stanza

1 S om. 1–5 (with जनमे° उ°) Ś1 K1 D5 om उवाच Da1 जन्मे° उ° — a) Ś1 K D5 महान् (K4 महा) (for मया) Ko 3 4 Ñ2 B1 4 D ब्रह्मन् (D4 as in

C 1. 3765 B 1. 95. 2

प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ४
गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्पुरा सम्यङ् मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
प्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६

दक्षस्यादितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो मनुः । मनोरिला । इलायाः पुरूरवाः । पुरूरवस आयुः । आयुषो नहुषः । नहुषस्य ययातिः ॥ ७ ॥ ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशो भवति ॥ ८ ॥

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९

तत्र यदोर्यादवाः । पूरोः पौरवाः ॥ १० ॥

पूरोर्भार्या कौसल्या नाम । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम । यस्त्रीनश्वमेधानाजहार । विश्वजिता चेष्ट्वा वनं प्रविवेश ॥ ११ ॥

---

text, D5 पुण्य) (for चित्र) — b) Ś1 Ñ3 D5 सर्वेषां Ś1 K D5 मया (for महान्) — d) Ś1 K1 मे बहुश्रुता°, K0 3 4 बहव स्मृ°

2 S om 2 (of v 1 1) — b) K3 4 Ñ2 3 D2 5 न मामिति, Ñ1 महीपते, Dn3 न मामपि — c) Ś1 K1 महान् (for भवान्) K3 महान् (for भूयो)

3 S om 3 (of v 1 1) — a) Ś1 K1 D5 हृद्याम्, Ñ3 पुण्याम्, B1 (m as in text) 3 5 6 D4 चित्राम् (for दिव्याम्) — b) Ś1 D2 (before corr) मुने, K1 Ñ3 D1 मुने — c) D5 °षां सजनन — d) Ñ3 नो (for न) Ś1 प्रीतिमाहरेत्; K1 °हामरेत् (sic)

4 S om 4 (of v 1 1) — a) Ñ1 2 सधर्म° — c) Ñ1 विवृत्य लोकान् K3 Ñ3 त्रीन्येषां, Ñ2 B D2 4 5 त्रीनेतान् — d) K1 B1 D5 6 °मिव स्थित

5 S om 5 (of v 1 1) — b) Ñ3 °वतां सतां — d) K0 2 4 D2 अमृत(D2 °ता)स्वादु°; K3 अमृतस्वाद; Ñ1 3 B3 6 Da D4 °सनिभां; D5 °स्वादुसनिभा

6 Ś1 K1 2 D2 5 S om उवाच — For S see below also — a) K0 3 4 Da मया, K3 Ñ3 यथा (for पुरा) — b) K (except K1) Ñ3 B1 Da D5 पुरा (for मया) — K4 om 6cd — c) Ś1 स्विद; B4 6 Dn मया (for इद) — d) Ś1 K1 2 Ñ1 3 Da तद्वश°; K0 3 D5 स्वद्वश° K3 स्मृत (for शुभम्) D2 (before corr) °जनने शुभे — For 6, S subst

896* पुरोर्वंशमहं धन्यं राज्ञाममिततेजसाम् ।
प्रवक्ष्यामि पितॄणां ते तेषां नामानि मे शृणु ।
[(L 1) G1 2 °वंश महद्धन्य; G5 °मह दिव्य]

7 Ñ1, 2 B Dn D1 2 4 दक्षाददिति G subst for दक्षस्यादिति T1 ins before it

897* अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य (!) अव्यय ।
तस्मान्मरीचि सजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापति ।
मरीचे कश्यप पुत्रो दक्षस्य दुहितादिति ।
[After line 2, G1, 2 5 ins

898* अङ्गुष्ठाद्दक्षमसृजच्चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।
— (L 3) G3 दुहितापति]

— T G अदित्यां (G1 ins कश्यप) कश्यपाद् (G2 ins जज्ञे) विवस्वान् — K0 विवस्वतो यम । यमात् मार्तंड । मार्तंडात् मनु — Ś1 K मनोरिडा (K1 सनोरिद्वा) — Ś1 K इडाया; G3 6 M5 इलायां — Ś1 K0 Ñ1 2 B D G1 नहुषाद्ययाति

8 Ś1 om च G1, 3 °पर्व (for °पर्वणश्च) — After नाम, G1, 3 ins. च K0 B5 D5 S तत्र (T2 ततो) (for अत्र) Da °वश (for °वश) After °वश, Da Dn D1 T G1 ins श्लोक After भवति, D2 ins श्लोकश्चाय

9 a) K0 2 4 तुर्वस; K1 °श्च, S (except T1 G1 4) °शु. T1 G2 3 6 M2 3 चोभौ (for चैव) — b) Ś1 K1 °यान्यामजा°, Ñ3 °यान्या व्यजा° — c) Ś1 K G3 द्रुह्य

10 Ñ1 T1 यत्र (for तत्र) B5 om पूरो पौ° After पूरोः, K1 3 4 B1 6 Da D2 4 ins च

11 After पूरो, N (except Ś1) ins तु (K0 1 च) N (except K1 Ñ B4 D4 5) कौशल्या G बभूव (for नाम) After नाम, M (except M5) ins बभूव — B5 D2 om अस्य D5 अपत्य (for अस्य). Here and below G2 (mostly) सजज्ञे (for जज्ञे) S om. (the second)

जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् । तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत्सूर्योदयात् । ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् ॥ १२ ॥

प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे संयातिः ॥ १३ ॥

संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः ॥ १४ ॥

अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १५ ॥

सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः ॥ १६ ॥

जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुषुवां नाम । C 1 3770 B 1 95 17 K 1 63 16

नाम — M8 om from यक्षीनश्व° up to end of 11 D2 S स (for यस्) K3 T2 G1 5 6 M (M8 om) त्रीन्मेधान्, T1 त्रिसत्र, G2 4 त्रीन्हयमेधान्, G8 सत्र, Cd यक्षीनश्वमेधान् (as in text) After चेष्ट्वा, M6–8 ins सर्वस्व प्रदाय Ś1 K8 Ñ1 2 B D (except Da D5) M6–8 om प्र (of प्रविवेश) After °विवेश, T2 G2 4 5 M (except M8) ins जनमेजय·

12 Da1 जन्मे° After °जय, S ins तु G (except G1.6) om. खलु D5 अनार्ङ्गी, T2 G2 4–6 सुनंदा, G1 अरजा (for अनन्ता) Ś1 K1 पावर्नी, Ñ B1m 8 6 G1 मागर्धी, D5 मागध (for माध°) — Ś1 K1 (hapl) om from प्राचिन्वान् up to जज्ञे in 14 K8 (? hapl) om from प्राचिन्वान् up to प्राचिन्वत्व Ko 2 4 G1.2 प्राचीन्वान्, G8 प्राचेता — Ko 2 G1 8 M8 om य T1 G2 4.5 यावत्, T2 M5–8 तावत् (for य) Ko 2 4 ins वि before जिगाय K2 सूर्योदय, M6–8 °दय, Cd सूर्योदयात् (as in text) — After °दयात्, B (except B1) Da D2 4 ins इति — Ko 4 Da G8 ततस्य, T G1 2 4 5 तस्य, G6 तावत्तस्य, M तदस्य (for तत°) Ko 2.4 Da T1 G1 2 प्राचीन्वत्व; Ñ8 परीत्व, B1 8 D5 G6 प्राचीनत्व, G8 प्राचीत्व

13 Ś1 K1 om 13 (of v l 12) Ko 2 Da T1 G1 2 6 प्राचीन्वान्, G5 प्रचि° — After प्राचिन्वान्, S ins तु B4 अश्वरीं, T2 °रीं; G आश्मकीं (G8 अश्मरीं) (for अश्मकीम्) After अश्मकीं, K2 D2 ins कैकेयीं, M8 6 नाम After °येमे, Ñ1 2 B4 Dn D1 5 ins यादवीं, G1.2 वपुष्मां नाम, G8 यावां नाम, G6 सुपावा नाम — G8 (hapl) om from तस्याम° up to भानुमतीं नाम (in 15) K2 8 सर्याति, B1 4 सपा° (B1m as in text), D5 T G1 4–6 शार्या°, G2 M6–8 शय्या°, M8 5 शाया°

14 Ś1 K1 om up to जज्ञे (of v l 12) G8 om 14 (cf. v l 13) MSS indiscriminately (as above) सर्याति, सपा° etc. After सयाति, S (except G8) ins तु G2 4 5 om खलु Ko 4 D5 दनोद्; K2 8 D2 रुशद्वतो, T G1 4–6 त्रिशकोद्; G2 त्रिशत्कोटि-; M8 5 रुशतु; M6–8 रुशनसस्तु (for दृष°) Ko चार्वंगीं; K4 वरागना (for वरा°) K2 4 T1 om नाम — Ś1 अहस्पति, K (except K1) Da D1 2 4 अहयातिर्नाम, Ñ1 2 B1m 4 6 Dn D5 अहयाति; Ñ8 B8 5 G1 अहपातिर्नाम; T1 सपातिर्नामा (for अह°)

15 G8 om up to भानुमतीं नाम (cf. v l 13) D1 (? hapl) om up to जज्ञे — Ś1 अहस्पति, K (except K1) Ñ1 2 B1m 4 5 D (D1 om) अहयाति Ñ1.2 B (except B8) D (except D4) om तु M6–8 °वीर्यस्य दुहि° T2 G2 4–6 भानुमतीं नामोपयेमे (by transp) — T2 G5 om अस्य D5 (hapl) om सार्व° After °भौम, B8 5 ins नाम

16 K8 om 16 M7 (hapl) om up to जज्ञे — After °भौम, D5 ins च; S तु T1 om खलु B8 5 6 D4 किल (for खलु) After खलु, G2 4 5 ins भूमिं G8 (hapl) om from जित्वा up to खलु (in 17) Ś1 transp जहार and कैकेयीं M (M7 om) °हृत्य (for °जहार) T G (except G5) M8 सुदरा (G1 M8 °रीं), M5 6 8 वसुधरा. D4 om नाम After नाम, Ś1 Ko 1.4 M (M7 om) ins उपयेमे, K2 Ñ B D तामु(K2 ता चो)पयेमे — G6 (hapl) om from जयत्सेन up to मर्यादा नाम (in 18) — After °त्सेन, N (except K1 Ñ8 B1 D5) ins नाम

17 G8 om जय° खलु, G6 om 17 (cf v l 16) — After °त्सेन, S (except G8.6) ins तु T1 om खलु G8 (hapl) om from सुषुवा up to नाम in 18 Ko 4 D5 सुपर्वा, Ñ1 2 B1 4 Da2 Dn D1 °श्रवां, B5 6 °स्वरा, Da1 वामां (sic), T1 °पुपू, T2 G1 °पवा, M °पुपा (for सुषु°) — Ko 4 B1.4 6 Da D1 2 5 T1 अर्वां°, Ñ1 8 सुरा°; B8 Dn D4 अवा° (for अरा°)

18 G1 6 om up to नाम (cf v l 16, 17) MSS indiscriminately (as above) अर्वाचीन, सुरा° or अवा° B8 5 6 Da D2 4 om अपि B1 खलु, D5 च खलु; S (G8 6 om) तु खलु (for अपि) M8 वैदेहीम् (for वैदर्भीम्) Ś1

C. 1 3770
B 11 63. 17
K 1 63. 10

तस्यामस्य जज्ञे अराचीनः ॥ १७ ॥

अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुपयेमे मर्यादां नाम । तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥

महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी । यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् । तदस्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥

अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे भासां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥

अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करण्डुं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥

देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम । तस्यामस्य जज्ञे ऋचः ॥ २२ ॥

ऋचः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजनयदृक्षम् ॥ २३ ॥

ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम । तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥

Dn₃ om एव S (except G₃ ₆) om एवापराम्. Ñ1.₂ B₄ Dn1 n₂ D1 transp एव and अपराम् — Ś1 K1 (hapl.) om from मर्यादां up to उपयेमे in 19 — After नाम, K0 ₂ ₄ B₅ ₆ (both marg.) D (except D₅) ins

899* तस्यामस्य जज्ञे अरिहः । अरिहः खल्वाङ्गीमुपयेमे ।

K₃ (hapl.) om from तस्यामस्य up to सुयज्ञां नाम (in 19) G₆ महासेन (for °भौम)

19 Ś1 K1 om up to °मुपयेमे, K₃ om up to नाम (cf. v. l. 18) — G₆ महासेन (for °भौम°) After °भौम (resp. its v. l.), D₅ ins च; S (except G1) तु T1 G₆ om खलु K0 ₂ ₄ Dn1 प्रासेनजीतिम्, Ñ °जितिम्, D₅ S प्र(T G1.₂ M₇ ₈ प्रा)सेनजिद्दुहितरम् — D₅ (hapl.) om from उपयेमे up to दुहितरम् (in 20) K0 यज्ञियां, D₂ सहजन्यां; T₂ यमला, M₆-₈ सुमज्ञा (for सुय°) T1 यमलां नामोपयेमे, M₇ मज्ञा नामोपयेमे (for उपयेमे—नाम) — K1 (hapl.) om from तस्यामस्य up to अक्रोधन (in 20) K₄ D₃ अयुतयाजी, Dn1 T₂ G (except G₃) अयुतानायी — T G₄-₆ पुरुषमेधे पुरुषाणा, G1-₃ पुरुषमेधे, M पुरुषाणाम् (for °मेधानाम्) वश is ins in M after (in M₅ before) अयुत Ś1 K (K1 om) Ñ1.₃ आजहार (for आनयत्) After °नयत्, T G1 ₂ M ins राज्ञा, G₃ यज्ञानां — Ñ1 ₂ B Dn D1 ₄ तेनास्य, D₃ T1 G₄ ₅ तस्य, T₂ G1-₃ ₆ M तत्तस्य (for तदस्य) T₂ (before corr.) G₄-₆ अयुतानायित्व

20 K1 om. 20, D₅ om up to दुहितरम् (of v. l. 19) — Dn1 G₄-₆ अयुतानायी, D₃ °याजी S (except G₃ M₇) तु खलु (T1 तु only) (for खलु) Ś1 भाषा, Ñ₃ B1 ₂ ₄ Dn D1 ₂ ₄ कामां, B₃ भीमा, B₆ मेकारां, M₆-₈ मर्यादां (for भासा) K0 ₂ T भा(K₂ हा)सां नामोपयेमे (by transp.) — Ś1 (hapl.) om from तस्यां up to ज्वालां नाम (in 24) — T₂ अतस्तस्याम्, G₆ अस्यां (for तस्याम्) — After °धन, K₄ (irrelevantly) ins वार्षिकसत्रमाजहार (of 25)

21 Ś1 om 21 (of v. l. 20) Ñ1 ₂ Dn स (for अक्रो°) After °धन°, D₃ ins च; S ins तु K1 om. खलु B₆ कालिंदीं, G₆ कालिंदींगीं (sic), G₅ कक्षीवाशाम लिंगीं(!) D₂ ₅ om करण्डु K0 ₃ ₄ Ñ D₄ करेणु, K₂ करकद्; B₃ ₅ Dn D1 करभां, T G1 कद्रू, M कधू (for करण्डु) K1 (corrupt) घनु° देवदत्त देवदत्तां (for अक्रोधन —करण्डु) K1 D₃ om नाम — After येमे, D₃ (irrelevantly) ins रुरुकद्रू नाम

22 Ś1 om 22 (of v. l. 20) — B₅ स (for देवा°) After °तिथि, S ins तु D₅ T G₃ M₃ om खलु K0 ₄ वैदर्भीमेवापराम् (K₄ om एव), K₂ देवकीम्, K₃ B₅ D₄ T G₃ M₆-₈ वैदर्भीं (for वैदेहीम्) D₂ transp वैदे° and उप° D1 M₆-₈ om मर्यादां नाम K₃ ज्वाला नाम, B₆ वामां (om नाम) — Ñ₃ T मर्यादां (Ñ₃ om मर्यादां) नामोपयेमे (by transp.) — G₅ om तस्याम् Ñ₃ B₅ T1 om ऋच K0 चिर, K₂-₄ B₄ रिच, Ñ1 ₂ Dn D1 [ऽ]रिहो नाम (D1 नामत), B1 [ऽ]रिह, B₃ विघ, D₃ क्षति (for ऋच)

23 Ś1 om 23 (of v. l. 20) For ऋच, MSS चिर° etc. (as in v. l. 22) After ऋच (resp. its v. l.), B₃ ins स, S (except T1) ins तु T1 G1 om खलु K1.₃ ₄ D₂ आंगीं (for आङ्गेयीम्) K0 ₃ Ñ B1 ₃ D₃ देवीं; K1 मार्यादा, K₂ मर्यादामेव, K₄ देवामेव (for सुदेवां) — Ñ B₄ D (except D₄) अजीजनत् (for अजनयत्) S (with some slight variations) वामदेव्यामङ्गराजकन्यायामृक्ष पुत्रमजीजनत् (for आङ्गेयी°—°दृक्षम्) B (except B₄) D₃ तस्यामस्य जज्ञे ऋक्ष (for तस्यां—°दृक्षम्)

24 Ś1 om up to नाम (of v. l. 20) — After ऋक्ष, D₃ ins च; S तु T1 om खलु G (except G₃ ₆) तक्षदु° (for तक्षकदु°) S reads उपयेमे after नाम T1 पल्लां; T₂ ज्वलां, G1 वल्लमतिं; G₂ ज्वल्सीं; G₃

मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमाजहार ॥ २५ ॥ निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास । तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम ॥ २६ ॥ अत्रानुवंशो भवति ॥ २७ ॥

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्द्यां तंसुरात्मजम् ॥२८

इलिनस्तु रथंतर्यां दुःपन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजनयत् ॥ २९ ॥

दुःपन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे भरतः । तत्र श्लोकौ भवतः ॥ ३० ॥

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःपन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥३१

रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला॥३२

ततोऽस्य भरतत्वम् ॥ ३३ ॥

भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥ ३४ ॥

C 1 37 5
B 1 95 32
K 1 63 34

जलवर्तीं, $G_{4\,5}$ लला, G_6 ज्वलता, M_8 ज्वलिता, M_{6-8} ज्वलन्तीं (for ज्वालां) — Before तस्या, $B_{3\,6}$ Da ins स $K_{0\,3.4}$ पुत्रम् (K_4 om पुत्रम्) उत्पादयामास मतिनार नाम (by transp) T G_1 अस्य जज्ञे अतिनार, $G_{2\,4\,5}$ M_{6-8} अंतिनारमुत्पादयामास, $G_{3\,6}$ अंतिनारमजीजनत्, $M_{3.5}$ अंतिनारमुत्पादयत् (for पुत्रं—°मास)

25 $Ś_1$ पतिनार, K_2 अति°, D_5 S (except T_2) अति° After °नार, S ins तु $Ñ_3$ T_1 $G_{3\,6}$ om खलु After °स्वत्यां, N ins गुणसमुदित (Dn D_1 °समन्वित) Ñ B D (except D_5) आहरत् (for आज°)

26 $K_{0\,3\,4}$ Ñ B D (D_5 marg) समासे, T_1 $G_{1\,3.6}$ $M_{3\,5}$ तमुदवसाने नि°, T_2 $G_{2\,4\,5}$ M_{6-8} तमुदवसाने (for निवृत्ते) $D_{2\,5}$ S om च D_5 S om. सत्रे B_5 S om तं — $K_{3.4}$ $B_{5\,6}$ Da D_4 M_5 स तस्यां, D_2 तस्या स (for तस्या) $K_{3\,4}$ उत्पादयामास, $Ñ_2$ B_4 Da Dn D_1 अजीजनत्; D_5 S जनयामास (for अजनयत्) K D_6 त्रसुं (K_0 त्रसु), S त्रसु (for तंसु) D_6 om नाम

27 K_4 D_2 भवति श्लोक, $Ñ_{1\,2}$ Da Dn $D_{1.4}$ श्लोको भ° (for भवति)

28 [a]) K $D_{2.5}$ त्रसु, S त्रसु° (G_3 तस्मिन्) $G_{4\,5}$ M पुत्र. — [b]) $Ś_1$ पतिनाराद्, S अति° $G_{2\,4\,5}$ M अजायत — [c]) K_3 Ñ B Da_2 Dn D_4 ईलिन, S इलिल — [d]) N (except $Ś_1$ B_6) कालिंग्या (K_1 °लिन्स्या) K $Ñ_3$ D_2 त्रसुः; D_5 त्रसुर्, S त्रसुर् (cf v l 1 89 11, 12) T_1 आत्मवान्

29 K_3 Ñ B Da_2 Dn D_4 ईलिनस्तु, S इलिल°. After तु, S (except G_6) ins खलु G_3 om रथतर्यां. After °तर्यां, T_2 G (except $G_{3\,6}$) ins

900* जनमेजयमुत्पादयामास । जनमेजयस्तु खलु लक्ष्मणा नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यां

[T_2 $G_{4\,5}$ कक्षीं (for लक्ष्म°) — Cf. 901*.]

Here and below MSS indiscriminately दुष्वंत, दुष्क°, दुष्यं° as before, cf v l 1 62 3, 63 14, 15 etc $K_{3\,4}$ B_3 $D_{2\,5}$ दु पतादीन् K_4 D_2 om पञ्च पुत्रान् K_{2-4} $Ñ_{1\,2}$ B_4 Da Dn $D_{1.2}$ T G अजीजनत्, $B_{1\,3\,6}$ D_4 उत्पादयामास, B_5 जनयामास (for अजन°) — After 29, D_5 T_1 $G_{3\,6}$ M (except M_3) ins

901* दु पन्तस्तु खलु लक्षणां नाम भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजय ।

[Cf 900* D_5 G_6 लक्ष्मणा, T_1 लक्ष्मीं (for लक्ष°)]

30 Before दु पन्त (resp its v l), D_5 $G_{3\,6}$ ins स एव, T_1 स After दु प°, S (except T_1 G_6) ins तु D_5 T_1 G (except G_3) om खलु D_5 G_3 शकु° नाम विश्वामित्रदु° (by transp) B (except B_4) $D_{2\,4}$ उपयेमे शकु° नाम (by transp) After भरत, K_0 ins नाम — $Ñ_3$ lacuna for तत्र श्लोकौ भवत K (except K_1) $Ñ_2$ $B_{1\,3\,4}$ D अत्र (D_5 यत्र) (for तत्र) Before श्लोकौ, $Ñ_{1\,2}$ $B_{1\,4\,5}$ D (except $D_{2\,4.5}$) ins अनुवंश-; G (except G_3) इमौ

31 =(var) 1 69 29 — [a]) Ñ B D (except $D_{1.2\,5}$) Cd transp माता and भस्त्रा (as in 1 69 29) $Ś_1$ पिता यधुर्; Cd पितु पुत्रो (as in text) — [b]) S (except G_3) यस्माज्जात, Cd as in text — [c]) S (except $G_{1\,2}$) दौ पति (spelt differently) — For 31^d, S subst 32^d

32 =1 69 30 — M_5 (? hapl) om 32 — [a]) Cd as in text S (M_5 om) पुत्र नयति — [b]) $Ñ_3$ महौजस, S यमक्षय, Cd as in text. — [c]) K_1 त्वमस्य धाता, B_5 त्व च धातास्य — For 32^d, D_5 repeats 31^d — After शकुन्तला, $Ś_1$ K_0 Da ins इति

33 $G_{1.3}$ एतद् (for तत) $Ñ_3$ om अस्य भर° K_3 तस्य राजपुत्रस्य (for अस्य)

34 After भरत, D_5 T ins च; G M तु G_{4-6} om

C. 1 3766 B. 1 95. 23 K. 1. 63. 35

भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम । तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३५ ॥

सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम । तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इदं हास्तिनपुरं मापयामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३६ ॥

हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम । तस्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः ॥ ३७ ॥

विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अजमीढः ॥ ३८ ॥

अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति । पृथक्पृथग्वंशकरा नृपतयः । तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३९ ॥

संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ४० ॥

कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥ ४१ ॥

खलु G3 om काशेयीम् Ś1 K1 D2 कैकेयीं, K4 D1 T2 (by corr) कौशेयीं, D5 कौकेयीं; G1 कौशेनीयवैदेहीं (for काशेयीम्) K4 T सार्वसेनीमुपयेमे (by transp) — Ś1 (hapl) om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36), K4 om from तस्यामस्य up to जयां नाम (in 35) M6-8 अस्याम् (for तस्याम्) K0 (hapl) om. from भुमन्यु up to जज्ञे in 35 K1 भुव°; D2 भ्रम°, T द्युम° (for भुमन्यु)

35 Ś1 om 35, K0 om up to जज्ञे; K4 om up to नाम (cf v l 34) — After भुमन्यु, D5 ins च; S तु T1 वासेयी, T2 G1.4.5 दाशेयीम् (for दाशार्हीम्) Ñ B1.4 Da Dn D1 विजया, B2.6 D4 सुदेवा; B5 देवीं, S सुप(G3-5 M6-8 °व)र्णां (for जया) — K1 (hapl) om from तस्यामस्य up to सुवर्णां नाम (in 36)

36 Ś1 K1 om up to नाम (cf. v l 34, 35) — After सुहोत्र, S ins तु S ऐक्ष्वाकीम् (G3 दार्ष्टवतीम्) (for इक्ष्वाकुकन्याम्) K2.4 सुपर्णां, Ñ1 सुदेवा, S जयतीं (G3 जयां) (for सुवर्णां) D5 T1 G2 हस्ति — S पुरं (for हास्तिन) Ś1 समापयामास; K0.2.4 T G2.3 निर्माप°, K3 G6 आवस°, Ñ1.2 B4.5 Dn D1.2.4 स्थाप°, D5 कार°, Cd as in text — D5 तस्य; S तस्माद् (M8 as in text, G3 यतो) (for एतदस्य) S (except M8) हस्तिन°

37 After हस्ती, D5 ins च, T2 G5 M तु Ś1 (hapl) om from यशो° up to °येमे in 38 B1 (m as in text) 6 D2 यशोधना; B4 Da G2.4.5 यशोदा; G3 °वनीं — K0.2 D2.5 विकुचन; K1 विकुक्ष, K2 °कुभ, K4 °कुच, Da S °कुजन (G3 °र) (for विकु°) After विकु° (resp its v l), K (except K0) Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins नाम

38 Ś1 om up to °मुपयेमे (cf v l 37) For विकुण्ठन, MSS विकुचन etc (cf v l 37) After विकु° (resp its v l), D2.5 ins च, S तु (G4 corrupt) T G6 M (except M8) om खलु G4.5 om from दाशार्हीम् up to जज्ञे K4 देवसुता; T G1.2 M सुनदा (for सुदे°) G6 विंदा नामोपयेमे (for उप°—नाम) — After °मीढ, Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) ins. नाम

39 After °मीढस्य, T2 G4.5 ins तु K1 S चतुर्विंशति, D2 °शति; D5 °शत् B D G3 (? hapl) om नागाया B1.2.5.6 transp कैकेय्या and गान्धार्यां B1.4 Dn D1.4 विशाला°, D2 विमना°, T2 मला° (for विमलायाम्) Ś1 K2 D5 सूक्ष्मा°; K4 ऋक्षका; G6 ईक्षा°; G4.5 वृक्षा° (for ऋक्षायां) K1 सूक्ष्माया विमलायां (for विमलायामृक्षाया) B4 om चेति, S om च (M5 om चेति) Da1 D5 T G1-6 M5 om. one पृथक् M5.6-8 ते (for the first पृथक्-) Ñ1.2 B4 D (except D2.4.5) -वशधरा, S -वशकर्तार (for वश°) G1-3 om नृप° — अजमीढादृक्षायां is ins in T G1.3 after तत्र, in G2.4-6 (which om तत्र), at the beginning of the final sentence T G4.5 सवरणो जज्ञे वशकर°; G1 वशकारण सवरणि, G2.6 वशकर° सवरणो जज्ञे (for वश° सव°)

40 Ś1 K3 Ñ2 D2 (? hapl) om संव° — After °रण, D5 ins च, S तु Ś1 सरस्वतीं (for वैव°) G2.5.6 M8 तपतीं G3 om नाम — Ś1 K2 Ñ B Da1 D5 (? hapl) om from तस्यामस्य up to सप्रिया नाम (in 42) G1 (hapl) om from तस्यामस्य up to मागधीमुपयेमे (in 43). K0.4 Da2 (? hapl) om कुरु° Before कुरु, D2 ins सुभगो नाम After कुर, K1.3 D4 ins नाम After नाम, K2 cont. कुरुर्यस्तपसा कुरुक्षेत्र पुण्य चक्रे

41 Ś1 K2 Ñ B Da1 D5 G1 om 41 (cf v l 40) K0.4 Da2 D2.4 (hapl.) om. from कुर खलु up to सप्रिया नाम (in 42) K1 om from कुरु खलु up to मागधी मुपयेमे (in 43) — After कुरु, S (except G1) ins तु T1 G2.3.6 om खलु D1 (hapl) om from दाशार्हीम् up to अरुग्वान्खलु (in 43) K3 वाहिनीं नामोपयेमे (for दाशार्हीमुप°) G4.5 om उपयेमे शुभाङ्गीं G2 om शुभाङ्गीं

विदूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम । तस्यामस्य जज्ञे अरुग्वान्नाम ॥ ४२ ॥

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम । तस्यामस्य जज्ञे परिक्षित् ॥ ४३ ॥

परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम । तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४४ ॥

भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः । यमाहुः प्रतीपं नाम ॥ ४५

प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम । तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शंतनुं बाह्लीकं चेति ॥ ४६

देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश । शंतनुस्तु महीपालोऽभवत् । अत्रानुवंशो भवति ॥ ४७ ॥

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।
पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ४८

C 1 3799
B 1 95 46
K 1 63 49

नाम — Dn विदूर (for विदूरथ)!

42 N (except K2 Dn D1) om up to संप्रियां नाम, K1 G1 om. 42 (cf. v l 40, 41) M6-8 (hapl) om from विदू° up to अरुग्वान्खलु (in 43) — Dn विदूर° (for विदूरथ)! After तु, T2 G3-6 M3.5 ins खलु Dn माधवीं (for °गधीं) M3 5 (hapl.) om. from °येमे up to अरुग्वान्खलु (in 43) — K4 उरश्वा; Ñ1 B Da2 अभग्वान् (B3 सुतस्वान्); Ñ2 सुभगो; Ñ3 अमग्ना, Dn अनश्वा, T G4-6 अनश्वान्; G3 अश्ववान् (for अरुग्वान्) G om नाम

43 M6-8 (erroneously) read 43-44 after 50 K1 G1 om up to °येमे (cf v l 40, 41) D1 M om. अरुग्वान्खलु (cf v l 41, 42) For अरुग्वान्, MSS. उरश्वा etc (cf. v l 42) Before खलु, D5 ins च, T G3-5 तु G2 6 तु (for खलु) Ś1 मेधावीम्; Ko Ñ2 B1 Da Dn3 T1 माधवीम्, M6-8 मागधेयीम् (for मागधीम्) K2 सुवलां (for अमृतां) — After नाम, K2 ins कुरु खलु माधवीमुपयेमे अमृतां नाम — Ś1 K1 (hapl.) om from तस्यामस्य up to सुयशां नाम (in 44) — K3 Ñ Dn1 n2 D1 2 4 G1.2 M परीक्षित् (cf. v. l 1 1 8, 45 2, 13 etc)

44 Ś1 K1 om up to सुयशा नाम (cf v l 43) Some MSS परीक्षित् (cf v l 43) After परिक्षित् (resp its v l), D5 S (except G2 4 5) ins तु T1 G6 om. खलु S बाहुकाम् (for °दाम्) Ko 3 सुदासा; K4 °दासीं, B1 °दर्शां, D2 स्ववशां, G1-5 °वेषां, M3.5 °रूपां, M6-8 सुपां (for सुयशा) T G6 सुवेषां नामोपयेमे (for उप° सु° नाम).

45 M7 (hapl) om from भीम° up to जज्ञे Ś1 D2 स (for भीम°) — After °सेन, D5 ins. च; S (except M7) ins तु T1 G2 om खलु D2 transp कैकेयीं and उपयेमे Ñ1 सुदर्शी, Ñ2 3 B (except B4) Dn D1 2 कुमारीं (for सुकु°) T कैकेयीं सुकुमारीं नामोपयेमे (by transp) — K2 B4 Da असौ (K2 om असौ) अजनयत् (for अस्य जज्ञे) Ko हर्यश्वं; K2 पर्यश्रवसं, Ñ1.2 B1.5 6 Dn D1 2 4 प्रति°; Ñ3 °श्रवस, B3 G1.4 5 परि°, B4 प्रतिश्रवस, Da परिश्रवस, D5 प्रतीप; M3 वृद्ध°, M5 सत्यपरि° (for पर्यश्रवा) — After °श्रवा° (resp its v l), Ko 2 Ñ1.2 B (except B4) Dn D1 2 4 ins नाम; D5 इति — K2 Ñ3 om यमाहु; Ñ1.2 D (except D2 4) om the final sentence altogether G1 2 4.5 प्रदीप (for प्रतीप) S इति (for नाम) Ñ1 2 B D (except D5) प्रतिश्रवस प्रतीप (Ñ1 2 om प्रती°) (for यमा°— नाम)

46 G1 2 4 5 प्रदीप After प्रतीप (resp its v l.), D5 ins च, S ins तु T1 G3 6 om खलु G3 शैलवतीम्; M6-8 शय्याम् (for शैब्याम्) B5 सुदर्शी (for सुनन्दा) — After तस्या, T2 G M ins त्रीन् Ñ3 B5 6 om पुत्रान्. G1 6 transp. पुत्रान् and उत्पाद°. T1 तस्यामस्य त्रय पुत्रा बभूवु (for तस्यां —°मास) Ñ1 2 B Da2 Dn D1 4 (before corr) शातनु G3 देवापि शंतनुर्बाह्लीकश्चेति

47 After देवापि, S (except T1) ins तु G3 (hapl.) om from बाल up to शतनु खलु (in 50), B5 reads from बाल up to शतनु खलु in marg K4 Ñ1.2 B (except B1) D (except Da) विवेश (for प्रवि°) — Before शतनु, M6-8 ins मुमुक्षु° Ñ B D (except D5) शातनु Ś1 om तु — After तु, M5-8 ins खलु Ñ2 B (except B4) Dn D1 2 4 बभूव, D5 भवति (for ऽभवत्) — Ñ3 T G6 M3 तत्र (for अत्र) D5 S om अनुवंश श्लोक. is ins in K2 D2 after, in Ñ1.2 B5 Da1 Dn D1.4 5 S before, भवति

48 G3 om 48, B5 reads it in marg (cf v l 47) — [a]) Ś1 K1 करेण, Ñ1 3 M6-8 कुमार (for कराभ्यां) — [b]) D5 जीर्णोपि B6 M6-8 सुखमेधते — [c]) Ś1 Ko-2 स (for च) — [d]) Ko.3.4 ततस्त Ñ B D (except D5) शांतनु — After विदु, Ś1 K (except K3 4) B1.3 D (except D2 4 5) ins इति

49 K2 G3 om 49, B5 reads it in marg. (cf v l 47) Ś1 Ko.3 एतद् (for तद्) Ś1 K1 B1 G6 M6-8

C 1 3799 B 1 95 45 K 1 62 50

तदस्य शंतनुत्वम् ॥ ४९ ॥

शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतः । यमाहुर्भीष्म इति ॥ ५० ॥

भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमुद्वहन्मातरम् । यामाहुर्गन्धकालीति ॥ ५१ ॥ तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनः । तस्यामेव शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च ॥ ५२ ॥ तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् ॥ ५३ ॥

विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजे अम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५४ ॥ विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ५५ ॥ ततः सत्यवती चिन्तयामास । दौःषन्तो वंश उच्छिद्यते इति ॥ ५६ ॥ सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास ॥ ५७ ॥ स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति ॥ ५८ ॥ सा तमुवाच । भ्राता तवानपत्य एव

तस्य (for अस्य) Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr) G1.2 M6-8 शातनुत्वं

50 G3 om शतनु॰ खलु; B5 reads it in marg (cf. v l 47) — Ñ B Da2 Dn D1.4 (before corr) 5 T2 शांतनु॰ After शतनु (resp its v l), S (except G3) ins तु T G1 om खलु Ñ3 om गङ्गां — K0 Da1 om अस्य Ś1 K1 अनु (for अस्य) After ॰व्रत, K0.3.4 Ñ1.2 B1 D (except D1) ins नाम, G1 जीवव्रत॰ — K3 Ñ B. Dn D1.2 ॰र्भीष्ममिति — After 50, M6-8 (erroneously) read 43–44.

51 After भीष्म, S ins तु T G1.6 om खलु Ś1 transp खलु and पितु Only Ś1 उदवहन्मातरम् (as in text) K0.4 Ñ2 मातरमुपावहत् (Ñ2 ॰पाहरत्), K1 उदयाहन्मातरं, K2.3 Ñ3 B Da D2 मातरमुदावहत्, Ñ1 Dn D1.4.6 मातरम् (D5 om मा॰) उदवाहयत्; T G M2.5 आनयामास मातर (G4.5 om मा॰), M6-8 आनयन्मातरमिति — K2 Ñ Dn D1.4.5 गंधकालीमिति, K4 गंधवतीति, D2 योजनगंधवतीति, S (om गंध) कालीति (G1.2 कालीमिति)

52 K0.2 D5 T तस्या (for तस्यां) After तस्यां (resp its v l), Ś1 ins गंधकाल्यां सत्यवत्या, K3 अस्य, K4 B1 अस्य जज्ञे, B1.3.5.6 D2.4 जज्ञे, Da Dn D1 पूर्वं D5 om कानीनो गर्भ॰ S पराशरात्कन्यागर्भो (G3 पराशरस्य गर्भो) द्वैपायन (for कानी॰—॰यन) After ॰यन, N (except B1.3-5) ins अभवत् — Ñ B3-6 Da2 Dn D1.4 (before corr) शातनोर् After शातनोर् (resp its v l), Ś1 K1.2 Ñ B D (except D5) ins अन्यौ Ś1 K1 Da om द्वौ — Ñ1.2 B1 Dn D1 transp चित्राङ्गद and विचित्रवीर्य — After च, B D2.4 M (except M5) ins इति

53 B2.5.6 D2.4 om एव S चित्रांगदस्तु (G2 ॰गदोपि) अप्राप्तराज्य (T2 G2.4-6 ॰प्तयौवन, G1 ॰प्तराज्ययौवन) एव (for तयोर॰—॰ङ्गदो) S (except G2.6 M3) गंधर्वेद् (for ॰र्वेण) S (except G6) निहत॰ — D1 (hapl) om. from विचित्रवीर्यस्तु up to the end of 54 S om तु K (except K1) D5 अभवत्, B (except B1) Dn D2.4 आसीत्, S बभूव (for सम॰)

54 D1 om 54 (cf v l 53) After ॰वीर्य॰, B5 S ins तु T1 G1.3 om खलु M बाल एव (M5 ॰काले) (for खलु) S om कौसल्या॰ K (except K1) B Da Dn कौसल्या॰ S काशिराजसुते अंबिकांबालिके (G4.5 अंबालिकांबिके, G6 ॰लिकेंबिके) उदवहत् (G4.5 उवाह, M3 उदावहत्; M5 उपावहत्) (for अम्बिका॰—॰येमे) After उदवहत् (v l for उपयेमे), M6-8 ins. भार्ये

55 Before विचित्र॰, T1 G1.6 M3 ins स T G2.4-6 M om तु G1.3 च (for तु) T1 G1.2.6 M अनुरूपश्चापत्यः (for अनपत्य)

56 G1.3 तत्र (for तत) G2.3.6 गंधवती (for सत्य॰) Ñ B1 D (except D2.4) अचिंतयत् (for चिन्त॰) — Before दौःषन्तो, K0 B Da ins न (B6 तत्); K4 Ñ3 D2.4 कथ न, Ñ1.2 Dn D1 मा MSS indiscriminately दौष्यतो, ॰ष्व॰, ॰ष्क॰ or ॰ष्म॰ K0.4 Ñ B Da Dn D1.2.4 उच्छे(K0.4 ॰त्स्या)द् व्रजेत् (B1.2.3.6 D2.4 गमिष्यति) (for उच्छिद्यते) D5 S कथ नु खलु (G1 om खलु) शतनो पिंडोच्छेदो (G3 वंशविच्छेदो, M6-8 पिंडविच्छेदो) न स्यात् (for दौःषन्तो — ॰च्छिद्यते)

57 After सा, B1.2.6 D4 ins त; D2 तु, M6-8 वै S om ऋषिं K0.2.4 Ñ1.2 B D (except Da1) ins मनसा after ऋषिं; M (except M5), which om ऋषिं, ins. मनसा after द्वैपायन B (except B1) D4 अचिंतयत् (for चिन्तया॰)

58 After स, K0.3.4 ins. चिंतितमात्र S om तस्या Ś1 B4 सत्यवत्या ; K1 स्वस्या (for तस्या) S अग्रत (for पुर॰) M6-8 स्थित्वा प्रोवाचैनां (for स्थित) After स्थित, K0.3.4 ins सन् आज्ञापय After करवाणीति,

स्वर्यातो विचित्रवीर्यः । साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५९ ॥ स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति ॥ ६० ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्यां वरदानाद्द्वैपायनस्य ॥ ६१ ॥ तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेन इति ॥ ६२ ॥

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने ॥ ६३ ॥

अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानम् । तथैवाप्लुतमनासादितकामरसमतृप्तं बाणेनाभिजघान ॥ ६४ ॥ स बाणविद्ध उवाच पाण्डुम् । चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति ॥ ६५ ॥ स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये ॥ ६६ ॥ वाक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् । शृणोमि च

C 1 3814
B 1 95. 61
K 1. 63 63

K0 3 4 Da1 ins मातरमुवाच

59 S त (G1 om तं) सत्यवती (for सा तम्) K0 3 4 Da1 आह (for उवाच) — S ते (for तव) T1 G1.3 om एव B1 T2 G स्वर्गत°, B5 T1 M स्वर्गं (B5 स्वर्ग) गत (for स्वर्यात) S om विचित्रवीर्य — S तस्यार्थे (G3 om अर्थे) अपत्य(M6–8 पुत्र)मुत्पादयेति (for साध्व°—°दयेति).

60 G3 तस्या वाक्यं (for स) K0 3 परमोम्, Ñ2 B4 Da Dn D1 4 तथा, D5 एवम्, T1 M6–8 वरम् (for परम्) D5 (om इति) उक्त, S उवाच स तत्र (for उक्त्वा). T1 G1.3 om पुत्रान् Da त्रीण्यपत्यानि (for त्रीन्पुत्रान्)

61 K4 Ñ1.3 S om तत्र Ś1 Ñ2 तस्य; D5 ततो (for तत्र) K1 om राज्ञ G6 पुत्राणा शत B6 transp. बभूव and गान्धा° T G M3 5 om द्वैपा°. M6–8 कृष्णद्वैपा° Ś1 K1 °यनस्य च

62 After तेषा, K2 3 D5 S (except T M5) ins च K B3 Dn3 D2 4 धृतराष्ट्रपुत्राणा, S धार्तराष्ट्राणा (G3 corrupt) (for धृत° पु°) B3 6 D2 4 प्रवरा, B5 वरा (for प्रधाना) S om बभूवु. G4 5 transp विकर्ण and चित्र° Before इति, Ś1 K1 4 Ñ B4 Dn D1 T2 G6 ins च

63 After कुन्ती, K0 3 4 ins नामाथ, Ñ B D (except D5) पृथा नाम Before स्त्रीरत्ने, Ś1 ins द्वे S पांडोस्तु (T1 om तु) कुंती माद्रीति (T1 G1.3 om इति; T2 °द्री तु, M5 °द्री च, M6–8 °द्री द्वे) स्त्रीरत्ने (G3 corrupt) बभूवतु

64 S स (for अथ पाण्डुर्) After पाण्डुर्, D5 ins मृगशीलो K0 3 4 मैथुनमुप(K3 °पा)गतम्, D4 T G2 मैथुन गतम् T2 G1 om ऋषिम् B (except B4) Da D2 4 मुनिम् (for ऋषिम्) T G ins मृगचारिण after ऋषिम् (T2 G1, which om ऋषिम्, ins it after °गत), on the other hand मृगरूपधारिण is ins in M after (in M5 before) ऋषिम् K0 3 4 मृग्या प्रवर्तमानमपश्यत् S om from अपश्यत् up to °तृप्तं Ś1 K1 D5 ins च before वर्तमानम् After °मानम्, K1 ins बाणेनाहनत् — K1 अथैव, K3 तत्रैव, K4 स तथैव After तथैव, K2 ins मृगीमारूढ D5 om आप्लुतम् Ś1 K1 D4 द्रुतम्, K0 4 एवमविप्लुवन्, K3 व्यापृतम्; B4 Dn D1 अद्भुतम्, D2 अप्लुवतम् (for आप्लुतम्) Ś1 K अनास्वादित° Ś1 K1 (hapl) om. from कामरसम् up to °भिज्ञेन (in 65) After °तृप्त, B4 Da Dn D1 ins च K4 Ñ1.2 B4 Dn D1 3 G (except G3) आजघान (for अभि°)

65 Ś1 K1 om up to °भिज्ञेन K4 D2 पाण्डुमुवाच (by transp) — K2 4 प्रजाधर्मम् (for धर्मम्) K2 कामस्य (for कामरसस्याह). K0 3 4 read अहम् after अनवाप्तकामरस Before अभिहत, D5 ins एव Ś1 हत, Ñ3 B D (except D5) निहत (for ऽभिहत) K1 कामरसोस्म्यहं भवता हत (for कामरस°—°भिहत) B (except B4) om अपि K0 2 4 B4 Da D2 अवाप्स्यसि, Ñ1 2 आपस्स्य° (for आप्स्य°) After °मेवेति, K1 ins तेन शप्त, K4 च For चरता—क्षिप्रमेवेति, S subst

902* योऽकृतार्थं हि मां क्रूर बाणेनाहन्मृगव्रतम् ।
त्वामप्येतादृशो भाव क्षिप्रमेवागमिष्यति ।

[(L 1) T G3 5 °नाघ्नन्; G1 °नाघ्नान्, G2 6 °नाघ्ना; M3 5 °नाघ्नो G4 बाणेन क्रूरेण जघान (for the latter half) | — (L 2) T2 G4–6 तवाप्येतादृशो G1 2 °मेव भविष्यति]

66 Ś1 D1 om. स K1 ततो, K2 सर्वे (for स) B1 5 6 D4 विषण्ण° (for विवर्ण°) — After °रूप, K0 2 4 Ñ B D (except D5) ins तथा, K3 तदा After पाण्डु, S ins त (T2 तु) S परिहरन् (for °हरमाणो) K (except K2) नोप°; Da °सर्पते; D2 5 °सर्पत्, S नोप(G1

C. 1. 3814
B 1. 95. 61
K 1. 63. 63

नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥ ६७ ॥ सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच ॥ ६८ ॥ सा तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६९ ॥ स तां हृष्टरूपः पाण्डुरुवाच । इयं ते सपत्न्यनपत्या । साध्वस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ७० ॥ स एवमस्त्वित्युक्तः कुन्त्या ॥ ७१ ॥ ततो माद्यामश्विभ्यां नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ७२ ॥ माद्रीं खल्वलंकृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे ॥ ७३ ॥ स तां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्राप्तः ॥ ७४ ॥ तत्रैनं चितास्थं माद्री समन्वारुरोह ॥ ७५ ॥ उवाच कुन्तीम् । यमयोरार्ययाप्रमत्तया भवितव्यमिति ॥ ७६ ॥

ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः

नोपा)सर्पति T ते भार्ये

67 D3 वाक्य प्रोवाच; S आह च (G1 3 कदाचिद्भार्ये स आह च पाडु॰) (for वाक्य चोवाच) After आह च, T2 G4-6 cont स्वा भार्या — T2 कृच्छ्राद्यापलादिद; G4 5 कृच्छ्रादिद, G6 च***दिद (for स्वचापल्या॰) — G1.3 पुराणेषु पठ्यमान शृणोमि (G3 शृण्वन्) (for शृणोमि च) Ś1 T G4-6 M om. च After शृणोमि च, B6 ins धर्मविदुषां ब्रुवताम् K (except K3) न च (for न) Ñ3 B1 5 6 Da D3 4 अनपत्यस्य लोका न सति (for नान॰—सन्ति)

68 K0 om सा K1-3 B3 Ñ1.2 D2 G4.5 M6-8 om त्व, K4 G6 M5 om सा त्व M8 तस्मात् (for सा त्व) K4 अस्मदर्थे, Ñ1.2 पच, D6 S (except G1) ममार्थे (for मदर्थे) K (except K1) Ñ उत्पादयस्वेति After ॰मुवाच, M6-8 ins पांडु॰

69 Ś1 तत्र कुती; K0 4 सा (K4 तत्र) तद्वचनात् (for सा तत्र) M5 om तत्र B D (except D5) तयोक्ता, G3 कुती (for तत्र) M8 त्रीन्पुत्रान्; M5 त्रीन् (for पुत्रान्) K0 3.4 वातात् (for मारुतात्) S इन्द्रात् (for शक्रात्) B (except B4) D2.4 धनजयम् (for अर्जुनम्)

70 K0 Ñ2 B Da Dn D2 4 om स K3 G1 M6-8 om स तां Ñ1 3 T G2-6 M3.5 om ता D1 तां स, D5 तत (for स तां) K3 B4 Da G1 M6-8 सहृष्टरूप॰; Ñ3 Dn सहृष्ट॰; G3 प्रहृष्टरूप (for हृष्ट॰) — D6 या (for इय) D6 om ते After सपत्नी, S ins माद्री After अनपत्या, S ins व्रीळिता T M3.5 साध्वी (for साधु) K0 Ñ1.2 B4 Dn D1 5 अस्या (for अस्याम्) G3 4 5 पुत्रम् (for अपत्यम्) K1 G4 M (except M5) उत्पादय; T ॰दयताम्; G6 ॰दयामि (for ॰द्यताम्)

71 G4-6 M om 71 Ñ B D (except Da) om. स and उक्त॰ Ñ1 3 चाप्युक्त, B3 5.6 D4 5 उक्त्वा (for उक्त) Dn कुती, G1 3 सा कुती (for कुन्त्या) For 71, T G3 subst. सा तथेति After 71, Ñ3 Dn D1 ins तां विद्यां माद्या प्रायच्छत्, T G1-3 M5 ins तस्यै (G1 3 तस्यै माद्र्यै तथेति, M5 सा तस्यै) मतमादिदेश

72 K1 3.4 Ñ3 Dn D1 om ततो For 72, S subst तस्यां (G1-3 ततस्तस्या) नकुलसहदेवौ यमा(G3 द्वा)वश्वि (G1 3 ॰श्विनीदेवा)भ्यां जज्ञाते

73 Before माद्रीं, B1 ins ततो After माद्रीं, Ś1 K1 ins. च; S (except T) तु Before अलकृतां, S (except G1) ins सु॰

74 S प्राप्यैव (for स्पृष्ट्वै॰) B5 6 D3 4 सप्राप्त , M6-8 अवाप (for प्राप्त)

75 G1 ततस्तेन, G2.3 ततस् (G3 तत्र) तेन सह; M6-8 सा चैन (for तत्रैन) Ñ1.2 B4 Da Dn D1 चिताग्निस्थ; B1.3.5 6 D3 4 चितिस्थ; S चितां (G4-6 चितायां) (for चितास्थ) After ॰रुरोह, S reads माद्री K4 S om सम् (T G3 om समनु)

76 After उवाच, K3(marg) 3 4 ins वचन, Ñ3 च S (except G3) कुतीं चोवाच (for उवाच कु॰) — M6-8 अनयोर् (for यमयोर्) Ñ1.2 B4 Dn om आर्यया K1 transp यमयोर् and आर्यया Da D1 transp आर्यया and अप्र॰ After ॰मत्तया, Ñ1 2 B (except B1) Dn ins त्वया N3 भाव्य (for भवित॰)

77 Da S om ते K0 Ñ1 2 B5 Dn D1.5 T2 om पञ्च S (G1 illegible) पांडवान् After पाण्डवा, Ś1 K1 D5 ins तापसै Ś1 K1 D5 S सह कुत्या (Ś1 K1 ॰त्या च) (for कुन्त्या सहिता) G5 (? hapl) om from हास्तिनपुर up to जतुगृहे (in 78) Some S MSS हस्तिनपुरम् Ś1 K1 आगमन्; S (G3 om) नयति स्म (G3 om स्म) (for आनीय) D5 om. तापसै Ś1 K1 तत्र च, S (G5 om) तपस्विन तत्र (for तापसै) T2 om. भीष्मस्य—निवे॰ Before भीष्मस्य, Ñ3 ins राज्ञो M6-8 om भीष्म॰ T1 G (G5 om) M3 5 भीष्माय (for भीष्मस्य) After भीष्मस्य, K0 4 ins धृतराष्ट्राय; Ñ Dn3 च S (T2 G5 om) धृतराष्ट्रविदुरयो (M5 विदुराय धृतराष्ट्राय) (for विदुरस्य च) Ś1 भीष्मविदुरयोर् (for भीष्मा॰ विदु॰ च) K3.4 om च After विदुरस्य च, S (T2 G5 om) ins पांडो॰ (G3 om पांडो) स्वर्गगमन (G3 स्वर्गतिं) यथातथ्य

॥ ७७ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रितेन ॥ ७८ ॥ ततश्च हिडिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७९ ॥ तस्यामप्येकचक्रायां बकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभिगताः ॥ ८० ॥

तस्माद्द्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः कुशलिनः ॥ ८१ ॥ पुत्रांश्चोत्पादयामासुः । प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिरः । सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्तिमर्जुनः । शतानीकं नकुलः । श्रुतकर्माणं सहदेव इति ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरे लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ८३ ॥ भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् । तस्यां पुत्रं सर्वगं नामो- C 1 3829 B 1 95. 77 K 1 63 76

(G1.2 °तथ्येन, M6-8 °तथ्यैन) S (T2 G5 om) निवेदयति स्म तपस्विन (T1 om तप°) (for निवे°) — After °दिता, N ins

903* सर्ववर्णाना च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानामेव तेषाम्। तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदु । प्रतिगृहीताश्च पाण्डवा पितुर्निधनमावेदयन्। तस्यौर्ध्वदेहिक न्यायत कृतवन्त । तांस्तत्र निवसत पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत्। पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो भाविस्वाच्चार्थस्य न शकिता समुद्धर्तुम्। ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनु प्रहिता गमनमरोचयन्।

[Before निवेद्य, Ś1 K1 2 4 ins अभि-; D5 अपि Ñ2 Dn D1 om पुव K0 3 4 Ñ1.3 D5 प्रेक्षतामेव K1 om तच्च—भगवताम् B (except B4) om भगवताम् K3 D1.5 नेदु (for प्रणे°) — Ś1 K परिगृहीताश्च K3 Ñ B1.6 Dn D1 2 5 आवेदयत After न्यायत, Ñ B3.5 6 D (except Da) ins च — Ś1 K1 D5 ते तत्र च, K2 तास्तु तत्र; B (except B4) D2 4 ते तत्र (for तास्तत्र) Ś1 K1 निवसता पांडवान्, K0 3.4 पांडवान्निवसतो, K2 (om पाण्डवान्) निवसतो Ś1 K1 नामधर्ष(K1 °र्मे)यत् (for नामर्षयत्) — K (except K1) बुद्धिमास्थित, B3 °माश्रित्य B1.6 तेनानेकैर्, B5 ताननेकैर् K0 3.4 निहतु (for उद्धर्तुं) Ś1 K1.2 B1 D2 4 5 om च B1 6 D2 व्यवस्थिता भावि° Ś1 K (except K1) अर्थस्य, Da अर्थाच्च (for चार्थस्य) After शकिता, Ñ B1 4 D (except D2 4 5) ins ते Ñ B1 4 Da Dn D1 अनुप्रेषिता, D5 प्रहिता]

78 K0 om तत्रापि—शकिता K3 om अपि G3 om तत्रापि (of v 1 77) S (G5 om) पांडवान् (G3 तत पाण्डवान्) सह कुल्या (G1-3 कुल्या सह) (for तत्रापि) G3 om जतुगृहे S दाहयितुकामो धृतराष्ट्रात्मजो(T1 G1 3 M3 5 °राष्ट्रजो)भूत्ताश्च (for दग्धु समार° न शकि°) Ś1 विदुरमन्त्रेण, T1 M3 6-8 विदुरो मोक्षयामास, T2 G M5 विदुरो मोच(G1 3 M5 °क्ष)यित्वा प्रीतोभूत् (M5 प्रीत) (for विदुरमन्त्रितेन) After °मन्त्रितेन, Dn D1 ins इति

79 N (except Ś1 K1) तस्याश्च (D4 तस्याश्च निर्गत्य); S ततो भीम (T G1-3 भीमसेन ; G6 om भी°) (for ततश्च) K (except K1) Da1 हिडवम् S om अन्तरा After हत्वा, T G2 M5-8 ins हिडिंबायां (T G2 °डिंब्यां; M5 om हिडिं°) पुत्रमुत्पादयामास; G2 3 पुत्रमुत्पादयामास हिडिंब्यां (G2 cont घटोत्कचं नाम) Before एकचक्रा, S (except T2 G4-6) ins तत S जग्मु कुशलिन (T1 om कुश°) (for गता)

80 K2 om तस्या°—°क्राया S om तस्या°—हत्वा Ś1 om तस्यामपि B (except B4) D2 4 तत्र (for तस्याम्) K2.3 B1 पचालनगर, S तत (T G2 4-6 om तत) पाचालविषय Ś1 अनुगता ; Ñ B1 5 6 Dn D2.4 अधि°, S गत्वा (for अभि°)

81 K0 2 तस्मिन्, Ñ B D (except Da) तत्र, S स्वयंवरे (for तस्मात्) S om भार्यां K0 3 4 अविंदत, B (except B4) D4 5 अविंदत, S लब्ध्वा (for अविन्दन्) After लब्ध्वा, S ins अर्ध(G3 om अर्ध)राज्य प्राप्य B4 D (except D2 4 5) चाभि(D1 °धि)जग्मु (for चाजग्मु) S इन्द्रप्रस्थनिवासिन (for चाजग्मु कुशलिन).

82 S begins 82 with तस्यां (G3 4 M5 cont द्रौपद्या) G2 4-6 om पुत्रान् S om च After °मासु, S (except T1 G3 M3) ins द्रौपद्यां — K0 3 4 Da1 D1.2 T G2 5 श्रुतसोम (for सुत°) T1 M भीमसेन ; G1 3 भीम (for वृको°) T2 G4-6 श्रुतकर्माणम् (for °कीर्तिम्) Before नकुल, K0 3 ins च T2 G (except G3) श्रुतसेन (for °कर्माण) K4 B4 G2 om इति For इति, T1 subst जनयामासुर्द्रौपद्या

83 G3 om from गोवास° up to end of 83 Ś1 K1 शैविका, D1 देवकीं (for देवि°) Ñ2 B Da स्वयंवरां लेभे, Dn D1.2 4 °वराल्लेभे For युधि°—लेभे, T G (G2 om) M3 5 subst शैब्यस्य (G1 शैब्य) कन्या देविका (T G4.5 देवकीं; G3 देवरातीं) नामो(G3 ढ)पयेमे युधिष्ठिर , M6-8

C. 1. 3329 B. 1. 95. 77 K. 1. 95. 76

त्पादयामास ॥ ८४ ॥ अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत्। तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास ॥ ८५ ॥ नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत्। तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ८६ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे। तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम ॥ ८७ ॥ भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षस्यां घटोत्कचं नाम पुत्रं जनयामास ॥ ८८ ॥ इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्राः ॥ ८९ ॥

विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे। तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत ॥ ९० ॥ तमुत्सङ्गेन

पुनरपि युधिष्ठिर दौव्यस्य कन्यां देवकीं नामोपयेमे — Ś1 K यौधेय (Ś1 °धि°) नाम जनयामास (by transp) After जनयामास, G1 3 6 ins युधिष्ठिर·

84 S भीमसेनस्तु खलु (G4 5 om खलु) (for °सेनोऽपि) Ñ1 कन्या, S वाराणस्या काशिराजकन्या (M3 6–8 काश्या) (for काश्या) Ñ1.2 B1–6 Dn D1.2 5 वलधरा G2 3 om वीर्य° T G1 उपयेमे स्वयवरे (T2 °वरस्या), G4–6 उदवहत्स्वयवरम्यां; M स्वयवरे लेभे (for उपयेमे वीर्य°) Ś1 K (except K2) D5 वीर्य(Ś1 °र)शुल्कां कन्यां (for वीर्य°) Ś1 K1 पुत्र स; K2 D6 च पुत्र (for पुत्र) S तस्यामस्य (G1 तस्या भीमस्य) जज्ञे श(G2 4–6 M7 स)र्वत्रात (for तस्यां—°मास) — After 84, T2 G2.4–6 read 88

85 S (except T2 G4–6) तु (for खलु) Ñ B4 D (except D2 4 5) om नाम Before भार्यां, N ins भद्रभाषिणीं N (except Ś1 K1 D5) उदावहत् S भगवतो (G1 om भग°) वासुदेवस्य भगिनीं (T1 G3 M om भग—°गिनीं) सुभद्रां नामोद(M6–8 नामा)वहत् (T1 G1 3 M cont. भार्यां) (for भगि°—°वहत्) After °वहत्, N ins स्वविषय चाम्या(K0 3.4 आ, K2 चा)जगाम कुशली (D2 om. कुशली) — B5 reads from तस्यां up to °यामास in marg K2–4 D1 स तस्यां (for तस्यां) Da2 Dn om नाम N ins after नाम (Da2 Dn after अभिमन्यु) अतीवगुणसपन्न (Ś1 K1 Ñ3 D5 गुणवत) दयित वासुदेवस्य (K4 om दयि° वासु°) N (except Ś1 K1 D5) अजनयत् (Ñ2 अजीजनत्) (for जनया°) S जनयामासाभिमन्यु नाम (by transp) — T2 G2 4–6 ins after 85 T1 G1.3 M, after 88

904* सोऽर्जुनस्तु नागकन्यायामुलूप्यामिरावन्त नाम पुत्र जनयामास। मणलूरपतिकन्याया चित्राङ्गदायामर्जुन पुत्र मुत्पादयामास बभ्रुवाहन नाम।

86 D2 (? hapl) om 86 B3 reads 86 in marg K3.4 D1 om तु After तु, T2 G (except G1.3) M3.5 ins खलु Ñ B D (except D1, D2 om) T G करेणुमतीं Ñ2 B (except B1) कन्याम् (for भार्याम्) S उद(M3 6–8 °दा)वहत् (G3 M5 उपयेमे) भार्यां (T2 G2 4–6 om. भार्यां) तस्या पुत्र जनयामास निरमित्र नाम (for भार्या°—°जनयत्)

87 S तु खलु (T1 G3 om खलु, G1 om तु खलु) (for अपि) D5 om. स्वय S उद(M °दा)वहद् भार्यां (G3 M6–8 om भार्यां) (for उपयेमे) — After उपयेमे, N ins मद्र(Ñ2 D1.5 भद्र)राजस्य (Ś1 K1 Ñ3 °राज्ञो; K0 3 4 °राजो) द्युतिमतो (K0 om द्युति°) दुहितर — D5 om पुत्रम् Ś1 अजीजनत्; S जन(M3 उत्पाद)यामास (for अजनयत्) M3 contains in this section some repetition, which may be ignored

88 T2 G2 4–6 read 88 after 84 — After तु, G1 M3 ins खलु K4 Ñ T2 G4–6 om पूर्वमेव K0 3.4 Da1 D1 हिडंबायां; G3 M6–8 हिडिंब्यां B D2 4 राक्षस घटोत्कच नाम हिडिंबायामुत्पादयामास (for हिडिम्बा°—°मास) Ñ Da Dn D1 राक्षस घटो° पुत्रमुत्पादयामास (for राक्ष°—°मास) S पुत्रम् (G1 6 om पुत्रम्) उत्पाद(T2 G2 4–6 जन)यामास घटोत्कच नाम (for घटो°—°मास) — After 88, T1 G1 3 M ins 904* (of v 1 85)

☞ The fragm MS B4 ends with पूर्वमेव (in 88), the MS will be wholly ignored hereafter B will therefore represent only the four Bangālī MSS B1.2.5 6

89 K0 om एते T G M3 5 त्रयोदश (for एका°) K4 T2 G2 4–6 transp पाण्ड° and पुत्रा M6–8 पांड° त्रयोदश पुत्रा बभूवु (for एका°—पुत्रा) — After 89, Ś1 K0 3.4 Ñ B1.3 6 D (for D2 see below) ins तेषां यशस्क(B1.3 6 °घ)रोभिमन्यु· For 89, K2 4 D2 subst

905* इत्येत एकादश पाण्डवानां
पुत्रा मया ते कथिता नरेन्द्र।
तेषामभूद्दशकरो महात्मा
वीर सुभद्रातनयोऽभिमन्यु ॥

[Before this, K4 ins अत्रानुवंश श्लोको भवति]

90 Before विरा°, N (except Da) ins स Ñ1 विराटराजस्य दुहितरम्, B1 5 6 D2 4 5 G1 3 विराटदुहि° Ś1 K1 om उत्तरां नामाभिमन्युर् D3 om नाम K0 (om. नामाभिमन्युर् K2 4 Ñ3 B3.6 D5 om अभिमन्युर्

प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य । षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ९१ ॥

संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परिक्षिन्नामेति ॥ ९२ ॥

परिक्षित्तु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे । तस्यामस्य जनमेजयः ॥ ९३ ॥

जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः शङ्कुश्च ॥ ९४ ॥

शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः ॥ ९५ ॥

इत्येष पूरोर्वंशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः । पूरोर्वंशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६

C 1 3842
B 1 95 90
K 1 63. 89

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

K8 Ñ1 2 B5 D (except D2.4.5) उपयेमे उत्तरा नाम (for उत्तरा—°येमे) — B1.8 6 D (except Dn D5) भवत् (for ऽजायत)

91 S तमुत्सगे K4 पृथाभियोगात् Ñ8 S पृथिवी (for पृथा) K3 पुरुषोत्तमस्य पृथा नियोगात्, D2 पृथा पुरुषोत्तमस्य नियोगात् (by transp) Ñ1 2 B2.5 6 पुरुषोत्तमो °देव K1 2 M6-8 om वासुदे° T1 सुभद्रा, G1 2 सुभद्राया (G1 °द्रां) सौभद्रस्य, G2 6 सौभद्रस्य, G4 5 सुभद्राया ; M8 सुभद्रानु; M5 सुभद्रे (for वासु°) — K3 4 षण्मासिक, G6 षाण्मासमहं T G8 6 om अहमेन, G1 2 4 5 M om एन Ś1 K1 एव, D5 एत (for एन) K4 गर्भमेनमहमेव (for गर्भमहमेन) Ś1 K संजीवयिष्यामि, S जीवयामि After °यिष्यामि, S ins पादस्पर्शात् T G4.5 M om. इति — After इति, Ko ins उवाच — After 91, N ins

906* स भगवता वासुदेवेनासजातबलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन सजीवित ।
[Ś1 K2 4 Dn D1.2 4 °वेन सजात° Ś1 Ñ om -बल]

On the other hand S ins after 91

907* वासुदेव उवाच । अह जीवयामि कुमारमनन्तवीर्यम् । जात एवायमभिमन्यो । सत्येन चेय पृथिवी धारयत्विति । वासुदेवस्य पादस्पर्शात्सजीवोऽजायत ।
[After एवायम्, T2 G1-6 ins अनुजात M नायमजात (for अयम्)]

92 K4 Ñ1 B D (except Dn) om स S नाम तस्याकरोत्सुभद्रा (for सजी°—°मुवाच) — G1.3 om भवत्वय and नाम, and after इति, ins अ(G3 त)त्र श्लोक T G2 4-6 M subst for परिक्षीणे—°न्नामेति G1.3 ins after श्लोक

908* परिक्षीणे कुले जात उत्तरायां परतप ।
परिक्षिद्भवत्तस्मात्सौभद्रात्तु यशस्विनः ।
[=(var) 1 45 13]

93 D5 स (for परिक्षित्) Ñ D (except D1) om तु K2 8 T1 om खलु K2 G1 2 6 M5 8 भद्रवतीं, T1 G4 5 मुद्र°, T2 M8 6 7 मद्र°, G3 भद्रा° After °येमे, N ins त्वन्मातर — Ś1 K D5 यस्याम् N G3 6 भवान्, T1 तु यो भवास्तु, T2 G4.5 M5 तत्रभवांस्तु, G1 पुत्रो भवान्, G2 त्वत्रभवान् (for अस्य) After अस्य (resp its v l), K3 4 B1.3 D1 2 4 5 T G (except G4 5) ins जज्ञे

94 Ś1 Ko 1 3 B1.5 6 Dn D2 4 5 भवतोपि, K2 4 Ñ B3 Dn D1 भवतो, T G4 5 M5 भवत खलु, M3.6-8 जनमेजयस्तु खलु (for जनमेजयात्तु) After °जयात्तु, G1-3 6 ins भवत (G3 cont खलु) K3 D5 T G4-6 M3 5 transp द्वौ and पुत्रौ After पुत्रौ, N ins जज्ञाते, M3 6 8 जनयामास G2 4-6 M5-8 शतानीकश्च Ko 3.4 Dn D1.2 शकुकर्ण, T G (except G4 5) शख (for शङ्कु) Ko 3 4 चेति (for च)

95 T G1.6 M (except M5) वैदर्भीम् (for वैदेहीम्) — T1 पुरुष, M3 उदयन । तस्य पुत्र (for पुत्र) After °दत्त, G3 5 ins इति For 95, N subst शतानीकस्यापि (Ñ B Dn D1 4 om. अपि) वैदेह्या पुत्र उत्पन्नो(D5 °त्पत्स्यते)श्वमेधदत्त इति (D5 om इति)

96 a) T1 G1.3 ते (for तु) For 96, N (including Dev's text) subst एष पूरोर्वंश (D5 इत्येव पौरवो वश) पांडवानां च (Ś1 om च) कीर्तित (Ko 2-4 °तस्ते)। धन्य पुण्य (Ko 3.4 Dn1 om पुण्य) परम(K2 om परम)पवित्र सतत श्रोतव्यो ब्राह्मणै नियमवद्भि Thereafter, while Ś1 K1 cont अपि श्रोतव्यस्त्रिवर्णै शुश्रूषुभि श्रद्दधानैर्ब्राह्मणातरित (Ś1 °रितमिति), Ko 2-4 Ñ B D (with further addition to the latter) cont अनतरं क्षत्रियै स्वध(Ko 2-4 °क)र्मनिरतै प्रजापालनतत्परै । वैश्यैरपि च । श्रोतव्योऽधिगम्यश्च (B D4 °गतव्यश्च) तथा शूद्रैरपि (Ko 2-4 here repeat श्रोतव्य) त्रिवर्णशुश्रूषुभि. श्रद्दधानैरिति (Ko 2-4, like Ś1 K1, श्रद्दधानैर्ब्राह्मणातरित) — Finally, there follows in N (including Dev's text) a phalaśruti of the Bhārata

९१

वैशंपायन उवाच ।

C 1. 3843 B 1. 95. 1 K 1. 102. 1

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।
महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ १
सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ २
ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासांचक्रिरे सुराः ।

909* इतिहासमिमं पुण्यमशेषत श्रावयिष्यन्ति ये ब्राह्मणा श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा देवपरास्तेऽपि स्वर्गजित पुण्यलोका भवन्ति सतत देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्या संपूज्याश्च । पर हीद भारत भगवता व्यासेन प्रोक्त पावन ये ब्राह्मणादयो वर्णा श्रद्दधाना विमत्सरा मैत्रा वेदव्रतसपन्ना श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजित सुकृतिनोऽशोच्या कृताकृते भवन्ति । भवति चात्र श्लोक ।
इद हि वेदै समित पवित्रमपि चोत्तमम् ।
धन्य यशस्यमायुष्य श्रोतव्य नियतात्मभि ॥
[Dn D1 नरा ; D5 विप्रा (for ब्राह्मणा) Ś1 K Ñ3 D5 om विमत्सरा मैत्रा देवपरा Ñ1 Dn वेदपरा (for देव°) B D3 4 पुण्यभाज (for °लोका) Ś1 K Ñ3 D5 om (the first) भवन्ति K3 (hapl.) om. from ब्राह्मण°—पावन ये Ś1 K1 °मनुष्यलोकाना (for °मनुष्याणां) Ś1 K (K3 om) D5 सपूजनीयाश्च Before पर, D5 ins राजन् K0 3 4 Dn ये च (for ये) B3 5 6 D2 om. (the second) विमत्सरा Ñ2 B1 D (except D1, D2 om.) अमत्सरा (for विम°) K2, 4 देवव्रतस°; Ñ1 °व्रततप स°, Dn वेदस° (for वेदव्रतस) Ś1 K न शोच्या (for ऽशो) Dn D1 कृताकृतेः; Dn3 D3 5 कृतकृत्या (for कृता°) Ś1 K (except K3 4) B1 D1 om (the second) भवन्ति — First line of the st =1 56 15ab, for second line cf 1 61 101ab B1 3 6 D3 4 स्वर्ग्यं; Cd धन्य (as in text)]

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 T1 सभव — *Adhy name* N (including Cd) पूरु(some MSS पुरु, पुरोः)वशानुकीर्तन (Ś1 K1 3 cont. समाप्त), T2 G4 M6-8 वशसक्षेप ; G1 राजपरपरा — *Adhy no* (figures, words or both) K0 92, Da1 D1m 93, Dn3 94, T1 54, T2 G M 4 (of the सभवपर्व) — *S'loka no* Dn1 n2 90 — *Aggregate s loka no* Dn3 3816

☞ The extensive Southern transpositions which begin after adhy 56 and end with adhy 90 have been noted from time to time in the course of these notes For convenience of reference they may be recapitulated in a tabular form as under

adhy 56 (Bhārata eulogy)
90 (prose genealogy)
57–61 (Genesis)
70–88 (Yāyāta)
89[1] (metr genealogy, 1st part)
62–69 (S'ākuntala)
89[2] (metr genealogy, 2nd part)
91 etc

☞ Ignoring the MSS which have ended or have been discarded, there remain now the following 36 MSS which constitute the critical apparatus

Ś1, K0 1 2 3 4, Ñ1 2 3, V1, B1 2 3 6, Da1 a2, Dn1 n2 n3, D1 2 4 5, T1 2, G1 2 3 4 5 6, M5 6 7 8

91

☞ Here begins the story proper with the birth of Bhīṣma, the foregoing 90 adhy comprising merely introductory matter — The adhy is missing in V1 (cf v 1 1 68 74), the MS is wholly ignored here

1 Ś1 K1 S om उवाच (M5 om the ref) — b) S इ(G2 ऐ)क्ष्वाकूणामन्यतमो; Cd as in text — c) Here and below S (uniformly) महाभिषज् for °भिष — d) K0 3 4 शीलवान्; Ñ1 कार्यवान् (for सत्यवाक्) Ñ3 सश्रितव्रत , T1 अनसूयक K3 नित्य च शसितव्रत

2 b) N (except Ś1 K1-3) राजसूयश°; S शतसख्येन भारत (M च प्रभु) — c) Ñ3 B1 D (except D3 4 5) देवेश — d) Ś1 प्राप (for लेभे) S च स (for तत) — After 2, T2 G (except G3, 5) ins

910* यौवन चानुसप्राप्त कुमार वदता वरम् ।
ससारश्चाक्षयाँल्लोकान्विदितांश्च स्वकर्मणा ।
[(L 2) G1 अर्जिताश्च स्व° T2 कृत्वा वै तामपां लोके यास चक्रे महायशा]

3 a) N (B3 marg) शासन् (B3 orig राजन्); T2 G1 2 4 5 सर्वे T1 G3 6 M राजपेयस्तथा (G6 °दा) सर्वे

तत्र राजर्षयो *आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ३
अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वांस्तपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ७
महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्च्युतं नृपम् ।
तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्वरा ॥ ८
सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ ९
तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १०
तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ११
विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ १२
तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १३
त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सूष्व पुत्रान्वसून्भुवि ।

C. 1. 3855
B. 1. 96. 15
K. 1. 102. 15

---

4 [d]) Ñ1 समप्रभ

5 [a]) D5 °न्सुरा सर्वे — [b]) Ñ1 सहर्षा ससुखा° — [c]) K0 अथाभिषस्तु — [d]) G6 तदैको ह°

6 [a]) Only K3.4 D5 अपध्यातो (as in text), D4 स शप्तो वै, G3 अथ ध्या°, the rest सोपध्या° — [b]) K1 च, Ñ1.2 B D (except D5) तु, Ñ3 M (except M8) स्म (for स) — [d]) T2 G (except G1.6) °लोकमवा° — After 6, D4 (marg sec m) S (D4 G3 om line 1) ins

911* मनुष्येषु चिरं स्थित्वा लोकान्प्राप्स्यसि शोभनान् ।
यया हृतमनाश्चासि गङ्गया स्व सुदुर्मते ।
सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्याचरिष्यति ।
यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

[(L 1) G5 M शाश्वतान् (for शोभ°) — (L 2) T2 G2.4.5 सुदुर्मना — (L 3) M तु (for ते)]

7 Before 7, D4 (marg sec m) T1 G ins वैश° — [a]) Ñ3 D5 चिंतयित्वा तु नृ° — [b]) Da भूयान् (for नृपान्) Ñ2 Dn D1 अन्यान् (for सर्वान्) — [c]) Ś1 K1 प्रतिप — [d]) D (except D2.4.5) भूरितेजस

8 [a]) S सा महाभिषज ह° — [b]) B1.6 D2.4 T2 धैर्येच्युत — [c]) N ध्यायती (Ś1 as in text, K2 ध्यायन्), S (except M7) ध्यात्वा — [d]) S उपावृत्ता (T1 °त्त, G2 °त्त, G3 °त्त) — After 8, B1 (irrelevantly) ins

912* भाव मनसि वै कृत्वा जगाम नृपतिं पतिम् ।
(cf v l. 22)

9 [a]) T1 G1.3.6 M वै, T2 स, G2.4.5 तान् (for तु) S °स्तसकाशान् — [b]) Ñ Da Dn D1 °हताद्रप, B D2.4 °हतास्तदा; T1 G1.3 M °हतान्भुवि; T2 G2.4–6 °हतान्दिवि — [c]) G2.4.5 भुवि (for पथि)

10 [a]) T1 तथाभूतान् K2 S तु (for च) — Before 10[cd], K0.4 D5 T G2.4.6 M6–8 ins गगोवाच — [c]) B D2.4 किमेवं — After 10, T2 ins

913* सुखानि न प्रसन्नानि विवर्णानि कृतानि किम् ।,
while G6 ins.

914* किमर्थं मनुजा भूमौ निपतिष्यन्ति दुःखिता ।

11 Before 11, S (except M3.5) ins वैश° — [a]) K3 देवीं, S (except G3) दीना — [b]) M वै स्म (for स्मो वै) T G शप्ता वै सुमहानदीं — [c]) M3.5 अल्पाप° T1 (corrupt) अस्तवय कृतवान्बुध्या, T2 G M6–8 अस्व(G3 °न्व; M6–8 °स्त्व)य कृतया बुध्या

12 [a]) S वय हि सहसा सर्वे — [b]) Ś1 K D5 दृष्ट्वा त (for प्रच्छन्न) M °न्न नानुबुध्म — [d]) Ś1 तमस्यभि°, K Ñ3 तपस्य(K1 Ñ3 °मध्य)भि°, Ñ1 तन्मध्यनिसृ°; Ñ2 Da D4 समेत्याभि°, D2 तमसा निभृ°, D5 ते सर्वेभि° D1 तपस्यत तप पुरा, S तमस्यति(T1 G3 °श्येति, M °श्येत्य)सृता वय

13 [a]) M (except M8) तस्य (for तेन) — [b]) D5 वै, M च (for ह) — [c]) Ñ1.3 T G2.4.6 न तच्छक्यम् (T2 तदशक्यम्) अ(Ñ3 न)कर्तुं च; G1.5 न तत्कर्तुमशक्य च, G3 न तच्छक्य मुधा कर्तुं; M अकर्तुं तदशक्य च (M8 न शक्यं कर्तुमन्यथा)

14 [a]) Ś1 transp त्व and तस्मात् Ñ1.2 B D G1 त्वम(D5 तद्)स्मान्, T2 G2.4.5 त्व चास्मान् — [b]) Ñ1.2 B6 Dn D1 सृज (for सूष्व) G2.4.5 अपि (for भुवि) K0.3.4 जनयास्मान्सरिद्वरे — [d]) Ś1 प्रवेशाम, K0 प्रविविशो, K2–4 D5 °विशामो; T1 °विवेश K0.3.4 B D (except Da) वय शुभे, Ñ3 शुभे वय, S कथचन

C. 1 3856 B. 1 96. 16 K. 1. 102. 16

न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ १४
इत्युक्ता तान्वसून्गङ्गा तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५
वसव ऊचुः ।
प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६
गङ्गोवाच ।
ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानघाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् ॥ १७
वसव ऊचुः ।
जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥ १८
गङ्गोवाच ।
एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः संगमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९
वसव ऊचुः ।
तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २०
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासंकल्पमञ्जसा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

15 a) Ś1 K1.2 Da2 इत्युक्त्वा; K0.4 शुश्रुवे S प्रत्युवाच (for °क्ता तान्) Ñ2 B Dn D1.2.4 °क्ता तैश्च वसुभि — b) S तथास्तु समयादिति — Before 15cd, Ñ2 B D (except D5) T1 ins गंगोवाच — c) B (except B1) °पव्याघ्र — After 15, B3 ins

915* इत्युक्ता गङ्गया ते च तामूचुर्वसवस्तदा ।

16 K1 S om. ऊचु (G5.6 om the ref) — a) Ś1 K1.2 प्रतिप° (cf v 1. 7) S विद्वान् (for राजा) — b) Ñ1.2 B (except B1) Dn D1 ज्ञात° Ñ2 B (except B1) D (except Dn D5) लोकविश्रुत (for नाम धा°) — c) S स्वगृहे (for भवि°) S (G1 by corr) जात (for लोके)

17 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K Ñ1.2 °प्येतत् S °ष मनोजात — b) K0 S वदथ S चानघा K2.4 Ñ B D (except D5) यथा मां वदता(K3.4 °था)नघा — c) Ñ1.2 B D3.4 चिकीर्षामि — G5 (hapl) om 17d–19a — d) K3 °क च यथेप्सित; S (G5 om) वचन च दिवौकसां

18 G5 om 18 (cf v l 17) Ś1 K S om ऊचु — a) K3.4 जाताञ्जातान्सुतानप्सु; S (except G6, G5 om) जात कुमार स्वास्त्वप्सु — b) G3.4 M च (for वै) — c) B3.6 Da D3 G6 °कालात्

[After 18, the Kumbh ed ins a st (1 102 20 of its text) which was not found in any MS collated!]

19 G5 om 19a (cf v l 17) Ś1 K1 S om उवाच — a) K4 S (except M3.5, G5 om) एव (for एतद्) — b) Ś1 K1 Ñ1.3 (marg sec m as in text) D3 पुत्रस्त्वस्य — c) S मोघ भवेत्कर्म — d) D1 महात्मन; S कृत मया

20 Ś1 K1 S om ऊचु (G5.6 om the ref) — a) Ś1 K1 तुर्यार्धं वै; K0.2 D2 T2 G1.4 (sup lin.) °यांश, K3 तुर्यांशार्धं; B1 D4 G2 तुर्यस्या°; G3 अतर्या° — K4 (hapl) om 20d–21c

21 K4 om 21abc (cf v l 20) — a) Ś1 K1.2 D5 संपत्स्य°, K0 संभवति — b) K0.3 S च (for तु) — c) S अपुत्रस्तु (M3 °त्र) नरव्याघ्रो — d) S °ति सुतस्तव

22 K4 Ñ B D (except D2) om वैश° उ°; Ś1 K1 S om उ° — a) T G च, M तु (for ते) — b) T G M3 गंगा च K3 तदा, S च ते (for सह) — c) K3 ते हृष्ट°, Ñ2 B1.6 Dn D1.5 संहृष्ट° — d) K0.4 °कल्पमोजसा — After 22, B3 ins

916* सा तु विध्वस्तवपुष कश्मलाभिहत नृप ।,
which is followed by 912*

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 T1 संभव, to it Ñ1.2 V1 add महाभिषोपाख्यान; while B1.3.6 Da Dn D1.2.4 (om sub-parvan name) mention only महाभिषो°. — *Adhy name* K0.3.4 गंगावसव(K4 °वसु)संवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K0 93, B1 Dn3 95, Da1 D4 94, T1 90, T2 40, G M 41 — *S'loka no* Da1 Dn1 n2 22, M3 24 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3858

९२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
निषसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ १
तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २
अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसंकाशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ३
प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४

स्त्र्युवाच ।

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ६

स्त्र्युवाच ।

नाश्रेयस्यस्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७ C. 1 3871 B. 1 97. 7 K. 1 103. 6

92

1 In V1, 1–13^{d} are missing (of v. l. 1 68 74) Ñ1 om वैश° उ° Ś1 K1 D2 S om उवाच — ^{a}) D1 प्रतिपो Ñ1 Dn D1 राजासीत्. Ś1 K1.2 Ñ3 D5 ततः स (K2 D5 °तस्तु) प्रतिपो राजा, K0 3 4 S प्रतीपस्तु ततो राजा. — ^{b}) Ñ2 B1 Dn D1 °हित सदा — ^{c}) S महाबाहुर् (for समा ब°) K0 3.4 D2 न्य(D2 अ)वसत्तपसा युक्तो — ^{d}) Ñ B Da Dn D1 4 गंगाद्वार(Ñ °तीरे)ग°. K0.3 4 D2 °तीरे समाहित, S °तीरे जितेंद्रिय

2 ^{a}) M3.5 तत्र; M6–8 °तो (for तस्य) — ^{b}) N (except Ś1 K1) गगा स्त्रीरूपधारिणी, S लोभनीयतमाकृति — ^{c}) Ś1 K1 शयनात् (for सलि°) S °यै गंगा सलिलात् — ^{d}) B D2 4 दर्शनीय°; T G दर्शनं (G6 उद्देश) स्त्री समभ्यया(T1 °गा)त्, M तस्य दर्शनमभ्यगा(M8 °या)त्

3 ^{b}) Ñ2 Da मनोरमा (for मन°) K2 °रूपसमन्विता, S तस्य सा देववर्णिनी (G3 °रूपिणी) — ^{c}) Ś1 K1 B2 5 D4 T G M3.5 सालस° M7 °ण चोरुमासाद्य — ^{d}) M7 तस्य (for ऊरु) Ñ1 M (except M5) वरानना, T2 G1.2 4 5 शुभागना

4 ^{a}) Ś1 K1 Ñ3 Da1 प्रति° (of v 1 7, 16) — ^{b}) K0 3.4 Ñ1.2 D (except D2 4) S (except T1 G1) यशस्वि° — After 4^{ab}, S ins

917* वाक्य वाक्यविदा श्रेष्ठो धर्मनिश्चयतत्त्ववित् ।

— Before 4^{cd}, G6 M5 6 ins प्रतीप· — ^{c}) Hypermetric ! Ñ2.3 B D (except Da2 D5) M3 करोमि (for कर°) K2 इह; B D2 4 किं नु (for किं ते) K0 3 4 किं ते करोमि क°, D5 °णि किमद्याह; G3 किं ते कल्याणि करवै — ^{d}) K2 किं ते (for यत्ते) K0 3 4 °मिवाछित S यद्(M किम)र्थं मा (T1 त्व, M6–8 मा) त्वमभ्यगा· (T1 समभ्ययात्)

5 K3 D1 (hapl) om 5–6. — Ś1 स्त्री वभाषे, K2 S गगा — ^{a}) S कामये त्वा नरव्याघ्र (T1 °घ्र) — ^{b}) K0 स्त्रीभावेन, Ñ2 Dn भजमाना; D5 नृपश्रेष्ठ, S स (G3 तत्) कौरव्य (T1 अनुरक्तां) — ^{c}) Ñ2 S °ग कामयमानानां (M3.5 °मयुताना हि) — ^{d}) M3 5 transp स्त्रीणां and सद्भि

6 K3 D1 om 6 (of v 1 5) G4 om प्रतीप उ° Ś1 K1 S (G4 om) प्रती(Ś1 K1 °ति; G1 2 °दी)प — ^{a}) S °ह कामात्स्त्रिय भद्रे — ^{d}) Ś1 transp तद् and मे K0 Dn D5 °र्म्यमेतद्धि B1 मतं B3 5 6 D2 4 °र्म्यं तद्धि व्रत मम — After 6, K0 4 D2 4 5 (marg) ins

918* य. स्वदारान्परित्यज्य पारक्या सेवते स्वयम् ।
स ससाराञ्च मुच्येत यावदाभूतसंप्लवम् ।

[(L 1) K0 D5 ध्रुव, D2.4 स्त्रिय (for स्वय) — (L. 2) D2 4 निरयान्नैव मु°; D5 ससारात्स न मु° D2 4 घोराद् (for यावद्)]

7 K1 स्त्री; S गगा — ^{b}) S नानपत्या कथंचन (G3 न कच°) — ^{c}) S1 ता (for त्व) Ñ B5m Da Dn D1 भजतीं भज मां (Ñ3 भज मा भजतीं) राजन्, B D2.4 भजस्व मा भजमानां (D2 transp मा and भज°) S मां वै (M3 5 त्व) भजस्व नृपते — ^{d}) Ñ B5m Da Dn D1.5 दिव्यां, B D2 4 काम्यां, S देहि (for राजन्) Ś1 K0–2 4 Ñ1.3 काम्या, K3 B D2 4 दिव्या (B5m as in text), S काम (for कन्या). S °स्त्रिय. — After 7, M6–8 read 10^{b}–15^{a}

8 G5 M6–8 om. प्रतीप उ°. Ś1 K1 T G1–4 6 M3 5 प्रती(Ś1 K1 °ति)प, K2 Ñ3 प्रतिप उ°. — ^{a}) Ś1 नयाति°;

C. 1. 3872
B. 1. 97. 8
K. 1. 103. 9

प्रतीप उवाच ।
मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९
सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १०
स्नुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११
स्त्र्युवाच ।
एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२
पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ।
कुलस्य ये वः प्रथितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ १३
स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४
एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तदधारयत् ॥ १६
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ १७

Ko 4 Ñ2 B1m 6 Dn2 n3 D1 4 त्वया नि°, K1 त्वयाति°; K2 3 Da D2 5 मया नि°; B6 म(m त्व)या हि वृ°, Dn1 त्वयानिमित्त° S समया(G3 °यो)तीत (G2 °द्विद, G3 °द्वित)मे° Ś1 K1 मे, Ko 4 T G M2. 5 6 8 ये, Ñ2 B1m Da Dn D1. 4 M7 तु (for ते) ※ Dev निवर्तितमेव निवृत्त।※ — b) Ko 2 D1 नोदय° — d) Ko 3 4 प्रावये°, S क्षिणुया°

9 b) K1 2 4 M (except M6) त्वयाश्लिष्ट (K1 °ष्टा) K1. 2. 4 Ñ1 D5 वरानने — c) Ś1 K1 हि (for च) — d) Ś1 transp भीरु and विद्धि D5 °तद्वीप्सित S आसन विद्धि तच्छुभे

10 a) Ñ2 B D (except D5) सव्योरु, G3 °व्य च, M2. 5 °व्यश्च, M6-8 °व्यस्तु Ś1 Ñ1. 2 G3 °गस्, Ñ2 B D °भोग्यस् — M6-8 read 10b–15a after 7 — b) Ñ3 Da D1 T G3 4-6 M2. 5 transp स and च M6-8 तु स (for स च) K2 Da2 D2 T2 G1. 4 5 M (except M7) विसर्जित G2 °या समयवर्जि° — c) S नाचरामि — d) D5 transp त्वयि and काम Ś1 K1 S त्वया (G3 तव), K2 भोग (for त्वयि) S1 K1 सह, K2 त्वयि (for काम) S1 K1. 2 4 B5 D2 4 5 वरानने, T1 G M6-8 प्रिय (G1 अह) वर; T2 वर प्रिय; M2. 5 तु कामत

11 a) Ś1 स्नुषाणामेव, K1 °पामेव हि D (except D1) सुश्रोणि — b) Ś1 °र्थी, Ñ1 B (except B5) D (except Da2 Dn1 D1) T G °र्थं Ko °र्थे वरयाम्यह — d) K2 B5 S (except T1) समाश्रि°

12 K1 स्त्री, S गंगा (T1 om the ref.) — b) Da सयुज्यैव; S संयोग स्यात् (M5 °गोस्तु) — c) Ñ1 2 B D (except Da D5) तु (for एव)

13 a) M6-8 क्षत्रिया (for पार्थि°) — b) D5 तेषां प्रियपरायणा — c) G2 5 वो (for हि) — d) T1 स्तोतु (for वक्तु) — V1 resumes from 13e — e) T2 G2-6 यो (for ये) K3 कथि°; T G2-6 प्रणे(T1 G3 °णि)ता G1 कुलस्य च प्रणेता य; M3. 5 यो च प्रणेता वशस्य; M6-8 योत प्रणेता सर्वस्य — f) K (except K1) Ñ1 3 D5 यत् (for तत्) Ñ V1 B D (except D5) °मथोत्तम T G पति स्यान्मे (T G3 तावकस्य; G6 तस्याह च) नरोत्तम; M3 5 तव पुत्रो नृपोत्तम, M6-8 कुलस्यास्य भविष्यति

14 ab) Ñ1 स मे नाजीजनस्कस्माद्; Ñ2 V1 B D (except D5) समयेनेह धर्मज्ञ S स (T2 G3 न, G6 य) च (T2 G3 4 5 हि) मेभिजन जातिमा(T1 °रा)चार (T °र) चापि तद्विभो (M साध्वसाधु वा) — c) T2 G1 6 न मीमासेत, G2 5 न मीमास्यति, G3 न मीमांस्यश्च; M न मीमांस्येत (for तत्स°) T2 G1-3 5 6 M transp पुत्र and ते T1 न मीमांसे तत पुत्र, G4 न च मीमांस्यते पुत्र — d) K2 °मेघ S सर्वमेव परतप (T G2 M3 °प)

15 a) S राजेंद्र (for पुत्रे ते) — b) Ś1 वरयि°, S °यिष्यामि ते K Ñ V1 D5 M (except M5) श्रिय; Da D1 रतिं (for प्रिय) — c) Ñ3 सूक्ष्मै (for पुत्रै) S पर (M3. 5 मुत्रै) (for प्रियै) Ñ2 D (except D2 4 5) M3 5 एव (for अपि) — d) S जेष्यति (for प्राप्स्य°)

16 Ś1 K1 3 T1 G1-3 M om उवाच; B5 D2 T2 G4-6 om वैश° उ°. — a) M3 5 त (for तथा) and अथ (for

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ १८
संस्मरंश्चाक्षयाल्लोँकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ १९
प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।
पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ २०
त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
कामयानाभिरूपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ।
सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्गने ॥२१
यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

C 1 3886
B 1 97 23
K. 1 103. 30

तु) K3 4 तथेति राजा सा चोक्ता — b) T2 M6-8 तथा (for तत्र) — After 16ab, S ins

919* अदृश्या राजसिंहस्य पश्यतः साभवत्तदा।

— c) Ś1 °स्यस्तु, K1 2 °क्षस्तु, Ñ1 Da Dn D1 °क्षन्वै, Ñ2 V1 B D3 4 परीप्सन्वै, Ñ3 परीप्सश्च, S °क्षश्च

17 b) Ś1 K1.2 4 प्रति° (of v. 1 7, 16 etc) — d) Ś1 K0 3.4 Da2 D2 4 S (except T2 G1 5 M3.5) °नदन — After 17, K3 Da1 D4 (marg sec. m) S ins

920* प्रतीपस्य तु भार्याया गर्भः श्रीमानवर्धत।
श्रिया परमया युक्तः शरच्छुक्ले यथा शशी।
ततस्तु दशमे मासि प्राजायत रविप्रभम्।
कुमारं देवगर्भाभं प्रतीपमहिषी तदा।

[(L 1) K3 Da1 श्रीमांस्तथाभवत् — (L 2) D4 G3 M3.5 शुक्लपक्षे, T2 G6 M6-8 शश्वच्छुक्ले K3 Da1 °क्स सवर्धत महायशा. — (L 3) K3 Da1 व्यजाय°, T1 प्रजा° T1 M7 शशिप्रभ M5 प्रजाता रविसंनिभ — (L. 4) K3 Da2 प्रतीपस्य महीपते — After 920*, K3 Da1 ins 921* (cf. v 1 18)]

18 Ś1 K1 om 18 — c) K0 3 4 Ñ3 Da1 D1.4 5 G6 M3.5 सतानं — d) Ñ1 2 V1 B D (except D2.4.5) शांतनु — D4 (marg sec. m) S ins. after 18 K3 Da1, after 920*

921* तस्य जातस्य कृत्यानि प्रतीपोऽकारयत्प्रभुः।
जातकर्मादि विप्रेण वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा।
नामकर्म च विप्रास्तु चक्रुः परमसत्कृतम्।
शंतनोरवनीपाल वेदोक्तैः कर्मभिस्तदा।
ततः सवर्धितो राजा शंतनुर्लोकधार्मिकः। [5]
स तु लेभे परां निष्ठां प्राप्य धर्मभृतां वरः।
धनुर्वेदे च वेदे च गतिं स परमां गतः।
यौवनं चापि संप्राप्तः कुमारो वदतां वरः।

[(L. 2) K3 Da1 °कर्माणि राजर्षे — (L. 3) K3 Da1 °सत्कृता ; D4 M3 5 °सस्कृत; M6-8 °सस्कृता. — Da1 G2 om. lines 4-5 — (L. 4) K3 °नोर्हि महीपाल — (L 5) K3 सवर्धते, D4 स वर्धते G6 लोकपालक — (L 6) K3 Da1 D4 M धर्मे (for प्राप्य) D4 M धर्मविदा — (L. 8) K3 Da1 चारु, D4 M5 च सु°; M3 6-8 चानु° (for चापि)] — K3 Da1 cont (after 921*)

922* दृष्ट्वा तु यौवनस्थं तं तच्छीलया राजसत्तम।

[K3 adds hereafter

923* यौवराज्येऽभिषिच्यैन शंतनु राजसत्तमः।]

while M3.5 cont (after 921*)

924* बभूव कर्मकृद्राजा शंतनुर्भरतर्षभ।

19 a) K3 M5 ससार चाक्ष°, B D3 4 ससरन्नक्ष° — b) T1 G3 6 M °जितास्तान्स्वक°, T2 G1 2.4.5 °जिताश्च स्वक° — After 19ab, K1 ins

925* महाभिष स सजज्ञे क्षेत्रे तस्य महात्मनः।

— M3.5 om 19cd. — c) S (M3 5 om) बभूव धर्मवि(T1 G3 M6-8 °कृ)द्राजा — d) Ñ V1 B D (except D2 4 5) शांत° K0 3 D2 कुरुनंदन°; K2 4 Ñ Da Dn D1 5 °सत्तम°; V1 B D4 पुरुषर्षभ, S (M3.5 om) भरतर्षभ (T G2 4 5 °भ)

20 a) Ś1 K1.2 Da1 प्रतिप (of v 1 7, 16 etc) Ñ V1 B D (except D2 4 5) M6-8 शातनु — Hereafter the variants of शतनु will be ignored — b) K0 °न्वयात् S °स्समबोधयत् — Before 20cd, K0 3 Ñ2 V1 Da1 D4 (marg) ins. प्रतीप उ° — c) Ś1 K Ñ1.2 V1 B5 Da1 Dn D1 5 transp. मां and स्त्री Ñ3 सा, G1 2 M6-8 मा (for मां) K2 समागच्छत्

21 c) K (except K1) Da1 D5 T G1.3 6 M °नातिरू°, V1 B (except B5) Da2 D3 4 स्त्री वै का(Da2 स)मयमाना तु (V1 सा, Da2 -पि) — d) K3.4 Ñ Da Dn D1.5 दिव्यस्त्री; V1 B (except B5) D3 4 रूपाढ्या K0 3 4 Da1 रति(K0 वर)का° — e) K0 3 4 Da1 नानुप्र(K3 °प्र)ष्टव्या S न प्रष्टव्या त्वया सा वै — f) Da D5 कस्येति Da1 °स्यापि) K0 3.4 Da शोभने; Ñ V1 B Dn D1.2.4 5 चांगने (Ñ2 3 V1 B °ना) K2 S कस्य सुता त्विति (K2 वरांगने; T1 °ता त्विह, G3 सुता इति)

22 a) V1 B1 काम, B5 Dn D4 कर्म, G2 4 5 कुर्यात् (for कार्यं) — b) Ñ3 B3 5.6 Dn D1.5 transp प्रष्टव्या and सा. K0 2 Ñ1.2 V1 B1 Da2 D3 स(D3 न)प्रष्टव्या; K3.4 Da1 S प्रति(Da1 न नि)पेध्य -(K4 Da1 °पेध्या, T1 G3

C. 1. 3868 B. 1. 97. 23 K. 1. 03. 20

मन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २२
एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २३
स राजा शंतनुर्धीमान्ख्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ २४
स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २५
स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।
जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥२६
सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ २८
सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ २९
तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।

M7 °पेच्य, G2 °पिच्यें, G6 M8 °पेन्दु) K3.4 V1 B Da D3.4 कदाचन (for त्वया°) — c) S (except M8) भजतीं B (except B6) D2.4 भजमाना नियोगान्मे

23 Before 23^{ab}, Ś1 K1.2 D2.6 ins. वैशं°, K0 2.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) Da Dn D1.4 वैश° उ° — b) Ś1 K1.2 प्रतिप — c) K0 2.4 Da1 स्वराज्ये चाभि° — d) S जगाम (for विवे°) M6-8 स (for ह)

24 a) G (except G3.6) श्रीमान् — b) K0 Da1 विख्यातोर्व्यां धनु°; V1 B (except B6) Da2 Dn D1.2.4 देवराजसमद्युति ; S पार्थि(G1 पाढ)वानां धुरधर (M6 °प्रभु sic) — After 24^{ab}, D4 (suppl fol *sec m*) S ins a passage of 27 lines given in App I (No 53) — c) S चचार (for बभू°) — d) S शतनु (for सत°) — After 24, Da1 ins

926* स वनेषु चारण्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

25 a) S (except M3.5) transp स and मृगान् — b) M6 नृपसत्तम· G3 निघ्नन्राजर्षिसत्तम — After 25^{ab}, S ins.

927* नदीमन्वचरद्राजा शतनु परया मुदा ।
[G2 °न्वतर°; G4.5 °नुचर°]

— c) S गंगा त्रिपथगां पुण्यां (G3 दिव्यां)

26 a) A few MSS °राजा and °राजो — b) Ñ V1 B (except B6) D (except D4) G1 M (except M8) परमां (B1.2 D5 °म) स्त्रि°. — After 26^{ab}, D4 S ins

928* सा च शतनुमभ्यागादलक्ष्मीमपकर्षती ।

— c) K1 प्रज्व°. — d) M7 श्रिय (for पद्मां) Ñ2 V1 B Da3 Dn D1.2.4 साक्षाच्छ्रिय(B6 °स्पद्मा)मिवापरां; Da1 सा कन्या समिव(sic) स्त्रिय

27 a) K0 सुदितां; S युवतीं — b) K0 2 Ñ1 S सर्वाभ°, V1 दिव्यालंकारभू° — c) S साक्षात् (for एकां) — d) Ś1 K Ñ1.2 Da1 M3.5 पद्मोत्सर°; T2 G (except G3) पद्मोरक(G3 °भाक)र° — After 27, D4 (marg *sec m*) S ins

929* स्नातमात्रामधौतवस्त्रां गङ्गातीररुहे वने ।
प्रकीर्णकेशीं पाणिभ्यां संस्पृशन्तीं शिरोरुहान् ।
[(L. 1) D4 G3 M स्नातगात्राम् D4 M धौतवस्त्रा; T1 गतोवस्त्रां]

— G (except G3.6) cont

930* रूपेण वयसा कान्त्या शरीरावयवैस्तथा ।
हावभावविलासैश्च लोचनाञ्चलविक्रियै· ।
श्रोणीभरेण मध्येन स्तनाभ्यामुरसा दृशा ।
कबरीभरेण पादाभ्यामिङ्गितेन स्मितेन च ।
कोकिलालापसलापैर्न्यक्कुर्वन्तीं त्रिलोकगाम् । [5]
वाणीं च गिरिजां लक्ष्मीं योषितोऽन्या सुराङ्गना· ।;

while M7.8 cont

931* स्नेहात्काङ्क्षेण राजान वीक्षमाणां विलासिनीम् ।

(cf. 933* below)

28 b) S दर्शनादेव शतनु.. — After 28^{ab}, G1 ins

932* रूपेणाति च सा राजन्सर्वराजन्ययोषित ।
अधश्चकार रूपेण सर्वराजन्ययोषित ।
तामुवाच ततो राजा कामिनीं तु मनोरमाम् ।

(cf. 934* below) — d) G1 नातृप्यद्दर्शनेन च — S (except G1.2) repeat 28^{cd} after 30^{ab}

29 G1 om 29, G2 om 29^{a}–30^{b} — d) Ś1 वरांगना (for विला°) — After 29, D4 (marg *sec m*) T G3-6 M ins

933* गङ्गा काङ्क्षेण राजान प्रेक्षमाणा विलासिनी ।
[Cf. 931* above — D4 G4.6 गगाकामत; T1 गगा कटाक्षे , T2 गगाकांक्षत, G3 गगा वीक्ष्याय, G5 कटाक्षेण तु D4 वीक्ष°]

— T (T1 om line 2) G3-6 cont

934* चक्षुर्पेयामतस्तस्य किंनरीवाप्सरोपमा ।
दृष्ट्वा प्रहृष्टरूपोऽभूद्दर्शनादेव शतनु ।
रूपेणातीत्य तिष्ठन्तीं सर्वा राजन्ययोषित· ।

देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥३०
यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ३२
उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ३३
यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३४
एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ३५
तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ३६
आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी । C 1 3901 B 1 98 6 K 1 104 11

[(L 1) G3 सचार्य चा° — (L 2) G8 ता दृष्ट्वा हृष्टरोमाभू° — (L 3) G8 रूपेणापि हि वा राजन्सर्वास्ता राजयो°]

30 G2 om 30^{ab} (cf v 1 29) — ^{b}) Ś1 transp श्लक्ष्ण° and सान्त्वयन् S (G2 om) कामिनीं तु मनोरमा — After 30^{ab}, S (except G1.2) repeat 28^{cd} — B6 om 30^{cd}. — Before 30^{cd}, Da1 S (except T1 G3 5 6) ins शंतनु — ^{c}) Ñ1.3 V1 Da S देवता (for देवी वा) S किंनरी (for दान°) — ^{d}) Ñ1 गांधर्वी, Ñ3 गंधर्वा B1 चाथ (for यदि) K3 वा वराप्सरा, S वा सुमध्यमे (G2 सुरोत्तमे) A few MSS °प्सरा

31 Da1 om 31, K3 om 31^{ab} — ^{a}) S मानुषी (for पन्न°) — ^{b}) S जानीया का (G3 त्वा) शुचिस्मिते — ^{c}) K0 Ñ3 V1 B D (except Da2, Da1 om) याचे त्वां सुर°, S यासि कासि सुरप्रख्ये (G6 सुमध्ये त्व) — ^{d}) Ś1 K3 भार्या भव सुमध्यमे; S महिषी मे भवानघे — After 31, S ins

935* त्वद्गता हि मम प्राणा वसु यन्मेऽस्ति किंचन ।
[T2 G2 4 5 त्वा (for त्वद्)]

After 31, Dn ins an additional colophon (Adhy no Dn3 96)

32 Before 32, Ś1 K2 4 B Da Dn D1 4 ins वैश° उ°, K0 1.3 D2 5 S वैश° — ^{a}) S श्रुत्वा तु राज्ञ सा बाला — ^{b}) D5m °स्मित तमुवाच ह — After 32^{ab}, D4 (marg sec m) S ins

936* यशस्विनी च सागच्छच्छंतनोर्भूतये तदा ।
सा च दृष्ट्वा नृपश्रेष्ठ चरन्ती तीरमाश्रितम् ।
[(L 1) D4 वचस्तस्य पुरोग° — (L 2) G6 चरत]

— ^{c}) K0 वचन (for सम°) Ś1 K1 Ñ1 Da1 कृत्वा, B5 यस्तद् S स्मृत्वा वसूना समय — ^{d}) Ś1 K0-2 Ñ2 V1 B1.3 6 Da Dn D4 -याभ्य°, K3 साभ्या°, Ñ1.3 -याभ्यनदद्°, B5 सस्माराशु सुमध्यमा, D1 यथाभ्यागमनिं°, D5 साभ्यनदद्° — After 32, K3 Da1 D4 (marg sec m) S ins

937* प्रजार्थिनी राजपुत्र शंतनु पृथिवीपतिम् ।
प्रतीपवचन चापि सस्मृत्यैव स्वयं नृपम् ।
कालोऽयमिति मत्वा सा वसूना शापचोदिता ।
[(L 2) K3 Da1 °वचनाच्चैव — (L 3) K3 मन्वाना K3 Da1 °नोदिता]

K3 Da1 cont

938* अब्रवीच्छंतनु गङ्गा भज मां त्व नराधिप ।

33 ^{a}) K (except K1) Ñ1 B (except B3) Da D2 3 चैनं, D1 2 चैव K0 3 4 Ñ1 Da1 राजान D5 transp राज्ञ° and सा S प्रत्युवाच महीपाल — Before 33^{cd}, G6 ins गंगा — After 33, Da1 ins

939* ज्ञातोऽसि मह्य पित्रा ते भर्ता मे त्व भव प्रभो ।,

while D4 (marg sec m) S ins

940* ननु त्व वा द्वितीयो वा ज्ञातुमिच्छे कथचन ।

34 Before 34, D4 (marg sec m.) ins गंगोवाच — ^{a}) K0 3 4 Da S यद्य — ^{c}) S नाहं वार° — ^{d}) Ś1 K1.2 Da2 °व्या च (Ś1 थ, K1 स्मि) विप्रिय, T2 G2 4 5 °व्या त्वयाप्रि°

35 ^{a}) S चे (for हि) K1 2 B5 Da1 M6-8 °मानाह — ^{b}) Ś1 K1 T2 G3-5 तव (for त्वयि) — T2 om 35^{cd}. — ^{c}) K0 3 4 वारिता समय हित्वा — ^{d}) T1 त्यक्त्वाहं S (T2 om) त्वा नराधिप — After 35, D4 (marg sec m) S ins

941* एष मे समयो राजन्भज मा त्व यथेप्सितम् ।
अनुनीतास्मि ते पित्रा भर्ता मे त्व भव प्रभो ।

36 Before 36, D4 (marg sec m) T G1 2 5 M6-8 ins वैश° — ^{a}) D4 transp सा and तूक्ता Ś1 K (except K2) Da1 सा चोक्ता; Ñ1 3 D2 साप्युक्ता, B3 सा दृष्टा, T2 G5 साधूक्ता, G6 सयुक्ता — ^{b}) S तत्रैव वरवर्णिनी — ^{d}) S श्रुत्वा वाक्यमनिंदिता — After 36, D4 (marg sec m) S ins

942* प्रतिज्ञाय तु तत्तस्यास्तथेति मनुजाधिप. ।
रथमारोप्य तां देवीं जगाम स तया सह ।

C 1. 3901
B 1. 96. 6
K 1. 103. 12

न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किंचिदूचिवान् ॥ ३७
स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ३८
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ३९
भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ४०
संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।
राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ४१
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतून्मासान्न बुबोध बहून्गतान् ॥ ४२
रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ४३
जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ ४४
तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।

सा च शंतनुमभ्यागात्साक्षाल्लक्ष्मीरिवापरा ।

37 After 37a, K3 ins

943* गान्धर्वेण विधानत ।
विवाहिता च राज्ञेन

— b) S कामवान्सुखी (M °खान्) — c) Ś1 K1 °ति सत्रासात् (K1 °त्रासो) — d) Da1 T2 G2.4.5 च (for स) K0.2.4 Ñ2 V1 B (except B1) Da1 Dn3 D2.4 किंचिदुक्त°

38 b) S रूपेण परमेण (M7 च वरेण) च (G3 हृ) — c) Ś1 दमाचा°, K1 शुश्रूषणेन Da1 रहश्चैवोपचारेण; S सम्यक्चैवोपचारेण — d) K0.2.4 Da1 नातृप्यज्ज°, S सुखमाराधितोभवत् — After 38, S ins

944* स राजा परमप्रीत परमस्त्रीप्रलालित ।

39 b) K0.2.4 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D1) त्रिपथगामिनी — c) K3 Ñ2 Dn D1 M5 कृत्वा; D2 तस्मिन् (for श्रीमत्) — d) K3 M5 श्रीमत्सा (M5 °द्वै), Ñ2 Dn D1 श्रीमत Ñ1.3 S घै, B6 च (for सा) B1.3.5 D2.4 बिभ्रती सुमनोहर

40 a) M6-8 भाग्योपस्थित° — b) B5 D (except D2.4.5) भार्या चो(Da2 वो)पनता(B5 Da1 °स्थिता)भवत् — c) Dn नृपसिं°

41 a) D5 सभोगहावभावार्थं — b) K0.4 B5 T G (except G3) Cd भावला°; K3 हावभावैर्, Da2 हावकाम्यैर्, D3 हासला°, D4 हावहास्यैर् B1.5 Da1 D2.4 T G मनोरमैः. Ś1 K1 Dn D1.5 हाव(D5 स्नेह)लास्यमनो°, Ñ V1 M5 हा(V1 भा)वलास्य(M6 °भाव)मनोरमै (Ñ1 °र्धं), M1.6-8 हा(M8 भा)वभावसमन्वितै — c) K0.2 transp राजान and रम° K3 Da2 राजान (Da2 राजा च) रज°, Da1 रम° भर्तार — d) Ñ1.3 रम्ये (for रेमे) S यथा रम्ये(T2 G1.3 °ज्ये)त स प्रभु (M7.8 विभु)

42 a) S °सक्तोभूद् — b) V1 द्रुत गगागुणै° K3 T G1.4-6 वृत , Ñ1 हित , D2.4 G3 युत — After 42ab, D1 (marg sec m) S ins an additional colophon — c) S अहोरात्रान्° — d) D5 transp. न and बुबोध B1.5 Dn D1 बुबुधे न (for न बु°) B1.3.5 D2.4 T G M5 transp बहून् and गतान् B6 च सगतान् (for बहू°) M6-8 बुबुधे न प्रधावत

43 a) S °माण प्रिया लब्ध्वा — b) Ñ3 °काल Ñ3 Dn D1 S नरेश्वर — After 43ab, D4 (marg sec m) S ins.

945* दिविष्ठान्मानुषांश्चैव भोगान्भुङ्क्ते स वै नृप ।
आसाद्य शंतनु श्रीमान्मुमुदे च परंतप ।
ऋतुकाले च सा देवी स्त्रिय गर्भमधारयत् ।
[(L 2) D4 M6.8 °न्मुमुदे योषिता वरा]

— c) G3 अष्टौ च जनयत्पु° — d) K (except K1) Da Dn D1 °मरसंनिभान्, B6 तस्यां स नृपसत्तम , D4 तस्माद मरवर्णिनी, T2 G तस्य चाम° (G3 तस्य चामरवर्चस), M तस्य सा वरवर्णिनी Nilp अमरवर्णिन (as in text)

44 a) S (except G1.3) तु (for च) S transp सा and पुत्र Ś1 N3 क्षिप्र (for पुत्र) — b) S स्वास्वप्सु (G3 स्वाप्सु प्र, M6-8 सा स्वप्सु) क्षिपति स ह (G3 सा) — After 44ab, D4 (marg sec m) S ins

946* सूतके कण्ठमाक्रम्य तास्तिनाय यमक्षयम् ।
[G1.3 स्वोदके T2 G1 तूर्णमा°, G2 कर्णमा° G1.4 M5]

— c) Ñ V1 Dn D1 प्रीणाम्यहं त्वामि°, D2 °णामीत्यहमि°; T1 G1.3 °मि त्वा न हीत्यु°, T2 G4.5 हुनामि त्वां न हीत्यु°, G2.6 वृणोमि (G6 °तु) त्वा नदीत्यु°, M5 वृणोमि त्वाह° — d) T1 अपा स्रोतस्यपातयत्; T2 G M सर्वान्स्रोतस्यवासृजत् (G3 °क्षिपत्)

45 a) S तस्य तत्त्वप्रि°. — c) Ś1 K0.2.4 D5 स (for च) T G उवाच किंचित्तु (T1 च) तां, M नोवाच वचनं किंचित् — d) S पितुर्वचनयन्त्रित — After 45, D4 (marg sec m) S (M5 om lines 1–4) ins

947* अमीमांस्या कर्मयोनिरागमश्चेति शंतनु ।
स्मरन्पितृवचश्चैव नापृच्छत्पुत्रकिल्बिषम् ।

न च तां किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः ॥ ४५
अथ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।
उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ४६
मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
पुत्रघ्नि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गर्हिते ॥ ४७

गङ्गोवाच ।

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ ४८
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह ॥ ४९
अष्टेमे वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ५०
तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ५१
तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ५२
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ५३
तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥ ५४

C 1 3918
B 1 98 23
K 1 105 18

जात जात च वै हन्ति सा स्त्री सप्त वरान्सुतान् ।
शंतनुर्धर्मभङ्गाच्च नापृच्छत्ता कथचन ।
अष्टम तु जिघांसन्त्या चुक्षुभे शतनोर्हृति ।
[(L 3) D_4 $G_{2.3.6}$ जाताञ्जाताश्च G_6 सा हति तत्क्षणे सप्त वै सुतान् — (L. 5) T_2 जिघांसत्यां, G_6 °सिन्या]

46 S om 46^{ab} — ^{ab}) Ñ V_1 D (except $D_{2\,4\,5}$) अथैनाम° $Ñ_3$ B $D_{2\,4}$ transp पुत्रे and जाते Ñ V_1 B D (except D_5) प्रहसती° — ^{d}) $Ś_1$ K_1 परीप्सु — After 46^{cd}, S ins

948* आरभन्तीं तदा दृष्ट्वा ता स कौरवनन्दन ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठो वाक्य परमदु खित ।
[(L 1) T_2 $G_{1.2}$ आहरतीं]

47 Before 47, M (except M_8) ins शतनु° — ^{a}) Ñ V_1 D (except $D_{2\,4.5}$) कस्य (for कासि) K_2 D_5 कस्येति, Ñ V_1 Da Dn D_1 कासीति, T_1 कल्याणि — ^{b}) Ñ V_1 Dn $D_{1\,5}$ हिनस्सि, $B_{1\,3\,6}$ Da $D_{2\,4}$ T $G_{1.2\,4\,5}$ च (G_1 त्व, G_5 तु) हसि, G_6 M_5 च हिंसी $Ñ_3$ °तान्मम — ^{d}) $Ś_1$ मा पापे तिष्ठ, K_1 मपस्ति°, K_2 मा चाप°, K_4 मा प्रातिष्ठ; $Ñ_3$ सप्राप्त ति° D_5 मा प्राप ति° $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1\,2\,4}$ सप्राप्त ते सुगर्हित ($B_{3.5\,6}$ D_2 °ते); S मा (T_1 G_1 अ) कार्षी कर्म निंदित (M_8 गर्हितं)

48 K_1 स्त्री, $Ñ_2$ गगोवाच; S गगा — ^{ab}) S (except M_8) transp हन्मि and पुत्र S धर्मभृता — ^{c}) K_1 सवासो (for वासो°)

49 ^{b}) S °र्षिगण(G_3 °र्षिजन)पावनी — ^{d}) $Ś_1$ K $Ñ_3$ D_5 वै (for अह)

50 ^{a}) $Ś_1$ K D_5 अष्टौ मे; Ñ V_1 Da Dn D_1 इमेऽष्टौ ($Ñ_3$ अष्ट मे), B $D_{2\,4}$ अष्टौ ये, S अष्टौ हि (for अष्टेमे) $Ñ_{1\,3}$ जाता (for देवा) — ^{c}) S आपवस्या(G_1 आवसिष्ठस्या, G_3 वसिष्ठस्या)भिशापेन — ^{d}) $Ś_1$ °त्वमिहाग°, S मानुषे (M_5 °नवे)ष्पपादिता.

51 ^{a}) S (except G_3) चान्य — ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_5 त्वादृशो, K_0 $_{2-4}$ त्वामृते S तु न (for भुवि) — ^{c}) T G जनित्री मद्विधा धात्री (G_3 जनयित्री मद्विधा स्त्री), M जनितुर् (M_8 लोके च) मद्विधा धा° — ^{d}) $Ñ_1$ न च वास्ती°, $B_{3.6}$ Dn $D_{1.4}$ लोके नास्ति च (Dn D_1 °स्तीह) $Ñ_2$ V_1 $B_{1\,5}$ Da D_2 लोके नास्ति (Da न चैवास्ति) कदाचन, S नैवास्ति ($G_{2\,4\,5}$ न वा स्त्री) पुरुषाधिप ($M_{3\,5}$ मनुजर्षभ, M_{6-8} मनुजा°)

52 ^{a}) V_1 B $D_{2\,4}$ तेषा च जन°, T G M_5 तस्माद्वि ($G_{2\,4-6}$ °द्वि-) जनने युक्ता (T_1 M_5 °क्त), $M_{3\,6-8}$ °ज्जनने युक्त — ^{b}) $Ś_1$ °त्वमिहा°, $Ñ_3$ °स्यमह ग° S त्वत्सयोगमरोचयं — After 52^{ab}, K_0 ins

949* वसवस्ते सुता जाता राजँल्लोकस्य कीर्तये ।

— ^{d}) S लोकाश्च पुष्कला

53 ^{a}) T_2 G_{3-5} नियमस्त्वे° — ^{b}) $K_{3\,4}$ B_1(m as in text) $_5$ Da_1 D_5 $G_{1.2}$ सश्रितो, $Ñ_1$ °भृतो, V_1 °स्मृतो, D_1 °स्तुतो, G_3 M (except M_8) स श्रुतो — ^{c}) D_6 मोक्षयेय B_5 जात त मोक्षयिष्येति — ^{d}) $Ñ_{1\,3}$ जन्मनो S नियोगान्मानुषे(M_{6-8} °न्मनुजे)ष्विति

54 T_2 om 54^{ab} — ^{ab}) K_1 D_5 ते तु शा° K_4 वसिष्ठस्य, Cd आपवस्य (as in text) S (T_2 om) शासा शा(M_{6-8} पा)पाद्विमुक्तास्ते त्वत्कृतेय न मुच्यते — After 54^{cd}, D_4 (marg *sec m*) S ins.

950* अय तव सुतस्त्वेषा वीर्येण कुलनन्दन ।
सभूतोऽति जनानन्यान्भविष्यति न सशय ।
[(L 1) D_4 $G_{3\,5\,6}$ M_{6-8} कुरु° — (L 2) D_4

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः । मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

शंतनुरुवाच ।

आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ १
अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ४
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६

°भिजन न्याय्य, T1 °तो दितिजान°, G2 °तिजन कर्म D4 G3 करिष्यति; T1 वधि°]

55 a) Ñ3 D4 एव S °वासस्त्वो — b) S देवस्त्व(M6-8 त)त्सद्दशोऽम — c) Ś1 Ñ2 तस्य°, K1 स्वस्य°, Ñ1 त प्र°. S मत्प्रसादाच्च जा° — After 55, D1 (marg sec m) S ins

951* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च वीर्यवान् ।
द्विनामा शंतनो पुत्र शंतनोरधिको गुणैः ।
तेषां लोकानवाप्नोति यमुना वसुधाधिप ।

[For line 1 cf v 1 1 93 44[ab] — (L. 2)=1 93 44[cd]]

Colophon — *Major parvan* T3 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K3 4 Ñ1 2 V1 B3 T1 संभव — *Adhy name* K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1 3.6 Da Dn D3 3.4 भीष्मोत्पत्ति; T2 G1 3.4 6 M3 देवव्रतोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K0 94, K1 103, B1 D1 96, Da1 95, Dn1 97, T1 92(?), T2 G M 43 (G5 42) — *Śloka no* Dn1 n1 24, M1 20 — *Aggregate śloka no* Dn1 3913

93

1 Ś1 K1 D1 S om उवाच — a) Ñ3 आर्यवो; G3 वसिष्ठो Ś1 यस्त्वेष, B T G2.4 5 कोऽप्ये°, G1 3.6 M को ते — b) Ś1 K1 वसूनां दुष्कृतं च किं, S किमुपेक्ष्यस्य दूषित — After 1[ab], S ins

952* शशाप यस्मात्कल्याणि स वसूंश्चारुदर्शने ।
[M चारुलोचने]

— d) Ñ V1 Dn D1 S योनिमाग° (T1 °माश्रि°); B6 D4 तनुमाश्रि° Ś1 K Da D4 मानुषत्वमुपागता

2 a) Ś1 K1 2 Da D5 तु (for च) S विशेषेण (for कुमा°) — b) V1 Da1 Dn त्वया द° Ś1 K1 वै (for किं) — c) S कस्य (T1 G3 त°) M6-8 केन (for चैव) Ś1 K1 D5 कृते चाय, S °नेह (G3 °नैव, G6 °नैष) — d) S चिरमेष (G1 °र भूमौ) वसिष्यति

3 a) K0 2 3 ईशास्तु (K3 °स्ते); D (except D3 4 5) ईशा वै S °लोकाना — b) S वसव केन हेतुना — c) T G1.2 6 मनुष्ये° K0 Ñ1 B3 Da2 M7 °पद्यत, K2-4 T G °प(G3 °द)द्यते; Ñ3 Da1 °षु प्रप°; D2 °ष्वपप° — d) D5 T G तन्ममा° (T1 तन्म°; G2 5 तत्व°)

4 Ś1 K1 3 D5 M om उवाच, T G om वैश° उ. — a) K3 Dn S एव° Ñ1 2 V1 D (except D3 4 5) तदा गंगा, S वरारोहा — b) G6 भर्तारमिद° — Dn1 om 4[cd]. — c) D5 सा तु (for देवी) — d) Ś1 K (except K1) Da1 भरतर्षभ (Da1 °भ), Ñ3 V1 B D3 4 पुरुषोत्तम; Dn3 °र्षभ

5 Before 5, Ñ2 Da1 Dn D1 4 ins गंगोवाच; S गंगा — a) K3 S transp यं and लेभे Ś1 वारुणि (by corr) S यमुना (for वरु°) — b) S वरुणाद्राजसत्त° — c) B (mostly) वसिष्ठो Ñ V1 Dn D1 वसिष्ठनामा स

6 a) Ś1 D2 °श्रममिद K3 रम्य (for पुण्य) K1 तस्याश्रमस्थानमिद — b) Ś1 K1 °गणैर्वृत; K4 °गणावृत; Ñ1 2 V1 B Dn D1.3 4 °समन्वित; Da °निषेवित — d) K5

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८
अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
सा तस्मिंस्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ११
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।
सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ।
या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ १३
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ १४
स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखीं शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५
एवंगुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ १७
एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।

C 1 3838
B 1 99 19
K 1 106 19

B5 D5 °वृते; Ñ3 B1 6 D4 S सर्वर्तुकवनावृ°

7 c) K2 4 पुण्यवतां, G3 °भृता

8 b) K (except K1) B3 Da T G1–3, 5 6 M °त्यभि(K3 °ति)विश्रुता, Ñ V1 B1, 3m 5 6 Dn D1 2 4, 5 G4 °त्यभिशब्दिता (B3m °शोभिता). — d) S काश्य°

9 b) K0 3 4 Ñ V1 Dn D1 M3 °कामदुहा K0 Ñ V1 B Da2 Dn D1 G4 5 M वरा — d) Ñ1 3 होम्य धेनु

10 a) G2 4 (*sup lin* as in text) 5 एकस्मिं° — b) Ś1 K0 3 4 वसती T G ऋषिसे° (T2 ऋषिनिवेशने; G4 *sup lin* ऋषिनिषेविते) — c) Ś1 K1 2 मेध्येरण्ये, K0 3 मेध्ये रम्ये, K4 मध्ये रम्ये, N1 धर्मे पुण्ये, Ñ2 V1 B1 Da Dn D1 पुण्ये रम्ये, D5 मध्ये रेमे, G1 यत्नाद्रम्यें; G2 रम्ये हर्म्ये.

11 a) S ततस् (for अथ) — c) S धराद्या (G3 सभार्या, G6 अष्टौ च) — d) V1 B D (except Da1 D4) G1 6 M देवा दे°, T2 G2 4 5 देवा वै ऋषिसे°

12 a) B3, 5 °न तत्र S सभार्यास्तद्वन कृत्स्न — b) K2 B Da D3 4 सचरत (B °त); K3 S विचरत (T1 °ति) S ततस्तत — d) Ś1 K (except K1) वनेपूपवने°, Da सर्वर्तुषु व°

13 a) Ś1 K1 तस्यै° Ñ V1 B D (except D5) °कस्याथ भार्या तु, S एकस्य भार्या राजेंद्र — D5 om. 13[cdef] — c) B3, 5, 6 D4 transp सा and चरन्ती K2 विचरती; B1 Da Dn D1 सच°, D2 चरतीं गां; S तां च दोग्ध्रीं — d) D2 सददर्श S सुदर्शना — e) G2 स्वसा. Ś1 K1 या वसिष्ठस्य भवने, V1 B Dn D1 2 4 नदिनीं नाम राजेंद्र — f) Ñ1 2 V1 B Dn D3 4 G6 °त्तमा

14 a) M अथ सा विस्मिता देवी — b) S रूपद्र° (G6 रूपयुक्ता सुनदिनी) — c) K2 वसवे; K3 दिवेथ; Ñ1 2 द्यौश्चैवं, Ñ3 द्यौश्चापि, V1 Da2 Dn2 n3 D1 4 द्यवे वै, B1 3 5m द्यौश्चैव, B3 द्यौश्चवै, Da1 सद्यवै, D2 पतिं वै S सा (T2 G2 स्व) पत्युर्दर्श° (G6 दर्श° कल्याणी) — d) Ś1 K0 1 °क्षणा, K3, 4 D2 5 °क्षणां, T G M3 5 °वृषविक्रम (T1 °म, G1 2 °म). M6–8 ता गोवृषभविक्रम — After 14, B5 ins

953* पद्गुन्नता सुपार्श्वोरुं पृथुपक्ष्मसमायताम् ।
अष्टायतशिरोग्रीवा पृथुस्तां समपद्यत ।

15 a) K0 G6 सापीना, K4 सुस्तनीं, Ñ1 सधा°, Ñ3 M स्वाधी°, V1 B1 5 Dn D1, 5 Cd आ°; D2 T2 सु°; T1 सुपना; G3 सोपि ता — b) V1 B5 6 Da Dn D1 Cd °खुरां, B1 3 D2 4 5 °मुखीं B5 D4 तथा, B6 D2 तदा (for शुभां) T1 G3, 6 M °धिमुखोदरा, T2 G1 2 4 5 सुबालां सुमुखोदरां

16 c) S °मास कल्याणी (M °णीं) — d) Ñ1 B (except B1) D2, 4 S (except G2 3 6) पौरववर्धन

17 a) Ñ3 B (except B1) D4 द्यौस्तथा — b) K (except K1) B5 Da1 T1 G (except G3, 6) °विक्रम. Ñ2 गजेंद्रसमविक्रम — After 17[ab], B3 ins

954* उवाच राजस्तां देवीं नृपोत्तम सुमध्यमां ।

— c) Ñ1 राजा ता T1 वीर (for देवीं) — d) Ś1 °गुणास्त्विद; K0 D5 °गुणान्वित (D5 °तान्), K1 °गुणाधिकां

C. 1. 3858 B. 1. 99. 20 K. 1. 106. 23

दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ २०
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ २२
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ २३
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ २४
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ॥ २५
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३०
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१
एवं शशाप भगवान्वसूंस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ३२

---

18 a) K3 Ñ V1 B D (except Da D4) S (except G4) देवी (B6 राजन्) — b) K3 Ñ V1 B1 3 Dn D1 4 °क्षणा

19 b) Ś1 K1 transp स and वै

21 c) K0 भगवती; K2–4 Ñ V1 B D (except D4) G3 जित°; G2 4 5 हिम°

22 b) M6–8 सत्यधर्मस्य — c) T1 M विश्रुता दुहिता लोके — d) K3 S (except G4) मानुषी K1 रूपसमता, B6 नृपस्य°, D4 [ऽ]स्मिन्परंतप

23 a) T G महाराज — b) K1 समीप्सि°; G1–3 मये(G3 भये)प्सि° — G1 om 23cd — c) Ñ3 S (G1 om) °यस्व सु(Ñ3 T2 G6 न)रश्रेष्ठ — d) T2 G4 5 त्वरित Dn S (G1 om) वर्धनां (G3 °दर्शनां)

24 c) M6–8 मानवेषु Ś1 K1 3 4 D1 भवत्येका; Ñ1 °षेद्रे°; Ñ3 °षेत्वे°, T G °वेचै°.

25 K0 om 25 — b) S °र्हसि धर्मे वै — c) S प्रियात्प्रि° B1 D4 यस्मात्; G2–5 हि स्यात् — d) T1 मन्ये (for मेऽन्यत्)

26 Before 26, M5 ins. गता — a) K0 3 4 एव K0 D3 transp श्रुत्वा and तस्या — c) S धराद्यैर् B5 6 D1 सर्वैर् (for सार्धं) — d) T2 G (except G1.6) M6–8 तां and गां

27 b) Ñ3 D3 तदानघ — d) K0.4 S परीक्षि°. — e) Ñ1 3 तत (for तदा) — f) K3 M6–8 प्रतापस्तु M6–8 कीर्तित (!) T G प्रयाता(G1 °यता; G3.4 5 °यता)त्वुतदर्शो(G1 °र्शि)ना; M8.5 प्रयाता न तु शक्तित

28 a) T G यदाश्र° — G2 (hapl) om 28b–30c — cd) Ñ V1 B6 D (except D2) °पश्यत्स गां S नापश्यद्गां सवत्सां तां स हि तस्मिन्वनो°

29 G2 om 29 (cf v l 28) — ab) S (G2 om) स तस्मिन्मृग° वने गामृषिसत्तम — c) Ś1 K1 °गमच्च, Ñ3 सोध्य°; V1 Dn D5 नाभ्यागम°; B °भ्याग°; T1 स नाभ्य गच्छन्; T2 G3–5 नाभ्याग°; G1 M6–8 नाभ्यग° — d) T G1 4–6 स्वां (for तां)

30 G2 om 30abc (cf v l 28) — a) Ś1 K Ñ1 3 Da D4 गां (for तां) Ñ3 ज्ञात्वापनीतां वसुभिर् — b) Ñ3 दिव्यज्ञानेन गां मुनि; M (except M5) °र्दिव्यचक्षुषा — c) S (G2 om) स तु कोपवशं प्राप्त

31 b) M8 तां (for गां) M8 गां; M6–8 मे (for वै). K4 Da1 D1 °लधीं; T1 G1 2.6 M (except M8) °धीं — c) Ñ3 तस्मादेते — d) S वसवो मानुषेष्विति

32 D1 (hapl) om 32b–33c — b) K0 3 4 transp वसून् and तान् V1 T1 वसूंस्त, Da आपवो (see below) Ñ2 G3 ऋषिसत्तम; V1 B D (except D4, D1 om) भरतर्षभ, T1 मुनिपुंगव — c) Ñ V1 B1 6 Da Dn T2 G क्रोधस्य — d) Da वसूंस्तान् (for आप°); see above B D (except D4, D1 om) मुनिसत्तम; T1 भगवानृषि

33 D1 om 33abc (cf v l 32) — a) B5 6 D2 4

शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवान्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोषसमन्वितः ॥ ३३
अथाश्रमपदं प्राप्य तं स भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३५
उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ३६
अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३७
नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३८
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ।
एवमुक्त्वा वसून्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ३९
ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ।
जाताञ्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४०
एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४१
अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४२

C 1 3963
B. 1 99 45
K 1 106 46

T1 M5 महाभागान् — b) Ñ1 तपस्युग्रे — c) G1 संश° Ñ3 अष्टौ (for राजन्) — d) Ñ3 तान् (for अष्टौ) Ñ3 मुनिसत्तम, G5 महातपा (for तपो°) — e) K0 देवर्षि. — f) T2 G3 4 5 तेषां (for देवान्) K0 3 4 Ñ2 V1 B1 D (except D2 4 5) G5 क्रोधसम° — After 33, D4 (marg *sec m*) S ins

956* एव शप्तास्ततस्तेन मुनिना यामुनेन वै ।
अष्टौ समस्ता वसवो मुने रोषेण सत्तम ।

[Before line 1, D4 ins गंगोवाच — (L 2) T1 G6 निजदोषेण, T2 G1 2 4 5 दिवो दोषेण D4 M भारत]

34 a) Ñ V1 D (except D2 4 5) प्राप्ता — b) K2 Ñ1 तस्माद्; Ñ2 V1 Da Dn D1 ते वै, Ñ3 D5 तस्य, B1.3 D2 4 ते स्म, B5 6 तेस्य, S पुन S तस्य (for भूयो) G1 मनो दधे (*sup lin* महात्मन as in text) K0 3 4 भूयस्ते वसवस्तदा — d) K0 S transp ऋषिं and त S चाभिच°

35 K0 om 35abcd — c) N (except Ś1) transp न and लेभिरे T G तु (for च) S transp तस्मात् and ते — After 35cd, S ins

956* चकार च न तेषां वै प्रसादं भगवानृषिः ।

— e) S (except M6-8) आपव — f) K0 3 4 °भृतां वरात्; S °विशारद

36 b) K2 Ñ V1 B (except B5, B1m as in text) D (except Da) शप्ता (for सप्त) S सप्त राजन्धरादिकान् — cd) Ś1 K Ñ1.2 V1 Da Dn D1 5 °त्सरात्सर्वे शाप मोक्षमवाप्स्यथ, Ñ3 °च्छाप सर्वे वै सम°, B1 D4 °च्छापान्मोक्ष वै सम°, S °राच्छा(G2 4 5 °र शा)पान्मोक्ष्य(T1 M °क्ष)ध्वमिति भारत

37 ab) S transp यूय and शप्ता: — c) S द्यौस्तु वै

38 a) Ñ1 नाकृत T2 G (except G6) च (for तत्) — b) Ñ1 2 V1 B D M3.5 transp युष्मान् and क्रुद्धो T G M6-8 यस्मिन्क्रु°. A few MSS यदब्रव — After 38ab, S ins

957* प्रजा ह्यनृतवाक्येन हिंस्यामप्यात्मनस्तथा ।

— c) T G (except G6) transp न and प्रजा° K4 V1 जनिष्यति न चा°; M (except M8) न जनिष्यति चा°. Cd cites प्रजास्यति (as in text).

39 b) Ś1 K1 सर्वशस्त्रभृतां वर, S °शास्त्रार्थविद्बली (M °तत्त्ववित्) — c) S पितुश्चाय प्रिय कुर्वन् — Before 39ef, Ñ2 V1 ins गंगोवाच — f) V1 B D (except Da) स जगाम महानृषि

40 b) Dn D1 समेता (for सम°) M नृप (for तदा) — d) Ñ1 2 V1 वर. B1.3 Dn D1.6 तत् (for स) K3 समय (for च मया) Ś1 K1 3.4 V1 वृत, B5 Dn D1 कृत S वर तेभ्यो ददाम्यह G3 om 40e–41d — e) K3 जात जात S (G3 om) जात जात क्षिपेस्यूत्सु — f) T2 G1-6 M6-8 स्वदम्भसि

41 G3 om 43 (of v l 40) — a) B D2 4 मत्त; S (except M3 5, G3 om) वर (T2 स्वय) (for अह)

42 Ñ1 om 42ab — a) B1 6 D4 सोय; T1 M अभि- — d) K1 चिर चरिष्यति नराधिप (sic) — After 42, S ins.

C. 1. 3964 B. 1. 99. 45 K. 1. 100. 43

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ४३
स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ४४
शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।
तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ४५
महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।
यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
स एवं शंतनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १
दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ २
एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ३
कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थितः ॥ ४
एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।

958* अथ कुमारः पुत्रस्ते विवृद्धः पुनरेष्यति ।
अहं च ते भविष्यामि आह्वानोपगता नृप ।

43 S transp 43 and 44 Before 43, Ś1 K1 D5 S (except T2) ins वैश ; K0 2-4 Ñ V1 B Da Dn D1. 2 4 वैश° उ° — a) Ś1 K1 D2 4 6 T1 G6 च (for अथ) B3 जगाम भरतर्षभ — After 43, S ins

959* तस्माद्देवव्रतश्चैव गङ्गादत्तश्च सोऽभवत् ।
(cf v 1 44ab)

44 S transp 43 and 44 — ab) S (except T2) अथ देवव्रतश्चैव गंगादत्तश्च मे सुत (cf 959*) — c) Dn D1 T2 द्युनामा

45 b) D1 जगामाथ यथेप्सित (= 43d) — After 45ab, S ins

960* तस्य कीर्तिं च वृत्तिं च महतो नृपसद्गुणान् ।

— c) S शंतनो (for तस्या°) — d) K2 V1 Dn D1 °रधिकान्गु°, B D2 4 °नोरुत्तमान्गु°; T1 M6-8 सर्वानेव गुणानहं, T2 G M1 2 महाराज (G6 M1. 2 सर्वानेव) यथातथ

46 K0 om 46ab — a) S महाभागस्य नृ° — b) A few MSS भरत° K1 Ñ2 B3 D (except D2. 4 5) महात्मन — c) S ख्यातोय (G6 आख्यातो) — d) Ñ1. 3 V1 °भारत उच्य°; S °त इ(G4 corr to मि)त्युत

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K2 Ñ1. 3 V1 T1 संभव — *Adhy name* Ś1 K2 B1. 6 Da Dn D1 4 5 आपव (after which Dn D1 ins समाप्त), K0 4 D1 वसु(K0 वसव)शापवर्णन, K1 आपवन, K3 वसुसंभवानुवर्णन, Ñ1. 2 V1 आपवोपाख्यान, Ñ3 आप; B1 आपवो; T2 G1 6 वसुशापस(G4 om स)कीर्तन, G1 गंगाशंतनुसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K0 95, B1 D4 97, Da1 96, Dn8 98, S 44 (T1 93) — *S'loka no* Ñ3 Da1 49, Dn 48, M5 54 — *Aggregate s'loka no* Dn2 3961

94

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) K0 2-4 T G transp स and एव K1 D5 M5 एव, Ñ1. 2 V1 B Da Dn D1. 2 4 राजा, Ñ3 M3 एष V1 श्रीमान् — b) K0 3. 4 °राज समद्युति, T1 G5 °सत्तम — d) B D2 4 सत्यवादीति — T G M5 ins after 1 Ś1 K Ñ1 V1, after 2

961* शंतनोः कीर्तयिष्यामि सर्वानेव गुणानहम् ।
[Cf 1 93 45cd Ñ1 गुणान्बहून्]

2 ab) = (var) 5ab — c) G3 4 5 नित्यान्यस्मिन्; G6 न्यवसंश्च K3 महीपाले — d) K2 D3 °पर्षभ, K3 Da1 D1 S भरतर्षभ — After 2, Ś1 K Ñ1 V1 ins. 961* (cf v 1 1)

3 ab) S अमात्यगुण° क्षत्रधर्मविशेषवित् — d) Ñ2 V1 B D (except Da D5) सर्वजन°

4 a) B3 Da Dn8 स पृथ्वंसो, T2 G (except G6) पृथुयशा — b) K0 3 °वारणवारण ; B3 Da मत्तमातंगवि° — N ins after 4ab T G1-5 M6-8 (G3 4 5 om line 2), after 4

न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ५
वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ६
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
प्रति भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ७
शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ८
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ९
स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ १०
स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ११
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यसंकाशो वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १२
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ १३
धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १४
देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १५

C. 1 3983
B. 1 100 17
K. 1 107 18

962* अन्वित परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नरा ।

After the above, D_4 marg sec m ins, while T $G_{1\ 3}$ M_{6-8} read (for the first time) line 2 of 963*, *which is followed by a repetition of* 4^{cd}, in all the above MSS except T_2 — ^{d}) N (except B_6 Da_1 D_4) °स्थिता

5 B_6 Da om 5^{ab} — 5^{ab} = (var) 2^{cd} — ^{a}) $\tilde{N}_3$ एतान्यपि, D_4 T G M_5 एवमासीत् Ko 3 4 महीपाले, D_4 T G M_5 महासत्त्व°. — ^{b}) D_4 T G M_5 शतनुर् $Ś_1$ $\tilde{N}$ V_1 B (B_6 om) D (except D_4, Da om) पुरुषर्षभे; $K_{3.4}$ M (except M_5) °र्षभे — G_3 om 5^e–6^d — ^{d}) Da transp क्षत्रि° and धर्मतो D_3 G (G_3 om) भवेत् $\tilde{N}_2$ Dn D_1 धर्मत पार्थिवोऽभ° ; T_1 धर्मत सदृशोऽभ°

6 G_3 om 6 (of v 1 5) — ^{a}) $Ś_1$ K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 B_5 D (except $D_{2\ 4\ 5}$) हि धर्मेषु, T G (G_3 om) हि सद्धर्मे, M सदा धर्मे — ^{b}) K_2 $\tilde{N}_2$ V_1 B_5 D (except $D_{2\ 4\ 5}$) T_1 सर्वधर्म(T_1 °शास्त्र)भृतां, $G_{2\ 4\ 5}$ शास्त्रशास्त्रवि° ; M सर्व(M_5 शस्त्र)शास्त्रवि° T_2 G_1 6 शास्त्रशास्त्रविशारद् — Da_1 om 6^c–7^b — ^{c}) $\tilde{N}_{1\ 2}$ V_1 महीपो, M_{6-8} °पं T G (G_3 om) $M_{8\ 5}$ महेष्वास; M_{6-8} महा(M_7 °ही)पाला — ^{d}) $\tilde{N}_{1\ 2}$ V_1 °षेचयत् S (G_3 om) राजराजमकुर्वत

7 Da_1 om 7^{ab} (of v 1 6) S reads 7 after 16 — ^{b}) K_4 $\tilde{N}_3$ B_1 Dn D_5 T_1 $G_{1.6}$ °स्वमनि°, T_2 G_5 M °स्वमप्र°, $G_{2\ 4}$ °सुसम°, G_3 °स्पर्शसु° — ^{c}) K_1 $\tilde{N}$ V_1 B D पतिं (K_1 पति, D_5 प्राप्य), S श्रिता (G_3 श्रुता) S भा($G_{1.2}$ भ)रतभर्तार — ^{d}) G_1 पार्थिवाः (for भूमि°) — After 7, Dn S ins

963* तेन कीर्तिमता शिष्टा शक्रप्रतिमतेजसा ।
यज्ञदानतपःशीला समपद्यन्त पार्थिवा ।

8 ^{a}) K_4 B_3 Dn_2 D_1 गुप्तैर्, S गुप्तं — ^{b}) $\tilde{N}_3$ नृपतिसत्तमे S राज्ञाधिपतिभिर्जगत् — ^{c}) $\tilde{N}_3$ नियम्य — ^{d}) K_3 नियमोत्तर°, $\tilde{N}_2$ D (except Da_2 $D_{2\ 4}$) धर्मोत्तर°

9 ^{a}) $\tilde{N}_1$ V_1 Dn_1 T_1 M_{6-8} ब्रह्मचर्य(sic)चरत्; D_5 °चर्यरत, G_3 °चर्यपर — ^{c}) T G °नुलोमा($G_{3\ 4}$ °मा)श्च, M °नुकूलाश्च

10 ^{a}) S हस्ति° — ^{d}) K_2 B_5 D (except $D_{2\ 4}$) S °न्वशासद्व°

11 ^{b}) Ko 2 4 °वानृजु° — ^{c}) $\tilde{N}_3$ °तपोख्यात, T G (except $G_{4\ 5}$) °परो योगी

12 ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_5) सूर्यकल्पोभूद् — ^{d}) M वायुना च S बले (for जवे) — ^{e}) $Ś_1$ K B_3 °D_5 क्रोधे (for कोपे) — ^{f}) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}$ B_3 6 D_2 क्षमिस्त्वे

13 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}_{1\ 2}$ Dn G_3 तथा (for वृथा) S तदा (T वध, G_3 वृथा) (for नृप)

14 ^{a}) $K_{1\ 2}$ $\tilde{N}$ V_1 B D (except Da D_3) ब्रह्मधर्मोत्तरे, Cd as in text — ^{b}) M विनयाश्रित ($M_{8\ 5}$ °न्वित) — ^{c}) K_4 B (except B_3) सम्यक् (for समं) — ^{d}) $Ś_1$ रागकाम° ; S लोभराग° — After 14, D_4 (marg sec m) S ins

964* चकोरनेत्रस्ताम्रास्य सिंहर्षभगतिर्युवा ।
गुणैरनुपमैर्युक्त समस्तैरभिकामिकै ।
गम्भीर सत्त्वसपन्न पूर्णचन्द्रनिभानन ।
[(L 1) D_4 T $G_{5\ 6}$ $M_{8.5}$ ताम्राक्ष — (L. 2) T_1 $G_{3.4}$ °रभिगा°]

C. 1. 3994
B. 1. 100. 18
K. 1. 107. 19

असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ १६
तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १७
स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ १८
तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ १९
सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शंतनुर्दृष्टवान्नृपः ॥ २१
तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ २२
ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २३
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २४
तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ २५
जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २६
स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७

---

15 a) Ś1 °यज्ञानां — b) K4 समारभ्य (for आरभ्य°) S यज्ञेषु पश(T1 प्रभ)वो नृणां — c) S हि (for च)

16 a) K0 2 4 कृपणानां°, G3 अनुजानां° — b) K4 Ñ2 V1 G (except G1 6) वर्तिनां — cd) N (except B D6) transp भूता° and सर्वेषा — After 16, S reads 7, followed by 963*

17 a) K0 2 4 कुरुवर°, S नरवर° — c) Ñ1 श्रुता; S नृणां Ś1 वाचाम° D5 S सत्या — d) S दानार्थमभवन्मन — After 17, G4 5 ins

965* यज्ञार्थं पशव सृष्टा संतानार्थं च मैथुनम् ।

18 ab) Ñ2 चतस्रोथ; D6 दश चैव Ś1 K1 समा षोडश चाष्टौ[च]चतस्रश्च तथा° — c) K0 °प्राप्नुयात्; K1 °प्राप्तवान्, K4 B6 D11 D5 प्राप्तवान् S कांचित (for स्त्रीषु) — After 18, M ins

966* तपसा च पितोमेण जपध्यानरत सदा ।

19 a) Ś1 K1 तथाधर्म° M6 °स्तथाशील°म् — b) K0 2 4 तथाशील° — d) T G आद्यावद्य तथा वसु (T1 सुर); M आद्योपेताष्टमो वसु

20 a) Ś1 B1 D5 सर्वार्थेषु K2 Da Cd सु, D2 S च (for स) K0 1 3 स सर्वास्त्रेषु नि° — cd) K2 T G transp °सत्त्वो and °वीर्यो M महावीर्यो (for °सत्त्वो) and महोत्साहो (for °वीर्यो) S महायशा (for °रथ)

21 a) K2 S मृगान् Ś1 विद्य; K1 विद्धु; M निघ्नन् — b) G3 वनात् (for गङ्गां) Da °मन्वग ; S मनुसस्मार द — d) S ददर्श सरितां वरां

22 b) K2 G3 M2 भरतर्षभ (K2 °भ); K3 °र्षभ — c) Ś1 K1 सिच्यते N G3 स्यिय G1 स्पदते किं न चापोद्य — d) S (except G1 2 6) यथा पुर

23 b) K2 3 D6 T G1-4 6 सुमहा°, Ñ3 सुमहातपा, V1 B D2 4 G5 सुमहायशा — c) B D2 4 देवगर्भाभ (for रूप°) — d) S (except M6-8) प्रियदर्श°

24 Ñ3 om 24ab — a) D4 M6-8 प्रकुर्वा° — d) M6 °क्ष्णैरजिह्मगै

25 a) Ñ3 Da Dn °रावितां — D1 (hapl.) om 25b-26a — b) Ś1 तथांतिके; K0 4 Dn तदा ; S समतत — c) S विस्मित प्रेक्षते स स्म (M प्रेक्ष्य तस्थौ च) — G3 4 5 read 28d, 29-30 and 28c between 25c and 25d (that is their sequence is 25c, 28d, 29-30, 28c, 25d, 26-28ab, 31 etc.) — d) K0 3 4 Ñ V1 B3 Da Dn transp कर्म and दृष्ट्वा S तस्य (for दृष्ट्वा)

26 D1 om 26a (cf. v. l. 25) — a) K2 4 Ñ V1 B D (D1 om.) G2 दृष्ट्वा (for दृष्टं) — b) S transp तं and पुत्रं — cd) K4 तथात्म°; Ñ2 V1 स्वमात्म°; Da D1 6 तदात्म° S न ज्ञातवान्महाभागमयं पुत्रो ममेति वै (M च) — After 26, M6-8 ins

967* न स्मृति शंतनोरासीदभिज्ञातुं स्वमात्मजम् ।

27 K4 Dn2 (hapl.) om 27b-28a — c) Ñ1 2 V1 संमोह्य स; D2 °ह्येव; T G प्रमोह्य च (G2-4 स); M मोहयित्वा

28 K4 Dn2 om 28a (cf. v. l. 27) — a) Ñ1 3 D (except D2 4) ततो (for तदा) — b) Ś1 K1 तस्य (for तत्र) — G3 4 5 ins after 28ab T2 G1, after 30

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ २८
दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ २९
अलंकृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ३०
गङ्गोवाच ।
यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ ३१
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३२
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३३
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ३४
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३५
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहान्नय ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३७
पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।

C 1 4007
B 1 100. 41
K 1 107 42

968* शङ्कमान सुत प्राप्य गङ्गा वचनमब्रवीत् ।
— T1 (hapl.) om 28^{d}–29^{a} — For sequence of G2 4 5 of v 1 25 — ^{d}) Ś1 हि, S (T1 om) तां (M6–8 च)

29 T1 om 29^{a} (of v 1 28) M8 (hapl) om 29^{b}–30^{c} For sequence of G2 4 5 of v 1 25 — ^{d}) Ñ3 transp त and कुमारं

30 M8 om 30^{abc} (of v 1 29) For sequence of G2 4 5 of v 1 25 — ^{ab}) Ñ1 स्वलंकृताम् M (M8 om) साभरणै° Ś1 K °ररजोंबरसवृतां; Ñ Da Dn D1 6 °र्विरजों(Da °रजा)वरसवृता, V1 B D2 4 G1 3 °र्विरजो(G3 °रजा)यर°, T1 °ररजोवस्त्रवासिनीं, G6 °जोंबरवासिनीं, M (M8 om.) °रभिगम्य नृपोत्तम (M5 °मै) — ^{c}) K0 3 4 च ता, Ñ V1 B D (except D5) स ता S °वीं सतीं गगा — ^{d}) Ś1 K1 D1 °जानत्स श°, B (except B6) Da D4 °जानत श° — After 30, T2 G1 ins 968*

31 K1 S (except M8 5) om उवाच — ^{ab}) Ñ2 3 V1 B (except B1) D T G पुरा मय्यविंदथा , M पुराजनयो मयि Ñ1 अय पुत्रस्तव विभो सर्वास्त्रविदसयुग — ^{c}) Ñ1 G3 सुतोय, Ñ2 3 B1 Da Dn D1 स चाय Ś1 K D5 सोय वीरस्तव विभो (K0 3 4 सुत) — After 31^{c}, Ś1 K D (except Da) ins

969* सर्वास्त्रविदनुत्तम ।
गृहाणेम महाराज मया सवर्धित सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र

[(L 1) K0 3 सर्वशास्त्रविदुत्त°, K1 सर्वासु वि°, K2 सुत सर्वास्त्रवित्तम]

— ^{d}) Ś1 K D5 गृहान्विभो, Ñ Da Dn D1 गृह विभो S वज्रसहननो युवा (M °न सुत) = 1 62 11^{d}

32 ^{a}) S °जगे पूर्वं — ^{b}) K4 B D5 वशि° Ś1 Ñ2 3 V1 B1 Da2 Dn D2 5 एप S °ष्ठाच्चरितव्रत — After 32^{ab}, M ins

970* स खिलान्सोपनिपदान्साङ्गोपाङ्गान्यथाविधि ।
— ^{d}) Ñ3 देवदेवसमो

33 ^{d}) K0 3 4 तदय वेद स°, T G तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठित (= 35^{d})

34 G6 (hapl) om 34–35 — ^{a}) Ś1 तदैवा° — ^{b}) K2 सुरसघनम°, D6 सुरासधिनम°, M8 (*sup lin* as in text) 6–8 सर्वदेवनम° — ^{d}) Ś1 M (except M8) सर्वमस्मि° — Ś1 K1 (hapl) om 34^{e}–35^{d} — ^{e}) K2 B (except B1) D (except Dn1 n2 D4) महायाहो; S (G6 om) महाभागे

35 Ś1 K1 G6 om 35 (of v 1 34) — After 35^{ab}, M5 ins

971* सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।
— Da2 om 35^{c}–36^{d} — ^{d}) Ñ1 तदमुष्मिन्प्र°, B8 D (except D2 4 5) तदेतस्मि°

36 Da2 om 36 (of v 1 35) — ^{c}) T G स्वज, M8 5 हृत (M8 *sup lin* हृम) — ^{d}) T2 G3–5 वर, G1 2 पर (for वीर) Ñ V1 B1 6 D (except D4, Da2 om) गृह

37 Ś1 K1 3 D5 T1 G1 M8 5 om उवाच T2 G2–6 M6–8 om वैश° उ° Before 37, D4 (marg *sec m*) S ins

C. 1 4007
B. 1 100 42
R. 1. 107 43

सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ।
पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८
पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ३९
स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४०
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ४१
तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।
स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४२
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।
कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥४३
साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ४४
रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शंतनुः ॥ ४५
स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ४६
स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ४७
यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।

972* इत्युक्त्वा सा महाभागा तत्रैवान्तरधीयत ।
— ᵃ) S गगया (for तत्रैव) — ᵈ) K2 स ययौ, S प्रय° Ś1 तदा (for प्रति)

38 ᵃ) N (except Ś1) तु; T G च (for स्व) Ñ1.2 V1 Dn D1 पुरीं (for पुर) T G यात्वा — ᵇ) Ñ1.3 D (except Da1 D3 4) °पुरोपमा, Ñ3 °गृहोपम, V1 °पुरोत्तमा — ᶜ) K1 समृद्ध सर्वकामाना — ᵈ) Ś1 K1 मेने ह्यात्मा°, Ko 2-4 Ñ2.3 V1 B D (except D3) मेने सोत्मा°; S मेने चात्मा° Ñ1 मनसात्मानमेव वा — ᵉ) M पौरवस्तु — After 38ᵉ, K2 Dn ins

973* राज्यार्थमभयप्रदम् ।
गुणवन्त महात्मान

— ᶠ) G2 M6-8 °मिषे°

39 ᵃ) Ś1 Ko 1.2.4 Ñ1.3 V1 B5 पौरान्स श ; K3 T2 G3 4 5 पौरव श°; D1 पौरा स श°, M (except M8) पौराश्च श° — After 39, D4 (marg sec m) S ins.

974* तथावृत्तसमाचारस्तथाधर्मस्तथाश्रुत ।
पुत्रो देवव्रतो नाम शंतनोरधिको गुणै ।
सर्वास्त्रेष्वभ्यनुज्ञात पार्थिवेष्वितरेषु च ।
गुणैर्विशिष्टो बहुभि पुत्रो देवव्रतोऽभवत् ।

[(L 2) Cf 1 93 41ᵃ and 44ᵈ D4 M6-8 धीमान् (for नाम) — (L 3) D4 °ष्वप्यधिज्ञा°; T2 G (except G 3) °षु च निष्णात , M2 3 °ष्वप्यभिज्ञा°]
— After the above S ins an additional colophon (Adhy no T1 94, T2 44, G M2.4 6 45, M7 8 40).

40 Before 40, S ins वैश° — ᵈ) G (except G2) M °यंतुल्यवि

42 ᵇ) Ñ1 3 V पन (M पने) नृप (Ñ1 3 तत , M3 वने) — ᶜ) Ś1 K1 transp स and ददर्श S (except G1.3) तत (for तदा) — ᵈ) Here and below a few MSS. दास for दाश G3 M (except M8) देववर्णिनीं

43 ᵃ) S °च्छत्ततो राजा — ᵇ) B5.6 D4 कन्यामायत°, T1 M कन्यां कमल°. — ᶜ) Ś1 K2 त्वमिति K4 G1 वा (for का) K3 B (except B5) Da D1 4 G3.4 वासि; K4 G1 कासि — ᵈ) S किं च ते ह चिकीर्षित

44 ᵃ) Ko °कन्याह, B6 °कन्येति — ᵇ) B D1 4 धर्मार्थे K2 तर; Ñ V1 B (except B1) D (except D5) तरिं, G3 नरान्; M प्लव — After 44, S reads 46ᵃᵇ

45 Before 45, Ñ2 V1 ins वैश° उ° — ᵃ) S °धैस्तु (M3 sup lin 5 °श्च) — ᵇ) S तां युक्तां — ᵈ) Ñ1 प्रेषयामास

46 S reads 46ᵃᵇ after 44 — ᵃ) S ज्ञात्वा च पि (T1 °त्वापि पि°) — Ñ1 3 V1 B Da D2 om 46ᶜᵈ — ᶜ) Ś1 K1 तदा (for ततस्) — ᵈ) K (except K1) D (Da D2 om) सोत्मका° — After 46, D4 marg sec m ins

975* इच्छामि दाशदत्ता मे सुता भार्यामनिन्दिताम् ।

47 ᵃ) S सत्यमाख्य° — D3 om 47ᶜᵈᵉᶠ — Before 47ᶜᵈ, T2 G1 2 ins दाशराज — ᵉ) K4 °मात्रापि देया हि, S याचमानाय वै दे° — Before 47ᵉᶠ, Ko ins दाश उ° — ᶠ) Ś1 T1 M3 नरेश्वर; V1 B D2 4 M6-8 जनाधिप

48 ᵃ) S (except G3 6) यदि मा — ᵇ) S °यसे नृप — ᵈ) Ko मे विभो; K2 मेनघ; K4 मेप्रत ; Ñ3 मे सत ; Da1 मे सत, D4 मे नृप; M पार्थिव T G समय प्रति(T1 G2 °स्य)पद्यसे

49 ᵃ) S ततो दास्यामि राजेंद्र — ᵇ) Ś1 कन्या

सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ४८
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ४९
शंतनुरुवाच ।
श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५०
दाश उवाच ।
अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५१
वैशंपायन उवाच ।
नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५२
स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ५३
ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ।
ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभाषसि किंचन ॥ ५५
एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ५६
अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ५७
कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् । C. 1 4029 B. 1 100. 65 K. 1 107 67

मिमामह, Ko 1 °मेनामहं; B D2 4 °मेतामह (B6 °मेता मिमा), S तव कन्यामिमां

50 M8 om 50^{ab}. Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) K (except K1) B1. 3 D2 4 5 T2 G1 2 4. 5 श्रुत्वा ते (K3 D2 5 तु) वचन दा°, G3 श्रुत्वा तु वाक्य दाशस्य — ^{b}) Ko 4 Ñ V1 B1. 5 D (except Dn) तव (for न वा) S (M8 om) व्यवसायो भविष्यति

51 Ś1 K1 S om उवाच (M8 om the ref) D5 दाशराजोवाच — ^{a}) K3. 4 Ñ3 योस्या K3 पुत्रस्ते (for य पुत्र) T1 योस्या दासोथ स पुमान्, T2 G3-6 योस्यां जातोथ च पुमान्, G1 2 योस्या जातो यश्च (G2 ह्यथ) पुमान्, M8 5 योस्या जातस्तव सुत — ^{b}) K1 Ñ2 3 B D (except D5) G5 °पते; M त्वदनतर. — M4 om 51^{cd} — ^{d}) S (M5 om) भारत (for पार्थि°)

52 Ś1 K1 3 D5 S om उवाच (G3 om the ref) — ^{a}) K3 V1 B5 नाकामयत्तदा दा° — ^{c}) S शरीरजमसह्यं त — ^{d}) D1 पार्थिव (for भार°) S दीप्यमानमधारयत्

53 ^{a}) T G4. 5 M5 सचिंत° Ś1 K Ñ3 D4 5 तु तां (for तदा) — ^{c}) Ś1 K D4 5 M6-8 प्रत्याया° (K3 D5 °त्यगा°) S हस्तिन° — ^{d}) Ś1 मोहो°; Ko शोकेन महता तदा; Ñ2 B D G4 कामो°

55 Before 55, T2 ins देवव्रत ; G2 देवेंद्र — ^{a}) S सर्वत्र — ^{b}) Ñ3 वशास्था S सर्वे शत्रव — After 55^{ab}, S ins

976* स कस्माद्राजशार्दूल शोचस्तु परिदह्यसे ।

[G1 कस्मात्त्वं, G3 6 अकस्मा° T1 शोचस्त्व G3 M परितप्यसे]

— ^{c}) Ś1 K1. 3 B1(m as in text) 6 इव (for इह) — ^{d}) B5 6 D2 4 अभि(B5 °नु)शो° — ^{e}) Ñ2 Dn D1 5 मा (for किं) S कस्मान्न भुक्षे (G1 2 °क्ष्ते, G3 भुक्ष्व) राजस्त्व (M5 न शृणोपि कुतो राजन्) — ^{f}) S न किंचिदभि(T2 G4 °पि)भाषसे (M5 त्व च किंचन भाषसे). — After 55, Dn D2 4 (both marg sec m) S ins

977* न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिण कृश· ।
व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातु प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।

[(L 1) S च निर्यां° Posterior half = I 1 91^{d}]

D4 (marg sec m) S cont

978* वैशंपायन· ।
स तं काममवाच्यं वै दाशकन्यां प्रतीदृशम् ।
विवृत नाशकत्तस्मै पिता पुत्राय शसितुम् ।

56 ^{a}) Ko 4 S (except M8 5) तु (for स) — Before 56^{cd}, G4. 5 ins शतनु — ^{c}) K3 ध्यानगत, Ñ V1 B1 Dn D1 5 °परो; S महाप्राज्ञ — ^{d}) Ñ3 यत्त्वमात्थ Ko 2 D5 तथास्म्यहं, K1 B3 °था स्मृत, B1 5 Dn D1 °था शृणु V1 Dn यथावत्स तथा शृणु, B6 यथा मामात्थ तच्छृणु, T G M8 6-8 यथैवात्थ (G3 यदैवार्थ, M8. 6-8 यत्त्वयोक्तं) तथैव तद् (G3 च), M5 त्वयोक्तं सत्यमेव तत्

57 Before 57, G3 ins शतनु — After 57^{ab}, V1 B D (except D5) ins

979* शस्त्रनित्यश्च सतत पौरुषे धुर्यवस्थित ।

[Dn °षे पर्यव°]

— ^{c}) K3 Ñ1. 2 V1 B3. 5 D (except D5) T G3 5 M °त्यतां B3. 5 Dn D1 च लोका°, M सरत्नूणां — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) अनुशो°; T G3 मत्वा शो°, M

C 1 4270
B 1 100.63
K 1 107 67

असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुत ॥ ५८
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ।
अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ५९
अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६०
एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ६१
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ६२
सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६३
ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ६४
अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ६५
तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ६६
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ६७
तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ६८
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।

मदा शो°

58 a) T G °चित्त्वयि (G3 °रिवह) — b) T G त्रिपक्षे — d) K4 B D2 4 T G शतैरपि Da स्मृत (for सुत) M मम पुत्रशताद्वर

59 a) Ś1 K1 यथा (for वृथा) — c) M6-8 सतापस्य K0 अविनाशार्थे; Ñ3 °नाशात्तु, V1 B D2 4 वि(V1 हि) वृद्धार्थं, S °नाश तु — c) Hypermetric! Ś1 K1 M अपुत्रतै (M6-8 °र्त्व)क, B3 6 अनपत्यैक°, D1 अपत्यतैक°; T G अपुत्र चैक° Ñ1 2 V1 अनपत्य चैकपुत्र — f) Ñ1 2 V1 B (except B3) D2 4 T G1 2 °र्मपण्डिता°, M समगाहुर्मनीषिण — After 59, D2 4 (both marg sec m) S ins

980* चक्षुरेकं च पुत्र च अस्ति नास्ति च भारत ।
चक्षुर्नाशे तनोर्नाश पुत्रनाशे कुलक्षय ।

[(L 1) D2 G3 4 6 M2 4 पुत्र D4 T1 अचक्षुरेकचक्षुश्च M यथा तथा (for च भारत) — (L 2) T1 कुलस्य च]

60 ab) N °त्र त्रयी विद्या सततमपि चाक्षय — Ñ1 2 V1 B3 om 60c–61d Cd cites त्रयी!

61 Ñ1 2 V1 B6 om 61abcd (cf v l 60) — ab) N (Ñ1 2 V1 B6 om) एतत् (for एव) and तथा (D5 तत्र) सर्व प्रजास्विति (K3 प्रजापति, Da प्रतिष्ठित) — After 61ab, D4 (marg sec m) S ins

981* अपत्येनानृणो लोके पितॄणां नास्ति संशय ।

— e) G3 त्रिधा (for त्रयी) — f) N देवतानां (for उत्त°) — After 61ef, D4 (marg sec m) S ins

982* अपत्यं कर्म विद्या च त्रीणि ज्योतींषि भारत ।
यदिदं कारण तात सर्वमाख्यातम तथा ।

62 a) Ś1 धीर — c) G6 transp शस्त्रात् and तस्मात् B D (except D5) युद्धा° (for शस्त्रा°) — d) Ñ3 D (except D3 4 5) °यते कथित्

63 c) S एतत् (for इति) T G मे (for ते) M6-8 कथित (for कार°) — d) S दु खमूल°

64 Before 64, Ś1 K0 2 4 Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 4 ins वैश° उ°; K1 3 D2 5 S वैश° — a) Ś1 त (for तत्) K Ñ V1 Dn D1 5 राज्ञो (for ज्ञात्वा) S तस स पितुराज्ञाय — b) Ś1 K Ñ V1 B1 Dn D1 5 ज्ञात्वा (Ś1 B1 राज्ञ) सर्वमशे° S मत समनुचिन्त्य च — c) K4 महाप्राज्ञ — d) K3 B (except B6) D (except D2 4 5) प्रज्ञया चान्व(K3 एवनु; B2 5 D1 चानु)चिंतयत् (B. °न्); Ñ1 2 V1 °यावन्व°; S प्रयाणमनु° — After 64, S (which om 65–66) ins a passage of 15 lines given in App I (No 54)

65 S om 65–66 — a) B D2 5 च (for एव) Ñ3 °गच्छत चैवा° — b) Ś1 transp पितु and हित — c) Da तत (for तदा) Ñ3 °पृच्छत चास्ये°

66 S om 66 (cf v l 65) — a) K2 3 transp तस्मै and स — c) Ś1 K2 transp कन्यां and ता

67 ab) S क्षत्रियै सह धर्मात्मा पुराणैर्धर्मचारिभि — c) Hypermetric! K0 समागम्य (for अभि°) N (except K0 Ñ3) दाशराज (K3 च राजान; marg sec m दाशराज) S एवं श्वसमागम्य (G1 °स्य) — d) S (except G1 3) यशस्विनीं (for पितु स्व°)

68 b) V1 प्रतिगृह्य — c) S °मागम्य (G3 °स्य) — S ins after 68 K4, after 69

पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ६९
को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७०
अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ७१
तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
अर्हः सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ७२
असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
सत्यवत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७३
कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ७४
यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ७५
एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ७६
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ७७
इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।

C 1 4030
B 1 100 86
K 1 107 97

983* उच्चै श्रवा ।
राज्यशुल्का प्रदातव्या कन्येय याचता वर ।
अपत्य यन्नवेदस्या स राजास्तु पितु परम् ।
[M दाश (for उच्चै °)]

69 Before 69, Ñ1 3 B5 ins दाश उ°, Ñ2 V1 दाशराज उ° — a) S त्वमेवात्र महाबाहो — b) K3 पृथिवीपते, Ñ1 2 V1 D (except D2 4 5) भरतर्षभ, S वशवर्धन. — c) Ñ1 प्रवदतां, Ñ2 B (except B3) D (except D5) शस्त्रभृ°; T1 G1–3 M3 5 पुण्यव°, T2 G5 6 पुण्यभृ°, G4 M6–8 पुण्यकृ° — d) N (except K0 3 B1 5 6 Da) किं तु — After 69, K1 ins 983* — After 69, S ins

984* कुमारिकाया शुल्केन किंचिद्वक्ष्यामि भारत ।
[T G3 6 °काणा, G2 कुमाराणा हि M शुल्कार्थे M (except M5) °मि कौरव]

70 a) Ś1 K B3 D5 सायधिक (K3 °न; B3 D5 °धक) K1 श्रेष्ठ (for श्लाघ्य) — b) K3 Da transp ईप्सित and ईदृश T2 वर, M3 5 मान्यम्, M6–8 धन्य (for यौन) K4 ददृशे यौनमीप्सित, B3 °तथा यौवनमी°, G3 ईदृश य समीप्सित — c) T2 G (except G2 6) अतिक्रात

71 a) S हीदमा(T2 हितमा, G1 हितका, G2 हि तवा)र्यस्य — c) S यस्य सत्यवती शुक्रात् (M कन्या) — d) Ñ1 2 V1 B D (except Da D5) सभूता वरवर्णिनी

72 a) T G1–3 6 M3 5 तव तेन (T2 G6 तपनेन) पिता तत्र (M3 5 पूर्वं), G4 5 M6–8 मया तव पितु पूर्वं (G4 5 पिता तत्र) — b) S बहुश (for पिता ते) — c) S अर्हतीय सत्यवती — d) Ñ2 D (except D2 4 5) धर्मज्ञ स नराधिप, S पितर तेऽब्रवीत् (M3 6–8 °ब्रव) तदा (G3 °ब्रवीम्यह) ·

73 a) S अर्थि(T1 °र्दि, G2 °र्थे, M °सि)तश्चापि राजर्षे — b) K3 4 transp पुरा and मया S (except M3 5) तदा (for पुरा) — c) Ñ2 B1 5 D (except D2 4 5) चार्थी S स चाप्यासीत्सत्यवत्या (M6–8 °त्या) — d) Ś1 K1 स चासी°, K2 स ह्यासी° Ñ2 V1 B Da D2 4 स हि ब्रह्मर्षिसत्तम, S भृशमर्थी महायशा

74 ab) K4 B1 3 कन्याकृते तु; V1 B6 D2 4 °कृतेथ, B5 °कृतेन K2 transp किंचि° and वक्ष्या° Ñ1 कन्यां तु कृत्वा किंचित्तु Ś1 K1–4 Ñ1 D5 त्वां नरर्ष°, Ñ2 Da Dn D1 त्वा नराधिप, Ñ3 पुरुषर्ष° K0 V1 तव वक्ष्यामि भारत — c) Hypermetric! K0 3 सापत्न्यमत्र बलवत्, K4 तव सापत्न°, Ñ1 अह सपत्न° — After 74, S ins

985* भूयास त्वयि पश्यामि त दोषमपराजित ।
[M6 चैव (for त्वयि) G4 5 °यि त दोष पश्यामीह्याप°]

75 a) G2 M3 5 transp हि and त्व K0 2 4 B3 6 S (except T2 G6 M3) स्याद् — b) K1 Da1 °र्वस्य सु°, T2 गधवत्या सु° K0 1 B5 Da1 D5 च (for वा) — c) Ś1 transp न and स Ñ2 B3 D (except D5) चिर (for सुख) S विंदेत् (for जीवे°) — d) Ś1 transp त्वयि and क्रुद्धे

76 S1 (hapl) om 76 — a) G2 °वानस्ति S दोषोस्ति (G2 °त्र) — b) K2 Ñ1 S विद्यते (for पार्थि°) — c) K तस्मात्, S एव (for एतत्) — d) K0 अदानं वै, K3 4 कन्यादाने, B3 D5 दारादा°; T2 G2 दायादे च, G3 भ्राजमाने, G4 5 राजराजे, G6 दानादेव S त्वयि स्थिते (for पर°)

77 Before 77, Ś1 K1 D5 S (except T2 G4 5 M5) ins वैश°, K0 2–4 Ñ V1 B Da Dn D1 2 4 वैश° उ° — a) T1 G1 4 5 तदेवमुक्तो, T2 G2 6 तदैवमुक्तो, G3 तमेवमुक्तो, M °मुक्तोथ — b) K3 4 त दाश; G2 तदर्थ (for तद्युक्त) — d) S धर्मवित् (for भार°)

78 Before 78, S ins देवव्रत (T1 भीष्म) — a) K4

नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ७८
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ७९
इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८०
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८१
इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ८२
यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८३
नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ८४
तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ८५

देवव्रत उवाच ।

दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥ ८६
राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ८७
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ८८

Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) मे मतं, S वचन — b) S नास्ति वक्तास्य (T2 G1.3 हि, M3 °च, M6 °स्ति) मत्समम — c) S अन्यो (for नैव) Ś1 K1 B1.6 चाजात; K0 जातश्च, S जनिता — d) Ś1 वक्तुमीप्सिता S न च कश्चन सम्प्रति

79 b) S त्वमिह (G3 °मभि) भा° — c) T1 G1.6 गर्भे (for पुत्र) — d) S transp नो and राजा

80 Before 80, T1 G1-3 ins वैश° — a) Ś1 K1 °रेवाथ, S °रेव स — b) K3.4 प्रत्युवाच ह — c) T2 G1.4 चिकीर्षन् — d) Ś1 राज्यार्थी; S °र्थं

81 Before 81, T2 G4-6 ins वैश°; G2 M दाश° — a) = 69a. Da Dn समाप्त S त्वमेवात्र महाबाहो (T2 G2.3 °भाग) — b) K0.4 °द्युति; K2 Ñ V1 D (except Da D5) °द्युते S शंतनुर्नाम नाथवान् — c) B (except B1) D5.4.5 धर्मात्मा S ईश्वर कारण च त्व — d) S चानघ

82 ab) T G1.2 त्व; G3.4-6 च (for तु) B5 transp सौम्य and चैव S °न मह्य कार्यं च शृणु भारत — c) D2 S कुमारिकाया (T G3.6 °णां) D2 दानेन; S शुल्के°

83 a) T G °त्यर्थं — b) Ś1 K1-3 Da °यण; S सम्यग्दाश महायश — Ś1 K1.3 om (hapl.) 83c–85b — c) T G1.2.6 M राज्ञां मध्ये G3.4.5 सम्यक् समाधित राजा — d) K0.2 Ñ3 Da D2 G M1.3 तथैव K4 यत्; G2.4.5 M1 च

84 Ś1 K1.3 om 84 (cf v l 83) — a) K0.2 न चान्यथा; Ñ3 न तदन्यो, D5 तथान्यथा; T G त्वत्तश्चैव (G6 °त एव); M तत्रैव (for नान्यथा तन्) Ñ3 B D2.4 T2 G1.4.5 महाभाग (Ñ2 B4 °राज) — b) B5.6 D2.4 ह्यत्र (for ऽत्र न) S °यो नात्र विद्यते — After 84ab, S ins

986* नास्ति तस्यान्यथा भावस्त्वत्तो रिपुनिबर्हण ।
विद्यते पुरुषव्याघ्र त्वयि सत्य महाव्रत ।
[(L 1) T2 G3-6 °बर्हण]

— c) S अपत्य यत्भवेत्तुभ्य — d) B D2.4 transp तत्र न and संशय.. D2 भवेत् (for महान्)

85 Ś1 K1.3 om 85ab (cf v l. 83) Before 85, K0.4 Ñ1.2 V1 B1.6 Da Dn D1.4 ins वैश° उ°; D5 S (except M6-8) वैश° — a) K0 Ñ V1 B5 Da2 Dn D1.5 तस्यैतन्, K3.4 Da1 तस्मै तन् — bc) S सर्वदाशसमूर्ता पर प्रतिज्ञा प्रत्यजानात्स

86 Ś1 K1 S देवव्रत, Ñ1.3 T1 भीष्म उ° (T1 om. उ°); Ñ2 V1 B D (except D5) गांगेय उ° — a) S उग्रं श्रव समाधत्स्व — b) K0 महामते; K3.4 D5 यथार्थत; B Da D2.4 नरोत्तम S प्रतिज्ञां जनसंसदि — After 86ab, D5 (marg sec m) S ins

987* ऋषयो वाथ वा देवा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
यानि तानीह शृण्वन्तु नास्ति वक्तास्य मत्समः ।
इद वचनमाधत्स्व सत्येन मम जल्पत ।

(cf 78) — d) K3.4 यद्वक्ष्यामि

87 a) B (except B5) D2.4 °परपरित्यक्त — b) The same MSS पूर्वं (for त्यक्त) K0 जनाधि°; K3 Ñ V1 B5 Da Dn D1 नराधिपा; B1.2.6 D2.5 नरोत्तम, T G महाबल; M महामते — c) Ñ3 °हेतोरिति — d) K3.4 करोम्यथ; V1 B (except B5) Dn D1.3.4 करिष्येऽथ (D2 °ष्ये वै); D5 करोम्येव

88 c) Ś1 अपत्यस्य हि; K1 °त्रस्य हि — d) Ñ3 कृति

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ८९
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९०
ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९१

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ९२
तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९३
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ९४ C. 1 4056 B 1 100 102 K 1 107 119

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

(for दिवि) S भवितारो यथेप्सिता — After 88, D4 (marg sec m) S ins

988* न हि जन्मप्रभृत्युक्त मया किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहं समाश्रिता ।
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वश ।
ऊर्ध्वरेता भविष्यामि दाश सत्यं ब्रवीमि ते ।

89 Da1 om 89^{abc} Ś1 K1 D5 T G1 2 4.5 M om. उवाच, G3 om the ref. — ^{a}) B (except B5) D2 4 तस्यैत° — ^{cd}) K (except K1) Dn3 D5 T2 G (except G1) ददामी° K0 transp त दाश and धर्मात्मा Da गागेय; S कुमार (for धर्मा°)

90 ^{b}) K0 2 3 Ñ V1 D (except D2 4) S तदा (for तथा) — After 90^{ab}, S ins.

989* त दृष्ट्वा दुष्कर कर्म प्रशशंसुश्च पार्थिवा ।
(cf 93^{ab}) — ^{c}) T G प्रत्यवर्ष° — ^{d})=93^{d}.

91 ^{a}) Da स्वपितु° — K3 om 91^{c}–92^{b} — ^{c}) K4 आरोहस्व; Da अवरो°, G6 अथारो° — ^{d}) Ñ3 गच्छाम ; D2 प्रजस्व, T1 G1.2 गच्छाव Ñ3 च गृ° T2 G °नित

92 K3 om 92^{ab} (cf v l. 91) Before 92, Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D2 4 5) ins वैश° उ° — ^{a}) Ś1 K0–2 स (for तु) — ^{b}) Ñ2 V1 B Dn D1.2 4 G3 भाविर्नी — ^{c}) K1 आगत्य, T2 आगमत् — ^{d}) K2 Ñ3 प्रत्यवेद°, B5 G3.5 सन्यवेश°, T2 G6 तस्यवे°

93 ^{b}) Ñ3 नरर्षभा, T1 नृपात्मजा, G3 M3 च पार्थिवा — ^{c}) Ś1 K सहिताश्च K3 ते च; S चैन — ^{d})=90^{d}.

55

94 ^{a}) K2 दृष्ट्वा सुदु°, Ñ2 D (except D2 4 5) S तच्छ्रुत्वा दु°. — After 94^{ab}, D4 (marg sec m) S ins

990* बभूव दु खितो राजा चिरराज्याय भारत ।
स तेन कर्मणा सूनो प्रीतस्तस्मै वरं ददौ ।

— ^{cd}) Ñ1 2 V1 Da Dn1 n2 D1 transp तस्मै and तुष्ट Ñ2 Da Dn1 n2 D1 महात्मने (for पिता स्व°) S ना(G3 स्व)काममरण तात भविष्यति तवेति च (T1 G3 वै, G6 ह) — After 94, K4 Ñ2 3 D2 4 (marg) S ins.

991* न ते प्रभविता मृत्युर्यावदिच्छसि जीवितुम् ।
[K4 Ñ2 3 D2 transp. प्रभ° and मृत्यु, इच्छ° and जीवि°] K4 Ñ2 3 D2 cont

992* त्वत्तो ह्यनुज्ञा संप्राप्य मृत्यु प्रभवितानघ ।;
while D4 (marg sec m) S cont

993* स्वेन कामेन कर्तासि नाकामस्त्व कथचन ।

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 T1 संभव — *Adhy name* K0 ब्रह्मचर्यनियम, K3 4 D2 भीष्मप्रतिज्ञा; Ñ1 3 V1 सत्यवतीलाभोपाख्यान, Ñ3 सत्यवत्याभियोग, B1 3 6 Da Dn D1 4 5 सत्यवतीलाभ (B1 3 °तीलभ, B6 °तीसभव, Da Dn3 °तीविवाह); T2 G1 3.4 6 भीष्म(G1 3 om भीष्म)ब्रह्मचर्यप्रतिज्ञा (T2 G1 °प्रतिज्ञान) — *Adhy no* (figures, words or both) K0 96, B1 D4 98, Da1 97, Dn3 99, T1 95, T2 45, G M 46 — *Śloka no* Ñ3 Dn1 n2 98, Da1 86, M3 76. — *Aggregate śloka no* Dn2 4059.

९५

C 1 4037
B 1 101 1
K 1 102 2

वैशंपायन उवाच ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् ॥ १
ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ २
अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५
स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कंचित्सदृशमात्मनः ॥ ६
तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ।
तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ७
तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८
तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीर गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९

95

1 Ś1 K1 D3 S om उवाच — After वैश° (resp उवाच), D3 (marg) S ins

994* चेदिराजसुतां ज्ञात्वा दाशराजेन पोषिताम् ।
विवाहं कारयामास शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

[(L 1) T2 G3 वर्धितां, G1 पालि°, G2 M2.3 भावि°; M6-8 भाविते (for पोषि°)]
— a) S तदा (T2 M2.5 °था, M3 inf lin °दा) (for ततो) — b) Ś1 तत , K1 तदा, K3 D2.4 T1 M6-8 नृप (for नृप) — d) A few MSS स (for स)

2 a) K4 ततश्च शातनोर्धी ; G3 शातनो (sic) तनयो धी° — b) Ś1 K1 °वत्यां व्यजा°. — c) S पुत्र (M3(inf lin) s ग्यात) (for वीर) — d) K4 Ñ1.2 V1 B D वीर्यं वान्पुरुषर्षभ (K4 °पर्षभ), S वस्वीर्यसमन्वित (M4 वीयण मनुजाधिप)

3 a) T G तथा(G3 तत)पर — b) K3 S (except M3) पुन सुत; Ñ3 V1 B D (except Dn D5) सुत प्रभु — c) Ś1 °वीर्यनामान; S (except M3) °वीर्यं धर्मात्मा — d) M3 च तदा (for वीर्य°)

4 Ś1 Da1 (? hapl) om 4 — a) K4 Ñ V1 B D (except D3, Da1 om) तु (for च) — b) K0 भरतर्षभे; K1 मनुज ; K4 Ñ V1 B D (except D3, Da1 om) पुरुषर्षभे — c) S (except M3) वीर (T1 धीमान्वीर) (for धीमान्)

5 a) S (except M3) न्यपते T1 G2.4.5 वीर; G3 तस्मिन् (for भीष्म) — b) S (except G2.6 M3) °दम — d) = 1 96 1d, 59d

6 a) V1 B D3.4 वीर्याद्, S (except M2.3) धीमान् (for शौर्याद्) — b) K3 वीर्य°; G3 दान° (for पार्थि°) — c) Ñ3 D3 T2 G6 मानुष, T1 मानु°; G1-5 मानुषान् (for मनु°) M (except M6) मानुषाणां न मे° — d) K4 Da1 T1 G2.4-6 किंचित् T1 G सममिवा(G3.5 °हा)त्मन (G1 °नि)

7 a) V1 आहूय त सु° — b) Ñ3 °ष्यानुरगांस्तथा — After 7cd, D3 (marg) S ins

995* त्वं वै सदृशनामासि युद्धं देहि नृपात्मज ।
नाम वान्यद्गृहीष्व यदि युद्धं न दास्यसि ।
त्वयाहं युद्धमिच्छामि त्वत्सकाशात्तु नामत ।
आगतोऽस्मि वृथाभाष्यो न गच्छेन्नामतो मया ।
इत्युक्त्वा गर्जमानौ तौ हिरण्यातीरमाश्रितौ ।

[Before line 1, D3 ins गन्धर्व उ° — (L 2) D3 T G च (G1 तु) (for वा) — (L 3) D3 योद्धुमिच्छामि — (L 4) T1 G2.4-6 मम (for मया) — (L 5) D3 हिरदाश्रित; T G हिरण्वतीतीरम् D3 T2 G3.6 M2.3 -तीरसंगतौ]
— c) S (except M2.3) transp सुमहत् and युद्ध.

8 T G transp 8ab and 8cd — a) K3 इषद्वत्या ; Dn D1.3 सरस्वत्या (D5 हि सर°) (for हिर°) — d) S (except M6-8) °भवद्रण

9 a) A few MSS तुमले; Ñ3 विपुले — b) Ñ1 D (except D2.4.5) शस्त्रवर्ष° — c) Ś1 मायाधिपो; B1 °विष K0 वधत्, Ñ1 वधात, G2.4.5 जयत् (for ऽवधीत्) B1.6 T1 वीर ; D5 राजन् — d) B D2.4 पुरनदन; T1 °पुगवं

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १०
तस्मिन्नृपतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ११
विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

वैशंपायन उवाच ।
हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १
संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २
अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृण्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ३
ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ४
तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ।

C 1 4085
B 1 102. 5
K 1 109. 5

---

10 ab) Ñ1 V1 B1.5 D5 °शर(V1 °वर)कार्मुक , Da °शरवर्षिण Ñ2 Dn D1 स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्रागदमरिंदम. — cd) S (except M8) चित्रांगदो (G1 M6–8 °दं) विनिर्जित्य (for अन्ताय कृत्वा ग°) S (except M5) पुन (for तत) B5 दिवमाचक्रमे हृष्टो गधर्वोऽद्भुतविक्रम

11 a) B1 D (except D2 4 5) पुरुषशा°, T G तु नृपशा° — b) Ñ2 D (except D2.4 5) भूरितेजसि — c) Ñ V1 B5 Dn राजा, S (except M5) धीमान् (for राजन्) — d) Ś1 मृतकार्याणि, G1 °कर्माणि

12-13 K2 (hapl) om 12b–13a T1 om 12cd. — Ñ1 2 V1 B1 Da Dn D1.4 5 स, Ñ3 B3 5 6 D2 M च (for तु)

14 a) Ś1 Ñ V1 Da Dn D1 5 M6–8 °कुशल B D2 4 सर्वशास्त्रेषु कुशल — b) Ś1 K (except K3 4) T2 G6 °नव नृप; Da शांतनुनदन — c) M (except M5) °मास सततं — d) Ś1 K Da D5 पर्यपाल°, Ñ1 पर्यचार°

Colophon — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ko 2 Ñ1.2 V1 T1 सभव — *Adhy name* Ko 3 4 D2 G1 3 4 विचित्रवीर्या(Ko °वीर्यराज्या)भिषेक° (G1 °पेचन), Ñ1 2 V1 चित्रागदोपाख्यान, Ñ3 [वि]चित्रवर्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 97, B1 D4 99, Da1 98, Dn3 100, T1 96, T2 46, G M 47 — *S'loka no.* Ñ3 Da1 Dn 14, M3 18

96

1 Ś1 K1 D2 5 S om उवाच (G5 om the ref) — a) Ñ3 चैव (marg sec m भीष्म as in-text) — b) Ñ1 S चानघे, Ñ3 D (except D2 4 5) कौरव — After 1, S ins

996* तथा विचित्रवीर्यं तु वर्तमानं सुखेऽतुले ।
[G1–3 वर्तमाने. T1 कुले, G3 कृते (for ऽतुले)]

— d)=1 95 5d

2 a) Ñ1 2 V1 B1 D (except D2 4 5) दृष्ट्वा (for पश्यन्) — b) Da भारत धी° K2 Ñ V1 B (except B3) D (except D2 4 5) G3 M3 वर — c) Ś1 K (except K1 2) °वीर्याय — d) T G विवाहायोपचक्रमे

3 a) T G तत (for अथ) A few MSS काशीपतेर् — b) Ko Ñ V1 B D °प्सरोपमा — d) Ś1 K Ñ1.2 D5 वि(Ko प्र)वृण्वाना , Ñ3 घृण्वत्यौ वै; Da Dn D1 2 4 वृण्वाना वै

4 a) Ś1 K1 च (for स) — b) Ñ1 V1 B5 M3 (sup lin as in text) 3 धर्मवित्, Ñ2 Da शत्रुहा; Ñ3 B3.6 D2.4 धर्म°, Dn D1 शत्रुजित्; T G धर्मत — d) Ñ3 D (except D2 4 5) °णसीं प्रभु

5 a) B D2 4 5 M3 ततो (for तत्र) — After 5, D4 (marg) S ins

997* तासां कामेन समस्ता सहिता काशिकोसला ।
वङ्गा पुण्ड्रा कलिङ्गाश्च ते जग्मुस्ता पुरीं प्रति ।

[(L. 1) D4 सम्प्राप्ता , G4 सयाता (for सम°) — (L. 2)

C 1 4003 B 1 2 5 K 1 10 5 ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ५
कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६
उवाच च महीपालान्राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ७
आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलंकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८
प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ९
प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ १०

स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११
ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ।
स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ १२
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ।
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः॥१३
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।
संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १४
तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।

D₁ transp पुण्ड्र and कलिङ्ग M₂.₃ आर्जमुख्या]
6 ᵇ) Ñ₁ V₁ नाम स्वथ; Ñ₃ नामान्यथ Ñ₂ D (except D₃ ₄ ₅) तदा नामसु सर्वश, S (except M₅) नामधेयेषु भारत — Ñ₂ V₁ D₁ (marg) S ins after 6ᵃᵇ (M₅, after 6)

998* एकाकिनं तदा भीष्मं वृद्धं शांतनुनन्दनम् ।
सोद्वेगा इव तं दृष्ट्वा कन्या परमशोभना ।
अपाक्रामन्त ता सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ।
वृद्धः परमधर्मात्मा वलीपलितधारण ।
किंकारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभ । [5]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ।
इत्येव प्रब्रुवन्तस्ते हसन्ति स्म नृपाधमा ।
वैशंपायन ।
क्षत्रियाणां वच श्रुत्वा भीष्मश्चुक्रोध भारत ।

[N B This passage, though included in all Bomb ed., is *not* found in Dn MSS even ! — (L 3) T₁ अपश्यंतास्तत सर्वा, G₁ अपाक्रमन्तदा सर्वा — (L. 4) Before line 4, G₁ ins नृपा T₁ °धारक ; G₂ ₆ °धारित (for °धारण) — (L. 8) T₂ G₂ ₄.₅ इति ब्रुवतस्ते सर्वे G₁ नराधमा ; M₂.₃ नराधिपा — Ñ₂ V₁ D₁ वैश° उ°]
— ᶜ) Ñ₁ ₂ V₁ D (except D₂ ₄ ₅) S (by transp) तदा (T₂ G₃ तत ; G₂ °था) स्वय B₁ D (except D₂.₅) कन्या; T G (except G₁ ₅) राजा (for राजन्) — M₅ ins. 998* after 6 and repeats 6ᶜᵈ after it

7 ᵇ) Some MSS °निस्वन — ᵈ) S भीष्मो भीमपराक्रम

8 ᵃ)=Manu 3. 27ᵃ. — ᵇ) T₁ गुणवद्भि° ; T₂ G₂ ₃ ₅ °वदि ; G₃ °वद्य V₁ B D₂.₄ प्रशस्यते — ᵈ) V₁ B D₃ ₄ धन बहु , S धनान्युत

9 ᵇ) K₁.₂ गवामिति — T₁ om 9ᵈ–10ᵃ — ᵈ) S (except G₃, T₁ om) बलादन्ये D₁ (by corr) G₁.₄.₅ [ऽ]वमन्य च

10 ᵃ) T₁ om 10ᵃ (cf v 1 9) B Dn D₁.₂ G₁₋₃ उपयत्यन्ये — ᵇ) Ś₁ अन्यत्, K₁ अन्य , B₃ m Dn अन्या K₂ तु (for च) Ś₁ K₁ ₂.₄ विंदति S स्वय गृह्णति चापरे — After 10ᵃᵇ, N ins

999* आर्षं विधिं पुरस्कृत्य दारान्विन्दन्ति चापरे ।

— Ñ V₁ om 10ᶜᵈ — ᶜ) Ko तमतो ; D₅ तामसो ; S तु मिथो Ko D₅ विद्धि ; D₁ S (except M₆₋₈) वृत्त — ᵈ) Ko ₂ B D °मिर्वृत

11 ᵃ) Ś₁ च (for तु) — ᶜ) S सप्रमथ्य (for प्रमथ्य तु) G₁ महायाहुर् — ᵈ) S धर्मचारिण (G₁ °र्णी)

12 ᵃ) M₂ ₃ तदिमा — ᵇ) Ñ₁ बलाधिक ; S प्रसह्य च (G₃ प्रहस्य च) — ᶜ) D₂ पुन शक्त्या ; S यथाकाम (G₃ °शक्ति)

13 Before 13, T₁ G ins वैश° Ñ₃ ins. 13–14 in marg *sec m* — ᵃ) T G नर(T₁ G₃ नृप)श्रेष्ठान् (G₁.₂ °ष्ठ); M नृपान् सर्वान् (M₃ (*sup lin*) ₃ भीष्म°) — ᵇ) B D₃ ₄ भारत (for वीर्य°) — ᶜ) V₁ B D₂ ₄ महाराज (for स कौ°) — ᵈ) Ñ₂ ₃ V₁ B D (except D₁) °मारोप्य च (V₁ B D₂ ₄ चै) K₁ V₁ B (except B₃) D₂ ₄ ₅ M₅ (*sup lin* as in text) ₆₋₈ स्वय; M₅ तदा (for स्वकम्) — ᶠ) Ñ₁ ₂ V₁ om 13ᶠ S आमन्त्र्य प्रययौ क्षिप्र भीष्मो धी (M घ) जनमेजय

14 ᵃ) S (except M₆₋₈) दर्शयांहून् — ᵈ) S सदस्य

आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ १५
ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ १६
सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्राग्भ्राजद्भिरितस्ततः ।
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूसकषायदृशस्तथा ॥ १७
सूतोपक्लृप्तान्रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ।
प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः ॥ १८
ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १९
ते त्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वांस्तदाच्छिनत् ॥ २०
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २१
स तद्बाणमयं वर्षं शरैरावार्य सर्वतः ।
ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २२
तस्याति पुरुषानन्याल्लाँघवं रथचारिणः ।
रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २३

C 1 4105
B 1 102 33
K 1 109 .4

(for दृशन्तो)

15 [b]) S कवचानि महांति च. — [c]) K4 आबध्नतां चं — [d]) S °भ समपद्यत.

16 [c]) Ñ2 D (except D2 4 5) च सर्वेषा, T G M5 च है(G1 मै)मानां

17 [a]) K (except K1) D5 तै ; Ñ1 3 प्राक्, Ñ2 B Da Dn D1.2 4 च (for ते) S वर्मभिर्भूषणैर्मुख्यै — [b]) Only Ś1 द्राग्भ्राजद्भिः (as in text), K0 प्रकट°, K1 द्राक्चर°, K2 प्रोच्चर°; K3.4 प्रकिर°; Ñ1 प्रावार्य°, Ñ2 V1 B D प्रकीर्य(D5 °त्वर)द्भि, Ñ3 सचार्य°, T G1.2 4 5 M6-8 प्रचल°, G3 प्रचर°, G6 प्रचार्योभि, M3 प्रज्वल°, M5 प्रकाश° K4 Ñ1 ततस्तत., S समतत. — [c]) Ñ3 °जिह्मभ्रूव, D5 °ताम्रास्या, S °जिह्मास्या — [d]) Ś1 K1 सकाशायदृ°, Ñ1 कापायन यनास्तत, Ñ2 V1 B D कापायीकृतलोचना., S कर्षतो दशनास्तदा (G1 °नास्तथा)

18 [a]) K0 2 सूतोपगुप्तान् D5 तुरगान्, S सुदृढान् — [b]) Ñ1 B5 Da Dn D1 सदश्वैरुपकल्पितान्, Ñ2 V1 D5 °धूर्वहान्; Ñ3 °धूर्धरान्, B1 3.6 D2 4 सततोद्यतधूर्वहान्, T1 °श्वोद्यतदूर्वरान्, T2 G5 °श्वोद्धृत°, G2 3 °श्वोद्धृतदुर्गतान्, G4 °श्वोद्धृतधूक्ष्म तान्, G6 °श्वैरभिचोदितान्, M °श्वोद्ध(M5 °द्धृ)तधूर्वरान् — G5 (? hapl) om. 18[cdef] — [d]) Ś1 °णोद्यतान्, K1.3 4 °णान्वितान्, S (G5 om) सर्वोपकरणा° — [e]) G1 धावतमेक Ñ1 एव; D (except D2 4.5) अथ (for एकं). — [f]) K4 G4 अनुजग्मुर् Ñ1 समुद्यता (for उदा°)

19 [d]) A few MSS. तुमल K1 D4 5 S (except M3 5) रोम°

20 [a]) K3 तेष्यष्टदश° — [b]) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D1 5 तस्मिन् Ś1 K1.3 4 T G (except G1 3) °दक्षिपन् — [cd]) K2-4 D5 om च B Da Dn2 D2 4 (corr to) तथांतरा; Dn1 n3 D1 अथातरा; D4 (corr from) तथापरान् (for तदा°) S अप्राप्तान्सोच्छिनत्सर्वांस्तदद्भुतमिवाभवत् — After 20, K4 Ñ3 V1 B D (except D5) ins

1000* आच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।

21 T1 om 21[ab] — [b]) Ś1 K Ñ1 Dn D1.4 5 परि(D4 सम)वार्य त; B3 Da D2 S (except G1 M6-8, T1 om) पर्यवार° — [c]) Ñ V1 D (except D2 4 5) ववृषु, S महता B शरवर्षं च; Da °वर्षाणि — [d]) Ś1 वर्षेणाद्रि मिवाबुदा, Ñ2 V1 B Da D2 4 धारावर्षैमिवा°, S वर्षेणेवाबुदा गिरिं

22 [a]) Ñ V1 Da Dn D1.2 स त, B D4 स तु, T1 G3.4 6 M3 तत्तु, T2 G1 2 5 M6-8 त तु. — [b]) Ś1 Ñ1 3 B Da D2 4 सर्वश K0 शरैर्वार्य समतत, S स तेषामावृणो-च्छरै — Ñ3 om 22[cd] — [c]) Ś1 सर्वांस्ततो, V1 अथ तान्स, B3 5 6 D2 4 अथ सर्वान्, S तांश्च स° — [d]) K0 प्रतिविध्यत्, K1 3 Dn D1 पर्य° K2m D2 त्रिभि शरै — After 22, N (except Ñ3 V1) ins

1001* एकैकस्तु ततो भीष्म राजन्विव्याध पञ्चभि ।
स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्या द्वाभ्या पराक्रमी ।
तद्युद्धमासीत्तुमुल घोर देवासुरोपमम् ।
अस्यता लोकवीराणा शरशक्तिसमाकुलम् ।
स धनूषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरासि च । [5]
चिच्छेद समरे भीष्म शतशोऽथ सहस्रश ।

[(L. 1) K1 भीष्मो राजा विव्या° — (L. 2) Dn D1 पराक्रमन् — (L. 3) A few MSS तुमल — (L 4) K4 Ñ1.2 B1.6 Dn D1 4 पश्यता K2 नरवीराणा K0 शरवृष्टिस° — (L. 5) Da धनूषि च ध्व°]

23 [a]) Ñ D2 4 (by corr) S पु(M पौ)रुष कर्म — [b]) Ñ2 B1 Da लघुचारिण K3 युध्यत पाणिलाघव. — [c]) M (except M5) सर्वे (for सख्ये) — After 23,

C. 1. 4107
B. 1. 102. 33
K. 1. 102. 35

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ २४
ततस्तं पृष्ठतो राजञ्शाल्वराजो महारथः ।
अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ २५
वारणं जघने निघ्नन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।
वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ २६
स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।
शाल्वराजो महाबाहुरमर्षणाभिचोदितः ॥ २७
ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।
तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ २८
क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।
निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ २९
निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ३०
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३१

D4 (marg.) S ins.:

1002* अक्षत क्षपयित्वान्यानमेयपराक्रम ।
आनिनाय स काश्यस्य सुता सागरगासुत ।

[─(var.) 43 (q. v.) ─(L. 1) D4 विक्षतारिश्च; G1 क्षपयमन्यान् G1 °पराक्रमान्]

24 a) K3 S तानिह(K3 °न्विजि)त्य रणे सर्वान् ─ b) N (except B) G6 °शास्त्रभृतां (G6 °विदां) वर ─ c) S सहितो यातो ─ d) Ś1 K0.4 B3.6 Da2 D2 G1 M (M3 sup. lin.) भरतान्प्रति

25 a) S राजा (for राजन्) ─ b) Ś1 (sup. lin.) °यशा ; K1 B3.5.6 D1.4 °धए (for °रथ) S सा(G1 शा)ल्वानामीश्वर प्रभु ─ c) Ñ2 B1.2 Da Dn D1.3m अभ्ययाच्छन् ─ Da1 (hapl.) om. from शांतनव (in 25c) up to भीष्मम् (in 27b) ─ d) M3 (sup. lin. as in text) 5 °व शरै

26 Da1 om. 26 (cf. v. l. 25) ─ a) S कुञ्जरं (for वार°) T1 कुञ्जरो (for जघ°) Ñ2 V1 B D (except D4, Da1 om.) भिदन् ─ b) N (except K1.4, Da1 om.) वाशिताम् Ś1 अथ समाप्तो; D4 समनुप्राप्तो; D2 उभय प्रा°; S समये (G1 सहितो; G2 समरो, G4.5 समरे) मत्तो (M3 संगमे यत्तो)

27 Da1 om. up to भीष्मम् ─ a) K0 B (except B6) Ñ1.2 V1 Dn D1.2.6 T2 G1.2.4 स्त्रीकामस ─ b) T1 G1.2.6 M1-3 शाल्वश्चा(T1 °ल्व प्रा)ह स (M1-3 म); T2 G3.4.5 स शाल्वश्चाह ─ c) K1.2 D1 शाल्वराजो; S (except M3.4) शाल्वेनैव (T1 G4-6 °नैव; M6-8 °नापि) ─ d) K0.2 D1 अभिनो°; K3.4 अपि चो°; Ñ2 D (except D1.4.5) प्रचो°

28 b) Ñ1.2 T2 G परबलार्दन (G6 परमकोपन); T1 °दन° ─ After 28ab, S ins.:

1003* शाल्वराज गुणमन्द्रो न्यवर्तत परंतप ।

─ cd) Ś1 तद्वाक्यवाकुलित; K1 °इच्याद्दर्शित ; B1.6 D4 °क्योत्क(B1 °रकु)लित Ñ2 °रिवोज्ज्वलन् S क्रोधेन चापि (M सम्र) ज्वलितो विधूम इव पावक ─ After 28, N ins.:

1004* विततेषु धनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ।;

while S ins.:

1005* दहन्यथा कृष्णगति कक्ष वातेरित प्रभु ।

29 a) Ñ1 सन्न धर्मं ─ b) S अभितो (T2 G6 अभीतो, G1 ह्यभि°; G3 विभी°; M वृष्ट°) राजसत्तम (M6.7 °म) ─ d) K1.2 (orig.) D4 शाल्व S भीष्म प्रहरतां वर

30 a) Ñ3 विनिवर्तित च त दृ°; S निवृत्त (G1.2 °वर्तं) ते तु त दृ° ─ b) Ñ1.2 सर्वपार्थिवा S हतशेषा हि पार्थिवा ─ d) Ś1 K शा(K1.2 सा)ल्वभीष्म (by transp.) K0 Dn D1.2 °समागम S °साल्व°

31 a) S (except G6) गोवृषाविव Ś1 K1 चोन्मत्तौ ─ b) N (except Ś1 K1) वासिता° ─ c) K1.2.4 B (except B5) Dn D4 T1 G6 M °मभ्यय° ─ d) S गोष्ठेष्विव मदर्पमौ ─ After 31, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1006* तत क्रुद्ध शांतनवो दृष्ट्वा त नृपमागसम् ।
साल्वेश्वर स राजान हयान्क्रुद्धोऽभ्यचोदयत् ।
सशरश्च धनु श्रेष्ठ सज्य कृत्वा नरर्षभ ।
समभ्यधाय दुर्धर्ष सशार सशरासन ।
अभ्यद्रवत्साल्वपतिं युद्धाय कुरुपुंगव । [5]
ययौ वक्त्रनिर्विशन्गाएव प्रसापयान् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजान साल्व शांतनवोऽब्रवीत् ।
कन्यार्थे च तत साल्व प्रावर्तत महाहवे ।
ततस्तु युद्धमभवत्तदा राजन्यधयपरे ।
भीष्मस्य चैव राजर्ष साल्वस्यापि तथैव च । [10]

[(L. 2) D4 M साल्वेश्वरा(D4 साल्वराजा)य त्वरितो ─ (L. 3) T2 G (except G6) कृत्वा महाबल ─ (L. 6) G1.2 सप्य]

─ G1.2 cont.:

1007* आयोध न महाघोरमिन्द्रऐन्यारिणोरिव ।

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३२
पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ३३
लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।
अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ३४
क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः ।
क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ३५
सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः ।
यावदेनं निहन्म्यद्य भुजंगमिव पक्षिराट् ॥ ३६
ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्गाच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ३७
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ।
अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ३८
कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ।
ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ३९

C. 1 4123
B. 1 102. 50
K. 1 109. 52

भीरूणां भीतिजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ।
सुराणां विस्मयकरं दुष्टानां प्रीतिविवर्धनम् ।
अदृष्टमश्रुतं कैश्चित्सर्वलोकभयंकरम् ।

32 [b]) D4 S शरैश्चावारयत्प्रभुः. — [c]) K1 D4 S साल्वराजो. A few MSS नरश्रेष्ठ and °श्रेष्ठ. — [d]) Ñ1 °दाशु वै. D4 S बहुशोऽमत भारत. — After 32, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

1008* विव्याध च तदा भीष्मं वामपार्श्वे स्तनान्तरे ।
त्वरमाणस्त्वराकाले क्षत्रियर्षभसत्तम ।
[(L. 2) G3.6 तदा काले. G3 क्षत्रिय भरतर्षभ.]

33 [a]) S दृष्ट्वा तु भीष्मं व्रणितं (D4 marg. sec. m. ins. this before 33[a]!). — [b]) S राज्ञा (for भीष्मं). Ś1 K1 D4 S साल्वेन. — Ñ2 om. 33[cd]–34.

34 Ñ2 om. 34 (cf. v. l. 33). — [b]) Ñ1 D (except D2 4 5) समरे; S पृथिव्यां (for संयु°). — [cd]) Ś1 K1.2 साल्वं. K2 B1 D (except D2 4 5) नराधिप. S साल्वं स(T1 साधु त)पूजयामासुर्वाग्भिर्नृपतिसत्तमाः.

35 [ab]) Ñ2 D (except D2 4 5) ततो, S तु ता. (G1 तं; G2 तद्) (for तदा). K2 राजन् (for वाचः). S (by transp.) श्रुत्वा वाचः (G1 °चा). — [c]) S °नवः साल्वं. — [d]) K2 °ति चाब्रुवन्, K4 S °ति चाब्रवीत्, Ñ1 °त्यधावत.

36 [a]) S भीष्मो (for क्रुद्धो). — [b]) Dn2 T2 G (except G1.6) यत्रैव. — After 36, D4 (marg. sec. m.) ins.:

1009* तद्वचः सारथिः श्रुत्वा यत्र शाल्वस्ततो ययौ ।,

while G1 2 ins.:

1010* न भेतव्यं त्वया सूत तस्मात्साल्वनृपात्मजात् ।
पश्यतस्ते वधिष्यामि साल्वेशं पश्य मे बलम् ।
पतेत्त्वयि शरः कश्चिन्नाहं साल्वस्य शत्रुः ।

37 Before 37, Ñ2 V1 ins. वैश° उ°. — [a]) S तद(T1 sup. lin.) 2 G1 4 5 M8 °दा)स्त्र. — [b]) K0 8 S पार्थिव (for कौर°). — V1 is missing from 37[cd] up to 1. 127. 21[a]; the MS. is wholly ignored up to the end of the lacuna. — [c]) K1 मृश्नात्, K2 विद्धा., Ñ1 D2 G1.5 M5 मृद्नन्, Ñ3 B6 हत्वा, T1 विध्वा. — [d]) K0 3 Ñ3 Da1 नराधिप. Ś1 K1 शा(K1 सा)ल्वराजो नराधिप (K1 नरर्षभ), Ñ1 2 B Dn D1.2 4 5 शाल्वराजस्य भूपते (B3 D4 °ते°, D2 °ति), S साल्वराजस्य पार्थिव° (G2 4 5 पार्थिव, M8 भारत).

38 [b]) K0 Ñ1 2 B Dn D1 2 4 शाल्वराजस्य. S भीष्मस्तस्य परंतप. — [c]) S ततो. Ś1 K0 2 B3 Da D2 °शार्दूल. — [d]) S न्यहनत्तस्य. — After 38[cd], G1 ins.:

1011* अर्धचन्द्रेण बाणेन धनुश्चिच्छेद जह्नुज ।

— M8 om. 38[ef]–39. T2 reads 38[e]–39[b] in marg. — [e]) Ś1 चानलेनैव; K Ñ1 3 D5 चास्य शैलेन (K1 चाप्यथान्येन), Ñ2 B1m Dn D1 चास्या(B1m °प्य)थैन्द्रेण; S (M8 om.) चास्य साल्वस्य. — [f]) S (M8 om.) न्यहनत्. — D4 (marg.) S (T2 marg.) ins. after 38 (M8, after 38[cd]):

1012* साल्वस्तु विरथो राजन्हताश्वो हतसारथिः ।
निक्षिप्य च धनुः श्रीमान्भूमौ तिष्ठदवाङ्मुखः ।

39 M8 om. 39[ab] (cf. v. l. 38). — [a]) Da D2 4 5 T G नरश्रेष्ठो, M (M8 om.) विजित्यैनं. D2 reads 39[cdef] in marg. — [cd]) Da नृपसत्तम°. T G M6–8 विसर्जयामास नृपं जीवन्तं तं नरा(M6–8 जना)धिप ; M3.5 तर्जयामास नृपतिं स जीवन्तं नराधिप (M8 °प). — T1 G1 2 M read 41 after 39[cd], G3–6, after 39[ef]. — [ef]) S साल्वोऽपि राजा स्वं राष्ट्रं सम्प्राप्तो नचिरादिव. — After 39, N (D2 marg. sec. m.) ins.:

1013* स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा ।

C 1.4124
B 1.102.51
K 1.106.53

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय ॥ ४०
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४१
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ४२
अक्षतः क्षपयित्वारीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ४३
स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।
यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ४४
ताः सर्वा गुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥ ४५
सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ।
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ४६
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ४७
मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।

---

40 ^{a}) S तत्र ये चासन् (by transp.). — D1 reads 40^{c}–41^{b} after 42^{ab} — ^{c}) S तेपि स्वान्येव (by transp) — ^{d}) K3 Ñ1 2 B1 Dn °पुरजया S हतशेषा प्रचक्रमु — After 40, S ins :

1014* ते वनानि च रम्याणि शैलांश्च सरितस्तथा ।
अतिक्रम्य च राजान स्व स्व राज्य प्रचक्रमु ।
भीष्म स्वयवरे कन्या विजित्य कुरुसत्तम ।
[With line 1 of 42^{cd} — (L 2)=Line 2 of 1016*]

41 For the position of 41 in S cf v l 39 — ^{a}) S ततो (for एव) G3 निर्जित्य. — ^{b}) S तिस्रो रूपगुणान्विता (Me-s ययौ शांतनवस्तदा) — After 41^{ab}, G1 ins

1015* निहत्याजौ नृपान्सर्वांश्चित्रक्षिविद्राव्य सैनिकान् ।
यशः कीर्ति मद धैर्य नृपाणामपहृत्य च ।

— ^{c}) B D3 4 प्रयातो A few MSS हस्तिन° Me-s कुरुक्षेत्रं पुण्यतम (cf 1016*). — After 41^{c}, S (except T2 Me-s, G4 om line 2) ins

1016* भीष्म शांतनवस्तदा ।
अतिक्रम्य च राजान स्व स्व राज्य प्रचक्रमु ।
कुरुक्षेत्र पुण्यतम
[(L 2)=Line 2 of 1014*]

— ^{d}) Me-s राजस्य (sic) कौरव — After 41, N ins

1017* विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम् ।
यथा पितास्य कौरव्य शतनुर्नृपसत्तम ।

42 S reads 42^{c}–43^{b} before 42^{ab} — ^{a}) B D3 4 Me s अचिरेणैव — ^{b}) Ś1 K D त्वभ्याशा°; Ñ2 त्वत्यका°; B D1 सोभ्यका°; D1 त्वत्यगाम; D2 सोभ्यगा°; T G अतिक्रम्य Ś1 K1 2 Ñ2 P2 Dn1 D5 T G °धिप ; K0 2 4 Ñ2 °धिपाः M समतिक्रम्य बुद्धिमान् — After 42^{ab}, D1 reads 40^{c}–41^{b} — ^{c}) S चापि (Me शैलान्) (for चैव) — ^{d}) Me सरांसि (for शैलां°) Ś1 K2 4 B3.5 D4 T G (except G1) M2 विविधद्रु° D5 शैलाश्चानाविधद्रु°

43 =(var) 1002* (q v) For sequence of S cf v l 42 Dn1 om 43 — ^{a}) T2 G3 4 5 कपयित्वा Ñ1 8 D2 (m as in text) °त्वा तान्; M2 4 °त्वान्यान्; Me-s °त्वारिं — ^{b}) K0 2 S तानसंख्येयवि° (Me-s असंख्येयपराक्रम)

44 ^{a}) Ñ सुता इव S सा स्नुषा इव ध° — ^{b}) Ñ1 2 D (except D4 5) भगिनीरिव S भगिनीरनुजा इव — Ñ1 8 om 44^{cd} — ^{c}) Ñ2 स्नुषा इव च गांगेय ; S (except T1) यथावद् (T2 वा, Me-s च) दुहितृश्चैव (M2 3 पिता यथैव दुहितृ) — ^{d}) K4 Ñ3 B1 D (except D3 4 5) परिगृह्य K0 °गृह्यायययौ B2.6 D4 नृप; B5 D3 नृप (for कुरून्) T1 G1.2 6 M प्रगृह्य प्रययौ कु°; T2 G2 4 5 °गृह्य कुरून्ययौ — After 44, S reads 46^{ab} for the first time (v l स तु for सतां) — After 44, N ins

1018* आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातु प्रियचिकीर्षया ।
[Ñ2 B D3 4 रथमारोप्य (for स महा°)]

45 ^{a}) Ś1 सर्वास्ता (by transp) K2 4 Ñ B D (except Dn) T2 G (except G3 6) M2 सर्वगुण° — ^{d}) Ś1 K1 °मार्जिता S विक्रम्य मुदितो ददौ

46 S repeats here 46^{ab} (cf v l 44) — ^{a}) K4 स त, Ñ B1 स तद्; Dn D1 एव; D3 4 (by corr) S स तु; D4 ततो (for सतां) — ^{b}) S विधिदृष्टेन कर्मणा — ^{d}) S (except M2) विवाहमुप° — ^{e}) K3 सह रह S °वत्या समीपेष (M2 3 तु; Me-s च)

47 ^{d}) S °धीमनससद्रि

48 ^{a}) Ś1 K0 [s]सौ नृपति ; K1 नृपति° (sic), S शाल्वपति — ^{b}) Ś1 Ñ1 वि; K1 वै; Ñ2 B1 2 D (except

तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ४८
मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ४९
एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ५०
स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥ ५१
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५२
तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ५३
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ५४
आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ५५
स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ५६
ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ५७
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।

C. 1 4143
B 1 102 71
K. 1 111 7

D2 4) T1 G6 हि, G2 पि, M6 तु (for भि) — c) S राजन् (for पूर्वम्) — d) S तथा (for एष) K0 °म. पितुर्मम

49 a) K3 °तव्योसौ — b) K1 S साल्व° D5 तत्र, G3 राज (for तस्मिन्) — d) B Dn D1 4 S धर्मतत्त्व (Dn D1.4 M3 °तत्त्व) समाचर (T1 तन्मा तत्त्व त्वकुमर्हसि, G1 धर्मांत त्व समा°)

50 Before 50, S (except M5) ins वैश° — a) Ñ3 B3 D5 T2 M6–8 तदा, T1 G M3 5 तथा (for तया) — c) B1 M (except M5) °गमद्धीरो — d) T1 ता स्वैरकर्मण — After 50, D4 (marg) S (M6–8 om lines 2–3, M3 5 ins them after 51ab) ins

1019* अन्यासक्ता त्विय कन्या ज्येष्ठा क्षात्रे मया जिता ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतमङ्गलवाचना ।
निर्दिष्टा तु परस्यैव सा त्याज्या परचिन्तनी ।
इत्युक्त्वा चानुमान्यैव भ्रातर स्ववशानुगम् ।

[(L 1) T2 G4 5 (all m as in text) M6–8 अन्यस° T1 G3 M क्षत्रे (M7 क्षेत्रे), G1 त्ववा, G2 4.5 अवा (for क्षात्रे) — (L 2) M3 5 या तु (for कृत-) D4 G3m °मगलकौतुका, T2 °कौतुकमगला — (L 3) G3 4 (m as in text) वरस्यैव D4 G1 3 4m 5m 6 M2 5 सा वर्ज्या — (L 4) T2 चानुमन्यैव M6 °वरानुग]

51 a) Ñ1.2 D (except D2.4 5) विनिश्चित्य स (by transp) K Ñ D2 धर्मज्ञैर्; S तै सार्धं — b) Ñ D3 S (except M3) धर्मकोविदै (for वेद°) — After 51ab, M3 5 ins lines 2–3 of 1019* (of v l. 50) — c) K2 S (except G3) ततो (for °दा)

52 b) Ś1 भ्रात्रे प्रादाद् (by transp), G (except G3 6) भ्राता भ्रात्रे

53 a) Ñ B D (except Da1 D5) तयो पाणी; M (by transp) पाणिं तयो Ñ2 Dn M3 तु, T2 G1 2 4 5 [ऽ]सौ (for स) — b) K4 D4 °गर्वित — After 53c, D4 (suppl fol sec m) S ins a passage of 129 lines given in App I (No 55) and *repeats 53abc thereafter* — Ñ3 om 53cd

54 a) K3.4 ते चैव D2 युवती (for बृह°) Ś1 K0–2 D5 ते बृहत्यौ (Ś1 °हती) तथा (K2 तदा) श्यामे, S ते चापि वनि(M6–8 वदि)ते श्लाघ्ये — c) S (except M3) °नखे (T1 G2 °नख) श्यामे

55 a) Ś1 K1 आत्मन प्रतिमोसौ नौ (K1 वा), D5 °रूपा वै, S आत्मरूपानुरूपो नौ (T G1 4 M3 5 सौ) (G3 आत्मानुरूपरूपोसौ) — b) T2 G1 4 6 M3 स ते; G2 5 स्पृ° (for स्थि°) — c) K1 कल्याण्यै, Ñ2 3 B D (except D5) °ण्यौ, T1 तुल्यासा — d) K2 तत , K4 Ñ2 B1 D शुभे (D2 तदा, marg corr to इति, D4 as in text), T1 च ते (for तु ते) M ते ततोभिरतेप्सु(M3 5 °ते ह्यु)भे — After 55, T G (except G5) ins

1020* अन्योन्य प्रीतिसक्ते च एकभावाविव स्थिते ।

[T1 °भावाविति; T2 °भावे इव, G1 °भावादव; G2 °भावादिव]

56 a) K0 पतिश्च रूप°, Ñ1 तथाश्वरूप°; Ñ3 °श्विसदृशो रूपे, M गधर्वरूपोतियुवा — b) Ś1 K B5 Dn D1 5 देवतुल्य°, G2 देव सत्व°, M3 °सर्पे — d) B1 D (except D2 5) M6–8 °थनो रह

57 a) K2 S समास(T1 M °यु)क्तो, B3 5 6 D2 4 महाराजो — b) M विहृत्य (for °हरन्) T G नान्य चेतसा (for पृथि°) — c) M स्त्रीसक्तस्तरुणो राजा — d) Ñ1 3 B Dn D1.2 4 M यक्ष्मणा Ñ1.2 Da प्रत्य°,

C. 1. 4143 B. 1. 22. 1 K. 1. 111. 7

जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ५८
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ।
ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुंगवैः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।

B Dn D3 4 °गृद्धत

58 After 58, N (except Ñ3) ins

1021* धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायण ।

59 ab) S तस्य प्रेतस्य कार्याणि भीष्म सर्वाण्यकारयत् — b)=1 95 5d, 96 1d — c) M6-8 भीष्मो वि° — e) K6 विद्वद्भि M6-8 °तो धीमान् T1 ऋत्विक्पुरोहितैर्भीष्म — f) K4 मुनि°; Ñ3 S °जांगल°

Colophon om in S — *Sub-parvan* K0 2 Ñ1 3 V1 B1 संभव — *Adhy name* K0 3, 4 विचित्रवीर्यविपत्ति (K0 °विनाश); Ñ1 आपच (followed by समास); Ñ3 V1 Da Dn D1 विचित्रवीर्योपरम — *Adhy no* (figures words or both) K0 98, B1 100, Da1 99, Dn1 101 — *S'loka no* Ñ3 68, Dn 66 — *Aggregate s'loka no* Dn1 4143

97

1 Ś1 K1 D1 om. उवाच; S om the ref — b) B6 T G1 3 4, 5 °गर्धिनी — cd) Ś1 K1 श्राद्ध- (for कृत्वा) S कृत्वा प्रेतस्य कृत्यानि (T1 M कार्याणि) स्नुषाभ्यां सहिता तदा (M1 सह सगता) — N ins after 1

1022* समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं धर्मभृतां परम् ।

[K0 Ñ1 3 Da Dn D1 3 शस्त्रभृतां Ñ3 B D2 4 भर्तृशोकनिर्पीडिते (for the posterior half).]

S on the other hand ins after 1

1023* माता सत्यवती भीष्ममुवाच वदतां परम् ।

(cf v 1 2).

2 a) Ñ1 B D4 पतिवंश च; D2 पवित्र यशः — b) K (except K1) Ñ1, 3 Da1 D3 भामिनी, Ñ3 B Da2 Dn D1 2 4 भाविनी, T G1-3 M शोभन G6 शोभन परमास्पद — cd) K3 महाभाग, Ñ3 B1 Da °स्मान; D5 °भाग Da इद (for वाक्य) S सत्यवत्यभिसप्रे(T1 G1 2 °प्र)क्ष्य भीष्म वचनमब्रवीत् (cf 1023*) — After 2, S ins

1024* दु खार्दिता दु शोकेन मज्जन्तीव च सागरे ।

3 Before 3, M ins सत्यवती — a) G1 धर्मयुक्तस्य — b) B (except B3) Da2 D2 4 G3 कौरवस्य T G (except G6) महात्मन — cd) S (except M3) कीर्तिश्च पिंड(G1 2 °डि; G3 पुण्य)श्च (by transp) Ñ1 धर्मश्च (for कीर्ति°) B (except B6) Dn S (except M3, 6-8) संतानश्च प्रतिष्ठित Ś1 त्वयि पिंडश्च संतानकीर्तिश्चैव प्रतिष्ठित — After 3, S ins

1025* भ्राता विचित्रवीर्यस्ते भूतानामन्तमेयिवान् ।

4 b) B3 Da1 M स्वर्गाय; T G स्वर्गं च (for स्वर्गोप°) B3 (m as in text) स्वर्गोपकरण — M6-8 om. 4cd — c) A few MSS वा (for च)

5 a) D2 वेद (for वेत्थ) Ś1 K Da2 D4 वेत्सि धर्मं हि ध°; Da1 सर्वं त्व वेत्सि ध°, S वेत्थ (G1 2 °त्सि) धर्मस्य तत्त्व च (G2 धर्मं च सत्य च; M1 तत्त्व च धर्मस्य) — b) Ñ1 2 वा (for च) S सामान्यस्येतर(G2 °स्येव त)स्य च — c) K0 2 D2 T1 G1 2 6 M2, 8 च; T2 G3 4, 5 M6-8 तु (for त्व) M स्मृतीर् Ñ3 D2 3 वेद — d) K4 Ñ3 D4 वेद T1 धर्मांश्च; T2 G6 शास्त्राणि, G1 दोषश्च (for वेदां°) K3 Ñ1, 2 B D (except D1) वेदांगानि च स°

6 a) S व्यवसाय (G2 °हार) K1 T G1-3 6 M च धर्मेषु; B1, 6 G1 3 च सर्वेषु — b) Ś1 कुलाचारांश्च — D4 om. 6cd

विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ५
व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।

C 1 4162
B 1 103.17
K 1 112.17

---

7 ^{a}) Ñ1.3 सुभृशमाश्वास्य; D5 °माश्चर्यं, S °मैश्वर्यं (M5 परं समाश्वास्य) — ^{c}) Ś1 कार्यत्वाद्, K1 काया त्वद्- S वक्ष्यामि त्वा यथा प्राज्ञ (G1 °ज्ञा)
8 ^{a}) K0 om. 8^{a} K3 पुत्रश्च ते Ś1 स पुत्रस्तव भ्राता वै — ^{b}) Ñ1 S यवीयान्, Ñ2 D3 बलवान् S कुलवंशभृ(T1 °कृ)त् — ^{d}) K1 B3 6 D1 4 G1 3 °र्षभ
9 ^{a}) S तस्य चेमे महिष्यौ द्वे (G6 तस्य देव्यौ भगिन्यौ ते) — ^{b}) K4 D2 T1 G (except G1) M5 उभे (for शुभे) G6 अविकावालिके उभे — After 9, S ins
1026* धर्म्यमेतत्परं ज्ञात्वा
[T G (except G3) M3 धर्मं. T1 G1 एत, T2 एव G3 कुलं ज्ञा°]
S completes the line with 10^{b}, which is followed by 10^{a} (see blow)
10 ^{ab}) S read 10^{a} after 10^{b} M5 यतस्व (for कुल°) K2 S (except G1) च (for न) — After 10^{a}, S ins
1027* सतानकुलवर्धनम् ।
[See above T1 G1.3 4 सतान कु°]
— ^{c}) K (except K2) B D महाबाहो — ^{d}) Some S MSS धर्म्यं K2 त्व (for इह)
11 ^{a}) S राजन् (T1 M °ज-) राज्येभि° — ^{b}) K3.4 Ñ3 D2 4 T M (except M5) भरता° K0 2 वै, K4 D2 G5 हि (for च) — ^{c}) S कुरु कौरव्य (G6 कल्याण) — ^{d}) Ś1 D5 मा निमज्जे , S मा त्व हिंसी (G6 धर्मस्ते ह); Cd as in text — After 11, K4 D2 4 (both marg sec m) ins
1028* अग्निहोत्रं त्रयो वेदा सतानमपि चाक्षयम् ।
एषा त्रयी तु सप्रोक्ता स्वर्गमोक्षफलप्रदा ।
[Cf. 1 94 60-61 —(L 1) D4 पचानामपि]
12 Before 12, Ñ2 B D (except D5) M3 ins वैश° उ° (M3 om उ°) — ^{a}) Ś1 K (except K0) Ñ B1 D3 तु, B3 D3 D1 5 स (for च) — ^{b}) A few MSS परतप — ^{c}) Ñ2 D (except D2 5) इत्युवाच K (except K1) Ñ B1 5 D (except D2) अथ (for स) — ^{d}) K0 D3 D5 धर्मं Ś1 K1 उत्तम S धर्ममेव तत परं
13 Before 13, D4 (marg) S ins भीष्म , D4 cont. उवाच — ^{ab}) D5 transp परो धर्मं and त्वया मात S मात. प्रकीर्तित — ^{cd}) K4 त्वमपत्य K3 4 Ñ1.2 B वै पुरा — For 13^{cd}, S subst
1029* राज्यार्थे नाभिषिच्येय नोपेयां जातु मैथुनम् ।
भवत्या मतमाज्ञाय कृतमेतद्व्रत मया ।
14 ^{a}) K2 पर वृत्त S जानीषे यत्तदा वृत्त — ^{b}) Ś1 Ñ1 T1 G2 6 M (except M3 5) तदतरे — ^{c}) S सत्येन (for सत्य ते) — ^{d}) D3 तत (for पुन) S पुनरेव ब्रवीमि ते
15 B5 (hapl) om 15^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 परित्यजामि — ^{b}) G3 देवि (for राज्य) — ^{c}) G2 4-6 -भ्यधिक°, G3 ह्यधिक°
16 ^{b}) M6-8 रसमुत्तम — ^{c}) K2 4 transp तथा and त्यजेत्
17 K4 (hapl) om 17 — ^{b}) T1 G1 3 M अथ (for

C 1. 4172 B. 1. 103. 17 K 1. 112. 17 त्यजेच्छन्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥१७
विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रींल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥२०
जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१
यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

तथा) Ñ3 Dn1 G3 उष्णता — c) K0 3 Ñ B D (except D5) G3 तथाकाश — d) S (except T2 G3 6) चन्द्र (for सोम) Ñ1 शीत तथा (for शीता°)

18 a) S transp विक्र° and वृत्र° — d) K1 B3.6 Dn1 D5 G2.6 M6-8 व्यवसेय (K1 °य, M6 °ए) — After 18, D5 (marg) S ins:

1030* तत्र जात्वन्यथा पार्थ लोकानामपि संक्षये ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यमदनस्य वा ।

[(L. 2) T1 °क्यस्य धनस्य, G1 M6-8 °क्यस्य नदस्य]

19 Before 19, D5 (marg) S ins वैश°; D5 cont उवाच — ab) B D5 4 च (for तु) S त(M6-8 अ)थोक्त्वा माता पु° धर्मज्ञेन महात्मना — c) G1 पुत्र (for भीष्म) — d) S पुनरेवाभ्यभाषत (T1 °रेव मब्रवीदिद; M5 °रेवा मब्रवीद्वच) — After 19, S (except T1 G6 M3 4) read (with v. l.) 21ab for the first time (cf. v. l. 21)

20 T1 G1 6 (haplo.) om. 20. Before 20, D5 marg. ins सत्यवत्युवाच — ab) K1 सत्यवतां वर S (T1 G1 6 om.) जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्य सत्यवतां वर (M सत्यपराक्रम) — c) G3 त्रैलोक्य; M6-8 (by transp.) लोकांस्त्रीन् K0 इच्छया सत्यजेल्लोकान् — d) T2 G1 2 4 च (for त्व) Ś1 K1 कर्मणा (for तेन°)

21 T2 G1-3 M6-8 repeat here 21ab (cf. v. l. 19), M3 4 repeat (with v. l.) 21ab consecutively — a) B (except B1) Dn1 n2 D4 G2 चैव; M6-8 चैम K3 4 हे; B1 तु (for तन्) Ś1 K0-2 D5 °मि ते स्थितिं (K1 °ध) सत्ये (K0 धर्मे) S (T2 G1-3 M6-8 all first time, M3 second time) अनुजानामि तत्सर्वं (G3 M3 4 सर्वं सत्; M1-3 सत्यं त) — b) Ś1 K Ñ1 2 D (except D4) मदर्थे Ñ1 3 B D (except D2 4 5) यच्च भाषित — c) Ś1 K1.2 °द्धर्ममवेक्ष्यैव; K0 2 4 °मवेक्ष्येम (K0 °मां); Ñ1 °द्धर्मं त्ववेक्ष्येह; Ñ2 3 D (except D5 6) °द्धर्मं त्वमावेक्ष्य (D5 °क्ष्ये) — d) Ñ3 B D5 4 वहेतां महतीं धुर; D5 मा वहेतां महीं धुर

22 a) D5 न ते कुलस्य तन्तुश्च; S यथा तु न कुलं चैव — b) S (except G3) लोकश्च — c) S (except T3) सकामा वै (G6 °मास्ते) (for प्रहृ°) — d) S (except T3) तथा त्वं कर्तुमर्हसि — After 22, D5 (marg.) S ins:

1031* आत्मनश्च हितं तात प्रियं च मम भारत ।

After the above, S reads an additional colophon *Adhy. no.* T1 99, T2 49, G M 50 (G3 51)

23 Before 23, D5 (marg.) S ins वैश°; D5 cont उ° — a) S तां तु लाल्प्य(M °प्य)तीं (G3 लोलप्यतीं) दृष्ट्वा — b) K3 °वर्धिनीं; B3 6 T2 G1 3 °गर्धिनीं — c) Dn1 धर्मापेत मवतीं तां — d) K (except K3) भूयो भीष्मो (by transp.) S भीष्मो वचनमब्रवीत्

24 Before 24, D5 marg. ins भीष्म उ° — a) Dn1 राजधर्मान्, S क्षत्रधर्मं — b) M3 सर्वं Ś1 विनेनशः; K1 M6 विनी°, B3m च नीनशः; G2 M3 विनाशय; M7 8 धनी° G3 मा न सर्वायनीनश — cd) S धारणेन सतस्याहु क्षत्रियां (G1 4 °या; G2 य) परमां (M °म) धृतिं (M3.4 त्यृषि; M6 वृषीन्; M7 8 धृतीन्)

25 a) T2 G (except G1) M3 सतारो — b) S स्यात्पुनरेव हि — c) Ś1 K1-3 B1 त ते धर्मं, S क्षत्रध°. — d) S क्षत्रियाणां पुरातन

26 a) K0 Da त्व (for त) Ñ1 B D प्रतिपद्यस्व — c) M (except M3) °द्धर्मेषु कु° — d) Ś1 K1

९८

भीष्म उवाच ।
जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
क्रुद्धेन च महाभागे हैहयाधिपतिर्हतः ।
शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ १
पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ २
एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३
ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ४
पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ५
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ६
उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ७
उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।

O 1 4181
B 1 104 11
K. 1 113 11

लोकधर्मे, Ñ1 °यात्रा; D2 T2 G °तत्व
Colophon om in S — *Sub-parvan* K0 8 Ñ1 2 V1 B5 संभव — *Adhy name* K3 4 सत्यवतीवाक्य, Ñ1 2 V1 भीष्मसत्यवतीसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K0 99, Da1 100, Dn8 102, D4 101 — *S'loka no* Dn 26 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4169

98

1 K1 T1 G1 M om. उवाच, T2 G2–6 om the ref — [b]) S निशम्य वचनं (T1 G1 M3 5 निधनं) पितुः — After 1[ab], D4 (marg) S ins
1032* राजा परशुहस्तेन,
completing the line with 1[d], which is followed by 1[c]. — [c]) D4 (marg) S महाप्राज्ञे (D4 °ज्ञि; T1 °ज्ञैर्) B D (except D5) राजा परशुना पूर्वं — After 1[c], D4 (marg) S ins
1033* हैहयस्य महात्मनः ।
[D4 T1 हैहय°]
— [d]) Ś1 K1 S (except T1 M6–8) हेहया° — Ñ1 8 om 1[ef] — After 1, N (except Ñ1 8) M6–8 read (with v l) 5[ef], Dn M6–8 repeating the line in its proper place
2 [b]) K0 Da S (except M8) विमुञ्चता, B5 वियुञ्जता — [c]) S क्षत्रमेकेन (M6–8 क्षत्रियकुलं) — [d]) K1 S रामेण ज°
3 [c]) S रोषेण (G1 M6–8 रामेण) (for पृथि°) — [d]) S °या मही — After 3, K4 Ñ2 Dn ins
1034* एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।

4 [a]) D5 संभूय साध्वीभिः, S संभूय संभूय (M5–8 च वर्धितं क्षत्रं) — [b]) Ś1 K D5 ततस्तत (for सम°) — [d]) Ñ2 B D (except D5) °र्वेदपारगैः ; S °णेभ्य इति श्रुतिः
5 [ab]) B6 Da1 D1.5 G1–5 Cd पाणिग्रहस्य K0 T2 G2 4 5 तनया K0 निश्चय, Ñ8 °श्रय, T2 G3 4 5 °ताः M पाणौ गृहीतु पुत्रेति वेदे विकथितं भृशं — [d]) B1m 8 Da2 G1 8 M6–8 ब्राह्मणास्ता — Ñ1.8 om 5[ef], N (except Ñ1.8) M6–8 read 5[ef] after 1, Dn M6–8 repeat it here. — [e]) M5 लोकेप्वाच° N (except Ñ1.8, but incl Cd) M6–8 (the three latter with Dn for the first time) लोकस्य (K2–4 Da1 Dn °स्या°; D4 लोक आ) चरितो धर्मः, T1 लोकोप्याचरता दृष्ट — [f]) Ñ2 B1m 8 5 Da पुनर्भुवि Dn D1 4 M6–8 (with Dn for the first time) तेनापि किल दुश्चरः — After 5, K3 4 Ñ2 B D T2 ins
1035* ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
[(L 1) K4 °भवन्महत् — (L. 2) K4 D1 इदं K3 4 चैव तु (K3 चैवात्र) वक्ष्यामि इति°]
6 [a]) S अथोचथ्य (G2 °त्य) — [b]) Ś1 आसीदृषिश्च बुद्धिमान्, S °द्धीमान्महानृषिः — [cd]) S भार्या च ममता नाम बभूवास्य महात्मनः. Here and below G3 (several times) reads मरता for ममता
7 [a]) S उचथ्यस्य — [b]) S °धा यो दिवौ° — [d]) Ñ1 8 सोम्यप°, Ñ2 B D (except D5) अन्व°, S सोम्यमन्यत (T1 (before corr) G3 M3 (*sup lin*) °नदत) Cd cites अन्वपद्यत (as in text)
8 [b]) Ś1 K D2 5 वरवर्णिनी, B2.6 °तां वरा. — After

अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ८
अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ९
अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १०
एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ११
संबभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १२
भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १३
शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ १४
यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ।

8ab, G1 6 M3 ins ममता — c) Ś1 K1 2 °धंदीत्यह, K0 4 Ñ3 B D °र्धा त्वह, K3 °धी प्रह; Ñ °र्धंतिन्यह; S °धंदयस्मि से (G3 त्वह्). Ñ1 2 मग्रा, Ñ3 भ्रात , B3 भ्रातु — d) M मिय (for इति) B3 तव ज्येष्टस्य धीमत ; D3 °नान्यत्र रम्यता, T1 G1-3 °न रमता मयि

9 a) K0 स्वयमेव (for अयं च मे) Ś1 Ñ1 3 महाभाग ; D3 M6-8 महान्गर्भ — b) Ś1 च मे (for एव) — After 9ab, M6-8 read 12ab — cd) K0 एव; Ñ3 B D (except D3) अपि (for एव) S औतथ्यो गर्भं आधत्से षडग वेदमुत्तम

10 b) Ñ3 B D (except D3) द्वयोर्नास्त्यत्र (B1 orig 3 °स्त्येव) संभव (=13b) — c) K4 Ñ1. 2 D (except D3 3) °गते त्वद्य (D3 काले); S °गते कार्ये (M6-8 °विधे काले) — d) D3 corrupt, S यथा युक्त तथा कुरु

11 Before 11, S ins वैश° (M3 भीष्म) — a) Ñ B3 T1 G1 3 M3 सदा; T2 G2 4-6 M6-8 °धा (for °या) — b) Dn D1 बृहस्पतिरुदारधी (=1 71 8d) — c) K3 4 G3 कामात्मा स; Cd as in text S महात्मापि (M3 °न) (for तदा°) — d) D3 निगृहितु S ना(G2. 4 5 स्वा; M3 सो)त्मान मो(G3 4 5 M3 ना)भ्यधारयत्

12 a) K3 Ñ Dn D3 स (for सं) M स(M3 5 स)बभूव धर्मात्मा — b) Ñ3 सकामया; M बृहस्पति — c) Ñ1. 2 T G M3 4 सतेज ; B2. 4 6 D1 M6-8 तद्रेत — d) B3 M स गर्भ प्रत्य(M सम)भाषत; D3 स च गर्भोऽस्यभा°; G3 गर्भस्थो ह्यभ्यभा°

13 Before 13, M ins गर्भ — a) Ś1 K3 4 D3 भो तात Ś1 कन्यसवादे; K1 कमह वदे; K2 तथा स वदे; K3 4 Ñ3 B D मा गम काम; Ñ1 2 कन्यस मुहि S कामिहागत मेवेह — b) Ñ1 2 D1 Dn D1 इह; K1 एव (for अत्र) K3 B D1 4 5 नास्त्यत्रमिह द्वयो ; S नमयो विप्रर्षे द्वयो — c) K1. 4 Ñ3 B D अल्प(B1 6 D3 °ल्पो)वकाशो भगवन् (K4 गर्भोऽय; D3 ह्यागत); S अमोघशुक्रश्च चापि(G3 चापि) K3 transp 13d and the second half of line 1 of 1036* — d) K4 °स्थित° (for °गत) — After 13, K3 4 Ñ3 B D ins

1036* अमोघरेताश्च भवाश्च पीडां कर्तुमर्हति ।
अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पति ।
जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।
शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनि ।
पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पते । [5]
स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्र प्रतिहत तदा ।
पपात सहसा भूमौ तत क्रुद्धो बृहस्पति ।

[(L 1) K4 D3 °शुक्रश्च Dn D1 2 °मर्हसि K3 B (except B1) Dn D3 पीडा कर्तु न मेर्हसि; K4 मा पीडा कुरु मो विभो D3 repeats 13d for the second half — (L 4) K4 स गर्भस्थो महामुनि — (L. 5) K3 4 Ñ3 B D1 2 °न(B1 5 6 °मा)धारय°; Dn °मरोधय°; D3 °मथास्य त° Ñ3 स शुक्रस्य; B3 5 6 D3 4 5 शुक्रस्य स — (L. 6) D3 reads this line in marg sec m K4 अपतद् (for अथ तत्) Dn D1 2 रेत (for शुक्र) B1 5 6 D1 5 तत (for तदा) — (L 7) K3 4 B D1 ततोऽकुप्यद्बृह°]

14 Before 14, T G1 5 6 M6-8 ins वैश° — D3 transp 14ab and 14cd, ins the line स दृष्ट्वा etc between them (see below) — ab) K1 स शशाप. K4 पुन, T2 G3 6 च (for स) K3 Ñ3 B D (for D3 see above) त (K3 Dn1 Dn2 तद्) दृष्ट्वा पतित शुक्र (K3 भूमौ) शशाप स (K3 by transp स शशाप) रुषान्वित — cd) T G उतथ्य° M पुत्र भ्रातुरुचथ्यस्य गर्भस्थ भग°

15 Before 15, T1 G1 6 M ins बृहस्पति B3 transp 15 and 16 — a) Ñ3 5 B D (except Dn D3) यस्मां त्व — b) K1 शुभे (for सति) Ś1 K0 2-4 Ñ1 2 D1. 2 4 °भूतहितेप्सिते — c) G3 च तस्मात्त्व; G6 यदा तस्मात — d) K0 5 D3 प्रपत्स्यसे (K0 °से); Ñ1 अथे°; Cd as in text.

16 B3 transp 15 and 16, and transp 16ab and

बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ १६
स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
ऋषेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ १७
लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
काष्ठे समुद्गे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ १८
न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुरथो गृहान् ॥ १९
सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्प्लवमान ऋषिस्ततः ।
जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ २०

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ २१
जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ २२
संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ २३
एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ २४
अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । C 1 4212 B 1 104 46 K 1 113 46

16^{cd} also — ^{c}) S ततो दीर्घं° — B3 om 16^{e}–17^{d} — ^{e}) K (except K1) B5 D2 °त्कीर्तिर्, M °स्तेजा — After 16, Dn D4 (marg) S ins

1037* जात्यन्धो वेदविप्राज्ञ: पत्नीं लेभे स्वविद्यया ।
तरुणीं रूपसपन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।;

while K3 ins lines 1–3 of 1038*

17 B3 om 17 (cf v 1 16) S transp 17^{ab} and 17^{cd} — ^{b}) Ś1 सहस्रश (for महा°) — ^{c}) S °रुचथ्यस्य महान् — K3 ins lines 1–3 of the foll passage after 16 and lines 4–8 after 18^{ab} Ñ3 B3 Dn D1, 4 ins the passage after 17 K4 B1, 5 6 Da D2 5 (om line 4), after 18^{ab}

1038* धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारग ।
गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनि ।
प्रावर्तत तथा कर्तुं श्रद्धावास्तमशङ्कया ।
ततो वितथमर्याद तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमा ।
क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकस. । [5]
अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेन वय सर्वे पापात्मान त्यजामहे ।
इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमस मुनिम् ।

[(L 1) After line 1, D4 (suppl fol *sec m*) ins passage No 56 of App I. — (L 4) K4 दृष्ट्वा, B (except B6) D2, 4 तथा (for ततो) K4 तमृषिं शशितमतं — (L. 5) K3 क्रोधात्तमोभि°, K4 क्रुद्धात्मानो हि D2 ऋषि मध वनौकस D5 क्रुद्धा धर्ममजानत सूक्ष्म नैश्रेयस पर] — A passage of 19 lines given in App I (No 56) is ins in Dn (Dn3 om lines 18–19) after 1038*, in D4 (suppl fol *sec m*), after line 1 of the latter interpolation, in S, after 17

18 ^{a}) K1 च, K2 वै, K4 स, B D4 T1 G3 तु (for ते) G1 4, 5 °मोहपरीतास्ते — ^{b}) Ś1 K1 2 4 Da2 T1 G3 ते; K0 3 वै (for त) — After 18^{ab}, K4 B1, 5 6 Da D2 5 ins 1038*, K3 lines 4–8 of that passage (cf. v. 1 17) — ^{c}) K0–2 समुद्रे, D5 समूहे, S समृद्धे T2 सक्षिप्य K3 4 Ñ3 B D (except D5) बद्धोडुपे परि(B5 विनि)क्षिप्य — ^{d}) K1 तमवा°, G3 समुपा°

19 ^{a}) K0 Dn1 G3 तस्मादधश्च, K2, 3 B D2 5 यस्मा°; K4 Ñ3 Da Dn2 n3 D1 4 कस्मा° — ^{b}) B5 Da स्म ह, D5 स्मृते°; T G स्म वै — After 19^{ab}, S ins.

1039* कर्मण्यथ तत॰ क्रूरे तेषा बुद्धिरजायत ।

— ^{c}) Ś1 Da क्रुद्धाः (for क्रूरा) — ^{d}) G3 M6–8 ततो; G6 यथा (for अथो) K0 Da M5 गृह

20 ^{a}) K0 सोभापत तदा Ñ2 B D (except D5) विप्र (for राजन्) — ^{b}) K4 प्लवमान्स K3 ऋषिस्तदा, Ñ2 B D (except D5) यदृच्छया; S मुनिस्तदा — ^{c}) K0, 3 4 D4 स, T2 G (except G3 6) च (for सु) — ^{d}) D5 वहन् (for अन्धस्) K2 तेन प्लवेन; Ñ1 तेनोद्भवेन

21 ^{a}) T2 G (except G1 3) बली — ^{b}) K0 सर्वशास्त्र°, K3 B Dn D1 4 °विदा वर , K4 D2 °भृतां वर° — ^{d}) K0 2 D2 T1 G1, 2 6 स्रोतसो° A few MSS °भ्यास°.

22 ^{b}) T2 G (except G1, 3) बली — ^{c}) Ś1 चैव; Ñ B1 3 Da2 Dn1, n2 D1 5 चैव. S वर धर्मे — ^{d}) Dn D1 पुत्रार्थे, M °र्थी K3 B1 3 5 D2, 4 T1 G3 M (except M5) °जर्षभ , Ñ2 Da °जाधिप (Ñ2 °प), B5 °जेश्वर ; Dn D1 भरतर्षभ (D1 °भ.), G1 2 4–6 °जर्षभं — After 22, D4 (marg) S ins

1040* त पूजयित्वा राजर्षिर्विश्रान्त मुनिमब्रवीत् ।

23 Before 23, D4 (marg) S ins. राजा; D4 cont. उवाच — ^{b}) K2 Ñ3 D5 S (except M6–8) भार्यायां

24 Before 24, D4 (marg) T1 G1 M (except M2) ins भीष्म॰; D4 cont उवाच — ^{a}) G1, 2 तु (for स). S (except G6) तेनर्षि° (for तेज°) — ^{b}) Ñ तत् (for

तां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ २५
तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ २६
काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ २७
नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवेत इति ब्रुवन् ।
शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ २८
अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ २९
ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्यां च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥३०
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ३१
तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ३२
जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

स) T1 G2-6 तथा; T2 G1 M तदा (for ऋपि) — e) Ñ2 तस्मै स न्या तदा भार्या

25 Ko 2 (hapl) om 25 — a) G2 विप्र (for वृद्ध) Ś1 K1 G6 तु (for च) S (except G6) त दृष्ट्वा — d) S (except G1 6 M1) तत (M1 sup lin as in text)

26 a) K1 S (except G1) कक्षी°; B1 3 Da1 D1 5 कांक्षी° Ko 2 D2 च (for स) — b) Dn D1 तदा; D2 यशी (for वशी)

27 a) K1 पक्षी°; K4 B1 6 Da1 D1 2 4 5 फाक्षी°; S (except M6-8) कक्षी° D1 G6 सर्वांस्तान् — b) D1 दृष्ट्वा पुत्रान्, S साङ्गान्वेदान् (G2 सांग वेद) Ś1 K1 अधीतिन; Ko 2 4 D2 S (except G6) अधीयत — After 27cd, S (except G6) ins

1011* श्रुत्वा च तान्यमी राजा दृष्ट्वा पक्षीवदादिकान् ।

— c) Ñ1 3 °च वचन — d) Ñ B D (except D2 5) इमे (for एते) Ñ1 2 B1 3 D (except D2 5) इति भारत

28 G2 om 28ab — b) K2 Ñ3 B D1 इमे; K4 पुत्रान् (for एते) K2 D5 ध्रुव (for ब्रुवन्) Ko Ñ1 2 Da Dn D1 2 S (G3 om) ममेम (Ko S °मेत) इति चाब्रवीत् — c) S (except T1) हि मे पुत्रा (for मया हीमे) — d) K2 4 S (except G1) कक्षी°; Da1 D1 2 4 पाक्षी°

29 a) K3 B D2.4 ज्ञात्वा; Ñ Da Dn D1 S दृष्ट्वा (for मत्वा) — c) S (except G6) प्राहिणोद्वमानान्मे — d) Ś1 D (except D2 4.5) मम; T G1-3 M नृप (for हि मे)

30 b) Ś1 transp पुन and तां; B (except B1) D2 4 राजा स K2 D1 ऋषिसत्तम — c) T1 G2 4 5 पत्नीं Ñ2.3 B1 Da Dn D1 2 स्वां भार्यां; B2.3 6 D2 4 भार्यां सां (D4 स्वां) — d) Ko Ñ1 2 B (except B1) Dn D1 2 4 तस्मै स; K3 (by transp) तां तस्मै Ko Ñ2 B2.3 6 T G (except G6) M5-8 तत, B1 Da M2 तदा (for पुन)

31 a) S (except G6) अङ्गे (T2 G2-6 °ग) दीर्घतमास्तां स (T2 G1 3 4 5 °मास्तस्या) — After 31ab, T G (except G6) M1 ins दीर्घतमा (T1 ऋषि) D1 repeats 31cd (with v l) after 32ab (q v) — c) B1 D (except D2 5) °ष्यति कुमारास्ते — d) B1 D (except D2 4 5) तेजसादित्यवर्चस (see below)

32 Before 32, T2 ins भीष्म — B1 Dn D1.2 om 32 — a) K2 तस्य; D2 °द्वा; T G2-5 M °तो (for °त्र) G1 ततोऽगनामा — D1 repeats 31cd after 32ab (v l °ष्यति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चस) — K2 4 B (except B3) D ins after 32ab (D4, after the repetition of 31cd)

1012* अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः ॥[5]
एवं वंशः पुरा वत्स प्रख्यातो वै महर्षिजः ।

[(L 1) K4 B3 अगवगकलिंगाश्च D2 पुड्रसुह्मा तथा सुता K2.4 D2 च तत्सु°; B3 तत सु° — K2 (hapl) om from स्वनाम° (line 2) up to प्रख्याता (line 5) — (L 3) K4 B3 4 अगस्यांगा समाख्याता वगा—स्मृता — (L 4) K4 B3 4 °विषयाश्चैव कलिंगे च निवेशिता D2 4 विश्रुत (for स स्मृ°) — (L 5) K4 B3 4 Da D2 4 विख्याता — (L 6) K2.4 B3 4 D2 पुरा वत्स्यैव (by transp) K2 4 D2.3 D4 प्रथित परमर्षिज]

33 b) Ñ3 Da महारथा — After 33ab, S (except G6) read 1 99 1-2 — G1 3 M2 om 33cd — d) Ñ3

९९

भीष्म उवाच ।
पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।
वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।
विहसन्तीव सव्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ।
न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धीयं तथाविधा ॥ ४
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।
तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ५
धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम ।

C. 1 4228
B. 1 105 6
K. 1 114 23

कुरु मातर् (by transp)

Colophon — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ko 2-4 Ñ1 2 V1 T1 सभव — *Adhy. name* K3 भीष्मवाक्यं, K4 दीर्घतमोपाख्यान, Ñ1 2 V1 भीष्मसत्यवतीसवाद , G1 अगोत्पत्ति — *Adhy no.* (figures, words or both) Ko 100, B1 D4 102, Da1 101, Dn3 103, T1 100, T2 50, G M 51 (G5 52) — *S'loka no* Da1 46, Dn 52, M3 53 — *Aggregate s'loka no* Dn1 4231.

99

1 S read 1-2 after 1 98 33[ab] (G6 om. 1-2) — Ś1 K1 om उवाच, S om the ref — [a]) S (G6 om) तस्मात् (for पुन) B5 G1 भारतवशस्य — [b]) S (G6 om) पुन (for हेतुं) — [cd]) S (G6 om) हेतु वक्ष्याम्यह सम्यद्धिर्दोष नात्र सशय

2 For S of v 1. 1 — [b]) S (G6 om) धनेना(G5 °मेणा-; M6-8 °मो वा)प्युपमन्त्र्यतां — [cd]) S (G6 om) °वीर्यभार्यायां योऽस्यासु°

3 Ś1 K1 D5 S om उवाच — After वैश°, S ins a passage of 36 lines given in App I (No 57) — [b]) S वै (T2 सा) (for स) — [c]) G1-3 सव्रीळा

4 Before 4, S ins सत्यवती — [b]) S यदात्थ प्रमदां (T1 M6-8 °दा) प्रति — After 4[ab], D2 marg (*sec m*) ins 1045* (of v 1 5) — [d])=32[b]. Ñ1 2 D (except D3 4 5) न°; G6 ते (for च) — After 4[cd], S reads an additional colophon (*adhy no* T1 101, T2 51, G M 52 (G5 53)) and then ins

1043* वैशपायन ।
एवमुक्त्वा ततो भीष्म त माता प्रत्यभाषत ।
रोचते मे वचस्तुभ्यं ममापि वचनं शृणु ।

— [c]) Ñ2 Da मयाख्यातुम् — [f]) K4 Ñ3 B1 5 D (except D3 4 5) आपद्धर्मे तथाविध

5 [a]) K (except K1) Da त्व ह्येव — [b]) Da D5 सत्य Ś1 K Ñ1 3 Da D5 तपो महत्, S गति प्रभो (G3 च मे) (for परा गति) — After 5[ab], S ins

1044* यस्त्व वक्ष्यसि तत्कार्यमस्माभिरिति मे मति ।

— [c]) Ñ3 B D (except D5) सत्य मे G3 4 °न्निशम्यतां वाक्य — [d]) Ñ1 3 विधत्स्व, G6 वद त्व (for कुरु°). — Ko 3 4 Da1 D1 4 (marg) ins. after 5 D2 marg *sec m*, after 4[ab]

1045* यन्मे बाल्ये पुरा वृत्त कुमार्यास्तच्छृणुष्व मे ।

— S ins after 5 D2(marg *sec m*) 4 (marg) cont after the above

1046* शृणु भीष्म वचो मह्य धर्मार्थसहित हितम् ।
न च विस्रम्भकथित भवान्सूचितुमर्हति ।
यस्तु राजा वसुर्नाम श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
तस्य शुक्रादह मत्स्या धृता कुक्षौ पुरा किल ।
मातर मे जलाद्धृत्वा दाश परमधर्मवित् । [5]
मा तु स्वगृहमानीय दुहितृत्वे ह्यकल्पयत् ।

[(L 1) G3 धर्मार्थकुशल — (L 3) T2 G3-6 भरतर्षभ — (L. 4) D3 4 तस्य शुक्र धृतवती मत्सी कुक्षौ पुरा किल — (L. 6) T °त्वेभ्यकल्पयत्, M6-8 °त्वेप्यक°]

6 [a]) G °युक्त स (G3 स्व) Ñ1 2 B1 6 D (except D5) धर्मार्थे; S धर्मेण — [b]) Ko 2 3 M तरो (M3 °रा), B3 Da1 D5 तरिर्; T1 तदा Ñ1 °रासीन्नरोत्तम, Ñ3 °रासीर्वेरो मम; B5 यमुनायां कुरूद्वह, T2 G पिता चासीत्ततो (G2 4 5 °स्तदा) मम — [c]) K1 D1 ता; D5 G2 स (for सा) D3m (*sec m*) तरौ (for अह) Ñ1 2 T2 G4 6 °यौवन, G5 °यौवना — B6 ins after 6 B5, after 7

1047* अतारय जन तत्र पारगामिनमञ्जसा ।
[B5 अवतार्य जल धीर पार°]

C. 1. 4227
B. 1. 105. 7
K. 1. 114. 23

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ६
अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्यमुनां नदीम् ॥ ७
स तार्यमाणो यमुना मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहु ॥ ८
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ९
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ १०
मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ११
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ १२
पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ १३
यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ १४
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।

---

7 a) Ś1 धर्मयतां; Ñ1 2 D (except D2 3) °विदां — c) K0 2 D2 M2 तत्र, K3 B1 3 6 M6-8 तर, Ñ1 G2 तदा; B1 (m) Da1 D1 4 तरिं, T1 तट S तात (for धीमान्) — After 7, B1 ins 1047* (cf v l 6)

8 b) K0 T2 G1 4 5 वच ; T1 G1.3 M (except M2) मुनि (for तदा) D2 मामुत्थायाब्रवी°, M6 स्वयं मामब्रवी° — c) Ś1 K1 सांत्वयमानो G6 M1 महाभाग (for मुनि°) — d) Ś1 विदुर; K1 विधु° (for मधु°) K3 D (except D2 4 5) S (except G6) वच (for बहु) — After 8, D4 (marg) S ins

1048* उक्तया जन्मकुल मह्यं नास्ति दाशसुतेति च ।

[D4 श्रुत्वा, M2.4 उक्त G1 6 °कुले G6 चैव (for मह्य) D4 नैव, T1 G1 नामीह G1.2 4 5 °कुलेति च; G6 °सुता इति]

9 a) Ñ3 युक्ता; T1 G3 M1-3 चाह; G3 स्वाह (for उक्ता) T2 G1 3 4 5 आलोक्य च द्विजश्चाह (G2 °श्चांग); M1 वरं सुदुर्लभं(sup lin असुलभै)श्रोक्त्वा (sup lin °ऽऽह) — d) S प्रत्याख्यातु प्रचक्रमे — T G2 4 5 M ins after 9 D4 marg, after 10ab G1, after 10

1049* प्रेक्ष्य तांस्तु महाभागान्परे पारे ऋषीन्स्थितान् ।
यमुनातीरविन्यस्तान्प्रदीप्तानिव पावकान् ।
पुरस्ताद्दृश्यतश्चैव सदृश सम्प्रकाशते ।
येनैषा तामसश्चैव यां कृत्वा प्रविजृम्भिता ।
उच्यमानो मया तत्र नीहारमसृजत्प्रभु । [5]
पराशर तपस्तिष्ठंश्च यमुनाम्भसि ।

[(L 4) G1 3 चौभ्रू G1 m °भ्रू)ता — (L 5) D4 T1 G1 उच्यमाने]

10 T M om 10 — D4 marg ins 1049* after 10ab (cf v. l. 9). — a) K3 लोकमावार्य D3 तमसावृत्य मालोक्य — After 10, G1 ins 1049*

11 a) M1 मम महामन — cd) K0 transp. शुभ and इम S (except G6) °स्स वै तदा (M2.4 °स्महामुनि) — D4 (marg) T (T1 om. lines 4–5) G2 M2.4 ins after 11 G1 3 4.5 M6-8, after 12

1050* कन्यात्वं च ददौ प्रीत पुनर्विद्वांस्तपोधन ।
तस्य वीर्यमह दृष्ट्वा तथा युक्त महात्मन ।
विस्मिता व्यथिता चैव प्रादामात्मानमेव च ।
वसिष्ठेन समानीता याज्ञवल्क्याद्यो द्विजा ।
कृत्वा विवाह मे सर्वे प्रतिजग्मुर्यथागतम् । [5]
ततस्तदा महात्मा स कन्यायां मयि भारत ।
प्रहृष्टोऽजनयत्पुत्र द्वीप एव पराशर ।

[(L 1) M पुन (M2.4 तत) प्रीतो ददौ वि° — G1.3 4.5 transp lines 2–3 and 4–5 — After line 1, M ins

1051* हिम वैवाऽसृजद्धीमान्द्वीप च यमुनाम्भसि ।,

and after line 3

1052* तत पिता वसुश्चैव पितरश्च तपोधना ।]

12 T G3 M om 12 — b) K3 Ñ1.3 G (G3 om.) गर्भं त्व(K3 Ñ3 G2 मु)त्सृज्य सामय — Da2 om 12c–13b — After 12, G1 3 4 5 M6-8 ins 1050* (cf v l 11), while K0 3.4 Da1 D4 (marg) ins

1053* एवमुक्त्वा गत सोऽथ ऋषि परमधर्मवित् ।
ममापि प्रसवो जातस्तत्क्षणादेव भारत ।

13 Dn3 om. 13ab (cf v l 12). — b) Ś1 K1.2.4 G1 बभूव स (by transp), K0 G3 सबभूव Ś1 K1 2 4 D4 महामुनि ; G6 °मति — After 13ab, Ś1 K1 read 14cd, G6 1054* (cf v l 15) — cd) T1 G1 repeat and G2 4 read 13cd after 1054* (cf v l 15) M6-8 कन्यागर्भो Ñ1 ममोत्पन्नो (for मम पुरा) Ñ B D (except D4) G3 M2 श्रुत ; G1 स्मृति (for स्मृत)

14 G3 (1hapl) om 14–15ab — b) K4 भगवान्मुनि — Ś1 K1 read 14cd after 13ab. — d) D4 कृष्णत्वमाप च; G6 °मागत .

स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च *अमितद्युते ।
भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५
स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६
तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७
महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ १८
अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान्पृथक्पृथक् ।
यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ २०
ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१
स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२
तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।

C. 1 4246 B. 1 105. 25 K. 1 114 46

---

15 G3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) K (except K1) B D2 4 5 G6 तपसा; M7 तेजस्वी. — Dn T G1. 2 4 5 M ins. after 15^{ab}, G6, after 13^{ab}:

1054* सद्योत्पन्नः स तु महान्सह पित्रा ततो गतः ।
[M8 स सद्य एव चोत्पन्नः स°. G2 4 5 वनं, G6 यतो (for ततो).]

— After the above line, T1 G1 repeat and G2 4 read 13^{cd}. — ^{c}) G3 स्नेहयुक्ते मयाप्युक्त. — ^{d}) Ś1 K Ñ3 चाप्यमितद्युते (K0 4 °ति); Ñ1. 2 B Dn D2 4 चाप्रतिमद्युते (Dn D2m °ति), D3 वा प्रतिपद्यते, D5 M8 चाप्य(M8 चैवा)मरद्युते; T G M6-8 चैवामितद्युते. — ^{e}) M6-8 भ्रातृक्षेत्रेषु. D4 क्षेत्रे सु; T G M3 5 क्षेत्रे च (G6 तु).

16 ^{a}) K1 तस्य, K4 तात (for तत्र). G3 स तु मामब्रवीत्तत्र. — ^{b}) K4 Dn D5 कृच्छ्रेषु, G6 M5 कार्येषु. — ^{c}) S (except G6 M5) महाभाग (G2 3 °ग). — After 16, M5 ins.:

1055* तव चानुमते काममाप्स्यामुत्पादयेत्प्रजाः ।

17 ^{a}) K0 2 तवाप्यनु°. Ś1 K0-2 वीर (for भीष्म). — ^{b}) K2 S (except G6 M3 5) नियतः. K2 4 सुमहा°, B5 स महायशाः (m as in text). — ^{c}) T2 G2 4 5 वैचित्रवीर्ये. S (except M5) क्षेत्रे वै (G6 तु). — ^{d}) M5 यदा त्वं पुत्र मन्यसे.

18 Before 18, K4 B1 D (except D2 4) ins. वैश° उ°; B5 भीष्म उ°, S (except G3) वैश°. — After वैश°, S ins.:

1056* इत्युक्तमात्रे भीष्मस्तु मूर्ध्न्यञ्जलिकृतोऽब्रवीत् ।
[G1. 2 4 5 °ञ्जलिमतो (G1 °था-) वहन्, M3 कृताञ्जलिपुटोद्वह°.]

— G3 ins. after 19^{cd}; G1 2 6, after 19; M3 5, after 1056*:

1057* सर्ववित्सर्वकर्ता च यद्येतत्तत्करोति च ।

— ^{a}) G6 M कीर्तनात् (M3 *sup. lin.* as in text). G3 तस्मिन् (for तस्य). — ^{b}) S (except G6) वध्वा मातुस्तथा(T2 वर्धमानस्तदा-; G3 4 मातुस्तदा)ब्रवीत्. — After 18^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

1058* देशकालौ तु जानामि क्रियतामर्थसिद्धये ।
[T2 राजानां, G (except G3) जानासि. G6 °तामिह सि°.]

— Before 18^{cd}, Ñ1. 3 ins. भीष्म उ°. K3 (? hapl.) om. 18^{d}–19^{e}. — ^{d}) B1 6 D4 °नेतानुपश्यसि (D4 °ति).

19 K3 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). — ^{ab}) K0 2 अर्थं चार्थो°. G2 धर्मार्थं चानुबन्धं. M3 5 धर्मं धर्मानुबन्ध चाप्यर्थमर्थानु°. — ^{c}) Ś1 K1 2 हि (for च). — G3 ins. 1057* after 19^{cd} (cf. v. l. 18). — D4 (marg.) S (except G6) ins. after 19^{cd} (G3, after 1057*):

1059* शुभं शुभानुबन्धं च तांश्चैव त्रिविधान्पुनः ।
[T2 शुभस्य भावानुबन्धांस्तांश्चैव, G3 अशुभाशुभान्°.]

— ^{e}) Ñ2 B D (except D5) धिया धीरो. — ^{f}) G6 स युक्तिमान्. — For 19^{ef}, T2 G4 5 subst.:

1060* पुनः पुनर्यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स नरः कृत्स्नकर्मकृत् ।

G1 2 6 ins. 1057* after 19 (cf. v. l. 18).

20 ^{a}) Ś1 D2 4 धर्मसंयुक्तं; M3 °कामं च. — ^{b}) G1 शुभं चैव. — ^{d}) K3 transp. रोच° and मम. Ñ2 B D (except D5) तन्मह्यं रोचते भृशम्.

21 Before 21, B1 D ins. वैश° उ°, S (except G6) वैश°. — ^{b}) M3. 5 कुरुसंसदि. — ^{c}) M3 5 माता (M3 *sup. lin.* काली as in text). — ^{d}) K0 1 तं (K1 वै) द्विजं. M3(*sup. lin.*) 5 मनसा समचिंतयत्. — After 21, S (except G5 6, M3 marg.) ins.:

1061* तस्याः स चिन्तितं ज्ञात्वा सत्यवत्या महातपाः ।

22 ^{ab}) G6 विब्रुवाणोथ (for विब्रुवन्धी°). T G1-5 M स वेदान्प्र(G1 वेदान्प्रति-; G3 समेतान्प्र)ब्रुवन्सर्वान्कृष्ण द्वैपायनः प्रभुः (G3 तदा). — ^{c}) Ś1 Ñ Da S °र्बभूव विदितः

परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्रवैरभिषिच्य च ।
मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ २३
तामद्भिः परिषिच्यार्तां महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४
भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५
तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६
तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
सत्यवत्यभिवीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ २७
मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।
तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ २८
विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ २९
यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ३०
अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ३१
स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ३२
अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
आनृशंस्येन यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ३३

(G3 °मायात्मन्यवती, M1. 2 as in text), K3 °यभूव प्रकटः, D3 °यभूव स ऋषि — d) B3. 4 D3 कुरुसत्तम, S (except G1 c) °समदि

23 a) K0. 3 Ñ1 B2 D (except D3. 4. 5) S तत (for तदा) K (except K1) Ñ2. 3 B D (except D3) कृत्वा; M2. 3 [ऽ]कार्षीत् (M2 sup lin as in text) — b) K0 पुत्राय — c) M3 त परिष्वज्य (for परि° च) M1. 2 मातातां (M3 sup lin बाहुभ्यां as in text) — d) N (except Dn1 n3) T2 G2-6 प्रस्र(Ś1 °स्रा)वैर् Ś1 अभिनिन्य च, K1 °नय त, K3 °चित्य त, K3 Ñ B2. 6 D (except D3. 4. 5) T2 G (except G3) M6-8 अभ्यषिंचत, T1 अभिषिंचयत् K0 त (for च) — f) D3 चिरेण D (except D3. 4. 5) मु, G3 पें (for तम्)

24 a) T M अभि (for परि) K1 अभिशिस्याता (sic), K2. 4 G3. 4. 5 अभिषिंचतीं; D3 G3 °षिच्यार्तो (G3 °र्तां); G1 अभ्यषिंचतां — b) Ś1 अभ्यमापत्त (sup lin °यात च), G6 अभिगृह्य च — d) Ś1 K D2 G6 M2 व्यासो (G6 कृष्ण) द्वैपायनोऽब्रवीत्

25 Before 25, D3 marg ins व्यास उ° S repeats 25ab after 27 — a) Ñ1 यद् त्व (for भव°) — d) K0. 1 तव प्रिय (by transp)

26 Before 26, D2. 4 (marg) ins वैश उ° — a) K0. 1 I3 तदा (for ततो) — b) G3 पुरोधाय परतप — d) M3 मन्त्रपूर्वं यथाविधि — After 26, Dn S ins

1062* पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवर्ष्मोत्तिनाय स ।

[T3 G5 पूजितं मन्त्रपूर्वेण विधिना प्रतिमानम]

27 ab) Ñ1 B1. 4 D (except D3. 4) अथ (for अभि) D4 T1 तदा (for तम्) D3 T1 G3 तम् (for इदम्) — M3 ins before 27cd M3 subst for it

1063* आचचक्षे क्रमेणास्मै तदर्थमभिचिन्तितम् ।

28 Before 28, S ins सत्यवती — a) S (except G3 M2. 3) मातापितृभ्यां जायते — b) G6 कुले (for कवे) — c) B1. 6 D3. 4 यथा पिता (by transp)

29 ab) N (except Ś1) G1. 4 Cd विधान- (G1 °ना) Ñ1. 3 B1. 3 D5 G3 M3 सत्य; Ñ3 सर्व (for स त्व) K3. 4 पूर्वज, B3 विहित (for प्रथ°) T1 मे प्रियपुत्रक M6 स यथासि पितुस्तात तथासि मम धर्मत — T3 om 29cd–30 — cd) G2. 4. 5 (hapl) om 29cd — Ś1 K1. 3. 4 विप्रर्षे, Dn महर्षे B1 G3 सुत, Dn स्मृत M6 विचित्रवीर्यश्चाप्येव यथा त्वमसि मे सुत — M6 repeats 29 with v l of M6

30 T3 om 30 (cf v l 29) — a) K0 B1 G3 तथैव; G6 यथा वै — b) Ś1 K1 Dn3 M1. 4 त्वमसि — c) Ñ2. 3 G1 भ्रातुर्विचित्र° — T1 G M6-8 read 34 after 30, the same MSS except G6 repeating it in its proper place

31 a) Ñ1 स्वयं (for अयं) — c) Ñ3 न बुद्धिं (by transp) — d) Ñ3 राज्यानुपालने

32 M6 om 32–33 — a) Ś1 रामव्यपे°; Ś1 (sup lin) K1. 4 सत्यव्यपे°, S (M6 om) सत्य वापे° (G3 स त्व व्रपे°) — b)–4c K4 G3 तु; G1 न; G3 वै (for च) — c) D4 S (except G6, M6 om) °स्य यथार्थेव — d) B1. 3 D4 त्व (for च) K1. 3. 4 T1 G1-4 M (M6 om) °गान्मम चानघ, T3 विनियोगान्ममानघ; G6 °गाद्भ्रयान्मम

33 M6 om 33 (cf v l 32) — a) Ś1 K1 भीतानां; G3 भ्रातॄणां — Ñ3 om 33c–36b — c) Ñ3 B D (except D3) M3 °दास्याय Dn1 भूतानां (for यद्ब्रू°)

34 Ñ3 om 34 (cf v l 33) G6 reads 34 after

यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ३४
तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ३५

व्यास उवाच ।

वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ३६
तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ३७
भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३८
संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३९

सत्यवत्युवाच ।

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ४०
कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ४१

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ४२
यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।

C 1 4266
B 1 105. 47
K 1 114 68

30, T1 G1-5 M6-8 repeat 34 here — b) T1 (second time) 2 G1-5 (all five second time) M3, 6-8 (the last three second time) भार्ये परमसमते — d) B6 M5 6-8 (the last three second time) भारत (M6 first time inf lin as in text), G3 (second time) पुत्रक (for धर्मं°)

35 Ñ3 om 35 (of v l 33) — a) S (except G6) तयो प्रयच्छ पुत्रांस्त्व — c) S (except G6) अनुरूपान् — d) D5 शतनो°, Cd सतत्या (as in text) K4 संभूत्या. प्रभवस्य च, S तेज प्रशम (G3 4 5 °श्रय) सयुतान्

36 K1 S om उवाच (G5 6 om the ref) Ñ3 om 36ab (of v l 33) — a) Da G3 सर्वं (for धर्मं) S त्वमे (M6-8 यथै) वेह (for सत्य°) — b) S (except G6) पर तत्व प्रजासु च (G3 4. 5 परावय) — Before 36cd, G6 ins व्यास° — c) K1 Ñ1. 2 B D (except D5) S तथा K0 2 Ñ B D (except D5) तव महाप्रा (a few MSS. °प्र) ज्ञे, S हि (T2 G3 4. 5 पि) ते वि (G1 सुवि, G3, 4 5 तव) निश्रित्य — d) Ś1 K1 धर्मेण प्रहि (K1 °ति) ता मति

37 ab) Ś1 तस्मात्त्वह, K1 तस्मान्नह (sic) S नियोगात्तव चैवाहमेतैरपि च कारणै — c) S (except M3. 5) तत् (for ते) — d) Ś1 K1 दिष्ट, Ñ1 दृष्ट्वा Ś1 K0 2 4 पुरातने, D (except D3 4 5) सनातन; S पुरा मया — After 37, S repeats 25ab

38 ab) D2 T1 G3 M6-8 पुत्र and सम — c) Ś1 ते दिव्य, G6 M3 (sup lin) 5 निर्दिष्ट S (except G6 M5) व्रत च चरितव्य तु — d) G6 M3 (sup lin) 5 मया सवत्सर शुभ (G6 °मे)

39 a) M5 सवत्सराद् K0 T1 °न्याय्य — d) Ś1 K1 ह्युपेयात् S (for G6 see below) स्पृशते G6 subst for, M3 ins before, and M5 ins. after 39cd

1064* न हि मामर्हत. प्राप्तुमशुद्धे कोसलात्मजे ।

G1-3 M3 ins. after 39 G6 M5, after the above

1065* एव सत्यवती धर्मं परम ज्ञातुमर्हसि ।

[G2 अपर, M3 पर त्व G3 परज्ञै सतम°]

40 K1 D1 S om उवाच — a) K2 B3 G6 M6-8 प्रपद्येता, K3 D2 5 T G1-5 M3 5 °द्येते Ñ Dn D1 सद्यो यथा प्रपद्येत (Ñ3 °ते); G6 तद्यथा प्रतिपद्येता — b) K2-4 Ñ3 D2 5 S देव्यौ (G3 4 5 भार्ये) B3 ते गर्भं त्व तथा कुरु — Dn S (except G6) ins after 40c D4, after 40 (as one line made up of the two halves, read in reverse order!)

1066* प्रजानाथा विनश्यति ।
नश्यन्ति च क्रिया सर्वा

— d) K2-4 Ñ B3 D (except Da1 D5) G1 6 M3 देवता

41 a) After कथ, K0 Ñ B1. 3 6 Da Dn D1 4 T1 G1. 3 6 M ins च; K1-4 D5 हि, B5 D2 वा, T2 G2. 4 5 तु K0 G6 राज्य (for राष्ट्र) — b) Ś1 K D2 पाल (K0 कार) यितु, T2 G2 4 5 रंज° — c) G3 शीघ्र गर्भं G2 6 M5 निर्षिचस्व — d) K0 2 Ñ B D भीष्म सवर्ध°, K1 °स्त पाल°

42 Ś1 K1 S om उवाच — b) K0 Ñ1 2 Da D4 °कालिक, Ñ3 D5 °कारिक (D5 °क) Dn D1 मया भ्रातुरकालिक — d) Ś1 K1 एतध्यस्या प°; K0 2-4 D5 एतद्धि स्यात्प°; Ñ2 Da Dn D1 तयोरेतत्प°, S एतस्यात्परम व्रत (G6 एतद्धि स्यान्महत्तप°, M7 एतस्यात्पतर व्रत)

43 ab) S1 K1 यद्धि (K1 °दि) मे सहते गर्भं K0 2 रूप गध वेष; G6 M3 5 वेष रूप गध (by transp) T1

अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४३
वैशंपायन उवाच ।
समागमनमाकाङ्क्षन्निति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।
ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम् ।
धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ४४
कौसल्ये धर्मतन्त्रं यद्ब्रवीमि त्वां निबोध मे ।
भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४५
व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।
भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ४६
सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।
नष्टं च भारत वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७
पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।
स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८
सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।
भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अयो (for तथा) T G (except G5) यथ — c) Ko 3 कौसि(K3 °ति)त्या, K2 4 B (except B1) D (except D1 3) °न°; T1 कौरव्या — d) Ñ3 प्रतिपद्यते — After 43, D1 (marg) S (except M6-8) ins

1067* सम्य चापि शतं पुत्रा भवितारो न संशय ।
गोप्तार कुरुवंशस्य भवत्या शोकनाशना ।

— After the above, D1 (marg) S (except M6-8) ins 1069*

44 Ś1 K1 om. उवाच; S om the ref — After वैश° उ°, N ins

1068* एवमुक्त्वा महातेजा व्यास सत्यवतीं तदा ।

D1 (marg) S ins after 1067* (M6-8, after 43) Dn, after 1068*

1069* प्रायो त्वय कौसल्या शुचिवस्त्रा स्वलंकृता ।

— a) Ñ3 S (except T1 G6) समागमनाम्, Ñ3 आकांक्षयम्; Dn S °क्षेद् — b) K3 निशि (for इति) S इत्युक्त्वांतर धीयत — c) G3 °गम्य तां देवीं; G6 M5 अभिगम्य तु सा देवी — d) K1.2 T संगता, G (except G3) सा°(G3 °म)ता — e) K4 B3 6 Da1 Dn1 D2 5 G3 धर्मम् S (except G6) धर्मार्थकाम(M5 sup lin °र्थेन तु)मयुक्त (T3 G1 4 5 °महित) — f) G6 M5 न मिच

45 a) K (except K1) B2 5 D (except D1 3) कौस(Ko °नि)ल्ये Ko D1 धर्मतत्र हि; K1 G3 °तत्रे यद्, Ñ1 °तत्राय, Ñ3 M5 °मथावाद्, B1 2 6 Da Dn D1 °तत्र त्वां; B5 °तस्याह; D3 °तन्त्र हि; D5 M5 (sup lin as in text) तत्त्वाद्, M6-8 °तत्र स — b) Ko Ñ1 2 B D यद्व्रवीमि Ko Ñ1 2 B D (except D5) तत् (for मे) M5(sup lin as in text) 5 ब्रवीमि न तु भारत — c) K3 4 G1 4 भारतानां Ś1 K1 समुच्छेदे, Ko पुन°; T2 G1(sup lin as in text) 5 °च्छेदाद्, M5 (sup lin as in text) 5 समावेष — d) Dn1 (by corr) D5 मद्भाग्य; G3 मद्भाग्य°. M5(sup lin as in text) 5 मसिमितं शुभानने

46 b) M5 भर्तृवश — c) Ko मद्दे. K4 मे च; Ñ B D मह्य (for मेऽत्र) T1 धर्मभृतां श्रेष्ठ; T2 G1-8 M5(sup lin) 6-8 बुद्धिमतांश्रेष्ठ°; G6 M5 6 बुद्धिं ददौ मैत्रीं (G6 पौत्रीं) — d) Ś1 धर्मस्यात्र; Ko 3 °स्याच; K3 4 °स्यास्य, Ñ1.2 B D कुलस्यास्य; Ñ3 धर्मस्यार्थे T G1-3 M5(sup lin) 6-8 कुरुते बुद्धिमुत्तमां; G6 M5(orig) 5 यशस्यास्य पुनर्मये — After 46, K4 Ñ1 2 Da D1 (marg) ins

1070* अह त्वामत्र वक्ष्यामि बुध्वा निश्चित्य भामिनि ।
श्रुत्वा तु तद्वच सुभ्रु कर्तुमर्हसि नान्यथा ।

47 a) Ko त्वदाधीना; Ñ1 B D (except D1 5) T1 G1 2 6 M5 6-8 त्वय°; Ñ3 त्वया°; T2 G3 4 5 त्वया कार्यो M5 त्वय्यधीना च सा बुद्धि° — b) K4 प्रतिज्ञात K3 4 D3 हि (for ह) Ñ3 B Da Dn D1 4 5 पुत्रि (Ñ3 °त्र) प्राप्य (Da1 पुत्याज्ञापय) मां तथा (B1m मा शुच; B2 3 6 मां तथा; D5 मेनचे); T G1-3 M5(sup lin) 6-8 पुत्रमासौ (T1 G2 3 °हिं; T2 G3 4 °सु) मति गुरु; G6 M5 5 पुत्रमाधाय नान्यथा — d) Ś1 K1 पुनरेत, K4 °रेतत — After 47, G6 M5 5 ins

1071* गर्भं धारय कल्याणि देवरस्य महात्मन ।
[G6 पुत्र जनय कल्या°]

48 a) M5 (sup lin as in text) स ते पुत्रो धुर — d) Ś1 K1 ते (for न) T G1-3 M5(sup lin) 6-8 उद्धरि(G1 3 °द्दरि)ष्यति धर्मतः; G6 M5 5 धारयिष्यति भारती — After 48, D5 marg ins

1072* एवमुक्त्वा तु सा देवी स्नुषां सत्यवती तदा ।

49 Before 49, Ñ3 M5 ins वैश° उ° (M5 om उ°) — a) M5 5 सा धर्मेणानु° — b) A few MSS. धर्मचारिणी — d) Ñ3 B1 6 D1 G3 4 5 M (M5 sup lin as in text) तदा, T1 क्रिया

Colophon om in Da — Major parvan T1 G M

१००

वैशंपायन उवाच ।
ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे *आगमिष्यति ॥ २
श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुंगवान् ॥ ३
ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ४
तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५
संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
भयात्काशिसुता तं तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६
ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् ।

C 1 4281
B 1 106 8
K 1 115 11

संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 2-4 Ñ1.2 V1 B8 T1 संभव — *Adhy name* K3 4 व्यासनियोग., Ñ1.2 V1 सत्यवत्युपदेश, G1 व्यासाभिगमन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 101, B1 D4 103, Dn8 104, T1 102, T2 52, G M 53 (G5 54) — *S'loka no* Da1 53, Dn 50, M8 66 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4271

100

1 Ś1 K1 S om. उवाच — a) G6 M8 (*sup lin* as in text) 5 दृष्टा (for काले) — b) K1 G6 M5 स्नुषा, G8 समा (for वधू) T1 G (except G8) M8 (*sup lin*) 6-8 ऋतौ तथा, M3.5 अलंकृतां — c) T G (except G6) शयन — d) K0 Ñ B D (except D5) G6 M6 शनैर्वचनम° (Ñ8 सा पुनर्वाक्यम°)

2 a) MSS indiscriminately कौसल्ये and कौश° K3 ते चेत्, S देवि (M5 तेद्य) — b) Da त्वामन्ववे°, D5 त्वामुपवे° S अद्य त्वानु (G6 स चाद्यानु; M5 स त्वाप्यानु) ग मिष्यति (G6 M5 °प्रवेक्ष्यति) — c) B3 °मत्ता ऋतुमती; T1 G6 M (except M8) °मत्ताभिवीक्षेथा — d) N T1 निशीथे ह्या (D2 -था) गमि°; T2 G2 4 5 °थे समुपे°, G1 °थे-ष्यागमि°, G3 M8 (*sup lin*) 6-8 °थेस्यागमि°, G6 M8 (orig) 5 निशायामागमि°

3 a) K4 B5 तस्या (for श्वश्वा) S (for T2 see below) तु वचन T2 श्वश्रुवास्तु वच श्रुत्वा — b) K2 शयिता A few MSS शुभा — c) T2 G2 4.5 चिंतयती तदा, G6 M8 (*sup lin.* as in text) 5 जगाम मनसा — d) K0 2 Ñ8 D4 T1 G1-5 M8 (*sup. lin.*) 6-8 कुरु सत्तमान्, B D2 °नदनान्; G6 M8 (orig). 5 भरतास्तथा

4 G1 2 4 5 M8 (*inf lin.*) ins before 4 G6 M6-8 subst for 4ab

1073* तत सुप्तजनप्राये निशीथे भगवानृषि ।
[G1.2 4-6 रात्रौ च (for निशी°)]

— a) Ś1 K G1 ततोंबिकाया° — b) K (except K3) G3 °वानृषि — d) K0 2 4 Ñ B D Cd शरण (D5 सदन); T2 G2 4 5 निशायां (for शय°) Ś1 तां; K (except K0) Ñ8 D5 G6 M5 तत् (for ह) — After 4, D4 (marg) S ins

1074* सत्यवत्या नियुक्तस्तु सत्यवागृषिसत्तम ।
जगाम तस्या शयनं विपुले तपसि स्थितः ।
[(L 1) G3 °वानृषिस°]

D4 (marg) G6 M8 5 cont T G1-5 M6-8 (om lines 3-4) ins after 5

1075* त समीक्ष्य तु कौसल्या दुष्प्रेक्ष्यमतथोचिता ।
विरूपमिति वित्रस्ता सकुच्यासीन्निमीलिता ।
विरूपो हि जटी चापि दुर्वर्णे पुरुष कृश ।
सुगन्धेतरगन्धश्च सर्वथा दुष्प्रधर्षण ।

[(L. 1) D4 G3.4 M6 °तथोचित — (L 2) D4 °च्याक्ष्णी निमीलिते, T1 G1.2 5 M8 °च्यासीन्नरेश्वर]

5 ab) G3 तस्य दीप्तस्य Ñ8 Da Dn1 n8 D5 T1 कपिला जटा, G4.5 कलिला जटा G6 M8 5 चक्षुषी (for लोच°) — c) Ś1 K0 2 Ñ8 कद्रूणि; Cd बभ्रू° S श्मश्रूणि चैव (G6 कद्रूणि चापि) पिंगानि — d) G6 दृष्ट्वा साक्षि निमीलिता — After 5, T G1-5 M6-8 ins 1075* (of v 1. 4).

6 a) Ñ1.2 B D (except D5) तया सार्धं — d) K0 2 न शशाकाभि°

7 a) Ñ1.2 B Da Dn D2.4 °मागम्य, D1 M8 (*sup in*) °मालक्ष्य — b) Ñ1.2 B D (except D5) पुत्रमुवाच

प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ९
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितॄणां वंशवर्धनम् ।
द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥ १३
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ १४
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषण्णा पाण्डुसंकाशा समपद्यत भारत ॥ १५

ह; T G M3(orig.) 6-8 °ममापत M3(sup lin) 4 व माता प्रत्यभाषत — c) Ś1 K1.3 B5 D4 अप्यस्या, D2 अयास्याः; G4 M1.4 अस्पष्ट Ś1 K0.2.4 B3 D5 G1 पुत्रो, G2 M1.3 तात — After 7, G5 (which om 8–10) ins

1076* इत्युक्त सोऽब्रवीन्मात कुमारो मातृदोषत ।
अन्धो नागायुतप्राणो भविष्यत्यम्बिकोदरात् ।

8 G2 (hapl.) om 8–10 — a) S (G5 om.) निशम्य वचन — b) Ñ1.2 B D (except D4) सत्यवतीसुत, S (G2 om.) परमधर्मवित् — c) Ś1 °द्रियपानम्; Ñ2 °ज्ञानी — d) K3 स प्रचो°; T1 °दित

9 G5 om 9 (cf. v. l. 8) — a) Ś1 K1.2.4 D4 महावीर्यो महाभागो, B1 महाबाहुर्महा° — d) M1 °बुद्धिर्महामन

10 G2 om 10 (cf. v. l. 8) M5-8 om 10ab — a) K0.2 तस्य चैव — b) A few MSS भविष्यति Ñ1.2 B D (except D4) महात्मन — c) M3 (sup lin).4 पुत्र मातुश्च (M4 °स्तु)

11 a) G4 M1.4 निशम्य वचन तस्य — b) T G M6-8 माता वचनमब्रवीत् (G2 तन्माता पुनरब्र°); M3.4 स माता पुत्रमब्र° — S ins after 11ab D4 (om. lines 1–2), after 12ab D4 (marg., om. lines 1–3), after 12

1077* अन्धपत्नाभ पुत्रोऽयं यवन्धो यं भविष्यति ।
अन्य वंशस्य गोप्तार सतो लोकविनाशनम् ।
तस्माद्वरज पुत्र जनयान्य नराधिपम् ।
भ्रातुर्भार्यापरा चेय रूपयौवनशालिनी ।
अम्बालुम्पादयापत्यं मन्नियोगाद्गुणाधिकम् ।

[Before line 1, T1 G2 ins सत्यवती — (L. 2) T1 G1.2.3 ... नश्च च° — (L. 3) D4 जनय त्व, G2 °यात. — (L. 4) G1.3 °दरा चैव]

— After 1077*, G2 M1 ins 1078* S om 11c–12b (G4 M3 om 11c–14d). — Before 11cd, Ñ2 ins ...रपुत्राण

12 S om 12ab (G5 M3 om 12) (cf. v. l. 11) — a) Ś1 K1 इति वचस्य — b) Da1 Da2 कुरूणां (for पितॄ°) Ś1 K1.4 हर्षवर्धन — After 12ab, D5 (om. lines 1–2) ins 1077* — After 12, D4 (marg., om. lines 1–3) ins 1077*

13 G5 M3 om 13 (cf. v. l. 11) — b) K0.2 Ñ1.2 B D (except D5) महायशा — G5 M3 ins after 1077* T2 G3-5, after 13ab D4 (marg., om. lines 1–2) T1 G1.2 M6-8, after 14

1078* अम्बालिकां समाधाय तस्यां सत्यवती सुतम् ।
भूयो नियोजयामास सन्तानाय कुलस्य वै ।
विषण्णाम्बालिका साध्वी निषण्णा शयनोत्तमे ।
को न्वेष्यतीति ध्यायन्ती नियता समप्रतीक्षते ।

[(L. 1) G5 अम्बालिकां T1 G1 M3 समाहूय — (L. 3) G1 विषण्णा सा°—भीषणा स° — (L. 4) G3.6 प्रतीक्षति; M3.6 °क्षती]

— S om 13c–14d — c) MSS indiscriminately कौसल्या and कौस° — d) K0 स्नुषा चोध; Ñ2 सुताचोध Ñ3 Da D2 सुषुवे (Da1 °षाय) तत्र शुभा — After 13, D2 ins

1079* एतराष्ट्र महत्मेत एतराष्ट्रस्ततोऽभवत् ।

14 S om. 14 (cf. v. l. 13) — a) K3 पर्यभाषत् K1 सुतां K4 तदा; D2 नृप — d) Ñ2 B D (except D4) °पूर्वमरिंदम — After 14, D4 (marg., om. lines 1–2) T1 G1.2 M6-8 ins 1078* (cf. v. l. 13)

15 b) Ś1 K1 तामगमन्तत; K0.2-4 D4 तामपश्यत; S (except G1.2) समपद्यत — c) Ñ2 °कां त्वथाभ्या°; B D4.6 °चापि (D4 °दा तु) स दृष्ट्वा; G1 °का महाभागा; M1.4 °का तमभ्यागाद् — d) Ś1 K1 Da3 G1.3.4 चापि; K4 तु (for च) Ś1 G (except G1.6) सा च त; K0 चापितां; K1 सर्वेण B D3.4 शीतरश्मिसुधाविज्ञाण; D4 अपि दृष्ट्वा यथाविध — e) Ś1 B1 sm sm D (except Da1 D1.2)

तां भीतां पाण्डुसंकाशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
तस्मादेष सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः ॥ १८
ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ १९
तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।
तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ २०
ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ।
तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २१
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत् ।
सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ।
नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २२
ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ २३

C. 1 4298
B. 1 106. 24
K. 1 115 89

विवर्णा Ś1 K1 पाडुवदना — ^{f}) Ñ8 विवर्णा समपद्यत

16 ^{a}) G6 M8 (*sup lin*) 5 तां वाला — ^{b}) K0 B3.6m D5 विवर्णी प्रे° Ś1 Ñ1 2 B D T1 G3 भारत, K3 4 वै मुनिः

17 ^{b}) Ś1 K1 मामिति; K0 2 3 D °मिह, K4 °मित, Ñ1.3 B G1 M3 (*sup lin* as in text) °मसि T1 विरूपा शयने स्थिता — ^{c}) K0 Ñ3 एव, Da1 D5 अयं (for एष) Ñ1 2 B D (except D5) सुतस्ते वै K2 तस्मात्तवैष तनय. — ^{d}) G3 M6-8 एष, G6 एव (for एव)

18 ^{a}) Ñ B D चास्यै (Dn3 °स्यै)त° — ^{b}) K0 न सशय; K1 तदानने, K3.4 वरानने — ^{c}) B5 6 D4 निरक्रामद् K0 निश्चक्राम तथेत्युक्त्वा, K4 D5 °क्त्वा स च निष्क्रामद्, Da2 °क्त्वा स निचक्राम — ^{d}) K3 मुनिसत्तम. S (except G6 M5) कृष्णद्वैपायन प्रभु

19 ^{a}) K0 3 Ñ3 B3 6 Da1 D2 5 T G1-3 M6-8 °मालक्ष्य — ^{b}) Ñ1 2 B D (except D5) °मथाब्रवीत् — After 19^{ab}, D2 ins

1080* अप्यस्य गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ।,
while G1 ins

1081* कुमारो ब्रूहि मे पुत्र अस्त्यत्र भविता शुभ ।
(cf. 1082*) — ^{c}) Ś1 K1 T1 च (for स) K0 2 स शशास (by transp) B1 मुनिर्मात्रे — ^{d}) D5 तत्र (for तस्य) Ś1 G3 पुत्रस्य — For 19, G6 M3 5 subst

1082* तमुवाच ततो माता अप्यत्र भविता शुभ ।
कुमारो ब्रूहि मे तत्त्वमृषिस्तां प्रत्युवाच ह ।
[(L 2) G6 पुत्र (for तत्त्वम्)]
S ins after 19 (G6 M3 5, after 1082*)

1083* भविष्यति सुविक्रान्त कुमारो दिक्षु विश्रुत ।
पाण्डुत्व वर्णतस्तस्य मातृदोषाद्भविष्यति ।
[(L 1) G6 सुतो मात (for सुवि°)]

20 For S of v l. 21 — ^{a}) Ś1 सुतमेवान्य — ^{b}) Ś1 पुनरेकम्, K1 एक सुतम्

21 For S see below — ^{c}) K0 2 Ñ1 Da1 D1 पाडुलक्षणस(Ñ1 °मा)पन्न — ^{d}) D1 °मान स्वतेजसा — ^{e}) N (except S1 K1.3 Da1) यस्य — For 20-21, D4 (marg, om lines 1-6) S subst

1084*
(21^{ef}) तस्य पुत्रा महेष्वासा जनिष्यन्तीह पञ्च वै ।
इत्युक्त्वा मातर तत्र सोऽभिवाद्य जगाम ह ।
मुनौ यातेऽम्बिका पुत्र महाभागमसूयत ।
धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञ प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
(21^{ab}) अनुजाम्बालिका तत्र पुत्र काले व्यजायत । [5]
(21^{cd}) पाण्डु लक्षणसपन्न दीप्यमान श्रियावृतम् ।
तयोर्जन्मक्रिया सर्वा यथावदनुपूर्वशः ।
कारयामास वै भीष्मो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अन्ध दृष्ट्वाम्बिकापुत्र जात सत्यवती सुतम् ।
(20^{ab}) कौसल्यार्थे समाहूय पुत्रमन्यमयाचत । [10]
अन्धोऽयमन्यमिच्छामि कौसल्यातनय शुभम् ।
(20^{cd}) एवमुक्तो महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ।
नियता यदि कौसल्या भविष्यति पुन शुभा ।
भविष्यति कुमारोऽस्यां धर्मशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
तां समाधाय वै भूय सुर्पा सत्यवती तदा । [15]

22 ^{a}) K3 4 ततोन्यस्मिन् S °काल च (G3 तु) विज्ञाय — ^{b}) Ś1 B6 (m as in text) तस्मै (Ś1 तस्यै) न्यवेदयत्, K2 तस्य न(? read नि)योजयत्; K3 4 ज्येष्ठामयोजयत् S देव्या सचोदि(G1-3 °बोधि)ताम्बिका — ^{c}) K0 2 4 D2 सा च, T1 सापि — ^{d}) Ñ2 3 B3m.5 6 Da प्रतिचिन्त्य, G6 प्रतिवीक्ष्य K4 B3m Da D2 T G3 M3.5 तत्, G1 2 च (for तम्) K0 परिचिंतयत्, G4 5 प्रवि(G5 °व्य)चिंतयत्

23 ^{b}) Ś1 K1 3.4 D5 °प्सरःसमां — ^{d}) K0 3 तदा (for °त) A few MSS काशीपते.

दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २४
कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादृषिः ।
तया सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ २५
उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २६
स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।
धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ २७
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ २८
स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

---

24 a) Ñ B D (except D4) मा त (for दासी) K3 सर्षिम्; S (except G3 . c) त्वर्षिम् T1 G3 . 4 त्यनुप्राप्त — b) S (except M4) प्रत्युत्थायाभि — d) Ś1 K2. 3 Ñ D1 . 4 च; G3 सा (for ह) — After 24, B3 ins

1035* उपचारेण शीलेन रूपयौवनसंपदा ।,

while S ins

1036* वाग्भावोपप्रदानेन गात्रसंस्पर्शनेन च ।
[T1 G3 M3 (sup lin) वाग्भोगोप°]

25 ab) K1 . 4 corrupt. Da1 °भोगे च Ś1 तु सा, Ñ1. 3 B D रह (D4 म तु) K0 कामोपचारैस्तुष्टे; K3 °भोगत स्सम्यक् K0 . 2 . 4 Ñ B Da D4 तया; D4 सम्यक् (for तस्यां) S कामोपभोगसंयुक्तो महर्षिर्विस्मितोऽभवत् । — c) K3 रात्र्यां; Ñ1. 3 B (except B1) D (except D4) राजन्; T1 रात्र; G1 M6-8 रात्रिर् — d) D (except D4) °र्षि मति(Da1 n1 D1 प्रीति)मत्तमः

26 a) K0 °न्नब्रवीदेनां; G (except G1 c) °ब्रवीच्च — b) Ñ4 B1 S त्वं भुजिष्या; B3 न भु°; Cd as in text — c) K4 शुभे D1 S एष (D1 अथ) ते शुभगे (M3 . 4 °गो) गर्भं — d) Ñ1 . 3 B D श्रेयान् (for श्रीमान्) — e) S विश्रुतो लो° — f) K4 G1 c °धर्मभृतां; K1 °शास्त्रभृतां; T G1 . 3 . 4 M3(sup lin) 6-8 °धर्मविदां G2 M1 . 4 सर्वधर्मविशारद — After 26, S (except G3 M3) repeats 16[ab] (with the S reading), before which M3 ins पुत्र°

27 a) S जज्ञे स (by transp) — cd) K3 Ñ1. 3 B D तु (for च). Ś1 . 2 B D (except D4) पाण्डोश्चैव महात्मनः; M1 °श्च दीर्घदर्शी Ś1 धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च भ्राता धीमान्°

28 a) G1 धर्मो वि° — b) K0 Ñ1 °शापाभिशापात — c) Ñ1 . 3 °स्याथ त°; Ñ3 °स्याथधर्मज्ञ; Da °स्य तु त°. — d) D4 कामतोऽक. — After 28, Ñ ins

1037* कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च ।

After this, D4 (marg) ins 1038* (cf v 1 30)

29 S transp 29 and 30 — b) Ś1 K (except K0) D4 मात्रा सह (for पुन°) Ś1 चै; Ñ1 . 3 B1 . 6 Da D1 . 3 ह (for च) — c) K0 . 3 तस्या Ñ3 समासाद्य S तस्याश्च सर्वमाख्याय (T1 °पश्यं)

30 S transp 29 and 30 — a) K0 . 4 Ñ B D एते S क्षेत्रे (for एव) — b) S कृष्णद्वैपा°. K3 T1 M3 इति (for अपि) Ñ3 क्षेत्रे चै विदुरादय — d) K0 . 3 कुमारा वंशवर्धना — S (which transp 29 and 30) ins after 30 D4 marg, after 1037*

1038* तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं सर्वं समवर्धत ।
गन्धवत्या तथोक्तो धर्मरूपं सुतं प्रति ।
नाहमस्मि पुनर्योग्यः प्राप्तो माता सुतं प्रति ।

[(L 1) G4 कुरुजाङ्गलराजसु — (L 2) D4 त्रयमेव त्ववर्धत; G3 सर्वत्र च विवर्धित; G1 सर्वेत्र सम°. — (L 3) M3 गन्धवत्या; M6-8 गन्धवत्या D4 °चोक्तो पुत्रार्थं पुनरेव हि — (L 4) T1 G1 . 3 M6-8 मातु; T2 पात.. D4 T1 M3 6-8 सुतान्प्रति — Lines 1 and 2 = (var) 1 102 1]

Colophon — *Major parvan* T1 G M संभव° (for आदि) — *Sub-parvan* K0-3 Ñ1 . 3 V1 B1 D1 T1 संभव — *Adhy name* Ś1 K1-4 B1 धृतराष्ट्र(K3-4 °राष्ट्रो)त्पत्ति; Ñ1 . 3 V1 B1. 3 m 6 Da Dn D1 . 3 . 4 विचित्रवीर्यसुतो(Da1 विचित्रवीर्यो)त्पत्ति, G1 धृतराष्ट्रपाण्डुविदुरसंभव; G4 विदुरसंभव; M4 पुत्रोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) K0 Da1 102, K1 103, B1 D1 104, Dn1 105, T1 103, T2 53, G M 51 (G4 55). — *Śl ka no* Da1 86, Dn1 32, Dn2 39; M1 45 — *Aggregate śloka no* Dn1 4303.

१०१

जनमेजय उवाच ।

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३
तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ।
अनुसार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ४
ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ५
तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ६
तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ७
तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किंचिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ८
ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तांश्चोरान्द्रव्यमेव च ॥ ९

C 1 4314
B 1 107 10
K 1 116 12

101

1 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) K1 विप्र (for कर्म) Ś1 धर्मपुत्रेण, B3m धर्मराजेन (for कर्म ध°) G3 किं कृत्वा कर्म धर्मो वै — ^{c}) K2 transp कस्य and शापा°, G1 2 कस्यापि शापात् Ś1 K0 ब्रह्मर्षि, K1 B5 D2 5 विप्रर्षे, K3 Dn1. n3 D1 4 G2. 4 °र्षे, B6 महर्षे, T1 विप्रर्षे, G6 M5 धर्मज्ञ — ^{d}) = 27^d, and 1 57 81^b K3 °योनावतारित, S (except T1 G6) °योन्यामजा° (of v 1 27)

2 Ś1 K1 D5 S om. उवाच — ^{b}) G6 M5 नाम (for इति) — ^{c}) S एकांतचारी वन्य(G2 5 °श्य)श्च — ^{d}) Ś1 K3 सस्थित ; T1 G1 2 विश्रु°, T2 G3 च श्रु°, G6 M च ध्रुव° G4 5 सत्येन तपसि श्रुत — After 2, D5 (marg *sec m*) S ins

1089* स तीर्थयात्रा विचरञ्जगाम च यदृच्छया ।
सनिकृष्टानि तीर्थानि ग्रामाणां यानि कानिचित् ।
तत्राश्रमपद कृत्वा वसति स महामुनि ।

3 ^{a}) Ś1 K1 3 स चाश्र°, S स स्वाश्र° (G3 तस्याश्र°) A few MSS °द्वारे — ^{b}) S महायशा — ^{c}) S (except M3) °बाहुस्थितो — ^{d}) S मौनव्रतसमन्वित

4 ^{a}) S केनचित्त्वथ कालेन — ^{b}) S तथा (for तस्मिन्) N (except Ś1 K1) वर्तत (for तिष्ठ°) — ^{c}) K3 D4 G6 M तदाश्र°, T G1-5 तस्याश्र° K2-4 Ñ3 B5 Dn D1. 5 °श्रममनुप्रा°. — ^{c}) Hypermetric! D5 अनुसार्य°; G3 अवार्य° T G1-5 M ते चोरा (for बहु°) G6 अनुसाधर्ममाणास्ते (*sic*) — ^{f}) D5 पुरुषर्षभ° — After 4, S ins

1090* तामेव वसतिं जग्मुस्तद्ग्रामाल्लोप्त्रहारिण ।

5 ^{a}) S तस्मिन्नाव° — ^{b}) Ś1 K (except K0) Dn D1 दस्यव° (for निद°) K0 M भयमोहिता°; T G भयपीडिता — ^{cd}) Ś1 बलात् (for भया°) Ś1 °वानुग°; Ñ B D °वानाग° S अभितस्तत्र संलीनान्बलमन्वागमच्च तान्

6 ^{ab}) D5 लीनेषु चौरेषु Ś1 °द्रथिनां, K1 °द्ररितो. For 6^{ab}, S subst.

1091* तत शीघ्रतर राजस्तदा राजबलं महत् ।
यस्मिन्नावसथे शेते स मुनि संशितव्रत ।

— ^{cd}) S तत्राजग्मुस्ततोपश्यन् (T1 G3 by transp तत्रापश्यस्ततो जग्मुस्) त मुनिं रक्षिणस्तु ते

7 ^{a}) S (except G3) °स्तदा — ^{b}) Ś1 K1 तथात्यत, K0 4 Ñ1 2 B1 3 यथावृत्तं, K2 3 तपस्यत; G3 दस्यु°, G6 °युक्त D3 तपोबल — Dn3 om 7^{cdef} — ^{c}) Ś1 K Ñ D (except Dn D1, Dn3 om) कतमेन — ^{d}) S मुनिस° — ^{e}) K2 B3. 6 D2 4 गच्छेमहि; B5 °महि, S (except T1 G3) °म वै — ^{f}) K0 3 4 Ñ B1 5 D (Dn3 om) G2 यया, T1 तथा

8 ^{d}) Ś1 K1 सोवद°, K3. 4 Ñ B D अब्रवी°, G1 2 अवोच°, G3 ऊचिवान्; M3 *sup lin* आह तान् G4 5 इति (for वा) G6 M3 5 मुनिस्तान्प्रत्यभाषत

9 ^{b}) N (except Ś1 K1) T1 G1-3 M3 °स्तमाश्र° — ^{c}) Ñ D (except D2 4) लीनास्तान्, G6 वै लीनान् — ^{d}) Ś1 K B D2 4 तांश्चौरान्, Ñ Da Dn D1 5 T2 चौरांस्तद्, T1 G M3 5 चोरांस्तद्, M6-8 चोरांस्ते

ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ १०
तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्वध्यतामिति ।
स वध्यघातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ११
ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १२
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ।
धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ॥ १३
शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ १४
ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्द्विजोत्तमम् ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ १५
ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १६
राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ १७

---

10 a) S (except G3 6) सं (for एन) — d) Ko 2 Ñ B D1. 4 दस्यूनस्यान्; S चोरांश्च (T2 G3 4 °न)

11 a) K2 4 सहितै.. S transp तै and चोरै N चोरैर् — b) S अवदत् (for अन्व°) G3 उिपताम् — c) Ko B D2 4 °राजात (Ko °ह); Ñ1. 3 G1. 2 M6-8 °राजस ; T G2. 4-6 M7 8 °राजसे Ñ2 B1m Da Dn D1. 2 स रक्षिभिर्न° — d) M4 महायशा

12 a) Da1 Dn D1 4 शूल आ° — b) K1 M6-8 °त्मना — K2 (hapl.) om 12c-13b — c) K1 प्रतिज° Ñ1 B Da D2 4 महाराज, S (except T1 M1 5) °पाल — d) D2 T G3 M6-8 तान्यपा; M4 सर्वदा Ko धन पादपपुष्पकम

13 K2 om 13ab (cf v 1 12) — a) K4 शूले स्थित स ध° — b) Ś1 K1 2 4 D2 तदा; G6 M6 अपि — c) D1 मनर्षि G6 °हारस्तदा राजन् — d) Dn D1 4 मान्द(D1 °न्य)यथा — G6 M6 (1 hapl.) om 13ef — e) P1 Da D2 M6-8 स; T1 G1 3 5 पै (for च) — f) B1 समनोपयत्

14 a) M1 शूलेन — b) Ś1 Ko 2 Da तत , S (except M1) तदा (for तप) — d) Ś1 K Ñ1 D1 ऋषयोऽथ Ñ2 B Da Dn D1. 3 4 शुापयन्तमान्विता ; G6 M6 2 ऋषयो भरतर्षभ — After 14, S (except G3 M1) ins

1092* [illegible] स तदा ।

15 b) K1 समपर्वत; Ñ1 न्यपतन्त, B (except B1) D (except D1) सविधान् तु Ko Ñ B D आसन; K1. 4 [illegible] (for सर्व) c) [illegible] (T1 G3 4 °ति) — After 15ab, S ins

1093* [illegible]

[[illegible] (by transp)]

— Before 15cd, Ñ3 ins ऋषिर°; B1 ऋषय ऊ°, G1 ऋषय — e) Ñ3 °च्छामि ते म°. — f) Ñ3 °पानिति S न पापो (After [illegible] त्व पापो)सि धर्मत — After 15, K1 4 Ñ 29 S tra

1094* [illegible] येनेह समनुप्राप्त शूले दु खमय महत् ।
[K1 दु ख महाभय]

On the other hand, S ins after 16

1095* सखे द्विजवरश्रेष्ठ सदाय सुमहानिह ।
ईदृशस्य द्विजश्रेष्ठ उग्रे तपसि वर्तत ।

[(L 1) G1 6 M5. 6-8 °महान्हि न — (L 2) M6-8 वर्तसे]

— After 1094*, N (except K2 B3 D1) ins. an additional colophon with the foll details — Adhy no Ko Da2 103, K1 Ñ1 3 107, B1 Dn D4 105 (Dn2 106) — Aggregate s'loka no Dn1 4320

16 Before 16, Ś1 K1 D1 2 S (except M3. 5) ins वैशंपायन ; Ko 2 4 Ñ [illegible] Da Dn D1 4 वैश° उ° — ab) G6 M6 ततोऽयाच महाप्राज्ञस्तानृषीन्सहितपत्नान् — c) K2 दोष स्यात; K1 4 B3 D1 °त 1कं; T G2. 3 M (except M1) °मोत्स Ñ3 प्रपत्स्यामि; G3 न प्रपद्या°; Cd as in text — d) D1 S (except T1 G1 3 M5) °ध्यते — After 16, K3 4 Ñ D S ins

1096* स दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा वर्तुं[illegible]ऽहति ।
न्यवेदयस्तथा राज्ञे यथा वृत्त नराधिप ।

[(L 1) S तदृ्ष्ट्वा र° — (L 2) K3 निवे°; Ñ1 अथे° K1 तदा; S ततो]

D1 marg cont.

1097* श्रुत्वा च वचन तेषां शूलस्थमृषिसत्तमम् ।
(cf 17 and v.1)

17 a) K3 Ñ2 Dn श्रुत्वा च (K2 तु) वचन तेषां ? राजा तु स ((3 स हि) तथा (T1 तदा; G3 यथा) मु°

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानाद्दपिसत्तम ।
प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ १८
एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ १९
अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ २०
स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ।
अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ २१
स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।
आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ॥ २२
किं नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २३

धर्म उवाच ।

पतंगकानां पुच्छेषु त्वयेपीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ २४

अणीमाण्डव्य उवाच ।

अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ २५

C 1 4333
B 1 108. 16
K 1 117 17

— c) K3 Ñ3 Dn D5 S निश्चित्य, B5 समस्य T1 वहु (for सह) B Da D3 4 बधुभि (for मन्त्रि°)

18 Before 18, N ins राजोवाच, S राजा — a) T2 मया तु कृ°, G (except G3 6) M3 मया च कृ° T1 G3 पापाद्; T2 G1 2 4 5 M3 पाप (for मोहा°) — b) K3 Ñ2 G3 मुनि°; G6 M5 द्विज° — c) Ś1 K1 त्वा तदहः K2 त्वामत्रा°; S त्वां (G1 2 त्वा) विप्रेन्द्र — G1 om 18d–19a

19 G1 om 19a (of v 1 18) — Before 19, Ñ2 D4 (marg) ins वैश° उ°, S (G1 om) वैश° — a) G3 6 °त्सदा Ś1 K0 2 3 D2 5 राज्ञ — b) D5 °रोदपि; G6 M5 °रोत्तदा — c) Ñ2 B1m D (except D2 4 5) °प्रसाद

20 a) S (except G2) तु (for च) — b) Ś1 G3 त शू° Ś1 K1 2 4 D5 नि(K2 वि)चकर्ष ह, S (except G2) विनिकृत्य च K0 तत शूल चकर्ष ह — c) Ñ1 न श°, D2 °वस्तु, S (except G2) °वतो — d) D2 T2 M3 शूलमूल Ś1 K1 मूलेस्य; G3 °लेन; M3 5 °लेथ T2 तु; G1 4–6 M6–8 च (for स) K0 चाछिनत्, T2 G M °च्छिदु T1 शूलमूलमचिच्छिदु

21 a) Ñ1 तदतर्ग° — After 21ab, S ins

1098* कण्ठपार्श्वान्तरस्थेन शङ्कुना मुनिराचरत् ।
पुष्पभाजनधारी स्यादिति चिन्तापरोऽभवत् ।

[(L. 2) T G3 °जनभारस्या°; M6–8 °जनहारस्या°]

— c) Ñ B D (except D5) तेनातितप° Da लोक — d) Da दुर्लभ — e) Ś1 K0 1 आणी°; K2 4 B3m 6 Da1 Dn3 (? Cd) अणि°; Ñ2 शूल° S तमाहुराणिमांडव्य (G6 °व्य) — f) K0 2 लोके स. K0 Ñ1.3 पप्रथे, Ñ2 B D गीयते S इति धर्मे (T2 G2–5 °र्मं) रत मुनिं (G1 °नि).

22 a) K2 गत्वाथ (for स गत्वा) S गत्वा सयम(T2 G3 6 °मि)र्नी विप्रो — b) Dn D1 परमात्मवित् — c) S धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ — d) K2–4 Ñ3 °लभत, Cd as in text. T1 पर्युवाच तदानघ, T2 G3.6 M पर्यु(G3 °र्ये)पालय. तानघ; G1 2 4 5 पर्यपृच्छत्तदानघ

23 a) K0–2 Ñ1 2 Da तद्दुष्कर Ś1 तत्किं न दुष्कर, D5 किं तु ते दु°, S किं मया तस्कृत (G1 कृतं यावत्कृत) — b) S ध(G2 क)र्मपापफलोदय (M6–8 धर्मं ब्रूहि यथातथ) — cd) S येनेद प्राप्तवानस्मि दु खमप्रतिम भुवि — e) K3 Ñ1.2 मे सर्वं, K3 4 तत्त्वेन S तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन

24 Ś1 K1 T1 G1–3 M3.5 6 8 धर्म, D2 धर्मराज उ°, T2 G4 5 यम, G6 धर्मराज, M7 धर्मराजा — a) Ś1 पतगिना तु; K0 3 4 D2 पतगिकाया; K1 °गिनां च, K2 शलभस्य तु, Dn D1 4.5 °गिकाना; G2 5 °गमानां K (except K1) D2 पुच्छे तु — b) T1 इषिकास्तु, T2 G1.2 4.5 M3 6–8 इषीका त्वत्- (G1 4 °कास्त्वत्-), G3 इषिकास्त्वस्°; G6 इषीकास्त्व, M5 इषीका त्व G6 M5 समादध (for प्रवे°) — cd) Ś1 K1 तत् (for ते) S अहिंसकाना धर्मज्ञ तेनेद (G3 हिंसया, G1 तेनैतत्) प्राप्तवानसि. — After 24, K4 Ñ2 D4 (marg sec m) ins

1099* स्वल्पमेव यथा दत्त दान बहुगुण भवेत् ।
अधर्म एव विप्रर्षे बहुदु खफलप्रद ।

(This st is missing in the Calc ed., but is found in Bomb and Kumbh ed !)

— Dn3 S (except G6 M5) ins after 24 D4 ins after 1099*

1100* आणिमाण्डव्य ।
कस्मिन्काले मया तत्तु कृत ब्रूहि यथातथम् ।
तेनोक्तो धर्मराजोऽथ बालभावे त्वया कृतम् ।

25 D1 G3–5 M3 om अणीमा° उ° Ś1 K1 आणीमाडव्य, K2 श्रीमांडव्य उ°, K4 Da1 Dn3 अणि उ°,

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।
धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ २७
धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ।
दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणां च हिते रतः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

वैशंपायन उवाच ।
तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चान्वकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।

B (except B1) D1 4 माण्डव्य उ ; Dn1 ऋषिर्° ; T1 G1 ऋषि ; T2 G2 3 आणि ; M1 मांडव्य ; M2 3 आणि ; M1 आणी° — After आणी° उ° (resp. its v. l.), Dn1 D1 (marg. ...) S ins.

1101* बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मनो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यति वै दिशः ।

[(L. 1) Dn1 D1 T1 G1 M2 3 °ष्यतो — (L. 2) G1 न च प्रज्ञास्यति. D1 दिशाम्, T1 G (except G1 6) दिशम्] — a) Ś1 S (except G1) भवता°. K2 सुमहान्; Ś1 B1 3 Dn D1 4 त्रिमहान्; P1 6 D1 D1 6 सुमहान् — b) K2 Ś1 L1 4 Dn D1 3 G1 4 सा एव ; Ś1 °योद्भव — After 25ab, Dn1 D1 (marg. ...) S (except G1) repeat 1. 57. 60ab (v. l. अपि for एव) — G1 om. 25cd — d) Ko B1 T1 G1 3 4 6 न्न (for त्र). A few MSS. °ष्यति.

26 a) Ko 1 स्थापयिष्यामि — b) D1 D1 3 T1 G3-4 धर्मेष° — c) Ś1 2 B D (except D1) °र्दशाद्व°; G1 चतुर्दशाद्व° — d) Ko 1 भव्यता; K2 4 Ś1 2 Dn D1 पाप (for पा°). K1 Ś1 2 B Dn D1 4 G एव (G1 एवं; G1 हित) — f) B (except B1) D1 एव (for एव). S (except M4-7) पापदोषो भ°.

27 Ś1 K1 S om. उवाच. — Ś1 K1 (1 hand) om. from 25* up to वैशं° उ° of the foll. adhy. — b) Ko 1 महात्मनः — d)=1c, and 1. 57. 81b. S (except T1 G1 3 4) °योनावजात (cf. v. 1. 1).

28 Ś1 K1 om. 28 (cf. v. 1. 27) — a) T1 G1 3 4 धर्मार्थे च (G1 त्र) — b) G1 अथ° — G1 om. 28cd — c) ... °र्शी च परम्, Cd °र्शी महाप्राज्ञ — Dn ins. after 28 Dn1 (irrelevantly) before st. 1 of the foll. adhy.:

1102* वैशंपायन उवाच ।
सर्वतो धर्मपरमस्ततोऽपि ब्राह्मणो महान् ।
इतीह कथयामास भगवान्बादरायण ।

Colophon om. in Ś1 K1 — *Major parvan*: T1 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan*: Ko 1 4 Ś1 2 B1 D1 T1 संभव; to it K4 Ś1 2 add आणीमाण्डव्योपाख्यान. K3 B1 3 4 Dn Dn D1 3 4 M3 4 (om. sub-parvan name) mention only आणी(B1 6 Dn1 D1 3 4 M2 3 om. आणी)माण्डव्योपाख्यान — *Adhy. name*: M2 3 धर्मशाप — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko Dn1 T1 104, B1 105, Dn D1 106 (Dn1 107), T2 54, G M 55 — *Śloka no.*: Dn 16, M1 41. — *Aggregate śloka no.*: Dn1 4337.

102

1 Ś1 K1 om. वैशं° उ° (cf. v. l. 1. 101. 27). S om. उवाच — After वैशं°, Dn1 ins. 1102*, while S ins.:

1103* धृतराष्ट्रे च पाण्डौ च विदुरे च महामतौ ।

— b) K B (except B1) °जाङ्गल — d) Ś1 °मेतमवर्धत.

2 S reads 2ab after 3ab — a) D1 G1 ऊर्ध्वसस्या°; M1 3 ऊर्ध्वक्षेत्रा°; Cd as in text — b) K4 6 स्वादुमन्ति; Ś P D रस (cf. 3d) — c) K1 यथेप्सव° — d) Ś1 K1 3 4 D1 3 °फल.

3 a) Ko 1 4 Ś B D °प्रहृष्ट(B1 D1 °हु)ष्टा°; K1

शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ५
दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ।
प्रासादशतसंबाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ८
नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः ॥ ९
उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथा सिद्धर्षिचारणैः ।
नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ १०
तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ११
बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ।

C 1 4350
B 1 109 14
K 1 118. 14

°श्चाप्यवर्धंत, S °श्चोपकीर्यंते (G1 °शोभते, G3 °जीव्यते) — b) S (except G2 6 M6-8) °ष्वपि — After 4, T G1. 3. 6 M3. 5 read 10ef.

5 a) D5 देशे; G3 कश्चित्

6 S reads 6–7 after 10cd — a) K0 Ñ B D (except D5) धर्मक्रियायज्ञ(Da1 °ज्ञान)शीला; K2 °यज्ञशीला; S दानधर्मक्रियायुक्ता — b) K0 Ñ B D (except D5) सत्यव्रत(Ñ3 °धर्म)परा° — After 6ab, Da1 reads 7cd — c) D2 S (except T1 G1) अन्योन्य (of 7c) — d) S वर्धंते स्म Ñ3 तत (for प्रजा) K4 T2 G3. 4 तथा, Ñ3 प्रजा

7 For sequence of S cf. v l. 6 — a) Da कामक्रोध° — b) Ñ2 B D नरा, S प्रजा Da1 reads 7cd after 6ab — c) K Ñ B1 3. 6 Da Dn D4 °भ्यनदत (K2 °भिनदति, K3 °भिनदत); B5 D1 5 T G1 4. 5 M3 °भ्यवर्तत, D2 °भिनदतो, G2 °भ्यनदस्तु, G3 °भिवर्धत; G6 M6-8 °भ्यनदस्ता, M5 °भ्यनुप्राह्या — d) S ब्रह्मोत्तरम् (G1 ब्राह्मणोक्तम्), Cd as in text Ñ3 B5 T G5 अवर्धत

8 Da1 om 8abcd — a) K2 S °दधिसंकाशं — b) Ś1 K1 Ñ3 च, Ñ1 तु (for वै) S °र बह्वशोभत — d) S छन्नमभ्र(T2 °न्न व्योम; G1. 6 M5 °मभ्र; G4 5 °न्न भूयो, M6-8 छिन्नमभ्र)घनैरिव

9 a) S नदीपादपखण्डेषु (M6-8 °गधेषु) — b) K3 वापीपुलिन°; T1 G1. 3. 6 M °सेतुषु, T2 G2 4 5 वापीकूपादिवल्गुषु Cd mentions पल्वल — c) Ñ1 सुरम्येषु, D4 च वप्रे°, S (G3 missing) विचित्रे° (G4. 5 च चित्रे°, G6 M5 च दिव्ये°) — d) K2 प्रजाः (for जनाः) S विहरति स्म कौरवाः

10 b) Ñ1. 2 B D (except D5) S (except G6) तथा — cd) K0 4 B6 विहरन्, K1-3 व्यहरन् B5. 6 Da D1 4 तदा Ñ2 B3 Dn D1 देवर्षि° S स्पर्धमानाश्च दृश्यते चारणर्षिसमागमे — After 10cd, S reads 6–7 — G2 4. 5 M6-8 om 10ef, while T G1 3. 6 M3. 5 read it after 4 — f) T G1. 3. 6 न काचिद् (G1 कापि; G3 चापि) विधवाभवत्

11 a) K3 हृष्टा; K4 हृष्टे, G1. 2 4 श्रेष्ठे (for रम्ये) T G5 6 M °पदश्रेष्ठे; G3 °वरश्रेष्ठे — b) K3. 4 बभूवु (for बह°) Ś1 वृता Ñ1. 2 B D कुरुभिर्बहुली(Ñ1 °भि)कृते, S भीष्मेण विधिना कृताः — c) Ś1 K Ñ3 °सभावप्रा, Dn3 °सभावीथी, G6 °महावप्रा, M5 °प्रपासभा — d) K1. 2 B6 Da D2 G (except G1. 5) तदा. — After 11cd, N ins

1104* बभूवु सर्वर्द्धियुतास्तस्मिन्राष्ट्रे सदोत्सवाः ।

[Ś1 K (except K3) Ñ3 B5 6 D2 बभूव Ś1 K1 Ñ3 चार्द्धिमान्नित्य, K0 2 4 ऋद्धिमान्नित्य, K3 ऋद्धितो नित्य, B5 6 D2 °युत Ś1 K Ñ3 महोत्सव ; B5 6 D2 सदोत्सव]
— S (which om 11ef) ins after 11cd

1105* स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च सनिवास कुरूपित ।

[T1 M3 स निवा°. T1 कुरुष्वपि; G3 कुरुष्विति, G6 सुरक्षित , M6-8 कुरुष्वित G2 4 5 °श्च निवासा समलंकृता]
— e) Ñ1 2 B D (except D4) धर्मतो (for शास्त्र°)

12 a) S परमोपेतो (for रम°) — b) Ś1 चित्रयूप°, K2 °शताकुल , Ñ3 चित्य°, S यूप(G5 6 °पै)चैत्यवनध्वजै (T1 °वरद्विजै , G1 °ध्वजे सदा; G6 °धनुर्भुजै) — c) S प्रमृज्य (M °द्य) (for स देश) — d) K0 Ñ3 प्रमृद्या भिप्रवर्धित , K2 समृद्याभिप्रवर्तित , K3 4 प्रमृज्याभिप्र°, Ñ1. 2 प्रामृद्याभिप्र°; B Dn विमृज्याभिप्र°, Da D2 4 विमृद्या भिप्रवर्धित. (Da1 °र्तित), D1 विसृज्याभिप्र°, D5 समृध्या

भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १२
क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम् ।
पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ १३
गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ १४
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १५
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १६
धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ १७
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ १८
पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
अत्यन्यान्बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १९
त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।

सम°, S स्वराष्ट्र (G3 °ज्य) पर्यरक्षत (G1 M1.4 परिरक्षता; G2 °क्षते; G3 परिरक्षिता) — e) B धर्मेण (for भीष्मे°) — f) B3 D1.4 T1 G (except G3.6) °पर्यंत

13 b) S सतामित्रां (for महा°) — d) Ñ1.2 B D परमो(Ñ1.3 D3 सततो)त्सुका; S परमोत्सवाः.

14 a) D2 जनाधिप — d) Ś1 K0.1.4 D1 सर्वत

15 b) S महायशा — Between 15 and 16, S reads 21, 22 and 23, in a different sequence and with some [illegible] and additional s' as shown below — S ins after 15 D1 (marg sec m, om line 1–5, 7, 8, 12–18), after 20

1106* वेदाध्ययने युक्तो नीतिशास्त्रेषु पारग ।
　　भीष्मेण राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रोऽभिषेचित ।
(cf 17) { धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
　　　　{ तथैव गजशिक्षायामस्त्रेषु विविधेषु च ।
　　अर्थधर्मप्रधानासु विद्यासु विविधासु च । [5]
　　[illegible] महा पाण्डुर्नाम सेनापति कृत ।
(23) { धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
　　{ करणत्वाच्च विदुर पाण्डुरासीन्महीपति ।
　　समागो मनुजेन्द्रस्य धाम एव यतात्मना ।
　　प्रणेता सर्वधर्माणां भीष्मेण विदुर कृत । [10]
　　[illegible]
　　[illegible]
(21) { [illegible] भीष्मेण पुत्रवद्धृता ।
　　{ ततो [illegible] परिपटग ।
(22) { [illegible] [15]
　　{ भीष्मो [illegible]
　　ते तत्र [illegible] कुमारा [illegible]
　　[illegible]

(L. 1) T1 G1.2.4 युक्ता, and पारगा — (L. 2) T1 G1.2 कुर्वेन° — (L. 4) T1 G1.2 °स्त्रे नीतिशास्त्रे च पारगा (= 17cd) — (L. 7) T M1 °कुरुत्वा°; G2.3 °ध्रुत्वा°; G4 °शुष्मात्वा° — (L. 8) G2 M करणत्वाच्च (cf 23c), G4 रक्षापरश्च — (L. 11) D1 °मेधायुतो; T1 G1.2 °धापरो; G3 °धापयुर — (L. 13) T1 समीक्ष्य (for भीष्मे°)]

16 a) G3 संस्कार T2 सुकृतास् (for संस्कृ°) Ś1 °साम्राज्य S (except M3) वै (for तु) — b) S वृत्ते(T1 G1.2 M3 (sup lin.) मते)रध्ययनेन च — c) G1.3 समस्या° — d) S (except T1 G1 M4) यौवने

17 In S this st is repeated (cf 1106*) — a) Ñ1.2 °दे च पृष्ठेषु; Ñ3 G1.2.4 °दे च पृ°; Da Dn D1 °दे च वेदे च; D2 °देश्वपृष्ठेषु — b) G3 तथा युद्धे — d) K0 B1 Dn T G (except G3) M3.4 °शास्त्रेषु M1.2 अन्येषु विविधेषु च

18 K0 om 18 — a) K3.4 नानाशास्त्रेषु; G6 °शिक्षासु Ś1 चाभिता; K1 चा°; Ñ1.2 B Da D1.4 चा विभो; Ñ3 °वि°; Dn D1.2 चोषिता; S चान्विता — c) T2 G (except G3) °तुत्वाना — d) Ś1 K1.2.4 Ñ1.2 B (except B1) Dn D1.2.4.5 T2 G1.2.4.6 Arjp °निश्चया; Da1 T1 °निश्चय G3 सर्वप्रकृतनिश्चमा

19 S transp 19ab and 19cd — a) Ñ1.2 B1.4 D (except D3) M2-3 °नरेषु K4 B1.4 °भ्योऽप्यधि°, G2.3 M1 भ्यो ह्यधि° — c) Ś1 अत्यर्थं; K0.1.4 अत्यत; Ñ B D अन्येभ्यो; S अतीव Ś1 °बलवानी° — d) B1 D1.4 °ष्ट्रो महामति, S °ष्ट्रोऽपि प्रभुस्त

20 b) S प्राज्ञो (G3 °ज्ञ) (for कश्चिद्) — c) K0 तस्मा; Ñ B D तथा (for ततो) S °निष्ठो हि धर्मज्ञ (G1 °ज्ञ) — d) D2 धर्मेषु S युक्ता चैव (G1 धर्म) गतिं गत Cd mentions परम (= पार) — After 20, D1 (marg sec m) ins lines 6, 9–11 of 1106* (cf v l 15). — S ins after 20 D1 (marg sec m), after 23:

1107* अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारस्य महीपते ।
　　गान्धारी वरदत्तानां पुत्राणां शतसंयुताम् ।
　　सुबलस्य च कन्यायां गान्धाराधिपतेः सुताम् ।

धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २०
प्रनष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २१
वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २२
धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भीष्म उवाच ।
गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

O 1 4366
B 1 110 4
K. 1 119 4

सुतां च मद्रराजस्य रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
[(L 1) Cf 1 103 9 G6 M8 5 देवकस्य (for याद°)]
After the above, D4 reads 1108*

21 For S of v l 15 — a) Da भारत (for शतनोर्) — d) Ś1 सर्वलोकेषु

22 For S of v l 15 — a) K1 वनितानां (for वीर°) — b) Some MSS °जगल (of v l 1 102 1) — c) Ko 8 °धर्मभृतां

23 For S of v l 15 — a) Ko °चक्षुष्मान् — b) K4 transp राज्य and न — c) K4 B Arjp (hypermetric) पारशवत्वाच्च (B1 °त्वाद्), Ñ1 2 Dn D1 4 पारसवत्वाद् (D4 °त्वाच्च), D2 दासवत्वा°, Nilp ("apapātha") Cd as in text — d) Ko 4 D5 पांडुश्चासी°, K1-3 Ñ3 Da पाण्डुस्त्वासी° Ñ2 B Dn D1 2 4 राजा पांडुर्बभूव ह — After 23, D4 (marg sec m) ins 1107*, which is followed by 1108* below — K4 Dn D1 ins after 23 Da, before the first st of the foll. adhy D4, after 1107*

1108* कदाचिदथ गाङ्गेय सर्वनीतिविशारद ।
विदुर धर्मतत्त्वज्ञ वाक्यमाह यथोचितम् ।
[Before line 1, Da ins वैश° — (L 1) K4 °नीतिविदां वर, Dn D1 4 °तिमतां वर — (L 2) D4 तत्त्वधर्मज्ञ]
— D2 ins after 23

1109* तत काले बहुतिथे भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।

Colophon om in S — *Sub-parvan* Ko 2-4 Ñ1 2 B D1 4 5 संभव — *Adhy name* Ś1 K1 प्रकृतिप्रसाद, K3 कुरुराज्यानुवर्णन, Ñ1 2 पाडुराज्याभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) Ko Da1 105, B1 Dn1 D4 107, Dn3 108 — *S'loka no* Dn 26, M8 22 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4363

103

1 Before 1, Da ins 1108* (of v l 1 102 23) — Ś1 K1 S om उवाच (T1 om. the ref) — a) G1 2 समुदितैर् Ko Ñ1 3 G6 M5 सर्वम्, Ñ2 B D2 4 5 सर्वैर्, Da सौम्य, T G M3 6-8 नित्यम् (for सम्यग्) — After 1^{ab}, D1 reads 3^{a}–4^{b} — G4 (hapl) om 1^{c}–2^{d} — c) Ś1 (*sup lin* as in text) अत्रत्यान्, Ñ1 अभ्यन्यान्; Ñ2 अनन्यान्, D2 T1 अप्यन्यान् — d) T1 °मादिराजभा°, T2 °मपि भारत, G2 3 5 M (except M5) °धि(M8 *sup lin* °पि)राजभा°, G6 °राजकान्

2 G4 om 2 (of v l 1) — a) Ñ3 Da2 Dn D1 पूर्व — b) G2 5 श्रीमद्भिश्च, M (except M5) धर्मनित्यैर् — c) Ś1 नोत्सेधम्, Ko 1 4 Ñ2 B5 Da1 नोच्छेद°, K3 Da2 Dn D1 नोत्सेद° Ś1 K (except K4) D5 अधिगच्छेत; T1 अगमच्चैव, G3 °मच्चैव — d) Ś1 K1 °चिदपि, S (G4 om) कथंचिदि°

3 For sequence of D1 of v l 1 — a) T1 मया सत्ये च कृष्णेन — b) K1 व्यासेन (for कृष्णे°) — c) G2 4 5 सस्थापित कुल भू°

4 For sequence of D1 of v l 1 — a) Ko-2 B3 D5 M6-8 वर्धेत B1m भूय (for पुत्र) Da Dn D1 4 तच्चैतद्वर्धते भूय (D4 पुत्र) — b) G3 मया (for कुल) — d) D (except D2 4 5) न सशय. (for विशे°)

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या अनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

विदुर उवाच ।

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्धितम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ९
इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ १०
अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ११
गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १२
ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ।
नात्यश्नीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ १३
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ १४
दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १५

---

5 b) Ś1 K1 मातु°; K0 स्तनु°; K2-4 Ñ B Da Dn D1.4 T G2.3.5 M1 स्वनु°; D1 G1.4.6 M2.5-8 इनु°, D1 मातु° — c) Ñ1 स्वमा (for तथा)
6 b) Dn D1 सा कन्या गुण स°. — d) T G1-6 M (except M1) क्षत्रियोत्तमा (G1 °म); G1 6 °र्षभ
7 b) G1 यद्वा (for धीम°) Ñ1 B Da D1.4 इति मे (Ñ1 इत्यह) धीमतां मति — c) T G1.3.4.6 समानाम्ना (T1 °स्तु), G1 6 M1 समानार्थं
8 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.) — c) M6-8 तस्मात्त्व
9 Ś1 K1 S om. उवाच — d) D1 त्रिनेत्र च हर D1 T1 वर; G1 हरि
10 a) Ś1 K1-3 Ñ1 B1 Dn D1.4 शुश्राव (for श्रुत्वा च) G1 तत्त्वेनैव (for च त) — c) K0 4 दूत (for ततो) K0 °स्य च — After 10a (which = 14a), G1 reverts to 14b-14f and then returns to 10c, repeating 14a and 14b in the proper place — d) Ñ2.3 S वरम् (for भार°)
11 a) S तत्रासीत्°. — b) Ś1 [illegible] वृत्तं च बुद्ध्या [illegible] T1 G1.3 M [illegible] D1 [illegible] — c) [illegible] (for तु) [illegible]
12 b) K1 [illegible] Ñ1 [illegible] D1 [illegible]
D1 चापि — c) T G1.3.6 M6-8 त्वथ° (for अथ°) — c) Ñ1 ईप्सित, T1 G1 दित्सतीं; T1 G1 4-6 M1.3 °तां; G1 °त ; M6-8 निदितां, Cd as in text K3 B1 G1 तस्मै; D1 चैव, T G1-3 M तस्य — d) S पितुर्मातुश्च कौरव
13 a) A few MSS पट्टमा° G6 M1 (sup. lin as in text) 1 °मानाय — b) Ś1 K (except K4) Ñ1 D (except D1) तदा (for शुभा) — c) B1 सा (for स्वे) T G1.3 M6-8 न पश्यामीति भर्तारं; G1 6 M1.3 न पश्यतीति भर्ता मे; G1 भर्तारं न प्रपश्यामि — d) = 17d S चेष्टयामास चक्षुषी — e) Ś1 नात्यधीय, K0 Ñ1 नात्य स्वये; K1 नात्यर्दीय; K1 Dn D1.4 नात्यसूया; Ñ1 B1.3.4 Da1 G1 नात्यनी ; Ñ नात्यर्थी°; B1m c नात्यर्ती°; Da1 G1 नात्यनी ; D1 नात्यर्ती°; D1 नात्यभू°; G1 नात्यधि°; G1 corrupt
14 a) = 10a. — b) D1 S सुत (for पुत्र) K [illegible] °रिग्यगात् — c) Dn D1 परमा (for पर°) — d) S कौरव (M1 भारत) — After 14, S (except K4) ins.
1110* तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ।
[(L. 1) Ś1 K1 Ñ1 तथा; Ñ1 B (except B1) D1 6 ततो] S (except T1), on the other hand, ins. after 14
1111* ततो विवाहं परेऽत्र्या सहस्रे सर्पसत्तमे ।
भीष्मस्य महाराजा शकुनिः प्रियदर्शन ।
15 T1 om. 15-16 — a) K1 तु; D1 T1 G M स

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १६

धृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

वैशंपायन उवाच ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ २
अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।

C. 1 4383
B. 1 111 3
K 1 120 3

(G₃ ₈ च) (for स)　G₆ तत्र (for वीरो) — ᵇ) K₈ स- (for च) — M₆₋₈ om 15ᵉ–16ᵈ — ᵉ) S (T₁ M₆₋₈ om) °रागात्　G₂ स (for स्व) — ᵈ) Dn₈ S (T₁ M₆₋₈ om) परि°

16 T₁ M₆₋₈ om 16 (cf. v 1 15) — ᵉ) Ñ₁.₈ गुरूणा

17 S (T₁ om line 1, M₆₋₈ om lines 1–2) ins before 17 (G₅, om lines 2–4, at the end of the adhy)

1112* गान्धारी सा पतिं दृष्ट्वा प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अतिचाराद्भृश भीता भर्तु सा समचिन्तयत् ।
सा दृष्टिविनिवृत्तापि भर्तुश्च समता ययौ ।
न हि सूक्ष्मेऽप्यतीचारे भर्तुं सा वव्रृते तदा ।

[(L 1) G₃ भृश (for पतिं) — After line 1, G₅ ins lines 1–2, 6–8 of 1113* — (L 2) G₄ व्यभिचारा° — (L. 3) M₆₋₈ पुनराविनि°　T₁ G₆ M (except M₈) इयात् (for ययौ) — (L. 4) M₆₋₈ नाति- (for न हि) M₆₋₈ सदा]

— G₅ om 17 — ᵃ) Ñ₈ तोपयामास तान्स° — ᵇ) = 13ᵈ Ś₁ K₀ ₁.₃ ₄ कुरून्पति(K₄ °न्भर्तृ)परा°, K₂ Dn₁ n₂ D₁ गुरून्पतिपरा°; G₃ M₅ पतीव्रत° — ᵈ) S (G₆ om) स्वजनान् (for सुव्र°)　T₂ G₄ न व्यकी°, G₂ ₃ नावकी° — D₄ (marg sec m) S ins after 17 (G₅, om lines 3–5, after 1112*)

1113* तस्या सहोदरा कन्या· पुनरेव ददौ दश ।
गान्धारराज सुवलो भीष्मेण वरितस्तदा ।
सत्यव्रतां सत्यसेना सुदेष्णां च सुसहिताम् ।
तेज श्रवां सुश्रवा च तथैव निकृतिं शुभाम् ।
शम्भुवां च दशार्णां च गान्धारीर्दश विश्रुता । [5]
एकाह्ना प्रतिजग्राह धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
तत शांतनवो भीष्मो धनुष्क्रीतास्ततस्तत ।
अददाद्धृतराष्ट्राय राजपुत्री पर शतम् ।

[(L 1) M₆₋₈ शुभा (for दश). — (L. 2) M₃.₅ सहितस्तदा — (L 3) D₄ G₆ M₆₋₈ सुपेणां　T₁ G₂ M₃.₅ चार्थसहि°; T₂ G₃ चार्धस°, G₁ missing, G₄ चाभिसंज्ञितां — (L 4) M तथोर्वीं　D₄ G₆ M तथा (for शुभाम्) — (L 5) G₁ शम्भुवर्णां; G₃ शम्भूणा च　M₆₋₈ शम्भूणां चैव दाशार्णां — (L 6) D₄ G₆ M₆₋₈ चोपयेमे ता. (for प्रति°) — (L 7) G₃ धनु·प्रीतस्त° — (L. 8) D₄ M₆₋₈ आवहन्; G₃ आनयन्, G₄ M₃ आवहत्, G₆ आहरत्　T₂ G₂ ₄ M₃.₅ °राष्ट्रस्य　D₄ पर शतं, G₃ शत पर]

Colophon om in D₁ — *Major parvan* T₂ G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K₀ ₂.₃ Ñ₁ ₂ B₅ D₅ T₁ संभव — *Adhy name* Ś₁ K₁ B₁ ₃ ₆ Da D₂ ₄ ₅ गांधारी(Da °र्यां)विवाह ; K₃ ₄ Ñ₁ ₂ धृतराष्ट्रविवाह (K₄ °ष्ट्रवैवाहिक·) — *Adhy no* (figures, words or both) K₀ Da₁ 106, B₁ Dn D₄ 108 (Dn₃ 109), T₁ 105, T₂ 55, G M 56 — *S'loka no* Ñ₈ 20, Dn 19, M₈ 58 — *Aggregate s'loka no* Dn₂ 4382.

104

☞ This adhy (with some variations and omissions) forms passage No 43 of App I, a passage interpolated in some N MSS after 1 61 88 It is worth noting that that passage agrees closest with the constituted text and is alike free from the interpolations of the vulgate text and of the Southern recension

1 Ś₁ K₁ D₅ S om उवाच — ᵈ) Ś₁ K₃ Ñ₂ D (except D₂ ₄.₅) T₂ °णाप्रतिमा, Ñ₁ G₆ °णासदृशा

2 ᵃ) K₀ ₂ D₂ °ष्वस्नेयाय, K₁ °ष्वसीवाय, K₃ B₅ पितृस्वस्रे°, K₄ Da₁ Dn₃ पितृष्वस्रे°, Ñ₁.₂ B₁.₃ पितृ°, Ñ₃

प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
सा नियुक्ता पितुर्गेहे देवतातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५
तस्मै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ७
तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ १०
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ११

°त्मसदा, I °त्मने, D[illegible] D₅ पितृष्वर्गीया°, D₆ °त्सर्गीया° F₄ Ś₁ I D₄ D₅ सुता, S सुत (G₃ M सत) — ᵇ) [illegible] (T₂ G₂ [illegible]) B (except B₁) D (except D₅) भारत (for वीर्य°) — ᶜ) Ś₁ K₁ D₅ G₁ [illegible]; [illegible] T G₂ M [illegible], G[illegible] [illegible]; G₃ [illegible] — ᵈ) Ñ[illegible] D[illegible] °[illegible] स; G (except G₃) °[illegible] K₃ धर्मवित्, K₄ भारत, Ñ₂ D₂ नृपतिः; D₃ D₅ [illegible]

3 ᵃ) [illegible] Ś₁ K₀₋₂ D₁ transp सा and कन्या — ᵇ) Ś₁ K₁ [illegible]; [illegible] B₁ (m as in text) D₂ D₃ D₅ [illegible], D₆ [illegible], S [illegible] (T G₁ [illegible]; G₃ [illegible] [illegible] (G₂ M₁ °[illegible]) — ᶜᵈ) [illegible] सुता (G₂ सुता)

4 ᵃ) Ñ D₂ D₅ transp सा and पितु° K₀ [illegible] — ᵇ) Ś₁ °[illegible], K₀ D₂ D₅ [illegible]; [illegible] — ᶜ) [illegible] (for घोरं) — ᵈ) [illegible] K₃ I D₂ D₅ [illegible]

5 ᵃ) T₁ [illegible]; C[illegible] as in text — ᵇ) S (except M[illegible]) [illegible] [illegible] — ᶜ) T₁ G₁ [illegible] ([illegible]) After [illegible] — ᵈ) Ś₁ K₁ G₁ [illegible] — After 5, G (except G₃) ins

1114* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

6 ᵃ) T₁ G₁ M transp. [illegible] and [illegible] T₁ ([illegible]) [illegible] ([illegible]) G₁ [illegible] (for [illegible]) C[illegible] [illegible] (G₁ °[illegible]; G₂ [illegible]) — ᵇ) [illegible]; [illegible]; G₁ [illegible]; G₂ [illegible] — ᶜ) [illegible]; I G₁ [illegible] मन्त्रमिथैव (for अब°) — After 6, G₁ ₂ ₆ M₁₋₃ ins

1115* अभिचारयुत तस्य आपद्य भगवानृषिः ।
[M₁₋₃ °धारसुतां तस्याममब्रवीत्तदा°]

7 ᵃ) D₂ देवमनेन त्वं; G₁ त्वमेतेन शुभे — ᵇ) T₁ °[illegible]वाहयिष्यसि — D₂₃ om 7ᶜᵈ — ᶜ) Ś₁ प्रसादात्तु, K₀ °सादात्ते, Ñ₁ D₂ D₅ °भावेन, D₂₃ °दानेन; G₆ M₁ °सादाद्धि — ᵈ) K₀ राजपुत्रो; Ñ[illegible] D₂ D₅ तव पुत्रो; Ñ₃ राज्ञि पुत्रो S (except T₁) जनिष्यते

8 ᵃᵇ) Ś₁ transp सा तु and तेन S मुनिना (for विप्रे°) Ñ₁ ₂ T G M[illegible] मन्त्र (G₃ मन्त्रं); Ñ₃ D (except D[illegible]) [illegible]; M₃₋₅ तथा (for तेन) Ñ[illegible] D (except D[illegible]) °[illegible] — After 8ᵃᵇ, G₁ ₂ ins

1116* [illegible] परिहार्य कुन्ती कन्यापि [illegible]म् ।
— After 8, D₅ (marg [illegible]) S ins

1117* ततो घनान्तरं [illegible] तपनस्तदा ।
उपतस्थे स तां कन्यां [illegible] पृथुश्रोणिकाम् ।
[(L 1) T₁ G[illegible] [illegible]; G₁ [illegible] G₄ °[illegible]
— After line 1, G[illegible] ins

1118* [illegible] दिव्यमूर्तिधरः स्वयम् ।
— (L 2) G₁ °[illegible] कन्यां स तां पृ°]

9 ᵃ) K₃ S (except G[illegible]) [illegible]° — ᵇ) S [illegible] (for भास्क°) Ś₁ K₁ D₁ °[illegible] — ᶜ) M₁ [illegible] — ᵈ) Ś₁ F₁₋₃ transp दृष्ट्वा and तत् — After 9, Ñ ins a passage of 16 lines given in App I (No 55), while S ins another passage of 21 lines given in the same App (No 5[illegible]), D₅ (marg [illegible]) ins the latter passage after line 1[illegible] of the former

10 ᵃ) D[illegible] D₁ °[illegible]; Cl as in text — ᵇ) S (except G M[illegible]) [illegible] (for तत) [illegible] — ᶜᵈ) T₁ G[illegible] पुत्रं (for वीरं) [illegible]

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२
गूहमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ १३
तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ १४
नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ १५
स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ १६
यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसंगरः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ १७
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ १८
उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ १९ C 1 4408 B 1 111 28 K 1 120 47

स्सर्वे' वर. — ᵉ) K8 आबद्ध' K0 4 बालो — ᶠ) K0.4 D4 श्रियान्वित K3 देवराजश्रिया', S कुडलाभ्यां समावृत

11 ᵃᵇ) = 1 57 82ᶜᵈ Ś1 कुडल (for कव'). B1 D5 कुडलयो' — ᶜ) G1 6 M3 5 सोजा' Ñ B (except B6) D2 4 T1 ततो, T2 G M तदा (for सुत) S वीर' (for कर्ण') — ᵈ) Ñ2 B D2 4 'लोकमहारथ. — S ins. after 11 D4 (marg sec m), after 13ᵃᵇ

1119* मञ्जूषां रत्नसंपूर्णां कर्णनामाभिसज्ञिताम् ।

[D4 G1 'नाम्नाभि', T1 'नाम्ना समावृत, T2 G3 4 'नाम्ना समाश्रितां, G2 कर्णबालाभि'; G6 'सश्रितां (sup lin कर्णबालसमाश्रिता)]

12 S transp 12 and 13 — ᵃ) Ñ1 2 B1.3.5 D तस्यै K4 B6 (by transp) कन्यात्व तस्या (B6 तस्यै) — ᵇ) B D2 4 तदे(B1.6 'दे)व भगवान्रवि. — ᶜ) Ñ1 3 D. वदतां, B5 6 Da Dn D1 2 M5 तपता, T1 G1 2 4-6 M6-8 वरद; T2 G3 M3 परम- — ᵈ) Ñ1 3 S पुन', B D2 4 प्रभुः (for तत) — After 12, N ins

1120* दृष्ट्वा कुमार जात सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।
एकाग्रा चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृत भवेत् ।

[(L 1) Ś1 देवी सा, Da त जात Ś1 देवमान'; Ñ1 हतमान' — (L 2) Ñ B1 5 Dn2 D5 एकाग्र Ñ1 भूत्वा]

13 S transp 12 and 13 — ᵃ) Ś1 K Dn D1 5 सा, Ñ3 D2 तु (for त) G1.2 4 5 'माना कुमार त, G3 'माना पर तस्य — After 13ᵃᵇ, D4 (marg sec m) ins 1119* — ᶜᵈ) G3 नदीमध्ये (for जले कुन्ती) N जं कुमार त जले कुती महाबल

14 ᵃ) Ś1 K0 1 महा; Ñ1 2 B D (except Da D5) जले (for तदा) — ᶜ) Ś1 K1 कारयामास

15 ᵃ) B (except B1) D4 नामास्य चेद चक्राते (D4 कुर्वाते), G3 'धेय चक्रतुस्ते — ᵇ) Ñ2 B D2 4 दपती तावुभौ (B5 transp दप° and तावु°) शिशो — ᶜᵈ) S समावृ(M5 'ह)तोय वसुना वसुषेणेति नाम(T1 विश्रु)त (G3 समाप्य तस्य सुहृदो वसुनामेति नामत) —

16 After 16ᵃᵇ, Ñ1.3 ins

1121* लोके चैव हि विख्यात सर्वशस्त्रभृता वर ।

— ᶜ) K3 'छतोयादा', K4 D5 आराधयत्तदा', Ñ1 3 उपस्पृश्य सदा°, T1 अपृष्टतामथादि', G1 6 'पाद्यादि', G3 आपृष्ठ तावदा°, G2.4 5 स पृष्ठ', M6-8 'तापावादि', Cd as in text — ᵈ) Ś1 K1-3 Ñ3 च (for स) D (except D2 4 5) उपातिष्ठत वी°, S °स्थे कृताजलि'

17 ᵃ) T2 G5 अस्मिन् (for यस्मिन्) N तस्मिन्काले तु (K च) जपतः — ᵇ) T2 G2 5 स धीर, G1 सवितु N तस्य वीरस्य धीमत — ᶜ) T G2 4.5 M3.6-8 'णेभ्यो हि, G1.6 M5 'णायासीत्; G3 corrupt — ᵈ) Ś1 K1 4 किंचिद्वस्तु, K0 2 3 Da Dn किंचिद्वसु, Ñ1 2 B D2 4 अपि प्राणान्, Ñ3 वसु किंचिन्, D5 प्राणानपि (for तस्मिन्काले) Ś1 K Ñ1.3 Da D2 4 महीपते; Dn महीतले (for महा') D1 किंचिद्वसुमतीतले. — After 17, D4 (marg sec m) 5 S ins a passage of 14 lines given in App I (No 60)

18 ᵃ) N (except Dn D1) शक्रो (for इन्द्रो) — ᵇ) Da1 Dn D1 भिक्षार्थी N समुपागमत् (K3 Ñ2 B1.3 6 D4 'गत); T2 हरिवाहन — ᶜ) N कवच (for कुण्डले) — ᵈ) N फाल्गुनस्य हिते (Ñ1 प्रिये) रत — After 18, M3.5 ins

1122* एवमुक्तस्तदा कर्णो ब्राह्मणेन महात्मन ।;

while D5 ins

1123* कर्ण [तु]कुण्डले भित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलि ।

(= (var) 19ᶜᵈ), followed by 1125*

19 Before 19, D5 ins वैश' — ᵃ) N स्व(Ñ3 स)शरीरात्समुत्कृत्य (K4 Ñ1 'मुत्सृज्य) — ᵇ) N स्व (Ś1 K0-3 Ñ3 D5 त; B3 6 स, Da2 च) निसर्गज, M3 (sup lin) 6-8 रुधिरोक्षित — ᶜ) T1 M3 6-8 'र्णश्च, G3 'र्णस्य, M 'र्णोभ्या N विप्ररूपाय शक्राय, G6 कर्णपाशौ च द्वे छित्वा — ᵈ) N ददौ कर्ण कृता° — After 19, N ins

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मै क्षेप्स्यसि रुष्टः सन्सोऽनया न भविष्यति ॥ २०
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

वैशंपायन उवाच ।
रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ १
सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।

1124* प्रतिगृह्य तु देवेन्द्रमुद्यतेनास्य कर्मणा ।
[Ñ1 स प्रगृह्य तु Ś1 °पेते दृष्ट°]
S (G2 om lines 3–5) ins after 19 D4 (marg [illegible]), after 1124* D1, after 1123*

1125* अहो साहसमित्याह मनसा पाण्डवो [illegible] ।
[illegible]गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
न स पश्यामि यो ह्येतत्कर्म कर्ता भविष्यति ।
प्रीतोऽस्मि कर्मणा तेन वर वृणु यदिच्छसि ।
कर्णः ।
इच्छामि भगवद्दत्तां शक्तिं शत्रुनिबर्हणीम् ।
[(L. 1) D4 °मित्येतत्, D1 G2 °मित्येव; G1 M1.2 °मित्येव; G1 °मित्युक्त्वा D1 मनसा D4 M1.4 °पोऽब्रवीत् — (L. 3) G1.2.4.5 M1–3 यो हि° — (L. 4) T2 G1 M1 वृणि (for वृणु)]
G1 cont

112[illegible]* [illegible] सुरगणेश्वर ।

20 Before 20, D4 (marg sec m) S (except G2) [illegible] — a) G1 शक्तिं [illegible] दत्तौ शक्तिं सुरपतिर् (K4 B D1.4.5 (transp °शां सुरपति शक्तिं) — b) Ś1 K0–3 Ñ1.2 Da Dn D1 वासव [illegible]; K4 B D2.4.5 वचन [illegible] (D1 D4 [illegible]; I1 °[illegible]) — c) S [illegible] — d) T1 [illegible]; G2 [illegible], G1 [illegible] T1 [illegible] (for [illegible]) Ś1 K1.2 [illegible]; K0 Ñ1.2 [illegible] (Ñ1.2 [illegible]); K1 Ñ1 [illegible] D1 [illegible] (for [illegible]) [illegible], D4 [illegible] — e) K0 स [illegible], D1 स [illegible], T1 स [illegible]; G1.4 स [illegible] (for [illegible]) — After 20, D4 (marg sec m) S (except G2) ins

112[illegible]* [illegible] ।
[illegible]

11[illegible]* [illegible] ।

21 a) G2.3 कृतस्य (for तु तस्य) N प्राक् नाम तस्य प्रथितं (Ñ1.2 B Dn D1.3.4 कथितं) — b) N (except Ś1 K1) क्षितौ; T1 G2.4 M6–8 श्रुतं; T2 G1.3.6 M1.4 स्मृत; G1 श्रुति — c) N कर्णो वैकर्तनश्चैव (K0 °र्तनो नाम; D1 °नमेन) — d) S स तस्मात्कारणादिति (T2 °णादभूत्; G3 °दित°, M1 °दिह)

Colophon — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 m K0–3 Ñ1.2 B Dn1 D1.4.5 T1 संभव — *Adhy name* K0.1 M1.2 कर्णोत्पत्तिः; K4 Ñ1.2 D1 कर्णसंभव — *Adhy no* (figures, words or both) K1 114, B1 Dn1 D4 109, Dn1 107, Dn2 110, T1 106, T2 56, G M 57 — *S'loka no* Dn 31, M1 44 — *Aggregate s'loka no* Dn1 4413

105

☞ MSS G1.3 are hereafter both written by a different hand

1 Ś1 K1 D1 S om उवाच D1 सूत उवाच — a) K4 Ñ1.2 B D (except Dn) सत्त्वरूपगुणो°; S रूपशील(G1 [illegible])गुणो° — b) Ñ1.2 धर्मारामा; Cd as in text Ś1 K1 महाप्रभा T G1–3 M1.6–8 धर्मपरेषु योग(T1 °नि)ता (G1 योजिता; G2 निजिता); G4.6 M1 धर्मरामा [illegible] — c) K1.4 Ñ B D पृथा पृथुललोचना; S [illegible](T1 G1 M1 °नि)राष्ट्रे स्वयंवरे (G1.3 [illegible]) — After 1, K1.4 Ñ B D ins

1127* तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [5]

भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ २
स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव ॥ ३
यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ४
सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
पाण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ।
विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यस्मयन्त नरा भुवि ॥ ६
कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्बलोत्साहसमन्वितः ।
जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रूननेकशः ॥ ७
पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ८
ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसंकुलाम् ॥ ९

C. 1 4450
B. 1 113. 26
K. 1 122. 26

ददर्श राजशार्दूल पाण्डु भरतसत्तमम् ।
[(L 2) K1 B1 2. 3 Dn D1. 4 ॰व्यावृण्वन् — (L 4) B1 (m as in text) 3 स्वयंवरा — (L. 5) Ñ1 3 राजमध्यस्था, D5 ॰मध्यस्था K1 ॰ज्ञां महात्मनां. — (L 6) Ñ1 ॰शार्दूल, Dn2 नृपशा॰]

2 [a]) K0 2 3 G1 सिंहोरस्क, K4 Ñ B D ॰दर्पं (D5 ॰दीर्घ) K4 Ñ B D महोरस्क, S महा(G1 वृष)स्कंध — [b]) K0 4 Ñ2 B3 D T1 G (except G3 6) वृषभाक्षं S यशः(G6 मन)स्विनं — After 2[ab], S ins

1130* पतिं वव्रे महेष्वास पाण्डु कुन्ती यशस्विनी ।
[G1 5 ॰स्विन]

— [cd]) S ॰स्राणामग्रतः स तया वृत. — For it, K4 Ñ B D subst

1131* आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभा ।
तिष्ठन्त राजसमितौ पुरंदरमिवापरम् ।
त दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।
पाण्डु नरवर रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
तत. कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । [5]
व्रीडमाना स्रज कुन्ती राज्ञ· स्कन्धे समासृजत् ।
त निशम्य वृत पाण्डु कुन्त्या सर्वे नराधिपा· ।
यथागत समाजग्मुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ।
ततस्तस्याः पिता राजन्नुद्वाहमकरोत्प्रभु ।

[(L. 1) D2 राज्ञा पौढोथवा विभो (sic) — (L 6) Ñ2 B1. 3 6 Da Dn1 D4 5 समासजत् — (L 9) Ñ2 Dn D1 विवाहम्]

3 S om 3[ab] — [a]) D2 समये (for स तया) — [b]) Ś1 K4 Dn D1 5 ॰नदन — [c]) S ॰जे भरतश्रेष्ठ (G4 ॰ष्ठ; G5 ॰ष्ठ)

☞ For 4-7, K4 Ñ B (B3 om line 3) D (D5 om line 1) subst a passage of 56 lines (with an additional colophon after line 7) given in App I (No 61) Particulars of the colophon are as follows — *Adhy name* K4 Ñ3 B Da D2 4 5 कुन्तीविवाह — *Adhy no* B1 Dn 110 (Dn3 111), Da1 108, D2 4 112 — *S'loka no* Dn 13 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4470

4 For K4 Ñ B D see above — [a]) K0 गत्वा, Cd यात्वा (as in text) — The reading यात्वा of Cd suggests that Dev had before him the shorter (text) version, and not the (inflated) version of the vulgate given in App I, a surmise confirmed by his citing 7[ab] *in toto*, of v 1 1 68 72

5 For K4 Ñ B D of v 1 3 — [a]) G3 सर्वराजन्यवि॰ — [b]) G1 5 ॰सदृशा — [c]) Ś1 K1. 3 परिक्रीय, S धनुष्क्रीता — [d]) S मद्रराजेश्वरात्मजा

6 For K4 Ñ B D of v 1 3 Of 2[ab] also — [a]) G1 सिंहदर्प S महेष्वास (G1 महास्कंध) (for गज॰) — [b]) K0 S वृषभाक्ष Ś1 तपस्विन, T G1-4 M6-8 यश॰ — [c]) K0 S दृष्ट्वा पांडुं (by transp) K1 T2 ॰व्याघ्र — [d]) K0 विस्मयत K1 (before corr) 3 नराधिपा

7 For K4 Ñ B D of v 1 3 — Cd cites 7[ab] *in toto* exactly as in text, a line unknown to the Newārī, Bangālī and Devanāgarī versions, of v 1 4 — [a]) S (except G6) तदा (for तत) — After 7[ab], S ins

1132* गोप्ता भरतवशस्य श्रीमान्सर्वास्त्रकोविद ।

8 [a]) Ś1 K1 ॰मागस्कृत; D5 ॰मार्गे ततो; G3 ॰मागस्कृता D4 यात्वा, G3 भू॰ — [b]) S (except G5) हृता (M2 sup lin जिता as in text)

9 [a]) T G (except G5 6) उपागृह्य(T1 ॰ह्य)त् For it D2 subst. 11[a] — [b]) K4 B1 3 6 Da D2 पाडुना विविध॰ — [cd]) Da ॰श्वभृतां, Dn D1 ॰श्वयुता K4 Ñ1 2 B D2 4 ॰जनसकुला, Ñ3 ॰शत॰, Da Dn D1 ॰रथ॰ S

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्वो राजगृहे हतः ॥ १०
ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ११
तथा काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ १२
तं शरौघमहाज्वालं शस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ १३
ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः ।
पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ १४

तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ १५
तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ १६
मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ १७
खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।
तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ १८
तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ १९

[illegible] (G1 °रथ) [illegible] (T1 [illegible]) [illegible] (G1 °रयाभिता) — After 9, S reads 12

10 a) Ś1 K0-3 Ñ3 D3 [illegible] (Ś1 °नां; K1 °नां) [illegible]; K4 Ñ2.3 B Da Dn D1.2.4 [illegible] (Ñ1 [illegible]) [illegible] (K4 °पालो) — b) Ś1 K1-3 [illegible]; K0 D1 G1.3 m e [illegible]; Ñ3 T1 G1 [illegible] K4 Ñ1.2 B Da Dn D2.3.4 [illegible] — D3 om 10c-11c. — c) K4 S [illegible] (G1 [illegible]) [illegible]; Ñ3 B (except B1) [illegible] (Ñ3 [illegible]) [illegible] — d) K3 [illegible]; Ñ1 B1 Dn D2.4 [illegible]; D1 [illegible] Ś1 K1 [illegible]; D4 [illegible] (for [illegible])

11 D3 om 11 (cf. v. l. 10) — a) B Da [illegible] — b) K4 Ñ2.3 B D (D3 om) वाहनानि च भूरिश — c) T1 G2.3 M (except M1) [illegible] (for ग°) — d) [illegible] (for वि°) T M1 [illegible]

12 S reads 12 after 9 — a) K4 D1 [illegible] K0.3 [illegible] K0.3 D1 [illegible] (D1 [illegible]) (for सुह्म°) [illegible] (G1.2 [illegible]) [illegible] (T1 G1.2 [illegible]) [illegible] — b) K0.3 [illegible]; K4 Ñ1.2 D1 T1 G1 [illegible]; G1 (m as in text) [illegible] K0.1.2 Ñ3 Da Dn D4 [illegible]; D1 T G M1-3 [illegible] (T1 [illegible]) [illegible] M1-3 [illegible] — c) K4 Ñ1.2 B D1 [illegible]

13 [illegible] — a) D1 [illegible]; S (except T1 G1, M3 om) [illegible] — b) Ñ3 D (except D1.2.3) [illegible] S [illegible] — cd) S [illegible] [illegible]

14 M3 om 14 (cf. v. l. 13) — a) Ś1 K1.2.3 D1 [illegible]; K1 [illegible]; K2.4 D1 [illegible]; [illegible]; T1 G1.2.3.4 M (M3 om) [illegible] (G1.4 [illegible]) [illegible] K1 [illegible] G1 [illegible] — b) S [illegible] — c) K1 [illegible]; K4 [illegible]; Ñ1.2 B D2.4 [illegible]; S (M3 om) पृथिवीपाला (for [illegible]) — d) N [illegible] (K1 [illegible]) [illegible]

15 For 15ab, Ś1 K1 repeat 12ab. — a) Ñ1 पृथिवी° पते; Ñ3 B (B1 m as in text) D2.4 पृथिवीक्षिता (for सर्वे°) — d) Ñ2.3 B (except B1) Da D2.4 देवा इव पुर°

16 M6-8 om 16-17ab — a) Ñ1.2 B वीरं; S (M6-8 om) शूरं (for सर्वे) — b) S (M6-8 om) [illegible] K0 सर्वपार्थिवा; Ñ1 वसुपालाः; G1 [illegible] — c) S (M6-8 om) [illegible]

17 M6-8 om 17ab (cf. v. l. 16) — a) S (M6-8 om) [illegible] — b) K4 T1 G (except G1) [illegible] N (except B D2.4) [illegible] (for तथा) — c) G1.2 [illegible] (G1 [illegible]) [illegible]

18 Ś1 K (except K1) Ñ1 om 18ab — a) Dn [illegible]; S [illegible] (T1 [illegible]). — After 18ab, N (except Ñ1) M1 ins line 2 of 34* (cf. v. l. 1. 1. 57) — Ś1 om 18c-21a — c) Ñ1 [illegible] — d) Ñ3 B Da D2.4 °पुरेश्वर

19 Ñ1 om 19 (cf. v. l. 18). — a) Ñ1 B (except B1) D2.4 [illegible]; T1 [illegible]. — b) Ñ1 B (except B1) D2.4 [illegible]; S [illegible] (for पुनर्) Ñ1 K4 [illegible] — c) K0 [illegible] (K0 [illegible]) [illegible]. — d) M1 om 19d G1 [illegible] G2 [illegible]

20 Ñ1 om 20 (cf. v. l. 19) M6-8 transp 20 and 21 — a) B (B1 m as in text) Da1 D2 [illegible] [illegible] — d) K4 S [illegible]

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २०
ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जह्रुः कुरुधनानि च ।
ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ २१
इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च संगताः ।
प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ २२
प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ।
आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ २३
नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैरथाविकैः ।
नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ २४
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ २५
प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ २६
स तूर्यशतसंघानां भेरीणां च महास्वनैः ।
हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ २७

C. 1 4463
B 1 113. 45
K 1 122. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

---

21 Ñ1 om 21[ab] (cf v l. 18) — M6-8 transp 20 and 21 — [a]) M7 om 21[a] Ś1 K1 पाडुना कुरु°, S (M7 om) ये पूर्वं पर° — [b]) S परधनानि — [d]) Ñ B D करदी°, S वशगा· कृ°

22 [a]) S राष्ट्राणि (for राजा°) — [b]) Ñ1. 2 B (except B6) D2 4 राजपुत्राश्च, S भूमिपाला° Ko सर्वदा· — After 22[ab], S ins

1133* अभ्यनन्दन्त वै पाण्डुमाशीर्वादै पृथग्विधै ।
[G2 °नदन् स्तवै M6-8 ते (for वै).]

— [c]) S प्रसन्नमनसो G5 6 भूत्वा, M6-8 हृष्ट्वा — [d]) S बांधवा (T1 G2 4 पार्थिवा) कुरुभि सह

23 [a]) Ś1 च स°; K1 स्म स°, Ñ1. 2 B D2 4 तमा(B8 °था)यांत; Da Dn D1 च त प्राप्त, S (except G5 6) प्रहृष्टार्था (M6-8 °स्ते) — [b]) S (except M8) °पुर सरा — [c]) K2-4 ते सु(K8 स्व)दूरम्, S ते स्व(G5 6 सु)दीर्घम् G5 6 ह्यायात — [d]) Ko Dn D1 °पुरालयात्; Ñ1 2 B (B6m as in text) D4 °पुराज्जना, D2 5 °पुरे (D5 °र) जना — [ef]) N (except Ś1) हृष्टा लोक (Ñ1 8 °का) (by transp)

24 [a]) Ś1 K °यानै·, Ñ8 °देश-; G8 °वास — [b]) Ñ8 यानै (for रत्नै:) K8 शुभै, Ñ1 2 D (except D2 4 5) तदा; Ñ8 अपि (for तथा) — [cd]) Da °रथयानैश्च, D1 2 °रथपत्रैश्च Ś1 अश्वै· (for उष्ट्रै) K Ñ8 Da Dn D1 त(K1 अ)थाविधै (D1 °श्वभि, Dn °विभि; D1 नृभि.), Ñ1. 2 B D2 4 5 अजैस्तथा S अजाविकाश्वसघानामुष्ट्रगोमहिषस्य च

25 [b]) MSS indiscriminately read कौसल्या and °श° Ko 2 B (except B6) Da D4 T2 G1-8 M (except M5) °नंदि° — [c]) G5 तथार्हं Ko पूज°

26 [a]) Dn D1. 5 पुर° — [b]) B5 कृतास्त्रं; T1 स्वराष्ट्र — [c]) B D (except Da2 D1) पुत्रमाश्लिष्य Ś1 K1 2 4 Ñ8 भीष्मस्य, Ñ1 B D2 4 5 गांगेयो — [d]) Ś1 K1. 2 अश्रु प्र(K2 ण्य)वर्तत, Ñ1 B D2 4. 5 °ण्यपातयत्; Ñ8 °ण्यवर्तत.

27 [a]) K8 S °सघैश्च (G1 °घोषैश्च, M5 °सघैस्तै); Ñ1 B5 6 Dn D1 2 4 °शखानां; B8 Da D5 °सख्याना — [c]) Ko Ñ8 Da S सर्वभूतानि Ś1 K1-4 हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि

Colophon om in S — *Sub-parvan* Ś1 K1. 2 4 Ñ B5 Da Dn1, n2 D1 5 संभव — *Adhy name* Ko 8 Ñ1 2 B1 पाडुदिग्विजय, B8 5 6 D2 4 पांडुविजय — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 108, B1 Dn D4 111 (Dn8 112), Da1 109 — *S'loka no* Da1 46, Dn 44 (Dn8 45), M8 28

१०६

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संप्रयुक्तश्च कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ ।
जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ।
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११

106

1 Ś1 K1 S om उवाच (T2 M2 om the ref) — b) B1 °बाहूपार्जितं B (except B1) Da D1.4 वसु (for धनम्) — d) S तदा (for स)

2 a) Da D1 M6-8 स वै; D3 अथ वै T1 वै सर्वं — b) T1 वीर्यवान्; G1 वै धन — c) T1 विदुरश्चापि — d) M6-8 समतोषयत्

3 a) [illegible] D (except Da1) S सत्यवती Ś1 B (B1m as in text) D (except D1) M6-8 भीष्म — b) Here and below MSS. indiscriminately [illegible] — c) T1 [illegible]; T2 G3-4 [illegible] Ś1 [illegible] Dn D1 5 (except G1 [illegible]) [illegible] — d) [illegible] S [illegible] (T1 G1 [illegible])

4 d) [illegible]

5 [illegible]

1126* [illegible]

[illegible]

— [illegible]

6 [illegible]

7 Ś1 K1 (hapl) om. 7, G1 (? hapl) om 7–9ab. — a) S (G1 om) °पत्नीश्च — b) Ñ1.3 B1 D1 शुभान्याभरणानि च — c) S (G1 om) चापपाणिर्गु गाविशन् — d) Ko वनगोचर (cf 6d), Ñ1 °रत ; Ñ1 °रति ; G1 °थो गत

8 G1 om 8 (cf v 1 7). — a) Ko स वसन्, D1 [illegible] पार्श्वे — b) D1 रम्ये — c) S (G1 om) °शृंगेषु — d) K1 S (except M3.4, G1 om) °साल°

9 G1 om 9ab (cf v 1 7). — a) S (G1 om) बभूव कुन्त्या D1 राजा कुन्त्या च माद्र्या च — b) D (except D1.4.5) वने चरन्; S (G1 om) गोचर — cd) S गज(G1.2.4 द्विप)राज करेणुभ्यां यथा मध्यगतस्तथा

10 a) S चरन्त Ko पत्नीभ्यां — b) Ñ1.3 B1 D (except D1.4.5) खड्गबाण° (by transp) — c) Ko °मित्रजातन — d) S (except T1) चरतो

11 a) D1 देवम् (for नित्यम्). Ś1 चारा नित्युरतन्द्रिता ; K1 [illegible] (sic) — T1 om 11cd — c) Ś1 [illegible]; G M [illegible] — d) S (T1 om) °राष्ट्रस्य Ko 4 मोदिता

[illegible] The arrangement of the subject-matter of the [illegible] 105–111 is entirely different in the two re[illegible]. The transp begin at 1 105 12 and [illegible] 1 111 14 (both inclusive). The Table of Contents ([illegible]) of the [illegible]

अथ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२
ततस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ १४

C. 1 4482
B. 1 114 14
K. 1 126 3

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

(which follows the Southern arrangement) gives the sequence of S, while the concordance accompanying it allows the reader to follow the sequence of the various units in N The transpositions appear to be extremely arbitrary and complicated in reality they follow a definite plan, which is of the most simple character. The whole passage as given in the constituted text divides itself naturally into two sections (adhy 106-108 and 109-114), dealing respectively with the births of the sons of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu N narrates first the birth of all the sons of Dhṛtarāṣṭra, the elder brother, and then that of all the sons of Pāṇḍu, the younger brother S narrates the incidents as a correlated sequence, beginning with the birth of Yudhiṣṭhira, following the chronological order of the births of the hundred and five sons of Pāṇḍu and Dhṛtarāṣṭra together The turning point in the rearrangement in S is adhy 109 (Pāṇḍu's curse) After that point there is, as may be seen from the following table, a lateral shift in S, which involves merely a dovetailing of the various units of the two sections mentioned above (so as to synchronize the incidents), leaving the different units in each section (with but one exception) in the same relative sequence The constituted text follows N The critical notes give invariably the combined collations of the two recensions, irrespective of the place of the stanza in the scheme of S, the additions of S are likewise noted under that particular stanza of N after which the addition has been found Here is the sequence of S

1 106 11
109 5-end
Colophon
110
111 1-11 (+1177*)
111. 18-21
106 12-end
Colophon
107 1-8 (+1135*)
111 12-17 (+1181*)
111 22-end
112
Colophon
113 1-37^{ab} (+1197*)
Colophon
113 38-end
114 1-7
107 9-24
114 8-14
107 25-end
Colophon
App I, No 63 (*Duḥs'alotpatti*)
Colophon
108
Colophon
114 15 ff

(*N B*—S om 1 109 1-4 and 1 113 37^{cd})

12 For sequence see above Before 12, T1 G2-4 ins वैश° — ^{a}) G5 तत (for अथ) Ko 3 4 Ñ B5 Dn1 n2 D5 पारसवीं, K3 °सवां; T2 (*sup lin*) G6 °वर्शीं, Cd as in text — ^{b}) T G2 4 °स्य महात्मन — After 12^{ab}, D1 reads 14^{ab} — ^{d}) B5 तां, D5 स; G5 वि (for स)

13 G1 om 13 — ^{b}) Ñ2 B3.5 m D (except D2 4 5) आनीय Ko 2 4 Ñ1 2 Da Dn D1 2 T2 भरतर्षभ (Ko 2 T2 °भ); B6 D5 G2 M6 °र्षभ — ^{d}) K1 B1 महीपते , K3 Da1 D1 °मते, B5 T G2 4 M (except M5) °त्मन

14 M7 om 14^{ab} For D1 cf v l 12 — ^{a}) Ko om च — ^{b}) K2 4 Ñ Dn °नदन

Colophon om in G3 G1 missing — *Major parvan* T2 G2 4-6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K1-4 Ñ B Da Dn1 n2 D1-4 T1 संभव — *Adhy name* Ko विदुरवैवाहिक , Ñ1.2 विदुरपरिणय ;

१०७

वैशंपायन उवाच ।
ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १
पाण्डोः कुन्त्यां च माद्र्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ २
जनमेजय उवाच ।
कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३
कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथं च सदृशीं भार्यां गान्धारीं धर्मचारिणीम् ।
आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ४
कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ५
एतद्विद्वन्यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।
तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७
सा वव्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८

[illegible] — *Adhy.* no. (figures, words or both): Ko 107, [illegible] Di 112, Da1 110, Dn 113, T1 [illegible], T2 28, G[illegible] M 19 (M[illegible] 60). — *Śloka* no.: Dn 14, M[illegible] 73.

107

1 [illegible] Di [illegible] om. उवाच. — [illegible]) T1 एक पुत्र; T2 G [illegible] — After 1, G[illegible] read 4[illegible], repeating it in its proper place (cf. v. l. 2).

2 [illegible] Ñ Dn D1 पुत्रा पञ्च (by transp.). [illegible] महारथा — After 2[illegible], G[illegible] read [illegible], 6[illegible] being repeated in its proper place (cf. v. l. 1). — In G1, 2[illegible] [illegible] (75). — [illegible] — [illegible]) T G[illegible] M समपद्यन्त देवेभ्य (by transp.) — [illegible]) [illegible]

3 G[illegible] om. 3 (cf. v. l. 2). — In G1, 3[illegible] [illegible] (75) — Ś1 K1 [illegible] om. उवाच — [illegible]) [illegible] (except [illegible]) D[illegible] G[illegible] M[illegible] गान्धार्यां — [illegible] from द्विज up to गान्धारीं (in 4[illegible]) — [illegible]

4 [illegible] G[illegible] read 4 after [illegible] — [illegible]) [illegible] — [illegible]

[illegible] — [illegible]) Ś1 K1 [illegible] Ñ B[illegible] D[illegible] D[illegible] T2 G[illegible] M[illegible] °ष्टोन्य°; K[illegible] D[illegible] °ष्टो न्य°, T1 °ष्टोप्य°; G[illegible] °ष्टोन्त°.

5 [illegible]) G1 [illegible] च (by transp.). B[illegible] T1 G[illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]). — [illegible]) Ś1 K Ñ1 D[illegible] [illegible] महात्मन (Ko [illegible]). — [illegible]) G[illegible] read 5[illegible]–6 after 2[illegible]. Ś1 पञ्च पुत्रा दैवतेभ्यो (by transp.). K[illegible] Ñ B D (except D[illegible]) पुत्रा पञ्च (by transp.) — [illegible]

6 G[illegible] read 6 (with 7[illegible]) after 2[illegible] (repeating 6[illegible] here). — [illegible]) S (G1 missing) [illegible]. Ś1 K1 [illegible] Ñ1 D (except D[illegible]) [illegible] — [illegible]) S (except G[illegible], G1 missing) [illegible]; Ko न तृप्तास्मि; D[illegible] न मे तृप्ति — [illegible]) B[illegible] [illegible] (sic). — After 6, T1 G[illegible] M read 4.

7 Ś1 K1 D[illegible] S om. उवाच. — [illegible]) K[illegible] Ñ1 B[illegible] D[illegible] [illegible]; S (G1 missing) [illegible] (hypermetrical). — [illegible]) S (G1 missing) [illegible]

8 [illegible]) S [illegible] (T1 G[illegible] M[illegible] by transp. [illegible]) [illegible]. — [illegible]) Ś1 K[illegible] [illegible]; Ko Ñ1 D[illegible] [illegible]. S (except M[illegible]) [illegible]. — After [illegible], [illegible] ins.:

1155* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ [5]
[illegible] ।

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९
श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १०
अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ११
ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ।
द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२
अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ १३
ततोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४
ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ १५
शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७
घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमां च परिषिञ्चत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना *अष्ठीला *अभवच्छतधा तदा ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९

C 1 4501
B 1 115 20
K 1 129 36

---

which is followed by 1 111 12–17 (of v l 1 106 11)

9 S reads 9–24 after 1 114 7 (of v l 1 106 11) — ^{a}) D5 °द्वय भर्तु, S °रे द्वितीये तु (M °त्र) — ^{b}) Ś1 °मावहद्, B5 °मास्थित S गांधार्या उदर महत् — D5 om 9^{cd} — ^{c}) S न च (T1 हि) प्र(T2 G4 6 प्रा)जायत तदा (G3 °था)

10 ^{a}) G4 °सुत राजन् — ^{b}) G3 °स्याऽमना, M6–8 °स्यात्मना G2 4 5 M6–8 धैर्य — ^{d}) D5 °लभ्य त्वचिंत°, S °लभ्य च सौबली (T1 सुव्रत, T2 G2 4 5 सौबला, M8 inf lin सुव्रता).

11 ^{a}) S कौरव्य(M6–8 °व)स्यापरिज्ञात (M8. 5 °ता) — ^{b}) B5 तदा, S स्वय (for तत) — ^{c}) K (except K4) Dn3 D2 स्वोदरं; S ऊ° Ś1 K Da1 D1. 5 ताडयामास, Dn D1. घात°, M6–8 पाट° (of v l 15) — ^{d}) K0 दु खकर्शिता, S शोकमूर्च्छि(G2 °कार्शि)ता

12 ^{b}) B6 लोहात्मानेव (m as in text) S साष्ठीला जनमेजय — ^{c}) D5 द्वे वर्षे (for द्विवर्ष) Ś1 K1 °हृता, K3 Ñ1 2 Da1 Dn2 T1 G3 M3 5 °भृता; Ñ3 °हिता, B1 °ह्रितां — ^{d}) D5 समुत्स्रष्टु

13 ^{a}) S ततो द्वै° Ś1 राज्ञ (sup lin as in text), S राजन् (for ज्ञात्वा) — ^{b}) B5 त्वरित K2 4 Ñ1. 2 B5 °पागत S आजगाम यदृच्छया — ^{c}) K1 स तां (by transp), K2 4 B5 S ता च; D5 स तु D2 तामग्रतो मासपेशीं — ^{d}) S वदता व°

14 ^{a}) D5 तत्राब्रवीत् — ^{c}) G5 चात्मना कृतं S सर्वं (for सत्य) — ^{d}) K2 4 सुमहर्षये

15 Before 15, B D (except D2. 4 5) ins गान्धार्युवाच — ^{b}) K1 ज्ञात्वा (for श्रु°) — ^{c}) Ñ3 पूव (for इद) — ^{d}) K0 1 ताडित, K3 M6–8 पाटि°, Dn D1 5 घाति° (of v l 11) Ś1 ताडितमुदर मया

16 ^{b}) Ñ1 2 B5m 6m Da वरो दत्त (for वितीर्णं मे) K2 4 D1 पुरा त्वया (by transp) S दत्तवानसि मे प्रभो — ^{c}) S1 K1 सा (for मे) Da इय च मासपेशी मे; S इय मासमयी पेशी — ^{d}) S मे (for वै)

17 Ś1 K1 S om. उवाच — ^{a}) S एतावदेतद्गांधारि — ^{d}) Ś1 K2 3 Ñ कुतोवरे; K1 °प(sup lin °व रि, K4 °परे; S कदाचन.

18 ^{a}) K (except K1) Ñ1 B (B1m am as in text) Dn1m D2 G3 (sup lin as in text) M3 (sup lin) कुम्भशतं — ^{b}) S क्षिप्रमानीयतामिति (T2 आनाय्य तु महानृपि) — N (except Ñ, for K3 see below) ins after 18^{ab} (Ś1, after 18)

1136* स्वगुप्तेषु देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।

[= (var) 21^{cd} B1 (m as in text) Da अगुप्त°, Dn D1 सुगुप्तेषु च; D5 स्वेन गु° K3 विधिना पूर्वदृष्टेन वेदोक्तेन विशेषत]

— T2 om 18^{c}–20^{b} — ^{d}) K1 परिपिंच वै, K3 M3 °पिच्यता, K4 Ñ1 2 Dn D1 °पिंचय, B (except B5) Da D2 4 °षेचय, M6–8 °पचता (sic) D5 इमां परिनिपिंचता — After 18, S1 ins 1136*

19 T2 om 19 (of v l 18) K3 om 19^{ab} Ś1 K1

एवमेकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेश्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ २०
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ २१
शशास चैनां भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विघट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स सौबलीम् ॥ २२
इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २३
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ २५

D1 [illegible] om [illegible] — a) S (except G1.1, T1 om) [illegible] N (K1 om) [illegible] (K0 [illegible]) [illegible], S (T1 om) [illegible] (G1 [illegible]) [illegible] — b) N (K1 om) [illegible] (B D1 D1 [illegible]), S (T1 om) [illegible] (M1 by transp [illegible]) — c) G1-1 [illegible] — d) T1 M1 [illegible] [illegible] (T1 [illegible]) [illegible]; G M1 [illegible]

20 T1 om 20ab (cf v l 18). — a) Ś1 K1 [illegible] B1 D1 M [illegible] ([illegible]) [illegible], K0 [illegible] K1 [illegible] — b) Ś1 K1 [illegible] — After 20ab, D1 S (except T1) ins

1137* [illegible]
[D1 [illegible] G1 [illegible]]

— c) B1 [illegible] Ś1 K (except K1) B1 D1 [illegible], D1 D1 [illegible] — After 20, G1 ins 1138* (cf v l 21).

21 G1 om 21, M1 om 21–22 — a) K0 [illegible] K1 [illegible] Ś1 B1 D1 T1 G1 (sup lin) [illegible]; D1 [illegible] — b) D1 [illegible]; D1 [illegible] (for तदा) S (G1 M1 om) [illegible] (G1 [illegible]; G1 M1 [illegible]) — c) K1 [illegible]; M (M1 om) [illegible] — d) Ś D1 [illegible] (for च) Ś1 [illegible]; K0-1 [illegible]; K1 [illegible], K1 Ś1 [illegible] S (G1 M1 om) [illegible] (G1 [illegible]; G1 [illegible]) [illegible] (T1 G1 [illegible]) — S (except M1) ins after 21 (G1, after 20)

1138* [illegible]
[Cf 21ab. G1 M1 [illegible] G1 [illegible]; G1 [illegible] (for [illegible]) G1 M1 [illegible]]

22 M1 om 22 (cf v l 21). — a) Ś1 D (except D1 D1) [illegible], S (M1 om) [illegible] T1 [illegible]; T1 G M1 [illegible] — b) G1 [illegible], G1 [illegible] — cd) Ś1 K0 [illegible] [illegible]; D1 D0 D1 [illegible]; D1 [illegible] Ś1 D1 [illegible] D1 D1 [illegible] S (M1 om) [illegible] [illegible] — After 22 S (except [illegible]) ins

1139* [illegible]
[G1 [illegible]]

23 S transp 23 and 24 — a) K0 [illegible] (for तथा) Ś1 B1 D0 D1 [illegible] D1 [illegible] — For 23, S subst

1140* एवं संदिश्य गौरस्य कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ।

24 S transp 23 and 24 — ab) B1 [illegible] S [illegible] (G1 M1 [illegible]) [illegible] — c) Ś1 [illegible], D1 [illegible] S च (for तु) — d) Ś1 K D1 [illegible] (K1 by transp [illegible]) [illegible], S [illegible] (G1 [illegible]) — After 24, G1 ins a passage of 48 lines given in App I (No 62), while N ins

1141* [illegible] भीष्माय विदुराय च धीमते ।
N (except Ś1 K1, K1 om lines 3–6) cont

1142* [illegible] दुर्योधनस्तदा ।
[illegible] भीमोऽपि वीर्यवान् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] [5]
[illegible]

[(L. 1) K1 Ś1 B (except B1) D1 [illegible] — (L. 2) K0 D1 [illegible] महाराज भीमसेनो [illegible] Ś B1 भीमसेनोऽपि [illegible] — (L. 4) K0 D1 [illegible] (for [illegible]) — (L. 6) B (except B1) D1 [illegible]]

25 S reads 25–27 after 1. 114. 14 (cf v l 1. 109. 11) — For 25ab, S subs

1143* दुर्योधने जातमात्रे [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[(L. 1) [illegible] — (L. 2) [illegible]]
— a) [illegible] Ś B D [illegible] — b) B1 [illegible] — G1 om [illegible] — c) S (except M1) [illegible]

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥२६
अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ २७
वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥२८
लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।
तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ २९
व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥३०
शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ३१
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२
स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ३३

C. 1 4518
B. 1 115. 40
K. 1 129 84

G1 om.) समाहूय — d) S (G1 om) विदुर चेदमब्रवीत् — After 25, N ins

1144* अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरून्सर्वांस्तथैव च ।
[Ś1 K1 4 राज्ञ (for राजन्)]

26 G1 om 26 (of v 1 25) — Before 26, Ś1 K0 1 8 Ñ2 B2. 5 D2 5 S (except G1) ins धृतराष्ट्र, Ś1 (1) K8 Ñ2 B2. 5 D2 5 cont उवाच — ab) B5 कुलनंदन S (G1 om) श्रुत मया यथा जातो ज्येष्ठ पाण्डोः सुत. किल — cd) T1 om 26cd, D2 reads it in marg K8 D2 4 स गुण° S (T1 G1 om) स तु (M च) दुर्योधनात् (G6 °धन-) ज्येष्ठस् (T2 G4-6 श्रेष्ठस्) तस्मिन्राज्य न सशय

27 G1 om 27 (of v. 1 25) — a) Ś1 K1 2 4 अनतर स्वय, K0 8 Dn8 D1 G6 M8 5 अय त्वनतर; T2 G2-5 अय चानतर (G8-5 °र). D5 अय त्वतरजातस्य — b) D5 युवराजो भवि°, S (G1 om) राजा भवितुमर्हति — c) T G8 4 M8. 5 एत; G2 M6-8 एव K0 8 Ñ1. 2 B1 8. 5 Dn D5 T G2-4 वि; Ñ8 वै, B6 D2 4 प्र (for हि) K8 ब्रूहि. Ñ2 B (except B5) D (except D5) तथ्य, S (G1 om) प्रश्न. K1 एतद्धि मे भूतसत्यं — d) S (G1 om) यद्वाक्षिन्दृश्यते फळ — After 27, S (except G1) ins

1145* अस्मिञ्जाते निमित्तानि शसन्ति ह्यशिव महत् ।
अतो ब्रवीमि विदुर द्रुत मा भयमाविशत् ।
[(L 1) G1 M8. 5 प्रशसत्यशिव — (L 2) M8 5 ब्रूत मां]

28 a) T2 जातस्यैतस्य G1 दुर्योधने जातमात्रे — c) B5 व्यानदन्; Dn D2 5 T1 G1 2 M5 प्रण° — d) Ś1 K Ñ8 D5 °शसिनी°.

29 Before 29, T G (except G5) ins. वैश° — b) K0 घोररूपाणि स°; K1 तादृशानि तु स°, D1 घोराणि मनुजाधिप (of 1146* below), S तानि सर्वाणि भारत — c) D1 सर्वे (for राजन्) — d) K0 महायशा — After 29, N ins

1146* यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ।
[(L 1) K0 यथैतानि, K2 4 यचे°, K8 B5 अथे°, D5 तथै° K1 °णि प्रभवति हि, K2 4 घोररूपाणि भूमिप, D1 तानि घोराणि सर्वश (= 29b) — (L 2) Ś1 K0 8 Ñ2 8 B5 D5 कुरुनदन, K1 2 4 कुलनदने (K1 °न), B1 भरतर्षभ]
— K0 D5 ins after 1146* D4, after 30

1147* एष दुर्योधनो राजा श्याम' पिङ्गललोचन ।
न केवल कुलस्यान्त क्षत्रियान्त करिष्यति ।
[Before line 1, D4 ins विदुर उ° — (L 1) D4 एव दुर्यो° D4 मधुपिंगल°]

30 a) S अय कुलांतकृज्जातो — b) K2 4 Da भविष्यति S यस्मात्स (T2 G5 6 °च्च; M यदयं) कुलपांसन — c) S तस्य त्यागेन शाति स्यात् — d) K4 B1. 8 (both m as in text) Da2 गुप्त्या; Ñ2 Dn D1. 4 गुप्तौ, Da1 गुप्ते Ś1 K1 तस्यानयो, K0 चाप°, Ñ2 Dn D1. 4 अप° K0 भवेत् (for महान्) S पुष्टिस्त्वपनये भवेत्. — After 30, D4 ins. 1147*

31 a) B8 °कोन पश्यन्ति (m as in text) — b) Ś1 K1. 8 Ñ8 B5 D5 विशां पते, K0 नराधिप; K2 4 जनाधिप — After 31ab, N ins

1148* त्यजैनमेक शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ।
[Ś1 K1 शातिश्चेत् K1 विधेया भरतर्षभ (for the posterior half) — c) Ś1 एकेनैव कुरु K1 B1 6 D4 वै कुरु (by transp) S न (for वै) — d) Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) कुलस्य जगतस्तथा

32 a) K1 2 4 Ñ8 T1 G2-5 M5 त्यजेत्कुलार्थे पुरुष — c) Ñ2 ग्रामान् — d) Ś1 K1 स्वात्मार्थे

33 Before 33, Ś1 K1 ins वैश°; B1 वैश° उवाच — a) K0 1 तथा च (K1 स) — b) Ś1 Ñ1 तथा, K1 तैस्तै, B5 तस्य Ñ1 सर्व K0 तथा द्विजै, K2-4 द्विजातिभि S तैश्च विप्रैर् जना(G8 नरा)धिप (M6-8 महात्मभि) — c) K2 4 S तदा (M5 °तो) B5 D5 राजन् — d) Ś1 K1 °बलान्वित, K2 4 °बलात्कृत, D5

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३४
गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ३५
तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ३६
एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ २

°पार्थिव , T1 [illegible]

34 a) K[illegible]; Ś1 P1 D (except D1 3) [illegible] (for सर्वं) — b) [illegible] (for पार्थि°) — G1 om. 34c–36a — c) S (G1 om.) [illegible] — d) K2 Ñ D1 [illegible] T1 G2 6 M [illegible]; T1 G[illegible] [illegible]

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) [illegible] (G1 om.) [illegible] (G1 °[illegible]) — cd) Ñ D5 D1 [illegible] (for °बाहु) D1 3 °[illegible] S (G1 om.) [illegible]

36 D1 G1 om. 36 (cf. v. l. 34). — ab) Ś1 K1 I1 [illegible] — cd) Ś1 K1-3 D1 [illegible] Ś1 F1 D1 [illegible]; K1 [illegible] (for c). Ś1 K1 Ñ1 D[illegible] [illegible] S (G1 om.) [illegible]

37 [illegible] — ab) [illegible] — c) [illegible] — d) S1 Ke 2.4 D1 [illegible] [illegible]

[illegible]

Ñ1 3 गान्धारीपुत्रोत्पत्तिः ; Dn धृतराष्ट्रपुत्रोत्पत्तिः ; T1 G1 धर्म-पुत्रभीमसेनदुर्योधनादिसंभव , G1 पुत्रोत्पत्तिः ; M1-3 धर्म-पुत्रसंभव — *Adhy. no.* (figures, words or both) Ko 110, B1 Dn1 D1 113, Dn3 114, T1 111, T1 61; G M 62 — *Śloka no.* Dn 41, M1 70.

After adhy. 107, all MSS. except Ś1 K0-3 (V1 missing) ins. an additional adhy. given in App. I (No. 63). The details of its colophon are as follows. *Major parvan*: T1 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan*: K1 Ñ B Dn D1 2 4 T1 संभव — *Adhy. name*: Dn दुःशलोत्पत्तिः ; M1 दुःशलासंभव — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 Dn D1 114 (D1 115), T1 112, T1 62, G M 63 — *Śloka no.* Dn1 18, Dn2 17 — *Aggregate śloka no.* Dn1 4542.

108

This adhy. forms (with some minor variations) passage No. 41 of App. I, a passage interpolated in some N MSS. after 1. 61. 83. The present adhy. is reconstructed by collation with the passage given in the App., which latter appears to have preserved more faithfully the older N version. Cf. also the list in the Jav. version, which is partly corrupt but agrees with N more than with S.

1 [illegible] om. 1ab [illegible] उवाच; [illegible] — a) Ke [illegible]; K[illegible] [illegible]; S (except M1) [illegible] Ñ1

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४
दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ६
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ७
उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ८
दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।
उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ९
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ११ C 1 4550 B 1 117 11 K 1 131 11

°ज्येष्ठमेतेषां — ^{b}) T1 चाविभो, G2 M6-8 च प्रभो, G8 चापि भो N नामानि च पृथक्पृथक् — ^{d}) K3 4 Ñ8 B3. 6 D5 M5 °पूर्वेण की°; Da D1 4 °पूर्व्या प्र(D4 °द्म)की°, G4 नामधेयानि कीर्तय

2 K1 om 2 (of v 1 1) Ś1 D5 S om उवाच — ^{c}) S दुर्धर्षो दुर्मुख° — ^{d}) T2 G1 2 4 5 जलसंधि, G3 °सिद्ध° Ś1 सय सह, K3 Ñ3 S सह (T1 °ल) सम (by transp)

3 K1 om 3^{abc} (of v 1 1) — ^{a}) K3 भीमश्च, D4 दुर्धर्षौ, T1 दुष्टाह, T2 G M5 दुष्पा(G1 M5 °ष्प)ह, M8 (hypermetric) दुष्प्रपाप (inf lin °प्रांत°), M6-8 (hypermetric) दुष्प्रसह (sic) — ^{b}) Ś1 M7 दुर्बाहु सु(M7 दु)प्रध° — ^{c}) Ñ3 दुर्मनश्च (for दुर्मु°) S दुर्मद(T2 G4 5 °ष्पत, G1-3 दुर्मुख; M6 8 °र्दम)श्चित्रयोधी (T2 °श्री, M6 °नी) च — ^{d}) K1 युयुत्सु क°

4 ^{b}) Ñ1 2 B1 3 6 Da Dn शाल सत्व, B6 शाल सध; D1 शाल सत्य; G1 जलसधि — ^{c}) S (except T1 M3 6-8) चित्रो विचित्र Ś1 K3 चित्राख्य, B D2 4 च तथा, T2 G4 5 चित्राश्व — ^{d}) Ko G2 °चित्र-; B3 5 चारुश्चित्र; T2 G4 5 उरुचित्र

5 B1 3 6 D2 4 read 5^{ab} after 6 — ^{a}) K1 B5 दुर्दमो, K3 °मुखो, Ñ1 °प्रभो Ś1 दुष्प्रकलहो, K1 °वाहश्च, Ñ1 2 B D2 4 °सा(Ñ1 2 °मा)दश्च, Da Dn D1 दुर्वि° S दुर्मर्षणो दुष्प्रधर्षो (G3 दुर्मर्षो दुष्प्रधर्षो वै) — ^{b}) T2 G2 4 5 विकृत (for °कट°) Ñ B D (except D1 5) विकटान(Ñ3 °स)न (for विकट सम) S (except G2 4 M5) शम — K2 om 5^c-6^d — ^{c}) D5 सुदर्शन सुना°

6 N om 6^{ab}, K3 om 6^{cd} also (of v 1 5) — ^{b})=1 31 15^f — After 6^{ab}, S ins

1151* चित्रध्वजश्चित्ररथश्चित्रबाहुरमित्रजित् ।

— ^{d}) K4 M8 (inf lin) 5 दुर्विलोचन, G2 °रोचन — After 6, B1 3 6 D2 4 read 5^{ab}

7 ^{ab}) B6 D2 4 अयोबाहुश्चित्रबाहु K3 4 श्रुतवान्दीर्घलोचन; Ñ3 °गश्चित्रविद्व(marg sec m °कुड)ल S चित्रसेनश्च विक्रात सुचित्रश्चित्रवर्मधृक् — S om 7^c-9^d — ^{c}) K3 4 D5 भीमबाहु (for °वेगो) B भीमरावो भीमगलो — ^{d}) Ś1 °की वशवर्धन, K3 4 D5 सुषेण पडितस्तथा, B1 सुजितो वामनस्तथा, B3. 6 सुजित कविसत्तम (B3 °वामन), B5 वामन सुजितो वर

8 S om 8 (of v 1 7) — ^{ab}) K3 4 Dn D1 r उग्रायुध सुसोम(Dn D1 5 °षेण)श्च दृढ(Dn कुड)धारो (D5 °री) महोदर° (cf. 6^{ab}) — After 8^{ab}, K3 4 Dn D1 5 ins

1152* चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।

(cf 11^c) — ^{cd}) K3 4 om 8^{cd} K1 B (except B1) Da D2 4 दृढकर्मा, K3 °धर्मा (for °वर्मा) Ko बृहत्कर्मा बृहत्क्षत्र (for °) Ś1 K1 B3 बहूदर, Ko अनतक, K3 अनुत्तर (for अनू°) D5 सुलोचनश्चित्रसेन सर्वसध सठस्तथा

9 S om 9 (of v 1 7) D5 om 9^{ab} — ^{ab}) Ñ1 दृढसत्वो (for °सधो) Ś1 K1 D1 सु(K1 स)दस्सवाक्, Ko सुदुप्र°; K3 सुद सु°, Ñ1 सुसत्य°, Ñ3 सद सुयान्, D4 सह सुर K3 4 शत्रुजय शत्रुसहो जरासध सहस्तथा — ^{c}) Ñ1 3 B D2 °केतु, B5m Da Dn D1 5 उग्र°, D4 उग्रकेतु (for अश्व°) K3 4 सुदर्शनश्चित्रसेन — ^{d}) Ñ1 B5 दुष्प्रसाद(B5 °ध)क, B1 3 6 Da D2 4 दुर्जयो जय

10 ^{a}) Hypermetric! N कुडशायी (for पण्डि°) — ^{b}) Ś1 दुरावसु, Ko 3 Ñ B1 5 6 Da Dn D1 2 °धर; K3 4 D5 जयस्तथा; B3 °सद; D4 धराधर, M3 5 च दुर्जय — After 10^{ab}, D4 S ins

1153* अजितश्च जयन्तश्च जयसेनोऽथ दुर्जय ।

उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथस्त्रयः ॥ १२
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ १३
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १४
नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १५
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १६
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ १७
दुःशला समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

[illegible]

— ^d) Ś B (except B1) Da D1 G1 व्यूढोर॰; T1 G1-3 M ॰रा ; G1 व्यूढो वा — After 13, S ins.

1157* [illegible]

[illegible]

१०९

जनमेजय उवाच ।
कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ १
नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ २
ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५
ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६
स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७
संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

C. 1 4565
B. 1 118. 8
K. 1 123. 15

कन्यका दुःशला चैव यथावत्कीर्तितं मया ।
[(L. 1) T1 इदं (for इति) M8 6-8 राज्ञ॰ (for राजन्) — (L. 2) G3 4 कीर्तिता मया, M ॰तास्तथा]

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ B1. 3 6 D T1 संभव — *Adhy name* K3 धार्तराष्ट्राभिधानकथन; Ñ1 2 धृतराष्ट्रपुत्रनामकथन, M6-8 दुर्योधनादिशतसकीर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K0 111, B1 Dn2 D4 115, Dn3 116, T1 113, T2 63, G M 64 — *S'loka no* Dn 18, M8 19 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4567

☞ After adhy 108, S reads 1 114 15ff (cf. v. l. 1 106 11)

109

☞ S om 1–4, and reads the rest of this adhy (with v l) after 1 106 11

1 Ś1 K1 D5 om उवाच — ᶜ) Dn D1 4 Cd अमनुष्यो K1 B1 Dn D1. 5 म(B1 D5 मा)नुष्याणां — ᵈ) Ñ B D (except D5) ब्रह्मवादिना

2 S om 2 (see above) — ᶜ) K3 Ñ1. 2 B1. 6 D2 वै (for मे) — ᵈ) Dn D1 4 च (for तु) Ñ2 D5 ॰वानानुकी॰.

3 S om 3 (see above) — ᵇ) D5 ॰समप्रभा. — ᶜ) Ś1 K1 त्वया वशा॰, K4 D5 ॰वतारेण

4 S om 4 (see above) — ᵃ) Da2 Dn एतद् (for तस्माद्) K3 इच्छामहे — ᶜ) K3 ॰न पुण्यं

5 For sequence of S see above — Ś1 K1 D5 S om उवाच — ᵃᵇ) S अथा(T2 G5 6 तदा; G4 तथा)साद्य महारण्य॰ ॰षेवित — ᶜ) Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) चरन्; S तत्र (for वने) Ś1 K1 ॰काम॰, Ñ2 B1 D (except D2 4 5) ॰धर्म॰; B6 ॰धर्मेण — ᵈ) Ś1 वनयूथ॰

6 ᵃ) T1 G2 4 M8 5 ततस्त, T2 मृग तां, G1 तत्रस्थां; G5 6 स च तं S मृगीं (G3 M6-8 ॰ग) चैव — ᵇ) K4 रुक्मपत्रै Ś1 K1 सुमत्रितै॰, K3 पतत्रिभि ; Ñ1 2 D2 स्व(Ñ2 सु)यत्रितै , B (except B6) ॰पत्रितै , S ॰वाजितैः (T2 G6 ॰भि) — ᶜ) S शरैस्तूर्णं — ᵈ) S (except G1) ॰भिरायसै

7 ᵃ) S (except T1 G6 M8 5) स चचार (G5 before corr as in text) — ᵇ) M6-8 ऋषिपुत्र (!) T1 G3 M8 तपोन्वित (G3 ॰तै); T2 G3 4 ततो द्विज , G5 6 M5 ॰युत ; M6-8 ततोन्वित॰ — After 7, G1 2 4 ins

1159* मृगो ऋषिर्मृगी भार्या उभौ तौ तपसान्वितौ ।
रेमाते विपिने भूत्वा निरङ्कुशरतेक्षणौ ।
[(L 2) G1 रमेता and ॰रतेक्षण]

8 ᵃ) K1 स (for स) K4 ता; Ñ1 2 Dn D1 4 च (for तु) Ś1 स च सक्त॰, S स सयुक्त (for सस॰) Ś1 K3 T2 तया मृगया; K0 तया सार्धं — ᵇ) S ॰र्षीं वाचमीरयन् — ᶜ) K2 4 न्यपतद्भूमौ — ᵈ) S ॰लापातुरो (G3 ॰कुलो) मृग

9 K1 G3 M8. 5 om उवाच, the rest of S om the ref. — ᵃ) Ś1 K1 वा, K2 4 Ñ1. 2 ये, K3 B Da1 D2 हि (B1m ॰द्वि) (for अपि) S ॰मन्युवश प्राप्ता (G3 ॰प्तौ; G5 ॰प्त) — ᵇ) K3 4 Ñ B D बुध्द्या विरहिता अपि (Ñ3 तथा) (D5 बुद्धियां गर्हितापि च), S बुध्द्य(G5 बध्द्व)तरगता अपि.

मृग उवाच ।

काममन्युपरीतापि बुद्ध्यङ्गविहितापि च ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ९
न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ १०
शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
अच्छद्मनामायया च मृगाणां वध इष्यते ।
स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ १३
अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृषिः ।
आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४
प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।
अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

मृग उवाच ।

नाहं घ्नन्तं मृगान्राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्यं मे स्यात्त्वयेहानृशंसतः ॥ १८
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ।
पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ १९
पौरवाणामृषीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २०
नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ २१
स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २२
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २३
किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ।
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ २४
त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २५

C. 1 4584
B. 1 118 27
K. 1 123 34

°काले, B3 D4 T1 G1 2 वध का° K0 D5 न शस्यते, G3 प्रशा°

17 M6–8 transp 16 and 17 — Ś1 K1 om उवाच, S om the ref (cf. v 1 16) — a) T1 प्रमत्तानप्रमत्तान्वा; G3 °त्त वाप्रमत्त वा — b) D3 वध्यति, D5 निकृत, S निकृत्या (G1 °त्य by corr), Cd विवृत (as in text); G2 4 हृति B3 घ्नति वै रूपा (m as in text), G5 प्रक्षिपो बैलात्, G6 प्रक्षिपेण च — c) Ś1 K1 4 Ñ1 2 B3 6 Da1 Dn D1 4 विविधै, K3 Ñ3 बहुभि (for इषुभि) — d) Ś1 तस्मात् (*sup lin* as in text) S मृग कस्मात् (by transp) — After 17, K4 ins

1161* मैथुनस्य महाराज यस्य हन्या(त्) ह्यकारणे ।

18 Ś1 K1 T G M3 5 om उवाच, D1 5 M6–8 om the ref — a) T2 G1 2 4 न निघ्नत K3 T1 मृग — b) B (except B5) D2 विगर्हामि (for °गर्हे) Ś1 K1 3 4 T2 M3 5 स्वात्म°, K0 2 नात्म°, Ñ1 2 Da Dn D1 4 5 चात्म°, Ñ3 स्वाम°, T1 G M6–8 स्वामक(G5 °ध)र्मणा — c) K0 B5 च, D1 त, S स (for तु) Ś1 K1 प्रतीक्ष्येद, Ñ3 परीक्ष्य मे, D5 क्ष्येम, T1 °क्षत, T2 G1–4 M6–8 °क्ष्यैव, G5 °क्ष्यैव, G6 °क्ष्न्मे — d) K2 4 °नृशसता, K3 B1 6 °स्यत, D2 °सिना Ś1 K1 त्वयि गर्हे नृशसत्ता, K0 Ñ1 2 Da Dn D1 4 त्वयेह्याद्यानृशस्य(Ñ1 Da °स)त, D5 त्वयेहाद्य हतो मृग, S त्वया मे ह्य(G1 2 मेध; G3 मेस्य, G4 मेति, G5 स्याद्वा, G6 स्यादा)नृशसवत् (M5 त्वया स्यादनृशसया)

19 a) T1 °हित काम; G1–4 °हित काल, G5 6 M5 °हित काल, M3 °हित चैव, M6–8 °हित कर्म — b) K0 Ñ3 °भूतहितेप्सिते, Ñ1 2 °भूतसमीहिते, S (except T2) °भूतेप्सित तथा (G5 6 M5 °तश्च स) — S reads 21^{ab} after 19^{ab}, and 19^{cd} after 21^{cd} — c) Ś1 K1 मृगीं, T1 नृपो K0 D5 हन्यान्मृग विद्वान् (by transp) — d) Ś1 K1 चरतीं Ś1 (by corr) मैथुने — After 19^{cd}, N T2 ins

1162* अस्या मृग्या च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।

[K2 4 B6 T2 च मृग्या (by transp) Ś1 K (except K3) Dn3 °माचरन्]

— e) N कर्तुं, G3 राजन्, G6 काल (for कान्त) — f) N T2 तत्त्वया N विफलीकृत, G1 4 °थीकृत

20 a) Ñ1 2 B D (except D5) °णां महाराज, T G M3 6–8 राजर्षीणा पुराणाना (G5 सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ, G6 नीतिमार्गप्रतिष्ठस्य), M3 (*inf lin*) 5 °वाणा नृपर्षीणां — b) Ñ1 Da राज्ञाम् (for तेषाम्) Ñ1 B3 D2 °कारिणा G5 कुरूणा कीर्तिवर्धन, G6 भरतस्य महात्मन — c) S °स्य राजेंद्र

21 S reads 21^{ab} after 19^{ab}. — b) D2 सर्वकाले — cd) Ś1 K Ñ Dn D1 चा(K3 ना)प्यधर्मिष्ठ च, G1 चाधर्मे निष्ठ च, M3 च अधर्म्यं चैव (for च—च) — After 21^{cd}, S reads 19^{cd}

22 a) G2 4 कामभोगवि° — b) Ñ1 शास्त्रधर्मानु°, Ñ3 सर्वधर्मार्थ°, D5 M6–8 धर्मशास्त्रार्थ° — c) S नार्हस्समरस° — d) S कर्तु(G5 कृत्य)माचारमीदृश (M5 °श्वर)

23 b) K0 3 Ñ B5 Da D5 S ये नरा (for मान°) — d) K0 °परिपालनात्, K3 °परिपथिन ; G1 °फलव°

24 a) G3 किं तु तेन K2 नरव्याघ्र, B D2 महाप्राज्ञ — b) K2–4 Ñ3 B D2 निघ्नता, T1 °यत Ś1 K0 1 Ñ1 2 Da Dn D1 4 5 मामिहानागस घ्नता — d) A few MSS °वेश° — e) Ś1 वर्तमानम् K0 D5 महारण्ये

25 a) S निह(T1 M5 °य)तो (for हिंसि°) — b) Ñ B1(m as in text) 5 D (except D5) °प्यह शपे; S °प्यनागस — d) D2 अवध्य, T2 G2 4 अलस — f) S

...न्नेकस्मिन्वा भैक्षं चरन्नेकान्यपि ॥ १२
अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातुचित् ।
नित्यं नातिचरँल्लाभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ १३
वास्यैकं तक्ष्णतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं प्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ १४
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ १५
याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः ॥ १६
तासु सर्वास्ववस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
संपरित्यक्तधर्मात्मा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ १७
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ १८
एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ १९
नाहं श्वाचरिते मार्गे *अवीर्यकृपणोचिते ।

स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ २०
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ २२
कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ २३
ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४
निशम्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।
तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ २५
अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्त्वा तपो महत् ।
त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २६
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥ २७
यदि *आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २८
पाण्डुरुवाच ।
यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ २९
त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।

G. 1 4622
B 1 119 32
K 1 124 32

---

22 Ś1 D2 5 T2 G3 om उवाच, K B1 3 Da2 om the ref. — a) K0 3 B (except B5) Dn3 D5 स, S तु (T2 स) (for सु) D5 धर्मात्मा; G6 दु खार्त (for दु खार्त) Ś1 K1 2 4 एवमुक्तमदु° — b) S नि (G1.4 प्र)श्वसन् (G6 अपश्यद्) भरतर्षभ (G1 2 4 M5-8 °भ) — cd) K0-2 4 B (except B1) Da D1 अवेक्ष्य° K3 उवाचेद ततो वाक्यं कुंतीं माद्रीं च सगतां.

23 a) K3 °ल्या च तथा क्ष°.

24 a) S महाभागा (G5 6 °गे) (for महा°) — b) Ś1 K (except K0 2) Ñ3 B1 (m as in text) 3 D5 लोकपा, T2 लोके ये K (except K1) Da1 Dn D1 T1 शसित° — c) Ś1 पौराश्च वृद्धा, K0 1.3 पौरा वृद्धाश्च T G2 4 ये स्वत्र — d) K1 निवसत्य सदाश्रया, K2 न्यवसत्यतदा°, G3 निवसति तदा° — f)=37d G1-3 प्रव्राजितो, Cd as in text T G3.4 M (M3 *sup lin* as in text) वने, Cd वनान्

25 Before 25, Ñ1.2 ins वैश° उ° — ab) S श्रुत्वा च (T G2 4 M3 5 तु) — त्यागधर्मकृतात्मन ; Cd as in text — c) Ñ1 तमेव च°

26 a) B5 चाश्रमा, G6 ह्याश्रमा K0 °मा सम्यक् T1 G1.3 M अन्यस्त्वाश्रमो ह्य(M5-8 -प्य)स्ति, T2 G3 4 अन्य(G3 °स्मि)स्त्व ह्याश्रमोस्ति — b) K0 सति ये, D5 ये सत्या; S (except G5.6) य. शक्यो — After 26ab, S (except G1 3) ins

1165* आवाभ्यां सह सवस्तुं धर्ममाश्रित्य चिन्तित ।

— T1 G3 M read, while T2 G1 2 4 repeat, 26c–27d after 35 — c) K3 सह पत्नीभ्यां — d) K2 4 Ñ B D (except D5) G1 सह तप्तु, G2 यत्तप्त तन्, G3 सह तप्त, G4 यत्तप्यत T2 G महत्तप (by transp) — After 26cd, N ins

1166* शरीरस्य विमोक्षाय धर्मं प्राप्य महाफलम् ।

[Ñ B (except B5) D (except D2.5) °स्यापि (Ñ3 °वि-) मो° B3 Dn D1.4 5 स्वर्ग्यं, Da1 D2 धर्म्यं K2 महाबलं, B (except B6) D2 महीपते]

— c) G1.3 M6-8 भवन, G2 4 (both second time) भावन (for भवि°) B D T2 भर्ता, G1.2 4 (all first time) योग्य and (all second time) सार्धं (for सार्थ) T2 G5.6 वसेह भवता सार्धं — f) D1 स्वर्गे वापि M5 तथैव च (for न सं°) T1 G1-4 M3 धर्मेणैतेन नित्यश°

27 For T G1-4 M of v 1 26 — b) T2 G1.2 4 all first time) and G5 6 °लोके नरर्षभ, T2 G1.2 4 (all second time) and T1 G3 M °लोकसुखाय च — c) N (except Ñ3 B1 3.5 D2) त्यक्त्वा काम° K4 आवा — d) S राजस्तप्स्या(G2-4 °प्या)वहे तप

28 a) Da1 (corrupt) सदह्यावा (for यदि *आवा) Ś1 K0-2 4 D5 ह्यावा, K3 B1 6 Da2 D1.2 4 G5 6 वावा, Ñ B5 Dn T1 G3 M चावा, B3 त्वावा, T2 G1 2 4 च त्व (for *आवा) S महाभाग — b) B1 त्यक्ष्यसे त्व; T1 °तीह; T2 G °से च (G5 6 °स्तेव); M °स्तेव — d) S °त भरतर्षभ

29 Ś1 K1 S om उवाच (G3 om the ref.) — a) M6-8 व्यवस्थितं K3 स्वेतत्, S त्वेव — b) B5 उभयोर् S युवाभ्यां धर्ममाश्रित (T1 G1 °माश्रित ; T2 °सहित, G4

वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ २०
अग्निं जुह्वन्नुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ २१
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ २२
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ २३
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरञ्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ २४
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ।
वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ २६
प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ।
गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २७
अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।

प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुंगवः ॥ ३८
ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ३९
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ४०
श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४१

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ४२
स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४३
रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
उवास स तदा राजा समेषु विषमेषु च ॥ ४४
इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ४५

C 1 4639
B 1 119 50
K 1 124 51

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

अर्थान्कामान्, G6 अर्थं कार्यं, M5 अर्थकामं, M6-8 अर्थकामौ S (T2 om) रतिं चैव — ^{b}) S (T2 om) रत्नानि विविधानि च — ^{d}) Ñ1 B1 8 D2 स कुरूद्वहः, Ñ2 B5 6 Dn D1. 4 °नंदन; Da °सत्तम, T1 G1-4 M3 तु खमोहित, G5 6 M8 (*sup lin*) 5-8 भरतर्षभ

39 Before 39, S ins वैश° — ^{a}) K (except K1) D5 तान्यनु°, Ñ1 2 B Dn D1 2 4 तस्यानुयातार Cd cites अनुयात्राणि (as in text) — ^{b}) K1 तथैव, B1 8 D2 ते चापि, S सर्वे च — ^{c}) K2 4 G2 भारत°, T G4 °वशस्य — ^{e}) Ñ1 G1 2 °स्वनं

40 ^{a}) Ko तु खाश्रूणि; K8 उष्णं बाष्प, S (except G8) उष्णमास्र S (except G5) प्रमु° — ^{b}) Ñ1 ते (for तं) S तमालोक्य यशस्विन — ^{c}) B5 °पुर रम्य — ^{d}) Dn S °दाय तद्धनं — After 40, Dn S ins

1169* ते गत्वा नगरं राज्ञे यथावृत्तं महात्मने ।
कथयांचक्रिरे सर्वं धनं च विविध ददु ।

[For D4 see below — (L 1) Dn G8 राज्ञो Dn T G8 M5 महात्मन — (L 2) Dn T1 राज्ञ, T2 G8 राज्ञे (for सर्वं) Dn T G8 4 तद्धन]

41 ^{ab}) Ñ1. 2 B (except B8) D (except D2 5) श्रुत्वा तेभ्यस्तत (B1 Da °स्तु तत्) सर्वं Ko °घृत्त महात्मन S गृहीत्वा धृतराष्ट्रश्च (T1 G5 6 M8 5 °स्तु) धन भरतसत्तम (T2 G2-4 6 °म) — After 41^{ab}, D4 (marg) ins line 2 of 1169*, which is followed by the S reading of 41^{ab} (गृहीत्वा etc) — ^{c}) Ko नृपश्रेष्ठ S कृपायुक्तो महाबाहु — ^{d}) Ko D5 °वाभ्यशो° S °व स्म (G1 स, G8 ह्य) शो° — After 41, N T2 M8 5 ins

1170* न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।

[(L 2) Ś1 K1 °मार्थमचिंतयन् (K1 °त्)]

42 ^{a}) M8 राजा पांडुस्तु Ñ B1 6 D (except Da2 D5) कौरव्य — ^{b}) S मुनिर्मूल° — ^{c}) Ś1 K1-2 4 D (except Da D2) पत्नीभ्या — ^{d}) Da गतो, T G3 4 M8. 5 तथा, G1 2 तदा; G5 6 M6-8 आशु (for ततो) Ko 2 8 Da1 S (M8 *inf lin*) नागसह, Ñ8 °सम; Dn D4 °शत

43 Da2 om 43^{a}-44^{b} — ^{b}) Ñ1 2 B D (except D5, Da2 om) कालकूट°; Ñ8 नागसेन°, S पा(T2 G5 6 वा; T2 by corr हा)रिषेणमवाप्य — ^{c}) S पा(T2 G5 6 वा, T2 by corr हा)रिषेण° — ^{d}) S गत्वा गधरजोव(G8 °जाप)ह — D4 reads 43^{e}-45^{b} in marg

44 Da2 om 44^{ab} (cf v l 43) — ^{c}) Ñ2 B (except B5) D (except D5) स महाराज, S सतत राजा

45 ^{a}) T1 °द्युम्नपुर — ^{b}) Ś1 K1 हेमकूटम्, Ko 2 4 °कूपम्; D2 °कूलम्, G8 °रक्षाम् — ^{c}) Da शतशृंग S महाप्राज्ञ° — ^{d}) Ñ1 2 B5 Dn1. n2 °तप्यत, D4 प्रत्य°

Colophon om in S — *Sub-parvan* K1 2 4 Ñ1 2 B Da D2 संभव, to it Ñ1. 2 add पांडुचरित Dn D1 4 (om the sub-parvan name) mention only पांडुचरित — *Adhy name* Ko 2-4 D5 पांडुप्रव्रज्या (K3 °प्रव्रजन) — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 113, B1 Dn D4 117 (Dn3 118) — *S'loka no* Dn 48 (Dn3 49), M8 50 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4641

111

☞ Throughout this and the foll adhy G1 has lacunae caused by the disintegration of the fol In the notes they are indicated by the words "G1 missing"

1 K1 D2 5 om. उवाच; Ś1 S om the ref — ^{b}) S

१११

वैशंपायन उवाच ।

तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १
शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
केषांचिदभवद्भ्राता केषांचिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ३
स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः ।
ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४
स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदङ्मुखः ।
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः ।
उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः ॥ ५
दृष्टवन्तो गिरेरस्य दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६
उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरान् ॥ ७

[illegible] (T1 [illegible]) — [illegible]

2 a) T1 [illegible] — b) Ś1 [illegible]; Ś1 [illegible] — c) Ś1 [illegible]; K0 D1 [illegible]

3 a) Ś1 [illegible] — b) G1 [illegible] — c) [illegible] T G1 [illegible] (T1 [illegible]); G1 [illegible]; [illegible] Ś1 K1 [illegible]; K1 [illegible]; K1 [illegible]; [illegible] (G1 [illegible]) — d) B1 [illegible]; [illegible]

4 G1 missing — a) Ś1 [illegible]; K1 [illegible] — b) [illegible] (for [illegible]) Ś1 B (except B1) D1 [illegible] (for [illegible]) — After 4, D (except D1) ins.:

1171* वैशंपायन ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । (5)
[illegible] ।
[illegible] ।
वैशंपायन ।
[illegible] ।

[illegible] — (L. 1) [illegible] — (L. 2) [illegible] — (L. 5) [illegible] — (L. 8) [illegible] — [illegible] — After [illegible], D1 ins.:

1172* [illegible] ।
[illegible] ।

— (L. 2) D1 om. the line. D5 G1 [illegible] D1 [illegible] D5 D1 G1 [illegible] D1 [illegible]]

5 a) B1 [illegible]; S [illegible] Ś1 K0 [illegible] D5 D1 [illegible] D1 [illegible]; D1 [illegible] — b) D1 S [illegible] — c) D1 [illegible] (except G1) [illegible] — d) K0 Ś1 B1 D1 [illegible]; Ś1 B1 [illegible] D1 D5 D1 [illegible]; S (G1 missing) [illegible] (for [illegible]) — Before 5e, T1 ins. [illegible] — e) Ś1 K G1 [illegible]; G1 missing — f) G1 [illegible] Ś1 K0 [illegible] — After 5, G1 ins. 1174* (cf. v. 1 6).

6 G1 om. 6ab — a) Ś1 B1 D1 D5 D1 [illegible]; D1 [illegible]; D1 [illegible]. S (G1 om.) [illegible] (M1 [illegible]) [illegible] (G1 [illegible]) [illegible] (T1 G1 [illegible]) — b) Ś1 K1 [illegible]; B1 [illegible]; M1 [illegible] — After 6ab, N ins.:

1173* [illegible] ।

[(a) [illegible]; K0 D1 [illegible]; [illegible]; B1 [illegible] Ś1 K0 [illegible]; K1 [illegible]; B1 D5 D1 [illegible]; D1 [illegible]]

— On the other hand, S (except M1) ins. after 6ab (G1, which om. 6ab, after 5):

1174* [illegible] ।

— M1 om. 6cd — cd) Ś1 B D (except D1) [illegible] (M1 om.) [illegible] (T1 G1 [illegible])

7 M1 om. 7ab (cf. v. 1 6) — a) Ś1 M1 [illegible]

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिणः ।
सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिद्दुरासदाः ॥ ८

अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
वायुरेकोऽतिगायत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ९

गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ १०

पाण्डुरुवाच ।

अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तद्ब्रवीमि वः ॥ ११

ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ १२

एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥ १३

यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥ १४

ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽसि धर्मतः । C 1 4659 B 1 120. 20 K 1 120. 19

---

om) सदनानि कुबेरस्य हृद्यानि च मृदूनि च (T1 G3 हृद्यानि सुबहूनि च) — c) K3 4 °निरुद्धांश्च, D2 °नदांश्चैव, T G1.2 M7 देशान्नदी°; G4.5 M6 8 8 देशान्नदीं नि°, G6 तेषां नदं नि° — d) Ñ1 2 B5 D (except D2 5) गह्वरान्; S घोरां(T2 G1 °रा)श्च (for दुर्गा°) M8 (sup lin as in text) 8 गिरिकंदरान्

8 M6-8 om 8 G1 missing — a) K0 8 T1 G2 4 M8 नित्य, D5 केचित् K0 वनोद्देशा, D4 हिमोद्देशा, T1 G2 4 M8 हिमाक्रांता, T2 हिमाक्राता; G3 -मृगाक्राता — b) D5 सुवृक्ष°, S (M6-8 om, G1 missing) निवृत्त° — c) B6 Dn D1.4 क्वचिन् B6 Dn D1 4 महादर्यो, S (M6-8 om, G1 missing) सदावर्षा — d) B5 6 Dn D1.4 काश्चिद् S (M6-8 om, G1 missing) घोररूपा दुरा°

9 a) K1 B5 °क्रमेत्त, K4 D5 °क्रामन्न; Ñ B1 Da Dn D1.4 नातिक्रामेत, B8.6 नातिक्रमेत B1 8 transp पक्षी and यान् D2 नातिक्रमद्धयात्पक्षी; S (G1 missing) पक्षिणोत्र न गच्छति (G5 6 पक्षिणां न गतिस्त्वत्र) — b) K0 2 B1 (m as in text) D1 जना (for मृगा°) S कथमेवापरे (M5 °वावरे) — c) K0 °कोत्ययाद्य°, K3 °कोस्यगा°, K8 °कोतिवात्यत्र; K4 °कोस्यगाद्यत्र, Ñ1 B8 D2 °कोभियात्यत्र, Ñ2 8 B1 6 Da Dn D1 4 °रेको हि (Ñ8 -ति) यात्यत्र; B5 °कोत्र वात्यत्र, D5 °कोत्यगा°; S °रेवात्र (G5 °ति) सयाति — d) S सिद्धा यक्षाश्च चारणा

10 b) Ś1 K1 विभो (for त्विमे) — c) Ś1 नासीदतां G8 न निंदेता D2 पुरस्कृत्य, D5 न तु स्वा° M6-8 सीदेता मपि दु° — d) K3 4 D2 मानार्हे (D2 °र्हो); T2 दुर्मार्गे; G5 6 मा गमेर् (G5 दुर्गमे also) K0 °नृपसत्तम — After 10, K3 ins

1175* अप्रजस्य महाभाग न स्वर्गं गन्तुमर्हसि ।;
while T2 ins

1176* अप्रजास्य मनुष्येन्द्र साधु मा पुष्करेक्षण ।

11 Ś1 K1 S om उवाच (T1 om. the ref.), G1 missing — ab) S (G1 missing) °जस्य किल स्वर्गमद्वार सप्रच° — c) K2 Ñ1 2 तेनाति°, B5 °भितप्ये° D4 S (G1 missing) तेन (D4 G5.6 स हि) संतापतप्तो°. — d) K0 D5 सन्, Ñ1 2 B Da Dn D1.2 तु; D4 S (G1 missing) च (for तद्) Ś1 ते (for व) — N reads 15c–16b after 11 (D4, after 1177*), while D4 (marg sec. m) S ins after 11

1177* सोऽहमुग्रेण तपसा सभार्यस्त्यक्तजीवितः ।
अनपत्योऽपि विन्देय स्वर्गमुग्रेण कर्मणा ।

Thereafter S reads 18–21 (cf. v 1 1 106 11)

12 S reads 12–17 after 1135* (cf. v. 1. 1 106 11) G5 om 12^{ab} — a) S (G5 om) चतुर्भिर्ऋणवान्निस (G6 M8.5 °वानिश्च) — b) S (G5 om.) जायते K0 2 4 Ñ1 2 B6 Da Dn D1.4.5 मानवा भुवि, K8 भुवि मानवा, Ñ8 तत्र मानवा, B1 8 5 D2 सर्वमानवा; S (G5 om) मनुजो भु° — cd) K0 °नुजादेयै, D5 °नुजैर्देयै K8 Ñ8 °नुजैर्देयै शश्वद्धि धर्मत; K4 Ñ1.2 B Da Dn D1 2 4 °नुजैर्देय तेभ्यश्च धर्मतः, S (G1 missing) °देवमनुष्याणा मृषीणामथ भारत (T1 °षीणां स महामति, G2 °मधिभामिनी; M8 6-8 °मथ भामिनी)

13 a) S (G1 missing) एतेभ्यस्तु — b) S यो न मुच्येत धर्मवित् — c) Ś1 K1 2 4 B5 D5 M8.5 सतीह — d) Ś1 K1.2 4 Ñ8 B1 8 D2 °विस्तु Ś1 K2 4 B5 °ष्ठिता°, K1 D2 °ष्ठित K0 D5 धर्मोय सुप्रतिष्ठित; S तथा लोकविदो विदु

14 a) K0 8 Ñ B5 6 D (except D5) तु (for च) S यज्ञेन (for यज्ञैश्च) — b) Ś1 K D5 °ध्यायैस्तप°, G1 °ध्यायात्तप° S ऋषीन् (T1 M8 6-8 त्वृषीन्) — c) Ś1 K1.2 4 एव (for अपि) S °द्वैरपि पितॄन्

15 b) S (G1 missing) इह (T2 G6 अति; M6-8 ऋण) मुक्तोस्मि सर्वदा (T2 G6 °दा, M8 5 °त) — K8 Ñ B D ins after 15^{ab} S after 16^{ab}.

पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ १५
देहनाशे ध्रुवो नाशः पितॄणामेष निश्चयः ।
इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ १६
यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ १७
तापसा ऊचुः ।
अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्म देवोपमं शुभम् ।
अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ १८
दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ १९
तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २१
सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ २२
अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ २३
इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।

सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २४
सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
अनपत्यः शुभाँल्लोकान्नावाप्स्यामीति चिन्तयन्॥२५
मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ २६
इमे वै बन्धुदायादाः षट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्शृणु मे पृथे ॥ २७
स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ २८
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ २९
पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३०
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३१
तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् । C. 1 4676 B. 1 120. 37 K 1 126 35

ब्राह्मणा प्रवदति तत् (Ñ1 च).

24 a) M5 दत्तमधीतं च — b) K1 4 S (except M5) °माश्च Ś1 M5 स्वनिष्ठित., K1. 2 °निष्ठिता, K4 T G M8 6–8 °ष्ठिता ; Ñ1. 2 B8 सुनिष्ठि° D5 अप्यनुष्ठि° — c) Ś1 K1 D2 5 सर्व एवा°, S सर्वं तद्° — d) S मोघ भवति निश्चय (G8 M8 5 °ये)

25 D5 om 25 — a) K0 °त्वैव, D2 °त्वैव; S व्यवसितं (G8 °सु, G4 6 °त ; G5 वितिष्ठत) — b) S प्रेक्ष्यात्मानं न सक्षमे (T1 सशये, T2 G8 नक्षमे; G4 6 सक्षये) — c) S °पत्यो हि मरण (T1 वरुण) — d) K8 Da2 न वाप्स्या°; B (except B8) Dn D1 न प्राप्स्या°, Da1 न चाप्स्या°, D2 नावाप्स्यासीति B1 8 D2 चिंतय T1 G1–8 कामये नैव जीवितु (G2 8 °त); T2 G4 6 M कामये नोत (T2 M8 नोप, M8 नोक) जीवित (M8 5 °तु), G5 कामयेत न जीवित

26 a) K0 Ñ8 D5 जात, D2 नष्टा Ś1 च, Ñ8 ते, B (except B6) D2 वै (for मे) S °पाज्जानासि — b) Dn D1 4 जनन, Cd प्रजन (as in text) Ñ8 B (except B6) मे (for हि) K0 D5 [ऽ] प्रजत्व ह्यजितात्मन, D2 पुस्त्वशक्ति कृता°, S प्रजने (M6–8 °न) मम केवल — c) S (G1 missing) नृशस(T1 G8. 6 °स)कर्मणा कृत्स्न (T2 नित्य) — d) K0 यथेहोपहत, K2 °गत; K4 °हृत, T G4 5 M8 5 यथाभ्युप°; G2 यथा ह्युप°, G8 M6–8 यथाप्युप°; G6 यथाभ्युपगत K0 8 Ñ B D पुरा, T2 मया; G2 4 तदा

27 Cf Manu 9 158 ff — G5 6 om 27ab — a) T G2–4 M8 षडेव (for इमे वै) G2 पुत्रदा° — Ś1 K8 B6 (hapl) om 27bc — b) Ñ8 B1 m 8 D2 transp षट् and पुत्रा B1 पुत्रा सद्धर्म°; T G2–4 M8 पुत्राः सद्धर्मदर्शिनः (T1 °चारिण ; G8 °दर्शिभि ; M8 °चारिभि); M8 (sup lin) 5–8 पुत्रा षड् धर्मदर्शिभि. — d) K2 4 शुभे (for पृथे) S निर्दिष्टास्ताञ्छृणु प्रिये

28 a) T1 क्षत्रिय°; T2 G1–5 क्षेत्रज°; G6 M8 (sup lin) 6–8 क्षेत्रिक°, M8. 5 पुत्रिक° (for प्रणीत°) — After 28a, T1 ins

1182* तत्सम पुत्रिकासुतः ।
स्वयंजात. क्षत्रियश्च

[The prior half is a v l of 28b, the latter half that of 28a]

— b) G2 8 तत्सम पुत्रिकासुत — c) K0 Ñ8 T G M8 (sup lin as in text) 5 पौनर्भवेय — d) K8 चारिण्या, Ñ8 भगिन्यां, S जारि° K0 य प्र, G6 चैव (for यश्च)

29 K0 om from क्रीत· up to हीन — a) K4 Ñ2 B1 (m as in text) 8 Da D2 उपक्रीत·, Ñ1 तप क्रीत , B8 6 उपकृत·; M8 (sup lin) गर्हितश्च (for कृत्रि°) N8 दत्त क्रीतोपविक्रीत , S °त्त· क्रीतोपहितक (G1 2. 4 °हृतक., G5 6 °हितक) — b) B8 6 Da उपाग° G6 °च्छेत्तथा स्वय — c) Ś1 K (K0 om) Ñ1 2 B1 m Dn D1. 2 4 Cd ज्ञाति°, D5 जाति°, T1 M8 5 ज्ञात° — d) Ś1 B5 °योनिर्वृत°; K8 °र्भृत°; T2 G भिन्न° K0 °योनिस्तु य सुत Cd cites हीनयोनिधृत·

30 a) Ś1 पूर्वे पूर्वे°, Ñ1 S पूर्वे (Ñ1 G1 M8 5 °र्वे) पूर्व मसभावे (Ñ1 °व), Ñ2 °तमाभाव, Ñ8 °सम भावे — b) B Da2 D2 माता (for मत्वा) T2 चोत्तर (for वै सुत) D5 सुतान् — 30cd = line 3 of 1181* — c) N (except K8) उत्तमादव(Ś1 D1 °द्वेव , K2 Ñ8 D5 °दप ; K4 Dn °द्वेव , Ñ1 °दध)रात्पुस , S उत्तरादवर (T2 उत्तमादवरा, G1 °दवराज्, G8 6 °दपर; G5 °दवरा., M8 5 उत्तमादवर, M6–8 उत्तमादपर) जन्म (G5 पुत्रं) — d) Ś1 K1 काक्षते; K2 4 °क्षेत K2–4 Ñ B6 Da D2 5 अपत्य (for पुत्र) Da1 आदित.. B1 8 धर्मलिप्सया, S धर्मचारिण. (for पुत्र°)

31 Cf line 4 of 1181* — a) B (except B6) °त्य

सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनि ॥ ३२
शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
सा वीरपत्नी गुरुभिर्नियुक्तापत्यजन्मनि ॥ ३३
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३४
कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ३५
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्नियोगाद्यतक्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १

न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ २

त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३

स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४

न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः॥५

इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६

व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्धनः ॥ ७

तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ८

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ९

व्युषिताश्वस्ततो राजन्नति मर्त्यान्व्यरोचत ।
सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १०

स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तमः ।
प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥११

अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान् ।
बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२

अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । C. 1 4692 B. 1 121 13 K. 1 127 13

---

5 ^{a}) S न ह्यावा (M8 6-8 नैवाह). — ^{b}) S गच्छाव. (T1 G4 5 °व, M8 6-8 °मि) पुरुष(M8 भरत)र्षभ — ^{c}) D4 5 T1 G1 8 प्रीति°, G4 य प्रविशिष्ट K2 4 हि, G1. 2 6 सन्; G3. 4 स ; G6 क (for च) — ^{d}) G5 सो यो वो भु°, G6 को योन्यो भु°

6 ^{a}) K0 धर्माय, K1 दुर्धीत्व (sic), B6 D (except D5) धर्मात्मन् (for धर्म्यां त्व) Ś1 च त्वं कथा धर्म्यां, T1 च धर्म्यामर्थज्ञ, T2 G1 3-6 M5 धर्म्यां धर्मकथा, G2 कथा धर्म्यकथां, M3. 6-8 च धर्म्यां धर्मज्ञ — ^{b}) B6 D2 वै (for मे) Ś1 तावत्पौराणिकीं शृणु, T1 M8 6-8 कथा मत्तो निबोध वै, T2 G3 4-6 कथयामि निबोध मे, G1 8 M5 मम चैव निबोध वै (G8 मे) — ^{cd}) S पौराणिकीं (for परि°) and भारत (for यामहम्)

7 D4 om 7-8 — ^{b}) G3 5 6 भुवि (for किल) — ^{c}) G6 स्वया (for पुरा) Ś1 K Ñ3 D5 परम(K3 समर)दुर्धर्ष , S °धर्मज्ञ

8 D2 om 8 (cf v l 7) — ^{b}) B5 व्युषिताश्वे D (except D5, D2 om) महाभुजे. — ^{c}) B1 3 D5 तत्र (for ततो) S अगच्छंस्त्रिदशा सर्वे — ^{d}) N (except Ś1 K1 D5, D2 om) सेंद्रा देवर्षिभि सह

9 ^{b}) S तुतुपुर्गुरवो (T1 तुष्टुवुर्दानवा) धनै — ^{d}) K1 सत्र, K2. 4 D5 तस्मिन्, Ñ1 2 B (except B5) Da D4 तते, S तदा (G1 सदा, G3 पुरा) — After 9, K4 Ñ1 2 B D (except Da) ins

1185* देवा महर्षयश्चैव चक्रु कर्म स्वय तदा।

10 ^{ab}) Ñ1 2 स्तुतो (for ततो) Ñ1 अभिकीर्त्या (for अति मर्त्यान्) K2 4 अरोचत, Ñ3 व्यरोचयन्, B3 D2 न रो° S व्युषिताश्वो मनुष्येंद्र (M8 6-8 महाराज) शुशुभे यज्ञसपदा — ^{cd}) Ś1 (*sup lin* as in text) Ñ3 D5 °न्यपि, Ñ1 2 Dn °न्प्रति S सर्वभूतेषु राजेंद्र शरत्काल इवांशुमान्

11 ^{a}) T G (except G4) तु, M अर्थान् (M5 अरीन्) (for च) — ^{b}) Ś1 पृथिवीं (for नृप°) K2 4 B3 G5 °सत्तम, M5 °कुंजर — ^{c}) K0 मद्रांश्च, K1 प्रत्या च, B (except B6) D (except Da D5) पाश्चात्यान्, S म(T1 G1 मा)त्स्यांश्च — ^{d}) N (except Ś1 K1 D5) दाक्षिणात्यान् (Ñ1 °त्या) Ñ1 च कपयत् (for अका°) S दक्षिणा (G1 दाक्षिणान्, G2 3 M5 °णा) अभ्यकल्पयत्

12 ^{a}) K6 महाराजो S °मेधशतैरिष्ट्वा — ^{c}) B1 ह, B3. 5 D2 तु (for हि) S °व नृपशार्दूल (G1 2 4 6 °लः). — ^{d}) S दश(G1 2 4 M5 शत)नागबल किल

13 ^{a}) Ś1 K1 अथात्र Ś1 K B5 6 Da2 गाथा S transp अप्य° and गाथा — After 13^{ab}, N ins

1186* व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूत्तम ।

व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विनिर्जित्येमां वसुंधराम् ।
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १३
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतून् ।
सुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान च ॥ १४
आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १५
कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
स तस्यां कामसंमत्तो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ १६
तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ १७

अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ १८
नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ १९
पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुंगव ।
त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ २०
त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २१
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ २२
छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।

भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २३
अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वदृते पुष्करेक्षण ॥ २४
अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ २५
तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु संचितम् ।
दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ २६
अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ २७
दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।
दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ २८
एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ २९
उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३०
आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३१
एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३२
सा तेन सुषुवे देवी शवेन मनुजाधिप ।

C 1 4714
B. 1 121 36
K 1 127 26

24 K2 om 24^a–25^b — ^a) D5 S मे (for मा) — ^b) B3 G2 6 °यो हि भ°, G1 असशयो भ°, G3 °योपि भ° — ^d) N (except Ś1 K1, K2 om) T2 G2 4 M3 त्वां (for त्वद्-) Ś1 पुरुषर्षभ (for पुष्क°)

25 K2 om 25^ab (cf. v 1 24) — ^a) K4 पूर्वं (for नून) — ^b) K3 B6 Da D4 T2 G M3 (sup lin as in text) : विमुक्ता.. — K4 Ñ B D ins after 25^ab (D2, after 25)

1188* तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ।
विप्रयुक्ता तु या पत्न्या मुहूर्तमपि जीवति ।
दु.ख जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ।
[(L 1) K4 °यं समुपस्न°]

— M3 om 25^cd — ^c) K1 Ñ2 B Da Dn D4 5 संयुक्ता, K4 युक्ता वा, N1 3 S (except T2 G3.6, M3 om) सयोगाद्, D2 सयोगे K1 °युक्तां; K2 °योगां, D2 G5 6 °योगा, G1 3.4 °मुक्ता, G2 °मुक्तां K2 ता, Ñ1 वै; D2 ते, Ñ2 B (except B2) Dn D1.4.5 S (M3 om) च (for वा) — ^d) K0 भारत (for पार्थि°) Ñ1 °देहेन सा मया, Ñ2 B Da Dn D4 °देहे कृता मया, D1 °देहे ततो मया, D5 °देहे मया कृता, S (M3 om) पूर्वदेहे न सशय (G5 पूर्वकर्मानुरूपत) — After 25, D2 ins. 1188*, which is followed by a repetition of 25^cd

26 ^b) K4 S (except T1 M6–8) सचितै — ^c) K1 4 मा समनु°; K3 मामेव स°, D5 T2 ममानुस°, M6–8 मानुपस°. — ^d) K3 °योजन

27 ^a) S एपाह(G2 4 °पा गा)मथ राजेंद्र — ^b) Ñ B4 D (except Da D2) कुशसस्तर°, S कुशा(M3 दर्भा)नास्तीर्ये शायिनी (M3 भवद्दर्शनकांक्षिणी), see below — T1 G om 27^cd. — ^c) M नरव्याघ्र (for असुखा°) — ^d) M भवद्दर्शनकांक्षिणी (M5 कुशानास्तीर्य शायिनी); see above

28 ^a) K2 4 महाभाग, S मनुष्येंद्र (for नर°) — ^b) Ñ B6 D (except D5) शाधि (for साधु) S पुष्करेक्षण (for असुखा°) — ^c) K0 3 Ñ3 कृपणामनाथा करुण (K0 कृपण), K3 4 °नाथा करुणा, Ñ1.2 B D (except D5) कृपणा नाथ (B1 Dn2 °णा चाथ, B5 °णा नाथ) करुणं (Ñ1 तरुणीं), S विक्रोशतीं (G2 4 °ती) सतीं (T2 सखीं, G2 4 सती; M सदा) दु खाद् — ^d) T G1 3 M3 एवमार्ता; G2 4 M6–8 एवमार्ता, G5 अनाश्वस्ता, G6 देहमास्ता Ś1 K1 D5 जनेश्वर

29 Before 29, Ś1 K1 T2 ins कुती, K0 Ñ3 वैश°; Ñ1 2 B D कुंत्युवाच — ^a) K0 D5 S (except T2 M3) तस्या (G1 2 °स्य) — ^b) Ś1 °पंती, K0 G2 M5 °पत्या, K1 °पत्या, D5 T1 G1 3–6 M6–8 °पत्या Ś1 K1 मुहुर्मुहु° — ^c) Ś1 K (except K3) तत् (for त) Ś1 K1 शाव(!) K2 च परि° S तस्मिञ्शवशरीरे वाक् (T2 G6 तु; M वै) — ^d) T1 G तां (for वाक्) Ś1 D1 °ताभवत् D2 पत्नीं सोंतर्हितोम°

30 ^b) Ś1 ददानि च, K0 4 Da1 D1 5 G2 °मीह, K1 Ñ3 B1.3 G6 M6–8 °नि हि, K2 3 D2 °मि हि, G1 °नि ह, G5 °मि ह — ^d) Ś1 यस्याह, Da2 त्वयाह S त्वय्येवाहं वरागने (G2 4 वरानने)

31 ^a) K0 हि, K2 4 D5 त्व, T G M5 तु (for च) Ñ B6 Da Dn D1 4 आत्मकीये, B1 3.5 आत्मनीने (B5m आत्मनैव), M3 6–8 अस्मदीये (for आत्मीये च) — ^b) S शयने स्व (G5 6 मां) — ^c) D5 अष्टम्या Ś1 K1 B5 T G3–6 वाप्युतु, K0 D5 च ऋतौ, K2–4 D2 वा ऋतौ, Ñ3 B1 3 6 Da वाप्यृतौ, M वाप्युतु — ^d) S शुचिस्मिते.

32 Before 32, S ins कुंती — ^a) T2 G2 4 6 M5

त्रीञ्शाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ३३
तथा त्वमपि मय्येवं मनसा भरतर्षभ ।
शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वयात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १
एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ४
तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।

अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ।
पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ६
उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ७
अस्मिंस्तु लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८
बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९
मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ १०

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२
क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥ १३
अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥
ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५

C 1 4780
B 1 122. 16
K 1 128. 43

B D (except Da D1) प्रमाण° T2 पथाय, G4 5 [ऽ]य पथा° (for धर्मो°)

7 ^{a}) S अपि (for च) — ^{b}) Ñ1.2 B D (except D5) पूज्यते — ^{c}) D1 °ग्रहार्थाय, S °ग्रहो (T1 M6–8 °हे) धर्म° — ^{d}) S स एव हि K (except K3) D5 पुरातन°, Ñ3 पुराभवत् — D3 (with lines 5–7 in marg) 4 (marg sec m) S ins after 7 D5, after line 6 of passage No 64 of App I

1189* नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि· ।
नान्तक सर्वभूतानां न पुसा वामलोचना ।
एव तृष्णा तु नारीणा पुरुष पुरुष प्रति ।
अगम्यागमन स्त्रीणां नास्ति नित्य शुचिस्मिते ।
पुत्र वा किल पौत्र वा कासांचिद्भ्रातर तथा । [5]
रहसीह नर दृष्ट्वा योनिरुत्क्लिद्यते तत ।
एतत्स्वाभाविक स्त्रीणां न निमित्तकृत शुभे ।

[(L 3) T1 °णा वर्तते — (L. 4) G3 अगम्यगम° D4 G3 अस्ति D3 नातिचित्र शुचि° — (L 5) G5 कामार्ताय शुचिस्मिते; M भ्रातर वा मनस्विन (M3. 5 °नीं) — (L. 6) D4 T2 M3 5 °रुत्स्विद्यते, G2 M6–8 °रुत्स्विद्यते, G3 4 °रुत्सिच्यते D3 T2 G3 4 तदा, G2 5 6 स्त्रिय — (L 7) D4 M6–8 एव (for एतत्) M6–8 अनिमि° T1 भवेत् (for शुभे) G2 5 6 अ(G2 न)निमित्त तु तद्भवेत्]

8 ^{a}) D5 G1 च (for तु) S transp लोके and नचि° — ^{b}) S यशस्विनी (M3.6–8 °नि) (for शुचि°) — G1 5 6 om 8^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1 D5 निगदत, Ñ B1 6 Da विस्तरश

9 Before 9, D3 (superfluously) ins पाडुरु° — ^{b}) B6 Da1 श्रुत. T1 M7 °रिति विश्रुत, G1 °रभिविश्रुत ; G3 4 5 °रिति विश्रुत. — Ś1 K1 (hapl) om 9^{c}–10^{b}

10 Ś1 K1 om 10^{ab} (cf. v. 1 9) — ^{a}) S मर्यादा स्थापिता येन (M6–8 तेन) — ^{b}) Ñ1 2 B D (except D5) धर्म्यो वै श्वेतकेतुना, S मानुषेषु (M6–8 °नवेषु) विशेषत. — After 10, D4 (marg sec m) 5 S ins a passage of 27 lines given in App I (No 64)

11 ^{c}) M6–8 गृहीत्वा (for जग्रा°)

12 ^{a}) T1 G2 4 M3 5 तदा, G5 °था (for °त) G3 °पुत्रस्तु शाप च — ^{b}) K3 4 Ñ1 2 B D (except D5) °मर्षचोदित. (D2 °पूरित) — ^{c}) G6 स मातर (for मातरं ता) G3 तु (for ता) B1 3 D2 G1.5 तदा, B5 M6–8 °तो (for °था) D1 तथाभूता — After 12, D5 S ins. a passage of 17 lines given in App I (No 65).

13 ^{a}) B6 क्रुदत त (for क्रुद्ध त तु) K0.2 4 B1 3.5 Da D2 5 transp त and तु S त क्रुद्ध (G4 वृद्ध) वै पिता ज्ञात्वा — ^{b}) B D2 4 वेपमानम् (for श्वेत°) K0 D5 °केतुमथाब्रवीत् — After 13^{ab}, D5 ins

1190* सगृह्य मातरं हस्ते,

repeating thereafter 13^{b}

14 ^{ab}) S transp सर्वे° and वर्णाना — ^{c}) T2 G3 यथा ह्यवस्थि° — ^{d}) Ś1 भावे (for वर्णे) — After 14, S ins

1191* तथैव च कुटुम्बेषु न प्रमाद्यन्ति कर्हिचित् ।
ऋतुकाले तु सप्राप्ते भर्तार न जहुस्तदा ।

15 Before 15, Ñ1 2 T2 G1.3 5 ins पाण्डुरु° — ^{a}) B1.3 D2 4 5 °पुत्रस्तु S एवमुक्तो महाबाहु (T1 °भागे, M3.6–8 °भाग, M5 °भाग) — ^{c}) K0 T G (except G1.2) M5 चकारैव च (K0 तु) — ^{d}) T1 M स्त्रीपुसोर्भुवि शाश्वता (T1 M3. 5 °र्ती)

16 Ś1 om. 16^{ab}. — ^{a}) K1 G1 मनुष्येषु S असिता पांगे (for महा°) — ^{b}) M6–8 जातिषु — ^{c}) K3 4 तत. प्र° — ^{d}) S स्थापितेयमिति श्रुति

मनुष्येषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६
व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७
भार्यां तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८
पत्या नियुक्ता या चैव पत्न्यपत्यार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ १९
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २०
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१
तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।
भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२
अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ २३
अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४
ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५
शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
धर्ममेवं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६
भर्ता भार्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २७
विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ २८

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९
मन्नियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ३०
एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरंजयम् ।
प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३२
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ३५
इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३६
अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नौ प्रजा विभो ॥ ३७
आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर ।

C 1 4752
B 1 1 2 39
K 1 129 4

28 ᵃ) Ko D5 च पुत्रार्थी, D4 T1 °गृद्धी, T2 G M °गृध्नुर् (G2 °गर्धुर्) — ᵇ) Ñ1.2 S (except M8) हीन-प्रजनन° (T1 हीनपुत्रजन) स्वय

29 ᵃ) Ko यथा, S अयं Dn D1 °निभ ; D5 °नख , G5 शुभा°, M6-8 रक्ता° — ᵇ) S (except M8) शुभ (G4 शुचि.) — ᶜ) Ko यथा (for मया) K2 4 transp ते and [ऽ]य Ko तेच S प्रसादनार्थं सुश्रोणि — ᵈ) Ś1 T1 G3-5 °भ्युदितो°, Ko 2 4 °थ कृताज°; K1 शिरसाभ्युदितेंजलि°, Ñ1 शिरसा°, G1 °स्यभिहितो°

30 ᵇ) Ś1 K2 4 °स्तपसोधि°, Ko D5 °स्त्व तपोवलात्, K3 Ñ B Da D4 °सान्वितात्, S मत्त श्रेयस्तरै(T1 M °स्करै ; G3 शुभतरै)द्विजै — ᶜᵈ) S अपत्यानि विशिष्टानि कैश्चि दुत्पादयाबले — After 30, K3 ins

1194* तत्कुरुष्व महाभागे वचन धर्मसमतम् ।

31 Before 31, S1 K2 D2.5 S ins वैश°, the rest except Ñ वैश° उ° — ᵃ) G5 °का पृथुश्रोणी — ᵈ) B1 °हितैपिता, S °चिकीर्षया — After 31, D4 (marg sec m) S ins

1195* अधर्म. सुमहानेष स्त्रीणा भरतसत्तम ।
यत्प्रसादयते भर्ता प्रसाद्य क्षत्रियर्षभ ।
श्रृणु चेद महाबाहो मम प्रीतिकर वच ।

[Before line 1, D4 ins कुन्त्युवाच — (L. 1) G5 अनुग्रहो महा° — (L 3) T2 G1 4 5 महाभाग. M6-8 तव (for मम) M8 (sup lin as in text) नृप (for वच)]

32 Before 32, Ñ3 B5 ins कुन्त्युवाच — ᵇ) S °भोजने — ᶜ) Ñ1 2 B (except B6) D2 4 विप्र, Ñ3 S पूर्वं (for तत्र) — ᵈ) Ñ1 2 B D2 4 पुरा वै (for ब्राह्म°) Some MSS शासित°

33 ᵇ) K1 G1 तु (for त) — ᶜ) S तमुग्र Ñ3 सश्रिता° — ᵈ) Ś1 K2 Da1 Dn1 T1 M5 °रत्नै°

34 ᵃ) M °भिसार° — ᵇ) Ś1 °चष्टाभिमत, K1 °चष्टाभितर D5 S °न्मुनि (T1 M8.5 °नृपि°) — ᶜ) Ñ1.2 B D (except D5) मन्त्र त्विम T2 G2 4 5 तु (for च) — ᵈ) K2 4 चापि (for चैव)

35 35^{ab}=1. 104 7^{ab} — ᵃ) B1 3 D2 4 देवमनेन त्व — Ś1 Ko 3.4 Ñ3 M6-8 ins after 35^{ab} Ñ1 2 B D, after 35 (D5, after 35^{ab})

1196* तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।

[(=var) 1 104 7^{cd} B1.3 D2 4 M6-8 प्रसादेन. M6-8 पुत्रस्तस्य जनिष्यसि]

— Ś1 Ko 1 3 Ñ3 D5 om 35^{cd}. — ᶜ) Da1 G3 5 °कामा (both times) — ᵈ) Ñ1.2 स स ते वशमेष्यति; B6 D (except D2 4.5) वश ते समुपैष्यति, S स (M न) स ने(T1 च ने; G1 समे; G3 नयि; G4 स ए, M5 हि ने)ष्यति ते वश (G6 स स मे नैष्यते वश) — After 35, Ñ1.2 B Da Dn D1.2 4 ins 1196*

36 ᶜ) Ñ D (except Da D2) S °त्तस्य

37 ᵇ) K2 4 अह विभो, S परतप — S (which om. 37^{cd}) ins after 37^{ab} D4 (om lines 1-2), after 38

1197* या मे विद्या महाराज अददात्स महायशा ।
तयाहूत सुर पुत्र प्रदास्यति सुरोपमम् ।
अनपत्यकृत यस्ते शोक वीर विनेष्यति ।
[Here follows in S a colophon.]

D4 S cont

कुन्ती ।
अपत्यकाम एव स्यान्ममापत्य भवेदिति ।
विप्र वा गुणसपन्न सर्वभूतहिते रतम् । [5]

त्वत्तोऽनुज्ञामभीप्सन्तीं मां [illegible] स्थिताम् ॥

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ३९

अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथंचन ।
लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ४०

धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।
संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २
संगम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ३
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ४
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ५
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ६
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

C 1 4767
B 1 123 9
K 1 129 24

— *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ B Da Dn1.n2 D1.4 5 सभव — *Adhy name* K3 कुतीनियोग , Ñ1 2 कुतीपुत्रो त्पत्त्यनुज्ञानं — *Adhy no* (figures, words or both) K0 116, B1 D4 120, Dn 121 — *S'loka no* Dn 43 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4761.

114

1 Ś1 K0 1 3 om उवाच; D2 4 S om the ref — a) Ñ1 2 B D °त्सरधृते (D4 °त्सर धृते; D5 °त्सर हिते), Ñ3 °त्सराधिके; S °त्सरोपिते — b) K2 4 Da1 Dn2 D1.5 S (except G3) °र्यां — c) S आजुहाव ततो धर्मं (T1 तत कुती) — d) N (except K0 1 D5) °र्थे K2-4 उत्तम (for अच्यु°) S (except T1) कुती गर्भा(T2 G3 5.6 पुत्रा)र्थमच्युत

2 b) D1 °पजगाम, G5 °पचचार S (M6-8 om lines 2-5) ins after 2ab D5 (om line 1), after 2 D4 (marg sec m om lines 1-4), after 1201*

1200* जानती धर्ममग्र्य वै मन्त्रैर्वशमुपानयत् ।
आहूतो नियमात्कुन्त्या सर्वभूतनमस्कृत ।
ददृशे भगवान्धर्म सतानार्थाय पाण्डवे ।
तस्मिन्यदुमृगेऽरण्ये शतशृङ्गे नगोत्तमे ।
पाण्डोरर्थे महाभागा कुन्ती धर्ममुपागमत् । [5]
ऋतुकाले शुचिस्नाता शुक्लवस्त्रा यशस्विनी ।
शय्या जग्राह सुश्रोणी सह धर्मेण सुव्रता ।

[(L 1) G1 2 4 जानाति, G3 जपती, G6 M3 5 °नती T2 G4.5 धर्म्यं T2 G1 अग्र, M6-8 अर्थ M3 धर्मैर् (for मन्त्रैर्) — (L 3) G2 ददर्श — (L 4) D4 T2 G2 5 6 °गे रम्ये — (L. 5) D5 T G3 5 6 °भाग D5 °पागत, T2 G4.5 °पानयत् — (L 6) D5 तु सुस्नाता D4 M (except M3) मनस्विनी — (L 7) D5 ससद्धर्मेण M6-8 सगता (for सुव्र°)]

— S om 2cd — c) K0 2 4 B6 Dn D1 transp जप्यं and विधि° B1 3.5 D2 4 मन्त्र (for जप्य) Ñ1 2 °प विधिवन्मन्त्र, Ñ3 Da D5 विधिवज्जजाप जप्य च (Da om च) — After 2, D5 ins 1200*, while Dn D1.3 4 ins .

1201* आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्तत ।
विमाने सूर्यसकाशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ।
विहस्य ता ततो ब्रूया कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।
सा तं विहस्यमानापि पुत्र देह्यब्रवीदिदम् ।

[(L 1) D1.2 4 देवीं (for देवो) — (L 3) Nilp ब्रूयात्]
After the above, D4 (marg sec m, om lines 1-4) ins 1200*

3 a) Ś1 प्रयुक्ता, K Ñ3 B6 D (except D2 4) सयुक्ता. K2 4 च; Dn D1 हि (for तु) S धर्मेण सह सगम्य. — b) K0 3 Ñ B D (except D5) ह, K4 च, S सा (for वै) — c) S महाभाग (M3 5 °गा) (for वरा°) — d) Ñ1 2 B3 Da D2 4 °प्राणिहितं, B1 °प्राणहित, G1.2 °प्राणवतां Ñ3 B6 Dn D1 S (except M6-8) हित, D2 रत (for वरम्)

4 a) K1 M (except M3) ऐन्द्र K0 B1 5 Da2 G3 5 M6-8 चद्रमसा यु° — b) K0 2 D5 °जिते शुभे; D2 °ते तथा, Cd as in text — c) K T2 G1 मध्य (K1 मध्ये) — d) Ś1 D5 पुण्ये सु°, K1 °ण्ये स्व°, K2 4 B5.6 °ण्याभि°; Dn पूर्णेति°, D1 G3 °ण्येति°

5 b) Ś1 K1 4 सुष्वाव, K0 3 B1 D2 5 G1 2 सुषुवे. Ñ1 2 B D प्रवरं (for सम°) — c) S °त्रे ततस्त° (M7 °त्रेण तत्त°)

6 b) K0 Ñ3 S भवितेति. K0 विनोदयन्, K2 4 Ñ1 2 B D नरोत्तम°, Ñ3 विचिंतयन्, S विनादिनी — After 6ab, K4 Ñ B D (except D5) ins

1202* विक्रान्त सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्या भविष्यति।

7 Ñ1 om. 7ab. — a) K0 S अभवत् (for भवि°)

सत्त्वेन तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ७
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ८
ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ९
तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवददच्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ १०
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ११
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।

नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ १२
ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ १३
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १४
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ १५

दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ १६
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ १७
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ १८
ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।

C 1 4762
B 1 123. 25
K 1. 162. 8

दृष्ट्वा शैलमुपारोढुमैच्छत्कुन्ती भयात्तदा ।
त्रासात्तस्या सुतस्त्वङ्कात्पपात भरतर्षभ । [10]
पर्वतस्योपरिस्थायामधस्तादपतच्छिशु ।
स शिला चूर्णयामास वज्रवद्वह्निचोदित ।
पुत्रस्नेहात्तत पाण्डुरभ्यधावद्गिरेस्तटम् ।

12 S om 12^{a}–13^{b} — ^{b}) K8 सहसैवोत्थिता — ^{c}) Ś1 K1 नानुबु॰ B Da D2 4 तं सुप्तं

13 S om 13^{ab} (of v 1 12) — ^{a}) K8 ॰सकाश॰, Da1 ॰सपात॰ — ^{b}) Ñ B D (except D5) ॰रो न्यप॰ — ^{c}) K2 4 पतमानेन, Dn D1 G6 पपात तेन T2 G2 सहसा (for शत॰) — ^{d}) T G1.2 4 ॰र्णिता — ^{e}) T1 G3.5 6 M शिला च, T2 G2 शिलास्तु, G1 शिलाश्च (for तां शि॰) T2 G1 2 ॰र्णिता — ^{f}) S परं (for पाण्डुर्) Ñ1.2 B D ॰मागत — After 13, S (T2 om lines 5–7) ins.

1210* स तु जन्मनि भीमस्य विनदन्त महास्वनम् ।
ददर्श गिरिशृङ्गस्य व्याघ्र व्याघ्रपराक्रम ।
दारसरक्षणार्थाय पुत्रसरक्षणाय च ।
सदा बाणधनुष्पाणिरभवत्कुरुनन्दन ।
मघे चन्द्रमसा युक्ते सिंहे चाभ्युदिते गुरौ । [5]
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्ये त्रयोदशीम् ।
मैत्रे मुहूर्ते सा कुन्ती सुषुवे भीममच्युतम् ।

[(L 1) T2 विनर्दित, G (except G1) विनादित (for महा॰) — (L 3) T2 G1 3 6 M रक्षणार्थं (T2 G1.3.6 ॰माण) तमात्मज (for पुत्र॰) — (L 5) G3–5 मघा G2 6 ॰भ्युदये G3 M7 रवौ (for गुरौ) — (L. 7) T1 G2 पैत्रे; M6–8 पैत्र्ये M8 5 सम्प्राप्ते (for सा कुन्ती)]

14 T2 om 14 — ^{b}) S (except G3, T2 om.) जज्ञे भीमपराक्रम — ^{c}) B3 तस्मिंस्तु (for तत्रै॰) S (T2 om) तामेव रात्रिं पूर्वं (M8 7 8 ॰र्वां) तु. — ^{d})] K2.4 Da1 D1 ॰धिप॰ S (T2 om) जज्ञे दुर्योधनो नृप (G1 नृप) — After 14, S reads 1 107 25–37 (of v. l. 1 106 11)

15 S reads 15 ff after adhy 108 (cf. v l 1 106 11) — Before 15, S ins वैश॰ — ^{a}) S जाते बलवतां श्रेष्ठे — ^{b}) D1 इद वचनमब्रवीत्; S पाण्डुश्चिंतापरोभवत् — ^{c}) D4 कथ नाम S कथमन्यो (G3 ॰थ मान्यो) मम सुतो — ^{d}) Ś1 K1 ॰ज्येष्ठो, K3 T G लोके श्रे॰ K2–4 भविष्यति

16 ^{a}) S दैवं पुरुषकारश्च (T1 M ॰रं च) — ^{b}) K8 च (for हि) Ñ1.2 B D (except D5) ॰य सम॰, S यत्र लोकः (T1 G3 ॰के) प्र॰ — T1 om 16^{cd} — ^{c}) S (T1 om) ततो देवात्तु तपसा (G5 ॰त्तु लप्स्येह) — ^{d}) K8 देवयु॰. S (T1 om) लप्स्ये पुत्र (G5 तादृक्पुत्रं, M5 7 पुत्र लप्स्ये) महाबलं

17 ^{b}) Ś1 K0 1 G3 प्रधान. K0 M6–8 मे मति ; K2 G1 विश्रुत , K8 Ñ3 D5 G3 M3. 5 मे श्रुत; K4 विश्रुति , T1 मे सुत ; T2 G2 4–6 मे श्रुत — ^{d}) K0 3 Ñ3 G1 6 M3 5 ॰वानुत्तमद्यु॰, T2 G2.4 5 महांश्चैलोक्यनायक , G3 वीर्यमानुत्तमाकृति

18 ^{a}) M6–8 तोषयित्वा तु तप॰ — ^{c}) T G1 3 M स न , G2 4 5 पुन Ś1 K1 Da1 D5 य तु (D5 यत्तु) दास्यति मे पुत्र — ^{d}) K0 वरीयान्स भ॰, K2 4 Ñ1 B1. 3 Da D2 4 स गरीया॰; S स प्रधानो भ॰ — After 18^{cd}, Dn D1 S ins

1211* अमानुषान्मानुषांश्च स सग्रामे हनिष्यति ।

[Dn D1 transp. स and सग्रा॰ G1 ॰नुषांश्च संग्रामे स हनिष्यति वीर्यवान्]

— ^{e}) S तपसा (T1 M6–8 मनसा) कर्मणा चैव (T2 G2 4 5 युक्त) — ^{f}) Ś1 लप्स्ये K2 4 परतप K0 तप्स्येहं परम तप ; T2 G2 4 5 कुर्यां चैव मह॰

19 ^{a}) K1 महातेजः, Ñ B5 6 Da Dn1 n3 D1 ॰राजो, B1. 3 D2 4 ॰राज, Dn3 ॰प्राज्ञो, S तु राजर्षि॰ — ^{b}) K0 M सहर्षि॰, K1 तपस्विभि (sic). — ^{c}) S आदिश्य (for दिदे॰) S (except T1 G4) कौरव्य — ^{d}) Ś1 K1 2 T2 G (except

दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥ १९
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना ॥ २०
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ २१
तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २२
देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ २३
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ २४
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ २५
पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ २६
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ २७
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ २८
कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिबितुल्यपराक्रमः ।

एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ २९
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३०
एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरूंश्च सह केकयैः ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ३१
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ३२
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ३३
जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ३४
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ३५
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ३६
वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।

C 1 4603
B 1 123 47
K 1 132. 29

1219* शृण्वता सर्वभूताना तेषा चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेद शुचिस्मिताम् ।

29 Before 29, M3.5 ins वागुवाच — a) S पुत्रो (for कुन्ति) — b) K2 4 B1 Dn D1 5 शिव°, Ñ1 2 B5 6 वायुवेग°, S देव° — After 29^{ab}, K4 (om. line 2) D2 5 ins

1220* एष वीर्यवता श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजित ।
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।

— c) Dn D1 G3 °जय्य — d) S प्रथ(G6 प्राप)यिष्यति ते यश

30 a) K0 अदिते, D2 G5 आदित्या — b) B5 D2 °भूदतिव°, S यथा समभिवर्धिता (T2 G2 °र्धत, G3 °र्तत) — c) T2 G4 5 तथा तव महाप्रीतिं — d) Ś1 चार्जुन , K3 B5 6 Da D2 T1 ते सुत

31 Da2 om 31^{ab} — a) D2 सर्वान्व° G6 कर्ता (for कृत्वा) — b) S कोसलान् (for कुरू°) K0 2 4 Da1 कैकयैः, K3 Ñ B Dn D1 2 4 सोमकैः ; T1 केकया , M7 केकयान् — c) S °करूशाश्च — d) K2 4 °लक्ष्म्या, Ñ1 3 B5 Dn D1 4 5 °लक्ष्मीं Ś1 स्वधा°; K3 4 विधा°; Ñ1 3 B5 अवाप्स्यति; B1 3m Da D4 प्रधा°, Dn D1 वहिष्यति Ñ2 B1m D2 Arjp लक्ष्मीं कुरुषु धा°, B3 कुरुलक्ष्मीषु धा°, B6 Arjp कुरून् लक्ष्मीषु धा°; S कुरूणा लक्ष्म धा° — S ins. after 31 D4 (marg sec m., om line 2), after 35

1221* एतस्य भुजवीर्येण त्रासिता सर्वशत्रव ।
निवातकवचा सर्वे प्रहास्यन्ति च जीवितम् ।
हिरण्यपुरमारुज्य निहनिष्यति सयुगे ।
पुलोमायास्तु तनयान्कालकेयाश्च सर्वश ।
गत्वोत्तरा दिश वीरो विजित्य युधि पार्थिवान् । [5]
धनरत्नौघममितमानयिष्यति पाण्डव ।

[(L. 1) T1 भुवि (for भुज) D4 दिवि दानवा., M3 5 भुवि मानवा (for सर्वे°) — (L 2) T1 G3 M6-8 सख्ये (for सर्वे) — (L. 3) D4 °मापीड्य, T1 G2 M5 °रुष्य — (L 4) D4 धीमत ; M3 5 फल्गुन (for सर्व°) — (L 6) T2 G2 4 5 °घमतुल G2 4 पार्थिव]

32 a) K2 4 बाहुवीर्येण Ñ3 इन्द्रजस्यास्य वी° — d) D4 S तुष्टिं या°

33 a) Ś1 K0 3 D2 5 G6 M6-8 °णींश्च, B6 Da °णीयान्; T G1-5 M3.5 °ण्यश्च — b) Ś1 K1 महायशा , K0 Dn1 M °बलान्; T1 तु वै मृधे

34 b) K0 D5 शक्र°; Ñ1 3 शिवि°, B1.3 Da D2 वायुवेग°, B6 शिव°, S शिबे(T1 G5 M5 शिवि)रौशीनरात्पर°. — After 34^{ab}, D5 ins 1222* D4 om 34^{cd} — c) B6 D4 वीर्यभृता — d) K1 °ति पराजिता ; Ñ1 2 B D (D5 om) °ति महायशा°; S महाभागो भविष्यति — K (except K1) Da1 Dn D1 2 4 ins after 34 D5, after 34^{ab}.

1222* एष युद्धे महादेव तोषयिष्यति शकरम् ।
अस्त्र पाशुपत नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ।
निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विष ।
शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुत ।

[Cf 1221* (L 1) D4 transp तोष° and शक°. — (L. 2) D2 तस्मै रुद्रश्च दास्यति — (L 3) D2 दैवत्यान्विबुधद्विप — (L 4) D2 °हु शातयिष्यति]

35 D5 om 35^{ab}, B6 om 35 — a) S एष श(G6 M चा)स्त्राणि दिव्यानि — b) Ñ B (B6 om) Da Dn2 ns D1 4 °खिलेनाह°, D2 G2 4 M3 5 °लानि हरि°, T1 M6-8 °लानि धरि°; G1 °लानि भजि° — c) K0 चाह, K2 चास्य; T2 G2 4. 5 चैव, G3 राजन् — d) Ñ2 T1 G6 भरतर्षभः M6-8 कुरूणामाहरिष्यति — After 35, D4 (marg sec m om line 2) ins 1221* (of v l 31)

36 Before 36, Ñ3 T2 G5 ins वैश° — a) K2 4 एवं (for एतां) S एतदत्यद्भुत राजन् — b) Ñ1 2 B D कुंती शुश्राव, S कुत्वा पार्थस्य K1 सूतज, Ñ1 2 B Da D2 4 भारत — Ñ1.2 B D (except Da1 D5) om. 36^{cd} — c) T2 G2.4 उक्तवाक्यानि चाकाशे — d) S भारत (for

बभूव परमो हर्षः स्वर्गभूनिवासिनाम् ॥ ३७
तथा देवर्षीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ३८
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ३९
काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ४०

भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ४१

मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ४२
दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालंकारभूषिताः ।
उपगायन्ति बीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ।
गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ४३
भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४४
युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ४५
कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महामनाः ॥ ४६

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ४८
तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालंकारभूषिताः ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ४९
अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलंबुसा ॥ ५०
मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अग्निका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ५१
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ५२
काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ५३

C 1 4820
B 1 123. 64
K 1. 132 46

B6 चापि (for चैव) K8 G2 षोडश T G1 3-6 M किंतुनारस्तु (T1 रतिंनारश्च) षोडश (T2 G1 M3 5 °श) — After 46^{ab}, S reads 48^{cd} (of v l 47) — M6-8 om 46^{c}-47^{d} — ^{c}) K0 D2 T1 G1 6 M8 सद्वान्, K1 सत्वां; K4 सद्वो, Ñ2 3 Da D1 ऋत्वा; B1 ऋद्धा, B3 5 Dn1 n3 सत्वा; B6 सद्धा, Dn2 D4 अद्धा, D5 शुद्धो, T2 G4 5 सुन्वा, G3 यद्धा K0 4 D2 5 T1 G1, 2 6 M3 वृहद्वान्; K1 °द्वा, Ñ2 3 B3 5 Da Dn1 n3 D1 °त्वा; B1, 6 D4 G3 °द्धा, Dn2 °ध्वा, T2 G4 5 °न्वा K3 D2 कपिल° (for वृहक) — ^{d}) K0 महावल ; K3 °हनु ; Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) °मना

47 M6-8 om 47 (of v l 46) — ^{b}) Ś1 K3 सुवर्चा , K1 °वर्चे , K4 Ñ3 B D T1 G1 3 M3 5 °वर्ण ; N1 स्ववर्ण (for सुपर्ण) B6 Da Dn1 n3 D1 विश्रुता — ^{c}) K0 D5 °सुर्वभ्रमन्यु , K1 °सु तमन्युश्च, K2 4 D4 °सु सुम°, T1 G1 °सुर्वि°, T2 G4 °सुर्हु°, G2 °सुर्हि° — ^{d}) Ś1 K1 सुतद्रो K3 Ñ1, 3 B3, 5 D1 2 सुवुरस्; Ñ2 चरमस्; B1 द्ववरस्, B6 Da च शरस, Dn D4 च शरस् S (M6-8 om) स्मृत (for तथा) — After 47, T G3-6 M3 5 repeat 48^{cd} (of v l 46, 48)

48 ^{ab}) K0 D5 °सयुक्तौ, K1 °सहितौ K3 Ñ3 प्रख्यातौ K2 °हुहु, B6 Dn3 D4 हाहा°; Da1 D5 °हुहु , D1 हाहाहुहु , D2 °हुहू S हाहाहूहूश्च (G3 M °हू च) गधर्वौ हसश्च भरतर्षभ — S reads 48^{cd} after 46^{ab} for the first time, the line is repeated in T G3-6 M3 5 after 47, and in the rest of S in its proper place — ^{c}) D1 विख्याते — ^{d}) Ñ3 Dn2 D1 जग्मुस् K0 Ñ B1 3 5 Da D4 5 नरर्षभ; B6 Dn D1 नराधिप S उप(M उपा)गायन्धनजय

49 ^{a}) D5 नृत्य चाप्स°, G2 यथै°; G3 तत्रैवा° Ñ3 हृष्या — ^{c}) Ś1 ता, D5 ते, S च (for वै) S वरारोहा° (for महा°) — ^{d}) S (except G3) om च

50 ^{a}) Da अनृणा, M6-8 अन्यूना T2 G1 चानवद्यांगी Ś1 K2-4 Ñ3 Dn D4 5 G3 अनूचानानव°, D1 अनुचाना नवद्यांग्य; G2 4-6 अनूचानानवद्यागी — ^{b}) Ñ1 3 Dn गुणमुख्या, D4 M3(*sup lin*) 6-8 प्रिया मु°, T2 G M3, 5 क्रियामु° K1 G2 4 वरानना° (K1 °ना), K2 4 D1 5 T2 °वरा., K3 Ñ2 B3 Da2 गणावरा, Ñ1 गणोत्तरा, B5 गुणैर्वरा, B6 गणावरा , G3 °परा Da1 प्रियमुख्यागनावरा , T1 क्रियाधिक्यगुणान्विता° (*sup lin* °दिका) — ^{c}) D5 पुजिका - Ś1 सौरी; K0 शायी, K1 साखी, K2 3 D2 देवी, K4 देवि; Ñ1 Dn D1 4 सोमा, Ñ3 काची, B1, 3 Da2 शाची, Da1 शीचि, T1 शाचि, G1 सा च, G2 साचि; M3(*sup lin* as in text) 5 काशी — ^{d}) S दीर्घकेशी Ś1 K2-4 ह्यलवुसा; K0 T G4-6 M त्वल°, K1 ह्यलवुपा, Ñ B D G1, 2 त्व(Ñ3 Dn3 G1 अ)लवुपा G3 °शीत्यलवु°

51 ^{a}) S1 K1 B3 मारीची, K4 मारिचि , D2 मा° B6 Da इपुका, D2 शूचि°, T2 G3-6 शिशुका, G1 शुशुका K2 4 चित्रा (for चैव) — ^{b}) Ñ3 °त्पूर्णा, S °द्वर्णा Ś1 K1, 2 4 Ñ1° र्णातुलानघा, K0 °र्णाकुलानघा, K3 °र्णानिलानघा; B1 D5 °र्णालुलानघा — ^{c}) Ñ B Da Dn D1 2 4 अविका, D5 S अद्रिका B3 5 Da D2 4 G1 6 लक्ष्मणा; T1 शुचिका B6 Da क्षेमी K2 °का च तथा देवी — ^{d}) D2 तिलोत्तमा (for मनो°) K2 मिश्रकेशी ह्यलवुसा (of 50^{d}) — After 51, S ins

1226* उर्वशी चैव राजेन्द्र ननृतुर्गीतनिस्वनै ।

52 ^{a}) Da2 M °बाहू च — ^{b}) Ñ1 2 प्रिया च, S सुप्रीता (G2 6 °मना) K0 B3 सुवसुस्, Ñ3 B5 Da Dn च वपुस्; D5 सव°; T1 सुपदस् — ^{d}) K2 4 B6 Dn D1, G1 सुरसा, T2 G5 °नासा, G1 °नया, G4 °नसा K2 Ñ3 B3, 5 D2 अथ; B1 अथै (for च) K3 प्रमादिनी K4 सुरसाप्यप्रमादिनी

53 ^{a}) T2 G4 5 अन्या (for काम्या) Ś1 K1 3 स(K3 सा)रस्वती, T2 G4 5 द्वारवती — ^{b}) G1 सभ्रम (for सघ°) K0 °तुर्वननिर्झरे — ^{c}) D2 अनुजन्या — ^{d}) K0 Dn D1 5 कर्णिका; K3 T1 G (except G4 5) वर्णि°, Ñ1 2 B

अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि ।
उम्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ।
उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ५४
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ५५
पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकार्चिषः ।
महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ५६
मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ५७
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ५८
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ५९
कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजंगमः ।
कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ६०
आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ६१
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।

अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ६२
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ६३
पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ६४

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥६५

स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ६६

G. 1 4835 B. 1 123 78 K. 1 132 65

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

62, S repeats, with variation, 61^{ab} [v 1 तपसा (for तेज°) and °वेगा (for °क्रोधा)] — S ins after the *repetition* of 61^{ab}, D4 (marg. *sec m* om lines 2–3, 6–7, 11–12), after 62

1229* महान्पितामहस्त्वेनं वस्त्रेणारजसा तदा ।
प्रतिजग्राह नप्तारं राजर्षिपरिवारित. ।
सगरेणाम्बरीषेण नहुषेण ययातिना ।
धीमता धुन्धुमारेण राज्ञोपरिचरेण ह ।
मुचुकुन्देन मान्धात्रा शिबिनारिष्टनेमिना । [5]
भरतेन दिलीपेन सर्वैश्च जनमेजय ।
पूरु सार्धं नृपतिभिर्जग्राह कुरुपुंगवम् ।
अन्ये च बहवस्तत्र समासन्राजसत्तमा ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपास्तथा ।
देवलोकादिहागम्य प्रैक्षन्त भरतर्षभम् । [10]
विद्योतमानं वपुषा भासयन्त दिशो दश ।
लक्षणैर्व्यञ्जितैर्युक्त सर्वैर्माहात्म्यसूचकैः ।

[(L. 1) M °जसावृत — (L 4) T1 G4 श्रीमता — (L 6) G5 भरतर्षभ (for जन°) — (L 8) D4 तत्रासन् — (L 9) Prior half = 61^{c}. T1 नरदेवा दिवौकस ; M गयाद्या राजसत्तमा — (L 12) T2 G1 5 व्यजनैर्]

— Ś1 K1 2 ins after 61 K0 3 4 Ñ B D, after 62 (D4, after 1229*)

1230* तांश्च देवगणान्सर्वांस्तप सिद्धा महर्षय ।
विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जना ।

[(L 1) Ñ1 Da ताश्च Ñ1 दिव्यागना॰ सर्वा, Ñ3 B6 Da D2 दिव्यान्गणान्स°, D5 दिव्यग° — (L 2) K0 2 4 D5 °नवर्याग्र°; D2 °नमार्गाग्र°]

63 ^{ab}) S एन (T2 एतद्, G3 4–6 M5 एत) दृष्ट्वा महावीर्यं विस्मिता ऋषिस° — ^{c}) D5 एकैकस्मिन्; G6 अथ तस्य (for °कां स) K0 च, Ñ2 B1 D4 तु (for स) T G M1 तदा (G2 3 °था) Ñ1 2 B Da Dn3 D1, 2 4 प्रीतिं, G1 वृत्तं — ^{d}) N1 B6 अकुर्वन्, S वर्तते S पाडव प्रति (G6 ते तु पांडव) — After 63, D4 (marg *sec m*) S ins

1231* पाण्डु॰ प्रीतेन मनसा देवतादीनपूजयत् ।
पाण्डुना पूजिता देवा प्रत्यूचुर्नृपसत्तमम् ।
प्रादुर्भूतो ह्ययं धर्मो देवताना प्रसादज॰ ।
मातरिश्वा ह्ययं भीमो बलवानरिमर्दन ।
साक्षादिन्द्र स्वय जात प्रसादाच्च शतक्रतो. । [5]
पितृत्वाद्देवताना हि नास्ति पुण्यतरस्त्वया ।
पितॄणामृणमुक्तोऽसि स्वर्गं प्राप्स्यसि पुण्यभाक् ।
इत्युक्त्वा देवताः सर्वा विप्रजग्मुर्यथागतम् ।

[(L 4) G1 M6–8 °श्च स्वयं — (L 6) T1 पितॄणां देवताना च — (L 7) T2 G4 5 °मृणनिर्मुक्त॰, G2 6 धन्यस्त्वमचिरादेव — Before line 8, T2 G5 ins वैश°]

64 ^{a}) K0 Dn1 D4 G6 च (for तु) D5 °वैता, S °वार्यां. — ^{b}) Ś1 K1 महारथ, T2 G °बल — ^{c}) Ñ1 2 B D (except D5) वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीं; Ñ3 °नीयार्थां, S प्रादिशद्दर्शनीयार्थां (T1 तुरीये प्रादिशत्पुत्रे) — ^{d}) B1 °मभाषत

65 Before 65, D4 5 ins कुंत्युवाच, M6–8 कुंती — ^{a}) S वै (for अतश्च) Ś1 व्यसन (for प्रस°) — ^{b}) B5 प्र॰ (for अपि) S विदुरापत्सु भारत — ^{c}) K0 4 Ñ B D स्वैरिणी स्यात्, S अनाचार Cd cites चारिणी (as in text) — ^{d}) N (except B Da D2) transp पञ्चमे (Ś1 K1 °मी) and बन्ध° T G वर्धकी

66 ^{a}) S वै (for त्व) Ś1 धर्मं, K1 D5 S (except G1) विद्वान्; Da2 विदुर् Ś1 बुद्धिगम्य, K0 D5 T1 M5 °मिद; B6 °मंमेव — ^{b}) Ś1 विद्वन्निम, Ñ B D (except D5) अधिगम्य K0 3. 4 Da1 D1 तु (for नु) S सचोदयसि मां कथ — ^{c}) D2 °र्थं विवेकी सन्, S अपत्यलो॰(T1 G1 3 5 6 °ला)भारव राजन् — ^{d}) S प्रमत्त इव K3 जल्पसि (for भाष°) — After 66, D4 (marg *sec m.*) S ins

1232* पाण्डु ।
एवमेतद्धर्मशास्त्र यथा वदसि तत्तथा ।

[D4 पांडुरुवाच (for पाण्डु)]

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for

65

११५

वैशंपायन उवाच ।

कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणेऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २
गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इदं तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ४
यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५
स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६

पाण्डुरुवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।

कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १०
यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना ॥ ११
तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ १२
तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।
चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयेमामनिन्दिते ।
अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ १५
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।

C 1 4851
B 1 124 17
K 1 133 18

1234* अनुगृह्णीष्व कल्याणि मद्रराजसुतामपि ।
— T1 om 9c–10b — c) D2 कुरुष्व (for कुल°) M6–8 चैव (for मम) — d) Ś1 कुलस्य च (sup lin as in text) Ñ3 प्रिय कुरु (by transp)
10 T1 om. 10ab (cf. v 1 9) — a) K0 3 4 Ñ2 B (except B1) Da D5 G3 5 6 वा, T2 G1.2 4 M अपि (for च) Ñ2 B6 Da पिंडदं सुश्रु, B1 पिंडदानाय, B3 5 पिंडद पुत्र, S (T1 om) पिंडलाभा (G5 °भावा) य — b) K0 Da सर्वेषाम् Ś1 K1.2 4 D5 अपि भामिनि, D1 अपि भाविनी, S (T1 om) च महात्मनां — c) T2 G2.4–6 हि (for च) — After 10, S ins
1235* कुलस्य पिण्डवृद्धिश्च कुलस्य कुलसंतति· ।
मम चेष्टस्य निर्वृत्तिस्तव चापि पर यश· ।
[(L 1) G1 °वृद्धीह; M6–8 °वृत्तिश्च — (L 2) M8 तवापि परमं यश·]
11 a) M6–8 शशंसोर्थाय (sic) — c) Ś1 K (except K0) Ñ3 °धिपत्य (Ñ3 °धिराज्य) ईंद्रेण, B1 3 Da प्रासाधि°, D4 T2 प्रासाधिपत्येनेंद्रेण, T1 G M प्राप्य दै (G1 3.6 M3 दे) वादपत्य च — d) D5 इष्ट्वा S यज्ञैरिष्ट्वा सहस्रश — After 11, T2 repeats 11cd with the reading of T1 G M
12 b) K1 तप· कृत्वा; G3 तपस्तत्तु Ś1 D4 5 M6–8 सुदुश्चर — After 12ab, G5, which (hapl.) om 12c–13d, ins 1236* — c) Ś1 कुरून् Ś1 K1 अभ्यवग°, T2 G3 अभ्युपग°, M6–8 अभ्युदय° — d) G3 यशसेर्थाय Ñ1.2 B D (except D2 4 5) भाविनि Ś1 K1 यशोर्थाय (K1 यशसेर्थे) यशस्विनि
13 G5 om 13 (cf v 1 12) — a) S (G5 om) ब्रह्मर्षय पूर्वे (M3 5 सर्वे) — b) K0 परंतपा (for तपो°) — d) Ś1 Ñ1 2 B1 3 D2 4 यशोर्थाय सुदुष्कर — S ins after 13 (G5, which om. 12c–13d, after 12ab)
1236* तथा राजर्षयो धीरा मनुवैन्यादय· पृथक् ।
यशोऽर्थं धर्मयुक्तानि चक्रु· कर्माणि शोभने ।
[(L 2) G1 य श्रोतु, G3–6 ययोक्त (for यशोऽर्थं) G1 तथा चक्रुश्च शो°]
14 a) G6 अद्य (for माद्रीं) Ś1 Ñ D (except Dn1 D2) S (except M3 5) प्लवेनैव; K0 °नेह — b) Ñ3 B1.6 D (except D2 4 5) T G तारयेनाम् — c) D5 °सम्प्रदानेन — d) Ñ1 प्रीतिं (for कीर्तिं) S °मवाप्स्यसि — After 14, D4 (marg sec m) S ins
1237* धर्मं वै धर्मशास्त्रोक्तं यथा वदसि तत्तथा ।
तस्मादनुग्रह माद्र्या कुरुष्व वरवर्णिनि ।
[Before line 1, D4 ins कुंत्युवाच, M6–8 कुंती — (L. 2) D4 तस्या , T1 माद्र्या, G1 मह्य D4 करोमि D4 कुरुनंदन, M नृपनंदन (for वर°)]
15 T1 G2–5 M om 15ab — a) K2–4 Ñ B1 3 Da1 Dn D1 G1 °मुक्त्वा Ś1 K0 D1 माद्री, Ñ3 कुंती, G1 स्नेहात् — b) K2 4 देवतां — D5 om 15cd — c) S (except T2) तत्र ते (G2–5 मे) — D4 (marg sec m) S ins after 15 D5, after 15ab
1238* कुन्त्या मद्रे कृते तस्मिन्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
ततो राजसुता स्नाता शयने सविवेश ह ।
[Before line 1, T2 G1 2 M3 ins वैश° — (L 1) T2 G3–6 कुर्त्या D4 मन्त्रेण सा, G3 मन्त्रकृते — (L 2) T2 G3 4 स्नात्वा]
16 G2 om 16 — a) K0 3 Ñ3 T G1.4–6 M एका (M5 एत), Ñ1 2 B D (except Da D5) एव (for एव) G3 ततो माद्र्यपि चाप्येतौ — cd) K4 युवौ, G5 युतौ (for सुतौ) Ś1 Da3 तस्या G1 तथा च कुलापत्यार्थे प्रायुङ्क्त यलिमुत्तम — After 16, G1 ins 1239*
17 G1 om 17 — b) K3 वीर्येणाप्रतिमौ — c) S (G1 om) जातौ च ता° — d) G (G1 om) °वाचाद्भुतोपमौ — D4 (marg sec m) S ins. after 17 (G1, which om. 17, after 16)

[illegible] वाग्युवाचाशरीरिणी ॥ १७
सत्त्वरूपगुणोपेतौ भवतोऽन्याञ्जनानिति ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥ १८
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशां पते ॥ १९
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्याहुर्भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २०
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावनु[illegible] विप्राः प्रीतमानसाः ।
अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ॥ २१
कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ।
तमुवाच पृथा राजन्रहस्युक्ता सती सदा ॥ २२
उक्ता सकृद्द्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ।
बिभेम्यस्याः परिभवान्नारीणां गतिरीदृशी ॥ २३
नाज्ञासिषमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ।
तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम ॥ २४

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ २५
शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ २६
विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ २७
ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
सर्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

वैशंपायन उवाच ।
दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्वबाहुबलपालितान् ॥ १
सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥ २
पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।

C. 1. 4868
B. 1. 125. 3
K. 1. 124. 16

च (for ते) — d) = 28b Ko D4 T1 G (except G1 6) M5 कुल° — S ins. after 25 (M5, after 26cd)

1243* देवौजसः सत्त्ववन्तः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
दिव्यसंहनना· सर्वे सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
[(L. 1) G6 M6-8 सत्ववंत G2 M3.5 सर्वे शास्त्र° — (L. 2) G3 दिव्यसिंहासना — भास्करमू°]

26 Ś1 K1 D2 (hapl.) om. 26-28ab M5 transp. 26ab and 26cd, ins. 1243* between them — a) Ko शुभदर्शन°, T G3-6 M6-8 सर्व(T1 श्रुत-; G4 inf. lin. शुभ)लक्षण° — G4 om. 26cdef — c) G5 सिंहदंष्ट्रा — d) M8 सर्वे (for सिंह) — S (except G1.2, G4 om.) °चारिण· (for °गामिनः) — After 26cd, M5 ins. 1243*, while Ñ B D4.5 ins.

1244* सिंहोरस्का सिंहसत्त्वा सिंहाक्षा सिंहविक्रमा ।
[Ñ3 D4.5 सिंहास्या (for सिंहाक्षा)]

— e) T1 G2.3.6 M सिंहग्रीवा, T2 G5 सिंहाक्षाश्च, G1 सिंहसत्वा D4 G1.2.5 M8 °ध्येंद्र D5 सिंहसहनना धीरा — f) K2.4 D4 बभूवुर्, G3 ददृशुर् B3 D4 °वर्चस, S (G4 om.) °दर्शना (G2 °नदना, M6-8 °दर्शिन)

27 Ś1 K1 D2 om. 27 (cf. v. l. 26) — b) M8 दिव्ये (for पुण्ये) K4 Dn T1 हिमवते (Dn °वतो) — After 27, S (M5 om.) reads 19-21

28 Ś1 K1 D2 om. 28ab (cf. v. l. 26) — a) Ko.2 D4 M6-8 ते पच च; B1.3 एते पच; B6 ते तु पच, M6-8 (all inf. lin.) तत्र पच Da ते पचशतक चैव — b) = 25d D5 विप्रो प्रीतिविव° — Cd cites 28cd exactly as in text! — c) D4 बभूवुरल्पेन; T1 (corrupt) च पृथिवीराजन्, T2 G (except G3) ववृधिरे राजन्, M8.6 °धिरे वीरा — d) S (except M3.5) पकजा (M6-8 all inf. lin. नीरजा· as in text). — After 28, S ins. a passage of 62 lines given in App. I (No. 67), D5 ins. certain lines thereof after 1. 116. 1ab (q. v.)

Colophon om. in T G — *Major parvan* M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ B1.5 Da D1 संभव — *Adhy. name* K2.4 माद्रीसुतोत्पत्ति, K3 Ñ1.2 B Da D2 पांडवोत्पत्ति, M3.5 नकुलसहदेवोत्पत्ति — *Adhy. no.* (figures, words or both) B1 122, Dn 123, D4 124, M 66 — *S'loka no.* Da1 Dn 31, M3 35 — *Aggregate s'loka no.* Dn2 4867

116

1 Ś1 Ko.1.3 D2.5 S om. उवाच (T2 G1.2.5 M3 om. the ref.) — ab) Ñ2 तदा (for तत). B6 G1 M3.5 पाडु पुत्रान् (by transp.). G3 पाडवांश्च (for पाण्डु· पञ्च) B6 महाबलान् (for °वने) — After 1ab, D5 ins. lines 4-44 of a (Southern) passage given in App. I (No. 67), ending with the colophon आदिपर्वणि ॥ २५ ॥ — c) Ś1 Da1 सर्वतो (for पर्व°) K3 B3.5 Dn D1.5 T2 G2.3.6 रम्ये (for रेमे) — d) K (except Ko) D5 °परिपालितान्, Ñ1 B1.3.5 Da D2.4 °बलशालिन, Ñ2 B6 Dn D1 °बलमाश्रित

2 a) K2.4 T1 G1 स, T2 G5 स (for सु) — b) S प्रवृत्ते म° — After 2ab, D5 S ins.

1245* पूर्णे चतुर्दशे वर्षे फल्गुनस्य च धीमत ।
तदा उत्तरफल्गुन्या प्रवृत्ते स्वस्तिवाचने ।

C 1 4868
B 1 125. 8
K 1 134 16

अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ६
रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।
न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ७
तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।

रक्षणे विस्मृता कुन्ती व्यग्रा ब्राह्मणभोजने ।
पुरोहितेन सह सा ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय माद्रीं मदनमोहित ।

[(L 1) M8. 5 °नस्य महात्मन° — (L 2) G1. 2 4 तदा चोत्तर°, M8. 5 सदा सूत्तर° T2 G2 M8. 5 स्वस्तिवाचके — (L 3) D5 पांढोर् (for कुन्ती) — (L 4) D5 °हिते च सा कुती; T1 G3 6 M °हितेन सहिता]

— c) Ś1 Ko 1 भूतसमोदने; T1 मार° S काले — d) Ko 3 Ñ3 B1. 3 D4 S वने

3 a) Ko 4 D1 4 G4 पालाशैस् Ś1 तत्र (for चूतै) — Ñ2 B3. 6 Da D4. 5 S (except T1) ins after 3ab K4, after 3cd

1246* कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ।

[K4 D4 केसरैर्, D5 बकुलैर्; S (except T1) मल्लिकैर्]

K4 Ñ2 Da D4 cont

1247* सदा कुरबकैश्चैव मत्तभ्रमरकूजितैः ।
चूतैर्मैञ्जिरिभिश्चैव पारिजातवनैरपि ।

After 1247*, K4 repeats 3cd, which is followed by

1248* परपुष्टोपसंघुष्टसंगीतैः षट्पदैरपि ।,

while D4 ins

1249* जम्बूदुस्वरसैहुण्डैर्वटैराम्रातकैर्धवैः ।
नीपार्जुनकदम्बैश्च बदरैर्नागकेसरैः ।
तमालैर्बिल्वकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।
मत्तभ्रमरसंगीतकोकिलस्वनमिश्रितम् ।

After 1246*, D5 ins

1250* हिन्तालकदलीशालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।;

while S (except T1 G1) ins

1251* बकुलैस्तिलकैस्तालैः पनसैर्वनकिंशुकैः ।

[Cf line 3 of 1249*]

— b) Ś1 K (except Ko) B5 विविधैर्वृक्षैः Ñ2 अन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः — d) S लता(T1 G1. 3 सदा)पुष्पफलैर्वृत (T2 फलमूलसमृद्धिभिः)

4 a) Ś1 जलस्थायैश्च, Ko D5 जलाशयै°, K1 °जातै°; K2–4 °छायै°, D3 °स्थलै°; T1 G3 जन° K3 S बहुभि°. — After 4ab, Ñ2 B3 5 6 Da ins

1252* नानाविहगसंघुष्टं परपुष्टनिनादितम् ।

B5 cont.

1253* समीक्ष्य च ततस्तत्र रम्यं कुसुमितं द्रुमम् ।

— c) Ñ B6 Dn D1 तत्; T2 M5 च (for तु) B1 समीक्ष्य (m as in text) — After 4, S ins.

1254* मत्तभ्रमरसंगीतं कोकिलस्वनमिश्रितम् ।
गायमानैस्तु गन्धर्वैः पुरा नागपुरे यथा ।

[(L 1) T2 °स्वनमुत्तमं, T2 G4 °संयुतं; G1 °मीरितं]

5 a) Ś1 K1 2 4 स तु (for तत्र) — b) Ñ B D (except D5) विचरत — c) Ko D5 °नुगता चैका (D5 °स). — d) S वसने बिभ्रती (G1 वाससी) शुभे

6 a) Some MSS समीक्ष्य° Ko D5 °माणो माद्रीं ता; K1. 3 B1 D2 S (except G2 3) °माणस्य तु तां; Da °माण सतत — b) Ñ1 उपस्था K4 D1 Cd तनुवाससां; G3 तां सुवा°; M (except M5) °वाससीं — c) Dn D1 प्रववृते — d) Ś1 K1 B5 M3 5 °वोज्झित; Ñ3 °वार्जित; B6 D (except D2 4. 5) °वोद्भुत

7 a) Ñ B D (except D5) रहस्येका तु तां (Ñ3 गतां) — b) Ñ1 Da1 G3 °लोचन — c) Ko–2 स्व; K4 तु (for त) — d) K2 4 B3 D5 °बलार्दित; B5 Da Dn D1 °वशीकृत T1 कामबाणबला° — After 7, D4 (marg sec m) S ins

1255* अथ सोऽष्टादशे वर्षे ऋतौ माद्रीमलंकृताम् ।
आजुहाव तत पाण्डुः परीतात्मा यशस्विनीम् ।

8 a) Ś1 K1 तत्र चैनां; Ko Da1 D5 तत एतां; D2 ततोथ ता — b) T G रहोग(G3 °वि)त° Ko अभिगम्य महावने — c) Ś1 तथा, D3 G2 तदा (for तया)

9 b) Ko नान्वचिंतयत्; K1 Dn3 नानु°, B5 °पद्यत; D4 5 T1 G3 M6–8 नाव° — c) D5 मैथुनमार्गेण — d) Ñ2

संभ्रमध्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
स तथा सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२
ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ १३
सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
ततो माद्यब्रवीद्राजन्नार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवावार्य दारकान् ।
हताहमिति विक्रुश्य सहसोपजगाम ह ॥ १६
दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।
कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो जनाधिपः ।
सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
धन्या त्वमसि बाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१

माद्र्युवाच ।

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२

C 1 4887
B 1 125 22
K 1 134 35

B D (except D5) सोन्वगच्छद्रुता°

10 ^a) Ś1 Ñ Dn D1 कौरव्य — ^d) Cf. 9^d Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) विधिना सम्प्रचोदित

11 ^a) K0 धर्मात्मनो — ^b) Ñ1.2 T2 कामेन G2 चोदिता — ^d) Some MSS प्रणष्टा Ś1 B5 6 G3 4.5 तेजसा; D8 तेन सा (for चेत°)

12 ^b) K0 Ñ1 G4.6 M °सत्तम, K4 Ñ2 B D T1 °नंदन, T2 G1 5 °सत्तम; G2 °सत्तम; G3 °पुंगव — ^d) B6 (m as in text) Da1 D5 °कर्मणा, Cd as in text — After 12, D4 (marg sec m) S ins

1256* क्षणेनाभ्यपतद्राजा राजधानीं यमस्य वै ।

13 ^b) Ś1 K1 M3 °चेतन, Cd as in text — ^cd) D5 उवाच (for मुमो°) Ś1 K1 3 B3 च, K0 Dn D2 हि (for ह) ` चुक्रोश परमायस्ता (T1 °मा मत्ता, T2 G2-4 °मा यत्ता) चक्रवाकी यथा पतिं — After 13, D4 (marg sec m) S ins

1257* तं श्रुत्वा करुणं शब्दं सहसोत्पतितं तदा ।

14 ^a) K3 तत्र (for तत) K3 4 तत सह सुतैः कुंती — ^c) Ś1 आगता (for आज°)

15 ^ab) G2 transp राजन् and कुन्तीं B5 D2 G2 M6-8 आर्ता Ñ3 B6 (m as in text) S (except T1 G1 2) °मिदं तदा — ^d) S (except G2 4) तिष्ठता तत्र (T1 राज-) दा°

16 ^a) Ñ2 B3 Da D2 4 °न देव्यास G1 3 6 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्यास् — ^b) K0 2 Ñ2 B1m 6,D (except D2 5) वाधाय — ^d) Ś1 च, K3 Ñ3 त, S (except G3) ता (for ह) Ñ1 2 B D (except D5) सहसैवा(Da °व)जगाम सा (D4 ह)

17 ^a) K0 1 3 B1.5 D2 S (except M5-8) माद्रीं च पाण्डु (by transp)

18 Before 18, D4 ins कुन्त्युवाच, T1 G6 M कुंती. — ^b) Ñ1 D2 S धीर ; D4 वने — ^c) Ś1 स्वयमनुक्रात°, K0 2 B D5 M8 त्वामभ्यति°; K1 स्वय मति°; K3 Ñ Da Dn D1 त्वामत्यति°; K4 स्वया द्याप°, D2 M5 त्वामप्यति°; D4 त्वमद्य निष्क्रात , T1 G3.5 त्वमनति°, T2 स्व समति°, G1 च मत्यति°, G2 च समति°; G4 नु समति°, G6 त्वमत्यति° — ^d) Ñ1.2 B1m 3.5 D2 जानन्वने वसन्; Cd as in text.

19 ^a) Ś1 K1 त्वया राज्ञि — ^b) K0 Ñ2 B1 5 Dn2 D5 S नराधिप — ^c) Ś1 K1 सा नृप — ^d) Ś1 K1 B3 त, M (except M5) तु (for त्व) — After 19, S ins

1258* माद्री ।

विधिना चोदितस्यास्य मा दृष्ट्वा विजने वने ।
अचिन्तयित्वा तच्छाप प्रहर्षं समजायत ।

[(L 1) T1 G1 M5-8 °तस्याद्य — (L 2) Cf 20^cd. M6-8 त शाप]

20 Before 20, S ins कुंती (of 1258*) — ^ab) G6 कथ दीने वसते त्वामासाद्य च रहो°

21 ^a) K2 वाह्हेकि, K4 वाह्हीकि, B (except B6) Da वाह्हीकि, S याह्हीके — ^b) Ś1 K (except K4) B1 3 5 (m as in text) D2 T1 G6 मत्तः(K0 3 B5 G6 °त्तो)भाग्यतरा (B3m °वती), G3 मम भाग्य°, M महाभाग्यतरा (M3 °वती), Cd (?)मत्प्रभाग्यतरा B5 गुणै (m as in text),

C. 1 4688
B 1 125. 23
K 1 134 68

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥२३
अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्रक्षस्व दारकान् ॥ २४

माद्र्युवाच ।

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा *अनुमन्यताम् ॥२५
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥२७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्रराजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

D5 S भुवि (M8 छसि) (for तथा) Ñ8 सभाग्या च भृश मया — e) Ś1 K (except K8) D5 या वक्त्र, G4 M तद्व°

22 Ś1 K1 2 S om उवाच — D1 (hapl) om 22 and कुन्त्युवाच (in 23) — a) Ś1 K1 Cd विलोक्य°, T G अलोक्य° K2 4 Ñ1. 2 B D (except D5, D1 om) विलपन्त्या मया देवि — b) M (except M5) °माणस्त यासकृत् — c) K (except K1) D5 S धा(T1 दा)रित Da1 S (except G2) तेन; D5 येन (for अनेन) — d) K2–4 Cd दिष्ट सत्य (by transp), G3 सत्य दृष्ट, G4 गत दिष्ट Ñ3 सत्यमिष्ट चिकीर्षता — After 22, D4 (marg sec. m) S ins a passage of 61 lines given in App I (No 68)

23 D1 om the ref (of v 1. 22), Ś1 K1. 3 S om उवाच — b) K2 4 सह, Ñ1 2 B (except B1) Da D2 5 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) G3 मत; G5 महत् (for मम) — c) G3 M (except M5) अवश्य Cd cites अभावात् (for भावात्) — d) Some MSS मा (for मां) T1 G2 6 मा माद्रि म, G1 3 माद्रि मा मा K1 2 4 B5 Da निवारय Ñ2 मा माद्रि विनिव°

24 a) Ś1 Ñ Da Dn D1 M3 5 अन्विष्यामीह, K0 4 D5 अनुयास्यामि, K2 ष्यामि हि — b) Da इह (for अह) K0 2 4 D5 प्रेतगतिं — c) G1 इम, G3 पुत (for एन) G6 M6–8 transp त्व and एन — d) K0 D5 एतान् K1 रक्ष सुदार°; K2 4 रक्ष कुमार°; Ñ2 B D (except D5) पालय दार°, G2 रक्षस्व बाल° — After 24, T G ins

1259* अवाप्य पुत्राँल्लब्धात्मा वीरपत्नीत्वमर्थये ।
वैशंपायन ।
मद्रराजसुता कुन्तीमिद वचनमब्रवीत् ।

25 Ś1 K1 S om उवाच — M6–8 transp 25[ab] and 25[cd], repeating 25[cd] after 25[ab] | — b) M अपराजित; Cd as in text — c) G1 न हि तृप्यामि — d) T G2. 3. 6 त्व ज्येष्ठा Ś1 K0. 1 3 Ñ3 D5 T G1 3–5 मेऽनुमन्यतां; K2 4 मानु°, G6 ह्यनु° Ñ1 G3 त्वज्येष्ठाम(G2 मो)नु°, Ñ2 B Da Dn D1. 2 4 ज्येष्ठा (B1 6 Da °ष्ठे, B1m °ष्ठा) मामनु°; M2. 5 देवी ज्येष्ठानु°, M6–8 तां (all inf lin त) ज्येष्ठामनु° (all inf lin चानु°)

26 c) B3 D5 S समुच्छिद्याम्, Cd as in text. — After 26, S ins

1260* मम हेतोर्गतो राजा दिव राजर्षिसत्तम ।
न चैव तादृशी बुद्धिर्यान्धवाश्च न तादृशाः ।
न चोत्सहे धारयितु प्राणान्भर्तृविनाकृता ।
तस्मात्तमनुयास्यामि यान्त वैवस्वतक्षयम् ।

[(L 1) G2 मम हेतोर्मृतो राजा यदय राजसत्तम.]

27 a) S वर्तेय न समा वृत्तिं — b) Ś1 K (except K0) निर्विशेषा (K2 3 °षां); S जात्वह च — cd) K2. 4 Dn D1 च (for हि) S तथा हि वर्तमाना मामधर्मे सस्पृशेन्महान् — After 27, M3 ins.

1261* त्व तु मत्सुतयोर्नित्य त्वत्सुतेषु समा सदा ।

28 a) B6 तस्मान्मत्पुत्रयो S देवि (for कुन्ति) — c) Ñ2 B1 Dn D1 च (for हि) — d) M3 भर्ता (for राजा) D5 प्रेतगतिं — After 28, S ins

1262* अन्वेष्यामि च भर्तारं व्रजन्त यमसादनम् ।

29 a) K0 2 4 D5 सह शरी° (by transp) — d) D5 एतत्कार्यं K0 2 4 Ñ3 B5 कुरु प्रिय (by transp).

30 a) T1 G त्व (for च) — b) Ś1 K1 भवेस्तद्धि; K2

११७

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ १
हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।
अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्शरणं गतः ॥ २
स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३
ते परस्परमामन्त्र्य सर्वभूतहिते रताः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ४
उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।

C 1 4902
B 1 126 6
K 1 135 6

M8.5 भवेथास्त्व, T G भवेश्चामि Ś1 K (except K8) हित मम, M8 सदा मम; M5 अनिंदिते· — c) Ś1 K (except K8) D2 अतो नान्यत् (K0 D2 नान्य), D4 अतोन्यं न, G3 4 अन्योन्यं न — d) K2 Ñ1 B6 M6-8 कथचन; K2 प्रिय मम (for हि किं°) — After 30, D4 (marg sec. m) S ins a passage of 62 lines given in App I (No 69), while D5 ins

1263* तस्मास्तद्वचन श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुम ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहेनैव चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नान महदम्बरसवृतम् ।
अलकारकृत पाण्डु शयान शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहि कुन्ति मा रोदी दर्शयामि स्वकौतुकम् ।
पादयो पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्ग महारजतवाससम् ।

31 All MSS. except Dn D2 5 om the ref — a) K2 4 तां (for त) S नमस्कृत्य पिता° — b) K D4 T1 G1 6 M °राजात्मजा (as in text), the rest °राजसुता — After 31, D4 (marg sec m) S ins

1264* आहताम्बरसवीतो भ्रातृभि सहितोऽनघ. ।
उदकं कृतवांस्तत्र पुरोहितमते स्थित ।
भर्तुस्तस्य कृत्यानि शतशृङ्गनिवासिन ।
तापसा विधिवच्चक्रुश्चारणा ऋषिभि सह ।

G1 cont

1265* तापसा विधिवत्कर्म कारयामासुरात्मजै ।
(of last line of 1264*)

Colophon. *Major parvan* T2 G2-6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0 1 4 Ñ B1 5 Da D1 5 T1 सभव — *Adhy name* K8 पाडो स्वर्लोकगमन; Ñ1.2 पाडूपरम°, Dn पांडोरुपरम, T2 G1 4 M पांडुस्वर्गारोहण (M5 पाडुमरण) — *Adhy no* (figures, words or both) B1 123, Dn 124, D4 125, S 67 (T1 116) — *S'loka no* Da1 23, Dn 31, M8 112 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4898

66

117

1 Ś1 K1.3 D2 5 S om उवाच (M5 om the ref) — a) Ś1 K1 पांडोरेव दशां, K2 4 तत्पाडोर्निधन, Ñ1 2 B D (except D5) पांडोरुपरम, Cd as in text N दृष्ट्वा (for कृत्वा) — c) Ñ1 2 B D (except D5) ततो मन्त्रविद सर्वे — d) K2 4 यशस्विन, K8 महर्षय (for तप°). K0 Ñ8 समेत्य मुनयस्तदा, Ñ1 2 B D (except D5) मन्त्रयाचक्रिरे मिथ

2 Before 2, N ins तापसा (K0 ऋषय) ऊचु (K1 om ऊचु); M6-8 शुक — a) Ś1 K2 4 G8 transp राज्यं and राष्ट्र M भोगांश्च (for राष्ट्र च) — b) B5 6 (by transp) महात्मा स (B6 च) K0 Ñ1 2 B Dn D1 2 4 महायशा Da महात्मा सुमहायशा. — c) K1 T2 G5 6 तपस्तप्त, Ñ B D (except D5) G3 M °स्तप्त्वा

3 a) B3 G6 सजात° — b) G5 °श्च भरतर्षभ — c) K2 4 Ñ B (except B5) Dn D1 5 G3 4 प्रादा° — After 3, N (except Ś1 K1 2) ins

1266* तस्येमानात्मजान्देह भार्यां च सुमहात्मन ।
स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृत ।,

while S ins

1267* तस्मात्कुरुत परीक्षध्वमिति होवाच धर्मवित् ।
शुक· परमकल्याणो गिरा समभिभाषत ।

[(L 2) G5 °णोंगिरा सम°; M °णो महर्षि सशितव्रत·]

4 Before 4, all MSS except M8 ins वैश° उ° (Ś1 K0 1 3 D2 5 S om उ°) — a) Ñ1 2 B Da D2 °मागम्य — b) Ñ1 2 B D (except D5) देवकल्पा महर्षय — After 4ab, T G ins

1268* धर्मं चैव पुरस्कृत्य श्रेष्ठा मतिमकुर्वत ।
कुरुक्षेत्रमित· कुन्तीं तां सपुत्रा नयामहे ।

C. 1. 4902 B. 1. 126. 6 K. 1. 135. 6

भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ५
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ६
सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ७
सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ८
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ९
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १०
स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ११
तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १२
तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ १३
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ १४
धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १५
तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्शिरोभिरभिवाद्य च ।

After this, the sequence of T G is 5^{ab}, 6^{ab} (for the first time), 4^{cd} and 5^{cd} etc (G5 reads also 6^{cd} first time after 6^{ab}) — After 4^{ab}, M reads 6^{ab} (for the first time) — K3 om 4^{c}–6^{b} — ^{c}) K3 4 पांडुपुत्रान् G3 पुत्रान्पुरस्कृत्य ततो

5 K3 om 5 (of v 1 4) For sequence of T G of v 1 4 — ^{a}) N1 2 Da M सर्वे (for सिद्धा) T G इत्युक्त्वा ते (G5 एवमुक्त्वा) महात्मानो — ^{d}) K0 1, 2 Da2 D5 M तु (for हि)

6 K3 om. 6^{ab} (of v 1 4) — S repeats 6^{ab}, G2, 6^{cd} also (of v 1 4) — ^{b}) M1 5 (both second time) समादाय (M2 second time *sup lin* तानादाय) T1 G1 2 6 M (all first time) परीवार्योप(M1 °र्य प्र)तस्थिरे — ^{c}) Ś1 K1 2 4 D5 G4 पुत्रांश्च दारांश्च (by transp) — ^{d}) K (except K1) Ñ2 3 B1 D2 4 5 शरीरे चैव; Ñ1 B6 Da Dn D1 शरीरे ते च; B3 शरीरेणैव; M (except M1) परिवारांश्च — After 6, B5 ins

1269* आदाय प्रस्थिता सर्वे शतश्रृङ्गान्नगोत्तमात् ।

7 ^{a}) M6–8 या (for सा)! B6 तदा (for पुरा) Ś1 गृत्वा (for भूत्वा) — ^{c}) Ñ1 प्रपन्न; Dn1 T1 G6 °सन्ना — ^{d}) G2 सा क्षिप्र (for संक्षि°) Ś1 K (except K0) G1 तममन्यत

8 ^{a}) K0 2 3 B (except B5) Dn D1 4 5 M1 सा त्वदीर्घेण; Ñ2 D2 सा च दी°; T1 सा तु दी° — ^{b}) K0 प्रपन्ना (for संप्रा°) Some N MSS कुरुजाङ्गलं — After 8, Dn D1 2 4 ins

1270* ह्यारिण तापसा ऊचू राजानं च प्रकाशय ।
ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिता ।

9 ^{a}) T1 G1 2 5 तत् (for तं) Ñ2 °सहस्राणि; T G °सहस्र चे, M °सहस्रेण; Nilp चारण्य°; Cd as in text — ^{b}) K3 Ñ1 D5 T2 G2 6 चागतं; Ñ3 चागमं; Da G3 4 5 आगतं; G1 च गतं; Cd आगमं (as in text) G3 4 तथा Ñ3 मुनींश्चैवागतांस्तदा; M मुनीनां (M3 5 ऋषीणां) सघमागतं — ^{c}) G3 तु नगरे; M7 गजपुरे — ^{d}) K3 Ñ1 B D (except D5) समपद्यत

10 ^{a}) M (except M5) मुहूर्ते चोदितादित्ये — ^{b}) Ś1 K1 3 Da1 D2 5 सर्वधर्म°; Dn D1 सर्वे याल°; S सर्वे भीष्मपुरोगमा (M °पुर सरा) — ^{c}) Ś1 K0 1 3 B2 6 D5 T G सदारांस्ताप° — K3 (? hapl) om 10^{d}–11^{a}

11 K3 om 11^{abc} (of v. 1 10) — ^{a}) K0 M क्षत्रसघानां — ^{b}) K0 Ñ1 B1 D4 यानसघ; K3 °घयान्; Ñ3 B3 5 6 Da Dn D1 5 यानसघ; Ñ3 D2 G1–3 °सघा°; G1 योधसघा Ñ1 B1 D2, 4 अवस्थिता T G2 4 समाश्रिता; G5 °हिता — ^{c}) K4 G2 सह सजग्मुः; T1 G3 सहिता ज°; T2 G4 सहसा ज° — ^{d}) T1 G1 2 6 ब्राह्मणाश्च सयो°; T2 G3 4 °णा. सहयो°; G5 °णाश्च समाहिता (cf. ^{b})

13 ^{a}) K3 4 M2 5 ततो भी° — ^{b}) K0 °दत्तश्च — ^{d}) Ś1 विदुरस्तथा

14 ^{a}) Ś1 K1 तु (for च) and दीना (for देवी) — ^{b}) Some N MSS कौशल्या T G देवी चांबालिकापि च (T1 °का अपि) — ^{d}) Dn D1 S (except M6–8) चापि निर्ययौ

15 ^{b}) S (except M2 5) °पुर.सरा — ^{c}) Ś1 K1 2 4 दिव्यै ; D5 मुख्यै (for चित्रै)

16 ^{a}) Ñ3 दिव्यान्; B3m 6 D (except D2 4) दृष्ट्वा (for सर्वान्) — ^{b}) Ñ3 अभिवाद्य Ś1 K Ñ2 D5 ते

उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १६
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ १७
तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ १८
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १९
यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २०
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ २१
तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २२
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।

C. 1 4921
B. 1 126. 25
K. 1 131 31

(for च) — After 16^{ab}, S ins

1271* स्वागत वचन चोक्त्वा पाण्डोर्भवनमाविशन् ।
[M चोक्ता']

— ^{c})=17^{c} Ñ1.2 B Da D3 4 तत स(B8 प्र)वि°, G8 ते चोपवि° — Ś1 transp 16^{d} and 17^{d} — D5 (hapl.) om 16^{d}–17^{c}, K8 (hapl) om 16^{e}–17^{b} — ^{d}) D3 4 G6 कौरवा Da च (for स)

17 Ś1 transp 16^{d} and 17^{d}, K8 om 17^{ab}, D5 om 17^{abc} (cf v l 16) — ^{a}) Ñ1 तत्रैव Ko °सा सर्वे — ^{b}) Ś1 repeats 16^{b} for 17^{b} S (except G2) प्रसाद्य च Ko प्रणिपत्याभिवाद्य च — ^{c})=16^{c} — ^{d}) D5 °जानपदै° सह

18 Ñ1 om 18^{ab} — ^{a}) Ñ2 T2 G6 तमद्भुतम्, D2 °पूज्यम्, G8 तमात्मजम्, G5 °प्रजम् Ñ3 B Dn D1. 4 अभिज्ञाय Ko D5 कृतमौम(D5 °मौन)मिव ज्ञात्वा, T1 G3 4 अक्रूरमिव चाज्ञाय, G1 स्थीयतामित्यनुज्ञाय — ^{b}) K2–4 सर्वतस् K1 Da T G (except G1 8) M8(*inf lin* as in text) 8 तथा — After 18^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) ins

1272* पूजयित्वा यथान्याय पाद्येनार्घ्येण च प्रभो ।

— Ñ3 reads 18^{cd} in marg — ^{c}) S1 G2 M6–8 transp राज्य and राष्ट्रं

19 Before 19, S ins वैश° — ^{a}) K8 तेषां मध्ये S तेषा वृद्धतम कश्चित् — ^{b}) Ko तदाजिनी — ^{c}) Ñ B D (except D5) ऋषीणां मतम् T1 G1 8 आस्थाय

20 Before 20, M ins ऋषि — ^{a}) Ko D5 योसौ (for य स) K2 4 Da1 D2 4 कौरव° — ^{b}) K1 जनाधिप , D4 महारथ — ^{c}) T G2 4–6 M6–8 हित्वा राज्य च राष्ट्र च (M6–8 राष्ट्राणि), G1 हित्वा राष्ट्र च भोगाश्च, G8 M8 5 हित्वा राष्ट्राणि राज्य च (cf 2^{a} and 1273* below) — After 20, D4 (marg *sec m*) S ins

1273* कामभोगान्परित्यज्य तपस्वी सबभूव ह ।
स यथोक्त तपस्तेपे तत्र मूलफलाशन ।
पत्नीभ्यां सह धर्मात्मा कचित्कालमतन्द्रित ।
तेन वृत्तसमाचारैस्तपसा च तपस्विन ।
तोपितास्तापसास्तत्र शतशृङ्गनिवासिन । [5]
स्वर्गलोक गन्तुकाम तापसा विनिवार्य तम् ।
उद्यत सह पत्नीभ्यां विप्रा वचनमब्रुवन् ।
अनपत्यस्य राजेन्द्र पुण्यलोका न सन्ति ते ।
तस्माद्धर्म च वायु च महेन्द्र च तथाश्विनौ ।
आराधयस्व राजेन्द्र पत्नीभ्या सह देवताः । [10]
तुष्टा पुत्रान्प्रयच्छन्ति ऋणमुक्तो भविष्यसि ।
तपसा दिव्यचक्षुष्ट्वात्पश्यामस्ते तथा सुतान् ।
अस्माक वचन श्रुत्वा देवानाराधयत्तदा ।

[(L 1) Prior half=20^{c} — (L 11) D4 प्रीता' पुत्रान् — (L 12) G8 5 दिव्यचक्षुर्भ्यां]

G1 cont

1274* कुन्ती सप्रेषयामास देवरन्यायधर्मतः ।
स्वानामन्यतमैर्नार्यं पुण्यैराख्यायिकैरपि ।
मुनेर्मन्त्रप्रभावेण शकराशाभियोगिन ।
आहूय धर्म वायु च महेन्द्र च तथाश्विनौ ।
असूत पुत्रान्कुन्ती च माद्री च द्वौ सुतावपि ।

21 ^{b}) D5 तेन दिव्ये° — ^{c}) T G2–6 M तस्माद्धर्माद् G1 युधिष्ठिरोय धर्मात्मा — ^{d}) K8 ज्येष्ठो, Ñ B D (except D5) M5 तत्र; T G2–6 M8 6–8 कुन्त्या (for तस्य) G1 धर्मात्कुन्त्यामजायत

22 ^{a}) K2–4 Da तथैव, Ñ B Dn D1. 2 4 5 M (except M5) तथैन; G1 तथास्या K3 4 G1 श्रेष्ठ — ^{d}) K8 भीमं भीमपराक्रमं, K8 भीमसेन महाबल, S भीम सत्ववतां वर

23 ^{b}) K1 Da1 D1 2 कुन्त्या Dn S कुन्त्यामेव धनजय (cf 1275*) After 23^{ab}, D4 (marg *sec m*) S ins

1275* अस्मिञ्जाते महेष्वासे देवा सेन्द्रास्तथाब्रुवन् ।
मत्प्रसादादय जात' कुन्त्यां सत्यपराक्रम ।
अजेयो युधि जेतारीन्देवतादीश्च संशय ।

[(L. 1) D4 T2 G1. 3–6 देवैरिंद्रस्तथाब्रवीत् (for the posterior half)]

G1 cont

1276* स लङ्घयित्वा हरिणा भुवो भारान्नियोजित. ।

C. 1. 4621 B. 1. 125. 25 K. 1. 135. 23

यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २३
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ २४
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २५
पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ २६
वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २७
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ २८
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ २९
इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।

नरो मामाविशत्कुन्ति विष्णोरर्धं नरं विदु ।
सोऽहं त्वामाविश भद्रे जातोऽहं फल्गुनाह्वय ।
तस्मादजय्यो भुवने चतुर्दशभिरप्यसौ ।
In D4 (the repetition of) 23^cd after 1277* has been scored out — c) K3 D4 (first time) T2 G4 M6-8 अस्य, D4 (second time) तस्य (for यस्य) — d) G2 सर्वान्वै प्रहरिष्यति — D4 (om line 6) ins (marg sec m) after the first occurrence of 23^cd S, after 23

1277* युधिष्ठिरो राजसूय भ्रातृवीर्यादवाप्स्यति ।
इन्द्रस्य वचन श्रुत्वा पाण्डु प्रीतिमवाप स ।
एष जेता मनुष्याश्च सर्वान्गन्धर्वराक्षसान् ।
एष दुर्योधन कीर्त्या भारतांश्च विजेष्यति ।
वीरस्यैकस्य विक्रान्तैर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । [5]
यक्ष्यते राजसूयाद्यैर्धर्मं एवापर सदा ।
[(L. 1) D4 इष्ट्वा कीर्तिम्, G1 यस्य वीर्याद् — After line 1, M ins

1278* विजित्य नृपतीन्सर्वान्कृत्वा च करदान्प्रभु ।
स्वय भोक्ष्यति धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ।
— T1 G (except G3) read line 2 (of 1277*) after line 6 — After line 3, G1 ins

1279* सुरासुरोरगांश्चैव वीर्यादेकरथो जयेत् ।
— (L 5) G1 M8 5 वीरस्यैतस्य; G5 वीर्यैरेतस्य, M6-8 अस्य वीरस्य T2 G3 4 5 कुतीपुत्रो युधि°; G1 सर्वशत्रुभयकरै After line 5, G1 ins

1280* अजातशत्रुर्धर्मात्मा पृथ्व्यैश्वर्याभिपूजित ।
— (L 6) M राजसूयादीन् T1 G3 धर्मं एष वरस्सदा; G1 महतीं कीतिमाप्स्यति, M क्रतून्धर्मपरायण]

24 ab) Ś1 K1 या तु, G1 M (except M5) इमौ (M5 inf lin यौ तु as in text) M (except M5) माद्या and जातौ च (M5 inf lin respectively माद्री and असूत as in text) Ñ B D (except D5) पुरुषोत्तमौ (for कुरु°) — c) Ñ1. 2 B (except B5) Dn D1 पुरुषव्याघ्रौ — d) Ñ1 2 B D (except D5) पश्यत (for तिष्ठ°) M (except M5) जेतारो युधि शात्रवान् — After 24, D4 (marg sec m, om line 2) S ins

1281* नकुल सहदेवश्च तावप्यमिततेजसौ ।
पाण्डवौ नरशार्दूलाविमावप्यपराजितौ ।
[(L. 1) G1 उभावमित°, G3 °मितविक्रमौ — (L 2) T1 °विमौ चाप्य°, G1 °प्यपराजयौ; G3 °प्यमितौजसौ]

25 a) B5 D5 नित्यधर्मेण — b) Ś1 K (except K0) D5 महात्मना (K1 °न) (for यश°) — c) B2. 5 (both m as in text) Dn D1 4 नष्ट (for एष)

26 a) Ś1 K1 2 4 धर्मवृत्तिं; Dn1 धर्मवृद्धिं; T1 जन्म वृत्तिं, G2. 6 जन्मवृत्त — c) N पश्यत Ś1 K0 2 4 D1 5 G5 सततिं; K1 शयत — d) N परां प्रीतिमवाप्स्यय.

27 a) S °ता मार्गे — d) D5 स दशमेहनि

28 a) B1 6 D2 4 चितास्थितम् T2 G M2. 5 आसाद्य T1 ततश्चितां समासाद्य — b) G3 °नरहुते मखे

29 a) T1 G2. 6 M सगता — b) B5 भर्तृव्रतमनु°; G1 °लोकं पतिव्रता — c) K0 2 4 सत्कार; M3 यत्कृत्स — d) T1 G2. 4 5 M7 यदनतर — After 29, G1 ins.

1282* भीष्म च धृतराष्ट्र च विदुर च महामतिम् ।
S ins after 29 (G1, after 1282*)

1283* पृथा च शरण प्राप्ता पाण्डवांश्च यशस्विन ।
यथावदनुगृह्णन्तां धर्मो ह्येष सनातन ।
[(L 2) G1 पांडवान्परिगृह्णीध्व धर्मसत्यान्यशस्विन]
G1 cont

1284* एतेषां भरण भीष्म महान्धर्मस्तथैव च ।
क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्च विशेषत ।;
while M5 cont

1285* इमे शरीरे च तयो पृथा च शरणागताम् ।
तस्य पुत्रांश्च धर्मज्ञान्सर्वान्सत्कर्तुमर्हथ ।
[(L. 1) Prior half = (var) 30^a With the posterior half of line 1 of 1283*]

30 a) K0 एते (for इमे) — b) Ś1 K2 4 Dn D1 5 पुत्रा (for सुता) G1 5 एते (for इमे) K1 तपोधना° (for तयो°) — c) M5 यथावदनु°

31 a) Ñ B (except B3) D (except D2 4 5) G1

क्रियाभिरनुगृह्णन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३०
प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३१
एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्कुरूणामेव पश्यताम् ।
क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ३२
गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

धृतराष्ट्र उवाच ।
पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ १
पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।
पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २
यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माद्र्यास्तथा कुरु ।
यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३
न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।

C. 1 4933
B. 1 127 4
K. 1 136 4

°कार्ये निवृत्ते तु (G1 पि); G3 °कर्मणि निर्वृत्ते — b) S पितृमेधे च पांडवा — c) D4 S लभ(D4 °भ)तां सर्वदायाद्य — d) D4 S पांडो कुरुकुलोद्वहा

32 Before 32, Ś1 K0 1.3 D2 5 T G (except G3) ins वैश°; Dn D1 वैश° उ° — b) S कौरवाणा च प° — c) Ñ1 2 B D (except D5) तापसा (for चार°) M3.5 ऋपयश्चारणै सह

33 S transp 33ab and 33cd — a) K0 S °कारान् (T1 G3 °कारा; G6 as in text) — b) Ñ B (except B5) D (except D2) तथैव K0 T2 G2 4 5 M अंतर्हितान्, K2 T1 G1 3 6 °र्हिता, K3 Dn3 °र्हित T1 G3 M6-8 तत, T2 G1 2 4-6 M3 5 तदा (for पुन) — c) K0 Dn S (except T1 G6) °गणान् — d) Ś1 K1.2 4 D2 5 परम (for ते पर) K2 4 D5 गता (for ययु) K0 ते सर्वे विस्मय ययु — After 33, D4 (marg sec m) S ins

1286* कौरवा सहसोत्पत्य साधु साध्विति विस्मिता ।
[D4 °ध्विति चाब्रुवन्]

Colophon om in B1 3.6 *Major parvan* T2 G2-6 M3.5 7 सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ1.2 B5 Da Dn1 n3 D2 4 5 सभव — *Adhy name* K3 D1 पांडवाभि(D1 om भि)गमन, Ñ1 2 ऋषिसवाद, Ñ3 पुरप्रवेश, T2 G1 4 पाडवानां (G1 पांडव) नगरप्रवेश (G4 °वेशन) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1.n3 125, D4 126, S 68 (T1 117) — *S'loka no* Dn 35, M3 50 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4933

118

1 Before धृत°, D5 ins

1287* वैशंपायन ।
कुरवश्च तदा सर्वे पाण्डो श्रुत्वा तथा विधिम् ।
भीष्मप्रभृतयो मात्रा जगृहुस्तान्सुतान्सह ।

— K1 S om. उवाच — d) M3.5 चापि (for चैव) Ś1 K यथा विधि (Ś1 -विधि, K1 विदि)

2 a) T1 वसु (for पशून्) B1.3 D2 4 वस्त्राणि, Da1 वासोपि K2 4 गा सुवर्णं च वासासि — b) Ś1 वासांसि (sup lin sec m as in text), B3 सर्वाणि Ś1 K0-2 4 विपुलानि च K3 D2 4 विविधा(K3 °पुला)नि धनानि च

3 a) Ś1 K1 कुती च (by transp) T1 कुत्यां, T2 G2 4 6 M3 5 कुत्या K3 D1 संस्कार, Ñ1 सत्कार्यं — b) Ś1 माद्या कुर्यात् (by transp) T2 G (except G1.3) तथैव च (for तथा कुरु) — c) S1 T2 M3 वायुरादित्य, G1 वायु सादित्य K2 4 Ñ3 यां न (Ñ3 यथा) वायुर्न चादित्य — d) Ś1 K सुमध्य(K1 °मुख्य)मां

4 a) Ś1 मा, Ñ B (except B1) Da D2 4 स (for न) G1 न शोच्या पाडुतनया (see below) — b) Ś1 K1 च (for स) G1 प्रशस्या पार्थिवात्मजा (see below) — After 4, G1 ins

1288* स पाण्डुश्च न शोच्य स्याप्रवर पुण्यकर्मणाम् ।

5 Ś1 K0 1 3 D5 S om उवाच (T1 om the ref) — a) K0 3 Ñ1 2 B1 3 Da D1 2 4 M तु, K2 4 तत्, T G स (for त) — b) K3 सह भीष्मे° (by transp) — c) Ś1 Ñ1 3 सत्कारया° — d) K3 °सत्कृ°; B6 Dn D1 °पूजि°; S

C. 1. 4635
B. 1. 127. 4
K. 1. 135. 4

यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ५
ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ६
अथैनमार्तवैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वरैः ।
शिबिकां समलंचक्रुर्वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७
तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।
अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८
नृसिंहं नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।
अवहन्यानमुख्येन सह माद्या सुसंवृतम् ॥ ९
पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
सर्ववादित्रनादैश्च समलंचक्रिरे ततः ॥ १०
रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ११
अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
आजह्रुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२
याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।
अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलंकृताः ॥ १३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४

°सम° (for °सवृ°)

6 a) T2 स्म (for तु) G1 ततो नागपुरात्तूर्णं — b) Ñ1.2 B D (except D5) M8 आज्य(D4 माल्य)गन्ध° — c) Ś1 निवृता, K4 निनि° (sic), Dn निर्ग°; T2 G8 नि (T2 नि)स्र°, M6-8 निर्वृ° — d) K2.4 Ñ1.2 B6 Dn राजन्पुरो° — After 6, G1 ins

1289* पलाशवृन्तकाष्ठैश्च कुशमुञ्जकयल्वजैः ।
सूत्रोक्तेन विधानेन शरीरे चक्रुरञ्जसा ।
अथ दर्भे तयोर्भूप कृत्वा प्रतिकृती तयो ।
शिबिकायामथारोप्य शोभितायामलंकृते ।

7 ab) Ś1 K1.8 Ñ1.2 Da2 G1.8 अथैनाम्; Ko अप्येनम्; M8 तथैनम् Ko D5 माल्यैर्गंधैश्च (by transp.), Ñ1 पुष्पैः सुगंधैः; Ñ2 B Da Dn D1.2.4 G1 पुष्पै(Dn2 °ष्पै)र्गंधैश्च (for गन्धैर्माल्यैश्च) K1 °र्तवैर्गंधपुष्पैर्धूपविलेपनैः — c) T1 G2 शिबिकास्यम् N (except Ś1 K1) G1 M ताम् (for सम्) Ko Ñ1.2 B D G1.8 अलंकृत्य — d) S वस्त्रै राच्छाद्य K1.2.4 सर्वत — After 7, G1 ins

1290* मुक्ताप्रवालमाणिक्यहेमस्रग्भिरलंकृताम् ।

8 a) T2 G1-6 त तथा K8 T2 G2.4-8 शोभित; T1 G8 शोभितैर् — b) Ko D5 S विविधैश्च K1 परतप; Ñ1.2 B (except B6) Da D2.4 महाद्युते — After 8ab, G1 ins

1291* दर्पणाशोकपुंनागमल्लिकाजातिचम्पकैः ।
नालिकेरफलैः पुष्पैः पूगीफलसुनार्चितैः ।

and thereafter repeats 8ab (the usual indication of interpolation). — c) Ñ1.2 Da D1 चैनं K1 सर्वे सम्भृतमभार — d) K1 त जना; M (except M5) याजका (for सुहृद) G1 चोपजीविन; G8 चायतस्थिरे

9 a) K1 B6 Da T1 Nilp नृसिंह (voc.), Arjp as in text G1 नरमुख्येन — b) K1 B6 D2 G1 च (for तम्) — c) B5 अहरन् (m as in text). — d) K1 माद्या चापि T G2.6 सुसम्भृत

10 a) S (except T1 G5.6) पांडरेण — b) G1 °व्यजनैरपि — c) K8 °शब्दैश्च

11 a) S तत सर्वाणि रत्नानि (G1 रम्याणि) — b) G1 नृप, G5 नृपा (for नरा) — d) Ś1 तत्रौर्ध्वदैहिक, Ko 2.4 G8 तत्रोर्ध्वदेहिक (K2.4 के), K1 तत्रौदिर्धौदक (sic), K8 D5 T1 तत्रो(T1 °त्रौ)र्ध्वदैहिके; Ñ B तस्यौर्ध्व, Da2 तस्योर्ध्व°; Dn D1.2.4 तस्यौर्ध्वदे(Dn2 °स्योर्ध्वदे)हिके; T2 G5.6 तत्रौर्ध्वदेहिके; G1 तत्रोर्ध्वदैहिक

12 a) T G अच्छिद्राणि च D2 यानानि, D5 सर्वाणि; T1 दिव्यानि, G1 कुमानि, Cd शुभ्रा° (as in text). — b) Ñ1.2 B1.8 D (except Da) चामराणि, B1m.5.6 S (except T1) पाड°, Cd as in text. D1 महांति च; S बहूनि च — c) T1 पाडवस्यार्थे — d) Ś1 K1 च धनानि; G8 विविधानि (for रुचि°)

13 a) K2 याज्ञिकैः, Cd as in text. Ko चित्र°; Dn2 शुभ्र° (for शुक्ल°) — c) K4 B2 Da1 D1.2 T2 G8 आगच्छन्, B6m अतिष्ठन् Ś1 Ko तत्र (for तस्य)

14 b) Ñ1.2 B5.6 Da विशोपत°, G1 परे च ये (for सह°) — c) K4 रुदत शो° — After 14c, G1 ins

1292* रुदन्तश्च तथा स्त्रिय ।
विकीर्णमूर्धजा सर्वे मूर्ध्नि विन्यस्तपाणय ।
उरस्ताड रुदन्त्यश्च स्त्रिय सर्वा अनुव्रता ।
एकवस्त्रधरा सर्वे निराभरणभूषिता ।
नोष्णीषिणो महाराज निरानन्दा भृशातुराः ।

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
कृत्वानाथान्परो नाथः क्व यास्यति नराधिपः ॥ १५
क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
न्यासयामासुरथ तां शिविकां सत्यवादिनः ।
सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ १७
ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ।
पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ १८
चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ १९
अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ।
शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २०
याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
घृतावसिक्तं राजानं सह माद्र्या स्वलंकृतम् ॥ २१
तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ २२

C. 1 4954
B. 1 127 23
K. 1 136 26

पुरुषाश्च स्त्रिय सर्वा
— d) K0 स्त्वनुजग्मुर्, M (except M5) ह्यनु° T1 यथा नृप
15 b) Ś1 S दु ख and शाश्वत Ś1 K1 चादाय, G1 आधाय — c) K1 स नो नाथ, T2 G2 4-6 पुरो(T2 °रा)नाथ, G1 अनाथांश्च (for परो नाथ) Ñ1 2 B D कृत्वा चास्माननाथांस्त्व (Dn °श्च) — d) K2 4 क्षयं जातो, B (except B5) D (except Da1) T1 क्व यास्यसि K2 B D (except Da1 D1. 5) °धिप — After 15, G1 ins
1293* अनिधाय सुतान्राज्ये वने जातान्यशस्विन ।
अ**पुत्रसपत्ति क्व यास्यसि महीपते ।
(the last pāda repeats, with v 1, 15d)
16 a) G1 चापि (for सर्वे). — After 16ab, D4 (marg sec m) S ins
1294* बाह्लीक सोमदत्तश्च तथा भूरिश्रवा नृप ।
अन्योन्य वै समाश्लिष्य अनुजग्मु सहस्रश ।
[(L 2) D4 रुरुदुर्भृशदु खिता (for the posterior half)]
— d) Dn1 वने (for समे) G8 मनोरमे (for समे शुभे)
17 a) T G वाह(G1 °स)यामासु°, Cd as in text — b) G1 पाद्रुमाद्रियो (for सत्य°) — d) K8 पाण्डो राजर्षिधर्मिण — After 17, G1 ins
1295* आछिद्य वाससवीत देशशुद्धिं वितेनिरे ।
18 a) K0 B8 Dn D1 2 5 तु (for तत्) G1 ततस्तयो शरीरे ते — b) Ñ1 2 B D (except D5) °गधाधि(Dn1 ns D1 °गधवि)वासित, G1 °निषेविते — c) D4 T G2-6 M8 8 °कालेयका° G1 अनेन शुचिना शुद्धे — d) K1 मुख्य नानादिग्धा°, Ñ1 2 B D दिव्यचदनसेवित (B6 Dn D1 °रूपित, D5 पुण्यस्नानाधिवासित); G1 °वासिते
19 a) K8 Ñ B D (except D5) च शुक्लेन, G1 सुगधेन — b) K8 मुख्येन, B D (except D5) सर्वत. (for शुक्ले°) Ñ1 2 सर्वत समलकृत — c) K1 °विमुक्तेन, S (except G8) कालागरु° — d) T2 G (except G1 8) धातुरसेन Ś1 तु; K8 वै (for च)
20 a) G5 ते गजै (for देश°) Ś1 B5 D5 G1 शुभ्रै° — b) Ñ8 °पूजयन् — c) Ñ1 2 B D (except D5) स(D1 स)छन्न स, G1 आच्छन्नौ तौ — d) K0 भरतर्षभ, Ñ1. 2 B (except B5) D (except D5) नराधिप G1 सर्वालकार-शोभितौ — e) Ñ1 2 B D (except D5) शुशुभे स नरव्याघ्रो, G1 सजीवाविव राजेंद्र — f) G1 शुशुभाते तु पश्यता — After 20, D4 (marg sec m) S ins
1296* हयमेधाग्निना सर्वे याजका सपुरोहिता ।
वेदोक्तेन विधानेन क्रियाश्चक्रु समन्त्रकम् ।
[(L 1) D4 T2 M8 °मेधान्विता° M8 (inf lin) 5 समलकृता (for सपुरो°) — (L 2) D4 T1 G1. 2 M8 5 क्रियां चक्रु]
21 a) Ñ B D (except D5) °ज्ञाते; S (except G8) °ज्ञाता (M6-8 °ज्ञात) — b) K1 °कर्मसु, K4 G1 °कर्माणि K0 धिष्ठितै, K1 °त, K4 °कै, Ñ1 2 B D अनुष्ठिते (D1 °तै; D5 अधिष्ठितै.), Ñ8 G6 °ते, T2 निष्कृतै, G8 4 निर्वृतै, G5 °ता — c) M8 (inf lin) 6-8 °सिक्तेन तदा — d) G2 4 5 सम माद्र्या K2-4 परतप (for स्वल°)
22 a) Dn D1 °पद्म(Dn2 °पत्र)विमि°, M6-8 (by transp) पद्मतुगक° — b) G8 पद्मकेन (for चन्द°) T2 G5 सुगधित — After 22ab, D4 (marg sec m) S ins
1297* सरल देवदारु च गुग्गुलु लाक्षया सह ।
रक्तचन्दनकाष्ठैश्च हरिबेरैरुशीरजै ।
[(L 1) G8 सुरथ (for सर°) — (L 2) D4 G5 शृगिवेरै, T1 हरियीजै; G2 हरिवारै; G8 हरिकेशै, G4 हरिवीरै]
— c) D5 पुष्पैश्च वि° सर्वै — d) Ñ B Da D1. 2 4 वस्त्रैश्च, Dn T G2 4-6 विधिना, G8 M राजान (for अनल्पै.) Ñ1 सममादहन् G1 यज्ञियैश्चैव दारुभि — After 22, S ins
1298* दृतासुतैस्तथा वस्त्रै मावारैश्च महाधनै ।

C. 1 4955 B. 1 127 24 K. 1 130. 27

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हा हा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २३
तां प्रेक्ष्य पतितामार्तां पौरजानपदो जनः ।
रुरोद सस्वनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २४
क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २५
तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदुःखिताः ॥ २६
ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषितः ॥ २७
कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककर्शितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ २८
यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्शिश्यिरे ब्राह्मणादयः ॥ २९
तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

घृतपूर्णस्तथा कुम्भै राजान समदाहयन् ।
[(L 1) G3 प्राधान्यैश्च, M6-8 प्रवरैश्च]

23 a) Ś1 शरीरेण Ñ B (except B3) D (except D5) द्वे (for ते) — b) K1 D1 गत ; K3-4 B6 Da D2 5 T1 G1-3 5 M6-8 °ता — K0 om from गता up to °पदो (in 24b) — c) Some MSS कौशल्या — d) K3 4 °त भुवि मूर्छिता

24 K0 om up to °पदो (of v l 23) — a) Ñ1 वीक्ष्य — b) D4 T2 G3 °पदा जना — c) D5 T G6 रुरुदु K0 D4 G1 M (M8 inf lin as in text) °स्वर ; T1 G3 सुस्वर ; T2 सु° D4 T G6 सर्वे, G3 4 °र्वा Ñ1.2 B Da Dn D1 3 4 G6 रुरोद दु ख(D4 शोक)सतप्तो — d) D5 T G6 कृपान्विता

25 a) Ñ1 2 B5 क्लांतानि (B3 °नां) चार्त° ; B6 Da क्लां(B6 क्लां)तानामार्त° ; Dn D1 कुल्याश्चैवार्त°, T1 क्लांता दीनार्त° ; G1 क्लाता ह्यार्त°, M (except M6) दीनानि चार्त° — b) Ñ1 2 B Da D2 4 तानि सर्वाणि चुक्रुशु ; G1 सर्वास्ताश्चुक्रुशु स्त्रिय — After 25, G1 ins

1299* सर्वाणि सहदु खानि रुरुदु सह तैर्जनै ।

26 Dn2 om 26 — a) Ś1 K (except K3) D4 ततो भी° — b) G1 महीपते (for महा°) — c) S ज्ञातय कौ — d) Ś1 K0 1 G3 5 M7 प्रणदन् ; K3 G2 प्र(G2 प्रा)रुदन् ; D4 प्रणेदुर् D2 प्राणदस सुदु° — After 26, S ins

1300* चुक्रुशु पाण्डवा सर्वे धृतराष्ट्रश्च भारत ।

27 a) Dn2 S (except M5 6) तथा (for ततो) G1 2 4 च (for अथ) — b) D4 द्रोणश्च (for राजा च) Ñ1 2 B1 5 Da D2 4 सोदरै ; Ñ3 B3 6 Dn D1 G2 3 पांडवै, T1 G4-6 M माधवै (for बन्धु°) G1 धृतराष्ट्र सबांधव° — T1 (hapl) om 27c-29b — c) T2 G2 4-6 सर्वे, G1 3 M पांडो (for तस्य) — d) T2 G2 4-6 पाण्डोश्च (for सर्वा°) K0 D5 पुरयोषित G1 माद्याश्चैव पृथक्पृथक् — After 27, Ś1 K (except K3) B5 6 D (except Da) ins

1301* चुक्रुशु पाण्डवा सर्वे भीष्म शांतनवस्तथा ।
विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाम् ।;

while G1 ins

1302* एककुण्डे पृथक्चैव पिण्डांश्चैव पृथक्पृथक् ।
ददुर्धर्मोदक सर्वे सर्वाश्च कुरुयोषित ।

(the last pāda repeating 27d)

28 T1 om 28 (of v l 27) — a) G3 °कांस्तदादाय — b) A few MSS °कर्षितान् — K3 om 28cd — Ś1 K1 2 (hapl) om 28d-29c — d) K4 D2 G1 3 M5 6 शोचत Ñ1 B6 Da Dn D1 शोचमाना न्यवारयन्

29 Ś1 K1 2 om 29abc, T1 om 29ab (of v l. 27, 28) — a) T2 G (except G1 3) यथा च — b) K0 3 4 Ñ3 B5 m D5 शिशियरे ; S (T1 om) शेरते K3 सह कौरवै — c) K0 नागरा सर्वे — d) T1 G2 शेरते

30 a) Dn तद्गतानदम् B5 आत्मस्थम् ; D2 अन्विच्छन् (for अस्वस्थम्)

Colophon om in B1 3. *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ1 2 B5 Dn1 n2 D1 4 5 T1 सभव — *Adhy name* K3 G1 पांडुसस्कार ; Ñ1 2 पांडुदाह ; N3 प्रेतकर्म — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 126, D4 127, S 69 (T1 118) — *S'loka no* Da1 31, Dn 32 (Dn1 33) M5 36 — *Aggregate s'loka no* Dn2 4965

११९

वैशंपायन उवाच ।
ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ १
कुरूंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ २
कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ३
सततं स्मान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ४
श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
संमूढां दुःखशोकार्तां व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ६
बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ७
गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं संक्षयमात्मनः ॥ ८
तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ।

C. 1 4972
B. 1 128. 9
K. 1 137 9

119

1 Ś1 K1 3 D2.5 S om उवाच — a) Ñ1.2 B (B6 marg) D (except D4 5) कुती (for क्षत्ता) K3 S भीष्मश्च (for राजा च) — b) K3 M3 राजा च सह, T G M5-8 व्यासो राजा च G1 पाडवै (for बन्धु°) — c) K0 1 तत (for तदा) — d) K3 Ñ2 B3 °रस, Ñ1 D2 4 T G2-6 M3.5 °सम; B1 3 सुधा°, B5 Da सुधामृतसम, G1 °सुधा Ś1 K1 2 4 महत्, K3 नृप; G1-4 तथा (for तदा) K0 स्वधामृतरसोपम — After 1, S ins

1303* पुरोहितसहायास्ते यथान्यायमकुर्वत ।

[G1 3 M यथाविधिरस(G1 3 यथा, M3 *infl lin* °रना)कुल] G1 cont

1304* एकपाके पृथक्चैव स्वशाखोक्तविधानत ।

2 a) K (except K0) D1 गुरूश्च — c) K0 Ñ1.2 B (except B6) D G6 विप्रमुख्येभ्यो, T2 G2 4 5 द्विजवर्येभ्यो — d) Ñ1 ददौ Ñ1 B1 D2 4 तदा, B3 5 6 Da Dn D1 तथा (for अपि)

3 a) Ś1 K1 पुनस्तास्तु, K0 ततस्तत्र, K2 ततस्त्रीपु — b) Ś1 K1 D5 पुरुषर्षभान्, K3 T G1.3.4.6 M5 °र्षभ, M3 6-8 सह कौरवै — c) K1 शूर°, Ñ1 2 B (except B5) D (except D5) सर्वे (for पौरा) K0 पौरा विविशुरादाय — d) Ñ2 B (except B5) Da D2.4 पुर जानपदास्तदा(B3 Da °था)

4 a) Ś1 K1 स्मानुत°; K0 D5 M3.6-8 चान्वत°, K2 तेवमन्यत, K4 T2 G2 5 स्मान्व(K4 चान्व, G5 सानु)पर्यत, Ñ1 2 Dn चा(Dn स्मा)नुशोचत , B Da D1.2 4 चान्वशोचत (D1.4 °त) G1 पाडुमेवान्वत° — b) K4 सतत, G3 आदाय (for तमे°) Ñ B3 6 Da D2 4 पुरुषर्षभं

5 a) K2 4 Ñ3 तु तथा G1 तत्र श्राद्धावसाने तु — b) K3 त दृष्ट्वा (by transp) — c) K1.2 स मूढां K0 °शोकेन, Ñ1 2 °सतप्ता, Cd as in text

6 Before 6, B6 S (except T1 G3) ins व्यास — a) Ś1 K1 T G1 2 6 °क्राता सु°, Cd अविक्रात° K4 °क्रात सुख काल — b) K0 2 3 Ñ B3.6 D (except Da2) G5 6 पर्यु°, K4 °दारुण , B5 यदु°, Cd as in text. — c) D5 आसन्, S (except G3) शश्वत्, Cd श्व. श्व (as in text) Ñ1 2 B D (except D5) पापिष्ठ°, T G2 4-6 °दिवसा, G1 °दिवसा, Cd as in text — d) K0-2 B6 Da G6 °यौवना , Cd as in text.

7 a) K2 4 S (except G3) °कीर्णा — b) S °देशा (T1 G1 3 °श) K1.2 4 B6 Da2 D5 S (except M3.5) °कुला — c) T1 °समाचारो — d) K2 रौद्र (for घोर) Ś1 K2 4 कालोयमागत K1 घोरा कोयायमागता (sic) — After 7, N ins

1305* कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति ।;

while G1 ins a passage of 8 lines given in App I (No 70)

8 a) Ś1 K1 न्यायम्, K4 Ñ B D Cd योगम्, G2 यागम् (for त्यागम्) — b) K3 युक्ता भव, T1 गच्छावस — c) Ñ1 2 B D (except D5) मा द्राक्षीस्त्व — d) B5 °क्षयमागतं

9 Before 9, Ñ2 ins वैश° उ° — a) Ś1 K1 2 4 D5 समनुज्ञाप्य — b) K3 साब्रवीज्ज्यायसीं स्नुषां — Before 9cd, G1 3 M ins सत्यवती — c) K2 4 Dn2 ns D4 पौत्रस्य — d) M (except M3) किल कौरवा — e) K0 2 S वि(K2 च)नश्यति (G5 नशिष्यति) — f) Ñ2 Dn D5 पौरा (for पौत्रा) M (except M5) चेतीह

C. 1. 4673 B. 1. 128. 10 K. 1. 137. 10

अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ।
सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ९
तत्कौसल्यामिमामार्तां पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ १०
तथेत्युक्ते *अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ११
ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १२
अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।
अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ १३
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेश्मनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ १४
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ १५
हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ १६
शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् ।
एक एव विमृद्नाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ १७

---

10 a) D5 तां कौसल्याम्; M6-8 कौसल्या ताम्. Some MSS कौशल्यां. — b) Ñ3 °शोकनिपी° — cd) K (except K1) Ñ3 B6 D4 गच्छामो; Ñ1 2 B1 3.6 Dn D2 4 गच्छाम. S गच्छावो (G3 M °मो) भद्र ते (by transp.)

11 Before 11, T G (except G3) ins. वैश°. — a) Ñ1 Dn3 G1 तथेत्युक्तया; Ñ2 B5 6 Dn Dn1 n2 D1 3 4 5 T2 G5 6 °त्युक्ता. K0 G3 4 M6-8 त्वम्बिक(G3 M7 °का)या; K2 3 Ñ2 3 B5 Dn1 n2 D2 T2 G6 M8 5 त्वम्बि°, K4 Ñ1 Dn3 D5 T1 त्वम्बिकाया; B3 D4 साम्बि°; Dn अम्बिकाया; D3 चाम्बिकेया; G1 साम्बिकेय; G2 त्वम्बिकाय. Ś1 तथेत्युक्त्वा-म्बिकया (sic); K1 तथेत्युक्ते त्वम्बिकाया; B1 3 सा तथेत्युक्ताम्बिकया — b) K0 भीष्ममासाद्य — Ñ3 om. 11^{cd}

12 a) K4 च; G3 तु (for सु). Ñ B (except B3) D (except D5) G1 तपस्तप्त्वा. T1 सुघोरं च तप कृत्वा — b) G1 देव्यो देहक्षयावधि — c) K4 D5 G6 देहांस्त्यक्त्वा — d) G1 गतास्तदा — After 12, Ñ B (except B6) Dn S (except G6) ins. an additional colophon. (*Major parvan*: B6 T2 G1-3 M संभव. — *Adhy. name*: Dn सत्यवत्युपरम.; T2 G1 4 सत्यवतीवनयान; G3 सत्यवत्यम्बिकाकौसल्यावनयान; M6-8 सत्यवतीतपश्चरण. — *Adhy. no.*: B1 125; T1 110, T2 G1-3 M 70. — *Śloka no.*: Dn1 M8 13.)

13 K1 om. $13–28^{ab}$. Before 13, Ñ B D S (except M3) ins. वैश° उ° (D2 4 T G M6-8 om. उ°); cf. v. l. 12. — a) K3 अवाप्नुवंश्च; Ñ1 B1 3 D2 4 T1 G3 अथाप्नुवतो; Ñ2 B6 Dn2 Dn D1 अथाप्नुवतो; Ñ3 अथाप्नु°; B5 Dn1 T2 G1.5 6 अपाप्नुवतो; D5 अपाप्नुवन्तो; G2 4 M3 5 °वतो — b) K0 Ñ3 D5 तत; B5 तथा; M कृपात् (for तदा) — c) B (except B5) Dn D2 3 4 व्यवर्धंत च; Dn सव्यवर्धत. K3 भोगांश्च. S °र्धंत महाभोगान् (M3 sup. lin. °भोगै; M6-8 °भागा) — d) K3 तस्य वेश्मनि

14 K1 om. 14 (cf. v. l. 13), G1 om. 14^{ab} — a) K4 सहिता धार्तराष्ट्रैस्ते; S (G1 om.) ते धार्तराष्ट्रैः सहिता — b) Ś1 प्रियदर्शना; K0 B5 तत्र तत्र ह (B5 हि); K3-4 राजवे°; Ñ1 2 B1 3 6 D (except D5) मुदिता सुख (Ñ1 2 स्वय) — d) N (K1 om.) तेजसा° (B6 Dn ते सदा°) (for पाण्डवा°)

15 K1 om. 15 (cf. v. l. 13) — a) T1 चले; G6 जले; Cd जवे (as in text). K0 B6 T1 G1 3 M लक्षा°. T2 जलरक्षाभि° — b) T G भोज्ये, Cd भोज्ये (as in text). Some MSS पांशु°; T1 चाप°. M8 5 भोजने पांसुकर्षणे — d) K3 4 T1 G2 4 M सा; B6 Dn G3 स; T2 G5 6 तु; G1 तान् (for स). K0 परिमृद्नाति नित्यदा; K3 Ñ3 सर्वान्परिविमर्दति

16 K1 om. 16 (cf. v. l. 13) — a) K3 हर्षाच्चैनान्; K4 T1 °चैनान्; Ñ3 G3-5 M °श्चैना(G4 5 °ता)न्; G1 परस्पर. Ñ1 2 B D (except D5) हर्षात्प्रक्रीडमाना(Dn D1 °ना)स्तान् — b) Ś1 K4 Cd गृह्य काकनिलायने; K0 निगृह्य बलवद्बली; Ñ1.2 B (B1 m as in text) Dn Dn D1 3 गृह्य राजन्निलीयते; D4 T G3 4-6 गृह्यैकाकी निलीयते; D5 गृह्यजांके निलीयते; G1 काकपक्षधरानृप; G2 गृह्याकाशे निलीयते — c) K3 चैव गृह्यैनान्; K3 B1 3 6 Dn Dn वि(K3 प्र)निगृह्यैता(B1.6 °ना)न्; K4 Ñ B5 D1 3 5 G6 °ह्यैतान् — K3 D1 (hapl.) om. $16^{d}–18^{a}$ — d) K0 योधयामास; B5 योध° T1 पार्थिव°; G4 पाण्डवे. For 16^{d} M6 8 subst. 18^{b}

17 K1 3 D1 om. 17 (cf. v. l. 13, 16) — a) K4 तत्र (for तेषां) — b) K0 महावीर्यो; K4 विगृह्णानो, Ñ1 3 B1 (m as in text) Dn Cd विगृह्णाति; Ñ2 B3.6 Dn D2 4 5 निगृह्णा°; T1 विमथ्ना°; G1 स मृ°; G3 तु मृ° — d) K0 भीमसेनो विमर्दते

18 K1 om. 18; K3 D1 om. 18^{a} (cf. v. l. 13, 16) — a) K0 पुरेषु (sic); K4 Ñ3 B1m 5 करे°; Ñ1 B1 3.6

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ १८
दश बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
आस्ते स्म सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ १९
फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ २०
प्रहारवेगाभिहताद्द्रुमाद्व्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्रस्ताः कुमारकाः ॥ २१
न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २२

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २३
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २४
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ २६
अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ २७

C 1 4993
B 1 128. 30
K 1 137 31

Da Dn D4 कचे°, Ñ3 S गले°, D5 परे° K3 खेलनेषु (for पादेषु च) K3.4 B5 6 Da D2 एतान् — [b]) For M3 5 of v l 16 K0 2 4 विनिगृह्य, K3 G2 3 निहत्य च, G1 विहत्य च — [c]) K2 राजन् (for भूमौ) — [d]) K0 4 °शिरोधरान्, Ñ1 घृतजानुशिरोंसकान्, Ñ2 Dn D1 2 °शिरोंसकान्, Ñ3 °शिरोद्वहान्, T1 °शिरोर्दितान्

19 K1 om 19 (cf. v l 13) — [a]) K3 दशसख्याम् — [b]) M6-8 बाहुभ्यां B5 G1 च (for स) — [d]) K2 अमृताश्च; K3 प्रसु°; Ñ2 B D (except D5) मृतकल्पान्, T1 G1 4-6 प्रमृद्य° Ñ3 प्रमुचति

20 K1 om 20 (cf v l 13) — [b]) Ś1 K0 2.3 Da G2 प्रविचिन्वति, K4 B1 3 विचिन्वति च, G1 °न्वति स्म, M6 विप्रचिन्वति Ś1 Ñ1 2 Dn1 n3 G1 ये Ñ1 2 G1 तदा T1 °न्वते वने यदा — [d]) B1.3 Dn1 D1 2 कपयति K0 Ñ1 2 B (except B5) D द्रुमान्, G5 ध्रुव — After 20, G1 ins

1306* प्रगृह्य वृक्षमूल च पाणिभ्यां कम्पयन्द्रुमम् ।
अग्रशाखाग्रसलीनान्पातयामास भूतले ।
भग्नपादोरुपृष्ठाश्च भिन्नमस्तकपार्श्वका ।

21 K1 om 21 (cf v l. 13) — [ab]) Ś1 K3.4 Ñ B2 6 D (except D1) T1 G1-3 M °हता द्रुमा (T1 G3 M द्रुमाद्), K0 °हतान्द्रुमान् Ś1 T2 G1 2 °तास्तदा, K2 3 °ता कृत, B5 M °तास्तत — [d]) K0 Ñ3 D5 T1 G1 4-6 द्रुमास्त्रस्ता, K2 द्रुमाच्छ्रस्ता, K3 Da T2 G2 M3.5 द्रुमात्रस्ता, K4 M6-8 द्रुमाक्रुष्टा, Ñ2 B3 D4 द्रुत त्रस्ता, B5 द्रुत भ्रष्टा°, D1 द्रुत सुप्ता — After 21, D4 ins

1307* केचिद्भग्नशिरोरस्का केचिद्भग्नकटीतटा ।
निपेतुर्भ्रातर सर्वे भीमसेनभुजार्दिता ।

22 K1 om 22 (cf v l 13) — [a]) Da T2 G1-3 6 न तेन युद्धे Ś1 नरुद्धे (sic) (for नियुद्धे) K2 न तेन युद्धे च जये, T1 तेन युद्धेषु न जले, G4 न तेन सह युद्धेन Cd cites नियुद्धे (as in text) — [b]) K3 योग्यासु न, B5 6 योग्यासु (B6 स्म) च; T2 G5 योग्या स्वासु; G1 योग्या साधु, G2 योग्यास्त्वपि, G4 जवेन च, G6 योग्योभ्यासु (for न योग्या°) Cd cites योग्यासु (as in text) K0 2 4 कथचन — [c]) K0 3 D5 नोत्तर; G1 कुपित, Cd as in text

23 K1 om 23 (cf v l 13), K3 om 23[ab] — [a]) Ñ1 एव सन्, B6 Da1 स एव, Da2 Dn3 स एव Ñ3 धार्तराष्ट्रैस्तु, B6 Da Dn M3 5 °राष्ट्रांश्च — [c]) K3 T G1-4 [ऽ]तिष्ठद्(T2 °ते)त्यर्थं

24 K1 om 24 (cf v l. 13) — [a]) K0 अभिक्षिप्त, K3 अभिध्याय, Ñ1 2 S अभिख्यात — [c]) Ñ1 3 B5 6 त ज्ञात्वा, G2 तच्छ्रुत्वा — [d]) Ś1 K2 4 Ñ1 B1 6 Da D4 5 दुष्ट भावम् K0 T1 अचिंतयत्

25 K1 om 25 (cf v l 13) — [a]) K0 ततो धर्मा°- — [c]) Ś1 लाभाद् (for मोहाद्) K2 4 transp मोहात् and लोभात् K3 S °भावाच्च, D2 °दर्पाच्च — [d]) G4 पापे मति°.

26 K1 om 26 (cf v l 13) Before 26, Ñ2 ins दुर्योधन उ° — [d]) K2 Ñ3 T1 G6 वि, K3 च; K4 Dn स, D5 -न्य (for स-) K0 स निपात्यता, Ñ1. 2 B Da G1 स(G1 -पि)निगृह्यतां, T2 G3-5 M वि(G2 पि)निहत्य त — After 26, K4 Ñ B D ins

1308* प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वित ।
स्पर्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदर ।
त तु सुप्त पुरोद्याने गङ्गाया प्रक्षिपामहे ।

27 K1 om 27 (cf v l 13) — [b]) B5 Dn D1 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — [c]) Ś1 प्रसक्त; D5 प्रगृह्य, Cd as in text K3 D5 T1 बधनैर्

28 K1 om 28[ab] (cf v l 13) Before 28, S (except G3) ins वैश° — [ab]) Ñ3 वि (for स) K0

C. 1. 4903 B. 1. 128. 20 K. 1. 127. 21

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ २८
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ २९
प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किंचिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलंकृताः ।
सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ३०
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ३१
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥ ३२
शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ३३
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ३४

D1 कृत्वा पाप (for पाप कृत्वा) K2-4 B5 S (except G3) पाप (for पाप) Ś1 K1-4 तत, T1 तथा (for तदा) — K1 resumes from 28cd — c) T1 °प्रेप्सु — d) K0 T1 भीमस्यास्य Ś1 K1 B3 महाबल

29 a) Ś1 जलविहार च — b) K0 D2 भारत — c) Ś1 K (except K0) Ñ3 B3 D चैल° — d) Ñ3 चित्राणि च म° — After 29, N ins

1309* सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रयवन्ति च ।
[Ś1 K2 Ñ3 B1 3 D1 5 °कोच्छ्राय ; K1 °कश्राय°]

K4 B D cont T G (with v l) ins in the course of an additional adhy given in App I (No 73)

1310* तत्र सजनयामास नानागाराण्यनेकश ।
उदकक्रीडन नाम कारयामास भारत ।
[(L 1) K4 ततस्ते रजयामासुर्नानारत्नैरनेकश — (L. 2) K4 तत्र वै (for भार°) Posterior half = 29b]

☞ St 30-43 of the const text are based on the (shorter) version as preserved in K (except K4) S For it, K4 N B D subst a longer (inflated) version, made up by an addition of more than 120 lines (interpolated at various points of our text as detailed below), including an additional colophon (cf App I, No 72) M has *none* of these additions, and shows almost complete agreement with K, but T G *do* include them, having incorporated the (inflated) version of B D (with v l) bodily as an *additional adhy* (App I, No 73) inserted in their text after the present adhy This (interpolated) adhy of T G *repeats naturally* the majority of lines comprising st 30-43, but generally with the sequence, omissions and readings of Ñ B D, S variants of the *repeated* lines, which have been ignored in these notes, must be sought in the passage itself, cited *in extenso* in App I (No 73)

30 K3 (hapl) om 30a-32d — a) Ñ B D T2 G M6-8 °कोट्या (Ñ1 2 B5 6 D1 °ट्यास्) त देश (B5 M5 तद्देश, D5 उद्दिश्य); T1 °कोट्यतर देश, M5 °कोट्या चोद्देश — b) Ś1 K1 फल (for स्थल) Ñ1 उपेयिवान् (for उपेत्य च) K0 Ñ3 तु, K3 M3 स°, K4 Ñ2 B D (except D1) ह (for च) — After 30ab, K4 Ñ B D ins a passage of 32 lines given in App I (No 71), this passage occurs, with v l., in T G in the additional adhy mentioned above (App I, No 73) — D5 om 30cd — c) Ñ B (except B5) D (D5 om) ते सर्वे (by transp), S (except M5) सर्वे च — d) K0 तनुवस्त्रा ; D2 शुचिवस्त्रै — Ñ B D (except D2 5) om 30ef — After 30, D5 *repeats* (with v l) lines 21-27 of passage No 71 given in App I.

31 K3 om 31 (of v l 30) — a) G5 द्वीपांते तु परि° — b) G3 कुरूद्वह M6-8 विहृत्य कुरुसत्तमा — c) Ś1 K1 °रायतनेष्वेव — d) Ñ3 वासमचोदयन्

32 K3 om 32abcd (of v l 30) — a) K4 क्षीणस्तु, B1 D4 खिन्नश्च — b) Ś1 K1 °माभ्यधिकास्तदा; K0 °मश्रमकर्शित, K4 °मादधिकस्तथा; Ñ1 8 °माभ्यधिकास्तदा; Ñ2 B1 6 D M8. 5 व्यायम्याभ्यधिक तदा; B3 °माभ्यसन तदा; B5 °मेभ्यधि° — D1 om. 32cd — c) Ñ B D (except D5, D1 om) तदा (for विभु.) — e) Ś1 वासार्यो; S वासार्थे (T2 °साय, G3 as in text) — f) D अवाप्य (for आरुह्य)

33 a) M5 6-8 शीतवात K3 Ñ B D2 D3 D1 4 M5 वात (for वास) Ś1 K0-2 4 स शीत (Ś1 पीत, K0 शीत) वासमासाद्य; D1 स तत्स्थल समासाद्य; D5 स शीत च समासाद्य — b) K0 मदनिराकृत — cd) Ñ B D (except D5) विपेण च परीतांगो निश्चेष्ट पांडुनदन

34 b) Ñ B D (except D2 5) स्वय; G3 शरै (for शनै) — After 34ab, S ins

1311* प्रमाणकोट्यां ससुप्त गङ्गाया बलिना परम् ।

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठज्जलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ३५
सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
कुपितैर्दंशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ३६
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ३७
प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ३८
भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३९
वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ४०
विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ४१

B 1 129. 39
K. 1. 138. 49

— ^{cd}) K4 Ñ B D मृतकल्पं तदा वीरं S भीमसेनं तदा राजन्बद्ध्वा प्राक्षेपयज्जले (G1 °न दृढं बद्ध्वा दुष्टात्मा प्राक्षिपज्जले) — K4 Ñ B D (Da om line 6, D5 om line 1) ins after 34 T G, with v l., in the course of an additional adhy (App I No 73)

1312* स निमग्नो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ।
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् । [5]
हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ।

[(L. 1) Ñ B Da जलस्यांतर् — (L. 2) D5 नागकुमारकैः]

After 1312*, K4 Ñ B D (except D5), which om 35^{c}–36^{d}, read 37, which is followed by 35^{ab}

35 =(var) 1 55 11 — ^{a}) M6–8 प्रबुध्य — ^{b}) S सर्वान् — वधनान् — K4 Ñ B D (except D5) om 35^{c}–36^{d} — ^{cd}) G5 बलात् (for जलात्) Ko 3 T2 G4 5 M भीमो भूयः (by transp) — After 35, D5 T G ins

1313* स विमुक्तो महातेजा नाज्ञासीत्तेन तत्कृतम् ।
पुनर्निद्रावशं प्राप्तस्तत्रैव प्रास्वपद्बली ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामुत्तस्थुः कुरुपाण्डवाः ।
दुर्योधनस्तु कौन्तेयं दृष्ट्वा निर्वेदमभ्यगात् ।

T1 G1–3.6 cont. M ins after 35

1314* समासाद्य ततः कांश्चिन्ममर्द च शिरांसि च ।
शिरोभिः शिरसा वीरः कृतवान्युद्धमद्भुतम् ।

(cf 16^{cd}) — G1 cont

1315* तथान्यदिवसे सुप्तं सर्पैर्घोराननैः पुनः ।
कुपितैश्च महाकायैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।

(the last pāda repeating 36^{b})

36 K4 Ñ B D (except D5) om. 36 (cf v l 35) — ^{d}) S (except T1 G1) °सन्धिषु (for °मर्मसु)

37 K4 Ñ B D (except D5) read 37 after 1312* (cf v l 34) Da om 37^{ab} — ^{b}) Ko D5 सर्वमर्मसु पातिताः — ^{c}) S त्वचं न चास्य — After 37, K4 Ñ B D read 35^{ab}

38 Ñ1 2 B (except B6) om 38^{cd}, Ñ3 om 38^{cd}–42 Dn om 38^{cd}–41, D1 om. 38^{cd}–43 — ^{ab}) S प्रबुद्धो भीमसेनस्तान् K4 Ñ B D पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः — K4 Ñ B D ins after 38^{ab} a passage of 96 lines given in App I (No 72), which includes an additional colophon, this passage occurs in T G also in the course of the additional adhy (App I, No 73) — ^{cd}) Ko अग्रहस्तेन; G6 वाम°, Cd अप° (as in text) G1 सूतं च दयितं तस्य व्यपहस्तेन ज°. — B1 3–5 ins after passage No 72 of App I B6 D5 ins. after 38 T G (with v l) in the course of the additional adhy (App I, No 73)

1316* धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ।

G1 ins after 38

1317* ताडितस्तेन सूतोऽपि ययौ स यमसादनम् ।

S ins after 38 (G1, after 1317*)

1318* तथान्यदिवसे राजन्हन्तुकामोऽत्यमर्षणः ।
बल्लेन सहामन्त्र्य सौबलस्य मते स्थितः ।

[Cf 1319* — (L 1) T2 G3.4 6 हर्तुकामो, M6–8 गन्तुकामो — (L 2) T1 G1 2 M6–8 सौब°, G3.4 पट° (for बल°)]

39 Ñ3 Dn D1 om 39 (cf v l 38), B1 D5 om 39–41 — ^{a}) Ñ1.2 ततो दुर्योधनस्तस्य — ^{b}) G1 घोरं; G3 ततः (for पुनः) T2 G4–6 प्रक्षेप° Ko पुनश्चिक्षेप तद्विषं — ^{c}) S (except M5) °कूटं विषं — ^{d}) K4 Da G4 Cd सभृतं, G3 सुभृशं S (except M5) रोम°

40 Ñ3 B1 Dn D1 5 om 40 (cf v l 38, 39), T2 G4–6 om 40^{ab} — ^{d}) B (B1 om) Da M5 अविकार

41 Ñ3 B1 Dn D1.5 om 41 (cf. v l. 38, 39) — ^{a}) T1 G1 नास्य°, T2 G4–6 M5 नाभ्य° (for न ह्य°). — T2 G4–6 om 41^{cd} — ^{c}) N1.2 G3 M5 Cd °संहनन. Ñ1.2 तस्माद् (for भीमस्) — ^{d}) Ko तदा (for ततः) K3 न तथ्यजरयत्ततः ; Ñ1 2 अजरत्स वृकोदरः, G1.2 तस्मा-

C. 1 5093
B. 1 129. 40
K. 1 137 51

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स पाण्डवान् ॥ ४२

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

जनमेजय उवाच ।
कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।
पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २

न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ॥ ३

अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४

दारयत् तत (G2 तदा), M तस्मादजरयत्तत — After 41, T G ins

1319* ततोऽन्यदिवसे राजन्हन्तुकामो वृकोदरम् ।
सौबलेन सहायेन धार्तराष्ट्रोऽभ्यचिन्तयत् ।
चिन्तयन्कालमच्छिद्रं दिवारात्रिमतन्द्रित ।

42 Ñ3 D1 om 42 (cf v 1 38) — a) K3 सुयोधन — cd) =1 129 2cd (see below) — c) T G (except T1 G1 2) °रभ्युपायैस् B (except B5) Da ते (for तान्) — After 42, T G ins

1320* न जज्ञिरे तु तद्वृत्त पाण्डवा मन्दचेतस ।
[T1 G1 °धा ऋजुबुद्धय]

43 =1 129 3 — D1 om 43 (cf v 1 38) — a) Da Dn3 D2 4 तान्सर्वान् — b) Ś1 K1 2 Da अमर्षिता ; Dn3 D4 नरर्षभा (for अरिंदमा) — c) Ko समावन; K1 तद्भावन; K3 उद्घाटन; B6 उच्चारण, Cd as in text — K4 Dn D2 4 ins after 43, D1, after passage No 72 of App I

1321* कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।
गुरुशिक्षार्थमन्विष्यन्गौतम तान्न्यवेदयत् ।
शरस्तम्बसमुद्भूत वेदशास्त्रार्थपारगम् ।

K4 Dn3 D2 4 cont

1322* राज्ञा निवेदितास्तस्मै ते च सर्वे ह्यधिष्ठिता ।

Dn1 cont Dn2 n3 D1 ins after 1321

1323* अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेद कृपात्तु ते ।,

a line which likewise concludes the additional adhy ins in T G after the present adhy (App I, No 73)

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ1 2 B1 Dn1 n3 D5 T1 संभव — *Adhy name* K3 दुर्योधनामर्ष ; Ñ1 2 भीमप्रत्यागमन; Ñ3 अन्योन्यक्रीडा; Da भीमसेनस्य कालकूटदान; G1 भीमसेनरसप्राप्ति ; M6-8 दुर्योधनवैरोद्भव — *Adhy no* (figures, words or both) B1 125, Dn3 128, D4m 129, T1 121, T2 G 72, M 71. — *S'loka no* Dn3 40, Dn 38, M3 37 — *Aggregate s'loka no* Dn3 5117

After adhy 119, T G ins an additional adhy given in App I (No 73), see note under 29 above

120

1 Ś1 Ko 1 S om उवाच — a) Ko 3 4 D5 यथान्याय (K3 °य्य); Ñ B Da Dn D1 2 4 G5 6 मम महान्; Cd as in text — c) Ko T1 G (except G5) M5.8 जात ; M6-8 जात (for जज्ञे) — d) Ñ2 B (except B1) Da1 Dn वा (for च) D5 T1 G1 4 M om च G2 3 कथ शस्त्राणि Ś1 लब्धवान्

2 Ś1 Ko 1.3 D3 5 S om उवाच — b) N (incl Cd) G5 6 M3 (*sup lin*) गौतम (for नाम°) — c) D1 4 महाबाहो — d) Ś1 K3 T1 G2-4 किल शरै सह (T1 G2.4 विभो; G3 वने); K1 3 4 स तु शरै सह; D2 शरशरैर्विभो; M (except M3) सहचैरैर्विभो Ko स हि जात शरै सह

3 b) M6-8 मतिरजायत — d) D5 °र्वेदे च भारत

4 a) G1 2 वेद — b) N1 2 B (except B1) D (except D1) ब्रह्मचारिण — c) K4 B5 G3 स तथा (by transp), G2 स तदा; G6 तथा च K4 तपसो वेद;

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ११
स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ १२
शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३
मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४
धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ।

C. 1 5085
B 1 130. 16
K 1. 140. 16

Ñ1 तापसो° — ^{d}) Ś1 K0 1 D5 M6–8 च (for ह) K2 4 Da G2 5 M8 5 °ण्यवासवान्

5 ^{c}) K0 तत सताप° — ^{d}) G3 8 M हि (for स)

6 ^{a}) Ñ1 2 B8 6 Dn D2 जानपदीं, Ñ8 G4 °पर्दी, T G1. 2 5 M °वर्ती, G6 जलावर्ती — ^{b}) K1 महेश्वर॰, Da नरेश्वर — ^{d}) T G (except G6) भारत (for कौर°)

7 ^{a}) Ñ1 2 B D (except D5) सा हि गत्वा K0 8 Ñ B D (except D5) G1. 2 6 M आश्रम (D2 °मे) तस्य (G °त्र); T1 अब्रवीत्तस्य — ^{b}) Ś1 रम्य चैव; K0 D5 M6–8 सुरकन्या, K1 2 4 सुरम्य वै (K2 च, K4 सा), K8 सुष्टु रम्य, Ñ1 वसनीये, Ñ8 M8 सुरमण्य, D2 T1 रमणीये — ^{c}) T1 °र्योणरत S दृष्ट्वा (for बाला)

8 ^{a}) T1 G1 एकवासस — D1 (hapl) om 8^{b}–9^{c} — ^{b}) T1 G2 8 मुनि (for वने) — ^{d}) Ñ उत्फुल्लहृदयो, B6 Da Dn D4 प्रोत्फुल्ल°; D5 अफल्लु°

9 D1 om 9^{abc} (of v l. 8) — ^{a}) K0 2 Ñ1 धनुश्चापि, K1 °श्चैव, K8 ततो धनु , K4 धनुस्तद्धि. Ñ1 B6 Da Dn D4 5 M (except M5) शरास्तस्य; G8 4 शरश्चास्य Ñ2 B1 8. 5 D2 धनुश्च सशर तस्य — ^{b}) Ś1 M6–8 प्रपतद्, K0 8. 4 T G (except G2) M5 प्रापतद्; N1 2 B1 8 5 Da1 Dn1 n8 D2 अपतद्; Ñ8 पातयद् B6 Da2 Dn2 D4 5 om प्र — ^{c}) K0 Ñ2 B5 Dn D5 अपि (for अस्य) S सहसा (for तां दृष्ट्वा)

10 ^{b}) Ñ3 Dn D1 समर्थनात् — D5 om 10^{cd} — ^{c}) T1 M6–8 उपतस्थे, Cd as in text — ^{d}) Ś1 K (except K8) D4 T1 G4 5 च; M6–8 हि (for ह)

11 ^{a}) K1. 3 Ñ B (except B6) Da1 Dn D1 2 T1 G1 3 6 M यस्तस्य; G8 यत्तस्य G2 8 तपसा Ś1 K1 अरण्ये (for राजन्). — ^{b}) Ñ2 B3. 5 D1. 5 T G M6–8 समजायत, B6 Da Dn D2 4 M3. 5 °द्दश्यत — K1 (? hapl) om 11^{cd} — ^{c}) G2 8 अथ (for अस्य) T2 G5 6 सुस्राव रेतोस्य तत — ^{d}) Ś1 K2 4 Ñ D1. 2 4 5 G3 तन्नान्वबु° — After 11, D5 reads 15^{ab} (v l त्यक्त्वा for दृष्ट्वा), repeating it in its proper place

12 ^{a}) K0 2 4 आश्रमपद T1 G1–3. 6 चापि; T2 G4 5 स्वस्य, M चैव (for तं च) — ^{b}) T2 G4 5 तत (for मुनि) K0 2 4 गौतमोप्सरसं च ता (K0 °स मुनि॰) — ^{c}) T2 G4 5 °म रेत स्कन्न च — ^{d}) Ś1 K (except K8) Ñ B (except B6) Dn D1 2 5 च (for ह)

13 ^{a}) Ś1 K1 D5 निपतित, G5 तु पतित — ^{b}) K2 द्विधा वै तद्भवन्नृप — After 13^{ab}, T2 G5 ins 1324* — ^{c}) K8 तत्र, T1 G2 तस्या, G8 तस्मात् (for तस्य) K2 अपि, K4 आशु, T1 G2 8 तन् (for अथ) — D4 (marg *sec m*) S ins after 13 (T2 G5, after 13^{ab})

1324* महर्षेर्गौतमस्यास्य आश्रमस्य समीपत ।
[D4 ह्याश्रमस्य महीपते]

14 ^{a}) K0 G2 8 चरतो राजन् — ^{b}) Some N MSS शातनो D5 G4 5 च (for तु) — ^{c}) G8 कश्चित्त्वेत नरोरण्ये — ^{d}) K0 तद्ददर्श ह, K8 D5 समपश्यत

15 For D5 cf v l 11 — ^{a}) T1 धनुश्चासदृश; M5 धनुश्च हि शर॰ Da दृष्ट — ^{b}) B3 (m as in text) 6 Da °जिनाम्बर — ^{c}) Ś1 K1 विवस्य, K2 G2 8 अव(G8 °प)श्यं, Ñ ज्ञात्वा वै, T2 G5 व्यवस्य(G6 °स)न् B (except B8) D (except D5) ज्ञात्वा द्विजस्यापत्ये वै (Dn2 °स्य चापत्ये) — ^{d}) Ñ1. 2 B5 6 D2 4 °वेदानुगस्य; D5 °वेदान्वितस्य; Cd as in text Ś1 K1 त; Ñ1. 2 B1. 5 6 D (except D5) ह; T G च, M वै (for तत्) B8 धनुर्वेदविदस्तथा — ^{e}) K2 8 B3. 5 D (except Dn2 D4) T2 G (except G1) राज्ञो. K4

C. 1 5083 B. 1 130. 15 K. 1. 140. 15 स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ १५
स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १६
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १७
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १८
निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।
आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ १९
चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २०
ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ।
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।
इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ १
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।

राज्ञे सदर्शया° — f) T1 सश° मिथु° (by transp) K0 शतनो (for सश°) Ś1 G3 तथा; Ñ1.2 B D धनु, T1 तत (for तदा)

16 a) T2 G1.3 स तन्मिथुनमादाय — b) Ñ B1 Dn D1.3 T G च; M3.5 अति; M3 (sup lin) 6–8 तु (for अथ)

17 a) Ś1 K1 तौ सम वर्ध°; K0.3 स तत्सवर्ध°; Ñ3 तत्सर्वं पर्ध° — b) Ś1 सस्कार चाप्य°, K1 सस्कारैश्चापि यो°; T2 G1.3 °रैश्चाप्ययूयुजत् — After 17ab, K4 Ñ1.2 B D (except D5) ins

1325* प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुन गौतमस्य तत् ।

— S reads 17cd after 19 — c) T2 G1.3 कृपोपि च (for गौतमोऽपि) Ś1 K1 Ñ1.2 तदोपेत्य, K3.4 Ñ3 B D ततोभ्येत्य, S तदा राजन्

18 a) Ś1 धर्मया, K3 T2 G1.3 परया (for यन्म°) G1 °या यन्महाराज — b) B3 (m as in text) Dn D1 अपि (for इति) — After 18, S ins

1326* तस्मात्कृप इति ख्यात कृपी कन्या च सामवत् ।

19 a) K0.3 Ñ B D गोपितौ (D5 सहितौ); S पितापि (T2 G3 स पिता) — b) B1.3 Dn D1 समविंदत — c) Ś1 K3 Ñ B1 Dn D1 आगत्य K0.3 Ñ B (except B1) D तस्मै, K3 चापि; M (except M3) चास्म T2 G3 चास्त्रादि; G2.4 M (except M3) गोत्रादीन् — After 19, S reads 17cd

20 Ś1 K1 D1 T1 (hapl) om 20abcd — b) K3.4 Ñ B1 Dn2 D1 शस्त्राणि, B1 Dn1 n3 G1 शास्त्रा° (for अस्त्रा°) — c) T2 G1.3 °नास्य चाख्यात — d) K0.3 B3 तथा; T2 G1.3 M3.5 पिता (for तदा) — After 20cd, D3 ins

1327* कृपश्च सहरात्रेण धनुर्वेदपरोऽभवत् ।

— e) G3 अचिरेणैव — After 20, D2.4 S ins

1328* कृपमाहूय गाङ्गेयस्तव शिष्या इति ब्रुवन् ।
पौत्रान्परिसमादाय कृपयाराधयत्तदा ।

[(L 2) D3 M6–8 °समाहूय; T1 G3 °समाधाय D3 °कल्पयत्तदा]

21 a) Ñ1 °भिजग्मु K0 T1 G2.3 ते सर्वे (by transp) — d) Ñ2 Dn D1 °वा सह यादवै, Ñ3 °वाश्च महारथा — e) Ś1 K1.2 नृपाश्चैव, G3 तथा चान्ये. — After 21, D3 (marg sec m) S ins

1329* कृपमाचार्यमासाद्य परमास्त्रज्ञता गता ।

Colophon om in Dn G3. — *Major parvan* T2 G1.4–6 M समव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0.2–4 Ñ1.2 B3 D5 T1 सभव — *Adhy name* Ñ3 अस्त्रशिक्षा; B1 कृपाचार्यसभव, Dn D1 M3.5–8 कृपोत्पत्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) B1 126, D4m 130, D5 31, T1 122, T2 G1.2m 4–6 73, M 72 — *S'loka no* Dn 23, M3 24

121

1 Ś1 K1.2 Dn2 S om उवाच (G2.5 M3 om the ref) — a) Ñ1 D4 °पार्थ K3 transp विशे° and ततो भीष्म° — b) K1.2 पुत्राणां, B3 पौत्रा° T2 G1.3 हितकाम्यया

नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २
महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ ३

तस्या वायुः समुद्भूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।

C 1 5106
B 1 130 38
K. 1 140. 39

— d) Ś1 K1 T1 G1 वीर्यसत्तमान्, K2 G2 वीर°, Ñ1 प्राज्ञ° 2 a) Ñ2 नाल्पवीर्यामहाभागान्, D2 5 °धीर्योम°, T1 G2 3 °धीस्तु म°, T2 G4 5 नानृषिर्नां — b) K0 T1 G2 3 °नानार्थे°, Ñ2 D (except D2 4 5) नानस्त्र°, T2 G4 5 नावेदपारग — c) T2 G4 5 नादेशदर्शी, G6 नावेदसत्वो, Cd as in text — After 2, K4 Ñ B D ins

1330* इति सचिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्तम ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ।
शास्त्रत पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषा वर । [5]
प्रतिजग्राह तान्सर्वाञ्शिष्यत्वेन महायशा ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषत ।
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदा ।
बभूवु कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजस ।

K4 Ñ B D cont S (except T2 G5, all om lines 2–3) ins after 1338* (G2, after 6^{ab})

1331* जनमेजय उवाच ।
कथ समभवद्द्रोण कथ चास्त्राण्यवाप्तवान् ।
कथ चागात्कुरून्ब्रह्मन्कस्य पुत्र स वीर्यवान् ।
कथ चास्य सुतो जात सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तम ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण प्रकीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
गङ्गाद्वार प्रति महान्बभूव भगवानृषि । [5]
भरद्वाज इति ख्यात सतत संशितव्रत ।
सोऽभिषेक्तु ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।

[D5 T1 G1–4 6 M om उवाच — (L. 1) K4 T1 G2–4 transp समभवत् and द्रोण G6 M कथ द्रोण समुद्भूत K4 T1 G1 3 4 6 om च M6–8 कथमस्त्राणि चाप्त° — (L 2) Ñ1 3 कथ चागच्छत कुरून्कस्य etc — (L 4) B5 स्रोतु, T1 G1 3 4. 6 M ब्रह्मन् K4 B1 (m as in text) तपोधन, D5 प्रकीर्तित T1 G1–4 6 M निखिलेनानुवर्ण्यतां (M5 5 °वर्णित, M6–8 °कीर्तय) — D2 5 T1 G1–4 6 M om उवाच — Lines 5–7 recur (with v 1) below in adhy 154 — (L 5) T1 G1–4 6 M बभूवर्षिर्महातपा — (L 6) T1 G1–4 6 M महाप्राज्ञो (for इति ख्यात) T1 G1–4 नियत (for सत°) — (L 7) D5 G6 M गतो D5 T1 G1 2 4 M °मेव गता T1 G1 2 4 M सर्ती (for नदीम्)]

— After 1331*, S (except T2 G5) *repeat* 3^{c}–4^{b}

☞ Many of the foll st recur (often with v 1) in adhy 154

3 Ñ D1 om 3^{ab} — ab) B D (except D2, D1 om) T2 G5 6 महर्षिभिर् G1–3 transp भर° and हवि°. G2 3 [ऽ]भवत् (for चरन्) K4 तदा (for पुरा) S (except T2 G5) repeat 3^{c}–4^{b} after 1331* — c) T G1 2 (both second time) 4 5 M3 5 तत्र (for साक्षाद्) — d) G2 °गता° (for °प्लुता°) — After 3, N (except Ñ B1 Da D1 2) ins

1332* रूपयौवनसपन्ना मदद्दप्ता मदालसाम् ।

[B3 °सपूर्णां Ś1 K1 °दृष्टा, K0 D5 अनाधृष्यां; K2 4 D4 °धृष्टां, K3 मदाविष्टा]

4 S (except T2 G5) repeat 4^{ab} (with 3^{cd}) after 1331* (of v 1 3) — a) Dn D1 पुनर्; G5 वास (for वायु) Ś1 K1 समाधूतो, K0 2–4 Ñ1 B3 6 Da1 D4 T2 G3–6 M3 5 समुद्धृतो, Ñ2 B1 5 Dn D1 2 T1 (first time) G1–4 6 M (all second time) नदीतीरे, T1 (second time) °द्धृत, G1 (first time) °द्धृये, G2 (first time) °द्धृते — b) Ś1 K1 व्यपकृष्टवान्, K0 समकर्षत, K3 समकर्षयत्, Ñ1 2 B Da D2. 4 T1 (second time) G1–3 (all first time) पर्य°, Ñ3 पर्यवार्य°, Dn D1 पर्यवर्त°, D5 °कर्षयत्, T1 (first time) ह्यहरत्तदा, T2 G5 प्रत्य°, G1–4 6 M (all second time) व्य(G1 व्या)हरत्तदा — G1 ins after (the first occurrence of) 4^{ab}

1333* तद्वस्त्रदर्शनादस्या रागोऽजायत चेतसि ।

— K4 Ñ B D ins after 4^{ab} S (except T2 G5), after the *repetition* of 4^{ab} (of v 1 7)

1334* व्यपकृष्टाम्बरा दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे तत ।
तत्र ससक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमत ।

[These lines recur (with v 1) in adhy 154 — (L 1) K4 S (except T2 G5) om वि- — After the prior half, G1 ins

1335* रम्यगुह्यस्थला नृप ।
पीनोत्तुङ्गकुचा दृष्ट्वा

— (L 2) T1 G1–4 तस्या]

— After 1334*, S (except T2 G5) repeats 4^{c}–5^{b} (with v 1) — c) D1 ततो रेतश्च चस्कद, S रागाद्रेत प्रच(T2 सम)स्कद (G1 °दे) — d) Ś1 K1 2 G1 त (for तद्) Ś1 K1 4 G3 आददे, G5 आदधत् Ñ1 3

C. 1. 5100
B. 1. 130. 29
K. 1. 140. 29

अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ६
अग्निष्टुज्जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ७
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ८
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ९
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ १०
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ।
शारद्वतीं ततो द्रोणः कृपीं भार्यामविन्दत ॥ ११

द्रोण्यां तद(Ñ3 °सृ)पिरादधे Cd cites द्रोणे [In the repetition of 4cd, S has the following v l — c) S (except T2 G5) दृष्टस्य रेत प्र(T1 G2 M1 3 प्रा)स्कन्नं — d) T1 G2 M6-8 तु (for तद्) T1 G1 M8 °दृदं]

5 For S cf v 1 4 — ab) Ñ B1 2 3 Da Dn D1 2 3 T1 G2 3 तत (for तस्मिन्) Ś1 K1 transp समभवत् and द्रोण Ñ1 2 B6 D4 तत स्त(B6 D4 तस्मिन्नि)पतिते शुक्रे द्रोण समभवत्तदा [In the repetition of 5ab, S has the following v l — S (except T2 G5) तत (for तस्मिन्) and कुमारो (for कलशे) M1 2 तेजसा (for धीम°)] — c) D3 अध्यायिष्ट; T1 अध्यगेष्य; T2 G4 5 °गच्छत्; G1 2 °धीष्ट, G3 °दिष्ट G1-3 च (for स) — After 5, T1 G1-4 ins

1336* अग्नेरस्त्रमुपादाय यदविंदेद काश्यप ।
अध्यगच्छद्भरद्वाजस्तदस्त्र देवकारितम् ।

[(L. 2) T1 ततस्त (for तदस्त्र) G1 देवकार्यत]

6 a) Ś1 K1 4 Dn D1 °वेश; Ko T1 G3 4 6 M °वेश्ये; Ñ1 वेश्यात्; D2 °वेश्यो, D3 अग्नेरेय; G2 अनिर्देश्य Ko T1 G1 4 M °भागे; K1 Ñ1 Da °भाग; D2 3 G2 3 6 °भाग; T2 G5 °रमान — b) G2 3 महायशा (for प्रता°) After 6ab, G2 ins 1331*, followed by a repetition of 3c-4b (of v 1 2) — G3 om 6c-7d — c) S (except T2 G5, G3 om) प्रत्यवेद° — d) K1 3 Ñ2 3 B D अस्त्रमस्त्रविदां (D1 अस्त्रविद्याविदां; D5 °मस्त्रभृतां); T2 G3-6 अस्त्रधर्म°

7 G3 om 7 (cf v 1 6) — a) Ko Ñ B1 3 6 D अग्नेस्तु जात; K3 अग्निष्टजात, K4 °ष्टु नाम; B2 मिमजात; T1 G1 2 4 वनिष्ठजात (G3 4 °त); G6 M अग्निष्य(M1 2 °ष्या)जात T2 G5 अग्निवेश्यस्माद्द्रोण (cf 1337* below) — After 7a, T1 G1 2 4 6 ins

1337* भ्राता भ्रातरमन्तिके ।
अग्निवेश्यस्माद्द्रोण

— T2 G5 om 7bc — b) M भ्राता भ्रातरमतिके (cf. 1337* above) — c) Ś1 K4 D2 °द्वाजस्, Ko T1 G1 M °द्वाजे; K1 °द्वाजा; K2 D1 G3 भरद्वाजस्; K3 D4 भर° Ś1 ततोमे°, K1 तमाझे°; G1 M स चाग्ने°, G4 समुग्ने° — d) Ś1 K1 2 4 अस्त्र तत्; Ko तदस्त्र G2 प्रत्यचो°; M3 (sup lin.) प्रत्यये° — After 7, S (except T2 G5 3) ins

1338* स ध युक्तो गुरुरिह यदीच्छेत्कृपण सुखम् ।
भीष्मोऽप्यल्पदेय स भारद्वाजपरीप्सया ।

Thereafter, S (except T2 G5) ins 1331* (of v 1 2), which is followed by (a *repetition* of) 3c-4b (q v), then follows 1334*, and finally (a *repetition* of) 4c-5b (q v)

8 a) Ś1 K1 D2 G6 भार° T1 G2 3 हि (for च) — G3 om 8c-9d

9 G3 om 9 (of v 1 8) — b) Ko 4 B D (except D1 2 4) T1 (*sup lin* as in text) पार्थिव (D5 °व); G2 वर्धित (for पार्ष°)

10 a) G1 तस्मिन् (for ततो) T2 G4 5 काले च (for पृष°) — b) Ko पार्थिवो°, D5 पार्षतो°; G6 क्षत्रियो° (for द्रुपदो°) — c) Ko Ñ1 3 B Dn3 D2 4 G3 4 पञ्चाले° B2 महाराज — d) Ś1 K1 2 4 Dn3 D5 नरर्षभ (*or* °भ); K3 °श्वर; T2 G1 5 महेश्वर°

11 a) B1 Da D4 हि (for ऽपि) G3 धर्मात्मा (for भग°) — b) G2 अध्यरोहत G3 तत; M1 तथा — After 11ab, Ñ B D ins

1339* तत्रैव च वसन्द्रोणस्तपस्तेपे महातपा ।
वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिष ।

[(L 1) D3 तदा तत्रैव स द्रोण — (L. 2) Ñ1 2 B6 Da D4 °वेदांगतत्त्वज्ञ; Ñ3 B1 2 5 D1 3 °वेदांगविद्विद्वान्] — c) G5 तत्र G4 5 पित्रा नि° — d) Ś1 B1 T1 G1 M1 पुत्रलाभान्; K3 °भायान् S (except T2 G4 5 M1) यशस्विनीं — f) Ś1 K (except Ko) D5 अथ; T1 G1-3 कृपीं; T2 G4-6 M तदा Ñ B D (except D5) transp द्रोण and भार्यां G3 भार्यां (for द्रोण). Ñ3 कृपात; T2 G4 5 कृपां Ñ B D (except D5) [ऽ]न्वविंदत (B5

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ १२
स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ १३
अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ १४
सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १५
स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ १६
वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ १७ C 1 5124 B 1 130. 58 K 1 140 60

°न्वपद्यत) T1 G1-3 अविंदत (G1 °त्ता) महायशा
12 ^{a}) Ś1 K1 3 D5 वेदे (for धर्मे) — ^{b}) Ñ1 शमे, T1 G2 यमे T1 G2 3 नियता, G1 निरत Ś1 K1 4 Ñ3 B1.5 Dn G4 6 रता, K0 3 D5 रत, T1 G1-3 सदा — ^{c}) K0 D5 सालभद्, K2-4 लेभे च B5 गर्भं (for पुत्र) — ^{d}) S अच्युत (for एव च)
13 ^{c}) G2 3 जातमात्र तु त भूतं — ^{d}) T1 °क्षगम°, T2 G4 5 °रिक्षे तदाग्र°
14 ^{a}) K3 G1 2 अश्वस्यै°, K4 अश्वचचास्य Ś1 K (except K3) D4 5 M3 5 यत्थाम, T G यद्वाम (T1 °ध्वान) — ^{b}) K1 मरुत्ता, G1 दिशश्च (for नद°) — ^{cd}) K1 च, T2 G4 5 इति, G1 अथ (for एव) Ś1 K1 2 4 D5 transp बाल° and नाम्ना K0 लोकेय, T2 G4 5 नाम्ना वै (for बालोऽय) G1 तेन (for तस्मात्) T2 G4 5 प्रख्यातोत्र महारथ (G5 भविष्यति)
15 ^{a}) T2 G4.5 पुत्रेण T1 G2 3 अनेन (for तेन) Ś1 T2 संप्रीतो — ^{b}) K0 B3 T1 G1.2 3 भर° Ś1 K1 2 Ñ3 T2 G1 4 5 तदा; D5 G2 तथा — ^{c}) Ś1 D4 प्रवसन्, K3 T2 G4 5 चावसद्
16 ^{a}) K1 शुश्राव च Ś1 K1 महाभाग — ^{b}) K2 Ñ1.3 B3 °तप, Ñ2 D2 °तप, D5 अनुत्तम — After 16^{ab}, K4 Ñ2 B D (except Da, D2 4 marg sec m) ins
1340* सर्वज्ञानविद विप्र सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
[Ñ2 B3 5 D2 °शस्त्रविदां K4 धर्मशास्त्रविशारद]
— ^{d}) K4 D4 G1 सर्वत — After 16, K4 Ñ B D (D5 om lines 1-2, 7, 9-10) S (om lines 7 and 10) ins
1341* स रामस्य धनुर्वेद दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह ।
श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ।
तत स व्रतिभि शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपा ।
वृत महाबाहुर्महेन्द्र पर्वतोत्तमम् ।
ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपा । [5]
क्षान्त दान्तममित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम् ।
ततो द्रोणो वृत शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् ।
आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरस कुले ।
निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।
ततस्त सर्वमुत्सृज्य वन जिगमिषु तदा । [10]
[(L 1) K4 चासकृत् (for चैव ह) S °वेंदे दिव्येषु विविधेषु च — After line 1, G1 ins
1342* शस्त्रास्त्रेषु च निष्णात श्रुत्वा तत्र समागतम् ।
— (L 2) G1 सोप्यस्त्रेषु, G2 3 श्रुत्वात्मनो, G6 दिव्यास्त्रेषु, M °स्वास्त्रेषु K4 चाभ्यसन (for तेषु मन) S मतिं (for मन°) K4 °स्त्रे तथानघ, S °स्त्रेषु कौशल (T2 G5 °स्त्रे तदानघ) — (L 3) K4 तत शिष्यैस्तु व्रतिभि , S °त समानव्रतिभि° — (L 4) T2 G5 महेंद्र वै, G3 भरद्वाजो T2 G5 द्रोणश्च (for महेन्द्र) K4 धरणीधर, Ñ1 B6 Da1 D5 पर्वतोपम, S वसुधाधर — (L 5) T1 G1-3 महायशा , T2 G4 5 प्रतापवान् — (L 6) T G क्षत्रघ्न तममित्रघ्न (T1 °घ्न तमज वीर, G2 क्षत्रियघ्नमज घोर; G3 °घ्न तमज घोर) — (L 7) K4 °ष्यैर्जामदग्न्य समभ्ययात् — (L 8) K4 सगम्य चा°, Da आचक्षावा°, D1 4 आचख्य चा°, D5 आचख्या°, S स रामाया° K4 T1 G2 M °रसे, D5 T2 G5 °रसां — (L 9) S (except G3 M6-8) °वेद्याङ्गिरसो भू° T G M3 5 अस्य, M6-8 अपि (for चैव)]
— S ins after line 9 of 1341* K4 Ñ B D, after 17 (D5, after line 8 of 1341*)
1343* तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दन ।
स्वागत ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।
एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वच ।
[(L 1) G5 ततो ब्रह्मन् B3 Da D4 5 महात्मान, S महातेजा (°जा or °ज) D5 क्षत्रियै कुलमर्दन; S क्षत्रहा विप्र(T2 G4-6 द्विज)सत्तम (G1 M3 5 °म) — (L 2) S स्वागत कुशल तेस्तु किमिच्छसि महाद्युते (G1-3 °तप) — Before line 3, T2 G5 6 ins वैश — (L 3) S स (for तु) Ñ1 तत , G2 सुत (*sup lin* वच), G6 द्विज]
— In K4 N B D (except D5), 1343* is followed by 1345*
17 S om 17^{ab} (G1 om 17) — For 17^{ab}, K4 Ñ B D (except D5) subst जामदग्न्य महात्मान भारद्वाजो ब्रवीदिद, and thereafter ins
1344* भरद्वाजात्समुत्पन्न तथा त्व मामयोनिजम् ।

C. 1. 5127
B. 1. 130. 61
K. 1. 140. 63

राम उवाच ।

हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किंचन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ १८
तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ १९
शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ २०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ २२
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

[B1 3 D2 4 वेषाम्; B3 धनम्; B6 वेमाम्; Da च माम्] — cd) Ñ B Da Dn D1 3 4 द्विजोत्तम (B3 D2 महामते); D5 G2 3. 6 M3 5 द्विजर्षभ T2 G4 6 सम्राप्त वसुकाम (T2 °कामान्) मां वेत्तुमर्हसि सुव्रत (T2 °त) — After 17, K4 Ñ B Da Dn D1 3 4 ins 1343*, which is followed by

1345* राम प्रदत्तां वेद दित्सन्त विविध वसु ।
अह धनमनन्त हि प्रार्थये विपुलव्रत ।

— Thereafter K4 repeats 17cd (with v l)

18 K1 T G1 4-6 M om उवाच G2 जामदग्न्य ; G3 जामदग्नि — ab) K6 transp मम and वसु K6 3 B1 m D2 किंचित S हिरण्य यद्वो रूप्य (T1 G4 °चोप्यर्यं; M3 5 °यो रौप्य) K3 S यच्चान्यद् (K3 विद्यते; T2 G4 5 यच्चापि) वसु किंचन; Ñ3 Dn D1 6 वसु किंचिदिह स्थित — d) Ś1 I 3 Dn D1 दत्तं (for दत्तं)

19 a) G1 द्विजेन्द्र वसुधा दे°; M6-8 °य वसुमती — b) K1 सपर्वता — c) Ñ S काश्य° — d) K2 सर्वा (for कृत्स्ना) Ñ3 सागर°

20 a) D4 T2 G4 5 °मेवात्र — b) Ñ1 2 K3 Dn D1 S (except T2 G4 5) मम (for मया) K3 T2 G4 5 एतद् (for इदम्) Ś1 K1 परिरक्षित (for अवशे) — c) M3 5 समग्राणि (for महा°) — After 20cd, all MSS except Ś1 K0-3 D4 ins

1346* अस्त्राणि वा शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।

[Ñ1 3 B1 m 3 6 Da D1 वरमेतद्; B1 धनमेतन S मत्तस्त्वाणि वा पुन]

— After 1346*, T2 reads 23ab, repeating it in its proper place — f) T1 G4 क्षिप्र; T2 G4 मत्त (for तुभ्य) K0 4 Ñ1 3 S यद्भ्य; K3 4 D2 यदीदि (for वदा°) S (except T2 G4 5) मां (for तत्)

21 K1 S om उवाच; T1 द्रोणाचार्य उ° — a) B1 शस्त्रा° Ś1 K1 3 4 च (for मे) G6 समग्राणि — b) K1 भारत; Ñ3 T2 G4 5 सर्वश — After 21, B1 ins a passage of 9 lines given in App I (No 74) — D1 (marg sec m) S ins after 21 (T2 marg , after 23)

1347* एतद्वसु वसूनां हि सर्वेषां विप्रसत्तम ।

22 All MSS except K3 Ñ3 Dn3 D5 T2 G4-6 om वैश° उ°; K3 T2 G4-6 om उवाच — G4 om 22cd — c) Ñ1 T1 G3 M3 5 °हस्य व्रत; D1 °हस्यान्वित — d) T1 °द विशे°

23 T1 reads 23ab after 1346* (of v l 20) repeating it here — a) Ñ3 D2 G3 8 च; G1 स (for तु) K0 तस (for तु तत्) — b) Ñ2 B1 6 T1 G3 M कृतार्थो B1 हि द्विजोत्तम (for द्विज) — d) G3 8 °म द्रुपदात्मज — After 23, T2 marg ins 1347*

Colophon om in T2 G5 — *Major parvan* G1-4. 6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0 1 4 Ñ B3 5 Da Dn D2 5 T1 संभव — *Adhy name* K0 द्रोणोत्पत्ति ; K0 द्रोणस्य दिव्यास्त्राप्ति ; Ñ1 3 द्रोणस्य भार्गवादस्त्रप्राप्ति ; M द्रोणास्त्रपरिग्रह — *Adhy no* (figures, words or both) B1 127, Dn3 120, D1 m 131, T1 123, G1 3 4 6 74, G3 M 73 — *S'loka no* Dn1 63, Dn2 62, Dn3 61, M3 37 — *Aggregate s'loka no* Dn3 5134

122

1 Ś1 K0 1 3 D2 5 S om उवाच (T2 G5 om the ref) — a) S (G1 sup lin) °भागस्य (of 33a) — b) K3 Ñ1 3 B D (except D5) पार्थिव रा°; T1 G3 3 M3 पुरुषव्याघ्र; G1 M6-8 पुरुषव्याघ्र ; G6 M4 पुरुषव्याघ्र — d)

१२२

वैशंपायन उवाच ।
ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ १

द्रुपद उवाच ।
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ २
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३
सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ४
न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।
कामो वैनं विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ५
मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ६
न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।
शूरस्य न सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७

C 1 5142
B 1 131 9
K 1 141 9

= 33d Ñ3 B1 3 Dn D1 मामिह — After 1, all MSS except Ś1 K0–3 ins

1348* इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वर ।
भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ।
स क्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः ।
ऐश्वर्यमदसपन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ।

[(L 1) D5 एवमुक्त स सख्या वै Da प्रीतियद्ध, T2 G4 5 पाचालानां D (except D1 4 5) नरेश्वर· — (L 2) Ñ1 3 °ज च; M6–8 °जोपि S (except G2) पांचाल B3 वचोर्थवत् S क्रोध(T2 G6 M6–8 रोषात्, G5 रोष, M3 5 कोपात्)सरक्तलोचन — (L 3) S नामृष्यत वच सख्यु प्रीति(T2 G2 4 6 प्रीत्या)पूर्वमुदाहृत — (L 4) K4 B D2 4 °समत्तो, T1 G1–3 6 M स चै(G3 6 वै)श्वर्यमदोन्मत्त (M °मदादध), T2 G4 5 स एवमैश्वर्यमदाद् T G1 4 5 इद वचनमब्रवीत्, G2 6 M इद राजाब्रवीद्वच , G3 इद राजा वचोब्रवीत्]

2 =(var) 35 — K1 om उवाच; S (except M7 8) om द्रुपद उ° — a) Ñ1 B5 D4 प्राकृ°, Cd as in text. G1 न च (for तव) G1–3 ब्रह्मन् (for प्रज्ञा) — b) Ñ1 2 Da Dn1 n3 D2 4 °जसा, D5 °ह्यभिसमजसा, G1 निष्कुशानासम° (sic), G2 3 प्रज्ञा नाति° — c) Ś1 K1 M मा, T2 G4 5 त्व (for मा) — d) T2 G4 5 प्रभो (for द्विज) Da सखाहमिति तेजसा (Da2 ते द्विज)

3 = 36 — b) G1 एवभूतेन वै क्व° — c) Ś1 K1 धर्मात्मन् — d) T1 G (except G4 5) क्रियाहीनै°, Cd as in text

4 a) T1 G1–3 सख्यान्यपि च Ś1 K1 जीवते, B1 3 °र्यंति; T1 जायते, G2 जन्यते — b) K0. 2 3 Dn3 D1 5 T2 G1 3 4. 6 M3. 5 °जीर्यता; Ñ B Da Dn1 n2 D4 M6–8 °त: (Da1 °ते); D2 G2 5 °त — c) K3 पर (for त्वया) — d) Ś1 K1 G1 सामान्य°, K3 °र्थ्यंत कृत

5 b) Ñ3 B1. 3 Da Dn D1 2 हृदि; G5 साधु (for जातु) Ś1 पश्यति; Ñ1 3 दृश्यति, Ñ2 B1 3 6 Da Dn D1 2 4 तिष्ठति K0 2 4 D5 T2 G1–3 6 M दृश्यते जातु; B5 ह्यवतिष्ठति, T1 दृश्येत्तज्जातु (for जातु दृश्येत) K0 3 Ñ1. 2 B (except B3) D G4 5 कस्यचित् — c) Ñ B D (except D2 5) काल K0 Ñ3 D5 G6 चैन, Ñ3 Dn D1 ह्येन; B5 -श्चैन, D2 वैतत्, T1 चैव; G1–4 चैत, M (except M5) वेग K (except K1) B3. 6 Da D1 2 5 निर्हरति, S नाशय° — d) Ś1 चैव, K3 Ñ1 2 B1 3 6 D (except D2 5) चैन, B5 -श्चैन; T1 चैव, T2 G4 5 चैतत् K3 प्रविष्यति, Ñ1 3 T1 °वर्धे°, Ñ3 B5 Da Dn D1 2 हरत्युत, B1 रहत्युत, B3 6 D4 न मृष्य , D5 °कर्ष°, T2 G M प्रमर्द° (G3 प्रसीद°, M7 विमर्द°) — After 5, K3 ins

1349* कालेन सविहरति कालेनैव प्रणश्यति ।

6 T2 G5 M om 6ab — a) K4 नैव, T1 G2 स वै; G1 3 4 6 न वै K3 उपाविष्टा , Ñ1 B3 °सीस्त्व, Ñ2 B1 3m 6 Dn D1 4 °स्व त्व, Ñ3 T1 G1 2 4 6 °तिष्ट, B5 °सीथा , Da °स्स त्व, D2 °सि त्व, D5 °शिष्ट; G3 °याति — b) K0 3. 4 D2 नवमुपाकृधि, K2 Ñ3 नैवमुपाकृधि, Ñ1 B1 5 D4 भवदुपाधिकृत्, Ñ3 Dn D1 भवत्वपाकृधि; B1m 3 6 Da भवदुपाकृधि, D5 तव मया कृधि, G1 नवमत कुरु, G2 नवमपा°, G6 तावदुपा° — K1 om 6c–7c — c) T1 अथ त्वेव, T2 G3–6 M आदस्त्वैन (M6–8 °व), G1 आधरस्त्वेद , G2 असत्त्वेन T1 नरश्रेष्ठ; G2. 3 नरव्याघ्र — d) S सौहृद ह्यर्थ(T2 G5 त्वर्थ, G1 ह्यात्म-; G3 3 ऽयर्थ-; G4 चार्थ-; M5 ह्यक्ष)बधन

7 K1 om 7abc (of v l 6) — b) K0 विद्वांश्चाविदुष -

C. 1. 5143
B. 1. 131. 10
K. 1. 141. 10

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ८
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराज्ञा संगतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १०
स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।

— After 7^{ab}, T2 G2-5 read 9^{cd}, G2 3 repeating it in its proper place, in T2 G4 5, moreover, 9^{cd} is followed by 9^{ab} In other words, 7–9 occur in T2 G4 5 in the following sequence 7^{ab}, 9^{cd}, 9^{ab}, 7^{cd}, 8 — After (the first occurrence of) 9^{cd}, G2 3 ins 1350* — T1 om 7^{c}-9^{b} — ^{c}) Ñ1 2 B1 5 Dn D1.5 S (except G3, T1 om.) transp शूर° and न T2 G4 5 M3.5 भीर (for क्लीब) — ^{d})=9^{d}, 37^{d} T2 G4 5 सख्य पू°; G2 6 सखापू° G1 M6 करिष्यते Cd as in text

8 D1 (hapl) om 8–9, T1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) D4 चित्त, T2 वृत्त — ^{b}) K0 2 Ñ2 3 B1m Dn D2 5 T2 G4 5 श्रुत; B D1 चल (for कुल) G1-3.6 M ययो प्रज्ञा ययो श्रुत — ^{c}) K0 Ñ B1 3.5 Dn D2 transp सख्य and विवाह Ś1 एव (for सख्य) K3 तयोर्विवाहो मैत्री च, T2 G4 5 तयोरेव सम सख्य; G1-3 6 M तयो मयधक तुल्य (G1 युक्त) — After 8, T2 G5 ins 1350*, while G4 ins 1352*

9 =(var) 37 — D1 om 9 (cf v l 8), T1 om 9^{ab} (cf v l 7) T2 G4 5 read 9^{cd} and 9^{ab} after 7^{ab} After 9^{ab}, D3 repeats 7^{cd} — ^{a}) K (except K1) Ñ3 D5 T1 G6 M नाराज्ञ , G1 न राज्ञ ; G2 न राज्ञा, G3 नाराज्ञे K3 सगतो, T1 G3 °गो; G2 3 °ती K0-2 Ñ3 T1 G1 3 M राज्ञा Ñ1 2 B Da Dn D2 4 T2 G4 5 नाराजा पार्थिवस्यापि (=37^{c}) — ^{d})=7^{d}, 37^{d} T2 G4.5 सख्य पू , G1 नन्वपू°, G2 3 सखापू° G1.3 M1 करिष्यते — D4 (marg sec m) T1 G1 6 M6-8 ins after 9 T2 G5, after 8 G2 3, after *the first occurrence of* 9^{cd}

1350* त्वद्विधैर्मद्विधाना हि विहीनार्थैर्न जातुचित् ।

G2 3 ins after 9

1351* सख्य भवति मन्दाग्मन्सखिपूर्वं किमिष्यते ।
(=3^{c}+9^{d}) — T2 G5 ins after 1350* G4, after 8

1352* एवमेव कृतप्रज्ञ न राज्ञा विप्र ते क्वचित् ।
नैव तीणमुपातिष्ठ सख्य नवमुपाकृधि ।
मया राज्य कथ विप्र त्वद्विधश्च भविष्यति ।
(With line 2 above cf 6^{ab})

10 Ś1 K0 1 3 D2 S om उवाच (G3 om the ref) — K3 (hapl) om 10^{c}-11^{b} — ^{c}) Ñ1 2 B D चिन्तयित्वा तु — ^{d})=35^{b} Ñ2 °ना च प°; T2 G4 °नापि प°

11 K3 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{b}) N (except Ś1, K3 om) G1 पाचाल्य B1 (m as in text) प्रति बुद्धवान्; T1 पटुबुद्धि° — D5 ins after 11^{ab} D4 (marg sec m) S, after 1355*

1353* ता प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय या कर्ता न चिरादपि ।
On the other hand, D4 (marg sec m) S ins after 11^{ab}

1354* शिष्यै परिवृत श्रीमान्पुत्रेणानुगतस्तदा ।
— After 11, K4 Ñ B Da ins a colophon (*Sub-parvan* B5 सभव — *Adhy name* K4 द्रोणागमन — *Adhy no* B1 128) On the other hand, D4 (marg sec m) S ins after 11 (T2 G5, after the colophon mentioned below)

1355* द्रोण समुदितान्दृष्ट्वा कुरून्वृत्तिपरीप्सया ।
आजगाम महातेजा विप्रो नागपुर प्रति ।
स तथोक्तस्तदा तेन सदार प्राद्रवत्कुरून् ।
[Before line 1, T G1-6 ins वैश°]
Thereafter, D4 (marg sec m) S ins 1353* Then follows in T2 G2 4-6

1356* स्यालस्यैव गृह द्रोण सदार मत्युपस्थित ।
अश्वत्थाम्ना च पुत्रेण सहायलवता सह ।
[After line 2, G2 ins a colophon *adhy no* 75)]
T2 G2 4-6 cont Ś1 K0-3 Dn D1 2 5 ins after 11: K4 Ñ B *Da*, after the colophon (see above) D4, after 1353*

1357* स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्न द्विजसत्तम ।
ततोऽस्य तनुज पार्थान्कृपस्यानन्तर प्रभु ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च त जना ।
एव स तत्र गूढात्मा कंचित्कालमुवास ह ।
[Before line 1, K4 Ñ B (except B1) Da ins वैश° उ° — (L 1) K4 Ñ3 °मासाद्य Ś1 K0-3 D1 5 T2 G2 4-6 अवसत्तत्र राजेंद्र The same MSS except D1 5 om line 2 — (L 3) Ś1 K Ñ D1 5 T2 G2 4-6 स कृपस्यान्तरे पार्थान्भारद्वाज प्रतापवान् (K0 Ñ °द्वाजात्मज प्रभु) — (L 4) Ś1 K Ñ3 2 B6 D1 G2 4 5 न (G2 स) बुबोध च (G4 5 स) त कृप (B6 जन); B1 न चाबुध्यत त जना ; Da नावबुध्यत त जना , D4 बुबुधे न तु त कृप ; T2

जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ १२
पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १३
अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १४
अहो नु धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १५
एष मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।

G. 1 5160
B. 1 131 27
K. 1 141 28

G6 बुबोध च स त कूप° — (L. 5) T2 G2 4–6 आवासे (for एव स) Ś1 K1 कूटात्मा; K0 D5 गुहात्मा Ś1 K (except K3) D5 °मुपावसत् (K4 °विशत्) — After line 5, T2 G4–6 ins a colophon (*adhy no* T2 G4 75, G5 6 74) — After the colophon, T2 G5 ins 1355*]

12 ᵃ) K0 3 Ñ3 ते (for तु) S (except G4) तत: कुमारा (for कुमारा°) G2 प्रच्छन्ना (for निष्क्र°) — ᵇ) T1 G1 3 6 M सहिता, T2 G4. 5 नगरात् T2 G3–6 M3. 5 नागसाह्व° G2 नानामिवाबरे (sic) — ᶜᵈ) D4 G4. 5 क्रीडते, T1 G1 3. 6 M क्रीडया Here and below S indiscriminately पीडा, पीटा, वीडा etc (for वीटा) T2 G M transp तत्र and वीरा Ś1 K1 2 पर्यपतन् K2–4 Ñ2 B6 D4 तदा (for मुदा) T1 तत्रैवाचरितु मुदा — After 12, D4 (marg *sec m*) S ins

1358* तेषां सक्रीडमानानामुदपानेऽङ्गुलीयकम् ।
(cf v 1 13)

13 ᵃᵇ) K0 transp कूपे and वीटा D4 (marg *sec m*, orig., as in text, erased) S पपात धर्मपुत्रस्य (T1 G1 2 4 6 °राजस्य) वीटा तत्रैव चापतत् (cf v 1 12) — After 13ᵃᵇ, Ñ2 3 B Da Dn D1 2 4 ins

1359* ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमादृता ।;
while D5 S ins

1360* तस्वम्बुना प्रतिच्छन्न तारारूपमिवाम्बरे ।
दृष्ट्वा ते वै कुमाराश्च त यत्नात्पर्यवारयन् ।

[(L 1) G2 नष्ट पुन (for तस्वम्बुना) D5 T2 G3 परिच्छन्न — (L 2) Cf 1363* D5 त कूप; G1 प्रयत्नात्] — D5 (om line 2) S cont K4 Ñ B Da Dn D1 2 4 ins after 13

1361* ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।
तस्या योगमविन्दन्तो भृश चोत्कण्ठिताभवन् ।

[(L 1) D5 S ते परस्पर(G1 प्रतिक्षण)मैक्षंत कुमारा. सहितास्तदा — (L. 2) K4 S तस्य S om च]
— ᵉ) K2 चैते, S किंचित् Ś1 K1 प्रतिप° — D5 (om line 2) S ins after 13 K4 Ñ B Da Dn D1. 2 4, after 1361*

1362* तेऽपश्यन्ब्राह्मण श्याममापन्न पलित कृशम् ।
कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ।

[(L 1) D5 आसीन, T1 G1–3 M3. 5 8 आसन्नं G3 मलिन K4 Ñ3 Da D4 आकर्णपलित — (L. 2) K4 T G (except G3) M5 °वत , Ñ2 D2 कृत° S समीपस्थं (T2 G4 5 नरास्तत्र)]
— K4 N B D (except D5) cont.

1363* ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारका ।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मण पर्यवारयन् ।
(cf 1360*)

14 ᵇ) Arjp कृतवत (for कृत्य°) — For 14, D5 S subst

1364* स तान्कृत्यवतो दृष्ट्वा कुमारास्तु विचेतस ।
ब्राह्मण प्रहसन्मन्द कौशलेनाभ्यभाषत ।

[(L 1) T1 G1 M6 °स्तु विशेषत — (L 2) M कौशल्येन D5 प्रहसन्वदन कोय ब्राह्मणस्तानभा°]

15 ᵃ) K0 Ñ2 B D (except D5) अहो वो, Ñ1 धिग्बल, S अब्रवीत् (for अहो नु) Ñ1 वीर्यं (for क्षात्र) — ᵇ) T1 G1 2 6 चैषां, T2 G3–5 चैना, M चैतां (for एतां) B6 D5 च कृता°, G4 6 M अकृता° — ᶜᵈ) T2 G4. 5 जातो यो Ś1 D2 4 G3 6 M (except M5) °गच्छथ, B6 T2 G4 5 °गच्छति — After 15, all MSS except Ś1 K0–3 (S om lines 3–4) ins

1365* वीटा च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।
उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजन मे प्रदीयताम् ।
एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोण स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।
कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदम ।
ततोऽब्रवीत्तदा द्रोण कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । [5]
कृपस्यानुमते ब्रह्मन्भिक्षामाप्नुहि शाश्वतीम् ।
एवमुक्त प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।

[(L. 1) Ñ B (except B5) Da D4 5 G2 चैव K4 Ñ B (except B5) Da D2 4 5 G1–2 6 om ह्रि. T2 G4 5 स्व- ह्मेतद्द्वय ह्रि च — (L 2) S °द्धरिष्ये त्विषी° — With lines 3–4 of 1358* — (L 5) K4 Ñ1 3 B3 Da D4 अब्रवीच्च (for ततो°) S भरद्वाज (for तदा द्रो°) — Before line 6, Ñ2 Dn D1 ins युधिष्ठिर उ° — (L 6) Ñ B6 D2 °माप्नुहि S गौतमीं च महाभागां (G1 भरद्वाज)

C. 1. 5180 B. 1. 131. 28 K. 1. 141. 23

अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १६
वेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ १७
तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ १८
अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।
कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ १९
द्रोण उवाच ।
आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।

भिक्षामश्नीत शा° — (L 7) S ततोऽब्रवीद्भरद्वाज प्र°]

16 Before 16, K4 Ñ2 Dn D1 ins द्रोण उ° — a) Ñ1 3 B1.5 Dn D5 S (except G1) एषां, Ñ3 एक — b) K1 3 Ñ1 2 Dn T G1-3 6 M मन्त्रिता; K2 °न्त्रित, Ñ3 °णानुमन्त्रित, D3 °ण निमन्त्रिता, G5 °णानुमन्त्रिता — c) K1 B1 D1 G2 तस्य, Ñ1 2 B3 Dn D2 5 T1 G3 4 6 M अस्या, T2 G4 5 तस्या S समीक्ष° (G5 प्रतीक्ष) — d) S यदन्येषु

17 a) N (except Ś1 K1 Ñ1) G5 भेत्स्या°; G2 वेक्ष्या° — b) Ko Ñ B D तथान्यया (Dn ततो°), T G1 3-6 M इषीकया G2 (corrupt) तामिकामीषीका तदा — After 17ab, S (except G2) ins

1366* तामपीषीकया चैव अन्यामप्यन्यया पुन ।

— c) Ko 2 4 D5 समायोज्य, Ñ2.3 B Da Dn D1 2 4 °योगे Ñ1 तामस्ययामास योगी, S अथा(G1 ततो; G2 3 6 M3 4 तथा)न्योन्यसमायोगात् (T1 G1 3 °योग; T G4-6 °योगे) — d) Ñ2 3 B D (except D5) T2 G5 M ग्रहण T1 G2 3 6 मत, T2 G1 4 5 ध्रुव, M मत — After 17, Ñ2 3 B D S ins

1367* ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ।

[Before the line, Ñ2 Dn D1 ins वैश° उ° — T G M3 4 तत्सर्वं, M6-8 तत्पूर्वं (for द्रोणे°) S कृतवांस्तत्र ब्राह्मण (T2 G4 पाटव; G4 याधव)]

18 a) T2 G4 5 तत, G2 तदा G3 transp तत् and अपश्यन् Ñ2 B1 3 Dn D1 2 अवेक्ष्य (for अपश्यन्) — cd) S अवाप्य (for अवेक्ष्य) and °वेधिनम् K4 Ñ B D आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन् — After 18, all MSS except Ś1 Ko-3 (K4 om line 1) ins

1368* मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ।
तत स शरमादाय धनुर्द्रोणो महायशा ।
शरेण विद्ध्वा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभु ।
स शरं समुपादाय कूपादङ्गुल्यवेष्टनम् ।
ददौ तत कुमाराणां विस्मितानामविस्मित । [5]
मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारका ।

[Before line 1, Ñ2 Dn D1 4 ins कुमारा ऊ° — (L 1) D5 S विप्रेन्द्र ... क्षिप्र (for शीघ्र) — Before line 2, K4 ins कुमारा ऊ°, Ñ2 Dn D1 वैश° उ° — (L 2) Ñ1.2 Dn D1 तत शर समा(Ñ1 स आ)दाय S धनुश्चापि महायश — (L. 3) K4 आकारयत्; Ñ2 G1.3 आहार°, T1 आवास° S शरै (for प्रभु) D5 °र्ध्वमावाय यतत — (L. 4) Ñ3 B D1 T2 G4-6 सशर ; D5 सशरां; G1 स शरात् Ñ1 2 B D2 T G2-4 M6-8 तमुपा°, Da D4 G5 6 M8 तदुपा°, D5 G1 तामुपा° Ñ1 3 B (except B5) D2 °वेष्टित, D5 वेष्टिता; S °वेष्टक — (L 5) D5 S प्रददौ त (D5 G5 तां, G3 तु) G5 कुमारेभ्यो विस्मितेभ्यो ह्यवि° — (L 6) D5 चोद्धृ, T1 M3 5 तूद्धृ°, G1 ता हृता; G3 M6-8 तद्धृ° S प्राब्रुवस्ते]

19 Before 19, K4 Ñ2 B6 Dn ins कुमारा ऊ° — a) Hypermetric Da Dn S (except G6) अभिवादामहे Ś1 Ko 1 ब्रह्म; K3 4 त्वा वै — b) Ś1 K (except Ko) °दन्यस्य K3 4 दृश्यते (for विद्य°) — c) Ś1 क नाभि, Ko D5 क त्वा न, K3 S (except T2 G1 5) क त्वां वि, Ñ1 2 B Da Dn D1 2 4 कस्त्वासि, Ñ3 कश्चासि — d) S ब्रूहि (for वय) Ko 2 4 D5 T2 G °वाम (D5 G3 °मि) ते — After 19, all MSS except Ś1 K ins

1369* एवमुक्तस्ततो द्रोण प्रत्युवाच कुमारकान् ।

[Before the line, N2 Dn T2 G3 6 ins वैश° — S तदा विप्र (M3 6-8 स विप्रेंद्र) (for ततो द्रोण)]

20 S om द्रोण उ° — a) Ko मां, K3 G1 3 M हि (for च) Ñ2 आचक्षत तात, T2 G5 6 आज्ञापयध्व; G1 आवेदयध्व; G4 5 m आख्यापयध्व K3 भीष्मस्य Ś1 K1.2.4 भीष्माय तावदाचड्ढ — b) K2-4 शीलेन (for रूपे°) Ko D5 °णैस्तथा, S °णैरपि (G1 3 °णेन च) — c) Ñ2 B1.2.4 Dn D1 2 °महातेजा, Ñ3 °महाप्राज्ञ Ko Ñ1 B3 Da D1.4 एवमुक्तो महातेजा (Ko D5 °बुद्धि); S स मा (T2 G4 5 यो) °बुद्धिमतां श्रेष्ठ (T2 G1-4 M3 °ष्ठ) — d) S श्रुत्वा शास्यति कौरव — After 20, Ñ2 ins an additional colophon (*adhy name* वीटोद्धरण)

21 Ś1 Ko 1 3 D2 4 om उवाच, S om वैश° उ — a) Ñ1 च ते गत्वा, Ñ2 Dn D1 2 च गत्वा च; B1.3 च गत्वा ते; B2 G1 च ते गत्वा; B5 D1 T1 G2 3 6 तु ते गत्वा;

ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म विशेषवत् ॥ २१
भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २२
अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २३
महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ २४
ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।
अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २५
पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ २६
स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
तेनाहं सह संगम्य रतवान्सुचिरं बत ।
बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ २७
स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ २८
अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः । C. 1 5177 B. 1 131. 45 K. 1 141 46

D4 ततो गत्वा, T2 G4. 5 तथा गत्वा — b) B6 क्रियां (for भीष्म) N (except K D5) कुमारका ; T2 G4. 5 M महारथ (for पिता॰) — Before 21cd, M6-8 ins वैश॰ — c) Ñ3 हित (for वचस्) T1 G1. 3 कृत्स्न, T2 G4. 5 M क्षिप्र, G2. 6 सर्वं (for तथ्य) — d) Ñ2 Dn D1 तथाविध, B6 S विशेषत , D6 ॰पवित्, D5 ॰पवान्

22 a) S (except G4. 5) transp भीष्म and श्रुत्वा — b) S द्रोण इत्येव (G4 इत्यभि-) जज्ञिवान् — c) Ś1 K1 अयुक्तरूप स गु॰ — d) Ñ3 T2 G4. 5 एतेषा, M इत्येषां (for इत्येव) Ś1 K (except K0) स (for च) Ñ3 G3 अनुचिंतयत्, M3. 5 समचिंतयत्

23 Ś1 K1 om 23abcd — For 23ab, S subst तत आनाय्य द्रोण तु (G1. 2 च द्रोण) भीष्म शान्तनवस्तदा and thereafter ins

1370* अर्हणीयेन कामैश्च यथान्यायमपूजयत् ।

— c) K0 D5 निष्पन्न, Cd Arjp निष्णात (for निपु॰) S ततस्त परिपप्रच्छ — d) K2. 4 सर्वशस्त्र॰. G3 भीष्म शान्तनवस्तदा — e) K0 Ñ1. 3 B3. 6 Da D4 तत्र; Ñ2 Dn D1 तच्च, S सर्वं — f) S त द्रोण प्रत्य(T2 सम)भाषत

24 Before 24, Ñ1. 2 B Dn D1 ins द्रोण उ॰, T1 ब्राह्म॰; M द्रोण — a) D4 G1. 2 ब्रह्मर्षेर् Ś1 K1. 2. 4 B5 Dn1 D1. 5 M3. 5 ॰वेशस्य; Dn2 ॰रेतस्य — b) D2 G3 सकाशाद् G4 त्वनुकुर्वन्धनुर्गति — c) K3 ॰मवस, Da अस्त्रानुगमन, D2 ॰गमन, D4 शस्त्रार्थमाग॰, T1 ॰र्थमागतो, G3 ॰मागमं. T1 विद्वन् (for पूर्वं) — d) Ś1 K1 Ñ2 D (except Da) ॰चिकीर्षया; Ñ1 ॰जिघीर्षं

25 Ś1 (hapl) om 25 — a) B1. 3 ॰चारी जितात्मा च; T2 G4. 5 ब्रह्मचर्यं वसस्तत्र — T2 G4. 5 om 25cd. — c) K2. 4 Ñ1. 2 Dn D1 transp तत्र and सुचि॰ G1 सुमहत् — d) Ñ1 B1. 3. 5 D (except D4. 5) गुरुशुश्रूषणे रतः; Ñ3 ॰वेदजिघी॰, Ñ3 ॰जिघृक्षया, S (T2 G4. 5 om.) अग्निवेश्यस्य सन्निधौ

26 a) Ś1 K1 पांचाल्य॰; K0. 2-4 Dn D1. 5 ॰ल्यो; Ñ1 ॰लो, Ñ3 पचाल्यो, B6 Da पचाल K0. 3 Ñ2. 3 B1. 6 D (except D2. 5) च (for तु) — b) B1. 3. 5 D2 महायशा ; T2 G2. 4. 5 नराधिप — D5 om 26cd, T1 G3. 4 repeat it (with v l) after 27 (q v) — c) K2. 4 सहचरो (for सहाकरोद्) Ñ1. 2 B D (D5 om) इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत् — d) K2-4 Ñ3 B6 Da D4 S गुरौ (G1 मया) K0. 3 वास, K2. 4 श्रीमान्, Ñ3 सम्यक्; B6 Da D4 विद्वान्; S तस्मिन् (for श्राम्यन्) Ñ1. 2 B1. 3. 5 Dn D1. 2 तस्मिन्नेव गुरौ (D1. 2 ॰रो) प्रभु

27 a) T1 G1 सखा, G2. 3 तदा (for तत्र) T1 तथा; G1 तदा (for सखा) — b) K0 ॰री प्रियो भृश, T2 G4-6 प्रियवागुपचारक — c) T2 G4-6 मया स (T2 G6 मयोप) रमते नित्य — d) Ś1 K1 गतवान्, K2 सखि त्व; Ñ1 यतवान्; Ñ2 D (except Da D2) वर्तयन्, B5 (m as in text) व्रत॰, T1 G1 कृत॰; G3 स्थित॰ Ś1 K1 Ñ3 तव, K0. 2. 3 D5 वने; Ñ1 मन , Ñ2 B3. 6 Da D1. 2. 4 विभो, B1. 5 Dn प्रभो, T1 बुध T2 G4-6 सगम्य समये तदा — e) Ñ1 कौंतेय (for कौर॰) — After 27, T1 G3. 4 repeat 26cd [v l T1 विद्वान् T1 G3. 4 गुरौ तस्मिन् T1 महात्मनि (for समा॰)]

28 a) Ñ B D (except D5) स मे सखा सदा (Da तदा) तत्र; T G स मा (T1 मा, G3 मे) सम्प्रस्थित पूर्वं (T2 G4. 5 तत्र) (G2 समासीन पृथक्पूर्वं), M समासाद्य तदा तत्र — b) K0 Ñ B D G1 प्रियवादी, T2 G4. 5 यथान्याय K1. 2 प्रिय वच , Ñ B (except B5) D (except D5) T2 G4. 5 ॰कर॰ — c) K0 अथाब्रवीदिद भी॰; G4 ॰वीत्प्रीतिसहित. — d) Ś1 K Ñ3 D5 प्रीतिपूर्वक G4 वच प्रीतिविवर्धन

29 b) D5 S एको (for द्रोण). — c) T2 G4. 5 M चेद् (for मां) — d) K0 पाचाल्यो वै, T2 पाचालो मा (for स

C. 1 5178
B. 1. 131 45
K. 1. 141 47

अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा॥२९
त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ३०
एवमुक्तः प्रवव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया।
अभिषिक्तं च श्रुत्वैनं कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन्॥३१
प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनरावजम्।
संस्मरन्संगमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ३२
ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ३३
उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसंगतम्।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३४
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ३५
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित्।

पाञ्चाल्यो) T1 G1.6 M6 पांचालो G3 प्रजा पाल्यता मया, G4.5 पांचालो मा समाहित — T2 G3.6 ins after 29 G4, after 30

1371* भविष्यति च ते भोज्यं सख्यु सखि धन यथा।

30 ᵃ) K0.2 Ñ1.3 S तद् K0 Ñ1.2 B D (except D3) भोग्य Ñ3 T G भवता Dn तात (for राज्य) — ᵈ) K0 S त्वदधीना — After 30, G4 ins 1371* — T G ins after 30 (G4, after 1371*)

1372* मम राज्य महाभाग त्वया भोक्तव्यमिच्छता।

31 ᵃ) K1 Da D4.5 °मुक्त्वा Ñ3 B Dn D1.2 एवमुक्त्वाथ ययाज; S °मुक्त्वा प्रचक्राम (T2 G4.5 °क्त्वाप्रची ह्राजा) — ᵇ) K3 °स्त्रोसौ Ñ1.2 B D S °स्त्र पूजितो मया — After 31ᵃᵇ, all MSS except Ś1 K0-3 ins a passage given in App I (No 75) — ᶜ) K3.4 Ñ1.2 B D (except D3) T2 G3.4.6 तु (for च) Ś1 K1 Ñ1.2 B D (except D2.3) एव (for एन)

32 ᵃᵇ) D5 transp सुप्री° and राज्य° K3 Ñ B D (except D5) S समुपागम (for पुन°) — ᶜ) Da स स्मरन् Ś1 K1-4 Ñ3 B3 D5 M6-8 सगत; G1 सगति G3 चेद् K0 सगत सस्मरश्चैव — ᵈ) Ś1 transp चैव and तस्य Ñ3 चैतद्स्य K4 तस्य तत्पूर्वकालिक

33 ᵃ) Ñ1 B3 आसाद्य (for आगम्य) — ᵇ) Da सांपूर्व°; G4 सख्याप्° Ś1 K1.3 B3 D2 विभो

34 ᵃ) Ñ3 B D (except D5) T2 G (except G2.6) °स्थित K3.4 B5 D4 च, T2 G1.3.4.6 अभि; G2 स (for तु) Ñ B D (except D5) T G M6 द्रुपद — ᵇ) Ś1 °चाति°; K °नि चाचाति ; K3 चासन गत; Ñ1.2 B D °चाभि सगत (D5 °त), Ñ3 T G M8 सखि(G3.6 °खी)वचापि सगत (Ñ3 °त) — ᶜ) M मा (for मां) K0 निराकरसेव; T2 G1.3 निराकारेति — After 34, T2 G2 ins 1373* (cf v l 35)

35 —(var)? — T2 G4 om 35 — ᵃ) Ñ1 B1 D1 प्राह° — ᵇ) Ñ1.2 Da D1.2 °जगा — ᶜ) Ś1 K0.2.3 D5 G3.4 यथात्थ; K4 यथा तु Ñ3 यस्मा मयीति प्र° — K4 Ñ B D G3.4 ins after 35 G3, after 36 T2 G4, after 34

1373*
(Cf 4) सगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यत।
सौहृद मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम्।
(=9ᵃᵇ) नाश्रोत्रिय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा।
साम्याद्धि सख्य भवति वैषम्यान्नोपपद्यते।
(Cf 5) न सख्यमजर लोके विद्यते जातु कस्यचित्। [5]
कालो वैन विहरति क्रोधो वैन हरत्युत।
(6) मैव जीर्णमुपास्स्व त्व सख्य भवदुपाकुधि।
आसीत्सख्य द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम्।
(7) न ह्यनाढ्य सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुष सखा।
न शूरस्य सखा क्लीब सखिपूर्वं किमिष्यते। [10]

[(L 1) K4 B5.6 D2.4 G1 °र्यते D5 सौहृद न हि जीर्यते B6 D3.5 G4 परिजीर्यता (D5 °ते) T2 G1 कालान्यासममसगत — (L 2) T2 G1.2.4.5 आसीत्तस(G4 °से स)गत पूर्वं न तु सामर्थ्यंय° (G1.2 °र्थ्यंयर्धन) — (L 3) T2 G1.2.4.5 °स्य नाविद्वान्विदुष सखा — After line 3, B5.6 Da ins (9ᶜᵈ with v l)

1374* नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते।

— (L 4) T2 G4.5 साम्ये सख्य भवति वै T2 G1.2.4.5 वैषम्ये नोपपद्यते — (L 5) T2 G1.2.4.5 कर्हिचित् — (L. 6) B6 Da Dn D1.2 निर्हर° K4 कालेन मैत्री हरति; T2 G2.4.5 कामाद्धि रज्यते चान्य, G1 कामश्चैतन्ना° शयति D5 तुदति (for हरति) K4 ins lines 7–8 after 36 — (L. 7) T2 G1.2.4.5 मा वै (for मैव) Ñ1.2 °पासीस्त्व, D5 T2 G1.2.4.5 °पासिष्ठा (G1.2 °तिष्ठ) K4 Ñ1.2 B1 Dn2 सख्य K4 यद्भवता ह्यभूत्, Ñ1.3 B1.4 भवदुपाधिकृत्; Dn भवत्वपा°; D2 नयमुपा°; D4 भवदुपाधिक; T2 G3.5 नयमुपादधा, G1 नैयमुपादधा ; G4 नीय मुपादधा — (L 8) T2 G2.4.5 आगतश्चेदनाहूतो ददेस्त्वार्थं; G1 जगतीश्चेतनाभूतो ददेस्त्वादनि° — (L 9) K4 नाढ्य नाढ्यम°; T2 G1.2.4.5 नाकिंचन स° T2 G1.2.4.5 नारथी रथिन सखा (=9ᵇ) — After line 9, G2 reads 37ᶜᵈ

सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ३६
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ३७
द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।

अभ्यागच्छं कुरून्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥३८
प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वसूनि विविधानि च ॥ ३९
शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।

C. 1 5213
B. 1 132. 8
K. 1 142. 2

— (L 10) T2 G1.2.4 5 नाशूरस्य सखा शूर]
— After 1373*, G1 *repeats* 36 [v l. वृत्ते (for भूतै॰) स्वस्मिन्नर्थे॰ स नो महान् (for श्रिया etc)]

36 =3 — *) K1 धर्मात्मन् — *) T2 G5 स्वस्मिन्नर्थे स नो महान् — After 36, G1 ins 1373* (repeating 36 after the ins , cf. v 1 35), while K4 repeats lines 7–8 of 1373* Ñ B1 3 5 Da D1 2 5 T2 G2 4 5 ins after 36 K4 B6 Dn D4, after 37 G1, after the repetition of 36

1375* अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे सविदं कृताम् ।
एकरात्रं तु ते ब्रह्मन्काम दास्यामि भोजनम् ।
एवमुक्तस्त्वहं तेन सदार प्रस्थितस्तदा ।
तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्तास्म्यचिरादिव ।

[(L 1) Ñ2 3 B5 D1 2 5 कृत T2 G1.2 4 5 सगम नाभिजानामि त्वयाद्य समये कृत — After line 2, T2 G1 2 4 5 ins

1376* आदरस्त्वैन द्विजश्रेष्ठ सौहार्दं ह्यर्थबन्धनम् ।
Thereafter G2 reads 38[ab] — (L. 3) D2 त देशात् (for सदार) — (L 4) D2 ॰स्मि बलादिव, D5 ॰स्मि पुरा तदा, T2 G1 2 4 5 ॰तां नचिरादि॰]

37 =(var) 9 — Ñ B (except B6) Da D1.2 5 T2 G (except G3.6) read 37[ab] in the course of a passage (1373*) ins after 35 — *) T1 G3 (*sup lin* as in text) न धनी धनिन सखा — Ñ B (except B6) Da D1.2 T G1.4.5 M3.5 om 37[cd], G2 reads it after line 9 of 1373* — After 37, K4 B6 Dn D4 ins 1375*

38 Cf 10 — T2 G1 5 om 38, G2 reads 38[ab] after 1375*, G4 reads 38 after passage No 76 of App I (cf. v 1 47) — *) Ś1 K1 Ñ1 तु (for अहं) — *) Ś1 K1 4 ॰नाह परि॰; D2 ॰नातिपरि॰ — *) K0 3 4 T1 M6–8 अभ्यगच्छन्, K2 अभ्यगच्छत्, B3 ॰गत॰, Dn G3 M5 अभ्यागच्छन् — *) Ñ3 गुणाधिकै — After 38, K4 Ñ B D T2 G1.2 4 5 ins

1377* ततोऽहं भवत काम सवर्धयितुमागत॰ ।
इद नागपुर रम्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ।

भीष्म उवाच ।
अपज्य क्रियता चाप साध्वस्त्र प्रतिपादय ।
भुङ्क्ष्व भोगान्भृश प्रीत पूज्यमान॰ कुरुक्षये । [5]
कुरूणामस्ति यद्वित्त राज्यं चेद सराष्ट्रकम् ।
त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ।
यच्च ते प्रार्थित ब्रह्मन्कृत तदिति चिन्त्यताम् ।
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रह कृत ।

[(L 1) T2 G1 2 4 5 च (for अहं) — (L 2) G1 2 4 राज्य (for रम्य) D5 नानाजनसमन्वितं (for the posterior half). — After line 2, T2 G1.4 5 ins a colophon (*adhy no* T2 70, G1 5 75, G4 76) — After line 2, D5 ins (for the first time) 1380* (cf v 1 40) — T2 G1 2 4 5 om उवाच — After वैश॰, G2 reads 39[a]–42[b], followed by a colophon (*adhy no* 76) — Ñ3 B1.3 5 Da D2 5 T2 G1 2 4 5 om भीष्म उ॰ — (L. 4) K4 Ñ2 B1 (m as in text) Da (Da1m as in text) D1.4 5 अधिज्य T2 G1 2 4 5 अधिज्य कुरुवीराणां — After line 4, G1 reads 39[a]–40[b] — (L. 6–9) T2 G1.2 4 5 ॰त्समिद राज्य च कृत्स्नश (6), सर्वे वाक्यकरास्तव (7), कृतमित्यवधार्यता (8), and ब्रह्मर्षे (9)]
— After 1377*, Ñ B D (except D5) ins a colophon (*Adhy no* B1 129, Dn2 130 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5213), while T2 G1 2 4 5 ins

1378* द्रोणस्तथोक्तो भीष्मेण पूजितो वसतिं नयन् ।
कुरूणा सफल कर्म द्रोणप्राप्तौ तदाभवत् ।
अस्त्र चतुर्विध कृत्स्न कुमारान्प्रत्यपादयत् ।
तत्र क्षत्रस्य लोकेऽस्मिन्राजपुत्रा महाबला ।
[T2 G5 ins lines 3–4 after 45]

After the colophon, K4 (om lines 3–6) Ñ B D ins

1379* वैशंपायन उवाच ।
तत सपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वर ।
विशश्राम महातेजा पूजित कुरुवेश्मनि ।
विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ।
गृह च सुपरिच्छन्न धनधान्यसमाकुलम् । [5]
भारद्वाजाय सुप्रीत॰ प्रत्यपादयत प्रभु ।
[Cf 39[a]–40[a] below — (L 5) Ñ1 3 D5 गृह वसु प॰.

C. 1. 5214
B. 1. 132. 4
K. 1. 142. 10

स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ४०
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ४१
कार्यं मे काङ्क्षितं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदेतं वदतानघाः ॥ ४२
तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ४३
ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ४४
ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४५
राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ।
वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ४६
सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।
स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

— (L. 6) Ñ Da प्रत्यवेद°, B3 प्रत्यचो°]

39 Ñ B D (except D5) om. 39ᵃ–40ᵇ (cf 1379*). For G1.3 cf v l 38 — Before 39, Ś1 K (except K3) G2.4.6 M ins वैश°; T1 राजा

40 Ñ B D (except D5) om. 40ᵃᵇ (cf v l. 39) For G3 cf v l 38 — ᵃ) Ś1 K1.2.4 D5 तान् (for स) Ñ B D (except D5) तान्; T2 G6 तु (for च) B5 महाबाहु.. — ᵈ) Ñ3 परिज° Ś1 K D5 वीर्यवान् — After 40, Ñ B D (D5 for the second time, cf v l. 38) ins

1380* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ।

41 For G3 cf v l 38 — ᵃ) T1 G2.4 तु (for च) K0 D5 शिष्यान् (for सर्वां°) — After 41ᵃᵇ, G2 ins a passage given in App I (No 76), cf v l 47 — M6-8 om 41ᶜᵈ — ᶜ) D5 च, T2 G1.2 (inf lin as in text) 3.6 एतान् (for एक:) — ᵈ) K0 D5 तत:, K1 Ñ1 B Da Dn D1.2.4 तथा

42 For 42ᵃᵇ cf v l 38 Before 42, Ñ3 B D (except D5.6) ins द्रोण उ°, S (except T1 G3) द्रोण — ᵇ) Ś1 मे, D5 स्व (for स·) — ᶜ) K3.4 transp कृता° and तत् Ś1 K (except K3) स्यात् (for मे) D2 तु, G4 यत् (for तत्) D5 °स्त्रैर्मम देय स्यात् — ᵈ) K0 सत्य; K4 श्रुत; Ñ1 B5 G (except G1.3) M1 द्रुत; Dn एतद् (for ऋत) Ñ3 तदेतं चेद्ददानघा..

43 Before 43, Ñ2 B5 D (except D5.6) ins वैश° उ° — ᵃ) Ś1 K (except K3) D2 तस्य तत्, Ñ1 D4 तु द्वि तत:; B3 Da तु तदा — ᵈ) Ñ1.2 B1 Dn D1.2 °तप

44 ᵃ) Ñ1.2 B D (except D5) T2 transp मूर्ध्नि and तदा — ᵈ) D5 पुत्रत्वेन, G3 प्रमुमोद G4 transp मुदा and तदा — After 44, D5 (marg sec m) S ins

1381* अश्वत्थामानमाहूय द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
स्नापं विद्धि ते पार्थ मया दत्त प्रगृह्यताम् ।
साधु साध्विति तं पार्थं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
अद्य प्रभृति विप्रेन्द्र परवानस्मि धर्मत ।
शिष्योऽहं त्वत्प्रसादेन जीवामि द्विजसत्तम । [5]
इत्युक्त्वा तु तदा पार्थः पादौ जग्राह पाण्डव ।

45 ᵃ) Ś1 T2 G6 पाण्डुसुतान्; K0 D5 कौरवेयान् — ᵈ) Ś1 K1 D5 मानुष्या° — After 45, T2 G6 ins lines 3–4 of 1378* (cf v l 38)

46 T2 G6 om 46ᵃᵇ — ᵃ) Ñ3 Dn °था चान्ये, D1 °थान्ये च — ᵇ) T1 G2.6 °र्षभा — ᶜ) T2 G6 तथा; G3.4 तदा — ᵈ) K3.4 Dn1 D1.8 T1 G1–3.6 °र्षं K1 भरतर्षभ (for द्विज°) T2 G6 धनुर्वेदचिकीर्षया (=25ᵈ) — ᵉ) K3 °स्त्वध°, T1 G1 °यो यादवा°

47 ᵃ) K1–3 Ñ1.2 T1 G4 सु (for च) — ᵇ) Dn1.n3 T1 अयात्तदा, G3 अयाचत — ᶜ) K0 D5 च (for तु) — ᵈ) Da गुरुपुत्र D5 °श्रसत्तम°, T2 °श्रोत्तम° — ᵉ) B2 Dn °धन समाश्रि° — ᶠ) Ś1 °नम्य°, K0.3 नवमन्यते, K1 °नभि°; K3 °नाभिमन्यते; K4 °प्राव°; Ñ3 D5 °नव°; T1 G3.4 °नत्यमर्षत; G1 °वांश्चाथ° Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 सोव(B3 Da °या)मन्यत पाण्डवान् — A passage given in App I (No 76) is ins in K4 Ñ B D T2 G3.4.6 after 47, in G2 after 41ᵃᵇ

Colophon om in Ñ B Da Dn D1.2.4 T2 G1.2.4.6, D5 reads it after the first line of passage No 76 given in App I (cf v l 49 above) — *Major parvan* G3.6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0–2.4 T1 संभव — *Adhy name* K0 अस्त्रज्ञान; K3 द्रोणास्त्रप्राप्ति; M द्रोण(M3 om द्रोण)शिष्यसंग्रह (M5 द्रोणहस्तिनपुरप्रवेश) — *Adhy no* (figures, words or both) T1 124, G3 M 74, G6 75 — *Śloka no* M3 79

१२३

वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्तु परं यत्नमातस्थे गुरुपूजने ।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ १
द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।
अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथंचन ॥ २
ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।
तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ३
भुङ्क्त एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्व्यमुह्यत ।
हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ।
तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ४
तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ५
प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६
ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।
अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७

C. 1 5238
B. 1 132 28
K. 1 142. 37

123

1 Ś1 K0-3 T1 G2-4 6 M om उवाच, K4 Ñ B D T2 G1.5 om. वैशं˚ उ˚ — a) K0 च पर, Ñ2 B D (except Da D4) परमं — b) K0 Ñ2 B1.3 5 Dn D1 2 T2 G4 5 आतिष्ठद्; G3 आस्थाय, Cd as in text — c) K3 अस्त्रे तु, Da अस्त्रेषु T2 G4-6 परमे योगे; Cd as in text — After 1, K4 Ñ B D ins

1382* त दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्र प्रति फाल्गुनम् ।,

while T2 G2 4. 5 ins

1383* ततो द्रोणोऽब्रवीदेन राज्ञ एव निवेशने ।

2 T2 G5 om 2ab — a) T1 G (G5 om) च (for तु) K3 Ñ3 T1 G1 M3 5 समाहूय Ñ1 B1 3 5 Dn D1 2 आहूय वचन द्रोणो; Ñ2 आहूय तु तदा द्रोण — b) Ñ1 2 B1 3.5 Dn D2 रह सुदमभापत, D1 रहस्येदमभापत Da (erroneously) Arjp अन्नसाधक (as in text) — c) K0 4 T2 G4 5 ˚र्जुनस्यान्न — d) T2 G4 5 न च देय K (except K1) Ñ B D कदा˚ — After 2, K4 Ñ1 2 B D ins

1384* न चाख्येयमिद चापि मद्वाक्य विजये त्वया ।
[K4 ˚य च मद्वाक्य विजये न कदाचन]

3 a) T2 G4 5 रात्रौ (for तत) — b) K3 4 ववौ वायुर्धनजये — c) K4 तावत् (for तत्र) Ś1 K0 1 Ñ3 B5 D5 च, K2-4 अस्य; Ñ1 असौ, D2 तु (for स) S तेन दीप्तस्तु सहसा (T1 G1 वायुना स तु दीप्तस्तु) — d) Ś1 K Ñ3 D5 निवारित (K1 नराधिप); Dn D1 विलोपित S निर्वापित इति श्रुति (G2 श्रुत, G3 ˚त , G4 स्मृत)

4 a) Ś1 K4 Ñ1 3 B3 D4 5 भुक्त (for भुङ्क्त) K1.3 4 भुक्त, K2 नक्त; N1 3 B3 6 Da D4 शक्तो (for भक्त) Ñ2 B1 5 Dn D1 2 भुक्त (B1 Dn3 भुक्त) एव तु कौंतेयो, S भुक्तवानेव (G2 ˚नपि, G3 ˚क्तावसाने, G6 ˚नेति) कौंतेयो — b) Ś1 न चास्योस्याद्व्यमुचत; K0 3 न चास्यास्त व्यमु˚; K1 न स्यादास्याद्विमुंचत, K2 न चास्यास्य विमु˚; Ñ1 नास्यासे स व्यमु˚; Ñ2 B1 3 6 Da D2 4.5 न चान्यत्र प्रवर्तते, B5 T1 G1 3 M3 (*sup lin*) न चास्मात्स (G1 3 स) न्यवर्तत (B5 व्यमुज्यत, G3 निवर्तत), Dn D1 नास्यादन्यत्र वर्तते, T2 G4 5 नाम्यासात्स (G4 ˚च्च) न्यवर्तत, G2 नाभासाद्धन्यवर्तत (sic), G6 न च स्यात्सनिवर्तत, M नास्याचास्य न्यवर्तत — c) Ñ1 हस्त, G1 ततस्, M3 5 अतस् (for हस्तस्) Ñ1 2 B D (except D5) तस्य (for नित्य) — d) Ś1 K D5 ˚धारणात्, Ñ B5 6 Da Dn D1 4 अनुग्रहण˚, T G M3 (*sup lin* as in text) अभ्यासकृत(M3 ˚ति)का˚ — e) T2 G4 5 ज्ञात्वा — f) Ś1 K D2 ˚वसति, Ñ1 2 B Da Dn D1 4 G3 ˚वपि स, T2 G4 5 रात्र्यामपि च, G6 ˚वत्यापि, M6 8 ˚वाभ्यस्त Ś1 चार्जुन — After 4, K4 Ñ1 2 B D ins

1385* योग्या चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दन. ।

5 a) T2 G4 5 ततो Da ज्याघात˚, Cd as in text — b) T G1 2 4-6 तन्निशि (for भार˚) G3 द्रोणस्तु श्रुतवान्निशि — c) Da उत्पत्य D5 ˚मुत्थाप्य T G उपेत्यार्जुनमुत्थाप्य (T2 G5 आगम्य च परिष्वज्य) — d) T2 G5 सत्यसाचिनमब्र˚, M6-8 ˚ष्वज्यैनम˚

6 Before 6, Ś1 K0 3 Ñ B D ins द्रोण उ˚, K1 M3 5 द्रोण — T2 G5 om 6cd — d) K3 अह (for ते) — A passage given in App I (No 77) is ins in G2 4 after 6, in G1 after 7, in T2 G5 after 6ab

7 Before 7, Ś1 K0 1 3 D2 5 T1 G3.6 M6-8 ins वैश˚, K3 4 Ñ B Da Dn D1 4 वैशं˚ उ˚ — a) T2 G4 5 ततश्चित्रान् (G4 ˚त्रश्च स) धनुर्मार्गान् — b) K3 Ñ B Da Dn D1 4 T1 G1-3 6 M हये˚ (for रथे˚) D2 T2 G4 5 transp रथे˚ and गजे˚ — After 7ab, G4 (which om

C 1. 5229
B 1. 132. 29
K 1. 142. 28

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः संकीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ८
तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ९
ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ १०
न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ११
स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ १३

परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥१७
स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ १८
तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

7^cd) ins 1386* — c) K₃ Ñ₃ B1.3 Dn D1 T G2.3.6 M रथे°; B1.6 Da D4 G1 रथे च (for अश्वे°) Ñ1.2 रथे नूमावपि तथा — d) Ñ1 याणशि° — T2 G4 ins after 7 G4, after 7^ab G1, after passage No 77 of App I

1386* अश्वेषु सम्यक्चारेषु द्रोणशिष्यो न्यचारयत् ।

8 a) B3 °सियुद्धे च; D2 °द्धेषु चर्या°; T2 G1.4.5 गदाचर्येषु प्रासेषु (G1 पाशेषु) — b) T2 G1.4.5 चर्मतो मरशक्तिषु — c) K1 Ñ1 B1.3.6 D (except D2.4.5) °द्धे च — d) Ñ B1.5 Dn D1.2.4 T2 G1.4.5 M कौरवान्, B3.6 Da वीर्यवान्; D4 पांडव; G2.3.6 कौरव

9 a) T2 G4.5 स विनय (for तत्कौ°) Ñ1.2 B D (except D5) श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — b) K3 Ñ T1 M1.2 °जिघृक्षया; T G (except G2.6) °चिकीर्षया — d) T2 G (except G2.6) °जग्मुरनेकशः — After 9, S ins

1387* तान्सर्वाञ्शिक्षयामास द्रोणः शस्त्रभृतां वर ।

10 c) T1 G1.6 महावीर्यो, G2 धनुष्पाणि, G3 ध कुशलो

11 b) T2 G4 भारत (for चिन्त°) — d) Ñ1 D1 °पां धर्मान्व°; B3 (m as in text) °वानुशिक्षया; B5 D5 °पां धर्मार्थे°; T2 G3.4.5 द्रोणस्तेषामपेक्ष° — After 11, S ins

1388* शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगो बलवत्तर ।
निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ।
[Before line 1, M ins द्रोण]

12 a) G1.3 नैषादिर्मस्य शि — b) Ś1 K3 पादावादाय भारत; T2 G4.5 M पादौ (M1-3 पाणी) संगृह्य वाग्युजित् — c) K0.3.4 B (except B5) Dn D1.2.4 T1 G1.2.6 M °मप्राप्य, Ñ3 °प्राप्त; T2 G3.4.5 °ण्य समनु°

13 b) T1 G1 परमाचार्यमास्थित, G2.6 परमानो मही मये — c) K0.2 B3 D5 G (except G1; D5-4.5) M इष्वस्त्र°. — d) Ś1 K0.2 transp पर and निय° — 45, [illegible] Ñ1.3 B3 D2 D3.4 निश्चय (for नियम) K1.4 D - [illegible] परमं परमा°; T1 G2.4.5 नियमेन समाहित [illegible] Dn °

14 a) K0 Ñ3 D5 transp प [illegible] — °प्र° and श्रद्ध°. Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 °द्ययोपेतो S [illegible]; T1 G[illegible]न (T G3.4.5 स वेन) तपसा युक्तो (T2 G3.4.5 चैव) — [illegible] नुर्वेदवि° c) Ś1 K1 वेदेन T1 G1 योगेनाभ्यसनेन च — T2 G [illegible] दया° [illegible] om 14^cd — d) K1 लाघव (for लघु°) — S ins [illegible] (for च) after 14 (T2 G4 which om 14^cd, after 14^ab)

1389* लाघवं चास्त्रयोगं च न [illegible]; T2 °[illegible] [illegible] c) K0

15 b) K3 कुरुपुंगवा T2 G [illegible]; K0 [illegible] गृह्ये (G1 दिव्यो) प करणान्यहून् — c) Ñ3 रथेन निय [illegible] T1 G1.4.5 परिष्वतो रथै राजन् — d) Ś1 K1 मृगयां परम°; Ñ1 मृगय [illegible] ग्यामरिंदमः Ñ3 Dn D1 °मर्दन; T2 G1.4.5 जग्मु पांडुसुता यदि

16 a) T2 G4.5 °रणमाही — b) K1.2 °श्चिद्दिदृक्षया — c) S1 उपज°; K0 D5 उपाज° T G3-5 M1-3 °मैक — d) K0 D5 वीर्यवान् (for पाण्ड°)

17 a) T2 G3.4.5 °पां धनुषि सक्तानां — b) K1 म तारक°; T2 G3.4.5 तत्र क° Ñ B D चिकीर्षया — c) K3.4 चचार; D5 च तस्मिन् (for चरन्स) T1 G3.5.6 चया (for वने) Ñ3 B1 Dn D1.4 मूढो; T1 सोथ — After 17, T2 G (except G2.6) ins

1390* तस्य रोरूयमाणस्य नष्टस्य विजने वने ।
शब्दं शुश्राव नैषादिं शुनस्तस्य तु मारिष ।

18 a) K3 श्या; K3 Ñ3 त (for स) Ñ3 B (except B1) Da2 Dn D1 T G (except G2.6) M1-3 कृष्णमल°.

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ २०
लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१
तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२
न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
अथैनं परिप्रपच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३

एकलव्य उवाच ।

निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५
कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६
नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥२७
अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः॥ २८ C 1 5259 B 1 182 49 K 1 142 59

— b) Ñ B D (except D5) °जिनजटाधर, T1 G3 6 M °जिनधर कृशं, G1 °धराशुचिं — c) K3 श्वानमालक्ष्य, D4 श्वा समालोक्य, T1 G1 4.6 M श्वा समुद्वीक्ष्य, T3 G5 श्वपचं ज्ञात्वा, G2 3 श्वानमुद्वीक्ष्य (G3 °द्विश्य) — d) K0 रुवन्, G3 दर्पात् Ñ1 वनान्तिके, T2 G5 °कात्

19 a) K3 4 तथा D2 शुनक (for भष°) S (except M3) तस्यैकलव्यो भ° — b) D2 सस (for शुन) — c) K0 तत्र; B5 (m as in text) D5 आशु, G1 3 6 अस्त्रै T2 G2 4 5 लाघवाद्दर्प(G2 °र्शं)यामास — d) T2 G1(inf lin) 2 4 5 शब्दवेध्य विदर्शयन् — After 19, G1 ins

1391* वेगमज्जन* * * * * * * *ळ वनै° ।
आयामपरिणामाभ्यां बभुस्ते तु शराङ्कुरा ।
समप्रमाणिभिर्जिह्मा क्षिप्रैर्व्याभपत शरै° ।
यथा शैल शिलोत्थाभि सस्रार्चिभिररिंदमै ।

20 a) G1 तत (for स तु) — b) K3 °वाननुज ग्मिवान्, D2 G3 4 6 °वाना जगाम ह, T2 G5 पाण्डून्प्रति जगा° — c) G2 4 5 transp त and दृष्ट्वा Ñ3 ततस्ते (for त दृष्ट्वा) G3 6 M कौरवा (for पाण्ड°) K0 शूरा, T1 G1 सर्वे, T2 G2 4 5 चापि, G3 6 M राजन् — d) G3 6 M गता (for ययु) Ñ1 2 B D (except D5) पर विस्मय-मागता ; T2 G2.4 5 विस्मयं चक्रिरे भृश

21 a) Ś1m K1 हस्तवेधि°; K2–4 Ñ3 °वेध च, T2 G5 समस्ता चापि — b) Ś1 K1 transp दृष्ट्वा and तत् T2 G2 4 5 चिंतयति स्म तस्य ते — c) Ś1 K1 त वीक्ष्य, K3 तत्प्रेक्ष्य, G1 प्रेक्षतो T2 G2 4 5 आत्मन्यकार्पुर्व्रीडां च — d) Ś1 K1 कर्म तत्, T2 G5 पाण्डवा (for सर्वे°) G2 4 ततस्ते पाण्डुनंदना — After 21, T2 G2 4 5 ins

1392* श्वान तु पाण्डवा दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

22 a) D5 त तथा, T2 G2 4 5 ततश्च — D5 (hapl) om 22b–23a — b) K0 विजने वनवासिन, Ś1 वनवासनि°, S °ने वनचरेश्वर — K4 om 22c–23b — d) =30d

23 K4 om 23ab, D5 om 23a (of v 1. 22) — a) Ś1 K1 B1 Dn °मभिजा°, Ñ3 M5 °मनुजा°, T1 G (except G4 5) M3 6–8 °मन्वजा° — b) Ś1 K (K4 om) T1 तथा (for तदा) M5 त दृष्ट्वा तत्पर तदा — c) B1 3 6 Dn D1 M3 तथा (for अथ) K0 पर्यपृच्छत — d) K0 2 D6 वा सुत, K3 Ñ1 B3 चेत्युत, T1 वेति च, T2 G1 2 4 6 M चेति ह, G5 वेति ह K4 कस्यचित्पुनः, G3 अन्यचेदिह — After 23, K2 4 ins

1393* स श्रुत्वा वचनं तेषा पाण्डवानां महात्मनाम् ।

24 S om उवाच; K4 T1 om the ref — a) Ś1 K1 M5 वीरं; Da वीर K2 4 एकलव्य निषाद हि — c) D5 स, M6–8 तु (for च) B D2 4 G6 मा (for मां) Ś1 K0 3 D5 G3 वेत्थ, K4 T1 M6–8 विद्धि — d) B6 G5 M6–8 °वेदे — After 24, B6 D4 ins a colophon (adhy no D4m 134)

25 Ś1 K0 1 3 T2 G5 6 M6–8 om उवाच, T1 G2–4 M3 5 om वैश° उ° — ab) Ñ1 D4 तत (for ते त) M (except M5) विज्ञाय K3 यत्नेन (for तत्त्वे°) T1 G6 (m as in text) M5 °गत्य G2 4 एकलव्य (G4 °व्य) स आत्मानमाचचक्षेय पांडवा — c) Ñ B D (except D5) T1 G3.6 M वने; T2 G1 2.4 5 च तत् (for च ते) Ś1 K Da D1.4 5 M3.5 सर्वे, T1 G3 6 राजन् — d) Ś1 K1 °ख्युरतिकात्, Ñ1 द्रोणमाचख्यु°, G1 2 4 °य प्रत्यवेदयन्

26 c) Ñ B D (except D5) समासाद्य T2 G (except G3 6) रहसि द्रोणमागम्य

27 Before 27, Ñ2 D (except D2 5) ins अर्जुन उ° — a) S1 (sup lin) यथाहं, K1 ययावत्, Ñ1 2 B D (except D5) तदाह (B6 तदा मां); T1 सत्वत, M6–8

C 1.5210 B 1.132.50 K 1.142.60

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ३३
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४
न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ३५
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ३६
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

यद्गुरा B3 D4 °स्यैक, T1 °स्यैन T2 G3.4.5 अह ननु परिष्वज्य — c) Ś1 K4 M6-8 °लोके, K0.1 °लोक — d) K3 द्विषोन्यो

28 a) K0 D5 अत Ñ1 स विशि°; D4 विशिष्टो मे — b) T2 G4 मल्लोकादपि वीर्य° — c) Ñ2 B1.3 Dn D1 transp अस्ति and अन्य B3 अल्पोपि, B3m D2 अन्योपि, B3 अन्योस्तु, Da D4 अन्यस्तु; T2 G3.4.5 धने स

29 Before 29, Ñ2 B6 D (except D2.5) ins वैश° उ°; T1 G2.3.6 वैश° — a) B1 D4 T2 G2.4.5 अपि (for इव) Ś1 K च, B4 G3 तत्, T2 G3.4.5 स (for त) — b) T2 G3.4 तु (for त्वि) G1 चिंतयामास निश्च°

30 a) Ś1 K1.2.4 स ददर्श मलादिग्ध — G3 om 30c–32d — d) = 22d K0 D5 निशितान् (for अनिश)

31 G3 om 31 (cf v l 30) — a) Ś1 K1.2.4 D4 ततो (for तु त) — b) T2 G. आगत (for आयान्त) K0.2 G1 अतिके, K2.4 D. °क — c) T2 G1.5 °गम्य शिर (G1 तत) पादौ — d) T2 G4.5 जग्राह T2 G1 तदा (for महीम्)

32 G3 om 32 (cf v l 30) — a) K3.4 च तं (for ततो) — For 32b, T2 G4.5 read 32d. — c) K (except K1) Ñ2 D5 चात्मा° (for आत्मा°) — d) T2 G4.5 द्रोणाय स निषादज (cf b)

33 a) G1 तथा, G4 तत्र — K0 repeats 33cd after 34ab — c) K0 हि (for ऽसि) K3 मे भद्र; Ñ1.2 B D (except D1) मे वीर (B3 राजन्), T1 G1-3 नैषादे; T2 G4-6 M मे तात — d) K0 Ñ1.2 B1.2.3 Da Dn D1.2.5 दीयतां मम; Ñ3 B3 D4 S दीयतामिति (T2 G4.5 मे प्रदीयतां)

34 a) T2 G3.4.5 गुर्वात्मा (for तच्छ्रु°) — b) K4 तदा; T2 G (except G2.6) वच (for इदम्) — After 34ab, K0 repeats 33cd — Before 34cd, Dn D1.4 ins एकलव्य उ. — c) M6-8 गुराए (for भगवन्) — d) Da °पयत S1 G6 M2.8 मा, Ñ3 Da D5 T2 G1.4.5 M6-8 मे; B3 नो B3 भवान् (for गुरु°)

35 b) T2 G1.4.5 गुर्वर्थे (for गुर°) — D4 ins after 35ab B6 D1 subst. for 35cd

1394* यद्यदस्य त्वया देयमेकलव्य प्रयच्छ मे ।
एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम ।
[Before line 1, B6 ins द्रोण उ°; D4 द्रोण]

— Before 35cd, Dn D1 ins वैश° उ°, D4 द्रोण उ°; T2 G1.3.4 द्रोण — c) K2 ततो (for तम्) G1.4 तदा (for त्वया) T1 G1.4 °गुष्ठो — d) Ñ B1.3.5 Da Dn D1.2 T1 G2.3.6 M इति (for मम) T2 G1.4.5 दक्षिणा मे प्र(G1 मेय)दीयता — G1 ins after 35 G4 subst. for 37cd

1395* बाढमित्येव नैषादिश्छित्त्वाङ्गुष्ठौ ददौ तत ।

36 G1 om 36ab — a) G5 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — d) Ñ3 B D (except D5) नियत T G6 M (except M8) तदा G2.4 च परिनिष्ठित

37 a) G1 °च सहृष्टमना°, G2 °च हृष्टमनस — For 37cd, G4 subst 1395* — After 37, G1.4 ins

1396* अविषण्णश्च तौ प्रादाच्छित्त्वा द्रोणस्य चेतनम् ।
D2 S ins after 37 (G1.4, after 1396*)

1397* सत्यसंधं च नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् ।
[D2 द्रोण (for दृष्ट्वा)]
D2 cont.

1398* मनीषितं त्वया वीर गुरोर्दत्तं ममोजसा ।
After 1397*, T G1-4.6 M ins

1399* एष कर्तव्यमिति वै एकलव्यमभाषत ।;
while G4 repeats 1398*

38 Before 38, M8.9 ins. वैश° G3 om 38a–39d T2 repeats 38 and G4 reads it after 39, G1 also repeats 38 after 1400* — a) K3 T G6 M अत

ततः परं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८
ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ३९
द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ४०
अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथाति पुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ।
युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनंजयः ॥ ४१
प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ४२
अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ४३
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ४४

C 1 5275
B 1 132. 63
K. 1 142. 76

Ñ1.2 B D (except D5) G3 शर Ś1 स, K4 च (for तु) — b) Ñ1 °र्षयत्; T2 व्यकृष्यत; G2 अकर्ष° — c) Ko 3 Ñ B D (except D5) M5 च स (for स तु)

39 G5 om. 39ab (cf. v 1 38) — c) Ś1 K (except Ko) D5 T1 तु (for च) Ñ1 एव (for वाग्) G4 अस्मान् (for आसीन्) — d) K1 D2 अभिभवद्, B3 6 Da Dn D1 4 अभिभविता D5 T G नाधिकोन्योर्जुनादभूत्, M नान्यो ह्यभवदर्जुनात् — After 39, G1 ins

1400* एव वृत्त दृष्ट्वाद्रोऽथ कर्म
प्रज्ञानित्य खेचराश्चोत्सुरेतौ ।
द्रोण पार्थं चात्र धी* * * *
* * *त्या गच्छतां स्व निवेशम् ॥

T2 repeats and G4 reads 38 after 39, G1 repeats 38 after the above ins [v l — b) T2 G1 अगुष्ठाभ्यां विनाकृत — d) T2 G1.4 निषादज° (for नराधिप)] — A colophon is ins. in T1 G2 3 5 6 after 39, in T2 G1 4 after the repetition of 38 (*adhy no* T1 125, T2 G1.5.6 76, G2 4 77, G3 M 75) — After the colophon, T2 G1 (om line 4) 2 4. 5 ins

1401* वैशंपायन ।
द्रोणस्तत॰ परा पूजां कुरुषु प्राप्नुवन्धनम् ।
चतुष्पाद कृत्स्नमस्त्र कुमारान्प्रत्यवेदयत् ।
पार्थिवस्य तु क्षत्रस्य राजपुत्रा महाबला ।
अनुजग्मुस्ततो द्रोण कुरुष्वस्त्रचिकीर्षया ।

G1 cont (cf v l 41)

1402* युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठस्तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।

40 Before 40, T1 G3.6 M ins वैश° — b) Ś1 Ko 2 Ñ B D G1 2 6 °योग्यौ, K1 4 G3 °योग्यो; T1 °योग, T2 G4 5 °युद्ध Ñ1.2 B D (except D5) बभूवतु, T2 G4 5 अशेषत — d) Ko 2 4 Ñ1 D4 T1 G2 3.6 M °मध्यग°, K1 °मभिग°; Ñ2 B (except B5) Da Dn D1.2 सदा (D2 गदा°) सरुधमानसौ, Ñ3 °मध्यगस्थितौ, T2 G4 5 कुरुष्वभ्यधिग°.

41 a) B3 रहस्त्रेषु, T1 G2 3 6 M महास्त्रेषु — b) T2 G4 5 सर्वेभ्यो K2–4 अपि (for अभि) — G6 om 41cd — c) K1 G2 3 अपि, K4 तत्, T2 G5 च, G1 हि (for अति) Ko D5 खड्गे, G2 अन्यौ — After 41c, T2 G4 ins

1403* स राधेयो महाबल ।

which in G4 is followed by 41e and 41d (see below) — d) Ś1 दरुकौ, Ko 2 4 दारकौ, K1 मदकौ, K3 खड्गे तु, Ñ1 तांश्चैव, Ñ3 दारुकौ, Da त्सरु° Ś1 K1 अपि (for उभौ) B6 ताश्चैव तु यमावु°, D4 साश्वकौ तु यमाधु°, S (G6 om) यमजावसिचर्मणि (G5 स राधेयो महाबल°), cf 1403* — e) T2 धनु श्रे°, G1 युधि श्रे°, G3 रथिश्रे° — T2 G1 5 ins after 41e G4, after its repetition

1404* तोमरेष्वधिकोऽभवत् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ

— f) Ko 2 4 D5 सर्वत्रातिरथोर्जुन

42 c) D5 °योगे बलोत्साहे, T2 G4 5 बुध्या भुजबलोद्योगै, G2 बुद्धिवीर्य प्रसादेषु, G3 बुद्धिवीर्य Cd cites योग (=सहनन) — d) Ko 2 4 D5 सर्वशा(D5 °श)स्त्रेषु, B5 सर्वार्थेषु च, T2 G4 5 तेषु सर्वेषु Ñ2 B D G3 निष्ठित (D5 भारत) (for पाण्ड°) T1 G1 6 M5 °षु तथार्जुन , G2 °षु कृतोर्जुन., M3 सर्वत्र तु धनजय , M6–8 °षु धनजय

43 G2 om 43ab — a) Ś1 Ko 2 Cd व्यस्त्रे T2 G4 5 नित्यानुरागे — c) K (except Ko) D5 सर्वेषु (for तुल्ये°) T2 G4 5 अस्त्रप्रयोगेषु — d) Ś1 K D5 T1 G3 °त्रेषु च, Ñ3 Da D4 °वेनापि — f) K2 °वागिरिदारुण , K4 °वारिविदारण , T1 G1 3.6 M3 सबभूवार्जुनोधिक , M5–8 सवभूवाधिकोर्जुन

44 T1 reads 44 after 67 — a) Ko D5 नावमृष्यन् K3 Ñ1.3 B1.5 6 D4 T1 G3.6 M परतप (Ñ1 °पा , Ñ3 B1 °प), Ñ2 B3.5 m Da Dn D1 2 परस्पर, T2 G2 4 5 °धिपा

45 a) Ś1 K1 तत (for तांस्तु) D4 तान् (for तु) — b) Ś1 K1 सर्वशिक्षासु, Ko °शिष्यासु, K2 °शिष्यास्तु;

C. 1. 5278 B. 1. 132. 67 K. 1. 142. 77

तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ४५
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ४६

द्रोण उवाच ।

शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूंष्यादाय सत्वराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेषवः ॥ ४७
मद्वाक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ४९
ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारवम् ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ५०
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ५१
पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ५२
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ५३
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ५४
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ५५

D2 रथ°, M6-8 सम° K0 धिष्ठितान्, Ñ2 B Da D1 2 4 निक्षि°; T1 निश्रि° K4 सुशिष्यांश्च सुनिष्ठि°, Dn सर्वं विद्यासुशिक्षितान्, D3 सर्वशिक्षास्त्रधिष्ठि° — ^{d}) Ś1 K2 भरतर्षभ, K0 1 Ñ B3 D (except D2 5) °र्षभ, S °र्षभान्

46 ^{a}) B1m (? gloss) गृध्र (for भास) D5 °स पक्षिण रोप्य, T1 ततो भास समा° — ^{c}) Dn अधि°, M6-8 °ज्ञात Ś1 समेतान्ज्ञातकान्सर्वान् — ^{d}) Ś1 K0 4 Da D1 T2 G1 4 M3 4 लक्ष्यभूतम्; G1 स च लक्ष्यम् Ñ1 उपादिशत्; M4 अदर्शयत्

47 Ś1 K1 S om उवाच — ^{a}) K0 D5 सर्वे हि, Ñ B Da Dn D1 4 सर्वेऽपि (B3 सर्वाणि) — ^{b}) T2 G1 4 5 °ण्यानम्य K2 Ñ B D सर्वश ; T1 सत्वर — ^{c}) K2 4 T2 G1 एत, D2 G2 एक K0 समाध्याय; D4 समाधाय — ^{d}) Ś1 K0 4 Ñ2 तिष्ठता, K1 °ष्ठत ; Ñ1 2 B D (except D1) T2 G1 4 5 तिष्ठध्व, T1 G2 3 6 M °ष्ठ Ś1 K4 Ñ3 संहते°; K0 संततपन (sic), K2 G2 4 6 M संहिते°, Dn D1 4 5 संजिते°, G1 परमेषव

48 ^{a}) K0 वै; Ñ B D G2 M3 5 तु (for च) — ^{b}) S °कृन्तता — ^{c}) Ś1 निरीक्ष्या°; K2 निमेषाति; K2 नियोक्ष्यामि

49 Ś1 K1 2 D1 6 S om उवाच (M7 8 om the ref) — ^{a}) Ś1 वाक्य (for पूर्व) — ^{b}) K4 B3 °रस सुत, T1 G1 °रसो (T1 °स) पप ; Cd as in text — ^{c}) Ś1 K1 2 P1 6 दुर्धर्ष, D1 G2 धनुषि; T2 G1 4 5 क्षिप्र त (G1 5 त्व) T1 शर सधाय दुर्धर्ष — ^{d}) K0 Dn1 G2 विमुञ्चतां; K4 मुक्तिमिन ; B3 D1 मुञ्चत ; Dn1 °चतां; Dn2 D1 4 5 T1 G2 6 M °मुञ्च त ; T2 G1 4 5 ? प्रमुञ्चतां (G1 °त)

50 ^{a}) G2 चाप (for पूर्व) T2 G1 4 5 तत कुन्तीसुतो राजन् — ^{b}) K0 Ñ1 2 B D परतप (K0 B3 D4 °प), K2 महाबल , Ñ3 महाधनु ; T1 महारथ T2 G1 4 5 गृहीत्वा धनुरुत्तम — ^{cd}) =(var) 60^{cd} D5 G1 °स्थौ त भासमु°

51 ^{a}) T1 विस्तृतध° — ^{b}) K0 कुरुसत्तम, B1 T1 M7 8 °पुगव — D1 om 51^{c}–52^{d}, D5 subst 51^{cd} for 53^{ab} — ^{c}) M6-8 मुहूर्तम् K3 पुन (for मुहू) — K (hapl.) om 51^{c}–53^{a} — ^{d}) K0 G2 M5 °र्षभ; K4 कुरुनदन, T2 G1 4 5 पुरुषर्षभ

52 K1 D1 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) Ś1 पश्यसेमु; B1 Dn पश्यसेन त्व, D1 सि त्व, T2 G4 5 °स्येक — ^{b}) K4 नरचरर्षभ, T1 देववरा°; G1 4 5 °वरोत्तम, M6-8 °वराग्रज — Before 52^{cd}, Ñ2 ins वैश° उ° — ^{c}) Ś1 °त्येव माहात्म्य

53 K1 om 53^{a} (cf v l 51) — ^{ab}) For it D5 subst 51^{cd} K4 transp पुन and द्रोण Dn प्रत्युवाच ह T2 G (except G2 6) मुहूर्तादिव च द्रोणस्त पुन प्रत्य° — After 53^{ab}, G1 repeats 52^{cd} — Before 53^{cd}, Ñ1 Dn D1 ins द्रोण उ° — ^{c}) S पार्थ (T2 G1 5 लक्ष) (for अथ) K0 Ñ1 D5 T G (except G1) मां च; D1 तां च — ^{d}) K0 D5 चापि; K2 (om वा) अपि

54 ^{a}) T G1 5 अथ (for स) — ^{cd}) K0 गृध्र; K2 गृध्र (for भास) T2 G1 5 भवतमथ भ्रातॄश्च लक्ष चैव द्विजि प्रभो

55 ^{a}) B3 °वाच विसर्प° — ^{b}) T1 द्रोणो वै जनमेजय — ^{d}) Some MSS एक्ष

56 K4 om 56^{b}–57^{a} — ^{b}) K2 महौजस ; T1 G2 6 महाबलान् T2 G1 5 रुग्मविद्या महारथान् — ^{cd}) T2

ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ५६
अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ५७
ततो धनंजयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निशम्यताम् ॥ ५८
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ५९
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ६०
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्युत ॥ ६१
पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ६२
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ६३
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६४
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ६५
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ६६
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत फल्गुनम् ।
मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ६७ C. 1. 5298 B. 1. 133. 10 K. 1. 143. 10

G4 5 °जातेन जिज्ञासु स नरर्षभ°

57 K4 om 57^{a} (of v l 56) — a) T1 °न्याश्चैव स भी° — b) Ñ1 °न्यवशजा°, T2 G2 4 5 °श्चैव विदेशकान्. — c) Ś1 उक्त्वा च, Ko तथेति, K1 उवाच, K3 Ñ1 तथैव Ñ B1 3.6 D G3 transp सर्वे and तत् K2 4 वर्तेत, B5 ते सर्वे (for सर्वं तत्) — d) K2 4 त पश्यामेति G4 ते च (for इति) G1 चाब्रुवन् (for कुत्सि°) — After 57, Ñ2 Dn D1 ins a colophon (*Adhy no* Dn3 131 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5290)

58 Before 58, Ñ2 3 Dn D1 ins वैशं° उ° — Before 58^{cd}, Ñ2 ins द्रोण उ° — c) Ś1 निहतव्य — d) Ś1 transp एतत् and लक्ष्य K3 Ñ3 S निपात्यता, Ñ1 2 B D विलोक्य°

59 a) Ñ1 तु, T1 G3 च (for ते) — b) Ko थ, K2 4 स्मिन्, T1 G2 3 6 च Ko D5 इषु (for शर) Ñ1 °ध्यो भवता श° — cd) S विकृष्य Ñ1 G3 तत्र, M6-8 वीर (for पुत्र) G5 transp पुत्र and तिष्ठ

60 b) G1 मस्तकीकृत°; G5 °कृत्य कार्मुकं — G1 om 60^{cd} — 60^{cd} =(var) 50^{cd} — c) K3 Ñ B D T1 G3.6 M भास (for लक्ष्य) — d) =50^{d} Ko 3 G3 6 M (except M8) °समाहित, K2 4 D5 °प्रणोदित, T1 उवाच च समाहित, T2 G2 4.5 गुरोर्वाक्यसमाहित

61 a) T2 G4 5 मुहूर्तम् D4 5 एव (for इव) — b) Dn1 परिभा°, Dn3 T2 G4 5 प्रत्यभा° — c) B (except B6) D2 इम (for एन) — d) Ko D5 मा चापि Ko D5 वै सुत, K2 4 चेत्पुन, K3 Ñ1 3 B5 D2 T1 G1-3 6 M चेत्युत, Ñ2 B6 Dn D4 चार्जुन, D1 त्वर्जुन, T2 G5 चेत्यध ; G4 चेत्यथ

62 a) Ñ2 3 B D T1 G2 3 6 °म्येक K2 4 स्थित, D5 T1 G3 अह (for भास) K2 4 D5 T1 G2 भास, Da इम (for इति) T2 G4 5 पश्यामि भासमेवाह — b) T2 G4 5 इति त प्रत्यभा° — Before 62^{cd}, D5 ins अर्जुन उ° — c) K2 4 च, T2 G4.5 हि (for तु) — d) T1 G4 °मि भरतर्षभ, T2 G5 °मि न च किंचन

63 b) G3 अथ (for इव) — c) D5 S दुर्धर्षं — d) Ś1 पार्थिवानां Ko D5 यशस्कर; K3 4 Ñ3 T2 G3 5 नरर्षभ, Ñ1 2 B Dam Dn D1.2 4 महारथ (D1 °थ); Da महात्मना, G1 2 4 अथर्षं° K2 पाडव भरतर्षभ

64 b) T2 G4 5 नरर्षभ (for पुन°) — d) D5 तु गात्राणि (for गात्रम्) Ś1 K (except K3) B6 Da T2 G4 5 च (for स) T1 [ऽ]वदत

65 a) T2 G4 5 तथा (for एवम्) — c) G1 द्रोण°; G5 वाच (for पार्थं)

66 b) Ś1 Ko शरेण K3 G1-3 6 M स , B5 6 Dn D1 T1 च, D5 हि N3 क्षुरप्रेण शितेन स , T2 G4 5 क्षुरेणा प्रवता प्रभु — c) K2 4 D5 सहसा, T2 G4 5 तीक्ष्णेन (for तर°).

67 a) T2 G4 5 निर्वृत्ते, G3 वीर्येण (for संसि°) — b) T2 G1.2 4-6 M परिष्वज्य च Ś1 K1 फल्गुण, Ko 3 Ñ B Da D2 5 M7 8 फा°; K2 4 Dn D1 G1.2 6 पाण्डव T1 °ष्वज्येदमब्रवीत्, G3 लक्ष्ये च विनिपातिते — c) T2 स मेने द्रु° — After 67, T1 reads 44

68 b) G1 °रस सुत — c) Ko D5 T2 G4 5 गंगा भिमुखो; T1 G2 3 गंगासलिले — d) Ś1 K3 पुरुषर्षभ T2

C. 1. 5279 B. 1. [illegible] 11 K. 1. 143. 11

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ६८
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ६९
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ७०
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ।
इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ७१
तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ७२
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ७३

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ७४
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ७५
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ ७६
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ७७
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ समाप्तं संभवपर्व ॥

G4. 5 मग्ननार्थमरिंदम

69 ^a) Ś1 K3-4 G1. 4 अथ; Ñ1 ततो B3. 5 (hypermetric!) अवगाहमान स द्रोणं — ^b) T2 सहसा, G4. 5 सलिल — ^c) T2 G4. 5 ह सुमहान् — ^d) Ś1 K1 M3. 5 जयायां; T2 G4. 5 जघयो K3. 4 °चोदित; Ñ1 यल°

70 ^a) K3. 4 T1 G2. 3 M (except M5) पि (for ऽपि) G1 समर्थस्त्वथ सो — ^b) K0 transp शिष्यान् and सर्वान् K0. 3. 4 D5 अनोदयत्; G2 अभाषत T2 G4. 5 °स्त्वामानस्तमघो° — ^c) Ñ B3 Dn D1 °त्वा तु मोक्षय(Dn °क्ष)ध्व — ^d) T2 G4. 5 इति तान्संत्वरन्(T2 °न्संत्वर; G4 °न्संत्वर)निव

71 ^ab) K3 स्पुर ; Ñ2 दृशाभि (for निशि°) T2 G4. 5 पश्चादेव बीभत्सुरावापैर्दशभि शरैः — ^c) K3. 4 D2 G2 आयसै ; K3 Ñ B1. 2. 4 D1 अचार्यैः ; D5 Da आचार्य; D1 नाराचै T1 G1-3 e निशितै ; M दशभि (for पञ्चभि) T2 G4. 5 निरभिद्यत्स दशधा — ^d) Ñ1 D1. 5 अगम्ये नमसाद ; T2 G4. 5 मग्न ग्राहमथांभसि — Ś1 om 71^e-72^b, K1 om 71^e-72^d — ^e) K0. 3. 4 D5 °रेपि तु; Ñ2 °रे तु च, Ñ3 °रे स्वपि (sic), Ñ3 °रे तु वि; B1 °रेषु वि; Dn D1 °रे त्वथ; M3 °रे मम हि

72 Ś1 om 72^ab, K1 om 72 (cf v 1 71) — ^a) Ñ B D G3 M3. 5 तु (for च) K3. 4 त दृष्ट्वा कृपयोपेत; T2 G4 तादृशीश्च क्रियोपेतान् — ^b) Ñ1 °णो मेने तु पा°

73 ^a) K1 बहुना ; Ñ3 बहुभि M6-8 बाणाभिहत

B3 (m as in text) तस्य बाणै स य° — ^b) T2 G4. 5 खड खड कृतस्तदा — ^c) T1 प्रपेदे (for पञ्चत्व) K0 अगमत्; T1 पञ्चत्व (for आपेदे) — ^d) K0 transp जङ्घा and त्यक्त्वा B0 मुक्त्वा T2 G4. 5 त्यक्त्वा जघे महात्मन

74 T2 G4. 5 om 74-78 — ^b) Ñ2 (sup lin sec m as in text) महाबल — ^c) Ś1 K1. 3. 4 Dn1 D1 इम; K0 एम; D5 एतत् (for इद) — ^d) K0 D1 °मरिमर्दन; K3 °मपि दु°; Ñ1 °मिति दु°; B3 (m as in text) °मतिदुर्जय; Da °मेति दु° (sic) — ^e) K3 Ñ1 G1. 3. 6 M धीर (for नाम)

75 T2 G4. 5 om 75 (cf v 1 74). — ^a) Ñ1 पुरुषेष्वेतत् — ^b) M6-8 हि (for वि) Ñ1. 3 सर्वं; Dn D1 सर्वम् (for एतद्) — ^d) Ñ1. 3 स्वल्प°.

76 T2 G4. 5 om 76 (cf v 1 74) — ^a) G2 असमानम् — ^c) G3 °रय त्व Da सतत; Arjp प्रयत — ^d) Ś1 K1 शृणु चैतद्; M3. 5 शृणुष्वैतद्

77 T2 G4. 5 om 77 (cf v 1 74) — ^a) K (except K1) B1. 6 D2. 4 बाधिता; T1 G1-3 बाधते S (T2 G4. 5 om) यदि द्(for शत्रुर्) — ^b) Ñ2 B3. 5 Dn D1. 4 यदि G3 यथा Ś1 K1 च; K3 T1 M त्वा; K4 G2 ते K1 मनुजे; T1 पांडव; M कृपवित् (for कश्च°) — ^c) K1. 4 तद्वधार्थं — ^d) Ñ2 B (except B3) Dn D1 G1 तद्वा G3 तथा

78 T2 G4. 5 om 78 (cf v 1 74) — ^a) Ś1 तामा

१२४

वैशंपायन उवाच ।
कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४
यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा ।
तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ।
समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रवणसंस्थिताम् ॥ ८

C 1 5320
B 1 134 9
K 1 144 9

Dn1 n2 D1 स; D5 स, M8 च (for तत्) Dn8 M6-8 स तथेति प्र° — b) K4 च, Dn2 T1 G1-3. 6 M6-8 प्र (for स) Ñ1 B (except B5) Da D5 °स्तु सहता°. — cd) K4 च (for तद्) D1 स तदा (for तदाह)

Colophon om in T2 G4 5 — *Major parvan* G1-3 6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ1 2 B Da Dn1 n2 D1 2 4 5 सभव, to it Ś1 K1 2 4 Ñ1 B3 Da D1.2 4 Cd add समास (*or* °स) — *Adhy name* K0 अर्जुनस्यास्त्रप्राप्ति, K3 अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रोपदेश, Ñ1 2 द्रोणग्राहमोक्षण, Ñ3 अस्त्रशिक्षा, M लक्षनिपातन (M3 ब्रह्मास्त्रग्रहण) — *Adhy no* (figures, words or both) B1 130, Dn3 132, D4m 134, T1 126, G1 6 77, G3 78, G8 M 76 — *S'loka no* Dn 23 (Dn1 22), M8 42 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5312

124

1 Ś1 K0 1 3 D2 5 S om उवाच (T2 G4 5 om the ref) — ab) M6-8 transp धार्त° and पाण्डु° T1 पाढवांश्चैव (for पाण्डु) T2 G4 5 तास्तु सर्वास्त्रकुशलान्सर्वशास्त्रविशारदान् (G5 °शास्त्रभृतां वर) — c) T1 G1 2 6 M वाक्य (for राजन्) T2 G4 5 °ष्ट्वा द्रोणस्तु राजान — d) Ś1 K1 T1 नरेश्वर, G5 अचक्षुप

2 b) Ś1 K1 2 4 Da1 G2 वाह्लि° — c) T2 G4.5 अपि (for च) — After 2, T2 G2 4 5 ins

1405* त्रयाणामिव लोकाना प्रजापतिमिव स्थितम् ।

3 Before 3, Ñ2 D4 (marg) ins द्रोण उ°, T1 G2 द्रोण — a) K1 राजन्विद्यास्त्रसप्राप्ते — b) K0 3 G2 °सत्तमा, M5 राज° — c) K0 निदेशयेयु, G1 दर्शयेयु स्वां D2 T1 G3 ता, G1 च (for स्वा) G4 दर्शयिष्यति शस्त्राणि — d) T1 राजन्छिष्या मम प्रिया, T2 G4 5 तद्भवा(G4 तद्विद्वा)ननुमन्यतां

4 Before 4, Ñ2 ins वैश° उ° — a) G2 महातेजा°; M8 °राजा — Before 4cd, Ñ2 B5 D (except Da D5) ins धृतराष्ट्र उ° — d) S कृतं द्विजवर त्वया

5 a) K0 Ñ B D (except D1 2 4) G1-3 6 M3. 5 यदातु (B3 यदत्र), T2 G4 5 यदाय T2 G4 5 मन्यते Ś1 K1 काले — b) G4 काले (for देशे) Ś1 K4 Da Dn2 D4 5 T1 G1 2 4 यथा तथा — c) Ś1 यथा तथा, T1 तत्र तस्य G2 विधायस्व, G3 4 °धाय त्व D4 तथा विधान तत्सर्वं — d) Ś1 K1 न, G6 M6-8 मा T2 G4 5 समाज्ञापय चैव मा

6 a) K0 °यामि सदा चाह — c) K समुद्यु(K1 समृद्धि)क्तान्, Ñ3 T1 G1-3 6 M समायुक्तान् T2 G4.5 समुद्यतानस्त्रहेतो — d) Ñ1 2 न (for ये) Ś1 पश्यति

7 a) T2 G4 5 सत्कार्यं क्षत्त आचा° — b) T2 G4 5 ब्रवीमि D5 त, T2 G4 5 यत् — c) K3 4 प्रियो Ś1 मन्येत्, K0 1 D5 मेन्यत, K2-4 S मेद्य (for मन्ये)

8 Before 8, Ñ2 ins वैश° उ° — b) Ñ1 3 Dn निर्गतो विदुरो, Ñ3 T2 G5 °नुमतो; B Da D1 4 विदुरो निर्गतो, T1 D5 विदुरोनु°, G3. 4 M °नुमते — c) G1 महास्त्रज्ञ (for °प्राज्ञो) — d) T1 कारयामास, G1 रूप°, G2 प्राप° — After 8cd, B5 (marg) ins

1406* प्रेक्ष्यागार सुविपुल शास्त्रदृष्ट्या यथाविधि ।

(of 10) — e) G4 निर्जग्मु — f) Ñ B1 3m 5 Dn D1 °क्प्रस्रवणान्विता (Ñ3 °क्प्रस्रवसयुता), B3 D5 °क्प्रस्रवण

C. 1. 5320
B. 1. 134. 9
K. 1. 144. 9

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ।
अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ९
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ।
राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ १०
मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्शिबिकाश्च महाधनाः ॥ ११
तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १२
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैडूर्यमणिभूषितम् ।
शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ।
हर्षादारुरुहुर्मञ्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ १४
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ।
दर्शनेप्सु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ १५
प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १६
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १७

म्यिनां, T2 G1 3 प्रागुदक्प्रवणा शुभां, Cd उदक्प्लवन सहितां (sic)

9 b) Ś1 K1 Ñ1 2 B D (except D5) °घुष्टे; T2 G1. 3 °घुष्य, Cd as in text Ñ1 B D (except D5) समाजे तु (Dn D1 च), Ñ2 पुर चापि — d) Ñ B Dn D 1 T2 G1 3 वर T1 G1-2 6 M °र्थं भरत(T1 G2 पुरुष)र्षभ

10 a) Ś1 K1 रङ्ग्यां भू°, K2 Ñ1 2 B6 S रङ्गभूमिं K2 Ñ1 2 B3 G4 4-6 °विपुलां, T1 G1. 2 M °विहिता — Ś1 K1 om 10^{bc} — b) K2 Ñ2 T1 G2 M °दृष्टां; Ñ1 शास्त्र दृष्ट्वा, B1 6 D1 °दृष्ट्वा T1 अकल्पयत्, G1 2. 6 M अकारयत् (for यथा°) T2 G3 4 5 अकरोद्दर्शनेप्सया — c) T2 G3 प्रेक्षा रङ्गं K0 2 D1 T1 G2 सुविपुल (of a), K2 4 °रुचिर — d) K0 तत्रात्य, K2 Ñ2 T2 G3 ते तत्र; Ñ2 B D ते तस्य (D1 तत्रापि) (for तत्र च) — e) D5 T1 G (except G1. 3) राज्ञां Ś1 K1 T1 G2 °पेतां; M1. 2 सर्वगुणो° — f) Ś1 K1 B1 D1 नराधिप, K2 4 नरोत्तम; M6-8 द्विजर्षभ G2 4 स्त्रीणां च भरतर्षभ — After 10, T2 G1 3 ins

1407* मञ्चान्स च विपुलानकरोद्दर्शनेप्सया ।
(see below)

11 T2 G3 om 11^{ab} — a) K2 4 ते (for च) — b) B3 तत्र मत्र ततो ज° — cd) S मञ्चिकाश्च पुनर् (T2 G3 4 6 शिल्पिनश्च पृथून्) मञ्चान्कारयामासुरच्छ्रितान्

12 a) T2 G3 4 5 तस्मिन्दिने प्राप्ते — b) T2 G1 3 राजा सपत्न्याहन — After 12^{ab}, D1 (marg sec m) S ins

1408* ज्ञात्वा पुरं महामात्यो व्यासस्यानुमते तदा ।
[D1 G1 °मगमत्; M2 (sup lin) व्यासं चैव नरर्षभ]

Thereafter T2 G3 ins 1407* — c) T2 G1 3 भीष्मममे पुरस्कृत्य — d) K2 4 S D1 कृतं; G4 द्रोणं (for कृप) T1 G 3 M om च Ś1 K1 2. 4 °पुंगवं — S ins after 12 (T2 G3, after 1408*) D1 (marg sec m), after 13

1409* बाह्लीकं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ।
कुरूनन्यांश्च सचिवानादाय नगराद्बहि ।
रङ्गभूमिं समासाद्य ब्राह्मणैः सहितो नृपः ।

Thereafter T2 G3 read 12^{cd}

13 a) G1 °प्रतिच्छन्न; T2 G3 मुक्तामाला° — b) K0 Ñ2 D2 5 T2 G (except G1 2) M7 8 वैदूर्यं; Ñ1 2 B Dn D1 वैदूर्यमणिशोभित, Dn D1 °शोभित — c) T2 G1 3 °शुभपरिक्षिप्त — d) T1 G2 3 6 M °पारुहत्; T2 G1 3 °पाविशत्

14 a) Ś1 K2 G1 3 °भाग — c) K0 2 Ñ1 2 B D (except D5) °श्च राज्ञः सर्वास्ता; M6-8 °श्च सर्वा राज्ञस्ता — d) Ñ2 ता सप्रेक्षपरि°; T1 G1. 2 6 तासां च परिचारिका; T2 G3 4 5 तेषामत पुराणि च (G2 °पुरस्त्रिय); M तेषां प्रेक्ष्य परिच्छदान् (M8 2 °दा) — e) K0 2 B. D1 5 G4 मच, G1 2 6 कात — f) K0 दिव्यस्त्रि°; D5 दिव्या स्त्रि°

15 a) Ñ1 B 6 Dn D1 °णा क्षत्रिया वैश्या; S °क्षत्रविट्शूद्र — b) S सर्वं तत्र समागत (G1 °गमत्) — After 15^{ab}, T2 G1 3 (which om 15^{cd}) ins 1410* — c) Some MSS °नेप्सु Ś1 K1 4 समाभ्या° — d) Ñ1. 2 B Dn D2 4 विचेष्टित (for कृता°) — Ñ1 2 B D ins after 15 T2 G1 3, after 15^{ab}

1410* क्षणेनैकस्थता तत्र दर्शनेप्सु जगाम ह ।
[T2 G1 3 °नैकस्थया]

16 Ś1 K (except K4) om 16^{ab} — a) T1 M6-8 प्रवादितश्च; G1 °दित च — b) B1 m 2 S जन(G1. 6 पूर्णं) कोलाह° — c) T2 G3 °र्णवोपरिक्षु° — d) Ś1 K1. 2 4 transp समा° and स T2 G3 °ज प्रत्यपद्यत (G3 °युप्यत).

17 c) M (except M8) °केश

18 a) K0 D मध्ये T G1 3 तथा° — b) Ñ2

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १८
स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ १९
अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २०
ततो बद्धतनुत्राणा बद्धकक्ष्या महाबलाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २१
अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ २२
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा धृष्टमपरे वीक्षांचक्रुः सविस्मयाः ॥ २३
ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्बाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ २४

C 1 5337
B 1 134 26
K 1 144 37

सचिवै सह, G1 6 स वि°, M5 सवि° — c) T1 G2 3 6 वीत, G1 युक्त (for हीन) — d) T G5 सांगार इव चाशु°; G3 4 सागराग इ°, G6 सागारुरिव (sic) चांशु° Cd cites साङ्गारक (as in text)

19 a) S (except G4) व्यासस्यानुमते चक्रे — c) Ñ1 T1 G1-3, 6 M अपि, B5 आह (for अत्र) T1 G1-3, 6 M शास्त्रज्ञान् Dn °णास्तु सुम°, D1 °श्चानुम°, D2 °श्चास्रम°, T2 G4 5 °णान्सर्वशास्त्रज्ञा° — d) Ñ2 B1 Dn D1 कारया° S (except T2 G4 5) मगलै — D4 (marg *sec m*) S ins after 19 (T2 G5, after 20^{ab})

1411* सुवर्णमणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
प्रददौ दक्षिणा राजा द्रोणस्य च कृपस्य च ।

[(L 1) D4 M °मणिमुक्तानि G3, 6 वसूनि (for वस्त्राणि) G2 4 °स्त्राण्याभरणानि च]

20 a) G2 तत, Dn1 n2 सुख (for अथ) D5 °घोषेण — b) Ś1 K1 मुख्यस्य, T1 G (except G4 5) नाद°, M दान° (for पुण्य°) K3 Ñ1, 2 B1 3 Dn D1, 2 S समन° — After 20^{ab}, T2 G5 ins 1411* — c) Ś1 K1 °शुश्रि प्रमादाय, T2 G2 4, 5 गृहीत्वोपविशु सर्वे — d) Ko 2 4 D5 सर्वोप°, G2 4 रणोप° D1 G6 नृपा

21 a) Ko 3 Ñ3 बद्धतल°, Ñ1, 2 B D बद्धागुलि° — b) N (except Ś1 K1 B1) °कक्षा Ñ2 B D T2 G4 5 महारथा — c) G1 बद्धपत्रा, G2 °त्राणा T2 G4 5 °णाश्च सनद्धा

22 a) Ñ B D तु (for च) T1 सर्वे (for तत्र) T2 G4, 5 यथाज्येष्ठक्रम तत्र — After 22^{ab}, D4 (marg *sec m*) S ins

1412* रङ्गमध्ये स्थित द्रोणमभिवाद्य नरर्षभा ।
चक्रु पूजा यथान्याय द्रोणस्य च कृपस्य च ।
आशीर्भिश्च प्रयुक्ताभि सर्वे सहृष्टमानसा ।
अभिवाद्य पुन शस्त्रान्बलिपुष्पै समार्चितान् ।
रक्तचन्दनसमिश्रै स्वयमर्चन्त कौरवा । [5]
रक्तचन्दनदिग्धाश्च रक्तमाल्यानुधारिण ।
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे रक्तान्तलोचना ।
द्रोणेन समनुज्ञाता गृह्य शस्त्र परतपा ।
धनूषि पूर्वं सगृह्य तप्तकाञ्चनभूषिता ।
सज्यानि विविधाकारा शरे सधाय कौरवा । [10]
ज्याघोषतलघोष च कृत्वा भूतान्यपूजयन् ।

[(L 2) M6-8 transp चक्रु and पूजा — (L 3) D4 स-; M सु (for च) — (L 4) T1 G1 2 4 6 समन्वि°; T2 G4 समन्वित — (L 5) D4 T1 M3 5 °र्चति — (L 6) T1 रक्तचदनधारिण — After line 8, G4 (marg *sec m*) ins

1413* शस्त्रमार्गान्यथोत्सृष्टाश्चेरु सर्वे नरर्षभा ।

— (L 10) M6-8 °कारै शस्त्रै — (L 11) T1 G4 सर्वभू°; G3 6 °त्वा पूज्याणि D4 M अमोहयन्]

— c) Ś1 °रस्त्रैर् Ś1 Ko T1 °वीरा — d) Ś1 K1 °द्भुता M कुमाराद्भुतदर्शन (M3 *sup lin* °ना, M5 °राश्चारुदर्शना) — After 22, D4 (marg *sec m*) S ins

1414* केषांचित्तरुमूलेषु शरा निपतिता नृप ।
केषाचित्पुष्पमकुटे निपतन्ति स्म सायका ।
केचिल्लक्ष्याणि विविधैर्बाणैराहतलक्षणै ।
विव्यधुर्लाघवोत्सृष्टैर्गुरूणि च लघूनि च ।

[(L 1) T2 G4, 5 तत्र माल्ये°; G1 तरुमुख्ये°; G3 M3 5 तत्र मू°, M6-8 तत्र या M6-8 रणे (for नृप) T1 शराग्निनिपतिताग्ने° (sic) — (L 2) T2 G4, 5 दृष्ट्वासक्ता बाणपक्तय — (L 3) D4 °णैरात्तशरासनै, T1 G2 3 M3 5 °राहि° (M3 *sup lin* °राह°), T2 G4, 5 णैर(T2 °रा)हित लक्षणा — (L 4) T1 G1 2 6 M3, 5 विभिदुर् (for विव्यधुर्)]

23 T1 G1 om 23^{a}–24^{b} — a) K3 T2 G5 °च्छिर.क्षे° — c) Ś1 K D5 मनुष्या — d) Ś1 K1 Dn D1 M1 सुविस्मिता, Ñ1 2 B3 6 सुवि°

24 T1 G1 om 24^{ab} (of v l 23) — a) K3 ततो (for ते स्म) K Ñ B1 Dn D5 T2 G (G1 om) M3 5 विभिदुर् (K3 बहुभिर्) — b) Ñ2 °शोभनै — c) M6-8 विविधुर् K3 °वोपेतै T1 G1 °धैर्बाणसवर्षैः; G3 केचि द्भुजायुधोत्सृष्टै (sic) — d) T G (except G2 6) °ह्यते

C. 1. 5313
B. 1. 134. 27
K. 1. 144. 37

तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २५
सहसा चुक्रुशुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २६
कृत्वा धनुषि ते मार्गान्रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २७
गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ २८
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ २९
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३०
बद्धकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३१
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ३२
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

25 ᵈ) T₂ G₁ प्रेक्षिता, G₂ ₃ ₆ M प्रेक्षका Ś₁ K₁ विस्मय ययु, D₅ 'तास्तदा T₂ G₁ ₃ प्रेक्ष्य सर्वे सविस्मया

26 ᵃ) Ñ B D 'शुश्रान्ये (D₅ 'श्र) G₃ नागरा विविशुश्च' — ᵇ) S (except M₅) शतशोऽथ सह' — ᵈ) T₂ G₁ नागरा ; M प्रेक्षका (for भार) T₁ G₁₋₃ ₆ प्रेक्षका साधु साध्विति (G₃ विस्मिता)

27 G₃ om 27ᵇᶜ, D₁ om 27ᵇ–28ᵃ — ᵇ) M₆₋₈ वा (for च) T₂ G₁ ₃ यथाचार्यानुशासनम्

28 D₁ om 28ᵃᵇ (cf v 1 27) — ᵃ) T₂ G (except G₂ ₆) गृहीत्वा K₃ 'चर्माणः', T G (except G₂) मांसि (T₁ 'मांस) — ᶜ) T G₁₋₃ ₅ ₆ खड्गमार्गान् G₂ सहसा मार्गेणोत्सृष्टा — ᵈ) T₂ G₁ ₃ 'रु सर्वे नरर्षभा

29 ᵃ) D₂ स्थिरं (for शोभां) — ᵇ) T₂ G₁ ₃ सुस्थितिं (for स्थिर') — ᶜ) Ś₁ वीराणां (for सर्वे') — ᵈ) K₀ ₃ Ñ B D प्रयोग; T₁ G₁ ₆ M₆ ₇ ₈ 'गात्; T₂ G₃₋₄ M₅ ₆ 'गान K₃ G₁ 'चर्मण; Ñ B D (except D₅) 'णो; G₃ M₆₋₈ 'णि

30 ᵃ) K₀ ₃ D₂ T₂ G₁ ₃ M₆₋₈ 'सरब्धौ; K₁ 'सद'; Ñ₁ 'सह; B₃ D₅ D₆ सद्दि'; T₁ G₁₋₃ ₆ 'समुद्यौ M₅ ₈ अथ समुद्युक्तौ — ᵇ) K₀ ₃ D₁ ₃ दुर्योधन; T₂ G₁ वृकोदरसुयोधनौ — ᶜ) G₃ अपि शीर्षौ — ᵈ) Ś₁ महाशृङ्गौ पर्वताविव; K₁ T₂ G₁ ₃ महाशृङ्गाविव पर्वतौ, G₆ द्विशृङ्गाविव चाचलौ

31 ᵃ) N (except Ś₁ K₁) T₁ G₂ 'कक्षौ (K₁ 'कक्ष्या); G₂ 'ग्रहौ; G₁ परस्परं K₀ D₁ महाकायौ — ᵇ) D₁ समय' — ᶜ) Ś₁ K₀ ₃ B D (except Dn₃) T₂ G₁₋₆ बृहन्तौ; K₁ बृहन्तौ; K₃ बृंहितौ, K₂ गुरुन्तौ; T₁ धमन्तौ; G₃ गुहन्तौ, M₂ बृंहन्तौ Ñ (except K₁) वासिता'

32 D₁ om 32 G₃ repeats 32ᶜᵈ (with v 1)

— ᶜ) Ñ₃ Dn मण्डलगतौ; T₂ G₃ निर्मलायेतौ; G₃ (first time) ₆ चचलगतौ; G₃ (second time) M₃ ₅ 'गतौ; Nilp as in text — ᵈ) T₂ G₃ (second time) ₄ ₅ सदर्पाविव; M 'शृङ्गा' Ñ B D (except D₅) T₁ G (except G₄ ₅) कुञ्जरौ (for गोवृ'); cf 13ᵈ

33 ᵃ) G₆ transp विदु' and धृत' — ᵇ) Ñ B D₅ Dn D₁ ₄ (before corr) गांधार्यां S च महामतिः; Cd पांडवारणि (as in text) — ᶜ) K₃ D₆ S न्यवेदयत Ś₁ K₁ ₃ ₄ D₂ तां सर्वां — ᵈ) D₁ पांडवानां (for कुमा') Ś₁ कृतांजलिः; K₁ ₃ ₄ D₂ कृतात्मनां; G₆ च चेष्टितं

Colophon. *Major parvan* T₂ G M सभव' (for आदि') — *Sub-parvan* T₁ संभव Ś₁ K Ñ B D₅ Dn D₂ ₄ ₅ (all om sub-parvan name) mention only अस्त्र(K₁ om अस्त्र; Ñ₁ ₃ B₃ ₆ D₅ D₄ शिक्षा; B₁ ₆ अस्त्रशिक्षा)दर्शनं — *Adhy name* K₀ रङ्गप्रवेश; G₃ रङ्गावतरण — *Adhy no* (figures, words or both) K₃ *sup lin* 119, B₁ 131, B₃ T₁ 127, Dn₃ 133, D₁m 135, T₂ G₂ ₃ M 77, G₁ ₄ ₆ 78, G₃ 79 — *Śloka no* Dn 35, M₃ 45 — *Aggregate śloka no* Dn₃ 5345

125

1 Ś₁ K₁ ₃ D₂ S om उवाच — ᵃ) Ñ₁ ₃ B D (except D₅) हि, T₁ G₃ तु (for च) T₂ G₁ ₄ ₅ दुर्योधने परलेप — ᶜ) G₃ 'प्रेरात — ᵈ) K₀ ₃ Da D₁ ₄ G₁₋₃ M₃ ₅ द्विधैवा'

2 ᵃ) Ś₁ K D₂ हे वीर; Ñ₃ ₃ B₁ ₃ Da ही वीर; S जय हे T₂ गुरवे धीरे; G₁ ₃ गुर्व्वीरेति — ᵇ) Ś₁ K D₂ हे भीम; Ñ₃ ₃ B₁ ₃ Da Dn(?) ही भीम; S जय हे ☞ Nil

१२५

वैशंपायन उवाच ।
कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १
हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २
ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्यावुभावपि ।
मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेगाविवार्णवौ ॥ ५
ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
निवार्य वादित्रगणं महामेघसमस्वनम् ॥ ६
यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८
काञ्चनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ९
ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १०
एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः । C 1 5353 B 1 135. 12 K. 1 145. 13

हा भीमेत्यपपाठ ।❀ K1 इति च नदन, K2 इति स्तुन्वतां, Ñ1 2 B D इति जल्पतां (D5 कुरुनदन), Ñ3 इति नर्दतां, S भीम इत्युत — ^{cd}) T2 G3 4 5 °णां °ल °द सहसेरित
3 ^{ab}) T1 G2 क्षुब्धतर (G2 °तरस्) तत्र, T2 G1.4–6 M °र्णवसम Ś1 क्षुब्धार्णवनिभ रगं समालोक्याथ बुद्धि°
4 Before 4, Ñ Dn D1 4 ins द्रोण उ° — ^{a}) Ñ3 T2 G3 5 M3 वारयेता G1 महाभागौ, M6–8 °वीरौ — ^{b}) D2 कृतयोगौ, T2 G3 4 5 °विद्यौ G2 4 इह (for अपि) — ^{c}) K3 रगविभेदोय, T1 G2 रगस्य कोपोय, G3 °प्रकारोयं T2 G5 पुत्र मा रगकोपो भूत् — ^{d}) T2 G5 वृकोदरसुयोधनौ. — After 4, D4 (marg sec m) 5 S ins
1415* तत उत्थाय वेगेन अश्वत्थामा न्यवारयत् ।
गुरोराज्ञा भीम इति गान्धारे गुरुशासनम् ।
अल योग्याकृत वेगमल साहसमित्युत ।
[Before line 1, D4 ins वैश° उ° — (L 1) D4 उत्थाय सहसा — (L 2) T1 °राज्ञा हि महती—कुरु शासन — (L 3) D4 G3 4 शिक्षाकृत, G3 योग्यौ कृत D4 रग, T1 शिक्षां, G1 2 योग (for वेग)]
5 Before 5, Ñ2 Dn D1 ins वैश° उ° — ^{c}) K2 Da1 D5 युगातानल, M3 5 युगात इव Ko 2 D5 रब्धौ, K1 लब्धौ, K4 क्रुद्धौ (for क्षुब्धौ) — ^{d}) K3 Ñ B D (except D2 5) महावेलौ T2 G5 वेलयेव महार्णवौ
6 ^{a}) Ś1 K1 रगार्णव°, S (except T2 G3 5) रगाकण° — ^{c}) Ś1 K4 D5 T2 G4 5 वादित्ररव, K1 °वरं — ^{d}) Ś1 K Ñ2 B5 Dn D1 5 T1 G1.6 M6–8 °निभस्वन, T2 G3 4 5 तदा मेघसम(T2 °रव)स्वन
7 Before 7, T1 M6–8 ins द्रोण — ^{b}) Dn D1 सर्वशस्त्रविशारद — ^{c}) G2 °नुजयल, M7 °स्मजसम, Cd as in text
8 ^{a}) T1 G1 2 6 °वचनात्सोथ, T2 G4 5 M °वचनस्याते — ^{d}) K4 सतूण सज्जकार्मुक
9 ^{b}) Ś1 फल्गुण, Ko 2–4 Ñ B D (D4 before corr) M6–8 फाल्गुन, K1 G2 फल्गुन (K1 °ण), T2 G4 5 पाण्डव — ^{c}) Da G1 सार्कः; G4 अर्क, G6 एक
10 ^{a}) K3 सर्वस्य लोकस्य — ^{b}) K3 सविस्मयभवत्तदा, Dn T1 G1 2 समुत्पिंजलकोभवत्, D5 °त्पिंडो महानभूत्, T2 °त्पचलकोभवत्, G3 6 M °त्पिंज(M6–8 °ग)लिकोभवत्, G4 5 °त्पिच्छ(G5 °च)लकोभवत् Cd cites समुत्पिंज (as in text) — ^{c}) Ś1 K1 3 B5 D1 प्रवाद्यत, K2 4 B1 3 अवा° S वादित्राण्यप्य(T2 G2 4 5 °णि प्र°; G1 °ण्यस्य, M °णि च)वाद्यत (M °ते) — ^{d}) K1 शखाश्चैव Ko 2 D5 च सर्वश (for सम°) T2 G3 4 तत शखानि सर्वशः
11 Before 11, D2 S (except G1 4) ins प्रेक्षका (D2 cont. ऊचु) — ^{a}) K3 पाडुसुत — ^{b}) Ñ1 2 B1 3 Dn D1 2 मध्यमपाडव (by transp) — ^{c}) K2 महेंद्राय — ^{d}) Ko एव, Ñ1 एक, M6–8 परि- (for एष)
12 ^{a}) Ś1 ज्येष्ठ, Da लोके — ^{b}) T1 [ऽ]प्येष Ko 2 धर्मविदा — ^{c}) T2 G3 4 5 °वतामग्र्य (T2 G5 °ग्र)

एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्नवसंमिश्रैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५

विदुर उवाच ।

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथंचित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्गिरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावापतन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ २३

— d) K3 शील्ज्ञानविधो, K4 सत्यज्ञानविधि T1 G1, 3, 6 M शीलरश्मा(G3 °रश्मा)स्त्रोर्जुन (T1 °ज्वल); T2 G2, 4, 5 एष ज्ञानवता पर (T2 G5 निधि) — After 12, T2 G2, 4, 5 ins:

1416* एष कामविमर्दस्य साक्षात्प्राणसम सखा ।
एष यत्प्रतिजानाति तस्य पारं गमिष्यति ।

13 Before 13, T1 G1, 3, 6 M ins वैश° — a) Ñ2 B1 Dn D4, 5 सुमुला; B3 Da पटुला; T1 मधुरा (for अतुला) — b) Ñ3 Dn D1, 4 शुश्रुवु° — c) Ś1 K4 Ñ1 G2 प्रस्रव°; K0 Ñ2 °स्रय; K3, 4 D2 स्रव, D1 °स्रवः; D3 °स्राव (for प्रस्रव) K0, 1 सक्लिन्न; Ñ2, 3 B D (except D2) सयुक्त; T2 G1 °सनिश्र, G4 °संयुक्त (for संमिश्रै°) — d) K0, 1 पय सिक्त; K3 अश्रुपूर्ण; D3 अर्धं सिक्त B6 D4 क्लिन्नायरोभवत्

14 D2 om 14ab — b) K1 T1 °रथाभवत् — c) Arjp नरश्रेष्ठ

15 Before 15, S (except M3) ins धृतराष्ट्र° T2 (hapl) om 15–16 and धृत उ° (in 17) — a) K4 S (except G2, T2 om) °र्णवसम — b) K0, 3–4 D1, 2 T1 G3–5 सुमहास्वन — c) Ś1 दिवश्च प्रदिशश्चैव; K1 श्रूयते सुमहानादो; G2 °वोत्थितो रङ्ग — d) D4 भिन्दन्निव Ś1 K1 G1, 3 T1 M (except M3) नभस्तलं G2 विभिन्दन्नभस्तलम्.

16 K1 S om उवाच T2 om 16 (cf v l 15) — a) K1 महाभाग; K3 Ñ1 G1, 2, 6 °बाहु; B4 °वीर्य; T1 °बाहो — b) Ś1 K1 फल्गुन; K0, 3–4 Ñ B D (except D4) G2, 6 फाल्गुन; T1 G1 M कौंतेय Ś1 जयतां वरः — c) Ś1 अस्त्रलाघवदर्शयन्स्ति; K1 अस्त्राणि दर्शयन्वीर — d) K0 तथैव, K1 B6 T1 G (except G4) M6–8 °त्रैव; B3 °दैव; D3 °त्रैव K0, 3–4 D1, 2 सुमहान्स्वन; S (T2 om) जननिस्वन (cf 15b).

17 Ś1 K1, 3 S om उवाच (T2 om the ref). — b) T1 G1 कृतार्थोस्मि; M5, 6 विदुराद्य (for रक्षितो°)

18 Ś1 K1, 3 D2, 3 S om उवाच; K4 M3 om the ref. — a) K0, 2, 4 Ñ B D T G प्रमुदिते; K3 पर्यु° — b) Ñ1, 2 B6 Da Dn D1 प्रत्यु°; Ñ3 पर्यु°; B1, 3, 4 D2, 4 प्रस्थ° (for पर्य°) — c) K0, 2, 4 Ñ B D °यामास

19 b) T1 G1 °सृजज्जल. — c) S वायव्याद् — d) K3, 4 G2, 6 पर्जन्येन; T1 G1, 3 M °न्याद्

20 a) Da1 चाविशद्; T1 अपसृजद्; T2 G4–6 M °सृजद्; G1 अप्यसृजद्; G3 व्यसृजद् — b) Ñ B1 (m as in text) 2 Dn D1 T2 G4 M3 अभयन्गिरि.; B3 D2, 4 T1 G2, 3, 5, 6 असृजद्गिरि; M6–8 अपि पर्वतान् — d) K1 पुन सोंतर्हितो

21 a) Ñ3 transp प्रांशु and ह्रस्व — b) T2 G3 क्षणेन (cf c) Ś1 K1 रथपूर्वत; T1 (sup lin) G1 °मार्गत; G2 °युगपत — c) Ś1 K1 क्षणाच्च (cf a). — d) Ś1 K0, 3, 4 T1 G1 अव(Ś1 °प)पतन् Ñ B D अपतरन् (D4 अभ्यापतन्); T2 G3 अभ्यपतन्

22 a) K3 तु (for the first च) S °मारश्च सूक्ष्म(T2 G2, 3, 6 M3 सूर; M6–8 धीर)श्च — b) T G गुरुश्चापि; M

गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्ववलम्बिते ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चाभवत् ।
गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ २५
ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निस्वने ॥ २६
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ॥ २७
दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं स्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किं स्विदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्घनैः ॥ २८
रङ्गस्यैवं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९
पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो बभौ ।
पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ३०
अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ३१

स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै-
र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
बभौ यथा दानवसंक्षये पुरा
पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२

C. 1 5378
B. 1 135. 32
K. 1. 145. 33

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

गुरुसेवी (M5 नित्य चापि) — c) D5 लाघवेन Ko Da D5 G2 4 अपि, G6 हि (for अभि-) Ñ1 2 B5 m 6 Da Dn D1 °सक्षिप्त — d) M5 निशितै शरै For 22d, G1 reads 23d, repeating it in its proper place

23 a) T2 G2 4 भ्रमरस्य K2 बहुसत्र (for वराह°) G1 भूताश्वेतवराहाणां — b) K1 Da Dn2 n3 D4 (before corr) लौहस्य, K2 विह°, D1 लौम°, D4 (by corr) लोक°, T1 G1 5 M सिंह°, T2 G2 4 काक°, G6 वाह° K1 प्रमुखी, T2 G2 4 5 च मुखे K2 स्थित , G6 स्थिति — c) Ko 2 D5 बाणशतान् राजन्, K1 बाणा सुससक्ता, K3 4 बाणान्सु(K4 °णांस्तु)स°, N1 2 B1 5 D2 बाणान्सुसयुक्तान्, B3 Da T G बाणानसयु° — d) K2 प्र-; Ñ B6 Dn1, n3 स- (for स) T2 G2 4 5 निचखानैकबाण° G1 repeats 23d here (cf v l 22)

24 a) Ñ1 मध्ये, G2 गवो, M6–8 गोप्ये (for गव्ये) B6 Da S (except G1 6) विषाणे Some MSS -कोपे — b) Ko 3 रज्वावल°, Ñ1 वस्त्रावल°, Ñ2 B (except B6) Dn D1, 2 4 5 °लम्बिनि, Da रज्वावलबिनि S वालरज्वा(M8 °ज्व)वल° — c) G6 M7 महावीर

25 a) Ś1 Ko 1 3 Da D5 °मादिषु (for °मादि सु) K (except K3) महान् (K4 सुमहान्) T2 G2 4 5 एवमादि महावीर्ये — b) K2 Ñ B1 3 6 D (except D5) T2 G4 5 चानघ (D2 T2 G4 5 °घ), B5 लाघव (for चाभवत्) — c) T2 गदया, G4 लीलया, G5 गदाया Ś1 शास्त्रकुशलो, Ko चापि कु°, K2–4 Ñ B6 D2 S चा(Ñ1 M5 अ)स्त्र° — d) Ko 2 3 Ñ3 दर्शनान्स, Ñ1, 2 B D मण्डलानि, T G M6–8 दर्शकानां, M3 5 नानायोग्या Ñ2 Dn2 व्यदर्श°; Dn1 n3 D1 T1 G1 3 6 M6–8 प्रदर्शयन् (Dn1 n3 °त्); T2 G2 4 5 M3, 5 अदर्शयत् Cd cites दर्शनाद् (? read दर्शनान्) — After 25, S ins

1417* चक्रतोमरपाशाना भिण्डिपालपरश्वधाम् ।
अन्येषां चापि शिक्षाणा दर्शयामास लाघवम् ।

[(L 1) T G2 4–6 °परश्वधे — (L 2) T2 G4–6 च महाशिक्षा, G3 चापि शस्त्राणा]

26 a) Ś1 K2 समासे भू°, Cd as in text — b) T2 G4 5 °णि चानघ — c) T2 हर्षीभूते, G5 हर्षे°, G6 महा° Ś1 K1 समाजेत्र — d) D5 T1 वादित्राणा च, G1 वादित्रस्वन- Some MSS नि·स्वने

27 b) Ñ1 2 °सूचन· K3 सुमहानिस्वनस्तदा — After 27ab, Ko 2 D5 ins

1418* स शब्द सुमहानासीत्पूरयन्निव रोदसी ।

— cd) K3 D2 T2 G5 शुश्राव, Da श्रूयते (for शुश्रु°). G6 भूरिनिस्वन Some MSS °नि स्वन B5 अस्त्राणाम भयङ्घोषो वज्रनिष्पेषनिस्वन

28 a) S (except G3 M5) शीर्यंते K3 T2 G4 5 गिरय किंस्वित् (G5 सम्यक्), Ñ3 (by transp) गिरय किं नु — b) G3 स दीर्यते, M विशी° B6 Da D4 किंस्विन्निभिद्यते मही, G1 किं तु स्विद्भूर्विदार्यते — d) Ñ B D जलधाराघनैर् (B5 D2 °घरैर्), G5 °भारवनैर्; G6 °भारस्वनैर्.

29 a) Da गतिरभूव्, G5 समभवत् — c) T2 G2 4 5 M3 5 द्वारस्याभि°

30 a) K3 सर्वे (for पार्थैर्) — c) Ko 2 संवृत· पचतारेण, T2 G4, 5 °तारेण हस्तेन — d) K2 सपूर्ण इव, K4 नाक्षत्रेणेव, Cd सावित्रे° (as in text) T2 G4 5 चद्रमा स्वर्गतो यथा

32 a) G1, 3 तैस्तथा — b) S अवस्थित· बभौ (M

१२६

C. 1. 5007
B. 1. 136. 1
K. 1. 142. 1

वैशंपायन उवाच।
दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरंजयः॥ १
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्योतिताननः।
सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः॥ २
कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः॥ ३
सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः॥ ४
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा।
असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः॥ ५
स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम्।
प्रणाम द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत्॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत्॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम्॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः॥ ९
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वर।

न्तिं) Ko 3 Ñ B D गदाग्रपाणि समवस्थितं गुरु (Ko D1 गत, K3 तथा; Ñ2 स्थित) — c) T G स्थितस्तदा; M1 4 वशी तदा T2 G3 4 5 यथा (for पुरा) — d) K2 T1 G1 2 6 M °गणैरिवावृत

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 T1 संभव, to it Ñ1.2 add अस्त्रदर्शन Ś1 K Ñ3 B Da Dn1 n2 D1 4 5 M1.2 (all om sub-parvan name) mention only अस्त्र(B2 शिक्षा Da शस्त्र)दर्शन — *Adhy name* Ko अर्जुनास्त्रमोक्षण; G1 अर्जुनरङ्गावतरण; M6-8 धनंजयावतार — *Adhy no* (figures, words or both) B1 132, B2 T1 125, Dn1.n2 134, D4m 136, T2 G2.4 M 78, G1.3.5 79, G1 80 — *Śloka no* Dn 32, M2 35 — *Aggregate śloka no* Dn2 5379

126

1 Ś1 K1 2 D1 S om. उवाच — After वैश°, S ins 1419* पुनरस्मिन्नेव काले तु तस्मिन्पतनमागमे।
— a) K3 °समाने, °गुणावकाशे — b) Ś1 Ñ1 2 Dn °लोचन — G1 reads 1c–3d after 7

2 ab)=1. 57. 82ab, 104. 11ab G1 transp सह° and कव° K3 °लोद्भासितानन, Ñ1.2 °लोज्ज्वलभूषण — c) K2 °बद्धतूणीर; Ñ2 °बद्धनिस्त्रिंश — d) Ś1 K1 पद्भ्यां T2 G1 3 मारुतिरिव दिवाकर

3 a) S (except T2 G1.2) कर्णोमानुं (G1 2 °सोमांशु) — b) G1 पृथावृक्ष इवाद्भुतः — G1 om. 3cd, G1 om 3c–7b — c) T1 M6-8 तिग्मांशोर् — d) T1 G1 °बलमर्दन; T2 G2 4 5 °गणनाशन

4 G3 om 4 (cf v 1 3) — b) B1 Dn D1.4 बलवीर्य, M6-8 तुल्यरूप° — c) Ś1 K (except Ko) B4 6 Da Dn1 D4 T G2 °गणै

5 G3 om 5 (cf v 1 3) — a) D2 तुल्य (for प्रांशु) — d) K2 4 °स्यागसंभव

6 G3 om 6 (cf v 1 3) — b) Ñ2 सर्वं तत् (for सर्वे) K2 4 °सुसमं; B3m °मदव — d) Ś1 K1 om न Ko 3 D5 °दरमथा°, B1(m as in text) 3 Da D2 4 °दर सूया°; S (G3 om) नामपूर्वं(T1 G4 5 मूर्धा दद)मथाक° Cd as in text

7 G3 om 7ab (cf v 1 3) — a) T2 G4 5 समाजो; G2 6 समाजे — b) K6 विस्मय, D5 विस्मयात्; G2 निर्गत (for निश्च°) Ś1 मूत°, K1 2 स्थित°; T2 G4 स्थिर°; G1 स्मित° — c) Ko 2.4 B4 Da D2 T2 G6 M1 °गत — After 7, G6 reads 1c–3d

8 a) Ś1 °घोषेण; K3 4 °घोरेण; Ñ2 Dn D1 °गम्भीर — b) K1 Ñ2 स्वनेन — M6-8 (hapl) om 8c–10b — c) B1 3 Da3 D2 T2 G3 °ज्ञातः — d) Ś1 सावित्रिः

9 M6-8 om 9 (cf v 1 8), G1 om 9c–13b — Before 9, Ko 3 D4 5 ins कर्ण उ°; M1 3 कर्ण — b) T2 G3 5 सविशेषम् (for विशेषवद्) — d) Ñ1 D1 पार्थ मा (for मात्मना) S (G4 M6-8 om) मा गृहात्मनि विस्मयः

10 M6-8 om 10ab, G1 om 10 (cf v 1 8, 9) Before 10, D4 ins वैश° उ° — a) G6 वचस् (for ततस्)

यत्रोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ १०
प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ११
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२
अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।
दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७
अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९
किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत । C. 1 5398 B. 1 136. 20 K. 1 140. 21

T2 G2 5 तस्मिन् (for तस्य) — b) K1-3 B5 6 Da1 Dn1 D1.2 4 5 T G1.6 M5 वर — c) G1 2 °रिक्षप्त Ñ1.2 B D इवोत्तस्थौ (D5 इवाक्षिप्त) — d) Ñ B D (except D5) क्षिप्र वै (Ñ3 उत्तस्थे), S (G4 om) उत्थित (G1 आस्थित) M8 (*inf lin* as in text) 5 सर्वशो T1 स तदार्जुन

11 G4 om 11 (cf v l 9) — a) Ko Ñ B D G3 6 मनुजव्याघ्र (Ñ1 2 Dn1 D1.5 °घ्र), M8 5 °व्याघ्र T2 G2 5 ह्रीश्च प्रीतिश्च युगपत् — b) K1 T G2.5 °मथाविशत्; K4 °मथाब्रवीत्, Ñ1.2 B D (except D5) °मुपाविशत्, G3 (*sup lin* as in text) °मयाचत — c) T2 G2 5 बीभत्सो — d) Ko 2 Ñ B D क्षणेनान्वा(Ko °न त्वा; Ñ1 °नानु-, Ñ3 D4 °नाथा-; Da °नाभ्या, D1 °नात्मा, D3 °नात्या-; D5 °नाथ)विवेश ह, K1 °नान्वाविश नृप, K3 G1 °नान्वा(G1 °न त्वा)विशत्सह, K4 °नान्वावि°, T1 G3 6 M °णेन त्वावि°; T2 G2.5 °णेन समपद्यत

12 G4 om 12 (of v l 9) — a)=21a — b) Ñ3 S (G4 om) °रणस्तदा (T2 G2 5 °रणार्णव) — c) Ko D5 कर्म; B5 तेन (for तत्र)

13 Before 13, T1 G1 2 ins वैश° — G4 om 13ab (cf v l 9) — b) Ś1 K Ñ1 D5 पार्थिव (Ñ1 D5 °च, Ko भारत) — cd) T1 G1-3 M तदा मुदा, G6 मुदा तदा For 13cd, T2 G4 5 subst line 2 of 1420* (cf v l 15)

14 G4 om 14-15 Before 14, Ko 3 Ñ1.2 Dn D1 4 ins दुर्योधन उ°, D5 सुयोधन उ° — b) B6 कामद — c) Ko 2 इद, D2 धन (for अह)

15 G4 om. 15 (of v l 14) Ś1 K1 S om उवाच — a) M6-8 ते (for मे) S (G4 om.) राजन् (for ऽन्येन) Ś1 K Da1 D2 कृतं सर्वं ममेत्येव, Ñ1 °त न सर्वेणान्येन, Ñ2 Dn D1 °तं सर्वमहं मन्ये, D4 °त सर्वं च मन्येह, D6 °त सर्वं ममस्वेन — b) Ś1 K Ñ3 D2 तु (for च) S (G4 om) भवता (for च त्वया) Ś1 K1-4 Ñ3 वृणे त्वया (by transp), Ko D5 वृणोमि ते — c) K3 B1.5 G3 तु (for च) — d) Ñ1 2 B D (except D5) °च्छाम्यहं प्रभो (B6 D4 प्रिय) — After 15, D4 (marg. *sec m*) S (except G4 6) ins

1420* एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दीर्घाञ्चितभुज परिष्वज्येदमब्रवीत् ।

[Before line 1, D4 M6-8 ins वैश° — (L 2) For T2 G4.5 of v l 13 D4 कर्णं दीर्घभुजाभ्यां च]

16 G6 om 16 Ś1 K1 T2 G3 5 M6-8 om उवाच, the rest of S om the ref D5 सुयोधन — a) B5 भुक्त्वा भोगा° — b) M5 यदय (for बन्धू°) G3 भय°, M5 प्रीति° — c) G3 रिपूणा (for दुर्हृ°) — d) M6-8 अविंदत (for अरिं°)

17 Ś1 K1 3 D2.5 S om उवाच — b) B5 transp मत्वा and पार्थो — d) Ś1 Ko 1 °मिवोत्थित (Ko °त)

18 Before 18, Ko 3 Ñ3 B5 6 D (except D1 2) ins अर्जुन उ°, T1 G1 3 M अर्जुन — a) K1 °दृप्ताना, K2-4 Ñ B D °सृष्टाना, T1 अनादृष्टोपहूताना — b) Ko 3 अनाज्ञातोप°, Ñ3 B5 6 Da S °जल्पता (G2 अनाभूतोप कल्पता, G5 अप्रश्ने बहु जल्पता); D2 अनापृष्टोथ ज° — c) G3 तत, M (except M8) गत (for हत)

19 Ś1 K1 S om उवाच — ab) Ś1 K1 फल्गुण, K2-4 Ñ B Da Dn D1 2 फा° Ko D4 °सामान्योयवा किं मन्यते

गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरंजयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१
ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ २२
ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोजवैः ।
आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३
ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्घनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।
भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६
द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ २८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ।

भयान् — c) K0 D1 यए°, B3 °धेष्टांश्च, Cd as in text. Ñ B· D (except D1 2) राजानो, B3 राजन्यान् — After 19 K0 2 4 ins.

1421* पाग्धीयां माल्रणा प्रोक्ता वैश्याध्य धनयींयंत ।
चमधीयां स्मृता शूद्रा मल्रणा परमेष्ठिना ।

20 a) K1 Ñ3 B (B3 m as in text) D दुर्बलायासै°; K3 धनुर्न्यासे, K4 °न्यासे, Ñ1 2 °न्तासे; G5 °सै° — c) K0 Ñ1.2 B6 D4 G2 समाक्षे (Ñ1 G2 °क्ष) — d) Ñ1 माहरेय Ñ1 G2 6 शिते (for शिर) K4 T2 G2 transp. शिर and शरै

21 c) K1 2 T2 G2 M6-8 om. उवाच; the rest of S om. the ref. — c)-12a — c) Ñ1.2 B3 D4 5 T1 G1 °वाश्लिष्टो, G3 °वान्विष्ट, G2 °मारुमाश्लि°; G5 °श्लिष्टे; Cd as in text

22 a) K0 भ्रात्रा च; Ñ1 सभ्राग; D4 G2 सभ्राता — c) D2 G3 ... ततः; T1 G1 तदा (for स्थित)

23 a) K0 °धुनान्द; K4 °धुन्वनितं, Cd as in text. — b) Ñ1 2 B D M Cd °तमै — d) K0 3 °मालिभि°; T2 G1 2 धुदराधुरगै; G1 3 °भासिभि:

24 a) T2 G1 2 3 M2 3 स्नेहात्तु° — b) K4 °वेदिन, Ñ1 च रङ्गा°; T2 G1.2 3 4 (inf. lin. as in text) °लोकन — c) T1 भास्करोऽप्यथ नून (sic). — d) M1 2 समी पच्छागपागमस्तु

25 a) I1 मन°; M6-8 °च्छायाप° Ś1 से; K1 T1 G1 2 3 M च (for तु) B4 D4 °मगूढ; T2 G1 4 5 °गूढास — b) K0 3 फाल्गुन; K1 फल्गुन; Ñ1.2 B D (except D4) फा(D4 फ)ल्गुन — c) Ś1 °क्षिप्त°, B3 °गुप्त, S °व्याप्त, Cd as in text — d) K1 समपश्यत; K2.4 परिदृश्यते

26 c) K0 कृपो भीष्मो यत पार्थो — d) K0 भारद्वाजस्ततो°, T1 G1 2 पार्थो यत्र ततो°

27 b) K0 °भवतंत — c) Ñ1 2 B (except B1) Da D2 T2 G5 °राज°, T1 G1-4.6 M कुन्ती° — d) T2 G1.3 सा (for ह)

28 a) K1 ततस्तां; G2 तां तदा N (except Ś1 K0 4) G2.4 मोहमापन्नां; M2.4 °मविशां — K2 om. 28c–30b, M6-8 (hapl.) om. 28c–30a — d) Ś1 K (K2 om.) Ñ B Da Dn D1 2 प्रेप्याभिश्चन्दनोदकैः (Ñ3 वारिभि सुरभिशितार्कसि); D4 S (M6-8 om.) प्रोक्ष्य चन्दनवारिणा (G2.6 M3 4 °भि), D2 °नोदकैः

29 K2 M6-8 om. 29 (cf. v. l. 28) — a) Ñ1 °प्राणैस्तु — b) Ñ3 transp. तौ and उभौ K0 Ñ1 2 B D (except D2) T1 °युभौ परिद° Cd cites (only) दंशितौ (as in text) — cd) K0 Ñ1 2 B D सुमस्नाता (D2 °स्ता) T2 G1 2 पुत्रावपश्यत्तावार्यौ पीडिता मा व्यपेक्षत

30 K2 om. 30ab, M6-8 om. 30 (cf. v. l. 28) — a) K2 °धनुर्धरौ दृष्ट्वा; B3 °धतौ महावीर्यौ; T2 G1.3 धनुष्मा(T2 तावुभा)वुपन्यस्तौ

31 a) K1 4 अथ पृथासुत कर्ण( )

32 d) T1 G2 M किं च; T2 G1 4 5 येषा; G1 किंचित् (for येषां) G2 4 (before corr.) च; G2 (before corr.) स्व (for त्व) Ñ B1.2 6 Dn D1 4 G4 °भूषण; D1 D1.4

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥३२
एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३३
दुर्योधन उवाच ।
आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ३४
यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।
काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ।
अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥३६
सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ३७
अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥३८
एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ३९

C. 1. 5418
B. 1. 136. 41
K. 1. 140. 40

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

T2 G2.5 °भूषण, T1 G1.3.6 M भूपये कुल — e) T1 G1.3.6 M च (for त्वा) — After 32, K0.3.4 Ñ B D ins

1422* वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजा ।

33 Before 33, Ś1 K1.3 D2.5 S ins वैश°, K0.2.4 Ñ B Da Dn D1.4 वैश° उ° — b) T2 G2.4.5 व्रीडयानत° — c) K0.4 Ñ2 B D (except D5) G3 वर्षाम्बुविक्लिन्न (G3 °वक्लिन्न, B6 °वक्लिन्न); Ñ1 वर्षाम्बुतिक्लि°, Ñ3 T1 G1.2.6 °अुदक्लि°, T2 G4.5 हेमांबुसक्लि°, M3.5 °सुसक्लि°, M6-8 मेघसुसक्लि° — d) K3 D5 °मालिंगित; G1 °मालोलित

34 Ś1 K1 D5 S om उवाच — b) Ś1 शास्त्रविचारणे, Ñ1 चात्र वि°, S धर्मवि° — c) Ñ Dn M8 सत्; D2 स, Cd तत् (as in text) T2 धीर°, M3.5 वीर° (for शूर°) — d) K0.3 Ñ B (except B5) D (except D5) transp सेनां and यश्च — After 34, D4 (marg sec m) S ins.

1423* अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मत क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रग तेज स्वासु योनिषु शाम्यति ।

[=Manu 9 321 — (L. 1) G2 ब्रह्मण ; G6 ब्राह्मण. — (L. 2) T1 सर्वगत]

35 a) K3.4 यद्याय Ś1 K1 फल्गुणो, K0.3-4 Ñ B D (except D4) T2 फा°. G6 य फल्गुनो हि युद्धेन — b) G6 राज्ञा योद्धुमिहेच्छति — d) T1 G1.3 M राजा (for मया) M6-8 राज्ञो (for राज्ये) K2-4 °षेचित°, T1 G1.3.6 M6.7 °षिच्यता — T (T2 om lines 3-4) G M6 ins after 35 D2.4 (marg sec m) M3.6-8 (the latter three om. lines 3-4), after वैश° (of the foll st.)

1424* ततो राजानमामन्त्र्य गाङ्गेय च पितामहम् ।
अभिषेकस्य संभारान्समानीय द्विजातिभिः ।
गोसहस्रायुत दत्त्वा युक्ताना पुण्यकर्मणाम् ।
अर्होऽयमङ्गराज्यस्य इति वाच्य द्विजातिभि ।

[(L 3) D2 °स्त्रादिक, G2 °स्त्रयुत. G2.4.5 द्विजाना (for युक्ता°). — (L. 4) D4 G2.4.5 °स्य द्विजातिभिरिती(G4.5 °भिरये)रित]

36 Ś1 K1.3 M6-8 om उवाच, D2 T G M6 om the ref — After वैश°, D2.4 (marg sec m) M3.6-8 ins 1424* (of v l. 35). — T2 M6-8 om 36^{abcd} — a) G2.4.5 तथा (for ततस्) — d) S (T2 M6-8 om) द्विजातिभि (for महा°) — e) K0 B6 Da D4 तु, K4 T1 G1.2.6 M स्म, T2 G2.4.5 च (for स) — After 36, D4 (marg sec m) S ins

1425* समौलिहारकेयूरैः सहस्ताभरणाङ्गदैः ।
राजलिङ्गैस्तथान्यैश्च भूषितो भूषणैः शुभैः ।

[(L. 1) T2 G4.5 सुमाली हार° — (L. 2) T1 G1.3.6 M3.5 तत (for तथा)]

37 b) K0 B6 Da D4 °शब्दरवेण, K2.4 Ñ B1.3.5 Dn D1 G1 °शब्दोत्तरेण — After 37^{ab}, D4 (marg sec. m.) S ins

1426* सभाज्यमानो विप्रैश्च प्रदत्त्वा ह्यमित वसु ।

[M3 प्रदाय D4 M3 अपि (for हि) T1 G1 सप्रदत्त्वामित, T2 G2.4.5 दत्त्वा तेभ्योधिक]

— c) K0 Da कौरवो; D4 वचन Ñ1.3 Da D5 T1 राजन्, T2 G2.4.5 कर्णो — d) K0 Ñ1.2 B6 Da Dn D1 वचनं, B1.3.5 D2 वर्धयन्, D4 सदृश (for राजा°) S राज्ञा मध्ये (for राजान त) K0 Ñ2 B1.3.5 Da Dn D1.2 स (for त). Ñ1 B6 सदृश; D4 वचन (for त वृषस्) Ś1 K1 नृप°, G4 (inf lin as in text) M वृषा, Cd as in text. K2.4 D5

१२७

C. 1. 5419
B. 1. 137. 1
K. 1. 147. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्लवः ।
अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४
तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६
अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
एवमुक्तस्ततः कर्णः किंचित्प्रस्फुरिताधरः ।
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ९
सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।

G4 यथा D4 m कर्णं परदलार्दन

38 b) K0-4 D1.3.5 S ददामि — c) T1 G1.2.6 तद् (for म) M6-8 कुरुना° — d) G3 कर्तव्य हि (for कर्ता ह्यस्मि) S तवानघ (for तथा नृप) — Before 38ef, K3 D4 ins दुर्योधन उ°, S दुर्योधन — e) Ś1 अत्यर्थं; B3 (m as in text) अद्य त, M अजर (M6 अतत) — f) Ś1 K1.4 B D2 च; Ñ1 तु (for स) K3 द्रुतयुयाच सुयो°, S त्वया सह महायश

39 ab) T1 G1 तदा (for तत) T2 G2.3.6 एवम् स्थितेन तु कर्णेन तु सातो° K0 Ñ1.2 B (except B1) Da D1.4 प्रस्तावनतः; Ñ3 Dn D1 प्रस्युपाय स — After 39ab, S ins

1427* वैशंपायन ।

अङ्गराजस्य पुण्यं स दृष्ट्वा गजपरिच्छदान् ।

[T1 G1 M1 om °त° G1 M °राज्यस्य G1 समुपगान्, M1-4 गुणानि M6-8 राजवर°]

— c) K1 S परिष्वज्य (for सस्रा°)

Colophon Major parvan T1 G M सभव° (for आदि°) — Sub-parvan Ñ1.3 T1 सभव; to it Ñ1.2 add कर्णाभिषेक Ś1 K0.1.3 Ñ1 B Da Dn1 n2 D1.4 M6-8 (all om the sub-parvan name) mention only आद; K0 Da सद; M6-8 अस्त्रदर्शन — Adhy name T1.2 D1 G1 M कर्णाभिषेक — Adhy no (figures, words or both) Ś1 133, B1 T1 126, Dn1 132, Dn2 127, T2 G1.2 M 79, G1.6 80, G1 81 Śloka no Dn 38 (Dn1 41), M1 47 — Aggregate śloka no Dn1 5119

127

☞ V1 resumes with कश्चित्कर्णं° in 21c

1 Ś1 K1.2 D5 S om उवाच (G6 om the ref) — a) G3 समस्तस्तोत्तर° — b) M6-8 सोपस्वेद — c) S (except G6 M6-8) °तिरथो G5 राजन् (for रङ्गं) — d) D4 T1 यष्टिपाणि; Cd as in text K0-4 D5 S स्खलन्, Ñ2 ज्वलन्

2 d) K4 S तमवदत

3 b) K4 T1 G1.6 °सप्रम

4 a) D4 मूर्धानं, S तस्यांग (T1 °ते, G6 M °गे) — b) K (except K0) B3 m Arjp Cd अतिवि°; Ñ1 अभिवि°; S अमरद्युते D5 तस्यासीच स पिता° — c) G1 M6-8 °राज्येभि, G1 °भिषिच्य — d) S °भि पर्यषिचत

5 b) K0 Ñ1.2 B D (except D5) T2 सचित — c) G2 °मद्राचार्यं — d) K2.4 उवाच प्र° S (except G1.6) प्रहसन्निदमब्रवीत्

6 Before 6, G3 M6-8 ins भीम, G6 भीमसेनः — b) K2 रणे वध पराक्रम — c) S °दृश कर्ण (G1 सूत; M1.2 वर्णं) — d) K2 marg (sec m) तोदन (as pāṭhāntara for प्रतोदो) K2 इति (for त्वया) S प्रतोदोयं प्रगृह्यतां (G1.6 °स्ते धार्यतां त्वया)

7 a) Ñ1 transp च and न K0 B1 Da D1 °राज्यमनर्हः° — b) D1 कुराम (for नरा°)

8 Before 8, T G (except G1.6) M6-8 ins वैश° — a) G2 यथा; G1 तदा — c) T1 G1.2.6 [illegible]

वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ११
सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बाद्गुरुः कृपः ।
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ १४

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसंकाशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १५
पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १६
यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ १७
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १८
ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ ॥ १९

C. 1 5438
B. 1 137 20
K. 1 147 20

गगनस्थ त

9 a) Ś1 K1 T2 G (except G1. 6) क्रोधाद् (for कोपा°)

10 b) S1 K1 उपस्थि°, S (except T2 G4. 5) इद वच. — Before 10cd, T1 M6-8 ins दुर्योधन — d) S1 K8 transp वच° and वक्तु

11 a) S (except T2 G3 6) श्रेष्ट — After 11ab, D2 ins a passage given in App I (No 78), of v l. 1 128 4 — G4 om 11e-12a — d) K0 Ñ3 B D (except D5) transp प्रभवा and दुर्विदा ; Cd as in text S (G4 om) प्रभवो दुर्विभावन

12 G4 om 12 (of v l 11) — b) S (G4 om) दग्ध (for व्याप्त) — c) B6 D2 °धीचेरस्थि° S1 K1 दधीचास्थिकृत वज्र, K2 4 D6 दधीचेरस्थिभिर्व°, K8 S (G4 om.) °स्यास्थिभिर्वज्र (G5 °भि पूर्व) — d) G2 5 दानवनाशन

13 b) T1 भीष्मो, G5 रौद्रिर् (for रौद्रो) — d) D2 सर्वदेव°, T1 G8 सर्वभूत°

14 a) K2-4 क्षत्रियाश्चैव, Ñ B (except B5) Dn D2 °येभ्यश्च, D5 T1 G3. 6 M °यासु च K0 D3 ते (for ये) T2 G1 2 4. 5 क्षत्रिया ब्राह्मणेभ्यश्च — b) K2-4 ब्राह्मणेभ्यश्च T1 G1 3 तव (for ते च) N (except Ś1 K1) ते (B5 ये) श्रुता (for विश्रु°) T2 G1 2 4. 5 भा(G1 2 भ)विता इत्यपि श्रु° — After 14ab, K0 4 Ñ B D ins

1428* विश्वामित्रप्रभृतय प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ।,

while T2 G1, 2 4. 5 ins

1429* जातानाहु क्षत्रियासु ब्राह्मणै क्षत्रसक्षये ।

— After 14c, N ins

1430* द्रोण. शस्त्रभृता वर ।
¹ गौतमस्यान्ववाये च

[(L 1) Ś1 K Ñ3 D5 द्रोणोस्त्रविदुषा (K3 °णोप्यस्त्रविदां) — (L. 2) Ś1 K1 भरतसा° K2 4 °न्वये चैव]
— d) K0 Ñ1. 2 B D (except D5) च गौतम (for गुरु कृप) — e) K3 भवतोपि — f) Ñ2 °प्याकर्णित, T2 G (except G1. 6) °प्यवगत, Cd as in text K0 Ñ1 2 B D (except D5) मया, S (except T2 G2 4 5) नरै

15 b) K0 Ñ1 2 B D सर्वलक्षणलक्षित (K0 D3 °ण) — c) N (except Ś1 B6) °सदृश — After 15c, T2 G (except G8) ins

1431* सूतोऽमु जनयिष्यति ।
एव क्षत्रगुणैर्युक्त शर समितिशोभनम् ।,

repeating thereafter 15c — d) K1 हनिष्यति, Ñ3 *inf lin. sec m* प्रजास्यति; S प्रसूयते

16 a) D4 पृथिव्या — b) Ś1 K (except K0) Ñ1 Dn1 n3 G2 जनेश्वर , M3 5 नराधिप — c) S स्वबाहुबलवी° — d) D5 राज्ञानु°

17 a) Ñ1 येन. M6-8 इह (for वा) Ñ1 मनुजेन, M3 5 मानुषस्य D4 G3 इह (for इद) — b) Ñ1 B3 5 D4 तद् (for मद्-) G1 न क्षात मम चे°, G3 क्षात मम विचे°. — c) K0 Ñ B D (except D2 5) स (for वा) — d) Ś1 K (except K0) D2 5 स नाम°

18 Before 18, T2 G (except G3 6) M3 ins वैश° — G3 om 18cd — a) K2 4 D5 °सयुक्त , K3 साधुकारा°, D2 °सधान , D4 °वादार्थं°; T1 °सभूत , G1 °वाद सुस°, T2 G2 4 5 °तुयद्धाश्च — d) T2 G2 4. 5 अपि (for च) Ś1 K1 D5 °पागत

19 b) K2-4 Ñ B6 Dn D1, 5 S अग्र (for अथ) K4 Ñ B D (except D3 D4) G1 3 M3 5 नृप , T1 M6-3 °प — c) S दीपिकाग्निः (T2 G5 °र्चि)

C. 1. 5479
B. 1. 137. 21
K. 1. 147. 21

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २०
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २१
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ २२

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २३
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्नाभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति-
र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।
द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ १
पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।

20 ª) Ś1 T2 G2.4.5 चापि सद्रो ; G1 °श्च कृतद्रो°. — ᵇ) S °पा भरतर्षभ (T1 M6-8 °भा)

21 V1 resumes with कश्चित्कर्णे in ᵇ (cf v. l. 1. 96. 37ʳᵈ) — ªᵇ) K (except K1) D1 M3 जना ; T2 G2.4 तत (for जन) K D1.3 T2 G2.4 M3 केचित् (for कश्चित्, both times) D3 वादिन (for भार°) — ᶜ) K D1.2 G1.4 M8.. केचित् (for कश्चि°) — ᵈ) K3 स्तुवत K3 पुरे (for तदा) G2 °त प्रत्यपस्थिता

22 ᵇ) K0.2.4 D3 °लक्षित, D2 °पूजित; G3 सर्पं — ᶜ) D2 मोहात्; G° भूमात्; M6-8 दृष्ट्वा (for स्नेहात्) — ᵈ) Ś1.2 B D (except D3) °रजायत

23 ª) D3 सुयोध°. G2 सधा — ᵇ) Ś1 D2 पार्थिव, T G (except G°) भारत

24 ª) D1 दर्शं , T1 G1.2.4 धीर (for वीर) Ś1 D4 कृतश्रिमस्तदा; B° °शास्त्रनिश्चय ; B° कृतनिश्रमस्तदा; D2.3 °निश्चय , G1 °सश्रम , G2 निश्रम Cd cites निश्रम — ᵇ) K2.4 G1 ह्यवदत् — ᶜ) B1 D2 G2.8 सदा (for तदा) K1 °स्याभिनवत् K3 transp अभवत् and तदा Ś1 K0.1 transp तदा and मति

Colophon Major parvan T2 G M संभव° (for आदि) — Sub-parvan T2 संभव Ś1 K Ñ B Da Dn1 n2 D2.4 (all om the sub-parvan name) mention only अस्त्र(T2 D1 निदान D2.4 अस्त्र)दर्शन; to it Ś1 K0-4 Ñ2 add समाप्त — Adhy name D3 कर्णा... G1 M6-8 भीमाधिषेक — Adhy no (figs, words or both) D1 134, D2 T1 130, Dn1 n2 13°, Dm 13-, T2 G2.3 M 60, G1.4.5 61, G2 82 — Śloka no Dn M2 25 — Aggregate śloka no Dn2 5444.

128

1 Ś1 K2.3 D2 S om उवाच, K4 om the ref. — After वैश°, M3 ins

1432* तत शिष्यान्समानीय द्रोण सर्वानशेषत ।;

while T2 ins 1435* below — D (except D2.4) T1 G M3 ins after वैश° उ° (resp वैश°) T2, after 1 M4, after 1432*

1433* पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य स ।
गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरु ।

[(L 1) D2 च; T G M3.4 तु (for स·) — (L 2) D1 M3 प्राप्तो G3 प्राप्तमिति च]

— After 1433*, G3 ins 1435* below, while G1 ins :

1434* कृतास्त्रांश्च तत शिष्याश्चोदयामास वै गुरु ।,

followed by 1435* — ª) K (except K1) B1 D1 T1 G1.2 Cd समाहूय; G6 समाज्ञाय — ᵇ) K (except K1) D2.3 आचार्यस्त्वानयो° (Ko D1 °नो°); Ñ B1m.2 Dn Dn.4 °र्थार्थ°; V1 °र्थाग्र°, T1 G1-4 चोदयामास वै गुरु; T1 G1.6 °वै समचो°; M °र्थार्थमथावदत् — T1 G1-4 ins after 1ªᵇ T2, after वैश G2, after 1433* G2, after 1434*

1435* अस्त्रशिक्षामनुप्राप्तान्गुरुद्वारमुपागतान् ।
भारद्वाजस्ततस्तांस्तु सर्वानपाभ्यभाषत ।
इच्छामि दत्तां भद्रितैर्मह्य परमदक्षिणाम् ।
पृथग्गुणास्ततस्ते वै शिष्या द्रोणमुपागमन् ।
नगपङ्क्ति प्रयच्छाम आज्ञापयतु नो गुरु ।

पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ २
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ३
ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ४
ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ५
भग्नदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६
प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।
प्राप्य जीवन्रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ७
एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ८
आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ९
प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
वरं ददामि ते राजन्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ १०
अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ११
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।

C 1 5509
S 1 138. 70
K 1 148. 75

---

which in G5 6 is followed by (a repetition of) वैश°. — T1 G (except G5 6) om 1^{cd} — ^{d}) Ñ3 M °णार्थे

2 Before 2, T1 G1 2 6 ins द्रोण — ^{a}) A few MSS पचाल° — K1 repeats 2^{c}–4^{d} after 5^{ab} — ^{c}) G3 प्रत्यानयत — ^{d}) Ś1 T1 साक्षात्; K1 स मे K3 मे गुरु° (for परम°)

3 ^{a}) K0 एवमुक्तास्ततस्ते तु — After 3^{ab}, K4 ins the last four lines of a passage given in App I (No 78), of v 1. 4. — ^{d}) Ś1 ते द्रोणसहिता

4 ^{a}) M6–8 [ऽ]नुजग्मु T1 G1 3. 6 पांचाल, a few MSS पचा° — ^{b}) D2 निजघ्नु (for निघ्नन्त) K4 D5 S क्रोशत कौरवर्षभा° (T2 G2. 4 5 पुरुष°, G1 °वर्षभ) — A passage given in App I (No 78) is ins in Da1 D5 S, after 4^{ab}, in K4 Da2 Dn D4, after 4, in D2 (suppl. fol sec m), after 1 127 11^{ab} — Ś1 (hapl) om 4^{c}–5^{d} — Da1 D5 S (om 4^{cd} here) read it in the course of the above-mentioned passage (given in App I), K4 Da2 Dn D2 4 read it *at both places* — ^{c}) K0 समृद्ध ; T1 विविशु (for ममृदु) K0 3 4 (both times) तच, K2 तत्र — ^{d}) K4 (both times) Da1 a2 (second time) Dn D2 4 (all second time) महात्मन (for महौ°)

5 Ś1 om 5 (of v 1 4) — ^{a}) K1 D1 M (except M5) त (for ते) K3 Ñ1 T2 G4 5 M (except M5) नृपतिं, Ñ3 समरे (for द्रुप°) — After 5^{ab}, K1 repeats 2^{c}–4^{d} — ^{c}) K0 3 S उप° V1 च सामा°, G6 °मात्या — ^{d}) K2 4 Ñ1. 2 V1 B D °र्षभ

6 ^{a}) T2 G4 5 °र्पं तथा हीन — ^{b}) K0 Ñ V1 B D (except Da1 D2 5) त तथा (for तथा च) Ś1 K1 विपमा° S (except T2 G4. 5) तथा वशमुपागत — ^{c}) K0 D5 T2 G4. 5 M3. 6–8 तद् (for स) B3 स चैन, M4 वचन — ^{d}) Ñ3 T1 G3 M6–8 वचनम्

7 K1 (hapl) om 7^{a}–8^{b} — Before 7, D4 (marg sec m) ins द्रोण उ°, T1 G1 द्रोण — ^{a}) K0 G2 3 6 प्रसृज्य, Da2 Dn D1 विमृश्य, D5 °गृह्य; T1 °मृष्य, T2 °हृत्य D2 राष्ट्रे; T1 राज्य — ^{b}) Ś1 मृदित ते पुर मया — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2 5) G5 M (except M3) जीव; T2 G4 पूर्वे Da विप्रवश, G2 3 नृप° — ^{d})=1 122 7^{d}, 9^{d}, 37^{d} G2 सख्य पूर्वं T2 G4 5 किमिच्छसि

8 Before 8, T2 G4. 5 ins वैश° K1 om 8^{ab} (cf v 1. 7) — ^{a}) G6 हास (for एव) Dn एव (for पुन) — ^{b}) Ś1 K3 स्थित्वा च, Ñ V1 B (except B6) D (except D2 4 5) किंचित्स, M3 *inf lin* निर्जित्य — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2 5) वीर (for राजन्) — ^{d}) Ś1 कृपिणो, K1 कृपणा (for क्षमि°)

9 ^{a}) K0 2 3 च, K4 D2 S तत् (for तु) — ^{b}) K4 D2 G3 transp त्वया and मया — T1 repeats 9^{cd} after 11 — ^{c}) T2 G5. 6 हर्षं (for स्नेह) — ^{d}) K2 4 D2 M4 त्वयि मे, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1. 4 प्रीतिश्च D5 भरतर्षभ, G4 (*inf lin* as in text) क्षत्रियस्तथा

10 ^{a}) Ś1 Ñ3 S प्रार्थयेह, K0 एवमेव — ^{b}) K0 2 D5 पूर्वं (for पुनर्) K0 Ñ3 V1 नराधिप, K2 4 नरोत्तम, Ñ1 2 B D जनाधिप, S नरेश्वर — ^{c}) Ś1 Ñ1 3 V1 B5 6 Da ददानि

11 ^{a}) K0 Ñ V1 B D (except D2 5) T1 G1 2. 6 राज्ञ T2 G4. 5 राज्ञो हि किल नाराजा, G3 पुरा किल नो राज्ञ (sic) — ^{b}) T1 नरो (for सखा) S1 Ñ V1 B Da1 D1 5 T1 G1–3 5 (*inf lin* as in text) 6 °ईसि — ^{c}) K0

सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ १२

द्रुपद उवाच ।

अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥ १४
माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावच्चर्मण्वती नदी ॥ १५
द्रोणेन वैरं द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ १६
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै स राजा तदधारयत् ।
अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ १७
एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

T1 तत... T2 G1 2 (sup lin as in text) विभज्यता (for प्रय) Ś1 K2 D1 T2 G (except G1.6) राज्य — After 11, T1 repeats 6cd

12 a) K2 राजा त्व; G3 राजासि — b) Ś1 K D1 सादृश्याम् (Ko 2.4 °श्या) अहमु°, G3 °ध्यास्यमु° — c) K2 4 विद्धि मां राजन्, T1 G2 6 मां विजानासि Ś1 K D1 पांचाल्य (K1 पचास्य)

13 K1 S om उवाच (T1 om the ref) — c) G3 मयत (for त्वयाह) D2 स तस्य; D3 विजित; T2 G1 3 सख्य च (for त्वत्त°) — D1 repeats 13cd after 14ab (v 1 सख्यं चैव त्वत्त°)

14 Ś1 K1 2 T2 G1 3 M2 3 om. उवाच; T1 G1-3.6 M2 2 om the ref — a) D2 4 °मुक्त्वा K2 4 Ñ3 M2 3 द्रोणे; Ñ1 2 V1 B D स तु — c) K1 G1 मोचया° — After 14ab, D1 repeats 13cd with v 1 — c) K3 धर्मात्मा — d) M2 3 राज्ये तु Ś1 K1 प्रतिपाद°

15 a) Ś1 K D3 कालिन्दी; Ñ1 D2 काम्पिल्ली, T1 अमाति, T2 G3 4 3 मार्गवीं; G1.6 M1(sup lin) 3 आमन्दीं; G3 आनन्द; M(orig) 6-8 आमन्दीं T2 G1 3 अपि (for अथ) G2 गङ्गायां — b) Ś1 K1 °युते; Ko 3 D1 °युतं; K4 D2 °थि°; Ñ1 °युता — c) T2 अध्याया°; G1 सोऽध्याया°; G2 अध्याय° T1 प्रीतमना — d) S कांपिल्य Ñ1 B3 D1 °ल्य नगरोत्तम — e) K1 G1 दक्षिणो, T1 °ण Ñ V1 B (except B1) Dn D1 2 अपि (for च) K1 2 Ñ1 B एवा; E2 4 °ध्वाम्

16 S om. 16cd-17cd here, reads them as lines 1-2 of the first of two additional adhy. ins after the present adhy and given in App I (No 79), (the c.r.°stal 4186) K4 D1 2 read them at both places — a) Ñ1 3 Dn D1 2 G1 वैर (for वैरं) — b) Ñ1 V1 B1 2 3 Da D1 स्मरोद्ध (B1 °रोद्धु); Ñ3 संस्मरन् Ś1 K1 शशास; K4 Ñ1 2 V1 B1 2.6 Da D1 °क. Ñ3 B3 Dn D1.4 परिभूयाथ (D1 °भु) पालित; D1.2 (both second time) S न शुश्राव स्मरंस्तदा — c) Ś1 °लेनापन्; K1 °यन्; Ñ1 V1 °नासौ G1 °ण विजयेनास्य — d) Ko.3 D1 (first time) °श्यत्समरेजय; Ñ1 V1 नास्याशासप°; Ñ3 नाशासत्स प°; B1 6 °नाशशास प°; D1 2 (both second time) S नाशशासे प°; D1 (first time) परीप्सन्वै परामप

17 For K4 D1 2 S cf v 1 16 — b) K2 4 Ñ3 मालेण च; Ñ1.3 V1 Da °णास्य; B Dn D1 4 (first time) °क्षेण स; D1 2 (both second time) T2 °च्येन; T1 G1.3 M °क्षेणापि Ñ1.3 V1 Dn D1 (first time) तु (for च) Ko D2 (first time) °णेन बलीयसा — c) Ñ2 परीप्सुर्वै D1 (first time) त्व (for वै) — d) Ś1 (hypermetric) तदवधारयत् Ko Da Dn1 D1 4 (first time) पृथिवी मनुसधारत्; Ñ1 V1 B2 Dn2 n3 पृथिवीमन्वपद्यत; Ñ3 B1 2.6 D2 पृथ्वीमनुचचार ह; D1 (second time) S पृथिवीमन्व(D1 T2 G3-6 °न्वि)चादिमां; D1 (second time) पृथिवीमन्वगामिमां — e) Ś1 Ko 2 3 Ñ1 2 आदि°; K4 अही°, G3 मही° Ś1 K1 B1 D1 G3 तु; D2 स्व (for च) — f) Ś1 K1-3 समभिपद्यतान् S भारद्वाजोऽभ्य(G3 °भ्य)पद्यत

18 ab) S एव राज्यमहि(T1 G2 हि)च्छत्र पुरा पुरुष मान्वित (T2 G2 युत) — c) G2 6 M युधा; C3 युद्धे T2 G1 2 transp निर्जि° and पार्थे° — d) S पादित D1 दत्ता द्रोणाय भारत Cd cites the entire line 18cd exactly as in text

Colophon om in G2. Major parvan T2 G1-4 6 M संभव° (for आदि°) — Sub-parvan Ñ1 2 T1

(Continued on p 574)

१२९

वैशंपायन उवाच ।
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्तांञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ३
गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।

C. 1 5657
B. 1 141 23
K. 1 152 4

Conspectus of interpolations after adhy 128.†

	Bomb adhy 138	Kumbh. adhy. 149–150	Bomb adhy 139		Kanikanti (=Bomb. adhy 140)				Bomb adhy 141		Bomb adhy 142		Bomb. adhy 143
Ś1 K0–8 (our text)	128								129		130		131
Ñ V1 B Da Dn D1 2	128		(80)		(81)				129	1444*	130		131
D5	128	(79)	(80)		(81)				129		130		131
K4	128	(79)	(80)		(81)	1444*			129		130		131
D4	128	(79)	(80)		(81)		(82)	1444*	129		130		131
M	128	(79)	(80)	§	(81)	1444*	(82)		129‡		130		131
T1††	128	(79)	(80)	129–130¶	(81)	1444*	(82)		129		130	1444*	131
G2 4 5	128	(79)	(80)	129–130¶	(81)	1444*	(82)		129		130		131
G1	128	(79)	(80)	129–130	(81)	1444*	(82)						131
G3. 6	128	(79)	(80)	129–130	(81)	1444*							131

† The numbers within parenthesis ( ) are those of passages given in App I.
§ Ms here ins only the first st of adhy 129
¶ The text is given in App I (No 83)
†† T1 has been ignored, see below
‡ M om altogether st 1–6 and 10–11 of adhy 129, embodying st 7–9 in passage No 82, immediately preceding

कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ५
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ६
ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ७
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ८
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ९
स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ १०
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ११
श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः । C 1 5660 B 1 141 32 K 1 152 13

B1.3 Dn D1 T1 om च — b) Ñ V1 B D (except D2 5) T G1 प्रतिचक्रुर्यथागत (Da1 °क्रम, T2 G °बल) — K1 repeats 3bcd after 5a — c) Ś1 K1 Dn G2 तद्धा°; K3 (sup lin. as in text) उद्धाटनम् T2 G (except G2) अकुर्वाणा

4 M om 4 (of v l. 2) — a) T2 G (except G3 6) प्रमुदि° — b) T2 G जना° (for पौरा) Ś1 Da1 Dn3 D4 तथा — After 4ab, K0 3 4 Ñ V1 B D ins

1436* कथयाचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।
राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।

— cd) T2 G स्म ते भूयो देशे देशे Ñ1 गुह्यासु च

5 a) Ś1 K0 D4 अचक्षुस्त्वात्, V1 T2 G अचक्षुष्मान्, D1 तथा श्रुत्वा, M (except M5) अनेत्रत्वात् — b) T2 G जनाधिप. M (except M5) अशक्तो राज्यरक्षणे (see below) — T1 M om 5cd — Before 5cd, G1 2 ins प्रजा — c) K1.3 Ñ V1 B Da Dn D1 2 4 न (for स) K0 D5 अराजा सोभवत्पूर्वं, T2 G अशक्तो राज्यकरणे (see above) — After 5c, K1 repeats 3bcd, and om 5d–6b — d) K2–4 transp स and कथं T2 G धारयिष्यति (for नृपति°)

6 K1 om 6ab (of v l 5) — a) K2 कथं, M तत (for तथा) Ñ V1 B D (except D5) T1 M transp भीष्म and शांत° — b) G3 सत्यधर्मो Ñ1 महारथ, T2 G3 4 5 °द्युति M सत्यवाग्दृढविक्रम — c) T2 G3 4.5 तदा (for पुरा) M पूर्वमुक्त्वा तथा चाद्य — d) Ñ1 2 V1 B D (except D5) T1 न स, G2 6 नापि (for नाद्य) B5 (m as in text) M राज्यं (for जातु) V1 भविष्यति — After 6, T1 M ins

1437* विदुरं करणत्वाच्च पाण्डवस्त्वभिषिच्यताम् ।
[T1 °च राज्यार्हेण भवेद्ध्रुवं]

7 a) K3 G1 3 पाण्डवश्रेष्ठं, Ñ V1 B1 5 Dn D2 T2 G2–4.6 M3 5 °वज्ज्येष्ठं. K2 D5 श्रेष्ठ — b) K3 वृद्धसेविन; T2 G °दर्शनं — c) Ñ2 V1 B Dn1.n3 D2 5 G3 अभ्यषिं°, Ñ3 °षिंचेम Ś1 V1 साध्वत्र, K2 D5 साम्राज्ये Ñ1 अभ्यर्षिच समाहृत्य, M राजानमभिषिंचाम — d) Ñ1.2 V1 B D T1 M सत्य(T1 M °त्य)कारुण्यवेदिनं (D5 सत्यसंधो महाबल) — After 7, T1 M ins

1438* स हि वृद्धानमात्यांश्च ज्ञातींश्चापि महायशाः ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
[(L. 2) T1 °त्य पूज्यान्पूजाभिः]

8 a) S (except T1) पितामहं शां° — b) Ñ1 धर्मराट्, G4 5 बुद्धिमान्, M धर्मवं — c) Da योगैर् — d) Da °ष्यति वीर्यवान्; T1 वासवं नमयिष्यति; T2 G2 4 5 M5 मानयिष्यति मानिनं (M5 °त), G1 6 नियतं वासयिष्यति, G3 नियतं पालयिष्यति, M6–8 वर्धयिष्यति मानतः

9 M om 9–11 — Before 9, G1 ins वैशं° — b) K0 2 Ñ1.2 V1 B D T1 जल्पतां, T2 G (G4 sup lin as in text) सर्वेशं — c) T2 G °रक्तानि

10 M om 10 (of v l 9) — a) K0 D5 transp स and तप्य° K2 परितप्तः स, G (except G1 6) सतप्यमानो — b) D5 वचस्तेषां (for तेषां वा°) — c) K0 Ñ2 V1 B1.5 Dn D1.2 5 T1 चापि सं°, T2 G3 4 5 पीड्यमानो वै, G1 3 6 मुह्यमानस्तु — Ś1 K1 (hapl) om 10d–11c — d) T2 G उपा(T2 अभि)द्रवत्

11 M om 11, Ś1 K1 om 11abc (of v l 9, 10) — b) K (except K1) Ñ1 D2 5 विदुरेण, Ñ3 Dn1 परिपूज्य, T2 G परिगृह्य K0 2 D2 ह, K3 4 D5 हि, B5 T2 G च (for स) — c) K0 2–4 Ñ3 D5 G4 5 पृष्ट्वा (K0.4 दृष्ट्वा, G4 श्रुत्वा, G5 उक्त्वा) पाठो पुरावृत्तं, T2 G1–3 6 पाठोवृत्तं (G3 °वर्णं) पूर्वमुक्त्वा — d) T2 G °मथाब्रवीत् (G4 5 °मुवाच ह)

12 Before 12, D4 marg sec. m ins दुर्योधन उ°, T1 G1 2 दुर्योधन — a) K1 B2.6 Dn1.n3 D1.5 श्रुत्वा मे, M श्रूयते G3 जल्पितं Ñ1 तत्र, V1 तेषां, G4.5 (both

त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ १२
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ १३
पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ १४
स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ १५
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ १६
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १७
अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

[illegible] as in text) पाप (for तात) — [b]) D1 अनुमा ति° — After 12[ab], T1 ins

1439* तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि परितप्स्यामि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पौराणामहितानि च ।,

while G1 3 ins

1440* आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वच शृणु ।

13 [a]) T2 G सत्यमेतत्तु (G1. 3 साम्प्रं मनिष्ठ); M मतमे° — [b]) G1 transp न स and राज्य G1 3 च (for स) K0 D1 transp स and राज्य K1 Ś V1 B D (except D1) T1 M1. 3 बुभुक्षति; T2 G (except G1 3) चिकीर्ष° — G1 3 om 13[c]-15[b]. — [c]) K3 4 B4 D2 D1. 3 T1 च (for तु)

14 T2 G om 14 (for G1 3 cf v 1. 13) — [c]) Ś V1 B D T1 त्वमप्यगुण°; M1-3 त्वमस्य गु°

15 G1 3 om 15[ab] (cf v 1 13) — [a]) K1 पाण्डोर्हि राज्य; T2 G (G1 3 om) पाण्डवो राज्य — [b]) T2 G (G1 3 om) °ऽसौ प्राप्य — [c]) K1 B D2 G2 प्राप्ता (for °प्तः). — [d]) Ś1. 3 V1 B D (except D1. 3) अपि (for इति) K0 2. 4 M1 3 °परे; T1 G2 परा

16 [a]) M स्थिरा सा पु. — [c]) Ś1 K D1 T G1 2 3 3 अविज्ञाता

17 [a]) T2 G (except G1. 3) ते वय; M2 3 सतत — [b]) Ś1 K1 परिक्लिष्टे — [c]) T2 G (except G1 3) भवाम — [d]) Ś1 V1 B D (except D1) नीतिर् (for शीघ्र) T1 G (except G1 3) मन्त्रयेतां (for विधी°) — T G ins after 17 (T1, after 18)

1441* अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
[G1 3 अत (for अथ) G1. 3 °वंश्यो]

After 1441* T1 ins 1442* and 1443* (cf v 1 18).

18 T2 G (except G1 3) om. 18[ab] — [a]) K1 Ś1. 3 V1 B D T1 यदि त्वं हि (D1 हि त्वं); Ś1 G1 3 M यदि हि त्वं (for त्वं) K0 2. 4 स्थितो; K1 Ś B D T1 G1. 3 M पुरा Ś1 B D (except D1) T1 राजन्; V1 राज्य — [b]) K1 नराधिप (for पुरा नृ°) K3 ह्यभविष्य स्थिरो नृपः; Ñ1. 3 भयमात्र स्थितो नृप; Ñ1 B D T1 इद राज्यमवाप्तवान् (D1 स्थिरो भवसि भूपते); G1 3 भयानास्थापितो नृप ; M1 3 भयो मान्यस्थिरो (M1 °रमतो) नृप; M1-3 भवेमान्यस्थिरो भव — [cd]) T2 G1-3 लप्स्यामहे (for प्राप्स्याम च) G1 यदि वा त्व पुरा राज्ये T2 G1-3 transp वय and राज्य T2 G1 वशे जनेश्वर; G1 3 °वशा जने; G1 °वशीकृता ; G1. 3 °वशेन ते (for अप्यवशे जने) D1 राज्यमग्र स्ववशज — After 18, T1 ins 1441*, which is followed by

1442* यदि त्वं च महाराज राजवंशाच्च्यविष्यसि ।
वय चैव पतिष्यामो ह्यगाधे निरयेऽशुचौ ।

T1 cont G1 3 ins after 18

1443* स तथा कुरु पौरस्त्य रक्षा यत्स्या यथा वयम् ।
समागमं भय राज्य मत्प्रयस्व सहानुगे ।

Colophon G1 has separate colophons with separate numbers for the two occurrences of this adhy (see above) — *Major parvan* T1 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 3 V1 D2 जतुगृह; B1 जातुग; D1 T1 संभव — *Adhy name* K0 दुर्योधनवाक्य; K3 दुर्योधनकृतेर्ष्यावाक्य ; Ñ1 3 V1 दुर्योधनेर्ष्या; M1 3-4 दुर्योधनानुशय — *Adhy no* (figures words or both): D1 2 140, D1 m 143, T1 134, T2 G1 87, G1. 3 M 86, G1 (first time) 86, and (second time) 89 (see above), G1 85 — *S'loka no* D2 38, M1 27 — *Aggregate s'loka no* D2 5678

130

☞ T1 G1 3 repeat this adhy., G1. 3 read it *before* passage No. 81 (Kapikakhyā) given in App. I (cf the long note after adhy 128).

१३०

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ १
धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ २
नास्य किंचिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।
निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ३
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
गुणवाँल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ४
स कथं शक्यमस्माभिरपकर्षुं बलादितः ।
पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ५
भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृतम् ।

C. 1 5581
B. 1 142. 10
K. 1 152. 25

1 Ś1 K1-3 D2 5 S om उवाच — N (Ñ2 om line 2) V1 B Da Dn D1 2 ins after वैश° उ° (resp वैश°) K4 S (T1 om line 2, the rest om lines 1, 3 and 8) ins (with a prefixed वैश°) after passage No 81 of App I, viz the Kaṇikanīti (T2 repeating the insertion after the second occurrence of adhy. 130) D4 (prefixing a वैश°) ins. after passage No 82 of App I

1444* एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तः समपद्यत ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः । [5]
ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ।
पाण्डवेभ्यो भयं नः स्यात्तान्विवासयतां भवान् ।
निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ।

[(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B6 Da एतत् (for एवं) Ñ3 तच्छ्रुत्वा तु स पुत्र° — (L. 2) K4 श्रुत्वा स सर्वेश प्रभो (for the posterior half) S कणिकस्य मतं (G3 वच) श्रुत्वा (G6 ज्ञात्वा) कार्त्स्न्येन भरतर्षभ — (L 4) T2 G1 3 4 5 शकुनिश्चापि सौबल (G4 सर्वेश·) — (L 5) K4 दुर्योधनचतु°; D2 °सनस्तथा चान्ये T2 G1.2 4 5 °सुरजसा, M °सुरेकदा — (L 6) T2 G1 2 4 5 राजन् — (L. 7) Da Dn3 T1 G1 2 M3 5 न (for नः) T2 G1.2 4 5 M अस्ति (for स्यात्) T2 G1 2 4 5 °यत्व प्रभो, M विधत्स्व यदनतर]

A passage given in App I (No 82) is ins in S (except G3.6) after 1444*, in D4 (om lines 21-36), after passage No 81 of the same App In M passage No 82 is followed by adhy 129-130, in T2 G3 4 5, by a *repetition* of the same two adhy, and, finally, in G1, by adhy 131 — a) Ñ1 अपि (for तु) Ñ2 V1 B D (except D5) पुत्रेण, T1 G1 वचनं M तस्य तद्वचन श्रुत्वा — b) Ñ2 3 V1 B D ईरितं; G3 4 5 अप्रियं. T1 श्रुत्वा पुत्रसमीरित; G1 श्रुत्वा सुमहदप्रियं(=1. 1 95b), M पुत्रेण च समीरितं — cd) G1 M उवाच मतिमान्वाक्यं दुर्यो(G1 सुयो)धनमरिंदमं

2 a) T2 धर्मवृत्त·, G3 स च वन्य , G6 धर्मसूनु· G1 6 तथा; G8 तदा — b) K4 हितकृत्प्रिय·, D5 प्रियकृत्तम· G2 तदा, G4 5 तथा (for हितः) Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 तथा धर्मपरायण·, T2 G1 6 सुवृत्तो मयि गौरवात् (G1 कौरव), G3 संवृत्तो मयि कौरवा· — c) K3 4 सर्वासु B5 T1 G2 5 तदा Ko सर्वेषु सर्वकालेषु — d) G2 4 M च (for तु) T2 G1 4 5 मदीयेषु विशे°

3 T2 (hapl) om 3-5 — a) Ñ2 V1 B D (except D5) नासौ, T1 नान्य, G1 2 4 5 नाहं, G3 नास्य, M6-8 तस्य Ñ2 V1 B D (except D5) विजानाति; T1 G2.4 5 विजा°, G3 M6-8 न जानाति G6 अत्र किं च न जानाति — b) Ñ1 G4.6 भोजनानि — Da2 om 3cd — cd) B6 Da1 transp नित्य and राज्य G1 तत्सर्वं, G3 6 सर्वस्व (for नित्य हि) D5 राष्ट्र G1 3 6 मयि धर्मभृतां वर

4 T2 om 4 (of v 1 3) — For 4a, K1 repeats 2a — b) G1 6 धर्मपर सदा, G3 धर्मवरस्तदा — d) D (except Da2 D1) T1 पौरवाणा सु° (D2 °वाणीव स°), G1.3 6 ना(G6 न)गरे च प्रतिष्ठित (G1 °त) — After 4, G6 ins

1445* स तथा वर्तमानोऽसौ धर्मसूनुर्यथानुज ।

5 G6 om 5ab, T2 om 5 (of v 1 3) — a) Ñ2 3 B D T1 G (G6 om) M6 शक्यतेस्मा° — b) K1 B1 3 D2 T1 G1 2 4 5 M (except M5) अपाकष्टु, K2 V1 °कर्तुं, Ñ3 B5 6 Da Dn D1 4 5 अपाकर्तुं V1 बलादिव, G1 3 नरर्षभ — After 5ab, D1 reads 7 — c) Ñ1 3 G3 4 5 M °पैतागता°, G1.3 6 राज्यमेव हि न (G6 स) प्राप्त — d) V1 स महात्मा

भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ६
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ७

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ८
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ९
स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १०
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ १२
न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १३
समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १४
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १५

दुर्योधन उवाच ।

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ १६

---

6 K1 G6 M1 om 6. — a) G1 [illegible] भ्रात्रा (for भृता). G1 भ्रातृभि [illegible]. — b) K0 D5 transp. [illegible] and भृता. D1 हि [illegible]. G1 एव; G2 [illegible] एत. — c) T1 G1 एता. Ś1 (by transp.) च पुत्रा. — d) G1 [illegible] पवि वि°.

7 T1 om. 7–14. D1 reads 7 after 6ab. — a) B1 पौरा; G1 [illegible]; G2 [illegible] (for पुरा). — b) Ñ1 V1 B D (except D1) T1 [illegible]; Ñ1 G1 [illegible] M1 [illegible] कौरवा. G1 [illegible] पाण्डुना [illegible] (G1 °[illegible]). — d) D1 [illegible] K1 हि [illegible].

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). G1 om. 8–14ab. — Ś1 K1 D1 [illegible] उवाच. — a) K1 V1 B1 Dn1 D1 एत; K1 Dn1 D1 T1 [illegible] (for एवम्). K1 [illegible], K1 [illegible]; Dn1 [illegible] D1 T1 [illegible] (for मया). Ñ1 G1 [illegible] महाराज (for मया [illegible]). — b) [illegible] Ñ1 V1 B D1 [illegible] भावित; G1 °[illegible]; M1 [illegible] भावित. [illegible] K1 [illegible] (for दोष). Dn °[illegible]. — c) V1 [illegible]; G1 [illegible] पूर्व (for सर्वा). Ś1 K1 [illegible] [illegible]. — d) Ñ1 [illegible] V1 B D (except D1) T1 पूजिता.

9 T1 G1 [illegible] 9 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K1 D1 [illegible]. — b) Ś1 K1 [illegible]; D1 [illegible]; G1 [illegible] [illegible], G1 [illegible]. — c) Ñ1 V1 G1 [illegible] अधि°; C1 [illegible] [illegible]. — d) [illegible] G1 [illegible] हि; K1 [illegible].

10 T1 G1 [illegible] 10 (cf. v. l. 7, 8). — a) K1 [illegible] [illegible]. — b) Ñ1 [illegible] विवासयि° A few MSS. [illegible]. — c) [illegible].

11 T1 G1 [illegible] 11 (cf. v. l. 7, 8). — a) [illegible] राज — b) Ś1 K (except K0) D1 तात (for राजन्). G1 [illegible] भविष्यति मयि स्थिर. — c) Ñ1 तत. Ś1 K0 [illegible] स(K0 स)हामात्ये; K1–4 D1 °पत्यै; Ñ1 V1 °मात्या. — d) G1 पुरमेष्यति. G1 [illegible] पार्थिव (for भार°).

12 T1 G2, 3 om. 12 (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 8 om. उवाच. — a) D1 अभिप्राय हि; G1 [illegible] न मार्थेयम्. — d) K1 Ñ1 Dn D1 एव; D1 एन (for एतत्). G1 [illegible] एवास्तु; G1 एवास्य (for एतत्तु). Ś1 °तत्कुरु वृणो°; K1 °तत्तु वृणो°.

13 T1 G1 [illegible] om. 13 (cf. v. l. 7, 8). — a) Ś1 K हि (for the first च). — b) G1 च न (by transp.). Ś1 K1 Ñ1 [illegible] V1 B1 [illegible] Dn D1 [illegible] T1 G1 न च क्षत्ता न (K1 G1 च) गौ°; Ñ1 M [illegible] न गौ°. — c) G1 [illegible] निवास्य°. — d) K0 [illegible] G1 [illegible] M1 [illegible] [illegible]; Ñ1 B1 [illegible]; Ñ1 B1 [illegible] Dn D1 अभिपत्स्य(B1 °त्स्य)न्ति; Ñ1 °[illegible]; Dn D1 अभिपत्स्यन्ति.

14 T1 om. 14, G1 [illegible] om. 14ab (cf. v. l. 7, 8), K1 [illegible] (hapl.) om. 14b–15a. — a) Ñ1 V1 B D (except D1) T1 [illegible] ते [illegible]. — c) Ś1 K0 [illegible] D1 [illegible]. — d) Dn1 [illegible] Ś1 K0 [illegible] Ñ1 D1 [illegible] (for मन°).

15 K1 [illegible] om. 15a (cf. v. l. 14). — a) G1 [illegible] [illegible]. — b) Ś1 K [illegible]; M1 [illegible] K1 [illegible]; M1 [illegible]. — c) Ś [illegible]. — d) Ñ1 [illegible] V1 B (except B1) D T1 M [illegible] (Dn1 [illegible]; D1 D1 as in text).

16 Ś1 K0 [illegible] 8 om. उवाच. — a) T1 [illegible] G1

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ १७
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ॥ १८
स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ १९
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १
धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २
अयं समाजः सुमहान्रमणीयतमो भुवि ।

C. 1 5698
B. 1 143. 3
K. 1 155. 3

स्थिर , G6 ध्रुव° (for स्थित) — c) G3 4 5 यत सुतोप्ययं (G1 °य; G5 °याद्) द्रोणो — d) D1 भविष्यति न स°

17 b) D5 त्रय° स्थिता° Ñ T G1 3 6 यत एव वय तत°; Ñ3 8 V1 B Da Dn D1.3 4 T1 यत एतौ ततो भवेत् — c) T G1.3.6 भागिनेय कृपो (T2 तथा, G3 तु ते, G6 ततो) द्रोणि — d) K0 3 4 Ñ B (except B5) D1 M (except M8) न सत्यक्ष्यति, G3 4 न स त्यजति T G1 3.6 न सक्ष्यति कथ(G3 °दा)चन

18 a) Ś1 K1 3 क्षत्ताव(K3 स्म)बद्धस्त्व°; Ñ3 °नुबधस्त्व°; T2 °लुब्धस्त्वस्मासु; G1 °धधुस्त्वस्मासु, G3 4 °लुब्धश्चा°, G5 क्षत्ता स्वलुब्धस्त्व°, G6 °र्थे बधनस्त्वस्मान्; M °र्थे(M8 च)बंधुरस्माक — G6 (hapl) om. 18^bc — b) K (except K1) Ñ1.3 V1 D4 5 T G (G6 om) प्रच्छन्नः Ś1 K (except K1) Ñ V1 B1 3 Dn D1.3 5 T1 स(Ñ3 प्र)यत°; B3m 5 6 Da D4 सगत°; G3 च यत K3 4 Ñ V1 B D T G3 परैं , G1 पर — c) Ś1 स न चैक (by transp), D5 न वै शोक , T2 G3 न स्वेक स K4 तु; B1 G1 च (for स) — d) Ś1 K1 पांडवार्थेषु वा°; B1 5 Dn °र्थे [ऽ]धिवा°

19 a) B5 Dn D1 2 S सु- (G3 अ) (for स) Ś1 K1 Ñ V1 G3-5 विस्रब्ध°; B1 3 5 D3 4 विस्र(B5 °श्र)ब्ध, T G1.6 M विस्रब्धान् K1 B Da D3 4 G3.6 पांडुसुतान् D5 सुश्रद्ध पाडुपुत्रांश्च — b) Ñ3 B (except B6) Dn D1 3 4 T1 G1 प्रवासय, Ñ3 °सये — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 यथा यांति तथा कुरु

20 a) K (except K1) D5 T1 G विनिद्राक(G4 °का, G6 °व)रण; T2 निद्राया हरण, M निद्रावकरण G3 4 5 ह्येतद् (for घोर) — c) S1 K1 Ñ3 B1 D5 T2 G3 4 5 °सभूत. — d) K3 T2 तेन, G (except G3.6) अनेन (for एतेन) Ś1 K1-3 D5 शामय (for नाश°)

Colophon T2 G4.5 have a colophon after each occurrence of this adhy , on the other hand, G3 (which also repeats this adhy) has only one colophon and that after the first occurrence of this adhy — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 3 V1 Dn जतुगृह, B5 Da जातुप, T1 सभव — *Adhy name* Ś1 K1.3 D5 G1 3 वारणावतयात्रा, K0 4 दुर्योधनमत्र°; K3 वारणावत प्रति पाडवनिवास ; Ñ1.3 V1 दुर्योधनपरामर्श° — *Adhy no* (figures, words or both) B1 139, B5 137, Dn3 n8 141, D4m 144, T1 136, T2 G5 (both first time) 85 and (both second time) 88, G1 3 4 (second time) 6 M 87, G3 86, G4 (first time) 84 — *S'loka no* Dn 21 (Dn8 24), M8 20 — *Aggregate s'loka no* Dn3 5701

131

1 Ś1 K0 1.3 D1 2 S om उवाच (G3 4 5 om the ref) — ab) T1 G1 3 4 राजन् (for राजा) T1 G3 6 तु, T2 G1 3 4 5 च (for ता) K (except K1) Ñ V1 B D (D4 before corr) सर्वा प्रकृतय शनै. (V1 तथा) M धृतराष्ट्रे प्रतिज्ञाते राजा दुर्योधन° शनै — c) K0 D5 °प्रदानैश्च, B3 अर्थप्राण°; B6 अर्थप्रदानमानाभ्या, Ñ3 अन्न मान°; T1 G3 6 °दानेन — d) T1 G1 सजग्राह M स कौरवान् (for सहा°) Ś1 K D3 5 रजयामास मानुज (K3 पूजयामास भारत) — After 1, T2 G (except G3 6) ins

1446* युयुत्सुमपनीयैक धार्तराष्ट्रा सहोदरा° ।

2 a) G (except G6) M6-3 धार्तराष्ट्र° V1 B3.6 D T G3 ते (D5 च) (for तु)

3 b) Ś1 K1 B6 D4 G3 6 °तरो — c) Ś1 K1 प्रमुमते,

उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममैमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०
धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।

Cd पशुपते (as in text)

4 ᵃ) B Dn D₅ (before corr) °कीर्ण ; D₁ सर्वसंपन्न°. — ᵇ) T₁ G पुण्य(G₁ °ण्ये)देशे K₂,₄ मनोहरे D₁ पुंसां मद्गिरिपाले — ᶜ) Ś₁ K₁₋₃ D₁ इत्येता T G धार्तराष्ट्रस्य — ᵈ) D₁ T₂ G₁,₃ कथां ; G₂,₆ तदा

5 ᵃ) K₀,₂,₄ B₁ G₁,₂,₄ M₁,₃,₅ तदा र° — K₃ om 5ᶜ-6ᵇ — ᵈ) K₁ मति किम

6 K₃ om 6ᵃᵇ (cf v l 5) — ᵃ) Ñ₁ V₁ तुमन्यत नृपो ; T₁ G₁,₄,₅ त्व(G₁ त्वा)मन्यत नृपो ; G₃ त्व दानितानृपो ; G₂,₆ तु (G₆ त्वा) दानिताति ; M त्वमानितान् (M₁,₅ °किन) राजा — ᵇ) K₀,₁ D₁ °हलामिति ; K₁ °हला इव ; M °हलादिव — ᶜ) K₀,₁ तानथ तदा ; Ñ₁ V₁ पुत्रानथ तदा ; Ñ₂ Dn₁ n₂ वानेन्य तदा ; B₁,₃ D₁,₃,₄ T₁ M₁ पुत्रानथ तदा ; Dn₂ वानथ तान् ; D₁ चैतानथ तान् ; T₂ G₁,₃,₄,₅ चैतानथ चै ; G₂,₆ पुत्रानिति तदा ; M₂,₆₋₈ चैतानत तदा (for नानथ तदा) — T G ins after 6 D₁ marg, after पुत्रा° तु° (cf v l 7)

1447* अर्थानानि च साध्यानि युष्माभिरिह हृत्स्नशः ।
अथानि च तथा द्रोणाद्द्रौणेश्चापि शरद्वत: ।
सोऽहमेवगते तात चिन्तयामि समन्ततः ।
रक्षणे व्यवहारे च राज्यस्य सततं हिताः ।

[(L. 2) G₁,₄,₆ °माप विशेषतः — (L. 3) G₁ चाहं (for तात) D₁ एवमुक्ता भवताम् सर्वविद्याविशारदा]

7 Before 7, M₁,₃ ins पुत्रा° ; D₁ marg पुत्रा° तु° (as well as 1447*). — ᵃ) K₁ Ñ₂,₃ B D T₂ ममैते ; T₁ G₁,₄,₅ इमे वै ; G₂,₃,₆ M इमे हि G₁ पुरुषाः T₁ G तात (for नित्यं) — K₄ transp 7ᵃ and 7ᵈ. — ᶜ) K (except K₁) Ñ V₁ B₁,₃ D T₁ M (except M₂) °तमं ; B₁ °तरं

8 ᵃ) Ñ V₁ B Dn Dn ते तात ; T₂ G₁,₃,₆ तीता वा ; G₁ गच्छेथा ; G₆ ते त हि — ᵇ) Ñ₃ नगरे ; G₁,₆ उत्सवे — ᶜ) Dn D₁ °णा सान्वयाश्चैव ; Cd Nilp as in text. — ᵈ) T₂ G₄,₆ यथा दिवि ; G₁ यथा दिव ; G₃ सुरा दिवि

9 ᵃ) M (except M₂) अथ (for च) — ᵇ) T₁ G भटे(G₁ भटे, G₃,₅ गरे ; G₆ मते)भ्यश्च विशेषतः — Ñ₂ (hapl) om 9ᶜᵈ — ᶜ) G₁,₆ संप्रदृष्य B₁ यथाकाल

10 ᵃ) G₁ विहृत्य च — ᵇ) G₁,₆ M अवाप्य च प° T₂ G₁,₂,₄₋₆ मुद परां (by transp) G₃ वारणावतमेत्य च — ᶜ) Ś₁ K₁ T₁ इदं हि ; Ñ₁ T₂ G इदं च (G₁ पुनर्वै) Some S MSS हस्तिन°. — ᵈ) G₂,₆ सुखेन G₁ (by corr) °रेष्यत — After 10, T G ins.

1448* नियतस्य च सर्वेष संरक्षणपरायणा ।
वैलक्षण्य हि सर्वेष भविष्यति परंतपा ।

[(L. 1) G₁,₄ पुरेक्षणपरा° — (L. 2) G₁ सर्वत्र (for सर्वेष)]

— T₁ G₁,₂,₆ cont

1449* नगरं पुनरेवेदमुपयातास्थ पाण्डवाः ।

[G₁ °यास्यसि पोद्य]

11 Before 11, M ins वैश°. — ᵇ) K₀ अथ बुद्ध्वा ; K₁,₄ Ñ₂ V₁ B₁,₂,₃ Dn Dn₁ D₄ अनुबुध्य ; K₁ T G₁,₂,₄ M₁ अथबुध्य ; Ñ₁ अनुबुध्यो ; D₁ अथ बुद्ध्वा ; G₁ अथ बुध्वा ; G₆ अनुज्ञाय ; M₁₋₃ अनुबुध्या — ᶜ) Ś₁ K₁ Ñ V₁ B₁ D₁ T₁ G₁ °श्च सहायाय ; M °श्चा(M₁ °श्च)सहायताम — ᵈ) B₁,₃ G₂,₆ °वाच ह

12 ᵃ) K₁ महाबुद्धि ; Ñ₂ B D (except D₁) T₁ M धीमन्तं ; V₁ °प्राज्ञं ; G (except G₁,₆) °मान — ᶜ) T₁ G₁,₄,₅ बाह्लिकं च तथा द्रोणं — ᵈ) M₁,₃ सौ(M₁ सो)मदत्तिं B₁ D₁ D₁ दत्त(D₁ दत्तं च) तथा (for च कौर°).

13 After 13ᵃ, K₄ Ñ V₁ B D (except D₁) T₁ ins:

1450* भूरिश्रवसमेव च ।

युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ १३
रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ १५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ १६
स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ १७
ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ १
स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।

C 1. 5717
B. 1. 144. 8
K. 1. 150. 4

मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
पुरोहितांश्च पौरांश्च

After 13^ab, T G (except G3.6) ins

1451* सर्वमातुरुपस्पृष्ट्वा(sic) विदुरस्य च योषित ।

— ^a) Ś1 K1 चरन् (for शनैर्) K3 विद्वान्; Ñ V1 B D (except D1 4) दीन, T2 G (except G3 6) वाक्यं — ^d) T2 G (except G3 6) उवाच वदतां वर·

14 Before 14, M6-8 ins युधिष्ठिर· — ^a) G4 गमिष्यामो (for जना°) — G4 om 14^b° — ^c) G3 सगणैस् K0 2 3 Ñ V1 B D T1 G1 2 तत्र (for तात) Ñ3 B D T1 यास्यामो T2 G5 6 सगणास्तु गमिष्यामो

15 ^a) Cf. 16^c. G2 4 M3.5 °वदना· — ^b) K1 G4 पुण्यवाचो D2 विवक्षथ, D5 विमुञ्चथ — G1 om 15^c–17^d — ^c) K (except K1) नदितान्, Ñ1 3 वदि°; Ñ2 B D (except D2 5) T1 वृहि° — ^d) M पापान् K3 वै प्रवेक्ष्यति, Ñ1 2 V1 B1.3m 5 6 Da D4 वै प्रस(B3m Da °स; D4 °द)क्ष्यति; Ñ3 Dn D5 T G (G1 om) (? Cd) प्रसहिष्यते; D2 वै भविष्यति, M वै प्रय(M8 5 °च)क्षथ

16 G1 om 16 (cf v l 15) Before 16, Ś1 K T2 G3.5 6 M8 5 ins वैश° — ^a) B1 5 T2 G2 5 6 M (except M8) च (for तु) — ^b) K4 °ण सर्वश — ^c) Cf 15^a. Ś1 K1 2 4 Ñ1 °मनसो — ^d) Ś1 K Ñ3 V1 D5 तेभ्य(K3 अस्य)नदत, Ñ1 तेभ्यरक्षत; Ñ2 B Da Dn D1 2 4 T1 तेन्व°, T2 G3.6 ते व्य°; G3 ते ह्य°

17 G1 om 17 (cf v l 15) — ^b) K3 सर्वदा — ^c) Ñ1 V1 मा वचो°, Ñ3 मा च भो°, T2 G3 5.6 मावो(T2 G5 °रो)च°; G2 4 न च मो°. — ^d) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 T1 सर्वश T2 G3 6 °नंदनान्

18 ^a) T2 G ते तथा (G3 °दा) नदिता (G3 6 वर्धिता) वृद्धैं, M तत स्वस्त्ययनादीनि — ^b) Ñ2 3 B Da2 Dn D1 2 4 (before corr) °लभाय, D5 °लोभाय Dn पार्थिवाः. — ^c) K2 D5 M6-8 कार्याणि सर्वाणि (by transp) For 16, K3 subst 15^a — ^d) T2 G2 4 5 गमनाय मतिं दधुः

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 B3 Dn1 n2 D2 जतुगृह, B1.5 Da जातुप; T1 संभव — *Adhy name* Ś1 K0-2 4 Ñ V1 D5 वारणावतयात्रा (Ñ3 °वतगमनं), K3 M6-8 पाढवागमन, T2 G1 4 युधिष्ठिरगमनोत्साह (T2 °नोत्साहनं); M5 पांडवगह(? म)नप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 140, B5 136, Dn2 142, D4m 145, T1 138, T2 G1 5 6 89, G2 90, G3 4 M 88 — *S'loka no* Dn 19, M3 18 — *Aggregate s'loka no* Dn3 5720

132

1 Ś1 K1.3 D2 S om उवाच — ^a) D2 यातेषु (for राज्ञा तु) T G धृतराष्ट्रप्रयुक्तेषु — ^b) Ñ2 B D (except D5) T1 पांडुपुत्रेषु भारत — ^d) Ñ3 B1.3 Dn D1.2 अगच्छरस (B1 °स्सु°), B5 6 Da D4 अगमत्स (for आजगाम). — After 1, T G ins

1452* तत सुयलपुत्रश्च कर्णो दुर्योधनस्तथा ।
दाहने सहपुत्राया कुन्त्या मतिमकुर्वत ।
मन्त्रयित्वा स तै सार्धं दुरात्मा धृतराष्ट्रज· ।

यथैव मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेय यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ९
सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापयेः ॥ १०
शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ १४
यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।

[(L. 2) G3 गमने; G6 दहने — (L. 3) T G2.6 दुष्टात्मा; G1 दुर्मता]

2 ^a) Here and below (uniformly) Ś1 K1 प्ररोचन (for पुरोचन) K0 [illegible]; K2 [illegible]; D5 [illegible]; G1 3 [illegible] (G4 [illegible])नाय; M [illegible] M (except M1) पुरुषर्षभ

3 Before 3, K3 ins वैश°, S (except T1 M3) दुर्योधन — ^a) G3 [illegible] — ^b) K (except K1) Ñ3 T2 G [illegible](G3 [illegible])थैव; M (except M3) यथैवा V1 मम भद्र [illegible]; G1 3 6 अपि(G2 °प)त्वा तात — ^d) Ñ3 मां, T2 G1.2 4 6 मद् (for तां) V1 तथा तव न संशय ; G2.6 तथा (G1 [illegible]) त्व द्रष्टुमर्हसि

4 ^a) T2 G (except G3 6) °द्न्यो वै — ^b) K4 Ñ3 D5 D1 T G विश्वासिक(T2 G2-6 °त)तरम्; Cd as in text [illegible], B (except B1) Da1 D1 3 4 तथा — ^c) G2.6 सहायो [illegible], G1 [illegible]

5 ^a) K3 मन्त्र मे, T2 G (except G6) मन्त्रांश्च — ^b) K1 2 [illegible], T2 G1-4 [illegible] — ^c) G2.6 [illegible] यदहानि [illegible]

6-7 ^c) K1 (hapl.) om. 6-7

8 ^b) K3 D1 3 G1 3 M °[illegible]; T2 G3 4 °[illegible] — ^c) Ñ3 Dn D5 [illegible] D3 [illegible] (for आश्रित्य) — ^d) G1 3 महाजन, C as in text

9 ^a) Ś1 [illegible]; K3 °[illegible] M6-8 [illegible] Ñ3 T G [illegible] (Ñ3 °[illegible]) [illegible](G1 [illegible])षु — ^b) M (except M1) द्रव्याणि Ś1 K (except K4) D1 [illegible] (K1 °[illegible]; K4 °[illegible]) Ñ1 B Da Dn D1 3 4 T2 तानि तत्र प्रदा° — After 9, T G ins.

1453* यन्त्रजेन च समिश्र मधूच्छिष्टेन चैव हि ।

[G1 [illegible]; G3 6 [illegible] G1 6 °[illegible]]

10 ^a) Ś1 K1 चाप्यनल्पेन (for च सतै°) Ñ3 V1 B D (except D1) T1 सार्जमिन्धनसंमिश्र — ^c) T2 G1 4 मर्दयित्वा K3 Dn3 [illegible]; Ñ1 च, D1 M6 तु, G1.3 6 M8 च; M6-8 वै (for त्व) — ^d) B1 (m as in text) 3 कुड्ये प्रदापय B1 3 D (except D1) T G दापय

11 ^a) K0 4 °न्यदान्, K3 शणयदान्, Ñ1 शण यत्र (sic) K3 यथा शणान्धृत दारु (sup. lin. चोपद्गु देवदारु), Ñ3 B D शण तैल घृत चैव (D5 मणा [illegible]), Ñ3 [illegible] यथा घृत दा°; V1 शणसर्जरसादीनि (= 9^a), T1 G1 2 M6-8 शणसर्जरस दा°; T2 G1-3 शणान्सर्जरसान्लाक्षान्; M1.3 यद्वा च कटक द्रा° — ^b) T2 G1 3 तृणानि (for यन्त्रा°) Ñ3 B D (except D1) [illegible] चैव हि (B1 3 Dn D1 3 हि) — ^c) T2 G1 4 5 [illegible] G2 3 6 [illegible] — ^d) B1 Da1 D1 प्रक्षिपेथा ; G1 °[illegible]; G3 °क्षेपय; G1 °[illegible]; M6-8 [illegible]

12 ^a) M हि (for च) G2 3 6 तान्; G1 मां (for त्वां) Ñ3 V1 B D (except D1) T1 यथा च तत्र पश्येरन् — ^c) Ś1 B1 G3 °[illegible] G1 [illegible]; M1 [illegible] — ^d) Ñ V1 B D (except D1) T G अपि (for इति) Ñ V1 B D G1 अपि; T2 G1 3 न (for च)

13 ^a) B1 [illegible] (m as in text), G2 4 कृत्वा K3 तस्मिन् (for तत्र) — ^b) K4 P1 6 Dn D2.4 M6 [illegible] T2 G1 3 [illegible] (for तान्) Ś1 °[illegible]; K1 °[illegible] D5 [illegible] (sic) — ^c) K3 T1 G1 4.5 M6-8 [illegible]

तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्ततस्त्वया देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७
तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
प्रायाद्रासभयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ १८
स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ २
एवं सर्वान्कुरून्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।

C. 1 5736
B. 1. 145. 3
K. 1 157 3

पाडवांश्चैव Ñ V1 B D (except D5) T1 G2 3 6 M5 वासयेथाः पांडवेयान् (B1 3 6 D2 M5 पांडवांश्च) — ^{d}) T2 G1 4 5 °द्रूणां; G2 3 °जनान्, M6–8 °जना.

14 ^{a}) B D (except D5) T1 आसनानि च दिव्यानि — ^{b}) K0 G1.3 4 M विविधानि च — ^{d}) Ñ2 B D (except D5) T1 वै (for मे) T2 G1 4.5 तुष्येत्पिता मम, G2 3.6 तुष्येच्च मे पिता

15 ^{a}) B5 6 D2 तथा, G6 ततो (for यथा) K0 D5 रमेयुर् K1 corrupt T1 G1 4 5 M विस्रब्धा ; G2 3 6 °श्वस्ता — ^{d}) K3 B1 G3 कालविप° G2 त्वया पंडित° मानिना Cd cites पर्यय° (as in text)

16 ^{a}) K3 Ñ2 B1 3 5 Dn D1 2 T G1 च (for तु) B6 सास्तु ज्ञात्वा, Da ताञ्ज्ञात्वा तु; D4 तांस्तथा तु M5 तान्कृत्वा तु G2 3 6 ज्ञात्वा परमवि° — ^{b}) G2 6 नितरामकु°; M छन्नस्त्वमकु° — ^{cd}) K0 Ñ3 D5 G2 M तत्र त्वया (M7 सदा); K3 Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 2 4 त्वया ततो (by transp), K4 ततस्तदा, G3 तत्र तथा, G6 तस्य त्वया T2 G1.4 5 वेश्मनस्तस्य दातव्यो द्वारदेशे हुताशन

17 D1 reads 17–18^{ab} after 19 — ^{a}) Dn D1 4 T1 दह्यमाने; G6 दग्धानेह — ^{b}) B5 Da दग्धा इति जना विदु , T2 G (except G1 5) दाहिता पाडवा इति — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 न गर्हयेयुरस्मान्वै (B1 3 5 Da D2 4 °स्माक) — ^{d}) G3 6 केचन; M किंचन (for कर्हि°)

18 For D1 cf. v 1 17 Before 18, S (except T1 G3 4) ins वैश° — ^{a}) K0 1 4 Ñ1.2 V1 B D T1 स (D2 त; D5 तत् as in text) — For 18^{d}, Ñ V1 B D T1 subst 7^{b}

19 ^{a}) Ñ1 2 V1 B (except B6) Dn D1 2 T G1 4 5 त्वरित — ^{d}) K3 स्वय चक्रे; T2 G1 4 5 चक्रे सर्वं (by transp), G2 3 6 तथा चक्रे — After 19, D1 reads 17–18^{ab}, while T2 G (except G1) ins

1454* यथाज्ञप्त नृपतिना कौरवेण यशस्विना ।
एषा तु पाण्डवेयानां गृहं रौद्रमकारयत् ।

Colophon. *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 Dn1 n2 जतुगृह, B Da जातुप, T1 सभव — *Adhy name* Ś1 K1 2 D5 वारणावतयात्रा, K0 4 वारणावतयात्रायां पुरोचनगमन, K3 जतुगृहनिर्माणं, Ñ1 2 V1 पुरोचनोपदेश , Ñ3 D2 4 जतु(D4 जातुप)गृहकल्पना (D2 °न); B3 गृहकल्पन; M3 पुरोचनप्रेषण, M5 जातुप — *Adhy no* (figures, words or both) B1 141, Dn3 143, D4m 146, T1 139, T2 G1 5 6 90, G2 91, G3 4 M 89 — *S'loka no* Dn M3 19 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5739

133

1 Ś1 K0 1 3 D2 S om उवाच — ^{a}) K0 2 D5 तथेत्युक्त्वा, Ñ V1 B5 Da1 G1 2 4 (before corr.) M3 °न्युक्त्वा; D1 2 4 G3 4 (by corr) °न्युक्तान् — ^{c}) K1 2 आरोहमाण (K1 °न), S प्रयास्यमाना (G3.6 °स्यतस्तु)

2 ^{a}) K3 अथ, G2 3 6 तु (for च) — ^{b}) K3 तथा द्रोणस्य भारत — ^{d}) G6 वीरस्यापि (for विदु°) Ñ1 2 V1 B D (except D5) T1 कृपस्य विदुरस्य च

3 ^{a}) M (except M5) सर्वानपि कु° K0–2 Ñ1 V1 गुरून् B5 सर्वे (for वृद्धान्) — ^{b}) T2 G1 2 4 5 M5 च पांडवा ; G3 6 धृतव्रता (G3 °तान्), M3.6–8 तु पाडवा .

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
सर्वा मातॄस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्शिताः ॥ ५
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽप्यनुमन्यते ।
विवास्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।

— c) Dn D1 T1 °नान्वै ; T2 G1 समान्यापि, M समांश्चापि G1-4 समांश्चापि परिष्वज्य

4 a) Ś1 तथा दृष्ट्वा ; K1 सुमूर्धैव ; Ñ2 तथापृष्ट्वा ; Ñ3 समापृष्ट्वा K4 मातॄः सर्वा उपस्पृष्ट्वा ; Ñ1 सर्वानभि उपस्पृष्ट्वा, V1 गुरूनामन्त्रयित्वा च ; T2 G1 M आपृष्ट्वा मातरं सर्वां ; G2 सर्वान्व्यास्त्वा(G6 °था)पृष्ट्वा — After 4a, S (except T1 G2) ins.

1455* यथार्हमभिसौजन्य ।
शोचन्त पाण्डवाः सर्वे
[(L. 2) M कृपण (for पाण्ड°).]

— b) T2 G1 M पुरुन्पृष्ट्वा प्र° ; G2 यथार्हमभिसौजन्य (= line 1 of 1455*) — c) G1 M चापि (for चैव) Ś1 K सर्वांस्ता प्रकृतीश्चैव ; B4 गुरूणा मन्त्रयित्वा च ; T2 G1 सर्वांश्च प्रकृतीश्चापि ; G2 प्रकृतीरपि सर्वांश्च — d) = 1. 131. 18d

5 a) K2 Ñ2 S (except T1) तु (for च) K1 रथानारुह्य प्रययु — b) T1 पुनिपुंगवा — c) S (except T1 G2) पुरुषा सर्वे — d) Dn अभिययु, D1 (by corr.) अन्वीयु ; D2 वभूवु ; T1 G (except G2) ह्यन्वयु Some N MSS. °कर्शिता

6 a) K4 केचित्तत्र (by transp.), G2 M (except M1) तत्र के°. G2 वदंति स्म — b) T2 G (except G2) मागधा (for ब्राह्म°) B Da D4 पौरजानपदा तदा — G2 om. 6c-7b — c) Ñ1 B D (except D1) T1 दीनान्दृष्ट्वा पाण्डुसुतान् — d) K4 G1 पुरुषर्षभ (K2 °भा) ; Ñ1 B D (except D1) T1 भृशदुःखिता.

7 G2 om. 7ab (cf. v. l. 6) — a) K4 पश्यति नृपः — b) Ś1 K4 D1 सर्वेशः Ñ1 B D (except D1) T1 स सुमन्दधी — c) K4 T2 G1 °राष्ट्रस्तु ; G1 °राष्ट्रस्य Ñ1 B D (except D1) T1 कौरव्यो (Dn °वो) धृतराष्ट्रस्तु (Ñ1 B1 °श्च) ; G2 °राष्ट्रो महीपालो — d) B1 Da D4 तु (for च) G2 न धर्ममनुप°

8 a) K4 पापमपाप्मासौ — c) G1 भीमोपि — e) Ñ1 B D (except D1) T1 M1 महाभागौ

9 a) Ñ V1 B (except B1) D (except D1) T1 तान् ; T2 G1 M यत् ; G2 यद् (for तत्) Ñ V1 B (except B1) D (except D1) T1 प्राप्तान् — b) = 11d Ś1 K D1 G1 न मृष्यति ; G2 प्रबाधते — c) T2 G M °र्म(G6 M °र्मं)मिखिलं Ś1 K1 किं न ; K0 1-4 Ñ1, 2 V1 D4 किं तु ; G6 स्वतु Ñ1 B Da Dn D1 T1 अधर्म्यं(Da °र्मं)मिदमखिलं — d) Ś1 धृतराष्ट्र ; Ñ1 B D (except D1) T1 यच्च भीष्मो Ś1 K1 V1 अनुपश्यति ; K2 नावबुध्यते ; K4 नानुपश्यति ; Ñ1 D4 इति मन्यते ; G6 अनुवर्तते — e) B1 वनान्यो (for अस्थाने) — f) Ñ1 V1 B1 D (except D1) नगरे योऽभि(B1 °नु ; B2 °व)मन्यते ; B1 नगरे वारणावते

10 a) G6 सर्वोऽस्माकं — b) G1 तदा (for पुरा) D1 बभूव नानु न पुरा — c) G1 वैचित्र°.

11 a) T1 तस्मिंश्च ; G1 M2 तस्मिंस्तु ; M1 तस्मिन्हि (for स तस्मिन्) — b) Ñ1 V1 B (except B1) D (except Da) देवभावं ; Cd as in text — c) K2 इमान् पौत्रान् — d) = 9b K (except K1) Dn1 मृष्यति

12 a) T1 G1, 2 M यतोऽत्तमात् Ñ1 निर्यन्तस्तु ; B D (except D1) T1 अनिच्छन्त G2 ते वयं सर्व एव — b) G1 सर्वथा ह्यनु (G1 सर्वे सर्वथा) पुरोत्तम — c) G1 दारानादाय ग° — d) Ñ1 V1 B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १७
पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
यो वेत्ति न तमाघ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ १९
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।

C. 1 5756
B. 1 143. 23
K. 1 157. 22

D5) T G3 4 गता, Ñ3 राजा (for याति)

13 K1 3 (hapl.) om 13 — a) Ś1 K0 2 4 Ñ1 3 V1 D5 °वदत पौरान्; T2 °वादनपरान्, G4 °वादिन सर्वान् — b) D4 दुःखितो; G3 दुःखार्तान् D4 G2 3 6 शोक(D4 दुःख)कर्शितान् Some N MSS °कर्षित — c) Ñ2 B D (except D5) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा — d) Ñ3 D5 G1 धर्मपुत्रो; T2 G4 5 तत्र यान्वै

14 c) G2 3 6 अस्माभि (for तत्कार्यं) — d) G2 3 6 कर्तव्यमिति B3 नो ध्रुव.

15 a) Da चरत सुहृ°. — K4 (hapl.) om 15b–16a — b) Ś1 K1 तस्मात्कृत्वा — c) Ñ1.3 V1 ins च after आशीर्भि (of 17) K3 अभिनन्द्यैतान् Ñ2 B D (except D5) T1 प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर् — K3 (hapl.) om 15d–17c — d) K0 2 Ñ1 T2 G1 4 M (except M5) °गृहान्

16 K3 om 16, K4 om 16a (cf. v. l. 15) — b) Ñ1 इति मन्यते, D1 G1 4 M उपपद्यते — c) T G1 3–5 तथा K4 G3–5 करिष्यत Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अस्माक (for मम)

17 K3 om 17abc (cf. v. l. 15) — Before 17, T2 G4 ins वैश° — For 17, D5 repeats 15 (v. l. यतो गृहान्) — a) Ś1 K0–2 तथेति च (K0 ते), Ñ1 M6–8 ततस्येति Ñ2 B D (for D5 see above) T1 एवमुक्तास्तत (Ñ2 B1 °दा) पौरा — b) Ś1 Ñ2 B D (for D5 see above) T1 चापि, K1 चाभि, K2 Ñ1 3 M5 चैनान्, K4 चैषा; V1 चैन — c) = (var.) 15c After आशीर्भि, Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G1 2) ins च K0 2 4 Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G3) एतान् — d) M ययुर्नगर°

18 a) Ś1 D4 अथ, K0 Ñ V1 B Da D1 2 5 T1 G1 M3 वि; Da T2 G2–5 M5–8 च (for तु) — cd) K1 आहूय, D5 बाधव (for बोधयन्) Ś1 K0–2 Ñ1 3 V1 पाडव (Ñ1 °व) ज्येष्ट G2 3 6 अनु(G2 °न्व)गच्छत्स कौंतेय बोधयश्चेदम ब्रवीत् — Before 18c, T2 G1 2 4 5 M6–8 ins विदुर — e) D2 प्राज्ञ, M राजा (M3 राज्ञा, M8 inf. lin. प्राज्ञा); Cd प्राज्ञ (as in text) Ś1 प्राप्य प्र°, K0 प्राज्ञफलापेक्ष°, K1 पापप्र°, K2 D5 प्रज्ञाप्र°, K3 4 Ñ V1 B3 5 Dn3 n3 D2 4 (by corr.) M3.6–8 प्राज्ञप्र°, B6 च विप्र°, Dn1 T M5 Arjp प्राज्ञ प्र°, G1.4 प्रज्ञाबल प्रज्ञ; G2 6 कुशलवृत्तश्च, G3 प्रज्ञाफल प्रज्ञा, G5 प्राज्ञ फलेवज्ञ (for प्राज्ञ प्र°) — f) Ñ2 B5 6 Da °तत्वविद्, Ñ3 B1 3 Dn D1 प्रलापज्ञमिदं वच; D2 4 सुप्रलापमिदं वच, D5 सर्वधर्मा°, T1 धर्मकार्यार्थदर्शन, T2 G1.5 °दर्शन; G3 °दर्शितान्, G4 °दर्शित — After 18, B1 ins

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञ सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।,

while Dn ins

1457* प्राज्ञ प्राज्ञ° प्रलापज्ञ° प्रलापज्ञ वचोऽब्रवीत् ।(!)

— K4 Ñ V1 B Da D1.2 4 T1 ins after 18 (B1, after 1456*) Dn, after 1457*

1458* यो जानाति परप्रज्ञा नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।
[B5 °शास्त्रार्थदर्शिनीं, D2 स नर सुखमेधते]

With reference to some line of his text (probably, 1458*) Nil. observes ꣸ अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते । ꣸

19 a) G1 4 विज्ञान (for °ज्ञाय) Ñ2 3 V1 B1m Dn D1 5 T1 इह, B1 G1 4 तु, B3.6 Da D4 च, B5 तत्, D2 त, M6–8 एतत् (for इदं) — b) B6 निस्तरेत स — c) T1 G4 निर्मित शस्त्र; Cd as in text — d) K1 2 (both before corr.) Da2 °कीर्तन, K3 D5 S °कृतनं; Ñ1 Cd °वर्तन — e) V1 यो वेद Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D4) न तु त (Ś1 तथा, K3 हि त) प्रति S ये विदंति (G3 पतति, M3 5 वदति) न तान् प्रति (G3.5 M6–8 इति) — f) Ś1 K1 °घातविदो; V1 °घातकृत, B6 D5 M6–8 °घातमिद; M3 °घातमिम (inf. lin. °विदो), Arjp प्रतिकार° T2 G प्रतिघातविद(G4 °धि)स्तथा (G3 °दा)

20 a) S °घ्न शिशिर(G1 च शिरो)घ्न च — b) T G1 3

समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३
सर्वा मातॄस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्शिताः ॥ ५
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ६
विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ८
तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽप्यनुमन्यते ।
विवास्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ९
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ १०
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ११
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ १२
तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।

— c) Dn D1 T1 °मान्वै; T2 G1.3 समानानपि, M समानानपि G1-4 समानानपि परिष्वज्य

4 a) Ś1 मातॄः पृष्ट्वा; K1 सुमूर्ध्नि च; Ñ2 मातापृष्ट्वा; Ñ3 मातामात्रा ... K4 मातॄ सर्वा उपस्पृष्ट्वा; Ñ1 सर्वानभि उपस्पृष्ट्वा; V1 कृत्वा प्रदक्षिणा च; T2 G1.3.4 M आपृष्ट्वा मातर सर्वा — G2 सर्वानामन्त्र्य (G2 °मा)पृष्ट्वा — After 4ab, S (except T1 G2.3) ins:

1435* यथार्हमभिगम्याथ ।
कौरव्यं पाण्डवा सर्वे

[(L. 2) M कृत्वा (for पाण्ड°)]

— c) T2 G1.3.4 M कुरुवृद्धांश्च ; G2 यथार्हमभि गम्याथ (= line 1 of 1435*) — c) G2.3 M चापि (for चैव) Ś1 K सर्वं ता प्रकृतीश्चैव; T1 कृत्वा प्रदक्षिणा च; T2 G1.3 सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा; G2.4 प्रकृतीश्च सर्वाश्च — d) = 1. 131. 18d

5 a) T1 Ñ2 S (except T1) तु (for च) K1 [illegible] — b) T1 कुरुपुंगवाः — c) S (except T1 G2) पुरुषा सर्वे — d) Dr [illegible]; D1 (by corr.) [illegible]; D1 [illegible], T1 G (except G3) [illegible]

6 a) T1 केचित्तत्र (tr. transp.), G2.4 M (except M1) तत्र के° G2.3 ब्रुवन्ति स्म — b) T1 G (except G3) ब्राह्म° (for ब्राह्मणा) B Dn D1 [illegible] — G3.4.5 ... — c) Ś1 B D (except D1) T1 [illegible] — d) T1 G1.3.4 पुरुषर्षभ (T1 °भ) Ś1 B D (except D1) T1 भृशदुःखिता

7 G1.3.5 7ab (cf. v. 1. 6) — a) K1 पश्यति पुत्र — b) Ś1 K1 T1 सर्वदा Ś1 B D (except D1) T1 न सुमहद्वी — c) K1 T1 G3.4 °राष्ट्रस्तु; G1 राष्ट्रस्य Ñ1 B D (except D1) T1 पौरस्यो (D1 °यो) धृतराष्ट्रस्तु (Ñ1 B1 °स्य), G2 °राष्ट्रो महीपालो — d) B1 D1 D1 तु (for च) G1.2 न धर्ममनुप°

8 a) K1 पापमपापात्मा — c) G1.3 भीमोऽपि — d) Ñ1 B D (except D1) T1 M1 महात्मानौ.

9 a) Ñ V1 B (except B1) D (except D1) T1 तान्, T2 G1.3.4 M यत्; G1 यत् (for तत्) Ñ V1 B (except B1) D (except D1) T1 प्राप्तान् — b)=11d Ś1 K D1 G1 न मृष्यति, G2.3 प्रधायते — c) T2 G M °मं(G1 M °मे)विपुलं Ś1 K1 किं न; K4 Ñ1.2 V1 D1 किं नु; G1 हन्त Ñ1 B Dn D1.4 T1 अधर्मे(Dn °मे)मिदमत्यन्तं — d) Ś1 धृतराष्ट्र ; Ñ1 B D (except D1) T1 यच भीष्मो Ś1 K1.2 V1 अनुपश्यति; K1 नावबुध्यते; K4 नानुपश्यति; Ñ1 D1 इति मन्यते; G1.2 अनुपश्यते — c) P1 समानान्वो (for अस्थाने) — d) Ñ1 V1 B1.2.3 D (except D1) नगरे यानि(B1 °तु; B1 °त)मन्यते; B1 नगरे वारणावते

10 a) G1 ममोस्माकं — b) G1 तदा (for पुरा) D1 [illegible] — c) G1.3 °निभि°.

11 a) T1 तस्मिंश्च; G1.3 M1 तस्मिंस्तु; M1 तस्मिन्हि (for स तस्मिन्) — b) Ñ1 V1 B (except B1) D (except D1) दैवभावं; Cd as in text — c) K1 इमान् [illegible] — d)=9b P (except K1) Dn1 मृष्यति

12 a) T1 G1.3.4 M वयमेतत् Ś1 तितिक्षन्त ; B D (except D1) T1 अतिक्रान्त G1.2 ये सम [illegible] — b) G1.3.4 [illegible] (G1 सर्वे [illegible]) पुरोत्तमा — c) G1.4 [illegible]. — d) Ñ1 V1 B D (except

उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १४
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ १५
यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १७
पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ।
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ १८
विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
यो वेत्ति न तमाघ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ १९
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।

C. 1 5756
B. 1 145. 23
K. 1 157. 22

D5) T G3 4 गता, Ñ3 राजा (for याति)

13 K1 3 (hapl.) om. 13 — a) Ś1 K0 2 4 Ñ1 3 V1 D3 °वदत पौरान्, T2 °वादनपरान्, G4 °वादिन सर्वान् — b) D4 दुःखितो; G3 दुःखार्तान् D1 G2 3 6 शोक(D4 दुःख)कर्शितान् Some N MSS °कर्पित — c) Ñ2 B D (except D5) T1 उवाच मनसा ध्यात्वा — d) Ñ3 D5 G1 धर्मपुत्रो; T2 G4 5 तत्र यान्वै

14 c) G2 3.6 अस्माभि (for तत्कार्यं) — d) G2 3 6 कर्तव्यमिति B3 नो ध्रुव.

15 a) D3 चरत सुहृ° — K4 (hapl.) om 15b–16a — b) Ś1 K1 तस्मात्कृत्वा — c) Ñ1.3 V1 ins च after आशीर्भि (of 17) K3 अभिनन्द्यैतान् Ñ2 B D (except D5) T1 प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर् — K3 (hapl.) om 15d–17c — d) K0 2 Ñ1 T2 G1.4 M (except M5) °गृहान्

16 K3 om 16, K4 om 16a (cf. v. l. 15) — b) Ñ1 इति मन्यते, D1 G1 4 M उपपद्यते — c) T G1 3–5 तथा K4 G3–5 करिष्यत Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अस्माक (for मम)

17 K3 om 17abc (cf. v. l. 15) — Before 17, T2 G4 ins वैश° — For 17, D5 repeats 15 (v. l. यतो गृहान्) — a) Ś1 K0–2 तथेति च (K0 ते), Ñ1 M6–8 तत्तथेति Ñ2 B D (for D5 see above) T1 एवमुक्तास्तत (Ñ3 B1 °दा) पौरा — b) Ś1 Ñ2 B D (for D5 see above) T1 चापि; K1 चाभि-; K2 Ñ1 3 M5 चैनान्; K4 चैषां, V1 चैन — c) =(var.) 15c After आशीर्भि, Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G1 2) ins च K0 2 4 Ñ V1 B D (for D5 see above) T G (except G3) एतान् — d) M ययुर्नगर°

18 a) Ś1 D4 अथ, K0 Ñ V1 B Dn D1 2 5 T1 G1 M3 वि, Da T2 G2–5 M6–8 च (for तु) — cd) K1 आहूय, D5 बाधव (for बोधयन्) Ś1 K0–2 Ñ1 3 V1 पाडव (Ñ1 °व-) ज्येष्ठ G2 3 6 अनु(G2 °न्व)गच्छस्व कौंतेय बोधयश्चेदम ब्रवीत् — Before 18ef, T2 G1 2 4 5 M6–8 ins विदुर — e) D2 प्राज्ञ, M राजा (M3 राज्ञा, M3 inf. lin. प्राज्ञा); Cd प्राज्ञ. (as in text) Ś1 प्राप्य प्र°; K0 प्राज्ञफलापेक्ष°, K1 पापप्र°, K2 D5 प्रज्ञाप्र°, K3 4 Ñ V1 B3 5 Dn2 n3 D2 4 (by corr.) M3 6–8 प्राज्ञप्र°, B6 च विप्र°, Dn1 T M5 Arjp प्राज्ञ प्र°, G1.4 प्रज्ञाबल प्रज्ञ, G2 6 कुशलवृत्तश्च, G3 प्रज्ञाफल प्रज्ञा, G5 प्राज्ञ फलेवज्ञ (for प्राज्ञ प्र°) — f) Ñ2 B5 6 Da °तत्त्ववित्, Ñ3 B1 3 Dn D1 प्रलापज्ञमिद वच, D2 4 सुप्रलापमिद वच, D5 सर्वधर्मा°, T1 धर्मकार्यार्थदर्शन, T2 G1 5 °दर्शन; G3 °दर्शितान्, G4 °दर्शित — After 18, B1 ins

1456* प्राज्ञश्च विप्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थतत्त्ववित् ।,

while Dn ins.

1457* प्राज्ञ प्राज्ञः प्रलापज्ञ प्रलापज्ञ वचोऽब्रवीत् ।(!)

— K4 Ñ V1 B Da D1.2 4 T1 ins. after 18 (B1, after 1456*) Dn, after 1457*

1458* यो जानाति परप्रज्ञा नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।
[B5 °शास्त्रार्थदर्शिनीं, D2 स नर सुखमेधते]

With reference to some line of his text (probably, 1458*) Nil. observes अत्रोत्तरार्धं गौडपाठ एव दृश्यते।

19 a) G1 4 विज्ञान (for °ज्ञाय) Ñ2 3 V1 B1 m Dn D1 5 T1 इह, B1 G1 4 तु, B3.6 Da D4 च, B5 तत्, D2 त, M6–8 एतत् (for इद) — b) B6 निस्तरेत स — c) T1 G4 निर्मित शस्त्र, Cd as in text — d) K1 2 (both before corr.) Da2 °कीर्तन, K3 D5 S °कृतन, Ñ1 Cd °वर्तन — e) V1 यो वेद Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D4) न तु त (Ś1 तथा, K3 हि त) घ्नति S ये विदंति (G3 पतति, M3 5 वदति) न तान् घ्नति (G3 5 M6–8 इति) — f) Ś1 K1 °घातविदो, V1 °घातकृत, B6 D5 M6–8 °घातमिद; M3 °घातमिम (inf. lin. °विदो), Arjp प्रतिकार° T2 G प्रतिघातविद(G4 °धि)स्तथा (G3 °दा)

20 a) S °घ्न शिशिर(G1 च शिरो)घ्न च — b) T G1 5

न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति न जीवति ॥ २०
नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
नाधृतिर्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २१
अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २२
चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २३
अनुशिष्टानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २४
निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमामन्त्र्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २५
क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २६
यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

विषादग्नेश्च बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

M₆₋₈ महाप्राज्ञ; G₁₋₃ ₆ M₅ °बुद्धि; Da (erroneously) Arjp महाप्राज्ञे (as in text), Arj (?) महाप्राज्ञ T₁ G₃ ₄ ₆ M दिष्टिवक्त्र; G₁ ₂ विलोपन — ᵉ) S न दहेते (T₁ °देति (T₁ G₁ ₄ नास्य घेति) T₂ G₂ पथान (cf. 21ᵃ).

21 ᵃ) T₁ G₁ ₂ °बुध्यति वै — Ś₁ K₁ T₂ G₂ (hapl.) om. 21ᶜ-23ᵇ. — ᶜ) K₀ M₃ भूतिम्, Ñ₁ V₁ D₂ G₃ बुद्धिम्; D₆ धृतिम् (for भूतिम्) — ᵈ) D₁ ₄ T₁ G₁ ₆ [illegible]; M (except M₈) एवम् (for एव)

22 Ś₁ K₁ T₂ G₂ om. 22 (cf. v. l. 21). M ins. युधिष्ठिर before 22ᵃᵇ, G₃ before 22ᶜᵈ — ᵃᵇ) S (T₁ G₁ ₂ ₋) नानाप्तैर्दत्तं, and धीर (G₃ धीम ; M₅ गिर) (for नर) — ᶜ) K₀ °च्छरणम्; K₃ ₄ P (except B₁) Da (erroneously) Arj C [illegible] °च्छरणम्; G₁ ₂ ₃ °शरणम्; Arj °च्छरणम् (as in text) — ᵈ) K₃ प्रमुच्येत पुन [illegible] (= विमुच्येत हुताशनात्); M₃ एवं [illegible] बुध्यस्व [illegible]

23 Ś₁ K₁ T₂ G₂ om. 23ᵃᵇ (cf. v. l. 21) — ᵃ) D₁ [illegible] — ᵇ) G₁ ₂ °श्च तथा G₄ [illegible] (for दिशः) — ᶜ) Ś₁ K₁ आत्मनात्मना (by transp.) — ᵈ) K₁ [illegible]; G₁ ₂ ₃ न [illegible]; M₃ ₄ [illegible]; C as in text — After 23, K₁ Ñ V₁ B D T₁ ins.:

1459* [illegible] धर्मात्मा युधिष्ठिर ।
विदुर विदुषां श्रेष्ठ [illegible] च पाण्डव ।

24 Before 24, K₀ [illegible]; K₃ ₄ B (except D₁) [illegible] — ᵃ) Ś₁ K₁ T₁ Da D₁ G₁ M₆₋₈ Cd अनुशिष्य; Ñ V₁ [illegible] Da D₁ ₂ ₄ विदुर Ñ V₁ B D (except D₁) T₁ अनुगम्यैतान् (V₁ °ता °न्) — ᵇ) Ñ V₁ B Da Dn D₁ ₃ ₄ चैव (B₁ °च); D₁ G₁ ₂ ₄ चैतान्; T₂ G₃ ₄ ₅ M पार्थान् — After 24ᵃᵇ, S (except G₁ ₂ ₃) ins.:

1460* अभिवाद्य तत कुन्तीं दत्त्वा पाण्डुमथिम्तयत् ।
[M₅ ₈ °वाद्य पुन G₁ ₄ दत्त्वा पाण्डोरधितयत्]

— ᶜ) T₁ G₁ ₂ समनुज्ञाय — ᵈ) Ś₁ K₁ D₁ ₃ G₂ गृह T₂ G₁ ₄ ₅ विदुर सन्यवर्तत; M विदुर मत्स्यपावृत

25 ᵃ) Ñ₁ ₂ V₁ B D (except D₁) T चापि (for चैव) — ᵇ) G₁ ₆ जनेपि च — ᶜ) Ñ₁ ₂ V₁ B Da D₁ S (except G₁ ₂ ₆) °शत्रुमासाद्य — ᵈ) T₂ G₁ ₄ ₅ कुन्ती वाक्यमथाब्रवीत्

26 Before 26, D₁ marg. sec. m. ins. पृथुवाच; T₁ G₁ ₂ M₆₋₈ कुन्ती — ᵇ) T₁ G₂ ब्रुवन्निव; Arj explains both अब्रुवन्निव and अब्रु, which latter is Dorp. — K₁ om. 26ᶜ-27ᵇ — ᶜ) K₀ Ñ₁ ₂ B D T₁ G₁ ₆ त्व; K₃ ते; Ñ₁ V₁ स (for तत्) D₁ °ध्युक्ते; G (except G₁ ₃) M₁ ₂ °युक्ता

27 K₁ om. 27ᵃᵇ (cf. v. l. 26), G₁ om. 27 — ᵃ) Ñ₁ B₁ ₂ Da₂ Dn D₁ यद्वि; B₃ Da₂ D₁ ₄ T₁ G₃ यद्दि — ᵇ) Ñ₁ V₁ B D (except D₁ ₃) T₁ श्रातुं (for श्रोतुं) B (except B₆) Da T₂ G₁ ₂ M₁ नैव च (B₁ न) दोष ; G₁ ₆ न च गुणेन — ᵈ) K₀ विवाद G₁ ₂ ₆ मम (for च)

28 Ś₁ K₁ S om. उवाच — ᵃ) Ñ₁ बोधव्यम् (for बोद्धव्यम) Ñ₁ V₁ B D (except D₁) गृहादग्निश्च बोद्धव्य — ᵇ) B [illegible] M₆₋₈ ना (for मां) — K₁ (hapl.) om.

१३४

वैशंपायन उवाच ।
ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १
श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विबभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४
सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
अलंकृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुरथो गृहान् ।
ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ६
नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ७
अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ८
तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च । C. 1 5776 B 1 146 9 K 1 158. 9

28^c–29^b — ^cd) K0 ते (for वो) K8 D5 वो न विदित ; T1 वेदितव्यस्ते, G1 विदित कार्यं Ś1 K0 2 4 Ñ8 °दिति पांडव (K4 °वः, Ñ8 °वै.), Ñ2 V1 B D °दिति धर्मधी (D1 °द्धर्मधी पुमान्); M6–8 °दिति सोऽब्रवीत् T2 G4.5 पथाश्च विदित शुद्ध° (G4 कार्यं ; G5 शुद्धि) कश्चि° G2 3 6 पथाश्च विदित° कश्चित्स्याच्छुद्ध (G6 °द्धिर्) इति चा°

29 K1 G3 om. 29^ab (of v 1 28) — ^b) Ñ3 B Dn D2 T2 G2 4 M8 (inf lin) 5 6 8 प्राप्स्यतीति V1 स मे°, B D T1 च मे°; G4 ममा° — ^c) G1.5 मे सर्वे — ^d) K8 Ñ8 B D (except D5) T G (except G5) प्रत्युक्तो

30 Ś1 K1–4 D2 5 S om उवाच (M6–8 om the ref) — Ś1 (hapl) om 30 with colophon. — ^a) K1 दशमेहनि — ^b) K Ñ V1 B D (except D1, D4 before corr) T1 G3 4 M8 5 फाल्गुन° (K1 फल्गुण°) K1 मे, D5 च, G3 तत्, M6–8 वै (for ते)

Colophon om in Ś1 (of v 1 30) — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ V1 B3.6 Dn D2 4 जतुगृह; B1.5 Da जातुष, T1 सभव — *Adhy name* K0 4 वारणावतयात्रायां युधिष्ठिरप्रयोध° (K4 °ष्ठिरमतिबोधन), K2 D5 G1 वारणावत(K2 ins here रणे)यात्रा, K8 वारणावतप्रवेश , Ñ1 2 V1 वारणावत गमन, M जतुगृहदाहे (M8 om it) विदुरयुधिष्ठिरसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B1 142, Dn8 144, D4 147, T1 140, T2 G1 5 6 91, G2 92, G3.4 M 90 — *S'loka no* Dn 34, M8 33. — *Aggregate s'loka no* . Dn2 5773.

134

1 Ś1 om the ref , K1–8 D5 S om उवाच — ^d) T2 G4 5 वस्त्रशस्त्रैर् (for यथाशास्त्रम्) S अलकृता B1m.5 Da D4 यथाशास्त्रविशारदा .

2 ^a) Da D4 श्रुत्वायातान्, M8 5 अभ्यागतान्. S (except T1) पाण्डवेयान् — ^c) T2 G °श्रेष्ठा — ^d) B1 तान्राजन्परया; T2 G1.4 5 सर्वे परमया.

3 ^c) K1 सर्वे प्रमुदिता दृष्टा — ^d) Ñ2 B D (except Dn8 D5) T1 परिवार्यावत°; T2 G M परिवव्रुर्युधिष्ठिर.

4 ^b) Ś1 K2 धर्मपुत्रो — ^c) K1 शुशुभे, M (except M5) बभौ स K1 भ्रातृसहितो — ^d) K8 °रिवापर .

5 ^a) Ś1 ते च, Ñ2 B Da Dn D1.2 4 T1 चैव, T2 G M (except M5) तत्र (for ते तु) Ś1 B1 3 तु, Ñ2 B5 6 Dn D1 T1 ते (for च) D5 °स्ते तथा पौरै — ^b) K2 ताश्च (for पौरान्) Ñ1 2 V1 B3 Dn D1 4 5 T1 चानघ (Dn8 पाण्डवा) — ^c) Ś1 K1 Da1 D5 G2 4 6 अलकृत

6 ^a) K4 Ñ V1 B Dn D1.2 4 G3 5 पुरीं — ^b) S (except T1) ययुर् — ^d) G4 युक्ताना M8 स्वेष्टकर्मसु

7 ^b) K (except K2) रथिनस् K2 (by corr) Ñ V1 Dn1 n2 D1 G3 5 6 M6–8 तदा — ^c) D4 (by corr) G3 °श्रेष्ठ V1 विविशु पुरुषव्याघ्रा — ^d) Ś1 Dn8 D5 T2 G5 M °गृहाण्यपि, Ñ2 B Da Dn1 n2 D1 2 4 T1 °कुलान्यपि.

8 ^a) K3 °रै सर्वै — ^b) G1 3 6 कौरवा, G2 पौर°. K D5 पुरुषर्षभा (K1 °भ), Ñ V1 B (except B1) Da Dn1.n2 D1.2 4 T1 G (except G5) °र्षभ — ^c) Ñ1 °श्च तस्मात् — ^d) Ñ2 B Dn D2 4 T1 °पुर सराः, Da D1 °पुरोगमा.

आननानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९
तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १०
दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११
तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२
तत्त्वगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ।
जिघ्रन्सोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ १३
कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ।
शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ।
मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १४
शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्मणि ।
विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १५
इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ।
आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ १६
ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।

---

9 a) K0.1 D1 M (except M1) भक्ष्याण° ; K3 भिक्षाण° ; Ñ1 B (except B1) [ऽ]न्न (Ñ1 B1 °न्न) मद्यपानानि ; Da1 Dn1 T1 मद्यानि पानानि ; D1 भक्ष्याणि भोज्यानि, D1 रत्नानि पानानि ; G1 [illegible] — b) K1 विविधानि तु G (except G1) शुभा(G1 °द्रा)नि शयनानि च — c) G1 M1-4 च (for स) — After 9, D1 reads 11cd

10 For 10ab, D1 reads 12ab — a) D1 [illegible] (for तेन) — b) T1 G1.2.3 °च्छदाः — G1 (hapl.) om. 10c–12b — cd) Ñ1 [illegible]

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) Ś1 K1.2 T1 G1.2 च (for तु) — b) B1 तेषां तत्र (by transp.) — D1 reads 11cd after 9 — c) K0 G1 M1 निवेशया° — d) G1 [illegible] Ś1 K0-3 तत्र ; K4 च तत्र ; D1 T1 G1.2 तदा

12 G1.2 om. 12ab (cf. v. l. 10), D1 reads 12ab for 10ab — a) Ś1 T1 G1.2 [illegible] ; K0 (by transp.) स तत्र — b) K1 [illegible] — D1 om. 12c–13b — d) T1 G1 [illegible]

13 [illegible] om. 13ab (cf. v. l. 12). — a) K0 G1.2 [illegible] — b) Ś1 K1 [illegible] — c) [illegible] (except G1.2) [illegible] — [illegible]

14 a) [illegible] — After 14ab, T G (except G1) ins.

1461* [illegible] ।

— a) T1 G (except G1.2) °रसोपेता — d) K0 D1 [illegible] ; Ñ1.2 V1 Da1 Dn1 D1 [illegible] ; T1 G (except G1.2) [illegible] G (except G1.2) [illegible] — D1 om. 14cd — c) Ñ1 [illegible] — d) D1 [illegible] ; S (except T1) [illegible] (for मुञ्ज) Ñ1 [illegible] ; Ñ1 [illegible] — After 14, T G (except G1) ins.

1462* [illegible] ।
[illegible] ।

15 a) Ñ1 G1 सुकृतैः ; T1 G1.2 M °कृतै(M1 °ते)ः ; G1 °हृदैः ; G1 [illegible] ; G1 [illegible] ; Cd as in text. Ñ1 [illegible] ; V1 [illegible] ; Ñ1 S (except T1) [illegible] ; D1 [illegible] ; D1 [illegible] — b) Ñ1 [illegible] ; S (except T1) विनीतैश्च (G1-3 °वेश्म) निर्मित — c) K0 [illegible] पापो ; D1 S (except T1) विश्वस्तानि(G1-3 M1 °मी)ह स पापो — After 15, N T1 ins.

1463* [illegible] ।

[=21cd. [illegible]]
Thereafter T1 reads 20c–21b, repeating these lines in their proper place

16 a) [illegible] (for इमां) [illegible] — b) Ñ1 Pt Dn1 [illegible] ; V1 D1 T1 G1.2 M [illegible] ; G1 [illegible] ; G1 विदुरो धर्मवित्तम — c) Ś1 K1 [illegible] ; K0.1.2 [illegible], D1 G1 M [illegible] ; D1 [illegible] ; T1 [illegible] — d) D1 [illegible] (for पुरा) [illegible] (T1

आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ १७

भीम उवाच ।

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ १९

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।
शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २०

नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ २१

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत सः ।
धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुंगवाः ॥ २२

C 1 5791
B 1 146 25
K. 1 159. 42

°वाम्पुरा) (G1 तदाह प्रतिबोधित°) — After 16, K8 ins

1464* आग्नेय रुचिर वेश्म कारितं दृश्यते शुभम् ।,

while G1 ins

1465* अस्माक भागधेयेन विदुरेण महात्मना ।

17 After 17^{a}, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ins

1466* नित्यमस्मद्धितैषिणा ।
पित्रा कनीयसा स्नेहात्

— ^{b}) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 B D G3.6 बुद्धिमं(D5 G3.6 °व)तो ; M3.5 बुध्यतो न, M6-8 बुध्यामो न — ^{c}) K0 D5 शिल्पिभि°, K3 4 Ñ3 V1 B Da Dn D1 2 4 अनार्यैं (B5 Da °र्यैः) G5 सुहृद (for सुकृ°) K2 शूरै, K3.4 B3 Da मूढै°, G5 गधै — ^{d}) D1 ते न दुर्योधने वशाः — A passage of 32 lines given in App I (No 84) is ins. in G1.2 after 17, in T1 G4 after 18

18 Ś1 K1.2 4 Ñ1.2 V1 D (except D5) भीमसेन° Ś1 K1 S om उ°. — ^{a}) K1 3 Ñ V1 B (except B5) D (except Da1 D1) M6-8 यदीद — ^{b}) B1 (m as in text) G3.5 विदित K1 मन्यते विहित (by transp) — After 18^{ab}, K8 ins

1467* पुरोचनमिम दग्ध्वा गम्यते वारणावतान् ।

— ^{c}) V1 Dn तथैव — After 18, T1 G4 ins. a passage given in App I (No 84), cf. v 1 17

19 S1 K1 S om उवाच (G4 6 om the ref) — ^{a}) K0 4 Ñ1 V1 D1 5 T2 G4 यत्तैर्, Cd as in text. — ^{b}) Ś1 K0 1 4 अभि (for इति). G1 कृतोस्मासु वृकोदर — After 19^{ab}, G1 ins

1468* इति किं स्वयमेतावान्किमत परमापतत् ।
विचारयन्तो जाग्रन्त प्राणिभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
इहैव वस्तव्यमिति मन्मनो रोचतेऽनुज ।

— ^{c}) K4 Ñ2 B Dn D1 2 4 T1 अप्रमत्तैर्, Ñ1 नष्टैरभि°; V1 सुसैरभि°; D5 T2 G4-6 M तुष्टैरिव, G1 इष्टैरिह, G2 3 दुष्टैरिव, Cd as in text. — ^{d}) S गतिमन्या Kr दिवा गति (s10), K8 D1 T2 G2 4 5 M मघीमि व. (G5 *sup lin* न); K4 T1 G3 ध्रुवामिव, B1 D5 ध्रुवामिति, B5 पुरादित, G1 सुखप्रदा; G6 ध्रुवा मति — After 19, G1 ins.

1469* इत पर ते किं कुर्युर्जिज्ञासद्भिरभीतवत् ।

20 ^{a}) D5 विंदति, T1 विद्येत G (except G5) आकार (G3 कारण) यदि जानीयाद् — ^{b}) Ś1 K1 तु, K2 च; K8 Ñ3 V1 B D M6-8 स, T1 नु (for हि) — G6 om 20^{cd} — ^{c}) Ñ2 V1 B D T1 क्षिप्रकारी — ^{d}) K8 दहेत्स न, T2 G (G6 om) दहेत्तु न, M3.5 दहेत स K2 प्रसह्य विदह्येत्तत, M6-8 प्रदह्यादपि हेतुत

21 ^{a}) Ś1 K1 Cd उपाक्रोशाद्, V1 अनु° M नैव बिभ्य(M3 5 नैप बिभ्र)त्यनुक्रो° — ^{b}) Ś1 नाधर्माद्वा, K4 G (except G2 5) अधर्माच्च, M अधर्मात्मा — Ñ1 2 V1 om 21^{cd} — ^{c}) Ś1 M5 तथापि, D5 T2 G5 स तथा, G1-4.6 तथा च B3 5 मूढ (for मन्द) — ^{d}) Ś1 K (except K4) Ñ3 B3 D (except Da) T1 सुयोधनवशे, T2 G M दुर्योधनमते (M5 °वशे)

22 ^{a}) Ś1 K Ñ1 V1 अपि चापीह (K3 चात्र वि); Ñ3 अग्निना इ प्र; B5 6 D2.4 5 अथवापीह, Dn T1 अपि चाय प्र, G (except G5) अपि चास्मासु — ^{b}) K3 [ऽ]स्माक, G (except G5) कुरु (for ऽस्मासु) — K2 om 22^{cd} — ^{c}) Ñ1 कोप कृत्वा, T1 G (except G5) न कुप्येत. — ^{d}) Ñ V1 B D (except D5) कोपयीत स ; T2 G5 कोपयेतस ; G1-4.6 M कोपये(G3 °य)त्स स (G2 °त्तर) — After 22^{cd}, K3 4 Ñ V1 Dn D1 5 S ins

1470* अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माक पितामह ।

[Cf 22^{ab} V1 अथवा नेह K3 4 Dn3 [ऽ]स्मासु S तथा (T1 मात्रा) हि (T2 G2 4 5 पि; G1 -म्र) सह दग्धेषु विदुर सपि°]

— ^{e}) V1 B D (except D5) कुप्येरन् K0 4 D2 4 T1 अ(T1 न)धर्म इति कु°, T2 G1.3-6 धर्मो नेहे(G3 न ही)ति कु°, G2 द्रोण कृपश्च वाह्लीका ; M धर्मो नेत्येव कु° — ^{f}) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ये चान्ये — After 22, G (except G4) ins.

वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २३

अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २४

तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ २५

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ २६

भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढोच्छ्वसान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ २७

वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

1471* [illegible] ।
[illegible] ।
[(L. 1) G₃ [illegible]; G₁ [illegible] G₁ °[illegible].. — (L. 2) C₂ [illegible].. Posterior half = 22]

23 ᵃ) T₁ G [illegible] (G₃ [illegible]) — ᵇ) K₄ G₃ ₄ M₁₋₃ [illegible] K (except K₁) D₂ ₃ ₅ S (except T₁ M₃ ₅) [illegible]° — ᶜ) Ś₁ K₁ [illegible]; K₃ [illegible]; K₄ [illegible], [illegible]; D₁ [illegible]; D₅ [illegible]; G₃ ₄ [illegible]; Cd as in text. Ñ₃ ₃ D₂ D₃ [illegible] (for नो घात°) Ś₁ K (except K₄) D₅ [illegible] (for सर्वान्) [illegible] — ᵈ) G₁ [illegible]

24 ᵃ) [illegible]; K₃ Ñ₂ ₃ T₁ G₃₋₄ M °[illegible] — ᵇ) A few MSS. [illegible] (for [illegible]) — ᶜ) Ś₁ [illegible]; [illegible]; [illegible]; [illegible], [illegible]; D₃ [illegible]; G₁ [illegible]; M [illegible] (for [illegible]) G₁ [illegible]

25 ᵃ) [illegible] — ᵇ) K₃ [illegible]; T₁ G₃₋₄ [illegible] (except [illegible]) [illegible] — ᶜ) K₁ [illegible], [illegible] D (except D₂) T₁ [illegible]°; T₂ G₃ ₄ [illegible] ([illegible])

26 ᵃ) G₃ ₄ [illegible] (G₄ °[illegible]) [illegible] — ᵇ) K₀ ₃ ₄ [illegible]; Ñ₂ [illegible]; T₁ G₄ [illegible] T₂ G₃ ₅ [illegible] — ᶜ) [illegible]; G₁ [illegible]; G₄ [illegible] — ᵈ) K₄ [illegible]

27 ᵃ) G₁ [illegible] — ᵇ) K₄ T G (except G₁) [illegible], [illegible] — ᶜ) [illegible]; G₂ ₃ [illegible]; T₁ M [illegible]; G₃ ₅ [illegible]; [illegible] (v. l.) Cd as in text. G₁ M [illegible] [illegible]; T₂ G₃ [illegible] — ᵈ) [illegible] ([illegible])

28 ᵃ) D₁ [illegible]; G (except G₁) [illegible] Ś₁ K (except K₄ [illegible]) — ᵇ) D₂ [illegible] — ᵈ) Ñ₂ ₃ V₁ [ऽ]रि या (by transp.), M₃ [illegible] K₀ पौराश्चापि तथा कार्यं पक्षाय पशुसपृते..

Colophon: *Major parvan*: T₁ G M सभा° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñ V₁ B₂ ₃ D₂ D₃ ₃ as D₃ जतुगृह; B₂ ₃ जातुष; T₁ सभा. — *Adhy. name*: Ś₁ K₂ ₃ ₄ D₂ M₃ जतुगृहदाह; K₀ युधिष्ठिरवाक्य; Ñ₂ ₃ V₁ भीमसेनयुधिष्ठिरसंवाद; M₃ युधिष्ठिरभीमसेनसंवाद. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ 143, D₃₃ 145, D₃ₘ 148, T₁ 141, T₂ G₃ ₄ 92, G₁ ₂ 93, G₃ ₄ M 91. — *Śloka no.*: D₃ M₃ 30. — *Aggregate śloka no.*: D₃₃ 5802.

135

1 Ś₁ K₁₋₃ D₂ ₃ S om. उवाच. — ᵃ) M₃ सुहृदस्य (for विदुर°). K₀ ₃ [illegible]. K₃ (hapl.) om. 1ᵇ-2ᵃ. — ᵇ) D₁ [illegible]; T₂ G₃ ₄ [illegible] (by transp.). Ś₁ K₀ ₄ [illegible]; K₃ [illegible]; Ñ₃ B D T₁ G₃ [illegible].. V₁ [illegible] (for [illegible]) — ᶜ) K₀ [illegible] (for विधि°).

2 K₃ om. 2ᵃ (cf. v. l. 1). Before 2, M (except M₃) ins. [illegible]. — ᵃ) K₃ M (except M₃) [illegible]. K₃ [illegible] (for [illegible]) — ᵇ) Ñ₂ D₃ °[illegible] — ᶜ) G₁ [illegible], G₃ [illegible] (for [illegible]).

3 Ś₁ K₂ ₄ M₂ (hapl.) om. 3. — ᵃ) D₁ T₁ G₂ ₃ M₁₋₃ [illegible] — ᵇ) K₀ Ñ₂ ₃ V₁ B₂ ₃ D₃ D₂ ₃ M₃₋₅ [illegible]; K₃ [illegible], B₁ [illegible]. G₁ [illegible]; M₂ ₃ [illegible] T₂ G₃₋₄ [illegible] (T₂ G₃ ₄ °[illegible]; G₁ [illegible]) [illegible] (cf. 6ᵃᵇ). — For 3ᵃᵇ, K₃ subst. [illegible] — For ᶜᵈ, T₁ G₁ ₂ read 6ᶜᵈ.

4 G₃ ₄ om. 4ᵃ-5ᵇ. — ᵃ) T G₁ [illegible] Ś₁ K₁ [illegible] — ᵇ) [illegible] T₂ G₁ ₂ ₃ [illegible] K₃ [illegible]; K₄ Ñ₂ B₁ D₃ [illegible]; D₁ [illegible]; T₁ G₁ ₂ ₃ [illegible] (for [illegible]) G₁ [illegible] — ᶜ) K₀ ₄ M [illegible]; G (G₂ ₃ om.)

१३५

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः क्वचित् ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ५
किंचिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६
उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
शुचिमाप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किंचिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ८
यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
भवतः स्म यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥ ९
इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ११
स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ १२
समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।

C 1 5810
B. 1 147 13
K 1. 159 12

निशि (for तव)

5 $G_{3,6}$ om 5 (cf. v l 4) — ^{b}) K_3 भरतर्षभा, $D_{4\ 5}$ °र्षभ — ^{c}) $Ñ_2$ B D T_1 तस्य (for पार्थ) — ^{d}) K_3 $Ñ_2$ B D दुर्मते (for मे श्रुतम्)

6 T_2 G_{3-6} om 6^{ab} (cf. v l 4), G_2 om 6 — ^{a}) K_3 तेनासि, $Ñ_{1\ 3}$ कच्चिच्च; M किंचिरव (M_3 प्रच्छन्न) D_5 ऽप्युक्तं — ^{b}) $Ñ_1$ V_1 B_6 °भाषासि; D_5 प्रच्छन्न चासि, Cd as in text K_3 छन्न किंचिद्वच पथि, G_1 पांडवो म्लेच्छभाषया — T_2 $G_{4\ 5}$ (om it here) read 6^{cd} for 3^{cd}, cf. v l 4. — ^{c}) $K_{0\ 2}$ $Ñ_1$ तथा वित्त (for तथे°) D_5 तथेति च त्वया ज्ञात — ^{d}) Da_1 इति (for एतद्) K_3 विश्वासकारक, $Ñ_1$ T_2 G_6 M आश्वासकारक ($Ñ_1$ °ण)

7 Before 7, T_2 G ins वैश° — ^{a}) D_5 तथावृत्त (for सत्य°). — After 7^{ab}, $M_{7\ 8}$ ins. युधिष्ठिर.. — ^{c}) G_3 अनुजानामि — ^{d}) K_2 हि; M च (for वै).

8 ^{a}) G_1 स्निग्धमाप्त, $G_{3\ 6}$ प्रथमाप्त T_2 G भक्तं (for चैव). — ^{b}) $Ś_1$ प्रियभक्तिक, K_0 T_1 M °भक्तिन, $Ñ_1$ °रक्षिण T_2 G सदा (G_3 तथा) प्रियहितैषिण ($G_{1,2}$ °तैपिण; G_3 °ते रत) — ^{c}) $Ś_1$ कवि कश्चिद्, K_3 कथ भीति, G_3 [ऽ]त्र व· किंचिद् Cd cites कवे (as in text) — ^{d}) $K_{0\ 2}$ $Ñ_2$ B_3 Dn D_1 T_1 $G_{5\ 6}$ अविज्ञात (G_6 °न) प्रयो°; K_3 किमिह स्याद्यथोचित, D_5 T_2 G_{1-4} $M_{3,5}$ अभिज्ञान (D_3 G_4 °त) प्रयो°.

9 ^{a}) $K_{0\ 4}$ स न (by transp), Ñ V_1 B D T_1 तस्य $K_{0\ 4}$ त्व च, K_2 च त्व; T_2 G असि त्व (G_1 आह त्वा, G_3 अपि त्व) (for नस्त्व) — ^{b}) K_3 निर्विशका K_4 G_2 त्वया; T_2 G_6 त्विति — ^{c}) $Ś_1$ K_1 G_3 स्म°, K_0 $G_{2\ 4}$ तु, $Ñ_1$ अस्माद्, $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 च (for स्म) T_2 $G_{2\ 4.5}$ य(G_6 त)थातस्व — ^{d}) $Ñ_1$ पारयास्मान्

10 ^{b}) D_5 G_5 श्रुत, T_2 श्रुति (for मति.) — ^{d}) G (except $G_{3\ 5}$) धृतराष्ट्रस्य

11 ^{a}) Ñ V_1 B Da कोपवान्, D_4 $G_{2\ 3\ 6}$ M कोपवान् Da चापि (for चैव) — ^{b}) K_0 सहामात्य, $Ñ_1$ सुसहाय T_1 तु; M_8 सु (for च) — ^{c}) $Ñ_3$ एव (for अपि) $Ñ_2$ B D (except D_5) T_1 पापात्मा K_3 वय च कोशरहिता — ^{d}) K_3 तेनास्मान्स; B_3 नित्यमेव (m as in text), D_5 नित्य चैव

12 ^{a}) K_3 G_1 मोचयन्नस्माद्, T_2 G_{4-6} मोचयस्वस्माद्; G_2 मोचयित्वास्माद्, G_3 मोचयेदस्माद् — ^{b}) K_3 जतुवेश्म हुता°, S (except T_1) ऽस्पष्टा($M_{3\ 5}$ ऽल्यणा)द्वै हुता° — ^{c}) $K_{0\ 4}$ अस्मास्वपि K_2 T_1 वि°; K_3 नि, T_2 G (except $G_{3\ 5}$) च; M_5 अरि°; M_{6-8} अभि- (for हि) — ^{d}) K_3 कृतार्थ स्यात्

13 ^{b}) K_0 $M_{3\ 5}$ महात्मन — ^{c}) Ñ B_3 Dn G (except $G_{3\ 5}$) M_5 वप्रात, D_5 दुष्प्राप्त, Cd as in text. — ^{a}) K_3 $Ñ_{2\ 3}$ V_1 B D $G_{3,6}$ M आश्रित्य (for °श्लिष्य).

यस्मात्ते निश्चयस्तस्मात्क्षिप्रमिदं कृतं महत् ॥ १३

इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥ १४

सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं विप्रमोचय ॥ १५

स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार सुमहद्बिलम् ॥ १६

चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहन्मुखम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्या च भारत ॥ १७

पुरोचनभयाच्चैव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८

तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्म क्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ १९

विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमदुःखिताः ॥ २०

न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।
तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोपितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ १
पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ २
अस्मानयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ३
आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
षट् प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४
अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
चक्रे निशि महद्राजन्नाजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ५
ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ।
सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ८
अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।
तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ९

C 1 5828
B 1 148. 10
K. 1 160. 14

चिन्तयामास मतिमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

2 T2 G5 (hapl) om 2ᵃ-3ᵇ — ᵃ) Ñ2 तुष्टे (for हृष्टे) G1 °चनेथ सहृष्टे — ᵇ) D5 [ऽ]पि (for ऽथ) — ᶜ) B6 D (except D4 5) T1 M5 चोभौ, G3.6 तौ च (for चैव) — ᵈ) Ś1 चैव च; K1 वैवाच (sic), Ñ3 V1 B1 6 D (except D4 5) T1 प्रोवाच, M चैवाह (M2 °थ) (for चोवा°)

3 T2 G5 om 3ᵃᵇ (of v 1.2) — ᵃ) K2 सुविश्रब्धान् — Before 3ᶜᵈ, G5 ins युधिष्ठिर° — ᶜ) T2 G वंचकोय D5 भृश सोस्मान् — ᵈ) G1 काल मेने च लघने

4 ᵃ) V1 सायुधागारम्, T G (except G3) जातुषागारम् K3 आश्रित्य, Ñ1 अप्येद् — ᵇ) G1 M (except M5) चैन (for चैव) — ᶜ) Ś1 K3 D5 G1 2 M3 5 विधाये(G1 2 °ये)ह; K0 2 4 Ñ1 3 वधायेह, B5 निधायात्र — ᵈ) Ñ1 प्रयामो; G4 5 द्रवाम Dn3 T2 G [ऽ]नुप(G3 नूप)लक्षिता, M नोपल° D5 भजामो नाभिलक्षिता

5 Before 5, T2 G (except G6) ins वैश° — ᵃ) Dn3 धर्मराजनिदेशेन — ᶜ) M चक्रे च सु (M5 तत्र) Ś1 Ñ3 महाराजन्, K3 तदा राजन्, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G5 M5 महाराज (B1 3 महाबाहो) — ᵈ) Ś1 K तेन यो°.

6 ᵃ) D5 यथाकाल — ᵇ) D5 भुक्त्वा भोज्य यदृच्छया, T1 श्रुत्वा भारतसत्तम, G1 भुक्त्वा पीत्वा तथैव च — ᶜ) Ñ1 गृहानेत्य, T2 G °ण्येव — ᵈ) K0 Arj (comm) यादवीं, D3 (erroneously) Arjp Cd as in text Dn3 समस्ता स्ताश्च योषित. — After 6, S ins (T1 in reverse order)

1474* पुरोचनप्रणिहिता पृथा स्म किल सेवते ।
निषादी दुष्टहृदया नित्यमन्तरचारिणी ।

[(L. 1) T1 परिसे°, G6 खलु से° G3 पृथां समुपसेवते]

7 After 7ᵃᵇ, S (except G3) ins

1475* पुराभ्यासकृतस्नेहा सखी कुन्त्याः समा सुतैः ।
आनीय मधुमूलानि फलानि विविधानि च ।

[(L 1) T1 समाहिता, T2 G2 4-6 सम सुतै G1 कुंत्याश्च सह सा सुतै]

— ᵈ) K0 2 4 D5 °नोदिता. — After 7, T G ins

1476* पापा च पञ्चपुत्रा सा पृथाया सखिमानिनी ।

[T2 G5 सख्यमानिनी G1 °पुत्रा च सा पृथायाः सखी मता]

8 ᵃ) D5 S तत्र — ᶜ) G3.6 सा हि सर्वै — ᶠ) Ñ2 B (except B6) D1 मृतकल्पेव चा(Ñ2 सा)भवत्

9 ᵃ) Ś1 वाते तु, K4 Ñ1.2 B1.3 प्रयाते; B6 T1 G2 °भाते; D2 °जाते (of v 1 10), Cd as in text K2 3 सुमले, K4 Ñ1 2 B (except B6) दिवसे; Cd as in text — ᵇ) K0 2 4 B5 D2 S सुप्त Ñ2 V1 B D (except D2) तदा, T1 तथा (for विभो) — ᶜ) T2 G2 4.5 अदीपयद्भीमसेन ; M तनूनपाद्भयाद्भीम — ᵈ) K0 यत्र शेते (by transp) — After 9, K4 Ñ V1 B D T1 ins

1477* ततो जतुगृहद्वार दीपयामास पाण्डव ।
समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।
ज्ञात्वा तु तद्गृह सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
सुरङ्गां (!) विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्धमरिंदमाः ।

[(L 3) Dn3 दीप्त सर्वत (for सर्वमादीप्त) — (L 4) Ñ1.3 V1 Dn सुरुंगा — For T1 see below]

— On the other hand, S (G1 om line 1, for T1 see

ततः प्रतापः सुमहाञ्शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥ १०

पौरा ऊचुः ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ११
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥१२
दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनाः ।
परिवार्य गृहं तच्च तस्थू रात्रौ समन्ततः ॥ १४
पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५
तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।
न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातृनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ १७
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥१८
तरसा पादपान्भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

वैशंपायन उवाच ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३
विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४
नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

C. 1 5662
B. 1 150. 7
K. 1 102. 9

---

latter om lines 1–3) ins after 18 G1, after 19[ab]

1483* बिलेन योजन दूर गत्वा सिद्धपदे शुभे ।
निश्चेरुर्वटमूले ते निद्रामुद्रितलोचना ।
बिलान्निर्गत्य सहसा भ्रातृन्मातरमेव च ।
गङ्गातीरवन प्राप्य वहन्प्रायात्स मारुति. ।,

G1 thereafter *repeating* 19[ab] — [c]) Ñ1 अथ; Da G2 सु॰ (for आशु) K2.4 जगामाशु (K4 ॰थ) स ते॰ — [d]) Ś1 K4 Dn2 n8 G1 ॰रहो — After 19, G1 ins

1484* अव्यक्तवनमार्गं सन्भञ्जन्गुल्मलतागुरून् ।

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ8 Da2 D1 5 M8.5 जतुगृह(D1 om गृह)दाह (K8 ॰हदीपन), Ñ1 2 V1 Da1 Dn1 n2 T1 जतुगृह, B D2 4 जातुप — *Adhy name* Ko 4 भीमसेनविक्रम — *Adhy no* (figures, words or both) B1 145, Dn8 147, D4m 150, T1 143, T2 G5 6 94, G1 2 95, G3 4 M 93 — *S'loka no* Dn M8 22 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5843

☞ After adhy 136, K4 Ñ V1 B D M ins an additional adhy given in App I (No 85), T G ins this passage (*without* the colophon) after 1 137 17 (*repeating* at the end 17[cd]), but Cd (like Ś1 Ko–8) ignores the adhy *completely*

[The details of the colophon (om in D5) of this *additional* adhy are as follows *Major parvan* M सभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 Dn D1 2 जतुगृह, Ñ8 Da M5–8 जतुगृहदाह; B D4 जातुप — *Adhy name* Ñ1 2 V1 गगोत्तरण — *Adhy no* (figures, words or both) B1 146, Dn8 148, D4m 151, M 94 — *S'loka no* Dn1 n2 M8 14. — *Aggregate s'loka no* Dn2 5857]

137

1 Ś1 K1 8 D2 S (except G3) om उवाच (G4 om the ref) — [a]) B5 रात्र्यामती॰ — [b]) Ko 4 स सर्वो; K2 सशेषो, Ñ8 सर्वशो, S (except T1 G8) सशोको (for अशेषो)

2 [a]) M6–8 निर्वाण॰ — [b]) K4 G1 तदा (for जना) K1 Ñ8 S तदा (G1 जना, T1 as in text)

3 Before 3, B6 ins पौरा ऊचु — [a]) G5 एव (for इद) — [b]) K8 कारित (for विहि॰) — [cd]) G4 विनाशार्थे, M7 विवासाय Ś1 K2 4 Ñ V1 B (B5 marg) D (except D5) T1 M ॰शायेत्येव ते (Ś1 च, K4 तद्) (for ॰शाय इत्येव)

4 [a]) D2 विदितो, S (except T1) ॰त — [b]) M6–8 धार्तराष्ट्रैर् — [c]) M6–8 पाडवान् (for दग्धवान्) K2 पाड्डतनयान्, T2 G पाडवान्बालान् Ś1 दग्धान्पाडवदायादान् — [d]) B6 Da T1 एव, D5 एते; T2 G एतत् (for एन)

5 [a]) Ñ1.3 M8 5 ॰नवो धीमान्, Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ॰नवोपीह — [b]) Ś1 K [ऽ]प्यधर्मम् (K8 अधर्मम्) — [cd]) Ś1 द्रोणश्चैव कृपश्चैव Ś1 विदुरोन्ये च कौरवा ; K8 कृपश्चान्येपि बांधवा — After 5, G1 2 ins

1485* नावेक्षन्ते हत धर्मं धर्मज्ञा अप्यहो विधे ।
श्रुतवन्तोऽपि विद्वासो धनवद्वशगा अहो ।
साधूननाथान्धर्मिष्ठान्सत्यव्रतपरायणान् ।
नावेक्षन्ते महान्तोऽपि दैव तेषां परायणम् ।

6 [a]) T2 G धृतराष्ट्राय — [b]) D5 M प्रेषयाम T2 G दुरात्मने — After 6[ab], K8 reads 9[cd] (v 1 अग्निनिर्दग्धान्), repeating it in its proper place — [c]) Ko 2 सभृतस्ते, G6 ॰स ते S1 महान्काम , G5.6 परं कामं. K1 समवृत्तो महाकाम

7 [a]) G1.2 ततो व्यपोह्य॰, G8 तवाप्यपोह॰, Cd as in text — [b]) K4 दह्यमाना हुताशने — [d]) K2.4 D1

निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ८
ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १०
अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११
गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥१२
कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ १३
एवंगते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥१४
एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
शुशुचुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १६
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ १७
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ १८
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरूचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ १९
इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।
दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २०
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २१
पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २३ C 1. 5881 B 1. 150. 26 K. 1. 161. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

इत्येव बहु भाषन्तो रुरुदुर्नागरा भृशम् ।]
— ^{cd}) T2 G °स्त्वल्पशोक च (G3 4 °कश्च) चक्रे T2 G2-6 M8 5 वेद हि तत्परं, G1 M6-8 वेद हित पर — After 16, S (except G1 2) ins a passage given in App I (No 86)

17 ^{a}) K3 om च Ś1 K1 निष्क्रम्य, K0 2 4 Ñ1 3 D5 G3 6 M8 °गैम्य — After 17^{ab}, K4 Ñ V1 B D (except D5) ins

1494* नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबला ।
दाशाना भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) K4 °मनुप्राप्य मात्रा सह परंतपा (cf. 1 136 16^{d}) — (L 2) B5 पचानां (m दाशानां); Da D1 दासानां K4 भुजवीर्येण]
— ^{cd}) K4 T G repeat 17^{cd} (K4 with v l) T2 G वीरा (for राजन्) G1.2 °मास्थिता K4 (first time) त्यक्त्वा नाव ययु पार्था (for °) Ñ2 3 V1 B D (except D5) ततो नाव परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिश — After 17, T G ins a passage given in App I (No 85), followed by a *repetition* of 17^{cd}, of the note at the end of the previous adhy

18 ^{a}) Ś1 K (except K4) Ñ1 D5 M निदाघे, T G (except G1 2) विहाय (for विज्ञा°) T निद्रां (for निशि) — ^{b}) K1 T2 G3 6 °मुखै Ñ2 3 V1 B D T1 नक्षत्रगणसूचित (D5 नार्विदन्दक्षिणामुखा) — K2 om 18^{c}–19^{b} — ^{c}) T2 G5 6 गाहमाना, G3 जानमाना G1 2 वनाद्वन तदा राजन् — ^{d}) G4 गह्वर, M6-8 गतु न (for गह°)

19 K2 om 19^{ab} (of v l 18) — ^{a}) T2 G4 5 तत्र श्राताः, G1 (by transp) श्रातास्तत. — ^{b}) Ñ1.3 निद्रार्ता, T2 G4.5 प्रस्थिता°, G3 निषण्णा ; G6 M नि सृता G1 2 क्षुधिता भयकातरा° — ^{d}) K0 D5 °सेनमरिंदम

20 ^{a}) K0 4 D2 T2 G1-6 अत., Ñ1 D5 इदं (for इत) K2 3 Ñ V1 Da1 Dn D1 G1 2 किं तु, K4 किंचिद्, D5 वीर — ^{c}) B D T1 विजानीमो Ś1 K1 दिशश्चैव न जा°, G3 देशान्वय प्रजा° — ^{d}) G1 2 चैते (for चैव)

21 ^{b}) Ś1 K1 यदि दग्ध प्ररोचन, G1 2 दग्धो (G2 दह्यो) वा न पुरो° — ^{c}) Ś1 न, K1-3 Ñ2 V1 B (except B5) D (except Da2) T1 M7 तु, K4 Ñ1 च (for नु) Ś1 प्रतिमुच्येम, K4 विप्रमुच्येरस — ^{d}) Ñ1.3 वयम् (for भयाद्)

22 ^{a}) T2 G शीघ्रम् (G3 भ्रातान्) (for पुनर्) — ^{b}) G1.2 त्वरावान् (for तथै°) — ^{d}) G3 अस्माभ्रातुमिहार्हसि

23 ^{ab}) K3 °क्तो भीमसेनस्तु धर्मराजेन सद्वल — ^{c}) Ś1 K1 2 4 पृष्ठमारोप्य बलवान् — ^{d}) B3 महाजव , G1 2 स पावनि.· K1 जगाम भरतर्षभ; K3 D5 M5 जगाम सु (M8 5 स)महा°

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 4 Ñ3 Da D3 M5 जतुगृहदाह; Ñ1 2 V1 B6 Dn1 n2 D1 2 T1 जतुगृह (T1 *int lin.* संभव), B1 5 जातुप — *Adhy name* K0 4 वनप्रवेश ; K3 पाडवपलायन, Ñ1 3 V1 पाडववनप्रवेश , M6-8 वनगमन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 147, Dn3 149, D4m 152, T1 146, T2 G5 6 M 96, G1 2 97, G3.4 95 — *S'loka no* Dn 26, M8 7 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5883

138

1 Ś1 K1 3 D2 5 S om उवाच The sequence of 1-2 in K4 is 1^{cd}, 2^{cd}, 1^{ab}, 2^{ab} — ^{a}) Ś1 K तस्य विक्रमतस्तूर्णम्, Ñ2 V1 B D G3 तेन विक्रममाणेन (D5

१३८

वैशंपायन उवाच ।
तेन विक्रमता तूर्णमूरुवेगसमीरितम् ।
प्रववावनिलो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ १
स मृद्नन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ २
तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
तस्य वेगेन पाण्डूनां मूर्छेव समजायत ॥ ३
असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ४
कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ५
आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ६
घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।

अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ७
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ८
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ९
तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १०
एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ११
अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म रुवन्ति जलचारिणः ॥ १२
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ १३
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति । C 1 5901 B 1 151 20 K 1 163. 25

---

of v 1. 8 also]

8 ^{a}) G3 ते क्रमेण G3 M6-8 तु (for च) D5 T2 G3-6 कौंतेयास् Ñ1 तेन श्रमेण कौ°, G1. 2 श्रमेण महता चैव — ^{b}) K0 Dn3 T2 G3 5 6 M3 5 तृषया G1 2 क्षुत्तृष्णाभ्यां च पीडिता — ^{c}) K2 4 तथा, T2 G (except G3) ततो. — ^{d}) G1 2 सु- (for च) K3 चाल्पनल्पया (for च प्र°) — After 8, T2 G ins 1501* — G1. 2 4 cont

1502* अतीव गहन घोर दुर्विज्ञेयपथ क्वचित् ।

— K4 Ñ2 3 V1 B D T1 (om lines 5–6) M ins after 8 T2 G3. 5 6, after 1501* G1 2 4, after 1502*

1503* न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषापरिक्षामा कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ।
माता सती पाण्डवाना पञ्चाना मध्यत स्थिता ।
तृष्णया हि परीतास्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् । [5]
कारुण्येन मनस्तप्त गमनायोपचक्रमे ।

[(L 1) D5 तत , G3 वने; M तदा (for हि ते) T2 G4-6 M तत्र (for सर्वे) K4 प्राविशस्तत्र ते सर्वे, G1 2 तत्र ते प्राविशन्घोरे G3 वने तदा (for महा°) — T2 G ins after line 1 T1, after line 4

1504* रात्र्यामेव गतास्तूर्णं चतुर्विंशतियोजनम् ।

— (L 2) Ñ3 Dn D1 G1 °परिक्लाता, T2 G2-6 M °म्लाना T2 G M कुंती वचनमब्रवीत् — (L 4) Cf line 2 above. Dn1 G3 6 तृषया S (except T1) परितप्ता(G5 °वीता)स्मि (G1. 2 °ह्) K4 पुत्रका भृशमत्र वै, S अ(T1 ह्य; M वि)नाथेव (G3 अकाले च) महावने — After line 4, T1 ins 1504*, while T2 G ins

1505* हृत परमह शक्ता न गन्तु च पदात्पदम् ।
शयिष्ये वृक्षमूलेऽत्र धार्तराष्ट्रा हरन्तु माम् ।
शृणु भीम वचो मह्य तव बाहुबलात्पुर ।
स्थातु न शक्ता कौरव्या किं बिभेषि वृथा सुत ।

— (L 5) D1 °सेनश्च; D5 T2 G °सेनस्तु (G1 2 °न स) D5 मातुर्दु खेन दु खित , T2 G मातृवाक्यप्रकपित., M मातृवाक्यमुदीरित — (L. 6) D5 परीतात्मा, T2 G मनश्चक्रे (for मनस्तप्त) T2 G4-6 गमनायाथ सत्वर, G1 2 गमनाय वृकोदर ; M दु खेन च विशेषत — After line 6, G1 2 4 ins

1506* अन्येऽरयो न मे सन्ति भीमसेनादृते भुवि ।
धार्तराष्ट्राद्वृथा भीरो न मा स्वप्तुमिहेच्छसि ।
भीमपृष्ठस्थिता चेत्थ दूयमानेन चेतसा ।
साश्रुध्वनि रुदन्ती सा निद्रावशमुपागता ।]

9 T1 om 9^{ab} — ^{b}) D5 G3 विपिनं म° — ^{d}) K3 उपाश्रयत्, Ñ1 °वहत्, Ñ2 3 V1 B D ददर्श ह

10 ^{b}) K0 स नरर्षभ , K1 2 B5 6 S (except T G5 M5) °र्षभ — ^{cd}) T2 G °य मृगये यावत्तावद्विश्रम्यतामिह

11 ^{a}) Ñ2 B1 ब्रुवति G5 रुचिर — ^{b}) M6-8 वनचारिण — ^{c}) K2 Cd (before corr) जलच्छायो, K3 जलाधारो; Ñ2 जल स्थायि, Ñ1 V1 B (except B6) D T G जल(G4 °ला)स्थान — ^{d}) Ñ1 2 V1 B (except B6) D (except Da) T1 महच्चेति, T2 G अर्ह(G3 भव)तीति M भविष्यति न संशय

12 ^{a}) K0 2 च, M5 तु (for स) — ^{c}) Dn3 G4 M5 यत्र तत्र स्म (by transp), T1 तत्र यत्तस्मात्, G5 तत्र तत्र स्म D1 स जगाम वनात्तस्मात् — ^{d}) Ñ1 V1 B D T1 M3 सारसा; Ñ2 द्रवति M6-8 वनचारिण

13 ^{a}) G1 2 तत्र पीत्वा च पा° — ^{b}) K0 1 B1 Da1 Dn3 D1 T G3 6 M3 5 °र्षभ , K2 पुरुषर्षभ ; G1 विगतश्रम G2 स्नात्वा भूत्वा गतक्लम — After 13^{ab}, V1 B (except B1) D (except D1) T1 ins

1507* तेषामर्थे च जग्राह भ्रातॄणां भ्रातृवत्सल ।

T1 ins after 1507* M, after 13^{ab} T2 G, after 13^{cd}

1508* पङ्कजानामनेकैश्च पत्रैर्बद्ध्वा जलाशयान् ।

— ^{d}) Ñ3 स जहार K0 3 m S परतप , Ñ1 3 नरोत्तम°; D5 स भारत K2 जहार भरतर्षभ, N2 V1 B D T1 आनयामास भारत

14 ^{a}) K0 Ñ3 G1 गव्यूतिमात्रम्, G2 °मार्गाद् K (except K4) Ñ1 3 T2 G2 4-6 M आगम्य — ^{b}) G2 त्वरया — After 14^{ab}, N (Ś1 K1 hapl om the

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले ।
भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ १४
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ १५
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १६
स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ १७
सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ १८
धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ १९
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २०
त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २१
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २२

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ २३
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत्सुसुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ २४
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ २५
येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ २६
बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ २७
वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथंचित्तस्य शासनात् ॥ २८
तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ २९
नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्षये ।
जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ३०
पास्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ३१

C. 1. 5928
B. 1. 151. 45
K. 1. 163. 54

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ समाप्तं जतुगृहदाहपर्व ॥

---

om 22ᵈ-23ᵉ — ᵈ) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 ततो (for अतो) K0 भुवि, G1.2 नु मे — After 22, T G (except G5) ins

1513* इमौ नीलोत्पलश्यामौ नरेष्वप्रतिमौ भुवि ।
(cf 22ᵃᵇ and v l)

23 G5 om. 23ᵃᵇᶜ (cf v l 22) — ᵃ) G3 अपि (for इव) — ᵇ) T2 G3.4 6 M अ(G3 M6 7 आ)श्विनौ; G1 2 अन्वितौ (for याविमौ) — ᶜ) Ñ1 °वदद्यैतौ, K3 प्राकृताविवाद्येमौ, D5 T2 G3.4 6 M तु (G3 च) प्राकृतवत् चेमौ (D5 भीमौ; T2 G3 भूमौ; G4 6 चोमौ, M8 ह्रीमौ) G1 2 माद्रेयौ सुकुमाराङ्गौ — ᵈ) G1 शयाते; G2 शेरते (for प्रसु°) — After 23, T2 (wrongly) reads 20-21, having (hapl.) om them in their proper place.

24 ᵃ) K3 4 जीवेद्धिसु(K4 °मु)ख, Ñ2 V1 B D T1 जीवेत सुख (D3 जीवेत्सुखस-), T2 G M जीवेत्सुखितो — ᵈ) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.2 4 T1 G3 8 ग्रामद्रुमः; K1 ग्रामे वृक्ष Ś1 K1 D2 इवैकक°; K3 Ñ3 इवौकस , Cd as in text.

25 ᵃ) Ś1 K1 एकवृक्षेपि, K0 4 Ñ1 2 एकवृक्षो हि, D3 एको हि वृक्षो — ᵇ) K0 Ñ2 D5 G1 2 पुष्प°, Ñ1 पूर्ण°; D4 फल्गु° (for पर्ण°) G3 फलेस्पत्रफला° — D1 om 25ᶜᵈ — ᵈ) B5 वचनीय.; T2 G1 2.4 5 अभ्यनीनै G1 स पूजित , M6-8 तथैव स

26 ᵇ) K0 °समता , K3 °सहिता , K4 °सस्थिता , Ñ2 V1 B D T1 °माश्रिता , T2 G M °वत्सला — ᶜ) T2 G3-6 चिर (for सुख)

27 ᵃ) Ñ3 सुसिद्धार्था. — ᵇ) G1.2 M पितृ° — ᶜ) K0 D5 आसाद्य (for आश्रित्य) — ᵈ) G1.2 वंशा. (for द्रुमा.) K3 वनभवा इव.

28 ᵇ) G1.2 दुष्पुत्रेण — After 28ᵃᵇ, T1 G1.2 4 ins

1514* राज्यलुब्धेन मूर्खेण दुर्मन्त्रिसहितेन च ।
दुष्टेनाधर्मशीलेन स्वार्थनिष्ठैकबुद्धिना ।

— ᶜ) Ñ1 G6 च (for न) M तु (for च) — ᵈ) K3 हि पुरोदिता., Ñ2 V1 B D (except D5) T1 दैवसंश्रयात् (for तस्य शा°) T2 G M क्षत्तुर्बुद्धिपराक्रमात्

29 ᵈ) Ś1 क्लेशं प्राप्ता (by transp) — After 29, K4 Ñ V1 B D T1 ins :

1515* सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।
नून देवा प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिर' ।
प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्य सकर्णानुजसौबलम् ।
गत्वा क्रोधसमाविष्ट प्रेषयिष्ये यमक्षयम् । [5]
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृप ।
धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठ पापाचार युधिष्ठिर ।
एवमुक्त्वा महाबाहु क्रोधसदीप्तमानस ।
कर करेण निष्पिष्य निःश्वसन्दीनमानस. ।
पुनर्दीनमना भूत्वा शान्तार्चिरिव पावक । [10]
भ्रातॄन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदर ।
विश्वस्तानिव सविष्टान्पृथग्जनसमानिव ।

[(L. 2) K4 B1.3 5 D5 नाज्ञा मम युधि°. — (L. 4) B (except B3) न त्वाद्य B5 D3 D4 त्वा सहामात्य. — (L 8) K4 D3 क्रोधसदीप्त(K4 °रक्त)लोचन — (L 9) K4 Ñ3 B1 3m 5 D2 संस्पृश्य; Ñ1 2 B3 संपिष्य K4 दीनमातुर , Ñ1 2 D1.4 T1 दीप्तमानस , B5 दीप्तलोचन°]

30 ᵃ) V1 B1.5 Dn D1 °दूरेण, B5 G6 °दूरेति — ᵇ) Ś1 K1 च, Ñ वि-; G3 तु (for हि) D5 G1-3 लक्ष्यते — ᶜ) B (except B3) D3 D1 4 जागृतव्ये. — ᵈ) Ñ1.3 जागर्म्येतामहं क्षपा

76

१३९

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ १
क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ।
पिशितेप्सुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ २
ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रूक्षाञ्शिरोरुहान् ।
जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ३
दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ४
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ५
अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ६

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ७
गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ८
हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ९
एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।
जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ११
ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ १२
दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३
अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १४
नाहं भ्रातृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ १५

C. 1 5944
B. 1 152. 19
K. 1 164. 23

Ñ1 स्नेहेपु पि°

7 G3 om 7 (cf. v. l. 6) — a) K0 D5 आछिद्य (for आक्रम्य) Ñ1 मूर्ध्नि, Ñ3 मूर्ध्नि, G1.2 कर्णं — b) Ś1 K0.2.4 D5 उच्छिद्य K3 G1 M6-8 धमनीरपि, Cd as in text — c) D5 नारं (for नव) — d) K4 D2 मुहु°.

8 G3 om 8ab (cf. v. l. 6) — a) B1.6 G5 Cd तु (for तु) — b) K3 वृक्षमाश्रिता

9 a) Ñ1 इह, M6-8 गत्वा (for हत्वा). Ñ3 इमान्; T2 G M6-8 तान् T2 G एतान् (for सर्वान्) — b) Ś1 K1 D2 आनयेह, K4 °येति, T2 G °याशु, M °येथा Ś1 K1 मदतिक K0.2.3 Ñ1.3 D5 आनयेहांतिक मम — D5 om 9c-10b — d) Ś1 न तेभ्यो, K0 न ह्येभ्यो, K4 ह्यन्येभ्यो, B3 मैतेभ्यो B3 G1.2 भयमस्तु Ś1 K (except K3) Cd नौ

10 D5 om 10ab (cf. v. l. 9) — a) K3 M तेषां; T2 G ततो Ś1 K1-4 M6-8 सत्कृत्य, M8 चोत्कृत्य. K0 सत्कृत्य मासानि; Ñ2 V1 B D (D5 om.) T1 उत्कृत्य मांसानि — b) T2 G मानुषाणि K3 विशेषतः; Ñ2 यथेप्सित — c) Ś1 सुखिनौ (for सहि°) T G सहितौ भक्षयिष्याव — d) T2 G कुरु क्षिप्रं — After 10, K4 Ñ V1 B D (except D5) S (T2 G M om line 1) ins

1517* भक्षयित्वा च मासानि मानुषाणा प्रकामत ।
नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकश ।
एवमुक्त्वा हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।

[(L 2) Ñ3 B5 Da2 Dn1.n3 D1.2.4 नृत्याव T2 G M ततस्तुष्टौ प्रनृत्याव प्रगीतौ करतालकौ — (L 3) Before line 3, S ins वैश° K4 Ñ3 D4 S (except T1) एवमुक्ता हिडिंबेन हिडिंबा (G1-3 M °बी) राक्षसी तदा (K4 Ñ3 D4 तु तदा वने)]

— S cont.

1518* आप्लुत्याप्लुत्य च तरूनगच्छत्पाण्डवान्प्रति ।

11 M om. 11 — b) K0 G6 त्वरमाणैव, K3 D5 T G4.5 °णा च — c) K1 यत्र यत्र (sup lin as in text), B1.3 T2 G1.2.4.5 (by transp) यत्र तत्र — d) Ś1 K2.3 Ñ1.3 भरतर्षभा., K0 पुरुषर्षभा.; D5 पृथया सह T2 G शेरते पाण्डवा वने.

12 a) K0 गत्वा सा तत्र, Ñ1.2 V1 B6 Dn D1.5 T1 G6 तत्र सा गत्वा; T2 G4.5 सा तत्र गत्वा (by transp), G3 तान्तत्रगतान् G1.2 गत्वा सा ददृशे तत्र — K4 (hapl.) om 12b-13a — d) K1 T2 G3-6 M च (for तु) K0.2.3 Dn1 G2 जाग्रतमपरा° — After 12, T2 G ins

1519* उपास्यमानान्भीमेन रूपयौवनशालिना ।
सुकुमारांश्च पार्थांश्च व्यायामेन च कर्शितान् ।
दुःखेन सम्प्रयुक्तांश्च सहज्येष्ठान्प्रमाथिनः ।
रौद्री सती राजपुत्रान्दर्शनीयप्रदर्शनम् ।

[(L. 1) G1.2 भीमेन पालिताश्चैव (for the prior half) — (L 2) G3 सुकुमारान्सुरूपांश्च — (L. 4) G3.4 रौद्रा सती]

13 K4 om 13a (cf. v. l. 12) — b) Ś1 K1 S सालस्कधमि° (G1 °स्कधोपमद्युतिं); Ñ2 V1 B D शालपोतमि°. — G1 om 13c-14b — d) G2 स्वरूपेप्रतिमं भुवि — After 13, S (except G1) ins

1520* अन्तर्गतेन मनसा चिन्तयामास राक्षसी ।

14 G1 om 14ab (cf. v. l. 13) — a) B6 गौर श्या° — b) Ś1 K1.2 सा(K2 श्या)लस्कधो — d) K3 युक्तो भर्ता (by transp). — After 14, M (which om 15-16) ins. line 2 of 1521* (cf. v. l. 16)

15 M om 15-16 — a) T G1.2 भ्रातुर्वचो, G6 भ्रातुर्वंशे — b) Ñ3 क्रूरोपबृंहितं, T2 G क्रूरमसांप्रत — c) T2 G पतिहेतुर् K1 अपि, K2.3 Ñ1.3 B (except B5) Da1 D2.4 T2 G हि (for अति) — d) Ś1 K1 पुनर् (for तथा) K3 N3 G5 °सगतं, T2 G1-4.6 °संगम. (G4m

[illegible]मिव [illegible] भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
[illegible]त्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ १६
सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ १७
विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ १८
कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ १९
केयं च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २०
नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २१
तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
बिभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ २२
साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ २४
त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २५

---

as in text)

16 M om 16 (cf v. l. 15). — [illegible]) K [illegible] D [illegible] T [illegible] G [illegible] (for [illegible]) Ś1 [illegible] K [illegible] [illegible] D [illegible] G [illegible] (G [illegible], G [illegible]) [illegible] (G [illegible]) — [illegible]) D [illegible] (for [illegible] respectively). T G [illegible] (for [illegible]) G [illegible] (G [illegible]; G [illegible]) — [illegible]) D [illegible] G [illegible]. — T G ins. after 16 M (om. line 1), after 14

1521* हिडिम्बी तु [illegible] ।
[illegible] राक्षस [illegible] मानुषं [illegible] ।

17 Before 17, T G ins. [illegible]. — [illegible]) [illegible] (G [illegible]); cf. 1521* — [illegible]) Ś1 K [illegible] (except T1) [illegible] — [illegible]) [illegible]. — After 17, S ins. [illegible]:

1522* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ [5]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ [10]

[illegible] T G [illegible]. — (L. 2) [illegible] — (L. 3) G [illegible] — (L. 4) G [illegible] — (L. 5) G [illegible] (for [illegible]). — (L. 8) T G [illegible] T [illegible]; G [illegible]; G [illegible]; G [illegible]. — (L. 9) G [illegible] T [illegible] — (L. 10) T [illegible].]

18 S repeats 18ab, cf. 1522* — [illegible]) K [illegible]; M [illegible] K [illegible] D [illegible]; K [illegible]; Ś1 D [illegible]; [illegible] (for [illegible]) Ś1 V1 D [illegible]; D [illegible]; T G [illegible] — [illegible]) T G [illegible]

19 Before 19, M ins. हिडिम्बा — [illegible]) K [illegible]; G [illegible] — [illegible]) G [illegible] (by transp.) — [illegible]) Ś1 K [illegible]

20 [illegible]) Ś1 [illegible]; Ś1 [illegible] Ś1 V1 B D (except D1) T G [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) K (except K1) D M [illegible] (K D [illegible]); G [illegible]. — [illegible]) G [illegible] — [illegible]) K [illegible]; D [illegible] G [illegible]

21 [illegible]) K [illegible]; G [illegible] [illegible] K [illegible]; T G [illegible] M [illegible]; G [illegible] — [illegible]) K [illegible] D [illegible]; G [illegible] [illegible] — [illegible]) [illegible] (as in text) हिडिम्बो and हिडम्बो.

22 [illegible]) [illegible] (as in text) [illegible] D [illegible] — [illegible]) [illegible] G [illegible] — [illegible]) [illegible] K [illegible] D [illegible] M (except M1) [illegible] ([illegible])

23 [illegible]) [illegible]; T G [illegible] (for [illegible]) [illegible] G [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) [illegible] (for [illegible]) G [illegible]

24 [illegible]) [illegible] — [illegible]) [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) D [illegible]; T G [illegible]

25 [illegible]) [illegible] Ś1 V1 B (except [illegible]) D [illegible]; [illegible]; G [illegible] as in text [illegible] (for [illegible])

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ २६
भीम उवाच ।
मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ २७
को हि सुप्तानिमान्भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ २८
राक्षस्युवाच ।
यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।
मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ २९
भीम उवाच ।
सुखसुप्तान्वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३०
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३१
गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३२

C. 1 5961
B. 1. 152. 30
K. 1. 164. 50

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

— ^{b})=29^{d} — ^{c}) K (except K3) Ñ1 G1.2 वत्स्यामो; M °मि T2 G (except G4) °श्रृंगेषु — ^{d}) T2 G5 भर्ता त्वं मम चानघ — After 25, T G ins

1523* इच्छामि वीर भद्रं ते मा मा प्राणान्विहासिषुः ।
त्वया ह्यहं परित्यक्ता न जीवेयमरिंदम ।

[(L. 1) G6 मम प्राणान् G1 विहास्यसि T1 मा प्राणान्भो विहासिषु — (L. 2) G1 त्वयास्म्यहं]

26 ^{a}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 °चरी (for °चरा) S (except T1 G3) चास्मि — ^{b}) K2.4 D5 अहं (for च) S (except T1) कामरूपधरापि च — ^{c}) D5 अचलां Ś1 K1.2.4 Da1 D5 प्राप्नुहि

27 Ś1 K1 भीमसेन ; Ñ V1 B1 D (except Da) भीमसेन उ°, S भीम° — Ś1 K1 (hapl.) om 27^{a}–29^{d} and भीम उ° (before 30) — After the ref., S ins

1524* एष ज्येष्ठो मम भ्राता नान्यः परमको गुरुः ।
अनिविष्टश्च त नाहं परिविद्यां कथंचन ।

[(L. 1) T2 परमतो गुरुः — (L. 2) G1 अनिर्दिष्टश्च, G2 अनिर्विण्ण°, G3 अविनष्ट°, G6 अभिमिष्ट° G5 अनिष्ट कथन नाहं G1.2.4.5 परिवेत्ता; G3 °विता]

— ^{b}) Ñ2 B Da D2.4 अपरानपि; T2 G1.2 अपराजितान्, Ñ1.3 कनीय(Ñ3 °या)सोपरानिमान्, V1 Dn1.n2 D1 सुखसुप्तान्कथं त्विमान् — ^{c}) K3 G1.2 M परित्यजति, T2 G3–6 °त्यजेद्धि — ^{d}) K3 प्रमादादिह, Ñ V1 Dn D1.4 T1 प्रभवन्निह, T2 G M भयादपि च

28 Ś1 K1 Da om 28 (of v. 1. 27) — ^{a}) G1.2 सुखसुप्तान् K (K1 om) Ñ1.3 वने भ्रातॄन् — ^{c}) M5 तथा गच्छेत् — ^{d}) Ñ1.3 कामार्थमिव (Ñ3 °ह) त(Ñ3 म)द्विध — S ins after 28 (M om all but line 1)

1525* राक्षसी ।
एक त्वा मोक्षयिष्यामि सह मात्रा परंतप ।
सोदरानुत्सृजैतांस्त्वमारोह जघनं मम ।
भीमः ।
नाहं जीवितुमाशंसे भ्रातॄनुत्सृज्य राक्षसि ।
यथागतं व्रजैका त्वं विप्रियं मे प्रभाषसे ।

[(L. 1) M6–8 अहं त्वा — (L. 4) T1 G1.2.6 यथाश्रद्धं व्रजैका हि]

29 Ś1 K1 M om 29 (of v. 1. 27) — T1 G1.2 राक्षसी, T2 G3–6 हिडिंबी (all om उवाच) — ^{a}) T2 G न तेप्रियं चिकीर्षामि — ^{b}) K2 G5 विबो°, K4 निबोध मे — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D2.5) T1 अहं (for च) — ^{d})=25^{b}

30 K0.2 Ñ1.2 V1 B1 Dn2 n3 D4.5 भीमसेन उ°, T G भीमः (om. उ°), Ś1 K1.4 M om the ref. (of v. 1. 27) — T2 G transp. 30^{ab} and 30^{cd}. — ^{a}) S (except T1) इमान् (for वने) — ^{b}) M राक्षसात् — After 30^{ab}, M ins भीम° — ^{c}) G3 न भिया

31 ^{b}) T2 G शक्ता सोढुं (by transp.) — ^{d}) D2 चारुहासिनि

32 ^{d}) S राक्षस

Colophon om in B1. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K1.3 Ñ V1 B3.5.6 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 हिडिंबवध — *Adhy name* K0 हैडयागम°, K4 हिडयागमन, Ñ1.2 V1 T1 भीमहिडिंबा(T1 °राक्षस)संवाद, G3 हिडिंबिसंवाद, G1 हिडिंबप्रयोग — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 151, D1m 154, T1 148, T2 G.6 M 98, G1.2 99, G3.4 97 — *S'loka no* Dn 34 (Dn3 37), M5 33

१४०

वैशंपायन उवाच ।
तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ १
लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः ॥ २
तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
हिडिम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः ।
त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ४
अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ५
प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६
भीम उवाच ।
मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८

140

1 [illegible] om. उवाच — [illegible] Ś1 K1 T1 G1 [illegible] (cf. 1. 139. 1), G1 राक्षसेश्वरः — [illegible] Ś1 [illegible] — [illegible] Ś1 V1 B1 Da De [illegible] (for अथ)
2 [illegible] Ś1 V1 B (except B1) [illegible] T1 [illegible] — [illegible] — [illegible] Ś1 V1 B D [illegible] — After 2 [illegible]
[illegible]
[illegible]
3 [illegible] — After [illegible] G1 ins.
[illegible]
4 [illegible]

5 G1 om. 5 (cf. v. 1. 3). — [illegible]) K0 Ś1 [illegible]; K1 [illegible]; T1 G (G1 om.) [illegible] (for वीर) — [illegible]) S (except T1, G1 om.) आरोहेमां Ś1 [illegible] — [illegible]) K0 Ś1 D1 [illegible] Dn D1 M1 विहायसा
6 K1 M (Lapl.) om. 6, G1 om. 6 (cf. v. 1. 3). — [illegible]) B (except B1) D1 [illegible] (for [illegible]) T1 G (G1 om.) [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) T1 G (G1 [illegible]) [illegible] — [illegible]) Ś1 [illegible]; K1 Ś1 [illegible]; G1 [illegible] K1 [illegible] — [illegible]) D1 [illegible] Ś1 विहायसा; Ś1 B (except B1) Da D1 T1 [illegible] T1 G (G1 om.) [illegible]
7 G1 om. 7 (cf. v. 1. 3) Ś1 K1 [illegible]; K1 D1 [illegible] — [illegible]) Ś1 K1 [illegible] Ś1 [illegible] K1 V1 D1 D1 T1 [illegible] — [illegible]) K0 [illegible] D1 T G1 [illegible] — After 7[illegible], Ś1 K Ś1 B1 D1 Da Dn ins.
[illegible] इति मे [illegible] मतिः ।
[illegible]
— On [illegible] Dn ins. after 7[illegible]
[illegible]
— [illegible]) G1 [illegible] — [illegible]) K1 T1 G (G1 om.) [illegible] M1 [illegible] (cf. 8[illegible]).
8 G1 om. 8 (cf. v. 1. 3). — [illegible]) K1 D1 [illegible] D1 [illegible] (D1 [illegible]), M1 [illegible] — [illegible]) D1 S (G1 om.) [illegible] — [illegible]) D1 [illegible] Ś1

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १०

हिडिम्बोवाच ।

नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा संजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२
अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।
स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४
तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम् ।
पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५
संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
न बिभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥१७
धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८

C 1 5979
B 1 153. 18
K 1. 163. 20

D5 M शक्त°; T2 G4. 5 मम (for युधि) M5 पर हतुं — d) T G (G3 om) अशक्ता° (for अथवा)

9 G3 om 9 (of v 1 3) — a) Ñ1 विवृत्तौ. — b) K0 Ñ1 3 °निभावुभौ; K3 °हस्तोपमाविमौ, S (except T1, G3 om) °हस्तोपमौ शुभौ (G2 शुभे; G4 भुजौ) — d) Ñ3 सघातं K1 2 Ñ V1 B D (except D5) T1 M महत् (for मम)

10 G3 om 10 (of v 1 3) — a) D5 G1. 2 M महेंद्रस्य — b) K3 D1 साक्षाद्; S (except T1, G3 om.) यथा (for साद्य) — d) Ñ3 °ह मानवं

11 G3 om 11 (of v 1 3) K0 1. 3 हिडिंबा; T2 G (G3 om) M हिडिंबी (M5 राक्षसी); K4 T1 om. the ref — a) G5 नरश्रेष्ठ — b) K3 मत्वा त्वा देव° — c) K0 दृष्टा युवानस्तु; K2 B5m D1. 5 दृष्ट्वावदासस् (B5m °नास्, D1 °नस्; D5 °नं) तु; K3 दृष्ट्वावदानासु; K4 V1 B1m 5 6 Dn D2 4 दृष्टप्रभाव(B5. 6 °वा)स्तु, Ñ B1. 3 दृष्टा(Ñ3 °ष्ट्वा)वदानं (B1 3 °नस्) तु; Da S (G3 om) °प(Da T1 °व)दानास्तु — d) K3 अथ; K4 B3m Da D1 T G (G3 om) इह (for एव) K3 B3 6 Da S (G3 om) राक्षसा K0 राक्षसश्चैव मानवा

12 G3 om 12 (of v 1 3) Ś1 K1 D2 S om उवाच (G2 om the ref) — a) Ñ3 D2 5 T2 G1 4–6 M तथा Ñ3 सजल्पमानस्य — c) G1. 2 4 M3 वच° T2 G (G3 om) श्रुत्वा तत°, M3 श्रुत्वाम्ययात्; M5–8 श्रुत्वा च (M5 तु) ता K4 तद् (for ता°) Ś1 K0 2. 3 Ñ1 क्षुद्रो, K4 रक्षो (for क्रुद्धो) — d) G1 पुरुपाकृति

13 G3 om 13 (of v 1 3), G6 om 13^{a}–15^{b}. — c) K0 D5 निरीक्षमाणस् K2 M3 तस्यास्तु, K4 D5 तस्याशु — K0 om. 13^{c}–15^{a} — c) D5 M °शिखां; T2 G1 2 5 °भूपित(G5 °पण)शिखां — d) K4 सपूर्णेंदु°, D5 °शुभाननां, S (except T1, G3 6 om) °निभानना

14 K0 G3. 6 om 14 (of v 1 3, 13) — a) D5 T2 G1 2 4 5 M3. 5 8 °केशांता — c) K1 °पूर्णं, K3 °पक्ष, S (except T1, G3 6 om) °युक्तां — d) Ś1 K1 Ñ1 सुसूक्ष्मातर°, K2–4 B5 D5 °क्ष्मोत्तर°, Ñ3 सुसूक्ष्मं तनु°; S (except T1, G3. 6 om) °धारिणीं

15 G3 om 15, G6 om 15^{ab}, K0 om 15^{a} (of v. 1 3, 13) — a) S (except T1, G3. 6 om) भगिनीं (for तां तथा) Ñ2 °प कल्पं — b) T2 G1 2. 5 M5–8 °हरां, M3 °रमां — After 15^{ab}, S (except T1 G3. 6) ins

1530* स ददर्शाग्रतस्तस्य भीमस्य पुरुपादक° ।

— d) G2 चुक्रोश; G6 °कोप S (except T1, G3 om) स निशाचर

16 G3 om 16 (of v 1 3) — a) T2 G4. 5 M3 तत्र, G2 M5 तस्य; M6–8 त च (for तस्या) — b) T2 G4 5 M तां (M6–8 तान्) दृष्ट्वा; (for भगि°) Ś1 भरतर्षभ, K2 3 पुरुपादक (for कुरु°) — c) S (G3 om) विस्फार्य, Cd उत्फाल्य (as in text) K3 विकटे नें° — d) K0 D5 M भगिनीं; Ñ3 ततस्तान्, G1. 2 हिडिंबा (G2 °बीं)

17 Cf. v 1 2 and 1527* — G3 om 17 (cf. v 1. 3). Before 17, M3 6–8 ins हिडिंब — a) T1 G1. 2 6 M3 कस्मान्मे — b) T1 G1 2 M दुर्मते K0 4 विघ्नं कर्तुमिहेच्छति — c) T2 G2 4 5 हिडिंबि K3 T2 G4. 5 त्व; M मां (for किं) — d) T G4–6 कामाद्वै, G1. 2 केन

यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।
वधायाभिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।
भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २
मय्येव प्रहरेहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ३
न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ।
भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ४
त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां भीरुर्नैषा दूषयते कुलम् ॥ ५

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ६
समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ७
अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।
कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः ॥ ८
अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ९
क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
पुरस्ताद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ १०
अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ११
निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ १२

हिडिम्ब उवाच ।

गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्थेथा मा चिरं कृथाः ॥ १३
बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ १४
न तावदेतान्हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् । C 1 5997 B 1 153. 36 K 1 165. 38

कामयत्यवशा भीरु — d) V1 B6 D (except D5) T1 तव (D4 तुभ्य) नैपापराध्यति (of v 1 2)

6 G3 om 6 (of v 1 3) — a) K0 4 Ñ1 कृतो दोषो — b) K0 न मां; Ñ2 B1 नैनां K4 Ñ2 V1 B D (except D5) T1 गर्हितुमर्हसि (for त्वमिह रा°) — After 6ab, G1 2 ins

1532* हन्तुमर्हसि दुर्बुद्धे शूरश्रेत्सहर स्मरम् ।
— D4 om 6cd — d) =3b Ś1 K1 त्वं स्त्रिय, Ñ1 8 स्त्रियं वै (for न स्त्रिय) G1 2 यदि मां हतुमिच्छसि — After 6, G1 2 ins

1533* मदर्थं कामबाणार्तां त्वामहं हन्मि राक्षस ।

7 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G2 3 सगच्छस्व मया Ś1 K1 साकं (for सार्धं) — c) V1 Dn अहमेको Ś1 D1 हनिष्यामि, K1 3 Ñ1 B5 D4 M हि नेष्यामि, D5 Nil (comm) गमिष्यामि, T2 G3-6 तु नेष्यामि, Dn (erroneously) Nilp as in text G1, 2 एकोहमेव नेष्यामि.

8 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 अथ मद्दलनि°; G3 तत्ते तलविनि° — b) M3 5 दीर्यते, M6-8 शीर्यते G1, 2 शिरस्ते राक्षसाधम — After 8ab, G1 2 ins

1534* शतधा भेदमायाति पूर्णकुम्भ इवाश्मनि ।
— cd) G5 om 8cd S (except T1, G6 om) °स्येव निष्पिष्ट सिंहेनेव (T2 °नातिः G1 5 M3, 5 °न हि) बलीयसा

9 a) K0 D5 गृध्राद्या, Ñ1 चक्रांगा; Ñ2 sm V1 B D (except D5) T1 ते कका, Ñ3 वक्रांगा, T2 G M गृध्राश्च (for क्रव्यादा) K1 क्रव्यादा अद्य गात्राणि — b) D5 श्वानो, S वला (M5 श्याला; T1 श्येना as in text) Ś1 K Ñ3 च ते (as in text), D5 च ये, the rest तथा — c) G3 भक्षतु K2 तव (for भुवि) Ñ1 3 समहृष्टास्ते (Ñ3 °ष्टा वै), Ñ2 B1, 3 5 भृशसहृष्टा, B6 Dn D2 4 सुभृश हृष्टा (for भुवि सहृष्टा) K0 कर्षयतु सुसहृष्टा — d) Ś1 B3 महामृधे, G3 मया रणे, G5 मया वने

10 a) S (except T1 G2) करिष्यामि — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 वनमराक्षसं T2 G M वन निहत कटक — c) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पुरा यद्दूषित. K3 नून; M6-8 तस्य

11 a) K1 D5 T2 G M पापं, Ñ2 V1 B Dn Dn D1 2, 4 T1 रक्ष — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 मयासकृत् — c) Ś1 K0 4 Ñ3 D5 द्रक्ष्यते° — d) K1 महागज

12 M om 12 — a) T2 G (except G6) निराबाध — b) Ñ2 °पांसुल — c) K0 वनमेते, K4 सुखमेतच्

13 K0 3 राक्षस उ°, T1 G1, 2 M5 हिडिंब, T2 G3-6 M3, 6-8 राक्षस — K1 om 13a-14b — a) G1 2 गर्जनेन T2 G भृशं किं ते — b) G1 2 6 M6-8 कत्थनेन, Cd as in text T2 G मानव — After 13ab, M3 ins

1535* शारदस्येव मेघस्य गर्जित निष्फल हि ते ।
— c) Ñ1 स्वस्कृते कर्मणा Ś1 K0 2 4 D5 पूर्वं, D2 सार्धं (for सर्वं) — d) Ñ2 B6 D4 कत्थ मा, M कत्थ्यता (for कत्थे°) G1, 3 वृथा (for कृथा) K0 D5 कथय त्वं नराधिप (D5 °धम)

14 K1 om 14ab (of v 1 13), B5 om 14a-17b — a) K2 Ñ1 यत्त्वम्, D5 S यस्माद् (G3 यन्माम्, T1 यच्च as in text) — b) Ś1 K0 3 Ñ2 3 V1 B3 Dn D1 T1 ins अपि between the two halves of the line (to avoid the hiatus) Ś1 च पराक्रमः, K0 त्व न मासभुक्, K2 D2 स्वपराक्रमात् (D2 °क्रम), K4 Ñ V1 B3 Dn D1 4 सपरा°; B1 5 Da सुपरा°, M3 अपराजित G2 आत्मनस्तु पराक्रम — c) T2 G (except G3) ज्ञास्यसे K3 त्व (for अद्य) D5 समागत्य, T2 G मयागम्य (G1 2 °स्य) — d) T2 G बलहीन ततो भुवि

15 B5 om 15 (cf v 1 14) — a) M6-8 एतान्

एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियंवदम् ॥ १५
पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १७
तस्याभिपततस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।
वेगेन प्रहृतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ १८
निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह ।
तस्माद्देशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १९
ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाद्धृतः ।
भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ २०
पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ २१
अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ २२

बभञ्जतुर्महावृक्षाँल्लताश्चाकर्षतुस्ततः ।
मत्ताविव सुसंरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २३

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।
सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

वैशंपायन उवाच ।
प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २
कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।
केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ३
यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४
हिडिम्बोवाच ।
यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैतद्धिडिम्बस्य ममैव च ॥ ५

C 1 6011
B 1 154. 5
K 1 160. 5

सु-) सक्रुद्धौ — ^{d}) K0 T2 G (G3 4 om) मातगौ (for वारणौ) T2 G1 2 M (except M5) षाष्टि°. — T G1.2 4 5 (om lines 8–12) 6 ins after 23 G3 (om lines 1, 11, 12), after 22

1538* पादपानुद्धरन्तौ तावूरुवेगेन वेगितौ ।
स्फोटयन्तौ लताजालान्यूरुभ्यां गृह्य सर्वश. ।
वित्रासयन्तौ तौ शब्दै सर्वतो मृगपक्षिण· ।
बलेन बलिनौ मत्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भीमराक्षसयोर्युद्ध तदावर्तत दारुणम् । [5]
ऊरुबाहुपरिक्लेशात्कर्षन्तावितरेतरम् ।
उत्कर्षन्तौ विकर्षन्तौ प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
तत शब्देन महता गर्जन्तौ तौ परस्परम् ।
पाषाणसघातनिभै प्रहारैरभिजघ्नतु ।
अन्योन्य तौ समालिङ्ग्य विकर्षन्तौ परस्परम् । [10]
बाहुयुद्धमभूद्घोर बलिवासवयोरिव ।
युद्धसरम्भनिर्गच्छत्फूत्काररवनिस्वनम् ।

[(L 5) T1 तदा तु दारुण युद्धं चक्रतुर्भीमराक्षसौ — After line 5, G1 2 4 ins.

1539* पुरा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरिव ।

— (L. 7) Cf 1 142 12^{ab} T G3–6 उत्कर्षण विकर्षण-मपकर्षणमेव च — (L 8) Cf 1 142 12^{ab}. G1.2 तौ शब्देन विना राजन् (for the prior half) — (L 9) G1.2 °सघट्टनिभै — (L 12) T2 G4.6 °फूत्काराराव°.]

24 ^{b}) Dn3 M3.5 प्रबुद्धास् G1 2 पाडुसभवा (for ते नर°) — ^{c}) K2 3 Ñ1 V1 B D T1 च, Ñ2 हि; Ñ3 T2 G अथ (for तु) M सह मात्रा ददृशिरे — ^{d}) G1–3 हिडिंबीं Ñ3 तु स्थितामिति, T1 अग्रचेष्टिता; G1 2 पुरत स्थितां

Colophon om in Ñ2 D1 — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0–3 Ñ1 3 V1 B1 5 6 Da Dn D2 4 T1 M3 6–8 हि.डिंबवध — *Adhy name* K4 D5 भीमसेनहिडिंबयोर् (D5 °डिंब) युद्ध. — *Adhy no* (figures, words or both) B1 T1 149; Dn3 152, D4m 155, T2 G5 6 M 100, G1 2 101, G3 4 99 — *S'loka no* Dn 45, M3 25 — *Aggregate s'loka no* Dn2 5994

142

1 Ś1 K1 3 D5 S om उवाच; D1 om the ref — ^{a}) K1 विबुद्धास्ते — ^{b}) T2 G रूपमालोक्य शोभनं — ^{c}) G1 2 °ता रूपसपत्त्या (of 2^{b})

2 ^{a}) G3 समेत्य (for समीक्ष्य) — ^{d}) K2 3 D4 G1 वच ; K4 यथा (for शनै)

3 Before 3, K0 D5 ins कुती उ°, K3 4 D1 (marg. sec m) कुत्युवाच, M (except M5) कुती — ^{b}) K0 2 Ñ1 2 V1 B Dn D2 G1 M5 वा (for च) — ^{c}) Ñ3 V1 B D (except D5) T1 समाख्या, G6 सुभगे (for सुश्रो°)

4 ^{a}) Ś1 K3 चास्य, K0 M6 7 चापि; K1 Ñ1 T2 G (except G3) M3 वासि, K4 N2 3 M5 चासि; M8 नापि. Ś1 K1–4 V1 Dn D1 T1 °स्य त्व, K0 Ñ B D5 T2 G M °स्यास्य (G3 °च) — ^{b}) A few MSS °प्सरा — ^{c}) M भद्रे (for मम) — ^{d}) K0 2 om च

5 K1 3 Ñ3 S om उवाच — ^{b}) G1.2 °मेघसमप्रभं. — ^{c}) K0 4 Ñ3 D5 M इह; K1–3 Ñ1 2 V1 B D1 2 Dn2 n3 D1 3.4 T1 एप, Da1 Dn1 एष; G4 इति (for एतद्) — ^{d})

तत्र मां कामयानस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
भ्रात्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ६
क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
दृष्ट्वा हेमप्रभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ७
ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९
चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १०
स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।
बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ११
विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ १४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।

विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्शनकैरिव ॥ १७
भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकर्शिताः ॥ १८
साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९

भीम उवाच ।

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ २२
त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ २४

C 1 6031
B 1 154 25
K 1 160 31

1541* ते पश्यन्तो महद्युद्धं सर्वे व्यथितचेतसः ।
[G1.2 transp ते and पश्यत]

17 a) K1 ततो, K4 Ñ1 2 V1 Dn D1 M8 तदा, T2 G बलाद् — b) K4 कृष्यमाणौ, T2 क्लिष्य°; G3 पीड्य°. K0 2 समीक्ष्य V1 B Dn D1 T G च, D2 इ; M त (for तु) — After 17ab, T G ins

1542* चिरप्रयुद्धौ तौ दृष्ट्वा त्वयोन्यवधकाङ्क्षया ।
[G1 चिरयुद्धौ कृतौ द°, G6 °द्धौ दृष्ट्वा च T1 G2.4 च (for तु) G6 om तु G1 2 °कांक्षिणौ]

— c) B (B1 marg) Da D2 तत° (for वच) K3 उवाच वचनं पा° — d) K1 तदा (for इव) T2 G प्रहसन्निव भारत

18 Before 18, D4 (marg sec m) ins अर्जुन उ°, G1 M अर्जुन — a) Ñ3 transp भीम and मा भैर् G1.2 M भीम (for मा भैर्) — b) Some MSS त्वा (for त्वां) — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 रक्षसा (for प्रसु°) Ś1 K2 4 Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 °कर्पिता. (B5 6 °त), K1 °कल्पिता°, D4 °कर्शित, G1 °निर्जिता.

19 a) K0 T1 M8 सहाये, K1 2 4 T2 G (except G4) सहायो G (except G1 5) पार्श्वे (for पार्थ) — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 पातयि°; G1.3 यो वधिष्या° — c) M यमौ च राजा कौंतेयो — d) Ś1 पालयिष्य°

20 K1 S om उवाच Ś1 Da1 भीमसेन (for भीम उ°) — d) T2 G मद्भुजातरम् M आश्रित (for आग°) K0 Da D5 मम याह्वतरे स्थित (Da °तर गत) — After 20, T G (T2 G3 5 6 om lines 1-2) ins

1543* भुजयोरन्तरं प्राप्तो भीमसेनस्य राक्षसः ।
असुक्त्वा पार्थ वीर्येण मृतो मा भूदिति ध्वनि ।
अयमस्मान्न नो हन्याज्जातु वै पार्थ राक्षसः ।
जीवन्त न प्रमोक्ष्यामि मा भैषीर्भरतर्षभ ।

[(L 2) G1.2 असृत्वा — (L 4) T2 G4 हि (for प्र)]

21 Ś1 K1 S om उवाच — After अर्जुन., T G ins.

1544* पूर्वरात्रे प्रबुद्धोऽसि भीम क्रूरेण रक्षसा ।
क्षपा व्युष्टा न चेदानीं समाप्तोऽसि महारणम् ।
[(L 1) G3-5 प्रयु°. — (L 2) T1 G1 समाप्तस्तु; T2 G6 °माप्तोपि, G2 °माप्त तु T1 G1 °रण°; G2 त्वया रण]

— a) B5 वीर; G1 2 भूप (for भीम) — b) T2 G दुष्टचारिणा (for पाप°) — c) K0 Ñ V1 B D T1 गतव्ये न (D5 °व्योपि, T1 °व्यो न), T2 G नातरेण. — d) S (except T1) परतप (for अरिंदम).

22 a) Ñ1 दिशा; D5 यावत्, Arj (comm) Cd पुरः (=अग्रत°), Da (erroneously) Arjp पुरा (as in text) D5 न रज्यते काष्ठा — b) D5 पूर्वसध्या — d) Ś1 चलवति (for प्रब°) K1 इ; K4 M8 5 हि, Ñ V1 B D (except D5) T1 उत (for च) T2 G भवति बलवति च

23 a) K0 भैस्त्व; Ñ2 B1 8 ह्रासीद्, Ñ3 भीत, S (except T1 G1) लीला (G3.5 °ल; G4 °ला) (for क्रीड) — b) Many MSS विभी° — d) Ś1 K भुजाभ्यां साधु योक्त्रय (K4 योधयन्), D5 जानुभ्यां साधु योजय — After 23, T2 G ins

1545* माहात्म्यमात्मनो वेत्थ नराणां हितकाम्यया ।
रक्षो जहि यथा शक्र पुरा वृत्रं महावने ।
[(L 2) T2 G4 महाहवे, G1.2 महासुर]

Thereafter T G read 26-27

24 Ś1 K1 3.4 S om उवाच (K4 M6-8 om the ref) — After 24a, K4 Ñ V1 B D (for D5 see below) T1 ins

1546* भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।
बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ।
ततस्तस्याम्बुदाभस्य

भीम उवाच ।

वृथामांसैर्भृतः पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

यदि वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्यताम् ॥ २६

अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ २८

स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ २९

बाहुभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्त्वा स बलवान्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३०

हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।

अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३१
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३२
नदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।
शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥३३
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३४

C. 1. 6041
B. 1. 154. 56
K. 1. 166. 45

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥ समाप्तं हिडिम्ववधपर्व ॥

°ध्ये तु भंक्त्वा बल°
31 ^{b}) K₂ संतुष्टास्, B₈ प्रहृ° Ñ₈ M₈ तपस्विनः Ko D₅ हृष्टास्ते कुरुनंदना, T₂ G प्रहृष्टास्तत्र पांडवा (G₅ बाधवाः). — After 31^{ab}, T G ins

1551* हिडिम्बा चैव संप्रेक्ष्य निहतं राक्षसं रणे ।
अदृश्याश्चैव ये स्वस्थाः समेता भूतवादिका° ।
पूजयन्ति स्म संहृष्टा साधु साध्विति पाण्डवम् ।
भ्रातरश्चापि संहृष्टा युधिष्ठिरपुरोगमा ।

[(L. 1) T₁ हिडिंबं, T₂ G₃–₆ हिडिंबी G₁ ₂ सा च (for चैव) T₁ वने (for रणे) — (L. 2) T₁ अदृश्यांगाश्च G₃ सिद्धाश्च, G₄ मेघस्था (for ये स्वस्था.) G₁ सर्वे त (for समेता) T₁ भूतचारका, G₁ °देवता, G₃ °वादिन., G₄ सर्पिचारणा G₅ °वादका]
— ^{c}) Ñ₁ पूजयंतो नरव्याघ्रा
32 Ko om. 32^{ab} — ^{a}) T₂ G अथ (for अभि) Ñ₈ महात्मान°; M₈ ₅ यथान्याय M₆–₈ °पूज्याथ तं भीम — ^{b}) Ñ₈ भीमसेनपरा° — ^{cd}) M °रेवाब्रवीद्वाक्यमर्जुनस्तु वृ°.
33 ^{a}) Ñ₁ ₂ V₁ B (except B₆) Dn₁.n₃ D₂ न दूरं; T G₂–₆ M अदूरे G₁ यथा तु तेन गतव्य — ^{b}) G₁ इह (for अहं) N₁ V₁ B (except B₁) D (except D₅) T₁ विभो — ^{d}) Ko ₃ ₄ D₄ ₅ G₃ विंद्याव्
34 ^{a}) G₃ ते तु (for तत) B₈ Da transp तत सर्वे and तथे°. D₂ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे — ^{b}) Ñ₁ ₂ V₁ B₅ Dn D₁ transp सह and मात्रा Ś₁ Ko ₁ परतप (Ko °प), Ñ₁.₃ m V₁ B D (except D₅) T₂ G महारथा ; Ñ₂ महाबला, Ñ₈ नरर्षभा, T₁ महायशा — ^{c}) K₃ ₄ ते नरव्याघ्रा, T₁ M₆–₈ °व्याघ्र

Colophon *Major parvan* T₂ G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś₁ K Ñ₁ ₂ V₁ B D (D₄ *see m*) M₆–₈ Cd हिडिंबवध, to it Ś₁ Ko–₃ Ñ₁ D₅ M₆–₈ add समाप्त — *Adhy name* Ñ₁ ₂ V₁ T G₁ M हिडिंबवध°; G₃ हिडिंबिसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B₁ T₁ 150, Dn₃ 153, D₄m₁ 156, T₂ G₅ ₆ M 101, G₁.₂ 102, G₃ ₄ 100 — *S'loka no* Dn 36, M₈ 35. — *Aggregate s'loka no* Dn₂ 6030.

143

1 Before भीम° (see below), D₄ (marg *sec m*) (M om lines 3, 6) ins.

1552* वैशंपायन° ।
सा ततो न्यपतत्तूर्णं भगिनी तस्य रक्षस° ।
अब्रुवाणा हिडिम्बा तु राक्षसी पाण्डवान्प्रति ।
अभिवाद्य तत कुन्तीं धर्मराज च पाण्डवम् ।
अभिपूज्य च तान्सर्वान्भीमसेनमभापत ।
अह ते दर्शनादेव मन्मथस्य वशं गता । [5]
क्रूरं भ्रातृवचो हित्वा सा त्वामेवानुरुन्धती ।
राक्षसे रौद्रसकाशे तवापश्य विचेष्टितम् ।
अह शुश्रूषुरिच्छेयं तव गात्रं निषेवितुम् ।

[(L. 1) D₄ ततोन्वप°; M₅ ततोन्वगम° — (L 2) G₁ ₃ transp राक्ष° and पाण्डवान्प्र° D₄ पुन° (for प्रति). — (L. 4) D₄ अभिवाद्य, and उवाच ह (for अभा°) — (L 7) D₄ राक्षसी भीमसकाश — (L 8) D₄ तव पादसरोरुहं]
— Ś₁ K₁ भीमसेन ; Ko ₃ B₅ ₆ Dn₃ D₃ भीम उ°, S भीम — ^{b}) Ko Ñ₁ ₂ Da D₂ ₄ T G आस्थाय (for आश्रि°) A few MSS मोहनीं — ^{d}) Ñ₁ त वै, T₁ G₃ तस्व, T₂ G₂ ₄–₆ मा त्व, G₁ मा त्वा; M₅ त्व त Ñ₂ V₁ B D (except D₅) त्वमिम भ्रातृसंवितं Cd cites भ्रातृनिषेवितं.
2 Ś₁ K₁ ₃ S om उवाच — ^{a}) B₅ क्रुद्धोसि; T₁ G₁ भ्राहीमा, G₃ °द्धो हि — ^{b}) Ś₁ Ko ₁.₃ transp भीम and मा स्म K₂ ₄ D₅ M त्वं; T G च (for स्म) — ^{c}) K₁ (corrupt) °ह्यापिदिक; K₃ °ह्यप्य°, K₄ Ñ V₁ B (except B₃) Da Dn D₁.₂ ₄ T₂ G₁.₅.₆ °ह्यस्य°; D₅ M₈ ₅ °साम्य°; T₁ G₁ ₄ °स्तेर°, G₂ °ह्या ह्य°; M₆–₈ °ह्याप्य°. — ^{d}) K₂.₄ Ñ₁.₂ V₁ B (except B₃) D T G₅ गोपाय — After 2, B₅ ins

1553* शरणागतगुप्त्या त्वं धर्मं गोपाय पाण्डव ।,
the posterior half repeating 2^{cd}.

१४३

भीम उवाच ।
स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।
क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ २
वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ६
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा ब्रुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ८
त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ९
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।

पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ११
पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
सर्वमादृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ १३
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।
व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४
पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।
येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।
स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ १६
स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।
भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७

C 1 6058
B 1 155. 17
K. 1 167 33

text — T G ins after 10 Ms (om lines 1-4, 8-9), after 1554* (of v 1. 8^{ab})

1556* अह हि समये लिप्से प्राग्भ्रातुरपवर्जनात् ।
तत सोऽप्यपतद्राग्नौ भीमसेनजिघांसया ।
यथा यथा विक्रमते यथा रमति तिष्ठति ।
तथा तथा समाधाय पाण्डव काममोहिता ।
न यातुधान्यह स्वार्ये न चास्मि रजनीचरी । [5]
ईशा रक्ष सु साध्व्यस्मि राज्ञी सालकटङ्कटी ।
पुत्रेण तव सयुक्ता युवतिर्देववर्णिनी ।
सर्वान्वोऽहमुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ।
अप्रमत्ता प्रमत्तेषु शुश्रूषुरनहंवदा ।

[(L. 1) T1 अह समुपलक्ष्यैव, G4 5 °ह समुपलब्ध्वैव, G6 °ह समुपलप्स्ये प्राक् G6 मद्- (for प्राक्) G2 श्रोतुम् (for भ्रातुर्) G4 6 उपवर्जे° — (L. 3) T1 यथारिमधितिष्ठ°; G1.2 तथारिमधुति°; G3 यथारिमयि ति° — (L. 4) T2 G3-5 समादाय, G6 समाधावत् — (L 5) G1 भद्रे (for स्वार्ये) — (L 6) T2 G4 5 कन्या, G3 तथा, G6 ईशे (for ईशा) T1 रक्ष·स्वसा ह्यस्मि, G6 रक्ष स्वाहमस्मि, M3 रक्ष सुता यास्मि (for रक्ष सु साध्व्यस्मि) G1 2 M3 राज्ञि; G3 राज्ञ T2 G3 6 °कटकटा; G1 °कटकरी — (L. 7) T1 युवती देवरूपिणी — (L. 9) T1 असह, G3 अभव (for अनहं-) T1 G3 6 सदा (for वदा)

11 G1 om 11^{ab}, T G2-6 read it after 1555* (of v. 1 8) — ^{ab}) Ñ3 पथि (for सदा) S (G1 om) ध्यात्वा सर्वं वेत्स्यामि सर्वदा — ^{c}) Ś1 K (except K0) विपिने, Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 2 4 वृजिनात्तु; D5 G3 विजने, T2 G6 वृजिन, M विषमे T2 G3 6 कारयिष्यामि — ^{d}) K3 दुर्गेषि; T G दासीवच् Ś1 °र्षभ, K1 G6 °र्षभं; Ñ3 T2 G3 4 °र्षभा Ñ1 दुर्गेषु भरतर्षभान्, Ñ2 V1 B D (except D5) °षु विषमेषु च

12 ^{a}) G2 वा; G3 च, G5 अपि (for वो) Ñ B Da D2 4 T G Nilp प्रव(Ñ3 T1 G1 °वे)क्ष्यामि; M6-8 हनि° — ^{b}) Ś1 K1 Ñ1 2 V1 D5 शीघ्र Ś1 K1.3 B5 D5 °प्सतां, K4 Ñ1.3 B5m °प्सितां T G2-6 क्षणेन गति(T1 °त)मीप्स(G2 6 °प्सि)ता (T1 °त); G1 M विमान सुकृती(G1 M5 °ता)निव — After 12^{ab}, T G read 8^{cd}, followed by 1555* (of v 1 8) — After 12, D5 reads 8^{cd}, followed by

1557* उवाच सा तदा कुन्ती हिडिम्बा नाम राक्षसीम् ।

13 Before 13, Ś1 ins कुती, K0 D5 कुती उ°, K1 3 4 कुत्युवाच — ^{a}) K1 2 M3 (inf lin as in text) °स्तारणे, T G आपत्स्विस्त°. — ^{b}) K (except K1) Ñ1 3 येन ह; Ñ2 V1 B D T1 तेन वा (D4 केन वा; D5 केन ह), T2 G M केनचित् — ^{c}) B3 धर्मं (for सर्वं) K2 4 D4 T1 G1 2 आहृत्य, K3 V1 B3 Dn G3 4 आवृत्य, T2 G5 आपदि, G6 आपत्सु — ^{d}) Ñ1 2 V1 B3 Dn G1. 2 त धर्मम्, D1 धर्मेनम् (sic) K0 3 D5 °वर्तते, K2 4 Ñ3 °वर्तता, T1 °पश्यत; T2 G4-6 °पश्यता, G1-3 M °पश्यता

14 Before 14, K3 ins हिडबो — ^{a}) Cd धारयते G2 आपद्यो धारयेत्प्राणान् — ^{b}) D5 T G स वै (for धर्मं) — D5 om 14^{cd}

15 K4 om 15, Ś1 K1 Dn1 (hapl) om 15^{ab} — ^{a}) T G3-6 M पुण्यान् B3 धारयीत, T2 °यर्ति, G3 °यत्य, G5 °यति G1 2 पुण्याद्धा(G2 °न्धा)रयति (G2 °ती) प्राणान् — ^{b}) S पुण्य वै (G1 2 हि) प्राणधारण — ^{c}) Ñ1 3 B3 Da S येन येन (T1 G1 M3.6-8 येन केन, G3 येनार्को न) चरे°; Cd as in text — After 15, S ins a passage given in App I (No 87)

16 S1 K1 3 S om उवाच (G3 om the ref) — ^{a}) M3 5 एव (for एतद्) Ñ1 °थातत्व, T °थावृत्त — ^{c}) T1 कर्तव्य D5 च; G5 हि (for तु) Ñ2 V1 B D M सत्ये, T1 धर्मं — ^{d}) K3 T2 G4-6 ब्रूया., G1 2 ब्रूहि — After 16, S ins

1558* नित्य कृताह्निका स्नात्वा कृतशौचा सुरूपिणी ।

78

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ १९
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २०
कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।
संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २१
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २२
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २३
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ।

पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ २४
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ २५
सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ २६
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ २७
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २८
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिंदमम् ॥ २९
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान्बभूवाति स मानुषान् ॥३०
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते । C 1 6076 B 1 155 35 K 1 169 10

— ^{b}) Dn1 तापसायतनेषु (cf. 25^{d}), G1 °मयेषु, G3.6 °युतेषु — B5 om 24^{cd}, G1 reads 24^{cd} after 23^{ab}. — ^{c}) Ñ2 V1 B6 Dn D1 पल्वलेषु; M3 5 निर्झरे° — M8 om. 24^{d}–25^{a} — ^{d}) Ñ2 B1 3 Da तथैवोपवने°

25 K3 om 25, D5 G1 2 4 transp 25^{ab} and 25^{cd}, M8 om 25^{a} (cf. v l 24), T2 G3 5 read 25^{ab} after 23^{ab}. — ^{a}) Ñ1 च तथा, Ñ3 G5 M (M8 om) रम्ये° (for पुण्ये°) — Ś1 K1 2 4 transp 20^{b} and 25^{b} — ^{b}) Ñ1 पर्वतानां च सानुषु; D5 मानसेषु सरःसु च (=26^{b}), T2 G2.3 6 तापसायतनेषु च (=25^{d}) T1 om 25^{cd} — ^{c}) K0 °नां च भवनं — ^{d}) K0 पन्नगाना वनेषु च, Ñ3 देवतायतनेषु च (=20^{b}), T2 G कुलपर्वतसानुषु

26 D5 reads 26^{ab} after 23 — ^{a}) Ñ1 S °वृक्षेषु, V1 Dn D1.5 °रम्येषु — ^{b}) T G वनेषु (for सर सु) D2 सर स्वमलवारिषु, M सागरावृतभूमिषु — ^{d})=21^{d}. — After 26, D5 S ins a passage given in App I (No 89), which is followed by 1 144. 7–10, 11^{cd}–17, 19–20 (with v l and some additions noted below) and a colophon in lieu of the colophon at the end of the present adhy which S om — After the colophon, D5 S (except G3) ins

1565* वैशंपायन ।
गते भगवति व्यासे पाण्डवा विगतज्वरा ।
ऊषुस्तत्र च षण्मासान्वटवृक्षे यथासुखम् ।
शाकमूलफलाहारास्तप कुर्वन्ति पाण्डवा ।
अनुज्ञाता महाराज तत कमलपालिका ।

27 D2 om 27–28 — In S, 27^{ab} is repeated (cf. App I, No 89) — ^{a}) D5 T2 G M सदा (G3 6 तदा) (for तथा) — After 27^{ab}, D5 T G (G3 om line 5) ins

1566* दिव्याभरणवस्त्राङ्गी दिव्यस्रगनुलेपना ।
एव आदृत्स्स मासान्हिडिम्बावासयद्वने ।
पाण्डवान्भीमसेनार्थं राक्षसी कामरूपिणी ।
सुख स विहरन्भीमस्तत्काल पर्यणामयत् ।
ततोऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी । [5]
अतृप्ता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ।
[(L 1) G1 °वस्त्रा हि, G3 °वस्त्राणि T1 दिव्यगंधानु° — (L 4) T2 सविह°, G2 5 सुविह°. — (L. 6) T1 G3 °सो वन गता]

— ^{d}) K0 2 Ñ3 D5 T2 G (except G1 2) M (except M5) °बलात् — See further a special note at the end of adhy 145

28 D2 om 28 (cf. v l. 27) — ^{b}) K4 G4 महाबल, M5 भयावह (for विभी°) — ^{c}) V1 B D (except D5, D2 om) भीमनाद, T1 °सेनं T1 विरूपाक्ष, G2 सुताम्राक्ष. — ^{d}) K0 B1.6 Da D4 M महारव, Ñ3 T2 G °रथ, T1 °सुर — After 28, K0 reads 30^{c}–31^{b}.

29 K1 (hapl.) om. 29^{a}–30^{b} — ^{a}) K0 °महोदर (for महे°) — ^{b}) K4 M5–8 °बल, T G M8 °जव (for °भुजम्) — ^{c}) T G °काय, M8 °बल (for °जव) S (except M5) °काल (for °काय) — ^{d}) K4 भीमरूपम्, T1 महानाद, G2 M °काय (M5 °काल), G6 °पाद K0 महोदय; S महाभुज (for अरिंदमम्) — Ñ3 B D ins after 29 K4, after 30^{ab}

1567* दीर्घघोण महोरस्क विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ।
[D2 4 दीर्घघ्राण K4 D1 2 °पिंडक]

30 K1 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{b}) S अरिंदम (for महा°) — After 30^{ab}, K4 ins 1567* — G6 om 30^{cd}, K0 reads it after 28 — ^{c}) Ś1 K0 2 Ñ2 V1 B3 Dn D1 5 G1 4 °तीत्यान्यान्, K1 °तीता°, K4 °तीत्य° K3 महारथानतीत्यान्यान् — ^{d}) Ś1 K1 यो बभूवाति, K0 2–4 B1 3m M °वाति च, Ñ V1 B3 5 6 D °वातीव Ñ2 V1 B D राक्षसान् (for मानु°)

31 For K0, cf. v l. 28 — ^{a}) M3 5–7 बाल्येपि K3 यो बल, T G विक्रम (for यौवन) M8 बाल्ये वीर्यं बल प्रा° — ^{b}) M विशेषत (for विशा पते) — ^{c}) Ñ3 (m as in text) सर्वांगेषु G3 वरो (for पर). — ^{d}) G1–3

[illegible] परं वीरं प्रकाममभवत्तदा ॥ ३१
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ३२
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३३
घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३४
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ३५
संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।

हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३६
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ३७
स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।
ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १
मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २
जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३
क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४
ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः । C. 1 6087 B. 1 156 5 K. 1 170 3

पूजितास्तेन वन्येन तमामन्त्र्य महामुनिम् ।
[(L 1) T1 G1 2 ते (for तु) — (L 2) M3 5 वाक्येन M आमन्त्र्य च (for तमा°) M5 महाव्रतं]
37 S reads 37–38 after 1569* (of v l 35) — After 37ª, G1 2 4 ins
1572* भवत्स्मरणमात्रत ।
महत्कृच्छ्रे वने दुर्गे
— ᵉ) Ś1 K0 3 D5 T G M3 5 राक्षस (as in text), the rest रक्षसां — ᵈ) Ñ3 ह, G2 स (for च) K1 गतिं (for दिश)
38 ª) B5 G1 दृष्टो Ś1 T G भगवता — ᵇ) M महाबल — ᵉ) K2 G1 °वीरस्य, Cd as in text — ᵈ) Ñ2 V1 B D प्रतियोद्धा महारथ (D5 °स्मन) Cd cites विनाशाय (as in text)

Colophon om in S (of v l 26 above) — *Sub-parvan* K0 हैडयं, Ñ V1 हिडिंबवध, to it K0 Ñ1 3 add समास — *Adhy name* Ś1 K1–4 Ñ1 2 V1 B D घटोत्कचोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) B1 151, Dn3 154, D4m 157 — *S'loka no* Dn1 42, Dn2 45, Dn3 46

144

1 Ś1 K1. 3 D2 om उवाच, S om the ref — The sequence in S is 3, 5, 1575*, 1–2, 4, 1574*, 6 etc (but of v l 7 also) — ª) V1 Dn D2 4 S गत्वा (for वीरा) Ñ2 D5 ते वने व्यचरन्वी°, D1 ते च सर्वे वने गत्वा — ᵇ) Ś1 K1 ततो; Cd घ्नन्तो (as in text) — ᶜ) K2 पराक्रम्य, T G अति°. T1 महाराज (for ययू राजन्) — ᵈ) K4 महाबला. — K2 (hapl) om from महारथा° upto प्रेक्षमाणा° (in 2ᵃ).

2 K3 om up to °माणाः (of. v l 1) — ᵇ) T2 G3–6 °काना वनानि च, G1. 2 °कान्यवनांस्तथा — ᵈ) A few MSS प्रेक्ष्य°.

3 For sequence in S of v l. 1 — ª) K2–4 D5 जटा, D1 M6–8 जटा — ᶜ) T G transp सह and कुन्त्या

4 For S, of v l 1 — ᵇ) Ñ1 3 G2 रममाणा — After 4ᵃᵇ, G1 ins
1573* नित्यकर्म प्रकुर्वन्तो वन्यमूलफलाशना ।
— ᵉ) T G3 4. 6 छन्नेन, G2 5 शनैश्च, Cd as in text K (except K3) D5 वर्तंतस् (D5 °ते) — ᵈ) S (except T1 G3 8) °ग्मु पृथया सह — After 4, S ins
1574* पथि द्वैपायनं सर्वे ददृशुः स्वं पितामहम् ।
5 For S, of v l 1 — ª) K (except K1) ब्राह्म्यं, D2 T1 M5 ब्रह्म; Cd as in text. Ñ1 अधीयतो — ᵇ) T1 तपश्चरणतत्परा — ᶜᵈ) Ñ2 धर्मज्ञ; V1 Dn सर्वज्ञा, M (except M5) धर्मांश्च B5 transp धर्मज्ञा and ददृशु T1 न्यायज्ञानां; T2 G4 धर्मज्ञानां, G1. 2 न्यायज्ञान, G3 न्यायशास्त्र, G5 6 धर्मज्ञान, M न्यायज्ञान (for ददृशुस्ते) S च पाण्डवा (for पिता°) — After 5, S ins
1575* शालिहोत्रप्रसादेन लब्ध्वा प्रीतिमवाप्य च ।
[T2 G1–6 प्रीतिमनुत्तम]
6 D5 om 6 — ᵃᵇᶜ) S अभिप्रणम्य शिरसा पाराशर्य मुपेत्य च । ते पादौ जगृहुस्तस्य — S transp सह and मात्रा in 6ᵈ, and, after 6, ins

[illegible]र्थं च धर्मेण ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६

व्यास उवाच ।

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७
तद्विदित्वास्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८
समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।
दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ९
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ १०
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ १२
जीव पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३
धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ १४
पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व एव महारथाः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ १५
यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६
अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७
एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अब्रवीत्पार्थिवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १८
इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १९
स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ २० C. 1 6102 B. 1 156. 19 K. 1 170 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

कुर्याश्च केवलं धर्मं दुष्कृतं च तथा नरः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके न कर्ता नास्ति शोभने ।
अवश्य लभते कर्ता फलं वै पुण्यपापयोः ।
दुष्कृतस्य फलेनैव प्राप्तं व्यसनमुत्तमम् ।
तस्मान्माधवि मानार्हे मा च शोके मनः कृथाः । [5]

[M om व्यास· — (L 1) M8.5 केवलं कुरुते धर्मं, M6–8 केवलं धर्मं कुरुते M न (for च) T1 G8 तदा न°; G6 नराधम — (L 2) G1 सततं (for सुकृ°) — (L 3) M कृती (for कर्ता) — (L 5) G8 मा शुच, M8 5 मानवि] — Thereafter S reads 18^{ab}

13 For D5 S cf. v 1 7 — M8 5–7 om 13–17 — Before 13, Ś1 K1 ins व्यास ; K0 2–4 Ñ2 3 V1 B (except B3) D (except D5) व्यास उ°. — ^{a}) V1 Dn D2 जीवत्· Ś1 K1.2 4 वत्से, K3 D5 S (M8.5–7 om) पुत्रे — ^{b}) K3 4 Ñ V1 B D (except D1 5) G1.2 M8 धर्मनित्यो — Ñ1 2 V1 B D (except Da2 D5) transp 13^{cd} and 14^{ab}

14 For D5 S (M8 5–7 om) cf. v 1. 7 — ^{ab}) Ñ2 V1 B D (except D5) transp जित्वा and पृथिवीं, and (for 14^{b}) read महात्मा पुरुषर्षभ — After 14^{ab}, Ñ2 V1 B Da Dn D1 2.4 ins

1583* पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् ।,

while D5 T2 G (except G1 2) ins

1584* स्थापयित्वा वशे सर्वां सपर्वतवनां शुभाम् ।

— ^{d}) D5 T1 M8 असंशय Ś1 K1 N1 3 भोक्ष्यतेयमसंशय (Ñ1 °य), K0 2–4 Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 °ते नात्र (K3 °स्रेष न) संशय

15 For D5 S (M8 5–7 om) cf. v 1 7 — ^{a}) G5 कुन्त्या. (for पुत्रा); cf. 1 145 2^{b}. — ^{b}) K0 2 4 Ñ B D2 M8 महाबला D5 T G पञ्चैते पुरुषोत्तमा — ^{c}) K4 D1 स्वे (for स्व) — ^{d}) K0 2 4 Ñ V1 B D T2 G4 5 सदा

16 For D5 S (M8 5–7 om) cf. v 1. 7. — ^{a}) K1 यक्ष्यते, K4 जेष्यति Ñ1 च महाभागा — ^{b}) Ñ3 V1 B5 6 D (except D2.5) निर्जित्य — ^{d}) Ñ2 B1 3 बहुभिश्च. Ñ3 B Da D3 4 चाप्तदक्षि°.

17 For D5 S (M8 5–7 om) cf. v 1 7 — ^{a}) Ñ1 2 °द्वर्गान्; G4 5 °द्वर्गं — ^{b}) Ñ1 बले° (for धने°) G3.6 बले° (for सुखे°) Ñ2 3 V1 B D (except D5) भोगैश्वर्य सुखे° — ^{d}) Ś1 K Ñ V1 Da Dn1.n2 D1.2 इमे (K3 इदं, Ñ1 3 इमं). D5 T G M8 आहरिष्यति (for इह भो°) — After 17, Ś1 ins (an additional) colophon — D5 T G (G3 om lines 2–3) M8 ins after 17 M8 5–7, after 1580* (of v 1 10)

1585* रूपा कमलपत्राक्षी नाम्ना कमलपालिका ।
वशवर्तिनी तु भीमस्य पुत्रमेषा जनिष्यति ।
तेन पुत्रेण कृच्छ्रेषु भविष्यथ च तारिता ।

which in S is followed by 19–20 (partly om in some MSS, see below)

18 S (which om 18^{cd}) read 18^{ab} after 1582* (of v 1 12) — Before 18, S1 K1 3 D2 ins वैश°; K0 2 4 Ñ2 3 (marg *sec m*) B D (except D5) वैश° उ° — After 18^{ab}, G1.2 M read 20^{cd}, repeating it in its proper place — D5 S om 18^{cd} — ^{c}) K0 2 Ñ1 2 °श्रेष्ठान्, K3 पाण्डव ज्येष्ठ, Ñ3 V1 B (except B5) D (D5 om) पाण्डवश्रे°

19 S (G3 M8 5–7 om.) reads 19 after 1585* (of v 1 17) — Before 19, K3 ins श्रीव्यास — ^{a}) Ś1 K1 2.4 Ñ V1 B (except B5) Dn D5 T G (G3 om) M8 इह मास (*or* मा स) प्र° — ^{c}) Ś1 K1 °काल K0 B Da2 D1 2 4 °स्त्वैव — ^{d}) S1 K1 वत्स्य°, Ñ3 V1 B Da Dn D3 4 लप्स्य°; D1 लिप्ससे, T2 G2 4 5 °ध्वे. Ś1 K0 1 Ñ1 G2 M8 वै परा (for परमां) K4 लप्स्यथैव दुरासद

१४५

जनमेजय उवाच।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः।
अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः॥ १

वैशंपायन उवाच।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः।
ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने॥ २
रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च।
पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च॥ ३
चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते।
बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः॥ ४

निवेदयन्ति स च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तया विभक्तान्भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥ ५
अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७

C 1. 6109
B 1. 157 7
K. 1 171 17

जटिला ब्रह्मचारिण = (var.) line 2 of 1586*. — After 4ab, S (except G1.2) ins

1586* युधिष्ठिरं च कुन्तीं च चिन्तयन्त उपासते ।
भैक्षं चरन्तस्तु सदा जटिला ब्रह्मचारिण ।

[(L 1) M6-8 इवासते — (L 2) T G6 M तदा (for सदा)]

— c) M3 5 स्वैर्गुणैः (for बभूवु) T G4-6 ते, G3 तु (for च) — d) K1 B1 6 D2 G6 स्वगुणै°; T1 G2 3 गुणैः. सु- (G3 स-), G1 गुणैर्वै; M3 5 बभूवु K3 अतिवल्लभा.. — After 4, S (T2 om. lines 6–7) ins

1587* नागरा ।
दर्शनीया द्विजा शुद्धा देवगर्भोपमा शुभा ।
भैक्षार्हा न च राज्यार्हा सुकुमारास्तपस्विन ।
सर्वलक्षणसपन्ना भैक्षं नार्हन्ति नित्यश ।
कार्यार्थिनश्चरन्तीति तर्कयन्त इति ब्रुवन् ।
बन्धूनामागमाश्चित्यमुपचिन्त्य तु नागरा । [5]
भोजनानि च पूर्णानि भक्ष्यभोज्यैरकारयन् ।
मौनव्रतेन सयुक्ता भैक्षं गृह्णन्ति पाण्डवा. ।
माता चिरगतान्दृष्ट्वा शोचन्तीति च पाण्डवा ।
त्वरमाणा निवर्तन्ते मातृगौरवयन्त्रिता. ।

[(L 1) G2 प्रिया शुद्धा महात्मानो (for the prior half) — (L. 2) G2 (prior half corrupt) चरति द्विजवेश्मसु (for posterior half) — After line 2, G2 4 ins

1588* नैते यथार्थतो विप्रा सुकुमारास्तपस्विन ।
चरन्ति भूमौ प्रच्छन्ना कस्माच्चित्कारणादिह ।

— (L 3) G1.2 वेपत (for नित्यश) — (L 4) G1.2 तर्कयत सुरा इति — (L 5) G2 साधूनामागमाश्चित्यं मुदितास्ते तु नागरा — (L 6) T1 G6 M भाजनानि — (L. 8) G1 2.4 शोचती पांडवान्प्रति; M शोचतीति च पार्थिव — After line 8, T1 G2 4–6 ins

1589* दु खाश्रुपूर्णनयना लिखन्त्यास्ते महीतलम् ।
भिक्षित्वा द्विजगेहेषु चिन्तयन्तश्च मातरम् ।

— (L 9) M पांडवा दु खिता भृश (for posterior half)]

5 a) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 G3 M5 तदा, T2 G4-6 M3.6-8 सदा (for च ते) G1 2 मात्रे निवेदयति सा. — b) Some MSS भैक्ष्यं K0 Ñ1 D5 कुत्या भिक्षां, K1 भक्ष्यं कुत्या; Ñ2 3 V1 Da Dn D1 4 कुंत्या भैक्ष; B कुत्यां भैक्ष; D2 T1 G1-3 कुत्यै भै(D2 भ)क्ष्य, T2 G4-6 M भैक्ष कुंत्यै B5 तया निशि, D2 4 (before corr) M तदा निशि, T G3-6 च ते निशि, G1.2 दिवानिशं — After 5ab, G2 ins

1590* सर्वसपूर्णभैक्षान्नं मात्रा दत्त पृथक्पृथक् ।

— cd) Ñ1 B5 तदा, G4 तथा (for तया). K2 ते भागान्; K4 ते भाग, T2 G4 5 भैक्षाश्च; G6 M भिक्षाशान् (for भागांस्ते) Ś1 K1 3 G3 तया विभक्तभागांश्च (G3 °स्ते). G1 2 विभज्य भुंजतेष्टं ते यथाभागं पृ°.

6 ab) G3 आदौ (for अर्धं) T1 G3 स्म (for ते), and पंच (for वीरा.) G1 2 युधिष्ठिरार्जुनौ कुंती यमावर्धं च भुंजते — cd) Ś1 K1 G3 भक्षस्य सर्वस्य, K3 Ñ2 V1 B1 6 Dn1 n2 D1 G1.2 6 M6-8 सर्वस्य भैक्षस्य; T2 G4 5 अन्नस्य सततं. G4 भुक्ते भीमो (by transp) T2 G4-6 महाभुज K0 अर्धं तु भीमसेनश्च एक एव महा°. — After 6, S (T2 G5.6 om line 1) ins

1591* न चाशितोऽसौ भवति कल्याणाघस्मृतः पुरा ।
स वैवर्ण्यं च कार्श्यं च जगामातृप्तिकारितम् ।

[(L. 1) T1 न चापि तृप्तिर्, G1 न चाशितस्य; G2 °तं च, G3 4 °तोक्षि — After line 1, M6-8 ins 1593* (cf. v. 1 7). — After line 2, G2 4 ins

1592* आज्यबिन्दुर्यथा वह्नौ महति ज्वलिते यथा ।
तथार्धभागं भीमस्य भिक्षान्नस्य नृपोत्तम ।]

7 D2 om 7 — a) K0 4 M वसता तेषां (by transp.), K1 तेषा भवतां D5 तथा तेषा तु वसतां, T G तथैव वसतां तत्र (T G5 6 तेषां) — b) K3 नगरेषु, Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 तस्मिन्राष्ट्रे, Ñ3 तत्र राष्ट्रे; T G (except G4 5) तेषां (T2 G6 ततो) राजन् — Dn1 om. 7c–8d — d) Ś1 K1 2 D5 वै; K0 च; Ñ3 हि (for ऽथ) K4 कालो भरतसत्तम — T2 G ins. after 7 M6-8, after line 1 of 1591*

1593* भीमोऽपि क्रीडयित्वा तु मिथो ब्राह्मणबन्धुषु ।
कुम्भकारेण सबन्धं लेभे पात्रं बृहत्तदा ।
स ददाति महत्पात्रं भीमाय प्रहसन्निव ।
तस्माद्भुतं कर्म कृत्वा महन्मृद्भारमाददे ।
तस्य भार शतगुण कुम्भकारमतोषयत् । [5]
चक्रे चक्रे च मृद्भाण्डान्सतत भैक्षमाहरन् ।
तदादाय गत दृष्ट्वा हसन्ति प्रहसन्ति च ।
भक्ष्यभोज्यानि विविधान्यादाय प्रक्षिपन्ति च ।
एवमेष सदा भुक्त्वा मात्रे वदति वै रह ।

79

ततः कदाचिद्भैक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
रोरूयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ १०
मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११
वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ १३
एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ १४
तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ १५

भीम उवाच ।

ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।

विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ १७
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ १९
ब्राह्मण उवाच ।
धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २०
जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ २१
एकात्मापि हि धर्मार्थौ कामं च न निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ २२
आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।
अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३
अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५
यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।

C. 1. 6123
B. 1. 157. 03
K. 1. 171. 43

---

18 ^{a}) B8 D1 अभ्यतरं, T G1.2.4-6 M अतर्गृहं K8 आर्तो गृहं तस्य ततो; G3 अंतर्नेविगतास्तस्य — ^{c}) Ś1 K2.4 D4 कुती सहसा, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4 M3 (by transp.) त्वरिता कुती. — ^{d}) G5 M6-8 सौरभिः; Cd as in text.

19 ^{a}) G1-3 भीत त (for ततस्तं) — ^{c}) K3 T1 G1.2 M7 सततं, G3.5 वसत (for सहि°) — ^{d}) K2 विवृतानन, K3 विगतप्रभं, Ñ1.3 B5 विगता°, Ñ2 V1 B6 Dn D1 अवनता°, T2 G4-6 M विनता°; Cd as in text.

20 K1.3 S (except M3) om उवाच — ^{a}) M5 लोल (for लोके) — ^{b}) Ś1 K4 नन्वसारम्, Ko साल्प°; K1.3 Ñ3 V1 Dn D1.2-5 गत°, K2 स्वल्प°; Ñ1 G1.2 नर°; B3 m द्वंद्व°, B5 न च सारम् (m as in text), D4 नष्ट°, G3 नांत°, M6-8 न तु सारम्, Cd (corrupt) लहसारम्(?) — ^{d}) G5 M6-8 प्रियम् (for भृशम्) D2 G4-6 M5 °भावि च

21 ^{ab}) Ś1 K1 D2 जीवित (both times) — ^{d}) Ko V1 Dn D1.2.5 दु खानाम्; Cd द्वन्द्वानाम् (as in text) Da Dn3 D2 G (except G4.6) ध्रुवं

22 ^{a}) Ñ2 V1 B1 m 3.5.6 D (except D5) आत्मा ह्येको हि; B1 एकात्मा चैव, T G एकात्मना हि (G3 च); M एकात्मा यो (M6-8 या) हि K1.2.4 धर्मार्थो (K2 °र्थां); G3 धर्मादौ, G4 कामार्थौ Cd cites (as in text) एकात्मा (=एकाकी) — ^{b}) T2 G5.6 काम ; G4 धर्म° (for कामं). Ś1 K1.3 यश्च, K2 V1 Dn D1.2 चैव; B3 T1 M5 च स; B5 Da D4 न च (for च न) Ñ3 निवेश्यते; T2 G4-6 निषेव्यते. — ^{c}) Ko विप्रयोगोस्य, K3 °योगश्च, K3 °योगेस्य; K4 °योगैश्च, Dn3 D1.4 T2 G3.5.6 °योगेपि; D5 °युक्तस्य, T1 °योगो हि — ^{d}) Ko 3.4 भवेत्, Ñ2 G1.2 महत् (for मतम्) Ñ1.3 परमसमतं, Dn परमनतकं, D1.2 परमिक मत

23 ^{a}) M3 केचिद्प्राहु (for आहु केचित्) — ^{c}) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2 तु (for च) S (M3 *inf lin*) नरकं (M3 orig 5 परम) Ś1 अनर्थप्राप्तौ नरकः; D2 अप्राप्तौ तस्य नरक Ko (hapl) om. from च नरक up to °प्राप्तौ (in 24^{b}) — ^{d}) Ñ2 कृच्छ्रम्, T2 G4-6 M6-8 कृत्स्नम् T1 G1-3 कृत्स्नमेवोपलभ्यते, M3.5 दुःख(M3 *inf lin.* कृत्स्न)मे° वोपपाद्यते

24 Ko om up to प्राप्तौ (of v 1 23). — ^{c}) K3 M5 महदु ख — ^{d}) M विप्रयोगो महत्तर (M3 °त्तम ; *inf lin* °त्तर.) — After 24, D5 (om lines 3-4) T G ins

1596* यावन्तो यस्य संयोगा द्रव्यैरिष्टैर्भवन्त्युत ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कव ।
तदिद जीवित प्राप्य स्वल्पकाल महाभयम् ।
त्यागोऽप्यय महान्प्राप्तो भार्यया सहितेन च ।

[(L. 4) G2.6 त्वया तु मम न श्रुत (for posterior half)]

25 ^{b}) Ś1 G3 °यमापदि; B1.3 मुच्ये महापद°, B5 Dn3 D4 T1 G6 °यमापदं — ^{d}) B1.3 Da M3.6.8 प्रद्रवेयम्; Cd (by corr) as in text

26 ^{a}) Ko D5 कथित, T2 G5 यदुक्त; G1.2 विदितं; G3 यदिद; G4 उदित; G6 अधीतं (for यतित) K1 च; K3 S हि (for वै) — ^{b}) T2 G4.5 स्वार्थे नो, G6 न स्वार्थे (for यथा त्व) Ñ1 वेत्सि Ñ2 V1 B D (except D5) वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा. — ^{c}) K1 तथा, K2 यत्र, Cd यत (as in text) Ñ1.2 V1 B5.6 D (except D5) क्षेमं यत (by transp.). K3 तत्र, T1 मया, G3 तथा, Cd ततः (as

C. 1. 6128 B. 1. 157. 26 K. 1. 171. 43

यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धास्मि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ २७
स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत् ॥ ३०
सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१
मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ।
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ॥ ३३
कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ३४

---

in text) — d) B6 च (for तु) K2 मम तु (by transp) G3.6 त्वया तु न मन कृत, M त्वया च न च (M8.6 तु) तच्छ्रुत

27 a) Ś1 K0.2.4 Ñ3 सह, Ñ1.2 सा हि (for इह) K1 सह जातास्मि पित्रा वै — b) K1 चेति, Ñ1 B Dn D1.2.4 चापि; S माता (for चेह) K1 M6-8 ममेति K0.1.3 Ñ2 V1 B D वै, Ñ1 ह, Ñ3 वा (for च)

28 a) K1 सर्वं°; G3 भाग्य° (for स्वर्ग°) K1 Ñ1.2 V1 B6 Da1 Dn D5 M8 अपि; T G M6-8 च (for हि) — b) Ś1 माता चैव; K0 यथा माता, B3 तथा मम (for तथा माता) Ś1 K1 चिरंतना, K0.2.3 D5 T1 G3 चिरात्तव; G1.2 मृतापि च — c) Ñ2 बांधवा सुहृदश्चापि — d) Ś1 K1 T1 M तत्र (M8 °त्रा) वासो न कारि(T1 कामि-; M6-8 काङ्क्षि)तः. — After 28, T G ins.

1597* न भोजन विरुद्ध स्याश्च स्त्री देशो नियन्धनम् ।
सुदूरमपि कार्यार्थे व्रजेत्स्कन्दहंसवत् ।
[(L. 2) G4.5 व्रजेध्याज्ञस्तु हंसवत्]

29 a) G3 शोकस्ते G4 बद्धकामाया — cd) G2.4 om 29^{cd} M8 मद्वृत्तो (for संप्राप्तो) K0 D5 शोकपरो, K1 Ñ3 शोककरो; G3 M6-8 दु स्सरो T2 G5.6 सेयमापदनुप्राप्ता भुङ्क्ष्व ब्राह्मणि तत्फलं G5 reads 29^{cd} as in text also after 1599* — T2 G5 ins after 29 G2.4, after 29^{ab}

1598* उपस्थित तु कल्याणि यथेष्टमनुभूयताम् ।
— T2 G4.5 cont

1599* ब्राह्मणी ।
मामेव प्रेषय त्वं तु बकाय करमद्य वै ।

Thereafter G5 reads 29^{cd} as in text — G2 (om the ref) ins after 1598* G4, after 1599*

1600* द्विज ।
त्यागोऽय मम संप्राप्तो मम वा मे सुतस्य वा ।
तव वा तव पुण्याश्च अत्र वासस्य तत्फलम् ।
न शृणोषि वचो मह्य तत्फलं भुङ्क्ष्व भामिनि ।
अथवाहं न शक्ष्यामि स्वयं मर्तुं सुत मम ।
एव त्यक्तु न शक्नोमि भवतीं न सुतामपि ।

30 a) K1 स विनाशोय, T1 G3 M म(T1 त)द्विनाशाय G2.4 अथ मद्रक्षणार्थे वा — b) Ś1 K4 B Da शक्यामि; D6 वक्ष्यामि Ś1 K2 Ñ3 Da Dn3 G3.6 M किंचन; G3 कश्चन — c) M6 अह बाला

31 ab) Ñ1 °चरीं त्व च. D2 इत्य सहचरीं K0 D5 नित्य दांतां (by transp.) D4 पितृमातृसमा T2 G5.6 तथा मातृ° सदा T1 G1-4 स्व(T1 G3 स)धर्मचारिणीं त्वां च (G3 दत्तां) पुनर् (T1 G3 तथा) मातृ(G3 °त्रा)समा तथा (G3 °दा) M सहधर्मचरीं नारीं दाता मातृसमां सदा — c) S सखीं च (G6 हि) (for सखाय) — d) Ñ1 परिमितां; D4 पारमिकां; G3.6 परमकां K D5 S (except G2.4 M8) रतिं; Ñ1 रति ; Ñ3 स्थितिं (for गतिं)

32 a) N (except Ś1) M5 पित्रा मात्रा (by transp) K0.4 D5 तु (for च) Ñ1 विहिता, G6 M6-8 रहितां; M8 निहितां — b) Ñ1 °भागिनी G3 सा गार्हस्थ्यस्य भागिनीं; G6 सदा दाक्षिण्यभागिनीं — d) M परिगृह्य च

33 a) Ś1 K1 G5 M5 रूपसंपन्नाम्, Ñ1 सत्व° G4 गृहमेधा प्रियां भार्यां — b) Ñ2.3 V1 B6 Dn D1 अपि; T1 इमां; G6 अथ (for मम) — c) Ś1 K0-2 Ñ3 D2.3 G3.4 M (except M7) ताम् (for त्वाम्) — d) G4 सुवृत्तामुपकारिणीं; M5 साध्वीं दमपरायणां — e) Ś1 K1 B1.3 Da D2 शक्यामि; G1.2 शक्नोमि — f) G1.2 परमनुव्रतां. — After 33, M (om lines 1-2) ins 1602* (cf. v 1 34).

34 M transp 34^{ab} and 34^{cd} — a) G3 कुतो युवां — b) N (except Ś1 K1) T1 G1-5 सुत; T2 कथ; G6 पुत्र Ś1 B3 शक्याम्यहं. — G6 om 34^{cd} — c) K (except

भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजाँल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३५
मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यावुभौ मतौ ॥ ३६
यस्मिँल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३७

आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्ये प्रेतवशं गतः ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ३८
एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ३९
स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिक्कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ।
सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ४० C. 1. 6142 B. 1. 157. 41 K. 1. 171. 66

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

K1) Ñ3 B D T2 G3.5 बालम् G1 2 4 अप्राप्तयौवनं बालं — [d]) D5 T1 अज्ञात°; G3 विजात°. — After 34, K3.4 D5 ins.

1601* सुता चैनां न शक्ष्यामि परित्यक्तुं कथंचन ।

— T G (except G5) ins. after 34 M (om. lines 1–2), after 33

1602* प्रार्थयेऽहं परां प्रीतिं यस्मिन्स्वर्गफलानि च ।
दयितं मे कथं बालमहं त्यक्तुमिहोत्सहे ।
यस्य जातस्य पितरो मुख दृष्ट्वा दिव गताः ।
पितॄणामृणनिर्मुक्तो यस्य जातस्य तेजसा ।
तमह ज्येष्ठपुत्रं मे कुलनिस्तारक भुवि । [5]
मम पिण्डोदकनिधिं कथ त्यक्ष्यामि पुत्रकम् ।

[(L 1) G2 परां प्राहिं — (L 2) G3 दैवतं त कथं बालं — (L. 4) G1.4 अहं मुक्त° पितृऋणाद्, G2 अह मुक्तोस्मि पितॄणां — (L. 6) T1 कथं द्रक्ष्यामि]

— After 1602*, T G2 4.5 ins

1603* कुत एव परित्यक्तु पुत्रीं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।

[T1 G2 सुत शक्ष्याम्यह स्वक (for posterior half)]

35 [a]) Ñ1 B3 निक्षिप्त — [b]) D5 G3 महात्मन ; T1 स्वयम्भुवा — [c]) Ñ2 V1 B D (except D5) यया; G3 यत्र, M अस्यां — [d]) Ñ1 पितृभि समं. — [e]) T1 G1.2 4 5 उत्पादिता बालां

36 [b]) T1 G1–3 पितुर्जना — [c]) K2 इति वाप्यन्ये; Ñ1.3 नेति तु मनो, Ñ2 V1 B D (except D5) केचिदपरे; T1 G1–4 मातुरित्यन्ये, T2 G5.6 M अपरे केचिन् (for नैव तु पुन) — [d]) K0 2 D5 मतावुभौ (by transp), Ñ2 उभौ तु तौ; V1 B Da Dn D1.2 4 उभौ स्मृतौ, T1 G3 इमौ मतौ, G1 2 इमौ सुतौ.

37 [a]) Ś1 K1 अस्मिन्, K0 3.4 Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्यां, D4 अस्यां (for यस्मिन्) K3 प्रसूयते T1 G3 यस्या. कामप्रसूतिश्च, T2 G4–6 M यस्या लोके प्रतिष्ठा च, G1 2 यस्या काम प्रसुप्तं च — [b]) T1 G1–3 प्रीतिर्, T2 G4–6 चर, M रतिर् (for स्थिता) — [c]) S (except M3 5) कथ (for अहं) — [d]) T1 G1–3 अहमुत्स्रष्टुमु°; T2 G4–6 M6–8 उत्स्रष्टुमहमु°; M5 उत्स्रष्टुं कथमु°. — After 37, T G (G4 6 om. lines 1–2) ins

1604* मेधाविनीमदोषां च शुश्रूषुमनहंकृताम् ।
तामिमां मे सुतां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ।
काङ्क्षमाणां रतिं चैव सुखानि च बहून्यपि ।
उत्पादयन्त्यपत्यानि धर्मकामार्थहेतवे ।

38 [b]) T2 G4–6 तप्स्यां K4 प्रेतगतिं K1 G4 5 गता°; T2 मयि Ñ2 V1 B D (except D5) तप्स्यामि परलोकगः; T1 G1–3 M गते प्रेतवश मयि — After 38[ab], D4 marg sec m ins

1605* स्वयं च न परित्यक्तु शक्तोस्म्येतानह यथा ।

— [c]) D5 त्यक्तं ह्येतन्, T1 त्यक्त्वा ह्येव S सर्वे (for व्यक्तं) — [d]) Ś1 K1 M6–8 न हि; Ñ1 ते न, G1–3 नैव (for नेह). Ś1 शक्यंति

39 [a]) M om. च — G6 M om 39[cd]. — [c]) K0 4 D5 चापि, K3 चैव, G3 चेह (for चेमे).

40 [a]) K0 N1 सुकृच्छ्राम् (Ñ1 °च्छ्रम्); K2 4 Ñ3 T G1.2 4–6 M स कृच्छ्रम् (T1 सत्कृच्छ्रम्) G3 न कृच्छ्रवशमापन्नो — [b]) G3 स (for न). M तद्वि(M5 °स्व)मोक्षणे — [f]) Ñ1 2 V1 B Dn D1 4 5 च, T1 G1–3 M3 5 हि (for तु) K (except K1) D2 T G M3 जीवितु Ñ1 क्षणं; D5 G3 M5 क्षम.

Colophon lost in G1 on a broken portion — *Major parvan* T2 G2–6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ V1 B5 6 D M5 बक(K3 बकासुर)वध, B1.3 एकचक्रायां बकवध — *Adhy name* K4 M3 ब्राह्मणप्रलाप , Ñ1.2 V1 ब्राह्मणचिंता — *Adhy no* (figures, words or both) B1 153, Dn3 156, D4m 159, T1 154, T2 G5 M 104, G2 6 105, G3.4 103. — *S'loka no* Dn 40, M3 50. — *Aggregate s'loka no* Dn2 6136

१४६

C. 1. 6143
B. 1. 158. 1
K. 1. 172. 1

ब्राह्मण्युवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ३
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ४
तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५
एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९
कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १०
अहंकृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।

146

1 S om उवाच — ^{d}) K2 दैन्यस्य च तव प्रभो; K3 तव अद्यैव वि°, T G विशेषात्पुरुषस्य ह (T1 G3 °र्षभ, G4.6 °स्य हि)

2 ^{b}) D2 इव; G3 इति, M सह (for इह) D2 M याधवै (for मान°) — ^{c}) B1.6 अवश्यभा° Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 °न्यर्थेस्मिन्; T G °श्यकरणीये(G6 °या)र्थे (G2 °श्यं करणीयेर्थे, G3 °श्य करणीयार्थे); M °श्यमाविते(M3 °भाविके)र्थे वै — ^{d}) Ś1 K1.3 हि, G6 एव (for इह) B3 वर्तते (for विद्य°)

3 ^{a}) S च (for अथ) — ^{b}) K1 °र्थे विद्यते — ^{c}) K (except K1) Ñ3 Da D3 स्वबु° T G3-6 °था च जहि बु°, M °थां जहिहि बु° — ^{d}) K4 G2 M3.5 अह (for स्वय) Ñ2 V1 Dn D1 च; G2 स (for वै)

4 ^{a}) Da1 M6-8 नार्या; G1 न्याय्य D5 एतदेव परं ना° — ^{b}) G2 पर (for कार्यं) Ñ1 सदा भवेत् (for सना°) G5 लोके यत्र सनातन — ^{d}) Ś1 K1 या (for यद्) K4 Dn1 D2 5 यद्भर्तुर्हित°, S भर्तुर्हि हित°

5 ^{a}) K0 D5 T1 G3 M6-8 transp तच्च and तत्र Da तच्च (for तत्र) Ś1 transp तत्र and कर्म B6 हित (for कृत) — ^{b}) V1 Dn D1 इद; T1 G1-3 च; M6 हि (for इह) — ^{d}) G3 transp लोके and अस्मिन्, and om च

6 ^{a}) K0 D2.5 एष वै गुरुधर्मोय — ^{b}) G2 स- (for यं) T2 G1-6 M (except M7) पुन, (for तव) — ^{c}) D5 चेत् (for the first च) Ñ3 पुत्र (for धर्म°) — ^{d}) K0 भूयांस्तत्र प्रपद्यते; D5 भूयो नात्र प्रवर्ते°; T1 भूयादत्र प्रशस्य°.

7 ^{a}) D1 इह ते (for इष्य°) — ^{b}) Ś1 K1 transp प्राप्त° and सोऽर्थ D5 अपि; G3 मम (for मयि) — ^{c}) G6 transp कन्या and कुमार B D (except D5) एका (for एव) — ^{d}) B1 3 °हमपि चानृणा

8 ^{a}) Ś1 सुतार्थे; K1 स्वशक्त G6 तोषणे Ś1 B5 Da3 D4 S (except T1) चापि, K3 चैव — ^{b}) G3 सुताया M °योरन्ववेक्षणे — ^{cd}) K3 चैव (for शक्ता) K0 तयो; K3 शक्ता (for तथा) K1 तथा पोषणरक्षणे G3 नाहं शक्ता तयोर्नाथ रक्षणे पोषणेन्वह

9 ^{a}) T G अपि (for हि) G3 तव हीना° — ^{b}) Only M3.5 as in text (Is न=इव?) M6-8 सर्वे (for सर्व) Ś1 K0 1 3 Ñ1.3 सर्वकामध(Ñ1.3 °म ज)नेश्वर, K3 °कामैर्धनेन च; K4 Ñ2 V1 B D सर्वप्राणधनेश्वर (D5 °कामा अकामदा); T1 °मानकामद, T2 G °मानमानद — ^{c}) K0 °चोभौ; D5 चैतौ (for बालौ) — ^{d}) V1 B (except B3) Dn D2 4 भरेय; B1m तरे° K1 B1.6 Da त्वह S वृत्ति(G2 वृत्ति)र्वा(M श्चा)पि कथ भवेत्

10 ^{a}) Ś1 K1 °वा नाम; Ñ1 °था नारी, T1 G2 °था नाथ; T2 G4.6 M3.6-8 °वा बाला M5 अह कथ हि विधवा. — ^{b}) S transp विना and त्वया — ^{d}) G1 2 लोके (for स्थिता)

11 ^{a}) Ś1 K1 अहो (for अह) Ñ3 G6 °ह किलाव°; T G1.2.4 °वलेपैश्च, M6-8 °हकाराव° — ^{b}) Ś1 प्रभो (for सुताम्) — ^{c}) K1 3 Ñ1.3 D4 T2 G4-6 M संधवै — G6 om 11^{c}-13^{a}. — ^{d}) K0 D2 4 5 G2 जीवितु (for रक्षि°)

अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२
साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ १३
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम् ।
प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्क्षा इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।
अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ १९
तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।

C. 1. 6163
B. 1. 158. 21
K. 1. 172. 24

---

12 Ś1 K1 om 12–14, G6 om 12 (of v l. 11) — c) K0.4 D2 5 नरा°, K2 Ñ1 2 B6 G2 तथा (for जना) G2 हीनां (for सर्वे) — d) K0 V1 B6 Dn D1 5 G3 पतिहीना K2 Ñ1 2 नरा (for तथा)

13 Ś1 K1 om 13, G6 om 13a (of. v l 11, 12) — a) K0 एव, D2 अपि, G4 हि; M तु (for वै) G1.2 °ह विचार्य चात्मान — b) M क्लिश्यमाना — d) K3 D2 सज्जनानां; Da G3 °नेषु, D5 °नोक्ते K3 कथचन (for द्विजो°). G1 2 सज्जनस्त्रीनिषेविते — After 13, G1.2 4 ins

1606* स्त्रीजन्म गर्हितं नाथ लोके दुष्टजनाकुले ।
मातापित्रोर्वशे कन्या ऊढा भर्तृवशे तथा ।
अभावे चानयो पुत्रे स्वतन्त्रा स्त्री विगर्ह्यते ।
अनाथत्व स्त्रियो द्वार दुष्टानां विवृतं हि तत् ।
वस्त्रखण्ड घृताक्तं हि यथा संकृष्यते श्वभिः । [5]
दृष्ट्वा तथाबला नाथ प्रार्थितैश्वर्यगर्वितैः ।

14 Ś1 K1 om 14 (of v l 12) — ab) M सुतां च (for कुलस्य) K (K1 om) Ñ3 M transp एकां and इमां K2 3 Ñ3 असस्कृतां; Ñ1 सुसस्कृतां, Ñ2 V1 B1 m 6 D (except D1.2 5) अनागस, B1 अलङ्कृतां T G कथं (G2 अहं) तव सुत चेममेक बालमसस्कृतं — d) S नियंतुं (for नियोक्तुं)

15 b) Ñ1 °णान्दातुमभीप्सि° — d) S °दर्शन (T2 G1.3.4 °न, G5 °ने) — After 15, G1 (partly mutilated) 2.4 ins .

1607* आद्वादशाब्दं बालोऽयं दुश्चरिंत्र चचार ह ।
मातापित्रोस्तु तत्पापमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
शिक्षये तत्पिता माता तत्पुत्रश्च चरित्रत ।

16 a) S सुतां (T1 सतीं) (for इमां) Ś1 T1 मे (for ते) — b) T1 M5 तां (for माम्). — d) K3 °श्रुतीम्, Ñ1 °श्रुतीर्, Ñ3 °स्मृतीम् K0 3 N1 3 D5 इव (for यथा)

17 a) K0 तु दातुं, K4 T1 चेदिह (for चेदह) Ś1 K1 हिंसेयं. D5 तां दातुं यदि नेच्छेय — b) D5 G1.2 M सद्गुणैर् — c) B3m प्रमाथ्य मां, G1 °थ्य मां; G2 °थ्यैमां. — After 17abc, G2 4 ins

1608* कोऽस्या कर्ता भवेदिति ।
पश्यन्त्या मे हरन्त्येव क्रोशन्त्याश्चापि निस्त्रपा. ।
अनाथत्वात्सुतां विद्वन्

— d) K0 1 S °ध्वरे

18 a) Ś1 K (except K3) B6 Da D2 4 T1 G2 संप्रेक्ष्यमाणा (T1 °णां); Ñ3 D5 G5.6 °णा ; G1 3.4 °णां Ñ3 पुत्रास; S पुत्रीं — b) Ñ3 °रूप, G3–6 M °रूपा G1.2 ह्रीयमाणां दुरात्मभि. — c) Ñ3 असमर्थवश°. — d) For it, G1.2 subst 19d, repeating the pāda in its proper place.

19 T G om 19ab — a) Ñ2 V1 B D लोकेषु Ś1 K1 अज्ञाता सर्वलोक°. — b) B3 अजानतां; Da °नता; M6–8 अरक्षती — c) G1 अकुलीनैर्, M3.5 अभिमृष्टा T G दृष्ट्वा (for ब्रह्मन्) M6–8 अवश्यमवशा म°. — After 19abc, G1.2 ins

1609* ह्रीयमाणामनागसा° ।
अशक्तत्वादनाथत्वान्

After 19, T2 G5 ins

1610* मृते त्वयि मयावश्य सहागमनमिष्यते ।
मृते भर्तरि नारीणां सुखलेशं न विद्यते ।

20 ab) T1 द्वौ (for तौ). N2 V1 B D (except D2 5) च (for वि) T1 यथा (for त्वया) K4 चापि (for चैव) K1 तव, Ñ3 B D (except D5) T2 G3 4 6 तथा (for मम) G2 त्वया चेमौ मया हीनौ बालावेतौ त्वदात्म°.

C 1. 6163 B. 1 158. 21 K. 1 172. 24

त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परा गतिः ।
न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ २२
परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ २३
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥२४
तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।
इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २७
स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ २८
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।

---

21 a) S °था सर्वं (G6 ब्रह्मन्) — b) K3 D5 T2 G1 2 6 °शाय — c) T2 त्वां; G4-6 मा; M8 5 मां (for त्व) — d) T2 G4-6 M4 5 परित्यक्तु त्वमर्हं°

22 a) Ś1 बुद्धिरेषा; D5 इष्टा ह्येषा S इष्टा ह्येषा कुलस्त्रीणा Cd cites व्युष्टि (as in text) — b) K4 transp पूर्वं and भर्तु° K0 2 3 Ñ V1 B D M7 परां गतिं. — c) N (except K1, for D5 see below) नतु (for न तु) K (except K1) Ñ3 B1 6 Arjp ब्राह्मश ; Ñ1 2 V1 B3. 5 D (for D5 see below) ब्रह्मन्स (for ब्राह्मण) D5 S अनिष्टमिह पुत्रा° — d) Ñ2 V1 B D (except D5) इति धर्मविदो विदु . — After 22, G1. 3 4 ins

1611* दरिद्राअनपुष्पादिसौमङ्गल्ययुता सती ।
मरण याति या भर्तुस्तद्धस्तजलपायिनी ।
भर्तृपादार्पितमना॰ सा याति गिरिजापदम् ।
गिरिजाया सखी भूत्वा मोदते नगकन्यया ।

S ins after 22 (G1 3 4, after 1611*)

1612* मित ददाति हि पिता मितं भ्राता मित सुत॰ ।
अमितस्य हि दातारं का पतिं नाभिनन्दति ।

[(L 1) G6 माता (for भ्राता) — (L 2) T1 M प्र (for हि) M भर्तार का न पूजयेत् (for the posterior half)]

23 a) S एव (for अय) — b) G3 च (for इय) Ñ1 सदा; Ñ2 यथा Ś1 दुहित्री मीतया तथा — c) Ś1 परिन्यस्तास् — d) K1 त्वत्कृते Ś1 K1 Ñ1 मम (for च मे)

24 b) Ñ1 मतै (for दाने). — c) G3 भक्त्या (for भर्तुर्) — d) K0 °हिते रता; T1 °हितेप्सया, T2 G1 4-6 °हितेप्सुता; G3 °हितेप्सिता; G3 च प्रियलिप्सुता — After 24, T1 M (except M5) ins

1613* आश्रमाश्चाग्निसंस्कारा जपहोमव्रतानि च ।
स्त्रीणां नैते विधातव्या विना पतिमनिन्दितम् ।
क्षमा शौचमनाहारमेतासद्भिर्दिश स्त्रिया ।

25 a) D2 4 अह (for इद) — b) K4 Ñ2 3 V1 B D T1 G1-3 M6-8 धर्मे Ś1 K1 °संस्कृत; Ñ1 °समित; D1 °सम्भृत; T2 G6 °क मत, G4 5 °कर्म तव; M °क मम — c) K4 च वि (for the first चैव) K0 D5 इष्ट मम मभो ह्येतत् — d) T1 तथास्यैव

26 a) Ś1 B1 एव (for अपि) — b) Ś1 सदा; K1 D2 तथा; D5 श्रिय°; M3 (sup. lin as in text) 6-8 च ये (for प्रिया) — c) K0 Ñ V1 B (except B3) D (except D5) T G M8 °प्रमोक्षा° — d) K0 1 D5 चापि, B1 G1 3 5 चैव (B1m चेति) Ñ1 3 B5 D2. 4 M °तां मता; T1 G1-3 सयाधवा°; T2 G4. 5 मनस्विनी; G6 महात्मन. — After 26, K0 3. 4 Ñ1 V1 Dn D1. 2 (om line 2) 4 5 ins

1614* आपदर्थे धन रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धन गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्य बुधानामेष निश्चय. ।

[(L 1-2)=(var) Manu 7 213 (v 1 आपदर्थे)]

27 K0 om 27 — a) T1 एक तव; M एकेन च M3. 5 सर्वं (for कृत्स्न) — b) M आत्मना (for आत्मा वा) K1. 3 °नदन, K3 4 Ñ1 2 V1 B Da D2 T2 G3-6 °वर्धन ; T1 °धर्मत G1 3 आत्मा चैवैकतस्तथा — G1 (partly mutilated) 3 (which both om 27cd) ins after 27ab. G4, after 27

1615* उभयो कोऽधिको विद्वानात्मा चैवाधिक कुलात् ।
आत्मनो विद्यमानत्वाद्भुवनानि चतुर्दश ।
विद्यन्ते द्विजशार्दूल आत्मा रक्ष्य सदा त्वया ।
आत्मन्यविद्यमाने चेत्तस्य नास्तीह किंचन ।
एतज्जगदिद सर्वमात्मना न सम किल ।

— G1. 3 om 27cd. — c) Ś1 पूर्वमे°, K3 4 सर्वमेतद्धि; K3 °मेवैतद्; D5 °मेतद्धि — After 27, G4 ins 1615*

28 d) Ś1 पुत्र; K1 पुत्री, G3 सुता (for सुतौ) T G5 से; M च (for मे) G1. 3 4 त्व सुतौ (for सुतौ मे)

धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ २९
निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३०
भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥ ३१
जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३२
उत्सृज्यापि च मामार्य वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३३
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् ।
आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तया भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३६　C. 1 6180 B. 1 158. 38 K. 1 172. 48

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

K3 Ñ2 V1 B D (except D5) °पालय, Ñ3 °रक्षय; S °रक्ष मे (T G5 6 °क्ष वै, G3 °क्षणे) — After 28, G1 2 4 ins.

1616* किं चान्यच्छृणु मे नाथ यद्वक्ष्यामि हितं तव ।
श्रुत्वावधार्यता तन्मे ततस्ते तद्धितं कुरु ।

29 a) N (except Ñ2 B1 D2 4) अवध्यां Ś1 K1 प्रियम्; K0 2-4 Ñ1 3 V1 B3 5 D (except D2 4) G1.2 स्त्रियम्. Ñ1 B6 Da अपि (for इति) — b) K1 प्रिय° (for the second धर्म°) — c) K0 3 4 Ñ3 D5 °क्षसांश्चाहुर् — d) K0 D2 इति (for अपि) Ś1 K1 °न्यात्कुलमापदि; K4 °न्यात्सोथ मा° G1 2 तच्च हन्यात्स मा°

30 a) V1 B (except B1) Dn D1.4.5 °सशय, M6-8 न सश° — b) M वध॰ स्त्रीणां स (M6-8 च) सशय

31 a) G2 शुभ (for भुक्त) — b) Ś1 K1-3 Ñ V1 B5 D (except D2 5) महान् (for मया) G2 धर्मश्चोपार्जितो मया — After 31ab, G1 2 4 ins

1617* त्वच्छुश्रूषणसभूता कीर्तिश्चाप्यतुला मम ।

— c) D5 मत्प्र° G2 3 °सूता प्रिया प्राप्त — d) Ś1 K1 Ñ Cd °प्स्यति जीवित; K0 2 °ति वै मृत, K3 °ति मारण, K4 D5 °ति जीवितु T1 मा तप्येप्यद्य जीवितु, T2 G3-6 आतप्स्ये त्यज्य जी°, G1.2 आतप्स्ये जीवित त्यजे, M3.5 तस्मात्त्यक्ष्यामि जी°; M6-8 मामेव त्यजतामत

32 G6 om 32ab — a) Ś1 K3 विवृद्धा; K1 प्रवृ° — c) Ñ3 Da S तद् (for एतद्) — d) Ś1 अह, S च (M3 व, M5 वै) (for अत).

33 a) K4 T1 G1-3 transp अपि and च D5 अद्य (for अपि) D5 अपि, Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 हि (for च) — b) Ñ2 V1 B Dn D1 2 4 प्राप्स्यसि, Cd as in text Ś1 T1 M7 प्रिया (for स्त्रियम्) G2 स्त्रियमन्या यदीच्छसि, G3 वेत्स्यन्यामपि च स्त्रि° — G1 2 (which latter om 33cd) ins after 33ab G4, after 33

1618* लभस्व कुलजा कन्या धर्मस्ते भविता पुन ।
अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमात्रमपि द्विज. ।

— d) Ñ1 पुन॰ (for तव).

34 b) Ñ V1 D G3 4 °पत्नीकृतां (D5 °तं); T1 M3 5 °कृतो, M6-8 °कृते — c) Ś1 स्वधर्म.; K1-3 Ñ1 3 G6 M स्वधर्मः G1.2 कल्याण (for सुमहान्) — d) K0 1 T G3-6 लघन G1 2 बहुभर्तृकता तथा.

35 b) Ñ1 व्यवसाय करोम्यत॰ — After 35ab, K4 ins

1619* कुरु वाक्य मम विभो नान्यथा मानस कुरु ।

— c) Da आत्मार्थं Ñ2 V1 B Dn D1 2 4 तारयाद्याशु; Da °यत्नाशु, T G °य ब्रह्मन् — d) K0 Ñ1 3 T1 G2 मम च, D5 T2 G3-6 च मम, G1 धर्मं च (for चेमौ च) D5 दारकै, G5 °रक

36 Ś1 K (except K4) Ñ3 G4 om वैश° उ°; D2 5 S om उवाच — a) G2 तथा; G5 तदा (for तया) — After 36, K4 ins

1620* ततोऽनन्तरमेवास्य दुहिता वक्तुमुद्यता ।;

while D5 T1 M ins.

1621* मैवं वद सुकल्याणि तिष्ठ गेहे सुमध्यमे ।
न त्वां भार्यां त्यजेत्प्राज्ञ पुत्रान्वापि कदाचन ।
विशेषत स्त्रियं रक्षेत्पुरुषो बुद्धिमानिह ।
त्यक्त्वा तु पुरुषो जीवेन्न ह्यात्मन्यानिमान्सदा ।
न वेत्ति धर्ममर्थं च काम मोक्ष च तत्त्वत ।

[Before line 1, D5 ins ब्राह्मण उ°. — (L 1) D5 स्व, T1 स्व (for सु-) T1 चेह (for गेहे) — (L 2) D5 T1 तु (for त्वा) D5 पुत्रवतीमनुव्रता — (L. 5) D5 धर्मकामौ स D5 न मां मुंचेत तत्वत. (for the posterior half)]

— Thereafter, D5 ins. a passage of 28 lines given in App I (No 90).

१४७

C. 1 6181
B 1 159. 1
K. 1 172. 1

वैशंपायन उवाच ।
तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभापत ॥ १
किमिदं भृशदुःखार्तौ रोरवीथो *अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किंचिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लववन्मया ॥ ४
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।

Colophon om in D5 — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकासुरवध; M6 हिडिम्बवध — *Adhy name* K4 Ñ1.2 V1 ब्राह्मणीवाक्य (K4 °णीविलाप) — *Adhy no* (figures, words or both) B1 154, Dn2 157, D4m 160, T1 155, T2 G5 M 105, G1.2.6 106, G3.4 104 — *S'loka no* Dn 38, M3 39. — *Aggregate s'loka no* Dn2 6174

147

1 Ś1 K1.3 D2.5 S om. उवाच (G3 M3 om the ref) — b) Ñ1.2 G3 निशाम्य K3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 तु, D5 S सा (for तत्) — c) Ñ2 V1 B D (except D5) G2 M2.5.6 ततो (for भृश) G3 °परीता ते — d) G3 सा कन्या (for कन्या तौ) Ñ3 अप्यभा°, D2 अन्वभा°, G3 स्वभ्य°

2 Before 2, M ins कन्या — a) Ñ3 V1 B D (except D5) पुर्वं (for इद) G2 बहु° (for भृश°) — b) Ś1 रोरवेथा, K0 Ñ1 रौरवीय, K1 G3 रौरवीथा; K3 रोरवीथा, Ñ2 V1 Dn रोरूयेता, B D2 रौरूयेथां, Da D1 रोरूयेथा, D5 रौरूवीथा, T1 रौरवी*; G2 रोरुवीथा Ś1 K1 स्वमाग्रवत्; K0 2-4 Ñ1 3 स्वनाथ°, D4.5 T G ह्यनाथ°. M करुण विलपिष्यथ — c) Ñ2 V1 B D (except D5) वाक्य (for किंचिच्) — d) K0 तत्कृत्वा, G6 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा च) Ñ1 यद्; T1 G3 अपि, G1 2 तत् (for च) T1 G1-3 वच (for क्षमम्)

3 b) K0 युवाभ्या — K1 om. 3c — d) V1 Dn D1 4.5 G1.6 त्राहि; Da G1 त्रातु

4 a) T2 G4.5 अत्यर्थम् G1 इत्यमेवेष्यते° — c) K0 Ñ2 V1 B (except B1) Dn D1.5 T1 अस्मिन् Ś1 K (except K0) अभ्यागते (for उपस्थि°) — d) Ś1 K1 D4 तर स्व; K0 Ñ2 V1 B3 D2 5 तरध्व; Ñ1 M6-8 तरत°; Ñ3 भवत; G2 तारित; G3 तरते D3 तु वय, T1 G1-3 व्यसन; T2 G4-6 M प्लवया, Cd प्लववत् (as in text)

5 a) Ñ3 T G दुःखात् (for दुर्गात्) — b) M6-8 कन्या (for उत) V1 B Dn D1 भारत (for तारयेत्) — c) Ñ3 तारणात् — d) = 1 68 47b S आत्मा वै पुत्र उच्यते — After 5, T1 G (except G3 6) ins

1622* पुन्नाम्नो नरकात्त्राणात्तनय' पुत्र उच्यते ।
(of 1 68 38)

6 a) S आकांक्षति (G3.4 6 M6-8 °ती) T G1.5 M6 हि; G6 M6-8 ह्य (for च) Ś1 K D2 5 दौहित्रात् — b) Ñ V1 B5 Da Dn D1.4 मयि; S यदि (for अपि) Ś1 K D2 5 त्राण मातामहा सदा — c) Ś1 K (except K0) Ñ3 V1 B3 D1 4 तत् (for तान्) T1 G1-3 अह (for स्वय)

7 a) S हि (for च) — b) M6-8 अमु (for गते) D5 T G M2.5 लोकातर, M6-8 लोक गते (for लोकममु). — c) K3 Ñ3 न (for अ) — d) K0 D4 5 विनश्यति न स°, K3 °श्ये नात्र स°; K4 °श्येन्नात्र स°, T1 विनशिष्येत्स स°, T2 G4-6 विनशिष्यत्यसशय (G4.5 °य), G1.3 °श्येत्रैव स°; G2 °श्ये नैव स°; M °श्येद्ध न स

8 a) Ś1 K1 Ñ3 M6-8 ताते च हि, K0 2 D5 °ते स्वयि; K3 °ते चापि, K4 °तेपि च, G1 °तेप्यभि, G2 तथापि हि- T1 ततोहमपि ते स्वर्गं — b) D2 विभ्रष्टे, M6 भ्रन° — c) K0 4 om वि- B1.6 T2 G4-6 M6-8 विच्छिद्येद, D5 उच्छिद्यात्; T1 G1-3 छिद्येत — d) D2 न तेपा, T2 तथैपा Ñ3 V1 B D (except D5) M6-8 विप्रिय G1 4

पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्येत्ततेषामप्रियं भवेत् ॥ ८
पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ११
अनाथा कृपणा बाला यत्रक्वचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा बत ॥ १२
अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ १५
अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ १६
किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ १७
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात्सबान्धवे ।

C 1 6197
B 1 159. 17
K 1 178. 17

ततस्तेषा (G4 न तत्तेषां) प्रि°

9 ^{ab}) T1 G1 2 त्वया (for तथा) K3 पित्रा मात्रा च सत्यक्ता Ś1 K1 4 D5 T1 G1.2 transp मात्रा and भ्रात्रा S (except M8) एव (for अहं) K1 D4 न संश°; B6 Da D5 °शय ; S (except M8) न संशय — ^{c}) Ś1 K1 2 4 °मनुप्राप्य; K3 B1 G3 °तर प्राप्ता — ^{d}) Ś1 K1 म्रियेयम्; K3 तवेयम्; K4 नश्ये°, Ñ3 D2 भवे°; Da D4 T1 G3 म्रियेहम्, G1 भ्रशे°; M गच्छे°. Ko न तथोचिता

10 ^{a})=18^{a} D5 त्वयि शोकविनि°, G1 2 आरोगे त्वयि नि°, G6 °यि रोगविनि° — ^{b}) D5 च ते, M5 पुन B1 Da D1 पित ; B3 D2 पितु , M8 पिता (for शिशु°) M8 6–8 मात्रा भ्राता पुन° पिता — K1 om 10^{cd} — ^{c}) Ś1 K (K1 om) Ñ3 D5 M सतान D5 पिंडस्य; G1 पुत्रश्च — ^{d}) G5 प्रतितिष्ठति K4 D4 T2 G5 असशय°; T1 G1–3 M (M3 inf lin) शाश्वत (T1 °तीं)

11 ^{a}) T1 धाता (for पुत्र°) T1 G2 सखी — ^{b}) K2 3 B5 कृच्छ्र हि, T1 G1–3 °च्छ्र च; G4 कृपणात् — ^{d}) Ko 3 4 Ñ2 V1 B D G3 धर्मे नियोजय

12 ^{a}) M3 5 विवशा (for कृपणा) — ^{b}) S (except M7) °शायिनी (T2 G5 °सशया) — ^{d}) G3 विहीन T1 G2 3 कृपण Ś1 K3 Ñ3 तव, Ko 2 तत°, K1 Ñ1 इव ते, Ñ2 V1 B5 6 Da Dn D1 4 सदा B1(m as in text).3 D2 विहीना तस्क्षणादह

13 ^{a}) Ś1 अथवा न, Ko D5 °वास्य, T G अतस्त्वहं, M (except M5) अन्यथाह G4 प्रवक्ष्यामि (for करि°) — G5 (hapl) om 13^{b}–14^{a} — ^{b}) Ko D5 °स्याह; G1 वालस्यास्य, G3 काल° Ko Ñ1 2 V1 B D विमोचन, Cd as in text — ^{c}) T1 M वालस° M (except M3) करिष्या° — ^{d}) G2 काम (for कर्म)

14 G5 om 14^{abc} (of v 1 13) — ^{a}) K3 अथ त्वयास्मि सततं — ^{b}) K3 सत्यक्ता (for त्यक्त्वा मां) Ko D5 वै द्विजोत्तम (for द्विज°) — ^{d}) S तच्चावेक्ष° (M3 6–8 तातावेक्ष°) Ko इति, T1 G2 M3(inf lin as in text) 6–8 अत , T2 G1 4.6 उत, G3 इतः (for अपि)

15 Da om. 15^{ab} — ^{a}) S त(G5 6 अ)तोस्मदर्थं (G4 अत सुतार्थं) Ko वै तात, Ñ1 D5 धर्मार्थे — ^{b}) Ś1 ममवार्थं(sic); K1 अन्वयार्थं — ^{d}) Ko 3.4 Ñ1 2 D5 S मा परित्यज (T2 G4–6 °जे)

16 ^{a}) B D4 5 G3 अवश्य Ñ V1 B D (except D5) M3 च (for ऽर्थे) Ś1 K1 Ñ3 G2.3 °रणीयार्थे (Ñ3 °र्थं) — ^{b}) D5 च, S स्म (for त्वा) B1 कालोतिगा°; D2 °भ्यगा°, T2 G4–6 कालव्यतिक्रम ; M कालो व्यतिक्रमेत् Ś1 K1 मा विकल्पोत्य(K1 °भि)गा°. — M om 16^{cd} — N reads 16^{cd} after 1623* (of v 1. 18). — ^{c}) G4 अथ (for त्वया) — ^{d}) N G1.2 भविष्यति हिताय वै (Ś1 K Ñ D5 मे)

17 ^{a}) Ś1 K (except K1) Ñ2 V1 B3 Da2 Dn D1.4 5 त्वत , D2 अतः, T1 तु तत्, G3 तस्मात् Ñ1 T2 G1 2 4–6 किं तु (G1 2 4 नु, G6 तत्) तस्मात्पर दु°; M किं चात (M3 न्वत , M5 त्वत) स्मात्परं दु° — ^{b}) G1 2 यथा स्म, G3 अस्ति मे (for यद्वय) — ^{c}) Ko 1 4 B5 G1–3 याचमाना, K2 °मानां G1 2 M परानन्न; G3 परान्न तत् — ^{d}) T1 G1 2 °धावे मही°, G3 °धावामहे Ko 2 (sup lin) D5 इतश्चेतश्च धावति

18 ^{a})=10^{a} D2 T G (except G3) त्वयि रोगविनिर्मु° — ^{c}) T1 G2 °तेव (or °ते च) सतां Nil reads अमृतेव (=जीवन्तीव) Cd cites अमृते (=मरणरहिते) as in text Ś1 K1 अतीवाह सती लो°. — After 18, N ins

1623* इत॰ प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति न श्रुतम् ।

followed by 16^{cd} (Cd cites इत प्रदाने) On the

C 1. 6197 B 1. 159. 17 K 1. 173. 17

अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १८
एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ १९
ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकं सोपसर्पति ॥ २१
ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

---

other hand, after 18, S ins

1624* इत्येतदुभय तात निशाम्य तव यद्धितम् ।
तम्भवस्य तथाम्याया हित स्वस्य सुतस्य च ।
मातापित्रो पुन पुत्रा भवितारो गुणान्विता ।
न तु पुत्रस्य पितरौ पुनर्जातु भविष्यत ।

[(L. 1) T2 G (except G3) निशम्य — (L 3) T G2 3 °पित्रोश्च पुत्राश्च; G1 °पित्रोस्तु पुत्रास्तु]

19 Before 19, Ś1 K1.3 D5 S (except M6 7) ins वैश°, K0 2 4 V1 Dn D1.4 वैश° उ° — b) Ñ3 निशाम्य K2 Ñ1 T2 G4 5 °देवन — c) T2 G4–6 M transp पिता and माता Ś1 अपि (for च) — d) B3 Da G1.2 M च (for प्र)

20 a) S तथा (for तत) — b) S तु (G1 2 स) (for अथ) Ñ2 V2 Dn D5 M3 तदा (for तयो)

21 a) Ñ1 3 V1 B1 3 Dn1 D1.2 T1 पिता; B4 6 तात; Dn2 D4 पित , T2 G M4 5 पितो (for रोदीस्) Ñ2 Da transp रोदी and तात Ñ1 3 V1 B Dn1 D1 2 रुद, Dn2 D4 रुद; T G M3 5 रोद (for तात) Ś1 K1 D5 G1 2 transp मा and मातर् Dn3 मा पितर्मा रुदे मातर्; M6–8 मा रोद मातर्मा तात — b) K1 ता (for त्व) K4 Ñ3 प्रवीत् (for ब्रुवन्) Ñ2 V1 B D (except D5) स्वसस्त्विवति चा(Da °स्त्विदम)ब्रवीत्, S स्वसश्च (G6 M °सेति) पुन पुन — c) K0 2 3 Ñ3 S transp सर्वान् and तान् — d) Only K0 D2 G4 6 M as in text! Ś1 K1 Ñ3 °क सो(K1 सो)पतिष्ठति; K2 °क सोपसर्प°, K3 °क चोपतिष्ठते; K4 °क सोमितिष्ठत; Ñ1.2 B1 5 6 Da D1 4 T G1–3 °कमुपस°; V1 B3 Dn °कमनुग°, D5 °क समुस°; G5 °कमपस°

22 a) K0 स तृण तु समादाय — b) K3 इदम् (for पुनर्) — c) Ñ2 V1 B D T2 G4 अह (for त) — After 22, G6 ins a colophon (*adhy no* 107)

23 Before 23, G4–6 ins वैश° — b) Ñ3 निशाम्य तत्; S निरीक्ष्य च — cd) S तथा (G3 °दा) ब्रुवत स बाल, and तदा (for महान्)

24 Before 24, T1 ins वैश° — a) T2 G4–6 M इदमन्तरमित्येव (T2 G5 °व); cf 1. 51 16° — b) K0 तत्र प्रविश्य; D4 समभिसृ°, T1 G1–3 समनुसृ° K0 च (for तान्) — c) K4 D2 G1–4 M (except M3) एव (for इव) — d) G4 6 M3.6–8 सान्त्वयामास वै गिरा; M3(*inf lin*) 5 सिंचती वाक्यमग्र°.

Colophon om in G6 — *Major parvan* T2 G1–5 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0–2 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1 2 5 M2.3 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°); K3 बकराक्षसवध — *Adhy name* K0 4 बालोपश्रुति; Ñ1 2 V1 ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्य; G1 पुत्रवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B1 155, Dn3 158, D4m 161, T1 156, T2 G5 M 106, G1 2 107, G3.4 105 — *S'loka no* Dn 24, M3 26

148

1 S om उवाच (which, here, is *not* om in Ś1 K1!) — a) G5 °मूलफल — c) Ś1 K1 V1 B3.6 Dn D1 M3 5 °स्वाप्यपक°, K0 Ñ3 D6 M3 (*inf lin*) °स्वा ह्यपक°, K2–4 Ñ1 2 B1 5 Da D2 4 °स्वा व्यपक°; T G M6–8 तद्विदिरघापकर्षेय (T1 °कर्षामि) — d) Ś1 चेद्यपकर्षि°; D3 T1 चेदपि क°; G5 चेद व्यपोहितु, G6 चेद परीक्षितु

2 Ś1 K1 S om उवाच — c) K0 अत्र, T1 G3 तद् (for तु) — d) Ś1 मानुष्याणां; B5 मनुष्येण — After 2, S ins

1625* तथापि तत्त्वमाख्यास्ये एतद्दु खस्य संभवम् ।
शक्य वा यदि वाशक्य शृणु भद्रे यथातथम् ।

[(L. 1) G1 2 M4 दु खस्यैतस्य; M3 दु खस्यैकस्य; M6–8

१४८

कुन्त्युवाच ।

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा *अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराण्नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४
नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ९

C 1 6214
B 1 160 9
K 1 174 22

दुःखस्यैवास्य (for एतद्दुःख°) — (L 2) G_2 यथातथा]

3 ^{b}) Ś$_1$ नामास्ति; T_2 G नामेह (for वसति) — After 3^{ab}, S ins.

1626* इतो गव्यूतिमात्रेऽस्ति यमुनागह्वरे गुहा ।
तस्यां घोरः स वसति जिघांसुः पुरुषादकः ।
बको नाम स नाम्ना वै दुष्टात्मा राक्षसाधमः ।

[(L. 2) M यस्यां — (L 3) T $G_{3,4}$ transp. नाम्ना and वै. M_3 दुरात्मा $G_{1,2}$ बकाभिधानो दुष्टात्मा राक्षसानां कुलाधमः]

— K_1 om 3^{c}–4^{b} — T_1 G_{1-3} repeat 3^{cd} (with v. l.) after 8, M_5 after 9 — ^{d}) M_5 (second time) पुरुषस्य (for पुरस्य च) Ś$_1$ Ñ$_2$ D_1 अस्य (for च) — After 3, S (G_6 om line 1) ins

1627* प्रलम्बकः कामरूपी राक्षसो वै महाबलः ।
तेनोपसृष्टा नगरी वर्षमद्य त्रयोदशम् ।

[(L 1) T_1 यलव°; G_3 प्रलयाक्ष; M_3 °लंभक T_2 $G_{4,5}$ मायिकः कामरूपी स; G_2 M_3(inf lin) $_5$ प्रबल (G_2 प्रलय) कामरूपी च $G_{1,3}$ M_3 (inf lin) सु- (for वै) — (L. 2) T_1 M_{6-8} वर्षाण्यत्र, G_1 °र्षाण्यद्य]

4 K_3 om 4, K_1 om 4^{ab} (cf. v l 3). T_1 G_{1-3} M repeat 4^{ab} with v l (cf v l 8, 9) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{0,2,4}$ दुष्टो Ś$_1$ K_2 N_3 °मांसस्य, $K_{0,4}$ °मांसादो. — ^{b}) M (second time) दुरात्मा नित्यदुर्मदः — In S, 4^{ab} is followed by 5^{c}–8^{d} (T G om 6), cf also v l. 8, 9 — ^{d}) Ś$_1$ $K_{2,4}$ D_5 T_1 G_{1-3} इदं (for इमं) Ś$_1$ K_1 वशी (for बली)

5 For S cf v l 8 and 9 — ^{b}) $K_{2,4}$ B (except B_1) D_4 T_2 G M_3 °न्वित; D_a °समुच्छ्रित — ^{c}) T_1 सत्कृते — ^{d}) M_3 पापेभ्यश्च — After 5, S ins a passage given in App I (No 91)

6 T G om 6 — ^{a}) Ś$_1$ transp तस्य and विहि°. — D_2 om 6^{c}–7^{b} — ^{c}) Ś$_1$ K Ñ$_3$ D_5 महिषः (K_3 °ष) Ś$_1$ °श्चैव — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1,4}$ Ñ$_3$ D_a $D_{4,5}$ तम् (for तद्)

7 D_2 om 7^{ab} (cf. v l. 6) — ^{a}) S एकैक Ñ$_{1,2}$ V_1 B D (except D_5, D_2 om) अपि (for एव) S पुरुष — ^{b}) S संप्रयच्छति वेतनं — ^{c}) K_1 B_1 संवारो, K_2 न वा°; G_2 सवार्यो; G_3 सदारो G_2 विप्रैर् (for वर्षैर्) — ^{d}) K_4 Ñ$_2$ V_1 B D (except D_5) T_1 G_{1-3} °सुकरो, Cd as in text K_0 D_5 नृणां T_2 G_{4-6} M भविष्यत्यसुखाय वै (M_3 °य न, M_5 तिष्ठेत समये कृते)

8 ^{a}) K_4 Ñ$_{1,2}$ V_1 B D (except D_5) केचिद् (for चापि) — ^{b}) K_4 Ñ V_1 B D_a D_{n2} $D_{2,4}$ यतति, D_{n1} n_3 D_1 वदति, T_1 यतत — ^{d}) K_0 D_5 भक्षयेत्पुनः, T G भक्षयिष्यति — After 8, T_1 G_{1-3} repeat 3^{cd}–4^{ab} and then read 4^{cd}–5^{ab}, on the other hand, after 8, T_2 G_{4-6} read 4^{cd}–5^{ab} (cf v l 9)

9 ^{a}) Ś$_1$ K (except K_4) °ग्रहो, Ñ$_3$ °गृहो, $G_{1,4,5}$ °पुरे, G_3 विप्रकीर्येरुहे (sic) — ^{b}) Ñ$_1$ B_5 बक, D_5 न्याय, T_2 G_2 ह्येवं, $G_{3,4}$ ह्यपि (for नाय) K_1 D_{a2} M_{6-8} नायम्, Ñ$_1$ B_5 स्वयम्, D_6 G $M_{3,5}$ न्यायम् (G_6 न्यायाद्) Ñ$_1$ इहागतः, T_2 उपास्थितः; G उपाश्रितः T_1 द्वे चान्यायमुपाश्रिता — After 9^{ab}, K_4 Ñ$_2$ V_1 B D ins

C. 1. 6214 B. 1. 160. 10 K. 1. 174. 23

एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०
ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
त्रयस्य संचये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ १२
विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ १३
सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४
न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।
सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्ष्यामि कथंचन ।
गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥१५
सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुतरे भृशम् ।
सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।
ततो नः सहितान्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

1628* उपाय त न कुरुते यस्मादपि स मन्दधी ।
— ^{c}) K4 जनपदे (for जन°) — ^{d}) Ñ3 यो वै तस्माद्य शाश्वत ; S न करोतीह (G1 2 °तीति; G3 °ति हि, G6 °ति ह) धा° — After 9, M5 repeats 3^{cd}–4^{ab} and 5^{cd}, and then reads 4^{cd}–5^{ab}, on the other hand, after 9, M6-8 repeat 4^{ab}, 5^{cd}, and then read 4^{cd}–5^{ab} (of v l. 8)

10 ^{b}) Ñ3 ते; D1 मे (for ये) S (except T1) दुर्बलाश्रये — ^{c}) V1 Nil (comm) नित्यवास्तव्या ; D1 यस्य तूद्विग्ना , Dn (erroneously) Nilp as in text. S सत्सु चान्येषु देशेषु — ^{d}) S कु(G4 अ)राजविषये रता (G1.2 °य गता) — After 10, K4 ins

1629* पुरातनस्य वासस्य गृहक्षेत्रादिकस्य च ।
परित्याग नेच्छमाना वसामो नगरे तत ।
एकचक्रापि वसति स्ववाचो दुष्परित्यज ।
दीयमाने नरकरे सतत बकराक्षसे ।

11 ^{a}) D4 पुरुषा (for ब्राह्मणा) K4 Cd वस्तव्या ; B6 Da D3 वास्त° — ^{b}) M5.7 सर्व तत्र; M8 सर्वे स्व-; M6 सर्वं त (for कस्य वा) G1 वांछति (for वा छद) K (except K1) D3 ब्रह्मचारिण — ^{c}) Ś1 K1.4 B1 5 Dn2 D1 2 4 M (except M5) °रेतैर्हि; Ñ1 °रेतैर्न K1 वास°; K4 B3 Da वम्य°; Ñ1 रंस्य°; Ñ2 V1 M वस्यति; B6 वस्य°; D1 वास्य° D5 °रेतैर्विहीनस्य; T G °रेते वसत्येव

12 After 12^{ab}, G1.2 4 ins

1630* राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ।
— ^{c}) T G त्रयेण; M6-8 त्रयाणां K3 Ñ V1 B D सचयेऽस्य (Ñ1 उपचयेनास्य; D5 °येनेह); T G सचितेनेह — ^{d}) Ś1 वजयेत्; K1 2 4 D5 वर्ध°; K3 वृद्ध°; Ñ1 2 V1 B D (except D5) तार°; M6-8 कार°

13 ^{a}) Ñ3 कथ (for मया) K0 D5 सर्वं; D1 भेदा; S त्वेतत (M6-8 त्वत्र) (for चेद) — ^{b}) Ś1 transp त्रय and सर्वं K0 D5 एतद् (for सर्वं) K1 उपाश्रित° Ñ3 अस्मामि समु°; S त्रितय (M5 6 त्रय च) समुपार्जित (M6-8 °पाश्रित) — ^{c}) K0 8 Ñ3 ताम्, K4 तम्; Ñ1.2 V1 B D तद् (for त) T G त्विमां — ^{d}) K3 Ñ1 2 V1 B D तप्स्यामहे

14 ^{b}) T1 हेतु ; G3 पाप (for वार) — ^{c}) T1 G1 2 6 पुरुष T1 G1.2 M6-8 चैक; G6 चेय — ^{d}) K0 1 4 D5 तथा; K3 यथा (for मया)

15 K3 om 15^{cdef} — ^{d}) D3 शक्नोमि K0 V1 Dn D1 T1 कदाचन B (except B1) Da D4 न च (B5 हि) शक्ष्यामि कचन — ^{e}) Ś1 V1 Dn D1 चैव; S चान्या (for चापि) — ^{f}) K0 भामिनि; S राक्षसात्

16 ^{a}) Ñ3 शोकार्णवे — ^{b}) Ñ1 2 V1 B3.5 D (except Da) T2 G °स्सुकरे, T1 मुह्याम्यनुकृतो — ^{c}) Ś1 K0-3 B1m D5 एभिर्; K4 B5 G1-3 5 M तैर्; G4 इह; G6 अह (for एतैर्) — ^{d}) Ś1 सह (for अद्य) — ^{e}) Ś1 K1 नि सहित ; K0 D5 स हि वक Ñ3 क्रुद्ध , S रक्ष (for क्षुद्र) — ^{f}) Ś1 °युक्ष्यति; K1.3 Ñ1 3 D4 T1 G3 °योक्ष्यति; K3 °योक्ष्यते; K4 सर्वाग्नो घातयिष्यति, B1 3 °भोक्ष्यते; D5 °नेवाथ भो°, G4 °न्वै भक्षयिष्यति; M6-8 °नेवायमो° — After 16, T G ins

1631* दुःखमूलमिद भद्रे मयोक्त प्रश्नतोऽनघे ।
[G1 2 °क्त पृच्छते भृश]

Colophon om in Ś1 — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0-3 Ñ V1 B D Da Dn1.n2 D1 2 4 T2 M5 बकवध (B1 3 एकचक्रायां बक°) — *Adhy name* K3 ब्राह्मणप्रश्न ; K4 G1 ब्राह्मणवाक्य; Ñ1 2 V1 कुंतीप्रश्न°, D5 कुंतीं प्रति ब्राह्मणवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B1 155, Dn2 159, D1m 162, T1 157, T2 G3 M 107, G1 2 6 108, G2.4 106 — *S'loka no* Dn 17, M8 30 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6215

१४९

कुन्त्युवाच ।
न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ २
मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ४
न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ६
ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेयो *आत्मवधो मम ॥ ७
न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किंचिन्मयि विद्यते ॥ ८
अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९

C 1 6229
B 1 161 9
K 1 175 9

149

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K (except K0) संताप॰ (for विषाद॰) — b) K1 कदाचन; T1 न किंचन — c) Ñ3 परिदिष्टः; G4 (sup lin as in text) किं तु दृष्ट॰. K3 मे (for ऽत्र). — d) Ñ1 T G3-6 M राक्षसात् (for रक्षस) G1.2 मोक्षयेह निशाचरात् — After 1, S (except M5) ins

1632* नैव स्वय सपुत्रस्य गमन तत्र रोचये ।
[Cf 2cd — T स्वपुत्र॰; G2.4 सुपुत्र॰; G3 न पुत्र॰]

2 G4 om 2. — a) Ś1 K1 चैव (for तव) — b) Ś1 एका (for कन्या) Ś1 कन्या; K3 चैव, T1 एका च (for चैका) — c) Ś1 K3 D5 तु; K0 3.4 नु, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 3.4 T G च (for ते) All MSS (except K1 Ñ3 M) एतयो (for तयो) — d) Ś1 K1 Ñ2 V1 B6 D (except D3 4.5) तव (for तत्र)

3 b) G1 भविष्यति (for गमि॰) — c) K3 T1 G4 6 M5 तदर्थं; K4 यद॰ — d) K3 दुष्टस्य (for पाप॰)

4 Ś1 K1 S om उवाच — b) K1 Ñ1 ॰तार्थे; D2 G2 6 ॰तार्थं, M (except M3) ॰ताय K4 कदाचन — d) V1 Dn D1.5 प्राणान् (for प्राणैर्). K1 Ñ3 वियोजय, V1 B3 Dn D1 वियोजयन्

5 ab) S न त्वेतद् (T2 G5 त्वेत; G1.2 ह्येतद्, G4 त्वेव) धर्मनित्याना (M ॰नित्यत्वात्) कुलीनानां सुदुष्कर — c) Ñ V1 Dn D1.5 M (except M3) ॰णार्थे — d) K2 S चापि (T1 सोपि, M5 as in text) Ś1 K (except K0) Ñ1 Da G3 वात्म॰.

6 a) K0 G1 च (for तु) T1 मम, G1.2 वध॰ (for मया). — b) Ś1 K0 1.4 V1 B6 Da2 G1 (before corr) M रोचते, Dn1 योजये — c) Ś1 K D5 ब्रह्महत्यात्महत्या वा; S ॰त्मवध्यास्या — d)=7d Ś1 K3 4 D1 5 श्रेयो नात्म॰, K0 2 Ñ V1 B Da Dn D2 4 T1 G3 4 6 M ॰यानात्म॰, K1 T2 G1.2 5 ॰यो ह्यात्म॰. — After 6, G3 ins

1633* ब्रह्महत्या पर पाप श्रेयानात्मवधो मम ।
(cf. 7)

7 Ś1 K1 om 7 — a) K (K1 om) D5 G3 ब्रह्महत्या Ñ3 ॰ध्याफलं प्राप्य — b) D4 तु; G3 इह (for अत्र) — After 7ab, M5 ins

1634* प्रयोक्ता चानुमन्ता च हन्ता चेति त्रय समा ।

— G1 (hapl) om 7c-8d. — c) Ñ1 हि; B5 तु (for अपि) K3 4 ॰पूर्वक कृत्वा — d)=6d. K0 2 3 श्रेयो नात्म॰; K4 ॰या नात्म॰, Ñ1.2 V1 B D व(Da प)रमात्म॰; Ñ3 G2 M कुतस्त्वात्मवधो (Ñ3 ॰तो), T G3.4 6 कृतस्त्वात्म॰ G5 प्रत्यवायो ह्य बुध्यते

8 G1 om 8 (cf v l. 7) — a) Ñ1 धर्मं (for वध) — b) B1 (m as in text) आत्मवधात् (for एवात्मन) M6-8 सखे (for शुभे) — d) D4 T2 G3-6 M5 मम, D5 अपि (for मयि)

9 a) Ś1 K1-4 D5 त्वस्मिन्, G1 2 ह्यस्मिन् — b) G4 कृते (for वधे) — c) Ś1 K1 एव, K0 3.4 अस्य, D1 T G हि (G3 इह), D5 अत्र, M6-8 अनु (for प्र)

10 a) Ñ V1 B (except B1) Da Dn2 ns M गृह

C. 1. 6230
B. 1. 161. 10
K. 1. 175. 10

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ १०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कथंचन ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४
राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

— c) Ko D5 हि (for च) — d) Ñ3 महत् (for मतम्) Ñ1 2 V1 B D (except D5) नृशसो गर्हितो बुधैः

11 a) Ñ3 transp कुर्यान् and न Ko B5 अ-; S (except G3) च (for न) M2.5 पापक, M6-8 पापकृत् (for निंदित) — b) Ko G4 transp न and नृशस V1 B1 Da D1.5 T G कथचन Ñ3 न च कर्ता कदा° — c) Ś1 Ko-2 T1 पूर्वं — d) S प्राहुर्धर्मविदो जना

12 a) Ñ3 M (except M5) श्रेयस्तु, T G श्रेयसे S (except G1.2) सह दारेण — b) D2 °शोय M विनश्ये यमह स्वय — d) G3 अनुमन्ये K1.2 Ñ1 2 V1 B D M (except M8) कदाचन

13 K1 S om उवाच, Ś1 om the ref. — b) D2 मम, G4 पूज्या (for रक्ष्या) Ś1 G6 स्थिता, K1 स्थित ; T G2-5 स्थिति , G1 2 ध्रुव, M6-8 स्मृता

14 b) G3 ममापत्यवि° — c) Ko D5 मन्त्रससिद्ध° — d) Ñ1 T G तपस्वी Ko मम पुत्रो महाबल

15 a) Ñ3 स, D4 तु (for च) — b) G1 transp प्राप° and भोज° — c) S मोचयि°

16 a) T2 G1 (before corr) 2-5 वीर्येण

17 a) G1 त्वयेद Ś1 K1 3 कस्यचिद्, G3 केन° — b) Ś1 K1 नाहतव्य (sic) G1.2 कदाचन

18 a) K4 D1 चाप्यनु°; Da Dn3 M6-8 चाप्यनु°, T1 ह्यननु°; G1 चानतु° — b) Ñ1.2 B1m 2.6 Dn1 D4 यत्; Dn3 D2 य. (for य) — c) Ś1 K4 Ñ V1 B3 6 Da1 Dn D1 2 तया, K1 तदा, B5 यथा, D4 तु यत् (for तया) T G न कुर्यात्तस्य तत्कार्यं — d) D2 विज्ञायेति T G इत्युवाच गुरुर्हित

19 K1 om. 19-20 Ñ1 2 V1 B Da Dn D1.4 T1 om वैश° उ°; Ś1 K2-4 D2 5 T2 G M om उवाच — a) G1.2 स (for तु) — b) G1 2 पुत्र (for विप्रो) S transp भार्यया and सह.

20 K1 om. 20 (cf. v l 19) — a) Ś1 transp कुन्ती and विप्र — c) Ko 2 4 तदाब्रू°, M तदब्रू° — d) S प्रतिजज्ञे तथेति स (G1 2 तथा हि स , G3 °थेति च)

Colophon om in K1. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 Ko 2 3 Ñ V1 B D T2 बकवध (B1.3 एकचक्रायां बक°) — *Adhy name* K4 ब्राह्मणसमाश्वासन, Ñ1 2 V1 भीमबकवधांगीकार — *Adhy no* (figures, words or both) B1 157, Dn3 160, D4m 163, T1 158, T2 G3 M 108, G1.2 (*sup lin*) 6 109, G2-4 107 — *S'loka no* Dn 20, M3 21 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6235

१५०

वैशंपायन उवाच ।
करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ३
कुन्त्युवाच ।
ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।

C 1 6249
B 1 162 9
K 1 176 12

150

1 S1 K (except K0) D5 S om उवाच — a) B1 8 D5 S करिष्यामीति (G6 प्रतिज्ञाते तु, cf. 1b) — b) Ñ1, 2 V1 B D (except D5) अथ (for तु) G6 करिष्यामीति भा°. — c) T G °स्मु° सहिता सर्वे — d) Many MSS भैक्ष्य° — After 1, D2 (om. lines 3–4) S ins.

1635* भीमसेन ततो दृष्ट्वा आपूर्णवदनं तदा ।
बुबोध धर्मराजस्तु हृषित भीममच्युतम् ।
हर्षितु कारणं यत्तन्मनसा चिन्तयन्गुरुः ।
स समीक्ष्य तदा राजञ्श्रोतुकामो युधां पतिः ।

[(L 1) D5 ह्यापूर्ण°, T1 G3 संपूर्ण° — (L. 2) D5 G1–3 M6–8 हर्षितं D5 वीरमुत्तमं, G4 भीममुद्धतं — (L. 3) T1 G3 हर्षित; T2 भापित; G1 2 तोपस्य; G3 भापितुं, G6 हृपितुं T1 °सावोधयद्गुरु; G4 M6 8 °साचिंतयद्गुरुः M6–8 °यन्प्रभु — (L 4) T1 स सम्यक्तु, M प्रसमी° M6–8 राजा G1 2 योद्धुकाम, M6–8 ज्ञातुकामो T1 पृथां, T2 G6 विशा (for युधां)]

2 a) Ś1 K0 1 B3 m M5 तज् (for त) — b) K0, 2, 3 कुंती° (for पाण्डु°) — c) G3 एतत् (for एकस्) Ś1 K1 रहस्यनुप्रविश्यै°, T1 G1 रहस्यमुपवि° — d) Ś1 तत्र; T1 सुत.; G5 परि (for तत) M5 ततोपृच्छत्स मा°

3 Before 3, Ś1 T1 ins युधिष्ठिर, K3 Ñ1, 2 V1 B D (except D5) युधिष्ठिर उ°. — c) K1, 3 D5 T1 G1–3 M भवत्यानु°. T1 G1–3 M किंचिद्; Cd as in text — d) Ś1 K D5 तदयं (S1 K1 अय वा; D5 स्वयं वा) कर्तुमुद्यत.; Ñ V1 B Da Dn D1, 2 4 M स्वय (Ñ1, 3 B3 M अय) वा कर्तुमिच्छति

4 Ś1 K1 S om उवाच — a) G3 एप (for एव) K0 G (except G4 5) M (except M3) एव, Ñ1 एतस् (for एप) — b) Ś1 K1 Ñ3 T1 परंतप — c) K4 G5 °णार्थे K0 3 4 महत्कर्म, Ñ1 पर कृ°; D5 महाकृ° — d) Ś1 K0 1 मोक्षाय भरतर्षभ; G1 2 मोचयन्नगरं च यत् — After 4, G1, 2 4 ins

1636* बकाय कल्पितं पुत्र महान्त बलिमुत्तमम् ।
भीमो भुनक्ति सपुष्टमप्येकाहं तपःसुत ।

[(L 2) G1 भुनक्तु G3 संपुष्टिम् G2 °हं तु तर्पयत्]

5 Ś1 K1–3 S om उवाच — a) G4 इदं तु (for किमिद) Ñ1 तीव्र (for तीक्ष्णं) — b) Ñ2 V1 B D (except D1, 5) M3 दुष्कर

6 b) Ś1 G1 2 स्वपुत्रं, K3 त्वं सु° K0 °क्तुमर्हसि — c) Ś1 °वृद्धि°, K0 3 m Ñ3 D5 °वृत्त°; K3 °वृद्ध°; Ñ1 2 V1 B Da Dn D1, 2 4 °वेद°, T2 G3–6 °विरुद्धश्च; G1 लोके वृद्धिविरुद्धश्च; G2 °वृत्तिपु रुद्धश्च Ś1 T1 वा, Ñ1, 2 V1 B D (except D5) हि; T2 G M च (for वै) — d) K2 D2 T G °त्याग T G कृतस् (G3 त्वया) M3 transp कृत and त्वया B5 मया, G3 कृत (for त्वया)

7 a) Ñ3 बाहु — b) T2 G5 वय (for सुख) Ñ1 2 V1 B D शयामहे; G3 वसा° — d) K (except K1) उज्जिहीर्षा°; D2 तज्जिहीर्षा°; D5 जेतु हर्षा°. K4 M5 वयं (for पुनः)

C. 1. 6249 B. 1. 152. 9 K. 1. 170. 12

अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विप्लुता गतचेतसः ॥ ११

कुन्त्युवाच ।

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १३
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १४
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १५
वृकोदरबलो *नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १६
जातमात्रः पुरा चैष ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।

---

8 D2 om 8^{ab} — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रजनी (for वसती) — d) K4 दुष्ट (for दु स्वाच्) 9 a) G2 सूर्यवीयस्य — b) G3 भयात् (for वयम्) — c) G1 M अमात्यश्चापि पापात्मा — d) B5 D6 M स (for च) Ś1 K1 प्ररोचन (cf v l 1 132 2) 10 a) K0 वीर्यमनुश्रि°; K2.4 Ñ3 G1-3 °र्येमुपाश्रि°; T2 G4.5 बाहुमुपा°; G6 बाहू समा°; M विक्रममासाद्य — After 10^{ab}, G1.2 ins

1637* भोक्तुमिच्छामहे मात नि सपत्ना महामन ।

[G2 राज्य (for मात) and महात्मन (for महाम°)]

— c) G1.2 इमानन्यानुप्राप्तान् — After 10, G1.2 ins

1638* कर्णं दु शासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ।

11 b) G3 तां तव (for कां त्वया) — c) K0.1 G1 कच्चित्; K2 G2 किंचित्; K4 B1m D2 कथं; Dn1 कच्चित् K3 Ñ3 V1 B1.3 Da Dn1 n2 D1.5 M5.6 नु, B1m D2 T1 तु (for न) Ñ1 तु (for ते) B3 कथ नु दु खैर्दुर्बुद्धिस्, G3 कच्चिद् खेन बु° — d) Ś1 K0 Ñ V1 B1.3 D (except Da) M1.2 विप्लुता; B3 ते लुप्ता Ś1 K T1 G3 M3 °चेतना, G2 °सा; M1 °स

12 G1 om 12 Ś1 K1 S om उवाच — a) M3 transp युधि° and न — b) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) त्वया कार्यो वृकोदरे (Ś1 °र्ये परतप) — d) Ś1 धृतो (for कृतो) — After 12, T G (except G1) M3 ins

1639* न च शोकेन बुद्धिर्मे विप्लुता गतचेतना ।

[Cf 11^{cd} G6 जानीतार्थं वृकोदरे (for the posterior half)]

13 G6 om 13 — a) D1 विपश्चो विप्रभवने. — After 13^{ab}, N (except Ñ2.3 Da) ins

1640* अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यव ।

— c) M3 अस्य (for तस्य) K4 V1 B D (except D5) M1 पार्थ; T1 तत्र (for तात) — d) T G (G6 om) मयैषा (T1 °ता) T2 G1.4.5 °मीक्ष्यते; G2 °क्ष्यता — M om 13^{ef} — e) G3 एतावतैव पुरुषै (sic) — f) T2 G (G6 om) कृते Ś1 K1 B3 यस्य (for यस्मिन्) Ñ Da1 G3 पश्यति (for नश्य°) — After 13, T G (except G6) ins

1641* ब्राह्मणार्थे महान्धर्मो जानतीत्थ वृकोदरे ।

[T1 जानान्यर्थं, G1.2 जानामीत्थ; G3 जानीतार्थं; G4 जानातीत्थ G1 वृकोदर]

— On the other hand, Ñ3 V1 B (except B1) D ins after 13

1642* यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ।

14 T1 om 14 — a) T2 G1.2.5 वीर्यं°; G2.4.6 M वीर° (for भीम°) D1 त दृष्ट्वा भीमवि° — b) M5 वने; M6-8 वय (for महत्) — Ś1 K1 (hapl) om 14^{c}–15^{b} — c) K4 हैडय° Ñ1 वधे Ñ V1 Dn D5 M8 चैव — d) G6 विश्वासोय

15 Ś1 K1 om 15^{ab} (cf v l 14) — a) Ñ3 बाह्वोर् K (K1 om) D2.5 बलं and भीमस्य B6 Da D4 तु (for हि) — b) Da M (except M8) °युतबल Ñ3 मत (for महत्) — c) Ś1 K1 Da M5 तेन; T2 ते च K4 G1.2 जगत् (for गज) — d) Ś1 °ढा गजसाह्वयात् Nilp निगूढा

16 a) M च (for न) Ś1 K Ñ3 D5 °बले (Ś1 K1 बलान्) नान्यो, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 वृकोदरेण सदृशो (B3 orig सहितो), D2 भीमसेनबलेनान्यो; T G वृकोदराद्बली ह्यन्यो (G3.6 हन्यो sic) — b) Ñ3 S जातो (G3 जातु) (for भूतो) Ñ3 T2 G2.4.6 M3 न जनिष्यति; G1.2 M6-8 न जनिष्यते; M6 जनयिष्यति Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) बलेनान्यो न विद्यते — c) Ś1 K1 °भ्युपेयाद्, Ñ V1 B (except B5) D1.2 यो व्यतीयाद्; T2 G4.5 यो हि युध्याद्; G1 योभियुध्यद्; G3 °भ्युपायाद्; M6-8 यो युदीयाद् — d) Ñ3 V1 B6 Dn D1 चक्रधर स्व°; B1 D5 T1 G (except

शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १७
तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १८
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ १९
अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ २०
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे श्रुतम् ॥२१
क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २२
वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ २३
शूद्रं तु मोक्षयन्राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्द्रव्ये राजसत्कृते ॥ २४
एवं स भगवान्व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ।
ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ २६
यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ २७ C. 1 6259 B. 1 163 8 K. 1 177 8

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

G4 5) M5 °धर स्वयं

17 a) K0 1 Ñ3 B1 5 D (except D1 5) T2 G3 चैव; K3 त्वेप, G1 प्येप, G2 4 ह्येप — c) K1 2 Ñ V1 B D G3 M3 6-8 अस्य, T1 G1 2 6 M5 यस्य — d) = 1 114 13b Da T2 G6 °चूर्णिता G3 गात्रेण चूर्णिता — After 17, M3 5 ins.

1643* तथा हि दृष्ट स्वप्न तु मया गतनिशे महत् ।
भुक्त्वा भीमो वक हत्वा नागरै परिवारित· ।
दृष्ट पुनरिम वासमायातोऽलकृत. शुभै· ।

18 a) K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ज्ञात्वा (for स्मृ°) — b) G5 पार्थिव (for पाण्ड°) — Ś1 K1 om. 18c–20b — c) K0 4 D4 प्रतीकारे च, K2 3 T2 G1 4-6 प्रती°, Ñ1 2 V1 B1 3 6 Dn D1 2 °कार्ये च; B5 प्रतिकारे च, D5 °काराय, G3 M3 °कार्यं च. K (K1 om) वासस्य (for विप्र°).

19 Ś1 K1 om 19 (cf v l 18) — ab) S च (for इद) K2 T G M3. 5 transp लोभात् and मोहात् M3 दौर्बल्यात् (for चाज्ञा°) K4 विनिश्चय; T G M3 5 न च प्रमात् — cd) K2-4 Ñ1 2 Da1 D2 5 M5 धर्मज्ञ K2 महान् (for मया) T G M3 6-8 इद व्यवसित वीर बुद्धिपूर्वमिद कृत

20 Ś1 K1 om 20ab, K2 om 20 (cf. v l 18) — a) S °पि (M3 6-8 °भि) निर्वृत्तौ — c) Da1 T1 G M6-8 प्रतिकार· (G4 प्रतीकार). Ñ1 अथ, B6 तु; G5 स्य (for च) Ñ1 B5 D4 विप्रस्य (for वास°) — d) K4 Ñ B5 °र्मश्चाच° T2 परमो (for चरितो) D2 मया (for महान्)

21 b) Ñ1 S (except G2) केषुचित् (for कर्हि°) — T1 om 21cd — c) K3 transp क्षत्रिय and स — d) Ñ V1 B D (except D5) आप्नु° (for प्राप्नु°) Ñ2 3 V1 B D (except D5) मे मति , T2 न श्रु°; G1 विश्रुत; G2 न श्रुत , G3-5 M न श्रु°, G6 निश्चित

22 ab) Ñ1 2 V1 B D (except D5) read क्षत्रिय after कुर्वाण — d) G1 लोकेषु च

23 a) Ś1 K2 transp एव and तु K0 3 4 D5 यदि; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 2 4 अर्थे च, Ñ3 T1 G2 चैव, T2 G4-6 एव च, G1 इह च, G3 इत्येह, M एव हि (for एव तु) — b) Ś1 विधि, K1 मृधे, Ñ1 2 V1 B D (except D5) भुवि (for युधि) — c) Ñ3 काले° (for लोके°) K2 °र्वेष्वेषु लो°; T2 G4-6 °र्वेषु च लो°, G1 सर्वेष्वपि च लो°, M (except M3) स वै सर्वेषु लो° — d) B1 3 D2 रजयति

24 a) K3 V1 B1. 5 6 Dn D1 M6-8 मोचयेत्; K4 Ñ2 B3 Da D2 4 °चयन्, Ñ3 °क्षयेत्, T1 M6 °क्षयत् D4 राजन्, S पुत्र (T1 प्राज्ञ) — b) Ñ1 3 D2 °णा(D2 °ण)गतम् Ś1 आवृत S उद्विग्न शरणार्थिन — c) K1 Da D4 हि, G1 2 सत् (for इह) G3 जात (for जन्म) — d) Ś1 K1 4 V1 B Dn3 D5 T2 G3 5 M6-8 सद्रव्ये, Da °द्रव्यै , G4 स दिव्ये. K0 °सेविते, V1 Dn D1 °पूजिते, T1 °संस्कृते

25 a) K3 Ñ V1 B D (except D2) मा, S हि (for स) — b) N (except K1) M5 पौरव° — c) K0 °च

१५१

C 1 6270
B 1 153 4
K 1 177 5

वैशंपायन उवाच ।
ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ १
आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ २
ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ४
भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।

सुतरप्रम् , K2 3 D3 °चासुतरम्°, Ñ3 V1 B1 Dn D4 °चासुकरम्°; Ñ3 °चासुतराम्°; B2 4 6 Da Cd चासुतरम्°; G3 °च स सुतां व्यासः — d) G2 प्राज्ञ (for तस्माद्) Ś1 चैवत्; K1 एत, Ñ2 V1 B D एवं (B3m Da आशु) (for एतत्) — Ñ2 V1 B D (except D1) end the adhy, and read the colophon, after 25, transposing st 26–27 to the beginning of the foll adhy

26 Ś1 K1 3 S om. उवाच — cd) Ñ2 V1 B D (except D1) एतद् (for एवम्). M कृतं नित्य च विप्रेषु सानुक्रोशवती भव — ef) S ध्रुवमेप (G2 4 6 M1 7 °च) महाबाहुर्विजित्य पुरु° — After 26, N ins :

1644* सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोशवत्यसि ।

D1 3 cont

1645* मन्वादिमुनिभिः प्रोक्त वेदविद्भिर्महात्मभिः ।
गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे सद्य प्राणान्परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्तारो ब्राह्मणस्य च ।

On the hand, after 26, S ins

1646* आगन्ता नगर चैव संसारपापाद्विमुच्यते ।

27 a) M कथं (for यथा) B3 त्विम; T1 G1 चैनं; T2 G2 4–6 चैव; G3 चैत; M चेदं T G न नो (G1 नरो; G2 न ते) विदु — b) D4 जना (for नरा) — c) G3 किमय, M1 तथैव — d) D1 परिगृह्णेत, T G °गृह्य च, M (except M1) प्रतिमाह्य K2 परिगृह्य पुन पुनः. — After 27, S ins

1647* वैशंपायन ।
युधिष्ठिरेण समय ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
कुन्ती प्रविश्य तान्सर्वान्सान्त्वयामास भारत ।

Colophon om. in G6, Ñ2 V1 B D (except D1) read it after st. 25, transposing st. 26–27 to the beginning of the foll. adhy — *Major parvan* T2 G1–3 M संभव (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ V1 B Da Dn D1 2 4 T2 M1 3 बकवध (B1 3 D1 एकचक्रायां बक°) — *Adhy name* K4 युधिष्ठिरसंवाद°, Ñ1 3 V1 कुंतीयुधिष्ठिरसवाद ; D4 कुर्ती प्रति युधिष्ठिरवाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) B1 158, Dn1 161, D4m 164, T1 159, T2 G3 M 109, G1 110, G2–4 108 — *S'loka no* Dn 26, M1 33 — *Aggregate s'loka no* Dn1 6259

151

☞ Ñ2 V1 B D (except D1) read the last two st of the preceding adhy (with 1644*) at the beginning of the present adhy

1 Ś1 K D2 3 T1 om. उवाच, T2 G M om. the ref — a) Ñ3 रात्र्यामती° — For 1, S subst. a passage of 46 lines given in App I (No 92), D1 ins lines 2–17 of this passage after 1ab, and lines 19–46 after 1cd

2 M6–8 om 2 (cf. v 1. 1) — c) Ś1 K2 B6 D1 भवनं; K0 T G1 6 च वनं; K3 भुवन; G2–5 वचनं — M1 om 2cd. — d) K3m °भुजयन्, V1 B1 3 (m as in text) Dn D1 2 °पादयन्; G1 3 °भोजयन्

3 a) N2 V1 B3 D (except D1) क्रुद्धो (for श्रुत्वा) — b) N2 V1 B D (except D1) भीमस्य वचनात् (B1 3 6 D3 वचनं) तदा

4 After 4ab, K4 N1 3 V1 B D (except D1) ins

1648* लोहिताक्ष· कराली च लोहितश्मश्रुमूर्धजः ।
आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णो विभीषण ।

[(L. 1) Dn करालश्च K4 लोहितास्य· सुदृष्टश्च (for the prior half). — (L. 2) K4 आकर्णदारितास्यश्च; Da D1 आकर्णभिन्न°]

— c) MSS भ्रुकुटीं, भ्रुकुटिं also K3 बध्वा (for कृत्वा)

5 c) M विवृत्य नेत्रे संक्रुद्ध

6 Before 6, K3 ins बक उ°; M (except M1) बक — b) K2 परिकल्पितं; M समुपाहृतं T1 मदर्थं पुरुषादकः.

विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ६
भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः ॥ ७
ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ ८
तथापि परिभूयैनं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ९
अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।
जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ १०
तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥ ११
ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ १२
ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः ॥ १३
क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

C. 1 6284
B. 1 163. 18
K. 1 177. 40

— [d]) B5 यममदिरं

7 Before 7, T2 G5 M6-8 ins. वैशं°. — [a]) Ś1 K1 8 V1 Dn D1 ततः (for तु तद्) — [b])=14[d] — [d]) Here and below many MSS भुक्त (for भुङ्क्त)

8 [a]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) रवं (for ततः) N8 सु- (for स). Ś1 K1 भैरवो Ś1 K1 दृष्ट्वा; S कुर्वन् (G1.2 क्रोशन्) [भैरव for भैरवं रव (Word Haplology)?] — [c]) Ś1 अभ्याद्रवद्; K1 अभिद्रवन्; D4 °धावद्

9 [b]) N प्रे(K1 ई)क्षमाणो — [c]) K4 G3 भुक्तवानन्नं — G3 subst. for 9[d] पापिनं बकमोजसा, which G1 ins after 9[d].

10 [a]) Ś1 K0 B3 G1.2 सु (for तु). — [b]) Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 कुतीपुत्रं वृकोदर, D3 G3 °पुत्रं स रा°. — [c]) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T G पृष्ठे, M3 पूर्वं. — [d]) G3 तत (for स्थित°). D1 पृष्ठतो बलिनं तदा.

11 [a]) S (except M6-8) ततो — [d]) For it G6 subst 7[d] — After 11, G1.2.4 ins

1649* भीमोदरगता° पिण्डा सान्तरालाः परं शतम् ।
रक्ष°पाणिप्रहारेण संश्लिष्टा एकपिण्डवत् ।

12 In S, 12 is repeated (see below) — [a]) K4 D5 G2.4 संभूय; M3.5 तु भूय G1 तत° स भृशसंतप्तो; M6-8 ततो भूय सुसं°. — [b]) K4 वृक्षमुत्पाट्य; M6-8 वृक्षानादाय — [c]) Ś1 पुन (for तदा) — [d]) Ś1 तदा ह्यभ्याद्रवद्बली, N1 पुनरभ्यपत°.

13 S transp 13 and 14, G3 om. 13[ab] — [b]) K0.4 भरतर्षभ (K4 °भ); T1 G4.6 M5 पुरुषर्षभ — [c]) K0 सक्रुद्ध.; D2 °हृष्ट., G4 °स्पृष्टः — [d]) T G तस्थौ गिरिरिवाचल° (G1.2 °पर°) — (After its transposition) G1.2.4 ins. after 13

1650* स्थित्वा मुहूर्तं विश्रम्य वीरासनमुपाश्रितः ।
आमयन्तं महावृक्षमायान्त भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वोत्थायाहवे वीर सिंहनादं व्यनादयत् ।

T1 ins lines 1-9 of the foll. passage after 13 (after its transposition), and the rest after 14 T2 G3.5.6 M ins. the whole passage after 13 (after its transposition) G1.2.4 ins the passage after 1650*

1651* भुजवेग तथा स्फोट क्ष्वेडित च महास्वनम् ।
कृत्वाह्वयत संक्रुद्धो भीमसेनोऽथ राक्षसम् ।
बहुकालं सुपुष्टं ते शरीरं राक्षसाधम ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य न त्व भूयस्त्वशिष्यसि ।
अद्य मद्बाहुनिर्दिष्टो गमिष्यसि यमक्षयम् । [5]
अद्य प्रभृति स्वप्स्यन्ति विप्रकीर्य निवासिन° ।
निरुद्विग्ना. पुरस्यास्य कण्टके सूद्धृते मया ।
अद्य युद्धे शरीर ते कङ्कगोमायुवायसाः ।
मया हतस्य खादन्तु विकर्षन्तु च भूतले ।

[Here follows a colophon in T2 G (except G3)]

वैशपायन. ।
एवमुक्त्वा सुसंक्रुद्ध पार्थो बकजिघांसया । [10]
उपधावद्बकश्चापि पार्थं पार्थिवसत्तम ।
महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
विरूपरूप° पिङ्गाक्षो भीमसेनमभिद्रवत् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा दष्ट्वा च दशनच्छदम् ।

[G4 ins after line 2
1651a* स्ववाचाशनिशब्देन स्वनिना भीषयन्निव ।,
and after line 3
1651b* द्विपक्षतुष्पन्मांसैश्च बहुभिश्चौदनाचलैः ।
— Details of the colophon. *Adhy no* T2 G3.6 110, G1.2 111, G4 109 — Line 12=4[ab], line 14=(var.) 4[cd]]

— After the above, S *repeats* 12 and 14

14 S transp 13 and 14 (repeating 14, with

C. 1. 6223 B. 1. 164. 4 K. 1. 178. 5

हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ४
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ५
ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ६
ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।
आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ७
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ८
तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे ॥ ९
ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः ॥ १०
ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।

T1 अपि; G1 2 स (for च) D5 M समय च न्य(D5 नि)वेदयत्

3 a) M6–8 भूमौ (for भूयो) — b) K3 अपि, V1 B D इति (for इह) — c) Ś1 S च (for हि) K1 गति' शीघ्र — d) K3 D5 S भविष्यति (for भवे°)

4 Before 4, T2 G4–6 M6–8 ins वैश° — K1 (hapl) om 4c–5b — c) D5 G6 संप्राहु°; G4 त चाहुः T1 G1–3 एवमेवास्त्विति प्राहु (G1 2 प्रोच्य) — d) G1 2 गृहीत्वा; G4 5 जजल्पु (for जगृ°) M6–8 तत् (for तम्) G3 समय जगृहु° (by transp) — After 4, S ins

1660* सगणस्तु बकभ्राता प्राणमरपाण्डव तदा ।

[G1 2 4 भीमसेन प्रणम्य च, M प्रणिपत्य च पांडव (for the posterior half)]

— Before 1660*, G1 2 4 ins

1661* तत्पुरोपवनोद्यानचैत्यारामान्विसृज्य ते ।
बिभीतककपित्थार्कप्लक्षशालमलिकाननम् ।
प्रपेदिरे भयग्रस्ता भीमसाध्वसकातरा ।

(cf 1659*), and after 1660* they ins

1662* यमुनातीरमुत्सृज्य प्रपेदे पितृकाननम् ।

5 K1 om 5ab (cf v 1 4) — b) Ñ1 तानि (for तत्र) — c) K1 प्रतिद° — d) T G यथा (G1 2 तथा) नगरवासिन

6 After 6ab, S (G1 2 om lines 3–4) ins.

1663* निष्कर्णनेत्र निर्जिह्व निःसत्त्व कण्ठपीडनात् ।
कुर्वन्त बहुधा चेष्टां स नरादमकर्पत ।
स एष राक्षसो नून पुनरायाति न पुरीम् ।
सबालवृद्धा पुरगा इति भीता प्रदुद्रुवु ।

[(L. 1) T1 निष्कीर्णनेत्र; G3 विकीर्ण°. G1 2 कर्णपीड°; G3 करपीड° — (L. 2) T1 G1 चेष्टा T1 M पुरद्वार प्रकर्पत — After line 2, G3 4 ins

1664* आश्लिष्य बाहू पादौ च शिरश्च स वृकोदर ।
द्वारेषु चतुर्षु क्षिप्त्वा पुनरागात्स मारुति' ।

— (L 3) T1 G4 पुर — (L 4) G2 इति मत्वा]

— d) S नगरस्य जगाम तं (G2 M ह) — After 6, N ins

1665* दृष्ट्वा भीमबलोद्धूतं बकं विनिहतं तदा ।
ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्ना प्रतिजग्मुस्ततस्तत ।

7 a) Ko 2 4 तु; K1 स्म (for स) Ñ3 तद्गत्वा G2 ततो भीमो बक हत्वा — b) K3 °वेश्मनि; G2 °वेश्मसु — After 7ab, D5 T G ins

1666* बलीवर्दौ च शकट ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।

[T2 G4–6 सशकट. G3 निवेद्य च (for न्यवेद°)]

G1 2 4 cont

1667* तूष्णीमन्तर्गृहं गच्छेत्यभिधाय द्विजोत्तमम् ।
मातृभ्रातृसमक्ष च गत्वा शयनमेत्य च ।

— c) S च तत्सर्वं (for यथा°) — d) Ś1 K1 3 राज्ञे; Ko 2 4 राजन् S राज्ञी (M राज्ञे) युद्धमभूद्यथा — After 7, G2 4 ins

1668* अद्वितोऽस्म्यद्य जननि तृप्तिर्मे द्दशवार्षिकी ।

8 a) G1 2 केचिन्नरा S (except M8) विनिष्क्रम्य — b) Some MSS कल्यम्; Cd as in text Ko. 4 Ñ1 2 D5 तु; K3 च (for तु) — c) Ko–2 निहितं. Ś1 K1 त तु; Ko 2 4 D5 तत्र (for भूमौ). — d) Ś1 K (except K3) D5 घोरदर्शन (for रुधिरो°)

9 a) S °प्रतिम — b) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 भयानकं — After 9ab, K4 Ñ1 2 V1 B D ins

1669* दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागरा ।

— c) S पुनर् (for ततो) — d) T G अददु Ś1 K1 3 G3 6 M5 परे (for पुरे)

10 a) D1 सहस्रशस्तदा राजन् — b) G5 नानानगर°. — c) K3 तत्र गच्छन्; Da ततो जग्मु ; D5 T1 G1 2 6 तत्र जग्मु — d) G6 सस्त्रीका वृद्धबालका. — After 10, G3 4 ins

1670* ददृशुस्ते बक सर्वे विशिर पाणिपादकम् ।

दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ११
ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥१२
एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १३
आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ १४
परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १५
प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥१६
स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ १७
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ १८
ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ १९

C 1 6315
B 1 164 21
K. 1 178. 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तं बकवधपर्व ॥

नि श्वृक्ष निर्गुल्मं विनिकीर्णं गिरिं यथा ।
11 After 11^{ab}, G3.4 ins
1671* विस्मयोत्फुल्लनयनास्तर्जन्यासक्तनासिका ।
— ^{c}) S अर्चयामासु — ^{d}) B1 T G M5 सर्वाण्येव विशा पते (G2 प्रार्थनानि पुरा भयात्)
12 M6–8 om 12^{ab} — ^{a}) K0.3 M5 परिणयामासु, K2.4 Ñ1 M8 ते गणया°, D5 चागणया°, T G परीक्षया°. — ^{b}) G3 रक्षस (for भोज°) — ^{d}) K (except K1) D5 T G सर्वमेव Ñ V1 B D (except D5) ते (for तत्)
13 ^{a}) Ñ1 सु; Ñ2.3 V1 B D स (for तु) S पृच्छ्यमानो (M एव पृष्टो) बहुविधं (T1 थ विविध) — ^{b}) Ś1 K तु, M स (for च) — ^{d}) M इति (for इद) K0.3.4 इद ब्राह्मणसत्तम·, T G काश्यपो नामत(T1 गौतम)स्तदा
14 Before 14, T G ins. ब्राह्मण. — After ब्राह्मण, G3 ins
1672* अथ ते राक्षसो घार पूर्वेद्युर्ज्ञापितो मम ।
ग्रामसाधारणेनैव सूचकेन पुरौकस ।
— ^{a}) Ś1 K2.4 Ñ3 मामशन, K0 च मापन्न, K3 च मामार्तं, S मामनिश — ^{b}) G1.2 बधुभि सह (by transp), M3.5 सह बांधवै — ^{d}) G3 मन्त्रशिक्षा- Ñ2 V1 B D (except D5) महामना
15 ^{a}) Ś1 K0.1 परिदृष्ट्वा, K3.4 Ñ1.3 D5 °पृष्ट्वा K1 मां पूर्णं M3.5 परिपृष्ट्वा च सर्वं मां — Ñ1 om 15^{c}–16^{a}. — ^{d}) N विश्वास्य प्रहस°, G1 समाश्वास्य हस°
16 Ñ1 om. 16 (of v l. 15) — ^{a}) K2.4 Ñ3 T1 G (except G5) तस्माद् — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D5) अन्नमेतद् K0 दुरात्मन. — ^{c}) S तन्निमित्तं. T1 इदं, G1 भयात् (for भय) K (except K1) चात्र (for चापि) — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °ति चाब्रवीत्
18 G3 transp 18 and 19 — ^{a}) T1 M (except M5) तु (for ते) M (except M5) चैव (for सर्वे). — ^{b}) K0.4 क्षत्रियाश्चैव वि° — ^{c}) Ś1 विदि°, K1 विहि° (for मुदि°) — ^{d}) Ś1 K0.2.3 ब्राह्म; D5 G3 ब्राह्मय Ś1 K1 महस्तदा; D2.5 -महोत्सवं, T G M5 -महत्तदा
19 G3 transp 18 and 19, K0 transp 19^{ab} and 19^{cd} — ^{a}) Ś1 K4 B (except B5) Dn1 n3 D1.4 G1 M6–8 जनपदा — ^{b}) Before आजग्मु, Ś1 K0.1 ins हि, K3 अपि, T2 G1.5.6 च, G3 तु (to avoid hiatus!) M5 तत्पुर (for नगर) G2 M3.6.7 आजगाम (G3 समाजग्मु·) पुर प्रति — ^{c}) T1 G1.2.4 M5 तम् (for तद्) D5 G3 तदद्भुतमिम N M5 दृष्ट्वा — ^{d}) S चाभवन् — After 19, K3.4 ins (the *phalas'ruti*)
1673* श्रुत्वा बकवध यस्तु वाचक पूजयेन्नर ।
तस्य वंशेऽपि राजेन्द्र न राक्षसभयं भवेत् ।
नश्यन्ति शत्रवस्तस्य उपसर्गास्तथैव च ।
महत्पुण्यमवाप्नोति श्रुत्वा भीमपराक्रमम् ।;
while S (except T1 G3) ins
1674* वेत्रकीयगृहे सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
विस्मयादभ्यगच्छन्त भीमं भीमपराक्रमम् ।
न वै न संभवेत्सर्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
इति सत्कृत्य त पौरा परिवव्रु· समन्तत· ।
अयं त्राता हि न सर्वान्पितेव परमार्थत । [5]
अस्य शुश्रूषव पादौ परिचर्य उपास्महे ।
पशुमद्दधिमच्चान्नं पर भक्तमुपाहरन् ।
तस्मिन्हते ते पुरुषा भीताः समनुबोधना. ।

१५३

C. 1. 6315
B. 1. 166. 1
K. 1. 172. 1

जनमेजय उवाच ।

ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् ।
अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३

स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ४

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।
उपासांचक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ५

कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।
राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ६

ततः समप्राद्रवन्पार्था सह मात्रा परंतपा ।
आगच्छन्नेकचक्रां ते पाण्डवा संशितव्रता । [10]
वैदिकाध्ययने युक्ता जटिला ब्रह्मचारिण ।
अवसंस्ते च तत्रापि ब्राह्मणस्य निवेशने ।
मात्रा सहैकचक्रायां दीर्घकालं सहोषिता ।

[(L 1) M °गृहा सर्वे — (L 3) T_2 $G_{1.4.5}$ इहैव, G_3 न चैव (for न वै न) — (L 5) G_1 M_{2} $_{6-8}$ परमार्थ वित् — (L. 6) G_{1} $_5$ परिवार्य; G_6 प्रतिवारम् — (L 7) G_{2} $_6$ °घ्न वर — (L. 8) T_2 $G_{1.4}$ समयोधयन्, G_2 अनुयोधनात् — With lines 11–12 cf 1 153 2 — (L. 13) G_2 °काल समाहिता]

Colophon *Major parvan* T_2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* $Ś_1$ K_{0-2} $_4$ Ñ V_1 B Da Dn_1 n_2 $D_{1.2}$ $_4$ $_5$ T_2 M_6 बकवध (B_1 एकचक्रायां बकवध); to it $Ś_1$ K_{0-2} $_4$ Ñ V_1 D_1 M_6 add समाप्त — *Adhy name* K_0 $_4$ D_5 ब्राह्मणमहोत्सव ; K_3 बकासुरवध ; $Ñ_{1.2}$ V_1 बकवध.. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_2 (in figures) 163, and (in words) 160, D_4m 166, T_1 160, T_2 G_{5} $_6$ M 112, $G_{1.2}$ 113, G_3 110, G_4 111 — *S'loka no* Dn 21, M_3 27 — *Aggregate s'loka no* Dn_2 6308

153

1 K_1 D_5 S om उवाच — [a]) B_1 D_5 तत्र (B_1m as in text), S सदा; Cd तथा (as in text) — K_3 T_1 (hapl) om 1[c]–2[b] — [c]) N_1 अत· पर T_2 G_{4-6} M सदा ब्रह्मन्; G_{1} $_3$ नरव्याघ्रा°; G_2 द्विजश्रेष्ठ — [d]) $Ś_1$ K (K_3 om) Da D_1 $_4$ G_{2} $_6$ M किमकुर्वत

2 K_3 T_1 om. 2[ab] (cf v 1 1). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ S om. उवाच — [a]) T_2 G तत्र ते न्य° — [c]) T_2 G नरव्याघ्रा (G_3 °घ्र) (for पर ब्रह्म) Cd cites ब्रह्म (= वेद)

3 [a]) D_4 M कतिपयाहस्तु; T G कदाचित्काले तु — [b]) K_{0} $_{2-4}$ Dn (erroneously) D_2 Nilp शसित°; K_1 N_2 सश्रित° G_1 ब्राह्मणा संशितव्रता ; G_2 ब्राह्मणस्य यतव्रत ❀Nil शसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शसा प्रशसा संजाता यस्य तद् शसित व्रत यस्य स । प्रशस्तव्रत इत्यर्थ ।❀ — [c]) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ V_1 °श्रयार्थे; K_{2} $_4$ B D °र्थी; $Ñ_3$ °प्रहार्थी — [d]) $Ñ_{1.3}$ V_1 Da Dn D_1 ब्राह्मणस्य जगाम ह; S °स्यागमत्तदा (G_1 °गमस्तदा)

4 [a]) G_3 सयमात् (for स सम्यक्) T G_{1} $_{4-6}$ तु; G_3 तान्; M_3 (both) तु and त — D_1 (hapl) om 4[b]–5[c] — [b]) $Ñ_{1}$ $_3$ V_1 B D विप्रं (for विद्वान्) $Ś_1$ ब्रह्मर्षभस् G_{1} $_2$ विद्वान्ब्रह्मर्षिसत्तमान् (G_2 °म) — K_2 om 4[cd] — [d]) S तया (T_2 $G_{1.6}$ तदा) $Ñ_{1}$ $_2$ V_1 B Da Dn D_2 °तिथिव्रत ; D_4 T_1 °तिथिप्रिय ; T_2 G_{4-6} °तिथिर्वशी; G_{1} $_3$ M °तिथीन्प्रति

5 D_1 om 5[abc] (cf v 1. 4), K_3 reads 5 after 9[ab] — [b]) $Ś_1$ K_1 नरर्षभ S कुती च भरतर्षभ — [d]) $Ñ_3$ V_1 B Da Dn D_{1} $_4$ कथयत; D_2 T G (except G_{3} $_4$) $M_{2.5}$ °यत N_{1} $_3$ V_1 B D शुभा , G_{2-4} तथा; G_5 (both) तथा and तदा

6 [a]) N (except $Ñ_3$) च (for स) — [b]) $Ñ_{2}$ $_3$ V_1 B D (except D_5) सरितस्तथा ($Ñ_3$ °दा) — $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ G_3 (hapl.) om 6[cd] — [c]) $Ñ_3$ V_1 B D (except D_5) T $G_{1.4-6}$ राज्ञश्च $Ñ_3$ V_1 B D (except D_5) °धाश्चर्यान्; T_1 G_{1} $_{4-6}$ °धाकारान्; G_2 °धान्देशान् — [d]) Cf 6[b]. $Ñ_3$ V_1 B D (except D_5) देशांश्चैव पुराणि च; T_2 $G_{3.4-6}$ M_{5} $_6$ पुराणि च वनानि च

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ९
कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ११
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

ब्राह्मण उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १
सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।

C 1 6330
B 1 166 3
K 1. 180. 3

---

7 ^{a}) Dn1.n3 तथा (for तत्र) — ^{b}) Ñ2 3 V1 B5.6 D4 पचालेपु — ^{d}) M3 °सेनीस्वयं°
8 ^{a}) T1 द्रोणस्य (for चोत्पत्तिम्) — ^{b}) T1 चोत्पत्तिं, T2 G द्रोणस्य (for उत्पत्तिं) — ^{d}) K1 G3 महामते.
9 ^{a}) G1 3.6 तम् (for तद्) K1 D2 °मिमं; D4 °मिदं (for °तम) K1 दृष्टे (for श्रुत्वा) — ^{b}) K3 4 तस्य लोके (by transp), K3 ब्राह्मणस्य T G पांडवा॰ सत्यविक्रमा (G2 °वास्ते महाबला॰). — After 9^{ab}, K3 reads 5 — ^{d}) K3 तां कथां (by transp), K4 Ñ1 2 V1 B D (except D5) कथां ते (or कथाते); cf 7^b Ś1 K1 Ñ3 मनुजर्षभ (Ñ3 °भा॰), K0 2-4 D5 मनुजोत्तमा॰, M3 भरतर्षभा॰
10 Before 10, Ś1 K0 1 T2 G1.4-6 M6-8 ins पांडवा॰; K2-4 Ñ V1 B D पांडवा ऊचु॰ — ^{b}) T1 संभव (for पाव°) — ^{cd}) A few N MSS वेदी° S संभवो वेदिमध्ये (M °ध्यात्) च (T1 G3 तु) कथं कृष्णा व्यजायत
11 ^{a}) G3 द्रोणो T1 G2 M5 महेष्वास॰ — ^{b}) T1 om 11^b Ś1 K D5 सर्वास्त्राण्युपशिक्षत (K1-3 °क्षित, D5 °क्षत), T2 G °शिक्षयत् — After 11^{ab}, S ins
1675* धृष्टद्युम्नो महेष्वास कथं द्रोणस्य मृत्युद॰ ।
[T1 om prior half.]
— ^{c}) Ñ V1 B (except B1) D (except D2 4 5) विप्र सखायौ, T1 G2 3 प्रियसहायौ — ^{d}) K2 तु; Ñ1 2 V1 B D (except D5) T2 चा (for च) G (except G1 3) कृतेनघ
12 Before 12, Ś1 K1-3 D4 5 S (except T1) ins. वैशं°, Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 वैश° उ°. — ^{a}) Ś1 K1 M3 सचोदितो; K0 D2 तैर्नो°; K3 संनो°; Ñ3 वै चो°; G1 तै फोधितो S विप्रो (for राजन्) — ^{b}) D1 विप्रश्च; T G राजन्स; M पार्डवै D1 पुरुषर्षभः; G3 5 (inf lin) °र्षभा; M भरतर्षभ (M6 7 °भै) — ^{d}) M6-8 द्रौपद्या स°. Ś1 T1 तथा

Colophon om in T G2 3 5. — *Major parvan* G1.4 6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 अगारपर्ण, Ñ1.2 V1 B5 चैत्ररथ, to it K0 Ñ1 2 V1 B5 add द्रौपदीसंभव Ś1 K1.2 4 Ñ3 B6 Da Dn1 n2 D1 2 5 (all om the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B6 Da D1 2 संभव) — *Adhy name* K0 4 D5 पांडवप्रश्नः, K3 द्रौपदीसभवकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 164, D4m 167, G1 114, G4 112, G6 M 113 — *S'loka no* Dn M3 12 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6320

154

☞ Many of the foll st recur (often with v l.) in adhy 121-122 and 128
1 Ś1 K1 S om उवाच — Cf 1331* — ^{a}) G4 गतो (for महान्) — ^{b}) T2 G4 5 बभूव स; G3 बहुवर्षं (for बभूवर्षिर्) — ^{c}) A few MSS भार° K (except K1) D5 महातेजा — ^{d}) K0 2 3 B6 Dn1 n2 D1 शासित°; K1 D5 संश्रित°
2 Cf 1331* — ^{a}) Ś1 K1 Dn2 n3 (both latter erroneously) G1-3 Nilp ततो (for गतो) — ^{b}) T1 G1 M नदीं (for सतीम्); see below for T1 — 2^{cd} = (var)

C. 1. 6330 B. 1. 130. 3 K. 1. 130. 2

अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ३
तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ४
ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ६
स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ७
ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ८
वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ९

राम उवाच ।

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ १०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३

---

1 121 3^{cd} — ^{c}) T1 सर्वां ददर्शाप्सरस — ^{d}) K1 निशि, G2 मुनि° (for ऋषि)

3 3^{ab} = (var) 1 121 4^{ab} — ^{b}) K1 वसने T2 G (except G1 3) व्याहर°. Ko 3 4 D2 5 M वासो व्य(M6 8 प)पहर° — For 3^{cd} cf 1334* — ^{d}) Ñ1. 3 V1 B D (except D1) तदा (for तत)

4 Cf 1334* — ^{a}) Ś1 K1 3 Ñ1 3 T1 G3 M5 तस्य (for तस्यां) G2 6 सरक्त° — ^{b}) K3 T1 G2 3 कौमारमत° — After 4^{ab}, G2 4 ins

1676* पश्यतो योनिसस्थानमन्याचयवसोष्टयम् ।

— 4^{cd} = (var) 1 121 4^{cd} — ^{c}) Ñ3 V1 B D (except D5) चिर° (for हृष्ट°) T2 G1. 3 6 तस्य रेतस्तु च° — ^{d}) Ś1 Ko 1 D1 T1 G2 4. 5 आददे

5 = (var) 1 121 5 — ^{c}) Ś1 T2 G4 transp स and च — ^{d}) G3 कृत्स्न° (for सर्व°)

6 = (var) 1 121 8 — G3 (hapl) om 6–8 — ^{a}) Ś1 T1 G2 भार° K1 G2 च (for तु) T2 G1. 4–6 °द्वानसखा ह्यासीत् — ^{d}) Ś1 K1 तथा (for तदा)

7 = (var) 1 121 9 — G3 om 7 (cf. v 1. 6). — ^{b}) K4 पार्थिव, G2 पार्षद — ^{d}) Ś1 K1 भरतर्षभ, Ko 3 चरितव्रत, M5 8 °र्षभ

8 G3 om 8 (cf v 1. 6). — 8^{ab} = (var) 1 121. 10^{ab} — ^{b}) Ko पार्थिवो (for द्रुपदो) — For 8^{cd} cf 1 121 16 — ^{d}) G2 सर्वत (for °श)

9 = (var) 1 121 17 — ^{a}) T1 तेन (for वन) T1 G3 स (for तु) — ^{b}) K (except Ko) D1 °द्वाजस्त सो° — ^{d}) M5 transp विद्धि and द्रोण Ñ V1 B D (except D5) द्विजोत्तम, G (except G2) °र्षभ, M6–8 नरर्षभ

10 Cf 1 121 20 — K1 S (but not Ś1 1) om उवाच (G2 om the ref) — ^{a}) Ñ3 D5 अत्र, G3 अन्यत् (for अद्य) — ^{b}) Ñ1. 3 V1 B2. 5 6 Da Dn D1 2 4 मया सम°; Ñ3 समैतम°, D5 M3. 6–8 समेदम°; T2 G (except G3) M5 समैतद° — D5 om. 10^{cd} — ^{c}) Ko–2 D1 च for the first वा, and Ś1 च for both — ^{d}) K (except K1) अन्यतम; Ñ3 V1 Dn D1 एकतम, B D2 4 एकतर; T1 अत्यतर; M6–8 अद्य पर K1 M6–8 शृणु

11 Cf 1 121 21 — K1 S (but not Ś1 1) om उवाच (G2 om the ref) — ^{a}) G2 transp च and एव — ^{b}) K (except K1) ससंहाराणि भार्गव — ^{d}) A few MSS अर्हसि Ś1 मा, Ko 3 नो, B5 वै (for मे)

12 G2 M5–8 om ब्राह्मण उ° K1 वैशंपायन; K2 Ñ3 वैश°; T1 G3 ब्राह्मण, T2 G1–6 राम — ^{ab}) = (var) 1 121 22^{ab} G2 ब्राह्मण स तथेत्युक्त्वा तस्मै च प्रददौ भृगु — 12^{cd} = (var) 1 121 23^{ab} — ^{c}) Ñ1 3 D5 T2 G6 M3. 5 तु तत्, Ñ3 V1 Dn D1 तदा, T1 G1. 4 5 तु त, G3 च त (for ततो) D5 सर्व (for द्रोण) G2 द्रोणोपि प्रतिगृह्याशु

13 M6–8 om 13^{a}, transp 13^{b} and 13^{c}, and om 13^{d}! — ^{a}) Ko 3 4 सहृष्टमनसश्चापि, Ñ V1 B D M3. 5 °मना द्रोणो — ^{b}) T G सद्यो न्यवर्तत; M6–8 °समताम् — ^{c}) Ñ1 Dn3 (erroneously) D1 T2 G5 6 °नुप्राप्य (*apapāṭha* acc. to Nīl), Ñ3 V1 Dn1 n3 °नुप्राप्य Ñ3 महास्त्रमनुसम्प्रा°; M6–8 महास्त्राण्यनुसम्प्रा°. ❀ Nīl. प्राप्ये

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ १४

द्रुपद उवाच ।

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६
तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ १७
द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८
आचार्यवेतनं किंचिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तदृतं वदतानघाः ॥ १९
यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्रमाः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २०
पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१
ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्ध्वा ससचिवं तदा ॥ २२

C. 1 6349
B 1 168 22
K 1 180. 24

स्वपपाठ । प्राप्येत्यपि पठंति । ꣸ — ^{d}) D1.4 5 °त्वप्यधि°

14 =(var) 1 122 1 — ^{a}) K0 4 आगत्य, K2.3 आगम्य (for आसाद्य) — K0 om 14^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 3 T2 G3 4 6 °व्याघ्र, D5 G1 M3 5 °ब्याघ्र, M6–8 समनुप्रास

15 =(var.) 1 122 9 — K0 om द्रुपद उ°; K1 S (but not Ś1!) om उवाच — After 15, K4 B3 ins

1677* ययोरेव सम वित्त ययोरेव सम श्रुतम् ।
तयोर्विवाह सख्य च न तु पुष्टविपुष्टयो ।

[=(var) 1 122 8 — (L 1) B3 समधन — (L. 2) B3 °विवादो मैत्री च]

16 =(var) 1. 122 11. — Ñ1 3 om ब्राह्मण उ°; T G M3 5 om उवाच Ś1 K1.2 M6–8 वैश°; B5 वैश° उ° — ^{a}) Ś1 (*sup lin* as in text) पूर्वं नि°; K1 सर्वं नि°, B5 परिनि° — ^{b}) S (except G3) पाचाल. — ^{d}) Ñ3 सकाश (for नग°)

17 17^{ab}=(var) 1 122 39^{cd} — ^{a}) K0 पुत्रान्, T G (except G2 3) पार्थान् T G M3 समानीय — ^{b}) D5 अस्त्राणि (for वसू°) — ^{d}) G3 3 शीघ्र (for शिष्यान्)

18 ^{a}) K0 transp शिष्यान् and सर्वान् K0 T1 तदा (for तत) N2 V1 Dn पार्थान् (for सर्वान्) M °ष्यान्समाहेद (M5 °मादाय) — M om 18^{bc} — Cf 1 122 41^{ab} — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D5) तु तान्; T G तत· (for तदा) Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 T1 G शिष्यान् (G2 धीमान्), B1 3.5 D2 4 T2 सर्वान् (for विद्वान्) — ^{d}) Ś1 द्रुपदस्य सखाय वै (marg °स्य विरोधता); K1 °दस्य विधायता — After 18, M (which om 18^{bc} and 19^{ab}) ins

1678* द्रोण ।
गुरुशुश्रूपणं चैव तथैव गुरुदक्षिणाम् ।

19 =(var) 1 122 42. — M om 19^{ab}. — Before 19, T G (except G2 3) ins द्रोण — ^{b}) Ñ V1 B D हृदि यद्वर्तते (Dn3 सवर्तते) मम; T G प्रदेय परि° — ^{c}) T G (except G1) सप्रदेय, M3 तत्र देया (of 1678*) Ñ1 मे (for स्यात्) — ^{d}) Ñ1 नानृत — After 19, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins

1679* सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा ।,

while S ins

1680* तथेत्युक्त्वा च त पार्थ. पादौ जग्राह बुद्धिमान् ।

G2 4 cont

1681* विद्यानिष्क्रयजं वित्त किं देय ब्रूहि मे गुरो ।

Cf 1679* and 1680* with 1 122 43

20 G2 om 20^{ab} — ^{a}) Ñ1 ये ते (for यदा) K (except K1) तु (for च) Ś1 K Ñ1 Da D5 कौर° (for पाण्ड°) M5 चान्ये (for सर्वे) — ^{b}) B3 कृतार्था K4 Ñ2 B3.5 D (except Da) कृतनिश्चया , M सर्वतोभवन् — ^{c}) T2 G1–6 तदा (for ततो) — ^{d}) M दातव्या गुरुदक्षिणा

21 ^{a}) K4 पार्थिवो, D1 T2 G1 6 M5 पार्षदो — ^{b}) G1 चित्रवत्या, G2 वेत्र°; M5 शत्र°; Cd as in text. K1 महेश्वर — ^{c}) Ś1 (marg. as in text) तस्यापेक्ष्यस्य, K0 अद्यापहृत्य; K2 Ñ1 2 V1 B D M3 तस्मादा°, K4 आदाया°; N3 तस्माच्च°, T1 तस्याव°; M6–8 तत्राप° — After 21, D4 (marg *sec m*) S (except G3) ins

1682* धार्तराष्ट्रैश्च सहिता पाञ्चालान्पाण्डवा ययु· ।
यज्ञसेनेन सगम्य कर्णदुर्योधनादय ।
निर्जिता सन्यवर्तन्त तथान्ये क्षत्रियर्षभा ।

[G2 ins lines 2–3 after 1683*.]

22 Cf. 1 128 4f. — ^{c}) G2 °य प्रशशासुस्ते — ^{d}) Ñ3 समुचित तदा, G6 समधिग तथा — After 22, D4 (marg *sec m*) S ins.

C. 1. 6350
B. 1. 165. 23
K. 1. 180. 27

द्रोण उवाच ।
प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ २४
ब्राह्मण उवाच ।
असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

1683* महेन्द्र इव दुर्धर्षो महेन्द्र इव दानवम् ।
मदेन्द्रपुत्र पाञ्चाल्य जितवानर्जुनस्तदा ।
त दृष्ट्वा तु महावीर्यं फल्गुनस्यामितौजस ।
व्यस्मयन्त जना सर्वे यज्ञसेनस्य बान्धवा ।
नास्त्यर्जुनसमो वीर्ये राजपुत्र इति ब्रुवन् ।

[(L. 2) G6 M2 पांचालान् — (L. 3) M मद्वीर्यं]
— After the above, G2 ins lines 2–3 of 1682*

23 Ś1 K1 S om उवाच (G2 om the ref.) — 23ab =(var) 1 128 10ab — a) G2 प्रार्थये च T1 पुन (for त्वया) — b) Ś1 सह, T1 भार्या (for पुन) — 23cd =(var) 1 128 11ab — c) T G नाराजा G2 खलु (for किल) K0 2 D2 राज्ञां

24 24ab=1 128 11cd — a) D1 G2 प्रयाचित K0 G2 राज्य — b) Ñ2 V1 B D (except D2) त्वया सह (D2 किल) (for मया तव) M6–8 नृप (for तव) — 24cd=1 128 12ab — c) T G1–3 राजासीद्दक्षिणे G6 M2 तीरे — d) Ś1 K जाह्नव्यामह° — After 24, K (except K1) D2 ins

1684* तथेति द्रुपदेनोक्ते वचने द्विजसत्तम ।
सपूज्य द्रुपद द्रोणो प्रेषयामास तत्त्ववित् ।,

which in D2 is followed by lines 1–2 of 1686* (cf v l 25). On the other hand, after 24, Dn ins 1686*, while S ins

1685* कन्याकुब्जे च काम्पिल्ये वसेयास्त्य नरोत्तम ।
ब्राह्मणै सहितो राजन्नहिच्छत्रे वसाम्यहम् ।

[(L 1) T2 G2 भजेयास्तव G1 नरेश्वर; M नृपोत्तम]

25 M om ब्राह्मण उ°; T G2 om उवाच Ś1 K1.2 Ñ2 वैश° — Ñ2 V1 B Dn D1 2 4 5 (here lines 3–6 only) ins after ब्राह्मण उ°. Dn, after 24 K4 D2 (here lines 1–2 only), after 1684*

1686* एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।
उपाध्यायविदो श्रेष्ठो द्रोण ब्राह्मणसत्तमम् ।
एव भवतु भद्रं ते भारद्वाज महामते ।
सख्य सदैव भवतु यथावदभिमन्यसे ।
एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । [5]
जग्मतुर्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिंदमौ ।

[Before line 1, Dn ins वैश° उ° — (L. 2) B1.3 6 Dn D1.2 4 श्रेष्ठ — (L 4) K4 °स्य तदभवत्ते वै]

— a) Ś1 D1 तु; K B2 D2 T1 G1 3 च; T2 G1.5 सु (for स) Ś1 K1 Ñ2 V1 Da Dn D1 G2 तु, G2 स (for सु-). — b) Ś1 K1 2 इव (for अपि) K2 स, G2 च (for तु) — After 25ab, T1 ins

1687* निशम्य तस्य वचनं कृत्वा मनसि दुर्मना ।

— c) K0 2 4 Ñ2 V1 B D नापैति; K1 G2 न चेति; G1 सर्वेति; M न व्येति Ñ1 तेन (for राज्ञो)

Colophon om in T1 G2 3 — *Major parvan* T2 G1.4–6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 अगारपर्ण; Ñ1.2 V1 B2 D2 चैत्ररथ; to it K0 Ñ1 2 V1 D2 add द्रौपदीसभव Ś1 K1–3 Ñ3 B1 3 6 Da Dn1.n2 D1 2 (all om the sub-parvan name) mention only द्रौपदी सभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D1 द्रौपदीस्वयसभव) — *Adhy name* K0 4 द्रुपदवैराख्यान (K4 °वैराख्यापन); B2 द्रौपदीस्वयवर ; D2 पांडवान्प्रति वाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both): Dn2 165, D4 168, T2 G2 3 113, G1 115, G6 M 114 — *S'loka no* Dn 28, M2 30 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6348

155

☞ This adhy (with some variations and omissions) forms passage No 79 of App 1, a passage interpolated in K4 D2 (both *sec m* on suppl fol शोधपत्र) S after adhy. 128, with which the present adhy should be compared

1 Ś1 T1 G2 3 om ब्राह्मण उ°; K1 M om उवाच T2 G1 4–6 वैशं° (for ब्राह्मण उ°) — M subst for 1ab G2 4 ins after 2ab

1688* द्रोणेन वैर द्रुपदो न सुष्वाप स्मरस्तदा ।

[=(var) 1 128 16ab, and line 1 of passage No 79 of App I]

— M (which om 1ab), transp 1cd and 2ab. — a) K2 B6 Dn D1.2 अमर्षाद्; G6 राजर्षि Ś1 K0 1.4 N2

१५५

ब्राह्मण उवाच ।
अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ॥ १
पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निःश्वासपरमश्चासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ३
प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ।
प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ४
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ५
तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ६
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ७
तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ८
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ९
पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ १०
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ॥ ११ C. 1 6366 B. 1. 167 12 K. 1. 181 12

द्रुपदस्त्वमर्षी (Ko 4 °मर्षात्; K1 °दक्षमर्षी) नृपति., D5 नृपस्त्वमर्षी द्रुपदो — ^{b}) T G कर्मसिद्धिं द्विजोत्तमात्

2 M transp. 1^{cd} and 2^{ab} — ^{a}) Ś1 K Ñ1.3 D5 M5 स (for वै) — After 2^{ab}, G2 4 ins 1688* M5 here om 2^{c}–4^{b}, but cf passage No 79 of App I. — ^{c}) G4 सुतश्रेष्ठ Ñ2 V1 B D अपत्य मे (for ममापत्यं) — ^{d}) T2 G2 इति निश्चित्य चिंतयन्, M6–8 इति चिंत्य विचिंतयन्

3 T2 om 3^{a}–4^{d}, M5 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) G3 जातपुत्रान् B (except B6) D2 5 G3 निर्वेदान् — ^{b}) K1 दिग्यद्दू°, K3 धिगेता°; G1 4–6 धिग्यद्दू°; M8 (inf lin as in text) धिग्वसू° G2 धिक्कृत्येति च सोऽब्रवीत् — ^{c}) Ko 3 D5 नि श्वास ; T1 G1.2 4.5 निर्वेद G6 निर्वेदश्चाथ तस्यासीत् — ^{d}) Ko प्रतिजिगीषया G (except G2 3) द्रोणाप्रियचि°.

4 T2 om 4^{abcd}, M5 om 4^{ab} (cf v l. 2, 3) — ^{c}) K (except K1) एव, T1 तु (for च) — ^{d}) K1 नानुपद्यते; K4 °न्वपद्यते, Ñ1 °न्वपश्यत, Ñ2 V1 B D (except D5) M5 नाध्यगच्छत T1 G परा(G1 4 पर; G2 पुरा)जेतु हि नाशकत् — M5 om 4^{ef}. — ^{e}) G6 अप्राप्तवान्; M (M5 om) प्रतिकर्म T G नरश्रेष्ठो

5 ^{a}) K1 T2 अपि (for अथ) — ^{b}) Ko 4 D5 गंगातीरे.

6 ^{a}) G1 चासीत् (for कश्चित्) — ^{b}) Ś1 K1 एव (for च) Ko B3 (m as in text) क्वचित् (for द्विज°) G1 (corrupt) अतिथिद्विज ; G2 M (except M8) अप्रतिद्विज — ^{c}) K4 D2 तौ, Ñ2 V1 Dn D1 च; Ñ3 B3 5 स (for ना) S अधीयानौ (M तथैव तौ) महाभागौ. — ^{d}) Ko 3 3 Dn1 D1 शंसित°, Ñ3 सश्रित°.

7 ^{a}) K1 विप्रर्षी — ^{b}) D2 सपत्नौ; D4 भ्रातरौ; T1 तपतौ, T2 G (except G2) श्राम्यतौ Ñ2 V1 B D परमेष्ठिनौ

8 ^{a}) K4 T G1.3–6 M तरुणौ D2 रूपयुक्तौ (for युक्त°) G1 तु (for तौ) Ñ2 V1 Dn °णे यौ युक्तरूपौ; G2 युक्तरूपौ च तौ दृष्ट्वा — ^{c}) K Ñ1.3 S स उपा(K1 स तमा)मन्त्र°.

9 ^{a}) Ñ1 तथा (for बुद्ध्वा) Ñ2 V1 B D (except D5) transp तयो and बल N1 बुद्धिं (for तयोर्) Ñ2 V1 B D (except D5) तत्र (for बुद्धिं) T G स बुद्ध्वा (T1 समिध्या; G4 बुद्धवान्) बाल(T1 जाल)बुद्धिं तु — ^{b}) M (except M5) उपयाज (for कनी°) — ^{d}) M6–8 कनीयांस (for उप°) T1 G3 4 °व्रत , G1.2 M दृढव्रत

10 ^{a}) G2 शक्त° (for युक्त°) — ^{b}) Ś1 K1 M5 प्रिय(K1 °या)वत्; Da1 प्रीयवान्; T1 प्रियवान् — ^{c}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D G3 M अर्चयित्वा. Ñ3 यथाकाम — ^{d}) D1 T G (except G2) ह (for स°).

11 ^{a}) Ś1 K1 येनैव; T1 G6 यदि (for येन मे)

C. 1. 6357 B. 1. 15. 12 K. 1. 161. 13

यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ १२
इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ १३
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्राजन्काले मधुरया गिरा ॥ १४
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ १५
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं संकरादाने नायं कुर्यात्कथंचन ॥ १६
दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥
संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः ॥ १८
तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ १९
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ।
अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ २०

— b) Ś1 K1 पुत्रो द्रोणस्य मृ° — After 11ab, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

1689* अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्वा वरवर्णिनी ।

[M transp. तथा and भवेत्. D4 T1 M या (for वा). G3 भार्यार्थमर्जुनस्यापि कन्या स्याद्वर°]

— c) T1 महान् (for तस्मिन्). — d) D4 G3 दास्यामि. G3 च (for ते). K1 भवान् (for ऽर्बुद). M8 दाताहमर्बुद.

12 a) D4 T G यद्वान्यत्ते द्वि° — c) K3 तु (for तत्). G3 सर्वं त्वेतत्. S प्रदास्यामि (Me-8 °तव्य). — d) Ñ1.2 V1 B D transp. अस्ति and अत्र. G3 मे तत्र स°.

13 Me-8 here om. 13-29, but cf. passage No. 79 of App. I. — Before 13, T2 G (except G3) ins. ब्राह्मण. — a) K0.2.4 इत्युक्ते. D2 T G (except G3) एव (for एवं). — b) Ñ2 V1 Dn D1 प्रत्यभाषत. — After 13ab, G3 (which om. 13c-33d) ins. 1690* (cf. v. l. 30). — d) Ñ V1 Dn1 Dn2 परिचरन्. Ś1 K पुनः परिचरन्मुदा.

14 G3 Me-8 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) K3.8 °दं द्विजसत्तम° — T2 G1.2.4-6 here om. 14c-29d, but cf. passage No. 79 of App. I. — cd) Ñ1.2 V1 B D (except D) T1 transp. राजन् and काले.

15 T2 G Me-8 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). — b) Ñ2 V1 B D (except D1) °रन्महने वने.

16 T2 G Me-8 om. 16 (cf. v. l. 13, 14). — a) B2.6 D3 T1 त (for तद्). — c) B1 (m. as in text) 2 Cd विमर्शेन°. — d) B1 (m. as in text) तर्कं (for नाय). Dn D1 कदाचन.

17 K1 reads from 1. 155. 17 to 1. 158. 13 after गन्धर्व in 1. 158. 51c an error due probably to the transposition of loose folia of the exemplar. — T2 G Me-8 om. 17 (cf. v. l. 13, 14). — a) B1 फल तु; B6 फल च; M8.8 फल स. — b) K0.4 Ñ V1 B D T1 M8.8 दोषान्; K3 दोषम्. K1 येस्यापि मधक°; K3 अस्यानुमधिक; K4 °मधका; Ñ V1 B D T1 M8.8 पापा(Ñ3 योस्या; D4 अन्या; M8.8 तस्या)नुबध(B1.8 °बधि; D5 °बगि)कान्. — c) Ś1 K4 शौचे.

18 T2 G Me-8 om. 18 (cf. v. l. 13, 14). — b) K0 °कुलेषु य. Ś1 K Ñ1 D5 स (for य). — c) Ś1 K0.8 B Dn1 n8 D2.5 भैक्ष्यम्, K1 D4 भक्ष्यम्. Ś1 उद्दिष्ट; K0.2.4 Ñ1.2 V1 B Dn Dn D5 M8.8 उत्सृष्ट, K1 उद्दिश्य; K3 उत्सृज्य. K1 सर्वेषा. — d) K0 D5 चैव; Ñ2 V1 B3 Dn1.n8 D1.4 सम च; B1 Dn Dn2 T1 च सम; B3 D2 स सम, B6 च स (for चापि). Ñ3 भुजति सम; M8.8 स भुक्ते सम (for भुङ्क्ते चापि). K0 D5 शिशु सदा; Ñ2 V1 B Dn Dn D1.2.4 M8.8 यदा तदा; T1 यथा तथा. — f) K3 घृणी तत्र; M8.8 अघृणी य. Ñ1 मुहुर्मुहु (for पुनः पुनः).

19 T2 G Me-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 14). — a) Hypermetric! K0.4 Ñ1.2 V1 B (except B6) D त वै (for तमह). K3.8 फलार्थिन त मन्येह. — b) B6 m कर्म (for तर्क). — c) D4 गच्छाद्य. — d) M8.8 स त्वा सयोज°.

20 T2 G Me-8 om. 20 (cf. v. l. 13, 14). — a) M8.8 अजुगुप्समानो नृपते (hypermetric). — b) Ś1 K1.2 च; K0.8.4 स, Ñ1 तु, Ñ3 M8.8 न; T1 एव (for इद). B (except B6) Dn T1 अचिंत°. — d) K4 त ययौ; M8.8 द्रुपद (for नृपति). Ñ2 V1 B (B2 marg.) D (except D1) याजस्याश्रममभ्यगात्, T1 corrupt. — f) Ś1 transp. ऋषिं and याज. Ñ2 V1 B Dn D1.2.4 T1 अथ (for ऋषिं). Ś1 K1.2.4 Ñ1.8 D1 M8.8 स (for ह).

21 T2 G Me-8 om. 21 (cf. v. l. 13, 14). — a) K3.4

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्लादयितुमर्हसि ॥ २१
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
तस्माद्द्रोणः पराजैषीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ २२
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २३
द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ २४
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २५
क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ २६
ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ।
ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ २७
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ २८
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ २९
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ।

C. 1 6386
B. 1 167 31
K. 1 181. 82

Dn1 n3 D1 5 T1 M3 5 ददाम्यष्टौ — b) M3.5 याज (for गवां) Ś1 K1 M3 5 मा (for मां) Da प्रभो — c) Ñ1 °भितप्त मां — d) K1 Ñ2 V1 B D T1 प्र°; Ñ1 त्वा; M3.5 आ (for त्वं)

22 T2 G M6-8 om 22 (of v l 13, 14) — a) K3 Ñ1 D5 धर्मविदा — b) Ś1 K1 2 क्षात्रे (Ś1 क्षत्रे, K1 क्षात्रं) चास्त्रे ह्यनुत्तम, K0 3 4 क्षात्रे धर्मे ह्यनु°; N1 3 M3.5 क्षत्रास्त्रे (Ñ1 °स्त्रै) चाप्य° — c) Ñ2 V1 Dn पराजैष्ट; B (B5 marg) Da D1 T1 °जेष्ट — d) K4 ममैतद्; D5 यन्मां चै; T1 मा चैव

23 T2 G M6-8 om 23 (of. v 1 13, 14) — a) Ñ1 नान्यस्, Ñ3 B5 नास्य; D5 नापि K0 Ñ1.3 B5 D5 तुल्योस्ति, K1 त्वल्पस्, Ñ2 V1 B1 Da Dn D1.2 4 तस्यास्यां, B3 6 तुल्योस्या, T1 तत्तुल्यो — c) M3.5 भारताचार्य°

24 T2 G M6-8 om 24 (of v 1 13, 14) — b) Ñ3 प्रसह्यत न चै भुवि — c) B5 D5 T1 षड्वृति (T1 खड्गानि) कार्मुकं चास्य (B5 यस्य) — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °ते परम M3 5 तलमात्रमनुत्तम

25 T2 G M6-8 om 25 (of v 1 13, 14) — a) K3 ब्राह्मयेण वे°; K4 Ñ2 3 V1 B5 6 Dn D1 4 5 T1 °वेपेण Cd cites वेगेन (=सस्कारेण) — b) K3 M3 5 क्षत्रवेगम्; B5 क्षत्रवेपम्; D4 5 °त्र वेपम् D5 अधारयन् (for असंशयम्) — d) Ś1 K महातपा. (K2 °बलः) (for °मना)

26 T2 G M6-8 om 26 (of v 1 13, 14) — a) Ñ1.3 B5 6 T1 विहित; D1 जानीतो — b) Ñ3 B5 D2 T1 °दग्न्यम् Ś1 K D5 इवापर, Ñ1 इवोद्यत, Ñ3 B5 6 D2 T1 इवोत्थित, B1.3 Da Dn3 D1 4 इवोत्थित, M3.5 इव स्थित.. — c) K3 D2 शस्त्र° (for ह्यस्त्र°) — d) Ñ2 V1 B D T1 अ(D5 न)प्रधृष्य M3 5 परैर् B3 अपि (for भुवि).

27 T2 G M6-3 om 27 (of v 1 13, 14) — a) Ñ2 V1 B1.3 D सधारयन् (for उच्चा°) — c) K0 2 transp. समेत्य and स — d) Ś1 क्षत्र ब्राह्म°; K0 ब्रह्मक्षत्र°; Ñ1 3 M3.5 °पुर सर; Ñ2 V1 Dn क्षात्रधर्म°, B5 क्षात्रधर्मपुर'सरं, B6 D1 क्षात्र धर्म°, Da D2 क्षात्र ब्रह्म°; D4 T1 क्षात्रं ब्रह्मपुर'सर; D5 क्षत्रर्षभमहाबल — f) Ñ2 V1 B D (except D2 4 5) ब्राह्म तेजो

28 T2 G M6-8 om 28 (of v 1 13, 14) — a) K0 3.4 Ñ1.2 V1 B1 3 Dn1 n3 D1 5 T1 क्षात्राद्ध°; Ñ3 B5 D3 4 क्षत्राद्ध°; Da साक्षाद्ध° Dn (erroneously) D1 Nilp भीतो (for हीनो) — b) K0 1 B (except B5) D (except D1) ब्राह्मं तेज ; K3 4 ब्राह्य ते°

29 T2 G M6-8 om 29 (of. v 1 13, 14) — a) B5 मन्ये (for पुत्रं) — b) K1 (before corr) दुर्लभ (for दुर्ज°) — d) Ñ2 3 V1 B D T1 वितरामि, M3 5 प्रदास्यामि

30 G3 om 30 (of v 1 13) T2 G (G3 om) M6-8 transp 30^{abcd} and 30^{ef} — a) T2 G1 4-6 यज्ञं; G2 राज्ञ° (for याजो) — b) Ś1 K4 यज्ञार्थे सम°, K0.2 3 याज्यार्थे सम°, Ñ1 °र्थे विप्रकल्पयन्, B1 3 6 Da1 T1 °कल्पयन्, T2 G (G3 om) M3(orig) 6-8 पुत्रकामीयमारभत् (T2 °माहरत्), M3(inf. lin) 5 याज्ञा(M5 यागे)र्थेभिप्रकल्पितं — c) K2 Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 T1 M3 (inf lin.) गुर्वर्थे (as in text), the rest °र्थेम् D5 अपि (for इति) K4 T2 G1 5 M6-8 चा(K4 या)काम., B5 D4 वाकाम, D5 चेत्कामं; M3 inf lin सोकाम , M5 सोकामं — d) Ś1 K1 °याजमयाज°, K0 2-4°याजमयोज°, S (G3 om)°याजश्चकार ह (T1 °याजमरोचयत्) — T2 G M (except M5) ins. after 30^{cd} (G3, after 13^{ab})

1690* याजस्तु यजता श्रेष्ठो हव्यवाहमतर्पयत् ।

— Before 30^{ef}, M6-8 ins ब्राह्मण — f) Ś1 -थ तस्य, T1 तदापि; T2 G (G3 om) तथापि, M3.5 6 तथेति (for तथा

C. 1. 6306 B. 1. 167. 22 K. 1. 181. 33

गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३०
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३१
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविधः ॥ ३२
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३३
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ३४

देव्युवाच ।

*अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
सुतार्थेनोपरुद्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३५

याज उवाच ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥३६

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ३७
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।

च) — After 30, T2 G (except G3) M6-8 ins
1691* पाण्डो स्नुपार्थं कन्या च भवेदिति मतिर्मम ।;
while T1 ins
1692* तथेत्युक्त्वा तु त राज्ञ पुत्रकामीयमारभत् ।
(which is a v l of 30ab, see above)
31 T2 G M6-8 om 31–33 — b) Ñ1 महायशा
— After 31, M3 4 ins
1693* यथोक्तं कल्पयामास राजा विप्रेण स क्रतुम् ।
32 T2 G M6-8 om 32 (cf v l. 31) — ab) K3 B3 transp °वीर्यो and °तेजा K0 3 4 महोत्साहो (for °तेजा) — d) D5 यथाविध
33 T2 G M om 33 (cf. v l 31) — b) Ñ3 V1 B D (except D2) T1 भूपति — c) Ś1 आजहुस् K1 स तदा (for तत्तथा) B3 Dn D3 मत्र (for सर्वं) B3 °हे स महासत्र
34 a) D1 याजस्य; G2 स याज, S सवन° — b) Ś1 K0 2 आह्वाययत्; K1 आह्वाद°; Ñ2 V1 B3 D आह्राप°; T1 G1-3 आयाह°; M3 अन्वाप°, M6 आह्वाय°. — c) K3 Ñ V1 B4 (except B1) Dn1 D3 G1 M3 प्रेहि Ś1 K1 B6 T G1 4-6 M मा (M3 चै) (for मां) K3 पृषत; B1.3 Nilp पार्षति, Cd as in text G3 प्रयाहि याज द्रुपद — After 34, S ins
1694* कुमारश्च कुमारी च पतियज्ञविवृद्धये ।
[T G1.3 °विवर्धये; G3 °विवर्धया; M वितृप्तये]
35 Ñ2 3 V1 B D राज्ञ्युवाच; S देवी (T1 G3 om the ref) — a) Hypermetric! Ś1 मृलिप्त; K (except K1) Ñ1 3 D3 आलिप्त; T G1 3-6 M मालिप्त (for अव°) T1 च; T2 G1-6 चै (for मे) T2 G1 6 मम (for मुख) K0 2 4 D2 विप्र; T2 G3 6 मुग्ध; G1 पुण्यान् (for ब्रह्मन्) K3 Ñ1 V1 B D2 Dn D1 3 4 om मे G3 (corrupt) राज्ञीमालिप्त मे म° (of which the राज्ञी is from the ref to speaker) — b) Ñ2 V1 B D (except D3) दिव्यान्; G1 4 गधान् (for पुण्यान्) G1 न च; G4 चापि (for गन्धान्) K1 विवर्षि; K3 D1 G3 बिभर्षि — c) K0 3 4 पुत्रार्थिन्यवरु°; Ñ3 3 V1 B D °तार्थे(D5 °र्थि)नोपलब्धास्मि; S न पत्नी (G1 2 न पति, G3 सपत्नी; G4 पत्नी न) तेस्मि (G1 2 तेस्मिन्, M3 6 तेस्ति) सूत्यर्थं (T1 G1-3 °र्थे) — After 35, G3 4 ins
1695* राज्ञा चैवमभिहितो याजो राज्ञीमुवाच ह ।
सत्सर्वं सहमानश्च प्रणतेजोनिधि स्वयम् ।
[(L 2) G3 गर्वा (for सर्वं)]
36 Ś1 K S om उवाच (G3 om the ref) — a) Ś1 (m as in text) °न भावित; K0 M °न श्रापित, K3 Ñ3 D1 T2 G3 °न श्रावि°; G1 2 4-6 °नाश्रावि° K3 M हवि° (for हव्यम्) — b) Ñ V1 B (except B6) D (except D3) °याजाभिमन्त्रि°, G3 °याजनिमन्त्रि° — c) Ñ3 G1 कामाश्च म°; G2 (corrupt) कथाश्च स° — d) Ñ V1 B1 3 3 Dn3 विप्रेहि; B6 चै प्रैहि Ś1 सा स्वेव तिष्ठ; K0 साध्वे एव तिष्ठ; K1 मत्येव प्रीहि; K2 साध्वेव प्रैहि; K3 साध्वेव तिष्ठ, T2 G (except G3) M3 3 पृषति (G1 M3 °षती; G3 °पति; M3 पृषति) प्रैहि Ś1 K3 D3 प्रैहि; G6 याहि (for तिष्ठ) D3 मां (for वा)
37 Ś1 K1 वैशंपायन; Ñ1 3 B1 3 वैश° उ°; S ब्राह्मण (G3 M3 3 om the ref) — a) Ś1 °मुक्तस्तु; K1 Ñ3 °मुक्तेन; Ñ1 3 V1 B D G6 °मुक्तया तु — b) K3 G1 सस्तुते, Dn3 as D1 सत्कृते.
38 a) T2 G1 4 3 महा (for घोर) — b) Dn धर्म — c) D3 3 T G सखड्ग सशर — d) T2 G (except G1) धनुष्पा Ś1 निनदद्, D1 विधुवन्(!); G3 ह मदन्
39 a) Ś1 सोऽप्यारुहद्; K3 सोऽम्यारो°; S अभ्या(G3

विभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ३८
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ३९
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ४०
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ४१
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ४२
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ४३
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ॥ ४४
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ४५
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४६

C. 1 6404
B. 1. 167 50
K. 1. 181 52

°ध्या)रो° G6 दृढरथ (for रथ°) — b) G2 स तेन (for तेन च) Ñ3 T1 G5 M स; T2 G1 4 6 स (for च) — cd) K1 transp प्रणेदु° and प्रहृष्टा. K0 1 Ñ2 3 V1 B5.6 D5 M3.5 पचा° — After 39, N (except Ñ3 B3) ins

1696* हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुधरा ।
[=(var) 46cd — Ś1 K1 2 °ष्टान्सुतश्चैव, K0 3.4 D2 °ष्टात्मनश्चैव, B1 (m as in text) °ष्टांस्तभमानान् K0 3.4 नेमान्से°; K1 न सेहे तां]

40 a) K0 3.4 M (except M6) भयावहो; G3 भया घोरा — b) Ñ2 3 V1 B1.5 6 G1 2 M3.5 पचा° — d) K1 Ñ3 G5 एव (for एष) M3 5 च (for वै) B6 द्रोण-विनाशकृत् — G6 om 40ef — e) M5 इत्युक्त्वा च

41 M5 om 41ab — b) S (M5 om) अर्जुनार्थे वि(M तु)निर्मिता (see below) — c) M हुते द्वितीये सुभगा (M5 दिव्यस्त्री) — d) Ś1 (sup lin) K1 तनु-मध्या, Ś1 (orig) वेणीमध्या K2m रूपयौवनशालिनी; Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 स्वसितायतलोचना, D5 S वेदि-मध्यात्समुत्थिता (M5 सुभगा चारुदर्शना)=41b (see above)

42 M5 om 42 — After 42ab, K4 Ñ2 3 V1 B D ins

1697* ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ।
— c) G2 मानुषीं तनुमास्थाय — d) S (M5 om) श्री-साक्षादेव(T1 साक्षाच्छ्रीदेव)वर्णिनी (G2 M3.6-8 °रूपिणी)

43 b) Dn1 G (except G6) केशात् Ś1 Ñ2 V1 D1 2 G5 प्रधावति, K1 °वीयति, Ñ1 B3 D4 5 G2 °वाति च, Ñ3 B1 5 M3 5 °वाति वै, B1m G1 °याति वै (G1 च) — c) S (except M5) बिभर्ति परम (G1 मानुष) रूप — d) G3 नान्यत् (for नास्ति) K1 T2 G (except G2) समा (G3 सम) (for उपमा) K0 2-4 द्वितीया श्रीरिव स्थिता (K0 °रिवोत्थिता) — After 43, M3.4 read 50ab (for the first time), repeating it in its proper place — N ins. after 43 M3 5 after (the first occurrence of) 50ab

1698* देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी ।
[D1 om from ईप्सि° up to 45a K1 Ñ2 3 V1 B3 6 Dn D4 ईप्सितां °रूपिणीं; Ñ1 °ता कामरू°]
— On the other hand, after 43, T G M6-8 (the three latter MSS om line 2) ins

1699* सदृशी पाण्डुपुत्रस्य अर्जुनस्येति भारत ।
ऋजु प्रहृष्टमनसो राजभक्तिपुरस्कृता ।
[Cf 1689*, 1691* — (L 1) M6 सुदृशा; M7 8 सदृशा G2 फाल्गु° (for अर्जु°) M6-8 भद्रिका (for भारत) — (L. 2) G2 राजपत्नी°]

44 B3 om 44-52, D1 om 44 (of v 1 43). — a) G3 पांचाल (for ता चापि) T1 बालां (for जाता) — c) Ñ3 °द्वरा कृष्णा — d) K0 4 क्षत्र, K3 कृत्स्न, D5 क्षात्र (for क्षयं) K0 4 D5 अत (for क्षत्र) K1 निपीपते (sic), K4 निनिष्यति, Ñ1 D5 °पती; Ñ3 °पर्ती, T1 करिष्य°; M5 निरीक्ष°, M7 निषीद° Ñ2 V1 B (B3 om) Da Dn D2 4 निनीषु क्षत्रियान्क्षय

45 B3 om 45, D1 om 45a (of v 1 43, 44) — a) Ś1 G3 हृद् (for इय) Ñ1 B6 S (except G2 3) लोके (for काले) — c) Ñ2 V1 B (B3 om) D (except D5) कौरवाणां (for क्षत्रि°) — d) K1 °त्स्यते; Ñ1 °त्पतते

46 B3 om 46 (of v 1 44) — a) Ś1 °त्वापि च पां°; K1 °त्वा चापि प°, K2 °त्वा सह पा°; Dn2 M3 5 °त्वा सर्वपचा°. — T (T1 om line 3) G ins after 46ab M6-8, after 48ab

1700* पाञ्चालराजस्तां दृष्ट्वा हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
परिष्वज्य सुता कृष्णां स्नुषा पाण्डोरिति ब्रुवन् ।
अङ्कमारोप्य पाञ्चालीं राजा हर्षमवाप स ।
[(L. 1) T1 °जस्तु तथा — (L. 2) G2 M6-8 स्नुषा-

C. 1. 6406 B. 1. 157. 51 K 1. 121. 54

तौ दृष्ट्वा पृषती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ४७
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ४८
धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्धर्माद्द्युत्संभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ४९
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५०
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५१
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

T1 °ष्णा कृष्णाभूत्सा ह वर्णत (cf 50ab)]
— Me-s om. 46cd, T2 G om 46c–48b With 46cd cf 1696* — c) Ś1 B1 6 T1 M8 s चैनान् B5 °सयुक्तान्
47 B3 T2 G om 47 (cf v l 44, 46) — a) Ś1 K1 तां (for तौ) Ñ2 V1 B (B3 om) D (except Da1 D5) T1 पार्षती (for पृष°) Ś1 K राजन् (for याज) — b) Ś1 K प्रपेदे हि, M प्रतिपेदे — d) Ś1 जनेया°, Ko जानीये°; M °नीये° Ś1 K1 °मामिति
48 B3 om. 48 (cf v l 44), T2 G om 48ab (cf v l 46) — a) D5 °त्युक्त्वा तु K1 Da2 Dn D1 स (for तां) — After 48ab, Me-s ins 1700* (cf v l. 46) — d) K (except K1) ते (for स)
49 B3 om 49 (cf v l 44), G3 om 49ab. — a) Ś1 Ko 2.3 transp धृष्ट° and धृष्णु° K1 Ñ1.2 B (B3 om) Da D3 4 5 T G1–6 °सिधृष्टत्वात्; K4 °दय द्युमत्वात्; Ñ2 V1 °दत्यमर्षित्वात्; G1 2 °दमर्षत्वात् — b) K1 द्युम्न यस्य भवाद्, K2 धृष्टाद्युत्स°; K4 धर्मार्थास्त°; Ñ2 2 V1 Dn D1.3 द्युम्नाद्यु°; T1 धर्मद्युम्नभ°; G1 धर्माद्युम्नोत्स°. K1 2 G2 3 6 इति (for अपि) — K1 om 49cd — c) K4 °रोऽसौ Ś1 K3 (hapl) om from भव° to द्रुपदस्य in 50a — d) T2 G4–6 अयं; Me 2 इह (for इति) Ko D5 °स्य महात्मन ; G2 °दस्याभवत्स्वय ※Dev धृष्टत्वाद् धृतिहेतुत्वादिति अक्षरसाम्यादर्थसाधर्म्यंतया(द)र्थान्तरप्रतिपत्तिनिगम । धकारसाधर्म्यात् धृतिहेतुत्वं गम्यते । अतिधृष्टत्वा दतिप्रागल्भ्यात् ॥ इति व्याकरणव्युत्पत्तिः । अतिप्रागल्भ्यं च मर्ये (corrupt) कवचस्य समर्थं(? corrupt)स्योत्पत्ति [।] धर्मात् द्युम्नयया(? read यस्या)दित्यपि निगमः न धर्मार्थ कामानां तु संभव उद्भव (।) अत्र द्युकारसाधर्म्यात् ॥ — Arj (corrupt) धृष्टत्वात् अतिधृष्टत्वात् धर्मात् (।) द्युत्संभवाद पीति [।] धृष्टत्वात् तेजस्वित्वात् सहिष्णुत्वात् । धर्मात् जामदग्न्यात् । द्युत्संभवादग्निसंभवादित्यर्थः ॥ द्युच्छब्दोऽग्निवाची [।] द्योतत इति द्युत् क्विप् । धृष्टत्वादतिधृष्ट(s10)त्वात् इति पाठे धृष्ण(? read धृष्णु)त्वात् (।) धृतिहेतुत्वात् । धकारसाधर्म्यात् (॥) धृतिहेतुत्व गम्यते ॥ अतिधृष्टत्वादतिप्र[ा]गल्भ्यादिति व्याकरण व्युत्पत्ति । अतिप्रागल्भ्य च सरथकवचधनुर्बाणस्य समस्तस्य जातत्वात् [॥] ध(र)र्माद्युत्संभवादिति च पाठे धर्मार्थकामानां द्युत्सव (? read द्युत्संभव) उद्भवो यस्मात् ॥ अत्र द्युकारसाधर्म्यं अत्र (? read अर्थ)प्रतिपादने । एकैकमक्षरं गृहीत्वा ह्याभ्यास इति धातो रूपमेतत्साध्य [॥] द्युम्नसंभवादिति बहुपुस्तकेषु पाठः [।] स च प्राचीनटीकाकृतामस्वरसतो हेय एवेति [॥] — Nil धृष्टत्वात्प्रगल्भत्वात् । धृष्णुत्वादिति पाठे पालने शक्तत्वात् । असह्यत अमर्ष । शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्व सह्यत्वात् । द्युम्न वित्त सह राज्ञां बलमेव कवचकुण्डलादिक वा सहोत्पन्नं तदादिर्यस्य शास्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् द्युम्नादि तस्य उत्संभवात् उत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ॥※
50 B3 om 50 (cf v l. 44) — After 50ab, Me–s ins.
1701* निषण्णकर्षणान्नूने रसाच्च द्रविणोऽभवत् ।
— a) Ko 2.4 transp तथा and तत् G1 अथ (for तथा) Dn1 G1 स; T1 तु (for तन्) — d) G3 महामते°.
— After 50, K2.4 ins
1702* क्रियासु चैव सर्वासु कृतवान्द्रुपदेन ह ।
पंक्तिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गत परम् ।;
while S ins
1703* धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चालान्सिंहनादेन नादयन् ।
सोऽप्यारोहद्रथवर तेन सम्प्रययौ गृहम् ।
कृष्णा च शिबिकां प्राप्य प्रविवेश निवेशनम् ।
[(L. 1) M (except M5) नदयन् — (L. 2)–(var) 39ab T2 G4–6 सोध्यरो° G1.2 गृहान्]
51 B3 om 51 (cf v l 44) — a) K1 3 4 B1 D5 च; G3 स (for तु) D5 T1 G3 पांचाल; T2 °ल्यां; G2 °ल्यो; G4 6 °ल्यं — b) T1 G3 अनयत् Ko 2 सु(K3 स्व)निमीषण; Da1 Dn1 D1 G4 6 M3 स्वनिये° — After 51ab, Me–s ins
1704* द्रोण सपूजयामास सत्यु पुत्रमुदारधी ।
D4 (marg sec m) S ins after 51ab (Me–s, after 1704*)
1705* द्रोण सपूज्य विधिवद्गुरुरित्येव धर्मतः ।

१५६

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ १
ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २
चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।
रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्षा युधिष्ठिर ॥ ३
यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ४
पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।

C 1 6415
B 1 168. 6
K. 1. 183. 7

परिदाय तु तं शिष्य धृष्टद्युम्न तु सोमक ।
अहो राज्ञ॰ प्रसीदेति प्राब्रुवन्प्रियवादिन॰ ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्ज्ञात्वा तस्य च संभवम् ।

[(L 1) T1 G2. 3 ॰पूजयामास विधिवद्गुरुधर्मतः — (L 2) G1. 2 कृत्ना (for तु त) D4 T2 G1. 4–6 सोमकाः — (L 3) T1 G2 3 अस्त्रास्त्राणि, G1 अहोराज्ञ; M3. 5 अथो रा॰ G2 च सर्वाणि, G3 प्रदेयानि T1 G2 3 प्राब्रवीत्प्रियवादिनं] — ॰) G3 ॰स्त्रभेदान्.

52 B3 om 52 (cf v l 44) — ᵃ) T2 G1. 4–6 न, G2 क्व (for अ) Ś1 च, K0 2 3 तु; K4 तत् (for हि) — ᵇ) Ś1 K स तु; T1 G2 3 भाव्य (for भावि) D2 भाविरवाच्च T1 महाजना ; G2 3 ॰मना ; M5 6 7 ॰द्युति॰; M5 ॰नृपि — ᶜ) K0 4 D5 transp तथा and तत् M7 अथ (for तथा) Cd as in text — ᵈ) Ś1 K1. 2 D1 ॰र्थानु॰, T1 M ॰र्थर्थर॰, T2 G ॰कीर्त्यर्थकारणात् (G2 ॰कीर्ति सुरक्षणात्) Cd cites कीर्त्यनुरक्षण — After 52, D4 (marg sec m) ins

1706* सर्वास्त्राणि स तु क्षिप्रमासवान्दृष्टमात्रत. ।

Colophon. — *Major parvan* T2 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ñ1 2 V1 B3 चैत्ररथ (followed by द्रौपदीसंभव) K1 3 4 Ñ3 B1 5 Da Dn D1. 3 4 (all om the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसंभव (B1 एकचक्रायां द्रौपदीसंभव; D4 संभव) — *Adhy name* Ś1 K0 3. 4 धृष्टद्युम्नोत्पत्ति, D5 धृष्टद्युम्नद्रौपदीसंभव. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 166, D4m 169, T1 161, T2 G2 4 5 114, G1 116, G3 111, G6 M 115 — *S'loka no* Dn 56, M3 58

☞ After adhy 155, D4 (marg sec m) ins a passage of 31 lines given in App. I (No 94), while S ins. a different passage given in the same App (No 95).

156

1 Ś1 K (except K0) D2 S om उवाच — ᵃ) G6 M एवं श्रुत्वा T1 G1–4 तत॰ सर्वे (for तु कौ॰) T2 G5 तच्छ्रुत्वा पांडवा. सर्वे, Cd as in text. — After 1ᵃ, T G ins.

1707* पाण्डवा भरतर्षभ ।
मनसा द्रौपदीं जग्मुरनङ्गशरपीडिताः ।
ततस्तां रजनीं राजन्.

[(L. 1) T2 G5 6 ब्राह्मणात्संशितव्रतात्]

— ᵇ) K0 D5 शल्यप्रोता, Cd as in text — ᶜᵈ) Ñ2 V1 B D (except D5) ॰बलाः (for ॰रथा.) T1 G1–3 व्युष्टायां दुर्मनाभूताश्चास्वस्थमनसोभवन्

2 ᵇ) Ś1 K1 Ñ1. 3 विक्रांतान्; G1 विख्यातान् G2 गतचेतनान् Ñ2 V1 B D सर्वांस्तद्गतचेतस . — ᵈ) K0 2 4 D4. 5 सत्यवादिनं

3 Before 3, Ś1 K1 T2 G1. 4–6 ins कुती; K4 Ñ2 3 m V1 B D कुत्युवाच — ᵃ) Ś1 K1 दिवाराण्युपिता ; M3 5 चिरकालो॰ Cd cites चिरराञ्र — ᵈ) Ś1 K B (except B5) Cd लब्धलक्ष्या; (B1 m ॰भक्ष्या); D2 भक्ष्यं बहु Ñ2 V1 B Da Dn D1 महात्मन ; D4 महाबला (for युधि॰)

4 ᵃ) G3 वा (for इह) — ᶜ) K (except K1) D2 G2 तानि सर्वाणि (by transp), T1 G1. 3 सर्वाण्येव तु M6 युक्ता॰ (for दृष्टा॰)

5 Ś1 om 5ᶜᵈ, reading 5ᵃᵇ after 6ᵃᵇ — ᵃ) K1 पुराः दृष्टानि; K4 Ñ V1 B Da Dn पुनर्दृष्टु हि (K4 न), D1 पुनर्दृष्ट हि Ñ1 2 V1 B D (except D2 5) इह, G4 5 एवं (for एव) — ᵇ) B1 5 D1 प्रेरयंति K3 4 B5 D1 2. 5 मनस्तथा T1 G1–3 M6–8 तथा न प्रीणयति च — ᶜ) Some MSS भैक्ष्य — ᵈ) B6 Da M कुरुपुंगव

6 ᵃᵇ) K0 om. 6ᶜᵈ, reading 6ᵃᵇ after 7ᵃᵇ K1 Ñ3 3 V1 B6 Da D5 पंचालान् D2 G1–3 गच्छाम पांचालान् (transp) After 6ᵃᵇ, Ś1 reads 5ᵃᵇ. — G2 (hapl)

C. 1. 6415 B. 1. 163. 6 K. 1. 163. 7

अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ६
सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ७
एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।
अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १०
तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

वैशंपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।
प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।

om 6ᶜ–8ᵈ — ᶜ) Ś1 K1 G3 अपूर्वं दर्शनं; G3 °दर्शनात् Ñ2 V1 B D (except D1.2) M2 वीर (for तात)

7 G1 om 7 (cf v 1 6) — ᵃ) Ś1 अभिक्षाश्च; D3 सुभिक्ष K1 Ñ V1 B1.3 पचाला — ᵇ) Ś1 K Ñ1 D2 3 शत्रुसूदन (K1 °नदन), B1 2 3 °कर्षन; D4 [S]मित्रकर्शन — After 7ᵃᵇ, K0 reads 6ᵃᵇ — ᶜ) T1 G1 M (except M1) तु (for च) G3 पाचालो (for राजा°) — ᵈ) Ś1 K1 2 D (except D1 2) शुश्रुम; K0 °श्रु ; G1 विश्रुम ; G3 शुश्रुत

8 G2 om 8 (cf v 1 6) — ᵃ) Ñ2 3 V1 B Da Dn D1 2 °वासश्च; D1 °सवास , S (G2 om) °वासोय — ᵇ) K0 B3 T3 G3 4 क्षेमो — ᶜ) Ś1 K1 2 4 Ñ1.2 तेन्यत्र साधु; D3 तस्मादन्यत्र, S (G2 om) तस्मात्तत्रैव (see below) — ᵈ) K3 तात; T1 G1 3 M साधु (for पुत्र) T2 G1–6 यथ यदि च (G6 तु यदि) मन्यसे

9 Ś1 S युधिष्ठिर ; K1 श्रीवैशपायन (all om उवाच) — ᵃ) K (except K1) D2 3 यद्भवत्या मत (by transp). — ᵇ) G6 हिततमाय K3 हित पर (by transp)

10 Ś1 K D2 3 S वैश° (K1 युधिष्ठिर) (T1 G3 M3 om the ref) — ᵇ) K0 4 अर्जुन यमसौ; K1 अर्जुनौ यमौ; D1 2 अर्जुन च यमौ; T1 G2 3 (by transp) यमजावर्जुनं G1 तदा, M2–3 दमौ (for तथा) — ᶜ) T1 G1 3 M °च वचन — ᵈ) S (except T1 G2 3) तं तथेत्य(G3 तथेत्त)ब्रुवन् K1.2.4 D3 T G1–4 M1–3 तथा; G6 यथा (for तदा)

11 K0 om from आमन्त्र्य up to रम्यां — ᵇ) G3 M1.2 राजसुतै — ᶜ) Ś1 K1 नगरे; D3 च पुर; T1 G3 नगर D3 T1 G1 2 रम्य; G3 सम्यग् G1 प्रतस्थे नृपनगरीं — ᵈ) K0.4 °स्य निवेशन

Colophon om in T2 G1.2 4–6 M — *Major parvan* G3 सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 अगारपर्ण, Ñ1 2 V1 B3 चैत्ररथ; to it K0 Ñ1 3 V1 B3 add द्रौपदी समय ; K0 cont समास Ś1 K1–4 Ñ2 B2 Da Dn1.n2 D1.2 (all om the sub-parvan name) mention only द्रौपदीसमय ; K3 4 Ñ3 cont समास — *Adhy name* Ñ1 3 V1 पांचालदेशयात्रा, D3 पांचालाभिगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 167, Dm 170, T1 163, G3 113 — *S'loka no* Dn 11 — *Aggregate s'loka no* Dn3 6415

☞ After adhy 156, S (except G6) ins an addl adhy given in App I (No 96), which is a variant of adhy 174

157

1 Ś1 K1 2.4 D2 3 S om उवाच (T3 G1 4–6 M om the ref) — ᵃ) T3 यातेषु तेषु Da वसेषु (for तेषु) T1 G2 3 यातेषु हसचर्याभि (G3 °चर्येषु); G1 गुरुतेषु प्रयातेषु — ᶜ) Ś1 स तान्; T3 तथा; G3–6 तदा (for अथ तान्) K0 3 4 D3 ततो धीमान्; K1 स तान्द्रष्टुं (for अथ तान्द्रष्टुं) — ᵈ) T3 पुन (for व्यास) T1 G1–3 कृष्ण द्वैपायनस्तदा (T1 तथा; G2 कृती)

प्रसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३
अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।
अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६
कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ७
तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ॥ ८
तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ९
अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १०
तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ११
प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शंकरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम् ॥ १२
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ १३
द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।　C. 1 6434 B. 1 169. 14 K. 1 184. 14

---

2 b) S1 K1 °तप — d) K4 D2 T1 तथा, T2 G (except G2 3) M अग्रत (for तदा)

3 a) K4 समनुप्राप्य, D2 °ज्ञाय, T1 तमनुप्राप्य, T2 तमनु° — b) T1 G2 3 ऋषि° (for मुनि°) — c) Ñ2 V1 B3m Dn D1 4 5 प्रच्छन्न (D5 °न्न), B5 G6 °सन्न; G3 4 °सभ. G3 पार्थान्

4 Before 4, T2 G2 5 6 M5-8 ins व्यास — a) K0 3 Ñ2 V1 Da Dn2 D2 4 5 अयि (for अपि) T1 G1 2 4 धर्मेषु T2 G2 4 5 वर्तध्वे, G6 वर्धध्व — b) Ñ3 सत्येन च; T2 G5 6 M6-8 शास्त्रेणैव T1 G1-3 अपि स्वेषु नरर्षभा (G2 नरेश्वरा; G3 नरर्षभ), G4 परेषु स्वेषु भूमिप — c) K0 1 Ñ2 V1 B1 Da2 Dn2 D2 4 5 G3 4 अयि, T2 G5 6 M3 5 अथ Ñ1 2 V1 B D (except D2 5) पूजा व. (by transp) — d) T1 G1-4 च विद्यते, T2 G5 6 M यथाविधि

5 a) T1 G1 3 M3 °र्थविद्वाक्य — c) K4 T2 G5 6 M तु (for च) — d) Ñ1 T G (except G6) °रेवाब्रवीदिद

☞ The rest of the adhy is *repeated* (with some variation) at the end of adhy 189

6 Before 6, K0 Ñ2 3 V1 B2 6 Da Dn D1.4 5 ins व्यास उ° — a) T2 G4 तपोनिधे; G5 तपोधना, G6 उपवने — b) T1 G1 ऋषिकन्या T1 G1-3 तपस्विनी, T2 G4-6 M मनस्विनी (for महा°) — d) G5 सर्वरूपगुणान्विता

7 a) K1 2 Ñ1 3 B3 Da M5 सुकृतै, T2 G1.4 5 स्वै कृतै° — c) K4 T2 G (except G6) M3 नाभ्यग° K4 सा तु पतिं (by transp), T G (except G6) पतिं कश्चित्

8 T2 G3.5 om 8ab — a) K3.4 Ñ V1 Da1 Dn1 M7 ततस्तप्तुम् Ś1 तथारेभे; G2 समा° — b) K (except K1) °सुखात्; D1 °सुखी; S (T2 G3.5 om) °सुख. Ś1 K1 यत; M5 तप — c) G6 °मास महता — d) T G भगवंतं महेश्वर (G6 तपसोग्रेण शकर)

9 a) G2 M (except M3) तु (for स) M6-8 शकरस्तुष्ट — b) K3 Ñ V1 B (except B5) D T G M5 यशस्विनीं — c) T G1 3 M भद्रे त्व — d) Ñ1.3 भारत; Ñ2 V1 B D शंकर (for भामि°) S वरदोस्मि यथेप्सितं

10 b) T1 G1 स; G3 तु (for सा) T G हित वचः (by transp)

11 a) K3 G2 तामथो — b) Ñ3 T2 ददता वर°. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) G4 (by corr) भारता (D1 °त) (for शक°) — After 11, Ñ2 V1 B D T1 G4 (marg) ins

1708* एवमुक्ता तत॰ कन्या देव वरदमब्रवीत् ।
[B5 T1 G4 वरदमीश्वरं; D2 वचनमब्र°]

12 K3 G4 M7 (? hapl) om 12ab, G4 ins the reading of the vulgate in marg — a) K0 N1.3 पतिं (for प्रति) T2 G2.3 5 6 M (M7 om) प्रति(G3 इति)ब्रुवाणा (T2 °णा) T2 सा कन्या (for एक मे) Ñ2 V1 B D T1 G4m एकमिच्छाम्यहं देव, G1 ब्रुवाणमेव देवेश — b) K0 G2 6 M5 6 8 शकर, K2 4 T2 शकर Ñ2 V1 B D T1 G4m स्वत्प्रसादात्पतिं प्र(B5 वि)भो — c) S °ब्रवीदेना — d) T G (except G6) देवो (for इद) Ñ1 3 M6-8 °मुत्तर

13 a) Ś1 K0 2 3(*sup lin*) 4 त्वयास्म्युक्त°; K1 °स्म्युक्त, K3 Ñ V1 B D T G1.4 त्वया ह्युक्त (Da T2 °स्युक्त), G2 3 6 M °प्युक्त, G5 त्वया सूक्त (all avoiding hiatus in different ways) — b) D2 यद्, T1 अथ, G3 मां (for अह) K Ñ1.3 मुहु (for पुन) — d) K2

G. 1. 64. 4 B. 1. 157. 15 K. 1. 164. 15

निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४
पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५
एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानिति वा पुनः ॥ ९
पार्थानामन्त्र्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

वैशंपायन उवाच ।
ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ १
ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ २
उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनंजयः ।

यथोक्त; K₃ तथोक्त G₆ M ये (for तद्)

14 Before 14, T G (except G₆) ins व्यास — a) K₀ D₅ गृहे (for कुले) N जज्ञे (Ś₁ ज्येष्ठे) (for जाता) — b) N V₁ B₁.₃ D₅ सा कन्या (by transp) K₄ दिव्यरूपिणी; S वरवर्णिनी — d) M₅-₈ कन्या (for कृष्णा)

15 a) Some MSS पञ्चाल˚ N₂ V₁ D (except D₁) ˚नगरे; G₆ ˚नगरीं — b) Ś₁ प्रयतध्वं; N₃ V₁ B₁.₃.₆ D₅ D₁.₂ निवस˚; B₁ D₅ निवि˚; D₁ निर्वि˚. K₀.₄ D₂ महारथा; N₃ सयाधया˚; G₃ नराधिपा N₁ भजताशु नरर्षभा — c) Ś₁ K₁ सुख यथाम् — d) Ś₁ K₁.₃ G₁ भविष्यति; D₂ ˚ष्यति K₃ अथ (for न) G₁ धनजय (for न सशय) — After 15, G₆ M ins

1709* राज्यं चैवागत पार्थो इन्द्रप्रस्थ प्रविश्य ह ।

[G₆ प्राप्त (for पार्थो) G₆ गमिष्यथ; M₃ प्रविश्य च; M₃ (inf lin) ₂ भविष्यथ]

16 Before 16, K₀.₂.₄ G₆ M₅.₈ ins वैश˚ (K₀ cont उवाच) Ś₁ K₁ (I hapl) om 16 (with colophon) — a) N₁ एवमुक्त्वा K₀ ततो राजन्; K₃ B₁ G₁ ˚भाग; G₁ ˚बाहु — b) N₃ V₁ B D M₃ पाण्डवान्स (D₁ ˚न्प) — cd) K₀.₄ B₃m D₅ D₁.₂ महायशा Cd पार्थान्समन्त्र्य कुन्तीं च प्रातिष्ठ (sic) परतपा

Colophon om in Ś₁ K₁ (cf v 1 16) — *Major parvan* T₂ G M सभव˚ (for आदि˚) — *Sub-parvan* K₀.₄ बकवधपर्व; N₁.₂ V₁ B₁ चैत्ररथ — *Adhy name* K₀.₂.₄ G₁.₄ व्यासवाक्य; N₁.₃ V₁ द्रौपदीजन्मांतरकथनं; D₅₁ द्रौपदीसभव; D₂ M₅.₈ व्यास(M₃ ˚सा)गमन; T₂ द्रौपदीस्वयंवरे व्यासवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) D₅₁ 168; D₅m 171, T₁ 164, T₂ G₁.₃.₅ 116, G₁ 118, G₂ 114, G₂ M 117 — *Śloka no* D₅ 16, M₃ 37 — *Aggregate śloka no* : D₅₁ 6431

☞ After adhy 157, S (except G₆) reads (for the first time) adhy 175, *repeating* it (with v l) in its proper place (i e after adhy 174)

158

1 Ś₁ K₁.₃.₄ D₂.₃ S om उवाच (T₂ G₁-₆ om the ref) — After वैश (resp its v l), K₃.₄ N₂ V₁ B D₅ D₁.₂.₄ ins

1710* गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्टमानसा ।,

after which B₃.₅ ins 1711* Cd appears also to om 1710* — a) K₄ उपतस्थु K₀.₂.₃ D₂ महात्मान; G₆ पुरस्कृत्वा — b) N₁ B₁ D₂ T₂ G₁-₆ भरतर्षभा K₀.₂.₄ D₂ G₃ मात्रा सह (K₀.₂ सह मात्रा) परतपा (=1 55 20ᵈ etc) — K₄ N₂ V₁ B₃ D₅ D₁.₄ (marg sec m) ins after 1ᵃᵇ B₃.₅, after 1710*

1711* आमन्त्र्य ब्राह्मण पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।

— c) B₃ D₅ शनैर् (for समैर्) Ś₁ K₁ तदुन्मुखा; B₁ D₅ D₁ उदङ्मुखा; G₃ तैरुन्मुखैर् — d) Ś₁ K₁ परतप; K₂.₃ महौजस; T G (except G₆) च भारत

2 a) K₀ ˚रात्राद्; K₃ ˚रात्रान् N₃ V₁ B D (D₅ erroneously) Arjp ते ययुस्त्वहोरात्राद् (D₁₁ D₁.₄ ˚रात्र); T₁ G₃ अहोरात्रेणाभ्यगच्छन्; G₁.₂ तेऽभ्यगच्छस्त्व(G₃ ˚च्छन्त)होरात्र — After 2ᵃ, S ins

1712* पाञ्चालनगर प्रति ।
अभ्याजग्मुर्लोककार्यों गङ्गां भागीरथीं प्रति ।
चन्द्रार्कमयवेलायामर्धरात्रे समागमे ।
धारि चैवानुमजन्त

[(L. 2) G₃ स्वर्गार्त्री त्रिपुरारिशिरोगृहां — (L. 3) M₅-₈ चन्द्रास्तमये˚ — (L. 4) T₁ G₁.₂ चत्रापि समुद्रष्ट; M ते चैवाद्यानुमज्जत .]

— b) N₃ V₁ D₅ D₁ सोमाश्रयायण; N₃ B₃ D₂ सोमा

प्रसन्नः पूजितः पार्थैः स्वार्थं च महायशाः ॥ ३
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स जलक्रीडामुपागतः ॥ ४
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ५
स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिस्त्रुटैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ७
विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ८
लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्ता निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ९
ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्नृपतीनपि ॥ १०
आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ११
अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ १२
अङ्गारपर्णमिति च ख्यातं वनमिदं मम ।

C. 1. 6449
B. 1. 170. 14
K. 1. 180. 14

श्रवा(B5 °मा)ह्वय, B1.3.6 Da D2.4 T1 सोमाश्रमा° (D4 by corr T1 °वा°); G3-6 सोमाश्रवा° — T G M5 om 2nd. — c) K4 M6-8 °व्याघ्र

3 a) T1 G2 समुद्यम्योल्मुक दीप्तं — c) G1 तत्र ययौ (by transp) — d) Ñ V1 B D T G1-5 महारथ (Da °बल°); G6 M6-8 धनजय°; M8 5 परतप (for महा°)

4 a) M5 ततो (for तत्र) G6 अथ तत्र जले — b) K2 विचित्रे, G6 विजने — c) T1 G4 तदा, G3 रस्यु, Cd ईर्ष्यन् Ko 3.4 गधर्वराजः स, Ñ1 2 V1 B3.5 6 Da Dn D1 3 4 °राजो वै; Ñ3 D5 G1.6 °राजस्तु; B1 °राजोसौ, T1 °राजस्य; T2 G2 4 5 °राजश्च — d) K1 °र्थमागतः; B1.2 Da °मुपास्त ह

5 a) Ko 3 4 तेषां शब्द (by transp.) D2 स शब्दं तेषा शुश्राव. — c) M3.5 चाविश्चस — d) T G2-5 च बलाद्बली, G6 M3 5 सहसा बली; M6-8 स महाबली

6 b) K3 Ñ3 मात्रा सह (by transp) Ś1 K1 °तप — c) D4 S (except G3 6) विष्फारयन् (G5 °यत) T2 G3 धनुर्घोष; G6 निर्घोष

7 a) K4 सवर्तते; T1 °लक्ष्य°; G1 समीक्ष्यते Ñ3 (m sec m घोरा as in text) M6-8 प्राची — b) Ś1 K1 सर्वरात्रा°. B1(m as in text) 3 M8 °गमे तु या, T1 G2 °गमे तदा, T2 G1 3-6 M6-8 पूर्व(M6-8 °र्वा)रात्रा(M6-8 °व्या)गमे च या Cd cites आगमे — c) Ñ3 by corr. लवैर् (for त्रुटैर्) Ś1 K2 V1 हीना Ko 1 अशीतिस्तुटिभिर्हीन (K1 °ना); Ñ1 2 B D अशीतिभिर्लवैर्हीन, T1 अशीती तु विहीनानां, T2 G4 5 अशीतिस्त्रुटिहीनाखान्, G1-3 6 M अशीतिस्त्रु(M °तु)टिभि हीनान् (G1 छिन्नान्, M6 हीना°) — d) Ko 3 4 Ñ V1 B D (except D5) तन्मुहूर्तं, S त्रि(G6 M त्रीन्)मुहूर्तान् K4 प्रवर्तते

8 a) Ś1 Ko 2 3 विहिता, S °तान् S कामचाराय (G1 काममाचारान्) — b) Ś1 यथा (for यक्ष) — c) Ś1 Ko 2.3 क्षणमन्ये, K1 रक्ष मान्ये (sic), D5 क्षण मन्ये — d) T1 G1-3 इति (for इह) Ś1 K1 कर्मसु स्वेषु वर्तताम्, Ko 2-4 D4 कर्मचारेषु वर्तताम्, Ñ V1 B3 5 Dn D1 2 कर्मचारेषु वै स्मृतः; B1 6 Da D5 कामचारेषु वर्तता Cd cites कर्माचाराः

9 a) B1 लोभात्सर्वान्प्रचरत — c) Ś1 अपक्राता, Ko 3 Ñ1 B5 Da2 Dn1 n8 D2 M Cd उपक्रातान्, T1 G2 अपक्रम्य, T2 G1 4-6 उप(G1 °पा)क्रम्य.

10 a) Ñ2 V1 B D (except D5) अतो रात्रौ, T G अहो निशां, M अतो निशां (M5 ततो राज्या) Ś1 Ko 4 Da D1 G3 प्राप्नुवतो, B1m D4.5 M3 5 °वति; T1 M6-8 प्राप्नवतो (T1 °ता) — b) D4.5 ब्रह्मद्विषो Ś1 जनान्; K1 जल S भूयिष्ठ (T2 G5 6 °ष्ठा, G1 °ष्ठ) पा(T1 M3 5 प्रा)पचेतस — K1 om 10c-11d. — c) Ñ1 3 गर्हंति पुरुषान्सर्वान्, S गर्हयेतान् (T1 G2 प्रसाम तान्, G3 4 °स्येषां, M निम्नत्येते) नित्यमेषु — d) K2 स्थलस्थान्, Ñ3 गृह°, Da वन°, S क्षणेषु (for बलस्थान्)

11 K1 om 11 (cf v 1 10) — a) M3 दूरात् (? gloss). T G च (T1 G2 प्र) तिष्ठता(G3 °तो)त्साक — b) B (except B6) D2 3 अनुसर्पत T G समीप (G1 °पे) नोपगच्छत (G3 °थ, G4 °सर्पत) — c) Some MSS मा (for मां) B1.6 S °जानीय

12 Ko (hapl) om 12 — a) T G5 6 M3 °रवर्ण G1 3 अहमगारगधर्वो — b) K2 4 Ñ1.3 T1 G2 3 विद्धि, Cd वित्त (as in text) S प्रवला° — c) S1 सेर्ष्युं, K1 सीर्ष्युं, T G1.4 5 प्रेष्य, G2 प्रेक्ष्य, G3 श्लाघ्य.

13 a) T G (except G2) M3 अगारवर्णम् Ñ1.2 V1

C 1. 6-49
B 1. 170. 14
P 1. 160. 14

अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥ १३
न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ १५
वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥ १६
पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ १७
इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ १८
तथा पितॄन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्व यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९
असंबाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ २०

B D (except D5) एव (for च) — b) Ñ1 2 V1 B D (except D5) स्यातं चेद् वनं मम; S वनं स्यात(G1 प्रख्य, G3 ज्ञात)मिद मम — c) Ñ1 2 V1 D4 (by corr) T2 G4–6 M6–8 अनुगग Cd cites अनु (=अनतर) K1 B1 2 6 Da च रार्कां च, K4 च वासो मे, Ñ1 3 B3m D1 च वास च; B4 च कास च; B5m च वार्की च; Dn D4 5 चरन्कामान्; D2 प्रयाग च; S महत् (M3 inf lin.3 वन) चित्र Cd cites वार्कां — d) T1 G2 3 M यस्मिन्; T2 G4.6 अस्मिन्, G1 4 तस्मिन् (for चित्र) Ś1 यत; Ñ1 यस्मिन्, S नित्य (for यत्र) Ñ2 V1 B1.3 Dn D1.4 रमाम्यहं, B3 6 Da D2 चरा°

14 G1 om 14ab. — a) Ś1 K3 न पूनसा; K0 नघनासा°, K1 न मणपा ; K3 न कुनासा ; K4 D5 नकचरा ; Ñ V1 B3m 6 Da Dn D1.4 S (G1 om) न कौणपा ; B3m Cd Arjp न शकुना ; D2 शाकुना वा — b) T1 G3 चारणा (for मानुषा) K1 T2 G2.4.6 M6–8 न च देवा न चारणा (K1 मानुषा), K3 B3 (m as in text) M2.3 न च देवाजनस्तज ; G1 द्विपदो वा न चारणा — K4 B3 repeat 14cd (with v l), in D5 14c is deleted — c) K3 4 B3 (latter two second time) D5 (marg corr) T G (except G3) कुबेरस्य यथोष्णीष (G3 °स्थान; G3 °दृष्ट) — d) K3 4 B3 (latter two second time) T G किं मां (G3 स किं) (for तत्किं) Ñ2 V1 B1 3 Dn3 G2 समनुसर्पथ ॥ Nil न नहसा° शृङ्गिणो वा न च देवाजनस्तज । कुबेरस्य यथोष्णीष किं मा समुपसर्पथ ॥ इति प्राचीन पाठो देवबोधा दिभिर्व्याख्यातत्वात् । कौणपा इति पाठे तु राक्षसा । न कुणसा इति पाठेऽपि स एवार्थः ।[?] कुबेरस्य यथोष्णीष is a T G reading, and not the reading of Devabodha (as Nil here says)!

15 Ś1 K1 S om उवाच — a) G6 °पार्श्वे — b) Ś1 उत्तरा वसुपात्रे; K1 नदने पानने पने — c) Ś1 सख्यां च; K0 T1 G1–3 6 M स(G1 सि)धां वा; K1 Ñ V1 B D सन्ध्याया — c) Ś1 क्लिष्ट , Ś1 (sup lin) Ñ2 V1 B Da Dn3 D2 4 5 गुप्त ; T1 क्लृप्त, G1 लिप्त ; G3 कल्प ; G3 लुप्त — After 15, Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ins

1713* भुक्तो वाप्यथवाभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ।

16 a) G1 एव (for वय) T1 G1 3 हि (for च) — b) Text as in D1 G1 4 5 1 Ś1 K1 त्वामधृष्णव°; K0.3–4 त्वां प्रधृष्णव°; Ñ V1 B1 3m 5 6 Da Dn D3 4 त्वामधृष्णुम (B1m त्वावधृष्णुव); B3 D5 त्वामधृष्णुव ; T1 M3.5 चापि धृ°; T2 G6 त्वां च धृ°; G1 चावधृ°; M6–8 त्वां विधृ° G3 अकालेष्वपि धृ°. Cd cites अवधृष्णव — c) Ñ2.3 V1 B D (except D5) M3 रणे (for क्षणे) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G3 क्रूर; Ñ3 क्रूरान् (for क्रूरे) G6 अशक्ता भवने क्रूरान्

17 a) G3 दृष्टा (for चैषा) — b) T2 G1 मेरुशृङ्गाद् (G4 °शृङ्ग) A few MSS विनिस्सृता, K1 G1 विनिर्गता — c) G6 गङ्गा प्रतिदिशं गत्वा — d) Ñ1 प्रत्यपद्यत; Ñ3 V1 B D समपद्यत — After 17, Ñ2 V1 Dn D1 4.5 ins

1714* गङ्गा च यमुनां चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम् ।
रथस्थां सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ।
अपर्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये ।

18 a) T1 चेयं, T2 G4–6 एषा (for इयं) — c) B3 यत्र स्व (for गन्धर्व) — G3 (hapl) om 18d-19c — d) K0.3–4 Ñ1 2 B1 °नन्दतां (for °नन्दतां) Cd cites अलकनदा Ś1 प्राप्नोति वरनन्दतां; K1 °स्थैवैकनन्दतां — After 18, K4 D5 (corrupt) ins

1715* यद्युर्भद्रा चोत्तरगा हिमवत्पदनिःसृता ।
(cf 17b)

19 G3 om 19abc (cf v l 18). — b) Ś1 K दुरापा; T1 दुष्कर Cd cites दु परा — c) G6 भुवि च (for भवति) Ñ3 V1 B D (except D5) वै प्राप्य (for गन्धर्व). — d) Ñ3 V1 B D (except D5) कृष्णद्वैपायनो.

अनिवार्यमसंबाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ २२
उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनंजयः ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

बिभीषिकैषा गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ २४
मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २५
पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्व गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ २६
भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्याद्गुरुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ २८
विरथं विप्लुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ २९
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनंजयः ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३१

गन्धर्व्युवाच ।

त्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३२ C. 1 6470 B. 1 170 35 K. 1 186 35

---

20 a) G2 अथा या तु देव° — b) B (except B1) D1.2.4 °सपादिनी, S सर्वेषां पावनी D5 त्रिषु लोकेषु विश्रुता

21 a) Ś1 K1 पुनर्वार्यमस°; K0 3 4 Ñ3 B1.3.5m D5 अना(K3 4 °न)वार्यमस°; K2 अवार्यमथ स°, G1.3 M अनाश्रयंमस°

22 Ś1 K (except K0) D2 5 S om उवाच (G5 om the ref.) — a) T2 G (except G2) M3 अगारवर्णस् — b) Ś1 K1-3 क्रुद्धस्त्वानम्य; K0 4 D5 °श्चान(K4 °ना)म्य; Ñ1.3 B3 Da Dn D1 S °द्ध आयम्य — c) Ñ2 V1 B D (except D5) °च बाणान्निशितान् — d) Ñ1 3 G3 4 6 M अहीन्(G6 विष) दीप्ताननानिव, B3 अहीनाशीविषोपमान्, D5 महानाशीविषानिव, T1 G1.2 अहीन् (G1 विपान्) पचानननानिव, T2 G5 अग्नीन् (T2 °ग्नि) दीप्तानिवासकृत्

23 a) D2 G3 M6-8 भ्रामयत्तूर्णं — b) K2 स्वसथोत्तम, Ñ2 V1 B6 Dn1 n2 D4 G2 चर्म चोत्तरं, Ñ3 चर्म चोदयन् G3 वर्षमाणं शरोत्तमान् — c) K2 M5 अपोवाह; Ñ V1 B (B1m as in text) Dn D2 4 G4 व्यपोहत, Cd as in text

24 Ś1 K1 S अर्जुन (G3 धनजय) (all om उवाच) — a) Ñ3 S (except G3) विभीषिका N V1 B D है (D1 उच्चैर्, D5 as in text), S हि (for एषा) — b) Ś1 वियुज्यते, Ñ3 प्रयोजयेत्, S प्रयोजय° Ñ1 नास्त्रज्ञै संप्रयु°. — c) Ñ V1 B D T2 G3 6 M3 5 प्रयुक्तेय, T1 G1 2 4 5 M6-8 °क्तोयं°

25 ab) Ñ3 काम° (for लक्ष°) Ñ1 मानुषानेति गंधर्व गंधर्वानुपलक्षये — d) D1 नैव (for न तु).

26 ab) S तदिदं जातवेदास्तु प्रादादस्त्रं बृहस्पते° — c) Ś1 K3 4 भार°, Ñ1 2 V1 B D भ(Da1 D5 भा)रद्वाजाय S तस्मादगाद्भरद्वाजं — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) गुरुर्मान्य°, T1 G1 2 6 M °पुत्रं

27 a) S °द्वाजात्ततो राम (T2 G4 5 M3 5 °मो) — b) Ś1 K0.1 3 स्त्वग्निवे°, B5 द्रोणस्तस्मात्; D4 ह्यग्निवे°; S भार्गवाच्च — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2 5) साध्विदं K0 Ñ V1 B D मह्यमदद्त्, G2 ह्यददान्मह्य G5 तस्मादहमिदं वेद्मि

28 Ś1 K1-3 D2.5 S om उवाच (M3.5 om the ref). — d) Ś1 K1 रथोत्तम, B6 S रथ तत (T2 G4-5 °दा)

29 a) S रथात्तु (for विर°) K3 4 विद्रुतं — b) A few MSS महाबल S गधर्वं सुमहा° — c) Ñ1 °तेजो विमूढ Ś1 K1 2 Da तु (for च) M6-8 °तेज.प्रसमूढ — d) Ñ1 3 M5 पराङ्मुखं, G2 3 अधोमुखं

31 d) Ś1 K0 2 3 Ñ1.3 G1.6 M5 परित्राणम्

32 Ś1 K1-3 D1 G1 6 M6-8 गंधर्वी, T G2 5 कुभीनसी, G1 3 4 M3 5 om the ref — a) Ś1 K0 D5 त्व मे, G3 स त्व, M3 5 मां त्व, M6-8 त्व मा K3 4 Ñ3 V1 B D (except D5) त्रायस्व मा Ñ V1 B D महाभाग — b) G1.2 पतिं चैव — c) Ś1 K Ñ V1 Dn2 D1 5 G3

C 1. 6471
B 1. 170. 33
K. 1. 169. 33

युधिष्ठिर उवाच ।

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।
को नु हन्याद्रिपुं त्वादृङ् मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३३

अर्जुन उवाच ।

अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।
प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३५
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ३६

अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ३७
संभृता चैव विद्येयं तपसेह पुरा मया ।
निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ३८
संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।
योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ३९
चाक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
ददौ स विश्वावसवे मह्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ४०
सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।
आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ४१
यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किंचन ।

गधर्वी Ś1 Ko 1 Ñ V1 D4 G3 प्राप्ता — c) Ś1 Ko 1.2 Ñ V1 B2 Dn1.n2 D4 G2 °नसी Ko 4 B3 G4 (sup lin) त्रिभो — After 32, K4 ins

1716* दीन वाक्य सु तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिर उवाच ह ।;
while Da Dn2 ins

1717* दृष्ट्वोवाच महाबाहुः फाल्गुन च युधिष्ठिर ।;
and, finally, T G (except G1 2) ins

1718* दृष्ट्वानुग्रहमायाच पार्थं पार्थमुवाच ह ।

33 Ś1 K S om उवाच (K4 om. the ref) — a) S जित युद्धे (by transp). — b) Ñ2 V1 B1 6 Da Dn D4 नि, B1 2 D2 हि (for नु) K (except K4) सादृङ्; Ñ V1 B D तात S धनंजय महाबाहो — d) K1 D1 S अरिसूदन (T2 G1 2 °मर्दन)

34 K1 S (but not Ś1 1) om उवाच — a) Ñ1 अप्रिय; Ñ2 V1 B D जीवित; T G2 4-3 M अगेमां, G1 अगत्र; G2 अगता. — b) Ś1 Ko 1 2 Ñ1 2 B1 तेद्य; G6 तेत्र M1-3 प्रतिदिदपत्यय सेद्य — d) Ś1 K धर्मराजो — After 34, G1 ins (an additional) colophon इति समयपर्वणि गोदानातगतनोऽध्याय

35 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K N1.2 B2 D4 पूर्वं [illegible] — b) T1 G (except G1) M2 °पर्णता — T1 om 35c-36b — c) Ś1 K1 Dn1 n2 D1 न च श्लाघ्ये; K4 B1 (m as in text) न च श्लाघ्यो, Ñ1 न यशामि (sic) Ñ2 V1 B (B1 as in text) D (except D2 4.5) अत्र (for अद्य) S (T1 om) यशोहीन न च श्लाघ्य — d) S (T1 om) [illegible] (for न नाम्ना)

36 T1 om 36 (cf v 1 35) — a) G1 जितवान् [illegible] (m as in text) [illegible] नाम (for दाम) — b) Ñ2 D2 G1.2 M6-8 सोह; G6 यो हि — c) Ś1 Ko 4 Ñ2 गधर्व्यां; Ñ1 गांधर्वं; S (T1 om) गधर्व K4 Ñ2 V1 B D इच्छामि; G1 चोक्तम्; G2 योक्तुम्; G6 चोर्ध्वम् (for योद्धुम्) — d) Only Ś1 as in text! Ko च सम्य[ग]वरो वर; K1 इच्छाम्यवयमापर (sic), K2 इच्छाम्यमरयोधिन; K3 इच्छाम्यवरजो वर; K4 Ñ2 V1 B D सयोजयितुमर्जुन; Ñ1 इच्छाम्यसमयगोचर; Ñ3 इच्छाम्येव च यो वर; T2 G3 M इच्छाम्य(G3 मि)वरया वर; G1 3 4 6 इच्छामि परया प(G1.6 च)र, G4 इच्छाम्यमितपौरुष

38 a) Ś1 K1 चेह, S स्येव (G1 सैव; G4 त्विह) — b) Ś1 K D4 तपसा चे; D1 G4 °सैव; T2 G6 °सेव N1 2 V1 B1 6 Dn D1 T G (except G6) मया पुरा (by transp)

39 a) Ñ2 V1 B D सस्तम्भयित्वा S च (for हि). — c) K1 corrupt. K4 Ñ2 V1 B D G1 यो रिपु योज°.

40 b) S (except M1.2) मनुर्ददौ (by transp) — c) D1 तां ददौ विश्वा°; G1 2 स विश्वावसवे मह्य — d) Ko 1 2 Ñ V1 B D मम; G1 2 इमां (for मह्य). K4 विश्वावसुर्ददौ मम

41 b) Ko वि नश्यति; K2 4 विन° — c) G1.2 आगमोक्ता Ś1 K1 2 यथा (for मया) Ś1 K1 2 G1 2 प्रोक्ता; G2 प्राप्ता M1 2 अर्हसि त्वमिमां प्रभु — d) K Ñ2 वीर्यं त्वयि (K1 त्व च); Ñ1 नाम वीर्यं Ś1 वीर्यं त्वमपि बोध मे; S तस्या (T1 °स्य) वीर्यं निबोधत (T1 G2 °य)

42 b) Ñ1 त्रिलोकेषु च किं पुन. — c) S °दो रूप

43 a) K4 Ñ2 V1 B (B1 marg) D (Da erroneously) Arjp चक्षुपाद्रेन (D2 orig समवर्तेन); Ñ1.2 (m as in text) समानवच; G1 समानविद; G2 अन्यसमान; M1 2 जिज्ञा

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४२
समानपद्मे षण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ४३
विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ४४
गन्धर्वजानामश्वानामहं पुरुषसत्तम ।
भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ४५
देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥४६
पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिबर्हणे ।
दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ४७
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यत्साधनं किंचित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥४८
वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ४९
वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्वाश्वेषु ये मताः ॥ ५०
कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ५१

अर्जुन उवाच ।

यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ५२

गन्धर्व उवाच ।

संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते ।

O 1 6461
B 1 170 56
K 1 166 55

समान°, Cd as in text M6-8 विद्यासमाना विद्यासां ※ Arj. एकपादेनेति प्रथेषु स्पष्टार्थं ।※ — c) Ñ1 8 S (except T2 G4-6) अन्वानेष्यामि, Cd as in text. D1 अद्य (for अहं).

44 b) K2-4 Ñ1 8 B1m Da D1 विशेषत°, S °षिण ; Cd as in text. — c) Ś1 K1 2 Ñ3 अवशिष्ट (Ñ8 °ष्टा); K0 D5 अनुसृष्ट; K3 4 अविशिष्ट, Ñ1 अनुशिष्टा , S अनाहार्या (M6-8 अनहाल्पा) Ś1 K (except K2) D5 तु (for च) — d) Ś1 K (except K4) Ñ1 अनुभाव प्र°, Ñ2 V1 B D °दर्शिन (D5 °वर्तिता), T1 G2 8 M °वार्तिन , T2 G1-6 °वर्तना (T2 °न.), G1 °कीर्तित. — Cd appears to have read अवशिष्टश्च देवानामनुभाव प्रवर्तिता

45 b) Ś1 भरतसत्तम — c) N2 V1 B D (except D5) तुभ्य च (for पञ्च°) — d) G2 पृथग्भूतं

46 a) K4 Ñ2 V1 B D दिव्यवर्णा Ś1 K Ñ1.8 B1 D2.5 °रमा°; B3m Da Dn D1 S °जवा — c) K (except K2) Ñ V1 B D (except D1) G8 क्षीणाक्षीणा, T1 क्षणे क्षणे, T2 G5 6 क्षणे क्षीणे, G1 अक्षीणाश्च, G3 4 M क्षीणे क्षीणे; Nilp as in text S भवत्यन्ये — d) Ś1 K1 हि (for च) K2 G1 4 M8 रहसा, Cd as in text

47 b) K0 8 Ñ2 V1 B D °निबर्हण, M5 °निसूदने

48 ab) Ñ1 भागीकृत and वज्रभागम् S तस्य भाग पृथग्भूत° सर्वैर्भूतैरुपास्यते — c) Ñ2 8 V1 B6 Dn यशोधन किंचित्, B1 8 5 D4 य साधक कश्चित् Cd cites साधनं (=हस्त्यश्वादि) — d) K4 B1 8 5 स वै, Ñ1 तद्धि; Ñ2 8 V1 B6 Dn2 सैव K4 B1 8. 5 स्मृत°, G4 स्थिता

49 ab) Arjp वज्रधर (for °रथ) S ब्रह्म वज्रं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां रथ विदु° — cd) Ś1 K1 धन° (for दान°) K0 D5 स्यु° (for च) S वैश्यवज्र तु (G1 हि) वै सीरं (G8 शीलं) शुश्रूषा हीन(G8 शूद्र)योनिषु.

50 a) K0-8 क्षत्रस्य वाजिनो वज्र; K4 क्षत्रस्य वाजिवज्र हि, Ñ1 V1 B D क्षत्रवज्रस्य भा(D1 °भो)गेन (D2 क्षत्रस्य वज्रभागेन), S साधन क्षत्रधर्मस्य (G1 °धर्माणा) — b) Ś1 K0 1 ह्यवध्या, S मनोज्ञा — c) T1 G1 8-6 M8 5 च तथा, T2 G2 च रथा° (G2 °थः); M6-8 च तत°, Cd वडवा (as in text). S सूतो — d) Ñ2 V1 D (except Da) शूरा (for सूता°) S धनुश्च भरतर्षभ

51 a) K0 D5 °वीर्या (for °वर्णा) K0 D5 T G °गमा , M °बला — b) T1 G1 2 M3.5 कामगा ; M6-8 °दा — c) Ñ2 V1 B D (except Da1) इति (for इमे) — After गंधर्व in 51c, K1 (erroneously) reads 1 155. 17—1 158 13, the portion which had been om previously — d) Ś1 Ñ2 V1 B8 Dn2 D5 मे हया , G2 तेर्जुन

52 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K1-3 यद्प्रीतेन N2 V1 B (except B5) D से, G8 ना-; M5 वै (for वा) — b) K2 D2 च, T2 G5 6 वै (for वा) — c) Da D1.2 4 T2 G4 6 विद्यां Ñ2 V1 B1 8.6 D (except D5) धन, B5 वलं (for वित्त) S शुभं (for श्रुत) B5 T1 G1-3 चापि. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) रोचये (B5 °ते) (for काम°)

53 Ś1 K1 S om. उवाच — a) Ś1 K1.8 Ñ1 B8(m

जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५३
त्वत्तो ह्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५४

अर्जुन उवाच ।
त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अर्जुन उवाच ।
कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिंदम ॥ १

गन्धर्व उवाच ।
अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया पाण्डवनन्दन ॥ २
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ३
नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ४

---

as in text) ₃ ₆ Cd समोगो; G₂ सुयोगो — ᵇ) K₀ ₃ ₄ Ñ₁ ₃ G₁.₄ M न सत्सु, Ñ₂ V₁ B D मदस्तु; T₁ G₁.₃ सत्सु स; T₂ G₆ सपग्सु

54 ᵃ) Ñ V₁ B D (except D₁) त्वत्तोप्याह — ᵇ) Ś₁ G₁ द्याग्नम्; G₅ चाग्नम् — ᶜ) Ñ₂ V₁ B₂ Dn D₅ योग्य (for सख्य)

55 Ś₁ K₁ S om उवाच — ᵃ) S अस्त्रेणाश्व वृणे त्वत्त — ᵇ) K₀ ₃ ₄ Ñ₁ ₃ न ; S मे (for नौ) — K₂ om 55ᶜᵈ — ᶜ) Ś₁ K₁ म ये स°; K₀ ₃ ₄ ममैत°; D₃ सर्व त°; D₅ मामेत° S सखे गंधर्व तद्ब्रूहि (G₃ तव्य मा) — ᵈ) Ś₁ K₁ युष्मत्तो; K₂ ₄ Dn₁ n₂ D₁ M₆-₈ °भ्यो K₁ यत्; G₃ भय (for भय) Ñ₃ V₁ Dn भयेषु; D₁ जयेत्

Colophon om in K₃ Ñ₁ V₁ B Da Dn D₁ ₄ — *Major parvan* T₂ G M सभय° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś₁ K₀ ₁ ₃ ₄ Ñ₂ अगारपर्ण; B₁ चैत्ररथ — *Adhy name* K₀ ₃ ₄ D₃ गधर्वार्जुनयो सख्य; M₃ ₅ अगारपर्णपराजय.. — *Adhy no* (figures, words or both) T₁ 166, T₂ G M 118 (G₁ 120, G₃ 117) — *Śloka no* M₃ 77

159

1 Ś₁ K₁ S om उवाच; K₂ Ñ₂ V₁ B Da Dn D₁ ₄ om the ref D₃ पैश° उ° — G₃ (hapl) om 1ᵇ-3ᵃ — ᵇ) K₃ ₄ D₃ M₃ तद्येनास्म; G₁ तत्येन हि — ᶜᵈ) S (G₃ om) मया (G₂ °म); C1 as in text. Ñ₃ ₃ V₁ B Dn D₅ वेदविद्. C1 as in text Ñ₃ V₁ B D (except D₁) सर्वे सन्त (by transp) K₂ Ñ₁ ₃ V₁ B₂ D (except D₁) परंतप

2 G₃ om 2 (of v l. 1). Ś₁ K₁ S om उवाच. — ᵃ) S (G₃ om) धर्षिता स्थ ततो यूय — ᵈ) Ñ₁.₂ V₁ B D मया वै पांडुनंदन — After 2, G₁.₃ ins 1710*

3 G₃ om 3ᵃ (of v l. 1) — ᵃ) K₃ ₄ S (G₃ om) °गंधर्व — ᵇ) K₀ ₂ ₄ Ñ₂ V₁ B D M °दानवा — K₄ (om line 5) T₁ G₁ (om. lines 2-5) M ins after 3ᵃᵇ G₁.₃, after 2

1710* धर्षयन्ति नरव्याघ्र न ब्राह्मणपुरस्कृतान् ।
जानता च मया सम्यक्तेजश्चाभिजन च य ।
इयमभिमता श्रेष्ठ धर्षितु वै कृता मति ।
को हि वक्षितु लोकेषु न वेद भरतर्षभ ।
स्वैर्गुणैर्विस्तृत श्रीमद्यशोऽग्र्य भूरिवर्चसाम् ।

[(L 2) K₄ °भि न वचिता°; T₁ °पि जन च न ; G₁ °पि धनजय; G₃ °भिजन यच — (L 3) K₄ इत्यभिप्रायत ; T₁ इय मतिमता; G₁ इदमभिमता K₄ धर्षणाय; G₁ ₃ धर्षिता वै G₁ पुरा मति ; G₃ पुरो मति — (L. 5) T₁ विथित; G₁ विश्रित, G₃ विदित (for विस्तृत)]

— After the above, M *repeats* 3ᵃᵇ (v l पन्नगा for दानवा) — ᶜ) B₃ T₂ G (except G₃) M₃ विस्तार — ᵈ) K₄ B₃ Da₁ D₁ धीमत ; Ñ₁ ₂ V₁ B₂ ₃ Da₂ Dn D₃ ₄ धीमत ; B₁ सतत; M₃ विस्तारात् (for श्री°) Da ये; T₁ G₁ मे (for ते)

4 ᵃ) G₃ °प्रमुखानां K₃ Ñ₂ V₁ Dn₁ n₂ D₃ तु (for च) — ᵇ) S महर्षीणां Ś₁ K (except K₁) मया श्रुत ; S मया पुरा (G₃ पुरा मया) — Ś₁ K Ñ₁ ₃ om. 4ᶜᵈ — ᶜᵈ) S श्रुत कथयतां पार्थ पुरुणां यशमाहित..

5 Da om 5ᵃᵇ — ᵃ) K₀ D₃ सर्वा (for कृत्स्ना) — ᵇ) Ś₁ K₁ प्रभाव; Ñ₁ °पात्; D₁ G₃ °भव K₄ T

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ५
यो धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६
धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
पाण्डुं च कुरुशार्दूल षडेतान्कुलवर्धनान् ।
पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ७
दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ८
उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ९
स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
धर्षणामात्मनः पश्यन्बाहुद्रविणमाश्रितः ॥ १०
नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ११
सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १२
ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ १३
यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ १४
यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य संगरे ।
जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ १५
तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः॥१६
वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः ।

C 1 6517
B 1 170 75
K 1 186 79

G1.2.6 प्रभा(T1 °भ)वस्य Ko स; K2 3 D2 5 च, Ñ2 V1 B3.6 Dn1.n2 सु-; Dn3 D4 तु (for स्व) S च (for ते)

6 b) S (except M3) च (for ते) — After 6, S ins.

1720* सर्ववेदविदां श्रेष्ठ सर्वशास्त्रभृता वरम् ।
द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं धनुष्यङ्गिरसा वरम् ।
[(L. 1) T1 G3 M3.5 7 °शास्त्रभृतां]

After the above, T2 G1.4.5 *repeat* 3^{ab} and 1719* (G4 om line 1)

7 a) G3 शक्रं च वायुं (by transp). — b) G6 अपि (for तथा) — c) K1 B1 5 D2.5 कुरुशार्दूल, S नृपशार्दूल (G1 M °ल) — d) Ś1 K1 पाण्डवान् (for षडेतान्) Ko वंश°; K3 Ñ2 V1 B3 5 Dn1 n2 D1 5 कुरु°; S कीर्तिवर्धनान् (T G3 3 M5 °न) K1 पांडु वा कुलवर्धनं — D1 om. 7^{ef} — f) G6 पुत्रान् (for पितॄन्) K1 °सत्तमम्.

8 b) K2 3 सर्वे (for सर्व-) Ko °शास्त्रभृतां, G1 °शास्त्रविदा Ñ1 सर्वशास्त्रविशारदा — cd) G6 transp शूरा. and सर्वे S (except T1) च (for सु)

9 a) K1 corrupt Ñ V1 B D च (for तु) T2 G4-6 मनोवृत्तिं Ko 3.4 उत्तमामप्यहं बुद्धिं — c) Ko 3 हि; K4 ह (for च) K3.4 T2 G M3 पार्था. — d) Ś1 इव (for इह) K2 Dn3 धर्षणं K1 कृतवान्धर्षणामिमा, S °वान्सप्रधर्षण (G1 °णां, G3 °ण.)

10 a) T G1-3.5 तु, M5 [ऽ]पि; M6-8 हि (for च) T1 G1-3 कौंतेय — G2.3 (hapl) om 10^b-11^c — b) K (except Ko) D5 क (for न) — c) Ś1 K उद्यत (for आत्मन°) — d) Ś1 K (except K4) B5 G1 आत्मन° (for आश्रित)

12 a) Ñ1 त्वया हि, G1 त्वयैव — b) S (except M3) सखे; Cd as in text. Ś1 K कौरव(Ko 3 तापत्य)नंदन (K4 °न), Da1 °वर्धन°, Cd as in text — c) Ko 3 येने°, K4 T1 G1-3 M केने° (for तेने°) T2 G4-6 येनेह विधिना सर्वं

13 a) K1 °चर्या परो, K3 °चर्ये परो, G3 °चर्यपरो T1 तपो धर्म , G6 पुरोधर्म° — b) G1.2 सदा विनियतस्; G3 स चापि विनयस्; M5 स चापि निहितस् Ś1 G2 त्वया — c) K4 यस्माद्यातास्यह पार्थ, M5 यस्मादहं पार्थ विभो — d) K2 3 Ñ2 V1 B D T G4 M3 5 रणेस्मि वि°; Ñ1 योस्मि वै वि°.

14 b) M6-8 कामवृत्ति Ko Da Dn1.n3 D1.5 M3 परतप°, Ñ1.3 B (except B6) D2 कथंचन — c) Ś1 प्रवियुध्ये च, K1 प्रविवुध्येषु; G1.3 युधि युज्येत (G1 मध्येत) T1 नक्तचर च युध्येत — d) Ñ1 नासौ जीवेत् B (except B6) असशय (for कथ°)

15 b) Ñ2 V1 B D (except D5) पार्थ (B1.5 साध) ब्रह्मपुरस्कृत , S राजा राजीवलोचन — c) Ko G5 राजन् (for सर्वान्) — d) B1(m as in text) 3.5 स धूर्गतपुरोहित (by transp)

16 b) Ñ1 इहोद्यतं; G2 इहोदित B5 नृपाणा श्रेय ईप्सित. — c) Ñ1 ये योज्या (for योक्त°) — d) Ñ1 धर्मात्मान , T1 G1-3 M (except M5) यतात्मान. (G2 °त्मा स) G2 पुरोहित

17 K4 G3 om. 17 — a) D5 वेदे शास्त्रे च G4 वेदे°

धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ १७
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्शुचिः ॥ १८
लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ १९
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।
प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ २०
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ २१
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

अर्जुन उवाच ।
तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३

स्वर्गे च T1 G2.3 M2.3 नियता ; G1.4 M6-8 निष्णाता — d) T1 G3.4.6 M1 स्युर्नृपस्य; G1 सून्नृपस्य, G5 स्यन्नृपस्य; M6-8 ये नृपस्य

18 a) Ś1 निहितो; K1.3 Ñ1 निर° K2 राज्ञा; K4 राज्ञां; G1 राजन्; M7 राज्ञे — b) Ñ3 °नतर° Ś1 K1 स्वर्गश्चास्य निर(K1 तद)न्तरं; K3 Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da D1.3.4 स्वर्गश्च त(Ñ1 °श्चास्य)दनन्तरं; K3 B3 Da D5 स्वर्गस्तस्मादनन्तरं

19 a) Ś1 K3.4 Ñ1 Da B1.6 लाभं लब्धम् Ko Ñ1 D1 च, K4 Ñ3 V1 B1.2.6 D वा (for हि) S लब्धस्य च लाभाय — b) Ñ3 V1 B3 Dn D1.3 वा (for च) S लब्धस्य परिरक्षणे

20 a) Ñ3 V1 B D इच्छेद्भूमिमात्मन — c) Ś1 K1 T1 G1 M1.3 प्राप्त, K3 प्राप्तां Ko.3.4 Cd मेरुधरो ; K4 Ñ3 V1 B D वसुमतीं सर्वां (K4 पृथ्वीं), T1 मेरुवनो ; G3 सेन घनोत्तमां — d) K (except K1) B1 सर्वत S सागरांबरधारिणीं

21 a) G3 न हि मे पर° — b) Ś1 K (except K1) Ñ1.3 D2 वा (for च) — c) Ko जयेत्प्राज्ञा°; K3 Ñ1 °द्दर्मा ; G3 जयेषा त्रा° — d) T G M3 भुवि (for भूमिं) Da1 भूमिपर

22 b) K2 Da1 M1 °वर्धन , T2 G1-3 कीर्तिवर्धन — d) Ñ1 भुवि; T2 G3 ज्ञगत्; Cd चिरम् (as in text)

Colophon Major parvan T2 G M संभव° (for आदि°) — Sub-parvan K Ñ2 अगारपर्व; Ñ1.3 V1 B1 चैत्ररथ, to it Ko-3 add समास Ś1 (om. the sub-parvan name) mentions only अगारपर्वगृह, followed by समासं; B1.6 Da Dn D1.3 (likewise) mention only तापत्य — Adhy name Ko.3.4 पुरोहितप्रशंसा; Ñ1.2 V1 गन्धर्व पराभव°; B3 D1 गन्धर्वोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn2 169, D4m 172, T1 167, T2 G M 119 (G1 121, G3 118). — S'loka no Dn 79 (Dn2 78), M3 27 — Aggregate s'loka no Dn2 6510

160

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) G1 तापत्यम् Da1 D4 G1.4 तद्वाक्यम् Cd as in text — b) M6-8 इति (for असि) K2 मेनघ, D2 पन्मम (for मामिह) — c) Ś1 तदलं; Ñ3 B3 D4 तमहं Ko.3.4 D4 G1-3 M6-8 श्रोतु मिच्छामि — d) Ñ3 V1 तापत्यार्थं विनिश्चितं

2 c) D1 तात; G6 मोघ (for साधो) — d) G1 M3 ज्ञातुमिच्छामि; G3.4.6 M2.6-8 यत्तदि° — After 2, D3 ins

1721* तत्सर्वं त्वमशेषेण सदृशाकारपर्णक ।

3 Ś1 K (except Ko) D3.4 S om उवाच (T2 om the ref.) — a) Ñ1.3 T1 G3 तु (for स) D3 एवं पार्थेन गदृष्ट — b) D3 शुद्धभावेन भारत; S प्रत्युवाच यशस्विनं — c) K4 Ñ1.3 V1 Dn विश्रुत; S अर्जुन — d) Ñ1 तां कथां S विश्रुतः श्रुतवित् (T1 अशपीत्; G3 श्रुतवान्) यथ

गन्धर्व उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ धर्म्यां धर्मभृतां वर ॥ ४
उक्तवानसि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥ ५
य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ६
विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन ॥ ८
सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।
स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥ ९
न तस्याः सदृशं कंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ १०
संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ १२
अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।

C 1 6530
B 1 171 15
K 1 187 15

---

4 Ś1 K1 S om उवाच (G6 M6–8 om. the ref) — a) K4 T2 G8 अह ते — b) S अति (for एतां) T1 G1 2 M मनोहरां, G8 महच्चरां — c) B5 G8 6 अखिल; Da आर्थिन — d) K3 G8 धन्यां, Ñ1 सर्वं (for धर्म्यां) Ñ2 V1 B D (except D5) सर्वबुद्धिमता वर

5 a) B5 पार्थ त्वां; T G यद्वाक्य — b) Ś1 K1 त्रिर्वच° (Cd cites त्रि); D2 4 तद्वच. Ñ1 इति ते निखिल वच — c) Ś1 K2–4 Ñ1 कीर्तयिष्यामि; T1 सप्रवक्ष्यामि — d) K4 Da1 Dn D1 भव; S नृप (for मम)

6 a) T1 दीव्यन्वै; T2 G1, 2 4–6 तेजस्वी, G8 M8 5 दीपि(G8 °वि)ष्यन्, M6–8 दीप्तांशुर; Cd धिष्ण्येन (as in text) — b) T2 G5 लोक (for नाकं) — c) Here and below Ś1 तापती (for तपती) — d) N (except K4 Ñ1 3) T1 G8 5 बभूव सदृशी G1 reads both शुभा and सुता

7 a) T1 °स्वतोस्य N2 V1 Dn देवस्य (for कौन्ते°) — b) Ś1 K1, 2 4 शुभा, Ko 3 M8 5 सुता; T2 नृप (for विभो) — d) T2 G1–6 तपसान्विता

8 a) T1 चैपा; M8 यक्षी (for चैव) — b) M6 नोरगा (for न यक्षी) S न च किंनरी — d) T1 M तथारूपा हि, T2 G1 4–6 °रूपा न, G2 °कारा न; G8 °चारा न

9 a) K2 4 G6 सुस्मिता°; T1 G1 3 M5 स्वचिता° — d) S1 °शीला, K1 Ñ3 B1 Dn2 D2 °वेशा Ñ1, 3 B (except B5) Da D2 भाविनी

10 a) B1 3 D2 न ह्यस्या D2 G6 सदृश , T1 G3 4 °शी; G2 °शा Ś1 Ko 2 4 B3 Dn1, n3 D1 4 T2 G1, 2, 5 M5 किंचित्; K1 D2 G6 कश्चित्; T1 G3, 4 काचित् — b) Da1 विद्यते (for भार°) — c) G4 6 स पिता मेने — d) K1 °कुलान्वितै , K3 T2 G4–6 °कुलै. श्रुतै°; Ñ1 रूपौदार्यकुलश्रुतै , Ñ2 V1 B D °गुणश्रुतै

11 b) D5 S देवो (for देयां) K (except K2) तत , Ñ1 च तां; B5 तदा; D2 तथा; S शुभां — After 11ab, D4 (marg sec m) S ins.

1722* व्यष्टवर्षां तु तां पश्यन्सविता रूपशालिनीम् ।
[T1 तां पश्यद्व्यष्टवर्षां स, G1 स व्यष्टवर्षां ता पश्यत्; G2 M6–8 द्विर(G2 °अ)ष्टवर्षां तां पश्यन्]

— c) Ś1 K3, 4 तदा (for तत) — d) Ś1 K1 संप्रदाय (K1 °तु) तु चिं°, K2 प्रदानमनुचिं°; K3 4 B (except B6) D4 °दानं स चिं°; Ñ1 °दानमचिं°, D5 °दानं च चिं°

12 a) Ñ1 Da D2 M5 अथार्क्ष° D4 तामवेक्ष्य तु कौं° — K1 om 12b–36a — b) Ko प्रथितो (for ऋषभो) Ñ1 वसन्, S (except T1) युवा — d) Ś1 सवरणोति हि, D4 G8 °णस्तथा

13 K1 om 13 (cf v l 12) — a) Ko 4 Ñ1 3 अर्घ्य-माल्यो(Ñ1 °पाद्यो)पहाराभ्यां, K3 3 अर्घमाल्योपहारैस्तु, Ñ2 V1 B D °पहाराद्यै (D5 °णा) — b) K2 S स (for च) S (except M8 5) तदा (for यत) Ñ2 V1 B D (except D5) गन्धैश्च नियत शुचि — d) Ś1 विविधैस्तथा

14 K1 om 14 (cf. v l 12), G6 om 14a — b) S (except T2) शश्वत् (for शुचि) Ś1 Ko 2 Ñ1, 2 V1 B5 T1 G1 3 6 M6–8 पौरवनदन, G2 कौरवनंदन. — d) Ko 3 4 D5 G5 बुद्धिमान्

15 K1 om 15 (cf v l 12) — a) K2 Da2 G5 कृतज्ञ; T1 G1–4, 6 °ज्ञो K2 G3 धर्मज्ञ, T2 G4–6 नृपतिं;

C 1 6620 B 1 172 5 K 1 182 15

तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ १६
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ १७
यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०

स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
स मृताश्वश्चरन्पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः ।
ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।

G. स — c) Ko 2.4 D1 तपस्या — d) K4 G1 प्रति (for पतिम्)

16 K1 om 16 (cf v l 12) — a) K. तामैच्छत तत कन्यां — b) D1 सत (for तस्मै) D2 चं (for ताम्) — c) K3 कौन्तेय (for कौर°) — d) Ko 2.4 Ñ3 V1 Dn D1.2 T1 M2 च

17 K1 om 17 (cf v l 12) — a) Ś1 Ko 4 दीप्त्या (for दिवि) — b) Ś1 K3 प्रतापयति; Ko 2.4 D1 प्रकाश°; G1 प्रताप° — T1 (hapl) om 17c-19b

18 K1 T1 om 18 (cf v l 12, 17) — a) Ś1 K2.4 Ñ1.2 यथार्चयति; Ko यथा चार्चति G1 चा नित्य (for चादित्य) — b) Ś1 धर्मवादिन — d) D1 ब्राह्मणप्रमुखा

19 K1 om 19, T1 om 19ab (cf v l 12, 17) — a) Ś1 K (K1 om) D1 4.5 इव (for अति) K3 Ñ1 G3.5 M1-3 दाक्षिण्यात्; D1 दात च, D3 कामत्वात् — b) Ś1 K (K1 om) D1.4 इव; G1 सम (for अति) — c) T1 मदनस्यापरस्त्वासीत् — d) D दुर्हृदां सुहृदाम् (by transp) Ś1 तथा (for अपि)

20 K1 om 20 (cf v l 12). — ab) Ko भारत (for कौर°) K4 एवंगुणस्य नृपतेस्तस्य वृत्तस्य भारत; S एवंगुणाय नृपते तथावृत्ताय नित्यदा (M1 कौरव) — c) Ś1 तस्य श्चक्रे — d) K3 °न शुभां

21 K1 om. 21 (cf v l 12). — a) Ś1 राजन् — b) K3 G1 तद (K3 sup lin गुरु) यथा भुवि; Ñ1 उरुयशोत्पर; Ñ2 V1 B Da Dn D1.2 अमित(B1.2 D3 प्रभु°)विक्रम; Ñ3 D4 T G1-4 M1.2 उरुयशोभुज. — c) Ś1 मृगयामास (sic).

22 K1 om 22 (cf v l 12). — a) Ś1 Ko 2.4 D1 G1 मृग (for तस्य) — b) Ko 2.4 D1 °श्रमातुर; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 T1 °समन्वित — c) B1 D1.4 पपात रा° — d) G3 अवेनाप्रतिमो

23 K1 om 23 (cf v l 12). — a) B3 G2 स हताश्वस् — b) Ś1 K (K1 om) D1 M1-3 नृपो गिरौ (by transp) D2 T G3 नृप Ñ1 यो तस्मिन्महागिरौ — c) Ś1 °प्रतिमां; G2 °सदृशां

24 K1 om 24 (cf v l 12) — a) Da1 एवमेकाम्; T1 एक स एकाम् — b) Ś1 अरिसूदन; Ñ2 V1 B D (except D1) M1 परबलार्दन; G3 °मर्दन — c) K3.4 G3 °शार्दूल; M3 स नृपशा° Ñ1 वितस्थे नृपशा° — d) K4 °न्नपि विचक्षण; D2 °न्नविकलेक्षण; G3.6 M1 °न्नपि चलेक्षण

25 K1 om 25 (cf v l 12). — b) K3 रूपेण G1 नृपते — c) Ñ1 B1 T1 G1.2.6 M1-3 स तर्क°. — d) Ś1 नष्टाम्; Ñ1 शुभाम्; G3 तप्ताम् (for भ्रष्टाम्) K4 भ्रष्टामिव प्रभां रवेः (by transp). — After 25, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

1723* वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव विभावसो ।
प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ।

[(L 2) Ñ1 B3 D1 Dn1 n1 D1 °त्वे च D1 कान्तित्वे]

26 K1 om 26 (cf v l 12) — a) K3 Ñ1 V1 B1 m Dn D1 गिरिपृष्ठे; Cd as in text — b) K3 स्वसित°; T1 चासित°; Cd as in text — After 26ab, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.

1724* विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ।
तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।

[(L 1) K4 वपुषा रतिरेव हिर° — (L 2) Ñ1 समन्वित (for विशे°)]

— c) Ś1 स च वृक्षगुल्मलतो; K3 सवृक्ष°; K4 सवृक्षगुल्मोपलतो; B1 सादमवृक्ष; B1 सम(m स स)वृक्ष°; D1

स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २६
अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।
अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २७
जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ २८
तया बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुबुधे न च किंचन ॥ २९
अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३०
एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३१
तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।
जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ३२
दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अप्रगल्भां प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ३३
कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३४
त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३५
न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३६
या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३७
एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा ।

C. 1 6556
B. 1 171 41
K 1 187 41

सम वृक्षैरुपलतो; D5 स हि वृक्षोम्युपलतो; S स स(T1 स न; G1 न स, M6-8 तत्र)वृक्षलतागुल्मो (G3 4 °ल्मा; M6-8 °ल्म) Text as in K0 2 Ñ V1 B1.6 Da Dn D1.2, Cd cites क्षुप — d) K2 इवावभौ — After 26, K4 ins
1725* ता तु दृष्ट्वा स चार्वङ्गीं राजा राजीवलोचनाम् ।
27 K1 om 27 (of v 1 12) — a) S (except M3.5) स (for च) — b) K0 °भृतां वरां; K2 Ñ2 V1 B1.3.5 D4 °लोकेषु (K2 B1 °के स) योषित, Ñ1 3 D5 °भृता वर., Da °प्राणिभृ°, S °भृता स्त्रिय. (G3.5 M7 °य) — c) Ś1 B3 om च K2 B1.3 (m as in text) D2 4 जन्मनो, D5 वांततो (for चात्मनो) — d) Ś1 T1 चक्षुषो. फल
29 K1 om 29 (of v 1 12), T1 om 29a-30b — a) Ś1 तथा, B (except B5) D5 तस्या, S (T1 om) तस्यां (for तया) — b) Ś1 K0 4 B5 D2.5 G3 5 तथा, D3 तत (for तदा) — c) S (T1 om) नातिचक्राम तं देश — d) Ś1 न स किं°; Ñ1 न कथचन
30 K1 om 30, T1 om 3ab (of v 1 12, 29) — a) Ñ1 D5 G3 तस्या — c) B6 रूप; Dn2 D2 G1 M3 लोके, T1 तस्यां; G2 लौक्य K2 मात्रेद, B6 धात्रैकं; T1 यात्रेदं, M5 चात्रेद — d) D2 °ष्कृतं पर
31 K1 om 31 (of v 1 12) — a) S इति (for एव) Ñ V1 B (except B1) Dn2 D1 सतर्क°; S ता तर्क° — G1 om 31cd. — c) Ś1 असदृशा, M5 समदृशीं
32 K1 om 32 (of v. 1 12) — a) Ś1 तां च वै दृष्ट्वा; K0 ता च दृष्ट्वाथ; K3.4 तां चैव दृष्ट्वा — d) K0 3 4 Ñ1.3 °ताडित; K2 Ñ2 V1 B3 5 6 Da Dn D1.2.4 M5 कामबाणेन पी°, B1 कामयाणप्रताडित.; D5 G3-5 °मार्गेण पी(D5 ता)डित
33 K1 om. 33 (of v 1 12) — a) G6 तुद्यमान. G6 M7 8 सु (for स) D4 तीक्ष्णेन — b) G1 मदनाग्निना — c) K4 अप्रगल्म्य; Ñ1 T1 M °ल्भ, T2 G (except G1) °ल्भ K3 Ñ1 6 B1.3 5 D2 4 5 G1 2 प्रगल्भ सन्, K4 प्रगल्भ्यां स, Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 प्रगल्भस्तां; T G3-6 M प्रगल्भा तां — d) Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 तदोवाच मनोहरा, D2 4 S उवाचाथ यश°
34 K1 om 34 (of v 1 12) Before 34, M6-8 ins संवरण — b) Ś1 om. च — d) Ś1 K3 4 D2 वसस्येका
35 K1 om 35 (of v 1 12) — a) Dn3 त्वं च, G1.2 तत्त्वं Ś1 B (except B5) Dn1 D1 °वद्यांगि — d) Ś1 G1 °प्सितां; Ñ1.3 D4.5 T G2 5 M °प्सिता, G3 4 6 °प्सता
36 K1 om 36a (of. v 1 12) — a) Ñ1 च त्वां (for चैव) — b) S (except M5) न च किंनरीं Ś1 K0 3 4 न गधर्वीं न राक्षसीं — M6-8 om 36cd — d) Ś1 K0 3 न यक्षीं न च मा°, K1 4 न च यक्षीं न मा°.
37 a) D2 याश्च; G3 यावद् (for या हि) Ś1 K0 D2 T1 G3 8 काचिच् — b) Ś1 K0 1.3 4 Ñ1 D5 श्रुतपूर्वा, K2 G6 श्रुताश्चापि Ś1 G3 M5 वरांगना, K1 मयागना, Ñ1 तयागना — d) K0 D5 G6 °गामिनि (D5 °नीं, G6 °नी), K4 T1 G1-5 M3 5 7 °काशिनी (M7 °नीं) — After 37, K4 Ñ1 2 V1 B D ins
1726* दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततर तव ।
वदन पद्मपत्राक्ष मा मथ्नातीव मन्मथ· ।
[(L. 1) D5 चारुजघने — (L. 2) B1 मामथ्नातीव, D2

कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ३८
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
तामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।
वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४०
अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

गन्धर्व उवाच ।
अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंघानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथाबभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।
तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ४
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ५
अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे नराधिपः ।

अन्तर्धीयत]

38 Before 38, S ins° गन्धर्व (G1.2 वैश°) — c) T1 G3 कामार्तो; G1.2 समार्तं; G2 कन्या सा

39 a) S तथा (M1 तस्य) (for ततो) G1.2 चाल्प्य-मानस्य — b) Ś1 K1 °स्यासिते° — c) K1 भ्राभ्रेषु (sic), Ñ1.2 V1 B1.3 D (except D1) चाभ्रेषु Ñ3 B1.6 सिनिरिवाभ्रेषु — d) =1.93.43 etc.

40 a) Ś1 अन्विष्यन्; K1 अनुप्य (sic), Ñ2 V1 Dn D1 अन्वेष्य; Cl rs in text — b) K1 Ñ2 V1 B D सर्वत; Ñ1.3 तां तदा (for तत्तदा) — c) Ś1 K1 °पत्राक्षो — d) K1 corrupt D1 उन्मत्तमातुप Ś1 K2.3 तत; Dn.n3 D1 तदा (for तदा) Ñ3 भ्रमत मत्तवत

41 a) M1 स तदा — b) K1 स्वल्प्य; B1 प्रलप्य — c) Ñ1 V1 B D (except D1) पार्थिवश्रेष्ठो — d) G1 न व्यतिष्ठत; M1-2 समति°

Colophon. Major parvan T1 G M संभव° (for आदि°) — Sub-parvan Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, T1 संभव; to 1 Ñ1.2 V1 add तपत्युपाख्यान Ś1 K Ñ3 B D1 Dn1 n3 D1.2.3 M (all om the sub-parvan name) mention only तापत्य; (K1 B1 M तापत्योपाख्यान) — Adhy name K1 D1 तपतीदर्शन — Adhy no (figures, words or both) Dn1 170, Dm 173, T1 16-, T2 G M 120 (G1 122, G2 119) — Śloka no Dn 41, M1 42

161

1 Ś1 K1 S om उवाच — b) G1-3.6 भावमोहितः (G3 °होभित°)

2 b) G1 पयता; G3 व्यथिता; G2 पाया सा (for अथ सा) G6 चारुवर्णिनी — G1 (1 hapl) om 2d-3a — d) Ś1 K (except K4) समर्पयामास(!)

3 G2 om 3a (cf v. 1 2), B1.3 D1 G6 (1 hapl) om 3ab — a) K1 अथाह आयकल्याणी; T2 G1.2 आय भाषेय क° — b) Cf 5b. Dn G2 गिरा; D4 श्लक्ष्णा; M1.2 तदा (for नृपम्) — G2 (hapl) om. 3c-6d — d) Ś1 °चेतन; K2 G1 काममोहित°, Ñ2 कामादितम°; B2 कामोपहत°; G2 कामाभिगत° — After 3, K1 Ñ2 V1 B D ins

1727* उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव (!) ।

4 G1 om 4 (cf v 1 3) Before 4, M ins कन्या. — d) K1 B1m D1 S (except G1, G2 om.) Cd आविष्कृतः; Nilp °ष्कृता T1 G1-6 कृतः (for क्षितौ) D1 गन्तुमर्हसि भारत

5 G1 om 5 (cf v 1 3) Before 5, S (except G2 M1.2) ins गन्धर्व — a) T G1-6 स; G1.2 तु (for अथ) — b) Cf 3b G1 तथा; M1.2 तया (for वाचा) K1 Ñ1.2 B2 तथा; K2 तदा; D1 गिरां; S (G2 om) गिरा (for तदा). — d) K1 Ñ1 V1 B1.6 Dn Dn D1.4.5 S (G2 om) अभिमुखे (as in text), the rest °मुखीं

मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ६
साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ७
त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ।
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ८
ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्याप्नुहि शुभानने ॥ ९
त्वय्यधीना हि मे प्राणा किंनरोद्गीतभाषिणि ।
चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ १०
न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ११
भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ १२
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।

C 1 6577
B 1 172. 19
K 1. 168. 19

6 G3 om. 6 (cf. v l 3) — a) G1 2 5 °पागाम् — b) Ś1 ता बभाषे नरा°, Ñ3 V1 B6 Da Dn D1 आबभाषे स पार्थिव°; B1.3 5 D2 4 बभाषे चारुहासिनीं — B5 om 6cd — c) D2 4 T G (G3 om) मन्मथाग्नि° (G2 4 °पि°) — D3 om. 6d–7a — d) Ñ1 बाष्पसंदिग्धया; Cd as in text

7 D3 om 7a (cf. v l 6) — Before 7, S (except T1) ins संवरण: — a) Ñ2 3 V1 B1 3.6 D (D3 om) त्वम् (for माम्). K0 1 4 Ñ V1 B1 3 6 D (D3 om) G1 3 असितापांगि (or °गी) B5 पुन पीनायतश्रोणीं — b) K3.4 G2 कामार्थं; G1 कामुक K0 D5 °गामिनि; T1 G3 5 6 M5 7 8 °काशिनी — cd) K1 वै; Ñ3 त्व (for मां) Ś1 K जीवो हि (K2 पि) प्र(Ś1 वि)जहाति मां. S भजस्वेह यथा नाह प्राणाञ्जह्यां शुचिस्मिते

8 a) Ñ V1 S त्वदर्थे — c) Ñ1 3 T1 M6-8 °पद्माभे; B (except B5) D2 4.5 °पत्राक्षि, G3 °गर्भांगे

9 a) Ñ2 V1 B1m 3 D (except D2.5) दृष्टमेवम् T1 M3 5 ग्रस्तमेव(T1 °क)मनाक्रद; T2 G5 दृष्ट त्वस्तमनाक्रांत, G1 2 6 दृष्ट ग्र(G6 स्त)स्तमनाक्रदं, G3 ग्रस्त मद्दमनाद्दत्य; G4 ग्रस्त स्वस्तमनाक्रद; M6-8 ग्रस्तमेवमनुक्रद Cd cites अनाक्रदे (=शोकशून्ये) as in text — b) T G (except G1.2) M3.5 °महाग्निना — c) K0 3 T1 G1 2 5 M मा त्व, K2 त्व मा; K4 G6 मा च T G1.2 4 5 M (except M7) °श्रोणी, G6 पीनघनश्रोणी — d) Ñ2 V1 B D (except D5) मामाप्नुहि Ñ V1 B D (except D5) वरानने S सजीवयितुमर्हसि

10 a) K1 4 Ñ1.2 V1 B D G3 M6-8 त्वदधीना T G1 2 5 6 M च (for हि) G4 त्वया विना न मे प्राणा — b) K0 4 D1 G M5 6 8 किंनरोद्गी(G6 °रागी)तभाषिणी. — c) K4 Da1 Dn1 S (except T1 G3 4) °वद्यांगी — d) Ñ2 V1 B D °प्रतिमानने

11 a) K1 न हि त्व (for न ह्यह) Ś1 K (except K3) Ñ1 3 D5 G3 M6-8 त्वामृते T1 शक्ष्ये (for भीरु) — b) D5 शक्तो, T1 क्षण (for शक्ष्ये) Ñ2 V1 B Da Dn D1.2 4 शक्ष्या(B5.6 D3 °क्या)मि खलु जीवितु — After 11ab, K4 Ñ3 V1 B D (except D5) ins.

1728* कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम्।
[=(var) 8cd D2 प्रतिविध्नाति.]

— d) K1 °क्रोपमगलं, K2 °क्रोशमातुरे

12 a) Ñ1 भज माम् K1 2 B Da2 Dn D2 4 5 G1.3 असितापांगि; K4 Da1 D1 °पांगी — c) Some S MSS मा (for मां) B3 प्रीतियुक्तेन (m as in text) — d) Ñ2 V1 B D (except D4 5) भाविनि — After 12, Ñ2 V1 B D ins

1729* त्वद्दर्शनकृतस्नेह मनश्चलति मे भृशम्।
न त्वा दृष्ट्वा पुनरन्या द्रष्टु कल्याणि रोचये।
प्रसीद वशगोऽह ते भक्त मां भज भाविनि।
[(L 2) Ñ2 V1 B5 Dn रोचते — (L 3) Cf. 12d. D4 5 भामिनि]

— Ñ2 V1 B5 6 Dn D4.5 cont

1730* दृष्ट्वैव त्वा वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने।
अन्तर्गत विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिभि ।
मन्मथाग्निसमुद्भूत दाह कमललोचने।
प्रीतिसयोगयुक्ताभिरद्भि' प्रह्लादयस्व मे।
पुष्पायुध दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम्। [5]
त्वद्दर्शनसमुद्भूत विध्यन्त दु सहैः शरैः ।
उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि।
[(L 1) D5 भृशदारुण — (L 4) B6 °सयोगसिक्ताभिर्, D5 °शीलाभिर् — (L. 6) Cf 8 D4 दु सह, D5 दु सदे — (L 7) Cf 12d D4 5 भामिनि]

13 =1 67 4 — a) Ñ1 2 V1 B D (except D5) गांधर्वेण विवाहेन; M6-8 °वेंणैहि मा भीरु· — b) Ś1 K1 2 D5 T2 G1 3 5.6 M5 एव; K4 Ñ3 हि, G2 इव, G4 M6-8 च (for एहि); cf v 1 13a Ñ2 V1 B D (except D5) मामुपैहि वरांगने (B1 3 5 Dn3 D1.2 वरानने). — c) K1 हि सुश्रोणि — d) Cf. 1 67. 26ab

14 K1 S om उवाच Ñ V1 S (except G3) कन्या (for तपती) — b) K1 °वती गृह, D1 °मतीत्यह; M6-8

विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ १३
तपत्युवाच ।
नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ १४
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ १५
न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ १६
का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ १७
तस्मादेवंगते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ १८
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ १९
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १
अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ २
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरश्वं पतितं क्षितौ ।

°वाना छद

15 ᵃ) K₁ मम प्राणा ; G₁ मयि मा° — ᵇ) S सह(T₁ G₁ M₁ °हि)ताश M₆-₈ नराधिप — K₀ om 15ᶜᵈ — ᶜ) Ś₁ K₁-₃ D₁ ₂ ₃ ₅ S (except T₁ G₁ M₁) ममाहर ; D₄ ममाहर..

16 ᵃ) B₁ ह्यात्मन: ; G₁ देवी स्याह् ; G₃ ते मान्य (for देहस्य) — Ñ₁ om 16ᶜ-19ᵇ, G₁ om 16ᵈ-18ᵃ

17 Ñ₃ G₁ om 17 (cf v 1 16) — ᵃ) D₄ नाभिलषेत K₃ T₁ M नाथ — ᵈ) K₄ सनाथं (for भर्तारं) Ś₁ G₁ भर्तृं ; B₁.₆ D₄ भक्ति°

18 Ñ₃ om 18, G₁ om 18ᵃ (cf v. 1 16). — ᵃ) K₀ ₄ M (except M₁) °गते कार्ये — ᵈ) Ś₁ K D₁ °सा च दमेन

19 Ñ₃ om 19ᵃᵇ (cf v. 1 16) — ᵇ) K₂-₄ तुभ्यं माम् Ñ₁ ₂ V₁ B₁ D₄ D₅ D₁ अरिसूदन — ᶜ) Ś₁ Ñ₁ ₂ V₁ B₁ D₅ D₁ सत्य (for अथ)

20 ᵃ) Ś₁ K D₁ नाम्ना (K₃ °म्नी) — ᵇ) G₁ ₂ सावित्र्या° — ᶜ) B₁.₃ D₅ ₆ तस्य G₁ °प्रवीरस्य — ᵈ) K₀ सवितुस्त्रियस्तथा

Colophon *Major parvan* T₁ G M समाप° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ₁ ₂ V₁ चैत्ररथ (followed by तपत्युपाख्यान); T₁ संभव Ś₁ K Ñ₁ B D M₄ ₅ (all om sub-parvan name) mention only तापत्य (M₅ तापत्ये उपाख्यानं) — *Adhy name* K₀ ₄ तपत्युपाख्यान — *Adhy* no (figures, words or both) D₄₁ 171, D₅m 174, T₁ 168, T₂ G M 121 (G₁ 123, G₂ 120) — *Śloka* no D₅ 25 (D₄₁ 22), M₁ 20 — *Aggregate śloka* no D₄₁ 6576

162

1 Ś₁ K₁ S om उवाच (G₁ om the ref) — After 1ᵃᵇ, D₁ (marg sec m) S ins

1731* तपती तपतीत्येव विल्लपाकुरो नृप ।
मारसाम्यागम्राजा पुनरुत्थाय धावति ।
धावमानस्तु तपतीमदृष्ट्वैव महीपति ।

[(L 1) T₁ G तपतीत्येव G₁ °पाकुलो नृप — (L 2) G₁ ₆ M प्रम्लाय° — (L 3) T₁ G₁-₆ महीपते]

— After 1, K₁ Ñ₁.₂ V₁ B D ins

1732* अन्वेषमाण सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।

[Ñ₁ °माण संततम् c'o K₄ मार्गमाणा सबलाम् राजान नृपमत्तम; B₁ ₆ D₅ मार्गमाण सबलस्त (D₅ स तु पश्चे) राजान नृपसत्तम]

2 ᵃ) Ś₁ K Ñ₁.₂ V₁ B₁ D च (for तु) — ᵈ) Ś₁ (sup lin as in text) D₁ ₂ G₁ (by corr) °मिवोच्छ्रितं ; D₄₁ °मिवोच्छ्रितम्

3 ᵇ) K₀ ₄ Ñ V₁ D₅ निरस्त्र; B₃m ₄m निरस्तु — K₁ (hapl) om from पतितं (in 3ᵇ) up to तितौ (in 5ᵇ) Ś₁ K (K₄ om) Ñ₁ V₁ D₅ D₁ ₂ M₁ भुवि (for क्षितौ) — ᵈ) D₁ सदीप इव वासिना

बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ३
त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ४
भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ५
अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ७
वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ८
ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ९
ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ १०
ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्थावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ११
जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितममित्रघ्नस्तदा संवरणो नृपः ॥ १२
नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १३
स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ १४
तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
आबभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १५
स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १६

C 1 6600
B 1 173. 17
K 1 189 18

---

4 K4 om 4 (of v l 3), N1.3 om 4^{ab} — a) S चोपसगृह्य — K3 om from 4^{c} up to पितेव (in 5^{b})

5 K3.4 om up to पितेव (of v l 3, 4) — c) S तपसा. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) नयेन च

6 a) Ś1 K सोमात्यस्तं — c) S (except M6) कल्याण — f) K (except K1) Ñ V1 B D G3 भद्रमस्तु

7 a) N1.3 S °श्रमार्तं तु (Ñ1 हि, Ñ3 स, M त) — b) Ñ V1 B D (except D5) M6 वै (for तं) — d) Ñ1.3 G1 महीपते

8 a) Ñ V1 B D च, G4 स (for अथ) Ś1 K वारिणा सुखशीते(K0 °ले)न — b) T मुख (for शिरस्) Ñ1 S तस्यावसेच°; D2 °भिषेच° Ś1 K नृपतिं काममोहित (= 4^{d}) — c) Ś1 K अस्पृशच्च (K2.3 °स्स) मुख, Ñ1 सस्पृशन्मु°, Ñ2 V1 B6 Dn अस्फुटन्मु°, D5 अथास्पृशन्मुख S (except G3) मकुट — d) Ś1 K1 °गंधि स

9 a) Da1 Dn1 G (except G1.6) M6 °गत प्राणस् — D5 om 9^{c}–10^{b}

10 D5 om 10^{ab} (of v l 9) — b) Ś1 K1 संप्रतस्थे A few MSS महाबल — c) K2 स च राजा; T1 राजा तस्मिन् — d) T1 G4 धीर पुनरु° — After 10, K0 ins.

1733* चिन्तयानस्तु तपतीं तद्रूपाकृष्टमानसः ।
उन्मत्तक इवासक्तस्तदासीन्नरतर्षभः ।

11 D2 om. 11-12. — a) S (except M5) स तु (T1 G4 स्नात्वा) तस्मिन् — c) Ñ1 आराधयिषुरादित्यं. — d) Ñ2 V1 Dn ऊर्ध्वमुख° — After 11, K0.4 D5 ins

1734* पूजयानो दिनकर भक्तियुक्तो महीपति ।

12 D2 om 12 (of v l 11). — a) G1–4 M6–8 चैन Here and below K4 B D4.5 (mostly) वशिष्ठ (for वसिष्ठ-) — c) Ñ3 V1 B (except B3) Dn D1 T1 G (except G3.5) °मित्रघ्न

13 a) Ñ1 B3 D2.4 T G (except G1.2) नक्तदिवम् Ś1 K1.2 अथावस्थे, Ñ1.2 V1 B D (except D5) अथैकत्र — b) Ś1 M6–8 नराधिपे, D3.4 G3 जनाधिप — c) K0.4 आजगामाथ (by transp) T1 महर्षिः — d) K1.3 T1 स तदा (T1 वसिष्ठो) द्वादशेऽहनि

14 b) Ś1 K D4.5 हृतचेतस (Ś1 K1 °न) — c) Ś1 T1 चक्षुषा; Ñ1 मनसा, Cd विधिना (as in text) Ñ1.3 ध्यात्वा G6 दिव्येन विद्धि राज्ञस्तद् — d) Ś1 महानृषि

15 M (except M6) om 15^{a}–16^{b} — a) K1 निर्वृता°, G1.5 नियमा°, G3 निर्यता° — b) Ś1 Ñ1.3 नत; K1 चैत, T G M6 त वै (for स त) Ñ2 V1 B D त नृपं मुनिसत्तम — Ñ1 om 15^{cd} — d) G3 M6 तस्मै पार्थ चि° — After 15, Ś1 K1 ins

1735* भद्र ते राजशार्दूल तपती याचते ह्यहम् ।
विवस्वतस्तदर्थं चेत्युक्त्वागादृषिसत्तमः ।

16 M (except M5) om 16^{ab} (cf. v l 15). — b) K0 °तो मुनिसत्तम — After 16, D5 ins. stanzas 1–3 of 1737* — S ins after 16 D5, after stanza

महत्मांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १७

तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।
महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

१६३

वसिष्ठ उवाच ।
येयं ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
तां त्वां संवरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ १
स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।
युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहंगम ॥ २

गन्धर्व उवाच ।
इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।
प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ३

---

3 of 1737*

1736* योजनानां तु नियुतं त्वत्कान्तरा तपोधन ।

[T1 नियुतं योजनानां त (for the prior half). D5 क्षणेनागास्तपोधन (for the posterior half).]

18 ᵈ) Ñ V1 B3 D1 Dn D4.5.6 S यथेप्सित, B1.3.4 D5 °च्छक. — D5 (marg. sec. m.) S ins. after 18 (D5 T1 G3–6 before the colophon, T1 G1.2 M after it) D5 ins. stanzas 1–3 after 16, stanza 4 (with सूर्य उ°) after the last line of 1739*.

1737*　　　　गन्धर्व ।

1) योजनानां यत्तु यदि निमेषार्धेन त्वया ।
　　अर्धेनोच्छति नित्य यमानार्धमेतोऽमयीदिदम् ॥
　　　　वसिष्ठ ।
2) अजाय लोकत्रयभावनाय
　　भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
　सूर्याय सर्गप्रलयालयाय
　　नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
3) विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने
　　जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
　स्वयंभुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
　　सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥
　　　　सूर्य ।
4) वसिष्ठोऽसि यत्कृतेऽर्घ वर वरय सुव्रत ।
　　यदिच्छसि तपोधन तत्सर्वं वरदोऽस्म्यहम् ॥

[D4.5 गन्धर्व उ° — D5 वसिष्ठ उ°; D5 om. वसिष्ठ — (3ᶜ) G1.2 सुरोत्तमायाभि (G2 °य मि) भूतात्मने नमः — After stanza 3, D5 (marg. sec. m.) T G1–3 ins.:

1738* नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
　　जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
　त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
　　विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने ॥

— D5 सूर्य उवाच (for सूर्य) — (4ᵃ) T1 M स्तुतो हि (M1 °तोऽह) — (4ᵈ) T1 जपतां; G1.2 जप्येद; G1 जप्याद]

— On the other hand, Ñ1.3 V1 B D ins. after 18 (D5, after 1737*):

1739* यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।
　　तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ।
　　एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।
　　प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ॥

[(L. 2) B Da सुदुर्लभ; Dn D1 सुदुष्कर. After line 2, D5 reads the colophon. — (L. 4) Da D1 महातप. — In D5, lines 1, 3 and 4 are repeated (with v. l.) after the last line of 1737*: the whole passage is in fact in utter confusion, being a clumsy composite of variant versions.]

Colophon om. in K4 N3 V1 B1.3.4 Da Dn D1.4. — *Major parvan*: T1 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: T1 संभव. K0–3 Ñ3 B3 D1 M1.3 (all om. the sub-parvan name) mention only तापत्य (M1.3 तापत्योपाख्यान). — *Adhy. name*: K0 D1 वसिष्ठागमन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 170, T2 G M 122 (G1 124, G2 121). — *S'loka no.*: M3 19.

163

1 Before 1, T1 G1.2 M ins. 1737*, D5 only the final st. (4) thereof. — Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). — ᵃ) G M1–3 एषा (G1 या हि). — ᶜ) A few MSS. त्वा (for त्वां).

2 ᵈ) G1 सुव्रतम्; G2 विप्रम.

3 Ś1 K1 T G M1–3 om. उवाच; K0.1–4 N V1 B Da

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ४
ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ।
प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ५
वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
यत्र विख्यातकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ६
स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ।
वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ ७
कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८
तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।
लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ९
ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ १०
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ११
ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु बलेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ १२
नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ १३
ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तयैव सह भार्यया ॥ १४
तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ १५

C. 1. 6621
B. 1. 173. 86
K. 1. 189. 44

Dn D1.2.5 M8.5 om the ref, D4 reads it in marg. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) स तदा तेन — b) K (except K1) Dn8 T1 G2–4 ददामी°

4 Before 4, B8 ins सूर्य उ°, M6–8 आदित्य — b) S ऋषीणां त्व (by transp). K (except K1) महामुने (K2 °मुनि), M5 परो मुने — d) Ś1 (gloss?) दानात् over न्यत्राप, cf. the comm of Dev. Ñ1 किमत्रावर्जनं तव; B1m Dn D1.5 M6–8 किमन्यदपव°, G2 M5 किमन्यत्रापि व°, Cd as in text

5 Before 5, D2 ins गंधर्व उ°, S गंधर्व° — b) K2 सुतां (for स्वयम्) — d) M5 वसिष्ठस्य — f) Ko D5 स्वयं (for तदा)

6 a) Ko.2 Ñ1.3 निसृष्ट°, Cd as in text Ko.3 Ñ1.2 V1 B D तु (for च) K4 वशिष्ठो वरयित्वा तां; D2m वसिष्ठस्तु महर्षेस्तु (sic) — e) M5 °कीर्तीना (om स)

7 c) B5 T G M5–8 दृष्ट्वा तु (T1 G2 स दृष्ट्वा) — d) B3 तपतीं तपन. स्वय (= 5a) — f) K1 प्रहृष्टो; G1.2 स हृष्टो Ś1 K D2.5 °भ्यधिकोभवत्, Ñ1 °त्यधिको बभौ. — After 7, K4 Ñ1.3 V1 B D ins

1740* रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात् ।
सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती स्वतेजसा ।
[(L. 2) Ñ2 V1 Dn D1.5 दिशस्त्विषा (for स्वते°)]

8 a) Ko.4 Ñ1.2 V1 B1m.5.6 D (except Da1) G1 कृच्छ्राद्, M8 व्रते, M8 (inf lin) Cd as in text. — b) Ś1 K Ñ2 V1 B1m.3.6 Dn D1 Cd समाहिते, G8 समीपग.

9 a) M5 ततस्त्वाराध्य — d) S च (for एव)

10 a) K3.4 गिरौ श्रेष्ठे; Da D4 गिरिप्रस्थे — c) Ko D5 पाणिं विधिवत् (by transp). — d) Ko.3.4 नृपसत्तम°; D4 G4 स नराधिप.; D5 भरतर्षभ° (for स नर°).

11 c) G4 उवासोत्तमराजर्षिर् — d) K1 भार्यया सह (by transp)

12 a) Ko पुरे च राष्ट्रेषु, D2 क्रमेषु राष्ट्रेषु; D5 S पुरेषु राष्ट्रेषु — b) Ñ2 V1 B6 Dn D1.2.4.5 वनेषूपवनेषु च, B1 Da वाहनेषु वनेषु च — After 12, K3.4 ins

1741* अथ दत्त्वा महीपाले तपतीं तां मनोरमाम् ।
तिष्ठ सुश्रोणि यास्यामि त्वमाश्रय पतिं शुभे ।
[(L 1) K4 दत्त्वा च भूपाले — (L 2) K4 त्वमाराध्य]

13 a) D2 G6 तमनु°; T1 G2 समनु°; T2 G1.4.5 चाभ्यनु° (for त्वभ्यनु) Ñ2.3 V1 Dn D1 S ज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — b) B1.3 Da D2 G1.3 M5–8 अथ प्रचक्रमे, T1 G2 अगारस्त्वमाश्रम — c) Ñ2 V1 B5.6 D (except D2.5) सोथ; G6 स हि (for सोऽपि) — d) Ñ2 V1 Dn D1 °मरो यथा

14 a) Dn °वर्षेषु(!) — b) Ñ2 V1 B (except B3) D (except D5) T1 वने° (for जले°) — d) K4 Ñ2 V1 B5 Da2 Dn D1 तथैव D5 S सहितो (D5 तपत्या) भार्यया सदा (D5 G1 सह; T1 G2 M8 तया; G3 M5 तदा; G6 यदा)

15 b) Ñ2 V1 Dn D1 सत्तम; T2 G1–6 कृत्स्नश (for सर्व°) — d) Ñ2 V1 B (B1 marg) D (except D5) G1.3 M चैवास्य भारत (B1 orig. चैवास्य भूपते); T1 G2 तस्य महीपते.. T2 G4–6 रहितेय नरेश्वरे (G4 नृपे तदा). — After 15, K4 Ñ2 V1 B D ins.

तत्क्षुधार्तैर्निरानन्दैः शवभूतैस्तदा नरैः ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ १६

ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ १७

तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहितं राजन्नुषितं द्वादशीः समाः ॥ १८

ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ १९

ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।
तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ २०

ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २१

एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ २२

तस्यां संजनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

1742* ततस्तस्मिन्ननावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिंदम ।
प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वाः सस्थाणुजङ्गमाः ।
तस्मिंस्तथाविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
नावश्यायः पपातोर्व्यां ततः सस्यानि नारुहन् ।
ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीडिताः । [5]
गृहाणि संपरित्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः ।
ततस्तस्मिन्पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः ।
परस्परममर्यादाः क्षुधार्ता जघ्निरे जनाः ।

[(L. 2) B3 स्थावरजङ्गमाः — (L. 4) K4 नाल्पापोपि, D1 न चाप्यार (for नावश्याय) — (L. 6) K4 B1 D2 4 दश (for दिशः)]

16 a) G1 तत्क्षुधार्त° K4 Ñ1.2 V1 B D निराहारैः — b) Ś1 K0-3 इवासभूतैस्तु; K3 तार्यै°; K4 Ñ3 D5 M Cd तदा°; Arjp तव° (as in text) and तत° Ś1 K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G3 तथा [illegible] Arj [illegible] पार्थिव [illegible] — After 16ab, B3 ins

1743* [illegible]

17 a) K3 Ñ1.3 B3 4 D1.4 T1 G1.2.5 तत; B1 D2 तु (for तत्) — c) Ñ3 V1 Dn D1 अभ्यवर्षत(!); B1 3 D3 अभ्यवर्षत; T1 G3 4 अभ्यद्रवत — d) Ñ V1 B3 D5 Dn D1 मुनिसत्तमः; B1.3 D1 महाविप्रम; B4 धर्मविप्रम; D4 भगवानृषि; S तत्(G4 गुरु)सत्तम

18 D1 om. 15c-16b, G3 om. 16ab. — c) T1 G1-3 तत्र (for राजन्) — d) K (except K1) Ñ V1 B1 Dn D1 ह्युषितं; Ñ3 V1 B1 4 D1 Dn D1 तापती समाः; Cd as in text. S [illegible]

19 D1 om. 19ab (cf. v. l. 18). — a) Ś1 K (except K3) B1 D5 Dn T1 G1.2.3 प्रविष्ट; T1 G3.4 M1-3 °ष्टे. T1 G1.4 पर्जन्यो; M1 तथाप (for सुरारिहा) — b) S [illegible] G1 [illegible] — c) D1 त च पार्थिवशार्दूल — d) T1 G1-6 नगरीं — After 19, Ñ1 3 V1 B D ins

1744* प्रववर्ष सहस्राक्षः सस्यानि जनयन्प्रभुः ।

20 a) B3 D1 4 स राजा; G3 स्वराष्ट्र — b) K1 D3 D4 तत्परं; D3 मधुरं — B1 om. 20cd — c) K3 पार्थिवसिंहेन

21 b) G1 2.6 M (except M1) जनाधिपः — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) तपत्या सहितः पत्न्या — d) Ñ3 V1 D (except D2 4.5) T G1-6 यथा शच्या

22 Before 22, Ś1 K1 ins गन्धर्व; K0 3-4 Ñ3 V1 B1.6 D (except D5) गन्धर्व उ° — a) Ś1 K1 2.4 B3 महाभाग; G3 महाराज — b) K1 तात (for नाम) K3 पूर्वजा; K4 पूर्विकी; Ñ1 D2 S पू(D2 T2 G6 पौ)र्विका; Cd पौर्विका — c) T2 G1-6 सैषा वैवस्वती कन्या — d) K1 4 G1-3 यथा (for यया) T2 G1-4 एतया संवरणेन च

23 a) K0 3 B3 D1 M (except M6) स जन° — d) B1 3 Dn Dn3 D1 4 यथा मतः (cf. 22d), G1 ततोर्जुन; G2 द्विजो°; M (except M1) मतो°. — After 23, K4 D1 (marg. sec. m.) 3 ins

1745* दश वर्षसहस्राणि विहृत्य स तया सह ।
अभिषिच्य कुरुं राज्ये तपत्या सह तपोधनः ।
आदित्यलोकं च ततो जगाम भरतर्षभ ।;

while T1 G3 4 ins

1746* कुरुस्तस्मात्ततो जज्ञे यस्य [illegible] ।
पौरवा आजमीढाश्च भारता भरतर्षभ ।
तापत्यमखिलं प्रोक्तं पृष्टवान्यत्त्वमर्जुन ।
पुरोहितमुखो भूप भुङ्क्ष्व पृथिवीमिमाम् ।

Colophon. *Major parvan*: T2 G M सभा° (for आदि°) — *Sub-parvan*: Ñ1 3 V1 चैत्ररथ Ś1 K Ñ3 B D T1 G1 M2.3 (all om. the sub-parvan name) mention

१६४

वैशंपायन उवाच ।
स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १
उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
वसिष्ठ इति यस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३
य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।
आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४
गन्धर्व उवाच ।
तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ५
यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ६
पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ७
मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ८
यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ९
पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ १०

C. 1 6643
B. 1 174 11
K. 1. 180. 12

only तापस्य (K3 तपत्याख्यान, M3.5 तापत्योपाख्यान); to it Ś1 K0-3 Ñ3 B6 Dn D1 2 4.5 T2 G1 M3.5 add समाप्त (K3 सपूर्ण), Ñ1.2 V1 तपस्युपाख्यानसमाप्ति — *Adhy. name* K0 4 तपतीप्राप्ति ; M3.5 सवरणविवाहः — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn3 172, D4m 175, T1 171, T2 G M 123 (G1 125, G3 122). — *S'loka no* Dn 50, M3 28.

164

1 Ś1 K (except K0) D2.5 S om उवाच — b) T1 G1.2 तथा (for तदा) A few MSS °र्षभः. — c) D4 परम- (for परया) K4 Ñ2 V1 B1.5 Dn D1 5 भक्त्या, M7 भीत्या

2 a) T2 G4-6 महाप्राज्ञो, G1 महीपालो (for महे°) — c) Ś1 कौतूहल ममातीव; Ś1m K0 2-4 कौतूहलपरोतीव (K0 वीर), K1 कौतूहलयुतो° (sic) — d) D5 °ह श्रुतवान्यदा

3 Before 3, D4 5 ins अर्जुन उ°; S अर्जुन — a) Ñ2 V1 Dn M6-8 तस्य; T1 G1-3 M5 कस्य (for यस्य) — b) D1 5 त्वयोदित; G4 समी°, G6 तवे°. — d) T1 G1-3 M यथावत्तद्व(M3.5 °वत्प्रव)वीहि मे

4 a) T G1.2 5 6 स; G4 क (for य) T2 G4.6 एव (for एष) — c) B3 चैतन्, T1 G2 एनं. Ś1 K1 समाचक्ष्व — d) K0 4 °प ऋषिसत्तमः. — After 4, D5 ins.

1747* सुभिक्ष राज्य लब्ध वै वसिष्ठस्य तपोबलात् ।

5 Ś1 K1 S om उवाच — After गन्धर्व उ° (resp. its v l), Ñ1 2 V1 D (except Da) S ins

1748* ब्रह्मणो मानस पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपति ।

— c) Ś1 K1 G3 तस्य — After 5, Ñ2 V1 ins

1749* इन्द्रियाणा वशकरो वशिष्ठ इति चोच्यते ।,

while S (except G6 M5) ins

1750* यथा कामश्च क्रोधश्च निर्जितावजितौ नरै ।
जितारयो जिता लोका प्रस्थानश्च जिता दिव. ।

6 a) Ś1 K Ñ3 स, S (except T2 G5) च (for तु)

7 b) Ñ2 V1 B D (except D7.5) °नप्यशक्तवत्. — d) K1.2 (both marg) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 न चक्रे T2 G4-6 मेने कर्म न (T2 G6 सु) दारुण

8 a) T1 G1-3 M6-8 आनेतु; Cd आहर्तुं (as in text) — b) K0 3 Ñ3 V1 B5 6 Dn2 D4 5 S शक्त° (for य स) — c) Ñ1 °त नाक्रमदसौ

9 a) Ñ1 विदिता°, B1 (m as in text) Da1m Cd Arjp विश्रुता°, G1 पूजिता° — b) Ñ1 विदितात्मजरा°, G1 वसिष्ठमृषिसत्तम — c) K0 2 Ñ1.2 B1m T2 G4-6 M ऐक्ष्वा°.

10 a) Ñ2 V1 B D (except D4) M3 °हितमिमं (D2 °तमनु) — c) Ñ1.2 V1 B D (except Da1 D5) M3 5 चैव (for चापि). — d) S1 कुरुवर्धन, D5 °सत्तम

11 b) Ś1 K1 °वांस्तान्नृपसत्त°, B5 °तिनंदनान् — c) M3.5 महर्षि G3 पार्थिव° — After 11, T G (except G3) ins.

स हि तान्याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ १२
क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १३
महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ३
तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४
स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकर्शितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६

1751* तथा वसिष्ठेन सह [illegible] ।
रक्षोभिर्विप्रपुत्रस्तु विश्वामित्रेण चोदितैः ।
तथा द्विजमहाभागैः स गन्धर्वो न राक्षसः ।
[illegible] पार्थ वीर [illegible] महायशाः ।

12 a) T1 G1 °सत्तम°; T2 G3.5 °प्रधानस्तु — b) S वेदशास्त्रवि° (T3 G1.2 °दीपित ; G4 °प्रदीपित) — c) T1 G5 ज्ञान° (for गुण°) — d) Ś1 प्रविमृश्य°; Ñ1 V1 B (B1 marg.) Da D1.2.4 प्रविश्य° (P1 orig. प्रविमृश्य°); Dn प्रविचार°; D5 G2 परिमृश°; T1 G1 परिमृश्य°; T2 G3-5 M परिगृह्य° (M5 प्रविमृश°)

13 a) Ñ1 V1 B (except B1) D T1 G1 °वेनापि (D1 °वापि हि); T2 G3.5 °न तु; G2 °नापि; G4 °नानु — d) S राज्यविवृ°.

14 a) Ś1 K D5 विजयता; [illegible] °यता Ñ1 G2 जिगीषता राज्ञा — b) S पुरस्कृत — c) T2 G3-5 M विद्वान् (for कश्चि°) — d) Ñ2.3 V1 B D °नयान्वितजितेन्द्रिय; G1 as in text — After 14, K1 Ñ2.3 V1 B D ins.:

1752* विद्वानस्तु नो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ।
[K1 Ś1 B1.2 Da Dn1.2 °धर्मोदरवित्]

as a[illegible] which was lacking in the text of Dev. 1

Colophon om. in D1 T2 G3.4 — Major parvan: G1.5 M सभा° (for आदि°) — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 चैत्ररथ; T1 सभाप. Ś1 K Ñ3 B1.2.3 Da D1 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (K4 वसिष्ठो पाख्यान) — Adhy. name: K6 D1 वसिष्ठमाहात्म्य; K4 वसिष्ठचरित — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 173, T1 172, G1 M 124, G3 123 — Śloka no.: Dn1.n3 15, M5 16 — Aggregate śloka no.: Dn1 6619.

165

1 Ś1 K1 S om. उवाच — c) G4 वसिष्ठस्याश्रमे Ñ1.3 T1 G1-3 M रम्ये; Ñ2 V1 B D दिव्ये; T2 G4-6 तत्र (for पुण्ये) — d) S तद् (for स) and मे (for तत्)

2 Ś1 K1 S om. उवाच — b) =1. 13. 6b D1 समपदा°; M1 परिवर्°. — c) K2.3 काले° (for लोके°) — d) Ñ1 यथावृत्तं निबो°

3 a) Ñ V1 D1 S कन्याकु°; B D1 वास्य — d) Ñ1 V1 B D (except D1) पुरि[illegible]

4 K1 om. 4a — d) T1 G1.2 रिपुमाशन

5 a) B1 (m as in text) बभूव. Ś1 सहामात्य; K1 D1 G1 M1 महा°; G3 समा° Ñ1 विश्वामित्रस्तु सामात्यो — b) T2 G3.5 °यो स महावने; G1 °मवाप्नुर्महावने — c) =1. 165. 2c. T G (except G1) निघ्नन् (for विध्यन्) — d) D1 सानुं; T1 G1-4 चचार (for रम्ये°)

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ९
ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।
षड्रसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११
तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं नृपः ॥ १२
षडायतां सुपार्श्वोरुं त्रिपृथुं पञ्चसंवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३

C. 1. 6561
B. 1. 175. 14
K. 1. 191 16

6 ^{a}) A few MSS °कर्षित T2 G (except G3) व्यायामार्तं स तु तदा — ^{b}) G1 °लिप्सामुपागत — ^{c}) K2.4 G3.4 M5 °श्रेष्ठ, Ñ3 रथश्रेष्ठ, T2 G5.6 रथिश्रेष्ठ, G1 नृपश्रेष्ठ, M8 नरव्याघ्र

7 ^{a}) D2 आयांत (for आगत) T2 G4-6 वसिष्ठस्तु स त दृष्ट्वा — ^{b}) K3 D2 T1 G1 श्रेष्ठवागृ°, B5 श्रेष्ठतापस, D1 G3 °वानृषि° T2 G4-6 राजर्षिमतिथिं तदा — ^{c}) Ś1 K नृपश्रेष्ठ; T2 G4-6 सशिष्यो वै

8 ^{a}) Ñ2.3 V1 Dn D1 °नीयैस्त, B Da D2.4.5 M5 °नीयैस्तु (B5 M5 °श्च), T2 G4-6 पाद्येनार्घ्यप्रदानेन — ^{b}) T2 G4-6 त नृप (for भारत) — ^{c}) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D1) परिजग्राह T2 G4-6 प्रतिजग्राह धर्मात्मा — ^{d}) K1 Ñ2 V1 B1.6 Dn3 D1.4 T2 G4-6 तदा, T1 G1-3 M (except M5) मुनि

9 ^{a}) T2 G4-6 तस्यैव G4 कामधेनुस्तु — ^{b}) K3 D1 उक्तान्का° T2 G5.6 उक्ता नंदिनि धस्वेति — ^{d}) Ś1 K D5 transp सा and कामान्. Ñ2 V1 B1.3 (m as in text) 6 D (except D5) G4 दुह्यते Ñ2 V1 B Da Dn1 D1.2.4.5 G4.5 सदा; Dn2 n3 T2 G6 तदा — After 9, S ins

1753* यत्पाद्यस्यौदनस्यैव राशय पर्वतोपमा ।
निष्टान्नानि च सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
कूर्पांश्च घृतसपूर्णान्भक्ष्याणा राशयस्तथा ।
भोजनानि महार्हाणि तत्र तत्र सहस्रश ।
इक्षून्मधु च लाजाश्च मैरेयाश्च वरासवान् । [5]
वस्त्राणि च महार्हाणि कम्बलानि सहस्रश ।

[T1 G2.4 ऊष्माढ्य°, G1 उष्णाढ्य°; M3.5 सवाप्प°. — (L 2) T1 G3 मृष्टान्ना°, G4 सुपुष्पा° — (L. 3) T2 G3-6 दधि° (for घृत°) T2 G4-6 गुडानां (for भक्ष्याणां) — (L 4) G1 व्यजनानि, M भाजनानि T1 G2 M6-8 गौळान्नानि, G3 सगौळानि, M3.5 रौप्यादीनि (for तत्र तत्र) — (L 5) T1 G2 ऐक्षवान्मधुलाजां°, G1 °न्मधूनि लाजां°.]

10 ^{a}) D5 T1 °रण्यान् Ś1 Ñ2 V1 B6 Da Dn D1.4 चौषधीश्च; K0 Ñ3 औष°, D5 G2 औषधींश्च; G1 M6-8 औषधीस्तु T2 G4-6 °रण्यौषधाश्चैव, M3.5 °रण्यानि दिव्यानि. — ^{b}) M3.5 (*inf lin* as in text) पक्वापक्वानि सर्वश — ^{c}) Ś1 K Ñ2.3 B6 Da Dn D1.5 °मृतनिभ (K1 °मिद), B1.3 D2 °मृतप्रख्यं, G2 °मृतोपेत — ^{d}) G4 रसास्वादम्, Cd as in text

11 ^{a}) Ś1 पानानि, K0.3.4 D5 भक्ष्याणि (for पेया°) — ^{b}) K0.3.4 D5 लेह्यानि (for भक्ष्या°) — ^{c}) K0.3.4 D5 चोष्याणि (for लेह्या°) — ^{d}) Ś1 K1 चूष्याणि, K0.3.4 D5 पेयानि, T G (except G1) शोष्याणि (for चोष्या°) T1 G1-3 M तथा पुन — After 11, K4 Ñ1.2 V1 B D ins

1754* रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च ।
[B1 D2 रुचिराणि (for विवि°)]

12 ^{a}) G4-6 °सपक्षैः T G1-3 M यस्य यस्य यथाकामं — ^{b}) Ñ2 V1 B3.5 Dn D1.4 च, B1 D2 तु (for स) T1 G2 स स तेन सुतर्पित. — K3 om 12^{cd} — ^{c}) Ś1 K1.2 सगण° (for सबल°) T2 G4-6 तत्र (for चैव) — ^{d}) N1 Da T2 G5.6 M3.5 सुभृशं; D2.4 G3 M6-8 सदश; G1 च भृश K1 तत, K4 पुन, Ñ2 V1 B6 Da Dn1.n2 D1 T2 G1.3-6 M (except M3) तदा (for नृप) T1 G2 तर्पित-स्तोषितो भृश — After 12, K4 (marg, om lines 3 and 6) D5 ins

1755* शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्नापुच्छमहस्तना° ।
शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्रचक्षते ।
पृथुभि पञ्चमी रङ्गैः समावृत्तां षडायताम् ।
ललाट श्रवणे चैव नयनद्वितय तथा ।
पृथून्येतानि शसन्ते धेनूनां पञ्च सूरिभि ।
मण्डूकस्येवमुच्छूने ० ० यस्या षडायताम् ।

13 ^{a}) Ñ2 V1 Dn D1.2.4 T G Arjp षडुन्नता, Cd as in text. Ś1 K1 सुपार्श्वां तां, G3 त्रिपार्श्वो°. — ^{b}) N (including Cd) पृथुपचसमावृता (K0.2.3 Dn D1.4.5 °यतां)

14 ^{a}) K4 G3.6 M6.8 °लर्धीं Ś1 K1 G1 M6-8 °कर्णीं — ^{b}) K1 Ñ1 B (except B5) Da1 D2.5 °शृङ्गीं Ñ1 T1

सुवालधिं शङ्कुकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमाम् ।
पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ १४
अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
अब्रवीच्च भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनिं तदा ॥ १५
अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने ॥ १६

वसिष्ठ उवाच ।

देवतातिथिपित्रर्थमाज्यार्थं च पयस्विनी ।
अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ १७

विश्वामित्र उवाच ।

क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः ।
ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु ॥ १८
अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते बलेन गाम् ॥ १९

वसिष्ठ उवाच ।

बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ २०

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१
कशादण्डप्रतिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२

मनोहरां T1 G3-5 पीनश्रोणिपयोधरां — c) Ko.1.3 B1 G1 Ar(p) भद्रा°; T1 G2 3 4 रम्या°; T2 G1 3 भव्या°; Cd as in text — After 14ab, T1 G3 4 ins.

1756* सुपुष्टाङ्गीं सुयोनिकाम् ।
मण्डूकोमयपार्श्वोरुं दीर्घपार्श्वां सुकूबराम् ।
दृष्ट्वा गृष्टिरुपेतां नृपो

— d) Ś1 K (except K4) तां (for तां) T1 G1.4 विस्मयादिदृष्टेन (G1 °दृष्टेनस)

15 a) K1 Ś1 S अभ्यनन्दत तां (T1 G3-5 °नन्दा) नन्दीं (T1 G3 अभ्यनन्दयन्नन्दिनीं तां); K2 अभिनन्द्य तां न°; K4 अभिवीक्ष्याथ तां न°; Ñ1 V1 Da Dn D1 अभिनन्द स तां राजन् (Ñ1 V1 राजा); B D2 3 नन्दिनीमभ्यनन्दत्तां (D2 °नभिनन्दाय) — b) Cf 31b. Ñ1 V1 D (except D1.2.3) नन्दिनीं गाधिनन्दन; Ñ1 T1 G1 6 °स्य यशस्विनीं; T1 G1 4 °स्याग्निहोत्रिणीं — c) Ko.1.4 D1 हृष्टो (for तुष्टो) — d) K4 T1 G1-3 ऋषिं (for मुनिं) Ś1 प्रति (for तदा) K1.3 Ñ1 2 G4 °मित्र ऋषिं तदा; Ñ1 V1 B Da Dn D1.4 स राजा तमृषिं तदा; D1 स राजा मुनिसत्तम

16 Before 16a, T1 G1.3 M3-5 ins विश्वामित्र — b) T1 G1 2 M तथा; T1 G3-5 मया (for मम) — c) K4 Ñ1 T1 G1-3 M मे (for स)

17 Ś1 K1 S om उवाच — a) K (except K1) B (except B1) Da D1 T1 G1 हव्यार्थं; Ñ1 V1 Dn D1 यागार्थं; T1 G1.2.4 होमा° [illegible] M1 पयस्विनी — d) Ñ1 V1 B D °र्थं वै; T1 G1-4 °मी चैव

18 Ś1 K1 S om उवाच — After विश्वा° (resp. its v. l.) D1 (marg. sec. m.) S ins.

17[illegible]* एव हि भगवन्सन्दास्ये च पार्थिव ।

— d) Ko.3 4 °षु कृतात्मसु; Dn1 D1 °व्ययता°; T1 G2 °षु पिता°; G3 M1 °षु महा°

19 a) G3 च; G1 त्वम् (for यस्) K1 D1 तु; G1 नो (for त्व) — b) G1 ददासीह (for न ददासि) K2 ममेप्सि°; K4 Ñ1 V1 B3 Da Dn D1 T1 G1-2.3 °प्सितम्; Ñ1 B1.3 D1.2.4 यथेप्सितम् — G3 om 19c-20a — d) Ñ1 V1 B D G1 नेष्यामि च; G2 आनयिष्ये; G1 स नेष्येते — After 19, T G (except G3) ins.

1758* क्षत्रियोऽस्मि न विप्रोऽहं बाहुवीर्योऽस्मि धर्मतः ।
तस्माद्भुजबलेनेमां हरिष्यामीह पश्यतः ।

20 Ś1 K1 S om उवाच (G3 om the ref.). — After वसिष्ठ°, T G (except G3 5) ins.

1759* अत्र हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।
आयत्तमग्निहोत्रं च आतिथ्यं च न संशय ।
बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ।
[(L. 1) T1 G1.3 transp. हव्यं and कव्यं]

— G3 om 20 (cf. v. l. 19) — a) Ko.3.4 बलवान्; K1 [illegible] T1 G1 चापि; M1 अपि हि — b) T1 G1.4-5 पार्थिव (for क्षत्रिय) T1 G2 वीर्यवान्क्षत्रजीविक; M वीर्यं वाम्य नृपोत्तम — c) Ñ1 V1 B D (except D1) G1.4 transp. त्वं and मा. — After 20, T G (except G1.3) ins.

1760* तद्गृह ब्राह्मणस्य नापहार्यं नृपेश्वर ।
अग्निहोत्री च गौः पर्वा [illegible]

21 Ś1 K S om उवाच (M1 om the ref.) — a) Ś1 तदा; Ñ1 V1 B1 Dn D1 तथा — b) G1 बलादिव — c) T1 G1 3 M (except M1) transp. तां and गां. T1 G1 4-5 हे (for तां) — After 21, D1 (marg. sec. m.)

आगम्याभिमुखी पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३
वसिष्ठ उवाच ।
शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।
बलाद्ध्रियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥२४
गन्धर्व उवाच ।
सा तु तेषां बलान्नन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विग्ना वसिष्ठं समुपागमत् ॥ २५
गौरुवाच ।
पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २६
गन्धर्व उवाच ।
एवं तस्यां तदा पार्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ २७
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।

C. 1. 6676
B. 1. 175. 29
K. 1. 191. 31

S (except G4, which om 22) ins

1761* सा तदा ह्रियमाणा च विश्वामित्रबलैर्बलात् ।

22 G4 om 22 — 22ab = (var) 33ab — a) K0 2 3 Ñ2 V1 B1 D2 °प्रणुदिता; K1 G3 °प्रसृदिता, K4 Dn3 °प्रभृतिभिः, Ñ1 कशाग्रदण्डनुदिता (of 33ab), Ñ3 T1 G2 M °प्रचुदिता, B3 °प्रनुदिता; Da2 °प्रतिहता; Dn1. n2 D5 °प्रणुदिता; D1 °प्रतुदिता; T2 G1. 5 6 °प्रहारैश्च — b) K4 Dn3 ताड्यमाना, Ñ2 V1 Dn1 n2 °मानाम्, T2 G5 (corrupt) तास्समाना (G5 °नाम्) Ñ2 V1 Dn1. n2 G5 इतस्ततः, T1 G2 3 यत°. — c) D2 जृम्भायमाणा; D4 M हुंभा°, D5 रंभा°, T1 G2. 3 हुफा°, Arjp हवा°; Cd as in text T2 G1. 5. 6 ह्रियमाणा तथा (G5 ततस्) तेन

23 a) Ś1 K1 °भिमुख, T2 G2 °भिमता; G3 उद्यम्याभिमता, G4 °म्याथाब्रवीत् — b) Ś1 K1 तस्याभवदुदङ्मुखी, K0 2-4 स्थितासभवदुदङ्मुखी; D2 तथौ दु खादवाङ्मुखी; B5 °स्थौ विनदनोन्मु°. — c) T1 G2 सुभृश (for भृशं च) G4 स (for च) Ñ2 V1 B D (except D4. 5) वै (for अपि) G1. 5. 6 °श सतप्यमा°, M5 °शं सा कव्यमा°. — d) D4 5 तदा (for तत) — After 23, T1 G2 ins.

1762* बलानि तेषा निर्धूय छित्वा पाशनिबन्धनम् ।; while T2 G1. 4-6 ins

1763* आश्रमान्नैव गच्छन्ती हुम्भारावैर्ननाद च ।

N B. The sequence from 23cd onwards in T1 G2 is 23cd, 1762*, 25cd (om 25ab altogether), 26, 24, 28, 26ab (repeated), 1766*, 27, 29, 30 etc , in G1. 4. 5, 23cd, 1763*, 25, 26ab, 1766*, 24, 26 (G4. 5 om 26ab, but G1 repeats it), 27 etc

24 T2 G6 transp 24 and 25 For sequence of T1 G1. 2 4. 5 of v 1 23. — Ś1 K1 S om उवाच — a) K2 4 T2 G3 चर (for रव) — b) K0 नदत्या वै, K1 विरुदत्या ; T2 G1 4. 5 निन°; G6 रुदत्या वै, M2 5 मां क्रंदत्या S मुहुर्मुहु (for पुन पुन) — For B1. 3 D1. 2 see below. — c) T2 G1. 5. 6 प्रयासि (for ह्रियसि) Ś1 K1 वासे (for नन्दि). K2 गृह्यसे मे बलान्नदि; Ñ1 2 V1 B5 6 D (for D1. 2 see below) ह्रियसे त्वं बलान्नद्रे; M3 5 बलाद्धि ह्रियसे नंदि — Ñ1. 2 V1 B5 6 Da Dn D4 5 ins after 24c: B1. 3 D1. 2 (all om. the first half) subst for 24c

1764* विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्तव्य मया तत्र
[For the latter half Ñ1 reads 24c]

After 24, T1 G2 read 28 (of v 1 23, 24)

25 T1 G2 om 25ab, T2 G6 transp 24 and 25, For the sequence of T1 G1 2 4 5 of v 1. 23 S om. गन्धर्व उ°, Ś1 K1 om उवाच — After गन्धर्व उ°, Ñ1 B5 ins

1765* अथैना नन्दिनीं भूयो विश्वामित्रस्य सैनिका ।
सर्वत समकाल्यन्त कशापाषाणपाणय· ।

— a) Ñ1. 2 V1 B D सा भयान्नदिनी तेषां — b) Ś1 K (except K0) पुरुषर्षभ — D1 om 25cd. — d) K3 B5 Da D4 5 °गता

26 T1 G4 om गौरु°, G3 M om उवाच T2 नदिनी; G1. 5 6 नदी, G2 कामधेनु (for गौरु°) — For the sequence of T1 G1. 2 4. 5 of. v. 1. 23. — a) Ñ2 V1 B1. 3 6 D कशाग्रदण्डा°, B5 कशादण्डप्रतिहतां; G6 पाषाणदंडैर्निहतां; Cd as in text — b) K3 रुदतीं माम्; Ñ2 V1 B6 Dn D1. 5 M3 5 क्रोशतीं माम्; D2 क्रदमानाम् — G1. 4. 5 ins after 26ab T1 G2, after the repetition of 26ab.

1766* उपेक्षसे कथ ब्रह्मन्भक्तां पादाब्जसेविनीम् ।

— cd) T1 G2 गाधिजेन (G2 गाधेयाति) बलान्नीतां बलवान्किमु°

27 For the sequence of T1 G2 of. v 1 23 Ś1 K1 S om उवाच — a) K2 T2 G (except G2 3) तथा (for तदा) Ñ2 V1 B D (except Da D5) नदिन्यामेवं (Dn1. n2 D1 °व) क्रदत्या. — b) G3 तदा (for महा). — c) G3 M3 5 स (for the second न). Ñ1. 2 V1 B D तदा धैर्यान् (for न धैर्याच्च) K0 2 4 चुक्षुभे न स वै धैर्यान्, T2 G4-6 न चाक्षुभ्यत धै° — d) K0 2. 4 Ñ1. 2 V1 B D T1 M2 न (for वि). T2 G1 4-6 नैव कोप समाददे.

क्षमा मां भजते तस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ २८

गौरुवाच ।

किं नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं मां प्रभाषसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्शक्या नयितुं बलात् ॥ २९

वसिष्ठ उवाच ।

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना बद्ध्वैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३०

गन्धर्व उवाच ।

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ३१

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ३२

कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३

आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३४

असृजत्पह्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३५

पुण्ड्रान्किरातान्द्रमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।
तथैव दरदान्म्लेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ३६

---

28 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om. the ref.). T1 G1 read 29 after 26 (cf. v. l. 23). — a) G3 वीर्यं (for भेजे). — b) Ñ1.2 Dn1 T1 G1.2 M transp. क्षमा and मा. — c) B D1 से; M (except M1) मा (for मां). B D1 यद्वै (for भजते). Ñ1.3 V1 Dn D1.2 T1 G1-4 यस्माद्. — After 28, T1 G1 rep. 26ab, which is followed by 1766* (cf. v. l. 26).

29 T1 G1 read 29 after 27 (cf. v. l. 23). — K1 T1 G1 M om. उवाच; G1 om. the ref. Ñ3 V1 B1.2 D (except D1 2) नन्दिन्युवाच; T1 G1-4 नन्दिनी; G1 कामधेनु (for गौरु°). — b) Ś1 K1.2.4 त्वं; Ñ3 V1 B3 Da Dn D1 ता (for मां). B1.2 D1.4 त्वया महाभिगाम. — c) B1 त्वक्त्वा°; T1 G1 नात्यक्ता°; G1.2.6 न त्यक्ता°. — d) Ś1 K1 न शक्या धेनुर्मंतुम् (K2 °मोक्ष्या); Ñ1 V1 B D धेनु त्वया न वै शक्या; T1 G1 धेनु त्वया शक्यात्र हि; T1 G1.2.4 त्वया धेनु शक्याहि.

30 Ś1 K1.2 S om. उवाच. — b) G1 रोप° (for स्था°). — c) K2 D1 T1 G1 बद्ध (for बद्ध्वा). — d) Ś1 K1 अपि (for ते). Ś1 आहियते; M ह्रियते. — After 30, S ins.:

1767* देव देवासुराद्येस्तु त्वया गन्तो निवार्यताम् ।

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G1 M1.2 om. the ref.). — b) Cf. 13b. D1 T1 G1 M1 (sic! as in text) पयस्विनी. — c) D1 ऊर्ध्वाङ्कित°; Cf. as in text. — d) T1 G1 सा बभौ; G1.2.4 प्रभाषाय. Ś1.2 K बभौ; Ñ1 V1 B D हुंकृ°.

32 a) D1 क्रोधरक्ते°. — b) S1 D1 °हम्भा°; D2 हुंभा°; D3 हुंभा°; T1 °सनी; T1 G1-4 हुंभारवयो स्वनैः; G1 हुंभारवघनैः स्वनैः; G1 हुंभारवघनारवैः; M हुं भार(M1.2 °रव)घनस्वनैः. — c) K1 विश्वामित्रं; D1 तुम्बमानाय; T1 G1.2 प्रासा°; G1 विद्रा°; M1-3 प्रद्रा°.

33 33ab = (var.) 32ab. — a) Ś1 K1.2 कषा(K2 °सा)दण्डसमुदिता; K0.3.4 कषाग्र(K4 °दै)प्रणदिता; Ñ1 कशाग्रदण्डनिर्दिता; B1.2 कषाग्र° (B1m पाषाण°); B1 कशा दण्डनिहता. — c) Cf. 32a. Ñ1.2 V1 B D T1 G1.2 M क्रोधरक्तेक्षणा (D1 °णाः). Dn1 D1.3 सा गौ (for क्रोध). — d) Ś1 पुनरेव; Dn1 D1.3 क्रोधं भूय (for भूय एव). K0 समापयौ; Ñ1.2 V1 B1.2 Dn1 Dn D1.4 T1 G1.2.4 °दधे.

34 b) K0.2.4 दीप्तरश्मिवपुर्बभौ. — d) T1 वालधि°; T1 G1-4 मुहुर्वालान् (G1 °र्वं°; G3 °बाल) मुखाद्गता; G1 वालव्यजनवीजिनी; G1 मुहुर्वालाधिक महत्; M मुहु(M1 बहु)र्वालधितो (M1 °ता) महत्. — After 34, Ś1 K1 ins. an additional colophon.

35 Before 35, Ś1 K1 ins. गन्धर्व (cf. v. l. 34). — a) D1 स पह्लवान्; T1 M पाह्लवान्; T1 G पह्लवान्. G1 म्लेच्छान् (for पुच्छात्). — b) Ñ V1 B D S प्रस्रवात् (for शकृतः); see below. Ñ1 V1 B D द्राविडान् (for शबरान्). — After 35ab, Ñ1 V1 Dn S ins.:

1768* योनिदेशाच्च यवनान्गोमयाच्छकानपि ।
[Ñ1 V1 Dn °द्शकान् पह्लवान्यवान्]

— c) K (except K1) M मूत्रत°; G1 शकृतः. Ñ1 म्लेच्छान्; Ñ1 V1 B1 कांश्चित्; B1.2.3 D कांश्चित् (Dr1 कांश्चि; Dn1 कांश्चित्; Dn1 कांश्चित्) (for चापि). — After 35cd, K4 ins.:

1769*　　　　　　　　सर्वांश्चैव पार्थिवान् ।
मागधान् प्राच्यांश्चैव

— d) T1 G1.2-4 M नन्दिनी (for यवनान्); cf. 1769*. K0.4 Ś1 °मूर्च्छितान्. Ñ1 V1 B D सर्वां(B1 सर्वांश्चैव Dn1 D1.3 सर्वान्)श्चैव पार्थिवान्; T1 G1 म्लेच्छान्नाप्रतिदिक्षयान्.

36 a) K1 पुण्ड्रान्; Ñ1.2 V1 B D पौण्ड्रान्; G1 कोशान्

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ।
अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३७
एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ।
प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ३८
न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ३९
विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ४०
दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥४१
धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ४२
स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ४३
स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ।
अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४४

C. 1. 6695
B. 1. 175. 48
K. 1. 191. 60

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

K (except K1) Ñ1 G3 द्रविडान्; Ñ2 V1 B D यवनान् — [b]) K4 G3 transp सिंह° and बर्ब°. T1 G2 तुलुष्कान् (for सिंह°) M5 मालवान् Ñ2 V1 B3 Dn1 D1.2 खसान्, B1.5.6 Da Dn2 n3 D4 5 खशान्, G3 तदा — After 36[ab], Ñ2 V1 B D ins

1770* चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान्हूणान्सकेरलान् ।

— [c]) Ñ1 शबरान्; Ñ3 T2 G1.3–5 M6–8 दर्दरान्; G6 बर्बरान्; M8 दर्दुरान्, M5 बर्बुरान् (for दरदान्) Ñ2 V1 B D ससर्ज फेनतः (B1 Da शकृत°) सा गौ ; T1 G2 पारसीकांश्च सिंहांश्च — [d]) K4 योनि°, G3 पार्श्व°, M5 क्षीर°; M6–8 फेनकान् (for फेन°) Ś1 ससर्ज सा Ñ2 V1 B D म्लेच्छान्बहुविधानपि.

37 [a]) K3 B1 6 Dn2 D1.2 G3 महासैन्यं, Ñ V1 B3 Dn1 n3 D4.5 महासैन्यैर् — [b]) Ś1 K0 B1 5 D4 5 T G M5 तथा (for तदा) — G5 om 37[cd] — [c]) B1 T2 G1.3 4 नानाभरण°. — [d]) T2 G1.4 °युधशतैस्; G6 °युधशरैस् T1 G2 अपि; G6 तदा — [e]) Ś1 S (except T1 G4) अवकी°. D5 तत्सैन्य; T1 G2 3 M सनद्धैर् — [f]) =38[f] D5 सरब्धैर् म्लेच्छकोटिभि — After 37, T1 ins 1771* (cf. v l. 38).

38 D1 om 38, T1 reads 38 after line 17 of a passage given in App I (No 97) — [a]) K4 एकैक-स, S °कैकशस् T2 G1 4–6 तस्य, G3 तथा (for तदा) Da योधै°; D5 S योधा° — [b]) D5 S वृता°. — [c]) K (except K1) Ñ1.3 T2 G1.4 6 M शस्त्र°, G3 शर° T1 G2 महता शरवर्षेण — [d]) Ñ1 मथ्यमानं; Ñ2 3 V1 B D (D1 om) T2 G1.4–6 वध्य°; T1 G2 3 M हन्य° K2 हि तत्, Ñ2.3 V1 B D (D1 om.) तदा — [e]) K2 Ñ1 G3 M सर्वशस्. Ś1 तत्र (for ग्रस्त) K1 °भ्र सर्वशस्त्रैस्तु, Ñ3 °भ्रं सर्वशस्त्र हि, T1 G2 °भ्र सर्वशस्त्रास्त्र, T2 G1 5 °भ्रदर्पं सत्रस्तं; G4.6 °भ्र दर्पसत्रस्त — S ins after 38 (T1, after 37)

1771* तस्य तच्चतुरङ्गं वै बलं परमदु:सहम् ।
प्रभग्न सर्वतो घोर पयस्विन्या विवर्जितम् ।

39 [a]) T1 G1 4 5 स्म (for च). K1.2 Ñ3 G2 4 M3 5 व्ययुज्यत; K3 Ñ2 V1 B D °ज्यते, K4 व्यमुच्यत, Ñ3 विमुच्यंत — [b]) K1 तत° (for तदा) Ñ1 B3 Da D1.2 4 केचित्तत्रापि सैनिका , Ñ2 V1 B1.3.5 Dn D5 °चित्तत्रास्य सैनिका°; Ñ3 किंचित्ते सैनिक तदा, S तदा (G3 तत्र) केचन सैनिका — D1 om. 39[c]–41[b], K3 om. 39[cd] — [c]) G4 वैश्वामित्रैश्च Ś1 K (K3 om) Ñ1.3 G3 सक्रुद्धा — [d]) Ś1 K1 वासिष्ठी, K0 Ñ1 3 G3 वासिष्ठा, K2 4 वसिष्ठा; G2 वासिष्ठो G4 चैव भारत (for भर°) — After 39, Ś1 K1 4 Ñ1 2 V1 B (except B1) Dn D4 (om posterior half) 5 ins

1772* सा गौस्तत्सकल सैन्य कालयामास दूरत ।

40 D1 om. 40 (cf. v l 39), D4 om. 40[a] — [a]) Ñ2.3 V1 B D (D1.4 om) तत्सैन्य (for सैन्यं तु) — [cd]) M5 °न भृशोद्विग्न त्रा° नाधिगच्छति. — A passage given in App I (No 97) is ins in D4 (marg. *sec m*) T2 G (except G3) after 40, in T1 after 41[ab] — In T1 G2 this passage is followed by a *repetition* of 41[ab]

41 D1 om 41[ab] (cf. v l 39) — [a]) G6 transp दृष्ट्वा and तत् M6–8 तु (for तन्) — [b]) K0 4 T1 G2.3 M °तेजोद्भवं बल (K0 4 तदा), T2 G1.4–6 °तेजोबलं बलं (=42[b]) — After 41[ab], T1 ins a passage given in App. I (No. 97) — [c]) Ś1 क्षत्रबलान्.

१६६

गन्धर्व उवाच ।
कल्माषपाद इत्यस्मिँल्लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ २
स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम् ।
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ३
अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।

---

42 ᵃ) Ś1 K1 Ñ1 °सतोऽद्य यत (cf. v. l. 41ᵇ), K2 3 am. 4 °तेजो महद्दृ°; Ñ3 °तेजो पर च° — ᶜ) K0. 1 4 D1 8 कृत्वा[illegible] — ᵈ) Ñ1 G1 M6-8 transp. पर and यत D1 महत् (for पर)

43 ᵃ) Ś1 K1 दीप्तः; G1 स्थित (for स्पति) G1 [illegible] — ᵇ) P D1 दृष्टां (for दीप्तां) — ᵈ) Ñ1 D1 5 (except M8) तत पु[illegible] T1 G1 3 समा (for मनो) T1 G2-4 दृष्टे

44 ᵃ) Ś1 transp. स and तथा Ñ1 स [illegible] [illegible]. — ᵇ) T G M6-8 सोमांश (for दीप्तांशा) M1 [illegible]; M1 °च दीप्तपरीता — ᵈ) G1 M6-8 ह; M1 स (for च) Ñ1 V1 B1 4 D (except D1) °[illegible] — ᶜ) K1 Ñ1 V1 B D तत ; T1 G2-4 [illegible] G1 [illegible]; Cd पुत (as in text) Ś1 °[illegible] सो°; K1 [illegible] — After 44, S ins.:

1775* पूर्ववीर्येषु सर्वासुविद्यपि सवभूव ह ।

Colophon om. in T1 G2-4 — Major parvan: G1 2 M आदि (for आदि°) — Sub-parvan: Ñ1 2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 [illegible] Ś1 K1-3 Ñ1 L D1 D2 D3 D4 5 (all om. the sub-parvan name) [illegible] वासिष्ठ (K1 कौशिक; M वसिष्ठोपाख्यान) — Adhy. name: K2 4 वसिष्ठ (K3 4 [illegible]) — Adhy. no. (figures, words or both): D2 174, D3 176, T1 177, G1 123, G2 124, M 125 — Śloka no.: D2 47; M1 [illegible] — Agrepat [illegible] D1 [illegible]

166

Before 1, D1 (marg. sec. m.) S (G1 om. lines 3-4, D1 om. line 7) ins.:

1774*
[illegible]
[illegible] विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
[illegible] बुद्धिं [illegible] च ।
[illegible] च वसिष्ठस्य च [illegible] ।
विश्वामित्रस्य च तथा वसिष्ठस्य महात्मनः ।
न तृप्यामस्यहं बुद्धिमुपगच्छामि खेचर । [5]
आख्याहि गन्धर्वपते विविधार्थानि भाषसे ।
माहात्म्यं च वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य भाषसे ।

[D1 अर्जुन उ° — (L. 2) M6-8 दास (for बुद्धि) G1 M मे (for च) — (L. 4) T1 G1 माहात्म्यं प्रासमेव च; G1. 4 M4 5 तथास्य च महा° — (L. 6) T1 G1 सत्कथासार[illegible] मेव च; T1 G1. 2. 4 दास (T1 G1 बुद्धि) तासर्वमेव मे (for विविधा° etc.) — (L. 7) T1 G1 विविधानि च; G1 2 विविधार्थानि (for विधा°)]

1 Ś1 K1 5 om. उवाच — After गन्धर्व (resp. its v. l.), D1 (marg. sec. m.) S repeat (with variation) 1. 165. 2 (v. l. पुण्यमुत्तमं for परिपश्यते, and विश्रुत वि for यथातथम्) — ᵃ) Ñ1 V1 B D (except D1) पय (for अस्मिन्) — ᶜ) S इक्ष्वाकूणां कुले जात — ᵈ) Ś1 K1 तेजसाप्रतिमो — After 1, T1 G1 ins.:

1775* मानि तत्र महाराज वैश्रामरसमासुते ।

2 ᵃ) K1 T1 G1 3 M पौ° T1 G1 3 M [illegible] (for राजा) — ᵇ) Ś1 K1 Ñ1 पुरा (for पुरात्) S मृगयाम[illegible] — ᶜ)-1. 165. 6ᶜ T1 G1 3 M निघ्नन् (for विध्यन्) — ᵈ) Ś1 K1 °मर्दनं; S रिपुसूदन — After 2, K2 4 Ñ1 3 V1 B D ins.:

1776* तस्मिन्वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत् ।
हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः ।

K2 4 Ñ1 3 V1 B D cont. Ś1 K0. 1 Ñ2 ins. after 2:

1777* अकामयत याज्यार्थं विश्वामित्रः प्रतापवान् ।

[Ś1 K0 1 3 4 °यत Cd cites याज्यार्थे Ś1 K0. 1 4 °मित्रस्य प्रतापवान्]

3 G1 om. 3ᵃᵇ. — ᵃ) Ś1 K (except K1) च (for तु) — ᵇ) D1 मुनि° (for ऋषि°) — ᶜ) D1 transp. तृषा° and क्षुधा° Ñ1 D1 D2 3 तृषार्तश्च; S स तृष्णा(M4 5 पा)र्त — ᵈ) Ś1 K अरेकायन° (K3 °कायी न); T1 G1 3 एकयान°

4 ᵃ) Here and below S (mostly) has वासिष्ठ as the name (mostly) as वसिष्ठ. Here, only K0 4 D1 4 D2 वसिष्ठ; but cf.

शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ।
ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ४
अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ५
ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ६
अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ७
कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ८
हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ९
मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १०
ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ ११
तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १३
अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १४
स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १५

C. 1. 6714
B. 1. 176. 19
K. 1. 192. 25

---

other ref. below K2 शक्तुण सुमहा° — d) Ñ2 V1 B Da Dn D1 2 4 °कुलवर्धन — ef) Ñ2 V1 B D transp पुत्रश° and पुत्र. T1 G2 °शतानां च वासिष्ठाना °त्मना

5 b) M6-8 एन (for एव). — c) Ś1 K Ñ1.2 तथैवर्षिर्; S स चाप्यृषिर् K (except K1) B (except B6) D2 T G2-5 इदं (for एनं) — After 5, Ko 3.4 Ñ1 2 V1 D (except Da) S ins

1778* मम पन्था महाराज धर्म एष सनातनः ।
राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देय. पन्था द्विजातये ।

[Before line 1, S ins शक्ति° — (L 2) Ko 3.4 S धर्मेण (for सर्वेषु) Ko सकलपाद्, K3.4 सकल्प्य, T1 G2 5 सदिष्टो, T2 G1 3 6 M सकल्पो; G4 सदृष्टो (for धर्मेषु)] K4 Ñ1 2 V1 Dn D1.2 4.5 cont.. B Da ins after 5

1779* एव परस्परं तौ तु पथोऽर्थे वाक्यमूचतु ।
अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ।

6 Before 6, S ins. गधर्व — K1 lacuna for 6a. — a) D5 शक्तिस्तु, T1 G2 स ऋषिर् Ś1 यस्तु शक्तिर्महाभाग (marg sec m. न चोवाच मुनि किंचित्) — b) K4 तीर्थपथे, Ñ1 धर्मपथि, Ñ3 °र्स्ये पथि; G3 ब्रह्मपथे, Cd as in text — c) S om न G4 तु तत् (for मुने). B5 D4 वाक्यात्; T G (except G3.5) मार्गात्, Cd मानात् (as in text). — d) B3 कोपाच्च, B5 D4.5 क्रोधं च, S क्रोधाच्च (G1 °धेन) K3 Ñ1 3 B3 (m as in text) Da1 S अप-; Ñ2 V1 B1.6 Da2 Dn1.n3 D1 अथ (for अपि)

7 b) S (except M8) ऋषिं नृपतिसत्तम — G2 (hapl.) om. 7c-13b. — c) Here and below Ś1 K1 Da कषा for कशा. — d) S (G3 om.) नृपो (for तदा).

8 G2 om. 8 (of v l 7). — b) S (G2 om) राजानं (for तत स) Ś1 K1-3 Ñ1 3 D5 मुनिपुंगवः; S (G2 om) ऋषिस° — e) Ko transp त and शशाप T1 रुपाविष्टो (for नृप°)

9 G2 om 9 (of v l 7) Before 9, T G1. 3-5 M6-8 ins शक्ति — a) T2 G1.5 6 यन्मां (for यस्माद्) G4 हंसि राजन्स्वयं यन्मां — b) K1 S °पशद

10 G2 om. 10 (of. v. l. 7) — a) Ś1 K1 G3 मानुष्य°, D1.5 T1 °विशिता-. Ś1 K1 मत्त (for सक्त°). — d) Ś1 K B1 Da शक्रिणा

11 G2 om 11 (of v. l 7) — a) T G1 4 5 तत्र (T1 यत्र) मार्गे°, G3.6 M6-8 तत्र राज्य°. Cd cites याज्य — b) T G1.4 5 भूपवासिष्ठयोस्तदा (T1 °योर्यदा). — c) T2 G1-6 यदा Ko 4 D4 तत्र, K3 G3 तत्तु — d) S (G2 om) °त्रोन्वविंदत (M8.5 °त्रोभ्यपद्यत) Cd cites अनुपद्यत

12 G2 om 12 (of. v l. 7) — a) T G (G2 om.) M5 एव (for एवं) — c) Ś1 (sup lin. as in text) °रात्ततपाः; Ñ1 °रुग्रश्रवा°

13 G2 om 13ab (of. v l. 7) — b) Ś1 K1 G5 M6-8 °सत्तम — c) G1 3 ऋषिपुत्र. T1 G2 transp ऋषे. पुत्रं and वसि°. — d) Ś1 K (except K2) °इसमतेजस.

14 a) Ko 4 तमात्मा°, K2 Ñ2 V1 B (except B6) D (except D2) ततोत्मा°, G3 तथात्मा°. — b) B5 (m as in text) हि, S तु (for अपि) — c) Ñ2 V1 B5 D4.5 अति-; D1 अपि, G3 अभि-; G4 6 अप (for उप). — d) D4 G6 चिकीर्षुर्

15 a) Ñ3 M6-8 तथा (for तदा) — b) Ś1 K B

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ १६
स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ १७
रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तस्माद्देशादरिंदम ॥ १८
ततः स नृपतिर्विद्वान्रक्षन्नात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ १९
ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ २०
तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ २१
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तमः ॥ २२
अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ २३
ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २४
गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २५

(except [illegible]) Da Da3 D1 [illegible] T G M3-5 अथ (for [illegible]) [illegible] — After 17ab, K4 ins.

17*[illegible] तस्मिंस्तत्र च राजा तु [illegible] ह ।

— c) K2.4 B Da3 D1 [illegible] S राजा (for [illegible]) — After 15, K4 D1 ins.

1761* शापान्तो द्वादशे वर्षे तव राजन्भविष्यति ।
[illegible] राजा स तु [illegible] ।

[D1 [illegible] तव राजेंद्र द्वादशाब्दे भवि°, and [illegible] स [illegible] तु [illegible]°.]

16 a) [illegible] K (except K3) [illegible]; Ñ1 [illegible] G1 M तु (M1 [illegible]) (for स) — b) K3 Ñ1 V1 B (except B1) D (except D1) [illegible]. — c) Ś1 K (except K3) [illegible] (for [illegible]) — d) Ś1 K1 [illegible]°.

17 a) K1 Ñ1 V1 B D (except D1) [illegible] (K1 °[illegible]); Ñ1 [illegible]° Ś1 K1 [illegible]; Da3 T1 G1 [illegible] — G1 om. 17c-18b. — d) K0.4 [illegible] (for तदा)

18 G1 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) K1 Ñ1 V1 B [illegible] [illegible] Ñ1 [illegible]; T1 G1 [illegible]°. K2.4 D2.3 [illegible] (for [illegible]) — b) Ñ1 [illegible] (for [illegible]) Ñ2.3 [illegible] (for तदा) K1 Ñ1 V1 B D °[illegible]. — c) Ś1 K0.2.4 Ñ2.3 D2.3 M2.3 °[illegible]; [illegible] °[illegible]°; K1 °[illegible]; D1 G1 °[illegible]

19 a) [illegible] B D [illegible] (for [illegible]) — b) Ś1 [illegible]; K0 [illegible]°; K1.4 Ñ1 V1 B D [illegible] [illegible] — c) Ś1 [illegible]; [illegible] — d) [illegible]

20 a) [illegible] T1 G1 [illegible] (for [illegible]). K2.4 B2.3.4 D1.4 अथ स ब्राह्मण क° — b) Ś1 तदा; Ñ2.3 V1 B1 Da Dn D1 पुन (D1 °ने); M1 पथि (for पुन°) — K3.4 B1.2.4 D1.4 दृष्ट्वा पार्थिवसत्तम; D1 दृष्ट्वा पार्थं यमन्यने — c) Ñ1 V1 B D [illegible]

21 a) K (except K1) Ñ2.3 D1 T1 G2.3 M स (for अथ) — Before 21cd, M1-3 ins. राजा — c) Ś1 K (except K1) Ñ2.3 V1 B1 Da1 Dn D2.3.4 T G M2.3 आस्व; Ñ1 आस्तां; D1 M1-3 आस्य; C1 आसु (sic). G1 अथ (for अत्र) — d) Ś1 S (except G2.3 M1) इव (for इति) Ś1 K (except K1) [illegible] (for सान्त्व°) Ñ1 V1 B1 D (except D2.4.5) °[illegible] प्रतिपादयन्

22 a) S [illegible] [illegible]°. — c) K0 स (for प्र) — d) K0.4 D1 S (except G2.3.6) स; K1 Ñ2.3 तु (for च)

23 a) T1 G1 M1-3 °[illegible] [illegible] राजा; T1 G2.3 M2.3 °[illegible] राजा; G2.6 अथ पुर [illegible] राजा; G1 [illegible] राजा — b) T1 G2.3 M [illegible] (for तदा) K0.4 °भोजन. — c) K1 om. [illegible] — d) S स [illegible] (for [illegible]°) — For 23, K1 Ñ1 V1 B D subst.

1762* [illegible] राजा [illegible] यथाकाम यथासुखम् ।
[illegible] पुर पार्थ [illegible] महामना ।

The st. (23) is preserved intact only in the Kaśmīrī (Śāradā) version!

24 a) T1 G1 [illegible] (for [illegible]) K1 Ñ1 S [illegible] (T1 as in text, G3-5 [illegible]) — c) G1 °[illegible]°. — d) Ñ2.3 [illegible]; B1.2 [illegible]; D1 [illegible]; Bm C1 as in text.

25 Before 25, S ins. राजा — a) K1 [illegible]; [illegible]; D1 G1 °[illegible]; D1 °[illegible]; T1 [illegible] K1 Ñ1 V1 B D (except D1) G2.3 [illegible]

एवमुक्तस्तदा सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ २६
राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ २७
तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ २८
स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ २९
स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३१
सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३२
द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ३३
ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ३४
यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ३६
शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ३७

C 1 6736
B. 1 176 41
K. 1. 192. 48

— c) Ko 1 Ñ V1 B (except B8) Da Dn D2.4 transp स्व and त. Ś1 तत् (for स). D5 S अस्मार्थिन स्वम° (M6–8 तम°) — d) Ñ1 °नोपहारय

26 Before 26, Ś1 S (except M2 5) ins गंधर्व , Ko.4 Ñ2 V1 B5.6 D (D4 after corr.) गधर्व उ°; K1.3 वैश°; Ñ1.3 B3 D4 (before corr.) वैशं° उ°. — a) Ñ2 V1 B (except B3) Da Dn1.n3 D2 4 तत· (for तदा) — b) Ś1 K (except K2) D2 5 विद्यते नामिष क° — c) Ñ1 S (except G2 4) पुन (for तदा)

27 a) T1 G2 महीपो (for राजा तु) B1 3 D2 G3 M5 राक्ष° — c) Ko 4 D3.5 अथैन; G4 अस्मेन

28 a) K1 D5 G1 पुनः (for तत.). — c) Ś1 K1 त्वरितं — d) G4 °स व्यपेत°.

29 a) K2 B1.5 D2 4 T2 G5.6 तत , K3 स च; K4 D5 स तु, Ñ1 2 V1 Dn एतत् (for स तत्) T1 G2 तत्संस्कृत्य स वि° — b) Ñ V1 °न्नोपहृत°; B1.3 °न्नापिहि°; S अस्य सामिषमाशु वै Cd cites अपिहित

30 a) Ś1 (orig) समृद्धश्च°; Ś1 (sup lin) K4 समिद्धश्च°, K1 स तृसश्च°; B3 ससिद्ध°; M5 स दिव्य° Cd cites सिद्धचक्षुषा (as in text) T G M3 6–8 स दिव्य चक्षुर्दृष्ट्वा तु (T1 G2 तत्) — b) T1 G2 अभोज्यं (for तदन्न) — c) K2 B (except B6) D4 न (for अ) S अभोज्यमिति मत्वाह (G1 °थ) (T1 G2 स मानुषामिष ज्ञात्वा) — d) T1 G2 निजगाद रुपान्वित.

31 Before 31, K2 B D ins ब्राह्मण उ°. — b) Ś1 K (except K2) D5 M5 transp. ददाति and स. Ñ2 V1 B6 D (except D4.5) S नृपाधम. (for नरा°) — c) G3 अस्यैव G6 मुग्धस्य — d) K4 B5 D5 G3 M6–8 लोलुप. (G3 °पं), T1 G1 2 लोलता; G4 लोभता; Cd as in text

32 a) Ś1 K (except K1) °मांसस्य — b) Ś1 K1.3 S °थोक्त Ś1 K B Da2 D1 शक्त्रिणा Ñ2 V1 D5 तथा (for पुरा).

33 Before 33, S ins गधर्व . — a) K Da B1 Cd °व्याहृतो, T1 G1 2 द्विजेन व्या°; M6–8 द्विरप्युदा°. K (except Ko) Ñ1 राजा, S वाक्ये — b) Ś1 K Ñ1.3 तत· स व°, S शापो हि (G2 M5 पि) व°. — d) K2 Ñ1.2 V1 B D (except D5) नृप (for तदा)

34 a) S °ति पार्थ — b) Ko 3.4 Ñ2 3 V1 B6 Dn D1.4 5 S रक्षसा Ko Ñ1.2 V1 Dn1 n2 T G3–6 M अपहृतेंद्रिय ; K2–4 Ñ3 Da D1 उपहृ°, B6 D5 G1.2 अपहृ° — c) Some MSS शक्त्रिणं T1 G2 3 M6–8 दृष्ट्वा तं (by transp), T2 G1 4–6 M3.5 दृष्ट्वा तु.

35 Ko om 35[ab] — a) K4 Dn3 D2 M5 पाप — b) T1 G3 यस्; G2 स (for अय) K2 4 Ñ2 V1 B D (except D5) transp त्वया and मयि — d) Ñ2 V1 Dn D5 पुरुषान्, D1 मानवान्

36 Before 36, M6–8 ins. गंधर्व — b) Ko–2 4 B3 Da D2 4 5 S °प्रयोज्य K4 Ñ2.3 V1 Dn च (for स·) K3 त च प्राणैर्वियोज्य च — c) Ś1 Ko 1 3.4 Da Dn1 शक्त्रिण, K2 D1.2 4 T1 G2 तं शक्तिं, B त शाक्तिं, G3 4 शाक्तिं तं

37 a) Ś1 K Da शक्त्रिण, B तं शाक्तिं, D2–4 T1 G2 त

स तान्जवानगन्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३८
वसिष्ठो घातितान्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ३९
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४०
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
गिरेस्तस्य शिलायां च तूलराशाविवापतत् ॥ ४१
न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्ध्वा भगवान्संविवेश महावने ॥ ४२
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४३
स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदम्भसि ॥ ४४
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

सार्थे; G1 सार्थं सः G2 सार्थं तु K (except K1) B D1.2.3 G1 सिद्धः; Ñ1 V1 D5 Dn D1 तु सुत; T1 G1 सहित — ᵇ) K0.1 [illegible]; Ñ1 V1 B D पुत्र पुत्र

38 ᵃ) Ś1 K1 Ñ1 D1 G1.2.4 [illegible]; K1 Ñ1 V1 B1 Da1 Dn D1.2.3 M1-4 [illegible]°; B1.2 [illegible]°; Da2 [illegible]°; G1.2 [illegible]°.

39 ᵃ) T1 G1 [illegible]° — ᵇ) S [illegible]° (T1 G1 [illegible]) — ᶜ) K0 S शोकं; K1-4 [illegible]; D1 क्रुद्ध (for शोकं); cf. 1. 167. 7 etc. — ᵈ) T1 G1 [illegible]

40 ᵃ) D1 [illegible]° (for चात्म°) — ᵇ) Ś1 M1 मतिं (for बुद्धिं) D1 [illegible]; S मुनिपुंगव. K (except K1) बुद्धिं [illegible] — ᶜ) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D1) [illegible]. T1 G1 [illegible] — ᵈ) T1 G1 [illegible] Ś1 K (except K1) D1 मेने स मुनिपुंगव (D1 °सत्तम)

41 ᵃ) Ñ1 [illegible]°. — ᵇ) B1.2 मुमुचे — ᶜ) Ñ1 V1 B D गिरेः (for गिरेः) Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn तु (for च) G1 [illegible]; G2 [illegible] — ᵈ) K1.2 D1 G1 [illegible]

42 ᵃ) M1 transp. स and ममार T1 G1 स (for च). — ᵇ) S यदा स (G1 स यदा; G2 [illegible]) मुनिसत्तम (T1 G1 [illegible]) — ᶜ) D1 यदा; S (except T1) यदा Ñ1.2 V1 B D (except D1) [illegible]; Cf [illegible] (as in text). K (except K1) [illegible] (K1 [illegible]) [illegible] — ᵈ) K1 [illegible]; G1 °वने

43 ᵃ) Ś1 K1 [illegible] K0 [illegible]; G1 [illegible] G1 [illegible] — ᶜ) K1.2 T1 G (except G1) [illegible] — ᵈ) K1.2 D1.2 T G M1.2.3 [illegible] (for [illegible]) M1 [illegible]

44 ᵃ) K1.2 Ñ1 V1 B D (except D1) G1.2 °[illegible] Ś1 K1 समुद्रमभिसंप्रेत्य — ᵇ) D1 क्रोधावि° — After 44ᵃᵇ, K1 reads 1. 167. 1ᵃᵇ, repeating it in its proper place. — K1 om. 44ᶜ–45ᵇ — ᶜ) T1 G1-3 transp. बद्ध्वा and कण्ठे — ᵈ) K (except D1.2 D1, K1 om.) T1 G1.2 M1 तदुदधिस्; M1-3 महा°.

45 K1 om. 45ᵃᵇ (cf. v. l. 44). — After 45ᵃᵇ, Ñ1 D1 (marg. sec. m.) ins.:

1783* स ममार तदा विप्रः सशरीरस्तथापि तत ।

— ᶜ) Ś1 K1 स तत, K0.3-4 स तदा; S (except M1-4) ततः

Colophon om. in D1. — Major parvan: T1 G M चैत्ररथ° (for आदि°). — Sub-parvan: Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ; T1 चैत्ररथ. Ś1 K0.1.2 Ñ1 D1.2.3 Da Dn D1.2 M1 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M1 वसिष्ठोपाख्यान). — Adhy. name: K0.1 वसिष्ठशोक. — Adhy. no. (figures, words or both): Da1 175, Da2 177, T1 174, T1 G1-3 125; G1 127, G1 M 126. — Śloka no.: Dn 49, M1 50. — [illegible] Da1 6714

167

1 Ś1 K1 S om. उवाच. D1 वैश° उ°. — ᵃ) S (except T1 G1-3) स आश्रमपदं दृष्ट्वा. — ᵇ) T1 G1 पुत्रैर्विरहितं पुनः; M1-4 °स तैर्विनाकृतः — ᶜ) K1.2.4 Da1 Dn1 स (for तु) — ᵈ) Ñ1 V1 B D (except D1) T1 G1-3 अपि (for तदा)

2 ᵃ) D1 T1 G1 पूर्णां (for पूर्णां) — ᵇ) G1 °के महोत्सवां — ᶜ) S (except T1 G1.2) पूर्णामदंभुं (G1 °भो) [illegible] — ᵈ) Ś1 K0-4 Da1 T1 G1 महतीं; K1

१६७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ १
सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
वृक्षान्बहुविधान्पार्थ वहन्तीं तीरजान्बहून् ॥ २
अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवनन्दन ।
अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४
अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलमर्दन ।
समस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः ।
विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ६
शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत ।
सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्यवापतत् ॥ ८
सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ९
ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
वध्वादृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो व्रजन् ।
अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः षड्भिरङ्गैरलंकृतम् ॥ ११

C. 1 6736
B. 1 177 12
K. 1 193.13

वहन्तीं, Ñ1.2 V1 B Dn D2.4 G3 हरंतीं, D1 हरंती; D5 वहती B6 द्रुमान् (for वहून्)

3 M6–8 om 3^{ab}. — ^{b}) Ñ1 M3.5 मुनिः (for पुन) Ñ2 V1 B D (except D5) T2 G2–6 कौरव° — ^{c}) Ś1 K1 Ñ1.3 B5 G1 अमस्यस्यां; M3 अस्या नद्या. D5 अंमस्यगानिम° — ^{d}) D5 M6 अतिदु:ख°.

4 ^{a}) Ś1 तथा (for तत) Ñ1 इव, G1 M6–8 तथा (for तदा) — ^{b}) Ś1 K दृढं; D5 दृढैर् — ^{c}) K3 तस्मिन् (for तस्या) — ^{d}) G3 न्यमज्जत्स (for निम°) K3 G1 स (for सु)

5 ^{a}) Ś1 K1 अवच्छि°; T1 G2 ततश्छि°, G3 अथ भि° — ^{b}) B6 Dn D1 °बलसूदन — ^{c}) Ñ2 V1 B D T G स्थलस्थं; M5 समर्थं G4 नीत्वा — ^{d}) T G सा समा(G3 समपा)सृजत्

6 ^{a}) Ñ1 महा-; M6–8 °जलात् (for तत) — ^{b}) Ś1 K1.2 G3 महामुनि (see below) — Ś1 K1 (hapl) om. 6^{cd}. — ^{d}) K (K1 om.) Ñ3 B6 D5 M (except M3) महामुनि° (see above); G3.4 महातपा — After 6, D4 (marg sec. m) S ins.

1784* सा विपाशेति विख्याता नदी लोकेषु भारत ।
ऋषेस्तस्य नरव्याघ्र वचनात्तस्य धीमत ।
उत्तीर्य च ततो राजन्दु खितो भगवानृषि ।

7 ^{a}) Ñ3 B3.6 Dn D4 शोक Ñ2 V1 B5 D (except D4) तदा; G6 तु ता (for तत.) T1 G2 शोकाविष्ट मनश्चक्रे — ^{b}) G1 चैकत्राप्यतिष्ठ° — ^{cd}) Ś1 स गच्छन्, S (except G1.2) सोपश्यत् D4 transp पर्वतान् and सरित .

8 ^{a}) K4 Ñ2 V1 B1.3.6 दृष्ट्वा (for तत) S (except G3 M5) च (for स). B5 स दृष्ट्वा पुन° — ^{c}) Ñ2 V1 B D भीमां (for दृष्ट्वा) — G1 (hapl) om 8^{d}–10^{a} — ^{d}) Ñ V1 Dn D1 °स्यपातयत्; B Da D2.4.5 °स्यथापतत्, S (G1 om.) स्रोतस्यात्मानमात्मना (of 10^{b}) — After 8, S (except G1) ins

1785* मज्जयामास शोकार्तो मरणे कृतनिश्चय ।

9 G1 om 9 (of v l 8) — ^{b}) T2 G4–6 M उपलभ्य (for अनुचिन्त्य) — ^{c}) Ñ3 T1 G2 तस्माच्

10 G1 om 10^{a} (of v l 8) — ^{b}) S (except G3) आत्मानमृषिसत्तम (of v l 8^{d}) — ^{c}) Ś1 शक्यतेत्यु°; Ñ V1 B D (except D4) शक्यामीत्यु°. — ^{d}) D5 °रेव समाययौ — After 10, N T1 G1–3 ins

1786* स गत्वा विविधाञ्शैलान्देशान्बहुविधांस्तथा ।

11 ^{ab}) Ś1 K4 °दृशंत्यानुगत, K1 °दृश्यत्यनु°, Ñ1.3 °दृश्यत्यानुगम्य. T2 G5.6 M °मुख K0.4 °खो व्रजेत्; K2 °खो ययौ, Ñ3 °खोगमत् Ñ2 V1 B D (except D5) अदृश्यंत्यारयया वध्वाथा(B5 Da D2 °ध्वा आ)श्रमेनुसृतो भवत्; T1 G2.3 अदृशत्यागतश्रीमानाश्रमाभिमुखो ययौ, G1 अपि दृश्यागतश्रीमानाश्र° °खो ययौ — M7 (hapl) om

अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽब्रवीत् ।
अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं स्नुषा प्रत्यभाषत ।
शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १२

वसिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १३

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ १४

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततो हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥१५

ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १६
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं ततः स तम् ॥ १७
अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १८
असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ १९
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २०
त्राहि मां भगवन्पापादस्माद्दारुणदर्शनात् ।
रक्षो अत्तुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

11[c]-12[b] — [a]) K3 °घे; Ś1.1 V1 B D °घे

12 M1 om. 12 (cf. v.l. 11). — [a]) K1 [illegible] — [b]) Ś1 K [illegible] मामित्यपि; G1.3 मामिहेति. Ś1 तु; Ś1 V1 B D G1.3 अथ (for च). — [c]) K0 अहं नाम्ना [illegible]; K3 °ह [illegible] मा°; K1 अदृश्यन्ती [illegible] मा°; K4 ह तु [illegible] मा°; Ś1 अहमिन्दृश्यन्ती मा°; Ś1 V1 B D [illegible] (D1 °[illegible]) (P1 D4 [illegible]); Ś1 [illegible]; S [illegible] — [d]) Ś1 V1 B (except B3) D [illegible]; Ś1 [illegible] (for त). M [illegible] — [e]) K1.3 G2 [illegible] G1 [illegible] भार्या; B (except B4) D1 D2 [illegible]. T1 G1.4 M transp. [illegible] and [illegible]. Ś1 K0 B1 D4 D5 T1 G1.3.4 M °[illegible] — [f]) Ś1 [illegible] T1 G1.3 [illegible]

13 M1 om. 13[ab] (cf. v.l. 11). Ś1 K1 S om. [illegible] — [a]) V1 अहं (for पुत्रि). T1 G1.3 [illegible] — [b]) Ś1 K1 °[illegible]; Ś1 B1 D4 D1 S (except G1 M1.3) वेदस्याध्ययनस्वन — [d]) Ś1 K B (except B4) [illegible] Ś1 M [illegible]

14 S (except T1 G1) om. उवाच. K1 D1 अदृश्यन्तु° — [a]) Ś1 पुत्र (for अयं). K1 Ś1 समुत्पन्न — [c]) Ś1 K D1 [illegible] — [e]) G1.3 [illegible] — [d]) Ś1.3 V1 B D (except D1) T1 G1.3 M1.3 °[illegible]; G1 °[illegible]; S (except G1.3) [illegible] (for मुने)

15 [illegible] om. उवाच (G1 M1.3 om. the ref.). — [a]) K (except K1) D1 [illegible]; Ś1 V1 B1 D4 D5 D1 तथा (for ततो) — [b]) T1 G1 भगवानृषि; T1 G1.3-5 M1 श्रेष्ठभागिनी; G1 श्रेष्ठवागृ°. — [d]) Ś1 K D1 मृत्योः; B1 पथि; T1 G1 पाशात्; G1 प्रति (for पार्थ). K0 न्यवर्तत; K2.3 G1 निव°

16 [a]) K1 तु; T1 G1.3 सह (for स) — [b]) T1 G1.3 अदृश्यन्त्या सहायवान् — [c]) G1 आसीन (for आसीनं). — [d]) K1 गहने वने; G1 विपिने तदा

17 [a]) Ś1 K0-3 Ś1 B1.3 स च; T1 G1 क्रुद्ध. D4 G1.3 तं (for स). K1 स दृष्ट्वैव ततो राजा — [c]) G1 राक्षसेन्द्रेण — [d]) K2.3 स (for स) K0 ह (for तं). K1 [illegible]; Ś1.3 V1 B D तदा क्रुद्धः; S अथोत्तमा. Ś1 इयेषादितु तदा

18 [a]) Ś1 अदृश्यन्ती; K1.2.3 T1 °न्ती. T1 G1 अपि (for तु) — [b]) T1 G1.3-5 घोर° (for क्रूर°). Ś1 उपतः; T1 G1.3 अग्रतः (for अग्रतः) — [c]) K0.3.4 °संविग्नया

19 Before 19, S (except G1.3) ins. अदृश्यन्ती. — [a]) B1 भगवत्सुने — [c]) T1 G1 [illegible]; G1 प्रगृहीतोति. S [illegible] — [d]) Ś1 V1 B D (except D1) राक्षसो (for भीष°)

20 [ab]) Ś1 transp. शक्तो and नान्यो. Ś1 [illegible]; Ś1 भुवि [illegible] — [c]) K1 त्वदृतेन्य; Ś1 D1 G1 त्वदृतेऽद्य; M1 [illegible]

21 [a]) Ś1.3 V1 B D G1.3 पाहि — [b]) K0.1 Ś1 M1.3 [illegible] — [c]) M1.3 [illegible]. Ś1 K Ś1 [illegible]; Ś1 M1.3 [illegible] (for अत्तुमिह). T1 [illegible]; G1 [illegible]

१६८

वसिष्ठ उवाच ।
मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ १
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ ३
मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ४
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ५
रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ६
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ७
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८
वसिष्ठ उवाच ।
वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ९
राजोवाच ।
नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।
त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ १० C 1 6770 B 1 177 3 K 1 193. 34

(for छावा) Ñ2 V1 B D राक्षसोयमिहाप्तु वै, T1 G1.2 राक्षसोत्तुमय घ्रा°, G3 राक्षसात्तु भय नायान्; G4 अमर्पात्वत्तु-मित्याह, G6 राक्षसोत्तुमिहाप्यायान् — d) T2 G (except G3) चिकीर्पित. Ñ2 V1 B D नूनमावां समीहते (B1 महीपते).

Colophon om in K2 Ñ2 V1 B1 Dn D1 5 — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* T1 सभव Ś1 K0 1.3 4 Ñ3 B3 5 6 Da D2 4 M5 (all om. the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M5 वसिष्ठोपाख्यान) — *Adhy no* (figures, words or both) D4m 178, T1 175, T2 G2-5 126, G1 128, G6 M 127 — *Śloka no* M8 24.

168

1 Ś1 K S om उवाच — a) T1 G2 पुत्रि त्वया न भे°; G3 न त्वया पुत्रि भे°. — b) Ñ2 V1 B D राक्षसात्तु (D2 °त्ते), T1 G2 रक्षसोस्मात्, G3 राक्षसेषु — c) Ś1 तद् (for एतद्). T1 G2 मुंच; G1 तस्मात् (for यस्मात्) — d) K3 समुत्थि° (for उपस्थि°) T1 G2 यं पश्यसि पुर स्थित

2 a) T1 G2 असौ (for अय) — b) S (except T1 G2 3) वीर्येण. — c) Ś1 एतस्मिन्; G3 एवास्मिन्

3 Ś1 K1 S om. उवाच (G4.6 om. the ref.) — a) S (except T1 G2 3) सक्रुद्ध (for संप्रे°) — d) Ś1 K D4 पार्थिवं (for भार°)

4 a) Ś1 मुनि ; K0.3 4 D5 M5 तत· (for पुन·) — b) K0 4 तदाभ्यु° Ñ1 D2 T1 G2 4 स(T1 G2 त)मभ्युक्ष्य च वा° — c) T2 G1 4-6 M transp वै and घोराद्. Ñ2 V1 B D (except D5) वै शापात्, Ñ3 वै तस्मात्; T1 G2 राजान — d) Ñ2 V1 B D (except D5) तस्माद्योगा(B Da D1.2 °द्घोरा)न्नराधिप; T1 G2 रक्षसो घोरदर्शनात्

5 b) K (except K1) S (except G3 6 M5) वासि° K1 3 G1 ह्व, G2 च (for एव) — c) K0.1 D4 T1 G1 2 5 एव (for इव)

6 a) Ś1 Ñ3 G3 विमयुक्तो — b) K4 T1 G2 नृपति स्तद्वनं — d) T1 G2 3 सध्याभ्राणीव

7 a) B3 प्रज्ञाम् — b) M5 प्रणिपत्य (for अभि°)

8 G5 om 8ab — a) Ñ3 महाप्रज्ञ — b) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) मुनि° (for द्विज°) — c) Ś1 K1 यस्मिन् Ś1 K (except K0) वै; B1 5 तु (for ते) — d) G3 महान् (for ब्रूहि) K0 B1 Da तद् (for किं). K0 करवाम K0 B3 6 Da D4 5 किं (for ते)

9 Ś1 K S om उवाच — a) K2 कृतम्, B D5 वृतम् T1 G2 यथाकाम — b) T2 G1.3 6 भुङ्क्ष्व (for गच्छ). Ś1 K1 G6 तं, K0 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3 4 वै; M6-8 च

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तम ।
तत्त्वत्तः प्राप्तुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ११
अपत्यायेप्सिता मह्यं महिषी गन्तुमर्हति ।
शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ १२
गन्धर्व उवाच ।
तथास्त्वित्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ १३
ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठः सहितोऽनघ ।
ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ १४
तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्ययुस्तदा ।
विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ १५
अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६
ददृशुस्तं ततो राजन्नयोध्यावासिनो जनाः ।
पुष्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ १७
स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।
अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥१८
संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
मनः प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ १९
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ २०
ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन्राजनि तां पुरीम् ।

(for तत्र) K3-4 D1 [illegible] — c) Ko Ś1 V1 B Da Dn D1.2.4 [illegible]; K1-4 Ñ1.2 D1 G1 [illegible]; T1 G3 M1 [illegible]; G4 [illegible] — d) Ś1 K1.2.4 Ñ1 D1 [illegible]

10 Ś1 K1 B om. उवाच T1 G1.2 [illegible] (for [illegible]) — a) B4 [illegible] (for [illegible]) Ś1 K1 [illegible]; K6.2 Ñ1 V1 Da Dn D1.4 [illegible] (D4 [illegible]) [illegible]; K1.4 [illegible]; I4 [illegible] ([illegible]); D1 [illegible], T1 G1 [illegible]; T1 G1.2-4 M [illegible] — c) K3-4 B (except G1) [illegible] — d) B1 [illegible] Ko Ñ V1 B D (except D1) [illegible] (for [illegible]) — d) Ś1 [illegible]

11 a) Ko Ñ V1 B D (except D1) [illegible] (for तु) T1 G1.2 [illegible] — b) Ś1 [illegible] (for द्विजो°) — c) Ś1 K1-4 [illegible]; B Dn D1.2.4 T G1.2 M1 [illegible]; G1 [illegible] — d) Ñ1 V1 B Dn D1.2.4 [illegible].

12 a) Ko Ñ1 V1 B D G1 [illegible]; K1.2 [illegible]; T G1.2-4 M [illegible]; G1 [illegible] B [illegible] (G1 [illegible]; G1 [illegible]) (for [illegible]) — b) Ś1 [illegible] (for [illegible]). Ñ1 V1 B D (except D1) [illegible] — d) Ko Ñ V1 B D G1 [illegible]; K1 [illegible] (by transp.), G1 [illegible]

13 Ś1 K1.2 [illegible]; [illegible] उवाच — a) K3-4 D1 M1-4 [illegible]; G1 [illegible] — b) K1 D1 T1 G1.2 [illegible] — c) Ś [illegible]

14 a) G1 [illegible] (for [illegible]) T1 G1 [illegible] (for [illegible]) — b) Ś [illegible] (Ś1 [illegible]; K3-4 Ñ1 D1 [illegible]) — c) Ś [illegible]; G1 [illegible] Ś1 K1.2.4 [illegible]; Ko Ñ1 V1 B Da Dn D1.2.4 [illegible]; K1 D1 पुरी गतां; Ñ1.2 पुरवरां; T1 परवरे Ś1 T1 G1 M1 लोके स°; K4 B1.2 D1 लोके स° Ko-3 Ñ V1 B1.2 D (except Dn) T1 G1.2 M1.2 [illegible]

15 a) T1 G1.2.4 M transp. तं and प्रजा B [illegible] (G1 [illegible]) — b) Ko Ñ1 V1 B D [illegible]; K1.2 [illegible]; Ñ1.2 [illegible] — c) T1 G1 [illegible] — d) Ś1 K2 M1-3 [illegible]

16 a) Ñ1 [illegible]; Ñ1 V1 Dn D1 [illegible]; B1.2.4 D1 [illegible]; B1 [illegible] — b) Ko Ñ1 V1 B D (except D1) [illegible] — d) Ko Ñ1 V1 B (except B1) D (except D1) [illegible] (for महा°)

17 a) K1.2 [illegible] (for तं) Ko Ñ1 V1 B D [illegible]; T1 G1.2 [illegible]; G1 [illegible] (G1 orig. [illegible] as in text). — b) Ś1 K1 [illegible] (for [illegible]) — c) Ko Ñ1 V1 B D [illegible] (K1 [illegible]) [illegible] — d) K1.2 M1-3 (except M1) [illegible]

18 a) Ko Ñ1 V1 B1 D (except D1.2) [illegible]; B1.2.4 [illegible] (for हि) Ś1 G1 [illegible]; G1 [illegible]. — b) Ś1 [illegible] B1.2.4 D1.2.4 [illegible] (B1.2 D1 [illegible]) [illegible]. — c) G1 [illegible] (!) — d) Ko Dn [illegible]

19 a) Ś1 K1 [illegible]; K1 [illegible]; T1 G1.2 [illegible] — b) Ś1 K1 [illegible]; Ko Ñ1 V1 B D [illegible]; K3-4 [illegible] (K1 [illegible]) [illegible]; Ś1 [illegible]; T1 G1 [illegible] — d) Ś1 [illegible]; M1 [illegible]

20 a) Ñ1 T1 G1.2 M [illegible]. — b) Ś1 K1.2.4 T1 [illegible] — c) K1 G1 [illegible]; M1-4 [illegible]

21 a) Ñ1.2 V1 B1.2.4 D1 D1.2.4 [illegible]; D1 D1.2 [illegible]

तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ २१
ऋतावथ महर्षिः स संबभूव तया सह ।
देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ॥ २२
अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ २३

दीर्घकालधृतं गर्भं सुषाव न तु तं यदा ।
साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद तदा स्वकम् ॥ २४
द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ २५ C 1 6791 B 1 177 47 K 1 193 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

राजर्षे; S कौंतेय (T1 G2 3 राजेंद्र) — b) K0 Ñ2 V1 B D तत्पुरमुत्तमं (D1 पुरमनुत्तम) (for राज° etc). — c) K0.1 Ñ V1 B D (except D5) राज्ञस्तस्याज्ञया, S तस्य राज्ञोय सा (G3 °स्य राजाज्ञया)

22 a) K2 3 D5 च (for स) K0 Ñ2 V1 B Da Dn D1.4 महर्षिः (D4 वसिष्ठ°) संविद कृत्वा, D2 महर्षिस्तु ऋतौ तत्र — c) G3 तपसा (for विधिना) G4 वेदेन विधिना देव्या — d) K2 D3 श्रेष्ठवागृषि°; Dn3 G3 सत्यवागृ°; D5 G2 °वानृषि

23 a) K0 Ñ1 2 V1 B D तत° (for अथ) Ś1 K (except K0) Ñ1 M6-8 तस्या Ś1 K1 3.4 Ñ1 समापन्ने — c) Ñ1 राज्ञातिपूजितस्तु° — d) Ñ2 V1 B Dn D1 4 5 मुनि (for पुन°)

24 a) K0 Ñ2 3 V1 B D °कालेन सा (N3 त); K2 Ñ1 G6 °काल धृतं, T2 °कालसृत, G5 °काले धृतं; M6-8 °कालकृतं. Ś1 °काले धृते गर्भे — b) K (except K1) Ñ2 3 V1 B D सुषुवे G3 स (? read न) तु सा यथा, G4 न सुत यदा. T1 G2 न सुषाव नृपप्रिया — c) K2 transp साथ and देवी, Ś1 K1.3.4 Ñ1 3 D5 G3 transp अथ and देवी K0 Ñ2 V1 B Da Dn D1.2 4 सदा, G4 M6-8 सा तु; M3 सा च (for साथ) Ś1 K1 आत्मना; G3 आत्मन (for अश्मना) G2 (corrupt) सा तयेद्यशुना; M5 सा तदैवाश्मना — d) T1 G2 निष्पिपेष (for निर्बि°). K0 Ñ2 V1 B Da Dn D1.2 4 यशस्विनी; T1 G2 3 मनस्विनी, M3 (inf lin as in text) 5 तदा स्वय

25 a) K0 4 B6 Da G3 तु; K2 D5 च (for ऽथ) G1 M6-8 तदा (for ततो) Ñ2 V1 Dn ततोपि द्वादशे वर्षे, B1 3 5 D1.2 4 ततो (D4 तदा) द्वादशमे व°, T1 G2 संपूर्णे द्वादशे व°. — b) K2-4 B1.3 5 T G (except G4) M7 8 सजज्ञे K0 B6 Da2 D4 पुरुषर्षभ, K1 मनुजेश्वर; Ñ2 V1 Da1 Dn D1 पुरुषर्षभ ; Ñ3 B1 D5 T2 G4 5 °र्षभ, G3 भरतर्षभ, M6-8 मनुजेश्वर — c) Ñ3 नृपति° (for राज°); — d) Ś1 K1 पालन; K0.2 B5 D2 G4 पत्तनं; K3 4 पौंड्रक, Ñ1 3 सदन, Ñ2 V1 Da Dn D4 5 पौदन्यं, B1 3 D1 पौदनं; B6 पौदान (m नगरं), G1 3 गोदान; G6 पातन, Cd पाठनं; text as in T2 M. ❀ Nil पौदन्यमिति तु पठितु युक्त । ❀ Ś1 निवेश°; M5 न्यवेद्°. T1 G2 इक्ष्वाकूणा कुलोद्वहः; G5 सर्वराजर्षिसत्कृतः

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठ, T1 संभव Ś1 K N3 B D M3 5 (all om the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (M3 5 वासिष्ठोपाख्यान), to it Ś1 K0 1 4 Ñ3 D2 4 add समाप्त — *Adhy name* Ś1 K1 अश्मकोत्पत्ति°, K0 2 D5 कल्माषपादशाप(K0 om शाप)मोक्ष, Ñ1 2 V1 सौदाससुतोत्पत्ति° — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn3 T1 176, D4 m 179, T2 G2-5 127, G1 129, G6 M 128 — *S'loka no.* Dn 46, M3 25 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6761

169

1 Ś1 K1 S om उवाच (G3 om the ref) D2 वैश°. — b) K3 अदृश्यती — cd) Ś1 K (except K0) B1.5 Da D1 शक्रे, and Ś1 K B (except B6) Da D1 शक्रिण

2 a) K0 Dn2 °दिकं, K2.3 °दिका — b) K0 2 3 क्रिया Ñ V1 B D (except D5) M3.5 °सत्तम° — cd) M3 5 transp पौत्रस्य and चकार Ñ1 T1 G2 3 मनुजव्याघ्र (for भरत°)

3 a) B6 Da Dn D4 °सु° स य°, D5 °सु संय°, T G2 5 पराशीर्णो य°; G4 6 M °सु° प्रपतस्ते°. Cd cites परासु° — b) Ñ2 V1 B D मुनि (for तदा) — c) G3 पिता, M तया (for ततो) — d) Ś1 B1.2.5 D2 4 G3 श्रुत

4 a) B5 Da Dn3 D1 अमन्यत्स च ध°, T1 G2 3 मन्यतेय महाभागं — b) Ś1 तथा, Ñ2 V1 B Da D1 मुनि ; Dn D1 2 मुनिं — c) Ś1 K Ñ1 D5 हि; Ñ2 V1 B5

१६९

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्तेः कुलकरं राजन्द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुंगवः ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
परासुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३
अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ४
स तात इति विप्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ५
तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।
अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ६
मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ८
स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ९
तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ १०

वसिष्ठ उवाच ।

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११

[illegible] — d) K₀ [illegible] — 4 [illegible] — 5 [illegible] — 6 c) Cf. 1. 167 [illegible] — 7 [illegible] — 8 [illegible] — 9 c) K (except K₁) [illegible] — d) [illegible] महामना [illegible] — 10 [illegible] (except [illegible]) om. 10ab. — After 10ab, K₄ [illegible] V₁ B D ins.:

1757* [illegible]

[illegible]

— 11 [illegible] — 12 [illegible] (as in text). — [illegible]

स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ १२
तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कदाचन ।
बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ १३
ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ १४
भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ।
ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ १५
भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६
ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ १७
अवमन्य ततः कोपाद्भृगूंस्ताञ्शरणागतान् ।
निजघ्नुस्ते महेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तश्चेरुश्चैव वसुंधराम् ॥ १८
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ १९
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दाधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्तुः कुलविवृद्धये ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २०
अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ।
ततश्चक्षुर्वियुक्तास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः ॥ २१

C 1 6816
B 1 178. 25
K 1 194 25

13 ^{a}) S तस्मिंस्तु (M6-8 °श्च) नृपशा°. — ^{b}) K (except K1) D5 स्वर्गते K4 B6 च; B3 Dn3 D2 तु (for ऽथ) Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D5) G1 कथचन — ^{c}) Ś1 K1 G4 °कुलीया°; T1 G2 °कुलीना°; Cd as in text. D5 बभूव तत्कुलजातानां (hypermetric l)

14 ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) भृगूणां तु (for ते भृ°) — ^{b}) Ś1 K (except K1) D5 T2 G5 6 हि; Ñ3 V1 B Da Dn D1, 3 4 ते (for ह) T1 G1-3 °नः संचितं बहु — ^{c}) K1 यजिष्णवो; K3 धनार्थिनो, Cd as in text Ś1 D1 T1 G1-3 ते (for तान्) — ^{d}) K3 D5 तदा, Ñ2, 3 V1 B (except B5) Dn D2, 4 ततो (for तात). M5 ब्राह्मण°.

15 ^{ab}) B5 D2 भूमौ च, T1 G2 ते भूमौ G3 निधनं (for निद°) T2 G1 4-6 M (except M5) transp निदधुः and भृगव Ñ3 ददतो (for भृग°). — ^{d}) D1 क्षत्रियजं

16 Da om. 16^{ab} — ^{a}) T1 G2 M6-8 च (for तु) Ś1 (*sup lin.* as in text) दधु ; G1, 4 तत —$^{(b)}$) K0 2 4 वित्तमभीप्सि° — ^{d}) K4 °णांतरकारणात् Cd cites कारणातरात्

17 ^{a}) T2 G4 5 °तले — ^{d}) T2 G5 6 M कस्मिंश्चित् (M5 किंचित्तु) (for केनचित्) — ^{e}) K0 केचित् (for सर्वे) — ^{f}) B5 भूतले (for समे°)

18 ^{a}) S (except T1 G1) अवमत्य. Ñ2 V1 B1, 3 Dn D1 2 3 T2 G4-6 M (except M5) क्रोधाद्; B5 क्रुध्या, D4 क्रुद्धा — ^{b}) S (except T1 G2) ते (for तान्). — ^{c}) Ś1 K D5 °स्ते तत. कोपात् (K3 क्रोधात्); Ñ1, 3 °स्ते महीपाला°; Ñ3 V1 B Da Dn D1, 2, 4 °घ्नुः परमेष्वा°. — ^{d}) K0 2 सर्वांस्तु, K4 सर्वान्सु; T2 G4-6 M3 6-8 बहून्वै; G1 M5 भृगून्वै — ^{e}) Ñ2 3 V1 B D °दवकृततश् — ^{f}) G3 कुतः (for चेरु°) Ñ2 V1 B D सर्वां, G3 चेर्मा (for चैव)

19 ^{a}) N1 निभ्छिद्य°; S (except T1 G2 3) उत्साद्य°. — ^{c}) Ñ3 V1 B D दुर्गं (for तात) — ^{d}) G3 भानुमंतं (for हिम°).

20 ^{a}) Ś1 K1 Ñ3 अन्यतरा, Dn3 D4, 5 एकतमा. — ^{b}) Ś1 भयाद्धार, K0 2 D5 भयादाधत्त; K1 Ñ3 °द्दध्रेय; K4 °द्दध्रेति , Ñ1 संदधाराति°; T2 G1 4-6 M धारयामास, K3 as in text! K4 Ñ1 D5 M3 5 तेजसं, G1 M6-8 तेजसा Ñ3 V1 B Da Dn D1, 2 4 भयाद्दध्रे महौजसः; T1 G2 3 दधार सुसमाहिता. — ^{c}) Some MSS वामोरूः (*or* °रू). — After 20^{cd}, K4 Ñ2 V1 D (except Da) S ins .

1788* तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यता ।

[(L 1) S त (for तद्), and अथ (for आशु). K4 सा; D2 च; D5 तु, T1 G1-3 एका; T2 G4-6 M अन्या (for या) T2 G4-6 M °र्दिता — (L. 2) T1 G2 सगत्य, T2 G5 गर्भं वै; G1, 4, 6 M6-8 गत्वा वै, G3 सगत्या, M3, 5 गत्वा ता° T2 G1, 4-6 M °मासु ; G3 श्रावया° S °णामुपातिके]

— ^{e}) Ñ2 V1 B6 D (except D5) तेय (for ता ते). — ^{f}) B6 Da D2, 4 Nilp ददृशुस्तामनिंदितां.

21 ^{a}) B Da D2 4 ततो (for अथ) — ^{c}) T1 G2 दृष्टि ; G1, 3, 4 M (except M5) दृष्टिं — ^{d}) M6-8 मध्याह्नम्. — D5 om 21^{cf} — ^{e}) K3 G1 विमुक्तास्ते; Ñ2 V1 B D (D5 om) विहीनास्ते. — T1 G2 (hapl) om 21^{f}-23^{a}.

ततस्ते मोघसंकल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षभाः।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम्॥ २२
ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः॥२३
भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम्।
उपारम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः॥ २४
सपुत्रा त्वं प्रसादं नः सर्वेषां कर्तुमर्हसि।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६९॥

१७०

ब्राह्मण्युवाच।
नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः॥ १
तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना।
स्मरता निहतान्बन्धूनादत्तानि न संशयः॥ २
गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः॥ ३
षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया॥ ४
सोऽयं पितृवधान्नूनं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति।

---

22 T1 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). — [a]) Ś1 [illegible] — [b]) [illegible] (T1 G1 om.) [illegible]; [illegible] D [illegible] (D1 [illegible])

23 T1 G1 om. 23[a] (cf. v. l. 21). — [a]) K1 D5 [illegible] — [b]) T1 G1 [illegible] — [c]) Ś1 K1 G2 [illegible]; T1 G1 M [illegible]; G1 [illegible] — [d]) Ś1 [illegible]

24 [illegible] — [a]) B (except G1) [illegible] — [b]) [illegible] — [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

25 [a]) [illegible] — [b]) [illegible] — T1 G1 om. 25[cd] — [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

[illegible]

(B1 [illegible]; M [illegible]; D1 calls it a parvan). — Adhy. name: [illegible] और्वोत्पत्तिः; D1 और्वं; G1 और्वोपाख्यानम्; M और्वोत्पत्तिकथा. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn T1 177, Dm 180, T1 G1-4 129, G1 130, G6 M 129. — Śloka no.: Dn 25, M 29. — Aggregate śloka no.: Dn 6787.

170

1 K1 [illegible] om. उवाच. — [a]) Ś1 [illegible]; T1 G1 M नाहं गृह्णामि [illegible] — [b]) [illegible] — [c]) [illegible] D1 पुत्रो मे (for अयं तु) T1 G1 M [illegible]; G1 [illegible] — [d]) T1 G1 M [illegible]

2 [a]) K (except K6) D1 [illegible]; T1 G1 [illegible] — [b]) [illegible] — [c]) T1 except T1 G1 [illegible] M [illegible]; G1 [illegible] D1 D5 (Dam Arjp as in text) [illegible] — [d]) [illegible]

4 [a]) G1 [illegible] — [b]) T1 G1 M [illegible] — [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

5 [a]) [illegible] D (except D1) [illegible] (for [illegible])

तेजसा यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ५
तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्ष्यति ॥ ६
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ७
अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८
चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १०
इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११
तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्व ऊचुरिदं वचः ॥ १३
और्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४
नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।
वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥१५
आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६
निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ।

C. 1 6836
B. 1 179 17
K. 1 195. 17

— c) Ñ1 2 V1 B D (except D5) तस्य T2 G4–6 दीप्ते° (for दिव्ये°) — d) K2 4 T1 G2 च (for वः)

6 a) T1 G2 3 एव (for इम) B1 (m as in text) G5 ताता, T1 G2.3 यूय; Cd as in text ❀ Dev तातेति जात्यपेक्षया। याचध्वमिति व्यक्त्यपेक्षया।❀ — b) B5 सुतो ह्यय — d) S transp तुष्ट° and दृष्टीः. Ñ2 V1 B6 D (except D2 5) प्रमोक्ष्यति; S प्रदास्यति

7 M2 om. गन्धर्व उ°, Ś1 K1 T2 G1.4–6 M6–8 om. उवाच K0 2 Ñ2 V1 B2.6 D वसिष्ठ उ°, T1 G2 3 M5 वसिष्ठ° (for गन्धर्व उ°) — b) Da °नस्तातमूरु°. — c) K0 मुदा (for तदा) — d) K0 T1 G2 ह (for सः).

8 a) T1 G2 3 transp. एव and च Ś1 K (except K2) D5 मुहूर्तेन (for च विख्या°). — b) Ś1 K1 M2 सत्तम; K4 T1 G2.3 विश्रुत° — c) T2 G1.4–6 M6–8 विख्यात, G3 विप्रर्षे — d) S विनि सृत (for व्यजा°)

9 a) Ñ V1 B D (except D2) प्रतिलब्ध्वा च (D5 °थ) — b) T1 G2 3 °मुनेराधिपा. — c) Ś1 K0 D5 अथ; K1–4 अपि (for तु) Ś1 K D5 स्वौर्वं (K2 चैव) (for मेने) — d) Ś1 K D2 सर्वलोकेषु सत्तमः.

10 a) K2 तपश्चक्रे स लो° — b) K1.2 महात्मना; Ñ1 महाबलः; D4 5 मतिं तदा, T1 G2 3 महायशा°, T2 G1.4–6 मुनिस्तदा; M पुनस्तदा (M5 मनस्तदा)

11 a) G3 गंतुं — b) K0 स द्विजोत्तम°; Ñ2 V1 Dn D1.2 भृगुनंदन. — d) K2 (corrupt) °तैधिक°; K4 महतोद्धृतः; B1.2.5 Da (Da1m as in text) D2.4 महता धिक° S तेपे तूग्र (G1.2 °स्तुग्रं; M7 तुग्रं) परंतप° (G3 महता तपसान्वित°; M2.3 तेपे तूग्रतरं तप°).

12 a) K3 D2m त्रीन् लोकान्, K4 T1 G2 3 लोकांस्त्रीन्; Ñ2 V1 B6 Da Dn D1 T2 G1.4–6 M6–8 तान् लोकान्; M2.3 वै लोकान् (for लोकान्स) — b) K3 °मानवान्; Ñ3 °पन्नगान्; T2 G1.4–6 स(G1 अ)सुरासुर°; M ससुरासुर° मानवान् — c) Ś1 K1 मनसा (for महता)

13 a) Ś1 K Ñ1.3 D2 5 ते, T1 G2 3 तव (for तं) K2 भृगवस्तात. — b) Ś1 गुरुसत्तमान्; Ñ2 V1 B3 Dn1.n3 D1.5 कुलनंदनं; B1.2.6 Da Dn3 D2.4 T2 G3–6 भृगुनंदनं — c) K0 4 D5 °कालसमागत्य; Ñ1 G2 M5 °कादिहाग°; T2 G3 °कादिहागत्य — d) Ś1 K1 सर्वेप्यूचु°, T1 G2 और्वमूचु°.

14 Before 14, Ś1 Ñ2 V1 B3 6 D ins पितर ऊचु°; S (except G3 M3 5) पितरः — b) K3 Da °सोऽयस्य. — c) M5 पितृलोकानां

15 a) G1 2 M2 तादृशैर्; G4 अनीशैर्. T1 G2 स्वादृशैरपि संक्रुद्धै°. — G2 om 15cd — c) Ñ1 S (except M3, G2 om) °प्युपेक्षि°, Ñ2 V1 B D ह्युपेक्षि°. Ñ1 T2 G1.4–6 M5–8 पूर्वं (for सर्वैं). — d) T1 °णां महात्मभि°

16 a) K0 3.4 हि प्रभूतेन, Ñ2 3 (*sup lin sec m.* as in text) B D वि(Da °ति)प्र° T2 G4–6 च प्र°; G3 न° प्र° Cd cites प्रकृष्टतमेन — c) T1 G2 तदास्माक, G1 तथास्मा°; G3 तथास्माक

17 a) G1 निहितं K0 B6 Da D4 तद्धिर्वैर्; K3 स्वद्धिर्वैर्; K4 B1.3.5 Dn D1.2 यत्र वै, Ñ1 तत्र वै; D2

न हि वित्तेन नः कार्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजर्षभ ॥ १७
यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १८
आत्महा च पुमांस्तात न लोकाँल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ १९
न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २०

न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

और्व उवाच ।
उक्तवानस्मि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
वृथारोषप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २
यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३
अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता ।

स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ४
अथौपमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविशत् ॥ ६
आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत ।
यदा तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ८
प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९
यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ १३
मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १४
यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।　O 1 6856 B 1 180 15 K 1 196 15

---

3 a) G3 देशे काले तु य., G4 5 यो ह्यका° Ś1 K Ñ3 D5 कोपं; G4 क्रोधात् G6 देशकालेन सजात — b) G6 क्रोधं य° (for संजातं) Ś1 K1 हंतुम्, D2 यंतुम्; G1 5 कर्तुम् K4 D2 इच्छसि, B1. 5 M8 इच्छति — d) T2 G (except G3 8) अभि° (for परि°).

4 G6 om 4ab — a) Ś1 K0 2-4 Ñ V1 B6 Da D1 5 T2 G1 5 M6-8 नियता (as in text), G3 नियुक्ता; the rest निहंता T2 G5 तु; G1 [ऽ]स्ति (for हि) — c) D2 अलोलुपः (for स्थाने रोष°). — d) D2 T1 G2 4 नरै, G3 सृष्टै; G5 स्थाने (for नृपै) K3 4 Ñ2 V1 B D (except D1) G4 सर्वं°; G5 M स्वर्गं (for स्वर्ग)

5 b) Ś1 K1 G4 °शय्या ग° — c) Ś1 K1 आधानं (for °राव) T2 G1 5 6 M °वं तु भृश तत्र

6 a) Ś1 K Ñ2 V1 B3m 5 6 D संहारो; G1 पामरैर्, G2 समदैर्, G4 5 सामरे (sic) Ś1 अह, K1 अथ; D5 अयं; G4 5 अस्मिन् (for हि) T G6 समाहितैस्तदा Ś1 K1 3 4 Ñ1. 2 V1 B5 D T G (except G3) लोके, B3 लोभैर् — c) Ś1 K Ñ1 3 B3 6 Da D3 4 °त्सादनात्; Ñ2 V1 B1 3 Dn D1 5 °च्छेदनात् N3 3 V1 Dn D1 4 क्रांत; D2 वृत्तं Arjp आगर्भोत्सादनाक्रात — d) Ś1 मे, some MSS मा

7 a) Ñ V1 B D (except D5) संपूर्ण°, S प्रकीर्ण(M3 विकीर्ण°; M5 विशीर्ण)केशा; Nilp सपूर्णशोकाः Ñ3 B Da D2 4. 5 इव (for किल) — c) G1 काले° (for लोके°) — M7 (hapl.) om. 7d–9c

8 M7 om 8 (of v l 7) — a) K3 transp तान् and भृगूणां Ñ2 3 V1 B D (except D5) यदा; T2 G4-6 परान् G3 राजन्, M6-8 राज्ञा (for दारान्) M3 5 तान्भृगूस्त्रिसतां राज्ञा (M5 °स्रतो राज्ञ°) — b) K0 कश्चिच्चै-
वाभ्यपद्यते, Ñ2 3 V1 Dn D1 5 G2 °ह्याभ्युपपद्य°, B Da D1 2 G1 °ह्याभ्युपपद्यते; T2 G3 5 °पद्यते, M5 कश्चिदन्यो भिपद्यते — cd) K3 Ñ2 V1 B D माता (for यदा) T1 G2 3 तदा दधार मा माता सोरुणैकेन भामिनी

9 M7 om 9abc (of v l 7) — b) Ñ1 कर्मसु, S लोके न — K3 (hapl) om 9cd — c) Ś1 तदा च सर्वलोकेषु — d) S °ह्योप(G3 °ह्यैव, M6-8 °ह्याव)शाम्यति

10 b) G1 3. 4 पापान् M6-8 ना (for न) — c) Ñ3 V1 लोका°

11 a) K3 यदा, T2 G2 3 हि य — c) B1 3 (m as in text) 5 D2 नृशस° सोपि, S (except T1 G2 3) ईश. स चापि

12 a) K0 D5 S (except G3) °श्चेतरै° — b) K0 3 T2 G M3 यदा (G3 यथा) (for यदि) — c) K0 3 4 D5 T2 G1 5 6 M3 यतितास्, M6-8 यतितस् T1 G2 3 न लोकै-रीप्सितास्त्रा°, G4 शक्तैर्निवारितैस्त्रा° — d) Ś1 K1 D5 °ष्टं सदेहजी°, T1 G2 3 शक्तै° सतोखिलैरपि

13 a) Ś1 K1 एवम् (for एषाम्) — b) Ś1 K1 G4 -द्य स°; K4 T1 G2 -पि सन्, Ñ1 पि न, Ñ3 V1 B D G3 ह्यहं — cd) K0 Ñ V1 B D T1 G2 3 च (for तु) K3 Ñ V1 B D transp अह and अल Ñ V1 B1m 6 D (except D4 5) M6-8 Cd समभि°; G4 प्रतिनि° K3 °चो नाहमभिवर्तितुमुत्सहे — After 13, M6-8 read 15ab

14 a) K0 3 4 एन, T1 G2 3 दोष (for एतद्) Ñ3 V1 B5 Dn D2 ममापि चेन्नवेदेवं, B1 3 6 Da D1 4 5 ममापि च भवेदेवं (D4 5 °देतद्) — b) G4 5 ततो T1 G2 3 महान्, G4 [ऽ]भवत् — c) A few MSS उपेक्ष्य°. — d) T1 G2 3 M5 7 °पं महत्, G4 6 °पं भयं, M3 6 8

दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ १९
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २१
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माञ्जानञ्ज्ञानवतां वर ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महामुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४
त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महामुनिः ।
आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५
तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणेव घनात्यये ॥ ६
तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक ।

C 1 6975
B 1 181 11
K 1 197 11

172

1 Ś1 K1 S om उवाच — b) A few MSS वशिष्ठेन. — c) K2 3 T2 G (except G2 4) नियच्छद्; Ñ1 न्याय°; Ñ3 न्याय°. Ñ V1 B D T G (except G1 3) M3 क्रोध (for कोपं) — d) T1 G1-3 °भयावह

2 b) T1 G2 ततो (for सर्वं) Ñ1 3 सर्वधर्मविदां (Ñ3 °भृता) — c) K0 3 G3 6 M5, 8 ऋषिराक्षस°; K1 ऋषे राक्षससत्रेण — d) Ś1 K1 2 4 B1 5 Da Dn1 D1 शाक्रेयो; G5 शाक्तो यो A few MSS परासर

3 a) K4 M6-8 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp) — b) K0 G1 महाद्युति°; K3, 4 T2 G4-6 °मति — D2 (hapl.) om 3c-5b — c) S (except T1 G2 3 M3) सत्रे (for यज्ञे) — d) Ś1 K B1 3 Da शक्रेर्

4 D2 om 4 (of v 1 3) — b) K1 Ñ1 वधं (for वधात्) — c) Ś1 K1 मा भंगं; T1 G2-4 मा हिंस्यां (T1 °सां, G2 °स्यात्); T2 G1 5 M मा जघ्ने, G6 मा हन्यां; Cd as in text. — d) Ñ1 S इति (G1 अनु) चिंतयन्

5 D2 om 5ab (of v 1 3) — a) K0 1 Ñ2 V1 Dn D1 T1 G3 3 च (for स) — b) G1 महाद्युति.. — c) G6 पुरस्ताद्देवानां

6 a) T2 G1-5 M शुद्धेन; G1 चैतेन — b) K1 हूयमाने च Ś1 भक्तित, K4 Ñ1 2 B1, 5 6 Dn1 n3 शक्तित.; B3 Dn2 G2 शक्तिज.; Da शक्तिभि., D3 युक्तिज°; G1 शक्तिना. — c) Ś1 उद्दीपितमिवाकाश, K1 तदा दीपित°, K3 Dn3 G6 तद्वद्दीपित°; D2 तदुद्दीपित° — d) K2 T2 G (except G1) M6-8 सूर्येणैव

7 K1 om 7ab — a) A few MSS वशिष्ठा° — c) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) S (except T1 G2 3) तेजसा दीप्यमानं वै (T2 G1 4-6 M तु); Ñ1 °मिविदीयंत, N3 °तीव दीप्यंत

8 a) Da G6 परमदुष्पार; cf v 1. 1. 53 29a. — b) Ś1 कृत्वा, K मत्वा (for अन्यैर्) Ś1 K1 मुनिरुदार°. — c) T1 G2 ते समापयितुं; G4 M त (G4 स) समापयिपु° Cd cites समापिपयिपु° (as in text) — d) S निर्ऋते (G5 नृपते; G6 ऋते य) प्रियकाम्यया

9 a) T G (except G2) तत. (for तथा) — b) Ś1 Ñ V1 B Dn D1 4 5 T1 G2 °क्रतु ; T2 G1 3-6 M °तपा — c) K0 2 3 Ñ1 T1 G3 M5 5 तमाजग्मुर्, K4 Ñ2 3 V1 B D तत्रा°; T2 G1, 2 4-6 M6-8 तदा° K0 2 3 Ñ1, 3 T G3-4 M5, 5 अमित्रघ्न; K1 निमित्तज्ञा; K4 अमित्रज्ञं — d) K1 G3 M7 जीवितेच्छया G5 (hapl) om from जीविते प्सया (in 9d) up to रक्षसां (in 10b)

10 G5 om up to रक्षसां (of v 1. 9) — a) T1 G2 स (for तु) G6 यथा तेषां — c) T1 G2 वचोस्येत्य — d) A few MSS परासरम् T1 G2 अनिंदितं (for अरिं°)

11 Before 11, S ins पुलस्त्य° — a) K0 Ñ2 ताताल्पविघ्नं ते, K3 Ñ1 तातप्य°, K4 B5 तपो ह्य(K4 *sup lin* °ल्प; B5 °प्य)वि°; D2 तात न विघ्नस्ते, D4 S

C. 1. 6675 B. 1. 181. 11 K. 1. 197. 11

अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ।
राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ १२
ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ।
सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ १३
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।
निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ १४
एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तिः पराशरः ॥ १५
सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ १६
स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

तपस्यविघ्न ते (T1 G2.3 तपसि तेविघ्न) Cd cites अपविघ्न (as in text) — ᵃ) K (except K1) घ्नदोषाणां (for अदो°)

12 ᵃ) Ś1 K1 T G (except G6) प्रजाछेदम् Ñ1 3 Da1 T1 G3 M3 इदं मह्य — ᵇ) K4 न सर्वं कर्तुमर्हसि; Ñ2 V1 B D न हि (D2 नाल) कर्तुं त्वमर्हसि; T2 G2 4 5 मा कृथा(G2 4 कार्षी)स्तापसोत्तम — After 12ᵃᵇ, K4 Ñ2 V1 B D (except D2) ins

1792* नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ।
शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ।

— ᶜ) Ś1 वसिष्ट ; M6-8 महर्षे — ᵈ) Da D4 G5 6 पराशर — After 12ᶜᵈ, all MSS except T2 G1.5 6 M ins :

1793* शक्तिर्न चापि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
प्रजानां च समोच्छेद न चैव कर्तुमर्हसि ।
शापाद्धि शक्तेर्वासिष्ठ तत्तावदुपपादितम् ।
आत्मजेन सरोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ।
न हि त राक्षस कश्चिच्छक्तो भक्षयितु मुने । [5]
आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ।
निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्र पराशर ।

[(L 1) Om in D2 Ś1 K शक्तिण B Da Dn D1.4 शक्तिं (B °क्तिं) चापि हि; T1 शक्तिमानपि; G2-4 शक्तिना चापि K3 B (except B6) Da Dn D1 4 धर्मज्ञ; D5 धर्मिष्ट B6 तात त्रातुमिहार्हसि; G2-4 नातिक्रमितुमर्हसि — (L. 2) Ñ1 3 B D प्रजायाश्च K1 Ñ1 3 समुच्छेद Ś1 K1 नैव त्व कर्तुं°, K0 2-4 Ñ1 न वै त्व कर्तुं°; Ñ3 न त्वेव कर्तुं°; T1 G2-4 न चै कर्तुं त्वम° — (L 3) Ś1 K1-3 B6 Da1 D1 शक्तेर्; T1 G3 शक्तिर् A few MSS वासिष्ट Ñ V1 B D (except D5) तदा तदुप°; T1 G2-4 तदा (G3 तेन) राज्ञा विनाशिता — (L. 4) Ñ2 V1 B D स रोषेण Ś1 K (except K0) B1 3 शक्तिर् K4 गत (for नीत) — (L. 5) K1 रणे (for मुने) — After line 5, T1 G2-4 ins

1794* वासिष्ठा भक्षितास्त्रासन्कौशिकोत्सृष्टरक्षसा ।
शाप न कुर्वन्ति तदा वाक्शस्त्रा व्रतपरायणम् ।
क्षमावन्तोऽदहन्देह देहमन्य व्रजन्ति हि ।

— (L 6) Ñ2 3 V1 Dn G3 दृष्टो; T1 G3 4 नष्टो (for सृष्टो) — (L. 7) K3 Ñ1 B6 D (except D2 5) निमित्तमात्रस् K3 4 प्रतापवान् (for परा°)]

— ᵉ) Da S (except T1 G2 3) तु (for च) — ᶠ) Ñ2 V1 B D (except D5) दिवमारुह्य मोदते

13 ᵃ) K1 B1.6 Da1 शक्त्यवरा K0 2-4 D4 Cd ये शक्त्य(K3 °ग्र्य)वरजाः पुत्रा — ᵇ) A few MSS वशिष्ठस्य K1-3 Ñ V1 B1 3.5 Dn D1 2 T2 G (except G1) महामुने; B6 Da M3.5 महात्मन ; D4 महामते — K1.4 (hapl.) om. 13ᵉ-13ᶠ — ᶜ) K2 ते सर्वे च T1 G1-3 दिव प्राप्ता (for मुदा युक्ता) — ᵈ) Da मुदिताः सु° — ᵉ) T1 G2 3 वसिष्ठेन, a few MSS वशिष्ठस्य — ᶠ) Ś1 K3 B3 महामुने

14 ᵇ) M3.5 एष तेषां; M6-8 एव तात — ᶜ) B6 Da निमित्तमात्रस् Ñ3 चापि; M6-8 चास्य T1 G2 3 प्रजोच्छेदस्त्वया चाद्य — ᵈ) B1(m as in text) 3 D2 S कृतो; B5 6 Da D4 क्रतोर् (for क्रतौ) — ᵉ) Ñ1 2 V1 B3 Dn तत्सत्रं K (except K1) D4 सत्राद्विरम भद्र ते

15 Before 15, Ś1 K1 T1 G2 3 ins गधर्व ; K0 2-4 Ñ3 V1 B D (except Dn1) गधर्व उ°. — ᵇ) D3 G1 वसिष्ठेन महात्मना — ᶜ) Ś1 तद्धे (for तदा) — ᵈ) Ś1 तदा; K4 क्रतु; T1 स त (for सत्र) Ś1 K2 3 B2.4 6 शाक्ति ; K1.4 शक्ति ; Ñ2 V1 B1 Da Dn D1 4 शाक्तो (B1 D1 °क्तो; Da1 शक्तो); S शांत Ñ2 V1 B D महामुनि (Da महानृपि°) (for परा°)

16 ᵃ) Ñ1 स त (for सर्व) K (except K1) D4

१७३

अर्जुन उवाच ।
राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ १
जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ।
कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ २
गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ३
कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ४
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ५
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ६
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ७
स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः ।

C 1 6606
B 1 182. 9
K 1 198. 11

°नाशाय; T1 G2 °संत्रासं — b) Ś1 D4 T2 G3 5 सभूत Ñ3 V1 B6 D (except D2 5) तदा (for मुनि.) — d) Ś1 महामुने, K (except K1) °यशाः, G3 °मुनि°.
17 a) T1 G3 स तु तत्रापि र°. — b) K1 Ñ V1 Dn D4 T2 G M3.5 अश्मन (G2 °क), Da D2 अश्मानम्

Colophon. *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by और्वोपाख्यान, T1 सभव Ś1 K Ñ3 B D T2 G1 4 M3.5 (all om the sub-parvan name) mention only और्व (D5 वासिष्ठ; T2 G4 M3 5 वासिष्ठोपाख्यान; G1 और्वोपाख्यान); Ñ3 B3 Dn D1 2 4 add समाप्त — *Adhy. name* K0 शाक्ते राक्षससत्रसमाप्ति ; K3 सत्रसमाप्ति , K3 T2 G4.6 राक्षससत्र; K4 शाक्ते राक्षससत्र, D5 राक्षससत्रम, M3 5 राक्षससत्रनिवर्तन (M5 °त्रकथन) — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn3 T1 180, D4m 183, T2 G2-5 131, G1 133, G6 M 132. — *S'loka no* Dn 23, M3 19. — *Aggregate s'loka no* Dn2 6857.

173

1 Before अर्जुन , T1 G1-4 ins
1795* गन्धर्व ।
पुनश्चैव महातेजा विश्वामित्रजिघांसया ।
भर्मि सम्भूतवान्घोर शाक्तेय' सुमहातपा ।
वासिष्ठसंभूतश्चाग्निर्विश्वामित्रहितैषिणा ।
तेजसा वह्नितुल्येन भस्त स्कन्देन धीमता ।
— Ś1 K1 S om उवाच — b) D5 वेदविदां — d) Ñ1 3 भार्या या. G3 संप्रयो°. T1 G2.3 भार्या सम्यङ्नियोजिता.

2 a) K (except K1) Ñ1 परम, Ñ2 3 V1 B (except B3) Dn D1 वै परं; D2 अपि परं Da लौक्यं (for धर्मं). — b) K (except K1) D5 लौकिक च; Ñ2 3 V1 B Da Dn D1.2 4 वसिष्ठेन, S (except G1 5) Cd लौक्यं तेन S (except T1 G2 3) महर्षिणा — d) Some MSS वशिष्ठेन. Ñ1 वसिष्ठेन महर्षिणा, Ñ2 3 V1 B D कृत (Ñ3 पुरा) तेन महर्षिणा — After 2cd, N T1 G1-3 ins
1796* अधर्मिष्ठ वसिष्ठेन कृत चापि पुरा सखे ।
[Ś1 K N3 B1.6 D2 T1 G2 वरिष्ठेन. T1 G2 कृतिनापि.]
T1 G2 3 cont.
1797* तत्र मे सशयो जात कार्याकार्यविनिश्चये ।
— e) N एतन्मे (K0 1.3 एत मे) सशय सर्वं; T1 G2 3 सशयप्रतिपेध वै — f) Ñ2 V1 B D (except D5) छेत्तुमर्हसि K0 2 3 पृच्छते T1 G2 3 तन्मे (G3 तं मे) त्व वक्तुमर्हसि.
3 Ś1 K1 S om उवाच. — b) G1 यस्मात्त्वम् S (except T1 G2 3 M5) अनुपृच्छसि — c) K (except K1) Ñ2.3 V1 D (except D2 4) M (except M5) दुर्धर्षं. — d) S (except T1 G2 3) प्रति (for नृपम्)
4 a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B1) D (except D5) सर्वं (for पूर्वं) — b) Ś1 K1 श्रोतुमर्हसि पृच्छत (cf. 2d). — Ś1 K1 om 4cd. — c) K (K1 om) B3 5 Da D1 शक्त्रिणा — d) A few MSS वाशिष्ठेन.
5 a) Ś1 पापवश — b) Ñ1 3 B1.3 D2 °पर्याकुलः श्वसन् — d) Ś1 K1 दारै°. Ś1 K1.2 Da3 D1 G3 °तप.
6 G1 om. 6cd. — c) G5 6 M5 °समाकीर्णं. — M6-8 om. 6d-7a.
7 M6-8 om. 7a (cf. v. 1. 6). — b) N3 T1 G2

G. 1. 6630 B. 1. 182. 9 K. 1. 190. 11

दद‍र्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसंगतौ ॥ ८
तौ समीक्ष्य तु वित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्बलात् ॥ ९
दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वा वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १०
आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अप्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ११
शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ १२
अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थश्च मे महान् ।
प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ १३
एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ १४
तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ १५
ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ॥ १६
यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशाः ॥ १७
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ १८

°रसायुत (Ñ3 °घृत); M3 °समाकुल — d) T2 G4-6 घोरसकाशः; Cd as in text

8 a) D4 कदाचित्स (by transp) G6 समाविष्टो — b) K0 Ñ V1 B D T2 G3 भक्षयन् — c) Ś1 K (except K1) ददृशे — d) K0.3.4 Ñ1 D4 गिरिगह्वरे; Ñ3 V1 Dn D1 निर्जने वने; T2 G4-6 सुमनोहरे (for वन°) — e) Ñ V1 B6 D (except D4) ब्राह्मणं ब्राह्मणीं (by transp) — f) Ś1 Ñ V1 B Dn D1.2.3 M3 मिथुनाय

9 a) K0.3.4 स (for तौ) Ñ V1 B D तौ स वीक्ष्य तु (Ñ1.3 D4 समीक्ष्य) वित्रस्तौ; S तौ (G1 M6-8 स) समीक्ष्य च वित्रस्तौ — b) D4 (by corr) अकृतार्थावधावतां — c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1 प्र; D4 T2 G4-6 वि; D2 तु (for च) — d) Ñ1.2 V1 B D (except D4) M3 जग्राह

10 ab) K (except K1) D4 गृहीत प्रेक्ष्य भर्तारं ब्राह्मणी (D4 °ण) समभाषत — c) Ñ1.2 V1 B D (except D4) राजन्मम वचो — d) Some S MSS त्वया (for त्वां)

11 a) Ś1 °वंशसंभूत — b) Ś1 K D4 स्वयं (for त्वं हि) Ñ V1 B D T1 G3.6 M3 लोके परि° (B4 °षु वि°; D2 वि वि°; G6 च वि°) — c) K0 स्थिरो धर्मे — After 11, D4 marg sec m ins:

1708* विष्णवोऽसि महीपाल त्वमिक्ष्वाकुविवर्धन ।
येन त्वया पुरा विष्णुस्तोषितः शुभकर्मणा ।
आत्मनः तृणवत्कृत्वा जीवितं हरयेऽर्पितम् ।
तदासि रक्षितस्तेन वै विष्णुना प्रभविष्णुना ।

12 a) Ñ1.3 शापप्राप्तोऽपि; Ñ3 V1 B D (except D4) शापोपहत — d) K3 भर्त्रा ह्यद्य समा°; Ñ3 V1 B4 Dn D2 भर्तृव्यसनकर्शिता; D2 भर्ता मेऽद्य समागत.; S भर्त्राद्य (T1 G3.8 M1 भर्तार) समुपा°

13 a) D1 ह्यद्य (for ह्यहं) Ñ3 S अकृतार्थिन्यहं भद्र (T1 G3.8 अकृतार्थास्मि भद्र ते) — b) Ñ1.2 V1 B1 (m as in text) 3.4 D (except Da) प्रसवार्थं समा(B1 मुहा)गता. — c) Ñ3 नृपशार्दूल — d) K (except K1) Ñ3 V1 B D अद्य मे; Ñ1 S मम (for मेऽयं) Ś1 K D4 विमुच्यतां, Ñ3 विसर्ज्यतां

14 a) K0.3.4 D4 लालप्यमानाया°; G1 विलोक° — b) K0 तु सु; K3.8 Ñ2.3 V1 B1.6 Dn D1.2 तु स; D3 स हि (for स सु) Ñ V1 B3.4 Dn D1.3 G3.5 नृशंसवत् — d) Ś1 K Ñ1.3 D4 पशु (for मृग) T1 G3 व्याघ्रो मृगशिशुं यथा

15 G3 (? hapl) om. 15b–17a — b) K0 Ñ3 यदा, K3.4 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4.5 यानि; S (G3 om) तदा (for यद्) K3.4 N V1 B Da Dn D4.5 T2 G1.3.4.6 M3 (by corr) अश्रूण्यपतन्भुवि D2 अश्रूण्यभ्यपतन्भुवि — c) Ś1 दीप्तः समभवत् (by transp.) — d) K1.3.4 व्यदीपयन्.

16 G3 om 16 (cf v 1 15) — a) K4 शोकसंवीता; Ñ1 °समाप्ता — b) Ñ V1 B6 Da D2.4 °कर्शिता; B1.3.5 Dn D1 °कर्षिता (for °दुःखिता) — c) T1 G3.8 राजानं (for राजर्षिं)

17 G3 om 17a (cf v 1 15). Before 17, B1 ins ब्राह्मण्युवाच — a) G1 यस्मान्मय्यकृतार्थायां — c) K3 T1 G3.8 पश्यन्त्या Ñ1 भक्षितो ह्येष; B1m भक्षितश्चाद्य — d) Ñ1 M3 भर्ता मम; Ñ3 V1 B1 D (except D4.5) प्रियो भर्ता

18 b) K (except K1) G4 M1 °विक्षित ; Ñ1 D4 °वीक्षित ; D2 T1 G3 °दूषित.; T2 G5 °कर्शित ; G6

यस्य चर्षेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
तेन संगम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ।
स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ १९
एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ २०
वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ २१

मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २२
न हि सस्मार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ।
तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भृशं तदा ॥ २३
एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ २४

C 1 6912
B 1 182. 26
K. 1 198. 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ समाप्तं चैत्ररथपर्व ॥

°पीडित. — ᶜ) Ñ1 °स्याप्य (for °प्राप्य) — ᵈ) K1 परि (for सदस्) — After 18, D4 (marg sec m.) T2 G4 (marg) 5 ins

1799* तेन प्रसाद्यमाना सा प्रसादमकरोत्तदा ।

19 ᵃ) K (except K1) D5 वसिष्ठस्य ऋषेर्यस्य; T1 G2 ऋषेर्यस्माद् (G2 °र्यस्य) वसिष्ठस्य. — ᵇ) K3 G3 त्वया पुत्रो विनाशितः — ᵉ) T1 G6 सगत्य — ᶠ) Ś1 K1 Ñ1 नराधिप; B1 s m D2 नृपोत्तम, G1.2.4 M5 नराधम

20 ᵃ) T1 शप्त्वा महीपालं — ᵇ) S (except M5) तदांगिरसी. — ᵈ) Ñ1 पावकं प्रविवेश ह

21 ᵃ) K0 2 Da T2 G5.6 M °भाग — ᵇ) Ñ3 V1 B D (except D5) भवैक्षत — ᶜ) Ś1 K1 मनसा (for महता) — ᵈ) K3 4 Da1 T G4.5 °तप. — After 21, K0 3 ins

1800* न चाप्यत्र महाबाहो अधर्मः प्रतिपद्यते ।
ब्राह्मणो यदपत्यं हि प्रार्थितः संप्रयच्छति ।
यदा तु कामतो गच्छेत्परनारीं नरो नृप ।
तदास्य परदारोक्तमधर्मस्य फलं भवेत् ।
अपकल्कस्तु राजेन्द्र निस्तीर्येतद्द्विजोत्तमः ।
नान्यसो भरतश्रेष्ठ स हि लोकगुरुर्मत ।

22 ᵃ) K3 G1 तु (for च) — ᵇ) Ñ1 शापेन महता K (except K1) D5 सदा — ᶜ) S निपतितो — ᵈ) S भार्यया स नि° (T G6 सनि°; G3 परि°)

23 ᵃ) Ñ2 V1 B D (except D5) स नृपः; Ñ3 शापं त (for नृपति) — ᵇ) T1 शाप तं (by transp). Ñ3 नृग- कामेन मोहित. — ᶜ) Ś1 K1 तद्धि वच°; K0 2-4 तद्वचनं (for सोऽथ वच.) — ᵈ) Ñ V1 B D सभ्रांतो (for स तस्या) Ś1 K0 1 °सत्तम S विसंज्ञ समपद्यत — K3 om. 23ᵉ-24ᵈ. — ᵉ) Ñ V1 B D त शापमनुसस्मृत्य — ᶠ) Ś1 सत (for तदा)

24 K3 om 24 (of v 1 23) — ᵇ) K0 2 4 G3 5 6 M5 सनियोज°; D2 स स्वयोज°, D5 समयोज°. — ᶜ) D5 स्वपत्न्यां Ñ3 V1 B (except B5) Da Dn D1 2 स्वदारेषु नर(B5 नृप)श्रेष्ठ — ᵈ) G1 पाप° — After 24, D4 (marg. sec m) T2 G2 5 6 (om. line 5) ins

1801* यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्वमवाप स ।
तदा वसिष्ठ कुरुणा यज्ञार्थे संवृतोऽभवत् ।
यदा कल्माषपादस्तु राक्षसत्व विसृष्टवान् ।
तदा तेनैव राज्ञा तु वसिष्ठ सवृतोऽभवत् ।
एवं वसिष्ठो युष्माकं पुरोधा संवृतोऽभवत् ।

Colophon om. in T1. — *Major parvan* T2 G1 2.4-6 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ñ1.2 V1 चैत्ररथ, followed by वासिष्ठोपाख्यान. Ś1 K1-4 B1.6 Da Dn D1 2 T2 G1 4 M3.6-8 (all om the sub-parvan name) mention only वासिष्ठ (Ś1 K1-4 D2 और्व; T2 G1.4 M3 6-8 वासिष्ठोपाख्यान); Ś1 K1 3 4 Dn D1 2 M3.6-8 add समाप्त — *Adhy name* K0 2 4 D5 मित्रसहशाप- वर्णन (D5 °सहशाप); T2 G1.4 6 वसिष्ठापचारकथनं (G6 °चारं) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 181, D4m 184, T2 G2-5 132, G1 134, G6 M 133 — *S'loka no* Dn M8 26 — *Aggregate s'loka no.* Dn2 6882

174

1 Ś1 K1 S om उवाच — ᵃᵇ) S °मनुरूप वै त्व हि गंधर्वसत्तम — ᶜ) K0 3 D5 °हित त(K3 स-; D5 त्व)मा चक्ष्व, S °हित ममाचक्ष्व

2 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om the ref.) — ᵃ) G3 M6-8 एव (for एप) M3 5 कनीयान्वै देवलस्य. — ᵇ) T2

१७४

C 1. 6913
B. 1. 183. 1
K. 1. 190. 1

अर्जुन उवाच ।
अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥४
तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ८
मातृषष्ठास्तु ते तेन गुरुणा संगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः ।

G3 4.5 हि तप्यति; G6 तपस्विन — c) S (except G2) उत्कचके K1 [ऽ]त्यर्थे (for तीर्थे) — d) Ś1 K (except K3) Ñ3 D4 5 वृणीध्व, B3 G1 3 वृणुध्व; D2 वृणीय; T G3 4-6 M वृणीध्व Ś1 यथेच्छथ; K3 यदीप्सथ; K4 D1 यदिच्छथ; Ñ3 B5 S यदी(T2 G3.4 M6 °दि)च्छसि

3 Ś1 K1-3 D2 S om उवाच; K4 om the ref — a) G1 अथोर्जुनस्तम् M समादाय — b) Ś1 च यथा°; T1 G3 भरतर्षभ — c) B3 तत ; G6 वृद्धौ (for तदा)

4 Before 4, T2 G (except G3) ins अर्जुन — a) K3 D4 M5 तात तिष्ठतु — c) Ko 3 4 Ñ2 3 V1 B D कार्यकाले, T1 G3 युद्धकाले, G2 काम्यकाले Ñ3 V1 Dn D1.4 ग्रहीष्याम°

5 Before 5, S (except T2 M3 5) ins वैश° — a) Ñ1 अभिसप्रेक्ष्य; G1 °गम्य; M6 इति सपूज्य G3 तावन्योन्यौ च स° — b) Ñ1 B3 D1 5 G1 3 5 M6 पांडवश्च T1 ते; M6-8 हि (for ह) — c) G2 4 ततो (for रम्याद्) K4 Ñ2 3 V1 B D T1 G3 4 भागीरथीतीराद् (D6 °कक्षाद्); Ñ1 °कूलाद्

6 a) T1 G3 उत्कलित; T2 G1.4-6 M उत्क°; G3 उत्कोचन (of v 1. 2) — b) Ko 3 B3 D4 प्रति; T1 G3 च ते (for तु ते) G6 °धर्मांतिके — c) K1 अब्रुवन्; K3 समूचु° (for त वव्रु)

7 a) S तांश्चापि — b) Ś1 सर्वे; B1 D2 सर्वान् (for सर्व) Ś1 K D6 धर्मभृतां (K1 °विदां) वर — c) K4 Ñ3 V1 B D (except D2 3) पद्येन (for पाद्ये°) — d) Ś1 K4 T2 G चैव हि

8 a) Ñ1 3 B (B5 marg) Dn D2 S (except T1, G3 corrupt) तेन चाशंसिरे (B6 orig ते चाथाश°); Ñ2 V1 Dn D1 ते समाश°; D4 5 ते चाशाश° Ś1 Ko लब्धु; D2 G3 लब्ध्वा; G1 लक्ष्य — b) G1 लब्ध (for श्रिय) — D6 reads 8c-9d after 12 — c) Ñ V1 B D ब्राह्मण तं (D4 ते) — d) Ñ V1 B D (except D4) पांचाली च (Ñ3 वै); T1 याज्ञसेन्या Ñ V1 B D T1 G1 3 °वरे

9 D6 reads 9 after 12 (cf v 1 8) — a) K1 G1 तु तेनैव; B1 महेष्वासा ; T2 G3 4 5 ततस्तेन K3 सह मात्रा ततस्ते वै; Ñ2 V1 B (B1 marg) D पुरोहितेन तेनाथ Cd cites मातृषष्ठा (as in text) — b) M गता (for तदा) Ś1 सगता गुरुणा सदा (by transp), T1 G3 सहिता (G3 सगता) गुरुणा तत ; T2 G1 3 4-6 गुरुणा सह सगता. — c) Ś1 K अथ, T1 G3 तदा (for इव)

10 After 10ab, S (for T1 G3 see below) ins
1802* वेदविच्चैव वाग्मी च धौम्य श्रीमान्द्विजोत्तम° ।
तेजसा चैव बुद्ध्या च रूपेण यशसा श्रिया ।
मन्त्रैश्च विविधैर्धौम्यस्तुल्य आसीद्बृहस्पते ।
स चापि विप्रस्तान्मेने स्वभायाम्यधिकान्भुवि ।
[(L. 1) T1 G3 धर्मविच्चैव — T1 G3 read line 4 after 11ab]
— c) G3 ते तु (for तेन) Ko सर्वविदा; T1 G3 धर्मविद . — d) Ko N1 3 D2 सर्वविद ; Ñ2 V1 Dn3 धर्मविद ; Dn1 n3 D1 धर्मविदा T1 तत ; T2 G1,2 4 5 M वृत्ता ; G6

तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥१०
वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ११
कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्बहून् ॥ २
तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ४

C. 1 6928
B. 1 184 4
K. 1 185 4

पुरा (for कृता) G3 सर्वविद्याविशारदा

11 a) S मेनिरे सहिता वीरा (T1 G3 सहिता मेनिरे राज्यं). — b) T2 G1.2 4-6 M प्राप्त राज्यं (for प्राप्तराज्यान्) T1 G3 प्राप्तमिलेव भारत — After 11ab, T1 G3 read line 4 of 1802* — c) G1 तेजोवीर्य° — d) K4 देवानिवाबरान्, Ñ1 °निवामरान्, Ñ2 V1 B D (except D5) °निव द्विजः, S (except T1 G3) देवा इवापरे

12 b) Ś1 K (except K3) मनुजाधिप (K4 °प) — d) B5 Dn3 ते; G4 M6-8 तु (for त) D1 पाचाल्यस्स स्वय°; D5 पाचालनगरेप्सितं; Cd as in text — After 12, D5 reads 8c-9a.

Colophon om in K1. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K2-4 B3 6 Dn1.n2 M6-8 द्रौपदीस्वयवर, Ñ1 2 V1 B5 D5 चैत्ररथ, D1 स्वयघर; T1 समव — *Adhy name* K0 4 D2 धौम्यपौरोहित्य, Ñ1.2 V1 D5 धौम्यपुरोहितकरणं, T2 G4 6 धौम्यवरण (T2 °णन); M पुरोहितवरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 182, D4m 185, T1 181, T2 G3-5 133, G1 135, G6 M 134 — *S'loka no* Dn 12, M8 14 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6894

175

☞ S (except G6) reads this adhy (for the first time) after adhy 156 and *repeats* it here (with v l), T1, however, reads here stanza 1 only of this adhy (inserted as the first st of adhy 176), omitting the rest (cf. App I, No 96)

1 Ś1 K (except K0) S om उवाच — a) Ś1 K Da D5 Cd कुरुशार्दूला (K1 °ल) — After 1ab, T1 M8.5 ins

1803* ब्रह्मरूपधरा पार्था जटिला ब्रह्मचारिण ।

— c) Ś1 लब्धु (for द्रष्टु) — d) Ñ2 V1 B Dn D1 4.5 T G2 4-6 देश महो°, D2 दिव्य महो°; Cd as in text (of 11, 20)

2 b) K0 4 Ñ1.2 V1 B5 6 Dn D1 4 सह मात्रा (by transp), B1m Da मातृपष्ठा° (Da1m सह मात्रा) Ś1 K1 परतप, Da महाबला° (Da1m as in text). — c) T1 ब्राह्मणान्गच्छतोपश्यन् — d) T1 पाचालान् (for गच्छत°) K1 गणशो; Ñ V1 B D G2 संगतान्; T2 G1 2 4-6 M सहितान् (for सगणान्)

3 a) K1m Ñ2 3 V1 B Dn D1.4 त (or ते) ऊचुर्, G3 तान्वनुर् T1 अथ ते ब्राह्मणा ऊचु — b) K4 Dn3 M5 पाढवा Ñ3 B3 D4 T1 G1 धर्मचारिण — d) K0 च, K3 हि (for ह) K1m Ñ3 V1 B D कुतो चास्या(B3 °च्या)गता इह (B1 इति; D5 °गतेति च)

4 Ś1 पाढवा ऊचु (!), K1 पाढया, K2 3 S युधिष्ठिर — G3-4 om 4 and the ref before 5 — a) T1 प्रयातानेकच° — b) Ś1 K1 देवरूपिण; K2 °दर्शना, Ñ2 V1 B D (except D5) एकचारिण; G1 °वर्णिन, G5 °शीलिन — c) Ś1 K3.4 Ñ1 3 G3 M5 6-8 [ऽ]भि-; K1 T2 G6 M5 [ऽ]पि, Ñ3 V1 B Da Dn D1.2 4 वै (for हि) K0 D5 T1 ह्य(T1 नो)भिजानतु — d) T2 G1 5 6 M संगतान् (for सहितान्) Ñ3 मातृसारिण, G5 मित्रचारिण K1 Ñ1 2 V1 B D (except D5) सह मात्रा द्विजर्षभा (K1 प्रचारिण); K3 जनन्या सहितान्द्विजान्

C. 1. 6723
B. 1. 184. 5
K. 1. 185. 4

ब्राह्मणा ऊचुः ।
गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५
एकसार्थं प्रयाताः स्मो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसंकाशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८
यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ १०
तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ १२
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३
ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ १४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।

---

5 Ś1 K1 S om. ऊचुः (T G1-6 om. the ref.) — ^{a}) T2 G4 6 गच्छामोद्यैव; M7 8 गच्छयाद्यैव Ś1 Ñ2 B Dn1.n2 D5 G1 पंचालान् — ^{b}) K2 Ñ V1 Dn D1 निवेशने — ^{cd}) Ś1 स (for सु). T2 G M8 सुमहोत्सव — M8 6-8 (hapl.) om. from सुमहा° up to भविता (in 6^c). T1 इच्छामो भवतो ज्ञातुं महत्कौतूहलं हि न.

6 M8.6-8 om. up to भविता (cf. v. l. 5). Before 6, T G ins. ब्राह्मणा°. — ^{a}) Ś1 K0-2 Ñ V1 B D G1 एकसार्थं; K3 °सार्थं, T1 एहि सार्थं; T2 G1-4 एकसार्थाः. Ñ1 2 V1 B D (except D5) T G स्म (for स्मो). — ^{b}) Ñ2 V1 B D तत्रैव (for अप्यत्र). — ^{c}) D5 T1 अपि (for हि). — ^{d}) D8 सुमहात्मन. T1 उत्सवो भविता महान्.

7 Da D5 (? hapl.) om. 7^{ab}. — ^{cd}) T2 G M वेदि°. K1 पद्मपत्रायतेक्षणा. T1 यासावयोनिजा कन्या स्यास्यते सा स्वयंवरे.

8 ^{b}) K1 Ñ1.2 B3 Da T G1-2 3 6 M यशस्विनी. G4 द्रौपदी तनुमध्यमा. — After 8^{ab}, G4 reads 10^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{d}) D5 प्रकोपिनः.

9 ^{a}) T1 जातो यः पावकाद्दूरः. — ^{cd}) K2 3 M8 6 सुसमिद्धान्महाबाहुः पावकात् etc. Ñ2 V1 B D (except D5) पावकोपम°. T1 सुसमृद्धो महाभाग सोमकानां महारथ°. — After 9, T1 ins.:

1804* यस्मिन्सजायमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भरद्वाजस्य जायते ।

10 ^{a}) T1 स्वसा तस्यैव येषां या. — ^{b}) T1 जाता तस्मिन्महामखे; G6 सुकुमारी यशस्विनी (cf. v. l. 8^b). — For G4 cf. v. l. 8. — ^{cd}) K1 क्रोश; G1-3 केशाद् (for क्रोशाद्). Ś1 K1 4 D5 G6 प्रधावति; Ñ1 2 V1 B (except B3) Da Dn D1 3 4 M8 प्रवाति वै (M8 च) (for प्रवायति). T1 क्षीरक्षमभिरूपा हि श्यामा नीलोत्पलं यथा.

11 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D (except D5) यज्ञसेनस्य च सुतां, N3 G5 ता यज्ञसेनदुहितां. — ^{b}) T1 G1 2 M द्रौपदीं परम(T1 G2 °मां)स्त्रियं. — ^{c}) Ñ1 2 V1 B D (except D5) गच्छामो (Da Dn1 n2 D2 4 °म) वै; T2 G M सगच्छाम. T1 गच्छामस्तत्र वै द्रष्टु°. — ^{d}) Ñ2 V1 B D दिव्य; T2 G5 6 देवं; G1-4 देश (for देव); cf. v. l. 1^c. T1 स चैवास्याः स्वयंवर.

12 T2 (? hapl.) om. 12^b-13^a. — ^{c}) K2 सुधियो (for शुच°). — ^{d}) M6-8 दमात्मानो. K1 D5 T1 धृत°; K4 जित°, Ñ2 B3 Da G M महा°.

13 T2 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12), G1 om. 13^{ab}. — ^{b}) K2 नानादेशात्समा°; T1 बलवतो दुरासदा. — ^{c}) D5 G1 कृतार्थाश्च. — ^{d}) Ś1 K D2.3 S समुपेष्य(K0 G2 M8 7 °ष्य)ति (T1 समेष्यतीह). K2 भूरिदा°.

14 ^{a}) Ś1 K1 विविधोपायान् (K1 °या); K0 3 N1 D5 M °धान्दानान्; Ñ2 °धान्देयान्; T G °ध दान. — ^{b}) Ñ2 D1 जनेश्वरा; G1 नराधिपा. — ^{d}) K1.2 G2 भक्ष्यभोज्य च; K4 T1 भक्ष्यभोज्यांश्च (T1 °ज्यानि).

15 ^{a}) T1 प्रतिलभ्य. Ś1 K3 D1 G1 तु तत्सर्वं; B3 D5 तत सर्वं. — ^{b}) T1 दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे. — ^{cd}) Ś1 K1-4 त च; K0 D5 तत्र (for चैव). T1 य च सा क्षत्रिय रंगे

नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६
एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७
दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं वरम् ॥ १८

अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं बहु ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ २० C. 1 6944 B. 1 184. 20 K. 1 185. 21

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

कुमारी वरयिष्यति

16 ^a) Ś1 Ñ1.2 V1 B D (except D5) तत्र, G1 M6-8 चात्र (for चैव). — ^b) G6 तत्र (for सूत॰) M6-8 ॰मागधे — ^c) Ś1 नियोधयश्च, T1 निदेश॰; T2 G3-5 नियोध॰ — ^d) T1 समवेतान् (for समे॰) B (except B6) Da स्वयवरं; D4 परस्पर (for महा॰)

17 ^a) Ś1 एकं, T1 एतत् (for एवं) K4 S दृष्ट्वा (T1 तत्र) (for कृत्वा) — ^b) K4 S (except T1) भुक्त्वा (for दृष्ट्वा) — ^d) K1 पुर॰ प्रति; T1 मात्रा सह, G6 रग प्रति. K3 Da1 D1 T1 G3 M5 निवत्स्यथ; K4 T2 निवर्तेय; G1 ॰निवृत्स्यथ, G2-4 M8 निवर्तथ (M8 ॰त).

18 ^b) Ko S देवरूपानिव स्थि॰ — ^d) K4 Ñ2 V1 B D (except D5) संगत्यैकतमं (D2 ॰रं); M ॰तरं. T G (except G1) M8 पतिं (for वरम्)

19 ^a) K3 T2 G M भ्राता च व॰ शीघ्रं; T1 एको हि वो भ्राता — ^c) Ñ2.3 V1 B3.5 Dn D1.3 G3-5 नियुज्यमानो; G6 शूरस्यमानो Ñ V1 B1 Dn विजये — ^d) Ñ1.2 भवेद्; S महत् (for बहु). B5 सगत्यान्यतमं बल (cf. 18^d). — After 19, Ñ2 V1 D5 ins.

1805* आहरिष्यस्य नूनं प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ।

20 Ś1 K1-3 S om उवाच — ^a) K1 व्रजिष्यामो T1 वय सह गमि॰; G5 परम भोजयिष्यामि — ^b) Ñ2 V1 B D चैव, G3-4 देश; G6 दैव (for देव), cf v 1 1^d, 11^d T1 द्रष्टु तत्र स्वयवरं — ^cd) Ś1 K1 सर्वैः (for सर्वे) Ś1 K D5 पांचाल्यास्त स्वय॰ T1 द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्यास्तयोरसर्वं

Colophon T2 G1-5 read a col after the first occurrence of this adhy (i e after adhy 157), and one also (after the second occurrence) here M reads it only here (after the second occurrence), the first occurrence being embodied in our adhy. 158 — *Major parvan* T2 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ3 B3.5 Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G3.4 (the latter three both times) M8 द्रौपदीस्वयंवर; N1.2 V1 B1 स्वयवर — *Adhy name* Ko.4 पाडवप्रस्थान॰ (K4 ॰स्थापन.); Ñ1.2 V1 पांडवागमनं; T2 G3.4.6 ब्राह्मण॰ समागम॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 183, D4m 186, T1 165, T2 G2.4.5 (all first time) 117, and (all second time) 134, G1.3 (both first time) 119 and 115 respectively, and (both second time) 136, G6 M (at the second occurrence) 135 — *S'loka no* Dn M5 20 — *Aggregate s'loka no* Dn2 6916.

176

1 Ś1 K D2 S om. उवाच (Ko om the ref) — T1, which om. 1, repeats 1 175 1 here — ^a) Ś1 K (except K4) B1.2 Da D1 एवमुक्त्वा — D5 (marg sec m) S ins. after 1^ab (T1, after the repetition of 1 175 1), a *repetition* of 1803* [v l. T G सर्वे; M5 भूत्वा (for पार्था)]; of 1 55 20 — ^c) S (T1 om) राजन् (for राज्ञा) Ñ V1 B D5 G1.2 M5.8 ॰पचालान्

2 ^a) Ñ2 V1 D1 तेषु, B1.3 D2 ते च; Dn2 n3 ते सु; D2 स्वेन (for ते तं) — ^c) N2 V1 B Dn D1.4.5 धीरा (for राजन्) — ^d) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2) मुनिं (for पथि) A few MSS तथा

3 T2 om 3-4 — ^a) M6-8 तस्मै यथैव Ko तस्मै पूजां यथार्हां च. — ^b) Ñ1 चक्रुस् (for कृत्वा) M8 रहसि (*inf lin* तेन च as in text) Ñ2 V1 B2.6 D सत्कृता॰ (for सान्त्विता॰) — ^c) Ś1 K1 चाप्यनु॰; D2 तदनु॰. S (T2 om) कथयित्वास्य(G8 ॰स्य)नु॰ — ^d) Ko.3.4 द्रुपद प्रति; Cd as in text

4 T2 om 4 (cf v 1 3) — ^b) Ko.4 D5 वनान्युपवनानि च; T1 G6 सरांसि च वनानि च (by transp). — ^c) M5.8 ते (for च)

१७६

C. 1. 6945
B. 1. 185. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ २
तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३
पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४
स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ५
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ६
तत्र भैक्षं समाजह्रुर्ब्राह्मीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
तांश्च प्राप्तांस्तदा वीराञ्जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ७
यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८
सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९
यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।

---

5 a) G6 मधुरा (for शुचयो) — b) K1 B4 मधुरः; G3 मधुका, G6 पाडवा K3 प्रियदर्शना — cd) Ś1 K (except K3) Ñ2 D1 G2 आ(K4 अ)नुपूर्वेण; Cd as in text T1 transp समाप्ता and पांचालान् A few MSS. पचालान् Ñ2 V1 B D (except D5) पाडुनंदना
6 a) D1 दृष्ट्वा तु (by transp) T G पुर तस्य — b) K3 स्कधागार; T2 G °धारान्, Cd as in text — d) Ñ2 3 V1 B D (except D4) M6–8 निवासं
7 a) Some MSS भैक्ष्यं — b) K3 Ñ1. 3 B3 5 Dn D2 4 5 समास्थिता Ñ2 V1 Dn D1 प्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः. — c) Ñ2 V1 B1 Dn D1. 5 तान्सप्राप्तान्; G1 प्राक्च प्रा° K2. 3 Ñ2 V1 B (except B6) Dn D1 S (except T1 G3. 4) तथा B1 3 राजन् (for वीरान्) — d) Dn मानवा (for न नरा) — After 7, D4 (marg sec m) T G2–8 ins
1806* यज्ञसेनस्तु पाञ्चाल्यो भीष्मद्रोणकृतागसम् ।
ज्ञात्वात्मान तदारेभे प्राणायामक्रिया क्षमाम् ।
अवाप्य धृष्टद्युम्न हि न स द्रोणमचिन्तयत् ।
सुतवैरप्रसङ्गाच्च भीष्माद्भयमचिन्तयत् ।
[(L. 2) D4 T2 ततोरेभे; T1 तदा रेभे; G3 समारेभे D4 T2 प्राणायामक्रियां T1 G4 क्षमां क्रियां (by transp) — (L. 4) D4 T2 स तु, T1 स्थित; G4 स से (for सुत)] D4 (marg sec. m) T2 G5 cont T1 G2–4 ins after 8
1807* कन्यादानात्तु शरण सोऽमन्यत महीपति ।
नानानुपंक्तसंयोगान्मेने ह यत्यतरम् ।
[(L. 1) D4 °दान तु; G1–4 °दानाद्धि G3 सोपश्यत — (L. 2) D4 G1–4 हि (for ह)]

8 a) Dn काम तु T1 स कामो यज्ञसेनस्य — c) T2 G5 6 ददानीति; G1–4 M ददामीति T1 दास्यामि कृष्णामिति वै — d) B5 न चैत; T1 न चैनं Ś1 तु; Cd वि (as in text). — After 8, T1 G1–4 ins 1807*
9 ab) Ś1 सोन्वेष्यमाण; D1 G6 M8 अन्वेष° Ñ2 3 V1 B D M6–8 कौंतेय G6 पांचाल कौन्वेयान् S (except T1) पाचालो — After 9ab, D4 (marg sec m) T G2. 3 ins.
1808* शक्रेण वरो दत्त प्रीतेन च महात्मना ।
स निष्फल स्यान्न तु मे इति प्रामाण्यमागत ।
मया कर्तव्यमधुना दुष्करं लक्ष्यवेधनम् ।
इति निश्चित्य मनसा कारितं लक्ष्यमुत्तमम् ।
[(L. 1) T2 G5 वरं दत्तं — (L. 2) D4 T2 G3 तन्निष्फल] — c) Ñ2 3 V1 B (B1m as in text) D T2 G1 M6 °नानम्य — d) G1–4 मार्गयामास G1–4 वै तदा (for भारत) — After 9, T G2–8 ins
1809* वैय्याघ्रपद्यसोम्र वै सृञ्जयस्य महीपते ।
तद्धनु किंधुर नाम देवदत्तमुपानयत् ।
आयसी तस्य ज्या चासीत्प्रतिबद्धा महाबला ।
न तु ज्या प्रसहेदन्या तद्धनुःप्रवर महत् ।
[(L. 1) T G3 वैय्याघ्रपाद° G3 महीक्षित — (L. 2) T G3 स धनु — (L. 3) T2 G2. 4 ज्यायासीत्]
10 a) Ñ V1 B1 3 D (except D5) T2 G5 6 M6–8 समित, T1 समयं M8. 5 यत्नेण समित लक्ष — b) G1–3 राजन् (for राजा) Ñ2 V1 B D (except D4) चकार सः. T G6 M कारयामास कांचन

तेन यन्त्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ १०

द्रुपद उवाच ।

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥

वैशंपायन उवाच ।

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षया ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ १५
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ १७
तूर्यौघशतसंकीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।

C. 1 6963
B. 1 185. 19
K. 1 200. 28

---

11 Ś1 K1 om उवाच, S om the ref — a) A few MSS सज्ज. — b) K2 सज्जेन, T G2-4 6 M छिद्रेण, G1 यंत्रेण. Ñ V1 B D सज्जैरेभिश्च (B6 Da D2 °स्तु) (Ñ1 सज्जैरातत) — c) Ś1m K1 संधाय लक्ष्यं B Da D2 4 यो विध्येत्; G2-4. 6 यो विध्यात् — d) B D2 4 स लभेन् S च (for मत्) Ñ1 B6 Da D4 5 इमां (for इति) — After 11, Ś1 K D5 ins an additional colophon (*Sub-parvan* Ś1 K द्रौपदीस्वयंवर — *Adhy name* Ko 4 D5 द्रुपदवाक्य — *Adhy no* D5 133)

12 Ś1 K (except Ko) om उवाच; S om the ref. — a) K1 इत्थं स; S इत्येवं (T1 °व) — b) Ñ2 V1 B D स्वयवरमघो°; G1 सर्वलोकेष्वघो° — c) T1 G6 पांडवा सर्वे

13 b) Ñ V1 Dn °दिदृक्षव — T1 G2-4 ins after 13ab (G2 has line 1 only after 13ab and the rest after 13, G3 4 om. 14ab)

1810* यादवा वासुदेवेन सार्धमन्धकवृष्णय· ।
राजानो राजपुत्राश्च युवानो मृष्टकुण्डला ।
नानाजनपदाधीशा यज्वानो भूरिदक्षिणा ।
मनोज्ञरूपलावण्या महेन्द्रसमविक्रमा ।
क्रोधेन चाग्निसदृशा क्षमया पृथिवीसमा ।
स्थैर्ये मेरुसमा धीरा सूर्यवैश्वानरोपमा ।
पृथिव्यां ये च राजान ऋषयश्च तपोधना ।
बालवृद्धानृते सर्वे महीपाला· समागता ।
त्रयस्त्रिंशत्सुरा सर्वे विमानैर्व्योम्नि निष्ठिता ।

— c) G3 4 दुर्योधनमुखाश्चैव. — d) G2 कौरवा (for कुरवो) Ko 3. 4 Ñ1 3 Da D5 T G1 2 6 M6-8 नृपा·, G3 4 ययु — After 13, G2 ins. lines 2-9 of 1810*

14 G3 4 om 14ab — b) K3 Ñ1 T G (G3 4 om.) M3 (*inf. lin.*). 6-8 समुपागता M8 5 नानादेशसमागता. — c) Ñ V1 B D (except D5) G2-4 ततोर्चिता; T2 ते ह्यर्चि° G2-4 महीपाला, G6 नरेंद्रेण (for राज°) — After 14, T1 G2-4 ins

1811* ब्राह्मणैरेव सहिताः पाण्डवा· समुपाविशन् ।
वैतालिका नर्तकाश्च सूतमागधवन्दिनः ।

T1 G2-4 cont N ins after 14

1812* उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।
[T1 G2-4 राजन्नुपागमन्सर्वे द्रष्टु° etc]

15 a) K4 पौरजन सर्वे·; S पुरवरे श्रेष्ठे — b) Ś1 K1 2 T1 G1 6 M सागरोद्धत°, K4 °स्वन·; T2 G2-5 °रोपमनिस्वने — c) K4 D4 S शि(G5 शि)शुमारगिरिं (K4 °शिर; D4 °शिर·) प्राप्य — d) K (except K1) B5 D1 5 न्यवसन् (for न्यविशन्) Ko 3 4 D5 तत्र; B1 3 Da D4 तेथ, B5 तेपु, D1 ते स्म (for ते च) K1 पार्थिव S न्यविशत महारथा·.

16 a) S °त्तरे च — b) Ñ3 M5 भूमिदेशे

17 a) D4 T G प्राकार(T1 G6 °साद)परिघोपेतो — d) B1(m as in text) 3 सवृत·, G6 सर्वत्र (for सर्वत) Ś1 K4 D4 समविस्तृत ; K1 Ñ2 V1 B1m 6 Dn D1 5 T2 G2-5 °लंकृत·; Ñ1 B1 3 5 Da °वस्थित (B5 °तै), T1 समुपावृत ; G1 संवृतस्तत·, G6 M °वास्तृत ; text as in Ko 2 3 Ñ3 D2 !

18 b) Ś1 Ñ1 3 °भूपित ; Ko °रूपित·; K1 °वासित· K2-4 Dn3 D1 S (except T1) °र्घ्यागरुधूपि(K3 3 °भूपि)तः. — G3 om 18cd — c) B6 °नागरुसिक्तश्च, M6-8 °सिक्तैश्च — d) Ś1 K (except K3) माल्यपुञ्जैश्च Ñ1 भूपित. Ñ2 V1 B D °दामोपशो° (D5 °दामविभूपित·); T1 °दाम विशोभित·, M8 °दामभिरावृत·

19 b) D1 2 T2 G3-6 M6-8 नभ·स्थल° — c) K3 Ñ2

C. 1. 6993 B. 1. 185. 12 K. 1. 200. 23

सर्वतः संवृतैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ १९
सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः ।
हंसांशुवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलंकृताः ।
स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५
मञ्चेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनतुष्ट्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६
ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ २७
ततः समाजो ववृधे स राजन्दिवसान्बहून् ।
रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ २८
वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोडशे ।
आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलंकृतम् ।
अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ३१
स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

V1 B D (except D3) सवृ(K3 °मृ)त° (B6 °तै) शुभ्रै°; M (except M1) सवृतो नद्धै° — c) Ñ3 V1 B D T G1 (by corr) 3 (sup lin) M3 3 °तोच्छ्र(D5 °च)यै..

20 a) T G (except G4) °जालवितते; M3 °माला संयुक्त; M6-8 °मालासवीतै — b) Ś1 K3 Ñ3 V1 Dn3 °भूषणै°

21 a) K4 °समवस्थानै; Ñ2 V1 B1 T1 स्वागदमसम°, D3 °वसनच्छन्नै — b) Ś1 K0-2 4 °भूषितै; K3 Ñ1.3 T2 G M °धूपितै; T1 वितानध्वजशोभितै° Some MSS. अगरु° (for अगुरु) — K0 om 21c-22b, G1 om 21cd — c) K2 हसांग°; K3 4 D2.3 हसाभ्र°; Ñ2.3 V1 B1.6 Dn D1 हसांशु°; B1 3 Dn हसांस°, S हसवर्णैश्च

22 K0 om 22ab (cf v 1 21). — a) Ñ1 3 S °पथ(T2 G3 °पथि, G1 °पदैर)द्वारै° — b) K4 °शोभनै°; M6-8 °शोभिभि.. — c) Ś1 K (except K3) M3 °विन द्धांगै, Ñ1 3 °नियद्धागै°; T2 G3-4 °विद्रिषांगै

23 c) T2 G सदान्योन्यं — d) Ñ1 निषेदुर्वसुधाधिपा

24 b) Ś1 K Ñ1 3 V1 D5 महायल°; S महासत्वान्पृथग्जना (T1 G1 °नान्) — c) M6-8 नरसिंहान् — d) K0.2 4 D5 दिव्यचन्दनभूषितान्; S मृष्टस्रगनुलेपनान्

25 a) T1 G1 महाप्रभावान् Ś1 Dn3 D1 G3 ब्राह्मण्यान् — b) G1 स्वराष्ट्रस्य हि र° — c) G6 धर्मस्य लोकस्य — d) K (except K1) D3 3 T1 G3 M3 स्वकृतै G3 स्वकृतैःशुभाशुभै

26 a) S ततो मञ्चाधिमञ्चेषु — b) Ś1 पदपतस्तान सुत्तमान्; K (except K1) Ñ3 B Dn D1.3 4 °पदो जन — cd) Ñ2 V1 B D °सिद्ध्य° (for °तुष्ट्य°) Ś1 पौराश्च (for सर्वत) K0 2.3 Ñ3 B Dn D1 3 4 समुपाविशत् S उपोपविविशु सर्वे याज्ञसेनीं दिदृक्षव°

27 Ś1 K1.2.4 (hapl) om 27ab — a) B3 T1 स्तेव; T2 G M चैव (G1 स्तैश्च) (for ते च) — c) Some MSS पचाल° G6 पांचालदेशस्य — c) Ś1 जानपदास्तथैव च(!); G2 4 °स्तामनिंदितां

28 a) K3 B1 Dn D1 G6 M ववृते — b) G1.3 M6 स राजा — c) K1 रगप्रभमन° (sic), K3 °प्रधान°; Dn D1 2 °प्रवाल°.

29 b) M6.8 पुरोत्तमे; M6-8 हि षोडशे — After 29ab, D4 (suppl. fol., sec m.) ins a passage of 50 lines given in App I (No 98) — c) S आप्लुता (M6-8 °स्य) शुद्धवसना

30 a) Ñ3 V1 Dn D1 4 6 माला च स(D5 चिता)मुपादाय; G4 वीरकां स्रजमादाय Cd वीरकांस्य (=मालां) as in text — b) Ñ3 V1 Dn D1.4 5 कांचनीं समलकृतां; T2 G1.4 5 कांचनै स° — d) K4 द्रौपदी योषितां वरा; S द्रौपदी द्रुपदात्मजा

31 c) K0 4 ब्राह्मणर्षभ — d) Ñ V1 B D विधिवत्तदा; M6-8 हविषा सदा

32 a) K1 4 Ñ V1 B (except B1) D (except Dn3 D1) T2 G1.4 5 M3 6 सतर्प°; K3 तर्पयित्वा तु — b) Ñ1.3 Dn1 ब्राह्मण. Ś1 K1 स्वस्ति वाचयन् — c) Ś1 K1.4 Dn1

वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२
निःशब्दे तु कृते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशां पते ।
रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३३
इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः
शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
यन्त्रच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं
समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ३४
एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः
कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं
कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३५
तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः
पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
संकीर्तयंस्तान्नृपतीन्समेतान् ॥ ३६

C. 1 6990
B. 1 185. 37
K. 1 200 62

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

G6 M वादयामास G6 सर्वे हि. — d) K1 च सर्वश. (for समन्त°).

33 b) D1 याज्ञसेनो (for धृष्ट°). — After 33ab, K4 Ñ1 2 V1 B3.6 Dn2 D1 2.4 5 ins.

1813* कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिःस्वन· ।

— c) K2 N V1 B6 Dn D4 5 G2 M6–8 रगमध्ये; B1 D1 °मध्य, G1 जनमध्ये — d) S (except T1 G6) गंभीरनिस्वन.. — e) M6–8 घाक्य(M7 °च)मुच्चैर् — f) G1 श्लक्ष्ण धर्मवदुत्तम

34 K3 om. 34–36 Before 34, Ko 4 D5 ins. धृष्टद्युम्न उ°, S (except M6–8) धृष्टद्युम्नः. — a) Some MSS लक्षम् — b) Ś1 शृण्वन्त्विमे; Ñ1 °तु ये S क्षत्रियाः (for पार्थिवा·). Ś1 एव सर्वे (by transp) Ñ1.2 V1 B D (except D5) मे भूपतयः समेताः — c) Ñ2 V1 B D छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्व — d) Ko 4 समापयध्वं, K1 समर्द°; K2 समर्थ°. Ñ2 V1 B D लक्ष्य (Ñ2 V1 Dn D1 शरै) शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः ; G3 समाददे पचभिश्चापि बाणै Cd cites खगमै (as in text)

35 K3 om 35 (of v. l. 34) — a) Ñ2 V1 B D एतन्महत्कर्म करोति यो वै — b) G1 तस्यैव M (except M5) भविता (for भगिनी) B6 Da D2 ममैषा — d) S (except T1 G1 2) कृष्णा स्वसा न मृषा प्रब्रवीमि.

36 K3 om 36 (of v l 34) — a) G3 तेनैवम्; G4 तामेवम् — b) D5 S इति (for अभि) Ñ2 V1 B Da Dn D1–4 °द तां भगिनीमुवाच. — d) Ñ2 V1 B5 6 D (except D4) भूमिपतीन् (for तान्नृपतीन्)

Colophon om. in K3. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि). — *Sub-parvan* Ś1 Ko–2 Ñ3 B D2 4 T2 G1.4.6 M3.6–8 द्रौपदीस्वयवर; Ñ1.2 V1 Dn3 M5 स्वयंवर; T1 संभव — *Adhy name* Ko 4 D5 द्रौपदी(Ko om)रंगावतरणं, N1.2 V1 धृष्टद्युम्नवाक्यं — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn3 184, D1 80 (read 180), D4m 187, T1 183, T2 G2 4.5 135, G1.3 137; G6 M 136 — *S'loka no* Dn 36, M3 37. — *Aggregate s'loka no* Dn2 6952

177

1 Ś1 K1.2 S om. उवाच — d) Ko Ñ2 V1 B D तथा; K3 शल ; M3 5 शम (for सम.)

2 a) Ṅ V1 B D वायुर्वेग°. — b) Ś1 भीमवेश°, Ko 3.4 °वेगोपर°; Ñ1 °बाणधर°; Ñ2 V1 B1 6 Da Dn D1 G1 °वेगरव°; D2 T °वेगरथ°; D5 °वेगघन°; G2–4 °वेगरय°; G5 °वेगरत°, G6 °वेगश्च वीर्यवान् — D1 (hapl.) om 2c–3d. — c) T1 G2 बलाकश्च; G6 °किश्च — d) Ñ2 V1 B (except B6) Dn D4 करकायुर्

3 D1 om. 3 (of v l 2) — a) Ko 3 D5 T G M3 सकुण्डलश्(G1 °लिश्). Ś1 K1.2 चित्रवेदी (K1 °धी) Ñ2 V1 B Da Dn D2 4 कुंडज(Ñ2 V1 B6 Dn °क; D2 4 °ल)श्चित्रसेनश्च — b) Ś1 सुवर्च ; K (except K1) B5 Da °र्चा — c) Ś1 D2 M6–8 बहु°; K3 °शीली, B4 बल° — d) Ko 3.4 कुण्डलो; N2 V1 B4 Dn तुहुण्डो; B1.3 6 Da D2 4 5 मुकुटो, S कुण्डली B4 T1 विकचस् — After 3, D4 (marg sec m) S ins

1814* विन्दश्चाप्यनुविन्दश्च सजीवी विकल· करी ।
[T1 G1 M3.5 सदीपी; T2 G4–6 सदीपी; M6–8 सजीवी]

4 c) K4 शूरा (for वीरा) — d) Ñ1 समुपागमन्; D2 °पस्थिता.. — e) Ñ2 V1 Dn D1 असख्याता (for

१७७

C. 1. 6781
B. 1. 186. 1
K. 1. 201. 1

धृष्टद्युम्न उवाच ।

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ १
युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ २
सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ३
एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ।
शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४
शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ५
अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलंकृतौ ॥ ६
बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।
सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ७
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ ८
अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।
सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ९
सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ १०
समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ११
पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ १२
मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ १३
कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ १४

शत°) Ś1 महाबला (for °त्मान) — f) Ñ3 V1 Dn D1 पार्थिवा; S समेता (for प्रथिता) K3.4 क्षत्रिया भुवि, S देवरूपिण°

5 a) K T2 G1.3.4 °निश्चाच(K1 °नि सच)ल°श्चैव; Ñ V1 B D G3 M6-8 °नि सौबल°, T1 °निश्चाशल°; G2 M5 °निश्चापल°, G6 °निश्चाचलै° — b) S महाधनु° (G6 °रथा) (for बृह°) — d) B3 Da D2.4 S पुत्रा Ś1 K D5 प्रकीर्तिता° (for समा)

6 a) D5 द्रोण° (for भोज°) — G6 om 6c–8b — c) Ñ1 समागतौ; M6-8 सयने तौ — d) Many S MSS त्वदर्थं

7 G3 om 7 (cf v l. 6) — a) Ś1 K1 बृहन्तौ(K1 °न्तो)मणि°; K0 D4 बृहन्तुर्मणि°; M (except M8) बृहन्तौ मणि° — b) Ñ3 V1 B D (except D4) पार्थिव (for वीर्य) — D2 (hapl.) om 7c–8d — c) Ñ V1 B D (except D4, D2 om) सहदेवजयत्सेनौ — d) Ñ2.3 V1 Dn D1 पार्थिव° (for मागध)

8 G1 om. 8ab, D2 om. 8 (cf v l 6, 7) — a) K3 सुधन्वा च; Ñ1.2 V1 Dn D1 सुदामा च; G3 सप्तपुत्र, G2 सयीज°; G4 सार्यदु° — d) K3 पार्थिव, K4 °वा°; S वीर्यवान्

9 a) Ñ1.2 अविद्य; Ñ3 V1 B1(m as in text) 3.6 Dn D1.2 सुकेतु°; B3 D4 अविमु°; Da अवित्त (for अभि°) Ñ3 सहपुत्रश्च — b) K1 Ñ3.3 V1 B3 Dn D1.4 सुनाम्ना; S वसुना K1 Ñ3 B3 Da अथ (for च) — c) K0.3.4 Ñ V1 B1.5 Dn D1.4.5 M5.8 सुचित्र; B3 °जित; G1 °मित्रि — d) K3 वृत्त, G6 धृत्त (for वृक) T2 G3.5 सत्यव्रतस्

10 Ś1 K3 (hapl.) om. 10ab — b) B3 नीलश्चोग्रायुध°

11 a) T G °श्चद्रश्च — b) B (except B3) Da D2.4 चित्रसेन; G6 इन्द्र° K0.3.4 D5 च वीर्यवान्; S च पार्थिव° (for प्रताप°) — c) S (except G3) जरासंध D5 S स(G2-4 च, M5 सु)पुत्रश्च (G1 °स्तु) — d) K0.2.3 Ñ1 B1.5 अदण्डो; K4 Ñ3.3 V1 Dn D1 विदण्डो

12 c) K (except K1) B M6-8 ताम्रलिप्तश्च G1 कलिङ्गाधिपतिस्ताम्र — d) Ś1 K1.3 पट्टना°; D2 यवना°; M5 वर्तना° Ñ1 S महान् (for तथा)

13 b) K (except K1) S सह पुत्रैर् S महाबल° — c) K3 रुक्मांगदे विचित्रेण

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
बृहद्बलः सुषेणश्च शिबिरौशीनरस्तथा ॥ १५
संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ १६
अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १७
विडूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ।
उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ १९
उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २०
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ २१
एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २२ C 1 7004 B 1 186 24 K 1 201 24

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

---

14 D1 (! hapl) om 14^{b}–15^{a} — ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3 Dn पुत्रश्चास्य, T1 °श्चैव; G6 °स्वस्य Ś1 Ñ2 V1 Dn °रथ. — ^{c}) K0 D5 अथ. पुत्रा° — ^{d}) K4 बल., T1 बलः (for शलः)

15 D1 om 15^{abc} (cf. v l 14) — ^{a}) A few MSS कांभोजो — ^{b}) K0 3.4 Ñ V1 B1 6 Da Dn D2 पौरव (for कौ°) — ^{c}) S (except T1 G6) सुषेणश्च — After 15, N (for D4 see below) ins

1815* पटच्चरनिहन्ता च कारूपाधिपतिस्तथा ।
[K (except K4) Da D2 करूपा°]

On the other hand, S ins after 15

1816* पाण्ड्यकेरलचोलेन्द्रास्त्रयस्त्रेतामयो यथा ।
आसनेषु विराजन्ते आशामागस्त्यमाश्रिता° ।

D4 (marg *sec m*) ins 1815* after 1816* (v l in line 2 of 1816* भृशमादित्यसन्निभा for the posterior half)

16 ^{ab}) K1 रोहिणेयश्च (for रौक्मि°) S संकर्षणो रौहिणेयो वासुदेवश्च वीर्य° — K1 om 16^{c}–17^{b} — ^{c}) Some MSS शाम्बश्च — ^{d}) Ś1 सारणीयो गद°, K4 सारणश्चांगद°, Ñ2 3 V1 B6 Dn D1 4 प्राद्युम्नि सगद°(D1 °गण°); M6-8 सारणो निशठस्तथा

17 K1 om 17^{ab} (of v l 16) — ^{a}) K4 S स(K4 T1 सा)त्यक(G1 3 °ग)श्चैव (G6 सात्त्विकश्चैव) — D2 om 17^{b}–18^{a} — ^{b}) Ñ V1 B D (D2 om) महाम(B5 D4 °धु)ति° S युयुधानश्च सात्यकि — ^{d}) K1 तथा (for पृथुर्) M6-8 पृथिवीं पृथुरेव च

18 D2 om 18^{a} (cf. v l 17) — ^{a}) N (D2 om) विदूरथश्च K1 कद्रुश्च; T1 G2 6 M5 कण्व°; T2 M3 6-8 कद्र°; G1 3-5 कर्ण° (cf. 1. 1. 173^{d} and v l) — After 18^{a}, K3 ins.

1817* ये चान्ये यादवास्तथा ।
आगतास्तव हेतोश्च कृष्णे जानीहि सत्वरम् ।
कृतवर्मा च हार्दिक्य° (=17^{c})

— N ins after 18^{a} (K3, after 1817*, D2, which om 17^{b}–18^{a}, after 17^{a})

1818* शङ्कुश्च सगवेषण. ।
आशावहोऽनिरुद्धश्च

[(L 2) K0 3 4 B (except B3) D (except Dn) आ(B1 m यु)गावहो]

— ^{b}) B3 5 D1 2 शमीक ; G1 समीर K0 3 4 समरेजय°, Ñ V1 B D G1 6 M5 सारिमेजय , T1 सारणो जय — ^{c}) Ñ1 D5 S दानपतिश्चैव — ^{d}) Ś1 यल्ली, K1 हली; K2 D1 झल्ली, K4 भिल्ली T1 क्षिल्लिवान्गरगस्तदा, T2 क्षिल्ली पिंगरवस्तथा, G1 क्षिल्ली विंगकर°; G2-5 M3 5 क्षिल्ली (G4 5 झल्ली; M5 सील्वी) पिंग(G2 पिंज; G3 4 लिंग)रक°; G6 बाह्लिवांगारक°, M6-8 सल्ली पिंगरथ° — K0 om 18^{e}–19^{d}. — ^{f}) K1 वृष्णयोमी प्र°

19 K0 om 19 (of v l 18) — ^{b}) D4 अथ (for च) G3 5 6 बृहद्रथ — Da (hapl) om 19^{cd} — ^{c}) K3 बृहद्बको, G6 जयद्रथो — ^{d}) B5 महायशः. S श्रुतायुरथ वीर्यवान्

20 ^{a}) S कितवो — ^{c}) Ñ2 3 V1 B D मतिमान्, G1 विक्रात — ^{d}) Some N MSS कोशला°, T2 G (except G1) कौसला° S महान् — After 20, D5 S ins

1819* कर्णश्च सह पुत्रेण वृषसेनेन वीर्यवान् ।
बृहद्बलश्च बलवान्राजा चैवाथ दुर्जय ।
दमघोषात्मजश्चैव शिशुपालो महाबल ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपम. ।

१७८

C. 1. 7005
B. 1. 187. 1
K. 1. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।

तेऽलंकृताः कुण्डलिनो युवानः
परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः
सर्वे समुत्पेतुरहंकृतेन ॥ १

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः
संकल्पजेनापि परिप्लुताङ्गाः ।
कृष्णा ममैवेत्यभिभाषमाणा
नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ३

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता
जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या-
मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४

कन्दर्पबाणाभिनिपीडिताङ्गाः
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं
द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५

अथाययुर्देवगणा विमानै
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।

[For lines 3–4, cf lines 2–3 of 1825*]
T1 G3–5 cont.

1820* प्राच्योदीच्या प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्या क्षितीश्वराः ।
On the other hand, K4 Ñ V1 B Da Dn D1 3 4 ins. after 20

1821* शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।

21 d) Ś1 K D5 स्थितां (for युधि)

22 a) N (except K3 Ñ1) T1 G3 श्रेयस्यपि, T2 G1 2 4–6 M विभ्राजि — b) Ś1 K1 Ñ V1 B (except B3) Da D1 M1 2 4 स्वदर्थं Some MSS इक्षम् — cd) Ś1 विभ्राजे; K1 विराजे K0–3 Ñ2 3 V1 B D च इदं B Da D3 4 5 चरंपाय त शुभे (by transp) S येद्धा नु यो भवेद्(T2 चे)या स पर परमन्य पै

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K1–4 Ñ2 B Da Dn1 n2 D2 4 5 T1 G1–3 M3 द्रौपदीस्वयंवर, M1 स्वयंवर; T1 संभव — *Adhy name* K0 3 4 D2 राज्ञां नामानुकीर्तनं; T G1–5 0 क्षत्रियागम(G3 °प्रिय; G5 °पात्रां)वर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 185, D1 181, Dm 187, T1 184, T2 G2 4 5 136, G1 3 138, G6 M 137. — *Śloka no* Dn2 24 (Dn1 25), M2 26 — *Aggregate śloka no* Dn2 6976

178

1 Ś1 K (except K0) D1 S (except M3) om उवाच. — a) B3 कुण्डलिनो (m as in text). — b) Ñ2 3 V1 B D (except D5) नरेंद्रा (for समेता°); cf 4a, 4c Ñ1 °रं स्पर्धया प्रेक्ष्यमाणा — d) B6 सर्वे समापेतुर Ś1 (sup lin) K1 मलंकृतेन; Ñ2 3 V1 B D (except D5) रुदायुधास्ते

2 a) S वीर्येण रूपेण (by transp) K0 3 Ñ1 T1 G1 बलेन चैव — b) Ñ2 3 V1 B1 2 3 Dn D1 शीलेन; B6 Da D3 4 तथैव (for धर्मेण) Ś1 K1 शीलेन, K5 चार्येण; Ñ1 V1 B1 6 D (except D5) वित्तेन; Ñ4 नृपेण; B2 3 चैवाथ; T1 धैर्येण (for चैवापि) G5 तत (for च) — c) Ś1 समृद्धवेगा; Ñ2 3 V1 B D समिद्धदर्पा T2 G2 (by corr) दानाथा प्रभिन्ना; M मदवेगविन्ना

3 a) Ś1 K1 स्पर्धये Ś1 वीक्ष°; K वेक्ष्य° — K0 om 3ab — b) K3–4 Ñ V1 B D M अभि (for अपि) — c) K1 Ñ2 3 V1 Dn D2 T1 G2 4 6 ममैवेत्य°; Ñ1 ममायात्य° — d) Ñ1 महसोद्गतस्थु; Ñ2 3 V1 B D °सोद्भिषन्त् S नृपा समुत्पेतुरथा(G1 समुत्पत्य तथा)सनेभ्य

4 b) Ñ1 T G (except G1) M2 3 जिहीर्षमाणा — c) Ś1 K1 पर निय (for चका°)

5 a) G1 °बाणेन नि°; G2 °बाणादिभि° S मा[illegible]

साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ६
दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च
देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ७
हलायुधस्तत्र च केशवश्च
वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
प्रेक्षां स्म चक्रुर्यदुपुंगवास्ते
स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ८
दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा-
न्पञ्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान् ।
भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहा-
न्पार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ९
शशंस रामाय युधिष्ठिरं च
भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो
जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १०
अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः
कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं
संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ११
तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे
कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२

C 1 7016
B 1 187 12
K. 1 202. 12

जेनाभिनि°. — b) K0 कृष्णाहृतैस्, G2 कृष्णांगगैस् T2 G M3.5 °तः; M6-8 स्वे (for ते) — c) Da D2 4 5 रंगेवतीर्णां T G (except G1) °स्मजार्थे — d) K3 द्वेष्यांश्च; Ñ1 द्वेष्य हि; Ñ2 3 V1 B1 (m as in text) 3 6 D (except D5) द्वेषं प्र, T1 G3 द्वेष्याणि, G1.2 द्वेष्यान्वि (for द्वेष्यान्हि) G1 च, G5 हि (for ऽपि) Da ते च, S सर्वे (for तत्र)

6 b) T G (except G1) च (for अथ) B5 आदित्य रुद्रा वसवोश्विनौ च — c) B Da D2 4 5 विश्वे (for सर्वे) Ś1 K1 पितरस्तथैव — d) T G3-6 धर्मं, G1 शक्र (for यमं)

7 b) B (except B6) चारणा गुह्यकाश्च (by transp) — c) K4 नारदतुंबरौ च, D2 T1 G5 6 नारद पर्वतश्च — d) Ñ2 3 B3 Dn D1 4 5 सहसाप्स°, B1 5 6 Da D2 T1 सह चाप्स° (Da1 om च), T2 G M सहिताप्स°.

8 a) K1 स; Ñ1 T2 G (except G6) M6-8 तु (for the first च) Ñ2 3 V1 B D (except D5) तत्र जनार्दनश्च — b) B6 Da D2 चापि (for चैव) Ś1 K1 2 Ñ2 V1 Dn D1 प्रधान — c) S प्रेक्षाबभूवुर् K4 युधि पाढवाश्च — d) S हि (for च) Ñ Dn D1 महात (for बभू°)

9 a) Ñ B D तु (B5 च) (for हि) K3 मत्तगजेंद्रकल्पान्, D1 मत्तगजेंद्रविक्रमान्, G2 पाढवयोधमुख्यान् — b) K0 B5 (m as in text) T2 G1 पद्माभिपद्मान्; K3 (by corr) D5 पद्माभिपन्नान्; Ñ3 V1 °भिरूपान्; B1 (m as in text) Da Nilp पद्माति°; Dn3 °तिरुद्रान्; T1 Nilp °तिमत्तान्; G2-6 पद्माभिपन्नान्, M °भि(M5 °नि)परमान् (310), Arjp (?) as in text — d) Ś1 K Ñ2 3 B D कृष्ण प्रदध्यौ Ñ2 3 B D (except D5) यदुवीरमुख्य (for स यदु°) Ñ1 V1 पार्थान्ददर्शाथ यदु°.

10 a) Ś1 K2 Ñ B1 5 Dn D1 T1 स (for च) — b) Ñ V1 B5 Da D1 4 T1 G1 M स (for the first च) K4 च यदुप्रवीरौ, S (except G3 4) यमजौ च धीरौ. — c) Ñ1 M3 तांश्च समीक्ष्य Ñ2 3 V1 B D (except D5) तान्प्रसमीक्ष्य — d) Ñ1 2 V1 Dn1 n2 ददर्श ह

11 G6 om 11ab — a) B5 अन्ये च, Da अन्येपि, T2 G2 3 नान्ये तु Ñ2 3 B D वीरा (for नाना-) — For 11b V1 subst. 5b! — c) Ñ B D (except D5) न तान्वै; V1 S भ्रमत (for भ्रमन्तीं) — d) Ñ2 3 B D (except D5) °नेत्रा ; S संदष्टताम्रोज्वलदंतवक्त्रा

12 a) S वीरा (for पार्था) G6 पृथुबाहुवर्णौ — b) S पार्थौ (G1 तथा, G3 पार्थौ) (for वीरौ) Ś1 K चापि (for चैव) K2 महाप्रभावौ — c) G3 ते द्रौपदीं वीक्ष्य — d) Ñ1 B (except B3) Da D2 4 °बाणानुगता — After 12, G3 4 ins

1822* देवाश्च सर्वे सगणा समेता
स्त्वां द्रष्टुकामा वसवोऽश्विनौ च ।
रुद्राश्च सोमो वरुणो यमश्च
शक्र पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
देवर्षयश्चाप्सरसा गणाश्च ।
[Cf 6 and 7cd]

13 a) V1 सुरर्षि°. K0 च, B1m वै (for तत्)

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त-
त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंबाधमभूत्समन्ता-
त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ १५
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ १६
हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन
निष्पिष्टभग्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ १७

— d) S °दस° (for °सिद्ध°) — d) Ñ B D (except D1) दुन्दैर् (for नान्दैर्)

14 a) Ñ1 शंखस्वनैर् K0.4 °नादितं च S समा दध्मैर्दुन्दुभिभिश्च राजन् — b) S ररास (for बभूव) — d) S °दन्ताभि(G2 °वन्द; M °पातु)नादित — After 14, S ins :

1823* स्मानराटोपरि सन्स्थिताना
मेघे समन्तादिव गर्जमाने ।
[G° गर्जितानां (for गर्ज°)]

15 a) P2 D1 मनेता, G1 क्रमेण (for क्रमे°) — b) N B D कृतविक्रमास्तु (Ñ B2 D0 D1 °श्च); V1 गतविक्रमास्ते. — After 15ab, K4 Ñ V1 B D ins

1824* 1) सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्य
द्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ।
कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा
विदेहराजो यवनाधिपश्च ॥
2) अन्ये च नाना नृपपुत्रपौत्राः
राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ।
किरीटहाराङ्गदचक्रवालै
र्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते ।
अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
बलेन वीर्येण च नर्दमाना ॥
[Cf. 1847*. — 1a) K4 B1.3 D2 °शल्या — K4 om. 1b and 1c — 2a = (var.) 11a — 2a) K4 यथाक्रमं; D1 यथाक्रमम् — 2c) P1 D3 D1.4 दर्पेण (for वीर्येण) Ñ1 वर्धमाना (for नर्द°)]
— After the above, K4 ins 1827* — d) Some MSS. तदा Ś1 K1.3 Ñ V1 B D मनसा (for तरसा)

16 a) B D2 D1.4 स्फुरि(D1 °र)तापरीता — b) K0.1-4 M1-3 निक्षिप्य°; K1 M3 (inf. lin.) निकृष्य°; N V1 B D विक्षिप्य° (D1 विकृष्य°); T G M2 निष्पीड्य° (T2 निपीड्य°; G2 निष्पिष्ट°) — c) T1 पतिता च भूमौ (for धरणी°) — d) K1.4 दीनाश्च द°, K3 दीना प्रद°. Ś1 K1 Ñ2 विभग्नचित्ता, D2 विभिन्नगात्रा Ñ1 दृश्यंति ह स्म प्रविभग्नचित्ता ; Ñ2 V1 B D2 D0 D1.3.4 यथाबलं शैक्ष्य गुणक्रमाश्च (B1.3m.4 D1.2 D1 °क्रमाश्च, B1.6 °प्रधाना); S दृश्यन्ति (T2 G1 M °त) तत्र प्रतिभग्नदर्पा — After 16, K3 Ñ1.3 V1 B D ins

1825* गर्ताश्च चक्रकिरीटहारा
विनिःश्वसन्तः शमयांबभूवुः ।,
while G1 ins

1826* पाञ्चालराजस्य सुता सखीभि
र्दृष्ट्वा चतु क्षोभमुदाररूपा ।
जहास राज्ञां चतुर्वीर्यभाजां
दीनान्यपि गामासज्जिनरोचनान्ता ॥

17 b) K3 Ñ1.3 B1m.3 D विध्वस्तहाराङ्गदचक्रवालं (D2 °कुण्डलं च), Ñ1 निक्षिप्त°; S विध्य(M °स्र)स्तनानाभरणाम्बरस्रग (T M3 °स्रक्; G1.4.6 स्रज) — c) K3 Ñ1.3 V1 B D विनिवृत्तकामं, S (except T1) च निवृ° — K4 ins after 1824* Ñ2 D0 D1.4.5, after 17

1827* 1) सर्वान्नृपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।
उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं स
सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥
2) दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञ
मत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।
कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ १८

C. 1 7033
B. 1 187 29
K. 1 202. 39

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

3) दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं
तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥

[1ᶜ) D5 तूणं धनुरुत्तमं च — 2ᵇ) D5 भित्वा लक्ष्यं लब्धवंत च कृष्णां — 3ᶜ) K4 सूर्यजं. (for सूर्यं)]

— K4 Ñ2 Dn D2.4 5 cont.. S (G2 om. lines 5-10) ins after 17

1828* एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः । [5]
धनुषोऽभ्याशमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
ततः उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ।
ततः शल्यो महावीर्यो मद्रराजो महाबलः ।
तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् । [10]

[(L. 1) D2 एवं तस्मिन्निवृत्ते तु क्षत्रियेषु च सर्वशः — For lines 2-3 of lines 3-4 of 1819* — (L. 2) D2 om line 2 — (L. 3) K4 Dn D2 4.5 M6-8 दमघोषसुतो Ñ2 Dn T2 G (except G1) धीरः D2 अंतकोपमः, S (except G3 4) महाद्युतिः — After line 3, T1 M6-8 read (for the first time) line 6 (v l T1 राज्ञां समक्षतः for गिरिरिवा°), repeating it in its proper place — (L. 4) S तमप्या(M6-8 °ध्या)रोप्यमाणं तु माषमात्रेऽभ्यताडयत् — After line 4, T1 reads (for the first time) lines 7-8, repeating them in their proper place, while T2 G3 4.6 ins

1829* ताडितः स धनुष्कोट्या पपातोर्व्यां वियन्मुखः ।
सरभात्क्रोशमात्रे तु राजानोऽन्ये भयातुराः ।

Moreover, G2 ins after line 4 M5, after line 6, T1 G1 M6.6-8, after 1828*

1830* ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरारोप्यमाणं तु रोममात्रेऽभ्यताडयत् ।
(After line 1 of 1830*, T1 ins. line 5 of 1834*.)

— After line 5, S (except G2 M5) ins

1831* कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवेगवान् ।

— (L. 6) D2 om line 6 T1 G1 3 4 6 M6 6 7 आगम्य For line 6, M5 repeats line 4 (with the S reading)

— After line 6, S (except G2 M5) ins

1832* धनुरारोप्यमाणं तु सर्षमात्रेऽभ्यताडयत् ।

— (L. 7) T1 G4 विध्यमानस्तु T G4-6 बाहुभ्याम् — (L. 8) D2 om line 8 G6 उत्थाय सहसा G3 4 M6-8 स्वराष्ट्रमभि°. — M5 om line 9, T2 G3-6 M5 om line 10 — (L. 10) T1 G1 M6-8 तमप्यारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेऽभ्यताडयत्]

— After 1828*, T1 G1 M5 6-8 ins 1830* (T1 further ins. line 5 of 1834* after line 1 of 1830*) Then after 1830*, T1 ins

1833* त्रैलोक्यविजयी कर्णः सत्त्वे त्रैलोक्यविश्रुतः ।
धनुषा सोऽपि निर्धूत इति सर्वे भयाकुलाः ।
एवं कर्णे विनिर्धूते धनुषान्ये नृपोत्तमाः ।
चक्षुर्भिरपि नापश्यन्विनम्रमुखपङ्कजाः ।
दृष्ट्वा कर्णं विनिर्धूतं लोकवीरा नृपोत्तमाः । [5]
निराशा धनुषोद्धारे द्रौपदीसंगमेऽपि च ।
ततो दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः परंतपः ।
मानी दृढास्त्रः संपन्नः सर्वैश्च नृपलक्षणैः ।
उत्थितः सहसा तत्र भ्रातृमध्ये महाबलः ।
विलोक्य द्रौपदीं हृष्टो धनुषोऽभ्याशमागमत् । [10]
स बभौ धनुरादाय शक्रश्चापधरो यथा ।
स तदारोपयामास तिलमात्रे ह्यताडयत् ।
आरोप्यमाणस्तद्राजा धनुषा बलिना तदा ।
मा स उत्थानमपतदङ्गुल्यग्रे स ताडितः ।
स ययौ ताडितस्तेन व्रीडन्निव नराधिपः । [15]

— After 1828*, T2 G3-6 (T2 G5 om lines 2, 3, 5) ins

1834* तमथारोप्यमाणं तु मुद्गमात्रेऽभ्यताडयत् ।
स पपात महीं रङ्गादर्धयोजनदूरतः ।
तथैवागारस्वकं राज्यं पश्चादनवलोकयन् ।
ततो वैकर्तनः कर्णो वृषा वै सूतनन्दनः ।
धनुरभ्याशमागम्य तोलयामास तद्धनु । [5]

१७९

C. 1. 7034
B. 1. 189. 1
K. 1. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।
यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १
उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३
यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यसिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।

स धाप्यारोप्यमाण सद्गोमनाग्रेऽभ्यताडयत् ।
[Lines 4, 6 =(var) 1830*]

This is followed in G2 4 by lines 1–6, and in G5 by lines 7–13, 15 of 1833*

18 a) Ś1 K1 संप्राप्तजने Ñ1 समीक्षन्; G1 समासे (for समाजे) — b) Ś1 निक्षिप्तनादेषु, K1 °दानेषु, Ñ1 °पादेषु; Ñ2 चापेषु, S नि(G1 वि)क्षिप्तशरेषु; Cd विक्षिप्त वादेषु Ñ2.3 V1 B D (except D1) जनाधिपेषु — d) Some MSS. सम M6–8 समर (for सदार) K (except K1) V1 D1 S च; Ñ B1 D2 Dn D1.4 प्र; B1.3 6 D3 नु (for स) G1 4 धीरः — After 18, T1 G6 ins

1835* ततो परिष्ट सुरदानवाना
सुदारधीर्वृष्णिकुलप्रवीर ।
अहर्ष रामेण स धीरय इस्त
दत्तं गतां पाण्डुसुतस्य माया ॥
स सम्रुत्ये नृपवीरमुख्या
महास्त्रपानय पाण्डुपुत्रान् ।
पिता हि भीष्म च यदुप्रवीरो
भीष्म च धर्म सहजोदरांश ॥

In G6 this is followed by 1837*

Colophon om. in G6 — Major parvan T1 G M सभा° (for आदि°) — Sub-parvan Ś1 K1–3 Ñ2 B D2 D3.4 5 T2 G1–4 M1 6–8 द्रौपदीस्वयंवर; Dn1 ns T1 M1 स्वयंवर — Adhy. name K0 4 D2 [illegible] — Adhy. no. (figures, word or both) Dn T1 135, Dm 18?, D1 135, T2 G1 2 137, G3 4 139, M 13? — Śloka no. Dn 25 M1 2? — Aggregate śloka no. Dn 7003.

179

1 Ś1 K (except K0) S om. उवाच G6 om. 1 — b) Ñ2 3 V1 B6 D2 Dn °कर्मण.. — After 1ab, M2.3 ins:

1836* तदा युधिष्ठिरो राजा सज्ययार्जुनमन्वशात् ।
गुरोरिङ्गितमाज्ञाय धर्मराजस्य धीमतः ।

— c) Dn1 G1 मध्ये जिष्णु° — T1 ins after 1 G6 (which om. colophon of adhy. 178 and this st.), after 1835* (cf. v. l. 1. 178. 18):

1837* ततोऽवतीर्णं रङ्गस्य मध्यं पाण्डवमध्यमम् ।

2 b) Ś1 व्यधुन्वत; K1 विधनु ते (sic), Ñ1 विधुनानाः T1 G1.2 M विधुन्वतो T2 G3 4 M वै (for च). — d) K3 G2 °केतुमिव प्रभुः; D2 T1 °केतुमिवोत्थितः; G1 चन्द्रकेतु°, M6–8 °केतुमिवोच्छ्रितं

3 a) Ś1 सुमनसः — b) K3 Ñ2 3 B1 Dn D1 S मुदान्विताः — d) Ñ1 S (except G6) बुद्धिर्विस्तराः

4 b) Ñ2 3 B D (except D1) G1 4 क्षत्रियैर् — cd) T1 च, G1 तु (for हि) B1 D2 D3 नासादितं धनुःश्रेष्ठैः; G6 °त धनुर्वेदपरायणैः

5 a) T2 G1–3 च (for तु) — b) D1 प्राणेन; S प्रहृष्या Dn1 दुर्बलायसा; G1 4 दुर्बलेन च — c) T1 G1–4 परमात्रेण; G1 परमस्त्रेण — d) A few MSS. सज (for सज्य) — After 5, T1 G6 ins.:

1838* सज्य चेदनुप्रयानेन चेद्वा लक्ष्यं कथं भवेत् ।

6 a) T G (except G3 4) M1 2 अपहास्या; Cd as in text Ś1 K D1 भविष्यामो — c) M6–8 °सागरिमे — d) S (except G1) चापल्याद् Ś1 असमीक्षिते

7 a) Ś1 K दर्पान्मोहाद्वा; S (except M2.3) दर्पाद्धर्षाद्वा (by transp.) — c) D1 (अ)यद्यपि वा (for यदि वा)

प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥८
केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ १०

न च तद्विद्यते किंचित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ११
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ १२
ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम् ॥ १३
एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।

C 1 7049
B 1 188 16
K 1 203 16

Ñ2 3 V1 B Da Dn D1 2 (अ)प्यथ ब्राह्मणचापलात्, T G (except G6) M6–8 यदि ब्राह्मणचा°. — d) Ś1 Cd मा गम., M मा गमेत्

8 Before 8, Ś1 K4 Ñ2 3 V1 B D (except D5) G3 ins ब्राह्मणा ऊचु ; K2 विप्रा — a) Ś1 K1.4 मावहास्या, T G1 2 3 M नापहास्या, G6 अपहास्या — b) K1 मा (for न) B (except B6) D3 आगता ; D1 आश्रिता — c) Ś1 न चापि द्विष्ट°; D5 न च विद्विष°, S (except G4 M5) न च विद्वेष्य° (G1 M8 6–8 °प°) — After 8, T1 G3.4 ins

1839* केचिदाहुर्जयोऽस्माक जयो नास्ति पराजय. ।
पराजयो जयो वा स्यात्कुर्यात्सज्य धनुर्द्विजाः ।

9 a) K0 यदा; K3 4 यथा (for युवा) — b) K0 3 4 नागराजगतिर्युवा, S (except G1.2 M8) °वरो°. — c) G1 °स्कधो महाबाहुर् — d) Ñ3 B3.5 धैर्याच्च — After 9, K4 Ñ V1 B D ins

1840* सिंहखेलगति. श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रम ।

10 a) Ś1 K1 असौ, G6 तस्य (for अस्मिन्) Ś1 कस्मैचिद्, K (except K1) V1 D5 G2 4 कर्मैतद् — b) Ś1 K2 4 T1 M5 उत्साहश्चानु°, K0 D5 उत्साहादनु°, K1 आत्मह-श्चानु° — c) K3 4 °त्साहात्; B1 T2 G (except G1) M °साहो (M8 lacuna)

11 K4 om 11, G3 om 11[ab] — a) S (except M7 8, G3 om) हि (for च) — b) Ñ3 B5 Da1 D2 4 त्रिषु (for कर्म) — c) Ś1 K0–3 D5 T1 असमसाध्य Ñ1 V1 यत्, T2 G M वा (M5 वै) (for च) — d) Ñ2 3 B D (except D5) नृषु (for त्रिषु) K2 त्रिषु सस्थाणुचारिषु; K3 नास्त्याथापि च वाडवा , T1 चरेषु स्थावरेषु च; T2 G M घृष्णु(G1 M त्रिषु)स्थास्नुचरिष्णु वा (G1 च; M8 षु) Cd cites (as in text) सस्थानचारिषु (=मरणधर्मकेषु).

12 b) K3 जिताहारा — c) K (except K1) Ñ1 B6 Da दुर्बलापि Ñ2 3 V1 B1 3 5 Dn D1 2 3 5 दुर्बला अपि विप्रा हि — d) Ñ2.3 V1 B D (except Da) बलीयांस स्व(D1.5 सु)तेजसा (B6 विप्रा ब्राह्मणतेजसा).

13 b) Ñ2 3 V1 B (except B2) D (except D2 4.5) सदसद्वा — c) Ś1 K1 2 4 दु खं सुखं (by transp), T G2 6 M2.5 सुख(M8 *inf lin* °खे)दु ख K1 Dn1 महद्ध्रस्वं; Ñ1 V1 °द्रह्म, Da °द्राह्म — d) K0 2.4 यत्कर्म (by transp). — After 13, K (except K1) Ñ1(om. lines 1–2) 2 D (except Da) ins

1841* जामदग्न्येन रामेण निर्जिता क्षत्रिया भुवि ।
पीत' समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।
तस्माद्बुवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेष धनुर्महान् ।
आरोपयतु शीघ्र वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभा' ।

[(L 1) Ñ2 Dn D1 युधि (for भुवि) — After line 2, K3 ins .

1842* वन्ध्यवृद्धिक्षयकरो वातापी भक्षित पुरा ।
सर्वभक्षकृतो वह्निर्भृगुणा च महात्मना ।

— (L 3) K3 D2 धनुर्महत्]

On the other hand, T1 G6 ins after 13

1843* धनुर्वेदे च वेदे च योगेषु विविधेषु च ।
न त पश्यामि मेदिन्यां ब्राह्मणाद्योऽधिको भवेत् ।
मन्त्रयोगबलेनापि महतात्मबलेन वा ।
जृम्भयेयुरिम लोकममु वा द्विजसत्तमा ।

14 Before 14, D2 S ins वैश° V1 om 14[ab]. — a) K (except K1) D5 प्रलपता — After 14[ab], T1 ins.

1844* समवर्तत तान्सर्वान्कृष्णवन्देवेन्द्रनन्दन' ।

T1 cont G3 4 ins after 14[ab]

1845* अर्जुन पाण्डवश्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमथाब्रवीत् ।
एतद्धनुर्ब्राह्मणानां सज्यं कर्तुमल नु किम् ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽब्रवीद्वच ।
ब्राह्मणो वाथ राजन्यो वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
एतेषा यो धनु श्रेष्ठ सज्यं कुर्याद्द्विजोत्तम । [5]
तस्मै प्रदेया भगिनी सत्यमुक्त मया वच ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा प्रययौ ब्राह्मणैर्वृत' ।
ततः पश्चान्महातेजा' पाण्डवो रणदुर्जय. ।

अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४
स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ १५
सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ १६
ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
समाजमध्ये च महान्निनादः ।
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः
पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ १७

चेलावेधांस्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ १८
शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुस्वनाः ॥ १९
तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारिनिपूदनः ।
सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २०
तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २१

— d) Many MSS [ऽ]भ्याशे

15 a) K1 स धनुस्तत् (by transp.) — c) N1. 2 V1 B D देव (for हृष्टो) — After 15c, K4 N3 2 V1 B D ins.

1846* ईशानं वरदं प्रभुम् ।
कृष्णं च मनसा कृत्वा

[(L. 1) K4 D4 नित्यं (for प्रभुं) — (L. 2) B1 ध्यात्वा (for कृत्वा) N3 विष्णुं च मनसा दृष्ट्वा]
— d) S1 K1 2 च परंतप; K4 B1 2 4 D1 धनुरर्जुन; N3 V1 P3 D2 Dn D1 4 5 चार्जुनो धनु; N3 धनुरुत्तम — After 15, K4 N V1 B D ins.

1847* यत्पार्थिवैः रुक्मसुनीथवक्रै-
राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।
तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः
कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ॥
तदर्जुनो वीर्यवतां सदर्पः
...न्द्रात्मजः ...भः ॥

[Cf. 1854*. — a) K4 रुक्म°; B1. 4 D2 Dn1 D1 5 ... (for रुक्म°) — b) D2 Dn1 °शाल्वसल्यै (by transp.) — c) K4 पुरस्तात्; B1. 2 3 D2 D1 प्रवर (for सदर्प)]

16 a) Some MSS सज्जं. K4 N3 D1 तु; P3 D2 तु (for च). N3 D1 [ऽ]थ निमिषमात्रेण (for निमिषा°) — c) Some MSS लक्ष्यं — d) K1. 2 B3 D1. 4 °भिविद्धं, D1 G1 भित्त्वा

17 a) Some MSS अन्तरिक्षे. B1 तु (for च) — b) G1 (hapl.) om. 17b. T1 G1-4 M (except M1) बभूव नादः (cf. a) — c) F1 ववर्षुर्देवा... — After 17, N1. 2 Dn ins. the B reading of 18ab (v. l. चेलानि for चेलाव°)

18 ab) Cf. v. l. 17 also. V1 B1 कोलाहलं; B1. 2 3 m 4 D चिक्षिपुः (D2 चिक्षिपुः; D1 विचिक्षिपुः) (for चेलावेधान्). B3 तत्र चक्रुः; D1 तत्र सर्वे. Cd cites चेलावेध (= वस्त्रभ्रमण). S चे(G1 4 चै)लांश्च (G1 °लं) विव्यधु(G2 दुधुवु)स्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः — After 18ab, T1 G1 ins.

1848* ननृतुर्नर्तकाश्चात्र धून्वन्तो व्यजनानि च ।;
while G2. 4 ins.

1849* नृत्यन्तोऽभिमुखा राज्ञां दर्शयन्तो द्विजावलिम् ।
हर्षेदन्तश्च हसन्तश्च विशुष्पिङ्गजटाधराः ।

— c) B1 om. नि. D1 निपेतुः; T1 G1 व्यपतन्; G2 न्यपतन्

19 a) K4 सगीतानि च; T1 G3 शङ्खानि चैव; G1. 2. 4 मृदङ्गानि च; Cd as in text. V1 तुमुलानि (for तूर्या°) — b) N B D (except D1) समवादयन्; S (except M6-8) चाप्य(T1 °प्र)वादयन् — c) S1 K1 2 4 N V1 B D अस्तु(D2 स्तु)वन्; K2 स्तुवतः. S1 सुहृदः; K1 संघाः; N V1 B D (except D1) G1 सुस्वराः; T1 निस्वनाः; G3 निस्वना; G2 e M6 सुस्वनं, G1 M6-8 ...

20 B reads 20 after 22 (G1, after 1853*) — a) K1 B (except B1) D2 D1 तदृष्ट्वा; G1 तं तथा — b) N3 2 V1 B D M6 बभूव रिपुसूदन — c) S1 N V1 B1 Dn1 T1 G2-4 M1 सह सैन्यैश्च (G2-4 °न्यं च); K2 सहसैन्येन; P2 D2 D1 4 सर्वसैन्यैश्च; G3 ... स

21 a) K2 3 4 M6-8 च (for तु). N B D T2 G प्रवृद्धे — c) S1 K1 आवासमेव चोप°; T1 आवासमेवाभि°. F (except K1) राजन् (for शीघ्रं) — d) G1 पार्थ (for सार्धं)

22 a) D2 T1 च (for तु). Some MSS ... — After 22ab, K1 ins.

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ २२

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १
असानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ३
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ।

C. 1 7061 B. 1 189 4 K. 1 204 5

1850* चिक्षेप कण्ठे मुदितार्जुनस्य
सत्पश्यतोऽनेकजनस्य देवी ।;
while S ins
1851* स्वभ्यस्तरूपापि नवेव नित्यं
विनापि हासं हसतीव कान्त्या ।
मदादृतेऽपि स्खलतीव भावै-
र्वाचं विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥
— c) Ś1 °क्लं नवमाल्यदाम; Ko.3 4 Ñ V1 B D G3.4.5 M शुक्लांबरमाल्यदाम; K1 °क्ल वरदाममाल्यं — d) T2 G1 2 6 जगाम कुंती°. — After 22, T G2-6 M read 20, while D4 (marg sec m) ins
1852* तद्दाम पौष्पं क्षितिपालमध्ये
न्यस्तं तया तस्य कण्ठे तदानीम् ।
D4 (om 1cd and 2ef) cont. (marg sec m) G1 (om 2ef) ins after 22 T G3-5 (T2 G5 om. 2ef), after 20 G6 (om st 1), after 23
1853* 1) गत्वा तु पश्चात्प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थस्य वक्षस्यविशङ्कमाना ।
क्षिप्त्वा तु तत्पार्थिवसंघमध्ये
वराय धम्ने द्विजवीरमध्ये ॥
2) शचीव देवेन्द्रमथाग्निदेव
स्वाहेव लक्ष्मीश्च यथाप्रमेयम् ।
उपेव सूर्यं मदनं रतीव
महेश्वरं पर्वतराजपुत्री ।
रामं यथा मैथिलराजपुत्री
भैमी यथा राजवरं नलं हि ॥
[2b) G3.4.6 यथा मुकुंदं]

On the other hand, G6 ins after 22
1854* समेत्य तस्योपरि सोत्ससर्ज
समागतानां पुरतो नृपाणाम् ।
विन्यस्य मालां विनयेन तस्थौ
विहाय राज्ञः सहसा नृपात्मजा ॥
23 Ko om 23cd — c) K1-3 T G1 2 M निराक्रामद्. K (Ko om) अचिंत्य राज्ञ. — After 23, G6 ins. st. 2 of 1853*.

Colophon om in B3 — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K1 3 Ñ3 B1 5 6 Dn1 n2 T2 G1 3 4 M3 द्रौपदीस्वयंवर, Dn3 D1 2 5 M5 स्वयंवर; T1 संभव and द्रौपदीस्वयंवर — *Adhy name* Ko 2-4 D5 G2 लक्ष्य(K3 °क्ष)वेध ; T2 G1 लक्षवध ; G3 लक्षणवेध ; M3 लक्षनिपातन — *Adhy no.* (figures, words or both) Dn3 T1 186, D1m 190, D5 137, T2 G 138 (G1 3 140), M 139 — *S'loka no* Dn 28, M3 25. — *Aggregate s'loka no* Dn2 7031.

180

1 Ś1 K (except Ko) D2 4 S om. उवाच (G6 om the ref) — a) Ko D5 ता कन्यां, K3-4 कन्यां ता. — b) Ñ2 3 B D (except D5) तदा नृपे (D1 °प) (for महा°)
2 Before 2, Ñ3 V1 B D2 ins पार्थिवा ऊचु, T1 क्षत्रिया — D2 transp 2ab and 2cd. G1 om. 2c-4d.

अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ४
अस्मिन्राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ५
न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ६
अथवा यदि कन्येयं नेह कंचिद्बुभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ७
ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ८
ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।
पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ९
अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ १०
इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः ।
द्रुपदं संजिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ११
तान्गृहीतशरावापान्क्रुद्धानापततो नृपान् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्शरणं गतः ॥ १२
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महावीर्यौ प्रतीयतुररिंदमौ ॥ १३

— ᶜ) M3 कन्यां तु (for विप्राय) — After 2, Ś1 K N1 ins.

1855* अथ न्यायेन वृत्तस्य पार्थिवा विनिपात्यते ।

[Cf 1856* — K0 तत्र तु; K2.3 वृत्त तु; K4 Ñ1 वृत्तान्तु Ś1m पश्चाद्वै निपात्यते; K0 बाल्यबुद्धिर्नृपाधम; K1 (corrupt) पतिपाते निपोत्यते (cf Ś1m), K4 पाल्यकायनपालये]

On the other hand, Ñ2.3 V1 B D ins after 2

1856* अथ रोषेण वृत्त तु पश्चाद्वै निपात्यते ।

(cf 1855*), and, finally, T1 G3 ins.:

1857* अथ न्यायेन वृत्तस्य सार्धं तेन महात्मना ।

[Cf 1855* G3 °न्यायेन — महात्मना]

3 G1 om 3 (cf v. l. 2) — ᵃ) Ś1 K G4 ते (K1 स) दर्शित (Ñ1.3 दर्शयेत); D1 T2 G6 निदर्शितः; T1 दर्शितः; G1-4 M6-8 निदर्शयन् — ᵇ) Ś1 (by corr.) K1 प्रहृष्यते (for न म°) T2 यो दृष्टाः प्रसभं गते — D3 om. 3ᶜ–4ᶜ. — ᶜ) Ś1 K1.3.4 सम्पाद्य; Ñ B Da Dn D1.4 समान (for स्मरन्) T1 G4 न चाद्य हि न°; T2 G1-3 M नायमद्यैति (M3 न चापमद्य) न. — ᵈ) T1 G2 न हि; T2 G1-3 M न न (for नाति) K4 वृद्धमतो; Ñ2 V1 B (except D1) M6.8 °मतो; D1.4 वृषभतः; G6 वृद्धो मतो

4 G1 om 4ᵃᵇᶜᵈ, D3 om 4 (cf v. l. 2, 3) — ᵃ) Ñ3 T1 G1-4 M (except M1) दर्शयन — ᵇ) Ñ1 K1.4 D1 नृपमान; G3 नृपात्मान् — ᶜ) T2 G1.3 M अथ समानिनाद्य — ᵈ) B1 Da पश्चाद्विधि (for पश्चा°) — ᵉ) Ś1 T1 G6 M1 तु; Ñ2.3 B Da Dn D1.4 अथ; G3 यदि (for च) — ᶠ) Ñ2.3 V1 B D (except D1, D3 om) पश्चात्त मन्यते

5 ᵃ) T2 G (except G1) °पाये; M6.8 °वाये; M6-8 °पाये; Cd as in text. — ᵇ) Ś1 (sup lin as in text) K0 अपि (for इव) Da (erroneously) Arjp Cd सनये (as in text), Arj (comm.) सदसि — ᶜ) Ś1 K (except K3) B (except B1) D2.4.5 T G किंचित् — ᵈ) Ś1 K1.3.4 D3 नृपतिर् Ś1 K0.3 Ñ1 नोपलब्; K1.3.4 T1 नो न; T2 G M नात्र (for नैव)

6 ᵃ) Ñ1 नैव; T1 न हि (for न च) — ᵇ) T1 परणे प्रिय — ᶜ) Ś1 स्वयंवर तु क्षत्रियाणाम् — ᵈ) Da इत्येव प्र°.

7 ᵇ) Ñ2.3 V1 B D (except D3) न च; M6-8 न हि (for नेह) K4 Da1 D2.4 G1.4 किंचित् — ᶜ) S तिरश्चा प्रति(G1.3-5 °ति)भज्यैनां (G1 °ज्येमां) — ᵈ) Ś1 K1 B3 Da Dn1 D1 यामो

8 ᵃ) Ñ2 V1 B1 Dn1 n2 D1.4 यदि चापलात् — ᵇ) S (except T1 G4.6) मोहाद्वा — ᵈ) M3 नैव वध्य

9 ᵃ) T G1.3 M च (for हि) — ᵇ) Ñ2 V1 Dn हि (for the first च) — K0 om 9ᵃ–10ᵇ — ᶜ) M6.8 यत्किंचित्

10 K0 om 10ᵃᵇ (cf v. l. 9) — ᵃ) D1.4.5 M6 अपमान° K3 त्वेतत्; K3 चैतत्; Ñ1 त्वेव; Ñ2.3 V1 B D M3 चैव; T1 G6 रोषात्; T2 G1.3.5 राज्ञो; G1 M6-8 त्वेव. G4 रात्रू (for पुनः) — ᵇ) K3 कारणात् (for रक्ष°); K4 धर्मस्य च रक्ष°; T1 G1.6 स्वधर्मपरिरक्ष°. — ᶜ) K3 सर्वेषां; Ñ2.3 V1 B D (except D1) अन्ये° (for चान्ये°)

11 Before 11, T2 G1-3 M ins. वैश° — ᵃ) K3 दृष्ट्वा; S दृष्टा (G1 क्रुद्धा) (for हृष्टाः). — ᶜ) K3 Ñ2.3 V1 B D G1 तु (K3 G1 स; D1 स) जिघांसन्त (for संजिघृ°) — ᵈ) T1 पार्थिवाः सायुधा मतान्

12 ᵃ) K0.4 D1 G1 °शरासनान्; T1 G2.3 °शरान्वापान्; Cd as in text. — ᵇ) Ñ2.3 V1 B D (except D1) क्रुद्धान्

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
  महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
  वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १४
ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा
  महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो
  निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १५
तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
  दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ।
तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य
  पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १६
तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे-
  र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
  हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १७
य एष मत्तर्षभतुल्यगामी
  महद्धनुः कर्षति तालमात्रम् ।
एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
  यद्यस्मि संकर्षण वासुदेवः ॥ १८

C. 1. 7030
B. 1. 189. 20
K. 1. 204. 22

T G2 M द्रुत, G1 3-5 ध्रुव, G6 भृशा (for नृपान्) — Ś1 K1 om. 12c–13b, D1 om 12e–13d, K2 reads 12cd after 13 — After 12, D1 (marg. sec. m.) S ins

1858* न मयात्रापि कार्पण्यात्प्राणपरिरक्षणात् ।
  जगाम द्रुपदो विप्राञ्शमार्थी प्रत्यपद्यत ॥
[(L 2) D4 शर्मार्थं, T1 G3 4 शमार्थं, G6 क्षेमार्थं]

13 Ś1 K1 om 13ab, D1 om 13 (cf. v. l. 12) — b) M3 कुञ्जरान् (for वारणान्) — c) K1 महावीरौ, Ñ2.3 V1 B D (except D5, D1 om) महेष्वासौ — d) Ś1 अरिंदम Ñ V1 B (except B6) Dn D2 प्रतियातावरिं°, Da D4 प्रयातावरिमर्दनौ Cd cites प्रतीयतुः (as in text). — After 13, K2 reads 12cd (cf. v. l. 12).

14 a) T1 तत समासेदुर्; G6 तत. समानेदुर् — b) Ś1 महीभृतो Ñ2 3 V1 B (except B6) Dn बद्धगोधांगुलिं°. — c) S (except T1 G6) °सिंहौ. — d) Ñ1 अवर्षयन्नर्जुन°, G3 ववर्धुरेतेर्जुन°

15 a) Ñ3 V1 B D T1 G3 4 M6 °भीमकर्मा (D2 °भीमविक्रमो); Ñ3 °घोरकर्मा — b) Ś1 K1 वज्रि°; Ñ1 3 B6 D2 4 S °वेग (T1 °देह); Ñ2 V1 B1 3 6 Da Dn D1 °सार — d) Some MSS. नि.पत्रया°

16 a) T2 G स (G6 sup lin त as in text) — b) Ś1 K (except K4) B1 (m as in text) D5 M3.5 उग्र. — c) T1 पुरवशदीप (for पुरुष°) — d) Ñ3 B (except B6) पृथ्वायतास (for पार्थस्य पार्थ) — After 16, K0 ins

1859* भीम उवाच ।
  रे भूभुजो यदि भुयोल्लसित न किंचि
    त्त्वांस्कि स्पृहाजनि सुता प्रति पार्पतस्य ।
  जज्ञे स्पृहाथ कथमागतमागत वा
    प्राणाधिके धनुषि तत्कथमाग्रहोऽभूत् ॥
  कस्य द्रोणो धनुषि न गुरु स्वस्ति देवव्रताय
    मन्दाभ्यास कुरुपतिरय श्रीसमुत्थैर्विलासैः ।
  रे कर्णाद्या शृणुत मधुरा ब्राह्मणस्याशु वाणीं
    राधा यत्र रचयतु पुनर्विद्धमप्यस्त्वविद्धम् ॥;

while T1 G6 ins

1960* 1) तदन्तरे धर्मसुतोऽपि गत्वा
    विज्ञाय कुन्तीं कुशलां क्षणेन ।
  आगम्य तस्थौ सह सोदराभ्यां
    पुरुषर्षभाभ्यां सह वीरमुख्यः ॥
2) अथाब्रवीज्जिष्णुरुदारकर्मा
    मा सिंहनादान्कुरु पूर्वजेह ।
  मा घोरता दर्शय शत्रुमध्ये
    साधारण योधय तावदार्य ॥
[1d) G6 पुरुषप्रवीर° (for सह वीर°) — 2a) G6 तदाब्रवीत्]

On the other hand, Ñ2 3 V1 B D (except D1.2.5) ins after 16

1861* तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-
    र्जिष्णु स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
  विसिष्मिये चापि भय विहाय
    तस्थौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥
[ab) = (var) 17ab — a) Ñ3 transp प्रेक्ष्य and कर्म]

17 a) Ñ3 transp प्रेक्ष्य and कर्म (cf v l 1861*). K (except K1) Ñ V1 B D T1 G6 °मनुष्यबुद्धिर्

18 G2 (hapl) om 18 — Before 18, Ś1 ins श्रीकृष्ण , Ñ3 D1 वासुदेव उ° — a) Ñ V1 B D T1 G6 सिंहर्षभखेल(Ñ1 °मत्त; D5 °तुल्य, T1 °दर्प°; G6 °दृप्त)गामी — b) T1 महाधनु — c) T1 विचारणास्ति

19 a) Ś1 K1 6 Ñ1 D5 यश्चैष, K0 यश्चैव; K2 4 यश्चैक, Ñ2 3 V1 B Da Dn D1.2 4 G6 यस्त्वेष Ś1 K0 1.4 Ñ1

य एष वृक्षं तरसावरुज्य
    राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
वृकोदरो नान्य इहैतदद्य
    कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ १९
योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष-
    स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो
    विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ २०
यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ
    द्वावश्विनेयाविति मे प्रतर्कः ।
मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा-
    न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २१
तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो
    हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
प्रीतोऽस्मि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः
    पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

V1 B3 Da D1 3 तरसावमज्य, K1 Ñ1 B3 D1 °सा विमज्य; Ñ1 B1 4 D4 G3 °सावरुह्य, T1 G2 °सा विरुज्य; G4 °सावगृह्य — b) Ñ1 2 V1 B1.4 D (except D1) राज्ञां निकारे Ś1 K प्रवृत्तो; Ñ V1 Da D1.3 4 प्रवृत्त, Da निवृत्त; G3 निरुद्ध — c) N (except Ś1 K1) वृकोदराद्नान्य Ś1 K Ñ1 D1 T1 G1 इहैतदन्य. — d) T2 G (except G4) भुवि (for भुवि) Ñ1.2 V1 B D (except D1) °र्थं समरे पृथिव्यां

20 a) D1 3 4 विदुर; T1 G1 तथा (for तनुर्) Ś1 K1 महासिंहगतिर्; Ko 3 4 D1 महासिंहं° T2 G1 कृपसिंह° G2 inf lin विगाति; G2 नृवीर (for विनीत) — c) G4 धीर (for गौर) S प्रचण्डोग्रघण° — d) Ñ1 2 V1 B D धर्मपुत्र.

21 b) K1 Da T2 G2-4 नाश्विनेयौ; M (except M1) द्वाश्विनेयौ Ś1 K3-4 Ñ1 2 V1 B D G1 वितर्क. Ñ1 द्वावश्विनौ नावपि मे प्र° — c) G1 जतुगेहदा°. — After 21, G4 (which om 22) ins 1802* (om 1st).

22 G4 om 22 — a) Ñ V1 B1 4 D (except D1) निर्मलतोयदाभो; S (except T1; G4 om) तोयदनिर्मलाभो (G1 °निभो; M1-3 °वर्ण) — b) K1 Ñ1 V1 B (except B1) D (except D4) T हृष्टः; G1 4 हृष्टः, M1 हृष्टः (for प्रीतः) S (except T1, G4 om) च (for हि) Ñ1 °स्वसा पृ; Ñ1 2 V1 D (except D4) °स्वसारं; D1 °स्वसा च.. — d) Ñ1 V1 D (except Da D1) पृथां विमुक्तां; D1 पृथा च मुक्ता Ñ1 1 3 D1 G1 3 कौरवाग्र्य.. — T1 ins after 22; G4 (which om 22), after 21 (om 1st)

1802* 1) अस्मे विमर्दं पुरुषोत्तमेन
        योद्धुं समागच्छ च सर्वतस्तु ।
    यथा पुरा पाण्डवतारितस्य
        स्मर्तव्यरूपो हलायुध ॥

2) यथ विमानस्थसुरोत्तमस्त्वं
        न कार्यमार्येण च सम्भ्रमस्त्वया ।
    भीमानुजो योधयितुं समर्थ
        एको हि पार्थः स सुरासुरान्बहून् ॥
3) अथ विजेतुं किमु मानुषान्नृपान्
        साहाय्यमस्मास्वपि सव्यसाची ।
    स याचति स्म प्रणताम वीर
        पराभवं पाण्डुसुता न यान्ति ॥

Colophon *Major parvan* T1 G M सभाव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0 1 3 Ñ1 B Da Dn1 n3 D1.3 4 T1 G1 3 4 M3 6-8 द्रौपदीस्वयंवर; K4 M1 स्वयंवर; T1 सभय — *Adhy name* K4 जिष्णुवाक्य; G1 कृष्णवाक्य; D1 स्वयंवरे धृष्टद्युम्नानुगमनं; T1 G1 2 4 वासुदेवागमन (G1 4 °गम) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 T1 187, Dm 191, D1 138, T1 G 130 (G1 3 141), M 140 — *Śloka no*: Da M1 24 — *Aggregate śloka no* Dn1 7055

181

1 Ś1 K (except Ko) Dn1 D1 4 S om उवाच — a) K4 °ति च पु°; T1 G1 °स्वयं; G1 3 M °नि विपु°. — b) Da °संभ्रान् — c) Ñ V1 B Da D1 3 4 G1 जगुर्मे धीर; Da सर्वेषु धीर; T1 G1-3 5 6 तत्र सर्वं (G3 6 °र्यो), T1 G1 3 5 6 चकेन्द्र (G1 °स्य !) T1 ऋजु परस्परं सर्वे — d) M1 प्रति (for यथ) T1 G1 विद्रुः; M1-3 वी (for परान्)

2 a) Ś1 Ko-3 सायेन (for सावेश) — b) K1 नृप (for नृप) Ñ1.3 V1 B4 Da D1 G1-3 M1 4 विनृप; D1 4 विनृप

१८१

वैशंपायन उवाच ।
अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १
तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २
अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकिरञ्शरैः ।
वारयिष्यामि संक्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३
इति तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
भ्रात्रा भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४
ततः कर्णमुखान्क्रुद्धान्क्षत्रियांस्तान्रुपोत्थितान् ।
संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६
ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ७
भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह संगताः ।
मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ८
ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ९

C. 1 7094
B 1 190 10
K 1 205 10

---

3 ^{a}) K (except K_1) D_4 T G एतान् (for एनान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ G_2 सक्रुद्धो — ^{d}) K_3 °विषोपमान्

4 ^{a}) $B_{1.3}$ D_2 T G इत्युक्त्वा; M_5 ततस्तद् $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) आनम्य ($Ñ_2$ B_3 °यम्य; D_4 °क्रम्य) — ^{b}) $Ś_1$ K $Ñ_{1.2}$ V_1 B_6 D (except $D_{2.4}$) °बल ($K_{0.2-4}$ °बलं) (for °रथ) — K_2 om 4^{c}–6^{d} — After 4, K_4 D_5 ins

1863* तयोस्तत्राभवद्युद्धं विक्रान्तैः क्षत्रियर्षभैः ।
दैत्यदानवसंघैश्च विष्णुवासवयोरिव ।
वृक्षपातैर्भीमसेन॰ शरजालैर्धनंजय ।
जघान नरमुख्यास्तान्ये तत्र पुरत स्थिता॰ ।
पाणिनाथ गृहीतेन दक्षिणेन वृकोदर ।
जघान वीरान्वृक्षेण वामेनाद्भुतमाचरन् ।
हस्तिना हस्तिन जघ्ने रथेन रथमुत्तमम् ।

K_4 cont.

1864* अश्वेनाश्वं जघानाथ नरेण च तथा नरम् ।
तदद्भुततम दृष्ट्वा सर्वे ते दूरत स्थिता ।
अथ शल्यो गदा वीक्ष्य न वृक्षसदृशीमिति ।
नियुद्धमकरोत्तेन बलिना स महाबल ।

5 K_2 om 5 (of v l 4) — ^{a}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) दृष्ट्वा (for क्रुद्धान्) — ^{b}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) युद्धदुर्मदान्, T_1 तानुपस्थितान्, T_2 G_{1-5} M सर्वत॰ स्थितान्; G_6 तांश्च पार्थिवान् — ^{c}) T_1 G_6 आसेदतुर्, T_2 G_{1-5} बिभेदतुर्; $M_{3.5}$ समीयतुर् $Ñ_3$ असंभ्रीतौ; T_1 G_6 उभौ पार्थौ

6 K_2 om. 6 (of v l. 4) — ^{a}) G (except $G_{1.3}$) वाचं $K_{0.3}$ D_{a1} D_{n1} D_1 T G (except $G_{1.3}$) गुरुपा. — ^{b}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) युयुत्सव॰ (for जिघां°). — After 6^{ab}, Da (which om 6^{cd}) ins 1865* (see below) — ^{c}) D_1 च, D_4 T_1 $G_{1.2.6}$ M तु (for हि) — ^{d}) G_2 स्वयं (for वधो) — K_4 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D ins. after 6 (Da, after 6^{ab})

1865* इत्येवमुक्त्वा राजान सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् ।

7 ^{ab}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) तत॰ कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रतिययौ रणे — ^{c}) N T_1 वासिता°. — ^{d}) K transp गज and गजं

8 After 8^{ab}, T_1 G_6 (both of which om 8^{cd}) ins

1866* दुर्योधनो धर्मराजं शकुनिं नकुलो ययौ ।
दु शासन सहदेवं देवरूपप्रहारिणम् ।
अगच्छज्जयतां श्रेष्ठं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
न कश्चिदश्वं न गजं रथ वाप्यारुरोह वै ।
पदातय सर्व एव प्रत्ययुध्यन्त ते परान् ।
तत्र कर्णोऽगमत्पार्थमर्जुन गूढचारिणम् ।

— ^{c}) K_4 $Ñ_{2.3}$ V_1 B D (except D_5) T G (T_1 G_6 om) सर्वे (for स्त्वन्ये) — ^{f}) T_2 G (except $G_{1.6}$) प्रत्यवि° (of 9^{a})

9 ^{b}) $Ñ_2$ V_1 B_1 Dn शितै. (for त्रिभि॰) — ^{c}) $Ñ_{2.3}$ V_1 B D G (except $G_{1.2}$) श्रीमान् — ^{d}) $M_{3.5}$ आकृ°. $Ś_1$ बलवान् — After 9, T_1 G_6 ins

1867* बलेन युध्यवच्छिष्टैरवार्यं तमवारयत् ।

10 ^{a}) $D_{4.5}$ तत (for वेगा) — ^{c}) $K_{0.2.4}$ T G_2 M विमोह्य°; G_6 विगाह्य°. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $Ñ_1$ मम्यधावत;

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ १०
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ११
कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ १२
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १३
अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयन् ॥ १४

कर्ण उवाच ।

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ १५
किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १६
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ १७
न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ।
ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १९
ब्राह्मे पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।

Ko 1 3 M1 3 अनुधावत; D2 समनुयुध्यत

11 a) T1 G1 M1 सुसमृद्धौ — b) Ś1 पान्यो°; Ñ3 V1 B1.3 D (except D3 D4) °विजिगीषिणौ; G2-4 °अपकारिणौ

12 a) T1 बाहुवीर्यं बल च मे — c) Ñ3 शूरानुवचनै, T1 वीरौ स्ववच°; T2 G2-4 शूरौ च वच°; G1 शूरौ स्वनिर्भीमै; M शूरौ स्ववच° — d) Ko Ñ1 2 V1 B D (except D3) G1 2 M1 3 समाभे°, G3 बभाषे°; G3-5 आबभाषे

13 c) Ñ1 G1 2 M दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — d) Ś1 (m as in text) Ñ2 समयुध्यत

14 a) M1 [illegible] (for बाणान्) Ś1 प्रत्ययतम् B1.3 G1 यदा — c) [illegible] Ko 1 Ñ1 2 V1 B3 D (except D3 D4) प्रतिहत्य; [illegible] (except T1 G1) प्रतिगृह्य — d) Ko 1 3 D1 M [illegible], K1 [illegible]; K2 [illegible]; Ñ1 2 V1 B D2 D5 D1 3 4 सैन्यानि तत्र(B1 [illegible])

15 [illegible] K1 S om. उवाच — a) Ko D1 [illegible] — b) G1 [illegible] K1 समुद्रे G1 °वीर्यं युयुत्सु° — c) M1 3 [illegible] — d) Ñ2 3 V1 B D (except D2) G1 [illegible], T1 [illegible]; T2 [illegible]; G1 [illegible]; G1 [illegible]

16 a) [illegible] रामो [illegible]; K1 Ñ3 D1 2 [illegible] — b) [illegible] — d) F [illegible] (for विष्णुर्)

17 a) [illegible] K D1 [illegible], M1 वा (for वै) — b) Ñ3 B (except D2) D1 [illegible] S1 C1 M1 [illegible]; Ñ1 [illegible], D1 [illegible]; T1 G1 2 3 M1 3-4 [illegible] (for इदं) — d) Ñ3 V1 B1 D (except D4 5) [illegible] Ñ3 B (except [illegible]) [illegible], G1 °[illegible]

18 a) D2 प्रहरेत् (for आहवे) — b) Ś1 K Ñ1 साक्षात् (for साक्षात्) — c) M (except M1) पुरार्जुनात् (for किरीटिन°) — After 18, D1 (marg. sec. m.) T G (G3 om. lines 1, 2) ins.:

1868* दग्धा जतुगृहे सर्वे पाण्डवाः सार्जुनास्तदा ।
कस्त्वं यदार्जुनो विप्र विनाशी स्वयमेव वा ।
अहं कर्णो द्विजश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च निष्ठितो गुरुशासनात् ।
त्वामामाद्य महाबाहो बलं मे प्रतिहन्यते ।
पुरस्कृत्वा पार्थमिदं प्रत्याहन्तुमशक्नुयन् ।
[With line 3-4 cf. 19cd, 20ab]

19 N (except D1 2) T om. वैश° उ°; G M om. उ°. — a) Ś1 तात; T1 G1 पार्थ (for तत्र) — b) Ś1 K1 फल्गुन; Ko 1-4 Ñ V1 B D G1 फाल्गुनः; G1 4 पाण्डव T1 G1 प्रत्यभाषत वीर्यवान् — After 19ab, T1 G1 4 ins.:

1869* न्यस्यदस्मो धनुर्वेदो मन्दस्मितपुरस्कृत ।

— Before 19cd, T1 ins. अर्जुन — cd) K1-4 Ñ1 D1 D1 4 T1 G1-4 अस्मि, G1 हि (for अस्मि) M1 नाहमस्मि हि कर्ण धनुर्वेदो न चास्म्यहं — After 19cd, T1 G1 ins.:

1870* नाहं विष्णुर्न शक्रोऽहं कश्चिदस्मो वयोऽन्वित ।

— G1 om. 19ef — e) K1.4 B D1 2 अहं T1 G (G1 om.) M त्वपि (G1 साक्षात्) विष्णुर्न (M1 रामो न) देवेन्द्रो — f) Ś1 K1 सर्वधर्म; T1 G (G1 om.) M ब्राह्मणोऽस्° (M1 ब्राह्मणोऽहमस्मि) — After 19, M (except M1) ins.:

1871* योद्धुं धनुष्मतां वीर मां धेयमिति निश्चितम् ।

20 a) G1 M1 2 3 ब्राह्मे (for ब्राह्मे) T1 G1 ब्राह्मे चास्त्रे च वेदे च — b) K1 Cd निष्ठितो; D1 नि° — After

स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ २०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्राह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २१
युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।
बलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च बलेन च ॥ २२
अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्ताावितरेतरम् ।
मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ॥ २३

C 1 7111
B 1 190 27
K 1 205 33

20^ab, G6 (which om 20^cd) ins 1872* (see below) — ^a) K0 8 स्थितोस्म्येष; Ñ8 °तोद्यास्मि; D4 °तो ह्यस्मिन्; T1 °तो मध्ये; G2 ततोस्माद्हि, G3 4 °तोस्म्यत्र — ^d) K4 Ñ V1 B D त्वा (K4 त्व) वै (Ñ1 च, D2 तु) वीर स्थिरो भव; T1 त्वा वीराविह्वलो भव; T2 G (G6 om) M8 6-8 त्व (G1 M8 त्वां) तु (M8 6-8 च) वीराचलो भव; M4 त्व वीर विच°. — D4 (marg sec m) T G1. 3-5 ins after 20. G6 (om lines 4–6), after 20^ab

1872* न त्वां सयोधयेद्विप्रो न मे जीवन्गमिष्यसि ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि ततो व्रज यथासुखम् ।
एवमुक्त्वा तु कर्णस्य धनुश्चिच्छेद पाण्डव ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय सयोद्धु सदधे शरम् ।
दृष्ट्वा तदपि कौन्तेयश्चिच्छेद सशर धनु । [5]
पुन पुनस्तु राधेयश्छिन्नधन्वा महाबल ।
शरैरतीव विद्धाङ्ग पलायनमथाकरोत् ।
पुनरायान्मुहूर्तेन गृहीत्वा सशर धनु ।
ववर्ष शरवर्षेण पार्थं वैकर्तनस्तदा ।
छित्वास्य शरजालानि कौन्तेयोऽभ्यहनच्छरैः । [10]
ज्ञात्वा सर्वाञ्शरान्घोरान्कर्णोऽथायाद्द्रुत वहिः ।

[(L. 1) G3 4 सत् (for न) D4 G6 सयोजयेद्; T2 G5 स्म योज°; G1 सरोधयेद् T1 विमोक्ष्यसि (for गमि°). — (L. 3) T1 G6 धनुर्ज्यामथ सोच्छिनत् — After line 3, G6 (which om lines 4–6) ins.

1873* तत कर्णविनाशाय सदधे शरमर्जुन. ।
जितोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्ण सजहार ततोऽर्जुनः ।

— (L. 5) G3 4 धनुस् (for दृष्ट्वा), and रुषा (for धनु) — (L 6) T1 G3 4 पुन पुनश्चाददान चिच्छेद स पुन पुन.. — After line 6, T1 G3.4 ins :

1874* अच्छिनद्धनुषा पार्थ शत कर्णस्य सयुगे ।
छित्वा धनूषि कर्णस्य कर्णमर्मस्वताडयत् ।
स छिन्नधन्वा बहुशश्छिन्नेषुधिनिषङ्गवान् ।

— (L 7) T1 G3 4 पार्थबाणसतुन्नाग (for the prior half) T1 °यनपरोभवत् — After line 9, T1 G3.4 ins

1875* व्यधमद्बाणजालेन सर्वाङ्ग फल्गुनस्य च ।
हस्तावाप च सच्छिद्य विननाद महास्वनम् ।
कौन्तेयोऽपि भृश क्रुद्धो भृश कार्मुकमाहवे ।

— (L. 10) T1 शरवर्षाणि. T1 G3.4 धनु कवचमेव च (for the posterior half) — After line 10, T1 G3 4 ins.

1876* अर्दयित्वा भृश बाणैर्द्रावयामास पाण्डवः ।
मत्वासह्यान्बाणघातान्द्विजस्येव शचीपते ।
इन्द्रोऽय विप्ररूपेण विष्णुर्वा शकरोऽपि वा ।
रामो दाशरथिर्वापि रामो वा जमदग्निजः ।

— (L 11) T1 G3 4 युध्यत्यस्मानिति ज्ञात्वा (for the prior half), and रणाद् (for द्रुतं)]

21 Before 21, N ins वैश° उ°. — T1 G3 4 6 om 21^ab — ^a) Ñ8 विप्रेण (for राधेयो). — ^c) Ś1 K1 2 Ñ1 B1.6 G3 ब्रह्मतेजस् M सदा (for तदा) — D1 om 21^d–23^a — After 21, T1 G3 4 ins

1877* न जयेद्ब्राह्मणं संख्ये युद्धारक्षत्रकुलोद्भव ।
इति मत्वा द्रुत कर्ण. शिबिराय जगाम ह ।

22 D1 om 22 (cf. v 1 21) — ^a) K3 युध्यतौ पयतुस्तत्र; K4 युद्ध तौ चक्रतुस्तत्र; Ñ2 3 V1 B D (D1 om) अपरस्मिन् वनो(Ñ3 B6 Da D2 4 5 रणो)द्देशे; S युद्धायोपगतौ (G3 °गत, G6 °योत्पततौ) तत्र — ^b) Ñ2 3 V1 B D (D1 om) वीरौ (for राजञ्) — ^c) Ñ1 °नौ यूथपोन्म°; Ñ2 3 V1 B D (D1 om) °नौ युद्धसंपन्नौ, M6 युगपत्संगतौ मत्तौ. — ^d) Ñ2 3 V1 B1.3 Dn D2 विग्र° (for स्पर्ध°) G1 प्रज्ञया चापि तौ समौ

23 D1 om 23^a (cf. v 1. 21) — ^a) B4 आह्वयेता N V1 B6 Da Dn D4 5 तु (for तौ) B1 3 D2 समाजघ्नतुरन्यो- न्य — Ś1 K (K2 om lines 3–4) Ñ V1 D (including Cd) ins after 23^cd (Ñ3 Da, om lines 2–4, after 23^cf)

1878* प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणे ।
आचकर्षतुरन्योन्य मुष्टिभिश्चाभिजघ्नतु ।
ततश्चटचटाशब्द सुघोरो ह्यभवत्तयो ।
पाषाणसंपातनिभै प्रहारैरभिजघ्नतु ।

[(L. 1) Ś1 K1 °णापकर्षाभ्यां, Ñ1 परिकर्षणैराकर्षणे (hypermetric!), Da °णाकर्षणाभ्या, D2 परिकर्षाकर्षणके Cd cites प्रकर्षण, आ°, अभ्या°, वि° — After line 1, K0 reads 24! — (L 3) Ś1 K1 Ñ1 D2 समपद्यत (for ह्यभवत्त) Ñ3 ततश्चपेटशब्दस्तु घोर स समपद्यत — (L 4) Ś1 K1 प्रस्तरै (for प्रहारै)]

— ^c) Ś1 K1.2 G2 तु (for तौ) K1 Ñ V1 B D T G

ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्बलिनां श्रेष्ठो जहसुर्ब्राह्मणास्ततः ॥ २४
तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्बलिनं बली ॥ २५
पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ २६
ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञायन्तां क्वजन्मानः क्वनिवासास्तथैव च ॥ २७
को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ २८
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ २९
तथैव मद्रराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवादृते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३०
क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ।
अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ३१

(except G1) तदा (for तथा) — f) Ñ1 °रे पर्यवस्थितां, T1 G1.4.6 बाहुभ्यामरकर्षतां; M1 °रिपुपकर्षं. — After 23, Ś1 D1 (both om line 2-4) ins 1878*

24 K0 reads 24 after line 1 of 1878* — b) Ñ1 समरे (for बाहु°) — c) K1 अवधीद्; S नावधीद्; Cd as in text. Ñ2.3 V1 B D (except D1) भ्रातृपतद्गदृश्रे°. — d) K3.4 Ñ V1 B D (except D1) transp जहसु and ब्राह्मणा° K1 Ñ V1 B D (except D1) T1 G2.4 तदा (for तत) — After 24, T1 G2.3 ins (the hypermetric line)

1879* परिक्षिप्योत्क्षिप्य बाहुभ्यां मध्ये भारतसत्तम ।;
while G5 ins a passage given in App. I (No 99), cf. v. l. 25

25 a) Ś1 तदा (for तत्र) — b) Ś1 K1 D1 G1.6 °श्च [illegible] — c) Ś1 K1 G1 य° (for यत्) K3 Ñ2.3 V1 D2 D1 M3 पतितं — d) Ś1 K1 नाम्यहद्; K0.2.4 Ñ2.3 V1 B D (except Da2 D1) M5 °घर्षीद्; K3 Ñ1 °स्यागद्, G1 °हम्यादू K1 K0.2 Ñ1 B1 Da2 D1.2.4 T1 G1 M1 बलिनो Ñ1 बल (for बली) — A passage given in App I (No [illegible]) is inserted in T1 G1-3 after 25, in G5, after 24, in D5 (marg. sec. m.) T1 G1, after 26ab

26 a) T1 G1-4 विजिते; G1.6 पतिते Ś1 K1-3 D1 [illegible] भीमेन — b) T1 G1 transp [illegible] and कर्णे T1 [illegible], G1-4 [illegible] (for शङ्किते) — After 26ab, D5 (marg. sec. m.) T1 G1 ins a passage given in App I (No [illegible]) after which T1 repeats 26ab (v. l. [illegible]); cf. v. l. 25 — T1 ins after the [illegible] 26ab G1.6, after 26ab

18[illegible]* दुर्योधने [illegible] तथा [illegible] ।
[G1.4 [illegible]]

— d) T G1.2.4 °दुर्दिर्योधनाम्, G1-4 M समरे पातिमातुरं (M1.2 [illegible]; M1-3 °पुरे)

27 a) K0.2.4 D1 सर्वे (for तत्र) — b) Ñ1 पार्थिवाः; G3 साध्विह T1 G1.3 द्विजपुंगवा Ñ1 V1 B1 D (except D1) G1-4 M साध्विमौ पुरुषर्षभौ — c) K1 G1.6 विज्ञायतां; Ñ2.3 V1 B1 D G1-4 M °येतां K1 Ñ2.3 V1 B1 D (except D1) G1-4 M °न्मानौ; T G1.3 इमे सम्यक् — d) K1 Ñ2.3 V1 B1 D (except D1) G1-4 M °वासौ; T G1 किं नि°; G1 क्रियतस्त्राम् — After 27, T1 G1 repeat 26-27 [v l T1 समरे पातिमातुरं; G1 परिवव्रुर्हि लोचमान् (for 26d) — T1 साध्विमौ °मौ; G1 °मे द्विजपुंगवा (for 27b). — T1 विज्ञायेतां °न्मानौ °वासौ च; G1 विज्ञायतामिमे सम्यक् किंनि° (for 27cd)].

28 b) S या(T1 G1 M6-3 या)धयितु — G5 (hapl.) om. 28d-29d — d) K1 (marg. sec. m., orig as in text) Ñ V1 B D (except D1) पाण्डवा(Ñ1 फाल्गुना)द्वा किरीटिन (cf. 29b).

29 G1 om 29 (cf v. l. 28) — b) Ś1 फल्गुनाद्; K (except K1) पा°; D1 फाल्गुनाद् Ñ V1 B Da Dn D1.2.4 कृपाद्वापि शरद्वत (=28d)

30 a) T1 G (except G5) M1.3 च (for एव) K1 °राज च; Ñ1.2 V1 B D (except D1.2) मद्राधिपतिं — After 30, S ins

1881* वीराद्दुर्योधनाद्वान्य शक्त पातयितु रणे ।
[Ñ1 भीमाद् (for वीराद्) K1 D1 न (for वा) B1 [illegible] मुमहावीर्यं (for the prior half) Da युधि (for रणे)]

31 a) G1.3 M1 Cd अवहार; G1 तत्र°. Ś1 K1 अस्मिन् (for अस्माद्) — b) Ś1 K1 युद्धे (for युद्धाद्), K1 K1 °युद्धे; Ñ1.2 V1 Dn1 n3 °युगात्; B D1.4 °संयुतात्; D1 °युगात्; T1 G1 °युगात्; G1.3 °युगात् — After 31ab, S ins

1882* महात्मा हि सदा दृष्टा मानराधापि मिलदा ।
[K1 °त्मा सर्वदा दृष्टा.. Ś1 K1 [illegible]; K0.4

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः
कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।
निवारयामास महीपतींस्ता-
न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३२
त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।
यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३३
वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।
इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ३४
ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।
कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनंजयौ ॥ ३५
विमुक्तौ जनसंबाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ ।
कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ३६
तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।
अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ३७
धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुंगवाः ।
मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ३८
विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।
इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ३९
महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।
ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ४०

C. 1. 7130
B. 1. 190. 47
K. 1. 205. 09

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

सापराद्धा हि, K3 B6 Da D4 स्वपराद्धापि; K8 D5 °धा हि; Ñ1 B3 अपराद्धापि, B1 5 स्वपराद्धापि (B5 °द्धा हि), D2 स्वपराधेपि Ñ1 सर्वथा (for नित्यदा)]
— c) K0 1 8 D2 5 M5 एतान् (for एनान्) — d) N T1 G6 °त्स्याम हृष्टवत् (G6 °मि हृष्टवान्) — After 31, Ś1 K Ñ1 2 V1 B3 D (except Da) ins

1883* तांस्तथा वदत सर्वान्प्रसमीक्ष्य क्षितीश्वरान् ।
अत्यन्यान्पुरुषांश्चापि कृत्वा तत्कर्म संयुगे ।

[(L. 1) Ñ1 2 V1 B3 Dn D1 2 4 °था वादिन — (L. 2) K0 3 4 अन्योन्य, Ñ1, 2 V1 B3 Dn D1 2 4 5 अथान्यान्; Cd अत्यन्यान् (as above) B3 कृते कर्मणि सं°]

32 Before 32, Ñ V1 B (except B6) Dn D1 2 4 M3, 5 ins वैश° उ° (resp. वैश°) — a) Ñ1 कर्णं (for कृष्ण.) T2 G2 5 °स्य हरि (G2 हसन्) समीक्ष्य. — b) Ñ1 स (for तौ)

33 a) G6 °रुद्धा° (for °वृत्ता°) Ñ2 3 V1 B D एव ते विनि° — b) T2 G (except G1 6) क्षुब्धा (for युद्धाद्) — c) N3 यथाकाम — Ś1 K1 om 33^{c}–34^{c} — d) K (K1 om) Ñ1 D5 राज(K0 नर)पुगवा

34 Ś1 K1 om 34^{abc} (of v l 33) — b) Da1 D1 G2 पाचालैर् K (K1 om) M हृता — c) K4 इति स्तुवत — d) G1 ये के तत्र समा°

35 b) G1 °जिनधारिभि — K2 3 transp 35^{cd} and 36^{ab} — c) Ñ2 V1 B D (except D2 4 5) तौ तु (for तत्र)

36 K2 3 transp 35^{cd} and 36^{ab} — a) M6–8 निवृत्तौ (for विमुक्तौ) Dn राज (for जन) — b) Ś1 K B1m Cd क्षतविक्षतौ; B1, 3 D2 T G3 6 M6 परिवीक्षि°, B5 परिरक्षि°, G1 परिवर्जि°; G2 च निविक्षि°, G3 4 साधु वीक्षि°; M8 परिवारि° — d) T2 G2–5 तौ वीरौ हि विरे°; G6 नृवीरौ तत्र रे° — After 36, Ñ2 3 V1 B D ins

1884* पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।

37 Before 37, S (except M2 5) ins वैश° — a) M6 मातापि विविधं — b) B1 3 D2 विपर्ययमचिंत°, G3 °श तस्य चिं° — d) Some MSS भैक्ष्य°. Ś1 K D2 5 °ले च लघिते; Ñ1 °ले प्रगच्छ°; Ñ2 3 V1 Da Dn D1 4 °लेभिग°

38 a) G6 नून, M (except M5) वा स्यु° Ñ1 धार्तराष्ट्रा हि तान्हन्यु — b) Ñ1 °पुगवान्; B5 °पाडवा°, D5 °नंदना , G3, 4 °पुगवै — d) Ñ1 अघोरैर्, T2 G (except G1 6) असुरैर् K4 दृढवेगिभि , G3–4 दानवैरिह

39 a) K0 4 हृद (for मत) K1 तात, T2 G3 चापि (for जात) K2 वैपरीत्य तु सजात — d) Ñ1 2 V1 B D (except D2) °स्नेहावृता (Ñ1 °त्तत) T2 G (except G1 6) सुतसगान्विता (T2 G5 °तं) तथा — After 39, N T1 G1 6 (T1 G1 6 om the posterior half, see below) ins

1885* तत सुसजनप्राये दुर्दिने मेघसप्लुते ।

[K0 T1 G6 भुक्तजन° K2 Ñ1 D5 °सकुले, K8 °सयुते]

40 T1 G1 6 om 40^{a} — a) Ś1 महान्यथा°, K1 अधन्यथा°, N3 Da भवत्यथा° K0 2 T2 च (for तु) G2 महताथ वरारोहा — Da2 repeats 40^{ab} (v l प्राविशत्तत्र and आस्तपुर°) — c) G3 4 सहितस् (for प्राविशत्) G2 तूर्णं (for तत्र) Ś1 K D5 प्राविशत्तत्र बीभत्सु — d) Ś1 K D5 ब्रह्मवृद(Ś1 K1 °सिद्धि)पुर°, Ñ2 3 V1 B Da (erroneously) Dn D1 2 4 Ar1p जिष्णुर्भार्गववेश्म तत्; T2 G3–5 °ष्णुर्धर्मपु° — After 40, K3 ins

१८२

वैशंपायन उवाच।

गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १

कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा-
नुवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे।
पश्चात्तु कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां
कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २

साधर्मभीता हि विलज्जमाना
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम्।
पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३

इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तवानुजाभ्यां मयि संनिसृष्टा।
यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
समेत्य भुङ्क्तेति नृप प्रमादात् ॥ ४

कथं मया नानृतमुक्तमद्य
भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि।
पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ५

मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा

1867* [illegible] ।
[illegible] गृहद्वारि [illegible] पृथा ।

Colophon. Major parvan T1 G M संभव° (for स्वयं°) — Sub-parvan Ś1 K Ñ3 B Da Dn D1-4 T2 G1 2 4 M1 द्रौपदीस्वयंवरः; T1 संभव — Adhy name D1 [illegible]; T2 G1 2 4 [illegible] — Adhy no (figures, words or both) Da1 T1 186, Dm 191, T2 G 140 (G1 2 142), M 141 — Śloka no Da1 44, Dn 46, M1 42 — Aggregate śloka no Da1 7101

182

☞ MS T1, which ends with adhy 181, is replaced by T3

1 Ś1 K (except K0) [illegible] om उवाच (G1 om the ref) — a) F3 तु तां; G1 तानौ Da1 भार्गवेदम°; G1 [illegible]; G1 °दर्शं° — b) T2 G1 प्रेक्ष्य (for प्राप्य) — c) Ś1 F2 4 तां (for तां) T2 G1 4 परिगृह्य [illegible] (for तास°) — After 1 T2 G1 4 ins

1867* [illegible]
[illegible]

2 a) [illegible] T G1-4 M (except M1) [illegible] (for [illegible]); G1 [illegible] Ñ V1 B D T2 G1 [illegible] — b) [illegible] D1 [illegible] D1 [illegible]; B (except [illegible]) [illegible] (cf 4d)

— c) Ś1 K2 Ñ1 2 V1 B3 D (except D1 2) T1 च (for तु) T1 सा तु (for कुन्ती) Ñ2 transp कुन्ती and कन्यां Ñ1 2 V1 B D कृष्णां (for कन्यां)

3 a) Ś1 K1 2 [illegible]; K0 3 4 D1 [illegible]; G1 M3 च (for हि) T G1-3 M1-3 °मानां (for °माना) Ñ1 2 V1 B Da Dn D1 2 °भीता परिचिन्तयन्ती (Da1 °ती); D1 धर्मोपनीतां परिचिन्तयन्ती; G1 °भीतामभिलज्जमानां; G2 अधर्मभीता च हि° — b) K (except K1) °प्रतीता

4 Before 4, Ś1 K0 2 T1 G कुन्ती; K3 पृथा उ°; Ñ V1 B3 Da Dn D1 4 5 पृथुवाच — a) Ñ V1 B Da Dn D1 4 तु; D1 5 च (for हि) — b) K3 Ñ V1 D1 [illegible]; T2 G1 4 °सृष्टा — c) G1 यथोचितं T2 G1 तथा (for मया) — d) G1 सर्वं तु (for समेत्य) T1 भुंक्तव्यम्; T2 G1-4 भुजीष्व[illegible]; G1 2 M भुक्तव्यम्; G2 [illegible] (for भुङ्क्ते) B om नृप

5 a) Ñ V1 B1 Da Dn D1 मया कथं (by transp), B1 2 4 Da D1 4 [illegible]; M1-3 कथं [illegible] Ś1 K D1 [illegible] (K1 [illegible]); B1 [illegible] — b) Ś1 K D1 ब्रवीहि (for ब्रवीहि) B Da D1 4 मया भवेद्धि [illegible] — c) Ñ V1 B (except B1) D (except D1) M1 4 पाञ्चाल° — d) Ñ1 G1 2 4 °भूतपूर्वं; Ñ1 2 4 V1 B D (except D1) [illegible] M1-3 (corrupt) न चोपवर्तेत°

6 Before 6, Ś1 K1-4 D1 5 (except M1 2) ins वैशं° F0 Ñ V1 B Da Dn D1 4 5 वैशं° उ° — a) Ñ V1 B D

युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो
धनंजयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६

त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी
त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वाल्यतां हूयतां चापि वह्नि-
र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८

अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे
माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
वृकोदरोऽहं च यमौ च राज-
न्नियं च कन्या भवतः स्म सर्वे ॥ ९

एवंगते यत्करणीयमत्र
धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या-
त्तद्ब्रूहि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ११

तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२

C 1 7143
B 1 161 19
K 1 200 13

(except D5) स एवमुक्तो मतिमान्नृवीरो — [b]) S भ्रातरम् (for मात°) Ñ1 °रो धर्मभृतां वरिष्ठ ; Ñ2 3 V1 B D (except D5) मात्रा मुहूर्तं तु वि(Ñ2 V1 Dn1, n2 D1 2 °तं स्तव)चिन्त्य राजा — [c]) Ś1 यदु° (for कुरु°)

7 Before 7, S (except M3 5) ins युधिष्ठिर — [a]) Ñ V1 B D फाल्गुन (for पाण्डव) — [b]) Ś1 K1 त्वयापि; Ñ2 3 V1 B D त्वयैव N शोभिष्य° (D4 वा वत्स्य°), G2 तेनेष्य° — [c]) Ñ1 S एव (for अपि) Ś1 K1 4 चाद्धि Ñ2 3 V1 B D (except D5) °ल्यतामग्निर(Dn °म)मित्रसाह

8 Ś1 K1 S om उवाच — [a]) Ś1 Dn1 S (except G1 2 M3) मा (for मा) Ñ1 नृपधर्म°, T3 G4 °धर्मभाजन G1 2 माधर्मभाज न कृथा वरेण्य — [b]) G1 2 रमेत (for कृथा न) Ś1 K0 1 [ऽ]र्थैं , K2 4 न ; K3 [ऽ]द्य (for ऽन्यै) Ñ V1 B1, 3 D (except D4, 5) धर्मोयमशिष्टदृष्ट , T2 G3 4 °र्मो ह्यनभीप्सि°

9 [b]) Ñ2 3 V1 B D (except D5) पश्चादय सहदेव स्तरस्वी (B6 °वो जघन्य) Arjp सहदेवो जघन्य (as in text) — Da1 om 9[c]–10[b] — [d]) K4 Ñ1 D2 T1 G2 5, 6 च सर्वे; Ñ2 3 V1 B1, 3 5 Dn D1 4 5 नियोज्या ; B6 Da2 तु सर्वे

10 Da1 om 10[ab] (of v l 9) — [a]) Ñ1 °कृते (for °गते) K0 अस्ति, K3 Ñ1 B Da2 D1 2 4 M6–8 अद्य (for अत्र) — [b]) Some MSS धर्मं Ñ1 प्रसह्य; Ñ2 3 V1 B D (except D5, Da1 om) विचिन्त्य (for प्र°). — [c]) K0 Ñ V1 B D (except D1 2 4) पचाल° K3 तु; S हि (for च) Ñ2 3 V1 B D (except D5) हित च यत् (for च यत्प्रि°) — [d]) Ñ1 प्रब्रूहि, Ñ2 3 V1 B D (except D5) प्रशाधि T3 G (except G1) वय (for वशे)

11 K2 om. 11–15 Ś1 K1 3 4 D2 S om उवाच (T1 G1 M3 5 om the ref) — After वैश° उ°, N (except K2) ins

1888* जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।
दृष्टिं निवेशयामासु पाञ्चाल्या पाण्डुनन्दना° ।
[(L 1) Ś1 K1 °स्नेहसमुत्थिता]

— [a]) N3 V1 B1, 5 6 D (except D5) transp ते and दृष्ट्वा Ñ2 3 B5 Dn D1 4 पश्यन्तीं (for तिष्ठन्तीं) B2 दृष्ट्वा च सर्वे ते तत्र — [b]) B3 स्थिता (for सर्वे) — [c]) Ś1 K (K2 om) D5 °क्ष्यानन्यमनसो — [d]) T3 G4 हृदये Ñ1 G3 M तद् (for ताम्) V1 °यैस्तेविचारयन्

12 K2 om 12 (of v l 11) — [a]) Ñ3 3 B5 D (except D2 5) T1 G1 तु; G6 च (for हि)

13 K2 om 13 (of v l 11) — [a]) Ñ1 2 V1 Dn transp रूप and हि K0 काम्यरूप तु पांचा° — [b]) Ś1 T1 G1 6 M विधातृ — T1 (which om 13[cd]) ins. after 13[ab] G6, after 13

1889* ते मन्यमाना कौन्तेया सर्वभूतमनोहराम् ।
चक्रमु सत्त्वसंपन्ना विधात्रा च प्रचोदिता ।

— [c]) K4 S (T1 om) अन्येभ्य — [d]) K1 सर्वलोक°

14 K2 om 14 (of v l 11) — [a]) Ś1 °कारभाव त, Ñ3 Dn1 D1 °धर्मज्ञ°, T1 G6 °तत्त्वज्ञ° — [d]) Ñ1

कार्म्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १३
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनवचः कृत्स्नं संसरन्वै नरर्षभ ॥ १४
अब्रवीत्स हि तान्भ्रातॄन्मिथोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि-
रासांचक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ १
वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा-
नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ २
तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च

समन्ततः; Ś2 K1 V1 B D T G1-3 समस्तान् K0.4 वै नरर्षभ ; Ś1 V1 S भरतर्षभ (Ś1 V1 T1 G3 M2.3 °भ); K1.4 B D मनुजर्षभ (D5 पुरुषर्षभ)

15 K3 om 15 (cf v 1 11). — a) Ś1 K1 नृप; K0 D5 M3 (inf lin as in text) सदा — c) M1-3 कृष्णा (for भार्या) — d) S महिषी (G3 सा मान्ये) नो भविष्यति — After 15, T1 G3 ins

1850* मन्त्रगुह्यतमो पार्थो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पाण्डवाः ।
अन्योन्यमनुपश्यन्तो धर्मार्थं काममीप्सितम् ।

T1 G2.4 ins after 15 D5 (marg sec m.) T2 G1.3, after the colophon

1851* जनमेजय उवाच ।
1) कथमिति दर्पेण च केनापि
तत्र धनुष्मत्सु कृत्स्न विमर्दम् ।
दिष्ट च रूपं न च पक्ष हेतो
शापद्य तस्मै द्रुपदो यदि ॥
वैशंपायन ।
2) दर्पेण कृष्णेन च फाल्गुन
कारोति ज्ञातुकामेन पार्थान् ।
परिप्रमादेव बभूव लोके
जीवन्ति पार्था इति विस्मयोऽभ्य ॥
3) कथमानन्दपूर्वतामस्तदाश्रम
स्थपदं फाल्गुनेनोपयाम ।
यम स्तदा त्वन्नुमोक्षवीर
रूत्र कर्तोभिर्भिषीद्य कृष्ण ॥
4) इति स्वयं वासुदेवो निविश्य
पार्थांन्विविपिस्मन्निविधिर्वराधे ।
स तद्वनु सम्यमियेष कर्तुं
बभूवुरस्यैष्टतमा हि पार्थाः ॥
[D5 जनमे° उ°, and वैश° उ° — 2c) D5 समति (for च नृप) — 3c) T G2.4 निहतान् (for नृपतीन्) — T2 G1-3 om 4cd — 4c) T1 G3 कृष्णस्य वै प्राणसमो हि पार्थ]

Colophon om in Ś1 K Da2 Dn2 D1 — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś2 B Da D2.4.5 T2 G2.4 द्रौपदीस्वयंवर; T1 संभव — *Adhy name* T2 G2.4 पांडवकामप्रस्ताव — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 T1 199, D5 (marg) 193, D3 140, T2 G 141 (G1.3 143), M 142 — *Śloka no* Da1 M1 15, Dn2 16

183

☞ This adhy is (1 hapl) om in G2.

1 Ś1 K (except K0) S om उवाच — d) K0.1.4 °कुरथ तत्रामितौजाः ; K1 V1 B1 (m as in text) T1 G1.2.4 M2.3 तत्र (V1 T1 G1 M2.3 °कुरथ) तत्रामितौजाः ; Ś2 B1 D1 D2 सर्वे च ते तत्पुरुषीनसत्वाः ; Ś1 °कुरथ तत्र° ; T2 G3.4 °कुरथा (G4 °त्र) सात्रामितौजसः ; M1-3 °कुरथा तत्रामितौजाः (sic).

2 T1 G1.4 om 2-3 — a) T1 G3 °वीर कुरुपुंगवांस्तु — b) Ś1 K0-4 Ś2.3 V1 B D T2 G3 नाशङ्क°. B2 °रौहिणेय (cf v 1 3). — K1.4 (hapl) om 2c-3c.

उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ३
ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ४
तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय-
स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ५
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः
पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ६
तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य
गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ७
दिष्ट्या तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता
यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः
सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ८
भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां
विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह
यास्यावहे शिबिरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः
प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ९

C. 1. 7155
B. 1. 191. 25
K. 1. 206. 29

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

---

3 K1.4 om 3[ab], Dn1 T3 G2.4 om 3 (cf v l 1, 2). — b) B3m °रौक्मि° (cf v l 2) — cd) After च, N (Dn1 om) ins अपि (to avoid the hiatus)

4 G2 om 4 (cf. v l 1) — a) K0 Dn1 तत्र; T1 त च; G6 तांश्च (for ततो) T3 G4 महान् (for ऽब्रवीत्). — b) B6 Da कुंतीपुत्र; G6 °सुतान् G6 वरिष्ठान् — d) G3.4 °स्याजि°. T1 G6 तस्थौ (for राज्ञ)

5 G2 om 5 (cf v l. 1) — a) Ś1 अपि (for एव) — b) Ñ1 V1 B6 Da Dn3 D1.2 S ते (for तौ) B3 कृष्णौ; D1 कृष्ण (for हृष्टा) — c) Ñ1 T3 G1.3-5 M6-8 °स्वसायाश्च V1 B1.3 चैव (for चापि) K0.3 Ñ1 D5 T3 G1.3-5 M6-8 मधु°; G6 नर°; M3 inf lin कुरु° (as in text) — d) Da D2.4 प्रागृ°.

6 G2 om 6 (cf. v l 1) — a) T1 G6 तु (for च) — b) K1 प्रवेश्य; Ñ2.3 B1 D (except D5) विलोक्य (for निवेद्य) — c) K4 एव (for इह). — d) Ś1 K B3 M3 गूढ Ñ2.3 Dn च (for स्म)

7 G2 om 7 (of v l 1) — c) Ś1 K1 पाण्डवी°

8 G2 om 8 (cf. v l 1) — a) N2.3 B (except B6) Dn D1.4 सर्वे (for तस्मात्) Ñ1 M6-8 चास्य मुक्ता; Ñ2.3 V1 B D (except D5) विप्रमुक्ता; T G (G2 om) चापि मु°; M3.5 च स्य मु° — b) Ñ2.3 B D (except D5) घोरात् (for सर्वे) Ñ1 शत्रुसंघा ; V1 मित्रसाहाः; T1 शत्रुसिंहा· D2 पांडुपुत्रा सहाया — c) K0.3.4 Ñ1 B6 T G4.5 M °ष्ट्र सपुत्र — d) S (G2 om.) सामात्यो वै (for सहामात्यो) V1 भविष्यति, G6 भवेयु· — After 8, T G1.3.4 ins

1892* दिष्टया कृष्णा वीर्यमाश्रित्य लब्धा
दिष्टया भूय शश्वदेव कृतार्था· ।

9 G2 om 9 (of v. l 1) — a) Ñ1 परमं (for निहितं) K1 वै (for यद्) — b) K0 व्यवर्धध्वं; T1 G3 विवृद्धध्वं; G6 विवृद्ध वै Ñ V1 B D ज्वलना (D1 °नाद्); G6 °नम् K0.3 B1.3.6 Da D2.3 T1 °माना, K1 इवैध°; Ñ V1 B3 Dn D4 इवैधमाना ; D1 अवध्यमाना ; G1 M6-8 इवेध्यमान (G1 °ना); G6 °मान — c) Ñ2 V1 B1.3 Dn T3 G3-6 M3.6-8 विदु , D1.4 विद्म K0 B Da D2.4.5 के(B3m किं)चिदेव; Ñ2.3 V1 Dn D1 केचिदेव — d) Ś1 K Ñ1 D5 गच्छावहे; B3 यास्यामहे; S (G2 om) यास्यावो वां — f) D5 ययौ (for प्रायाद्) Ś1 साकं (for सार्धम्) — After 9, D4 (marg sec m) T G (except G2) ins.

1893* तत्रैवासन्पाण्डवाश्चाजघन्या
मात्रा सार्धं कृष्णया चापि वीरा ।

Colophon om in G2 — *Major parvan* T3 G1.3-5 M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4 T3 G4 द्रौपदीस्वयंवर; G3 M3 स्वयंवर;

१८४

वैशंपायन उवाच ।

धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ १

सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
स्वयमारान्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २

सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी
जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३

ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता-
मुवाच काले वचनं वदान्या ।
अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे
बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४

ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र-
मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ५

अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे
य एष मत्तर्षभतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न
एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ६

सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री
तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी

T1 [illegible] — *Adhy. name.* D1 पांचाल्यप्रति [illegible] [illegible]; T1 वासुदेव[illegible], T2 G1.4 वासुदेव, G2 [illegible] — *Adhy. no.* (figures, words or both) [illegible] T1 190, D4m 191, D1 141, T2 G1-3 142, G2.4 144, M 143 — *Śl. no.* Dn 23 (Dn 9), M1 10 — [illegible] Dn 7127.

184

1 [illegible]) [illegible] D1 S om. उवाच (G1 om. the ref.). — [illegible]) K (except K4) च (for तु) T2 G2.4 पांचाल [illegible] — [illegible]) B1 यान्तौ, G1 पुत्रौ (for यान्तौ) — [illegible]) Ś1 [illegible] Da D1 [illegible]

2 [illegible]) V1 पुरुषं [illegible] — [illegible]) V1 [illegible]; D1.4 G1-3 M [illegible]; T2 G1 [illegible]; G2 [illegible] — [illegible]) Ś1 [illegible] V1 B D [illegible] (for निविष्टो) [illegible] [illegible] — [illegible]) S (except G1 M1) [illegible] — After 2, T G (except G1) [illegible]

[illegible]
[illegible]

3 [illegible]) Ś1 ([illegible]) K4 [illegible] V1 B D T2 G1 M1-3 [illegible] [illegible] G1.4 [illegible] K4 D1 F [illegible] — [illegible]) [illegible] M-2 [illegible] Ś1 F Ñ1 Da D1 [illegible] — K (except K1) [illegible] — [illegible]) Ś1 F1 [illegible] D1 M1 [illegible]

4 [illegible]) Ś1 Da1 पद्मान्य; K1 (corrupt) पद्भ्यां; K4 [illegible] D1 [illegible] — Before 4[illegible], M2-3 ins. युता — [illegible]) K3 [illegible]; Ñ2.3 V1 B D (except D1) [illegible]; T1 G1 ततो Ñ1 V1 T1 G2.4 M [illegible] — [illegible]) G1 भद्राय (for विप्राय) G2 भद्रे (for भिक्षाम्)

5 [illegible]) Ś1 प्रदान; K1 प्रदात (for ये चान्न) Ñ1 G2.4 (before corr.) [illegible] हि; T1 G1 हि देहि; G1 M [illegible] (for ददस्व) — [illegible]) Ś1 K Ñ1 प्रतिश्रिता V1 [illegible] — [illegible]) Ś1 K (except K4) D1 T1 G1.4 तु (for च) Ś1 transp. [illegible] and [illegible] — [illegible]) K (except K1) Ñ V1 B D (except D1) G1 M चतुर्णां

6 [illegible]) Ñ V1 B D (except Da D1) तु (for च) Ś1 K D1 [illegible]; Ñ V1 B Da Dn D1.4 T1 G1.4 च देहि — [illegible]) Ś1 [illegible] (by transp.), Ñ V1 B D M [illegible]; T G [illegible] — [illegible]) Ñ1.3 V1 B D (except D1) G1 [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) Ś1 K1 [illegible] (for हि) M1 [illegible] च

7 [illegible]) M1 [illegible] (for सा) Ñ V1 B D (except D1) T1 G1.4 [illegible] S हि (T1 G1 च) (for तु) — [illegible]) K4 [illegible]; Ñ1 Da D1 [illegible] — [illegible]) T1 G1 [illegible] — [illegible]) Ś1 K [illegible]; Ś1 V1 [illegible]; Ñ1.3 [illegible] Da D1 [illegible]; D4 [illegible]; G (except G1.4) [illegible].

8 [illegible]) K4 Ñ V1 Dn [illegible] — [illegible]) Only Ś1 as in

ते चापि सर्वेऽभ्यवजह्रुरन्नम् ॥ ७

कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार
माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्वी ।
यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे
संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८

अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु
शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां
कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ९

अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
पादोपधानेव कृता कुशेषु ।
न तत्र दुःखं च बभूव तस्या
न चावमेने कुरुपुंगवांस्तान् ॥ १०

ते तत्र शूराः कथयांबभूवुः
कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा-
न्खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११

तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां
ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२

धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३

पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप-
स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४

कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं

C. 1 7170
B. 1 192 15
K. 1. 207 15

---

text (catalectic)! Ko 3 यथात्मदीयान्य°, K1 °त्मी-यान्यप्यजि°; K2 Ñ2 3 V1 B D यथा स्वकीयान्य°, K4 °थास्मदीयान्य°; Ñ1 °थात्मनीयान्य°; T G अथात्मनीना(G1 तथात्मदीया)न्य°; M अथात्मकी(M6-8 °नी)यान्य°. — d) K3 4 धीरा. Ko धरिण्या

9 a) Ś1 K3 Cd °स्त्यशांता°, Ko 2 B6 D5 अगस्तिशा°; K3 sup lin °स्त्याशांता°; K4 D1 °स्त्याशा°; D4m S °स्त्यकांता° Ñ1 °स्त्यगुप्ताभिमतां दिशां तु — b) G1 अभूवन् (for तेषां) D2 पुरुषोत्तमानां (for कुरु°) — d) S (except T1 G1.6) कृष्णापि तत्रैव Ś1 K1 T2 G2-5 M सा तु; K4 Ñ1 पादे; V1 चासे; T1 G6 पत्नी; G1 सांते (for पत्त). Ñ2 3 B D पादांतरे चाथ (B6 Da D2 4.5 °रेणाथ) बभूव कृष्णा Cd cites तिर° and प(or पा)त्त.

10 b) Ś1 °पदानेव; K1 3 G2 °पधानेव; Ñ2 3 V1 B (except B6) D (except D5) °पधानीव ❀Dev पादा° उपधानं शिर स्थानं यस्या ।❀ — c) Ñ1 मन आस; Ñ2 3 V1 B D (except D5) मनसापि (for च बभूव) T1 G6 न तत्र तस्या मनसश्च (G6 मन आप) दुःख; T2 G1-5 M न तत्र दुःखं च समाससाद — d) D2 चात्र मेने; T2 G4 चापि मेने

11 b) Ñ1 कथां °श्रां °कारा — c) T2 G3-5 रथाश्वनागान् — d) Some MSS परस्व°

12 b) Ko Ñ V1 B Dn D1, 2 5 पचाल° Ś1 G2 M6-8 सुता (for सुत°) — c) S (except T1 G6 M8) श्रुत्वा च (for शुश्राव) Ñ2 3 V1 B D तदा (for तथा). Ś1 K V1 T1 G6 अभिपन्नां (Ś1 °न्ना) (for निषण्णां)

13 a) Ko 3 च, T2 G (except G1) स (for तु) K4 वृत्त (for सर्वं) — b) K4 transp वृत्तं and तेषां D1 सर्वं, T2 G (except G1) चैषां (for तेषां) — d) Dn T G (except G1) त्वरित

14 Before 14, M6-8 ins वैशं° — a) Some MSS पंचाल° G4 °ण्णचेत° — b) K4 °ण्डवाश्चाप्रति°. — d) T1 G1 हृता (for गता) T1 G3 5 6 M हृता; G1 गता (for नीता)

15 K2 om 15 — b) T1 G2 वा कारणेनोप°. G1 वा मम सुता चापनीता — c) Ś1 (orig) मे न दिग्धं, Ś1m K4 Ñ3 V1 B1 3 6 Da D1 2 मे निविष्ट; K1 मेनुदिग्धं; Ñ2 Dn D4 5 पंकदिग्ध, T G1 2 5 6 M मे विपक्तं Cd cites निदिग्धं (= विनिहित) as in text T2 G3 4 कच्चिन्न पांसौ हविराहुतं तत् — d) K4 Ñ V1 B D G1 कच्चिन्न माला पतिता (K4 ins here वै, D5 -भूत्) श्मशाने

16 a) B5 T1 G3 4 5 6 °प्रतिमो; T2 G4 °प्रथमो; Cd

कच्चिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ १५
कच्चिन्नवर्णप्रवरे मनुष्य
उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कच्चित् ।
कच्चिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
कच्चिच्च यत्ते परमप्रतीतः
संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।
ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः
कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
विचित्रवीर्यस्य तु कच्चिदद्य
कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रबर्हो
वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १
योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः
कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं
लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
असज्जमानश्च गतस्तरस्वी

वृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३
कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्तं
नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
क्रुद्धेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ४
ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये
प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा-
न्क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५
तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र
कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ
बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य
तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै-
रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ७
तस्यास्ततस्ताविभिवाद्य पादा-
वुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां
भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८
तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा
कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च
नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९
सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव

C. 1 7183
B. 1 193 10
K 1 208. 11

य. (for तत्)

3 ^{a}) Ñ1 B6 स सज्ज°; V1 स भ्राज°; B8m D2.4 स भाज्य°, Da D1.5 असह्य°, G2 अतर्क्य°; Cd as in text Ñ2.3 B D (except D5) G2.5 तत (for गत) T1 G1 असशय राजपुत्रस्त°. — ^{b}) V1 S द्विजातिभिस्तैर् — ^{c}) Ñ1 व्युत्काम, S विक्रम्य — ^{d}) T3 G4 स (for च) K1 तुष्ट, S दृष्ट; Cd as in text — After 3, D4 (marg *sec m*) T G (except G2) ins

1896* श्यामो युवा वारणमत्तगामी
कृत्वा महत्कर्म सुदुष्कर तत् ।

G1 cont T G3.4 ins after 6^{ab}

1897* विक्षोभ्य विद्राव्य च पार्थिवास्तान्
स्वतेजसा दुष्प्रतिवीक्ष्यरूपौ ।

4 ^{a}) K4 Ñ2.3 B5.6 D (except D4) G1 प्रगृह्य; B1.3 गृहीत्वा (for च गृह्य) K0.3.4 अन्वगात् T G2-6 M कृष्णापि कृष्णाजिनिन जगाम — After 4^{ab}, T G M3.5 ins

1898* य सूतपुत्रेण चकार युद्ध
शक्रेऽर्जुन त त्रिदशेशवीर्यम् ।

— ^{d}) K0.3.4 Ñ3.3 B Dn D1.5 G2 वै (for त) T1 युद्धाय सर्वेषु समा°

5 ^{a}) G2.3.4 (before corr) 5 हि य (for ऽपर) K1 °राजमान्ये; Ñ2.3 V1 B D T1 °सघ (D2 °सिंह) मध्ये — ^{b}) Ś1 K1 °माभज्य, K2-4 Ñ1 V1 Da °मारुह्य G2 मही प्रचक्ष — ^{c}) K0.3 S प्रा (or प्र)कालयत्, K1 प्राका° K0.3 M तेन, Da इति, T G तत्र (for एव) T1 G6 पार्थिवाग्रणे, T3 G1-5 °वौघ; M °चेन — ^{d}) T3 G2.6 भीमः (for क्रुद्ध) — After 5, M3.5 ins

1899* तं भीमसेनं परितर्कयामि
य पातयामास रणे तु शल्यम् ।

6 ^{a}) T3 G3.4 ता (for तौ) V1 प्रवरौ, G1 अधिपौ, G3 अमिता (for मिषता) V1 नृवीरौ (for नरेन्द्र) — ^{b}) M5 नरेंद्रौ (for नराग्र्यौ) — After 6^{ab}, T G3.4 ins 1897* (of v l 3) — ^{d}) Ś1 K1 G1.5 M6-8 याह्यात्, K4 Da T3 G4 बाह्य Ś1 K1 D5 पुरा, Ñ1 इमां

7 ^{a}) T1 M6-8 ततोप° — ^{b}) D5 एष; T3 G3.4 आस (for प्र) K4 °त्री मम तत्र तर्क° — ^{c}) M6-8 °धैर्न-रवीरैरुपेतैर् — ^{d}) T1 G1.6 M3.5 °ष्टा त्रिभि°

8 ^{a}) K4 तस्याग्रतस् K0.1.3 D5 अभिवद्य — ^{b}) Da D2.4 तु (for च) Ñ2.3 B D °ष्णा त्वभि° S (except T1 M5) उपोपविष्टौ नरलोकवीरौ — ^{c}) Ñ V1 Dn D1 स्थिता, B Da D2.4.5 भिक्षा; M3.5 स्थिताश्च् K2 T1 G1 M5 निवेश्य — K1 (hapl) om 8^{d}-9^{a} — ^{d}) Ś1 K (K1 om) Ñ1 V1 G1 भैक्ष्य°, Ñ2.3 B D भिक्षा°.

9 K1 om 9^{a} (of v l 8) — ^{a}) Some MSS भैक्ष्यं K2 परिगृह्य, V1 प्रतिहृत्य — ^{b}) K3 Ñ2.3 B D T1 दत्त्वा (for कृत्वा) S ब्राह्मणानर्चयित्वा Cd cites ब्राह्मणसात् — ^{c}) Ñ1 दत्त्वा (for वृद्धा) Ñ V1 B7.8 Dn D4.5 °वेष्य; B6 °वेश्य, D2 G6 °वेक्ष्य; G5 °भोज्य; a few MSS (incl.

कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां
दर्भाजिनाग्र्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
ते नर्दमाना इव कालमेघाः
कथा विचित्राः कथयांबभूवुः ।
न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ११
निःसंशयं क्षत्रियपुंगवास्ते
यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा
मुक्तान्हि पार्थाञ्शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२
यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च
सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
यथा च भाषन्ति परस्परं ते
छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः
पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कच्चित् ॥ १४
गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा
गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र-
मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ १५
विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः
पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा
हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ १६
तदाचड्ढ्वं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं

पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् ।
प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं
पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ १७
पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः
प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
तस्यैष कामो दुहिता ममेयं
स्नुषा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ १८
अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो
हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु-
र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ १९
तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं
स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।
समीपस्थं भीममिदं शशास
प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै ॥ २०
मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ-
स्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र
तां चैव पूजां प्रतिसंगृहीत्वा ॥ २१
सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं
युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ २२
प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा

C 1 7197
B 1 193 24
K 1 208 25

जातीं च कुला° — ᵇ) S (except T3) शिर सु पाद द्वि° — ᵈ) K0 2 Ñ V1 B D (except D1) पञ्चा° Ś1 K B6 Dn D1 5 च सानुग(K2 3 °ज)स्य, T1 सहात्मजस्य; T3 G M (except M3) सहानुजस्य

18 ᵈ) B1 3 इह; M6-8 यदि (for इति) Ñ2.3 B6 Da1 Dn D1 4 स्नुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय

19 ᵃ) Ñ1 स; Ñ3 3 V1 B D (except D5) हि (for च) — ᵇ) B1 5 °ताङ्गीं, B3 G2 °ताग — ᶜ) S1 K0 1 3 यदि, K3.4 अपि (for यद्) K2 4 असौ, Ñ1 S मे (G2 अय) (for वै) — ᵈ) K4 Ñ2 3 B D ममैतां, V1 समेता, S (except G2 6) इहेति — After 19, T1 ins

1900* तद्दै श्रुत्वा पाण्डवाः सर्व एव
राज्ञा यदुक्त द्रुपदेन वाक्यम् ।
कुन्त्या सार्धं मानया चापि चक्रु
पुरोहित ते पुरुषप्रवीरा ।,

while N ins

1901* कृत हि तस्यास्सुकृत ममेद
यशश्च पुण्य च हित तदेतत् ।
[(L 1) Ś1 K ममेद]

20 Before 20, T1 ins युधिष्ठिर° — ᵃ) Ñ B D अथो° (Da यथो°) K4 Ñ V1 B1 6 D (except D1 2) हि (for तु) K2 Ñ V1 B1 Dn2 D1 2 °हित स्थित B3 °क्य नृपते पुरोहित; T1 द्विजस्य वाक्य तु निशम्य त च — G1 (hapl) om 20ᵇ-22ᵃ — ᵇ) K3 तथा, Ñ V1 B Da1 Dn D1 ततो (for स्थित) T3 G (G2 om) M6-8 विधिज्ञ (for विनीत) D2 विनीतवाक्य; T1 पुरोहित वै (for स्थितं वि°) V1 M3 5 प्रसमीक्ष्य — K0 (? hapl) om 20ᶜ-21ᵇ — ᶜ) K4 पार्श्वे स्थित, Ñ V1 B D (except D5) समीपतो (Ñ1 B3 °गं) K4 T3 G3 4 भीमसेन (for भीममिद)

21 G2 om. 21, K0 om 21ᵃᵇ (of v 1 20) — ᵇ) Ñ1 तस्मात् (for तस्मै) D2 प्रयुज्या, D4 प्रदेया. T3 G3 4 ins हि after प्रयोज्या Ñ2 3 B1 3 6 D T1 हि, B5 T3 G (G2 om) M च (for एव) — ᶜ) K1 Ñ V1 B D (except D5) ततस् (for तथा) T G1 3 4 6 M3 तां, G6 M6-8 त (for तत्) — ᵈ) T1 स (for ता) K1 एव, S (except T1, G2 om) चापि (for चैव) Ś1 K1 प्रगृहीत-वान्स, K2 अपि सप्रगृह्य, K3 प्रतिसनिगृह्य, K4 Ñ1 V1 B1 3 G5 6 M6-8 प्रतिसगृह्याण, Ñ2 3 B5 6 D (except D5) प्रतिगृह्य हर्षात्, T G1 3 4 M3 प्रतिगृह्य तत्र; M3 (inf lin) 5 प्रतिजग्राह चैव (for प्रतिसगृहीत्वा as in K0 D5)

22 G2 om 22ᵃ (of v 1 20) — ᵃ) Ñ2 3 B1 3 Dn D1 5 °हित तदा — ᶜ) K3 Ñ V1 B1 3 5 D2 5 पञ्चाल°. K1 B3.6 Da Dn3 D2 4 5 विसृष्टा — ᵈ) G1 °मनिष्टेन K3 यथानु°; Ñ2 3 V1 B D (except D5) यथा (B Da2 D4 पथा) न कामात्, T1 G6 यथानिकाम, T3 G1-5 M य(G1.5 M3 5 प)थाद्य काम

23 ᵃ) Ś1 K1 प्रतिष्ठितो यो द्रुपदेन शुल्कः — ᵇ) Ś1 K1 सोनेन, K2 Ñ2 3 D (except D1 2 4) S सा तेन Ś1 K1 यथानुवृत्त, K0 °वृत्त; T G M3 5 तथा गृहीता

C. 1. 7209
B. 1. 194. 7
K. 1. 209. 10

धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः
शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ७
प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च
सांग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि
तथैव चासन्विविधानि तत्र ॥ ८
कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी-
मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं
प्रत्यर्चयांचक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ९
तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य
महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०
राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे
पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज-
न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
ते तत्र वीराः परमासनेषु
सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या-
स्तदा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ १२
उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः
भोजापकाश्चाप्युपजह्रुरन्नम् ॥ १३

Ñ1.2 V1 Dn D1 S सर्वाणि कृत्स्नानि; B5 कृत्स्नानि सर्वाणि Ś1 D1 G2 अखिलानि Ś1 K D4 चैव (for तत्र) — c) K1 Ñ3 V1 B1 Dn D1 T2 G3-5 M8 अपि (for च) Ñ1 यानि, Ñ2.3 V1 B D (except D5) तत्र (for तानि)

7 a) K (except K1) रथाश्च व(K2 च)र्माणि; Ñ Dn D1 वर्माणि चर्माणि, V1 गदाश्च चर्माणि, B Da D2.4.5 चर्माणि वर्माणि, S अस्त्राणि (T1 धनूंषि) शस्त्राणि — b) B5 Da D4 शस्त्रा, G3 खड्ग (for खड्गा) T2 G2-4 महत्यो B5 Da S अथ (for अश्व) D2 T2 G (except G1.6) रथान् Ñ3 B D3 D4 विचित्रा°; D2 G (except G1.6) च चित्रान् — c) D1 om. 7c S (except T1) चोग्राणि K3.4 T2 G2.4.5 शरांश्च मुख्यान् Ñ2 V1 Dn चित्रा (for मुख्या°) — d) Ñ2 Dn °भूषणाश्च

8 a) K2 T2 G2.4-6 प्रासान् K0.2.3 मुसंढ्यश्च, K1 मुसुंढ्य°; K4 मूशंढ्य°, B1.3.6 मुपुढ्य°, D1.5 मुशढ्य°; T1 मुसुंढ्य°, T2 G4 मुसुण्डी°, G1 मुसढ्य°, G2 मुसुढी; G3 मुसुंढ्य°; G5 M5 मुसट्य°; G6 मुसंढ्य°, M7.8-8 मुसढ्य° K0.2.4 Da D1.2 परश्वधा°, D3 G1 °श्वधा°, T1 तथा शतघ्न्य; T2 G2.4.6 परश्वधा°, G3.5 °श्वधा° — b) Ś1 K4 D1 G6 सग्रामिकं; Ñ1 S सांग्रामिकं(Ñ1 T1 G1 M8.8-8 °का)श्चैव Ñ1 V1 D1 तथेह, T G2-6 तथापि (for तथैव) S चान्ये (T2 G2-6 °न्यान्) (for सर्वम्) — c) Ñ1 Dn °वस्तुवति, D4 °सत्कृतानि (for °संस्कृतानि) — d) T2 G (except G1) राजन् (for चासन्) Ś1 K1.2.4 D5 तथैव चापानि (D5 वासांसि) महांति तत्र; Ñ2.3 Da Dn D1.2.4 तथैव वासो विविधं च तत्र.

9 a) T1 G1 M5 च (for तु) — b) Ś1 K (except K3) स्त्रियश्च ता, T1 G6 राजस्त्रिय — c) Ñ2 Dn प्रत्यर्चयामासुर्; T2 G2-5 प्रत्युद्ययांचक्रुर् Ś1 K1 Ñ3 G3.5.6 अदीनसत्त्वां

10 a) K (except K1) D5 S उदी(G3 °दै)क्ष्य, Ñ1 समी°, Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 निरी° — b) K3.4 मत्तर्षभा° — c) K0.4 गूढोच्चमांगान्, K2.3 B5 D2 गू(K3 स्यू)ढोच्चतासान्, S व्यूढा(G3° ढा)तरासान्; Cd as in text K2 Ñ1 G1.3 M8.8 °गेंद्रभोगान् — d) G5 प्रगल्भयाहून्

11 a) Ñ1 मजना° (for सचिवा°) — b) Ś1 K D5 पौत्रा° (for राज्ञ) Ś1 प्रसवाश्च सर्वे (m as in text) — d) B5 Da D2 समापेदु°; M5 समासेदु°

12 a) K2 वीराश्च सर्वे परमा° — b) G1 पात्रो(! read °ठो)पपीठेषु, M7.8 सपादपी° — c) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.2.4 यथानुपूर्वं, T1 G1 °पूर्व्याद्, T2 G2.4 °पूर्व्ये — d) Ñ2.3 B1.2.3 Dn D1.4.5 G6 M6.7 तथा B6 Da D2 सिंहासनेषूत्तमभूमिपा यथा

13 b) Ś1 K1.4 V1 T1 G1.2.6 पात्रेषु Ś1 K1 V1 T1 G1.6 °राजतेषु — c) Ś1 K D5 सूदा° (for दासा°) D5 दासा° (for दास्य°) V1 प्रहृष्टरूपा A few MSS °वेशाः — d) Ś1 K2 भोज्यां(K2 °जा)धका°; K1 भोज्येनका, K3.4 Ñ2.3 V1 B D समोजका°, S भोज्य पर T1 चाप्यवजह्रुर्, T2 G4 च व्यप°, G3 च व्युप°; G6 चाप्यप°. Ñ1 भोज्य-प्रकारानुपजह्रुरश्चं

14 b) Ñ B1.6 D (except D2.4.5) यथात्मकामं, V1

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि तत्र
सांग्रामिकान्याविविशुर्नृवीराः ॥ १४

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टाः
कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।
तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १
पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।
मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ५
कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते ।

C 1 7223
B 1 195. 6
K 1. 210 6

°वकाशं; B3 यथा स्वकाम; B5 °थेकाम T3 G1-4 सहस — K2 om 14°-15ᵇ — °) Ś1 K (K2 om) Ñ2 3 V1 Dn D1 5 राजन् (for तत्र) — ᵈ) Cd cites साग्रामिकानि (as in text) K1 साग्रामिकान्यासुसुदुर्, Ñ1 2 V1 Dn D1 °मिक ते (D1 वै) विविशुर्

15 K3 om 15ᵃᵇ (cf. v l 14). — ᵃ) Ś1 K1 D2 तान्; B5 6 Dn3 D4 स; Da स (for तल्ल). — ᵇ) T G3-6 सर्वे G6 °मुख्या. — °) K0 3 Dn D1 समर्थया° Ñ1 B D3 4 समर्च(Ñ1 B1 °र्थ)यामास उपेत्य हृष्ट — ᵈ) Ś1 °पुत्रपौत्रै°; K1 2 Ñ3 °पुत्रपौत्रा ; Ñ2 Dn D1 °राजपुत्रान्, T1 °मुख्यपौत्रान्

Colophon *Major parvan* T3 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 द्रौपदीविवाह, K1-4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D2 4.5 T3 G1 3 4 M5 द्रौपदी(Da1 D5 M5 om.)स्वयवर, T1 सभव — *Adhy name* K0 यज्ञासा (read जिज्ञासा); K4 D5 वर्णजिज्ञासा; T3 G1.3.4 पाडवपरिज्ञान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 T1 193, D1m 197, D5 G2 144, T3 G4-6 145, G1 3 147, M 146 — *S'loka no* Da1 Dn 15, M3 16 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7199.

187

1 Ś1 K (except K0) Da1 D2 S om उवाच — ᵃ) D5 S पाचालो — °) D1 प्रतिमहेण, G2 परिग्रहाणा — ᵈ) D1 प्रतिगृह्य K Da D2 5 महामति ; Ñ1 समद्युति..

2 ᵃ) Ś1 K D5 M5 °पृच्छदमेयात्मा — ᵇ) Ś1 T G3-5 M3 5 °पुत्रं युधिष्ठिर — Before 2ᶜᵈ, T1 ins द्रुपद — ᵈ) Ś1 K D5 ब्राह्मणान्क्षत्रियान् (by transp). G2 ब्राह्मणानुगान्

3 ᵇ) K2 Ñ V1 B D G2 3 M7 अथ वा — °) Ś1 G2 वै, Ñ1 व° (for वा) Ñ2 3 V1 B D (except D5) वा विप्रान् (D2 विप्राय) — ᵈ) B D3 4.5 G1 M6-8 चरत. K4 °तो दिश

4 ᵃ) Ñ V1 B (except B6) D (except Da) G3 M5 °प्राप्ता — ᵇ) K2 B6 Da देवान्, Ñ2 3 V1 B1 3 5 Dn D1 3 4 5 देवा (for दिव) — °) T3 G3.4 ब्रवीहि D5 यथासत्य — ᵈ) Ñ1 S ह्य(M3 5 -प्य)स्ति (for ह्यत्र) K0 विद्यते, K3 4 वर्तते (for नो महान्)

5 ᵇ) K3 T3 G1(by corr) 5 6 मनस्तुष्टिमिहा°, K4 मनस्तुष्टेरिहाविशत्, Ñ V1 B D मन संतुष्टिमापहेत् (V1 °विशेत्, Dn3 D4 °हरेत्), T1 G3 °ष्टिरिवाविशेत्; G2 °ष्टिरयाविशत्

6 ᵃ) Ś1 T1 G1 कामये, K1 D5 काम्यया, K4 Ñ2 3 V1 B Da Dn D1.2 4 इच्छया Ñ3 V1 Dn D1 तत्सत्य (for सत्य त्व) T3 G2-5 कामयानस्य ब्रूहि त्वं (G5 मे ब्रूहि), G6 कामयेय ब्रूहि सत्य — ᵇ) B3 साधुषु (for राजसु) Ś1 K D5 पूज्यते M7 सत्य ब्रूहि सुशोभते — °) K0 3 4 D5 तु; M6-8 न (for च) — ᵈ) S °स्य नानृत भवेत्

7 ᵃ) Ś1 स्वमर°, K1 परम°, Ñ1 °सकाश, D1 ह्यमृत°.

C. 1.7223 B. 1.193.6 K. 1.210.6

इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६
श्रुत्वा ह्यमरसंकाश तव वाक्यमरिंदम ।
ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८
वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ।
याभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ९
यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।
व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ।
पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यं ह्रदं गता ॥ १०
इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।
भवान्हि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ १२
यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।
अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १३
पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरा ।
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १५
आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १६
ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।
यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ १७
तत्र ते न्यवसन्राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः ।

— d) G4 आस्थास्याम; M6-8 °स्यति, Cd as in text

8 Ś1 K1.2 S om. उवाच — a) G2 दुर्मना (for वि°) — b) D5 S पांचाल — c) Ś1 K ध्रुवं काम.. — d) K3 न संशय, B3 मशेषत° (for मस°)

9 c) Some MSS मा (for मां) — e) K4 Ñ2 Dn D1.3 आभ्यां — f) B1m विजिता G2 जन°

10 a) Ñ1 तत्र तु (by transp) Ñ2.3 V1 B D (except D5) M1-3 च, T G2-5 M2.6 तौ (for तु) Ñ2.3 V1 B D (except D5) कुंती च (for राजेन्द्र) K2 G1 इमौ यमौ च राजेंद्र (G1 माद्रेयौ) — b) Ñ2 Dn D1 व्यवस्थिता (for प्रति°) — c) M व्येतु — d) K2.4 S स्म (for स्मो) B3 S (except G2) नराधिप — f) Ñ V1 B3 Dn1.n3 D1 G1 M7 अन्यह्रद Ś1 K D5 T1 ह्रदाद्ध्रदमि(K2 °द् ह्र)वागता

11 a) Ś1 K D5 G2 इति सत्य, T2 G3.4 इति तत्त्व B3 महाभाग — b) K0.2 B Da D4 G1 M3 सत्यम् (for सर्वम्) M6-8 एव (for एतद्) — c) Ś1 K D4.5 च (for हि)

12 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच (M2.5 om. the ref) — T1 (hapl.) om. 12b–13a — b) G1 हर्षगाकुल° — cd) Ñ3 प्रतिवाक्यं, D1 °कर्तुं, T1 °युक्त. K3 तथा युक्त; Ñ2 V1 Dn D1.2.3 मुदा युक्तो (D3 °क्तं) (for तदा युक्त) Ś1 K1.2 Ñ1 V1 नाशक्नोत्त S (T1 om) °क्तुं न शक्तोऽभूद्धर्मसूनु तदानघ

13 a) T1 om 13abc (cf. v. l. 12) K0.4 च (for तु) Da D2 स तु (by transp) K0.2.3 स (K3 प्र-) हर्षं वै, T2 G3.4 परं हर्षं — b) Ñ3 B6 Da D1.3 त्रिति°. B5 T2 G (except G5) M6-8 °तप — c) K3 Ñ1.2 V1 Dn D1 तदा (for ततो) Ś1 K1 Ñ3 V1 B D (except D5) वाचा; Ñ1 वाक्य, Ñ3 वाचं (for राजा)

14 a) K0.4 Ñ1 D5 पप्रच्छैनं स धर्मात्मा, S (G5 corrupt) पर्यपृच्छद्दीनात्मा — b) G2 यथा ते प्रद्रुत K (except K1) Ñ V1 B Da D1.4.5 M पुरात् — c) S तथास्मै S आचष्ट (for आचख्यौ) — d) Ś1 K (except K3) B1.3 Da1 D1.2.3 G1.2 °पूर्वेण B5 पार्थिव, G1 भारत.

15 d) Ñ1.2 V1 Dn D1 S (except M5) नरे°.

16 a) K0 D4 G1.2.6 तदा, K3 स तं — c) T1 G (except G3.4) M3.5 °जज्ञे स, M6-8 °जज्ञेय M3 राष्ट्राय K2 °जज्ञे वरार्हाय — d) S (except T1 G2 M5) ददतां

17 Before 17, M6-8 ins वैश° — c) G2 राज्ञा च (by transp) K0.3.4 Ñ1.3 Dn D1.4 T1 M5 सदिष्टं; B (except B5) Da D2 निर्दिष्ट, T2 G (except G3.4) M2.6-8 सदिष्टा — d) K2 भुवनोत्तमं

18 a) K1.4 Ñ2.3 V1 B D प्रत्याश्वस्त(K1.4 °श्वस्ता; D1 °गत)स्ततो, K2 प्रशान्तस्त्यास्ततो; S पर्याश्वस्ता(T2 G2-4 °श्वस्ता; G1 °श्वस्ता)स्तदा (M5 प्रत्याश्वास्य ततो) — d) Ñ1.3 V1 B D त (for तान्)

19 Before 19, T2 G2-6 M6-8 ins. द्रुपद G2

प्रत्याश्वस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ १८
गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यैव कुरुनन्दनः ।
पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ १९
ततस्तमब्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ममापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ २०

द्रुपद उवाच ।

भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ २२
अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ २३
एष नः समयो राजन्रत्नस्य सहभोजनम् ।
न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २४
सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ २५

द्रुपद उवाच ।

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ २६
लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् ।

C. 1. 7246
B. 1. 195. 29
K. 1. 210. 29

(? hapl) om 19–20 — b) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4 S (except G6) अद्यैव K (except K1) D2 T3 G4.5 M6.8 °नन्दन — c) Ś1 K D5 महाराज — d) K2.3 फाल्गुन B6 D4 क्रियतां B6 क्षण

20 G2 om 20 (cf v l. 19) Before 20, Ñ2.3 V1 B D ins वैश° उ° (D2 om उ°), S (except G2 M8.6) वैश°. — a) Ñ V1 B D (except D5) तमब्रवीत्ततो राजा (Ñ1 राजन्) — b) Ś1 K Ñ1.2 V1 Dn D1.5 धर्मात्मा स (Ñ1.2 V1 Dn च), Ñ3 धर्मराजो — After 20^{ab}, M6–8 ins 1904* — Before 20^{cd}, M5 ins युधिष्ठिर — c) V1 D4 ममापि — d) Ś1 M5 तात (for तावद्) S (except G2) ins after 20 (M6–8, after 20^{ab})

1904* तस्मात्पूर्वं मया कार्यं यद्भवाननुमन्यते ।
[M6–8 °मस्यते]

21 Ś1 K1 S om उवाच — ab) Ñ3 B Da D2.4 transp विधिवत् and दुहितु° — d) D5 तस्मै Ñ3 B Da D2.4 कृष्णा (B3 कन्या) प्रदीयतां

22 Ś1 K1.3 S om उवाच — ab) Ś1 K Ñ2 V1 Dn D1.5 transp द्रौप° and महि° — c) Ñ2.3 V1 B Dn D1 प्र (B5 च) (for हि) — d) Ñ3 B (except B5) D2 महीपते

23 a) K0 चास्यनि°, D4 चास्या नि° — c) Ś1 K1 M5 पार्थेनाव(M5 °पि)जिता Dn चैव; M8 राजन्, M6–8 कृष्णा (for चैषा) — d) K0.2.4 D5 हि ते सुता, Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 सुता तव

24 G2 M6–8 om 24 — b) K2 T3 G1.3.4 लब्ध°; K3 D2 अक्ष° (for रत्न°) — c) S (G2 M6–8 om) न चैन Ś1 K1 N1 T1 G3 M5 °मिच्छामि — d) D4 परम (for समय) — After 24, S (except G2 M6–8) ins.

1905* अक्रमेण निवेशे च धर्मलोपो महान्भवेत् ।
निर्जिता चैव पार्थेन रत्नभूता च ते सुता ।
[L. 2 = (var) 23^{cd}]

25 ab) Ś1 D5 transp धर्म° and महि°. — cd) K (except K3) Da1 D1 G3 आ(K2 D1 अ)नुपूर्वेण. T1 G1 सर्वे हि गृह्णीमो ज्वलने, T3 G2–6 M गृह्णतु सर्वेशो (M5 सर्वेशो गृह्णतु) ज्वलिते K (except K1) Ñ V1 B D करान्

26 Ś1 K1 S om उवाच — c) Ñ3 V1 B Da D2.4 तात; Cd Arjp पुंस° (as in text) — d) K2 प्रशमति कदा°, Ñ2.3 V1 B D श्रूयते पतयः क्वचित् — After 26, S ins

1906* सोऽयं न लोके वेदे वा जातु धर्मः प्रशस्यते ।

27 a) B5 त; T G च (for त्व) — b) Ś1 K अधर्मं (see below), Ñ1 नाधर्मो Ñ2.3 V1 B D धर्मवि(Da °व)च्छुचि (D1 धर्मक शुचि) — c) Ś1 K (except K1) कर्तुमिच्छसि (see above) — d) K0 कथ, K2 यस्मात् K3 B5 मतिर्; B3 भक्तिर् (m as in text), T1 कीर्तिर्

28 Ś1 K1.3 S om उवाच (G1 om the ref) — S ins after युधि° (G1, which om the ref., after 27)

1907* लोकधर्मविरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ।
[T1 G1 M5 लोकवेदवि°, M8 लोकवेदावि°, M6–8 °वेदाद्वि°]

— b) S विद्म गतिं वय (T3 G3.4 स्वय) — c) Ś1 K (except K1) Ñ2.3 सर्वेषाम् K0.2.4 Da Dn1 D1.2.3 °पूर्वेण — d) B3 वर्त्मान्वयामहे, S तमनु(M5 तैरनु)यामहे

C. 1. 7246 B. 1. 190. 29 K. 1. 20. 29 पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २८

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ २९

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथंचिदपि पार्थिव ॥ ३०

द्रुपद उवाच ।

त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्विति कर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।
प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ १

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।

---

29 Before 29, G1 ins युधि°. — 29^{ab}–1 188 13^{ab} — ^{b}) Ś1 K1 नीयते Ko 2.4 N1 B Da D2 4 5 मन ; G3 गति.. — ^{c}) K1 एवमेव, Ñ1 एव च मे; D5 एव चैषा K2 मत मह्यं — ^{d}) Ñ V1 B Dn D1 2 4 मम चैतन्; Da सर्वमेतन्, S ममापि च — After 29, S ins
1908* आश्रमे रुद्रनिर्दिष्टाद्व्यासादेतन्मया श्रुतम् ।

30 T1 om 1. 187 30–188 6 — ^{a}) Ñ1 धर्म एव, S धर्म एष (G2 विप्तां, G3 -विरवा) — ^{b}) Ko Da चरेयम्; K2 चरित्रम्, K4 Ñ1 चरेनम्, B6 D2.5 चरेमम् K4 B6 Da D2 5 मा विचारयन् (Da °रय) S (T1 om) विचार्यैव (G6 °र्यैव, M6 यस्मादेषं) करोम्यहं — ^{c}) Ñ3 S (except G1, T1 om) तत्र (for तेऽत्र) Ñ1 मा च तत्र विशङ्को भू, Ñ2 3 V1 Dn D1 मा च शङ्का तत्र ते स्यात् — Ko om from ऽत्र (in 30^{c}) up to 31^{a} — ^{d}) Ñ1 कदाचिदपि S (T1 om.) न ह्यधर्मे मतिर्मम

31 T1 om. 31, Ko om. 31^{a} (cf v 1. 30) Ś1 K1 S om उवाच (T1 om the ref) — ^{a}) Ś1 कौंतेय कुन्ती च (by transp). — ^{c}) S (T1 om.) कथयित्वेति°. — ^{d}) Ko यत् (for श्व) K1 S (except G5 6 M6, T1 om) काल्ये

32 T1 om 32 (cf v 1 30) Ś1 K1 3 D2 S om उवाच — ^{a}) Ñ1 वच सर्वे — ^{b}) Ś1 K1 तानुत, M6–8 पाण्डवा (for भारत) — ^{c}) S (T1 om) ततो (for अथ) — ^{d}) S (T1 om) आजगाम (G1 M6 8 °गामा) विचिंतित (G3 आससाद महामुनि)

Colophon om. in T1 — *Major parvan* T2 G M समव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K3 द्रौपदी विवाह, Ko–2 4 Ñ3 B Da Dn1. n2 D2 4.5 T2 G3.4 M2 5 द्रौपदीस्वयंवर — *Adhy name* Ko 2 4 द्रुपदविमर्श , T2 G3 4 द्रुपदयुधिष्ठिरसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 194, D4m 198, D5 G2 145, T2 G4–6 146, G1.3 148, M 147 — *S'loka no.* Dn 33, M2 36 —*Aggregate s'loka no* Dn2 7232

188

1 T1 om 1 (cf. v 1 1 187 30) Ś1 K1.3 D2 S om उवाच — ^{b}) Ś1 K D5 द्रुपद°; S (T1 om) पाचाल° (G2 पार्थिव°) S (T1 om) महारथ — ^{d}) Ś1 K व्यास (for कृष्ण) Ñ2 3 B D (except D5) सर्वे (for दृष्ट्वा) N (except V1) ऽभ्यवाद(K1 °च)यन्

2 T1 om 2 (cf v 1 1) — ^{a}) T2 G (except G1.6) प्रत्यनदत् Ñ2 3 B Dn D1.2 4 स तां पूजा K2 तेनाभिनन्दिता सर्वे — ^{b}) Ko Da Dn1 दृष्ट्वा K2 3 D2 S (T1 om) च कुशलं तत — ^{c}) K1 Ñ2 3 B5 Dn शुद्धे K2 मासनेषु महार्हेषु; V1 आसने रुचिरे मृष्टे — ^{d}) S (T1 om) °मुनि (M3 °मति) K2 निषेदुस्ते परतपा

3 T1 om 3 (cf. v 1. 1), K2 om 3, G2 om 3–4 — ^{a}) Ñ1 तत ; G5 च ते (for तु ते) — ^{b}) Ś1 K (K2 om) व्यासेन (for कृष्णेन) K3 अमितबुद्धिना, D5 अक्लिष्टकर्मणा — ^{d}) Ś1 K (K2 om.) ते परतपा (Ś1 K1 °प); D5 ते महातपा (for द्विपदां वरा)

आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ४
कथमेका बहूनां स्यान्न च स्याद्धर्मसंकरः ।
एतन्नो भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

अस्मिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ८
अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयसः कथं भार्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथंचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मंस्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथंचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथंचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी । C 1 7235 B 1 190 14 K 1 211 14

---

4 T1 G2 om 4 (of v 1 1, 3) — b) G6 वाचम्. — c) B1 8 पर्यपृच्छन्महा°. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 S (T1 G2 om) द्रौपद्यर्थे K (except K1) Ñ1 2 V1 Da Dn D1 विशा पते, Ñ8 B D4 स्वयवरे; D2 5 महामते; S (T1 G2 om) महामुने

5 T1 om 5 (of v 1 1) Before 5, S (except T1) ins द्रुपद — a) V1 न चैवैका य° — b) Ś1 K1 वा (for च) Ñ2 Dn D1 धर्मपत्नी न संकर — c) Ñ2 8 Dn D1 5 एतन्मे

6 T1 om 6 (of. v. 1 1) K1.2 S om उवाच — a) D5 विरुद्धे हि; G1 M विप्रलुप्ते; Cd as in text Cf Winternitz, *JRAS* 1897 740 (footnote 1) — b) K4 कथं (for लोक) K (except K3) °धिनि, B5 °धने; D2 °विरुद्धके; S (T1 om) °धिते — d) K2 4 M (except M5) तत्वत (for तस्य तत्)

7 Ś1 K1 2 S om उवाच — a) K0 4 मम मति Ñ1 अधर्मोय मतो विद्धि — b) K0 विरुद्धो वेदलोकयो, G2 लोकवेदविरुद्धयो — c) Ñ1 युज्यते T1 भार्या (for पत्नी)

8 G3 om 8c–11b — c) Ś1 K0 1 8 अनेक सन्, K3 अनेकस्मिन् K4 Ñ V1 B D न चाप्यधर्मो विद्वद्भि — d) Ñ V1 B D कथचन (for सना°)

9 G3 om 9 (of v 1 8) — a) K0 4 Ñ2 V1 D1 T1 G1 ततो; Ñ8 कथ (for अतो) Ñ2 8 V1 Da D1 2 S °म्येन (M6-8 °म्येतत्); B °म्येत — b) T2 G8-6 सुतां प्रति, G1 तु यां प्रति — c) Ñ2 8 V1 Dn धर्मं संदेव संदिग्ध — d) B Da D2 4 च; T1 G6 तु (for हि) K3 मम त्विदं; Ñ1 हि मापि च; Ñ2 8 Dn D1 हि मे त्वयं

10 G2 om 10 (of v 1 8) Ś1 K1 S om. उवाच — b) G5 भ्राता ज्येष्ठो (by transp) Ś1 K1 नरर्षभ — d) N8 सम्मृत सन्, V1 न सद्वृत्तस्

11 G2 om 11^{ab} (of v. 1. 8) — a) D5 सूक्ष्मस्य — b) K2 T2 G1 3-5 विद्म, D5 T1 G6 वेद्मि, M5 विदु B5 D2 न क(D2 कां)चन — Ñ1 (hapl) om 11^{c}–12^{d}. — c) T1 G1 5 6 M च (for वा) G2 न च धर्मोधर्म इति.

12 Ñ1 om 12 (of v 1 11) — a) V1 °द्विधैर्युक्त. — b) T2 G3-6 अतो न; M6-8 ततोन्य (M6 °न्यद्) Ñ2 B (except B5) D ततोयं न (D5 च) व्यवस्यते (B3 D1 °ति), T1 न व्यवसाम्यह तत°

13 13^{ab}=1 187 29^{ab} — Ś1 K1.2 S om उवाच — b) K0 2 4 विद्यते (for धीयते) Ñ1 8 B Da D2 4 मन — c) S (except T1) च (for हि) K4 निमित्तो मे; B5 मनो मे तु — d) Ś1 K1 4 G2 नैष धर्म, Da1 नैको धर्म°

14 a) K4 D5 transp हि and अपि S पुराणेषु — b) S जटिलो नाम गौतम — After 14^{ab}, S ins
1909* तस्य पुत्री महाप्राज्ञा गौतमस्य यशस्विनी ।
[T2 G3.4 जटिलस्य (for गौतम°) G2 यशस्विन]
— c) K3 ऋपि मे ध्यायिनवती (sic), B1m Cd ऋषी नुद्दाहितवती — d) K0 2 4 Ñ2 8 V1 B1.8 Dn D1 2 S सप्त (as in text), the rest सर्व K0 यरे, K2 8 N V1

G. 1. 7225 B. 1. 195. 14 K. 1. 211 14

ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ १४
गुरोश्च वचनं प्राहुर्धर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
गुरूणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ १५
सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ १७

व्यास उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ।
न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥१८
यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २०
पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स तावुभौ ॥ २१
ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

B Dn D1 2 4 5 वरा, Da1 वरा, Da2 वर ; S (except G1) वरान् — After 14, K4 Ñ1 2 V1 (om line 1) Dn D4 5 S ins

1910* तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मन ।
संगताभूद्दश भ्रातॄनेकनाम्न प्रचेतस ।

[(L. 1) K4 मनुजा वार्क्षी, T G3 4 (by corr) 6 मृगदावाक्षी G1 स्राक्षी; G2 दक्षी (for वार्क्षी) S भावितान्मुनीन् (M2 °नृपीन्) — (L 2) T1 G1 M दशोपतस्थुषी भ्रा°, T2 G4-6 दशाभजदपीन्भ्रा°; G3 दशागच्छत्सु महर्षीन्; G2 दश प्राचेतसो भ्रा°]

15 a) K2 तद्, Ñ2 3 Dn D1 हि (for च) — b) Ś1 K Ñ2 3 Da Dn धर्म्य B3 D1 S धर्मभृता वरा (B3 D1 T1 M1 वर, G3 वर ; G6 वर) — d) D1 T1 G1 जननी (for जनित्री) Ñ2.3 Dn D1 माता परमको गुरु°

16 a) Ś1 K D5 राजन्; Ñ1 वाक्य, V1 पार्थ, S वाचा — b) Some MSS भैक्ष्यवद् — c) Ko 3 4 Ñ B (except B6) Da D1 एतमह, V1 एतन्मत — d) K1 2 धर्म्यं Ñ2 V1 Dn D1 S पर धर्मं द्विजो(G1 नृपो)त्तम (T1 पर द्विजवरोत्तम)

17 Ś1 K1 S कुती (T1 पृथा) (all om. उवाच) — After the ref., S (except T1 G2 5 6) ins

1911* भुज्यतां भ्रातृभि° सार्धमित्यर्जुनमचोदयम् ।

— c) K2 (sup lin) Ñ2 3 B D यथा प्राह (D5 चाह), K3 4 T2 यथा चाह, G2 यथाहार्य G5 यथाभार्या, G6 यथाभार्य — d) Ś1 K1 Ñ2 3 V1 B3 D (except Da) मुच्येहम्

18 Ś1 K1 S om उवाच — a) Some MSS मोक्षसे — b) Ñ1 धर्मश्चापि, D5 धर्म एष — D2 5 (hapl) om 18c-19b — c) K4 Ñ2.3 V1 B Dn1 D1 T2 G2-6 नतु, Ñ1 न प्र°; T1 न हि Ś1 प्रेक्ष्यामि; K1 प्र, M2 पश्यामि (inf lin as in text) — d) K V1 Da पाचाल्य S वच

19 D2 5 om 19ab (cf v. l 18) — c) B3 6 Da D3 4 प्राह च (by transp), S चाप्याह (G1 चाह स)

20 K1 3 4 D2 S om उवाच — a) M6-3 अथ उ° — b) S कृष्णद्वैपायन Ñ3 स्वय; B Da D3 4 शुचि (for प्रभु) — d) V1 वासवेश्म

21 a) K2 B3 6 Da त्वपि; K3 चैव; D5 S त्वथ (for चापि) — b) K2.4 पार्थिव (for पार्षत) — c) K4 Ñ V1 B D विविशुस्तेपि (Dn D1 °श्चुर्यत्र) तत्रैव; S मिथ कथाभिस्ते तत्र — d) D5 S (except T1 G6) °क्षति

22 a) T G (except G1) द्वैपायनस्ततस्तस्मै (by transp) — b) S विशा पते — c) K1 तत्र यो धर्मो; Ñ1 D2 तद्यथाधर्मं; V1 तद्यथावृत्तं — After 22, K4 D1 S ins

1912* यथा देवा ददुश्चैव राजपुत्र्या पुरा वरम् ।
धर्माद्यास्तपसा तुष्टा पञ्चपत्नीत्वमीश्वरा ।

[(L 2) K4 विभाद्या ; D1 ब्रह्माद्या K4 ईश्वरात्]

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K1.2 B1 Dn D1 T2 G3 4 M2.5 द्रौपदी(M5 om.)स्वयवर; K3 द्रौपदीविवाह, B5 वैवाहिक; ..T1 ..संभव; to it B1.5 add पर्वेंद्रोपाख्यान Ñ3 B3 6 Da D3 4 (all om the sub-parvan name) mention only पर्वेंद्रो(B3.6 °द्रियो)पाख्यान — *Adhy name* Ko 3 4 व्यासागमन, T2 G1.2 4 व्यासद्रुपदसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 195,

१८९

व्यास उवाच ।
पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ १
ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज-
न्नामारयत्किंचिदपि प्रजाभ्यः ।
ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः
कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ २
ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः
साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।
प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं
समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३
ततोऽब्रुवँल्लोकगुरुं समेता
भयं नस्तीव्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।
तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः
प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४
ब्रह्मोवाच ।
किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ५
देवा ऊचुः ।
मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६
ब्रह्मोवाच ।
वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो-
स्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः । C. 1. 7291 B. 1. 197. 7 K. 1. 214. 7

Dim 199, D5 G2 146, T1 175 (read 195), T2 G4-6 147, G1 3 149, M 148 — *S'loka no* Dn 23, M8 24. — *Aggregate s'loka no* Dn2 7255

☞ A passage of nearly 120 lines, comprising two addl adhy, given in App. I (No 100), is ins. in D4 S after adhy 188, in K4 after 1. 189 49 ❀Nil अत्र यत्तद्देवा ददुरित्यादिना त्रिपथगा नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मक. क्वचित्पुस्तके पठ्यते।❀ Nil's यत्तद्देवा is no doubt a v l of यथा देवा of 1912*

189

1 Ś1 K1 D4 S om उवाच — a) Many S MSS नैमिशा°; cf v l 1 1 1 etc — b) B Da D2.4 सत्र समासते

2 ab) K0 1 4 Ñ2 3 B1 3 6 Dn D2 G3 5 6 M6-8 कश्चिद् K0 3 4 इह; B5 इव (for अपि) K1 प्रजासु, Ñ2 3 B3.6 D (except D4 5) G1 प्रजानां; T2 G2 प्रजा हि Ñ1 ततो यमो दीक्षितोऽत्र राजन्नामारयत्प्रजा (anuṣṭubh !) — d) K4 कालोपि यातो K0 3.4 Ñ B D G1 मरण प्रहीणा — For 2, V1 subst a (fragm) anuṣṭubh stanza

1913* स तत्र दीक्षितस्तात यमो नामारयत्प्रजा ।
प्राणिनोऽथ न मृताश्च * * * * * * * * ।

3 a) Ñ2 3 V1 B D सोमश्च (D5 °स्तु), S (except M8 5) ततश्च — b) V1 साध्यादित्या K2 3 Ñ V1 B D T1 वसवोथाश्वि° — c) Ñ2 B3.6 Da Dn3 D1 2 प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेता

4 b) Ñ1 B1 5 भय तीव्र, Ñ2 3 V1 B3 6 D (except D5) भयात्तीव्रान् K1 S प्रवृध्या. — c) Ś1 सर्वे स्म (m as in text), K2 सुखेच्छा, D5 स्म सर्वे (for सुखे°) — d) Ś1 K1 2 इयाम, K0 3 4 याता' स्म, D5 व्रजाम, G1 भजाम (for प्रयाम) G1 भजत. (for भवन्तम्) Ñ1 व्रजाम भो परेश वै भवत

5 N पितामह उ° (Ś1 K1 om उ°) S ब्रह्मा (G3 6 om the ref) — G2 (hapl) om 5-6 — b) Ś1 सदामरा — c) K2 Ñ1 S (G2 om, G3 before corr.) न (for मा) — d) S (G2 om) भवति V1 कुत्रचित् Ś1 K N Dn D1 2 5 भय भवितुमर्हति

6 G2 om 6 (cf v l 5) Ś1 K1 S om ऊचु — a) K2 मर्त्यव्यमर्त्या, Ñ2 3 V1 B D (except D5) मर्त्या अमर्त्या Ś1 सपक्षा; K2 B3 D2 °भूता; Da °जाता — b) Ñ3 V1 B5 विशेषो नास्ति (by transp) — d) B3 5 Da D2 4 उपागता B6 विपाद समुपागता

7 Ś1 K1-3 Ñ B3 5 6 D भगवानुवाच, K0 4 V1 B1 पितामह उ°, S ब्रह्मा — b) K0 3 4 तस्मादिमे — c) T2 G2 तस्मिन्हि कार्ये (sic) D5 कृतसत्र° — d) Ś1 T1

C. 1. 7231
B. 1. 197. 7
K. 1. 214. 7

तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७
वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता
वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८

व्यास उवाच ।

ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं
श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
समासीनास्ते समेता महाबला
भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९
दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु-
स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां
यत्र गङ्गा सततं संप्रसूता ॥ १०
सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले वै
तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११
तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै ।
का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो-
र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ १२

स्त्र्युवाच ।

त्वं वेत्स्यसे मामिह यासि शक्र
यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये
द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

Mc-3 तत एवैषा, K3 G3 ततस्तेषा, Ñ1 तत्र एषां; B6 तच्च एषां, T3 G4 स चैतेषां, G5 ततश्चैतेषां K2 Ñ3 B Da D2.4 भविता ह्यतकाल°, K3 Ñ1 भवितात°; K4 भवितेति काल; G1 भवितैषांत°

8 a) K2 Ñ V1 B D S एष (T1 इह) (for अपि) K1 हि भूता; K2 Ñ1.3 B1m.3.5 Dn1 D1 विभूषिता; Ñ2 B1.6 Da Dn2 n3 D2.4.5 विभक्ता; V1 प्रयुक्ता; S हि भूत्वा (for विभूता) — b) V1 अशेन (for वीर्येण) Ś1 K0.3.4 Ñ1 इति, K1 अति-; K2 D1 T1 अनु- (for उत) Ś1m K1 Ñ2.3 B (except B6) D °वृद्धा, Ñ1 °वृत्ता, V1 °भूता (for °युक्ता) — c) G2 यमो; M5 ह्यतो Ś1 K1 स्थिता (for भविता) K2 सत्रकाले — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B D (D4 by corr) न तत्र (D1 तेनात्र), Ñ1 मेने हि (for तनुर्हि) K1 भवितामरेषु; K3 भविता वै न° S नियच्छध्वं मोहममित्रसाहा

9 Ś1 K1 S om. उवाच (T3 G2-4.6 M3 om the ref.) — a) B5.6 Da D2.4 च (for तु) B3 तद् (for ते) Ś1 T3 G2.4 पूर्वजं, Ñ1 पूर्वजा; G1 पूजयन् — b) Ñ2.3 Dn S जग्मुर् (Mc-3 गता) (for the first देवा) — c) G3 समवेता K3 महातो K2 °सीनास्तेपि महाबलाय — d) B3 भीमरथ्यां (m as in text)

10 b) Ñ1.3 B (except B6) D2 वीरो; B3m Cd शूरो (as in text). — c) D5 पावकाभां K3 योषामपश्यत्स च पावकाभां — d) D. गंगा यत्र (by transp) S वै प्रभूता (for संप्र°) K0 संप्रसूता सततं यत्र गंगा; K2.4 Ñ2.3 V1 B1.3.5 Dn D1.4 Arjp यत्र देवी गंगा सततं प्रसू(B1.3 संप्रसू; D4 प्रभू)ता; B6 Da D2 सा तत्र देवी सततं बभूव

11 a) K3 जलांतर; T1 जलार्थी; G1 जलांतरे — b) Ś1 व्यवगाढावतिष्ठत्; K0.4 अवगाह्यावति°; K1 Ñ V1 B Da1 Dn व्य(Ñ1 चा-; V1 अ)वगाह्य व्यति°, K3 विगाह्यावति°, D1 व्यवगाह्य ति° — c) K1 V1 B3 Da T G (except G1.6) तद(T3 °दा)श्रु°. K2 Ñ2.3 V1 B D M3 जले यस्

12 c) K3 शुभे; K2m Ñ2.3 V1 B D (except D1) भद्रे; S कुतो (for कथं) — d) Ś1 K2-4 Ñ V1 B1.3.5 D (except Da2 D1) T3 G (except G2) कामयेहं, K1 °यैतद्, T1 °ये प्र- V1 B3 D1.2 G1 ब्रवीमि; D5 °षि B6 D4 ब्रूहि वरांगने त्व (for कामयेह ब्र°)

13 S (but not Ś1 K1!) om उवाच — a) V1 त्वं पृच्छसे — b) Ś1 K0.1.3 V1 चा, K4 वै (for चाहं) T3 G3-5 M मंदभागा — c) V1 त्वरितो (for पुरतो) Ñ (except Ñ1) G2 om. अहं — d) Ś1 K0.1.4 Da D5 T G3.4 यद् (for तद्) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 यस्य हेतो, Da तत्कृतेह (Da1 °ते ह)

14 Ś1 K1 S om उवाच — c) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except Da1 D1) सिंहासनस्थं — d) G1.6 (sup lin) क्रीडतमैक्षद्

15 b) K2 विद्धीह विश्वं Ñ2.3 Dn1.n2 D1 विद्धन्, Cd

व्यास उवाच ।

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।
सिंहासनस्थं युवतीसहायं
क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमब्रवीद्देवराजो ममेदं
त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी-
द्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ १५

क्रुद्धं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो
जहास शक्रं च शनैरुदैक्षत ।
संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमारा-
न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत ॥ १७

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ।
तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा
मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८

विवर्तयैनं च महाद्रिराजं
बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य
यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९

स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे-
स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रवेपमानो भृशमेवाभिषङ्गात् ।
स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न-
मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन

C. 1. 7223
B. 1. 197. 23
K. 1. 214. 23

विश्वं (as in text) K3 4 वशे स्थितं भुवन विद्धि सर्वं — d) Ñ1 समक्षैस्तु भृश, Dn D3 4. 5 M5 तमक्षेषु भृश Ś1 प्रदीवितं; K (except K2) Ñ1 D5 प्रसक्तं

16 a) K0 Ñ2 3 V1 B D च; Ñ1 S (except M3. 5) स (G2 सु-) (for तु) — b) Ñ1 D5 शनकैर् (for च शनैर्) Ś1 K Ñ1 D5 G6 उदीक्ष्य; B6 D1 उदैक्षत् — c) K4 G3 स स्तंभितो

17 a) Ś1 K0. 1. 4 च (for तु) Ś1 पर्याप्तिम्, K0 Ñ1 S (except G4) पर्याप्तिर्; Cd as in text Ś1 K0 1 इवास्य क्रीडया (K0 दीव्यत); S (except G4) इवा(T3 इहा)क्षक्रीडया (G1 °क्षविक्रियाया; G2 °क्षक्रीडावान्, G6 °क्षक्रीडाया; M °क्षक्रीडायास्) (for इहास्य क्री°) — b) Ś1 K (except K3) Ñ1 तदा स (Ñ1 तु) देवीं G3 कुमतीं (for रुदतीं) M3 5 तामवोचत् — c) T G2-6 ततोम(T1 G3 6 °ह)मारान्; G1 यमोहमारान् — d) Ś1 K1 Ñ1 D1 G1 मैवं; Ñ2 3 Dn T1 M3 6 नैनं Ś1 K1 Ñ1 पुनरस्यावि°; K4 पुनरेवावि°; B3 पुनरावि°; D4 5 पुनरभ्यावि°; T1 °विशेद्धि, G1 पुनराविवेश; G2 पुनरप्याविवेश

18 a) S तदा K4 m दृष्टमात्रस्तु तेन — c) K3 D2 ततोब्रवीद्. Ñ3 उग्रकर्मा — d) T3 G3 जातु (for शक्र)

19 a) K4 Ñ2 V1 B3 Dn D2 4 5 निवर्तय, Cd as in text V1 B (except B1) Dn1 D4 एत K3 महेंद्रराजं — b) Dn1 n3 D1 तथाप्र°; G1 तदाप्र°. — c) K3 Ñ2 3 V1 B D छिद्रस्य (for विवृत्य) T3 G4 च त्व विश Ś1 (by corr) K1 चैवावगमय्य सम्यग्

20 a) K3 3 Ñ2 3 V1 B D (except D2) विवर (for शिखर) — b) S om अन्यान् — c) Ñ1 D5 अभिज्ञाय य° — d) S (except M5) कथ नाह

21 b) T1 G6 रुषितोभ्युवाच — c) T1 दरीं गिरेस्ता — d) K1 G1 M3 5 यन्मा; G2 यदा, M6-8 यस्माद्

22 b) K Ñ V1 B1. 5 Dn Dn D1 2 4 M3 प्रा(D1 Dn1 प्र)वेपनार्तो (K1 प्रवेपन्नार्तो), B3 6 D3 M6 प्रवेपि(B3 D5 °प)तांगो. — c) K2 D2 4 G1 अनिलेनैव, D1 T3 G4 अनिलैरेव — d) D3 4 अश्वत्थपर्णं B2. 6 Dn M6-8 °मूर्धनि

C. 1. 7293
B. 1. 197. 23
K. 1. 214. 23

प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं
द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाय ॥ २३
तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ २४
शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो
योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं
स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ २६

पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।

गमिष्यामो मानुषं देवलोका-
द्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ २७

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-

---

23 a) Ś1 निर्गतेन, Ś1m K1 निष्प्रमेन, K0 विगतेन (for विनतेन) K2 आननैकत्व् Ñ2.3 V1 D (except D1.4) °र्विर्वे वृषवाहनेन — c) Ñ B1 D (except D1.2.4) T1 G1 M देव (for चेदं) K3 °रूपं तसुम — d) K2 द्रष्टा; K3 स्रष्टा, K4 द्रष्टासि, B3 S (except M3) दृष्ट्वा (for द्रष्टा) Ñ2 Dn1 अद्याशेषस्य (for द्रष्टा शे°) S शेषं (for शेषस्य) Ñ V1 B D भुवनस्य (for भगवन्) Ñ V1 B Dn1 ns D2.5 भवाय, T1 G1.2.3.6 प्रसीद, T2 G3.4 प्रयच्छ Cd द्रष्टाशेषस्य (=सर्वज्ञ) — Cf. Winternitz, *JRAS* 1897 743 (and footnote 2).

24 a) Ñ1.2 Dn D1 Cd तमब्रवीत् — b) Ñ1 S नैव(Ñ1 ए)वविधा, Cd as in text K0.4 क्लेशम्, K1 श्रेष्ठम्; D5 श्रेय (for शेषम्) K2 D5 इव, G6 अव (for इह) K3 °शीला क्लेशभाजो भवंति — c) T2 G1 भवत पुरस्तात्, G2 भगवन्वै पुर° — d) D1 om तस्माद्, B6 om. एतां K4 Ñ1 एतां; D2 एता स्व, S एते (G6 एतद्) (for एतां) Ś1 K1 D1.2 आविशध्वं (D1 °स्व), K0 आविशेष, K2.4 आविश्यसेव (K4 °से स्व), K3 Ñ2.3 B1.2m Dn आविश्य शेध्व, Ñ1 एवाविशाथ, V1 B3 आविश्य तिष्ट, B1 आविश्येह शेध्व, B2m.6 D5 D2 आविशाग्रेव शेध्व, D2 आविशेध्वेव, S एतां प्रविष्टा

25 a) K0.2.4 D5 D2 शेषा (D5 D2 °षो) ह्येव, Ñ V1 B (B1 marg) Dn D1 तत्र ह्येव (B2 orig शेषाप्येव); D4 (by corr) S एषा भार्या K4 Ñ V1 B Dn D1.2 भवितारो न Ś1 K1 नैव (for वो न) K2 तामसंशय — b) S °र्षी भविश° — c) K2 तत्ते, T1 तत्रापि (for तत्र) — d) T2 G3.4 बहूनां राज्ञां, G1.2.5 बहूनस्या; G6 भूभारस्य K2 V1 B (except B5) D2 प्राप्य चैव — After 25, D4 (marg *sec m*) S ins

1914* शार्ङ्गैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
ह्यरान्सर्वानाहवे तान्विजित्य ।

26 a) K2 वै पूर्वजित, S पूज्यमाना Ś1 K1 M2 महार्हां, K0.2.4 वै ययार्हं, M5 ययार्हं — c) K1.3 Ñ1 D5 सर्वं मया भाषिता Ś1 एवमेव, K0.2.4 B3 D5 D2.4.5 G2 M (except M3) एतदेव, K1 एव देव; Ñ1 तत्र देव — d) K2 B3 D1 एतद्, B3 D5 एव; G2 अन्य K2 Ñ2.3 V1 B D °र्थयुक्त

27 Ś1 S om ऊचु.. — a) T1 नरकं (for मानुष), K3 D1.3 देवलोक, V1 °रूप B3 देवलोकाद्भूलोक; D5 (corrupt) देवलोकादन्यलोक (both om मानुष) — b) K1 परावरो, K2 Dn1 दुराधारो, B3 °राघो; S °वा(M2.6-8 °व)रो, Cd as in text. T2 G2-5 निहितो Ñ1 यस्य लोक; D5 यत्र धर्म — c) Ś1 K M7 तस्माद्; G3 अस्मान् — d) Ś1 K1 भगवानश्विनौ च — After 27, K4 Ñ V1 B D G1 ins

1915* अस्मैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
आगन्तार पुनरेवेन्द्रलोकम् ।
[Cf 1914*]

28 Ś1 K1 S om उवाच — a) Da2 G1 (by corr) वज्रपाणेर्, T1 यज्ञपाणेर् — b) G1 एतद् (for इदम्) — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 Cd पुरुष कर्महेतोर्; B6 D5 D2 कर्महेतोर्मनुष्य — d) K0.2.4 दास्याम्येषा; K2 Ñ1.2 B6 D2.4 दास्याम्येषा Ś1 D1 पञ्चमस् Ś1 K1 तत्प्रसूतां (K1 °त), D1 मत्प्रसूत.. — After 28, N ins. (a

दैव्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ २९
तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव
ततः सर्वे संबभूवुर्धरण्याम् ॥ ३०
स चापि केशौ हरिरुद्बबर्ह
शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
तौ चापि केशौ विशतां यदूनां
कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ।
तयोरेको बलदेवो बभूव
कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव ॥ ३१
ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा-
स्तस्यां दर्यां पर्वतस्योत्तरस्य ।
इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः
शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३२
एवमेते पाण्डवाः संबभूवु-
र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोपदिष्टा
भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३३
कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला-
त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं
गन्धश्चाग्र्यः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३४
इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र

C 1 7312
B 1 197 37
K 1 214 37

---

s'loka 1)

1916* विश्वभुगृतधामा च शिबिरिन्द्र प्रतापवान् ।
शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चम स्मृत ।

[(L 1) Ś1 K1 V1 घृतधामा; K0 ऋतु°, K3 Ñ2 Dn D1.5 भूत°, Ñ1 3 B3 D1 घृत° K3 शुचिरिंद्र]

29 Before 29, D5 ins व्यास उ°; G5 व्यास — a) T1 तेषा कर्म S उग्रकर्मा, Cd as in text. — b) K1.3 स निसर्गाद्, Ñ1 स विस°, B3 D3 सन्नियोगाद् (B3m °सगाद्); D4 सविस°; G2 सन्निसर्गं — c) Da D4 तां चाप्येना D2 लोककर्ता — d) Ñ1 श्रिय देवीं K4 विदधन्; G6 विद धान्; M1 आददान् M6-8 मानवेषु — After 29, T1 ins 1918*

30 After 30ab, K4 N2 3 V1 Dn D1.4 (marg sec m) ins

1917* अनन्तमव्यक्तमजं पुराण
सनातन विश्वमनन्तरूपम् ।

— S ins after 30 (T1, after 29)

1918* नर तु देव विबुधप्रधान
मिन्द्रो जिष्णु पञ्चम कल्पयित्वा ।

31 a) M3.5 द्वौ चापि. G2 (hapl) om. from हरिर् up to केशौ (in c) G3 हरिरुद्वहत्सदाद् — b) K0 3.4 T1 शुक्ल चैकम् K3 Ñ3 B Da D3 4 एक कृष्णमपर चैव शुक्ल — c) Ś1 K Ñ1 आ(K3 निर्)विशेता, Ñ2 3 V1 B D निविशेता; G1 विहितां — d) S कुलस्त्रियौ K3 Ñ V1 B D M5 देवकीं रोहिणीं (by transp) — e) S (except T2 G4) तयो श्वेतो T1 बलभद्रो — N ins after 31e

1919* योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केश ।,

and after 31f

1920* केशो योऽसौ वर्णत कृष्ण उक्त ।

32 a) S (except G3 5 6) एते पूर्वं K0 इन्द्रभूता निरुद्धा K1 Ñ2 3 V1 Dn1 n2 D1 नियद्धा — b) S उत्तम° (for उत्तर°) — c) K1 2 B5.6 Da D1 2 4 G2 6 एते (for ते) — T3 G4 (hapl) om from वीर्य° up to पाडवा (in 33a)

33 T3 G4 om up to पाडवा (of V 1 32) — b) K4 T1 G3 6 M एते राजन् — c) M6-8 लक्ष्मीश्चैवं — d) K0 Ñ1 B3.6 D3 T G1-4 M6-8 चैषा, K3 4 B1 D5 G3 6 चैषां; M5 कृष्णा M5 व्यक्तरूपा

34 a) K0 D1 T3 G om हि K3 Ñ2 3 B1 Da कर्मणा ते, Ñ1 धर्मणोंते; M6-8 कर्मतोंते — b) Ś1 देवलोकात् (m दैवयोगात् as in text) — d) Ś1 Ñ2 B3 Dn2 D1 3 T2 G3-5 M (except M5) गधश्चास्या , G1 गंध चाग्र्य, G2 °श्चाय; G6 श्च य K3 क्रोशमगात्, D2 4 T2 G2 3 5 °मात्रं, T1 G6 °मस्ता Ś1 Ñ3 T2 G3(inf lin as in text) 4 प्रयाति; K3 प्रभावात्

35 a) Ś1 K (except K3) D3 चाहं; Ñ1 त्वहं, T1 चान्यं — b) Ś1 K0 3 Ñ V1 B1 Dn D1 T G (except G3 6) M6-3 ददानि Ś1 K (except K3) D3 वै, Ñ1 मे

C. 1. 7312
B. 1. 197. 37
K. 1. 214. 37

ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं
पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यासः परमोदारकर्मा
शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा-
न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३६
ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः
शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो
व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३७
दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै-
र्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्र्यक्षान्वसवो वाथ दिव्या-
नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ।
तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा-
न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ३८
दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां
तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः
पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ३९
स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं
जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति
प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४०

(for ते) Ś1 K0 1.4 Ñ1 D1 सुभ्यम्, K2.3 Dn1 n2 S (except G1.6) दिव्यम्; D4 रूपम् (for वरम्) — c) G3 °सुतांश्च, M6-8 °सुतास्तान् — d) K1 पुण्यैर्देहै° Ś1 पूर्व-रूपैर्; B1 (m as in text) 3 Da पुण्यदेहैर्

36 Ś1 K D2 S om. उवाच (K3 T2 G1-4 om. the ref.) — b) M3 शुचिर्दिव्यस् — c) K0 2 N V1 B D सांश्च (D1 °स्तु), K3 4 तान् (om स), S तेन — d) T G M3 रूपेतान् (M3 inf lin as in text), M6-8 यदावत्

37 a) Ś1 K1 D1 शक्रप्रमुख्यान् (D1 °न्वान्); G3 चारप्रमुख्यान् Ś1 सुदिवस्तान्ददर्श, K1 पश्च चैवेंद्रकल्पान्; M3 पावकदीप्तवर्णान्; M6-8 सुवि चादित्य° — c) Ñ1 चंद्रापीडान् K4 चातिरूपांश्च, D3 चानुरूपांश्च — d) T G साल° (for ताल°) Ñ1 °स्कांस्तानपश्यन्महेंद्रान्

38 a) Ñ1 Da1 Dn1 G1 अम्बैर्, T2 G3-4 वर्णैर् (for वस्त्रैर्) Ñ1 V1 विरजोभि°, G3 न रजोभि° K3 Ñ2 3 V1 B D सुगंधैर् — b) Dn D4 माल्यैश्चोग्रै.. — c) K3 G1.3 यक्षान्, T1 प्रेक्षान् (for त्र्यक्षान्) Ś1 वापि (for वाथ) K3 Ñ1 तान् (Ñ1 वा) वसूश्चापि दिव्यान्, K3 वा वसून्वाथ दिव्यान्, Ñ2 3 V1 B D वा (D3 om. वा) वसूश्चा(B1.3 °सून्वा)पि रुद्रान्, T G M3 वासवान्वाथ दिव्यान्; M1 6-8 वासवा(M3 वा वसू)न्दिव्यरूपान् — d) Ś1 आदित्यान्वै, B3 Da D3 अ(D3 त)थादित्यान् — e) T2 G2-6 पूर्वेंद्रान्तान् (by transp), G1 पूर्वानिंद्रान् Ś1 K1 D3 समवेक्ष्य, K0 2 4 प्रसमी°, K3 स समी, Ñ2 3 B Da Dn D1.2.4 अभिवी° (for एवमीक्ष्य) Ś1 अभिपूर्णान्, D4 अनुरूपान् Ñ1 तान्सर्वान्समालक्ष्याभिरूपान्, V1 तान्पूर्वेंद्रानेव पूर्वाभि° — After 38e, N ins

1921* शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य ।

[See below — K3 B Da D2.4 °स्तमं चापि निरीक्ष्य पार्थं] — M3 (? hapl.) om. from 38f up to 40a

39 M3 om 39 (cf. v. l. 38). — a) Ś1 K1 दिष्टां मायां Ś1 K1.4 ता समीक्ष्य, K0 3 प्रसमीक्ष्य, K3 Ñ V1 B D G1 तामवेक्ष्य — b) K3 तथैवाग्र्यां, B3 तां वै चाग्र्या K3 Ñ2.3 V1 B (except B3) D (except Dn) स्त्रियम् (for श्रियम्) Ś1 K Ñ1 V1 B Da D2 4 5 अभि(K0 2-4 B3 D2 4.5 °ति)रूपयुक्तां, Dn D1 अति(D1 °भि)रूपयुक्तां — After 39ab, N ins

1922* दिव्या साक्षात्सोमवह्निप्रकाशा ।

[See above K3 सोमरूपश्च°; Dn2 सोमसूर्यप्र°.] — d) K3 सृष्टा; K4 दृष्टां, Ñ2 B1 Dn D1 मत्वा (for ऋद्धां) K3 पत्नीं दृष्ट्वा दृष्टवान्पा°

40 M3 om 40a (cf. v. l. 38) — a) K4 V1 D1.2 त; S (M3 om) तान् (for तद्) Ś1 K (except K3) परमाश्चर्य°, S (M3 om) °रूपान् — c) M3 नैकश्चित्र K4 G1 त्वयेति — d) M1.3 तमुवाच चै° — After 40, D4 (marg. sec. m.) S ins an addl colophon [*Adhy name* S पंचेंद्रोपाख्यान — *Adhy no* T1 198, T2 G2-6 150, G1 152, G3 149, M 151 — *Śloka no* M3 40] After this colophon, D4 (marg sec. m.) S ins an (addl.) adhy of 25 lines, given in App I (No 101).

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४१
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शंकरम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ४२
सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४३
ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शंकरः ॥ ४४
सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ।
तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ४५
पञ्चकृत्वस्त्वया *उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ४६
द्रुपदस्यैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥४७
स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ४८
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयंभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ४९

C 1 7328
B 1 197 53
K 1 214 67

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ समाप्तं द्रौपदीस्वयंवरपर्व ॥

☞ Sts 41–47 are a variant of 1 157 6–14

41 Ś1 K1 S om उवाच — a) K3 तपोधना का°. — c) S (except M3.5) नाभ्यगच्छत् D1 सा वै, T2 G3.4 सापि

42 b) Da1 Dn3 क्लिोग्रेण च शंकरं; T1 G1.5.6 M सा तु देव महेश्वरं, T2 G2–4 प(G3 प्री)त्यर्थं त्रिपुरांतक — c) T2 G2–4 तामुवाच ततस्; G6 तपसा चेश्वरस् S तुष्टो (for प्रीतो) — d) K0.3 स्मयन्, K3 स्मरन् S वृणीथाः काममीप्सित

43 ab) S अथेश्वरमुवाचेदमात्मनो यद्धित (T1 वर्धित) वच

44 ab) Ś1 K1.2 V1 च (K3 स) तस्यै; K0 तस्यैव, Ñ1 च तस्या (for तस्यै स) K2 तद्वरं K0 प्रीतिपूर्वकं, K2 Ñ2.3 B Dn D1.3.4 प्रीतमानस (for प्रीतिमां°) K3.4 प्रीतिमास्त्वद्वर तदा S एवमुक्तस्तदा देव इद वचनमब्रवीत् — c) K2 Ñ2.3 B D (except D5) पतयो भद्रे — d) S इत्युक्ता सा तु (T1 G6 सा च, T2 G2.4 साधु) भामिनी

45 S om 45 — a) K3.4 प्रसादयती सा देवम् — c) K0 पतिमेक (by transp), D1 एवं पतिं — d) K2 Ñ3.3 B D शकर (for वै तदा) — e) Ś1 K1 तदैव देव

46 Before 46, Ś1 ins महादेव; K1 श्रीदेवदेव, V1 देवदेव उ°; B6 देव उ°, D2 महादेव उ° — a) Cf. 1 157. 13 Ś1 K0 M त्वयाप्युक्त, K1.3.4 त्वयास्म्युक्त.; K2 त्वयैवोक्त; Ñ1 त्वया ह्युक्त, V1 त्वया प्रोक्त, Ñ2.3 B D त्वयोक्तोह; T G त्वया चोक्त (all avoiding the hiatus in different ways!) — b) K2 Ñ2.3 B D देहीति वै S शुभे (M5 पुन also) — S om 46ef — d) Ñ1 तदेतद्; Ñ2.3 V1 Dn D1.4 वचस्तद् (for तव तद्). — f) S वै (for तद्) K3 भविष्यति न संशय, K3m Ñ2.3 V1 B D सर्वमेतद्भविष्यति — After 46, T2 G2–4.6 ins. a passage of 32 lines given in App I (No 102)

47 Before 47, K2 V1 Da Dn3 D2.4.5 ins व्यास उ°. G6 om 47ab. — a) B1m D4 द्रौपद्येषा S (G6 om) ततो — b) K2 Ñ3.3 B6 D (except D2.3) वै (for ते) — c) S कृष्णा — d) B6 दृष्टा, S पुरा (for कृष्णा). K3 कृष्णानिंद्या भविष्यति

48 T2 G4 om 48 — a) S (T2 G4 om) स्वर्गाच्छ्री. Ñ2.3 B D (except D5) पाण्डवार्थे तु K2 द्रुपद श्री पांडवार्थे, K4 स्वर्गलक्ष्मी पांडवाय — b) S (T2 G4 om) तपोव(G3 °ध)ने — c) K2 Ñ1.3 V1 B (except B1) Dn D2.4.5 सेय, S (T2 G4 om) सैव (G6 सैतत्, M5 सेव) — d) G2.3 दुहितात्व K3 उपागता, S (T2 G4 om.) गता तव

49 a) G4 पापजुष्टा V1 सैषा पंचानां पांडवाना भवित्री — b) Ñ1 सु (for स्व). K3 कर्मणा स्वेन राजन्, Ñ2.3 V1 B D स्व(B3.6 Dn D4 सु)कृतेनेह क°; T G स्वकृतेनैव क° — c) S स(T1 द)ष्टा पूर्वं G1 स्वय हि, M3 स्वय वा — d) K3 कुरु त्वं — After 49, K4 ins a passage

१९०

C. 1. 7229
B. 1. 196. 1
K. 1. 215. 1

द्रुपद उवाच ।
अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे
मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।
न वै शक्यं विहितस्यापयातुं
तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १
दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः
स्वकर्मणा विहितं नेह किंचित् ।
कृतं निमित्तं हि वरैकहेतो-
स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ २
यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता-
न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां
देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ३
यदि वायं विहितः शंकरेण
धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या

---

of 114 lines, comprising two adhyāyas, given in App I (No 100), which are ins. in S after adhy 188

Colophon om. in K4. — *Major parvan* T2 G M समम° (for आदि°) — *Sub-parvan* K2 द्रौपदीविवाह, B1 Dn3 D5 द्रौपदीस्वयंवर, Dn1 n2 स्वयंवर; T1 संभव; to these K3 B1 Dn D5 add पञ्चेन्द्रोपाख्यान Ś1 K0-3 Ñ3 B2.3 6 Da D3 4 (all om the sub-parvan name) mention only पञ्चेन्द्रोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 196, D4m 203, D5 147, T1 200, T2 G4-6 152, G1 3 154, G2 151, M 153 — *Śloka no* Da 52, Dn 53, M3 8. — *Aggregate śloka no* Dn3 7308

190

1 Ś1 K1 S om उवाच — Ñ1 V1 B2 subst. for 1ab Da Dn3 ins. before 1ab

1923* श्रुत्वा वचस्त्वयमिदं महार्थं
नष्टप्रमोहोऽस्मि महानुभाव ।

— a) Ś1 K0 अश्रुत्वैव, K2 श्रुत्वा त्वेव, K3 अश्रुत्वैतद्, T2 G (except G1.5) श्रुत्वैवैव — b) T G3-4 यदिदं, G1 गदित, G6 विदितं K3 Ñ2.3 B1.2.3 D (except D5) सविधातु (K3 °नं), S वर्जयित्वा — c) K1 नैवं, Ñ1 D1 नैव, S न हि (for न वै) K3 Ñ2.3 V1 B Dn D1.2.4 विहितस्यापयान, S °ताद्यापयातु — d) Ś1 K1 तदेवैतदुप° Ñ1 B1 निधान Cf 2d

2 a) Ś1 K0 1 3 Ñ1 T1 अनुवर्त°, B1 न निवर्त° — b) Ś1 चेह, K3 तत्र, K3 वेह; S चैव (M6-8 त्वेव) B6 कश्चित्; D3 कैश्चित्, M3 *inf lin* सर्वं — c) Ñ3 कृतं प्रयत्न — d) K0 3.4 तथैवेदम्; G1 तदेवेनम्; M3 5 तदेव चेद् K3 Ñ2 3 B1m 3 5 Dn D1 विधानं (for बहू°), cf. 1d

3 a) Ś1 K1 यदैव — b) K3 नैकं पतिं मे, K3 एतान्पतीन्मा, G1 नैतान्पतीन्मे Cd cites नैकान् — c) M6-8 न (for स) B5 चाप्येन, S चाप्येतद् Ś1 K0 1.4 T1 परमित्यब्र°; B5 वरमब्र°; B6 वरमित्येवाब्र° G5 6 M3 (*inf lin* as in text) तदा (for ता) — d) D3 ह, M1.5 अपि (for हि) Ñ2 3 V1 B1 5 Dn D1 वेत्ता, D2 वै (for वेद)

4 D1 reads 4 after 6 — a) B6 Da D2 यदै(Da °दे)वेदं Ś1 वेय, K (except K1) Ñ2 3 B1.2.3 Dn D1 4 5 चैव, Ñ1 वेद, V1 सार, S त्वय (M5 त्विय) (for वाय) Ś1 K (except K1) विहिता, B6 Ñ1 V1 Da D2 °तं — b) K1 मे (for वा) D5 om वा K0 3 वै मे, D5 मे वै (for मम) — c) S पाडवा पाणिमस्या (T1 पाणिमस्या यथावद्) — d) Ñ1 D1 यथायोग, S यथाजोष (G1 °न्याय, M5 as in text). Ś1 K1.4 Ñ1 विहितंपा G1 विहितां हि कृष्णां — After 4, K4 (marg) D4 (marg. *sec m.*) ins

1924* नाय विधिर्मानुषाणां विवाहे
देवा ह्येते द्रौपदी चापि लक्ष्मी ।
प्राक्कर्मणा स्वकृतात्पञ्च भर्तॄ-
नवाप्येषा देवदेवप्रसादात् ।
नैषामेवाय विहित सद्विवाहो
यद्भार्येषा द्रौपदी पाण्डवानाम् ॥

K4 cont..

1925* अन्येऽप्येव स्युर्मनुष्या स्त्रियश्च

यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज-
मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।
अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः
पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ५

ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो
जन्यार्थयुक्तं बहु तत्तदग्र्यम् ।
समानयामास सुतां च कृष्णा-
माप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६

ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य
समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता
द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७

ततस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं
विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
महार्हरत्नौघविचित्रमावभौ
दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८

ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा
विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।
महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः
कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९

पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा
सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो
महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १०

C 1 7338
B 1 198. 10
K. 1 215 15

न धर्मः स्यान्मानवोक्तो नरेन्द्र ।

5 Ś1 K (except K0) S om. उवाच For S see below. — ^{a}) Ś1 भार्गवो धर्म° — ^{b}) K4 Ñ V1 B6 Dn D1 4 अद्यैव (for अद्य) K0 D5 उत्तमं; K3 Ñ V1 B6 Dn D4 उत वः, B5 शुभ व. (for उत) K0 4 Ñ2.3 V1 B5 6 Dn D4 5 पाण्डवेया° B1 3 Da D1.2 पुण्याहमद्यैव युधिष्ठिरेति — ^{c}) Ś1 K4 V1 पुण्यं योगम्, K1 पुण्ययोगम्, K3 योग पुण्यम्, Ñ1 पुण्ये योगम् K3 Ñ1 चन्द्र K0 3 पौष्य योग चाद्य चन्द्रोऽभ्युपैति N1lp पौष्प (for पौष्य) — ^{d}) K3 om त्व Ñ1 D1 om अद्य B6 ब्राह्मो मुहूर्तश्च तथैव राजन् — After 5, B5 ins

1926* पाणिं गृहाण प्रथम त्वमस्या°
पाञ्चालराजस्य नरेन्द्र पुत्र्या° ।

S subst for 5 D4 ins after 1924*

1927* तत आजग्मतुस्तत्र तौ कृष्णद्रुपदावुभौ ।
कुन्ती सपुत्रा यत्रास्ते धृष्टद्युम्नश्च पार्षत° ।
ततो द्वैपायन कृष्णो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
अद्य पुण्यमहश्चन्द्रो रोहिण्या च समेष्यति ।
क्रमेण मनुजव्याघ्रा पाणिं गृह्णन्तु पाण्डवा । [5]
द्रौपद्या धर्मत सर्वे दृष्टमेतत्पुरानघ ।

[(L 5) G1 6 मनुजव्याघ्र — (L 6) G2–4 धर्मतश्चेमे]

6 ^{b}) Ś1 K1 ज्ञानार्थयुक्त; Ñ2 3 V1 B1 3 Dn D2 4 5 जन्यार्थमुक्त; T1 G2–4 M जन्यर्थयुक्त; G1 कन्यार्थमुक्त Cd cites जन्य (=जामाता) D3 बहुरत्नमग्र्य; G5 6 M6–8 बहु तत्तदाग्र्य. — ^{c}) B6 D2 समज्जयामास, T G1–6 संभाव°, G1 M समर्थ°. — ^{d}) Ś1 K V1 आलुत्य, Ñ1 आसिच्य. Ś1 विभूल्या; K3 D2 विभूषितां (for विभूष्य) — After 6, D1 reads 4

7 ^{a}) K3 Ñ2 3 B D (except D5) ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य — ^{b}) K3 B3.6 D (except D5) सहिता; B1 5 मुदिता (for सचि°) — ^{d}) Ś1 K1 Ñ1 V1 B6 Da °प्रधानं; K3 °प्रवीरा°

8 ^{a}) K3 Ñ2 3 V1 B D G1 2 ततोऽस्य Ś1 K0 1.3 4 Ñ1 D5 आर्थिजनोपपन्न; K3 Ñ2 3 V1 B Da Dn D1 2 4 आग्र्य(K2 Da Dn3 °प्र)जनो° — ^{b}) Ś1 K1 °भूषित नव, Ñ1 विकीर्णपुष्पोत्करभू°, Ñ2 3 B6 Dn D5 विस्तीर्ण°, V1 प्रकीर्ण°; T3 G °शोभिताजिर (G5 6 °ताग्रिक) — ^{c}) K Ñ2 3 V1 B D यत्नौघ°; T3 G M3 5 बभूव, T1 M6–8 अनेक (for महार्ह) — ^{d}) Ś1 K3 Ñ V1 B D (except D5) नभो यथा Ñ2 3 Dn2 n3 D5 T3 G5–6 °तारकान्वित

9 ^{b}) S सुवेषा — ^{c}) B6 °चदनाक्ता ; Dn °चदनोक्ता Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 महार्हमाल्यायर°, Ñ2 3 V1 B1 3 Dn D1 °वस्त्राथर° — ^{d}) S °कौतुक°

10 ^{a}) S °समान(G6 M °समेन)तेजसा — ^{b}) Dn सदैव धौ°. S तथा यथा(G5 यथा तथा; M तदा यथा)विधि (G3 तथाविधिर्यथा) — ^{c}) K3 ततस्तदा; Ñ2 3 V1 B1 3 Dn D1 2 तत सदो; B6 ततश्च तन् — ^{d}) K3 मत्तर्षभा K1 D5 °नदिता , K3 M6–8 °नदित , Ñ2 3 V1 B1 (m as in text) Dn3 D5 °नर्दिन K3 महर्षिमजुष्टमतीव नदिता

11 ^{a}) K3 अवनीय, Ñ1 B D1.4 5 G1 3 M5 अनु°; Da

C. 1 7339
B. 1 198. 11
K. 1 21. 13

ततः समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि-
न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११

प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं
पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२

क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५

शतं गजानामभिपद्मिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्र्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६

Dn1. n3 T2 G3. 4 °प°

12 a) B5 प्रगृहीतपाणिकौ; S परिगृह्य पाणिना — b) K2 Ñ1. 3 B D (except D2. 5) परी(K2 Da1 °रि)णयामास, Ñ2 परिणाय्ययया°; V1 प्रणीयया° — After 12ab, D4 (marg. *sec. m*) S ins

1928* विप्रांस्तु संतर्प्य युधिष्ठिरोऽन्नै-
र्गोभिश्च रत्नैर्विविधैरपूर्वैः ।
जग्राह पाणिं नरदेवपुत्र्या
धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्धुतेऽग्नौ ।
ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतु
संवौ च वायुः सुमनोज्ञगन्धः ॥

[(L. 1) D4 T G2-5 धनै (for अन्नैः) — (L. 2) M6-8 गोभिर्हिरण्यैर् T2 G विविधैश्च पूर्वं — (L. 3) T1 G3 M5-8 नरदेवजाया, T2 G2. 4. 6 M3 नरदेवकन्यया]
— c) Ś1 K (except K2) मतम्यनु° K2 समाजशोभित, Ñ1 B3 G2. 6 °शोभन, Da1 D1. 3 G1 °शोभित

13 a) K3. 8 चान्येन; Ñ3 B1 (m as in text) 3 चान्ये च Ñ1 °धिपा ये, B6 D1 नृपाधिपा° — b) K0. 2 Ñ2. 3 B1 Dn1 n2 G1. 2. 3 M6-8 वरस्त्रियस्ते S (except G2 M3) कर तदा (by transp). — c) K2 T1 उत्तमवेष°; K4 अद्भुतरूप° — d) Ñ1 D3 महाबला

14 b) V1 जगाम Ñ2 Dn D5 देवर्षिर् K0. 1 V1 B1 (m as in text) Dn1. n3 D5 अतीव मानुष; K3. 4 अमानुषं तदा S दधार कृष्णा वपुषातिमानुष — c) K3 G2. 3 किल माधुम° — d) T2 G (except G1) कन्येव K2 गतेहनि ध्रुव — After 14, D4 marg *sec m* ins (the śloka!)

1929* पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।
मध्यमेषु च पाञ्चाल्या त्रितयं त्रितयं त्रिषु ।

15 b) K4 बहुरत्नमुत्तम — c) Ś1 K1 महारथानां K1 °रूपिणां; K2. 3 Ñ2. 3 V1 B D M5 °मालिना (D5 °भूषणां); Ñ1 °भूषण; T G M3. 6-8 °भूषित — d) Ś1 K1 चतुःशत K2. 3 B Da Dn3 D2. 4 °खलीनशालिनां; S °विचित्रमालिनां

16 a) Cf 1 178 9 for अभिपद्मिन् Ś1 K1. 2. 4 Ñ V1 B D G3 M6-8 अपि (for अभि) V1 पद्मिनां च; B3 पद्मिनां शतं, Dn3 D2 G3 पद्मिनीनां; T G1-4. 6 M पद्मजा(M3 °का)नां — b) S यथा (G3 महा) — After 16ab, S (except M3) ins.

1930* शतं दशाश्वान्मणिहेमभूषणा
न्मनोजवान्द्वादशवार्षिकान्यथा ।

[a) G1 °हेमभूषिणा, M6-8 °हेमभूषिणो — b) G1 पङ्क्तिशताननेकान्; M6-8 द्वादशवार्षिकान्वरान्]
— d) Some MSS (mostly B) °वेशा° — After 16, D4 (marg *sec. m*) S ins

1931* हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि महासनानि ।

[b) G3 दिव्यानि (for द्रव्याणि) G1 महाधनानि; M3. 5 च गोधनानि]

17 M6-8 om. 17a-18c — a) Ś1 K1 Ñ1 चैव दशाय(Ñ1 °यु)त ददौ; K0. 3 V1 चैव दशायुतार्पित; K2. 4 B1. 2. 3 D1. 3 चैव दशायुतायु(D1. 2 °न्वि)त; Ñ2. 3 B6 Da Dn दिव्यदशा पुनर्ददौ, D4. 5 चैव दशान्वितायुत, S (M6-8 om) चैव दशायुता(T1 °धा-; G1 °गा)नि — b) K3. 4 D1. 5 T1 ददौ धनं (by transp), Ñ1 धन तदा, N2. 3 V1 Da Dn

पृथक् पृथक् चैव दशायुतान्वितं
धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि
प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ १७

कृते विवाहे च ततः स पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ २
कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं शुभम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।

C. 1 7351
B. 1 199 5
K. 1 216 5

M₃ तदा धन; B₆ तथा धनं A few MSS सोमकिर् K₀.₃ D₅ अग्निमौलिक; K₃ अग्निसायक Ś₁ K₁ धनेन सौवर्णिकमुक्तमालिक — c) K₃ Ñ₂.₃ B D (except D₅) T₁ वि; Ñ₁ स (for च) — d) Ś₁ K₁ स्वभाव; V₁ प्रताप. K₃ Ñ₃.₃ V₁ B D (except D₅) महानुभाव, Ñ₁ नृपस्य; T₂ G₂-₄ महासनानि, G₁ रथानि

18 M₆-₈ om 18^{ab} (of v l 17) — a) B₁.₃ D (except D₅) तु (for च) K₃ Ñ₂.₃ B D (except D₅) T G₃-₆ तु, V₁ अथ (for स) — c) G₁ महारथा — d) Ś₁ K₀.₁ Ñ₁ T₁ पुरे स, K₃ पुरे च, V₁ पुरेषु A few MSS पञ्चाल Ś₁ K₀.₂.₄ D तस्य (om ह), K₁ तस्य तु, T₁ तत्र ह, M₆ तत्र स — After 18, D₄ (marg. sec m) S ins

1932* सर्वेऽप्यतुष्यन्नृप पाण्डवेया
स्तस्या शुभे शीलसमाधिवृत्ते ।
सा चाप्येषां याज्ञसेनी तदानीं
विवर्धयामास मुद स्ववृत्ते ॥
[a) T₁ सा चारुवेषा — d) T₁ G₂-₄.₆ सुवृत्ते]

Colophon *Major parvan* T₂ G M संभव (for आदि) — *Sub-parvan* Ś₁ K Ñ₃ B₃.₅.₆ Da Dn D₂.₄ द्रौपदीविवाह (K₀ दीवैवाहिक); B₁ D₅ द्रौपदीस्वयवर (D₅ स्वयविवाह); Ñ₃ B₆ D₄ add समाप्त — *Adhy name* T₂ G₁.₃.₄ M द्रौपदीविवाह — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₂ 197, D₄m 204, D₂ 148, T₁ 201, T₂ G₄-₆ 153, G₁.₂ 155, G₃ 150, M 154. — *S'loka no* Dn 17, M₈ 24 — *Aggregate s'loka no* Dn₂ 7325.

191

1 K₁.₃ D₂ S om उवाच — After the ref., D₄ (marg sec m) S ins

1933* एव विवाह कृत्वा ते वीरा द्रुपदवेश्मनि ।
ऊषु सर्वे यथा पुण्य कृतवन्तोऽन्तरिक्षगा ।

— b) T₂ G₂-₄ कृत; Cd गत (as in text). Ś₁ K₁ Ñ₃ च; K₀.₂ Ñ B D G₅.₆ ह (Ñ₁ D₅ चै); Cd तु (as in text). — d) K₀.₄ कदाचन

2 cd) K₁ स्व, Ñ V₁ B D अस्या (for ता) Ś₁ नाम संकीर्त्य स्वं तस्या (for c) Ś₁ जह्रु, K₁ चक्रु (for जग्मु) Ñ V₁ B D जग्मु पादौ (by transp) Ś₁ K₁ Ñ₃ Dn₂ स्व(Ñ₃ स)मूर्धनि, B₁m स मूर्धभि S पादौ ववदिरे हृष्टा शिरोभिर्नाम कीर्तयन्

3 a) S द्रौपदी (for कृष्णा च) — c) K₀ स्वस्रा; K₃ स्वस्र्या; K₄ स्वसा; Ñ₃.₃ V₁ B₁.₃ Dn D₂.₄ श्वश्र्वा. Ñ₁ कृत्वाभिवादन श्वश्र्वा, S अभिवाद्य तदा (T₁ M₁ तथा; G₃ कृता) श्वश्रू

4 a) V₁ सवीतां, T₁ G₁.₂ यौवन — b) T₁ चारवर्ती शुभा — c) K₃ द्रीं प्रावदत्

5 Before 5, S (except T₁ M₅) ins कुती — a) K₃ हरिगृहे — c) Ś₁ K (except K₃) D₅ M₃ चन्द्रे (for सोमे)

6 b) Some MSS वसिष्ठे — After 6^{ab}, K₀.₃ D₂ ins

C 1 7351
B 1 193 5
K 213 5

रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवस्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्बालान्वृद्धान्गुरूंस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्याय शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०
पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ११
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२
ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलंकृताः ।

1934* यथा दाशरथौ सीता यथा रुद्रे नगात्मजा ।;
while T3 G (except G1) ins

1935* लोपामुद्रा यथागस्त्ये यथा रामे च जानकी ।
— After 6ᵃ, T2 G3-4 ins

1936* वाग्देवी चतुरानने ।
गिरिजा गिरिशे यद्वदुषा भानौ यथा स्थिरा ।
स्थिरा च बहुमा च स्व

— ᵈ) T2 G3-4 सुप्रीता (for तथा त्व)

7 ᵃ) Ś1 K1 जीव स्व. — ᵇ) K3 Ñ3 B Da D2 4 °गुणान्विता; S °पुत्र°. — ᶜ) Ko 2 3 D5 धर्मपत्नी; Ñ3 याज्ञसेनि K2 B D2 4 5 व्रत°; Ñ1 अनु°; Ñ2 3 V1 Da Dn D1 पति°; S भवानघे

8 ᵃ) K3 Ñ3 B Da D2 4 बालान् (for साधून्) — ᵇ) M1 2 तथा गुरून् (by transp) K3 Ñ3 B Da D2.4 साधून्भृत्यांस्तथा गुरून्; Ñ1 2 V1 Dn D1 वृद्धान्बालां स्तथा गुरून् — ᶜ) G1 M पूजयित्वा

9 ᵃ) Some MSS °जाङ्ग°; K3 °मध्येषु — ᵇ) K3 नगरेषु अनुत्तम — ᶜ) B1 तत्र; D1 अत्र (for अनु) Ś1 Ko 3 4 D5 त्वाम् Ś1 Ko 1 3 4 D5 °षिचतु; D1 G1 2 °षिचस्व; Cd as in text K3 अभिषिच्यस्व नृपतिं — ᵈ) M5 राजानं Ñ2 3 V1 B1 Dn D1 4 °वत्सला K3 स्वपतिं धर्मवत्सला; T G M6-8 नृपतीन्धर्मवत्सलान् Cd cites नृपतिं अनु

10 ᵃ) Ñ1 पुनः विनिर्जिताम्; B3 पतिभिर्विजिताम् — ᵇ) Ś1 K1 क्रमेण च महा°; D2 °मेण महारणे — ᶜ) S (except T1 G3 5 M5) सर्वम्

11 ᶜ) K3 तानि प्राप्नुहि क° — ᵈ) Ś1 स्याच्छरच्छत; Ko 1 3 Cd शरद् शत

12 ᵃ) Ko 3 4 G3 M6-8 यथा त्वा(M6-8 -ह)मभिन°. — ᵇ) Da मध्यम; D5 विशुद्ध K3 Ñ3 B Da D2 4 क्षौमवाससं — ᶜ) Ś1 S -वि (for ऽभि) — ᵈ) K3 3 Ñ2 3 B D जातपुत्रां; Cd as in text V1 S सूतान्पुत्रा न्गुणान्वितान्

13 Before 13, all MSS except K4 ins वैश° उ° (Ś1 K1.3 D2 S om उ°) — ᵃᵇ) Ś1 पार्थे° (for पाण्डु°) K3 Ñ1 धन; Ñ3 inf lin विभु (for हरि°) S प्राहिणो द्वासुदेवश्च (M °स्तु) पाण्डवेभ्यो रिपुंजय — ᶜ) Ñ2 3 Dn D1 वैडूर्यमणि°; M5 °रत्नानि — D2 (hapl) om. 13ᶜ-15ᶜ, M3 5 transp 13ᵈ and 15ᵈ

14 D2 om 14 (cf v. l 13) — ᵇ) T1 भूषणान्यु-त्तमानि च — ᶜ) Ñ1 V1 M3 5 कम्बलानि च Ko 3.4 °मुख्यानि; G1 °चित्राणि; M3 5 °दिव्यानि (for °रत्नानि) — ᵈ) T1 स्वर्णवति; G1 रत्नानि च Ko 3 Ñ1 सुखानि च

15 D2 om 15ᵃᵇ (cf. v. l 13) — ᵃ) B1 शयनानि च या° — ᶜ) Ko 3.4 वज्रवैडूर्य° (by transp.), Ñ1 D4 T2 G (except G5) °रत्न°; D2 मुक्तावैडूर्य° — ᵈ) M3.5 transp 13ᵈ and 15ᵈ

16 ᵃ) K3 °लावण्यैर् — ᵇ) K3 उपेताश्चो ह्यलंकृता — After 16ᵃᵇ, T2 G3-4 (G3 om. line 4, G4 om line 7) ins

1937* राकाशशाङ्कवदना पद्मिनीजातिसंभवा ।
पद्मगन्धा पद्ममुखा पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुक्तामुखसुकर्णाश्च सतबिन्दुकलाटिका ।
पीवरस्तनभारार्ता शङ्खकण्ठ्य सुनासिका ।
कृष्णदीर्घसुकेशिन्यो मुष्टिमात्रसुमध्यमा । [5]
भृङ्गालिरोमलतिका आवर्तनिभनाभिका ।

प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६
गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलंकृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलंकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८
तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

१९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञां चरैराप्तैश्चारः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १
येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ २
यः शल्यं मद्रराजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्बली ।
त्रासयंश्चापि संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान्रणे ॥ ३
न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।

C 1 7353
B 1 200 4
K 1 217 4

विपुलश्रोणिफलका रम्भास्तम्भोरुयुग्मका ।
[G3 om line 4 and reads line 7 in its place]
— K4 (? hapl) om 16°–17ᵇ — °)B3m 5(m as in text) 6 हृष्टो (for कृष्णो) — ᵈ) K3 Ñ2 B3 Dn1 n3 D1 4 स्वलकृता ; B1 गुणान्विता॰ (for सह॰)

17 K4 om. 17ᵃᵇ (of v. l. 16), K3 (hapl) om 17ᶜᵈ. — ᵉ) T3 G (except G1) M2 3 सौवर्णान् K3 प्रादाद्दांतान्सुवर्णांश्च, B1 3. 5 D4 5 प्रांशुदां(D5 ॰द)तैः सुवर्णैश्च; B6 Da D2 रथानुदारान्सौवर्णैः. — ᵈ) Ñ1 2 V1 Da2 Dn D1 शुभ्रै॰ Ñ3 रंगैर्; V1 अश्वैर्, T3 G M3 पत्रैर्, M3 पादैर् K2 B (except B6) D4 5 रथानश्वैरलकृ॰

18 ᵃ) S सुवर्णानां K3 B1 5 तु; Ñ3 V1 B3 6 D (except D5) च (for स) — ᵇ) Ñ1 अकृतवत्; Cd as in text. Ś1 K3. 4 Ñ1 V1 तदा, Ko ददौ S तथैवाकृतक यद्. — ᶜ) Ś1 K Ñ2 3 Da D4 रीतीकृ॰, Ñ1 V1 D5 T G2–6 M2 6 7 Nilp कृताकृ॰, Dn D3 वीथीकृ॰, M5 कृती कृ॰, M3 कृत कृ॰; Nilp राशीकृ॰ (also) G1 कृतक यद्भमेयात्मा

19 ᶜ) S अर्चयित्वन् (G2-6 ॰यित्वा) हृषीकेश

Colophon om in K3 D4 — *Major parvan* T3 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ko विदुरागमन, Dn1 n3 M6-8 द्रौपदीस्वयवर, T1 समव, to it Dn1 n3 M6-3 add समाप्त — *Adhy name* Ś1 राज्यलाभ , Ko 4 दाशार्हप्रीतिदाय ; K3 पांडवस्य श्रीकृष्णेन प्रीतिदान प्रेषित; B6 कृष्णोपायनप्रवेशन; D5 द्रौपदीविवाह ; T3 G1 3 4 कुन्ता शीर्वचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 198, D5 149, T1 202, T3 G4–6 154, G1 3 156, G2 153, M 155. — *S'loka no* Da1 Dn 19, M3 20. — *Aggregate s'loka no* Dn3 7345

192

1 Ś1 K1–3 D2 S om उवाच — ᵃ) Ś1 Cd राज्ञश्चैर्. — ᵇ) Ñ1 ज्ञानं, G1 वार्तो; Cd चार (as in text) K (except K1) S (except M3) Cd समुपनीयते N3 B3 D (except Da) प्रवृत्तिरुपनीयत — ᵈ) K3 transp द्रौप॰ and पति॰ S वलिभिस्त्विति

2 ᵃ) K1 4 Ñ3 Da D2 4 5 G1 M5 ॰नम्य, Ñ3 V1 ॰दाय (for ॰यम्य) — ᵇ) S1 K (except K3) Ñ1 D4 विद्ध लक्ष्यं (by transp) Some MSS लक्ष्मं — ᵈ) Ñ3 B1 (m as in text) ॰बल, S ॰बाहुर्

3 ᵃ) K3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) ॰राजं वै (D4 च) — ᵇ) K3 Ñ2 3 V1 B D प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली (D5 समुत्क्षिप्याहनद्बली), Ñ1 S उत्क्षिप्य न्यहनद्बली (G5 ॰ल) — ᶜ) Ś1 K1 आ(K1 अ)मयश्चापि; K3 Ñ2 3 B D त्रासयामास V1 सत्रासयन्सुसक्रुद्धो

4 ᵃ) Ś1 K (except K3) Ñ1 2 V1 B6 D (except D1) M3 न चास्य; M2 6-3 न चात्र — ᵇ) M3 6-3 तस्य (for तत्र) Ś1 Ko 1 4 Ñ3 D3 D5 धृतात्मन — ᶜ) Ś1 ॰सस्पर्धं ; Ñ1 M3 ॰सकाश , T G ॰सनाद — ᵈ) Ś1 ॰सेनाविपातन , K1 ॰सेनानिवर्हण , K3 D1 5 ॰सेनागतापन ; Ñ1 ॰सेनाप्रतापन , V1 ॰सेनापाटक , S ॰सैन्या(M3 5 ॰सेना) गमर्दन — After 4, D4 (marg *sec m*) S ins

C. 1 7068 B. 1. 200. 4 K. 1 217. 4

स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४
ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति स्मैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ६
धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।
यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ८
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १०
यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदी न सः ।
न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनंजयम् ॥ ११
दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।

1938* योऽस्मावस्त्रक्रमीशुद्धे युध्यन्दुर्योधन तदा ।
स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठभाग्युद्धिवर्धन ।
दुर्योधनादवरजैर्यो युध्येतां प्रतीतवत् ।
तौ यमौ वृत्तसपन्नौ सपन्नयलविक्रमौ ।
चारैः प्रणिहिते चारे राजानो विगतज्वरा ।

[(L 1) D₄ G₂ योसौ वीतक्रमो यावद् — (L 2) D₄ T₁ श्रेष्ठवान्; G₃₋₅ श्रेष्ठवाग् D₄ बुद्धिमत्सु च; T₁ कुरुपुगव]

5 ᵃ) Ñ₁ ₃ दृष्ट्वा; S बुद्धा (for श्रुत्वा) — ᵇ) K₃ Ñ₂ ₃ V₁ B D प्रशांतान्पांडुनदनान् (D₅ राज्ञ पांडो सुतांस्तदा), Ñ₁ श्रुत्वा पांडुसुतांश्च तान्; S तत्र तान्वृ(T₁ M ॰न्नृ)पमेक्षणान् — ᶜᵈ) V₁ ॰पद्यत (for ॰जायत) S पांडवान्मनुजेंद्रास्ते समपद्यन्त विस्मिता

6 ᵃ) K₃ ससुता हि; T₂ G₃₋₆ मा सपुत्रा T₁ G₁ M₁ ₂ पतिता; T₂ G₃₋₆ हि सदा; M₆₋₈ घातिता (for हि पुरा) — ᵇ) Ñ₁ युता; B₃ m मता; B₆ Da₁ D₄ शुभा (for श्रुता) — After 6ᵃᵇ, S ins

1939* सर्वभूमिपतीनां च राज्ञां च यशस्विनाम् ।

— ᶜ) Ś₁ K₁ पुनर्जातानिव स्मेरा ; K₀ ₄ ॰र्जाता इति स्मैनां (K₄ ॰तां); K₃ Ñ₃ B D ॰र्जातामि(D₈ ॰नि)व च तां (B₂ ₃ m तान्); Ñ₁ ॰र्जातामिव स्मैनां; Ñ₂ V₁ ॰र्जातानिव च तान् — ᵈ) Ś₁ K₁ तेमन्यन्सर्वपार्थिवा ; K₃ Ñ₂ ₃ B D तेमन्यत (D₅ मन्यत ते) नराधिपा ; V₁ ते स्वमन्यत पार्थिवा

7 ᵃ) K₃ N₃ V₁ B D धिग(D₅ धिग्धिक्)कुर्वन्, K₄ Ñ₁ धिक्कुर्वंश्च; S ध्र(G₅ अ ; M₆₋₈ धि)निंदश्च K₀ ₄ T₁ M तथा V₁ अन्योन्य (for भीष्म) — ᶜ) K₃ ते कर्मणा नृश॰; N₃ B Da Dn D₁ ₄ कर्मणातिनृश॰ — ᵈ) Here and below Ś₁ K₁ (mostly) प्ररोचन॰ — After 7, K₄ D₄ (both suppl fol) S ins a passage given in App I (No 103)

8 Before 8, D₄ S ins वैश॰ (D₄ cont उवाच) — ᵃ) S तत स्वयवरे वृत्ते — ᵇ) T₁ G₁ ₃ ₅ ₆ हि; T₂ G₁,₄ M₆₋₈ ह (for ते). — ᵈ) V₁ ब्राह्मणान् (for पाण्डवान्) D₁ च तान्; T₂ G₃₋₅ हि तान् — After 8 (i e before 9), Ñ₁ D₅ ins वैश॰ उ॰

10 ᵃ) G₁ M₆₋₈ तथा रगे (for विनि॰) K₄ धृतो; G₂ ₃ ₄ (before corr) [ऽ]पि त — ᶜ) K₄ तत्तो; D₂ त तद्; S अथ (for त तु) Ñ₂ ₃ V₁ B₁ Dn₂ ns D₁ [ऽ]मीढो; T G राजा; M (except M₃) राजन् ❀Nil अमीढ इति छेद॰ । मीढमित्येव पाठ । अन्यथा मद्मद मित्यस्यानुपपत्ति ।❀ — ᵈ) G₃ अथ (for इव) K₄ इद वचनमब्रवीत् — After 10, T G₃₋₅ ins

1940* स्थितश्चुश्युन्मुखो राजा दूयमानेन चेतसा ।

11 ᵃ) Ś₁ K (except K₃) यदि विप्रो नाभविष्यत्, D₁ corrupt — ᵇ) Ś₁ K (except K₃) नावेत्स्यद्रौपदीम् असौ (K₀ ₄ स्वय; K₃ अय); Ñ₁ ₃ S न च विंदेत द्रौपदीं (G₃₋₄ न विंदेद्द्रुपदात्मजा). — ᶜ) T G राजा (for राजन्)

12 S transp 12ᵃᵇ and 12ᶜᵈ — ᵃ) K₀ ₃ ₄ हि; K₃ N V₁ B Dn D₁ ₃ ₄ G₃ ₅ ₆ च (for तु) T G₁ ₃ ₄ M दैवमेव पर मन्ये — ᵇ) K (except K₁) Ñ₁ ₃ V₁ च; G₂ हि (for तु) Ñ₂ B D T₂ G₆ ₆ चाप्यनर्थक (for तु निर॰) — ᶜ) K₃ Ñ₂ ₃ V₁ B D (except D₅) M₆₋₈ धिगस्तु T₂ G₃ ₄ पौरुष मम; G₁ ₅ ₆ M₃ पौरुष त(G₃ य)था; M₆₋₈ चास्मत्पौरुष्य — ᵈ) K₃ Ñ₃ B D G₃ भ्रियसे यत्र पांडवा ; K₄ यद्धि जीवति पां॰; Ñ₁ ₃ V₁ यद्ध्रियते हि (Ñ₃ ह) पां॰; T₂ G₃ ₄ बुद्धिं नीतिं च मातुल, M₆₋₈ यज्जीवतीह पां॰ Cd cites धरति (as in text) ❀Arj धरत (६१०) इति पाठे प्रसिद्ध एवार्थ ।❀ — After 12, T₂ G₃₋₅ ins

1941* वञ्चा चक्षूषि न पार्थो राज्ञां च द्रुपदात्मजाम् ।
उद्वाह्य राज्ञां सैन्यस्त पादं वाम पृथासुते ।
विमुक्ता कथमेतेन जतुवेश्मदहद्विभुजा ।
अस्माक पौरुष सर्व बुद्धिश्चापि गता कुत ।
यच्च हता मातुलाद्य विश्वस्य च पुरोचनम् ।
अदग्ध्वा पाण्डवान्दग्ध्वा स्वय दग्धो हुताशने ।
मत्तो मातुल मन्येऽह पाण्डवा बुद्धिमत्तरा ।

धिगसत्पौरुषं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ १२
एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३
त्रस्ता विगतसंकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
धृष्टद्युम्नं च संचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ १७
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८
मन्यते हि वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।
दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९
अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ २०
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ।
तेषां संबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ॥ २१

C. 1 7336
B. 1 200. 22
K. 1 219. 26

तेषां नास्ति भयं मृत्योर्मुक्तानां जतुवेश्मनः ।

13 G2 om 13^c–14^b — ^a) Da च (for ते) — ^b) Ś1 K Ñ1 8 V1 निंदमाना· (K2 निंदतं च); D1 निंदिते च; T1 निंदतस्त — After 13^ab, T2 G3.4 ins

1942* पञ्चपुत्रां किरातीं च विदुरं च महामतिम् ।

— ^c) Most S MSS हस्तिनपुर — ^d) K4 °चेतना·

14 Ś1 K1 G2 om 14^ab (cf. v 1. 13) — ^a) G1 3 M3 त्रस्तान्विगतसकल्पान् — ^b) Ko 3 4 Ñ1 D5 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — ^c) Ko 3.4 T1 G1. 5 6 M मुक्तान्वै (T1 G1 5 6 M विमुक्तान्) हव्यवाहाच, K2 Ñ2 3 V1 B D मुक्तान्हव्यभुजश्चैव (Ñ3 °श्चैतान्), Ñ1 मुक्तान्हव्यवहो ह्येनान्; T2 G2–4 विमुक्तान्महतो वह्नेः — ^d) M6–8 ह (for च)

15 ^a) B (except B1) D2 Dn1. n2 D1 2 G1 तु (for च) — ^c) T2 G2–4 om च K2 चैव; Da चासन्; M3 सर्वान् (for चान्यान्) — ^d) D2 5 T1 G1 5 6 सर्वान्युद्ध°; T2 G2–4 तथा युद्धि° — After 15, T2 G2–4 ins

1943* मुखानि धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा क्षत्ता मुदान्वित ।
विकसद्वदनाम्भोज पद्म दृष्ट्वेव भास्करम् ।

16 ^ab) Ko 3 4 D1.5 G5 6 सां, Ñ1 G1 M तद् (for तान्) K2 Ñ2 B D (except D5) द्रौपदीं पांडवैर्वृता T2 G2–4 द्रौपद्या संवृतान्पार्थाञ्श्रुत्वाथ विदुरो मुदा (G2 °रस्तदा) — After 16^ab, K1 ins

1944* सर्वांस्तु बलिनो वीरान्सयुक्तान्द्रुपदेन च ।

— ^d) Ñ1 भग्नगर्भान्; G6 हीनदर्पान्

17 ^a) D1 4 श्रुत्वा (for क्षत्ता) — ^b) T2 G2–4 विशां पतिं. — ^c) S उवाच कुरवो (G1 कुपितो) दिष्ट्या — ^d) T2 G2–4 वर्धते भुवि विश्रुता· — After 17, T2 G2–4 (which om 18^ab) ins

1945* सर्वापद्भ्यो विमुक्ताश्च विमुक्ता राजसगरात् ।
कृष्णया संवृताश्चैव वीरलक्ष्म्या तथैव च ।
वैशंपायन ।
विदुरोक्त वच श्रुत्वा सामान्यात्कौरवा इति ।
उल्ललास स हर्षेण संतोषभरितो नृप ।
प्रहर्षहरितो राजा स्तम्भीभूत इव क्षणम् ।

18 T2 G2–4 om 18^ab. — ^a) K2 वचो, T1 G1 5 6 M तदा (for नृपो) — ^c) T2 G2–4 तथाब्रवीत्सुसप्रीतो — ^d) Ś1 K1 पार्थिव·, S कौरव

19 ^a) K2 सु; Ñ2 3 V1 B Da2 Dn2 D1 4 स; Da1 Dn1 n2 D1 स (for हि) T2 G2–4 मन्यमानो (for °ते हि) — ^c) G1 °धनमविज्ञाय — ^d) K3 जनेश्वर.; B1 नराधिप

20 ^a) Ko 3 4 T2 G2–4 आज्ञापयामास तदा — ^b) Ś1 K1 भूषणं पर, T2 G2–4 भूषणादिक — After 20^ab, T2 G2–4 ins

1946* पुत्राणां च तथा सर्वं विचित्राभरण परम् ।

— ^c) T2 G2–4 सा (for वै) — ^d) Ś1 K (except K2) B5 D5 M3 पुत्रो दुर्योधनस्तथा (Ko 3 4 °नो मम); T2 G2–4 पुत्रा दुर्योधनादय

21 ^a) T2 G2–4 अथ स Ko विदुर पश्चात् (by transp) D1 अथ पश्चाद्विदुरश्च — ^b) T2 G2–4 आच ख्यावथिकात्मजं — After 21^ab, T2 G2–4 ins

1947* पुत्राभिवृद्धिसंतोषश्रवणानन्दनिर्भरम् ।
कौरवा इति सामान्यात्स मन्येथास्तवात्मजान् ।
वर्धिता इति मद्वाक्याद्वर्धिता पाण्डुनन्दना ।
कृष्णया संवृता पार्था विमुक्ता राजसगरात् ।

— ^c) T2 G2.4 दिष्ट्या, G3 पार्थान् (for सर्वान्) Ś1 K1 तु बलिनो. S (except G2) राजन् (for वीरान्) — ^d) Ś1 K (except K2) सयुक्तान्; Da सगतान् (for पूजितान्)

C. 1. 7287
B. 1. 206. 23
K. 1. 219. 27

धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्वृद्धिर्विदुर मे मता ।
यच्चे कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ २२
को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सबान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।
तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्शतं समाः ॥ २४
ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २५
संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।

Ko 2.3 Ñ3 3 B D (except D5) हृ; Ñ1 बै. — After 21cd, D5 (marg sec m.) ins.

1948* सकर्पणेन कृष्णेन सत्कृतान्पाण्डुनन्दनान् ।

D5 (marg sec. m) cont. S ins after 21cd.

1949* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य नराधिप ।
आकारच्छादनार्थं तु दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ।
एवं विदुर भद्रं ते यदि जीवन्ति पाण्डवाः ।
साध्वाचारा तथा कुन्ती संबन्धो द्रुपदेन च ।
अन्ववाये वसोर्जातः प्रवरो मात्स्यके कुले । [5]
वृत्तविद्यातपोवृद्धः पार्थिवानां धुरंधरः ।
पुत्राश्चास्य तथा पौत्राः सर्वे सुचरितव्रताः ।

[Before line 3, D4 ins धृतराष्ट्र उ°. — After line 3, T2 G2-4 ins

1950* न ममैं मे सतां प्रीतिस्त्वद्वाक्यामृतसमवा ।
आलिङ्गस्वेति मां क्षत्तः पुनः पुनरभाषत ।
दुर्भावगोपनार्थाय बाहू विस्तार्य दूरतः ।
एह्येहि विदुर प्राज्ञ मामालिङ्गितुमर्हसि ।
इत्युक्त्वाकृष्य विदुरं ज्ञात्वान्तर्भावमात्मनः ।
आलिलिङ्गे दृढं दोर्भ्यां निरुच्छ्वास दुरात्मवान् ।

— (L. 5) D4 M2.3 प्रवर्हो; G6 °कृष्टो (for °वरो) — (L 6) D4 G3.4 M2.3 च संमत (for धुर°)]
— e) S अन्ये (for अन्यान्) — f) Da घन° (for यल°) S बहव सुमहायलाः — After 21, N ins.

1951* समागतान्पाण्डवेयैस्तस्मिंस्तेव स्वयवरे ।
[Ś1 K1 पांडवेयास्तस्मिन्]

22 Ś1 K1.2 om उवाच; D4 (by corr) S om. the ref. M6-8 om 22ab — a) Ś1 K1 पांडु Ñ1.3 Dn1.n3 तु (for ते) — b) Ś1 M2.5 °भ्यधिक — c) K3 Ñ2 V1 B1 2 6 D यथा च; Ñ3 B3 यथैव (for सेयम्) K3 Ñ3 3 V1 B D बुद्धि°, S अन्योन्यो (for प्रीति) — d) T2 G2-4 वृद्धिर्विदुर K2 Ñ3 3 V1 B D मम तान्मति तच्छृणु — After 22cd, T2 G2-4 ins

1952* या प्रीति पाण्डुपुत्रेषु न सान्यत्र ममाभिभो ।
नित्योऽय निश्चितः क्षत्त सत्य सत्येन वे शपे ।

— f) T1 G1.3.6 M मे सुता (for पाण्डवा) T2 G2-4 पांडुपुत्रा महारथा (after which G3 adds the text reading) — After 22, N ins

1953* तेषां सवन्धिनश्चान्ये बहव सुमहायलाः ।

D4 (marg sec m) cont.

1954* सन्मे पुत्रा दुरात्मानो विनष्टा इति मे मतिः ।

— After 22, T1 (om. line 1) 2 G2-4 ins

1955* मित्रवन्तोऽभवन्पुत्रा दुर्योधनमुखा सदा ।
मया श्रुता यदा वह्नेर्दग्धा पाण्डुसुता इति ।
तदादद्य दिवारात्रं न भोक्ष्ये न स्वपामि च ।
असहायाश्च मे पुत्रा लूनपक्षा इव द्विजा ।
तत्त्वत शृणु मे क्षत्त सुसहाया सुता मम ।
अद्य मे स्थिरसाम्राज्यमाचन्द्रार्कं ममाभवत् ।

23 a) B6 केचित्; T2 G2-4 को नु Ś1 K1 द्रुपदराजस्य — c) T1 G1.3.6 M भवस्यार्थी (T1 G1.3 6 °र्थे); T2 G2-4 कथ चार्थी Cd cites भवेन (as in text) — d) Ñ1 V1 Da Dn1.n3 D1 °श्रीरिव K3 पांडवान्; K4 पार्थिव G1 पांडव°

24 Ś1 K (except Ko) S om उवाच — a) T2 G3 4 धृतराष्ट्रेणैवमुक्तो — After 24ab, T2 G2-4 ins

1956* बुद्धिरेषा महाराज रूढमूला च ते हृदि ।
कर्मणा मनसा वाचा स्थिरा यदि जनेश्वर ।

— c) S (except G3) नित्या (G6 as in text also)
— d) D5 ईदृशी राजसत्तम — After 24, Ñ2 D4 (marg sec. m) S (except M8) ins

1957* इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुर स्व निवेशनम् ।;

while D2 ins

1958* इत्युक्त्वा निरगात्क्षत्ता स्वगृहाय महामते ।

25 a) Ñ2 3 Dn D1 चापि, Cd चैव (as in text) — c) S धृतराष्ट्रस्य तच्छ्रुत्वा — d) K1 सम; K3 तथा; S (except G1.3) तत (for तदा)

26 Before 26, T G (except G1 3) M6-8 ins. दुर्योधन — a) Some MSS. (mostly S) त्वा (for त्वां) — b) K2 Ñ2 V1 B D दोषं वक्तुं (B6 Da3 वक्तु दोष) (for वक्तुं नृप) K (except K1) Ñ2.3 V1 B6 D (except D1.2) G1.2 6 M3(inf lin as in text) 6-8 शक्नुमः

विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥२६
सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २७
अन्यस्मिन्नृप कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुषेऽनघ ।
तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ २८
ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २
यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रूहि त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्ब्रवीहि मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४

C. 1 7399
B. 1 201 4
K. 1 220 5

— c) Ś1 K0 3 4 Ñ1 D5 विविक्त इति K (except K1) Da Dn2 D5 M8 (inf lin as in text) 6-8 वक्ष्याम — d) Ś1 K1 तवेह; K2 तदेव (m as in text), M8 सर्वैतत् G2 विनिश्चित

27 a) K3 °वृद्धौ, Ñ1.3 °वृद्ध; Ñ2 B (except B5) D5 °वुद्धिं; Dn (erroneously) Nilp as in text. ※ Nil., वृद्धिमिति पाठः स्वच्छ ।※ K2 यां तात; T2 G2-4 हे तात; M6-8 एतां च. — After 27ab, Dn2 repeats 22ef (with v l दिष्ट्या for यत्ते, and तेनघा for पाण्डवा) — d) Ś1 D1 द्विपता वरं; K1.3 द्विपतां बल; Ñ2 B3 Dn द्विपतां वर.

28 a) K1 एव; K2 T2 G3 4 अपि (for नृप). Ñ1 अस्मिन्नृप च कर्तव्ये — b) Ś1 K1 °पे नृप

29 a) B (except B3) D5 तमेव (for ते वय) — b) S चिकित्सा Ś1 चिंतयामहे, K2 मन्त्रयावहे — d) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 Da G1 सपुत्रपशु°; T1 G2 5 6 M सपुत्रगण°; G3 4 (before corr.) सर्वत्र बल°

Colophon om in Ś1 K1. — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 विदुरागमन — *Adhy name* K0 3 4 पाडवाभ्युदय, D5 धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्य; T2 G4 धृतराष्ट्रकपटवार्ता; G1 3 धृतराष्ट्र शांति (G3 °शाठ्य) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 199, D4m 207, D5 150, T1 205, T2 G4-6 157, G1 159, G2 155, G3 M 158 — *Śloka no* Da1 31, Dn 30, M8 27

193

Before धृत° उ°, D4 (marg *sec. m*) S ins.:

1959*
वैशंपायन ।
दुर्योधनेनैवमुक्त कर्णेन च विशां पते ।
पुत्र च सूतपुत्र च धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
[D4 वैशं उ°. — (L 1) M °मुक्ते]

1 Ś1 K1 2 S om उवाच. — b) K2 Ñ B D चिकीर्षामि (for चिन्त°) Ś1 transp यथा and युवाम् Ñ1 पर (for युवाम्) — c) K0 2 Ñ1 विविक्तुं; K3 D1 विवक्तुं; S विवृत, Cd as in text. Ś1 K1 व्यक्त नो कर्तुमिच्छा°. — d) K0 4 G1 M5 आकारं (om तु), K2 तत्कृते; K3 स्वाकारं, Ñ3 B1.3 5 कार्यं तु; V1 B6 Da D2 4 कारण M6-8 (corrupt) क्षत्तारं विवृतं दुर(!)

2 a) K2 Ñ2 B D T1 ततस् (D5 अथ) (for अतस्). — b) K2 B Da D2 4 कीर्तयिष्यामि नित्यश. — c) S न च बु°.

3 a) V1 यथा, B5 यत्तु Ś1 K (except K3) ते; N1 अपि; V1 तु, S वै (for त्व) Ś1 K (except K3) मनसि (for मन्य°) — b) K2 Ñ2.3 B D तद्ब्रवीहि (cf 3d), V1 तत्तद्ब्रूहि (om त्वं) — Ś1 K1 om 3cd — c) K2 Ñ2 3 B D (except D5) यच्च, V1 त्व यत् (for त्व च) — d) K2 Ñ2 3 V1 B D (except D5) प्राप्तकाल यदाशु (K2 B3 D2.4 वदस्व) मे

4 Ś1 सुयो° (for दुर्यो°) Ś1 K1 S om उवाच. — a) T G M2.6-8 प्रच्छन्नै° (for अद्य तान्) M5

C. 1. 7400
B. 1. 201. 5
K. 1. 220. 6

अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसंचयैः ।
पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५
परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६
इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७
अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८
व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।
मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ १०
तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ११
अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १२
ते जानमाना दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ।
अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यबलीयसः ॥ १३
इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निबर्हणे ॥ १४
अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १५

प्रच्छन्नरूपै पुरुषै — ᵇ) K$_0$ $_3$ सुभृतै°, K$_2$ B$_6$ Da (erroneously) D$_4$ Arjp सूनृतै° (Arj comm and Cd as in text), K$_4$ °भृतै°, Ñ$_2$ $_3$ Dn D$_1$ °गुप्तै°, V$_1$ प्रभूतै°; S °तुष्टै° (G$_1$ $_2$ °कृष्टै°) ❀ Arj सूनृतैरित्यपपाठ ।❀ — ᶜ) S (except T$_1$ G$_1$ M$_3$) भेदयाम — ᵈ) S ताबुभौ

5 ᵇ) S धन° — ᶜ) K$_2$ B Da D$_4$ वि° (for प्र°) — ᵈ) Ñ$_1$ अस्य (for एव) K$_3$ निस्पृश

6 ᵃ) K$_3$ Ñ$_2$ $_3$ B D परित्यजेद्यथा राजा; S °त्यजेयू राजान (G$_1$ $_3$ M °न) — ᶜ) T$_2$ G$_3$–$_6$ नैवैषां

7 ᵃ) Ñ$_1$ G$_3$ एव (for एषां) K$_1$ V$_1$ Da D$_4$, $_5$ दोषवान् Ś$_1$ K$_1$ V$_1$ Da D$_4$ वास — ᵇ) Ś$_1$ K$_1$ सर्वेषा तु, K$_2$ B$_3$ $_5$ D$_2$ $_4$ $_5$ वर्णयत ; K$_3$ वर्णयस्ति — ᶜ) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ वास (for मन) T G$_1$–$_4$ M$_3$ कुर्वंति

8 ᵃ) K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ निपुणा (for कुशला) — ᵇ) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ उपायकुशला; S उपायै कुशलैर् — ᶜ) K$_3$ V$_1$ B$_1$ इतरेतरयो पा° — ᵈ) Ś$_1$ K$_1$ छेदयति; M$_3$ $_5$ त्याजयति

9 ᵃ) S (except M$_6$–$_8$) तां (for वा) — ᶜ) Ś$_1$ K$_4$ B$_1$ D$_1$ T$_2$ G$_2$–$_4$ पांडवास्‌ K (except K$_4$) B (except B$_3$) तस्या — ᵈ) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_5$ तु (for च)

10 After 10, N (including Cd) ins

1960* समाश्रित्य हि कौन्तेय पुरा चास्मान्न मन्यते ।
स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषां चैव परायणम् ।

[(L. 1) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ D$_5$ तु (for हि) Ś$_1$ K$_0$ $_1$ $_3$ $_4$ Ñ$_1$ Cd नास्मान्समन्यते पुरा; K$_2$ B$_2$, $_6$ Da D$_2$ $_4$, $_5$ पुरास्मानव(B$_3$ °नु)मन्यते; B$_5$ पुनरस्मास्न म° — (L. 2) Ś$_1$ K$_1$, $_4$ B Da D$_1$ Cd मूढ (for शूर°)]

11 ᵃ) K$_1$ विहिते; Ñ$_2$ $_3$ Dn D$_1$ अभिहते (for निह°). — ᵇ) Ś$_1$ K (except K$_2$) गतो° (for हतो°) — ᶜ) Ś$_1$ K (except K$_3$) Ñ$_1$ V$_1$ D$_5$ न यतिष्यति; B$_6$ Da D$_2$ $_4$ यतिष्यति न

12 ᵃ) K$_0$ $_3$ B Da S (except G$_1$ M$_3$ $_5$) अजय्यो T$_2$ G$_3$–$_6$ अपि (for हि) — ᵇ) G$_1$ दृष्टकोपो युधिष्ठिर — ᶜ) B$_6$ G$_5$ $_6$ अमृते Ś$_1$ K$_1$ फल्गुणो, K$_0$ $_2$–$_4$ Ñ V$_1$ B D (D$_4$ before corr) M$_3$ $_5$ फा° — ᵈ) G$_3$ पै महान्; Cd पादभाक् (as in text)

13 ᵃ) Ś$_1$ K$_1$ ते ज्ञायमाना; K$_3$ जानानास्ते हि; Ñ$_1$ से जानतु सु; Ñ$_2$ $_3$ V$_1$ B Da Dn D$_2$ $_4$ ते जानानास्तु; D$_1$ जानमानास्तु; S ते जानतो हि (T$_2$ G$_3$, $_4$ °तोपि; G$_1$ °तोय) Cd cites जानमाना (as in text) — ᵇ) K$_3$ $_3$ Ñ$_1$ °सेनमृते महीं; D$_5$ °सेने मृते महीं; S °सेने हते सति Cd cites भीमसेनमृते (as in text) — ᶜ) S मत्वा — ᵈ) Ś$_1$ °ष्यति यत्नी°; Ś$_1$ (sup lin) K$_1$ न द्विपति यत्नी°; K$_0$ न शक्ष्यत्यय°; K$_2$ न भविष्यति दुर्बला ; K$_3$ °ष्यत्यतिदुर्बला ; Ñ$_1$ याचिष्यते न कर्हिचित्; Ñ$_2$ $_3$ Dn D$_1$ न यतिष्यति दुर्बला , V$_1$ नशिष्यति च दुर्बला ; B Da D$_2$ $_4$ $_5$ न शास्मि(B$_1$ नाशमे; B$_3$ न समे)ष्यति दुर्बला ; T G श्रयिष्यति (T$_1$ G$_5$ $_6$ °ष्यंत्य) यत्नी°

14 ᵃ) Ñ$_2$ $_3$ Dn D$_1$ वा तेषु (for पार्थे°) — ᵇ) Ś$_1$ K (except K$_2$) V$_1$ विनाश°; T$_2$ G$_3$–$_6$ निर्देश°; G$_1$ M निर्देशवशकारिषु — ᶜ) K$_0$ $_4$ Ñ$_1$ प्रयतिष्यामहे S राज्य — ᵈ) K$_0$ $_3$ $_4$ यथाकाल; K$_1$ °शक्ति; K$_2$ Ñ V$_1$ B D °शास्त्रं Ñ$_2$ D (except Da) निबर्हण; S यथासुख Cd cites निबर्हण — After 14, D$_5$ (marg sec m) S ins

1961* दर्पं विदधतां तेषां केचिदत्र मनस्विन ।
द्रुपदस्यात्मजा राजन्ते भिन्दन्ता तत परे ।

प्रेष्यतां चापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १६
एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १७

यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १८
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥१९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

कर्ण उवाच ।
दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ १

पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।

C 1 7418
B 1 202 8
K 1 221 8

[(L 1) G1 M6–8 °पं वा वदतां, M8 5 °पं वा दध° M6 °दत्र समाहिता — (L 2) G1 2 M भिद्यतां]

15 b) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D2 4.5 G3 4 प्र° (for चि°) — c) S एकैकं पांडुपुत्राणां — d) K1 तत्र (for तत) Ś1 K1 विरज्यते, S °रुध्य°

16 a) Ś1 तत्र, K1 2 Ñ3 V1 B (except B6) D2 4 5 चापि; Ñ1 2 Dn D1 चैव S राजेंद्र (for राधेय) — b) Ś1 G1 M6–8 इ; K1 वा, Ñ1 V1 T G2–6 M8.5 हि (for वै) — c) Ś1 K (except K2) तान्, T2 G3.4 तैर् (for ते) Ś1 K0 1.3 4 लोप्त्रघातै ; K2 Ñ2 3 B D तै प्रकारैः, Cd as in text. Ñ2 Dn D1 सनीय Ñ1 V1 ते नोत्सपातैः स° — d) K0 3 4 घातयेच्च; K2 Ñ3 V1 B1.2 3 D1 घात्यताम्, N1 2 B6 Dn D2 4 पात्यताम्; Dn पात्यताम्, D5 घात्यताम्, T2 G वध्यताम् Ś1 K1 घातयेमाप्तकारिभि

17 a) K2 Ñ V1 Dn D1 T G3–6 M6 अपि (for अभि) — b) K2 Ñ3 V1 D1 निर्दोषमात्मन ; B Dn D2 4 5 °प आत्मन ; S °पो यो मतस्तव

18 Ś1 K1 (hapl) om 18a–19b — a) K0 3 D2 5 यावत्ते कृ°; K4 °त्वाकृ°; Ñ V1 Dn D1 T2 G3–6 M यावच्चकृ°, D1 T1 G1 यावद्धि कृ° — b) K2 ते नरर्षभा°, B6 G2 °र्षभ — c) Ñ2 3 V1 Dn D1 2 4 T G हि (for अद्य) T G transp ते and शक्या D5 तावद्वाधयितु शक्या — d) K0 3 4 Ñ1 D5 S तु (M6–8 हि) शक्या (by transp)

19 Ś1 K1 om 19ab (cf v 1 18) — a) V1 तैस्तै (for तात) S सैषा मम मती राजन् — b) V1 प्रकाराय (for निग्र°) S पांडवान्प्रति दृश्यते — c) Ñ V1 B3 6 Dn D1 3 S साध्वी वा यदि वासाध्वी

Colophon om in K2 B1 3, D2 4 ins it marg sec. m. — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 B6 विदुराभि(B6 om भि)गमन, Dn3 विदुरागमनराज्यलभ; Dn1 द्रौपदीस्वयंवर (followed by समाप्त); T1 सभव — *Adhy name* K0 3 4 T2 G4 दुर्योधन(T2 G4 here ins दुर्)मन्त्र , Dn3 दुर्योधनवाक्यं; D5 द्रुपदमन्त्र, G1 3 M3 मन्त्रे (M3 om) दुर्योधनवचनं; M8 मन्त्राधिकार — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 200, D4m 208, D5 151, T1 205, T2 G4–6 158, G1 3 160, G2 156, M 159 — *S'loka no* Dn1 Dn 20, M8 21 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7395

194

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) K1 इति (for तव) — c) S transp ते and शक्या. — d) Ñ2 3 B3 Dn D1 कुरुवर्धन

2 a) G1 M तै. (for ते) Ñ1 भूयै ; S सर्वै° (for सूक्ष्मै) — b) K0 4 निष्कृतास्, K2 घातितास्; Ñ1 वर्तितास् Ś1 K1 प्रभो; M3 5 तदा (for त्वया) — c) Ś1 K1 3 यदा (as in text), S त्वया, the rest तदा Ñ1 S वीरा (M6–8 °र·) — d) D5 T G M3 शकिता K0 4 तथा प्रभो; K3 D5 तदा प्रभो; S तु भारत Ñ2 3 V1 B Dn Dn D1 2 4 न चैव श(Dn1 D1 4 श)कितास्त्वया (K2 B1.5 Dn D2 4 °तास्तथा, V1 °ता विभो)

3 b) V1 भरतर्षभ (for तव पा°) — c) Ś1 (*sup lin.* as in text) अरातिपक्षा — d) S1 K0 नेह; K1 तेन (for नैव). S न शक्यास्तव पा°

4 a) V1 सु° (for वि°) — b) K1 Ñ2 B1m.6 Dn2

C. I. 7413
B. I. 202. 3
K. I. 204. 3

अजातपक्षाः शिशवः शक्तिता नैव बाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५
परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७
ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ८
आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान्राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९
तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथंचन ॥ १०
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ।
तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ११
अस्मत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ १२
वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रम ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रम ॥ १४

D1.4.5 सर्वतोऽद्य ते, S सर्वं एव ते — d) Ś1 K1.3 Ñ1 V1 °रच्युत, K2 D5 T G2.4 °रच्युता, Cd as in text

5 G1 om 5–7 — ab) D2 D5 तु (for च) K2 D5 एते (for ते) S (G1 om.) (by transp) शक्या योक्तुं (G2 जेतुं) K3 Ñ2.3 V1 B D दिष्टकृतेन च (D2 दृष्टक्रिया हि ते); S (G1 om) दृष्टगुणा हि ते Cd cites दिष्टकृतेन — c) K3 Ñ2.3 V1 B1 Dn शङ्कितास्तु S (G1 om.) शक्ता स्वर्थाप्य°

6 G1 om 6 (cf. v l. 5) — a) T1 G2 M °स्तरेभ्यो K0 2 4 B1 तु (for च) — b) M तत्र (for तेषु). V1 D5 भिद्य° (for शक्य°) Ñ1 नाधातुमुपपद्यते — c) Dn1.n2 ते, D1 च, S (G1 om) हि (for ये) T G2 6 M2 तथा, G3–4 M1–3 तदा (for रता°) — d) S (G1 om) कथंचन

7 G1 om. 7 (cf v l 5) — c) Ś1 परिदीनान्; K2 परिमूतान्, K3 मिक्षाचारान्, D5 परिहीनान्; M2.3 परिन्यूनान्, Cd as in text — d) Ś1 G3 प्रजावत, K1 प्रजावत°, K4 D2 समृद्धिन, T1 G..6 प्रतापिन°, T2 G2.4 प्रतापत, Cd as in text.

8 b) Ś1 K0.3 D42 D1 G* एकस्या, Cd as in text — c) B3 D5 S (except M6–8) तान् (for स) — d) S (except M2.7) transp न and मा K0 2 4 क्षम, K3 Ñ V1 B D क्षमा; G1 सुखात्

9 a) Ś1 K (except K2) Ñ V1 B1.2.4 Dn D1.4 Ca सार्थवत्र, B5 D3 D2.4 बहुरत्न K1 हि (for च) Ñ1 S पाञ्चाल° — b) K0 च, K2 तु (for स) Ś1 K0 1.4 धनमत्त. S न च राजा धन(M2 स्व)प्रत — c) Ś1 K (except K2) स त्यक्ष्य°, Ñ1 संत्यज°

10 D1 om 10^{ab} — a) B3 यथा, T1 स च D2 बल° (for गुण°) B2 D2 4 तस्य पुत्रोपि गुण°, B5 यथास्य पुत्रोपि बल° (hypermetric!). — cd) V1 om न after तस्मात्, reading it after तान्. K1.2 D5 कदाचन — After 10, K0 2 ins.

1962* पाण्डवान्भरतश्रेष्ठ विक्रमस्तत्र रोचताम् ।

11 a) S (except M2.3) om. तु — b) S (except M5–8) भरतर्षभ — c) S च (for ते) K1 Ñ1 (hapl.) om. 11^{c}–12^{b} — f) K2 मह्यमेतद्धि रोचता, Ñ2 3 V1 B (except B5) Dn D1 तत्तुभ्यं तात रोचतां — After 11, G2 ins. 1966* (cf. v l 14)

12 K1 Ñ1 om 12^{ab} (cf. v l. 11), G2 om 12–14 — a) T2 G3–6 अद्य (for यावद्) — b) D2 पंचाल°. — d) T G क्रियतामिति रोचते, M3 (inf lin) 6–8 °तां यदि रोचते, M8 orig °तामिति रोचये

13 G2 om. 13 (cf. v l. 12) — b) K3 धनानि (for मित्राणि) Ñ V1 Dn D1 °णि च कुलानि च — c) T2 G3.4 यावति (for यावन्न) Ś1 यावत्तेषां तु गान्धारे, K1 यावद्देषां तु नायांति — d) = 14^{d}, 15^{d} T G (G2 om.) M3 विक्रम (for °म) Ś1 K1 °देवास्तु विक्रमेत्, K3 Ñ2 3 B1.3 5 Dn D1 तावद्विक्रम पार्थिव (K3 °व°), B3 D3 D2.4 °देवेषु विक्रम (D3 °म)

14 Ś1 K1–3 G2 5 om 14, T1 (hapl) om 14–15 — a) T2 G (G2.5 om.) पांचालो — c) T2 G (G2.5 om.) कुंती; M1–3 कुरु (for सह) — d) = 13^{d}, 15^{d} K4

यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ १५
वसूनि विविधान्भोगान्राज्यमेव च केवलम् ।
नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ १६
विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
विक्रमेण च लोकांस्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ १७
विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८
ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ २०
तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने ।
त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३
भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४
तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

C. 1 7440
B. 1 222. 25
K. 1. 221. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

D5 G (G2 5 om) विक्रम. K0 Ñ2 3 B Da Dn D1 2 4 तावद्विक्रम पार्थिव (B1 5 कौरव) — T3 G1, 3 4 6 M ins after 14 G2, after 11

1963* सदा च वैरी द्रुपद सततं निकृतस्त्वया ।
यावन्न वर्धते मित्रै रोचतां तत्र विक्रम. ।

[(L 1) G1 यथा, M यदा (for सदा). M6-8 स्वयं (for त्वया)]

15 T1 om. 15 (of v 1 14). — b) Ś1 K1 कर्मण्यादाय वाहि°, M6-8 संकर्षणसहायवान्. — c) K2 D1 पांडवाना स (D1 च) — d) =13d, 14d. T3 G विक्रम. N पाचाल्यसदन प्रति.

16 a) T1 बहू° (for वसू°) — b) T1 हि; M6-8 तु (for च) Ñ1 D5 सुपुष्कल, V1 B6 Da च पुष्कल (for च केव°) K2 आदाय मधुसूदन. — K2 om 16c-18d — c) T3 G नासाध्यमस्ति — d) Ñ2 3 B (except B6) D (except D5) कथचन, T G (except G1) विशा पते (for मही°).

17 K2 om 17 (of v 1 16) — a) B6 Da D2 4 °मेण जिता पृथ्वी — cd) T3 G एव (for च) K0 M3 5 transp लोकान् and त्रीन् K4 °मेण नरव्याघ्र लोकास्त्रीन्पाकशासन

20 ab) S (except M3, 5) भेदे° (for दाने°) D2 4 transp. दाने° and भेदे°. Ś1 K (except K2) Ñ1 अद्य (for च) Dn1 भेदेन न च पाण्डवा, S (except M3 5) न च दानेन पा° — d) D2, 4 हि (for एव) Ś1 K1 जय (for जहि)

21 a) K2 निष्कंटका ततो राजन्, S विक्रमेणैव जित्वेमां (T1 भुक्त्वेमां; M6-8 जित्वा तान्) — c) K1 Ñ1 G1 नान्यदत्र, K2 Ñ2 3 B D (except D5) अतो नान्यं (D2 4 °न्यत्) K3 नान्य किमपि पश्या°, T1 न चान्यमत्र प°. — d) Ś1 कार्यमत्र; K1 कार्यं चैव. K0 महामते, K2 4 V1 B1 नराधिप

22 Ś1 K (except K0) S om उवाच — a) S स (for तु) — c) Ñ1 प्रतिपत्य, V1 प्रतिगृह्य (for अभि°)

23 Before 23, K0 2 B5 ins धृतराष्ट्र उ° — a) Ś1 K1 °प्रज्ञे; K2 D2 °प्राज्ञ, Ñ1 °प्रज्ञ — b) Ś1 K0-2 D1 G5 °नदन — cd) B3 D2 4 °संपन्न इदं.

24 a) Ñ1 च, V1 हि (for तु) D2 4 तु (for च). — c) M6-8 वा (for च) Ñ V1 B Dn D1 5 कुरुतं — d) T G M5 भवेद्यावत्सुखोदय

25 Before 25, K2 B ins वैशं° उ°. — a) Dn1 T1 G1, 2 M (except M3) आनीय — b) K0 1 4 D2 4 G1 M3 5 स महा°, Ñ1 D5 स महामना ; G5 तु महा° — c) Ñ1 T1 °राजो

Colophon *Major parvan* T3 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 विदुरयान, B5 विदुरागमन; T1 सभव — *Adhy name* K0 4 कर्णवाक्य; K3 धृतराष्ट्रमंत्र, D5 कर्णमन्त्रण, T2 G1 3 4 M5 मन्त्राधिकारे कर्णवचनं (M5 °वच); M3 मन्त्राधिकार — *Adhy no* (figures,

१९५

C. 1. 7441 S. 1. 203. 1 K. 1. 222. 1

भीष्म उवाच ।
न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथंचन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १
गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ३
एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये
संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
तेषामपीदं प्रपितामहानां
राज्यं पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४
दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।
मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ६
अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ७
मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९
कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १०
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।

---

words or both) Dn2 201, D3m 209, D4 152, T1 206, T2 G4-5 159, G1.3 161, G2 157, M 160 — *S'loka no* Dn 25, M2 27 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7420

195

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) T2 G विक्रमस्तु (for विग्रहो मे) — d) Ko (by corr) 2.4 Ñ1 B (except B1) D7 4 5 M2 °नै सदाय (Ko orig. 3 °य); K2 T2 G (except G5) M6-8 °रसदाय°

2 b) Ko 2 4 Ñ2 B2 D (except D2.4.5) मम (for मता) Ś1 K1 तथा कुत्वा अपीह मे

3 a) M2 transp. च and मम — b) M2 3 विदुरस्य तथा हि ते — cd) K1.4 transp सर्वेषां and अन्येषां B6 D2 4 चापि, D5 चैव (for अपि) Ñ2 3 V1 B D (except D1) पार्थिव (for भारत)

4 a) K2 रोचयेत्, Ñ2 3 B1.6 D रोचे — b) Ś1 K1 दीयताम्; M भुज्यताम् (for दीयताम्) K4 Ñ2 3 B D अर्धं; Ñ1 अस्य (for अद्य) — c) K2 V1 B Da1 Dn1.n2 D1.2 4 इह (for इदं)

5 a) K4 यथा राज्यं नरश्रेष्ठ — b) Ko 4 Ñ1 V1 D2 त्वमिमं, M2 विद्धि त्व Ko 2.4 M2 मन्यसे (for पश्यसि) — c) Ś1 K1 इहैव; B6 अप्येव; S एवेति — d) B6 पार्थिवा (for पाण्डवा) S तथा तेषामपि प्रभो

6 b) K2 Ñ2 3 V1 B D (except D5) यशः; Ñ1 S तर° — d) Ko 2 3 B Da D2 4 इह; N Dn D1.5 T G (except G1) अपि (for च)

7 a) Ñ1 D5 अधर्मेण हि, Ñ2 B6 Dn1 अधर्मेण च; G2 अधर्मेण तु (for अथ ध°) D2 4 स्व; T2 G (except G1) च (for त्व) — b) D5 इद प्राप्तो नरर्षभ — c) B6 Da च (for ऽपि) — d) S पूर्वमेव न सशय

8 a) K1 माधुर्येणैव रा°; S °णैवमुक्त्वा तान् — b) =19d S राज्यस्यार्धं — d) Ko इ; D2 ध, S न

9 a) Ko V1 G2 ततो (for अतो) Ś1 K (except K2) यत्, G2 च; M2 3 वै (for चेत्) T2 G1-4 ते बुद्धि° (for क्रियते) — b) S (except G5) अ (for न) Ñ1 B6 ते (for नो) Ko हित नो न भ° — c) Ko 3 V1 G1 त्वामप्य°, K2 तमप्य°; T1 त्वामप्यधर्म ; G2 6 तवाप्यधर्मं ; M त्वय्यप्यधर्म° T1 G3 6 सकलो Ñ1 अन्यथाकीर्तिरधिका; T2 G2-4 त्वय्यकीर्तिश्च विपुला — G3 6 repeat 9cd (v l. त्वामप्यकीर्तिर्विपुला)

10 a) T2 G (except G1) °तिष्ठेत — After 10a, K2 ins

1064* धर्मं कुरु कुलोचितम् (=12b) ।

तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२
दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ १३
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।
लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ १४
न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५
तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ १६
न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।
पित्र्योंऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ १८
यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥ १९

C 1 7459
B 1 203. 19
K 1 222. 19

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

कीर्तिस्तु परमं तेजो
— b) T3 G (except G1) विमल (for परम) S (except T1 G1) फल (for बलम्) — d) K0 Ñ1 D1 T1 M विफलं, K4 निष्फल, Da स्वफल K4 भवेत्, Ñ1 मत

11 b) S लोके भवति (T1 G1 M तिष्ठति) भारत (G1 M कौरव) — c) Ś1 तावदेव मनुष्योपि; K1 तावदेव न नष्टोसौ

12 a) D6 T G तदिदं, M2 3 तदिम, M6–8 तमिदं M (except M3) सर्वमातिष्ठ (for समु°)

13 a) K0 2–4 Ñ V1 B D ध्रियते, K1 T3 G (except G1 चरति K3 Ñ1 B1 3 Da D3 4 5 ते पार्थाः; Ñ3 3 V1 B6 6 Dn D1 पार्था हि — After 13, Ñ B D ins.

1965* यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुता ।
[Ñ1 B Da D3 4 5 सा दग्धा (B6 याता), Ñ3 (by transp) ते दग्धा Ñ1 B Da D3 4 5 °भोजसुता शुभा]

14 b) Ś1 °भिजीवितु, K1 शक्तोत्यतिजीवितु, K3 4 शक्तोप्यभि°; Da शक्तोत्यभि°. — After 14ab, T G2–4 ins

1966* अदाह्यो यदा पार्थोन्स स्वग्नौ जतुवेश्मनि ।
— c) K1 4 B Da D3 4 5 भूत K Da D2 T3 G M (except M3) किंचित्; D1 T1 कश्चित् — After 14, T3 G2–4 ins

1967* दु ख न जायते राजन्भवान्सर्वस्य कारणम् ।

15 a) K4 D3 4 5 चाति (for चापि) A few MSS तदा — b) K3 Ñ3 3 V1 B1 6 Dn D1 मन्येत्; K4 Ñ1 D5 T1 M वेत्ति; D3 4 [ऽ]मन्यत् K0 लोके वै प्रति रोचनं — d) K4 गर्ह° (for गच्छ°)

16 b) Ñ3 3 Dn D1 किल्बिष°. — c) K3 4 B Da1 D1 3 4 5 T3 G3–4 स, K3 सु- (for स) M3 सतर्प्य वै Ś1 K (except K3) V1 D3 नरव्याघ्र (for महा°) Ñ1 सम तत्र सुतानां च

17 b) T3 G (except G1) जय° (for जीव°) — c) K3 G2 पित्र्यश ; T3 G4 पित्र°; G3 पित्र्यां° — d) D1 मंत्रभृ°; G1 शूलभृ°

18 a) K1 अपि; D1 न (for हि) T G M5 transp. सर्वे and धर्मे. Ñ3 3 B6 6 Da Dn D3 4 ते सर्वेव (B6 Da D4 च)स्थिता ध° — b) Ñ3 B1 °तेजस ; B6 °चेतना — d) K0 3 4 राज्ये तुल्ये (by transp.), T1 M3 तुल्यराज्ये Ś1 कुल्ये; K1 कुले; T3 G M3 तुल्या (for तुल्ये) K3 न सशाय ; S च (T3 G3–4 न) धर्मतः (for विशे°)

19 a) Ś1 M धर्मं and कार्यं — b) Ś1 कार्यं यदि च मे प्रिय — c) K0 क्षमश्च; K3 4 शमश्च; S क्षमं K0 3 4 कर्तव्य° — d) =8b. T G M5 राज्य तेभ्य ; M7 6–8 राज्य तेषां G6 प्रयच्छता

Colophon *Major parvan* T3 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 B6 विदुरागमन, T1 संभव. — *Adhy name* K0 3 4 भीष्मवाक्य; D5 धृतराष्ट्रमंत्र ; T G4 भीष्मवचन, G1 3 मन्त्राधिकार ; M3 5 मन्त्राधिकारे भीष्मवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 202, D4m 210, D5 153, T1 207, T3 G3–6 160, G1 3 162, G2 158, M 161 — *S'loka no*. Dn M3 19 — *Aggregate s'loka no* Dn3 7438

196

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) D1 समुपासीनैः. — b) Ś1 K Ñ1 D5 नरै , Dn3 D2 4 तव (for नृप) — c) N अर्थ्यं (K4 B3 D2 अर्थं, B1 as in text) (for पथ्य) M6–8 transp पथ्य and यश° — d) Ś1 K0–2 Ñ V1 B Da2 D1 T M3 °शुश्रुम D1 न वाक्यमनुशुश्रुम.

१९६

C. 1. 7480
B. 1. 204. 1
K. 1. 222. 1

द्रोण उवाच ।
मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १
ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ २
प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३
मिथःकृत्यं च तस्मै स आदाय वसु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ४
संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दुर्योधनं तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ६
हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७
तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ८
एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९
अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्विह ॥ १०
ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११
एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२
कर्ण उवाच ।
योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३

---

2 ᵃ) Ś1 कौरव्या — ᵈ) T2 G3-6 सत्यवंतो महाबला
3 ᵃ) K0 2 4 बहुरत्नं समादाय
4 ᵃ) Ñ3 2 B3 Dn D1 S Cd मिथ कृत्य (as in text), the rest पृथक्कृत — ᵇ) K2 Ñ3 3 V1 B D वसु (for बहु) — ᶜ) V1 ऋद्धिं, B3 प्रीतिं, Cd वृद्धिं (as in text) Ñ1 वृद्धिश्च परमा तेषां — ᵈ) Ś1 K1 स्वसयोगो°, K2 4 Ñ2 3 V1 B (except B1) Dn D1 Cd त्वत्संयोगो°; Ñ1 तत्स योगाद्भवेत्, Da M2 त्वत्संयोगा°; D5 त्वत्संगेनोद्भ°; T1 G3 तत्संयोगा° Ś1 K1 पुन, K0 2 Ñ1 तथ; K3 Dn1 D3 4 S (except T1 G1) तदा, K4 तत (for तथा)
5 ᵃ) K0 2 4 S (except G1.2) सु, Ñ1 म Ś1 K1 तान् (for त्वां) — ᵇ) Ñ1 B2 6 Dn1 n2 D1 3 G3 5 6 तदा (for तथा)
6 ᵃ) Ś1 उदितत्वं D1 T1 च योगस्य; M3 प्रियं चैव — ᵇ) Ś1 K0 2 Ñ1 D2 मयोगस्यापि, D1 प्रियत्वं चापि; T1 तस्यास्यापि च — ᵈ) S सान्त्वयेत्
7 ᵃ) Ñ1 हैरण्यानि च सु° — ᵇ) Ś1 K1 वस्त्राणि; K0 2 4 वसूनि (for बहूनि) — ᵈ) D3 द्रौपद्यै
8 ᵇ) Ś1 K1 °षां च नराधिप — ᵈ) S (except T1) कुन्त्यै K3 G2 तानि च, B1 भारत, Da यानि तु — After 8, S ins

1968* दत्त्वा तानि महार्हाणि पाण्डवान्संप्रहर्षय ।

9 K2 om 9 — ᵃ) Da एवं सांत्वेन विधिना — ᶜ) Ñ2 3 V1 Dn D1 स, G1 M3 तु (for अथ) K1 प्राह (for ब्रूयात्) — After 9, K1 ins

1969* सधीयतां यथाबुद्धिस्त्वयेत्तुविदा वर ।

10 Ś1 K1 om. 10ᵃᵇ — ᶜᵈ) K3 Ñ3 3 B D (except D5) °णश्चाप्यानेतु पाण्डवानिह
11 ᵃ) K3 G1 M6-8 पाण्डवश्रेष्ठा, Ñ V1 B D (except D5) पाण्डवा श्रेष्ठा; T G3-6 M3 °श्रेष्ठा — ᵇ) K4 transp सदा and त्वया K1 तदा; D1 3 सह (for सदा) — ᶜ) K1 प्रीतिवंतो प्रजु° — ᵈ) G1 M स्थास्यतु
12 ᵃ) K2 Ñ3 3 V1 B D (except D5) एतत् (for एवं) D1 तेषु, M तावत् (for तव) — ᵇ) Ñ V1 B6 Dn D1 transp तेषु and पुत्रेषु K (except K1) Ñ2 3 V1 B1 Dn D1.2.4 हि; Ñ1 तु; D5 S ते (for ह)
13 Ś1 K1 S om उवाच — ᵃ) T2 G2 4 °र्थकामाभ्यां
14 ᵃ) T2 G2.4 सुष्टेन G3 शतधा (for मनसा) D3 4 ये वै; G1.2 M चैव — ᵇ) T2 G2.4 प्रहृष्टेनान्तरा°; G3 प्रच्छन्नो यान्तरा°, M2 (inf lin) 3 निवृत्तेनान्तरा° — ᶜ) K3 यान्य, T1 चैव, T2 G (except G1) नैव (for नाम) — ᵈ) M3 (inf lin) 3 न स्यात् (for कुर्यात्) Ś1 K1.2

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ १४
न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥१५
कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७
स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरः पुरा ।
स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९
स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च ।
आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ २०
तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥२२
किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ २३
मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् ।
अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
एवं विद्धयुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५ C. 1. 7484 B. 1. 204. 25 K. 1. 223. 25

स तन्मत, V1 B1. 5 सतां मत ; D1 सनातनं

15 a) Ś1 K1 न मित्राण्यतिकृ°, D2 5 अमित्रा°, G3 निमित्तान्यर्थे° — b) K2 न, K4 Ñ V1 B D (except D1) M5 च (for the first वा) K3 Dn3 D1 च (for the second वा)

16 a) K0 कृतप्रज्ञोथ बालो वा; Ñ1 कृतज्ञो वाकृतज्ञो वा; T2 G2-4 शुचिर्दक्षो यतप्रज्ञो — b) K0 युवा (for बालो) Ś1 अपि (for च) K2 भारत (for मानव°) K1 बालो वा यदि वा नर° — c) Ś1 K1 Ñ1 D5 वा (for च)

17 b) Ś1 K1 D2m G5 6 अवरीप; D5 असमघोष; G1 विनिंदक Ñ V1 B D ईश्वर° (Ñ1 D5 श्रुति) (for श्रुत) K2 °वीचीति विश्रुत , T G2-4 M विनिंद इति विश्रुत — c) T3 G1 3 4 M राजकुले — d) Ś1 Ñ1 B3 G1 M3 5 8 मगधाना Ñ1 T G (except G1) महीपति°

18 T1 (hapl) om 18b-22a — cd) B1 पूर्वे°, G2 सर्वे° (for कार्ये°) K2 Ñ V1 B3 5 D T3 G3-6 transp कार्ये° and सर्वेषु B1 6 कार्ये°; G2 कामे° (for सर्वे°) — After 18, S (except T1) ins

1970* तस्यामात्या बभूवुस्ते अन्योन्यसहितास्तदा ।

19 T1 om 19 (cf v l 18) — a) K2 M6-8 महाकीर्ति ; T3 G3-6 °कर्णो; G1 M8 बाहुकर्णि ; G2 °कर्ण — b) K2 Ñ2 3 V1 B5 Dn D1 तदा, B1 6 Da D2 4 तथा; T2 G3 4 पुर , M8 (inf lin as in text) क्षितौ (for पुरा) — d) K3 अवमान्यो (m अवमानो) Ś1 न मन्यत; K1 अन्वमन्यत; Ñ1 °मन्य त; Da अवमन्यत, T2 G2 4 विमन्यते

20 T1 om 20 (cf v l 18) — a) Ś1 K0 1 Dn3 उपयोज्यानि; K2 °भोज्यानि, T2 G (except G1) वसुरत्नानि — b) K1 स्त्रिय K0 1 B2 5 Da M3 5 रत्न T2 G (except G1) स्त्रियो भोज्यानि यानि च — c) Ś1 सर्वगो, S (T1 om) °तो — d) A few MSS तथा (for तदा)

21 T1 om 21 (cf v l 18) — a) K1 लाभस्य; D5 मूढस्य — b) K3 Ñ2 3 V1 B (except B3) Da2 Dn1 T2 G2-5 लोभात् (for ला°) K2 T2 G लाभ° (for लोभ) K0 3 व्यवर्तत; K1 4 व्यवर्धत; Ñ1 त्ववर्तत, Ñ2 3 V1 B D (for Da1 see below) M5 7 व्यवर्ध(Dn2 °र्त)त, T2 G (except G1) प्रवर्तते Da1 लाभोप्यस्य च वर्धते — d) Ś1 Dn3 एष; K1 एव, M7 अद्य (for अस्य) B5 चिकीर्षति, G1 जिगीषते

22 T1 om. 22a (of v l 18) — a) N1 सवले (for करणै) — b) K3 हि, G1 M ह — cd) S °मानो न शक्नोति राज्य हर्तु(T G2-4 6 कर्तु)मिति श्रुति

23 a) K0 3 Ñ V1 B D (except D4) Cd विहिता; G1 विहित V1 तत्र; T G (except G1) एव (for नून). — After 23ab, K2 ins

1971* यत्तस्य राज्य सामात्यो न शक्तोत्यभिवर्धितुम् ।

— c) T G (except G1) °ति न सशयः.

24 b) Ś1 K0 3. 4 स्थास्यति T1 स्वथ, M6 7 यदि (for त्वयि) G1 च त्वयि (for त्वयि तद्) Ñ1 स्थापयिष्यामि च ध्रुव — c) Ś1 K1 D5 ते (for चेत्)

25 a) Ś1 T G (except G1) विद्वान्; D5 विषम् — b) M5 मित्राणा Ś1 K1 साधुसाधुतां(!) — d) Ś1 K1 तथैव च, K0 3 4 च भारत.

26 Ś1 K1 T1 G1 2. 5 6 M om. उवाच T2 G3. 4

C. 1. 7468
B. 1. 20. 22
K. 1. 223. 22

द्रोण उवाच ।
विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।
दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ २६
हितं तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।
अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।
कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

विदुर उवाच ।
राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १
हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २
तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।
तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३
चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।
आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥४
इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।
समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ५
धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।

विदुर (for द्रोण उ°) — c) Ñ2 3 V1 B3 Dn1 n3 D1 M6 दुष्ट (for दुष्ट) — d) M6–8 दोषान् Ñ हि तं, T G2–4 च न, G5 6 M -स्मन- K2 Ñ2, 3 V1 B D (except D5) दोषमाख्यापयस्युत

27 a) Ś1 K0 1 3 4 कुरुनंदन; K2 Ñ2 3 V1 B D (except D5) कुलवर्धन — c) K3 M6 7 तत् (for त्व) — d) Ś1 तद्; K1 त्व (for यद्) Ś1 हि तद्; K4 हि न॰ (for हित)

28 V1 Da2 G6 M7 (hapl) om 28ab — a) Ś1 K1 D1 तद् (for यद्) B3 D2 4 G4 ब्रवीपि, T2 G2, 3 5 °हि K3 G1 M2, 5 6 ब्रवीपि (K3 °हि) परमं हितं — c) K3 4 °वे (K4 पि) विनश्यति; Ñ2 3 V1 B D (except D5) °वे विनश्यंति, G (G4 before corr) -पि नशिष्यति — d) G1 स (for न-) T2 G1–4 मतं (for मति) K0 3 4 Ñ2 3 Dn D1 G5 6 °णैव मे मति°, K3 °णैव मन्यते, V1 B Da2 D2 4 °णैव ते मते

Colophon om in Ś1 K1. — *Major parvan* T2 G M2, 5 7 संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 B5 विदुरागमन, T1 संभव — *Adhy name* K0, 2 4 Ñ1, 3 V1 द्रोणवाक्य, D5 धृतराष्ट्रमंत्रण, M5 मंत्राधिकार — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 203, D4m 211, D5 154, T1 209, T2 G1–6 161, G1, 3 163, G2 159, M 162. — *Śloka no* Dn 28, M3 29 — *Aggregate śloka no* Dn3 7466

197

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K Ñ1 G3 निःश्रेयसं; Ñ3 V1 न संशयं — b) K2 D1 न त्वं शुश्रू°; Ñ2 उक्त शुश्रू°; Ñ3 3 V1 Dn °माणे वै, D2 S न त्वं (T1 स त्व, G1 M2, 6–8 तत्वं) शुश्रूषमाणो वै (T1 G1 M हि) — d) Ñ3 राज्यं, D5 वाच्य T1 G5 M6–8 °तिष्ठसि; T2 G1–4 समीतिमिच्छसि; G1 °सुष्यसि, G6 °तीर्पसि, M8 न प्रतितिष्ठसि

2 a) K0 3 M2, 5 यद् (for तद्) K3 Ñ2 3 Dn2, n3 D1, 2 5 प्रिय हितं च (D2 हि) तद्वाक्य; K4 हित हित यो यद्वा°; V1 हितं हि भवतो वा°; B1 2, 5 Dn1 D4 प्रिय हित च यद्वा°, B6 Da हिताद्धिततर वा° — b) K4 Ñ V1 B1, 3 Da Dn D1, 5 G1, 3 6 M2, 5 8 °सत्तम (as in text), the rest °सत्तम — c) T2 G (except G1) राजा (for राजन्) — d) Ś1 K1 प्रतिगृण्हीं(Ś1 °ण्हे)प तत्र च; Ñ1 B6 D5 न च गृण्हामि तद्वच, T2 G (except G1) महावीर्यपराक्रम

3 a) Ś1 K1 गुरुणा (for बहुधा) T2 G2, 4 आचार्येण च द्रोणेन; G3 आचार्येण तथा चैव — b) K2 °पित तव यद्धित; D5 हितमुक्तमनुत्तम — d) K0 2, 4 S वच

4 b) K2 राजन्सुयद्दुकृन्मम

5 a) Da D4 G1 इमौ वृद्धौ च वयसा; T2 इमौ वरेण्यौ वृद्धौ हि; G2, 4 इमौ हि वृद्धौ वरेण्यौ — b) K2 श्रुतेपि च T2 G (except G1) राजनीतिविशारदौ — c) T2 G (except G1) समानौ (for समौ च) Ś1 K (except K2) D5 transp. च and त्वयि — d) K2 Ñ2 3 B D (except D5) तथा (for तेषु) Ś1 राज° (for पाण्डु°)

रामाद्दाशरथेश्चैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्मं वदिष्यतः ।
इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ९
न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ १०
दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११
तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ १२
अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १३
एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
नोचतुर्विवृतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ १६
भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७

C. 1 7504
B. 1 205. 17
K. 1 224 19

---

6 c) Ñ2 3 V1 B5 6 Dn D1 2 4 चानवरौ; D5 चानिरतौ; Cd as in text Ñ1 B5 वीरौ (for राजन्) — d) T2 G2–4 सत्यवाक्ये (for °सार्यो) G3 om from च भारत up to °गसि in 8b — d) K2 (m as in text) भार्गवाच्च न स°

7 G3 om 7 (cf v 1 6) — c) Ś1 K0 3 चापि कृतक; K4 चाप्यनृतकं; Ñ1 D5 चापि विकृत. — d) Ś1 K (except K2) M3 कचित्; G1 [ऽ]नघ (for त्वयि) Ñ1 ताभ्या कचन शुश्रुम

8 Dn1 M7 (hapl) om 8ab, G3 om up to °गसि (cf. v. 1 6) — a) K3 Ñ2 3 B D (except D5) T2 G (G3 om) ताबुभौ — b) Ñ2 3 B1 5 6 Dn D2 4 5 नृपे — c) T2 G (except G1 3) तच्छ्रेय° — d) K0 D5 °परायणौ

9 a) T G (except G1) नृपश्रेष्ठ; M3 नरश्रेष्ठ — b) M (except M3) इतो (for अतो) K2 Ñ1 V1 नेतौ — After 9cd, K4 ins

1972* एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।

— c) B5 Da निश्चिता (for नैष्ठिकी) — f) K4 च नरोत्तम; Ñ1 B1 3 Da D5 कुरुसत्तम

10 a) T2 G4 कामाद्वा; G2 3 न° कामात् (for धर्मज्ञौ) — b) K4 B5 °सश्रितौ T2 G2–4 न सघपोच सश्रि°. — G6 (hapl) om 10d–12c — d) K2, 4 Ñ2 3 V1 B Da Dn D1, 2 4 मन्येह, K3 Ñ1 D5 मन्येते; Cd as in text Da1 भरतर्षभ; D2 तव पार्थिव

11 G6 om 11 (cf v 1 10), B3 (hapl) om 11bc — b) K3 यथा राजन्सुतास्तथा — c) T1 तथैव पांडवास्ते वै.

12 G6 om 12abc (cf. v 1 10) — a) K0 3, 4 तेषु ये चाहित — G1 (hapl) om 12b–14c — b) Ñ2 Dn °तद्विद°, S (G1 6 om) °बुद्धय: — c) K2 Ñ2 3 B D G5 च (for ते) — d) G5 6 वि° (for प्र°)

13 G1 om 13 (cf. v 1 12) — b) K3 Ñ2 3 B D (except D5) M स्वेषु Ś1 विच° (for वर्त°) — c) Ñ1 अतर ते, M2, 5 अंत स्थ तं, Cd as in text

14 G1 om 14abc (cf v 1. 12) — ab) Ś1 °र्थे महाराज S (G1 om) transp इमौ राजन् and महा° — c) Ñ1 Dn1, n3 D1 Nilp विकृतं

15 a) D5 न च, S तथा (for यच्च) Ś1 न चापि शक्यास्ते जेतु; K1 यश्चाप्यशक्तितस्तेषां — b) Ś1 K1 महात° पुरुषर्षभा — d) K0 3, 4 सर्वथा भद्र°

16 b) Ś1 K1 परतप; K2 Ñ2 3 B D (except D5) G5 6 धनंजय — c) T2 G2–4 °क्योवगतुं, G5 6 °क्यो हि जेतु — d) Ś1 K1 (m as in text) त्वयि, K0 3 4 D5 -पि स°; K2 Ñ V1 B Da Dn D1 2 4 पि हि; T2 G2–4 -पि च (for अपि)

17 b) T2 G2–4 M2 °युतसमो बले — After 17ab, D4 (marg sec m) ins

1973* राक्षसाणां क्षयकरो बाहुशाली महाबल° ।
हिडिम्बो निहतो येन बाहुयुद्धेन भारत ।
यो रावणसमो युद्धे तथा च बकराक्षस ।
स युध्यमानो राजेन्द्र भीमो भीमपराक्रम ।
उद्योग स्वकृत श्रुत्वा युद्धार्थे पाण्डवै° सह ।
आगमिष्यन्ति सर्वे वै यादवा° शरभा इव ।

C. 1. 7505
B. 1. 200. 18
K. 1. 224. 20

तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथं विषहितुं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ १८
यस्मिन्धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ १९
येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥२०
द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २१
सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ २३
द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २४
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।
यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २५
यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कर्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २६
श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
बलवद्दर्शने गृध्नुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ २७
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ २८
उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

— c) K2 Ñ2 V1 B1.2.6 D (except D5) T1 G5 6 स, Ñ1 तु, Ñ3 B5 स (for हि) T2 G2-4 शक्यस्तु

18 a) Ñ1 B (except B3) विसहितु, Da विपहितौ; T2 G2-4 विजयितुं T2 G3-4 युद्धे (for शक्यौ) Ñ2 3 Dn D1 2 कथ विजेतु शक्यौ तौ, V1 कथचित्सहितु युद्धे — d) T2 G2-4 शक्यौ (for रणे) B5 Da G3 M6-8 जीवितम्

19 a) Ś1 K2 Ñ2 3 V1 B1 3 D पांडवे ज्येष्ठे, Ko 4 M5 °वज्येष्ठे — d) Ś1 K जेतव्य स; B5 स विजीयेत्; T1 G5 6 स जीयाद्य; G3 सजीयेत Ś1 कथचन; Ñ2 V1 B D (except D5) रणे कथ (by transp)

20 a) T2 G2 3 पक्षे हितो — b) T1 G5 च केशव (for जना°) — Ko (hapl) om 20d-21a — d) Da D4 पक्षे तु, S पक्षश्च

21 Ko om 21a (cf. v 1 20) — a) T1 द्रुपदश्च गुरुर्येषा — b) S (mostly) स्याला — After 21, T1 G5 6 ins

1974* चेदपश्च येषा भ्राता च शिशुपालो महारथ ।

22 a) Ś1 K1 यच्छन्यता, Ko 3 सोपदयतां, K2 सोमदत्तां, Ñ1 B3 6 D2 4 5 अशक्यता — b) Ś1 K1 तेजमोग्रेण; Ko 2 3 B3 D4 G5 6 °मुग्रेण; K4 तेषां यत्नेन, Ñ V1 B5 Dn D1 2 °मग्रे च, T G1-4 M °षां युद्धेन (T1 °द्धे च) K3 वर्तंतां (for भारत) — K4 repeats 22ab (with v l सोमकानां for सोऽशक्यतां) — D1 om 22cd — c) Ś1 K1 2 Ñ1 B (except B5) D2 4 T G3 4 दायादतां, G3 दायादानां — d) Ś1 सामान्येन; Ko 4 D4 तेषु सम्यक् (by transp), K1 संमतेषु; K2 °क्तेन; K3 °क्तेषां

23 a) Ś1 K1 प्रदिग्ध, Ko V1 B1 Da1 D4 T1 G1.5 6 M6-8 निर्दग्ध, Ñ2 3 B1m 6 Da2 Dn D1.2 T2 G2-4 निर्दिष्ट, M5 निषिद्धं Ñ1 इदानीं दग्ध°. — After 23, N T1 G5 6 ins

1975* तेषामनुग्रहश्चाय सर्वेषा चैव न कुले ।
जीवित च पर श्रेय क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।
[(L 2) Ñ1 T1 G5 परम (for च पर) K3 Da D4 5 G5 क्षत्रियस्य विव°]

24 Ś1 K1 (? hapl.) om 24 (see 1975*) — a) Ko 2 4 च, K3 D5 T2 G2-4 M (except M8) हि (for अपि) Ko 3 4 B3 D1.3 T1 G1 महाराज; Ñ1 T2 G2-4 महाराज° — b) Ko Ñ1 D5 हि; K4 पि (for च) K4 वर्तते; B5 न कुले — c) Ñ1 °हणाद् S श्रेय (for राजन्) — d) T1 G5.6 °स्य च वर्ध°, T2 G2-4 °स्यापि वर्ध°

25 a) Ś1 K1 दायाहो — c) Ñ B D सर्वे (Ñ1 D5 धर्मो) (for ते स्युर्) — d) Ñ1 D5 धर्मे (for कृष्ण)

26 a) Ś1 Ko 1 3 Ñ1 V1 D5 यत्तु; K4 B5 यत्र S सांत्वेन T2 G2-4 शक्य तु (for शक्येत) — c) Ko G1.6 देवशासस्; K2 दैवशस्य, K3 G3 दैवशाकस्, Ñ1 दैवयुक्तस्; G3 M (except M3) देवशाक्तस् Ñ2 3 V1 B D कार्यं (for कर्तुं) — d) V1 T2 G (except G5) M8 समारभेत्

27 a) K2 जीवितान् — b) Ś1 K1 °पदा जन (sic), K2 Ñ V1 B °पदा जना (D5 °पदास्तथ) — c) T2 G2-4 यत्वान् S (except T1 G5 6) मुदितो (for दर्शने) Ko 3 गृद्ध ; K2 Ñ2 3 V1 B Dn D1 2 4 हृष्टा ; K4 हृष्ट ; Ñ1 Da गृद्धा ; D5 गृध्रा ; T2 G2-4 जात ; G1 गृद्ध

१९८

धृतराष्ट्र उवाच ।
भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ।
हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १
यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २
यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३
क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४
दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।
दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ७
तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ८

C 1 7526
B 1 206 9
K 1 225 10

— ^{d}) K3 Ñ V1 B D (except D5) transp कुरु and प्रिय — After 27, K2 reads (with v l) st 3-4 and 8^{ab} of adhy. 198 (repeating them in their proper places)

28 ^{b}) K3 B1.3 Dn एव (for अपि) — ^{c}) G5 6 अधर्मोश्चापि तु°.

29 ^{ab}) K3 Ñ2 3 B6 D (except D5) transp. मया पुरा T3 G3-5 महाराज (for मया राजन्) — ^{d}) K4 T G4-6 प्रक्षेय K3 Ñ2 3 B D वै (D1 5 ते) विनक्ष्यति; K3 °ष्यते, T1 G1.5 6 M तव नश्यति — After 29, T3 G3-4 ins a passage of 29 lines given in App I (No 104)

Colophon. *Major parvan* T3 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ko B5 विदुरागमन, T1 संभव — *Adhy. name* Ko 2 4 विदुरवाक्यं; D5 विदुरमन्त्रण; M2 5 मन्त्राधिकारे विदुरवचन. — *Adhy. no* (figures, words or both) Dn2 204, D4m 212, D5 155, T1 210, T3 G4 M 163, G1 164, G2 160, G3 165, G5 6 162 — *S'loka no.* Dn M2 30. — *Aggregate s'loka no* Dn2 7496

198

1 S1 K1.2 S om उवाच — ^{a}) T1 चैव (for विद्वान्) — ^{b}) S द्रोणश्चैव महाद्युति (G2 5 6 °मति) — ^{c}) T3 G2-4 इद (for हित) Ñ2 3 Dn D1 2.5 S (except T1 G5 6) च परम (for परमक) — ^{d}) Ñ1 मन्ये (for सत्य) K1 मे; M2 3 मा

2 ^{a}) Ñ3 D1 पांडवाः (for पाण्डोस्ते) — ^{b}) K4 B5 T1 महाबला.

3 Ñ3 (hapl.) om 3, T1 (hapl) om 3^{bc}. — ^{b}) B3 D4 असंदाय (for विधी°) — ^{d}) Ś1 K1 B3.6 T1 असशयं, Ko असशय°, G6 नसशयं.

4 ^{a}) K (except K1) D5 M (except M3) क्षत्त (for क्षत्तर्) T3 G3-4 गत्वा (for गच्छ) S1 K1 एनान् (for एतान्) — ^{b}) Ś1 Ko 4 D5 transp सह and मात्रा. Ko 3 4 T1 परंतपान् (for सुसत्कृ°) — ^{d}) K2 पांडवान्; V1 सगतान्; B5 Dn भारतान् (for भारत)

6 ^{c}) Dn मम पुनर्, G1.2 M3 च परम; M6-8 परमक; Cd मम महत् (for मम पर) — ^{d}) K4 महामते, Cd °द्युते (as in text) — After 6, G5 6 ins

1976* त्वमेव गत्वा विदुर तानिहानय माचिरात् ।

7 Ś1 K (except Ko) S om उवाच — After वैशं°, G5 6 ins

1977* एवमुक्तस्तत क्षत्ता रथमारुह्य शीघ्रगम् ।
अगात्कतिपयाहोभि पाञ्चालान्राजधर्मवित् ।

— After 7, Ko 2 4 Ñ V1 B D ins

1978* समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।
द्रौपद्या पाण्डवानां च यज्ञसेनस्य चैव हि ।

[(L 1) D5 स गत्वा समुपादाय (for समु° रत्नानि) Ñ1 transp वसूनि and विवि° D5 रत्ना° (for वसू°) — (L 2) D5 पाढवेयाना (for पाण्डवानां च)]

On the other hand, G5 6 ins after 7

1979* आगतं विदुर श्रुत्वा द्रुपदो राजसत्तम ।
स्वपुत्रै सह धर्मात्मा पूजयामास धर्मत ।

C 1. 7437 B 1. 226. 10 K 1. 222. 11

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ९
ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामयं ततः ॥ १०
तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ११
पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ १२
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १३
प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।
द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ १४
राजञ्शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १५
अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्ते दृढं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ १६
तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १७
भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १८
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ १९

---

8 a) Ś1 G6 c च; T1 तु; T2 G3–4 सु (for स) Ko 3 4 धर्मात्मा — b) K1 T1 °विदां वर° — d) B5 T2 G3–4 सपुत्रम्; Cd सदुक्रम् (as in text) M2 (inf lin as in text) 5 उपतस्थिवान्

9 b) Ñ1 धर्मतो Ñ1 नृप°; T2 G4 तथा; G3 5 तदा — After 9ab, G6 c ins

1980* चक्रे पूजां यथान्यायं विदुरस्य महात्मनः ।

— c) B1 °तुस्तौ; B1 m 2 °तुर्थं; D1 ऊचतुश्च, T1 चक्रे पूजां — d) T2 G3–4 °समित; G1 M °सहित; Cd as in text

10 b) M5 च यादवं — c) T2 G3–4 M1 च (for स) T1 G1.6 तत स्नेहात्परिष्वज्य — d) T2 G3–4 तदा

11 G6 c transp. 11ab and 11cd — b) Ñ1.2 Dn D1.2 हि (for ऽथ) — After 11, G6 c ins.

1981* पाण्डवा विनयोपेता नत्वाऽऽलिङ्गय विशां पते ।
दृष्ट्वा मुहुर्मुहू राजन्हर्षादश्रूण्यवर्तयन् ।

[Posterior half of line 2 =(var) 1 105 26d]

12 a) Ś1 तात, D1 तत्र (for राजन्) S दृष्ट्वा कुशलिनश्चैतान् — c) Ś1 K (except K3) प्रदाय तेभ्यो; B3 प्रददावपि — d) Ś1 K3 Ñ1 D1 G1 M5 transp विवि° and वसू°. D3 T2 G3–4 धनानि विविधानि च

13 a) Ś1 K (except K3) Ñ1 D1 पौरवेभ्य — b) B3 S विशेषतः (for विशा पते) — c) Ś1 K (except K3) Ñ1 D1 पुत्रेभ्यो — D1 (hapl) om 13c–14a — After 13, G1.6 ins

1982* संकर्षणं वासुदेवं प्रणम्य विदुरस्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामतिः ।
कृत्वा निषण्णं संलाप मुदा पुनरभाषत ।
भीष्मद्रोणाजमीढैश्च पदुक्त पाण्डवान्प्रति ।
अवदत्तत्र तत्सर्वं सर्वेषामनुशृण्वताम् ।

14 D1 om 14ab (cf v 1 13) — a) T1 G6 c चामितप्रज्ञ.. — b) K2 B1.6 Da1 (m as in text) as Cd प्रसृत, T2 G3–4 प्रश्रयात्; Arjp as in text Ś1 Ko 1 3 4 V1 विनयाच्चत ; K3 B Da Dn3 D4 5 G6 c M6 7 °न्वितं; Cd cites विनयात् — d) S transp संनिधौ and केशवस्य च K3 हि, B1.3 D4 तु (for च)

15 Before 15, Ñ2 3 V1 B6 c Dn D1.4 ins. विदुर उ°; T G3–4 विदुर.. — a) K1 3 transp राजन् and शृणु — c) T1 G6 c सपुत्र च — d) Ś1 K सामात्य सहबांधव ; T1 G6 c °स्य °व; M5 सामात्यश्च सवा°.

16 a) Ś1 Ko 3 4 तु (for ते) K3 सुमृदा (for ते दृढं) B3 मृदा; G1.6 दृढ Ś1 K1 चास (for चापि) — d) Ko 1.4 B1.3 Da1 D4 T1 G1 M5 5 °धिप°

17 a) T1 G1.6 अथ (for तथा) — c) K2 Da1 M5 °प्राज्ञ, T2 G3–4 °राज

18 a) Ñ1 3 Dn महाप्राज्ञो (for महे°) — b) Ś1 K1 तथा (for तव) Ko 3 4 D5 M6–8 °सखा तव; T1 G6 c प्रियतम° सखा — c) Ko °श्लेषान्; K3 B1.3 D4 M1.5 °श्लिष्यन्, K4 °श्लेषाम्, Ñ1 B3 c Da °श्लिष्य Ñ मुपेत्य; B (except B1) Da स राजन् A few MSS. त्वा T1 स मामुपेत्य तां चैव; G3 c सदा द्रोण मदापेग्या (sic) — d) Ś1 K (except K3) Ñ1 तात, D5 त्वानु (for परि°)

19 a) T1 G1.4.6 पांचाल — b) Ko 1.4 °धमेत्य हि; K2 (m as in text) °धमेत्य च; S °धमेदि°. — c) Ś1 हि त्व, Ñ1 V1 राजन् (for ऽऽत्मानं) — d) K3 त्वया (for तथा) Ś1 हि (for ऽपि) Ñ1 V1 स्वात्मानमपि कौरवान् — After 19, D4 (marg sec m) ins.

1983* विदुरेण सह संबन्धो न तथा प्रीतिकृत्तम ।

20 a) T2 G1.4 राज्यसप्रीति° — b) T1 G1.6 तथा

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २०
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ २१
विप्रोषिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ २२
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।
द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ २३
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ २४
विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ समाप्तं विदुरागमनपर्व ॥

१९९

द्रुपद उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्गृहमेषां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ५ C. 1 7549 B. 1 207. 5 K. 1 225. 5

(for तेषां) Ś1 प्रियकरी, M5 प्रीतिमता T1 G5. 6 मम; M8 यथा — b) K2 यद्वा; M5 एव (for यथा) K0. 4 D5 सावधिक, G2 सबधिन., Cd सायधक G2 प्राप्ति T2 G3. 4 यथा सबधसप्राप्ति. — d) M8 नृप (for सह)

21 a) T1 भगवान् (T1 तु भ°) — c) Ñ2 Dn D1. 2 पांडुपुत्राश्च — d) K3 Ñ2. 3 B D M त्वरंति Ś1 K1. 3 T2 G2–5 कौरवा

22 a) Ś1 चिरकाल — b) K3 Ñ2. 3 B (except B8) D (except D5) एते (for इमे). K0. 3. 4 D5 पुरोत्तमात् (for नर°) — c) Ś1 सत्वरं; K1 नंतरं; T G1 नागरा; G1–3 M6–8 नागरान् K3 उत्सुकाश्च पुर द्रष्टु- — d) K0. 2. 4 Ñ1 G5. 6 M8. 5 °क्ष्यति T G1–4 M1. 8 पृथा K3. 4 Ñ V1 B D (except D5) transp पृथा and तथा.

23 a) B6 इमां (for कृष्णां) — b) Ś1 K D1. 3 सर्वास्ता कौरवस्त्रिय. (K3 प्रजाश्च कुरुयोषित) — d) K0. 2. 4 B3 Dn2 M8 विषयश्च; K2 Ñ V1 B1. 5 Da Dn1. n2 D1. 5 °याश्च Ś1 पुन. (for च न) K1 पुरे च विषये पुन

24 T1 (? hapl.) om 24^{b c} — d) N एतदग्र मत मम (Ś1 K0. 1. 2. 4 पर मतं; D5 परं हि ते)

25 a) K0. 4 Ñ2 Dn1. n2 D1. 2 निसृष्टेषु — d) D5 शासनात् (for शीघ्र°). — e) V1 ते वीरा. (for कौन्तेया)

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 B5 विदुरागमनं, T1 सभव — *Adhy. name* K3 M8 पाडव प्रति (M8 om प्रति) विदुरागमनं, K4 D5 द्रुपद प्रति (K4 om प्रति) विदुरवाक्यं; M5 विदुरप्रेषण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 205, D1m 213, D5 156, T1 211, T2 G1 M 164, G1. 3 165, G2 161, G5. 6 163 — *S'loka no* Da1 Dn M8 26 — *Aggregate s'loka no.* Dn2 7522.

199

1 Ś1 K1 D2 S om उवाच — b) S यदात्थ M मा (for माम्) Ñ1 यथा विदुर मन्यते. — d) Ś1 K2 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) °ते प्रभो

2 c) Ñ3. 3 B1 Dn D1. 2 दृढमेषां — cd) Ñ1 यत्तु; G5 तत्तु Ś1 वक्तुमेतत्तावद्; K1 युक्तं वक्तुमेतत् (by transp), Dn युक्तमेतदुक्तं, G5. 6 वक्तुमेतद्युक्त

5 Ś1 K1–3 D2 S om. उवाच — a) Ñ1 नायवतो; Cd as in text Ś1 त्वया राजन्. — b) Ś1 वय; K1 Ñ1 G1 त्वया; K8 त्व मे (for त्वयि) D5 हि सानुगा°; G1 M5 यथागता ; M5. 6–8 यथानुगा°. — d) T G (except G1) चरिष्यामस्. Ñ2 Dn D1. 2 तत्करिष्यामहे वयं.

C. 1. 7550
B. 1. 207. 6
K. 1. 222. 6

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६
द्रुपद उवाच ।
यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७
यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।
तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८
न तद्ध्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यदेषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ १०
आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।
प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२
विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।
द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३
तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४
कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५
तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।
उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६
अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।
यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।

---

6 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच — b) Ñ V1 B D (except D2) रोचते मम (by transp.) — c) K4 यथा च; Ñ1 यथा वो, G1 M2 कथं वा, G3.6 यथार्थं

7 Ś1 K1 D2 S om. उवाच — a) T G (except G1) यथैतन्मन्यते (T1 °न्मनुते) — c) Ś1 प्राप्तकामो, K1 °काले; M3 °बुद्धिर्; Cd as in text. K1 महाबुद्धि; B2.6 Da D1 °प्राज्ञः — d) K1 मम निश्चिता (by transp.)

8 a) Ñ1 °भाग — b) Ñ1 मम मानद

9 a) Ś1 K1 तत्तथा; G2 स तथा — b) K2 Ñ2.3 B D पांडुपुत्रो. S महामना (T2 G3-4 °त्मन) — c) K1 तथैषा, Ñ V1 B D (except D2) T1 यथैषां K4 B3 D1.2 S (except G3 M2.3) °व्याघ्र — d) G1 श्रेयो दास्यति — After 9, D2 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 18 lines given in App. I (No. 105)

10 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच — a) K3 B Da D1 एव ते — d) K3 Ñ1.2 B (except B1) D (except D2) महीपते (for महा°)

11 c) K0.2.4 G1 सुविहारं; T1 G2 सविहारा°, Cd as in text — After 11, D2 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 17 lines given in App. I (No. 106)

12 a) Ñ1.2 B D (except D2) चाप्या(Da °प्या)गतान् — b) K2 Ñ1.2 B D (except D2) °राष्ट्रो जनेश्वर°, S °राष्ट्रोऽधिकासुत° — c) K2.4 B1 T2 G3-4 M (except M2) प्रतिग्रहाद; Cd as in text. K1 पार्थानां — d) T1 पार्थिवान्, G1.6 बांधवान् (for कौर°)

13 D2 (hapl.) om. 13ab — b) Ś1 K1.2 पार्थिव; K0.4 पार्थिव°, Ñ1 D2 कौरवं (for भारत) — cd) Ñ1 D2 द्रौणिं (for द्रोण), and द्रोण च (for गौतमं) K0.3 विचित्रं चैव भारत (for d) — K2 repeats 13cd (v. l. द्रौणिं for द्रोण)

14 a) Ś1 K D2 G1 M2 तैस्तै; Ñ1 T G3-6 M2-3 एतै° Ś1 वीरै; K (except K2) D2 शूरा — b) K2 Ñ2.3 B D (except D2) महाबला° — c) Some MSS (mostly S) हस्तिनपुरं — After 14, D2 (marg. sec. m.) S ins.:

1984* पाण्डवानागतान्श्रुत्वा नागरास्तु कुतूहलात् ।
मण्डयांचक्रिरे तत्र नगरं नागसाह्वयम् ।
मुक्तपुष्पावकीर्णं तु जलसिक्तं तु सर्वदा ।
धूपितं दिव्यधूपेन मङ्गलैश्चाभिसंवृतम् ।
पताकोच्छ्रितमाल्यं च पुरमप्रतिमं बभौ । [5]
शङ्खभेरीनिनादैश्च नानावादित्रनिस्वनैः ।

[(L. 1) M2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — (L. 3) D2 M2 मुक्तापुष्पाव° G1.2 M2-3 सर्वत° — (L. 4) D2 M2 मात्यैश्च; T2 G2.4.6 चंदनैश्च. D2 T2 G3-4 M2 अपि (for अभि)]

15 b) Ś1 कीर्यमाणम्; Ñ1.2 Dn D1.2 T2 G3-6 दीप्यमानम्, T1 आपूरितम्; G1 M पूर्यमाणम् — c) Ñ2.3 B1m.3.6 D T1 तत्र ते (Da as in text, D1 ततस्ते) — d) K2 Ñ2 दुःखशोक- (by transp.). Ś1 K1 °नाशिन°;

आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८
किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ १९
यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २०
ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१
कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२
विश्रान्तास्ते महात्मानः कंचित्कालं महाबलाः ।
आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २६
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।

C. 1 7571
B. 1 207 28
K. 1 227 52

B₃ °नाशकाः.

16 ᵇ) Ñ₂ ₃ B₅ Dn D₂ पौरैः; D₁ परैः (for प्रियाः) — ᶜ) K₃ स्यश्रृण्वसे; K₂ अपि श्रृ°; T G (except G₁) ते श्रृण्वंत°, M ह्य(M₃ च)श्रृण्वंत. (all avoiding the hiatus in different ways!)

17 ᵃ) = 1 63 7ᵃ — ᵇ) K₃ पुरमायाति.

18 ᵇ) K₃ Ñ₂ ₃ V₁ B D जन (D₅ च न), Ñ₁ स न; S (except G₅ ₆) मन- (T₁ मृत; G₁ मत°) — ᶜ) K₃ स्वागतः — ᵈ) Da T G (except G₆) M₃ चिकीर्षस्यात्र

19 ᵃ) B₃ D₁.₅ Nilp किं तु K₃ Ñ₂ ₃ V₁ B D तात (B₆ ताता) (for तावत्) S किं त्व(T₁ M₃ ₆-₈ न्व)द्य सुकृतं कर्म (T₁ G₅ ₆ पुण्यं) — ᵇ) G₁ M प्रिय प(M₃ क)र (by transp) — ᶜ) K₃ ₄ D₁ यत्र; Ñ₁ तत, B₅ यत्तु — ᵈ) K₃ Ñ₂ ₃ V₁ B D नगरं (for भर्तारः) Ko समुपागता.

20 ᵃ) S यदि वाप्यस्ति(T₁ तसं हि; T₂ G₂₋₄ वा ह्यस्ति) — ᵈ) Ko ₄ शरद°

21 ᵃ) Ñ₁ सर्वेषां च. Ko ₄ Ñ₁ V₁ Da₁ D₅ M₇ सदार्हा(Ko °र्घा)णां; T₂ G₂₋₄ महार्हाणां, G₁ नरेंद्राणां — ᵈ) Ñ₁ V₁ B₁ ₃ M₆₋₈ °वादन

22 ᵃ) B₁ ₃ Dn₃ D₁ ₃ ₅ कुशलं Ś₁ K (except K₃) कृत्वा कुशलसप्रश्न — ᵇ) T G (except G₁) सर्वस्य नगरस्य. V₁ ह; D (except D₁ ₅) च (for ते). — ᶜ) Ko ₂ Ñ₂ ₃ B D (except D₅) न्य(Ko नि)विशताथ (Ko ₂ °श्य) — After 22, D₄ (marg sec m) S ins an addl. colophon [*Adhy name* M नगर(M₃ पांडवनगर)प्रवेश — *Adhy no* D₁ 115, T₁ 212, T₂ G₁ ₄ 166, G₂ 163, G₃ 167, G₅ ₆ M 165]. — After the addl. colophon, D₄ (marg sec m) S ins. a passage of 20 lines given in App I (No 107)

23 ᵇ) K₃ Da₁ D₁ ₃ G₃ M₆₋₈ किंचित्कालं S सकेशवा

24 Ś₁ K₁ D₃ S om उवाच — ᵃ) K₃ Ñ₂ ₃ B D (except D₅) निबोध गदतो (K₃ वचनं); T G₂₋₆ निबोध त्वं वचो — After 24ᵃᵇ, D₄ (marg sec m) S ins

1985* पाण्डुना वर्धितं राज्य पाण्डुना पालित जगत् ।
शासनान्मम कौन्तेय मम भ्राता महाबल° ।
कृतवान्दुष्करं कर्म नित्यमेव विशा पते ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय शासन कुरु माचिरम् ।
मम पुत्रा दुरात्मान सर्वेऽहंकारसंयुता । [5]
शासन न करिष्यन्ति मम नित्य युधिष्ठिर ।
स्वकार्यनिरतैर्नित्यमवलिप्तैर्दुरात्मभि ।

[For lines 5-6, G₅ ₄ subst मम पुत्रा दुरात्मानो न करिष्यति शासन]

— ᶜ) Ko मो; K₃ Ñ V₁ B Da Dn D₁ ₃ ₅ नो, D₄ S वै (for वो) — A passage of 61 lines given in App I (No 108) is ins in D₄ (marg sec. m) T₂ G₂₋₆ after 24, and in T₁ G₁ ₂ M (all of which om. line 2) after 25ᵃᵇ

25 D₁ T₂ G₃ (hapl) om 25 — ᵃ) Da न हि, G₁ न तु K₁ वसतां Ś₁ शक्त (for तत्र) — ᵇ) Ś₁ तत्र कश्चित् T₁ प्रधासितुं; M₃ °वासितुं. — After 25ᵃᵇ, T₁ G₁ ₂ M (all om line 2) ins. the passage given in App I (No 108) — Ñ₁ om 25ᵉᶠ — ᵉ) D₄ S अर्धराज्यं तु — 25ᶠ = 24ᵈ

26 Ś₁ K Dn₁ n₃ S om उवाच K₃ (? hapl) om

C. 1. 7572
B. 1. 207. 28
K. 1. 227. 53

मण्डयांचक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ २७
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २८
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलंकृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ २९
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ३०
द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ३१
विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ।
तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ३२
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ॥ ३३
सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३४

---

26 — c) K0 B5 G3 च (for तु) K4 T1 ते (for तद्) — e) K2 D1 घन घो° — d) K0 D5 घन ते, K2 ततस्तन्; D2 यमत; T1 G1, 6 M6-8 यनीत B5 मनुजेश्वरा; M5 मनुजाधिपा (inf lin as in text) — After 26cd, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

1986* पाण्डवं सहिता गन्तुं नार्हवेति स नागरान् ।
घोषयामास नगरे धार्तराष्ट्रं ससैन्धवः ।

— K4 Ñ1 S om. 26ef (which is a repetition, with v. l., of 25ef) — f) Dn1, n2 D2, 4 राष्ट्रस्य स°.

27 a) V1 सर्वे (for तत्र) — b) Da तत्र पुरो°. — K0 om. 27c–28d. — c) K5 अटव्यां चक्रिरे; Ñ1 मण्डप च°; T2 G3, 4 मापयांच° Ś1 K1, 4 D5 तस्मिन्; K2 तत्र — d) Ñ2, 3 B (except B5) Dn D2 पर K2 शक्रवद्-च्युता; T1 स्वर्गपदुच्छ्रित; T2 G2–4 स्वर्गादिव च्युतं — After 27, D1 (marg. sec. m.) S ins.:

1987* वासुदेवो जगन्नाथश्चिन्तयामास वासवम् ।
महेन्द्रश्चिन्तितो राजन्विश्वकर्माणमादिशत् ।
विश्वकर्मन्महाप्राज्ञ अद्य प्रभृति तत्पुरम् ।
इन्द्रप्रस्थमिति ख्यातं दिव्यं भूम्यां भविष्यति ।
महेन्द्रशासनाद्गत्वा विश्वकर्मा तु केशवम् । [5]
प्रणम्य प्रणिपातार्हं किं करोमीत्यभाषत ।
वासुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा विश्वकर्माणमव्यय ।
कुरुष्व कुरुराजस्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
इन्द्रेण कृतनामानमिन्द्रप्रस्थं महापुरम् ।

[(L. 3) D1 महाशिल्प T2 G1, 6 अद्य गत्वा तु — (L. 4) T1 G1, 6 रम्य (for भूम्यां) — (L. 7) T1 आदिनाद्; G1 ऋषियान्; G3 अव्यय; M अर्चयत् (for अव्यय) — (L. 8) T G3–6 कुरुराजाय — (L. 9) D1 तदा पुरं; M6–8 महत्पुरं]

28 K0 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) Ś1 K1, 2 M5 दुष्पा (for पुण्या) — After 28ab, S ins.:

1988* स्वस्ति वाच्य यथान्यायमिन्द्रप्रस्थं भवत्विति ।
[G6 M6–8 °प्रस्थं भविष्यति]

— c) T2 G (except G1) तत्पुर (for नगर) G1 स्थापयामासु — d) G1 °पुर सरा — After 28, S ins.:

1989* ततस्तु विश्वकर्मा तु चकार पुरमुत्तमम् ।

29 b) T1 G (except G1, 4) M6–8 परिघाभिर्; M5 inf lin पताकाभिर् — c) D5 एव (for च) V1 सर्पसं°.

30 a) Ś1 K1 पांडवानु°; B S पांडराभ्र° — b) Ñ2, 3 V1 B Dn D5 हिमरश्मिनि° — K0 om. 30cd — c) K4 Dn2 D1 M7 तत्पुर श्रेष्ठ — d) = 49d K4 Ñ3 Dn2 भोगवतीमिव K3 इन्द्रस्येवामरावती ❀Nil. भोगवतीमिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । इवमिति निपातप्रक्षेपो वा । भोगवती यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा ।❀

31 a) Ś1 K1 D5 द्विपक्षैर्गरुड°; T2 G2–4 द्विपैन्द्रगरुड°; G5, 6 M6–8 विपक्षग(G5, 6 °गा)रुड°; Cd as in text — T1 (hapl.) om. 31bc — b) T2 G2–4 द्वास्थैर् V1 घोरनिदर्शनै; K2 (m. as in text) Ñ2, 3 B D (except D5) संभिन्न शोभित — T2 G1 om. 31c–32d — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 D5 अभ्रचया(V1 °घना)कारैः; G1 M अभ्रघन; G3, 5 मग्रघन°; G6, 6 मद्रघन°

32 T2 G4 om. 32abcd (cf. v. l. 31) — a) K1 सौधैश्च; G3, 5 रुचिरैर् (for विविधैर्) Ś1 K1 Ñ2, 3 B (except B1) D1 T1 अपि; V1 अभि; M5 द्वार (for अति) Ś1 K0, 3, 4 निर्यांधै; K1 निर्योधै; K3 V1 B1, 4 D5 निर्यंधै; T1 निश्छिद्र; G2, 3 निर्वृद्धै — c) Ś1 Da1 D2 °स्र गृत — e) Ś1 Ñ1 यष्टै; K0, 2 G1 Cd तल्पै (? corrupt), K3 यत्रै; K4 मल्लै; B5 मल्लै (m. तल्पै as in text). B5 om. च S चाभ्य(G6 °प्य)धिकैर् (M5 चाप्युच्छ्रितैर्) — f) Ś1 K1 योग°; G3, 4 (before corr.) M यौध°.

33 Ñ1 om. 33a–34b — a) V1 °शताकीर्णैः; S तीक्ष्णाभिश्च शत°.

34 N1 om. 34ab (cf. v. l. 33) — a) Ś1 °महापान्थ; K1 °महावीथ्यं; T2 G1, 4 संविभक्त°. — b) K0 °बाध°; K4

तत्त्रिविष्टपसंकाशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३५
तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
शुशुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३६
तत्रागच्छन्द्विजा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३७
वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।
सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ३८
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ३९
पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
शालतालकदम्बैश्च वकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४०
मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४१

C. 1 7565
B. 1 207. 43
K. 1 227. 73

°यतनैर्युत, D1 देवबाधविव°; D4 (before corr) 5 दैवता°, Cd as in text. — c) D2 °मानैर्भवनै — d) S (except G2) पांडरैर् — After 34, S ins

1990* हर्म्यप्रासादसंबाध नानापण्यविभूषितम् ।
विस्पर्धयेव प्रासादा अन्योन्यस्योच्छ्रिताभवन् ।
मण्डपाश्च सभा· शाला· प्रपाश्चैव समन्तत· ।

[(L 1) G1 हर्म्यप्राकारस° M नानापणवि°. — (L. 2) G1 M अन्योन्येनोच्छ्रि°. — (L 3) G2 प्रभाभिश्च; M6–8 प्रपाभिश्च]

☞ In S the sequence of st beginning with 34 is as follows 34, 1990*, 36, 44 (om 44^{ef}), 45, 46^{ab}, 1993*, 35^{cd}, 1994*, 37–40, 42^{ab}, 41^{cd}, 42^{cd}, 41^{ab}, 43 (om 43^{cd}), 46^{cd}, 1995*, 35^{ab}, 47 etc.

35 For sequence of S see above — a) B D2 त्रिपिष्टप° — b) K3 व्यरोचत शुभोत्तमं — After 35^{ab}, S reads a passage of 18 lines given in App I (No 109) — d) Ko Ñ1 2 B D विद्ध (for वृद्ध) Ko D5 °स्समाकुल Ñ1 विद्युद्भिश्च समा°; S विद्युत्सौदामिनीवृत — After 35, S ins 1994*

36 a) K2 3 Ñ2 3 B D (except D5) शिवे देशे. S देवभस्थस्य मध्ये तु — b) Ñ1 Dn3 D1 T2 G3–6 कौरवस्य — c) Ko 2 3 वसु°; Ñ2 B Dn1 n2 वन°. — After 36, D4 (marg *sec m*) ins

1991* पौरवाणामधिपति कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
कृतमङ्गलसत्कारो ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।
द्वैपायन पुरस्कृत्य धौम्यस्यानुमते स्थित· ।
भ्रातृभि· सहितो राजन्केशवेन सहाभिभू· ।
जयेति ब्रह्मणां वाच श्रूयन्ते च सहस्रश· ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभि· ।
औपवाह्यगतो राजा राजमार्गमतीत्य च ।
कृतमङ्गलसंस्कारं प्रविवेश गृहोत्तमम् ।
प्रविश्य भवन राजा नागरैरभिपूजित ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्केशवेन यथाक्रमम् ।

ततस्तु राष्ट्रं ववृधे नरनारीगणैर्वृतम् ।,
which is a variant of passage No 109 of App I (q v), cf v l 35

37 For sequence of S cf v l. 34 — b) Ś1 Ko 3 4 सर्वभाष्य(K4 °षा)विदां वरा , K1 सर्वे भाष्यविशारदा ; Da G3 सर्वे वेदवि° — c) Ś1 B Da D4 रोचयत (B °त) स्म — d) Ś1 Ko 1 3 4 D5 सर्वशास्त्रविशारदा·, Ñ1 V1 सर्व(V1 अशेष)भाषाविशारदा ; K2 Ñ3 D2 4 T1 G1 5 6 M सर्वभाष्य°. Cd cites भाषा

38 For sequence of S cf. v. l 34 — a) K3 Ñ2 3 B1 Dn D1 2 चाययुस्तत्र — b) Ś1 K1 देवदिग्भ्यो; Ko 3 4 सर्वदि°, K2 Ñ1 D5 दशदि°, Ñ2 3 V1 B3 Da Dn D1, 2 नानादि°; S देशेभ्योपि (G1 M हि). — c) Ñ2 V1 Dn1, n3 °विदस्तत्र — d) K3 T1 G1 M अभ्यगमन् V1 Da T2 G2–5 तथा

39 For sequence of S cf v l 34 — ^{bcd}) S नगरस्य समीपत· । सहकाराम्रपनसै कपित्थैरप्युदुम्बरै (T1 °त्थैश्च उदु°, G1 2 M °त्थैश्च सतुवरै) — After 39, S ins

1992* नालिकेरैश्च लिकुचै कदलीभि समावृता ।
अशोकैस्तिलकैर्लोध्रैर्नीलाशोकैश्च चम्पकै· ।

40 For sequence of S cf. v l 34 — Ñ3 om. 40^{ab} — a) S नागवृक्षैश्च — Da om 40^{bc} — b) T G3–6 मधूकैश्च सुपुष्पितै·, G1 फलपुष्पावनामितै (cf. 41^{b}), M फलितै(M3. 5 पनसै)श्च सुपुष्पितै — G1 om 40^{c}–42^{a} — c) Ś1 K1 B1 D4 S (G1 om) सालतालकदम्बै(B1 D4 °तमालै)श्च, Ko 4 D5 शालैस्तालैस्तमालै(K4 °लै· कदम्बै)श्च; K2 3 Ñ2 3 B3 5. 6 Dn D1 2 4 °तमालैश्च, Ñ1 V1 तथा शालकदम्बैश्च — d) Ko D5 कदम्बै° (for वकुलै°) Ś1 K1 °कीचकै , M3. 5 °केसरै

41 For sequence of S cf v l 34, G1 om 41 (cf v l 40) — a) Ñ1 मनोरमै K3 4 Ñ2 3 V1 B D (except D5) सु(K3 स)पुष्पैश्च S अन्यैश्च विविधैर्वृक्षै· — b) Da G3 6 °नामिभि°; M6–8 फलपुष्पाव° — D5 S

C. 1. 7577
B. 1. 207. 43
K. 1. 227. 73

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकैः ।
करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४२
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४३
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ४४
सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४५
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।
तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥ ४६
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४७
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ४८
पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ४९
तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ समाप्तं राज्यलम्भपर्व ॥

---

om. 41^cd, but cf 1992*, and v l 42 — ^c) Ś1 K1 2 रोध्रै — ^d) Ñ1 कंकोलै°; B Da अकोचै°. B6 Da D4 सुगंधिभि..

42 For sequence of S cf. v l. 34, G1 om. 42 (cf v l 40) — ^a) M6-8 कजूभि S (G1 om) पाटलीभिश्च — ^b) Ś1 K1 कुटयकैरति°; K3 4 कुमुदैश्चाति° (K3 °पि°); Ñ1 फलपुष्पमनोहरै; S (G1 om) अकोलैरति° (cf. 41^cd) — ^cd) T G (G1 om) कर्णिकारैः पारिजातैः करवीरैः सु(G3 च)पुष्पितैः; M करवीरैः कर्णिकारैः पारिजातैश्च पुष्पितैः

43 For sequence of S cf v l 34 — ^a) Ś1 K1 2 B3 D4 °फलोपेत — ^b) Ś1 °द्विजगणैर्युत; K0 4 D5 °पक्षिगणायुतं, K1 °द्विजगणैर्वृत, K2 Da1 °द्विजगणान्वित; K3 Ñ B3 Dn D1. 2 °द्विजगणायुतं; V1 °मृगगणायुतं, S शोभिताम्रैर्गृहोत्तमैः — S om 43^cd — ^c) K0 2 4 D5 °घुष्टे; Ñ1 °घुष्टे, Ñ2 3 V1 D2 °घुष्ट; D1 °युष्टि — K1 (1 hapl) om from सदामदैः up to विविधैश्च (in 44^b).

44 For sequence of S cf v l 34 K1 om up to विविधैश्च (in 44^b, cf v l 43) — ^b) Ś1 K0 2 4 Ñ1 D5 विपुलैः° (for विविधैः°) — ^c) K0 4 D5 मनोरमैश्च Ś1 चित्ररूपैः — ^d) Ś1 च गति°; K4 मृण्मय°; B1 राजत° (m as in text), T1 क्रीडन°; Cd as in text — S om 44^ef — ^e) V1 B1 (m as in text) विमलाभिश्च — ^f) Ñ1 B3 Da D4 विविधाम्भसा

45 For sequence of S cf v l. 34 — ^a) K0 चैव; K4 Da अभि (for अति) D2 4 सरोभिरभितो रम्यैः; S पुष्करिण्यश्च विविधा.. — ^b) S °समावृता (T1 °समन्विता; M °समायुता) — ^cd) S °कारण्डवाकीर्णा °शोभिता

46 For sequence of S of v l 34 — ^a) V1 अन्या°; M6-8 हर्म्या° (for रम्या°) — ^b) S वाप्यश्चैव (T1 वाप्यशैल) Ñ1 वनांतरे; B5. 6 वनानि च; T1 G1 M समावृता — After 46^ab, S ins

1993* वेश्ममध्ये शिव दिव्यमिन्द्रवासगृहोपमम् ।
राज्ञो वासगृहं रम्यं विश्वकर्मा व्यकारयत् ।
सुवर्णमणिसोपानं सर्वरत्नविचित्रितम् ।
विहारभूम्यो विविधा कारिता स्युर्मनोहरा ।

Then follows 35^cd, which again is followed by

1994* तथा प्रासादमालाश्च शोभन्ते स्म सहस्रशः ।
निरन्तरा राजमार्गा वीरथैः शोभिता सिता ।

— ^c) Ś1 K1 तडाकानि; T G (except G1) तटाकानि B6 Da D4 दिव्यानि (for रम्याणि) — ^d) K0 2-4 Ñ V1 B D (except Da) सु (K2-4 B1 3 D4 च) बहूनि (for च महान्ति) Cd cites महांति (as in text). S विविधानि दिशासु (T2 G4 सरांसि) च — After 46, S ins.

1995* नदी च नन्दिनी नाम सा पुरीमुपगूहते ।
चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णं मार्थ्यैः शिल्पिभिरावृतम् ।
उपभोगसमर्थैश्च सर्वद्रव्यैः समावृतम् ।
नित्यमार्यजनोपेतं नरनारीगणायुतम् ।
मत्तवारणसंपूर्णं गोभिरुष्ट्रैः खरैरजैः ।
सर्वदाभिरतस्तत्र कारितं विश्वकर्मणा ।,

which is followed by 35^ab.

47 ^b) Ñ2 B3 Dn D1 2 M8 राष्ट्रमाविशतां — ^c) V1 नरश्रेष्ठ (for महा°) — ^d) K3 मुदा.; K4 B1 D2 Cd स°

२००

जनमेजय उवाच ।
एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १
सर्व एव महात्मानः पूर्वे मम पितामहाः ।
द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८

C. 1 7603
B. 1 209. 8
K. 1 223. 8

श्व (for शश्वत्) — After 47, S ins
1996* सौबलेन च कर्णेन धार्तराष्ट्रैः कृपेण च ।
48 a) S (except M8) तथा (for तत्र) — b) T G2-4 °यिना कृते; G1 6 M °यिनस्त(G1 6 M8 °नः स, M8 inf lin °ना स)दा; G5 °यिन कृते Cd cites °प्रणयन
49 b) G1 M °ल्पैः समावृत — d)=30d K4 इन्द्रेणेवामरावती — After 49, D4 (marg sec m) S ins a passage of 26 lines given in App I (No 110)
50 a) T8 G2-4 निवेद्य; G5 निशम्य, G6 निवर्त्य Da राजन् (for वीर) — b) Da S सह रामेण (by transp) — c) Ś1 °मतस्तदा, Cd as in text

Colophon *Major parvan* T8 G1-6 M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* (or *adhy name*) Ś1 Ko-3 B3 5 6 Da Dn1 n2 D4 राज्यलभ (Dn1 n2 D4 °लाभ), K4 Ñ8 B1 पाडव(Ñ3 °वाना)राज्यलंभ (K4 °भन); T1 सभव and राज्यलभ; M8 5 युधिष्ठिरराज्यलभ — *Adhy name* Ko कृष्णद्वारकागमन, K3 इन्द्रप्रस्थनिवेश, D5 पांडवाना मिन्द्रप्रस्थागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn D1 201 (Dn3 203), D4m 216, D5 157, T1 213, T8 G1 4 167, G2 164, G3 168, G5 6 M 166 — *S'loka no* D11 Dn 51, M8 108 — *Aggregate s'loka no* Dn3 7537

200

1 S1 K1 Dn8 D2 S om उवाच — a) B5 संप्राप्त राज्यास्; Cd as in text K3 B5 ते; B1, 3 6 Da Dn8 D1 5 तु, G1 त; Cd तद् (as in text) — b) Ñ Da D1 2 G1 °प्रस्थ; Cd as in text — c) Ś1 K1 Da1 तत ऊर्ध्वं G1 नरव्याघ्रा. — d) K1 Ñ V1 B Da2 Dn D5 T1 G1 किमकुर्वत
2 a) Ñ1 B (except B5) Da ते तु वीरा (for सर्व एव) Ś1 महाव्याघ्रा, Ko 2-4 B Da D4 5 नरव्याघ्रा (B1 °श्रेष्ठा); K1 °भागा, Ñ1 3 V1 Dn D1 2 °सत्वा — b) K1 2 Ñ V1 Dn D1, 2 5 मम पूर्वे (D2 पूर्वे); K8 B Da D4 सर्वे मम — d) Ñ1 8 D2 अनुवर्तते
3 a) Ñ V1 Dn D1, 2 5 च पच; B5 D4 ते पच; T1 G5 M वास च; T8 G1-4 6 आसन्न — b) Ś1 Ko 1, 4 Ñ1 D5 तपोधन (K4 °ना) (for नरा°) — Ś1 (hapl) om 3c-4b — c) T G (except G1) महेष्वासा (for महा°)
4 Ś1 om 4ab (of v 1 3) — a) S तत्र (M8 तत्तु) — b) S यथातथ — d) K2 Ñ2 3 B5 Dn D1 2 S कृष्णया सह (T8 G4 सह कृष्णया), K8 Ñ1 B1 3 कृष्णया तदा
5 Ś1 K (except Ko) D2 S om उवाच — b) S इंद्रप्रस्थं प्रविश्य तत् (M8 5 ते; M6-8 तं); see below — c) Ñ V1 D (except Da D4) खाडवप्रस्थे, M8 inf lin हि महाभागा — d) Ś1 K1 परतप; Ñ1 महारथाः S कृष्णया सह पाडवा (=5a)
6 a) Ś1 K1 D5 प्राप्तराज्यो म°.
7 a) Ś1 Ko 1 4 Ñ1 V1 D5 महात्मान, N2 3 B1, 6 D1 महाप्रज्ञा — d) Ś1 तुष्टुवु, K1 तुतुषु (for तत्रो°)
8 a) Ś1 पौरकर्माणि — b) K2 पौराणि S (except G8) भरतर्षभा. — d) S पराध्येष्वा°. B3 G2 ते (for च)
9 Ñ8 V1 B Da D1 om. 9ab. — a) K2 एव वै

100

C. 1. 7404 B. 1. 226. 6 K. 1. 226. 6

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ।
आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स युधिष्ठिरः ॥ ९
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ११
निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ १२
श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ १३
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ १४
तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १५
गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १६
पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १८
एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ १९
रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविकम् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ २१
अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २२
एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

सर्वमान्येषु, S तेषु तत्रोपविष्टेषु — b) Ñ1 सर्वेष्वेषु; S पाण्डवेषु — After 9ab, D4 (marg. sec. m.) S ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 111). — cd) S आपर्यां धर्मराज तु द्रष्टुकामोऽथ नारद.. — After 9cd, S ins.

1097* तमागतमृषिं दृष्ट्वा प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ।

— f) M1-3 च (for स). T1 G1.2.4.5 स ददौ स (T1 च); T2 G3-5 प्रददौ स, M1.2 ददौ राजा. — After 9, S ins.

1098* कृष्णाजिनोत्तरे तस्मिन्नुपविष्टो महानृषिः ।

10 a) K0 D2.3 अर्घं, T2 G3-5 एव (G3 °च). — After 10ab, K2 repeats 9a (as in text) and 10b. — cd) Ñ1 ददौ (for प्रादात्). D2.3 D1 transp. धीमान् and राज्यं. N (except Ś1 K1) तस्मै (for चास्मै).

11 a) Ñ1 प्रतिगृह्यार्चनं पूजाम्. — b) N (except Ñ1 V1) °मनास्तदा (D4 °तथा). — c) Ś1 K (except K2) Ñ V1 B1 D2 D3 D1.2 च (for तु).

12 G1 om. 12c-14b. — b) T G (G1 om.) तदा राजा, M3 धर्मराजो. — c) Ñ1.2 D1.2 कथयामास.

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) K2 Ñ2.3 B D(n1.n2) D1.2.4.5 T G (G1 om.) श्रुत्वैतद्. S (except M1.2, G1 om.) चैव (for चापि). — c) K2 T G2-5 यत्र तत्रास्ते (by transp.). — d) Ñ1 सह पाण्डवैः (by transp.)

14 G1 om. 14ab (cf. v. l. 12). — a) Ś1 K1 अभिवन्द्य. — c) Ś1 K1 बद्धाञ्जलिः; G1 M3-5 कृष्णाञ्जलिः. — d) D3 सा, S चैव (for अथ).

15 a) T1 तस्या अपि स, G1 तस्याश्चापीह. — c) G1 M प्रोक्त्वा (for प्रोच्य). — d) K2 B3 D1.4 च, M3-5 स (for तु). — e) S चोवाच.

16 a) T2 G2-5 स तु (for अथ). — After 16, N (except D1) G1 ins. नारद उ° (Ś1 K1 G1 om. उ°).

18 a) Ñ2.3 B D G1 M हि सुरा, T G2-5 ह्यसुरौ (for असुरौ). — c) S दैत्येन्द्र (for आस्ताम्). T2 G (except G1) असुरौ (for अन्ये°).

19 a) T1 एककार्यौ (for °गृहौ). — b) K0.1 °शय्या

२०१

नारद उवाच ।
शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १
महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ३
अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ४
तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ५
कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ६
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ।

C 1 7646
B 1 209. 8
K 1 229. 8

शनासनौ (K3 m °शनावुभौ) — °) T2 G4 तिलोत्तमायां. T2 G1-4 मोहाद्, G5 हेतौ

20 a) Many MSS रक्षता — b) K1 S (except G1 M3) अन्योन्य. Ś1 °प्रविभेदत.; K0 °प्रविभाविक; K1 2 °प्रविभाग(K2 °गि)क, K3 °भेदक; K4 Ñ V1 B Da2 Dn D1.2 G3 °प्रीतिभावि(K4 Ñ2.3 Dn D1.2 °व)क; D4 °प्रीतिकारित, D5 °भागिक, M6-8 °भावित — c) Ś1 K1 न प्रभेद स्यात् — d) Ś1 K0 1 3 4 Ñ1 G1 M3.5 तत्कुरुष्व, K2 D4 G2 तथा कुरु. Ś1 K (except K2) महारथा°, N1 परतपा . For it, D5 subst 17d, and after it D5 ins.

1999* यथा च सर्वेषु सम तत्कुरुष्व महारथा ।

21 Ś1 K1.2 S om उवाच. — c) K3 कुतो भेद — d) K4 G1 om च

22 a) Ś1 K1 सा; N2 3 Dn D1 2 वै (for वा) — b) Ś1 K1 Ñ1 G2 5 6 कस्य वैषा (N1 धै सा), D5 कस्यैषा च. — c) M (except M3) यस्या

23 a) K2 एतद्वृत्तं यथापूर्वं — c) K3 इच्छाम्यह K2 3 N3 B D (except D5) ब्रह्मन् (for विप्र) — d) D2 T2 G1-4 मे (for न) — After 23, S reads 1 201 1 (with the ref), om it in its proper place.

Colophon om in Ś1 K1 — *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 राज्यसलभ (followed by सुदोपाख्यान); T1 सभव K2-4 B Da D4 T2 G2 4 M3 (all om. the sub-parvan name) mention only सुदोप(Da1 om)सुदोपाख्यान (G3 4 M3 om the second उप-). — *Adhy name* K0 4 M5 नारदागमन; D5 युधिष्ठिर प्रति नारदागमन. — *Adhy no* (figures, words or both). Dn 202 (Dn3 207), D4m 217, D5 158, T1 214, T2 G1.4 168, G2 165, G3 169, G5 6 M 167 — *S'loka no* Da1 24, Dn 23, M3 52. — *Aggregate s'loka no* Dn2 7596

201

1 S reads 1 (with ref) after 1 200. 23, and om. it here. Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 K0.3 4 T G इदम् (G1 एव) (for इमम्)

2 a) Ñ3 °स्यान्वये हि — cd) D1 transp दैत्येन्द्र° and तेजस्वी S (except M3) तेजसा (for °स्वी)

3 b) Da भीमौ भीम°; D1 सजातौ भीमविक्रमौ. — After 3ab, K4 Ñ2 3 V1 B D ins

2000* सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ।
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसगतौ।
निरन्तरमवर्तेता समदु खसुखावुभौ।

— c) K2 3 Ñ V1 B D विनान्योन्य न भु° — d) G1 सहान्योन्येन. K2 Ñ2.3 V1 B3 D (except D5) जग्मत° (Dn1 D1 2 °तु); T1 G (G4 before corr) गच्छतां

4 G1 om 4-5 — a) M (except M3) प्रियतरौ — b) G5 अन्योन्यार्हप्रियौ वदौ — d) K0 द्विधा चैक, K2 द्विधैवोक्तो (m विभज्यैक); K3.4 Ñ V1 B3 Dn D1 2 5 S द्विधैचैको (Ñ1 V1 °क्य; D5 °कौ) K3 यथा कृत (m कृतौ यथा), Ñ2 3 B3 Dn D1.2 M6-8 भवत्कृत , T1 इवौ कृतौ, T2 G3-6 M2 5 भवत्कृतौ, G2 भयाकृतौ

5 G1 om 5 (of v 1 4) — a) K3 तौ तु वृद्धौ T1 महाकायौ — b) G4 6 °निष्ठितौ Ś1 कार्येष्वेके विनिश्चयौ, G2 जातौ भीमपराक्रमौ (=3b) — Ś1 K0 1 (? hapl.) om 5cd. — c) S °विजये यत्तौ (M3 युक्तौ) — d) Ñ2 3 Dn D1 2 समाधाय K4 B1 D5 T G1 एकनिश्चयौ

6 a) K2 3 N V1 B D दीक्षां कृत्वा (by transp) G1 M6-8 विन्ध्ये — b) N2 3 Dn D1 2 M2 5 तावुग्र, D1

C. 1. 7527 B. 1. 229. 9 K. 1. 229. 9

मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ७
आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ८
तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ १०
रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ११
अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ १२
परिपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।
स्रस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ १३
अभिधाव्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १४
यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ १५
ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ १६
ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १७
ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १८
मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

G1 तवोग्रं; T1 तत्र तौ

7 Ś1 K1 Da1 (hapl.) om 7 — b) D5 6 चीरवल्कल° — c) Da D4 मलोपदिग्ध° — After 7, D5 ins

2001* ग्रीष्मे पञ्चाग्निसंयुक्तावेकी टस्थातपारतौ (sic) ।
शयानौ तोयमध्ये तु वर्षाकाले युधिष्ठिर ।

8 a) Ś1 K0 1. 3 Ñ1 D5 T G2. 4 जुह्वानौ, V1 कृन्ततौ — b) Ś1 K1 °निष्ठितौ, Ñ1 °ष्ठप्रतिष्ठितौ, V1 Da S °विष्ठितौ — c) T G1-3 M2. 4 om च G3 ह्यनिमिषौ M6-8 °बाहावनि° — d) K3 यतव्रतौ, M4 दृढ°

9 a) T1 M1 7 °प्रतापेन — b) Ś1 K0 1 3 M5 °कान्यता°

10 a) Ñ नय चक्रुः (Ś1 Ñ1. 2 B3 Da Dn जग्मुः) — b) Ś1 K1 तपस्तयो (by transp.) — c) K1 ततो (for तपो) D5 विज्ञानार्थमथो देवा; S ततस्तपोविघातार्थं (M3 inf. lin. ततस्तपो तपोविघ्न) — d) K1 तपो, D5 भूता (for देवा) M4 °था यथाद्वि च°

11 a) G1 M2 दत्वै Ś1 °नयाचक्रु — b) Ś1 K1 स्त्रीनिर्धैव — 11cd–14cd — c) K3 G2 6 तु (for सु)

12 T2 G1 4 (hapl.) om 12–14 — a) G3 पुनश्चक्रु. — b) Ś1 मयतुष्व महा, G2 तयोर्देवा महा°. — c) K3 D1 2 4 G2 भ्रातरो (K3 G2 °रौ) भा° — d) Ñ2 3 B1 Dn D1 पाल्य°; G1. 3 6 बन्धु° (for परि°)

13 T2 G1. 4 om 13 (cf. v. l. 12) — a) Hypermetrical Ñ प्रपात्य° (K3 प्रयात्य°; K4 D5 प्रपीड्य°; D1 प्रपात्य°), G2 प्रताप्य°; G3 5 6 परीप्य° K1 विग्रस्था; K2 3 Ñ2 3 B1 Da1 G2 M (except M2) विग्रस्ताः — c) Ñ1. 3 B1. 2 D (except D5) भ्रष्टाभरण° B (except B1) Da D4 °केश्यस्ता. — d) Ñ1 D5 शोकार्ता (for एकान्त-) K3 °स्रस्तवासस° (m as in text), Ñ2 3 B1 Dn D1 2 भ्रष्टाभरणवासस

14 T2 G1 4 om 14 (cf. v. l. 12) — a) K0 2 4 D5 अभि(D5 °भ्य)धावन्; K3 °वाच्य, Ñ1 D4 °धाद्य, Ñ2 3 V1 B1 Dn D1 2 T G (T2 G1 4 om) °भाष्य; M2 6 °धाविता (hypermetric), M6-8 °गम्य Ś1 S (T2 G1 4 om) तु ता (for तत) — b) K0 2. 4 तौ त्रायेता K3 च चुक्रुशु; T G (T2 G1 4 om) पुन पुन.. Ñ1 त्राहि त्राहीति चुक्रुशु; M6-8 त्रस्तास्त्राहीति चु° — G5 6 om 14cd

15 a) T2 G2. 4 M5 यथा क्षोभ Ś1 K (except K1) D5 नोपयातौ (Ś1 °तो); S न गच्छेताम् — b) K0 2. 4 D5 नाभि मन्युर्यतस्तयो (D5 मन्युस्तयोस्त); S आर्तिं वै (G2 M °र्तिमे) क्तर (G3 6 °रत) स्तयो — c) K3 D5 स्त्रियश्च K3 तद्भूत, D5 ता भार्या, S सयन्त्रा (for भूत च)

16 d) Ś1 K (except K3) Ñ V1 D (except Da D1) °लोकहित प्रभु

17 c) T G दृष्ट्वा तौ (G1 ऊचतु) M5 उभौ तावूचतुस्तदा

18 D5 G1 M5 (hapl.) om 18ab — a) M (M5 om) तमागत प्रभुं — b) Ñ1 तावुभौ, V1 तत्र तौ; G3 दृष्ट्वा तौ; M (M5 om) ऊचतु Ś1 दीक्षितौ; D1 रहितौ (for सहितौ) D5 यच (for तदा) — d) K0 4 D1 M (M6 before corr.) पितामह

19 a) M6-8 मायाविद्वां (M7 °वौ) शस्त्रविद्वां — c) K1. 2 स्यातां — d) K0 2 4 G3 M6-8 न G1 3 प्रभो; G6 भुवि

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ १९
पितामह उवाच ।
ऋतेऽमरत्वमन्यद्वां सर्वमुक्तं भविष्यति ।
अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २०
करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २१
त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः ।
हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ २२
सुन्दोपसुन्दावूचतुः ।
त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किंचित्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ॥ २३
पितामह उवाच ।
यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्ददानि वाम् ।
मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २४
नारद उवाच ।
ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २५
लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।
अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २६
तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।
सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ २७
ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संबभूवतुः ।
महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २८
अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।
दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ २९
भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति । C. 1 7649 B. 1 209 31 K. 1 229. 31

20 Ś1 K1 T G3-6 पितामह ; K2 3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) ब्रह्मोवाच, G1 2 M ब्रह्मा — a) M6 च (for वां) Ś1 K0 3 4 Ñ1 D5 °मरत्वादन्यद्वां, K2 Ñ2 3 B Da Dn D1 2 4 °मरत्वं युवयो — b) K0 4 सर्वमेतद्, Ñ3 B5 T1 सर्वं युक्तं — c) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 M3 5 वृणीत — d) Ñ3 V1 B (except B5) Da D2 विघातम् K0 3 Ñ1 3 D1 S (except M3) °रैः सह

21 Before 21, T1 ins सुंदोपसुंदौ, T3 G2-6 असुरौ — a) Ś1 K0 1 3.4 करिष्ये चे(K0 1 3 वे)दमिति यत्, K2 करिष्यामीदमिति वै; Ñ1 3 करिष्ये भेद इति यत्, Ñ2 B3 6 Da Dn D2 4 प्रभविष्याव इति यत्, V1 करिष्याव ह इति यत्; B1 5 करिष्याव इति च यत्; D1 भविष्यतीति इति यत्, D5 करिष्ये चैतदेवाह — b) K0 3 Ñ V1 B D अभ्युद्यत; K1 अत्यद्भुत; K4 अभ्युदित; M3 inf lin अभ्यर्थित Ś1 मन्यते तत्फलं तप ; K2 युवाभ्यामास्थित तप — c) T G आवयोर् (G1 उभयोर्) K3 तेन, T1 G6 केन (for अनेन) — K0 (hapl) om from नामरत्वं (in 21d) up to हेतुनानेन (in 22a)

22 K0 om up to °नेन (of v l. 21) Before 22, T G2 4-6 ins ब्रह्मा — a) Ś1 K1 3 4 Ñ1 V1 D5 °विजयार्थं हि — d) K1 युवा, D1 G5 नावा; D2 न च; T G3 4 नाह (for न वां) D4 ददाम्यहं; T1 करोमि वां.

23 T2 G2 4 5 M3 असुरौ Ś1 K1 S (except M6) om ऊचतु — b) Ś1 जगत्, S सर्वं (for किंचित्) — c) K0 2 4 S (except T1 G2 3 M3) नो Ś1 किंचिद्; K1 2 D1 तस्मात् (न स्यात्) — d) Ś1 विनान्योन्य, Cd as in text G6 ऋतेन्योन्यात्पितामहात्

24 G6 om the ref. K3 Ñ1 B3 D5 S (G6 om) ब्रह्मा Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 यदुक्तं च, Ñ1 त्वदुक्तं च, B6 यथा चोक्त; T G (except G1) यथोक्त तत् — b) K1-3 B1.6 Da Dn D1 2 4 G1 2 एत, D5 T1 G5 6 एव (for एतद्). K0 3.4 B3 5 D5 T3 G (except G1) ददामि. K0 3 4 अह (for वाम्) — c) Ś1 K1 हि; B3 तु (for च) — d) Ñ D1 2 M5 वा (for वा)

25 Ś1 K1 S om. उवाच — b) K1 3 B1 3 Da G6 एत, K2 एन (for एतत्) B6 Da D4 तथा, G1 M ततस् (for तदा) — c) Ñ1 निवृत्तौ K2 B Da D4 G1 M (except M3) चैव, D5 तौ तु

26 a) K2 3 Ñ B D (except D5) दैत्येंद्रौ (for सर्वाणि) K1 लब्ध्वा वरांश्च सर्वास्तान् — b) Ś1 तावुभावपि (by transp) K2 3 Ñ2 3 B D (except D5) अथ तौ भ्रातरावुभौ, Ñ1 ब्रह्मणोपि च तावुभौ — d) D5 तदेव भवन ययौ (m गतौ), T1 G5 6 स्वयमेवावनिं गतौ

27 Ñ1 om 27a-28b — a) M5 प्रीतौ (for दृष्ट्वा) — b) V1 कृतकार्यौ K2 Ñ2 3 B D मनस्विनौ — d) K2 3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) T G (except G1) प्रहर्षम्

28 Ñ1 om 28ab (of v l 27) — a) K0 2 D5 तौ ता , K4 तौ तां, B1 (m as in text) G1 M1-7 तु तौ (by transp), T1 तौ हि K4 B5 D1 T2 G1-4 जटा Ñ V1 B D (except D1.4 5) G6 भित्वा — Ś1 K1 (hapl) om.

पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ३०
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३१
तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः संक्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

नारद उवाच ।
उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ १
सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।
कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।

29ᵈ-29ᶠ. — ᶠ) K₄ D₁.₂ ₃ M (except M₁) विरजाम्बर°
29 Ś₁ K₁ om. 29ᶜᵈ (cf. v. l. 28). — ᵇ) K₃ M सर्वकामिनीं, Ñ₂ ₃ B (except B₁) Dn D₁ ₃ T G °काङ्क्षिणीं — ᶜ) K₃ ₄ Ñ₁.₃ B D (except D₃) नित्यप्रमुदित सर्वं (B₁ °दित सर्वं, B₃ D₃ °दितश्चैव) — ᵈ) B₁ दैत्यानाम भवत्पुरं (=31ᵈ).
30 ᵃ) Ś₁ K₁ भुज्यतां भुज्यतां, K₀.₂.₄ D₂ दीयतां भुज्यतां G₃ सर्वं (for नित्य) — ᵇ) K₁.₃ Ñ₁ B D (except D₁) दीयं(K₃ गी)यतां रम्य°, Ñ₁ गम्यतां गीय°, Ñ₃ V₁ रम्यतां प्रीय°. — ᶜ) K₀ ₂.₄ न्दीयतां पीय°; K₁ दीयतां दीय°; K₃ Ñ₂ ₃ B₃ D गीयतां पीय° (D₁ पीयतां नृत्य°), Ñ₁ क्रीयतां पीय°; V₁ गीयतां दीय°, B₁ प्रीयतां पीय°, B₂ ₄ पीयतां गीय° Ś₁ चापि, K₃ B₁ D₃ चैव (for चेति) — ᵈ) K₃ ₃ Ñ₁ B₁.₃ Dn D₁ शब्द आसीद्, Ñ₃ V₁ B₁ ₆ Dn D₁.₂ शब्दश्चासीद्, T₁ G₃₋₄ वाचस्त्वासन् — After 30, D₁ ins.:
2002* इति चाप्र प्रदृष्टाना तत्र तत्र महात्मनाम् ।
31 ᵃ) K₁.₄ Ñ₂ V₁ महापानैर्, Ñ₁ B D (except D₁) T₁ M₁ ₃ °नादैर्. — ᵇ) Ś₁ K₁ Ñ₂ °दल°, K₀ मादृष्ट°, D₂ T₁ G₁.₂.₆ रुष्ट°; D₁ माहृष्टतलनिस्वनैः; M₁₋₃ °नादितैः C₄ cites सल्लनादितैः — ᶜ) K₀ ₂.₄ Ñ₁ V₁ D₁ G₁ प्रहृष्टमुदितं, B₁.₃ M₁.₃ हृष्टप्रमुदितं Ś₁ K₀.₃ ₄ Ñ₁ D₁ रम्यं (for सर्वं)
32 ᵃ) G₁ विहारैर्बहुभि — ᵇ) S दैत्येन्द्राणां महौ° जसां — ᶜ) Ś₁ K₀ ₂.₄ V₁ D₁ ता समा क्रीडतां; B₁.₃ समास्ताः क्री°.

Colophon. Major parvan T₁ G M सम्भव° (for आदि°) — Sub-parvan K₀ राज्यदान (followed by सुन्दोपाख्यान), T₁ संभव Ś₁ K₁₋₄ Ñ₁ B D₁ D₂ ₃ M₁ ₃ (all om. the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ 208, D₁ 203, D₁m 218, D₁ 159, T₁ 215, T₁ G₁.₄ 169, G₁ 166, G₂ 170, G₃ 167, G₃ M 168. — *Śloka no* Dn₁ 33, Dn 34, M₁ 31 — *Aggregate śloka no*. Dn₁ 7630

202

1 Ś₁ K₁ S om उवाच — ᵃ) T G वर्तमाने तु (T₁ G₁₋₄ °माने तौ) — ᵇ) Ñ₁ त्रैलोक्यजयकाङ्क्षिणौ — ᶜ) K₀ ₂.₄ तत सैन्यं
2 ᵃ) Ś₁ K₁ चाप्यनुज्ञातौ, Ñ V₁ B₁.₆ Dn D₁.₂ G₁ अप्यनु° — ᵇ) K₁ दैत्ये वृद्धैरु, Ñ₂ Dn दैत्यैर्वृद्धैश्च — ᶜ) Ś₁ K₀.₃ D₁ T₁ G₁.₂ प्रस्थानिकं (T₁ G₂ ₆ °कीं); T₁ G₂.₄ ₆ प्रास्थानिकीं T G यात्रां, M सर्वं (for रात्रौ) — ᵈ) K₃ विपाशु, S असुरौ (for मघासु) K₀ ₂.₄ D₁ प्रस्थितौ तदा, K₃ प्रययुस्तदा
3 K₃ transp 3ᵃᵇ and 3ᶜᵈ. — ᵃ) Ś₁ K₁ °पट्टिस°, K₀ ₄ D₁ °मुद्गर°; S °पट्टस°. — ᵇ) K₀.₄ D₁ पट्टिश°. — ᶜ) K₀ ₂ ₃ Ñ₂ ₃ Dn₁ n₁ D₁ ₂ ₃ M₁.₃ °धर्मिण्या
4 ᵃ) Ś₁ K (except K₃) Ñ₁ D₁ चैव (for चापि) — ᵇ) K₁.₃ D₃ S विजय प्रति सहितौ (K₃ ₃ D₃ °हितैः; T₁ °स्थितैः, T₂ G₁ °हित) — ᶜ) K₃ ₃ Ñ₁.₃ V₁ B (except B₁) D M तौ; T G₁₋₄ च (for तु) — ᵈ) Ś₁ K (except K₃) D₁ परमां मुदं
5 ᵃ) Ś₁ Ñ V₁ Dn दधतुः — ᵇ) Ś₁ K₀.₂.₄ D₁ वीरौ (for दैत्यौ)
6 ᵃ) B₁ Dn युद्धा (for ज्ञात्वा) — ᵇ) T₁ G₁₋₄ प्रमो

चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ४
तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५
तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ६
ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
समुद्रवासिनः सर्वान्म्लेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ८
ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ ।
सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ९
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ १०
तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।
संभूय सर्वैरस्माभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ११
एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ १२
यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ १३
आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ १४
तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जृम्भतोः ॥ १५
नाक्रामन्ति यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव ।
नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६
पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ १७
मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः ।

C. 1 7669
B. 1 210 18
K. 1 230. 18

— °) B त्रिपिष्टप

7 b) Ñ2 3 B1 6 Dn D1 2 M8 5 तदा — d) Ñ V1 B3. 5 Dn D1 जघ्नतुस् M6–8 तीव्रमुत्तमौ.

8 a) K3 °भूमिचरान् — b) Ś1 तांश्च, K3 Da D4 S तौ तु K3 Ñ2 3 B D (except D5) G1 महारथौ — cd) N2 3 B (except B6) D (except D5) °वासिनीः सर्वा म्लेच्छजातीर्वि°

9 b) M8 उग्रकर्मिणौ, M8 °साधनौ. — d) K2 N2 3 B (except B6) D (except D5) M (except M5) सुतीक्ष्णं वाक्यमू°

10 a) S (except T3 G3 4 6) महर्षयो — d) S वर्धयते Ś1 तत°, K2 यथा; B6 तदा (for तथा) D5 तथा श्रिय (by transp)

11 a) Ś1 K (except K2) D4 तथा तेषा K2 N2 3 V1 B D (except D5) T3 G2–4 M3. 5 प्रवृत्तानां

12 b) Ś1 K2 3 B5 Dn1 D1 पूर्वे तीरे — c) K3 क्रूरां बुद्धिं — d) K0 3 N2 3 V1 B Da Dn D1 2 4 °मुखौ, K2 °मुखे, D5 S °दिश

13 a) K1 B D (except D5) T1 G1 M यजति D5 याजकेश्च (for ये के°); see below — b) D5 विद्यां यजंति ये द्विजा — c) Ś1 K1 सतत, S असुरौ (for प्रसभ). K2 B D (except D5) हत्वा — d) K0 3 N B D T1 G3 5 6 M8 जग्मतुस् V1 जग्मतुर्बलिनौ (by transp) K2 N2 3 B D (except D5) ततः (for तदा)

14 b) N मुनीनां — c) D5 M (except M8) प्राक्षिपत्यप्सु — d) Ñ B D (except D5) विश्र(or °स्र)ब्ध; some MSS विस्रब्धा. K0 T G2 4–6 तदा; K3 तथा (for तयो.)

15 ab) B3 तपोलुब्धैश्च K3 N2 3 B D (except D5) क्रुद्धै° शापा (by transp) M3 5 उक्ता महर्षिभि — c) Cf v 1 16a Ś1 K0 1 न क्रामति, Ñ2 3 B (except B3) D (except D5) नाक्रामत S तेन (T3 G2–4 ते चै) (for तेऽपि) — d) K0 3 °दानेन जृंभिता; K3 °दानेन वेधस°; Ñ1 V1 B6 D4 दानवि (K2 °नि) जृंभिता (Ñ1 °णो); Ñ2 3 B1 3. 5 Da Dn1 n2 °दाननिराकृता; Dn3 D1 2 °दानान्निराकृता; S °दानेन च प्रभो (T1 M3 6–7 °भो)

16 a) Cf v 1 15c Ś1 K0 1 न क्रामति; N B D (except D5) नाक्रा(Da1 Dn3 °क्र)मंत, G1 M3 5 8 नाक्रमति. — b) V1 मुक्ता बाणा (by transp) — c) Hypermetric! K0 स्वान्; K3 Ñ V1 B D स (N1 V1 B3 D4 ते); T G तु, M8 तान् (inf lin as in text), M6–8 च (for तदा) K3 4 तदा सत्यज्य नियमान् — d) K3 प्राद्रवत, K4 Ñ1 T G विद्रवति; D5 प्रद्रवति, M6–3 व्यद्रवति

17 a) B6 Da D4 ये पृथिव्यां (by transp) — b) K4 S शां(K4 क्षा)ता दम°. — c) T G भयाद्दुद्रुविरे

18 a) N1 मथितैर्विक्रमैर् G1 भिन्नैर्, M3 5 सर्वैर्;

शून्यमासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ १८
राजर्षिभिरदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९
प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।
तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२
हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३
निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसंकीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४
निवृत्तपितृकार्यं च निर्वषट्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५
चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६
एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

Me-s भागर् — b) B Da D4 विदीर्णं; S विकी(M3 5 °र्णा)र्णं S(except T1) कलशै सुवै — c) Ś1 शून्यामवत् Ś1 K (except K2) Ñ1 D4 तत सर्वं; T1 तदा राष्ट्रं — d) K0 3 T1 G1.3 कालेनैव Ś1 K0 1.3 4 Ñ1 D5 जगत्, K3 N3 3 V1 B Da Dn D1 3 4 तदा (B3 तथा) (for यथा)

19 a) N3 3 Dn D1 3 ततो राजन् (for राजर्षिभिर्) Ś1 अदृश्यैश्च, K0 3 Ñ1 अदृश्यौ तौ — b) S (except M3) तपोघ्नौ — After 19ab, the sequence of Ś1 K1 is 21cd, 22ab, 20cd, 21ab, 19cd, 20ab, 22cd — c) Ś1 ततोपि नि°, K1 ततो पिनि°, K3 तावुभौ नि — d) S विकुर्वाणौ

20 For Ś1 K1 cf v l 19 — c) N3 3 V1 B D संलीनमपि (D3 सुर्नीनामपि); T3 G1-4 मलीनावपि — d) D1 4 निन्युस्ते यम°

21 For Ś1 K1 cf v l 19 — b) M3 °श्चासरधीयतां — c) G4 °तरुपायैस्तु K1 Me-3 तैः क्रूरौ; T G (except G1) तान्कृदान् (T1 °द्धौ) — d) Ś1 दृष्ट्वा ऋषीन्; K1 मुनीन्दृष्ट्वा Ś1 K1 V1 विजघ्नतु; T1 विनिघ्नतु (sic) — After 21, the sequence of D3 is 24cd, 25, 23cd, 24ab, 22, 23ab, 26

22 For Ś1 K1 D3 cf v l 19, 21 — a) S °नित्य° — c) K3 °यज्ञा च

23 For D3 cf v l 21 — a) Ś1 K1 भयार्थं

24 For D3 cf v l 21 — a) K0 3 4 B (except B1) Da M °तो(Da °तौ)रक्षा — b) Ś1 K1.4 Ñ1 विनष्ट°. — c) Ś1 K1 Me-3 °संपूर्णा; V1 °संचय° — d) K0 M (except M3) बभूवोग्र°; K3 3 स(K3 प्र)बभूवोग्र°; K4 भूयंभौ घोग्र°, Ñ1 सर्वभूतोग्र°; T3 G3-6 बभूव सुग्र°; G1 भूर्भुवोग्रनि°; G2 बभूवुर्भुमदर्शना

25 For D3 cf v l 21 — d) K3 B (except B3) Da D3 4 दुष्प्रेक्ष्य (K3 Da1 D4 °क्ष) चाभवत्तदा

27 Before 27, Ñ3 ins 1 203 1cd, repeating it in its proper place — ab) Ś1 दृष्ट्वा (for जित्वा) S जित्वा दैत्यौ (by transp) — d) K3 Ñ1 निवासम्

Colophon *Major parvan* T3 G M सभा° (for आदि°) — *Sub-parvan* K0 राज्यसम्भ (followed by सुन्दोपसुन्दोपाख्यान); T1 सभा Ś1 K1-4 Ñ3 B1 3.4 Da D4 5 M3.5 (all om the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुन्दोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn D1 201 (Dn3 209), D4m 219, D5 160, T1 216, T3 G1 4 170, G3 167, G5 171, G5 6 M 169 — *S'loka no* Da1 Dn M3 27 — *Aggregate s'loka no* Dn3 7657

203

1 Ś1 K1.3 S om उवाच — b) S ते चैव प°

2 ab) K0 यतेंद्रिया G1 °जग्मु कृतात्मानो जितक्रोधा जिते° — c) S जग्मुश्च (M3 5 °श्चे) तपसान्विता

4 a) S विष्णुर् — b) B3 M3 6 7 तथागिर् — c) K3 Ñ3 3 B D धाम° (for धर्म°) — d) Ñ3 3 B D (except D3) पारमेष्ठ्या K0 3 D5 यथा मत्ता ; K4 तथा युधा , Ñ3 3 B D1 Dn1 n3 D1 4 तारपर्यं ; Dn3 D3 द्विजपंथ

२०३

नारद उवाच ।

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ४
वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ।
ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपासते ॥ ५
ततोऽभिगम्य सहिताः सर्व एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ६
यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ७
ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ८
ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ९
तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ १०
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ११
त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ १२
कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् । C. 1. 7672 B. 1. 211. 14 K. 1. 231. 14

5 a) K0 2 3 B5 6 Da D1 वालिखिल्या; K1 वल° — b) Ś1 K0 1 मापप्रस्था, Ñ1 तप॰सिद्धा; S सोमपाश्च — c) K3 B6m D2 5 °श्चैव विमू°; K4 °श्चैवाभिमू°; Ñ1 °श्चैवातिगू°; B6 °श्चौक्षाश्च श्रणयः (sic), Da °श्चो(Da2 °श्चौ)क्षा॰ शूलयश्च (Da1m Arjp as in text), S °श्चैवाज मीढाश्च — d) D5 तेजोयुक्तास् M (except M5) तथैव च (M3 inf lin तपस्विन॰ as in text) — f) Ñ2 3 V1 B D उपागमन्

6 a) K2 Ñ2, 3 V1 B D (except D5) °गम्य ते दीना — d) Ś1 K0 3 Ñ1 V1 B5 Da Dn1, n3 D1 सर्वे एव श°; T G (except G1) °मेवाश°

7 a) Ś1 K (except K3) D5 यथा वृत्तं; Ñ V1 Dn D1, 2 यथा हृत Ś1 K1 यथा तेषां; V1 यदा चैव, B (except B6) यादृश च, G1 M यथा चेष्ट (G1 M5 °ष्टा) — b) K3 यथा येन; D5 कृतं वृत्त — After 7ab, D4 (in brackets) M read st 3, 5–8, repeating them in their proper places — c) Ś1 K0 4 निवेदयन्; K2 V1 आवेद° Ś1 K1 2 तत सर्वे K3 G1 M6–8 °दयंत तत्सर्वं — d) Ś1 K1 चाखिलेन; Ñ1 निखिलेन Ś1 K4 D1 5 G6 पितामह

8 a) Ś1 K1 B6 देवर्षय सर्वे; G1 M देवाश्च ते सर्वे — d) Ś1 K1 D5 °महमवोचयन्; B1 6 °महमपेदयन्

9 a) G1 पितामहस्तत्र श्रुत्वा — Ś1 K1 om 9c–11b! — c) T3 G2–4 इति (for इव) — d) K4 सु, Ñ B (except B5) Dn D1 2 च (for वि)

10 Ś1 K1 om 10 (of v l 9) — a) K2 ततो वधं — c) K2 अथ; G1 M तु (for च) — d) K0 4 Ñ1 D5 आदिदेश; V1 संदिदेश — e) K0 3 प्रार्थनीयेव; K4 °येति; Ñ2, 3 Dn D1 2 °यैका; S °येन — f) K2 परंतप, K3 4 महामते; D5 पितामह (for महातपा) S रूपेण स्त्री त्वयाब्रवीत्

11 Ś1 K1 om 11ab (of v l 9) — a) K0 3 4 Ñ1 B6 पुरस्कृत्य — b) B6 अभिचिंत्य T G (except G1) चै (for च) — c) T2 G [ऽ]पि च तां; M स च तां (M7 चेतसा) — d) Ñ2 Dn D1, 2 पुन पुन ; D4 सुयत्नत

12 ab) V1 यद्भूत किंचित् (by transp) — c) K2 समानीय K4 रत्नभूतं — d) K2 D4 तत्र तत्र, Ñ2 V1 B (except B6) Dn D1 2 तत्तदत्र, T2 G2–4 यत्तद्यत्नात् K3 Ñ1 V1 B (except B6) D1 3 4 स विश्वकृत्; Dn स विश्ववि(Dn3 °जि)त्

13 a) K2, 3 Ñ2 3 B D (except D5) चैव (for चापि)

C 1. 7622 B 1. 211. 14 K 1. 221. 14

तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १३
सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १४
न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसंपदा ।
न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १५
सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ १६
तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १७

पितामह उवाच ।

गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ १८
त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ १९

नारद उवाच ।

सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २०
प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २१
कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २२
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।

— b) K1 G3-4 गात्रे न्यवेदयत्; T1 G1 M गात्रेष्व(M3 न्य)योजयत् — c) V1 स (for तां) B3 रूपसंघात°; T2 G3-4 रत्नं सर्वनारीणां

14 a) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D3 महता च (Ñ1 D3 सा) प्रयत्नेन — d) T2 G (except G1) °प्रतिमा भुवि

15 a) Ś1 तस्य न ; M6 7 न तस्यां — c) K4 नियुक्तां, Ñ1 न युक्तं; Ñ2 3 V1 B3 m Dn D4.5 नियुक्ता; D2 न युक्ता K3 दृष्ट्वान्दृष्टिर् S निर्मितं (T1 G1 M निन्दित) सर्वगात्रेषु — d) K2 V1 B (except B6) D1.4 दिवौकसां, Ñ1 निरीक्षितुं S य(G1 त)त्र दृष्टिर्न सज्जते (T2 G3-4 यद्दृष्ट न विमुज्यते)

16 b) K1-3 Ñ3 B D (except D3) G1 कामरूपा — After 16ab, S ins

2003* पितामहमुपातिष्ठत्किं करोमीति चाब्रवीत् ।
प्रीतो भूत्वा स दृष्ट्वैव प्रीत्या चास्यै ददौ वरम् ।
कान्तां च सर्वभूतानां त्वयि यास्यनुपमं वपुः ।
मा तेन परदानेन कर्मणश्च क्रियया तदा ।

— c) V1 सर्वरूपाणां

17 a) K1 उपानीय, V1 समुद्धृत्य; D1 T G (except G1 3) समादाय — b) K3 D1 रत्ना(D1 °त्ना)द्राय निर्मिता; K4 रत्नानां विश्वकर्मणा — c) K (except K1) Ñ3 B D M3 (by corr) °त्तमेति तपस्सा (K0 3 नामास्या) — d) K0 3 तत्क्षणे — After 17, N (except Ś1 K1) ins

2004* ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ।

D1 (marg sec. m.) cont

2005* नारद उवाच ।
ततस्तां चारुसर्वाङ्गीं मनःप्रह्लादिनीं शुभाम् ।
उवाच भगवान्देव कार्यमेतत्प्रसाध्यताम् ।

18 Ś1 om उवाच K0 4 ब्रह्मा उ°; K1 Ñ1 D3 S ब्रह्मा — b) T1 देवार्थं तु तिलो°. — d) G1 M6-8 विलोभनं

19 a) T2 G3-4 दर्शनीयानां — b) Ś1 °त्कृते तथा; B6 M3 °त्कृतेन च; T1 G (except G1.4) °त्कृते च वै — d) K3 अन्योन्यस्य; T2 G (except G1) °न्य च (G4.6 तु) V1 कुरु भद्रे प्रलोभनं (= 18d)

20 Ś1 K1 S om उवाच (T2 G3-4 om the ref) — b) B3 S (except G2 4.6) नमस्कृत्वा — c) Ś1 K1 मण्डले Ś1 K (except K3) पूर्वं; Ñ1 सर्वं; T G सा वै (for तत्र)

21 K3 Ñ1 D1 (hapl) om 21a-22b, Ś1 K1 om 21d-22c — d) T2 G3-4 सर्वत्र ऋषयो

22 K3 Ñ1 D1 om 22ab, Ś1 K1 om 22abc (cf v l 21) — a) K0 Ñ2 3 V1 B (except B6) Dn कुर्वन्त्या तु; Dn1.n3 D2 कुर्वन्त्यास्तु; S कुर्वन्त्या (G3 °न्त्यां) तु Ñ2 D1 Dn2 D2 S तदा (for तया) S (except M3) तस्यां (for तत्र) — After 22ab, D4 (marg sec. m.) T G (except G1) ins

2006* ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान्तूष्णीमासत्यतिष्ठताम् ।

— c) M6-8 ब्रह्मा (for इन्द्र) — d) Ś1 प्रत्यपास्थिता ; K1 प्रत्यवस्थिता ; K3 च व्यवस्थितौ; Cd as in text. S धैर्येणासतया व्य(G2 प्य)वस्थितौ (G1 प्रतिष्ठित; M प्रतिष्ठितौ)

23 a) T G (except G1) °कामस्य रुद्रस्य — b) K3

अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २३
पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २४
महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २५
एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २६
तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।
मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ २७
तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ २८
गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ २९
तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३० C. 1. 7710 B. 1. 211. 32 K. 1. 231. 34

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

Ñ2 3 B D (except D5) गतया; S गतायां N B Da Dn D3 तया; D4 तथा; S तत॰ (for तदा) — c) B D T2 G3 4 M8 (after corr) 6-8 °पक्ष्माक्ष (B3m °पक्ष्मान्तं, and °ग्रं, B5m as in text), T1 G1 °पक्ष्माक्षि; G2 M3 (before corr) 5 °पक्ष्माक्षं; G5 6 °पक्ष्माणि; Cd Arjp °पक्ष्माग्रं — d) T2 G2-4 M8 निःसृतं दक्षिण (by transp), G5 6 पश्चिम निःसृत; M6-8 दक्षिण निर्गत

24 K3 (hapl) om 24ab, G5 6 transp 24ab and 24cd — a) Ś1 K1 2 Ñ1 परिवर्तिन्या; Ñ2 3 V1 B D (except D1 4) G5 6 परिवर्तस्या; T2 G1-4 M परिवर्तस्यां T1 पृष्ठतश्चैव गच्छत्यां — b) K1 पश्चिम निर्गत; T2 G3 4 निःसृत पश्चिम (by transp), G5 6 दक्षिण निःसृत — Ś1 K1 Dn1 G1 (hapl) om 24cd — c) Ñ V1 B Da Dn2 D1 4 M8 गतया; T G2-4 M6-8 गताया K0 om 24d–25a — d) K2 M5 निःसृतं चोत्तर, B5 उत्तर चाभवन्; D1 चोत्तर निःसृतं

25 K0 om 25a (cf v l 24) — b) K2 अग्रत॰ पृष्ठतस्तत, K3 Ñ2 3 B D (except D5) M पृष्ठत पार्श्वतोग्र॰ — c) S रक्तानां च वि॰ — d) B3 सर्वशोभ॰

27 a) G1 M ततो देव॰ — b) K2 3 N2 3 B D (except D5) महर्षीणां च; T2 G1-4 M3 5 ऋषीणा चापि M सर्वत — c) T G1-4 M3 5 अपि (for अभि) Ñ2 Dn चाभ्यवर्तत, Ñ3 B Da D1 2 4 त्वभ्यवर्तत, D5 तानि वर्तत

28 a) D1 गात्रेषु पतिता — b) Ñ2 3 B5 D (except D1 5) M (except M8) दृष्टिस्तेषां (by transp) — c) M8 °मेव देवानां

29 a) K0 2-4 Ñ V1 B D गच्छत्या तु, K1 G1 M3 6-8 °त्यां तु, T G2-6 M5 °त्या च K (except K1) Ñ2 3 B D T G4-6 M5 तया, V1 M8 6-8 ततो; G3 5 तया (for तदा) K2 3 Ñ2 3 B D (except D5) transp देवा and सर्वे (in b) — b) D1 G1 M चैव महर्षय — c) Ś1 कृतमेव तु तत्कर्म

30 a) K2 Ñ2 3 B D (except D5) तस्या तु (K2 D1 स) (for तु तदा) — c) K2 D1 लोकान् (for सर्वान्) — d) K2 सर्षिगणान् V1 तदा; D1 तथा (for च तान्) — After 30, D1 (marg sec. m) T G (except G1) ins:

2007* कृत कार्यमिति श्रीमानभ्यवीच पितामह ।

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* K0 राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 संभव Ś1 K1-3 N2 B Da Dn1 n2 D1 2 4 M3, 5 (all om the sub-parvan name) mention only सुदोपसुंदोपाख्यान — *Adhy name* K0 3 4 D5 तिलोत्तमोत्पत्ति ; M5 6 तिलोत्तमानिर्माण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 210, D1m 220, D5 161, T1 217, T2 G1 4 171, G2 168, G3 172, G5 6 M 170 — *S'loka no* Da1 Dn 33, M3 37 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7689

204

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ś1 जितव्ययी — c) V1 B5 एकाग्र (for अव्यग्र) T G2-6 त्रैलोक्यं तु वशे कृत्वा, G1 M (except M5) जित्वा त्रैलोक्यमव्ययौ

2 b) D5 नर॰; G2 सर्वं॰, M2 नागराक्षसपक्षिगां — d) Ś1 K0 1, 2 D5 पुष्टिमुपा॰

3 a) B Dn2 D1 2 4 G2 प्रतियोद्धार — c) V1 निरयमौ T1 गतौ, T2 G2 3 5 6 ततो, G1 M (except M2) तथा (for तदा) — d) =5d T G (except G1) °ते

२०४

C. 1. 7711
B. 1. 212. 1
K. 1. 222. 1

नारद उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १
देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २
यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३
स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४
अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
यथेप्सितेषु देशेषु विजह्रातेऽमराविव ॥ ५
ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६
दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
वरासनेषु संहृष्टौ सह स्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ७
ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ८
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १०
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ११
तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।

यथामरौ

4 K3 M1 2 (hapl) om. 4–5 — a) Ś1 K1. 2 Ñ1 V1 D1 गन्धैश्च माल्यैश्च (by transp), K4 गन्धैश्च भक्षैश्च; G3 माल्यैराभरणैः — b) K4 माल्यैर्भोगैः; Ñ V1 B (except B1) Da Dn भक्ष(Da3 Dn1. n3 °क्ष्य)भोज्यैः K4 तथैव च; Ñ B Da Dn3 D1. 2 4 सुपुष्कलैः — c) T G (except G1) विविधैरन्यैः — d) Ko D4 मुदमवापतुः

5 K3 M1 2 om 5 (cf v 1 4) — a) Ko 2 Ñ V1 B D T2 G (except G1) अन्तःपुरे Ś1 Ko 1. 4 वनोद्याने; Ñ1. 2 D2 महोद्याने — b) K1 Ñ2 3 B D (except D1) G1 M1. 4 पर्वतेषु वने°. — d) = 3d. Ś1 °स्तेमरौ यथा; Ko. 4 Ñ3 V1 D4 °ते यथामरौ (cf 3d).

6 b) K3 Ñ2 3 B D (except D4) प्रस्थे (for पृष्ठे) G3 महच्छिला° — c) Ś1 मार्गेषु, K1 B1 2 S सालेषु (M6–8 सर्वेषु), D4 शैलेषु — d) D4 विहर्तुम् Ko 4 Ñ1 B4 D1 2 उपजग्मतुः.

7 F1 om 7 — a) T1 G1 2 सर्वभोगेषु; T2 G1–4 °नुगेषु; G1 °भोगेषु — b) Ñ1 2 B1. 2 4 D1 3 4 G3 तत्र वै; Ñ3 V1 F1 Da Dn मागधैः; G1 सर्वेशः. — d) K1 Ñ V1 F2 Dn D1. 2. 3 G1 M निषेदतु (Ñ1 °तुः)

8 a) Ko 2 4 Ñ V1 B D (except Da) °नृत्याभ्यां — b) K1 2 4 D1 उपतिष्ठन्; Ñ1 उपतिष्ठन्ति S (except T G1 M1) °तिष्ठन्त स्त्रियः. — d) Ñ2 Da प्रीत्या समुपजग्मिरे.

— After 8, D4 marg sec. m ins.

2008* नामापि तस्याः सहसा विकारं च करोति वै ।
किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लासितं प्रभो ।
रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी ।
किं नु नारी भवत्यपि सुरता तु सुलोचना ।
मुनेरपि मनो यद्य सरागं कुरुतेऽङ्गना ।
प्रसन्नं कान्तिजमनः संध्येव दाडिमण्डलम् ।
मम मद्यापन्तीभिर्दंपन्तीभिरप्यलम् ।
महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्रिरिवापगाः ।

9 a) T G (except G1) तस्मिन् (for तत्र) — b) D4 पुष्पं विचिन्वती — K3 T2 G4 (hapl) om 9c–10b — c) Some MSS वेषाम् Ñ3 Dn साक्षिप्तम्; T1 G1 2 3 4 आक्षिप्तम्; Cd आक्षिप्तम् (as in text) Ś1 K1 T1 G3 2 आधाय.

10 K3 T2 G4 om 10ab (cf v 1 9) — a) D4 °तीरे त्वागता सा. Ko 2 4 D4 तान् (for सा) — b) Ko 1 2 N V1 B D (except D1 2 4) G1. 2 6 M (except M2) प्रचिन्वती — d) Ś1 K1 T2 G2–4 यत्रासाते

11 a) G1 तौ पीत्वा परमं पानं — b) Ś1 मदेनारक्तलो°; K1 मदेनाकुलचेतनौ; V1 मदसंरक्तलो° — c) Ś1 K1 दृष्ट्वा तु तां — d) Ko 4 D4 कामार्तौ सं°.

12 a) K3 Ñ2 3 B D उत्थाय; Ñ1 तमौ; V1 उपेत्य (for उत्पत्य) Ś1 K (except K1) Ñ1 आसने — b) D1 G3 स° (for सा) K3 °गुह्यौ च तां स्त्रियं — c) Ś1 K1

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ १४
सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५
मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ १७
तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ १८
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ ॥ १९
ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।
पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २०
ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ २१
वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२
आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३
एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।

C. 1. 7735
B. 1. 212. 24
K. 1. 222. 24

°सपत्नौ, D1 °सपातौ; D5 T2 G1–4 M (except M5) °सतप्तौ; T1 G5 6 °सयुक्तौ — d) Ś1 K1 कामयतश्च; K2 B5 D5 S प्रार्थयतां B5 स्त्रियं

13 a) K2 सुंद ; D5 शुभ्रे; S (except G1) क्रूरः — b) K3 सद्य (for सुन्दो)

14 a) K3 °प्रसादमत्तौ, D2 °दानप्रमत्तौ B5 वरदानेन समत्तौ — b) K2 B5 पौरुषेण, D5 परमेण (for औरसेन). — D4 marg *sec m* ins. after 14ab T G, after 14

2009* तौ कटाक्षेण दैत्येन्द्रावाकर्षन्ती मुहुर्मुहु ।
दक्षिणेन कटाक्षेण सुन्द जग्राह भामिनी ।
वामेनैव कटाक्षेण उपसुन्द जिघृक्षती ।
गन्धाभरणरूपैस्तौ व्यामोहमुपजग्मतु ।
[(L 3) T1 G1, 2 शुचिस्मिता (for जिघृ°)]

15 a) V1 तैस्तैर्, D1 एभिर्; T1 एव (for एतैर्) K3 मदोन्मत्तौ — b) B1 भ्रुकुटीमुखौ; T1 कालचोदितौ. — d) Ś1 अयोधत्तु ; K1 अयुध्यतां (for अथोचतु)

16 Da Dn1 (hapl.) om. 16ab — b) D4 अपि (for अभि) — Ś1 K1 2 (hapl) om 16cd — c) T2 G2–4 रूपा तव ममैषेय — d) B1 D4 अपि (for अभि)

17 a) K2 Ñ1 V1 D2 G5, 6 ममैवेति T2 G2–4 M एषा मम ममैवेति — b) K0 Ñ2 3 B6 D (except D1) ततस्तौ — After 17ab, Ñ3 B1 3 D (except Dn2) ins.

2010* तस्या रूपेण संमत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ ।

— c) Da गदे तीमे. — d) K4 अथ गृह्णतां, G1 M6–8 अभ्यगृ° K2 Ñ2 B D (except D5) T2 G2–6 स(G5 6 सु)गृहीतावुभौ तदा (G5, 5 6 हि तौ).

18 a) K2 3 Ñ2 3 B D (except D5) प्रगृह्य च (for तौ प्र°) — b) M (except M8) तस्यां. Ñ2 B3 D (except D1 5) तस्यां तौ कामसो°. — d) Ś1 K1 Ñ1 प्रजघ्नतु°; V1 B6 Da1 वि°.

19 c) K2 Ñ2 3 B D (except D5) G1 M8, 8 अव(Da एव)सिक्ताङ्गौ

20 b) Ś1 तदा; K2 B1 5 सह (for स च) Ś1 K Ñ V1 B1 Da Dn1, n3 D1 2 तथा — c) K2 Ñ3 B1 3 Da2 D4 °मत्सर्वा.; K3 4 Ñ1 V1 B5 S (except M5) °मन्सर्वे. — d) K2 3 Ñ1 3 V1 B (except B5) Da2 D1 4 °कम्पिता.; S °शङ्किता°.

21 b) G3 सर्वदेवैर् Ñ1 नरर्षिभि Ś1 K1 सह देव-महर्षिभि , K4 सह देवर्षिभिस्तदा — d) Ñ2 B6 Dn D1, 2 4 पूजयंश्च

22 a) K2 Ñ V1 B D (except D5) छंदयामास. Cd cites छंदिता T1 G1 M6 साय, T2 G2–6 M6–8 सा च (for सा तु) — b) Ś1 K1 (corrupt) ब्रह्मणा प्रीति चैव ह (K1 हि), K2 Ñ V1 B D भगवान्प्रपितामह° (D5 ब्रह्मणा प्रीतिमानसा); S भगवत्प्रीतिमेव सा — Ñ3 V1 B3 5 om 22cd — c) Ñ1 2 B6 D (except D4 5) वरं दित्सु स B1 तत्रैषा, B6 वै चैनां; T G (except G1) तत्रैतां.

23 b) Ñ V1 B D (except D2 5) भाविनि (B3 भारत); S तेजसा — c) Ś1 सुदृश्यां, M सुदृष्टां; Cd सुदृष्टां (as in text) Ś1 K1 Da तां (for त्वां) K2 °सा सुमहद्दृष्टा त्व, Ñ1 °सा तु महद्दृष्टा त्वा; T2 G2–4 °सा तेन दुष्टस्त्वां, G5 6 तेषु जातेषु दुष्टस्त्वां — d) T1 G1, 2 M6–8

इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४
एवं तौ महितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
तिलोत्तमार्थे संक्रुद्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २५
तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ।
तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।
समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ।
समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ २७
द्रौपद्या नः सहासीनमन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २८
कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९
एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः ।
न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

नाहरिष्यति, T2 G3 5 नाहरि°; M2.6 न हरि°. K3 यदो चैव करिष्यति

24 Before 24, T1 G1 2 M ins. नारद° — a) Ś1 K0 1. 4 D5 परान् Ñ1 M6-8 प्रादात् (for दत्त्वा) — c) Ś1 K1 इंद्र त्रैलोक्यराज्याय

25 Before 25, K2 3 Ñ2. 3 V1 B D (except D5) ins नारद उ° — b) D5 °स्त्वेकधारिणौ — c) Ñ V1 B1 2 Dn D1 5 G1 °समार्थ

26 ab) K2 transp स्नेहात् and सर्वान् Ś1 K0 1 3 Ñ2 3 B3 D (except D5) °सत्तमा; K4 °सत्तम — c) Ś1 K (except K2) D5 यो न (K0 2 4 D5 न यो) विरोध स्यात् — e) D5 कुरुध्व — f) M5-7 प्रीतिमिच्छथ — After 26, S ins

2011* यथा सुन्दोपसुन्दाभ्यां तथा न स्याद्युधिष्ठिर ।

27 Ś1 K1. 2. 4 S om उवाच — a) K (except K2) Ñ1 D5 सुरर्षिणा — c) K2 ते चान्योन्य, B1 तेन्योन्यस्य; D4 ततोन्योन्य G1 M समाहिता.. Ñ2 3 B1 2. 6 D2 Dn D1 3 4 तेन्योन्यसमागताः — e) B3 G1 M तस्य विप्रर्षे — f) D4 °स्य महात्मनः — After 27, D4 (marg sec m.) S ins

2012* एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद्वर्षमकल्मषा ।

28 a) S च (for न) Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 न समा(Ś1 समस्ता)सीनं (K2 4 °सीना); Ñ3 V1 B (except B1) D (except D1 5) न सहासीनान् — b) K0 2 4 D5 योभिगच्छेत्, S यो दि(M5 8 दि)दृक्षे° — c) K2 स वै, G1 स ह; M ततो T G1-4 6 वै मासान्; G1 M5-8 मासानि; G2 मासर्थं; M2 6 मासान्य (for वर्षाणि) — d) K3 4 S वसन्ति

29 a) Ś1 K3 कृतेन; Ñ1 D5 T G (except G1) कृते च — After 29ab, D5 (marg sec m.) S ins

2013* तत स भगवांस्तत्र पाण्डवैरर्चित प्रभु ।

— cd) K4 T G5-6 नारदोप्यगमत् Ś1 K (except K2) Ñ1 D5 महानृषिः; B3 महामतिः; G3 महाद्युति G1 M निर्ययौ तु शुभे काले इंद्रप्रस्थ महातपा

30 ab) Ś1 स (for तैः) B1 5 M (except M2) समयं V1 समये राजन् कृते K0. 3 5 D1 5 नारदनोदितैः; Ñ1 °चोदित — c) G1 M येन भेद न जग्मुस्ते — d) T G2-6 तथा; G1 6 यथा (for तदा) D5 D1 अन्योन्येन च भारत — After 30, D1 (marg sec m.) S ins

2014* एतद्विस्तरतः सर्वमाख्यातं ते नरेश्वर ।
काले च तस्मिन्संप्राप्ते यथावज्जनमेजय ।

Colophon Major parvan T2 G M संभव° (for आदि°) — Sub-parvan K0 राज्यलंभ (followed by सुंदोपसुंदोपाख्यान); T1 सभव Ś1 K1-4 Ñ2 B D3 Dn1 n2 D1. 2 4 5 M2. 6 (all om the sub-parvan name) mention only सुंदोपसुंदोपाख्यान; to it K0 1 Ñ3 D1 2 3 M2 add समाप्त — Adhy name K0. 4 पांडव(K2 °वानां)समय; K3 पांडवाना प्रतिज्ञा — Adhy no (figures, words or both) Dn1 211, Dnm 221, D2 162, T1 218, T2 G1. 3 172, G2 169, G3 173, G4 5 M 171 — Śloka no Dn 31, M2 33 — Aggregate śloka no Dn1 7720

205

1 Ś1 K D5 S om उवाच (K0 om the ref)

3 a) K2 ततः सा तैश्च, B3 D5 D1 T G2-4 अनुयातैश्च Ñ1 अनुयातो पथभिश्च, D5 अनुयातश्च धीरैश्च — b) K0 transp सा and पथभि Ñ1 सार्ध्वी वै पतिभि सह — d) Ñ1 V1 नागैर्भोगवती यथा

२०५

वैशंपायन उवाच।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
कस्यचित्तस्कराः केचिज्जह्रुर्गा नृपसत्तम ॥ ५
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ६
ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
प्रसह्य वोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ७
ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैर्विलुप्यते ।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ८
ब्राह्मणस्वे हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ९
रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवाः ।
तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १०
श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।

C. 1 7756
B. 1 213. 14
K. 1. 233. 14

---

4 ^{a}) Da D4 धर्मेषु — ^{b}) K (except K3) व्यचरन्; T G (except G1) बभूवु (for व्यवर्धन्) — ^{d}) G8 गुणान्विता°

5 ^{b}) Ś1 K (except K3) Da Cd निवेशने; D5 निवेशनात् (for विशां पते) — ^{cd}) K3 Ñ2 3 B D (except D5) transp केचित् and जह्रु K1 2 D4 M6 गां; G1 तां Ś1 गां जह्रुर्; G2 आजह्रुर् (for जह्रुर्गा) T1 जह्रुर्धनमरिंदम (for ^{d})

6 K4 om 6^{c}-7^{b} — ^{c}) K1 T1 आगत्य — ^{d}) Ñ1 2 B1 6 Da Dn1 n3 D1 4 5 उदक्रोशस्स; T1 तदाक्रोशत Dn3 D2 °क्रोशत्समाविशत्

7 Before 7, S ins ब्राह्मण. — K4 om 7^{ab} (of v 1 6) — ^{a}) B6 नीयते T3 G2-4 रौद्रैर् (for क्षुद्रैर्) — ^{c}) T3 G (except G1) M8 प्रगृह्य K3 Ñ3 V1 B3 5 6 Da D1 2 4 चोद्य विष°; Ñ1 विषयादस्मा; Ñ2 B1 Dn चास्मद्वि°; D5 G3 M8 5 7 वोस्माद्वि°; T1 नोस्माद्वि°. — ^{d}) Ñ3 Dn D6 अभ्यधावत; B6 अभिरक्षत, T G (except G1) अभिधावति

8 ^{a}) K3 °स्य हि तद्राजन्; K4 B1 3 5 D5 T G °स्याप्रम°, N3 B6 Dn D1 2 4 M8 °स्य प्रद्मातस्य, Cd as in text — ^{b}) Ñ3 Dn प्रलुप्यते; G5 6 विलुपते; Cd as in text — ^{d}) Ś1 K1 °भिमर्षति; K0 4 Ñ1. 2 B1 6 Dn D1 2 4 °भिमर्दति; K3 Ñ3 V1 B5 Da °भिपद्यते, K3 °भिनर्दति; B3 °वपद्यते; T G5-6 °तिमन्यते G1. 2 M अभि(G1 2 M8 अधि)तिष्ठति (G2 M8 5 °ष्ठति) जंबुक (G3 M8. 5 °का) Cd cites क्रोष्टा — After 8, K3. 4 Ñ V1 B D (Dn om line 2) ins

2015* अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
समाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ।

[(L 1) Ñ1 रक्षितार च राजान — (L 2) K3 नृशस (for समग्र) N3 V1 B1 5 D5 पापकारि°. K4 समग्रमलहारक]

9 ^{b}) S °र्थौ च विलोपितौ (M5 °घातितौ) — ^{d}) Ś1 K0 1 4 Cd हस्तधारण; Ñ1 V1 M5 शस्त्रधारण; Ñ3 Da Dn हस्तधारणा, D5 शस्त्रधारिणा, Arjp as in text

10 Before 10, all MSS ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) A few MSS °भ्यासे — ^{b}) Ś1 K0 1. 4 Ñ Dn D1 2 5 भृश (for तस्य) — ^{c}) G5 6 तानि शुश्राव यान्याह.

11 ^{a}) N (except Ś1 K1) transp च and एव S श्रुत्वार्जुनो महा° — ^{c}) Ś1 K0 2 4 Ñ2 B1 Dn D5 तत्रास्ते; K1 Ñ1 V1 तत्रास

12 ^{a}) K3 Ñ V1 B3 6 Dn D2 4 M8 संप्रवे° — ^{b}) Ñ1

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १२
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ १३
उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १४
अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १५
अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ १६
अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।
अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ।
शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ १७
एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ १८
धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ १९
न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ २०
सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २१

भारत॰ (for पाण्डव) S गनुमिच्छश्च (T2 G1.4 M2 ॰च्छन्स) पांडव. — c) M6–8 वै (for तेर्) — e) Dn2 D1 2 ॰क्रन्देन तु; T G2 ॰क्रन्दने च; G1 3 5 6 ॰क्रन्देन च — f) B Da D1.3 4 चिंतयान सुदु॰

13 a) T2 G3–5 तस्मिन् — S transp 13cd and 14ab. — c) Ñ1 अश्रुस॰; S आश्रम॰ K0 3 4 चास्य — d) K1.2 Ñ2 B2 निश्चित; K3 4 Ñ3 V1 Dn1.n3 D4 S निश्चय

14 Ñ2 om. 14c–16b S transp. 13cd and 14ab — a) Ñ2 V1 Dn1 M1.4 उपक्षेपण॰, T2 G3–6 उपप्रेक्षण॰; Cd as in text. — c) K2 Ñ1 T1 G1 यद्यस्य Ś1 K1 भयतो; M1.2 रुदतो — d) G1 अस्य (for अद्य)

15 Ñ2 om 15 (cf v 1 14) — a) B3 अनास्तिक्यं च; S नास्तिक्य चापि; Cd as in text — b) K3 ॰क प्रति रक्ष॰; Ñ1 ॰क चाप्यर॰, B1 2 3 ॰कमपर॰; B3 D1 ॰क स्यादर॰; D1.3 ॰क च स्मर॰; S ॰क स्यादधर्मज्ञ — c) K1 समतिष्ठति; K4 प्रतितिष्ठति; Ñ1 B (B1m as in text) D1.3 4.5 प्रतिष्ठितश्च (B1m प्रतितिष्ठेच); Cd as in text. — d) Ñ1 अधर्मश्च चतुर्भवेत्

16 Ñ2 om. 16ab (cf v 1 14), M6–8 om 16c–17d — a) Ś1 K1 अनापृच्छ्य; K3 4 Ñ1.3 V1 B D अनापृच्छ्य (D1 अनापृष्टा) Ś1 K1 Ñ1 V1 B3 Da D4 तु; T G (except G1) त्व (for च) — c) K4 Ñ1 B सुमहान्; V1 Da D1.3 4 सुमहत् (for नृपते॰) — d) Ñ1 V1 Da M2 मयि (for मम) Ś1 K (except K3) Ñ1.2 V1 Da चैवानृत

17 M6–8 om 17abcd (cf v 1 16). — a) G1 ॰प्रवेशात् Ñ1 D1.3 च (for तु) — After 17ab, N ins

2016* सर्वमन्यत्परित्यज्य धर्मनाशु महीपते ।

[Ś1 K1 द्वारि (for धर्मनाशु)]

— c) B3 Dn1.n3 M2 चे; Da यो (for वा) K0.2.4 महानथ — d) K3 4 Ñ1.3 V1 B1.3 D (except Dn) गमनं (for मरणं) Ś1 K1 वनवासोपि वा मम; G1 M2 3 वनवासो भवेन्मम (= b) — e) Ś1 K0 3 4 Ñ1 3 Dn D4 G1 M ॰रस्य विनाशेन; K1 ॰रस्य विनाशो वा; T G3–6 ॰पि नाशात्तु; G2 ॰पि नाशाकुं (sic) — f) K3 प्रशस्यते.

18 b) G1 युधिष्ठिर॰ (for धन॰) — After 18ab, K3 ins:

2017* मुखमाच्छाद्य निविडमुत्तरीयेण वाससा ।

— c) K1 अत प्रविश्य; G1 अभिप्र॰; M2 inf lin अनापृच्छ्य च — d) K3 Ñ2 B1 3 Da D1.3 4 आमन्त्र्य च; V1 आपृच्छत T1 G1 M अभियाचाशु निःसृत; T2 G2–4 अभिवाद्य गुरुं निःसृत; G1.6 अभिवाद्य विनिःसृत॰

19 a) V1 धनुरादाय — Before 19cd, S ins अर्जुन.. — d) Ś1 K1 यावत्पापा धनै॰.

20 a) Ñ1 D1 2.4 दूर K1 न दूरतो गता क्षु॰; K3 4 V1 B (except B3) Da न दूरानुगता क्षु॰; T G अदूरात्त्वगता क्षु॰ (G1 दूरागता क्षुद्रास्ते); M2 दूरं भजति न क्षुद्रा; M3 न दूरमाश्रित क्षु॰; M6–8 न दूरं भयता क्षु॰. — b) K0 Ñ1.3 B1.6 D (except D1) गच्छावहे सह; K3 ॰च्छाम वै न॰; Ñ2 V1 B2 ॰च्छाव वै न॰; B3 ॰च्छाव चैव ह; T2 G1 (by corr) ॰च्छाव वै न॰. M2 तावद्यास्यामि तत्र वै — c) K0 2.4 Ñ1 Dn1.n3 D4 यावन्निवर्त॰; K3 यावदापादया॰ — d) N (except Dn1 D1) चौर॰ G1 M चोरहस्तगत धन

21 M6–8 om 21–22. Before 21, T G ins वैश॰. — a) B3 सोऽपसृत्य — b) Ś1 K0 धर्मी; K1 धर्मी (for धन्वी) Ś1 K0 4 धर्मी; K3 Ñ1 B D (except Dn) खड्गी (for वर्मी) Ś1 K (except K3) दासी; Ñ1 रथ (for रथी) K0 2 4 रथी (for ध्वजी) — c) Ś1 विध्वंसि॰, K0 2 3 Ñ

ब्राह्मणस्य उपाहृत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ २२
सोऽभिवाद्य गुरून्सर्वांस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ २३
समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ २४
इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।
कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ।
युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २५
प्रमाणमसि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ।
अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ।
सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ २६
गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ २७
निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥२८

अर्जुन उवाच ।

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ३०

C 1 7775
B 1 213 36
K 1 233 30

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

V1 B1 Da1 Dn1 n2 G5 6 M8 5 विप्रस्य तान् K1.4 B5 Da2 D4 5 T2 G1 3.4 विप्रस्य तान् Many MSS चौरान् — d) K4 स निर्जित्य; B5 Da Dn8 D2 4 5 विनिर्जित्य. Ś1 °स्य धनं च तत्

22 M6-8 om 22 (of v. l 21) — a) Ś1 K2 Ñ1 D1 2 G1 4 (by corr) °णस्वमुपा°, Ko B1 3 °णस्वमुपावर्त्य; K1 °णस्वमुपादाय, K3.4 B4 6 °णस्वमुपावृत्य; Ñ2 Dn D4 °ण समुपाकृत्य, Ñ3 °णस्व स्वमादाय, V1 Da °णस्वमुपाकृत्य; D5 °ण समुपावर्त्य — b) K4 Ñ V1 B D T2 G4 (by corr) प्राप्य; Cd (? 'पात्वा (=रक्षित्वा) (for पीत्वा) — After 22ab, K3-4 Ñ V1 B D ins

2018* ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ।

— c) Ś1 K1 पुरीं, K2 Ñ1 V1 Da Dn8 D1 2 4 पुनर् — d) Ś1 K1 परंतप; K3 Ñ2 Dn T2 G (except G1) धनंजय

23 Before 23, T1 M6-8 ins वैश°. — a) Ś1 K1 G1 गुरून् (for गुरून्) — b) Ko 4 Ñ2 Dn1.n2 D5 सर्वैश्चाप्यभिनन्दित ; K3 D1 तैश्चाभिप्रति°, Ñ3 तैश्चैव प्रति° — d) D2 धर्मं (for व्रत) Ko 3 4 Ñ3 व्रतमादिश मे प्रभो

24 b) K (except K1) Ñ V1 B D °दर्शने; T G (except G1) भवतो दर्शनान् S मम (for मया)

25 a) T G (except G1) वाक्यमब्रवीत् — T2 G4 om 25cdef — c) K3 वाच; K4 Da M6-8 राजा, D5 वाचं (for वाचा) — d) D5 °तं सक्तमानस , G1 शोकात्संसज° — f) V1 Da D1 2 ह्रयुत; S (T2 G4 om) अब्रवीत् (for अच्युतम्) — After 25, K3 4 Ñ2 3 B D G1 2 ins

2019* उवाच दीनो राजा च धनंजयमिदं वच ।

26 b) K3 सत्य; G2 तत्तत् (for मत्त°) K3 Ñ1 V1 B8 S मम (for ऽनघ) — c) K1 T G °प्रवेशं; K3 अत प्र° — d) Ñ1 D4 5 T G1-4 M (except M8) मम प्रिय — e) D1.2 तदनुमृश्यामि

27 a) S °प्रवेशेन — d) T G °लोपकृत् (G1 °लोपत)

28 a) V1 महाभाग — c) V1 न हि धर्मविलोपो°. — d) K Ñ2 3 B1 6 Da1 Dn ते (for मे)

29 Ś1 K1 S अर्जुन , Ñ1 धनंजय उ° — a) K3 transp न and व्याजेन Ñ3 M6-8 अ (for न) M8 भजेत् (for चरेत्) — c) T2 G1-4 तस्माद्; M7 त्याज्याद् (for सत्याद्) V1 G1 2 विचरि°; M6-8 हि चलि°. — After 29, K4 ins

2020* क्रियते स्वीकृते राजस्त्व हि चेदात्मना व्रतम् ।
भिद्येत सेतुश्चाधर्मोऽप्ययश प्राप्नुयां महत् ।,

while T G (except G1) ins

2021* आज्ञा तु मम दातव्या भवता कीर्तिवर्धन ।
भवदाज्ञामृते किंचिन्न कार्यमिति निश्चय ।

30 Ś1 K (except Ko) Da2 S om उवाच — a) K3 Ñ2 Dn °नुज्ञाय — b) Ko 3 4 Ñ3 B6 Dn1.n2 वनचर्या° T2 G (except G1) °यांद्दिदीक्षि° — c) T G1-3 मासाना; G1 M मासानि (G1 M3 5 °नि ह) — d) Ñ2 Dn °सायानुज°

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 Ko 3 4 Ñ2 B1 6 D1

२०६

वैशंपायन उवाच ।
तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १
वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ २
कथकाश्चापरे राजञ्श्रमणाश्च वनौकसः ।
दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥३
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४
रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः ।
स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ६
तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ७
निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८
तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
शुशुभेऽतीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ १०
तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।

Dc1.n2 D1.3 Ma1 अर्जुन(Dn1 n3 om.)तीर्थयात्रा; B1 D5 अर्जुनवनवास; T1 मलय — *Adly name* K0.4 अर्जुन प्रयाणं — *Adly no* (figures, words or both) Dn1 212, D4.5 222, D1 163, T1 218, T2 G1.4 173, G2 170, G3 174, G5 M 172 — *Śloka no* Dn1 Dn Ma 37 — *Aggregate śloka no* Dn1 7753

206

1 Ś1 K (except K0) D1 S om. उवाच — a) K (except K4) D1.2 T2 G3-5 M1 न प्रयात, D2 स च यात; M6-8 प्रयान्तं Ś1 K1 महाभाग

2 Ñ1 om. 2cd-3ab — c) Ś1 दृक्षाम; Ś1m K1 शुक्ला (gloss); K1 देवा°, K3 मोक्षाद, Ñ3 Dn D1.4 भैक्षा°; V1 मौना, B1 मौना; D1 शुभदश; D5 मौना°; T1 धेता°; T2 G1 मौता°; G1 मद च, G2 हौमा°; G4.5 मोक्षा°; Cd Nlp as in text & Nil. चौक्षा इत्येव शुद्ध पाठ. [illegible] M6-8 दोषगुणाश्च भगवन् — d) V1 धौमा; M6-8 भक्ता (for सूता) [illegible] K0.4 Ñ1 D1 °दामधा; G1 °निरोधमा

3 Ñ1 om. 3 (cf. v. 1. 2) — a) Ś1 K1 पूजका, G1 परस्पर (for कथका) Ś1 च परे, K1 च परं Ś1 K1 प्राशु (for राजन्) — b) K0 Dn श्र°; K4 भरताः; Ñ1 [illegible], D1 [illegible], M1 [illegible] — c) B1.3 ये [illegible] — d) [illegible] B (except B1) Dn1 कथयन्ति द्विजोत्तमाः

4 b) V1 कुरुनंदन — c) Ś1 K1 धृत; T G (except G1) पृथक् B1 सूक्ष्मकथैः; G1 M शिष्टजनैः

5 b) Dn D1 काननानि सरा° — c) V1 सागरान्च सुदर्शाश्च

6 a) Ś1 K (except K3) Ñ1.2 V1 Dn M6-8 अपि च (for चैव) T2 G3.4 °नि गत्वा पार्थस्तु — b) K3.4 Ñ3 B Dn D1.3.4 कुरुनन्दन (for भरत°) — c) Ñ3 Dn °द्वारमाश्रित्य — d) M1 निवासम्

7 a) T1 G1 transp. तत्र and तस्य D1 तत्र (for तस्य) — b) Ś1 K1 °पुण्य; Ñ1 Dn1 n3 °शुद्ध — d) Ś1 K (except K3) प्रथमो (for प्रवरो) Ś1 K1 रथ; Ñ2.3 B D द्विज; M1 धर्मी

8 a) G3 बहुभि (for कौन्ते°) — c) D1.2 G1 विप्राश्च; D1 °णां

9 a) T G3-5 प्रबोध्य°; G1 प्रज्वाल्य° — b) Ś1 K1 Ñ1 °ग्निषु परेषु च; K3 °तेऽन्यपरेषु च; Dn1 D1.3 °सेव्यमानेषु च D1 हुतेषु ज्वलनेषु च — Ś1 K0 (hapl.) om. 9cd — d) S निरतर°

10 ab) M1 transp. विद्वद्भि and नियतै. Ś1 K1 Dn1 G1 सत्पथ; Ñ1 सद्गते; V1 सद्गतै; B1.2 Dn D1.3.4 T1 G3.4 सत्पथे — c) T1 °ऽतिमतो राजन् — d) K1 दृष्ट्वात्मभि

11 b) K0.4 Ñ1 V1 Dn S (except M1) पांडवर्षभ; Ñ1 भरतर्षभः

उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२
अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३
ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ १४
तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ १५
अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥१७

उलूप्युवाच ।

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८
साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणास्मि मूर्छिता ॥ १९
तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥ २१
तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किंचन कर्हिचित् ॥ २२
कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजंगमे ॥ २३

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ २४

C. 1. 7799
B. 1. 214. 24
K. 1. 234. 24

---

13 a) Ñ1 सूपविष्टो, V1 अवकृष्टो — c) K3 D1 S महाबाहुर् — d) K1 Ñ1 3 B3m 5 Da D3 4 काममानया — After 13, D5 ins

2022* गृहीत्वा स्वपितुर्वेश्म नीतोऽयं पाण्डुनन्दन· ।

14 b) Ñ2 B Da Dn1 n2 T G (except G1) M8 5 °हित — c) Ś1 K1 हवने; Ñ1 भवन Ñ1 °र्चितं

15 d) K1 Da2 D4 अतृप्यद् (for अतुष्यद्)

16 a) T2 G3 4 च (for स), and स (for तु) — c) K2 3 Ñ3 B Da D1 2 4 तेजस्वी; Ñ1 कौरव्य (for कौन्ते°) — d) K2 3 Ñ3 B Da D1 2 4 वाक्यमेतदभाषत (K3 D1. 2 °तदुवाच ह)

17 Before 17, G1 M6-8 ins अर्जुन — b) Ñ V1 B Da Dn1 n2 D1 4 (before corr) भाविनि — c) K2. 4 V1 B3 5 Da D1. 2 T G (except G1) कस्यायं Ko 1 3 Ñ2 3 V1 B1(m as in text) 6 Dn D1 2 4 M सुभगे — d) Ś1 K1 Ñ1 कन्यका; K2 3 Ñ2 3 V1 B1 3 6 Dn1 n2 D2 4 T2 G (except G1) वात्मजा

18 Ś1 K1-3 S om उवाच — c) T G2-4 तस्यापि, G1 तस्यास्ति, G5 6 M5 तस्याह Ś1 Ko 1 4 Ñ1 2 V1 Dn D1 2 5 राजन्; K3 3 Ñ2 B Da D4 वीर (for पार्थ)

19 a) Da अह, T2 G2 4 सा हि — b) Ś1 Ko 4 V1 °तीर्णां S सरिद्वरां (for समु°) — c) Ś1 कौरव्य (for कौन्ते°) K2 3 Ñ2 3 B (except B6) D दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र (B5 D1. 2 °घ्र) — d) Ko 4 Ñ1 2 V1 Dn S °णाभिमूर्च्छि°, K2 3 Ñ3 B Da D1 2 3 °णास्मि पीडिता; D4 °णाभिपीडिता

20 a) Ko 3 स, K2 V1 B3m D3 4 5 तन् (for तां) Ś1 Ko 1. 3 4 °मुदितां, K2 Ñ2 3 V1 B1 3 5 D °ग्लपितां; Ñ1 °प्रहितां; B6 °प्रसितां — b) K2. 3 B2. 3 Da D1. 2 4 पांडु° (for कुरु°) — c) Ś1 K1 अर्जुनानद° — d) Ñ2 आत्मनो नघ K2 प्रमदानां मनोहर

21 Ś1 K1 3 S om उवाच — K2 om 21, G1 om 21a-23b — b) S (except M8, G1 om) °मासिक — c) K3 Ñ3 V1 B3 5 Da D1 2 4 निर्दिष्ट; Ñ1 M2 5 सदिष्ट; T1 संदिष्टो, T2 G (G1 om) चादिष्टो

22 G1 om 22 (of v l. 21) — b) Ś1 K1 ब्रह्म° (for जल°) — c) V1 D2 4 तु (for च) Ko 4 Ñ1 D5 G3 अ(Ñ1 ना)नृत चोक्तपूर्वं च — d) Ko D5 किल न (for किंचन) K2 3 Ñ3 B Da D1 2 4 मया जातु वरानने (D4 कथचन), K4 न मया किल कर्हि°

23 G1 om 23ab (of v l 21) — a) Ś1 Ñ2 3 Dn मे, D2 यत्; G3 5 6 M6-8 च (for तत्) T2 G4 नानृशंस (for °त तत्) K1 कथं तथानृत न स्यात् (by transp) — b) S (except G2, G1 om) चैव (for चापि) — c) G3 दीर्ये°; G5 6 सिध्ये° (for पीड्ये°) Ś1 न पीड्येत च मे धर्म°; V1 न च मे विघतेधर्म — d) K2 Ñ3 V1 B (except B1) D (except Dn) M2 कुरु (for कुर्यां)

24 Ś1 K1 S om उवाच — a) K1 °हं तु कौंतेय

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ २५
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ २६
परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ २७
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
स च ते धर्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ २८
भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २९
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
शरणं च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ३०
दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१
याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

— c) T2 G3-4 तथा S हि (for च) — G5 (hapl) om 24c-25a. — d) Ś1 श्रावयत्यान् T G3-4 प्रभु (for गुरु)

25 G2 om 25abcd (cf v l 24). — a) K1 G1 वर्तमान; K3 4 Ñ1 V1 D2 T G3-6 °माना, M6-8 °मानां Ñ1 अन्योन्य वर्तमानानां — b) T2 G3-4 सुतां (for आत्मजां) — c) N3 अत्र (for नो) Dn D1 3 4 अत्र (for ऽनु) — d) K0 3 4 Ñ2 3 B3 Dn D3 M5 वै (for नो) S (G2 om) °मानिक

26 After 26ab, K4 ins

2023* नारदस्याज्ञया तत्र कृत धर्मेच्छया ।
एक मयाम्बर पूर्ण पद्मया शक्रीदृश ।
योपयामेव कौन्तेय नारदस्यानुशासया ।

— c) N3 Dn D4 5 S कृतवान्; V1 D2 कृत च — d) Ś1 मत्र; K3 न च; K1 तुमि; Ñ1 मात्र; G3 अथ (for अत्र) Ś1 त्यजेत्; D1 S लुप्यते (cf 27d). — After 26, T1 G (except G1) ins

2024* यदा कामप्रचाराय प्रेमि न हि धर्मम ।
तस्मादत्र मत्पादो पुण्यसे न हि सुव्रतिन् ।

27 K3 (hapl) om 27 — d) D4 दुष्यति (for लुप्यते); cf. 26d

28 a) Ś1 यदप्यस्य च K (except K3) Ñ1 3 V1 D2 वाप्यत्र; T2 G3-4 वाप्यस्य; G1 3 M6 वाप्यस्य — c) T1 G (except G1) M5 तु (for च) — d) K1 transp दत्त्वा and प्राणान्

29 a) K3 Ñ2 3 B D (except D2) च भज (for भजस्व) — b) Ñ1 V1 मतं (for मत) — d) T2 G3-4 अत्र (for मां) K1. 3 Ñ1 V1 B3 T1 G1 अथवा°

30 a) Ñ1 प्रमदानां (for प्राणदानान्) — b) M5 कुरु (for चर) M6 8 ह्यनुमतं; M7 असांप्रत

31 a) K0 दीनानमनाथां; T1 °नार्तांश्च; T2 G3-4 °नाथा हि; G1 °नथांश्च; G2 6 M °नाथांश्च — b) T2 G3 4 परिरक्षा हि — c) Ñ1 °भ्येस्य; T1 °भ्येति — d) K0 3 4 तु; T1 अति (for च)

32 a) K4 त्वां याचिका°; Ñ2 3 B D (except D2) G2 त्वां याचि° — b) Ñ1 D2 3 तत्कुरुष्व T2 G3-4 transp कुरु and मम — d) M5 ममाद्य (for सकामां)

33 Ś1 K (except K0) S om उवाच — c) G2 (before corr) °वांस्तथा किरीटी स (hypermetric)

34 b) T2 G3-4 उषित्वा च प्रता° — After 34ab, D4 (marg sec m) S ins

2025* पुत्रमुत्पादयामास तस्यां स सुमनोहरम् ।
इरावन्तं महाभाग महाबलपराक्रमम् ॥;

while D2 ins

2026* प्रभातेऽभ्युत्थितोऽगच्छत्प्रातिः स्म निवेशनम् ।

— c) V1 उत्थितोऽभ्युदिते सूर्ये; S विगतेऽभ्युदिते सू° — After 34, K (except K3) ins

2027* आजगाम ततो धीमान्गङ्गाद्वारायनं प्रति ॥;

while S ins:

2028* निष्क्राम तदा पार्थः स्वर्गेष भवन शुभम् ।
[°ं °ं शुभं भवनमुत्तमम्]

K4 (om line 4) ins after 2027* Ñ2 3 Dn D1 4,

२०७

वैशंपायन उवाच ।
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ १
अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्शौचमात्मनः ॥ २
प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुरुसत्तमः ॥ ३
हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४
अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५
आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुरुसत्तमः ।
नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६
नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ८
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् । C. 1. 7820 B. 1. 216. 9 K. 1. 235. 9

---

after 34
2029* आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ।
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ।
साध्या जलचरा. सर्वे भविष्यन्ति न संशय. ।

Colophon om in Dn1 — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ2 B D (Dn1 om) M8. 8 अर्जुन(Ś1 om)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास), T1 संभव — *Adhy name* K0 3 4 उलूपीसमागम°; D3 उलूप्यागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 213, D4m 223, D5 164, T1 219, T2 G1 4 174, G2 171, G3 175, G5 6 M 173 — *S'loka no* Dn M8 35 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7789

207

1 Ś1 K (except K0) D2 S om. उवाच — a) K2 3 Ñ2 B (except B3) D (except D1) च (for तु) M8 तत (for तु तत्) — b) Ś1 K0 4 Ñ1 D5 पार्थिव, K1 पांडव (for भारत) — c) K1 D5 T G (except G1) °स्पार्श्वे

2 a) T1 G1 5 6 °वन°, T2 G2-4 °पाद°; M7 °पद° — b) Some MSS वसिष्ठस्य, T G2-6 M (except M8) गविष्ठस्य G2 प्रविष्ट चापि पर्व° — c) T1 भृगुनदे, T2 G2-6 °तीर्थे; G1 °कुंडे, M °तुंदे B5 °पु; T1 G1 5 6 M तु (for च) Ñ1 S (except G1) कौरव्य — d) Ś1 K1 °समादितः

3 b) K2 3 Ñ B D (except D5) सुबहूनि च भारत; V1 यज्ञार्थं दक्षिणामिह; S यज्ञानुद्दिश्य दक्षिणा° (G2 M6-8 °णां) — Ñ3 om 3c-5b. — d) Ś1 K0 1 4 D5 प्रददौ; D2 S (except G3 5) सोऽददात् A few MSS कुरुसत्तम; V1 कुरुनंदन K3 सदिदेश कुरूत्तम°

4 Ñ3 om 4 (of v 1. 3), G1 (hapl) om 4a-6b, K1 M8 (hapl) om 4ab. M6-8 read 4a-6b after 1. 206 11 — a) K0 4 D5 M6-8 °स्तीर्थेषु; Ñ1 °बिंदुतीर्थे च; T G (G1 om) M8 °स्तीर्थानि — b) Ś1 K0 4 D5 भरतसत्तम — c) K3 Ñ1 2 B D पाण्डव(D5 भरत)श्रेष्ठ; S (G1 om) पर्वतश्रेष्ठान्

5 G1 om 5 (cf. v 1. 4), N3 om. 5ab (cf. v. 1 3) For M6-8 cf v 1 4 — a) D1 कुरुश्रेष्ठो — b) Ś1 K0 1 4 V1 पार्थिव° (for भारत) — d) G5 पुरुषर्षभ. Some MSS °र्षभ.

6 G1 om. 6ab (cf. v 1 4) For M6-8 cf v 1 4. — a) A few MSS °पूर्वेण — b) A few MSS. °सत्तम. — c) B5 दिव्या (for रम्या) — d) S नैमिश.

7 Ś1 K1 4 om 7 — a) K0 3 नदा चापरनदां, K3 Ñ1 D1 नदा परमनदा; D2 G2 नदां च परनंदां

8 a) K1 Ñ2 Dn D2 4 transp सर्वा° and तीर्था°. — b) Ś1 K0 1. 4 प्रपश्यन्सरितस्तथा — c) Ś1 K1 प्रयणान्; Ñ1 प्लावनं D1 2 मज्जन् (for कुर्वन्) — d) S धन ददौ (G1 ददौ धन) Ñ2 B3m D (except D1 2 3) च गाः (for वसु)

जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ।
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ९
कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ११
स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२
महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ १३

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ।
मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ १४
तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ १५
दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ।
तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १६
राजा प्रभंकरो नाम कुले अस्मिन्बभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ १७

---

9 a) K2 Ñ2 B D (except D1) S (except M2) तीर्था° (for पुण्या°) — G3 om 9c–10b — c) Ñ1 पुण्यानि (for सर्वाणि) — d) K2 Ñ2 B1 Da1 Dn1 D1.2 T2 G1.4 पुण्या° (for तीर्था°) — f) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D4 transp धनं and ददौ S (G3 om.) पुनः (for ततः)

10 G3 om 10ab (cf v 1 9) — a) Ś1 K0.1 D2 कलिङ्गद्वारराष्ट्रेषु; K2 Ñ1 V1 B1.2 Da2 D1.3 T1 G1.2 M (except M2) °द्वारे तु; T2 G2.4 °द्वारेण — b) K2 T1 G1.2 M1.2 °नुगाम्य

11 a) K2 Ñ2 B1.2 धीर°; G3–4 शूरै.. — d) Ñ2 B D (except D1) यत्र (for येन) Ś1 N (except K) M2 सागर.

12 a) Ñ1 D2 तीर्थान्यायत°. — c) Ñ2 B2 Dn D1 रम्याणि; B1.2 Da D1.2 T G (except G1) वनानि — d) Some MSS प्रेक्ष° — After 12, D4 (marg sec. m.) S ins

2030* [illegible]
[M2.3 °[illegible] G1 °[illegible]]

13 a) K0.1.2 B1.2 Da1 Dn1 D1 महेन्द्रं; K4 माहेन्द्र — After 13ab, D4 (marg sec. m.) S ins

2031* [illegible]
[illegible]
[illegible]
[(L. 2–3) D4 T G1–4 [illegible] (for [illegible]) and [illegible] (for [illegible])]

— d) S [illegible]

14 a) Ś1 K1 transp सर्वा° and तीर्था° — After 14ab T1 G (except G1) ins

2032* [illegible]

— e) S [illegible] — After 14, D4 (marg sec. m.) T G (except G1) ins

2033* सर्वशास्त्रेषु नेतारं सर्वास्त्र[illegible]
धर्मे सत्ये दमे [illegible] शौर्ये चैव विशेषतः ।
द्विजराजर्षीणां च धार्मिकाणां महीतले ।
कीर्तने चोपमाभूतं क्षत्रधर्मविदुत्तमम् ।

D4 (marg sec. m.) cont K (except K1) D4 ins after 14

2034* स च तं प्रतिजग्राह विधिपूर्वेण पाण्डवम् ।

15 b) K2 चारुहासिनी — K2 om 15c–16b

16 K2 om 16ab (cf. v. l. 15) — a) S तु (for च) Ś1 स °रोहा — b) Ś1 K1 चैव भामिनी; D4 चारुहासिनी — c) B3m D2 तस्याः [illegible]; D1 तस्याः पितरं [illegible]; T2 G1–4 °स्य महात्मानं; M2 °स्य महाराज — d) Ś1 K Ñ1 D4 आचचक्षे (K2 अब्रवीत्); Ñ2 Dn D4 [illegible]; Ñ3 [illegible]; B [illegible]; B3m Da D1.3 [illegible] — After 16cd, Ñ2 Dn D1.2.4 ins

2035* देहि मे [illegible] राजन्क्षत्रियाय महात्मने ।
[illegible] पुत्रोऽसि नाम किम् ।
उवाच स पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
[(L. 1) Dn2 D1.2 [illegible] (for [illegible])]

— e) K1 om 16ef — e) D4 [illegible]; G2 °च महाराजा — f) V1 [illegible]

17 Before 17, S ins चित्रवाहन — a) K (except K1) Ñ1 Dn D1 M2 प्रभंजनो; Ñ2 D4 T G M1–2 प्रभाकरो — b) Ś1 कुलेऽस्मिन्, K0.1.4 Ñ1 °ऽस्मिन्; K1 M1 °हे [illegible]; K2 Ñ2.3 V1 B D T G M3–5 °ह्यस्मिन् (all avoiding the hiatus in different ways) — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D4 [illegible] — d) Ś1 K [illegible] (K2 [illegible]); Ñ1 D4 [illegible]; T1 [illegible]; T2 G1–4 M1.2 [illegible]

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शंकरः ।
ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ १८
स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ १९
तेषां कुमाराः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ २०
पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥ २१
एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २२
स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ २३ C. 1 7637 B. 1 215 .6 K. 1 235 28

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

सोत्तम; G1.5 स चोत्तम; G6 च चोत्तम (sic)

18 a) Ś1 K0 1 4 D5 M8 5 चैव (for तेन) — b) K3 8 Ñ2 8 V1 B D देवदेव पिनाकधृक् (Ñ2 V1 Dn1 n8 °धृत्), Ñ1 तापितोभून्महेश्वर, S प्रणिपत्य प्रणम्य (M8 प्रसाद्य) च — Ñ1 om 18cd — c) K3 8 Ñ2 8 V1 B D (except D5) पार्थ; S तात (for तेन) — d) Ñ2 B Dn D4 5 देवदेव

19 a) Ñ8 स च तस्मै वर प्रादात् — b) K0 3 4 Ñ1 एक हि; V1 एक वै (for एकैक) S एकप्रसवजं कुलं — c) M6-8 एकत. M6 8 प्रसवात् Ñ1 ह्यस्माद्. — d) V1 भविष्यति (for भवत्यस्मिन्) Ñ1 तत, G3 M6-8 तदा

20 ab) T G transp सर्वे° and पूर्वे°. Ś1 K1 सम-; T1 इह; G1 अभि (for मम) — c) K4 T3 G3-5 च (for तु) G1 transp तु and मम K3 8 Ñ2 8 B D (except D1 2 5) एका (K3 एषा) तु (N3 Dn च) मम कन्येय — d) Ś1 °स्योत्सादनी; K1 °स्योत्सादि°; V1 T G1 4 M8 5 7 °त्पादिनी K3 8 Ñ2 B D (except D1 2.5) भृशं

21 a) Ñ B D अय (for इय) — b) K3 8 Ñ2 8 V1 B (B1m as in text) D (except D5) पुरुषर्षभ (cf. 21d) — After 21ab, Ñ1 D5 ins 2036* — c) Ś1 K1 पुत्र° (for हेतु°) — d) V1 सत्कृता; T G2-4 °मिता, G5 6 °मता Ś1 K2 4 Ñ1 M पुरुषर्षभ N (except Ś1 K1) ins after 21 (Ñ1 D5, after 21ab)

2036* तस्मादेक सुतो योऽस्या जायते भारत त्वया ।

22 a) Ś1 K1 भवत्वस्या; T G2-6 °स्त्वस्या; M6-8 भवेत्तस्या — b) Ś1 transp कुलकृत् and जायता K8 अय; K4 D1 S इति (for इह) — G1 om. 22c-23d — d) S (G1 om) भारत (for पाण्डव)

23 G1 om 23 (cf v 1 22) — Before 23, G2 ins. घेशा° — b) Ś1 K0 1 4 Ñ1 transp कन्यां and ता K3 कन्यां तु परिगृ°; T3 G3-6 स तां कन्या प्रगृ°. — After 23ab, S (except G1) ins

2037* मासे त्रयोदशे पार्थ कृत्वा वैवाहिकीं क्रियाम् ।

— c) G3 शयने (for नगरे) — d) K1 त्रिचतु- (for त्रिहिमा) K3 Ñ2 8 V1 B (B1m as in text) Dn D1 2 4 तिस्र कुतीसुतः समा (Nilp हिमा), Ñ1 कौंतेयश्च समास्त्रयं; S (G1 om) मासास्त्रीन्स तया सह Cd cites त्रिहिमा समा° (as in text) — After 23, Ñ2 Dn D1 2 4 ins

2038* तस्या सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् ।
आमन्त्र्य नृपतिं त तु जगाम परिवर्तितुम् ।

Colophon *Major parvan* T3 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ8 B Dn Dn1 n8 D1 2 4 5 M8 5 अर्जुन(D5 om)तीर्थयात्रा (B5 °वनवास), T1 संभव — *Adhy name* Ś1 K0 1 3. 4 D5 चित्रांगदालभः (K4 °लाभ°, D5 अर्जुनस्य चित्रागदालाभ) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn8 214, D4m 224, D5 165, T1 220, T3 G1 4 175, G3 172, G5 176, G6 6 M 174 — *S'loka no* Dn 27, M8 26 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7816.

208

1 Ś1 K (except K0) D2 S om उवाच. — a) K0 Dn Dn8 समुद्र- — b) D1 पुरुषर्षभ, some MSS °र्षभ. — c) K3 B1 Dn D1 2 T3 G3 4 स (for सु) — d) T G (except G1) रहितानि (for शोभि°) — After 1, M6-8 read 1 207 4a-6b ।

2 G1 (hapl) om 2 — a) T3 G3 वर्जयन्निव Ś1 K1 D1 G3 3 4 च, Ñ1 हि (for स्म) — b) Ñ2 B1 Dn D1 4 transp यत्र and तत्र Ś1 K1 यत्र (for तत्र) K3 D1 सु-; Ñ2 B1 Dn D1 4 स्म; T3 G3-4 च (for तु) — c) Ś1 K0 1 हि, V1 च (for तु) Ñ1 सकीर्णानि च, B3 D5 आकीर्णानि तु, B3 D (except D1) M5 अवकीर्णानि; T3

२०८

वैशंपायन उवाच ।

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ १
वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।
आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २
अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ।
भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ३
विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ४
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५

तापसा ऊचुः ।

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।
अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ७
ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ८
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ९
स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ १०
उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ।
दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ११
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

G1-4 M1-3 [illegible]र्णानि. K0 याम्यासन्; K3 तानि स्युः; M1-3 [illegible]

3 a) Ś1 K1 कारंधमं, [illegible] कारंधमं; Ñ1 कर्पधमं; D1 कार; D2 G1 कारधमं; T1 कारकम प्र°; T2 G1-3 कारंधमंतथ [illegible]; M1 °सम प्र°; M1 °धर्म प्र° — b) D1 [illegible] Ñ1 T1 Dn1 D1 तत् (for यत्) T1 °मेध च [illegible]; T2 G1 [illegible] °मेध च [illegible] — c) K1 T G1-3 [illegible]. K0 D1 यत्; K2 Ñ1 V1 B (except B1) Dn Ds1 तु (for च) M1 °स्य तीर्थानि — d) K1 पर (for महत्) T1 [illegible] महत्; M1 पापप्रशमनानि च — After 3 [illegible]

[illegible] तानि पञ्च तीर्थानि दृष्ट्वा [illegible] ।
[K1 V1 P1 [illegible]]

4 [illegible] 4a-5b. — a) Ñ1 °तपस्विभिः. — b) M1 [illegible] — c) D1 तानि तीर्थानि, G1 [illegible] — d) Ñ1 [illegible] धर्मवादिभिः, [illegible]; T1 G1 [illegible]; M1 [illegible] G1 [illegible].

5 [illegible] om. 5, [illegible] (cf. v. 1. 4). — a) [illegible] — c) [illegible]

— d) K1 धर्मवादि°; Ñ1 धर्मचारि°; V1 B1 महावादि°; T1 G1 ब्राह्मणादि°.

6 Ś1 K1 S om. ऊचुः — b) T1 इह (for च) T2 G1-4 भक्षयन्ति (for हरन्ति च) — K3 (hapl.) om. 6c-7b — c) Ñ1 B1 Da D1 M1 तत (for अत) D1 [illegible] — d) K1 D1 T G1-4 M1 पुरुषर्षभ.

7 K1 om. 7ab (cf. v. l. 6) — Ś1 K1 S om. उवाच — a) Ñ1 °त्वा [illegible] पार्थो S श्रुत्वा तु वचनं तेषां — b) K1 (before corr.) तपोधनात्; M1-3 तापसैः — d) K1 V1 °ष्टुं नरोत्तम°, F1 [illegible]

8 a) K1 [illegible] (for सौभद्र) — b) K1 Ñ1 V1 B D (except D1) T G (except G1) महा° (for मह°) K0 Ñ1 B1 D1 [illegible]

9 a) F0 D1 [illegible] महान् — b) K1 Ñ V1 B D [illegible] — d) S [illegible]

10 b) V1 [illegible]; M1-3 [illegible] — c) M1 [illegible] (for महाबाहुर्)

11 a) Ś1 K1 V1 T1 G1-4 [illegible], K1 [illegible]; Ś1 [illegible]; C1 as in text. K1 Ñ1 V1 B Da Dn Ds [illegible] तु and [illegible]. T1 G1 [illegible] (for तु) [illegible]

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १३
नार्युवाच ।
अप्सरासि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १४
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातासि लोकपालनिवेशनम् ॥ १५
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १६
तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।
आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ १७
तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १८
अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ १९
गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २०
सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ २१ C 1 7850 B 1 210 23 K 1 235 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

ग्राहो; K1 D2 T1 जग्राह (for तु ग्राहः) — b) Ś1 हि (for स) K0 Ñ1 T G2-6 M5 तपस्विना; D5 G1 M8 तप°. — f) G1 M5 मनोहरा

12 a) K0.4 S °द्भुततम; D5 °द्भुतमिद

13 Before 13, S (except G1 M8.5) ins अर्जुन — b) G1 M3.5 वापि K3 B (except B1) D (except Da1 D5) G5.6 M8.5 °चरि Ś1 K0.1.3.4 Ñ1.3 V1 कुतो वा जलचारिणी — c) G5.6 त्व (for च) — d) Ś1 K1 Ñ1 ह्यसि (for पुरा)

14 K0.4 D5 स्त्री उ°; N3 Dn D2.4 वर्गोवाच, T G M8.5 स्त्री; M6-8 अप्सरा (for नार्युवाच) *N B* In this instance neither Ś1 or K1 om उवाच; both read the ref exactly as in text! — a) K3 हि (for ऽसि) Ś1 K0.1.4 Ñ1 D5 °रा ह्यसि कौंतेय — b) Ś1 K0.1.3.4 Ñ1 V1 D5 °निवासिनी; Ñ2.3 B8.6 Da Dn D1.2.4 M °विहारिणी; T3 G4 इष्टारण्य° — c) K3 Ñ3 अह; B5 कांता (for इष्टा) — d) Ś1 K1 वर्पा, K0.2-4 V1 वर्चा, Ñ1 वृंदा, B3 वर्दा; D5 T3 G M8.5 घदा, T1 नंदा; M6-8 विंदा

15 a) Ś1 K1 °श्च तत्रान्या; G1 °श्चतुर्थान्या — c) Ś1 सम (for सार्धं) — d) Ś1 K0.1.4 D5 देवराजनिवेशनं (K0 °शनात्); K3.3 °निवेशनात्

16 a) Ś1 तथा; K1 तत्र T1 पश्याम वै सार्धं — b) MSS (as usual) शसित°, सश्रित°, शशित°, cf v 1 1 1. 2 etc — c) Ñ3 V1 B1.3 om Da D1.2.5 तपस्विन Da D1.2 रूपवत

17 a) K3 Ñ3 B1 Dn S एव (for वै) Ś1 K1.2 तेजसा, K4 तरसा Ś1 K0.3.4 Ñ1 D1.2.5 धीर, K1 नित्य (for राजन्) — c) T1 रूपस् (for इव) — d) K1 सम मभा°, K3 विप्रोच्य भा°, Ñ1 एवावभा°, Ñ2.3 Dn D4 सर्वे व्यकाशयत्; B1.3 स हि व्यभा°, B5 D1.2 स व्यत्यकाशयत्; B6 Da एव व्यकाश°; D5 सो व्यवभा°, T G अभ्यवभासयन् (G1 तथ्यवभासयन्), M5 तथ्यवभा°, M6-8 °यन्

18 b) K0 Ñ3.3 B D (except D1.2.5) °चाद्भुतमुत्तमं — c) K3 D5 G5.6 °र्णास्मि

19 b) Ś1 K0.3.4 सामेची, K1 सामैची; K3 सध्यायी; Ñ1 सौश्रेया, D2 शमीची K3 D5 S (except G1) °दालसा. — c) K3 transp त and विप्र — d) Ś1 K1 अभ्याग°; T3 G2-4 अभिग°

20 a) K3 च, N3 B6 D अथ; B1.3.5 वि (for वै) Ś1 K0.1 Ñ1 गायन्त्यो ललमानाश्च, K4 °न्त्यो नृत्यमानाश्च Cd cites ललमाना — b) Ś1 लोभमानाश्च, Ñ3 Dn लोभयित्वा च, B5.6 लोभयतश्च, T1 क्षोभयंतश्च T3 G नृत्यतश्च (T3 G5.6 °तो वै) वरांगना (G1 विशेषत) — After 20^{ab}, T G ins

2040* प्रेक्षणानि च कुर्वन्त्यो विवृत कारयन्ति च ।
अनिच्छन्त्य इवाङ्गानि हासभावविलासितै ।
बाहूरुमूलदन्ताना दर्शन वै वराङ्गना ।
कुर्वन्त्यो लोभयन्त्यश्च तं द्विज परित स्थिता ।

[(L 1) G3 प्रेक्षमाणानि कु° T1 विकारान्कारयाम च. — (L 2) T1 आविदाद्दिर्, G1 सानमतीर्, G5.6 °च्छंतीर् — (L 4) T3 G4 पुरत, G3 परत G5.6 श्रिता]

— c) K4 वै (for च) Ñ1 मासा° — d) Ś1 K1 वीर;

२०९

वर्गोवाच ।

ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्री ब्राह्मण उच्यते ।
सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ८
यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।

K1 Ś1 B1 Da D1 धार्त — f) T G निर्मेघः; M1 निवसत

21 a) K0 सोपदयत् Ś1 K0.1.3 (after corr.).4 °स्नार्ह; K2 (before corr.).3 D1 °स्नाम; Ñ1.3 V1 B1 Dn G1 °स्नाम् — c) K0.4 Da1 D1 स्नाहि° — d) Ś1 K0.1.4 D1 सविष्यन्त; K1 सविष्यति; Ñ1.3 V1 B1 Dn D1 T G चरिष्यत

Colophon. Major parvan: T1 G M समव° (for आदि°) — Sub-parvan: Ś1 K Ñ1 B Da Dn1.n3 Dt1.4 M1.3 अर्जुनवनवासपर्व (L1 °वनवास); T1 समव — Adhy. name: Ś1 K0.1.4 D1 अप्सरसां (Ś1 K1 अप्सरो-) तारणं; [illegible] अप्सरस्तारणं; M1.4 अप्सरसामासमोचनं (M1 °हरणं) — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 215, Dn2 2.5, D1 165, T1 221, T2 G1.4 176, G1 173, G2 177, G3.4 M 175 — Śloka no.: Da1 Dn M1 23 — Agrees. [illegible] Dn1 7537

209

1 Ś1 K1 वर्गोवाच (sic), [illegible] वर्गा; K2 T1 [illegible]; [illegible]; [illegible]; T1 G M1 [illegible]; M1-4 [illegible] — a) [illegible] (for सर्वा) — b) Ñ1 B Dn [illegible]. — c) [illegible]; Ś1 B1 Dn आयाम; [illegible]

2 a) M1 [illegible] (for दर्पि) — c) T1 G1-4 च (for स्म) — d) [illegible] (for द्विज)

3 a) [illegible]; [illegible]; T G [illegible] (for एव) — b) Ñ1

Dn स्वपर्याप्तम्; T1 G1.4 स्तु पर्याप्तिम् — c) MSS (as usual) शाति°, शान्ति° etc. — d) Ś1 K (except K1) Dn D1.4 Cd प्रलब्धुं. Ś1 K Ñ1 V1 D1 उप (for इह). T G (except G1) प्रलोभयितुमा°.

4 a) Ś1 K1 सृष्टाः; K2 सर्वाः — b) Ñ1 V1 Dn D1 धर्मचारिण — c) T1 G2.4 अस्मात्. Ñ1 B1.3 Dn D1 धर्मे स्थ; B1 धर्मस्थ; D1.3 धर्मस्य (for धर्मज्ञ)

5 a) V1 D1 सर्व° (for धर्म) — c) K2 Ñ1.3 B1.3 Dn D1.3 एव (for एष)

6 b) Ś1 K1 इह (for शिष्टाः) — Da1 om. 6cd — c) K0 D1 शिष्टाः च (for शरणं) T G (except G1) M1 च (for त्वां)

7 Ś1 K Ñ1 D1 S om. उवाच (K0.4 Ñ1 M1 om. the ref.) — a) K1 Ñ1.3 B D (except D1) T1 G1-4 त (for तु) — c) Ś1 K (except K1) Ñ1 V1 शूर (for वीर) — d) Ś1 °सुधिसम; G1.3 °नतिमन

8 Ś1 K1 D1 S om. उवाच. K1 [illegible]; K1 [illegible]. — a) T G M1.3 त्रिंश (for शतं). K1 Ñ1.3 B (B1 marg.) D (except Da) T1 G1.4 शतसहस्रं; [illegible]; [illegible] सहस्र त्रिंश; T1 G1-4 M1.4 शतं सहस्र (for सहस्र त्रिंश). Ñ1.3 B (B1 marg.) Dn G1 M1 तु (for च). C1 as in text — b) K (except K1) Ñ V1 B D M1.4 °मक्षय°; C1 as in text. — c) T1 G1.4 °तन्नात; G1 °तु त. Ś1 K1 D1 [illegible]; K0.4 Da [illegible]; Ñ1 [illegible]; T1 G1 [illegible]; T1 G1.4 [illegible] — d) Ñ1 B D [illegible] (D1 [illegible]); Ñ1 V1 [illegible]. K0.1 Ñ1.3 V1 B (B1 marg.) D T1 M1.4

उत्कर्षति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ९
तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १०
तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११

वर्गोवाच ।

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात्सुदुःखिताः ॥ १२
क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ १३
ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
सर्वा हृष्टाः स तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्यथिताननाः ॥ १५
स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७
तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनंजयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८
तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ।

C. 1 7870
B. 1 217 19
K. 1 237 19

भक्षय्य°, Ñ3 नाक्षय्य°

9 a) K0 ग्रहीभूत्वा; K3 ग्रहो भूत्वा; K4 ग्रहीभूता — b) K0 1 4 Ñ1 B3 5 Da Dn1 n3 T1 गृह्णती°; K2 गृह्णीत, V1 B6 D1 गृह्णीत ; G3 5 5 M6–8 गृह्णति — c) V1 उद्धरिष्यति; D5 उत्कृष्यति; T G उत्सारयेज्, M उद्धरिष्येज् K3 Ñ3 B (except B5) D (except D1 2 5) तस्मात्; G1 कश्चित्; G2, 3 4 (before corr) 5 किंचित् — d) K (except K3) D5 स्थले; M6–8 पदा

10 a) G2, 3 4 (before corr) 5 6 सर्वे, M6–8 स्वस्था. — b) Ś1 K3 Ñ V1 B Da2 Dn1 D3 4 5 M6 8 स्व (for स्व) — d) Ñ1 स्वैरेष्वपि; D5 सहसापि; G5 6 भवितापि B6 कथंचन, T3 G2–4 न किंचन

11 a) Ś1 K1 3 सत्र, K0 4 तत. (for तानि). T G transp सर्वा° and तीर्था° — b) K3 Ñ1, 2 B (except B5) D M ततः (for इत) K (except K2) D5 T G3 4 5 हि (for ह) — c) Ś1 K1 तानीह; K0 3. 4 D5 एतानि; D1 चैवेह; M5 याम्येह (for नाम्नेह) — d) V1 चैव ह (for सर्वश) D1 नाम्ना ख्यातानि सर्वे° — f) Ś1 च सर्वश , T1 विशेषत (for मनी°)

12 Ś1 K1 वर्पोवाच (sic), K0 3 4 V1 वर्षोवाच; K3 मंदो°; B1 3 चर्दो°; T1 मदा; G1 M3 वदा; M6–8 यिंदा; D3 T3 G2–6 M5 om the ref — a) D3 तीर्थानि (for त विप्र) — b) K3 Ñ3 Dn D4 S अपि (M6–8 अभि) (for एव) — c) K4 चिंतयाना ह्युपक्रान्ता ; Ñ3 3 Dn1 n3 D4 5 आचिंत°; B1 आचिंतयामोपसृता , B3 आचिंतयामास सृता ; B4 सचिंत्य सेहापसृता , B5 m M3, 7 °यामाप°, B5 आचिंतयन्दापभृता ,T1 अचिंतयमपासृत्य; T3 G2–4 चिंतयन्तो पसृत्याय; G1 5 6 M3 °यामावसृत्य

13 b) K4 स्थिता कालेन; M3, 5 कालेनानेन B1 (m as in text) जन (for नर) — c) Ñ3 V1 अभि° (for समा°) — d) K4 आदाय तत्; Da1 T1 M6–8 आसादयेत्; G5 6 आवापयेत्

14 a) K1 2 B D1 2 चिंतयित्वेह; K4 N Da Dn D4 S °त्वैव — b) Ś1 K0 1 D3 5 मुहूर्तम् — c) Ś1 K1 दृष्ट° K0 B5 D5 महात्मानं, D1 2 T3 G1 3 4 °भाग — d) Ś1 K1 महर्षिमुत, K0 3 4 Da1 °र्षिसुत, K3 Ñ1 T3 G4 °र्षिमथ; D1 2 °र्षि तत्र

15 a) K3 Ñ3 3 B D (except D5) सप्रहृष्टा ; Ñ1 ततो हृष्टा K2 सर्वा. (for दृष्ट्वा) — b) G6 अमरद्युतिं — c) Ñ1 विप्र (for पार्थ) K4 om 15c–16c — d) M6–8 स्थित्वा K1 प्रव्यथि°, K3 Ñ V1 B D स्म व्रीडि°, K3 स व्यथी°, S व्रीडितचेतना (T1 G3 M3 °लोचना)

16 K4 om. 16abc (cf v l 15) — a) Ñ1 G3 दुःखहेतु — b) K0 N1 2 Dn D5 M6–8 त; B6 Da3 T1 यत् K3 °त्योथ त वयं — After 16ab, Ñ1 ins ·

2041* क्व गच्छामो वय सर्वा यत्र लप्स्यामहे पुन ।

— c) Ñ1 एतत् (for श्रुत्वा) K0 D5 स च; K3 Ñ3 3 B1, 5 Dn D4 तत्र; Ñ1 श्रुत्वा, B3 तत्तु; B5 तं च, D3 त तु (for तच्च) Ś1 K1 यथातथ्य, K0 Ñ1 °तत्वं; V1 G1 तथा°.

17 Before 17, S (except M3 5) ins नारद — a) K3 3 सागरोपान्ते, Ñ1 सगतानीह, D5 सागरद्वीपे — b) Ñ1 यानि (for पञ्च) — d) V1 तत्र (for तानि) K4 G3 M गच्छथ

18 a) Ś1 K0 3 4 D1 3 5 तत्रस्था , K1 Ñ1 तत्रस्थ ; M3 तत्र व — b) K0 Ñ3 V1 B3 6 D (except D12) पांडवेयो; K3 °वो वै, Ñ1 5 G1 3 5 6 M °वोय — c) Ś1

तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९
एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ २१
उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२
तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणलूरपुरं ययौ ॥ २३
तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

K1 Dn2 धर्मात्मा — After 18, D4 (marg sec m) S (except M1) ins.

2012* इत्युक्ता नारदः सर्वास्तेषामन्तर्हितस्तदा ।

19 M1-3 read 19ab twice, once with the S reading and again with the N reading! — a) S (M1-3 first time) तस्मात्सर्वा (T1 सर्वास्तस्मात्) — b) M1-3 (both times) ² धाराम् (for वारयम्) K1 Ñ3 B1 Dn1 n2 D1 इत्येवामा (for इदा°) S (M1-3 first time) नियतात्मा (T1 M1-4 °सो)त्र निरूपत्... — c) T2 G1-3 सर्वम् (for सत्यम्) T G1-3 अत्र (for अद्य)

20 a) K2-4 V1 D2 च (for तु) K1 Ñ1-3 B D (except D1) G2-3 (for वै) S1 transp वै and सख्य — b) F2 ताश्चैव्यौ (for चास्रोऽन्या); see below K0-3-4 V1 स्त्वं; S हृदे K Ñ1-3 V1 Bm Da Dn1 n2 D1 स्थिता (F2 –स्ता) (for स्थिता) Dn2 जलस्थिता; D2 जलाश्रि... S1 तास्तद्वे सा स्थिता — c) S (except M1-3) एता अपि महाबाहो — d) Ñ1-3 P1-3 शापाद्; D1-2 पापाद् (for सर्वा) S1 शापात्सर्वा विमो°; K0-1-3-4 शापात्सर्वा मोक्ष°; V1 एता शापात्सर्वा मोक्षय; B1 एता सर्वास्तु मोक्षय; Bm Da एता शापाद्विमोक्षय; D2 एता शापात मोक्षय; S मुनिशापाद्विमो (M1-3 दत्तशापादि मोक्षय) F2 Ñ3 B1 Dn D1 as in text

21 S1 K1-3 D2 T G M1-3 om उवाच; K0-1 V1 Dn D1 M1-3 om the ref — a) S (except M1-3) सर्वास्ताः (for सर्वा) G1 सोऽप्यमात्मा — b) M1-3 °दो भरत सत्तम — c) G1 transp तस्मात् and शापात् S1 °शापाद्विनीतात्मा

22 a) K1 V1 D1 G1 M (except M1) तु (for च) S (except M1-3) सर्वा (for तस्मात्) — b) D1 तत (for स्व) K1 D1 स्वम् S (except M1-3) transp स्तु and स्वम् — c) S1 K1 ... Ñ1 ...; K0 M1-3 ... T1 मुहूर्तात् — d) S पुरम् B1 (m as in text) ...

23 a) S अथ (T1 G1-4 च) (for तु) — b) Ñ1 °श्राप्य ता — d) S1 मणिपूर°; K0-1-4 Ñ1 V1 B1 Da Dn1 मणिपूर; K1 Ñ2 Bm1-4 मणपूर°; Ñ3 Dn Dn1 मणिपूर पुनर; T1 G1-4 मणलूर°

24 a) K1 Da Dn1 n2 D1-4 तां (for तं) — After 24ᶜ, Ñ1 D1 (marg sec m) S ins a passage given in App. I (No 112). N B This passage, though included in all other printed edns, is missing even in Dn MSS, cf v 1 1 96 6 (998*)! — d) S1 K1 °मितो गत; V1 °गोभिमुखो ययौ; D1-2 G1 °मितो ययौ — After 24, almost all edns ins the following stanza, which is not found in any MS hitherto collated except Ñ1

2013* आद्य पशुपतेः स्थानं दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोऽपि मनुजः प्राप्नोत्यभयदं पदम् ॥

— Illuminating for the growth of the epic corpus!

Colophon om in D1. — Major parvan T1 G M सम्भव° (for आदि°) — Sub-parvan. S1 K Ñ1 B (B1 om) Da Dn1 n2 D1-4 M1-3 अर्जुनतीर्थयात्रा (D1 °यात्रा); T1 संभव — Adhy name: S1 K1 M1-3 पशुपताप्रजन्म (M1-3 °गोत्पत्ति); K0 ...अप्सरसां शापमोक्ष ; D1 तिर्थाभिगमन — Adhy no (figures, words or both) Dn1 216, Dm 226, D1 167, T1 222, T2 G1-4 177, G2 174, G3 178, G1-3 M 176 — Śloka no Dn 24, M1 35 — Aggregate śloka no Dn1 7573

210

1 S1 K (except K0) S om उवाच (G1 om the ref) — a) K1 °प्रयातेषु; Ñ1 V1 °प्रयातस्य; D1 °प्रयास्यति; M1(inf lin as in text) 1-3 °यातासि K1-4 तीर्थेषु — S1 K1 (lagi) om 1ᶜ-2ᵇ. — c) D1 G1-4 च (for

२१०

वैशंपायन उवाच ।
सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १
समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
प्रभासदेशं संप्राप्तं बीभत्सुमपराजितम् ।
तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३
ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।
किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७
तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८
पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरं ।
पुरुषाः समलंचक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९
प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ११
तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।

C. 1. 7896
B. 1. 216. 12
K. 1. 288. 81

पूर्व) Some MSS °पूर्वेण

2 Ś1 K1 om 2^{ab} (cf. v.l. 1) — ^{ab}) V1 °द्रे यानि तीर्थानि पश्चिमे भरतर्षभ — ^{c}) S transp सर्वाणि and गत्वा स. — After 2, D4 (marg. *sec. m.*) S ins. a passage given in App. I (No. 113).

3 ^{a}) Ś1 K1 °देशे. T G (except G1) प्रभासं समनुप्राप्त — ^{c}) K3 त; M6–8 तु (for च). Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 सुपुण्यं रमणीयं च — After 3, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

2044* चारणानां तु वचनादेकाकी स जनार्दनः ।

4 ^{a}) M (except M8) तत्राप्यगच्छ° — ^{b}) K1 नृप (for नाम). K4 Ñ V1 B D सहाय तत्र; Cd अज्ञातो नाम (as in text).

5 Ś1 K1 om 5, G1 (hapl.) om 5^{a}–8^{b} — ^{b}) K0.2.3 N1 G3 (after corr.) जने, Da1 मुने; T1 G2.5.6 M पथि; T3 G3 (before corr.) जले (for वने) — ^{c}) V1 रमेतां (for आस्तां) — ^{d}) K4 Ñ1 V1 उभौ (for ऋषी).

6 G1 om 6 (cf. v.l. 5) — ^{b}) G5.6 तं च पार्थो ह्यपृच्छ°; M तत्कार्यं पर्य° — G5.6 om 6^{cd} — ^{c}) K3.6 Ñ2.3 B D (except Dn3 D1.2) एतानि (for इमानि). T1 °र्थं पार्थ सर्वाणि; T3 G2.4 °र्थं पावनानीति — ^{d}) Ś1 K1.2 तीर्थान्युपच(K2 °स)र°; K3 °न्यनुसर°; D5 °न्यनुसरांसि च.

7 G1 om 7 (cf. v.l. 5) — Before 7, T1 M8 ins. वैश° — ^{a}) Ś1 K (except K2) Ñ1 B6 Da D1 तस्य (for ततो) — ^{c}) V1 S (G1 om.) transp उवाच and च. Ñ1 वाच (for उवाच). Ś1 K Ñ1 स (for च). — ^{d}) S (G1 om.) त्वेवमे° प्रभो.

8 G1 om. 8^{ab} (cf. v.l. 5) — ^{b}) T1 समेतौ (for प्रभासे). Ś1 °पार्थिवौ — ^{d}) Ś1 K2 M6–8 उप°, K1 अप° (for अभि°).

9 ^{b}) G1 M3.5 तु (for त) — ^{c}) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D2.5) समतात्; B1m पुरस्तात्. K3.8 Ñ2.3 B D (except D5) मडयाचक्रु; T3 G3.4 तमलं°. — ^{d}) Ś1 K0.1.4 सर्वकामसमृद्धिभिः

10 K2 (hapl.) om 10^{c}–11^{b}

11 K2 om 11^{ab} (cf. v.l. 10) — ^{a}) N V1 B D (except D5) °ज्ञाय तान्; S (except M6–8) °ज्ञातवान् — ^{b}) M6–8 तु (for च) — ^{c}) Da D1.2 transp सत्कृतं and शयनं — ^{d}) K0.3.4 Ñ1 D5 T G3–6 M महाद्युतिः; K2 G1.2 महार्जुन; Ñ2.3 Dn D4 महामतिः; B (except B6) समद्युतिः — After 11, N (except K0.1 Ñ1) ins.:

2045* ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे ।

12 T G M6 om 12 — ^{a}) Ñ3 B Da1 Dn D4 नदीनां (for तीर्थानां). N2.3 B D (except D2.3.4) पल्वलानां च (for दर्शनं चैव) — ^{b}) K3.5 Ñ3 Dn D4 तथैव च; Ñ2 B Da D5 च दर्शनं (for च भा°) — ^{d}) Ś1

आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ १२
स तथा कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
कौन्तेयोऽपहृतस्तस्मिञ्शयने स्वर्गसंमिते ॥ १३
मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
स कृत्वावश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
अलंकृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
दिदृक्षवश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।
नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७
अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ १८
स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९
कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।
समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २०
कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ समाप्तमर्जुनवनवासपर्व ॥

[illegible]; M (except M1) [illegible]
13 a) [illegible] स तथा; [illegible] B D1 D2 [illegible], G1 [illegible]; M [illegible] — c) [illegible] — d) [illegible]; T G (except G1) [illegible]
14 a) [illegible] B D (except [illegible]) [illegible] — b) T G (except G1) [illegible] — cd) M transp. [illegible] and [illegible]
15 a) M [illegible] (for स कृत्वा) [illegible] — c) [illegible] — After 15ab, [illegible] ins.:
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[(L. 1) [illegible]]
— d) [illegible]
16 [illegible] om. [illegible] — c) [illegible] — d) [illegible]
17 [illegible] — After 17, T G (except G1) ins.:
[illegible]
[illegible]
[(L. 1) T G [illegible]]
18 a) [illegible] — c) [illegible] — d) [illegible]

19 a) K1 [illegible] (for स तथा) M [illegible] transp. स and तथा — b) [illegible] — c) G1 [illegible]
20 Ś1 om. 20, G1 (hapl.) om. 20ab — a) V1 [illegible]; T1 G [illegible] सर्वतो — b) K0 D1 [illegible]; K [illegible] V1 B1 [illegible]; [illegible] D5 [illegible]; M [illegible] (as in text) [illegible] — d) K4 [illegible] K1 D1 S (except T1) च (for स)
21 a) [illegible] — For 21, S subst.
2016* [illegible] महाद्युति ।
[illegible] ।
[(L. 1) M [illegible] (for रम्यं) G1 M [illegible] — (L. 2) T1 G [illegible]]

Colophon. — Major parvan: T1 G M [illegible] (for आदि°). — Sub-parvan: K Ś1 B Da Dn D1 [illegible] M [illegible] [illegible]; T1 [illegible] — After name: [illegible] — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 21?, Dm 227, D1 168, T1 223, T2 G [illegible] 178, G1 172, G1 179, G [illegible] M 177. — Śl. no.: Dn 21, M1 40. — Aggregate śloka no.: Dn [illegible]

211

1 [illegible] K (except K0) B om. [illegible] — In Ś1 the portion of the text from [illegible] (in a) up to

२११

वैशंपायन उवाच ।
ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्रैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ १
तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २
प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।
स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३
वादित्राणि च तत्र स्म वादकाः समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ४
अलंकृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चूर्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ५
पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९
अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विदूरथः ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ । — G. 1 7016 B. 1 219 11 K. 1 239 11

°मभवत् (in ᵃ) is lost on a broken part — ᵃ) T1 G1 2 M °पयाहस्सु — ᵇ) S तत्र रैव° — ᵈ) K3 5 Ñ2 B D (except D5) उत्सवो नृपसत्तम

2 Ś1 missing for 2ᵇᶜ — ᵇ) K (except K3) Ñ V1 Dn D5 ब्राह्मणेभ्य — ᵈ) K3 m. 4 V1 Dn1 D5 महेंद्रस्य, K5 महांतश्च; T1 महत्यस्मिन्, T3 G1. 4 (after corr.) M3 महे तस्मिन्; G2 3. 4 (before corr.) 5. 6 M6–8 मखे तस्मिन् Ñ3 गिरस्तथा; S गिरौ तथा (G1 2 M6–8 °दा) Cd cites मह°

3 ᵃ) Ś1 K0 1 4 Ñ1 पादपै (for प्रासादै) — Ś1 missing from च (in ᵃ) up to दीप (in ᵈ) K1 S (except M6–8) तु (for च) — ᵇ) K0 3 Ñ3 V1 तत्र (for तस्य) K4 समीपत — G1 om. 3ᶜᵈ — ᶜ) K1 °घा: पूजितो — ᵈ) K2 फल°; Ñ1 B (except B5) D कल्प°; Ñ3 V1 नदी°; Cd Arjp दीप° (as in text). Ś1 K4 च सर्वत°; K0 2 S (G1 om.) च शोभित (M3 5 समतत)

4 V1 (hapl.) om. 4–5 Ś1 missing from स्म (in ᵃ) up to जगुर्गा (in ᵈ) — ᵃ) K5 Ñ B D तत्रान्ये (Ñ3 तान्येव); T3 G2–4 तत्र स्युर् — ᵇ) K0 चाथ वादयन् — M6–8 om. 4ᶜ–5ᵈ — ᶜ) K0 4 D1 5 चापि (for चैव) — ᵈ) K3 Ñ2 B Dn Dn1 n3 D1 गेयानि; K4 सामानि; Ñ3 तत्रैव; Dn3 D1 2 S (M6–8 om.) गीतानि Ñ3 Dn3 D1. 5 S (M6–8 om.) गायका

5 V1 M6–8 om. 5 (cf. v. l. 4) — Ś1 missing from श्च (in ᵃ) up to चञ्चूर्यन्ते (in ᵈ) — ᵇ) K3 Ñ2 3 B3 6 D T3 G2–4 M3 (inf. lin. as in text) सुमहौजसां — N1 om. 5ᵉ–6ᵈ — ᶜ) K1 कांचन° (? gloss), K3 Ñ2 3 V1 B D (except D5) हाटकचित्रैश्च — ᵈ) K3 B1 3 च (for स्म) M3. 5 भारत (for सर्व°)

6 Ñ1 om. 6 (cf. v. l. 5), M3 (? hapl.) om. 6–7

7 M3 om. 7 (cf. v. l. 6) — ᵃ) Ś1 K (except K3) D5 हलायुध — ᵇ) Ś1 K1 रेवत्या — ᶜ) Hypermetric! cf. 8ᶜ. Ś1 K D5 अनुगीय° (K3 m as in text), T3 G1 अभिगम्य°; G3 अभेद्य°. T G M3 बहुभिर् — K1 D1 (hapl.) om. 7ᵈ–8ᶜ

8 K1 D1 om. 8ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 7) — ᶜ) Hypermetric! K2 प्रगीय°; K3 Ñ Dn D2 4 5 अनुगीय°, V1 B1 3 Dn अनुगम्य° (cf. 7ᶜ), B3 अनुगीत स

9 ᵃ) K3 (m as in text) 4 G3 M3 रौहिणे°; Cd as in text Some MSS दांबश्च — ᵇ) K3 D2 5 S (except M3) समर (M6–8 परम) दुर्जयौ — ᶜ) Ś1 K1. 2 4 Dn1 D5 °माल्यांबर°

10 ᵇ) K3 3 Ñ B D (except D5) गदो यभुर् N (except Dn1) T1 G1 2 5 6 विदू (Ś1 °भू) रथ, cf. 1. 90. 42 — ᶜ) Ś1 निपद°, K1 °दाह°, K3 °सित°, K2 °पथ°; T3 G1 नि शठ°, G3 5 नि शक°

11 ᵃ) K0 4 D5 भृगकार, K3 3 भद्रकार; T1 G1 भगाकार K0 2 3 Dn सहावरौ; K4 °महायल°; Ñ1

हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ११
एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयांचक्रिरे तदा ॥ १२
तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३
तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
अलंकृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तदैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९
प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥२०

वासुदेव उवाच ।

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।

[illegible] ; Ś1 B Da D1 [illegible] ; D… [illegible] , M1 [illegible] ; M… [illegible] — [illegible]) … Ś… V1 B D (except D1) [illegible]

12 After 12, S ins.:

2049* [illegible] ।
[illegible] ।

13 a) [illegible] — b) [illegible] V1 B D (except D1) [illegible]

14 a) [illegible] (for [illegible]) … B (except …) [illegible] — c) [illegible] — d) [illegible] T G (except G…) [illegible]

15 a) [illegible] — c) [illegible] (after corr.) [illegible] (before corr.) [illegible]

16 a) [illegible] D (except Da D1) [illegible]

17 a) [illegible] — b) T G [illegible] — After 17, [illegible]

[illegible] ।

— d) [illegible] — After 17, M… (which om. the ref. before 18) ins.:

2051* [illegible] भारत ।

(cf. 16ab and v. 1).

18 Ś1 K1 S om. उवाच (M… om. the ref.) — c) [illegible] (for चैव). G… [illegible] — d) B (except B1) Da1 (by corr.) [illegible] ; G1 [illegible] Ko D… [illegible] ; G… (before corr.) [illegible]

19 a) K1 [illegible] (for ध्रुवम्) — T1 G… ins. after 19ab; G…, after 19:

2052* [illegible] ।
[illegible] ।

— c) G (except G…) [illegible]

20 a) Ś1 K… D… [illegible] ; G1 [illegible] T… [illegible] — b) Ś1 Ko … [illegible] ; K… Ś… V1 B… D S (except M…) [illegible] ; K… [illegible] — c) K… Ś… V1 B D M… [illegible] ; K… G1 M… [illegible] ; T… G… [illegible] — d) [illegible] ; D… [illegible]

21 Ś1 K1 S om. उवाच — a) [illegible] ; M… [illegible] — c) … M… [illegible] Ś1 K1 [illegible] ; D… [illegible] C[illegible] (as in text) — d) [illegible] (except … G… M…) [illegible]

22 a) [illegible] ; G… [illegible] — c) Ś… M… [illegible] — d) T1 G… [illegible]

हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
शीघ्रगान्पुरुषान्राजन्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४
धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

वैशंपायन उवाच ।
ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १
वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २
रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

C. 1. 7935
B. 1. 220. 5
K. 1. 244. 35

---

23 ^{a}) Ś1 K0.1.4 N1 अत' प्रचिंत्य क° — After 23^{ab}, T2 G (except G1) ins

2053* यतिरूपधरस्त्वं तु यदा कालविपाकता ।

— ^{c}) Dn तस्या , S चा(G3 वा)स्याः — ^{d}) K0 D5 कस्ते वेद; D1 को वेद वै (by transp)

24 Before 24, only Dn2 ins वैश° उ° (as in text), and G1 2 M6-8 वैश°, the rest om. the ref — ^{b}) Ś1 K1 विनिश्चित्य विहृत्य च (Ś1 तां). — ^{c}) K2 Ñ2 3 B D अन्यान् (for राजन्)

25 ^{b}) K0 3 4 °प्रस्थ(K4 °स्थे)स्थिताय वै, T1 °प्रस्थनिवासिने — ^{c}) T1 G1 M महाबुद्धिर् — ^{d}) K1 च पांडव ; T1 समास्मक., T2 G2-4 समाहितः, G1 समावृत ; G5 6 M (except M5) समातृक — After 25, S ins..

2054* भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा कृतकृत्य स्म मन्यते ।
कृत्येयं मनुजै सार्धमुक्त्वा प्रीतिमुपेयिवान् ।

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K N2 B3 5 6 Da Dn1.n2 D1 2 4.5 M5 6 सुभद्राहरण (K3 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण); B1 अर्जुनतीर्थयात्रा — *Adhy name* K0 4 वासुदेवार्जुन(K4 °नयोर्)मन्त्र , K1 वासुदेवमन्त्र — *Adhy no* (figures, words or both) K1 213, Dn2 218, D4m 228, D5 169, T1 224, T2 G1.4 179, G2 176, G3 180, G5 6 M 178 — *S'loka no* Dn M2 25 — *Aggregate s'loka no* Dn2 7919.

212

☞ The sequence of st 1-8 in S (which om 5^{cd}, 7^{c}-8^{b}) is 1^{ab}, 2, 6, 7^{ab}, 1^{cd} (followed by passage No 114 given in App I, see below), 3-5^{ab}, 8^{cd}

1 K1 3 4 D2 S om उवाच, K2 om the ref Ś1 om. up to सवादि- (in ^{a}) — ^{a}) K0 3 4 सनिश्चिते, K1 N1 सचारिते, Ñ3 V1 B3 6 समु°; B1 sm सव°; Da समु° S चारे. सचारिते त°, Arjp (?) संचारिणा तु तच्छ्रुत्वा. Cd cites सचारिणा (=वार्ताहरेण) — T2 G2 4 om 1^{cd} — ^{c}) S (T2 G2 4 om) रैवतकात् — ^{d}) K2 विनिश्चित्य शुभाननां; S (T2 G2 4 om) प्रविष्टा द्वारका प्रति — A passage given in App I (No. 114) is ins in S after 1^{cd} (in T2 G2 4, which om. 1^{cd}, after 7^{ab}), in D4, suppl. fol *sec m.*, after 2^{ab}

2 For the sequence of S of v. 1 1. — ^{a}) K2 ततोर्जुनोभ्य° After 2^{ab}, D4 ins a passage given in App I (No 114), of v 1 1 — ^{c}) Ñ2 Dn D2 4 5 आदाय, S आस्थाय — ^{d}) K4 पुरुष°; Some MSS °र्षभ — After 2, S ins

2055* वृत्ते सहोत्सवेरेव वृष्णयोऽप्यगमन्पुरीम् ।
[M वृत्तोत्सवे रैवतके (for the prior half)]

3 For sequence of S of v 1 1, G3 om 3-5^{ab} — ^{c}) Ś1 K0-3 S (G3 om) सैन्य (as in text), B6 8 सैव्य ; the rest शैब्य-

4 G3 om 4 (of v 1 3) — ^{b}) K0 Ñ1 V1 D2 5 T2 G1-6 चर-; K2 रथ-; D1 द्दव (for -रव-) — ^{c}) T2 G1 ज्वलितार्क°. — ^{d}) T2 G1 °नादिना

5 G3 om 5^{ab} (of v 1 3) K3 reads 5^{abc} in marg — After 5^{ab}, S (except G3) ins

2056* युक्त. सेनानुयात्रेण रथमारोप्य माधवीम् ।

मृगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ५
सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ६
प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेनाकाशगेनैव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १०
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ १२
ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।

[T1 G1 [illegible]; G3 [illegible] (for सुभ°).]
— [illegible] 5cd. — c) Ñ1 [illegible] K1 Ñ2 P1 D1 [illegible] (B1 [illegible]) [illegible] ([illegible] D1 [illegible]); V1 [illegible]; P1 [illegible] D2 D1 [illegible] (B1 [illegible]) [illegible]

6. [illegible] cf. v. l. 1. — a) K1 B [illegible] — b) Ś1 K1 [illegible]; K0 [illegible]; K1 (except [illegible]) [illegible]; Ñ1 P (except B1) D (except D1) [illegible]; M (except M1) [illegible]

7. a) Ś1 K0 Ñ1 D2 D1 [illegible]; K1 [illegible]. — After 7ab, Ñ1 ins.:

[illegible]* सुभद्रां [illegible] ।

— [illegible] (om. in T1 G1, cf. v. l. 1). — S [illegible] — After 7, K (except [illegible]) Ñ1 V1 B D ins.:

[illegible]* सुभद्रा [illegible] ।

9. [illegible], G [illegible] (cf. v. l. 7). — a) [illegible] Da [illegible] D1 [illegible] — b) [illegible] G1 [illegible]

10. G [illegible] (cf. v. l. 7). — a) K1 Ñ1 V1 B D T1 [illegible] — b) [illegible] T1 G [illegible] (K0 G1 [illegible]) [illegible] V1 P D T1 [illegible] (D1 T1 [illegible]) [illegible]

11. G [illegible] 11 (cf. v. l. 7). — a) T1 G [illegible] G1 [illegible]; T1 G [illegible]; G [illegible]

12. G1 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) Ñ1 [illegible] (for क्षुब्धाः) T1 G1-4 [illegible]; G1 [illegible] (all these om. अथ). — b) Ś1 K0 4 B1 [illegible]; Ñ1 [illegible] — After 12ab, S (except G1) ins.:

2070* [illegible] सहसा [illegible] ।

[G1 M1 [illegible]; M2-4 [illegible] (for सहसा). T1 [illegible]]

— c) Da Dn [illegible] (by transp.); S (G1 om.) [illegible] Ś1 K1 Ñ1 [illegible] — d) K1 Ñ1 V1 B D (except Da D1) T1 G1-4 [illegible]; Ñ1 [illegible] (by transp.)

13. G1 om. 13 (cf. v. l. 7). — a) Ñ1 V1 B1 4 D [illegible] — b) [illegible] T1 G [illegible]; G1 [illegible]

14. G1 om. 14 (cf. v. l. 7). — b) G1 M2-4 [illegible] — D1 om. 14c-15d — c) Ś1 K0 2 4 Ñ1 [illegible] — d) [illegible] T1 G [illegible]

15. D1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) T1 G (except G1) [illegible] — d) Ñ1 [illegible]; T1 [illegible]; G [illegible]; M [illegible] (M1 [illegible]) (for सहा°)

16. a) Ñ1 [illegible]. — b) Ñ1 V1 B1 D (except D1) [illegible]; B1 [illegible]. — c) K1 B [illegible] — d) K0 4 D1 [illegible]; T1 G (except G1) [illegible] (for अहं°) T1 [illegible]

17. a) G1 [illegible] — After 17ab, S ins.:

2071* [illegible] ।

[illegible]

धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
सूतानुचुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ १८
रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्संकुलं महत् ॥ १९
वनमाली ततः क्षीवः कैलासशिखरोपमः ।
नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
अस्य भावमविज्ञाय संक्रुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।
तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३
समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६
को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।
मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७
ईप्समानश्च संबन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।
को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ २८
सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् ।

C. 1. 7910
B. 1. 220. 22
K. 1. 214. 30

[(L. 2) T2 G2-4 °चान्याहर (G2 °रत), G5.6 °चानाहरन्; G1 °चानक्षतान्]
— K3 (hapl) om. 17°-18ᵇ — ᵈ) G1 M3 तोमराणि B6 Da D1.2 महान्ति च

18 K3 om 18ᵃᵇ (cf. v. l. 17) — ᵃ) Ñ1 च चुक्रु°, T2 G (except G1) विचुक्रु° — ᵇ) K0 रथानायोजयेति, D5 रथानां योजयेति; T1 रथानाहरतेति — ᵈ) Ñ1 T1 हेमपरिष्कृतान् Ś1 K1 आनिन्युर्हेमभू°; N2 B6 D1 2 4 अयुंजन् हेमभू° (D1 हेममालिन°).

19 ᵃ) T2 G2-6 महत्सु (for ध्वजे°) — ᵃ) D1 आक्रंदे च; G5 6 महास्कंधे Ś1 K1 2 M2 5 °क्रंदेन वी°, T2 G2-4 महायादववी° — ᵈ) K2.3 Ñ2 V1 B Da D4 5 G1 तुमु(or °म)ल; M6-8 क्रंदन

20 ᵃ) K2 B (except B6) D1 तदा (for तत)

21 ᵃ) Ś1 K2 D1 5 °तामा°; K0 1 N2 °ताप्र°; N1 पुरुषा. प्रा°; T1 M स्वकृतप्र°; T2 G चाकृतप्र° (G1 तु कृतं प्रा°). — K0 (? hapl) om 21ᵈ-22ᵃ. — ᵈ) Ś1 K1 G2-6 M5 मेघ°; K2 4 D5 किमु गर्जथ (K3 °त); D1 मोह°; D3 आहव°

22 K0 om 22ᵃ (cf. v l 21) — ᵇ) Ś1 K2 D1 5 G2 3 5 आख्यातु स्व; G1 M आख्यातीव B5 सु (for स्व) T2 G (except G1) °तु मम यद्वदि — ᶜ) Ś1 K0 1 4 यदस्मै; K3 यथास. K2-4 B1 Dn D2 G1 M2 5 रुचिर T1 corrupt.

23 ᵃ) Ñ1 M5 °स्तद्वचन, T2 G (except G1) °स्ते वचनं — ᶜ) K0 2 D1 2 3 G3 M5 तूष्णीभूतास् (D5 °भूत्वा) — ᵈ) Ś1 K0 1.4 D5 T1 अथ (for च)

24 ᵃ) K0 3.4 सु(K4 स)संवादं, B1 D2 4 5 सम वाचो; B3 5 सर्वे वाच; B5 सर्वे व°. K0 D5 निशम्यैते, Ñ2 B6 Da Dn D4 °म्यैव; B1.3 5 °म्याय K3 V1 D1 समं ततो(V1 समवाये)थ नि शब्दे; T1 G5 6 समवाच(°वोचं)स्तु नि शब्दा; T2 G2-4 यादवास्त्वपि (G2 om तु) नि शब्दा, G1 समा वाचा तु नि.शब्दा

25 ᵃᵇ) K2 3 Ñ3 B (except B6) वचो रामो वासु°, Ñ2 Dn D4 वासुदेव वचो राम ; T1 G1 M वासुदेव कामपाल (by transp) Ś1 K1 अरिंदमं; K4 Ñ3 B D M (except M3) परतप . — After 25ᵃᵇ, S ins .

2061* त्रैलोक्यनाथ हे कृष्ण भूतभव्यभविष्यकृत् ।

[Before the line, T1 ins कामपाल ; G1 बल ; M6-8 बलदेव]

— ᶜ) T1 M6-8 किमियांगोप°; T2 G2 4 किमुपागूप°; G5 6 किमु चात्रोप° — T1 om. 25ᵈ-26ᵃ. — ᵈ) V1 मुहुर्मुहु°, S (T1 om.) जनाकुल.

26 T1 om 26ᵃ (of v l. 25) — ᵇ) G1 M (except M3) अर्चित (for अच्युत)

27 ᵃ) Ś1 K0 1 4 Ñ1 D1.2 4 भुक्त्वैव (Ñ1 °क्त्वाति, D2 °क्त्वा हि) तत्रान्न; G6 तत्रैव भिरवागा — ᵇ) G3 पापकृद् (for भाज°) Ś1 K1 भक्तुम् T1 G6 भोक्तुमर्हति पापकृत्; G6 अपीमा भोक्तुमर्हसि — ᶜ) Ś1 K (except K3) D5 जन्म; T2 G3 M5 जात (for जातम्)

28 ᵃ) K2 Ñ3 B3 3 D1 ईप्सन्नेव हि; Ñ2 B1 6 Da Dn D4 इच्छन्नेव हि, D5 °मान स्व — ᵇ) K3 4 Ñ2 B1 2.3 D (except Da2 D2) M6 3 कृत (for कृत-) T1 सुमारयन्, G1 समानयै; M समानयेत् (M3 °नयन्; M5 °पयत्)

प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।
न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१
तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ॥

२१३

वैशंपायन उवाच ।
उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ १
नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।
संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ २
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।

— [illegible] T G [illegible] — [illegible]

29 [illegible]

30 [illegible]

31 [illegible]

32 [illegible]

Colophon [illegible] — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dc1 212, Dn 233; [illegible] T1 G1.2.4 M 183, G3 181, G5 184 — *Śloka no.* Dn 32, M1 33 — *Aggregate śloka no.* [illegible]

213

1 [illegible] — After 1, [illegible] ins.:

[illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

4 [illegible]

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५
उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ८
स च नाम रथस्तादृङ्मदीयास्ते च वाजिनः ।
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥९
तमनुद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनंजयम् ।
निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ १०
यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ।
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ १२
उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
पुष्करेषु ततः शिष्टं कालं वर्तितवान्प्रभुः ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ १३
अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥१४
तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा । C. 1. 7978 B. 1. 221. 17

5 G1 om 5 (of v. 1 4) — c) Ñ1 Da कृतवान्; D5 हरण, T2 G3.4 बलवान्
6 Ś1 K1 om. 6 — a) T2 G (except G1) अपि (for एव) — b) Ñ2 B5 D5 सुभद्रां and °स्विनीं M6 8 om and M7 has lacuna for च यशस्विनी — c) K0 B1 D1 एष चा; K4 एषा चा T2 G (except G1) M5 एतस्या (M8 एषोपि) सदृश. पार्थ. — d) K0.4 B5 T1 हृत; T2 G M अत (for इति)
7 a) K2 B5 T G2-4 जात. — b) Ñ V1 B Da Dn शांतनोश् Ñ3 Dn D4 यशस्विन. T1 G1 M शंतनो पौत्रमथ वै; T2 G2-4 शत्रुघात(G2 8 °स)नकृत्तथा; G5 6 शत्रुशातनमथ वै. — d) K3 T2 G (except G1) M5 का (for को) T1 बुभूषेच Ś1 K1 को नु दूषितवानमु. G1 corrupt.
8 a) K4 G1 त (for च) T1 M (except M5) तं (for य) — b) K2 8 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) M5 विजयेत रणे बलात्; M6-8 °ण नु यो जयेत् — After 8ab, Ñ1 2 B5 Dn D5 ins
2065* वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।
— c) K1 8 लोके सर्वे (by transp) — d) Ś1 K1 सेंद्ररुद्रयसुष्वपि, K4 सेंद्रैरपि च मा°; Ñ1 सेंद्ररूपेण मानव; D1 2 सेंद्रैरपि सुरासुरे, T2 G (except G1) सदेवमनुजेषु च (G5 6 °जेष्वपि)
9 a) M6-8 स च मानी T2 G2-4 रथस्तावत् — After 9ab, D4 (marg sec m) S ins.
2066* मम शस्त्राण्यशेषेण तूणी चाक्षयसायकौ ।
— c) T2 G (except G1) स (for च) — d) Ś1 K (except K2) D2 5 T1 कोर्जुनेन (D5 °नस्य); G1 कोन्यसेन.
10 a) B1 G3 तद् (for तम्). K2 8 Ñ2 3 B D T2 G4 अभिद्रुत्य (B5 अतिक्रम्य) — b) K3 Ñ2.8 V1 B Dn1.n2 D4 नि(Ñ2 8 Dn1 n2 न्य)वर्तयत S हृष्टा सर्वे निवर्तध्वं — d) G1-3 4 (before corr) °मा गति
11 a) Ś1 K1 न पार्थो — b) K0 8 4 D5 एको गच्छेत्; G1 युद्धाद्ग° D5 T2 G2-4 स्वय पुर — c) T1 च, G2 नो (for वो) K4 यश सर्वं — d) K2 च; D1 च (for तु) — After 11, S ins
2067* पितृष्वसाया पुत्रो मे सबन्ध नार्हति द्विषाम् ।
12 Before 12, K2 8 T2 G (except G1) ins वैश°; D5 वैश° उ°. — b) S तथा कर्तुं Ś1 K1 4 Ñ1 V1 D2.5 G1 M8 6 नराधिप (D2 5 °पा), K0 B5 Da M8 जनाधिपा — After 12ab, K4 (marg sec m) D4 (suppl fol. sec m) S (which latter om 12c-16d) ins a passage given in App I (No. 115). — d) K2 Ñ2 8 V1 B D (except D1 2 5) कृतवान्प्रभु
13 S om 13 (of. v 1. 12). — a) Ś1 K1 उषितस्तत्र. — After 13ab, N (except Ś1 K1) ins
2068* विहृत्य च यथाकाम पूजितो वृष्णिनन्दनै ।
— c) K3 Ñ2 8 B5 Dn पुष्करे तु K3 Ñ3 B D तत शेष — c) Ś1 पूर्णे द्वादशवर्षे तु — f) K2 Ñ2 8 V1 B D (except D1.2 5) °प्रस्थमागत

C. 1. 7977 B. 1. 221 17 सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते ॥ १५
तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनंजयः ।
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ १६
सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ १७
साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ।
ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ १८
ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ १९
प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
सस्वजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ २०
ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

14 Ś1 S om 14 (cf v 1 12) — a) Ñ2 B1 Dn D1 च (for स) — b) Ñ2 B6 Dn1.n2 D4 नियमेन B1 समन्वित.. — d) K1 Ñ1 उपजगिमवान्

15 S om 15 (cf v. 1 12) — b) Ś1 K1 D2 6 विनयात् Ś1 पाडुनदन — Ś1 K1 om 15cd — c) Ñ1 स्ववंधस्यापि Ñ1.2 V1 भावस्य — f) K4 Ñ1 Dn2 D2 6 पूर्वो यंघ

16 S om 16 (cf v 1. 12) — d) Ś1 K2 क्षामयामास, V1 कामया°; D1.2 क्षमया°.

17 a) T2 G3-6 त्वरमाणो D4 S तु (for च) D1.2 सुभद्रां चानयामास — b) Ś1 K1-3 Ñ1 पीत; D2 क्षौम (for रक्त) K0.2 D2 M2 (inf lin as in text).6-8 वाससीं; K2.4 Ñ V1 B Da Dn D4 T2 G3-6 वासिनीं° (for °वाससम्) — c) Ñ1 कृत (for कृत्वा) K2 D4 T2 G गो(G2 गौ)पालिक वपुः.

18 b) D4 T G4 यमौ कृष्णमहोदरा — After 18ab, S ins.

2069* गोपालिकामध्यगता प्रययौ भजिन पुरम् ।
ततः पुरवरश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थं यशस्विनी ।
त्वरिता खाण्डवप्रस्थमासमाद् विवेश च ।

G1 om 18cd — c) D4 T1 सा गृहद्वार°; T2 G3-4 सा पुरश्रेष्ठ°; G5.6 M5-8 सा गृहश्रेष्ठ° — d) Ñ1 नवांगना, D4 S (G1 om) यशस्विनी — e) Ñ1 पृथिवी साक्षात् (for पृथु°) — f) D4 T G4 पांडवमातरं; G1-3.5 6 M भद्रा पितृष्वसां — After 18, K4 Ñ2 3 V1 B D (except D1) ins.

2070* तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ।
प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलाम् ।

[(L. 2) K4 °युंजती तदा, Ñ3 V1 आशिषोयुक्त चातुला]

19 b) K3 D4 T1 G (except G1.4) °शानना

20 a) K3 Ñ2 3 B Da Dn D2 तदा; K3 तत°; D4 G3-6 M तु ता (for च तां) D4 T2 G3-6 M देवीं (G3 M1.2 °वी) (for कृष्णा) T1 गृहीत्वोत्थाप्य तां हस्ते; G1 प्रायुपगम्याय तां देवी — b) Ś1 Ñ1 D1 6 तु; K0 1 6 Ñ3 V1 Dn D1 च (for ताम्) D4 S कृष्णा कृष्णमहोदरीं (T1 G1 6 M °रीं) — c) V1 आलिंग्य D1 चाब्रवीत्; D4 साववत्; T2 G (except G1) चाभयत् Ñ1 B Da Dn D1.6 परिष्वज्यावदत् (D2 °ज्याब्रवीत्), D2 परिष्वज्य तदा; M1.2 सस्वजानावदत् K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2 M2 प्रीत्या; D2 कृष्णा (for प्रीता) — After 20cd, T2 G (except G1) ins

2071* वीरसूर्भव भद्रे त्वं भव भर्तृप्रिया तथा ।

T2 G3-6 cont. D4 (marg sec. m.) T1 G1 M ins after 20cd

2072* ओजसा निभृता बद्धीरुवाच परमाशिषः ।
[D4 T1 M निर्जिता; G1 निर्मिता (for निभृता).]

— f) D4 S तथा (for एवम्) — After 20, D4 (suppl fol. sec. m.) S ins. a passage given in App I (No 116).

21 D4 orig. reads 21 as in text, suppl. fol. sec m as in S. — b) D4 (suppl fol) पाद्वाश्च सद्य° — For 21cd, D4 (suppl. fol.) S subst.

2073* युधिष्ठिरमुखा प्रीता बभूवुर्जनमेजय ।
कुन्ती च परमप्रीता कृष्णा च सतत तथा ।,

followed by a colophon (*adhy no* D4 suppl fol. 235, T1 230, T2 G3-6 M 185, G1 184, G2 183, G3 186) — D4 (suppl fol. sec m) cont.

वैशंपायन ।

2074* अथ शुश्राव निर्वृत्ते वृष्णीना परमोत्सवे ।
अर्जुनेन हृतां भद्रां शङ्खचक्रगदाधरः ।
पुरस्तादेव पौराणां संशयः समजायत ।
जानता वासुदेवेन वासितो भरतर्षभः ।
लोकस्य विदित ह्येष पूर्वं विष्णुना यथा ।
सान्त्वयित्वाभ्यनुज्ञातो भद्रया सह संगतः ।
दिदृक्षता सोदरां स्वसां पतत्रिवरकेतुना ।
अर्हते पुरुषेन्द्राय पार्थायायतलोचनाम् ।

कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २१
श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ २२
आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ २३
भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ २४
तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ।
अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिंदमः ॥ २५
अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ।
साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशाः ॥ २६
सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च ॥ २७
चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विपृथुरेव च ।
सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ २८
एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ २९
ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३०
ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमत् ।

C. 1 7995
B. 1 221 25
K. 1 247 22

सत्कृत्य पाण्डवश्रेष्ठ प्रेषयामास चार्जुनम् ।
भद्रया सह बीभत्सु· प्रापितो व्रजिग· पुरम् ।

22 D4 reads 22 orig as in text, the readings of the suppl. fol are shown below — [a]) Ś1 K (except K2) Ñ1 Dn3 D1 2 5 ज्ञात्वा तु; D4 (suppl fol) ततस्तु; T1 तत स — [b]) K0 4 Ñ2 3 B3.5 Dn1 n3 D2 5 स्व; K1 सु·(for स्व) N1 V1 समाप्त पुरुषोत्तम; D4 (suppl fol) समतस्थे पुरोत्तम, T1 समतीयात्पुरो° — [c]) D4 T1 पुरुषश्रेष्ठ — [d]) G (except G1 4) तथा — After 22, D4 (suppl fol *sec m*) S ins

2075* ययासु खाण्डवप्रस्थमामन्त्रयत केशव ।
पूर्वं सत्कृत्य राजानमाहुक मधुसूदन ।
राजा विपृथुरक्रूर सकर्षणविदूरथौ ।
पित्रा च पुरुषेन्द्रेण पुरस्तादभिमानित ।
सप्रीत प्रीयमाणेन वृष्णिराज्ञा जनार्दन. । [5]
अभिमन्त्र्याभ्यनुज्ञातो योजयामास वाहिनीम् ।
ततस्तु यानान्यासाद्य दाशार्हपुरवासिनाम् ।
सिंहनाद प्रहृष्टानां क्षणेन समपद्यत ।
योजयन्त सदश्वांश्च यानयुग्य रथास्तथा ।
राजाश्च परमप्रीताः समपद्यन्त वृष्णय । [10]

[(L 3) M (except M5) तथा (for राजा) D4 T1 सकर्षणभयेन ते; G3 M5 °गदोद्धवा ; M3.6-8 °भये सखौ — (L. 4) D4 T1 G6 M पिता च (M5 पितेव) T2 G2-4 °दनुमोदित , G5 6 °दनमानित — (L 5) T2 G2-4 स प्रीत G1 5 6 वृष्णिराजा — (L. 6) G2 ततस्तु यादवै सार्धं]

23 S om 23[ab] — [b]) K3 Da रामेण सह (by transp) — [c]) Ś1 K2 4 D1 G1 °सहामात्यै , K0 D2 4 5 G2 °महामात्यै , K2 °महाश्रेष्ठै° — [d]) K2 B5 Da महा वीरै(K2 °यै)र्; T2 स हि वीरैर्; G2-3 सिंहवीरैर्.

24 [b]) Ñ2 B6 Dn D1 5 बहुभिर्वृत , D2 सहशो वृ°

25 [a]) G5 6 दानपर T1 G (except G2 4) M5 श्रीमान् Ñ1 तस्त्रोदारमतिर्धीमान् — [b]) T1 G1 M जगाम स (T1 G1 M7 सु) महा°

26 [a]) Ś1 K (except K0) D1 अनाधृष्टिर्, T1 °धृतिर्; T2 G2-4 °धृष्ट्यो, G5 6 °धृष्णिर्. — K1 (hapl) om 26[cd]. — [d]) K2 Da2 महात्मन ; K2 Ñ B Da1 Dn D1 4 T1 G1 M महामना

27 [ab]) T2 G (except G1) सात्यकिश्च महाबाहु कृत-वर्मा महारथ· — [c]) K3 B (except B5) Dn1.n3 D1 शाम्बश्च — [d]) Ś1 K1 निषध ; T2 G (except G1) नि.(G2 3 नि)शङ्कु· (cf. v 1 1 211. 10[c]).

28 K2 (hapl) om. 28[ab] — [b]) Ś1 K1 दल्ली, K0 B3 T G झल्ली; N3 जल्लिर्, V1 मंदी, D1 पृथुर्, D2 शिनिर् (for झिल्ली) K4 च पृथुरे° M5 यत्सल्ली पृथुरे° (sic) — [c]) G2 5 6 महातेजा

29 [b]) D1 भोजवृष्ण्यंधकास्; D2 वृष्णयश्चांधकास् K3 B6 Da D1 तदा — [d]) D2 भरणं प्रति, D4 द्रविणं बहु Cd cites हरण — After 29, D4 (marg *sec m*) S ins

2076* अन्वाहार समादाय पृथग्वृष्णिपुरोगमा ।
प्रययु सिंहनादेन सुभद्रामवलोकका ।
ते स्वदीर्घेण कालेन कृष्णेन सह यादवा ।
पुरमासाद्य पार्थाना परा प्रीतिमवाप्नुवन् ।

[(L. 1) D4 T2 G2-4 उपहारं — (L 2) T2 G2-4 अवलोकितु — (L 3) T1 अदीर्घेणैव कालेन]

30 [ab]) K0 D2 श्रुत्वा राजा (by transp) — [d]) Ś1 K1 यान (for यमौ) Ś1 K2-4 Da D1 T1 G (except G1 4) M6-8 प्रस्थापयत् T2 G (except G1) गृहाद्

31 [a]) K3 Ñ2 3 V1 B D T2 G तु (G1 तं) (for तद्)

C. 1. 7938 B. 1. 221. 29 K. 1. 274. 22

विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३१
सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३२
दह्यतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३३
प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ३४
संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।
मूर्ध्नि केशवमाघ्राय पर्यष्वजत बाहुना ॥ ३६
तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ३७
तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ३८
गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ३९
ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४०
रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।

— b) K2.3 Ñ1 3 B D (except D1.2.5) T2 G1-4 M2 महर्धिमत् — D1 om. 31c-32c
32 D1 om. 32 (cf v 1 31), T2 G1-4 (hapl.) om 32ab — a) K3 संमृष्टमसिक्तपथ, Ñ2 3 V1 B (except B) Dn1 n2 D3 संमृष्टसिक्त° (by transp) — b) B3 °शोभन; T1 °वासितं, M2 °भूषित — c) T1 सुघद्रसै
33 a) Ś1 दहता Some MSS (mostly S) अगरुणा K0 4 दह्यमानेनागु(K4 °ग)रुणा — b) T2 G (except G1) सुगंधित (G1 6 °न) — After 33ab, Ś1 K (except K3) Ñ1 3 V1 D2 5 ins
2077* गन्धोद्दामसिवाकाश बभूव जनमेजय ।
[Ś1 गंधोद्दिष्ठन्; K1 रुधोद्दिष्टम्, D2 गधाद्दानम्]
— c) Ś1 K1 ससमृष्ट°, K3 Ñ2 3 B D T2 G2.4 हृष्टपु(B1 m °तु)ष्ट° (D2 सुविसृष्ट°), T1 ससमृद्ध°
34 a) Ś1 K0 1.4 Ñ1 D2.5 रामेण सह (by transp) — c) K2 Ñ2 3 V1 B Dn D1.4 °कैस्तथा भोजैः, Da °कस्तथा भोजैः, T2 G1-4 °कैर्महाबाहु — d) K3 3 Ñ3 3 B D (except D1.2.5) समेत°.
35 a) Ś1 K0 1.4 G2.5 6 तु, D5 तै (for च) — b) Ś1 तु (for च) V1 °गैश्चैव सर्वश
36 b) Ś1 K (except K3) Ñ1 D2 2 °गम्य यथा° — d) K3 2 Ñ3 3 B D (except D2) T1 बाहुभ्यां परिषस्वजे, T2 G (except G1 6) परिष्वज्य च या°; M2-3 परिष्वजत या°.
37 a) K2-4 Ñ V1 B D T1 M प्रीयमाण ; G1 पूजयान K3 गोविंद, K2 Ñ B D3 Dn D1 5 गोविंदो, D2 कृष्णन्य — b) Ś1 K (except K3) D2 विजय प्रत्य(D2 पर्य)पूजयत् — K1 Ñ1.2 D1 (hapl.) om. 37cd — d) Ś1 पर्यपूजयत्; G1 प्रतिपूज°.
38 a) K0 3 4 भोजवृ° — b) K2 Ñ2 3 B D (except D1.3 5) कुन्तीपुत्रो युधि° — c) Ś1 K1 प्रीतिं ज°. — d) K2.3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1 5 यथाग(Da1 °म)तं; K4 D1.2 T G (except G1) यथोचित, Ñ1 यथावय.
39 a) T1 विधिवत्पूज°. — c) K1 अभ्यवद्वदत्, T2 G (except G1) चाभ्यवदत् T1 G1.3 M प्रीत (for प्रेम्णा) — d) K0 चाप्यभिवादित , K2.4 चाप्यभि°, Ñ1 3 °भिवं दित.. — After 39, D1 (marg sec. m) S ins
2078* तत पृथा च पार्थाश्च मुदिता कृष्णया सह ।
पुण्डरीकाक्षमाघ्राय यमौ मुमुदिरे ततः ।
हर्षादभिगतौ दृष्ट्वा संकर्षणजनार्दनौ ।
मन्युमन्तं पृथा पार्थं युधिष्ठिरमसन्यत । [5]
तत संकर्षणाक्रूरावसेमपायदीनवत् ।
मद्रवत्यै सुभद्रायै धनौघमुपजह्रतु ।
प्रवालानि च वस्त्राणि भूषणानि महान्ति ।
कुथास्तरपरिस्तोमान्व्याघ्राजिनपुरस्कृतान् ।
विविधैश्चैव रत्नौघैर्दीप्तप्रभमजायत । [10]
शयनासनयानैश्च युधिष्ठिरनिवेशनम् ।
तत प्रीतिकरो यूनां विवाहपरमोत्सव ।
भद्रवत्यै सुभद्रायै ससराज्ञमवर्तत ।
[(L. 1) D2 T2 G1-5 सहिता (for मुदिता) — (L. 5) M2 3 अभीतवत् (for अदीन°) — (L. 7) T1 G1.2 हाराणि; M वस्त्राणि (for वस्त्राणि) — (L 8) M व्याघ्राजिनपुर° — (L. 9) T2 G1-6 तथामरगरत्नौघै° M2 विविधानि च रत्नानि दीप्तसम्पन्नजाविक — (L. 11) M2 नृणां (for यूनां)]
40 a) K3 Ñ2.3 B (except B3) D (except D2) तेषां (for ततो) K2 3 Ñ1.3 B D (except D2) हृषीकेशो (for वासु°) — b) Ś1 K1 Ñ1 जन्यार्थं, K2 V1 D2.4 (by corr) G1 कन्यार्थे (K2 °र्थं) K4 वरस्त्रेहार्थमुत्तम — c) K0 3 4 D5 च (for वै) Ś1 K (except K3) सुभद्रायै
41 a) D2 G1 M2 कांचनानां च — b) Ś1 K2

चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलसंमतैः ।
सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ४१
श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ४२
तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४३
स्नापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेषाणां सुवर्चसाम् ॥ ४४
सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४५
कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ४६
गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।

C. 1. 8013
B. 1. 221. 53
K. 1. 247. 46

°शोभिना — °) Ś1 K1 चतुर्युजैरुपे°; B6 हस्त्यारोहैरुपे°. — d) K2 Ñ2 3 B D (except D1 5) G1 कुशलशिक्षितैः; T1 परमसमतैः. — After 41cd, T1 ins

2079* बाह्लीकसिन्धुजातानां काम्बोजानां शतं शतम् ।
हरणार्थं ददौ कृष्णस्तुरगाणां जनेश्वर ।

— f) S नियुतम् (for अयुतम्)

42 a) D2 उपावृत्तान्यदे°, T1 M6–8 शुक्लवर्णसवत्साना (T1 °सुवर्णाना), T2 G2–4 उपावृत्य (G2 °वर्त्य, G3 °कृत्य) सहस्राणा, G1 शुद्धानां तु सुवश्यानां, G5 6 M2.5 उपपाद्य (M3 शुक्लवर्णस, M3 *inf lin* उपावर्त्य) सु वश्याना — b) Ñ1 श्वेतानां पुण्य° — After 42ab, Ś1 K1 D2 5 ins

2080* ददौ पार्थाय शुद्धात्मा सहस्राण्येकविंशतिम् ।

D5 cont Ś1 K1–3 (all om line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins after 42

2081* गजानां नित्यमत्तानां सादिभिः समधिष्ठिताम् ।
मेघाभानां ददौ कृष्णः सहस्रमसितेक्षणः ।

— After 42ab, S reads 47–48 B3 (hapl) om. 42cd, M5 om 42cdef — c) Ś1 K1 विशुद्धाना, K0 4 सुशुभ्राणां; K2 Ñ2 3 B1.6 D (except D1 2) च शुद्धानां — d) M3 °समतेजसां — f) K1 Ñ2 B6 D (except D1 5) °भूषित, K3 °भूषिणां, S (M5 om) °मालिना — After 42, Ś1 K1–3 (all om line 2) Ñ1.2 V1 D2 ins 2081*, while S ins

2082* काम्बोजारट्टबाह्लीकसिन्धुजातांश्च भारत ।
सुवर्णकृतसंनाहान्घण्टानादविनादितान् ।
श्वेतचामरसच्छन्नान्सर्वशस्त्रैरलंकृतान् ।
जात्यश्वाना सहस्राणि पञ्चाशत्प्रददौ तदा ।

T1 G1 cont.

2083* हयाना चन्द्रसंकाशा श्यामकर्णान्ददौ शतम् ।

43 a) D1 गजाना नित्यमत्ताना (= prior half of line 1 of 2081*) — b) K0 4 दान्ताना च सुवर्चसां — c) S (except G3) °केशानां — d) Ś1 K1 सुता°; T2 G2 4 शता° (for श्वेता°) — After 43, S (except T1 M5) ins

2084* शिबिकानां सहस्रं च प्रददौ मधुसूदन. ।

T2 G2 (om line 2) 3–5 cont.

2085* प्राच्यानां च प्रतीच्यानां बाह्लीकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्रं वै कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L 1) G5 कृष्णानामपि चाश्वाना (for prior half).]

44 T1 om 44a–45b — a) K0 3 D5 T2 G2–6 M2.3 स्ना(T2 G3 4 स्न)पनाच्छादने; K4 स्नापनोद्वर्तने, B (B6 marg) स्नानपा(B6 orig °दा)नोत्सवे, D3 स्नानपानोदनेश्, G3 सर्वकर्मणि निष्क्रांतं (cf 2086*) Cd cites उत्सादनं. — After 44a, T2 G2–6 ins

2086* भोजने पाचने तथा ।
आधानोद्वासने चैव प्रेरणे यत्र यत्र च ।
अनुलेपे च गन्धाना पेषणे च विचक्षणम् ।
सर्वकर्मणि निष्णात

— b) K3 V1 D2 सयुक्त, Ñ2 B6 Da Dn D4 प्रयुक्तं; S (T1 om) युक्त च — K3 (? hapl) om 44d–45a. — d) Ś1 K1 B D1 सुवेशाना; T2 G2–4 सुवेणीनां; M5 सर्वेषा तु.

45 K3 om 45abc (cf v l 44), D2 T G2–4 om 45ab — a) Ñ2 B (except B3) Da सुवर्णनिष्क°; G5 6 °कीर्णानां; M3 °कर्णीना — b) Ñ2 B3 5 Dn D3 अरोमाणां K0 4 G1 सुवर्चसां; K2 N2 3 V1 B D (D2 om) G5 6 स्वलंकृता (K3 B1 3 6 Da3 D4 °त) — After 45, N ins

2087* पृष्ठ्यानामपि चाश्वाना बाह्लिजाना जनार्दन ।
ददौ शतसहस्राख्य कन्याधनमनुत्तमम् ।

[(L 1) Ś1 कृष्णानाम्; K2 पृथूनाम्, Ñ1 V1 D1 2 3 पुष्टानाम्; B3 श्रेष्ठानाम्; Cd पृष्ठ्यानाम् (as above) K0, 3 3 Ñ D (except Da) बाह्लिकाना — (L 2) K3 D1 °सहस्राक्ष, N3 B3.6 D1 5 °सहस्राणि Line 2 = line 2 of 2085*

46 K0 3 om 46 — b) K2 Ñ2 B3 6 S °स्य सुवर्चस — c) K2 अतुल्यभारान्; T2 G2–4 महार्दभा°; M3 हिरण्यभा°; M6–8 मनुष्यसारान् — d) S प्रददौ प्रयुत तदा — After 46, S (T1 M om line 5) ins

2088* भूषणानां तु मुख्याना शतभार ददौ धनम् ।

C. 1. 8073 S. 1. 221 53 K. 1. 247 40

गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ४७
क्लृप्तानां पट्टघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ४८
रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ४९
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५०
पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।
पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५१
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५२
ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५३
तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५४
एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्बहून् ।

मुक्ताहाराणि शुभ्राणि शतसंख्यानि केशव ।
प्रवालानां सहस्रं च तथान्यानपि भारत ।
सुवर्णपादपीठानां महार्हास्तरणांस्तथा ।
पर्यङ्काणां सहस्रं च ददौ कन्याधनं तदा ।
[(L. 3) T G₂₋₆ तथा वै शयनासनान् — (L. 4) M₂ ३ °पीठ च महार्घास्तरणास्तृत]

47 S reads 47–48 after 42[ab] — [a]) Ñ1 विभिन्नानां — [c]) Ś1 K0 1 3 D3 °प्रकाशानां — After 47, S ins .

2089* सुवर्णकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

48 For S cf v l. 47 — [a]) Ñ2 V1 ह(V1 कृ)प्तानां पद्मघटाना, D2 क्षिप्तानां पचघ°; D3 कृष्णानां पटुघ°; T1 द्विपानां स्वर्णघ°; T2 G (except G3) M6-8 क्लृप्तानां पर(M6-8 वर)घटानां (T2 G2 4 °पादानां; G1 °वर्णानां; G3 °पादानां) Cd cites क्लृप्ताना — [b]) K3 Ñ2 3 V1 B D चारूणां (D2 क्लृप्तानां); M6-8 करिणां — M3 om 48[cd] — [c]) Ś1 K0 1.4 Ñ1 D2.3 सादिभि समुपेतानां Cd cites सादिभि — [d]) Ś1 साहसप्रिय; B3 Da M (M3 om) साहसप्रियं, T G (except G1) सहसा प्रिय — K4 D4 (marg sec. m) ins after 48 D5 (om. line 1), after 49

2090* स्थिताना पद्मघण्टानां गतानां गोचरं भुव ।
महिषीणामदाञ्च्छ्रिपयसामयुतद्वयम् ।।

while S ins after 48

2091* प्रददौ वासुदेवस्तु वसुदेवाज्ञया तदा ।

49 [a]) N (K3 marg) T2 G2-6 पाणिग्र(K1.3 m °ग्रा)हणिक; G1 पदग्र°; M पाद्य(M3.5 °द)महानीक; Cd पादग्रहणक T1 ददौ राम सनहनं (see below), G3 काम्यरूपगुणैर्युक्त — [b]) V1 पार्थस्य T1 पार्थाय जनमेजय (see above) — [d]) K0.2 4 Ñ V1 B D T2 G2-6 M6-8 समध; K3 M5 समध ; G1 समघात् (for संबन्ध°) K0 2.4 Ñ2 V1 B D1.3 प्रति(D1 परि)पादयन्, K3 प्रीतिमानयन्, Ñ1 प्रसमानयत्, Ñ3 Da प्रतिपालयन्; Dn D1.4 प्रतिमानयन्; T1 G1 M प्रीतमानस ; T2 G2-4 प्रेम काम(G3 कार)यन् (for °प्रीतिमावहन्) — After 49, D5 ins line 2 of 2090*

50 [a]) B3 Da स (B3 सु) महान्धन° — [c]) S महारथगजग्राह . — [d]) T1 M6-8 जालस्र ; T2 G2-4 महाभ्रै ; G1 M3.5 जालभ्रै (for पताका).

51 [a]) K3 S °सागरमाविद्ध; Ñ1 °सागर आविद्ध° Cd cites आविद्ध — [b]) Ś1 K Ñ V1 Dn D1.3 M5.7 8 महाधन°; B1(m as in text).3.cm D1.2 G1 °धन; M3 °बल (inf lin °धन) — [c]) T G (except G1) °पूरयन्तेषां — [d]) T2 G (except G1) अभीष्टं (G3 °ष्ट) सर्वभोगवत्

52 [a]) Ś1 K1 Ñ1 °ह तं चापि — After 52[a], D3 (marg sec m) ins .

2092* बलदेवस्ततो मधु ।
दिवारात्रं च सततं सानुजैरधिकं मधु ।
द्राक्षाप्रभवमत्यन्तं कापिशायनमेव च ।
दिव्यमाक्षिकसमिश्रमासवं च मनोरमम् ।
पद्मरागेन्द्रनीलादिभाजनेषु व्यवस्थितम् ।
रौप्यसौवर्णमुख्येषु चषकेषु पपु सुराम् ।
पाण्डवोऽपि च धर्मात्मा

— [b]) S धनौघ वै (T1 त) युधि° — [c]) Ś1 K1.4 Ñ1 D1.2 तांश्चापि; K0 D3 तान्सर्वान्, T1 तत्सर्वं

53 [a]) Ś1 K1 इत्युपेत्य म° — K3 repeats 53[ab] after 56[ab].

54 [ab])=1 201 31[ab] — [a]) Ś1 K1 Ñ3 V1 B Da D3 T1 °पानै ; Dn D1.2 4 °नादै (for °पानै) — After 54[a], S ins

2093* आसवैश्च महाधनैः ।
पीत्वा पीत्वा तु मैरेयान्
[(L. 1) G1 M3 6-8 महारसै — (L. 2) T1 G1 मैरेयम्]
— [b]) T1 G1 M (except M3) °तलसादिता ; Cd as in

पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ५६
वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ।
व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ५७
ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ५८
दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ५९
अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ६०
स सात्वत्यामतिरथः संबभूव धनंजयात् ।
मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ६१
यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ६२
दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
पितॄणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६३
जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ६४

C. 1 8031
B. 1 221 71
K. 1 227 67

---

text — ᶜ) N1 यथायोग्य Ñ8 यथोत्साहं

55 ᵃ) T1 G1 M एव बहुविधैर्भोगैर् — ᵇ) D2 विजह्रुर्दिव° — After 55^{ab}, S ins

2094* पूज्य पार्थान्पृथां चैव भद्रां च यदुपुंगवाः ।
केशवेनाभ्यनुज्ञाता गन्तुकामाः पुरीं प्रति ।
[(L 1) T1 पार्थान्पृथा च संपूज्य सुभद्रां यदु°]

— ᵈ) N1 2 V1 Dn D1 2 4 प्रति (for पुरीम्)

56 S transp 56^{ab} and 56^{cd} — ᵇ) G2 यादवाना महारथा — After 56^{ab}, K2 repeats 53^{ab}, while S ins

2095* रामः सुभद्रां सपूज्य परिष्वज्य स्वसां तदा ।
न्यासेति द्रौपदीमुक्त्वा परिदाय महाबलः ।
पितृष्वसायाश्चरणावभिवाद्य ययौ तदा ।
तस्मिन्काले पृथा प्रीता पूजयामास त तदा ।
वृष्णिप्रवीराः पार्थैश्च पौरैश्च परमार्चिताः ।

57 ᵃᵇ) T3 G2–4 च (for तु) T1 स वासुदेवः पार्थेन Ś1 K1 4 N1 D2 5 तत्रैव पार्थेन (Ś1 K1 पांडवै) सह, D1 पार्थेन सह सत्रैव (by transp) — After 57^{ab}, S ins

2096* चतुर्विंशदहोरात्रं रममाणो महाबलः ।

— ᶜ) K2 T1 °रे तत्र — ᵈ) N1 2 Dn D4 5 M8 महात्मना — ᵉ) Ñ1 B6 Da G1 5 6 विचरन् (Da2 °रद्); T3 G2–4 विहृत्य K2 3 N2 3 V1 B D (except D1 2 5) यमुनातीरे — ᶠ) Cf 57^{b} N मृगयां स (D1 °यायां) महायशा — After 57, N ins

2097* मृगान्विध्यन्वराहांश्च रेमे सार्धं किरीटिना ।

(cf 1 36 10*, 165 5, 166 2), while S (except T3) ins an addl colophon (*adhy no* T1 231, G1 185, G2 184, G3 188, G4–6 M 186 G3 4 6 M3 5 cont सुभद्राहरण समाप्त)

58 Before 58, S ins वैश° (cf. v 1 57) — ᵇ) Ś1 K1 4 V1 D2 G5 6 स्वसा प्रिया (by transp), B6 T3 G2–4 प्रियस्वसा — ᵈ) Ñ2 3 D (except D1) ख्यातिमतम्, B6 ह्यभिमन्युम्

59 ᵃ) K2 3 Ñ2 V1 B D महोरस्कं; N3 महास्कधं (for °सत्त्व) — ᵇ) Ś1 K1 कमलाक्षम्; K2 Ñ B5 6 Dn D1 4 T1 वृषभाक्षम् Ś1 K1 महाद्युतिं; D1 महामतिं — T1 om. 59^{cd} — ᵈ) Ś1 K0.1 4 Ñ1 D1 2 5 महाबलं, K2 B2 D4 नरर्षभ

60 ᵃ) Ñ1 2 V1 Da Dn1 G1 M8 अभिश्च — ᵇ) T3 G2–4 ततस्तु रिपुमर्दनं — ᶜ) K2 V1 B1 3 Da T G M3 मन्युरिति — ᵈ) S ब्राह्मणर्षभाः.

61 ᵃ) K0 4 सुभद्रायामतिरथः Cd cites सात्वत्या — ᶜ) T3 G (except G1) यथा (for मखे) K1 D1 2 G1 वै; T3 G2–6 तु, Cd वा (as in text) K3 Ñ3 3 V1 B Da Dn D4 5 मखे निर्म(K3 °मं)थनेनेव, T1 M (M3 before corr) मखे निर्मथ्यमानेव

62 ᵃ) Ñ1 3 V1 D1 2 T1 M (except M7) तस्मिञ्जाते K3 3 Ñ2 3 B D (except D1 2) महातेजा — ᶜ) K0 3 Ñ1 D5 M5 6 (before corr) 7 8 अयुत गवां (hypermetric!), M5 6 (after corr) अयुत गां; K1 गावायुत, T1 अति प्रीतो Ś1 द्विजातिभ्योयुतं गवां (iambic close!) — ᵈ) K (except K1) Ñ V1 B D च भारत (D2 सर्वश), T1 M6–8 तथैव च (for च तावत)

63 ᵃ) S लालितो — ᵇ) D1 2 धर्मराजस्य, M6–8 तदाप्रभृति T1 M6–8 सोभवत् — D1 om 63^{cd} — ᶜ) Ś1 एव; K1 अपि, N3 3 Dn इव (for चैव) G1 सर्वेषां दर्शनीयोभूत्

64 ᵃ) D1 बाल्यात्प्रभृति (cf 63^{b}) — ᵇ) T1 सर्वं (for तस्य) Ś1 K1 क्रियाश्च ताः; T1 G1 M क्रिया शुभां — ᵈ) D1 G2 M6–8 शशी यथा (by transp)

C. 1. 8032
B. 1. 221. 72
K. 1. 247. 68

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ६५
विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ६६
आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनंजयः ॥ ६७
सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दुर्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ६८
सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ६९
कृष्णस्य सदृशं शौर्ये वीर्ये रूपे तथाकृतौ ।
ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ७०
पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्शुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ७१
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ७२
सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ७३
शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ७४
सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः ॥ ७५
श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ७६
शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ७७

---

65 [b]) V1 °र्वेदमशेषत — [c]) K0 2.4 Ñ1 D5 T G1-4 6 M1(inf lin) 6-8 वेदज्ञात् (as in text), the rest °ज्ञ° — [d]) G5 6 देवमानुष

66 [a]) Ñ1 विज्ञाने चापि K1 T1 M2 3 शास्त्राणां; Ñ1 V1 Dn2 M1 शास्त्रा° T2 G2-6 ज्ञानेष्वपि च शा(G5 6 शा)स्त्राणां, G1 विज्ञाने च तदस्त्रा°. — [b]) K0 D5 T2 G (except G1) सौष्ठवेषु; K3 °वेन Ś1 K0 4 महायशं; K1 °यशे; K3 यशायश — [c]) Ś1 K1 हि (for च) M3 °स्वपि समस्तासु — [d]) Ś1 K1 अभ्यशिक्षयत् (K1 °क्षत); K2 B3 5 अन्वशिक्ष°, Ñ3 °शिक्षत

67 [b]) Ñ3 B Dn D2 4.5 M1 °मिवात्मना — [d]) Some N MSS प्रेक्ष्यमाणो

68 [a]) Ñ1 D1.2 G1 सिंह° — [d]) Ś1 K N1 V1 D1.2 व्यादितास्य (K1 °स्य, K3 पद्मानन-) Ś1 महायशः; K V1 D1.2 महाभुज; Ñ1 यर्यातक, S इवांतकं B1.3 °ननमहाभुज (B1m °महोरगं)

69 [b]) K0 2 4 Ñ1 D5 G2 M (except M5) °गामिन — [c]) D5 °गभीर°

70 [ab]) D1 वीर्ये शौर्ये (by transp) Ś1 Ñ1 B2 Dn2 रूपे वीर्ये (by transp), V1 रूपेण च K1 चैव (for रूपे) T1 G2.4 M3.7 तथा कृत — [d]) K2 4 S जयंत मघवानिव

71 [ab]) K2 हि; Ñ V1 B D (except D1.2) M2 तु (for च) K0 2 4 D5 पतिभ्यो देवरूपिण; K1 Ñ1 M6-8 पतिभ्य शुभलक्षणान्; Da शुभलक्षणलक्षितान् (for [b]) T2 G M5 पूर्व(M5 तूर्ण)मेव तु पाचाली पचभि पतिभि शुभा — [c]) M5 शुभा लेभे सुता° — Ñ2 (hapl) om 71[d]-73[c] — [d]) K3 2 Ñ3 V1 B D (except D2) श्रेष्ठान्; T G1-6 धरा, G1 M पंच (for शुभान्) G1 समलानिव

72 Ñ2 om 72 (cf v l 71), M5 om. 72-74[ab] — [a]) K0 V1 D1 G1 श्रुतसोम; Cd as in text. — [c]) K2 शुभकर्माण, K2.4 V1 श्रुतकीर्ति च (V1 तु) — [d]) T2 G1-4 नाकुल

73 Ñ2 om 73[abc], M2 om 73 (cf v l 71, 72). — [a]) Ñ1 V1 सुतसोम (cf 72[a]). — [b]) Ś1 श्रेष्ठान्; Ñ1 चैतान्; D2 सुतान् Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 महायशान् — [d]) T1 पच पचाग्नितेजस

74 M5 om 74[ab] (cf v l. 72) — [b]) M6.7 आहुर्विप्रा B1 युधिष्ठिरे (m as in text), D1 (by corr) T G (except G1) °ष्ठिरात् — [c]) Ś1 K (except K1) D1 °रणे ज्ञाने, G5 6 °रणाज्ञाते — [d]) Ś1 K1 प्रतिविंदुर्! S (except M5) भवत्स्वय

75 [a]) Ś1 D2 G2 6 सुतः; K1 सुत; T1 G1 सुते K0 Dn2 D1 सोम; K4 B3 सोमे (for सोम-) Ś1 °सहस्रेषु, D2 °स्रे च — [b]) G1 M सोमादित्यस(M7 सु)तेजस — [c]) T2 G (except G1) °सोम महाप्राज्ञं

76 [a]) Ś1 K1 M6-8 श्रुतकर्म (M6-8 °र्मा) — [c]) V1 जातमात्रस् K0 4 Ñ1.2 B1.3 Dn2 T1 G1-3.6 तथेत्येव (T1 G3 2 °च), K2 तयोस्त्वेव; Ñ2 B3 Dn1 D1 तदेत्येव; B6 D3 D5 इतीत्येव; T2 G4 तथान्येव — [d]) B5 Da M2 6 सुतोभवत्; T1 सु त विदु°

77 T1 (? hapl) om 77-78 — [b]) Ś1 D2 T2 G2.4 M6-8 °नदन; K0 कुल°; K1 °सत्तम; Ñ1 °सत्तम K2.4

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ७८
एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ७९
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयानि च ।
चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ८०
कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।
जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम् ॥ ८१
देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ समाप्तं हरणहारिकपर्व ॥

२१४

वैशंपायन उवाच ।
इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।
पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २
स समं धर्मकामार्थान्सिषेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्मसमान्बन्धून्बन्धुमानिव मानयन् ॥ ३
तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।

C. 1 8053
B. 1 222. 4
K. 1 240. 4

Ñ2 3 B (except B6) Da Dn D4. 5 कौरव्यस्य महात्मन॰ — d) Ś1 K0 1 4 कुलवर्धनं; D1. 2 G3 5 6 M ॰वर्धन; G1 प्रीतिवर्धनः

78 T1 om 78 (cf. v 1 77) — a) Ñ1 D1 ॰जनत्पुत्र — b) D2 विष्णुदैवते; T2 G (except G1 6) चाग्निदै॰. — c) G1 M ॰देवसुत — Ñ1 damaged from 78d–80a — d) B1 3 Da श्रुतसेन तु; T2 G (except G5 6) ॰सेन च. Ñ2 3 Dn D4 5 G5 6 य, V1 तद् (for तं)

79 a) K0 3 Ñ2 V1 Dn T G (except G1) M5 त्वेते; K3 Ñ3 B (except B5) Da D2 4 5 M3 त्वेव, K4 चैव; D1 ते तु (for त्वेव) — c) D2 कौरव्य (for राजेन्द्र) — d) K1 Ñ Dn D4 ॰हितैषिण॰

80 a) M (except M5) ॰कर्माद्यानु॰. — b) K1 चूडोपकरणानि; S (except G2) चौलोप॰ — Da om 80cd. — d) K0 4 D5 पुरुषसत्तम. (D5 ॰म)

81 a) T2 G M (except M3) तु (for च) T1 अधीतवेदास्ते पच — c) D1 सजग्मु सर्वमप्यस्त्रं

82 a) K3 Ñ2 B6 Dn D4. 5 दिव्यगर्भो॰ — b) Ñ2 B5. 6 Dn D4 G2 महारथै; Ñ3 महाभुजे; V1 महात्मभि — c) K0 2 D1 5 S (except G5 6) ॰शार्दूला — d) K0 D5 मुदमुद्वहन्; Ñ1 D1 2 पुरुषर्षभा (D2 ॰भ); Cd मुदमावहन्

Colophon om in T1 — *Major parvan* T2 G M संभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ś1 सुभद्राहरण and हरणहारिका; K0 B5 हरणहारिका; K1 अर्जुनतीर्थयात्रा, सुभद्राहरण and हरणहारिका; K2 3 Ñ3 B1 Dn1 n2 D1 2 4 सुभद्राहरण, B2 6 अर्जुनतीर्थयात्रा and सुभद्राहरण; Da अर्जुनतीर्थयात्रा Ś1 K1. 2 Ñ3 B6 D1 read समाप्त after सुभद्राहरण, K0, after हरणहारिका, K1, after both. — *Adhy name* Ś1 K0 1. 4 D5 द्रौपदीसुभद्रयोरपत्यजन्म (D5 ॰जन्मवर्णनं); K3 T2 G3–5 सुभद्राद्रौपदीपुत्र(K3 ॰द्री अपत्य)जनन; D1 द्रौपदीसुतोत्पत्ति, D2 सात्वत्यां पुत्रोत्पत्ति, M5 पाण्डवपुत्रोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 220, D4m 136 (? for 236), D5 171, T2 G4–6 M 187, G1 186, G2 185, G3 189 — *S'loka no* Da1 88, Dn 87. — *Aggregate s'loka no* Dn2 8013.

214

1 Ś1 K1–3 D2 5 S om उवाच — b) Ñ1 जिग्युरन्यान् — d) Ś1 तथा; T2 G (except G1) राजन् (for राज्ञ)

2 b) K0 3. 4 D5 ॰लोकोऽभवत्सुखी; Da G1 ॰लोका वसन्सुखं — c) K2 D1 ॰सपन्न; G1 M (except M3) ॰धर्माण; Cd as in text — d) K0 D2 M6–3 Cd देहिनां, G1 (by corr) ॰ना

3 a) D1 2 G3 ॰कामार्थे — b) K2 3 Ñ V1 B1 5 Dn D1 2 4 T G भरतर्षभ — c) B D1 D4 श्रीणि वा(Da वा)त्म॰, D1 भ्रात्नात्म॰; D2 भ्रातृभ्रातृसमान् — d) K2 Ñ2 3 V1 B Da Dn D4 5 नीतिमान् K2 Ñ3 B (except B1) Da1 अ(K2 स)विमान॰. D1 2 धनुवत्सर्वमानवान्

5 a) Ñ वेदान्; G1 M1 देवा — b) Ñ महाध्वरे. — c) Ś1 K1 Ñ1. 3 V1 Dn2 D1 2 शुभान्वर्णान्; K0 3 4 D2 च (K4 तु) वर्णाना; K2 B1 3. 5 शुभं वर्णान्; Ñ2 B3 D1

C. 1. 8083
B. 1. 222. 4
K. 1. 248. 4

धर्मौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४
अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।
वर्धमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ६
भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं वभौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७
तं तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८
धर्मराजे *अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेमिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १०
न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ १२
तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ १४
सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५

वासुदेव उवाच ।

कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

Dn1 n2 D1 शुभाल्लोकान् — d) Dn1 D1 मेनिरे (for लेभिरे) Ñ1 V1 स नराधिप — After 5, T1 ins
2098* चत्वार इव ते वर्णा रेमिरे तं जनाधिपा ।
6 b) S नही; Cd मति (as in text) — c) K1 Ñ V1 B D वर्धमानोखिलो T G लोक°; M1 वर्ण° (for धर्म°) Cd cites वधुमान् (as in text) — d) Ñ2 B1.2 D (except Dn1 D1) T1 G1.6 °क्षितं
7 b) T1 G (except G1) अधिको D1 सह (for बभौ) — c) B1 (m as in text) S (except G1.6) °मानो D1.2 T1 G1-4 विततैर्; Cd as in text. — d) G1 M1-3 दैवैरिव
8 a) T1 नृप (for त तु). — c) T1 G1 M °सम° (T1 °मा) मुख्या — d) T1 पितामहमिव G1.6 सप्तरे (for अमरा)
9 a) Ś1 K0.2.4 Ñ V1 B D द्युति° (Dn द्युति°), K1 स्वति°; K3 G1.2 M द्यमि°; T1 प्रजा प्रीता°, T1 G2-6 [S]प्यमि° — b) Ś1 K2 इवातुले; Ñ1 D1.2 G1 इवापरे — c) G1 नित्य, Ñ1lp तुल्या (for तुल्यं) — After 9, Ñ1 ins
2099* रञ्जयामास वै प्रीत्या प्रीतिदानैरनुत्तमैः ।
10 a) G1 यथा (for न तु) Ñ1 D1.2 केवलमेवैनं, T1 G1 (before corr.) 4 केवलदैहेन, G1 देवाश्च दैवेन Cd cites दैवेन — b) Ñ2 B1 प्रभावेन च K1 B1 D1 मेनिरे, M1 मेजिरे — c) K1 स बभूव; K1 यद्य पूत — d) K1 Dn1 D1 G1 चकार यत्
11 a) K0 Ñ1 चादास्यं, T1 G1 M दैन्य च, T1 G1.4 चावद्य; G1.6 चापथ्यं Cd cites असत्य — b) Ñ2 B D1 Cd Ñ1lp नाहित (for नानृतं) Ñ1 Dn1.n2 D1.2 नासह्यं न च धाप्रिय Cd cites विप्रिय (as in text) — c) Ñ1.2 °भावस्य; B (except B1) °हासस्य — d) K1 सदा (for जज्ञे) G1 M1 भारती (for धीम°)
12 b) G1 हितमाकाङ्क्षते सदा — After 12ab, K0 ins.
2100* राजते सकला पृथ्वी पाण्डवेन बलीयसा ।
पुष्पितानि वनानीव धान्यलक्ष्म्या च भारत ।
— c) Ñ2 B D (except Dn1 D1.2.3) चिकीर्षन् Ś1 K V1 Dn1 D1.2 T1 G1-3 स महा° — d) Ś1 K1.2 Ñ V1 B Dn D1.2.4 G1.2 °सत्तम
13 a) K1 सु; T1 G1 M1.2 म; M1-3 च (for तु) — c) T1 G (except G1) अजयन् — d) Ś1 K1 Ñ1 Dn Dn D1.2 तापयंत° D1 आयत स्वेन तेजसा
14 a) S (except T1 G1.4) °पयाहस्सु — Before 14cd, M1 ins अर्जुन — c) Ñ1 उष्णाहा.. T1 वर्धते Ś1 K1 गृष्मयो(Ś1 lacuna after गृ)रेव वर्तते, M कृष्ण उष्णानि वर्धते — d) K1.2 G1.6 M1 गच्छाव; Ñ1.2 V1 B1 D (except D1) °वो; T1 G1.2 M1-3 °म. Ñ1 °नां नदीं
15 a) Ñ1.2 V1 B D (except D1) T1 G (except G1) °वृतौ तत्र — c) Ś1 K0.2 °ह्नेप(Ś1 °व)सरिष्यामो; K1 °ह्नेष्यागमि°; Ñ1 °ह्नेपु समेष्यामो, Ñ2.3 V1 B D (except D1) °ह्ने पुनरेष्यावो; T1 G1 M °ह्ने विचरिष्यामो (T1 M1.2 °वो), G1.6 °ह्ने विनिवर्तावो
16 Ś1 K1 D1 S वासुदेव°, D1 कृष्ण (for वासु° उ°). — a) T1 G (except G1.4) कुंतीसुत T1 G (excep-

वैशंपायन उवाच ।
आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः ॥ १७
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।
गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ १८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ १९
आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।
यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०
वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।
यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ २१
द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे ॥ २२
काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ २३
रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २४
वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स्म तद्वनं सुसमृद्धिमत् ॥ २५
तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ ।

C. 1. 8076
B. 1. 222. 27
K. 1. 248. 32

G1) समाप्येप — b) T1 यमुनाजले V1 ह्यर्थं परिवर्तते. — c) K1 Ñ1 °वृतास्तत्र; D5 °वृतौ पार्थ — d) Ś1 K1 विहरेस; D5 M विहराम

17 Ś1 K1.3.4 D2 om उवाच; K2 S om. the ref — a) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) T1 G1 M आमन्त्र्य तौ धर्मराज — b) G3 मातर (for भारत) — After 17, S ins a passage (with colophon) given in App. I (No 117)

18 Before 18, S ins वैश° (of v. l 17). — b) K0 °समावृत; K3.4 D5 °लतावृत; Dn2 D1.2 T1 G1 M °लताकुल — K0 (hapl) om. 18d–19a. — d) Ñ2.3 V1 B D (except D1.3) S (except T1 G1 M2.5) °पुरोपम

19 K0 om. 19abc (of. v. l 18) — a) Da T1 भक्ष्यभोज्यैश्च (T1 °भोज्यसु) — c) Ñ2 B3.6 D (except D1.2.3) गधैर् (for युक्त). — d) K3.4 तथा; V1 B5 ततो; T1 गृहं; T2 G (except G1) तदा (for युक्तं) Ś1 K1 °पार्थिवे.; K0.3.4 D5 T2 G3–6 °पांडवौ; G2 °पांडवं — After 19, G1 ins 2102* (of v l 21)

20 G1 (hapl) om 20–21 — a) K0.3.4 D5 गृह विविशतु पूर्णं (K0 °र्णं); Ñ2 B6 Da Dn D4 विवेशांत पुर तूर्णं; Ñ3 आविवेश पुर तूर्णं; V1 B1.2.3 D1 विवि(B3 °वे)शतु पुर तूर्णं (B1.3 पूर्णं; V1 तत्तु); M3 आविवेश रतास्तूर्णं — b) D1.2 °चचैस्तथा — c) D2 यथोपयोगं T1 सर्वत्र — d) T1 राजश्चिक्रीड — After 20, N (except Ś1 K0.1 Ñ1) ins

2101* स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधरा ।
मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचना ।

21 G1 om 21 (of v l 20) — ab) K4 T2 G2–4 (all three times) काश्चिद् (for काश्चित्) T1 पापीपु (for वेश्मसु) N1 °द्वेश्मकुटीगता. — c) K0.3.4 D5 यथायोग (K4 °ग्य) — d) Ś1 K (except K0) Ñ3 Dn D1.2 T1 M5 पार्थकृष्णयो. (by transp) — S (except M5) ins. after 21 (G1, which om 20–21, after 19)

2102* वासुदेवप्रिया नित्य सत्यभामा च भामिनी ।

22 a) K1.3 B D5 T1 प्रायच्छेतां; Ñ2.3 Da Dn D2.4 प्रायच्छतां, T2 G2–6 प्रा(G3 प्र)यच्छेते Ñ3 Dn महाराज — d) G1 ते तु तस्मिन् (for स्त्रीणां ते स्म) T1 महोत्सव; T2 G (except G1) मदोत्कटा.; M6–8 °त्कटे

23 a) T2 G (except G1) हृष्टा हि (for प्रहृष्टा) — b) Ś1 K (except K3) Ñ1 D1.2.3 तत्र तत्र (N1 जगुस्तत्र) वरांगना — c) K4 Ñ B Dn1.n3 D4.5 T2 G (except G2.5) च परा — Ś1 K0 (?hapl.) om 23d–24a — d) D5 वरस्त्रिय.; M6–8 सुरासव

24 Ś1 K0 om. 24a (of v. l 23), D2 om 24 — a) K1 Ñ V1 B1(m as in text) 2.3 Da1 Dn D2.4 रुरुधुश्च. G3.5 च परा K1.3 D1.2 नार्यं (for तत्र) Ñ1 रुरुधुश्चाप्रमा नार्यं — b) K3 जगृहुश्च; K4 प्रजहृषुश्च; Ñ3 प्रतिजघ्नु.; G1 M6–8 जहृषुश्चान्या (G1 °श्चैव) — K0 (hapl) om. 24cd — c) T1 अन्योन्य; T2 G2–4 अन्यैश्च — After 24, S ins

2103* काश्चिन्माल्यानि चिन्वन्ति काश्चिन्माल्यानि दध्रिरे ।

25 a) B6 Da T1 M6–8 वीणावेणु° (by transp) — b) K1 Ñ3 पणवाना च स° — c) K4 N B3 Da Dn D1.4 T1 G1 शब्देन पूर्यते; B1.3 शब्देरापूर्यते Ñ Da2 Dn हर्म्यं; T1 सर्वं, T2 G2–4 तत्र; G3.6 तद्वत् (for ह स्म) K3 शब्देनापूर्य तद्देश्म — d) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D1.2) G1 सु(K3 D1 च)महर्धिमत्

26 a) Ñ2.3 Da D1 G1 तदा (for तथा) T2 G2–4 तस्मादावर्तमानौ तु (G3 तौ) — K1 om 26b–27a — b) Ś1 K0.4 Ñ1 V1 B6 Da D1 °सत्तमौ; D2 °समतौ

C 1. 8078 B 1. 222. 27 K 1. 246. 29

समीपे जगमतुः कंचिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ २६
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरंजयौ ।
महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ संनिषीदतुः ॥ २७
तत्र पूर्वाण्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २८
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनंजयौ ॥ २९
बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ३०
तरुणादित्यसंकाशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३१
उपसृष्टं तु तं कृष्णौ भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

— c) Ko 2.4 D5 समेतौ; Ñ B3 Da Dn T1 G1 M2 समीप Some MSS किंचित् — d) B6 Da Dn1.n2 D4 °मनोरम Ko 3 4 D5 वनोद्देश मनोहर (Ko D5 °रम)

27 K1 om 27a (cf v 1 26) — a) Ko 4 Ñ1 3 D2 6 महार्हशयनौ (Ñ1 3 °ने) — b) K3 T1 G1 तत्र तौ Ś1 K1 B1 D1 G1 °पेदतु ; Ñ3 V1 °षीदतां

28 a) B3 Da1 Dn2 D2 G1.2 M3 पूर्वं B6 सतीतानि — b) K2 3 Ñ V1 B Da Dn D1.4 T2 G (except G1) इतराणि, T1 M2 महान्ति; M5 बहूनि; M6–8 कृतानि (for रतानि) D2 विक्रांतचरितानि च — c) Ñ1 V1 B1 3 कथयतौ तौ (B3 तु) — d) T2 G (except G1) जिष्णुमाधवौ

29 G2 om 29ab — c) K2.4 Ñ2 3 V1 B D T2 G2–4 M2 7 अभ्याग°. — After 29, D1 ins

2104* सिंहासनसमीपे तौ वासुदेवधनंजयौ ।

30 a) Ś1 Ko.1 S बृहत्साल°, D1 °शाल° — b) K2 D1 तप्तजाम्बूनद°, Dn1 आतप्त°; D2 सतप्त°. — c) D2 हरिवर्णो K2 Ñ2 B D (except D5) °पिंगोज्वल(K2 Dn2 D1.2 ज्वलत्)श्मश्रु — d) Ś1 प्राणायामरत सम°, Ñ1 प्राणायामी तत सम , G5 6 प्रमाणादायत मम

31 b) K2 Ñ2.3 B D (except D1 5) चीरवासा — c) Ko 3 4 Ñ1 V1 D5 पद्मपत्रेक्षण श्रीमान् (Ñ1 V1 पिंग°) — After 31, S ins

2105* जगाम तौ कृष्णपार्थौ दिधक्षन्खाण्डवं वनम् ।
[T2 G2–4 M2 दिधक्षु°]

32 a) Ś1 K1 उपविष्ट, Ko °सृत, K3 Ñ1 D1.3 5 °सृत्य; K4 °सृतं, Ñ3 °विष्ट , Da °स्पृष्ट; T2 G2.4 °हृत्य, G3 °सृज्य Ś1 Ko.1.3 4 Ñ3 V1 T2 G2–4 तत , K2 B2 तु तौ (for तु त) K2 कृष्ण, B1.3 Da1 Dn1 D2 4 G5 6 कृष्णो; T1 G1 M दृष्ट्वा — b) Ś1 K1 V1 T1 भ्राजमानौ Ś1 K1 द्विजोत्तम — After 32ab, T2 G (except G1) ins

2106* दृष्ट्वा जगाम मनसा पावकोऽयमिति प्रभु° ।

— d) T2 G (except G1) तूष्णीमुत्पत्य

Colophon om. in T1. — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 Ko–2.4 Ñ2 B Da Dn D4 5 T2 G2–5 M2 4 खाण्डवदाह — *Adhy name* Ś1 K1 अग्निसम्प्राप्ति°; Ko.4 D5 वैश्वानरा(K4 °नराग्नि)गमनं; K2 कृष्णार्जुनक्रीडाविहारे जातवेदसागमनं, D1.2 कृष्णार्जुनक्रीडाया (D2 अर्जुनकृष्णविहारक्रीडा) खाण्डववनग्रह(D2 °क)रणं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 221, D4m 237, T2 G4–6 M 189, G1 188, G2 187, G3 191 — *Śloka no* Da1 Dn 33; M2 17 — *Aggregate śloka no.* Dn2 8046

215

1 Ś1 K (except Ko) D2 S (except M5) om उवाच — a) Ko 2.4 D5 विप्रो (for चैव) — b) T1 G1 M °वं च माधवं

2 d) T1 मुख्यां तृ° K1 Ñ V1 B Da D1.2 3 T2 G3–6 M2 प्रयच्छत

3 a) Ñ2 ततोभूता, M6–8 तदाभूतां — b) K2 Ñ2 B (except B6) तावुभौ; Ñ1 तत्रस्थौ, T1 विप्र तौ — c) B2 T1 G1 M भवांस्तुष्येत्, D5 भवत्तृप्तिः — d) Ś1 K2.3 B2 D1 5 M5 यतामहे

4 a) Ś1 K1 B1 3 G1 तु (for स) — b) Ś1 अब्रवीत्तौ तत उभौ (unmetrical transp), K2 Ñ2 B (except B6) °वीत्पावकस्तत°, D1 °वीत्स उभावपि — c) Ś1 K1 Ñ1 V1 Dn2 M2 तथा; M5 तु तौ (for तदा) — d) Ñ1 V1 Da किमर्थं; Ñ2 तदन्नं

5 Before 5, Ś1 K1 D2 S ins ब्राह्मण°, the rest ब्राह्मण उ° — a) T1 G1 M बुभुक्षेय; T2 G2–6 बुभुक्षुर्वै — b) A few MSS मा (for मां) Ś1 K2 G1 M6–8

२१५

वैशंपायन उवाच ।
सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।
लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १
ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २
एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
केनान्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४
नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ५
इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।
तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६
वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स्म प्रसङ्गतः ।
तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८
स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रवर्षति ।
ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः ।
दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १०
युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११
एवमुक्ते प्रत्युवाच बीभत्सुर्जातवेदसम् ।

C. 1 8165
B. 1 224 13
K. 1 230 13

नियोधतां, Ko 3 (m as in text) 4 Da °धत, T2 G2-4 °ध वै — c) K4 T2 G2-4 चै (for मे) — d) Ś1 K (except K3) D5 T1 G1, 5 M5 6 8 °यच्छता

6 a) B1 3 Da D1 इममिंद्र Da घोर; T2 G2 4 दावाद् (for दाव) — b) T1 G1 M परिरक्षति खांडव (T1 पांडव) — c) K3 4 Ñ3 3 V1 B D (except D2 5) न च शक्नो°. T2 G4 जग्धुं

7 a) Ko 4 G6 अस्मिन्; G3 5 अस्य (for अत्र) T1 सखेंद्रस्य, G1 M सखा चास्य (M5 चात्र) — b) Ko 3 4 D5 पन्नगोत्तम — c) K2 सनाग. K2 स्वकृते; K3 सत्कृते, G1 सत्कृतो D1 स नागस्य कृते दाव — d) V1 T1 वज्रधृक्; Da1 °धृत् Ko 4 D5 खांडव परिरक्षति (= 6^b)

8 a) Ś1 K1 ततो; T1 G2 अत्र (for तत्र) — b) Ko Ñ3 B (except B6) Dn D2 5 T1 रक्षते; Ñ3 रक्षति, T2 G3 4 रक्ष्यति, G2 5 6 रक्षति K3 Ñ2 B (except B6) Dn D2 4 5 G1 M6 अस्य; T1 M8 तत् (for स्म) — After 8^{ab}, Ko 3 4 D5 ins

2107* बहूनि घोररूपाणि उग्रवीर्याणि चैव हि ।

— c) Ko D5 दग्धु तन्नैव, K1 तद्धि दग्धु न; K3 4 त दग्धु नैव; Ñ1 D1, 2 तस्मदग्धुं न, T1 G3 6 M तन्निदं (M6-8 °द) ग्धु न; T2 G2-4 न त दिधक्षु G1 त तु दग्धु न शक्नोस्मि — Ś1 K1 3 T1 G5 (hapl) om 8^d–9^c — d) K3 4 Ñ1 D1 T2 G2-4 6 दाव; G1 M रक्ष्य (for दग्धुं)

9 Ś1 K1 3 T1 G5 om 9^{abc} (of v l 8) — a) Some MSS मा (for मां) — b) K2 4 Ñ1 D1 2 मेघेनाभिप्र°; T2 G2-4 6 मेघैरद्भिः प्र°, G1 मेघेनैव प्र°, M मेघैरे (M °घेनै) वाभि° — c) K2 B (except B6) सोऽह, T2 G2-4 6 अतो, M6-8 तथा (for ततो) K4 प्रदग्धु तं न श°. — d) B6 दावमीदृश

10 a) T1 तद् (for स) Ko °भ्यां महात्मभ्यां; K1 °भ्यां सहायत्वे — b) Ś1 K1 शस्त्रविद्भ्या, Ñ1 मंत्रविद्भ्यां. — d) Ko, 3 4 D5 वृणोम्यहं; T2 G2-4 अह वृणे, G5 6 मया वृत (by transp)

11 a) Ś1 Ko 1 3 Ñ1 V1 D1 2 G1 युवामुदक° G2 युवाभ्या वर्षधाराश्च — d) T G1-4 M सर्वथा (T1 °दा) Da2 G2 5 6 M5 °ष्यथ; T G1 4 M6-8 °ष्यत (T1 धात यिष्यत) — After 11, N ins a passage given in App I (No 118), while T2 G2-4 ins, irrelevantly, a shorter version of the same at the beginning of adhy 217, given in the same App (No 120), and, finally, Ś1 Ko 1 4 ins yet another version, given there (No 121), as a separate adhy, after adhy 225 (i e at the very end of this parvan), meant probably as a परिशिष्ट The episode is *entirely* missing in T1 G1 3 6 M only

12 Before 12, V1 T1 G2 M6-8 ins वैश° — a) T1

C. 1 8165 B. 1. 224 14 K. 1 220 14

दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १२
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान्बहून् ॥ १३
धनुर्मे नास्ति भगवन्बाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ १४
शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षय्यैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥१५
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।
रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १६
तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १७
उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १८
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

G2.3.5 c एवमुक्त G3 e अमर्षीच्छूरो (for प्रत्यु°) N तच्छ्रुत्वा वचनं तस्येद् (K0 D3 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं) — b) D4 वेदस ; M4 °वेदसा — After 12ab, N ins

2108* अमर्षी नृपशार्दूल तत्कालसदृशं वचः ।

— c) K (except K0) M3 5 दिधक्षु ; T2 G1-4 °क्ष (sic). — d) D1 अभ्यागम्य; T2 G2-4 काममस्य; Cd अका° (as in text)

13 Before 13, Ś1 K1.4 ins अर्जुन , K0 2.3 Ñ V1 B D अर्जुन उ° — ab) T1 °णि दिव्यानि लघूनि च च° — c) T2 G1-4 रोद्धुं (for योद्धु) — d) T1 G1 M वज्रभृतो K3 सुवि (m बहून् as in text)

14 c) T1 °रे कर्म — d) T G1 M वा (for यद्) K3 Ñ2 3 B D2 Dn D4.5 विपहेन्मम G3 6 से (for मे)

15 a) V1 °श्च घोरैर; D1 2 °श्च मेर्थे; S शरैस्त्वदर्थे (M °थै) — b) K1 शीघ्रमस्यत — After 15ab, M6-8 ins

2109* उपासंगौ च मे न स्तः प्रतियोद्धुं पुरंदरम् ।

— c) T1 G1 e न हि योद्धु — d) T2 G2-4 यथेप्सितं

16 b) S पाण्डरान् K1 बहुरहस

17 d) G1 विहन्यान्; M स हन्यान् Ñ1 वने (for रणे)

18 a) K3 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) G1 कर्मसिद्धौ च (G1 तु), M6-8 कर्मसमिद्धौ — b) K0 2 4 Ñ1 D2 D1 5 T1 कर्तुमर्हसि — K3 (hapl.) om. 18c-19a — c) T1 G1 M देवेंद्रं (for येनेन्द्र) — d) T2 G (except G1) महाशनिं

19 K2 om 19 (cf v 1 18) — b) T2 G (except G1) तत्कर्ताह K0 2 T2 G (except G1) स्त K0 D1 2 T1 G2.3 6 पावक, K1.4 °के — M6-8 om 19cd — c) K0 2 करणानि च सर्वाणि, K4 उपकरणानि सर्वाणि (hypermetric), D2 कारणानि समेतानि — d) D1 G3 भगवान् Ś1 K1 B दातुमर्हति

Colophon om. in T1 — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ2 B D2 Dn1.n3 D1 4 5 M3.5 खाडवदाह — *Adhy name* Ś1 K0 1.3 4 D3 अर्जुनवाक्य, M4 कृष्णपावकसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 223, D4m 239, D5 23 (? for 223), T2 G1-3 M 190, G4 189, G5 188, G6 192 — *Śloka no* Dn1 Dn 17, M4 18 — *Aggregate śloka no* Dn3 8165

216

1 Ś1 K (except K0) D2 S om उवाच; D1 om the ref — a) K2-4 N V1 B D T1 स (for तु) — b) T1 नराधिप (for हुता°) — c) D1 भगवान् (for वरुण) — M2 om. 1cf — f) D3 उद्दिश्य चोदकेऽत्रैव निव° T2 G1-3 त (for नि) T1 G1 M (M2 om) श्वेतकुण्डलिन देव सर्वाभरणभूषित Cd cites आदित्य

2 Ś1 K1 (hapl.) om 2abcd — a) T1 अपि, G1 M तु (for च) T2 G (except G1) स (for तद्) — d) Ñ2 3 V1 B1 6 Dn D4 प्रतिगृह्य, T1 वरुण सं — T1 (hapl)om 2ef — f) K2 3 Ñ3 3 B D (except D1.2 5) देवदेव सनातन — After 2, K1 ins.

2110* स ध्यातमात्रो वरुण समायातो महाद्युति ।
अथेमं नृपशार्दूल वह्निर्वचनमब्रवीत् ।

3 a) G3 6 सोमाय राज्ञे Ñ1 D1 2 न्यस्त (for दत्तं) G2 सोमे दत्तेन दत्त तु, G3 4 सोमेन दत्त तु धनुः — b) Ñ1 V1 B1 तौ, T1 G1 5 ये, M6-8 मे (for ते) G1-4 त्वयि ते इषुधी शुभे — c) G1-4 M3 5 दिव्य (for शीघ्र) T1 प्रयच्छ चोभयं दिव्यं; M6-8 प्रयच्छ भगवन्दिव्य — After 3abc, S ins

2111* त्वमस्मै सव्यसाचिने ।

२१६

वैशंपायन उवाच।
एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया।
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ १
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम्।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ २
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३
कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम्।
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ४
ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम्।
सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च।
सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ५
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम्।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः।
प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ७
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम्।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ८
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ९
ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ १०
यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ११

C 1 8187
B. 1 225. 14
K. 1 231. 14

दिव्यैरश्वै॰ समायुक्त
4 a) K0-3 Ñ V1 B D (except D2) च (for हि). — d) K3 N3 8 B D (except D1 2 5) तन्ममाद्य, K4 V1 °दर्थे — Before 4ef, T1 G1 5 6 M (except M8) ins वैश॰ — e) K (except K1) Dn8 D1 5 T2 G2-4 ददामी° — f) Ś1 K1 प्रत्यपद्यत
5 a) N3 8 Da Dn तदद्भु°. T2 G transp 5cd and 5ef — c) V1 °स्त्रैरधृष्य च — d) Ś1 Ñ1 D2 °प्रबाधि च; K0 4 D5 °प्रमर्दनं; K1 °प्रबोधि च; K3 T2 G5 6 °थिनं; T1 सर्वकायावतारणं; G1 M सर्वकायप्रहा(M6-8 °दा)रिण; G2-4 °शत्रुप्रमाथिन — T1 om 5ef — f) Ś1 K1 °सेनावि(K1 °च)कर्षण; K3 4 Ñ3 8 B D (except D1 2) M6-8 °सैन्यप्रधर्षणं; K3 °प्रकर्षणं, Ñ1 °प्रधर्षक
6 K3 om 6 — a) T1 पिनाकादि सह° — d) Ś1 सूक्ष्मम् (for श्लक्ष्णम्)
7 a) T2 G (except G1) देवगन्धर्वरक्षिभिः. — After 7ab, K0 2 4 Dn8 D4 5 ins
2112* तद्दिव्यं धनुषां श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा।
— c) Ś1 K0 3. 4 प्रादात् स (S1 तद्) चैव धनूरत्नं, K1 2 V1 B2 6 Da D1 G1 °द्वै तद् (G1 स) धनूरत्नं; Ñ1. 2 B1 Dn D3 4 °दाद्येव धनूरत्नं, B8 T1 °दात्तस्मै धनूरत्नं — d) K3 Ñ8 B3 M (except M8) अक्षय्ये च; B1 8 G1 तदक्षय्ये (G1 °य्यौ) Ś1 K1 तथेषुधी.
8 a) Ś1 K1 दिव्यावरणं; K3 Ñ1 8 V1 B1 Dn8 T1 G3 5 6 °श्वयुत K0 4 D5 रथं दिव्याश्वसंयुक्त — b) T2 G (except G1) °लक्षण — c) T2 G (except G1) कामगैर् (for राजतैर्) Ś1 दार्ढ्यैं; K0 8 चाश्वैः; K1 चांगैः — d) Some MSS गन्धर्वैर् — e) S पांडरा°
9 b) Ś1 अजेय्यं; K2 D1 G1 5. 6 अजेयं; K3 असह्यं, Ñ1 D1 अक्षय्यं; Ñ8 अक्षयं — d) K1 B3 5 Da T1 M (except M8) °मनोरमं; Ñ3 8 B1 6 Dn D4 सर्वरत्नमनोरम
10 a) K0 N3 8 B Da Dn D2 4 5 T1 G1 M य (for यत्) K3 च; K4 Ñ V1 B (except B5) Da Dn D2 4 5 M8 सु- (for स्व) D1 येन (for यत्स्व) — b) Ś1 भावन, Ñ V1 B Dn D4 Cd भौमनो, S (except G5) भुवने K0 8 D5 T1 भुवनेश्वर; G1 भुवने प्रभु K4 विश्वकर्मा वनेश्वर — c) V1 विनिर्देश्य — d) K4 अपि (for इव)
11 a) K0 3. 4 Dn1 यस्मिन्; B1 य स, Dn3 D1 य तु, T2 G3 4 यं च T1 शुभ्रांशु य समा°; G2 य रथ सोम आरुह्य — c) Ś1 नागमे°; K1 2 sm Ñ V1 B D M4 नवमे°. — d) N1 तेजसा (for च श्रिया) — After 11, T1 ins.
2113* सुरारियोपिस्सौवर्णद्युतिताटङ्कनादनम्।

C. 1. 8187 B. 1. 225. 14 K. 1. 231. 14

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ १२
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥ १३
ध्वजे भूतानि तत्रासन्विविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ॥ १४
स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १५
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १६
तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १७
हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ १८
मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽशृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ १९
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ २०
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २१

---

12 a) K2 T2 G2-4 आश्रित्य, Ñ1 D1.2 °तो; Ñ2.3 B6 Dn D4 °तौ Ko 2.4 च; Ñ1 D1 2 अयं (for तं) Ko 2.4 रथे य(K2 त)स्मिन् (for रथ°) — b) K2 D1 °सम; K3 इन्द्रायुध°, K4 D5 इंद्रयष्टि°; Ñ B2 Dn D4 °समौ, V1 °समो, S शक्रध्वजसमा (T2 G2-4 °म, M6-8 °मो) K3 V1 B1.3.6 Dn D1 S यष्टिः, Ñ B2 Dn D4 उभौ (for शुभा) Ko इंद्रयष्टिरनुत्तमा — Ko om. 12cd — c) Ś1 तप°, K1.3 Ñ1 D2 तप° B3 °नीया स; T2 G2.4 °नीयास

13 a) Ś1 K Dn1 D4 यस्या K2 D1 च; T1 स (for तु) — b) Ñ1 S °लांगूल°; Ñ2 B3 Dn D4 °केतन, Ñ3 B1.3.6 °लांगूलकेतन; Cd as in text — After 13ab, Ko.2.4 D2 ins

2114* हनूमान्नाम तेजस्वी कामरूपी समीरजः ।
नादेन च महारौद्रो भूतकोटिसमावृतः ।,

while T1 ins

2115* यः पुरा वायुसंभूतो रक्षोगणविनाशनः ।

— cd) Ś1 Ko 1.4 B2.6 D2.5 विनदन्निव, K2 विवर्ध, K3 विनर्दंति च, Ñ2 Dn D4 दिधक्ष°, T2 G2-6 निर्दह°, G1 M5 भीमो ननर्द, M7 भीमो नदस्तु, M6-8 भीमो ननाद Ñ V1 B D (except D1.5) G1 M तत्र स Ñ1 मूर्ध्न्यशोभयत्; D5 T2 G (except G1) मूर्ध्नि शोभते T1 तन्मूर्ध्नि संस्थितो भीमो विनर्दन्व्यशोभत

14 ab) T2 G2-4 ध्वजैर् K3 भवानि M (except M5) चाग्र (for तत्र) D2 विचित्राणि T1 हनूमान्परितस्तत्र भूतानि विविधानि च — Ś1 K1 (? hapl.) om. 14c-15a — c) T2 G (except G1) पर° (for रिपु°) — d) K2 V1 Dn1.n3 D1 श्रुत्वा, G2 तेषां (for येषां) D2 विनश्यति

15 Ś1 K1 om. 15ab (cf. v. l. 14) — Before 15, T1 ins वैश° — a) T1 अथ, T2 G1-4 M स तु — b) Ñ2.3 Dn1 n3 D1 S (except T1 M5) रथसत्त° — d) MSS देवता°, देवते°, दैवता° also

16 b) K2 Ñ2.3 B1.3 Dn D4 °ब्रक° — After 16ab, D4 marg sec m ins

2116* विष्णोराज्ञा गृहीत्वा तु फल्गुन परवीरहा ।

— T1 (? hapl.) om 16c-18b — c) K3 Ñ2.3 V1 B Dn D2.4 T2 G2-6 तदा; Dn जय° (for रथं) — d) T2 G2-4 सुकृतिर्

17 T1 om 17 (cf. v. l. 16) — a) M5 तस्य (for तच्च) — b) M6-8 यत्सृष्टं ब्रह्मणा पुरा — d) Ś1 K1 °तोत्र स°; Ko Ñ1 T2 G2-6 Cd °तो जय°

18 T1 om 18ab (cf. v. l. 16) — a) K2 Ñ V1 B Dn1 n3 D2 G2 पुरस्कृत्य (for नम°) — b) Ñ2 तदभि°; T2 G2-6 तदति°; G1 M5 तमपि, Cd तदपि (as in text) Ñ3 V1 B1.3 प्रतस्थे सहकेशवः — c) Ko.4 D5 गांडिवं श्रेष्ठं, D2 रथमास्थाय — d) K2 तज्ज्यया, V1 ज्यया प्र°; Dn ज्यया तद्; T1 यज्ज्यया; M6 ज्याया सं (for ज्यया च) Ś1 ज्ययया (sic) हि युयोज च; Ko 1.4 D5 ज्यया (K1 मौर्व्यां) चैव युयोज ह

19 a) Ś1 K1 मौर्व्यांस्तु Ś1 °नाया; Ko 2.4 Ñ V1 B Dn1.n3 D1.2.4 योज्य°, K1 योजमानाया K3 मौर्व्यां मुन्मुच्यमा°. — b) Ś1 K1 च; K2 D1 हि (for ह) T1 G1 M पाण्डवेन बलीयसा — c) T G (except G1) तस्य (for तत्र) — d) Ś1 K1 Ñ1 V1 विव्यथे, K2.3 B5 M6 व्यथते (for व्यथित)

20 a) Ś1 transp लब्ध्वा and रथ G1 M (except M5) transp रथ and धनु° — b) = 29b T2 G2-4 तदा°, Ñ2.3 B Dn D2.5 T1 M6-8 °क्षय्ये — d) G1 प्रहृष्य (for प्रहृष्ट) Ś1 K1 Ñ1 Dn1.n3 D2.5 साह्य°; V1

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ २२
अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिबर्हणे ॥ २३
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २४
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ २५

ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २६
कल्यौ स्वो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २७

अर्जुन उवाच ।

चक्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ २८
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ २९

C. 1 8205
B. 1 229 37
K. 1 251 32

B₃ ₆ Da सज्य°

21 ^a) Da °तुल्यं; T₂ G₃₋₆ °नाभि. K₀ ₁ Ñ₁ G₁ M पुनश्चक्रं; T₂ G₂₋₆ च चक्रं च — ^c) B₁ ₃ (m as in text) दिव्य तत्; G₁ दैतेय (for दयितं)

22 ^a) K₀ ₃ N₂ ₃ B₆ Dn D₃.₄ ₅ T₂ G₃₋₅ एवं; K₂ एसं (for एन) — ^b) T₁ G₁ M (except M₅) अनेन (for एतेन) T₂ G₂₋₄ रिपुसूदन — T₁ om 22^d–23^a — ^d) K₂ ₃ N₂ ₃ B D (except D₁.₂) जेष्यसि त्वमसशयं (K₃ Dn₁ त्वं न सशय.; B₆ ₆ Da D₅ त्वमसशयः)

23 T₁ om 23^a (of v l 22) — ^a) Ñ₂ Dn D₄ तु (for त्वं) A few MSS मानुषाणा. — ^d) Ś₁ M₅ om. च K₂ Ñ₂ ₃ B Da Dn D₄ तथा; D₂ G₁ तदा (for सदा) K₀ D₅ T₁ नागा(K₀ देवा)नामपि चाहवे (T₁ चाधिक) — ^e) B₅ D₂ G₂ भविष्यति; D₆ विजेष्यसि — ^f) Ś₁ K₁ °निहाहवे; K₀ °वर्हण, K₂ °वर्हण, K₃.₄ °वर्हण , Ñ₂.₃ B₃ ₆ Dn D₃ ₄ प्रवरोपि निव°, D₁ ₅ प्रवरोरि°; T₁ G₁ °रारीश्चि- हग्रणे; T₂ G₂₋₆ °निवारणे — After 23, T₂ G (except G₁) ins

2117* तवैतच्चक्रमस्त्र यन्नामतश्च सुदर्शनम् ।
तच्चास्मिन्नर्पय विभो दैत्यघाते यथा पुरा ।

[(L 1) G₃ ₆ सुदर्शं नाम नामत (for नामतश्च etc]

24 ^a) Ñ₁ D₂ सदा; T₁ G₁ M (except M₅) त्वया (for रणे) K (except K₁) Ñ₁ V₁ B₆ D (except D₄ ₅) T₁ G₁ M (except M₅) एव (for एतत्) — ^b) T₁ युधि, M (except M₅) सदा (for त्वया) Ś₁ K₁ सत्तम (for शत्रुषु) — ^c) T₂ G₂₋₄ कृत्वा (for हत्वा) K₀ B₃ ₆ हत्वाप्रतिरथ, T₁ हत्वा हत्वा रिपून् (for हत्वाप्रति°)

25 Before 25, T₂ G (except G₁) ins वेदा° — ^a) T₁ पाशी पुनर् (for वरुणश्च) G₁ ददौ तस्मै गदाममिर् — ^b) G₁ दिव्याम् (for गदाम्) ;K₀ D₂ अशनिसनिभा, Ñ₁ D₁ चाशनि° — ^c) K₀ G₂ °कारिणीं; K₁ D₂ °करिणीं — ^d) Ś₁ हरौ, K₀ असि, K₁ नृप; K₂ प्रभु; N₂ ₃ B₁ ₃ ₅ D (except D₅ ₆) प्रभु°, V₁ तदा; B₆ तथा (for हरे°) — After 25, K₀ ₄ D₄ (marg *sec m*) ₅ ins a passage of 11 lines given in App I (No 119)

26 ^b) K₂ ₃ Ñ₃ B Da अच्युतार्जुनौ; N₂ Dn D₄ अर्जुनाच्युतौ, G₆ कृष्णमाधवौ — ^d) Ñ₁ D₁ ₂ T₁ G₁ M transp रथिनौ and ध्वजिनौ. K₀ ₃ ₄ D₅ चर्मिणौ (for ध्वजिनौ)

27 ^a) T₁ G₃ ₅ ₆ M (except M₃) स्व (for स्वो) — ^c) K₄ चैव (for एकेन) — ^d) A few MSS °गार्थे K₀ ₃.₄ Ñ₂ ₃ V₁ B (except B₃) Da₂ Dn₁ D₁ ₂ ₄ S (except M₃.₅) युयुत्सता

28 Ś₁ K₁ T₂ G₂₋₆ om उवाच; T₁ G₁ M om. the ref. — Ś₁ K (except K₄) D₂.₅ ins after अर्जुन. (resp अर्जुन उ°) Ñ₁ ₂ B₃ ₆ Dn G₃, after 28^{ab}

2118* चक्रेण भस्मसात्सर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।

[Ś₁ K₁ प्रकुर्यादेव वीर्यं°, B₃ ₆ °न स्वतेजसा]

— K₄ Ñ₁ D₁ ₂ om 28^{ab} — ^a) Ś₁ K₀ ₁ ₂ D₅ गदा (for अस्त्र) K₂ Ñ₂ ₃ V₁ B D (except D₅, D₁ ₂ om) चक्रपाणिर्हृषीकेशो — ^b) K₂ Ñ₂ ₃ V₁ B₁ D (except D₅, D₁ ₂ om) विचरन् (for विसृ°) — After 28^{ab}, Ñ₁ ₂ B₃ ₆ Dn G₃ ins 2118* — ^{cd}) M₆ ₆₋₈ असौ (for तत्) M₅ transp तत् and यत् N T₂ कुर्यात् (V₁ हन्यात्); T₁ M₅ दद्यात्; M₆₋₈ जयेयात्

29 ^a) K₀ ₂ गाजीवं V₁ transp गाण्डीव and धनुरा°. T₁ अक्षय्यौ (for आदाय) — ^b)–20^b Ñ₂ ₃ B Da Dn °क्षय्ये, T₁ समादाय; G₁ अक्षय्ये च — After 29^c, T₁ ins

2119* स सुरासुरमानवान् ।
किं पुनर्वज्रिणैक तु

(of 27^{bc}) — ^d) T₁ अपि (for युधि)

C. 1. 8206 B. 1. 223. 33 K. 1. 231. 83

सर्वतः परिवार्यैनं दावेन महता प्रभो ।
कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३१

सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।
ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३२

परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।
मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ३३

दह्यतस्तस्य विबभौ रूपं दावस्य भारत ।
मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

---

30 a) Ko D5 एतद्, K3 4 Ñ2 3 B3 D1 एवं, N1 इम; V1 B1 5 6 Da Dn D4 M1 एष — b) Ś1 K1 देवेन; T2 G2-6 नादेन (for दावेन) K2.3 Ñ2 3 V1 B D (except D2 5) दावमेतं महाप्रभो (B1 5 6 °भं); T1 दाव सुविपुलं प्र°, G1 M3 दाव सुविहित प्र°, M6-8 भाव स्वविहित प्र°. — c) Ko D5 सघुक्षया°; K4 सघक्षया°; B1 स्व प्र°; T1 सुप्र° — d) T2 G2.4 स्थितौ (for कल्यौ) Ś1 K1 सर्व°; K2 साध्य°, Ñ1 B2 6 D (except D1.4.5) सह्य°; V1 सन्य° G3 (corrupt) स्थितौ स्वस्यास कर्मणि — After 30, S ins

2120* यदि खाण्डवमेष्यति प्रमादा
स्सगणो वा परिरक्षितु महेन्द्र ।
दारसादितखण्डकुण्डलानां
कदन द्रक्ष्यति देववाहिनीनाम् ॥

[c) G1 °गात्र°; G3 °कर्ण° (for °खण्ड°) — d) M व्यसन (for कदनं)]

31 Ś1 T2 G1 3-5 M om उवाच; the rest except Ñ2 om. the ref — a) Ko T2 G (except G1) तु (for स) — b) T2 G (except G1) सहायेनार्जु° K3 वै, T2 G (except G1) ह (for च) — d) K2.4 Ñ1 V1 D1.2 S (except G1) transp दाव and दग्धुं

32 b) Ñ1 संप्राप्तो (for सप्तार्चिर्) Ś1 K1 ज्वलनप्रभ, Ko 2.4 V1 D5 T1 G1 M6-8 °स्तत ; K3 Ñ2 B1 3 Dn1 n2 D1 °स्तथा — c) Ś1 T1 क्रुद्धे; K3 Ñ2 3 B (except B6) Dn D1 4 दाव (for क्रुद्धो)

33 a) K3 Ñ2 3 B D (except D2) प्रतिगृह्य Ś1 K1 समाविष्टौ; K3 4 Ñ2 3 B D (except D1 3 5) °विश्य; V1 °दिष्ट — b) K1 दाव; Ñ1 धनु (for वन) Ś1 उपजग्मतु, Ko 2.4 V1 D5 T1 G5.6 M मनुजर्षभ; K1 अनुजग्मतु ; Ñ1 D2 पुरुषर्षभ — c) =1 22 4c Ś1 Ko 1.2 4 V1 D5 मेघदुदुभिनिर्घोष (Ś1 K1 °प); K3 D1 T2 G2 4 °निर्घोषै ; Ñ2 3 B1m.6 Da Dn T1 G1 3 5 6 M °निर्घोष.. — d) Ś1 °भूतान्यनिर्दहत्; K3 Ñ2 3 B1.2.3 Dn D1 4 °सान्यकम्पयत्; K3 °नि कम्पयन्; V1 B6 D2 °नि सोदहत्

34 ab) Ś1 K1 M1.4 दहतस् T2 G2-4 दह्यमानस्य. Ñ3 B D (except D1.2 3) च (for वि-) Ñ1 दहनस्य यमौ रूपं सह दा° etc — c) Ko गिरे· (for मेरो) G5.6 महीध्रस्य (for नगे°) — d) K3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1.2 3) कीर्णस्यांशुमतोंशुभि·

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ2 B D2 Dn1. n2 D1.2 4 M1 5 खाण्डवदाह; T1 सभव — *Adhy name* Ś1 Ko 1.2.4 D5 कृष्णा(Ko अ)र्जुनयोरस्त्रप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 224, D1m 240, D5 24, T1 233, T2 G4-5 M 191, G1 190, G2 189, G3 194. — *S'loka no* Da1 37, Dn 36, M1 38 — *Aggregate s'loka no* Dn2 8181

217

☞ At the beginning of this adhy, T2 G1-4 ins., somewhat irrelevantly, a passage of about 20 lines (comprising an *abbreviated* version of the Śvetaki episode), given in App I (No 120), cf v. 1. 1 215 11, T2 G1-4 are the *only* S MSS which contain some vestige of this episode

1 Ś1 K (except Ko) S om उवाच (T2 G2-4 om. the ref.) — a) K3 Ñ2 3 B D रथश्रेष्ठौ (Dn2 नरश्रेष्ठौ, D1.2 3 as in text), T2 G (except G1) सुयुक्ताभ्यां — d) T2 G (except G1) तदा (for महत्)

2 a) K3 B1 स्म, Ñ2 3 B3 D (except D1.2 3) च (for हि) — c) K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D1 प्रवीरौ तौ; K3 D1.2 S (except G1 3 6 M1) ततस्तत्र (for तत्र तत्र) — d) K3 N2.3 B (except B5) Dn D1 तत्र तत्राभ्यधा°

3 c) K3 Ñ2 3 B Dn Dn D1.5 न स्म, T1 M1-8 न हि

२१७

वैशंपायन उवाच ।
तौ रथाभ्यां नरव्याघ्रौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ २
छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ४
दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ५
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन्मातॄंस्तथापरे ।
त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ६
विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
जलस्थानेषु सर्वेषु क्वाथ्यमानेषु भारत ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ९
शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसंक्षये ॥ १०
तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।

C 1 8221
B 1 221. 11
K 1 232. 11

(by transp), G1 न च; M8 नैव Ś1 K1 छिद्रेणापि विशंतौ तौ; D1 छिद्र तत्र न पश्यति Cd cites छिद्रं (as in text) — b) K0 द्रुतयोराशु°; K2 Ñ2.3 B D (except D3 5) रथयोराशुचारिणो (D5 °ण) — c) Ñ V1 B1 Dn1.n3 D1 एव (for इव) Ś1 दृश्येता; Ñ1 V1 दृश्यंतौ; D2 3 5 G1 2 M5 दृश्यते — d) Ś1 K (except K3) Ñ1 D5 रथाभ्यां तौ Ś1 K (except K3) D5 महारथौ; V1 नरोत्तमौ, M रथोत्तमे

4 b) K3 Ñ3 भूता शतसह°; N3 B D (except D1 3 5) भूतानि शतसघश· — d) K3 B1 (m as in text) D5 विनदति; Ñ1 निनदतो K2 Ñ3 3 B D (except D1) समतत .

5 a) K0 3 4 D5 दग्धैकपार्श्वा; B5 °शेषा; D2 दग्धाश्च देशा — b) Ś1 K1 विनद्धा°; K0 3 4 Ñ1 विनष्टा°; K2 निकृष्टा°; D5 निविष्टा°; G6 निक्षिप्ता°; Cd as in text. — c) V1 G3–4 स्फुटिताश्च Ś1 K1 विचेष्टाश्च; D4 °र्णांगा; T1 अथ शीर्णांगा; M3 °र्णाक्षा; M5 विकर्णाश्च — d) Ś1 K D3 G3 4 विप्लुष्टाश्च; T1 G3 6 M °ताक्षा; G1 °तांगा Ś1 K1 विचेतना ; K3 Ñ3 3 B1 5 D5 Dn तथापरे; D1 3 4 सहस्रश., T3 G2–4 विशेषत

6 a) Ś1 K1 समाश्लिष्य; T2 G2–4 °सीनान् K3 N3 B D5 D1 तथान्योन्य — b) Ś1 K1 मित्रान् (for पितॄन्) N भ्रातॄन् Ñ V1 B3 6 Dn3 Dn D5 अथापरे M5 भ्रातॄनन्ये पितॄंस्तथा — c) B6 °कु कृच्छ्रेण — d) N (except Ś1 K1 N1 V1) G3 तत्र (for तथा)

7 a) K1.4 D5 D1 3 T1 G2 M5 अन्यै (for अन्ये) K3 Ñ3 3 B (except B6) Dn D4 संदष्टदशनाश्चान्ये — b) K0 3 D5 D5 G1 M समुत्पेतु ; D2 समितो नु K3 Ñ2 3 B (except B6) Dn D1 4 अनेकश — T1 (hapl) om 7c–9d — c) K0 3 4 Ñ1 V1 B6 D5 D1.2 G1 M एव; D5 अव (for वि) K3 Ñ3 3 B1 3 5 Dn D4 ततस्तेतीव (K3 °नैव) घू°, T3 G2–6 तत्र पक्षौ विधून्वत — d) K1 B1.6 प्रपेतिरे

8 T1 om 8 (cf v l 7) — b) Ś1 K1 G1 M विवेष्टतो, T3 G2–6 व्यवेष्टत — c) S (T1 om) प्र (for स्म) — d) K0 3 D4 दह्यमाना ; K4 दृश्यमाना , G1 विनदत

9 T1 om. 9 (cf v. l 7) — a) K3 Ñ3 3 B D (D1 corrupt) जलाशयेषु K2 Ñ V1 B D (D1 corrupt) T3 G (except G1) तप्तेषु, M दग्धेषु D1 corrupt — b) K3 D2 5 G3 3 5 6 क्रत्य°; T3 G4 मध्य° K2 Ñ3 3 B D वह्निना (for भारत) — d) M5 मत्स्या शत· (for कूर्म°) Ñ3 Dn D4 समतत (for सह°)

10 D5 om 10 — a) K2 Ñ3 3 B1.6 Dn1 n3 D1 4 अपरे दीप्तै ; B3 5 D5 Dn3 अपरैर्दीप्तै , G1 सप्रविष्टैश्च — b) Ś1 K1 इवाद्रय — c) Ñ3 प्रदृश्यत, G1 अदृश्यत N3 3 B D5 Dn D4 तत्र (for तस्मिन्)

11 a) K0 3 Ñ V1 B D का(D1.2 का)श्चिद्; K3 तांस्तदा, T1 स तांस्तु (for तांस्तथा) T3 G2–4 तान्तान्ततस्तत पार्थ . — b) Ś1 विच्छिद्य K0 3 4 D3 सर्वश ; Ñ1 खाद्ये

C. 1. 8221 B. 1. 226. 11 K. 1. 222. 11

दीप्यमाने ततः प्रासन्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ११

ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ १२

शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।
विरावः श्रूयते स्म समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३

वह्नेश्चापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।
जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४

ततो जग्मुर्महात्मानः सर्व एव दिवौकसः ।
शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ १५

देवा ऊचुः ।

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।
कच्चिन्न संक्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७

महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८

ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ १९

असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ २०

ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्बहु ॥ २१

अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नुसघोषवत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

— c) Ko 2 N V1 B D पातयामास विहगान् — d) Ko. 2 Ñ V1 B D प्रदीप्ते; K3 प्रापतन्, K4 T2 G2–4 प्रसभं; T1 G1 M3 सहसा, M6–8 महसा; Cd as in text Ko 2 Ñ B Da D1. 2 वसुरेतसि; Cd cites कृष्णवर्त्मन् — Ñ1 D2 repeat 11 with v l [a) Ñ1 सदा Ñ1 D2 उत्पतितान् — b) Ñ1 मांडवे (for खण्ड°) — c) D2 दीप्यमाने तत पश्यन् — d) Ñ1 प्राह°; D2 प्रसभं]

12 a) Ko. 2 G1 ते शरार्दित°, T2 G2–4 समतात्प्लुष्ट° — b) Ñ B D (except Da) T1 निनदन्तो — c) K3 निपत्य; T1 उत्प्लुत्य — d) Ñ2 B1 6 Da Dn D4 खाण्डवे पुन ; D2 पावकोत्तमे

13 T1 om 13b–14a — b) K2 B5 D1 सहसाय, Ñ2 3 Dn सवश स; B1 3 Da D4 सवशोय, B6 सहस्रोय (for दह्यता च) — c) K2 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) शुश्रुवे (for श्रूयते) K2 Ñ2. 3 B Da Dn D4 5 घोर ; Ñ1 G5 6 हि स्म; V1 तस्मिन्; D1 तत्र, D2 T2 G2–4 तस्य; G1 ह्यस्मिन् — d) Ko 3 4 सागरस्येव D1 2 मंथने — After 13, G3 ins

2121* उपलभ्य समुत्पेतु समुत्पेतुर्महीधरात् ।

14 T1 om. 14a-b (cf v l 13) — a) T2 G2–4 अग्नेश्चापि Ko 3 4 D5 G5 6 M4 विवृद्धस्य, K2 Ñ2 3 B Da Dn D1 4 प्रदीप्तस्य, Ñ1 V1 D2 T2 G1–4 M6 6–8 प्रवृ(D2 °वि)द्धस्य — b) K2 Ñ3 Da D1 समुत्पत्य — After 14, Ñ2 3 V1 B D (except D1 2) ins

2122* तेनार्चिषा सुसंतप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः ।

15 cd) K2 Ñ B Da Dn1 n2 D4 शतक्रतु (B1 m. 2 शरण तं) सहस्राक्ष देवेशमसुरार्दन; T1 शरणं देवराज से सुधर्मायां समास्थितं

16 Ś1 K Ñ1 S om देवा उ° — a) Ś1 K V1 B3 Dn D4 T1 G1 किं त्विमे (K4 किमर्थं); N1 D1 2 किं तु वै; T2 G2–6 किमिद K2 B6 मानुषा ; V1 B5 दानवा ; T1 प्राणिन ; Cd मानवा (as in text). — b) K2 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) चित्रभानुना — c) B1 नु; T2 G2–4 वै (for न) Ś1 K1 सक्षय; K4 B1. 6 G1 सशय Ś1 K1 प्राप्ता — d) Ś1 K1 न महेश्वर (for अमरे°) — After 16, T2 G (except G1) ins

2123* इत्याक्रोशमकुर्वंस्ते लोका सर्वे भयान्विता ।

17 Ś1 K (except Ko) S om उवाच (T2 G4 om the ref) — c) Ś1 D1 प्र (for वि)

18 a) K2 B1 3 6 Da मेघवृन्देन, Ñ1. 3 B6 Dn D4 रथवृन्देन — b) K2 Ñ3 3 B D (except D1 2 5) वासव°; V1 T1 G6 वज्रधृक्; T2 G2–4 वज्रधृत् — c) Ñ2 Dn D4 6 समवाकीर्य, B6 Da G1 M4 समवास्तीर्य; T1 सुसमावृत्य; T2 G3 4 तमसाच्छाद्य; G2 त समाच्छाद्य, G5. 6 तमसास्तीर्य

19 a) T1 G1 M तत्र (for तत) T2 G2–4 अतरिक्षाद् (for अक्षमात्रा) Ś1 K1. 2 व्यसृजत्; K3 4 B D (except D5) T1 M6 व्यसृजन् — b) K2 D1 वारिधारा सह°; T1 धारारूपा सह° — c) K2 Ñ3 3 B D (except D2 5)

२१८

वैशंपायन उवाच ।
तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १
शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ २
न च स्म किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३
तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ४
अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ५
न शशाक विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।

C. 1. 8238
B. 1. 227. 6
K. 1. 233. 6

चोदिता देवराजेन — ^{d}) K2 Ñ2 3 B Da Dn D1.4 जलदा.; V1 खांडवे; D2 पांडव (for पावक) V1 पावकं प्रति; T1 सह खांडवं

20 D2 om 20^a–21^b — ^{a}) Ñ1 अप्राप्तास्तु (for असमाप्ता.). Ñ1 ततो; V1 तु ते, T2 G (except G2) तदा M transp ताः and धाराः — ^{c}) D5 स्वय च; G1 खांडवं; M6.8 स्वमेव

21 D2 om 21^{ab} (of v l 20) — ^{b}) K2 T2 G (except G1) ततः; V1 T1 M (except M5) तथा (for तदा) — ^{c}) K0 ता॰; K3 Ñ1 V1 स (for तम्) Ś1 K1 4 D1 5 °वाम्यवर्षत; K2 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 °घ महामेघै°, T2 G °वातिवर्षेण (G1 °घ प्रवर्षत) — ^{d}) Ś1 दध. (sic), K0 अप ; D5 आपः; G1 मेघा (for अम्भः). Ś1 प्रविसृजद् K1 वार्यघो विसृजद्बहु; K2 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 अंभांसि व्यसृजद्बहु, K3 तदाभो व्यसृजन्य°; N1 तदभ. प्रसृत व°; V1 तदभ प्रसृजन्मुहु°; T1 अभ. प्रविविशु सृजन्, T2 G2–6 ववर्ष बलसूदन (G5 6 °वृत्रहा)

22 ^{a}) Ñ1 अद्रिर्, G1 अथ Ś1 °संविद्धं, K0 1.4 °संवृद्ध; B6 °सनद्धं T2 G2–6 सततामि(G2 °पा)श्च धाराभि° — ^{b}) K4 °घुरुससकुल; T1 सघोपस्तनयित्नुवत्; T2 G2–6 चडधूम(G3.4 °धूप ; G5 °द्रुम)समाकुलं; G1 M स्तनयित्नुसघोषवत् (G1 °लुमघोषयत्); cf 22^d — B2 om 22^{cd} — ^{c}) K2 B5 D1 सर्वं (for घोर) — ^{d}) Ś1 K1 °लुमघोपयत्; K2 Ñ2 3 B (B2 om) D °तुसमाकुलं; K4 °सुसघोषयन्; Ñ1 V1 °तुरिवांबरे; T1 G1 M धूमविद्युत्समाकुलं (T1 °घृत); T2 G2–4 तुसधूमवत्; cf 22^b.

Colophon om in T1. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0 2–4 N2 B Da Dn1 n2 D2 4 5 G5 M2 3 खांडवदाह. — *Adhy name* Ś1 K1 इंद्राग्निसमागम°; K0 D5 इंद्रप्रवर्षणं; K3 इंद्रवर्ष°; K4 इंद्रद्रावण, M5 इंद्राभिवर्ष°. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 225, D1m 241, D5 25, T2 G4–6 M 192, G1 191, G2 190, G3 195 — *S'loka no.* Dn M3 22 — *Aggregate s'loka no.* Dn2 8203.

218

1 Ś1 K (except K0) Da2 S om उवाच (T2 G2–5 om. the ref). — ^{a}) V1 तत (for तस्य) K2 Ñ2 3 B D (except D1) अथ; G3 4 अपि (for अभि) T2 G (except G1) धारा (for वारि). — ^{b}) T G1 2.4 6 M3 5 खाडवं; G3 5 (corrupt) पांडव

2 ^{ab}) K0.2 Ñ2 3 V1 B D (except D1) खांडव च वन सर्वं पांडवो बहुभि शरै — ^{cd}) D2 T1 G1 सर्वं (for वर्ष) K3 अपाकर्षत्; K4 G6 अपकृत्य; T2 G2 4 अपाकृष्य; G5 अपाकुत्य K1 तपोवनात्; Ñ1 D2 च तद्वन K0 2 Ñ2 3 V1 B D प्राच्छादयमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमा

3 =(var) 1 219 24 — D1 om 3^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्) — ^{b}) Ś1 K1 भूतो; M6–8 भूते K1–3 निःसरितुं — After 3^{ab}, K4 (om line 2) V1 B3 (om line 1) D2 (marg sec m , om line 1) ins

2124* तद्दृष्ट्वा वारित तोयं नाराचै सव्यसाचिना ।
आश्चर्यमगमन्देवा मुनयश्च दिवि स्थिता ।

— ^{c}) T1 ससृज्यमाने ; G1 निस्तीर्यमाणे , M3 सस्तीर्यमाणे ; M6–8 सच्छिद्यमाना K2 D1 बाणौघै ; Ñ2 3 B Da Dn D2 4.5 खे बाणै ; T2 G (except G1) गगने, Cd खगमै (as in text).

4 ^{a}) T1 स तक्षको (for तक्षकस्तु) Ś1 K1 transp तु and न — ^{b}) K2 Ñ2 3 B D (except D1) नाग (for सर्प) — ^{c}) K4 तत (for वने) T2 G (except G1) °ने तु तस्मिंस्तु — ^{d}) K2 Ñ2 3 B D °त्रं गतो हि स ; T2 G (except G1) °त्रे तदाभवत्

5 ^{a}) K2 Ñ2 3 B Dn D1.4 °सेनोभवत्तत्र — ^{b}) V1

C. 1. 8239
B. 1. 227. 6
K. 1. 253. 6

मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६
तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पन्नगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ७
तस्यास्तीक्ष्णेन भल्लेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ८
तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९
तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ १०
शशाप तं च संक्रुद्धो बीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ११
ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
योधयामास संक्रुद्धो वञ्चनां तामनुस्मरन् ॥ १२
देवराडपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
स्वमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ १३
ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थोऽजनयन्मेघाञ्जलधारामुचोऽऽकुलान् ॥ १४
तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

प्र- (for स) — ^d) K2 Ñ2 3 B Dn D4 °र्थं जातवेदस
6 ^a) Ś1 K1 Ñ1 च; K2 Ñ2 B1 6 D (except Da1 D1.2) S (except T2 G2-4) स (for वि) K2 निःसृतुं — ^b) K2 D1 रुद्धोर्जुनपतत्रिभिः; Ñ2 3 B Da Dn D4.5 निरुद्धोर्जुनपत्रिभिः — ^c) T2 G2-4 मोचयामास — ^d) K0 पन्नगोत्तमा; K3.4 भुजगोत्तमं; T1 M (except M1) °त्मज
7 ^a) T1 ग्रस्वा — ^b) K2 D1.2 तस्य (for अस्य) K3 B1 D4 T2 G3 4 न गीर्यते; Ñ1 D6 निगीर्य च Ś1 K1 पुच्छमासेन गृह्य च; T1 पुच्छं पुच्छेन वेष्टय च — ^c) T1 G1 M अत्यक्रमत्; T2 G2-6 अभ्यगमत् (for आच°) K2 D1 गतु (for सा तु) Ñ2 3 B Da Dn D4 निगीर्यमाणा साक्रामत् — ^d) T1 °वर्धिनी, G1-3 °गर्धिनी K3 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 सुत (K2 D1 तस्य, N3 खं त; B5 सुतं) नागी मुमुक्षया
8 ^a) K3 N2 3 B Da Dn D1.4.5 T1 G1 M क्षु(D1 क्षु)रेण तीक्ष्णेन (for तीक्ष्णेन भ°) Ñ1 लोहेन; V1 क्षुरेन; D2 धारेण (for भल्लेन) — K2 (hapl.) om 8^c-9^b — ^d) Ś1 ता चापश्यत् Ñ2 3 B D (except D2.5) शचीपति
9 K2 om 9^ab (cf v. l. 8) — ^a) K0 1 4 T2 G (except G6) तां (for त) — ^c) K0 D6 T2 G (except G1) तत्काले — ^d) T2 G (except G1) ह्यश्वसेन
10 ^a) Ś1 T2 G (except G5 6) M3.5 ततो, K2 तथा, M6-8 ददौ (for तदा) — ^b) T2 G2-4 घोर- (for घोरां) — ^c) Da transp द्विधा and त्रिधा K2 D1 गतास्तत्र, K3 स चिच्छेद; N2.3 B Da Dn D4 च खगतान् — ^d) K2 Ñ2.3 B D (except D2 5) प्राणिन पांडवोच्छिनत्; V1 S खगतान् (V1 वेगवान्; T G1-4 M5 खगतं) भरतर्षभ (T1 G1.2 6 °भ)
11 K2 (hapl.) om 11^b-12^a — ^ab) K1 Ñ1 D1 2.5 transp संक्रुद्धो and बीभत्सु T2 G (except G1) तस (for च सं) — ^cd) K4 Ñ V1 B Da Dn D1.4 °श्चाप्यप्रतिष्ठो; D2 5 °श्च न प्रति°; T1 °श्च ह्यप्र° (all avoiding the hiatus in different ways!) Ñ V1 B D T2 G2-6 भविष्यसि; T1 G1 M3.5 भवेदिह
12 K2 om 12^abc (cf v. l. 11) — ^b) Ś1 K1 प्र-; G1 M खे (for खं) Ñ2 3 B D (except D1) G1 M6-8 आशुगैः शरैः; Arjp इषुभि शितैः (as in text) T2 G2-4 खे विमानगतं शरैः.. — ^c) T2 G3.4 पोथ- (for योध), and त (for स)
13 ^a) K0 3 Ñ V1 B D G6 (inf. lin.) देवराजोपि — ^b) K1.3 G1 M3 संक्रुद्धम् T1 स क्रुद्धम् K0 3 Ñ1 V1 T1 M3 m. 6-8 अति; K1 M3.5 अथ; K4 D5 G3 5 6 इति; G1 अपि (for इव) Ś1 K1 फल्गुणः; K0 3 4 Ñ1 V1 D5 फाल्गुन K3 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 °ब्ध समरेर्जुनं — ^c) Ś1 K1 स्वदास्त्रम् V1 व्यसृजत् K2 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 तीव्रं; D1 क्षीप्रं (for दीप्तं) T1 वायव्यमस्त्र व्यसृजन्; T2 G1-4 M दिव्यमस्त्र च विसृजत् (T2 G2-4 °जन्, G1 विधिवत्; M3 m व्यसृजत्); G5 6 दिव्यास्त्र विधिवद्दीप्त — ^d) K0 3 4 सततानाखि°; K2 Ñ B D छादयित्वाखि°, T G2-4 विततानाकुलं (T1 °खिलं, G1 यावच्चेनाकु°; G5 6 यततो नाखि°. — After 13, T2 G2-4 ins
2125* सुभद्रजवमादीप्त तदा वायु विसर्ज ह ।
14 K2 om 14^ab — ^a) Ñ1 G5 6 महाघोर°, T2 G2-4 तदा घोर (G2 °र) (for महा°) — ^b) V1 °यन्सचराचरान्; T G (except G1) क्षोभयामास साग° — ^c) Ś1 विभ्रस्तै; K0.3.4 वितस्थे; K1 विभ्रस्त; K2 m विभ्रस्थे; Ñ1 वियत्स्थान्; T1 G1 M वितती; T2 G2-6 वीर्यस्थो — ^d) Ś1 K1.4 B Da Dn D2 5 °धारासमाकुलान्; K0 3 T1 G1.2 M3 5 °मुचो तुलान्; K2 D1 °मुचो बहून्; Ñ V1 °मुचोंतरात्, D2 °धारां सतोतुलां; T2 G3.4 °मुचोनिलान्; M6-8 °धारा मुमोचिवान्; text as in G5.6! — After 14, K2 Ñ2 3 V1 B D ins

वायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ १५
तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ १६
क्षणेन चाभवद्व्योम संप्रशान्तरजस्तमः ।
सुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ १७
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ।
प्रजज्वालातुलार्चिष्मान्स्वनादैः पूरयञ्जगत् ॥ १८
कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहंकृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ १९
गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।
प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २०
तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरुर्ज्वलिताननाः ॥ २१
तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोपान्दृश्य खेचरान् ।
विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २२
ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २३
अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २४
तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।　　C. 1. 8253 B. 1. 227. 20 K. 1. 253. 20

2126* ततोऽशनिमुचो घोरास्तडित्स्तनितनि स्वनान् ।

15 ^{a}) T_1 तथा तत्प्रतिघातार्थं — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ $D_{1.2}$ °स्त्रमस्त्रवित्, K_4 T_3 G (except G_1) °स्त्रमद्भुतं — ^{c}) K_2 $Ñ_2$ B D T_1 °व्यमभिमंत्र्याथ (T_1 °ऽथैव); $Ñ_3$ °व्यमभिसंधाय — ^{d}) $Ñ_1$ मन्त्रप्रतिवि°, T_3 G_{2-4} शक्र प्रतिवि°, $G_{5.6}$ अस्त्र प्रति वि°

16 ^{a}) S (except T_1 $G_{5.6}$) °मेवाभ्यां — ^{b}) T_3 G_{2-4} यत्कृतं (for वीर्यौजस्) — ^{c}) T_1 G_1 °धाराच्युता.. T_1 तेन (for शोष) — ^{d}) T_1 शोषं स- (for नेशुश्च)

17 ^{a}) $Ñ_1$ तत्क्षणेनाभव° — $Ñ_1$ om. 17^{cd} — ^{c}) K_1 °शीताकुल°; $K_{3.4}$ $Ñ_{2.3}$ B D (except D_5) G_5 °वह; T_3 G_{2-4} °गुण — ^{d}) $Ñ_3$ सुप्रकृष्टार्क°, T_3 G_{2-4} प्रसन्नश्चार्क मंडल ($G_{2.3}$ °लं)

18 ^{a}) K_3 °हृष्टांगो, T_3 G_{2-4} निष्प्रतीघात°. — ^{b}) M_{6-8} बहुभिर् (for हुतभुग्) — After 18^{ab}, $K_{3.4}$ $Ñ_{2.3}$ V_1 B D ins.

2127* सिच्यमानो वसौघैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः ।
[K_4 प्राणिदेहविनि सृतैः]

— ^{c}) $Ñ_{1.3}$ °ज्वाल तु सोर्चि°, $Ñ_2$ B_3 Dn D_4 °ज्वालाथ सोर्चि°; V_1 °ज्वाल स चार्चि°; D_2 $G_{5.6}$ °ज्वालातुलोर्चि°; D_5 सप्रजज्वाल्य सोर्चि°, T_3 G_4 °ज्वाल महार्चि°, $G_{1.2}$ M °ज्वालाकुला(M_5 °लो)र्चि° — ^{d}) $K_{0.3.4}$ स्वैर्; K_3 $Ñ_1$ Dn स, D_1 स (for स्व) T_3 G (except G_1) दिश (for जगत्).

19 ^{ab}) K_3 D_1 कृष्णेन (for कृष्णाभ्यां), and वन- (for त च). — ^{c}) K_1 (by corr.) D_5 खमुत्पेतुर् K_3 $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{3.5}$) महाराज — ^{d}) $D_{1.2}$ सौपर्णा°, T_1 वेगवत

20 ^{a}) $K_{0.4}$ गारुडा; K_3 गरुत्मत्; $Ñ_{2.3}$ $B_{1.5}$ Dn $D_{4.5}$ गरुत्मान् (B_5m गारुडान्); B_6 D_3 गरुडो — ^{b}) K_1 $Ñ_1$ $B_{1.6}$ Da Dn_3 $D_{1.2}$ $G_{3.5.6}$ तदा (for तथा) — ^{c}) K_3 हतुकामा समापेतु ; $Ñ_2$ B (except B_1) Dn D_4 °कामो न्यपतत्, Da D_2 °मा न्यपतन् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 यत्र तौ, $K_{0.3.4}$ $Ñ_1$ V_1 D_5 पृकृत ; T_1 G_1 M आकाशं

21 ^{a}) D_2 °सकाशा ; T_3 G (except G_1) °सघाश्च — ^{b}) T_3 G (except G_1) पांडवस्य स° — ^{d}) K_3 $Ñ_{2.3}$ B D (except $D_{2.5}$) नि($Ñ_3$ $B_{1.3.5}$ D_4 निप्; Dn_3 नि.)पेतुर्, T_3 G (except G_1) निचेरुर् — After 21, T_3 G_{2-4} (T_3 G_4 om. posterior half and 22^{a}) ins.

2128* तांश्चार्कसदृशैरस्त्रैः परपक्षसमाश्रितान् ।

22 T_3 G_4 om. 22^{a} (of 2128*) — ^{b}) M (except M_8) सरोपं $Ś_1$ $K_{0.1.3.4}$ $D_{1.2}$ सरोपा(K_4 स्वरोपा; D_1 सविपा)भिदृशोचिरात्, K_3 $Ñ_3$ $B_{1.5}$ °भिविषाविलान्, $Ñ_1$ V_1 Da स्वरोपाभिसमन्वितैः (V_1 °समुद्धतैः); $Ñ_2$ $B_{3.6}$ Dn D_{4} °भि समुक्षितैः, $G_{5.6}$ सरोषा समक्षं° — ^{c}) K_3 Ñ V_1 B Da Dn $D_{4.5}$ $G_{5.6}$ विविशुश्चापि त (K_3 $Ñ_1$ B_1 D_1 ते); D_3 विदेहश्चापि तत्, T_1 °शा अभवन्; T_3 $G_{2.4}$ °शा प्राविशन्; G_1 °शा विविशन्; G_3 शाश्चापतन्, M_{6-8} °शाश्चाभवन् T_1 G_3 दीप्ते — ^{d}) T_1 G_3 पावके; G_1 सात्वच

23 ^{a}) $Ś_1$ K_1 देवा ; $K_{0.3.4}$ Ñ D (except $D_{1.5}$) M_5 असुरा — ^{c}) $Ñ_1$ °तुमुल (for °मतुल)

24 ^{ab}) $Ś_1$ K_3 T_1 G_1 M अय (G_1 तस्कर)कनक($Ś_1$ कांचन)चक्राश्व($Ś_1$ K_3 G_1 °सि-; T_1 °णि); $K_{0.1.4}$ Ñ V_1 D_1 °चक्रासि- ($Ñ_3$ °णि); T_3 G_{2-6} अय कटकचक्राश्व ($G_{5.6}$ °सि) $Ś_1$ भुशुण्ड्युद्धतवाहना ; $Ñ_3$ °ण्ड्युत्कृत्य या°; T_1 G_1 M गदामुसल(T_1 °मुद्गर)पाणय , T_3 G_{2-6} मुसलोद्यो(G_2 °द्य)तपाणय — ^{d}) G_1 क्रोधात् (for क्रोध-)

25 ^{a}) $K_{0.3.4}$ V_1 D_5 S अपि; Dn $Ñ_{2.3}$ अति (for

C. 1. 8258 B. 1. 227. 28 K. 1. 233. 29

प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २५
कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २६
अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
वेलामिव समासाद्य व्यातिष्ठन्त महौजसः ॥ २७
ततः शक्रोऽभिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ २८
अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ २९
ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तदा ॥ ३०
कालदण्डं यमो राजा शिबिकां च धनेश्वरः ।
पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ३१
ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
जगृहे च धनुर्धाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ३२
पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ३३
प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्यमा अपि ।

अभि·) D5 T2 G2–6 प्रहर° (for -व्याहर°) — [b]) Ś1 K1 Ñ2.3 D2 प्र-; D5 वि (for च) — [d]) T1 वेगितै (for निशितै)

26 [a]) Ś1 K1 तु (for च) — [b]) G1 शक्रेण· K (except K1) Ñ2.3 B Dn D1.2.4.5 °विनाशन (K0.3.4 °शिना; D2 °शिन); V1 °ण विच्छिन्दे तत; D5 °विदारण; T1 G1 M6–8 °निपातन (M6 °ना); T2 G2–6 °विघातिना; M2.5 °निसूदन

27 [a]) T2 G (except G1) अपरे तु (for अथापरे) — K4 (? hapl.) om. 27[b]–28[a] — [b]) Ś1 K1 °वेगेरितं; K3 D1 °वेगार्दिता, T2 G4 °वेदीरिता; G2 शक्रवेगेरिता°; G5.6 °वेगेरित.. Ñ2.3 V1 B D तथा; T2 G2–6 तत T1 °वेगैर्विदारिता, G1 M3 °वेगैर्निपातिता; M6–8 °वेगैर्निवारिता — [d]) K0.2.3 Ñ1.3 V1 B D5 D1.5 T1 G1 M व्यतिष्ठत; T2 G2–4 व्यवेष्टत, G5.6 विवेष्टत Ś1 K1 V1 हतौजस Ñ2 Dn D2.4 व्यतिष्ठन्नमितौजस — After 27, D4 (marg sec. m) ins

2129* शेरते रुधिरक्लिन्ना इन्द्रगोपकसंनिभा ।

28 K4 om 28[a] (cf. v l 27) — [a]) Ś1 K0.1 Ñ1 V1 D2 अथ (for तत) Ñ3 B D (except D1.5) M3 [ऽ]तिसंक्रु°; Ñ2 भृश क्रुद्धो; T1 M3 [ऽ]पि संक्रु° — [c]) S (except T2 G3.4) पाण्डरं T2 G2–4 आरुह्य (for आस्थाय) — [d]) Ś1 K0.1.3.4 Ñ1 T1 D2 °भिद्रुत; K2 Ñ2.3 V1 B D5 Dn D1.4.5 समुपाद्रवत्

29 [a]) K2 Ñ2.3 B D (except D2) वेगेनाशनिमादाय (B5 °साद्य) — [b]) K2 Ñ2.3 V1 B D (except D2) च सोऽसृजत्; K3 अथास्°(for अवा°) S वज्र चोद्यम्य चाहवे — [c]) T1 G1.2 M निहतावेताविति प्रा°; T2 G2.4 हतेति (G3 न चेति) चैतौ प्राहासौ; G5.6 निहतेति च तौ प्राह — [d]) K0.2.4 असुरमर्दन; T2 G (except G1) शत्रुनिषूदन..

30 [b]) Ñ1 महात्मना, G1 समुद्यत (for महा°) — [c]) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2 सर्वे जगृहुरस्त्राणि — [d]) Ś1 सुरास्तत, N2.3 Dn D4.5 °स्तथा; T2 G2–4 ततस्तत; G5.6 ततस्तदा

31 [a]) Ñ3.3 B D (except D1.2) राजन् (for राजा). — [b]) K3 N2.3 V1 B D G1.5.6 गदां चैव (for शिबिकां च) T1 गदां पुण्यजनेश्वर. Cd शिबिका (as in text), Nīlp शिबिकां and शिविकां. — [c]) K2 Ñ B (except B3) D (except D5) T2 G (except G1) पाशान् (for पाशं). Ñ2.3 B D (except D2.5) transp वरुण and तत्र T1 पाशी पाश त्रिशूल च — [d]) K1 त्रिचक्र; K2.4 Ñ1 V1 D1 T2 G2–6 त्रिशूल; Ñ2.3 B (except B3) D5 Dn D4.5 विचित्रां; D2 शूल च, G1 M पिनाक; Cd विचक्र (as in text) Ñ2.3 B (except B3) D (except D1.2) तथाशनिं; G1 सदाशिव· T1 तथेशानस्त्वनूनपात् — After 31, K (except K1) Ñ2.3 V1 B D (except D1) ins

2130* स्कन्द· शक्तिं समादाय तस्थौ मेरुरिवाचल· ।
[K (except K1) Ñ3 V1 B1.3 D5 गिरि· (for मेरु)]

On the other hand, T1 ins. after 31

2131* शक्तिं खड्गं यातुराज समीरोऽङ्कुशमेव च ।

32 [b]) Ś1 K1 Ñ1 D2 °ते तथाश्विनौ, K3 T2 G4 M7 °तेऽश्विनाविव; T1 °तेऽश्विना उभौ — [d]) D5 अरिचक्रं; G2 मुसलिं; a few MSS मुशलिं Ñ2.3 Dn तु (for च) Ś1 तत, K1 G5.6 तदा T1 विधाता मुसलं तथा

33 Ś1 transp 33[ab] and 33[cd] — [ab]) Nīlp विचक्रं परि (for पर्वत चापि) T1 जग्राह भूधर त्वष्टा क्रुद्धो योधी महा° — [c]) Ñ1 T2 G2–4 M स्कन्द, Cd अंश (as in text) T1 अंशो जग्राह शक्तिं च; G1 स्कन्दस्तु शार्ङ्गं जगृहे — [d]) Ñ1 D1.2 मृत्युश्चापि; T2 G2–4 मृत्यवश्च, G1 जामदग्नि A few S MSS °श्च

34 [a]) T1 वीर (for घोर). — [b]) G1 प्रचचाल; M प्रचचार G5.6 भग (for अर्यमा) K1 T1 तदा; T2 G

मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ३४
पूषा भगश्च संक्रुद्धः सविता च विशां पते ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ३५
रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ३६
एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ३७
तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ३८
तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ३९
आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।
न्यवारयेतां संक्रुद्धौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ४०
असकृद्भग्नसंकल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियुः ॥ ४१
दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो दिवि विष्ठिताः ॥ ४२
शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ४३
ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ॥ ४४
विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडथ ॥ ४५

C. 1. 8279
B. 1. 227. 47
K. 1. 238. 47

M8 पि च; D5 स्वपि — d) Ś1 तत. स्थित°; T8 G (except G1) व्यवस्थित°, M (except M8) प्रतिष्ठित (for व्यति°) K3 Ñ2 3 B D (except D1 2) चक्रमादाय तस्थिवान्

35 a) K0 3.4 D1.2 G1 सक्रुद्धौ — b) T1 °ता वरुणस्तथा — d) K3 Ñ2 3 B D (except D1.2) T1 °पार्थौ प्रदुद्रुवु ; Ñ1 कृष्ण पार्थमभि°; T8 G (except G1) °र्थावभिद्रवन्

36 ab) K1 N1 V1 D1.2 G1 M5 transp. वसव° and मरुत° D5 सर्वे (for चैव)

37 d) K1 D1 परीयुर्; M5 प्रययुर् G5 6 °धास्तथा

38 a) K0 3.4 तत° (for तत्र) — b) T1 G1 2 M विविधानि K0 4 Ñ1 D3 S महावने — d) K4 Da भूतोच्छेदाय; B5 °त्पातीनि; S °त्पाताय (T1 M °त्पाताश्च; G1 °द्वासश्च) G1 सर्वश. (for भारत) K3 Ñ2 3 B (B5 marg) Dn D1.4 भूतसमोहनानि च

39 a) K0.4 D5 T8 G transp तु and दृष्ट्वा G1 M6-8 सक्रुद्ध (for सरब्ध) K3 3 Ñ2 3 B Da Dn D4 M3.5 तथा दृष्ट्वा सुसरब्धं (M8 5 °क्रुद्धं), T1 दृष्ट्वा तथा सुसक्रुद्ध — d) Some MSS सज्य°

40 a) V1 आयातान् (for आग°) Ś1 तदा (for एव तान्) K3 Ñ2 3 B D (except D1.2) आगच्छतस्ततो (K3 B6 °स्तु तान्, B1.5 Da °श्च तान्) देवान्; T1 दृष्ट्वा सानागता न्भूयो; G1 M भूयस्तांश्चैव दृष्ट्वा तु (M8 5 दृष्ट्वैव) — b) K3 तौ दृष्ट्वा; M6-8 वेगेन (for देवान्) Ś1 K3 4 D3 T8 G2-4 तथा; G5 6 तदा (for तत) N3 3 B Da Dn D4 5 उभौ युद्धविशारदौ — c) K0 निवार°; K3 आयार°; Ñ3 3 Dn D4 व्यताड°; B3 न्यताद° V1 सरब्धौ T8 G (except G1) वारयेतां सुसक्रुद्धौ — d) K3 Ñ2 3 B D (except D1 2) शरैर् (for बाणैर्) Ś1 B5 D1 3.4 G2 3 M6-8 तथा; T1 क्षितैः (for तदा)

41 b) K3 3 यद्दच (for बहुश) K3 तदा; T1 G1.2 M क्षता (for कृता) T1 शस्त्रै सुबहुश क्षता ; T8 G2-6 सुरा शरयहुक्षता — D1 (hapl.) om 41c-42d — c) T1 स्वनायुधान् (for भया°). — d) Ñ3 °वाभिभेजिरे; B3 °वाशु श्रि°.

42 D1 om 42 (cf. v 1 41) — a) T1 निराकृतान् — c) G1 भूय (for तत्र) M3 5 विस्मय च गमस्तत्र — d) K3 4 Ñ1 V1 D2 धिष्ठिता K3 Ñ3 3 B Da Dn D4 5 °यो नभसि स्थिता

43 a) K3 M5 7 ततो (for तयोर्) — d) K3 T1 °श्चैवाभ्य°; D2 °श्चैनम°

44 ab) S तथा (for ततो) V1 G3 असृजत् (for सुमहत्), and सुमहत् (for व्यसृजत्) — Ñ3 (? hapl) om 44c-45d — c) T8 G तथा (G1 मदा) (for तदा) — d) T1 °सु पांडवस्य हि — f) V1 स प्र (for प्रति°) Ñ2 Dn1.n2 °मर्षित

45 Ñ3 om 45 (cf. v 1 44) — a) M5 विभाग (for विफल) Ś1 K0 D1 3 च, Ñ1 D3 S (except T1) तु (for तत्) — b) K0 4 D5 सत्समप्रेक्ष्य, K3 3 Ñ3 V1 B Da Dn D4 समवेक्ष्य; Ñ1 स स प्रेक्ष्य; T1 सर्व प्रेक्ष्य; M °क्ष्य तु M3 शचीपति (written over शतक्रतु) — c) T1 M6-8 रोष, G1 M3 5 रोषात् (for भूय) — d) T1 G1 M सर्वं (for वर्ष) K3 Ñ3 B D पाकशासन ; V1 देवराट्पुणे; T8 G (except G1) °राडपि

C. 1. 8280 B. 1. 227. 48 K. 1. 233. 48

सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ४६
समुत्पाट्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४७
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ४८
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ४९
तेनाभ्याक्पततां दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

वैशंपायन उवाच ।
तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्वृक्षवनौकसः ।
द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ १
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्विग्ना विससृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २

---

46 ^{a}) Ñ1 T1 om स॰ V1 महाघोरैः — M8 (hapl.) om 46^d–48^c — ^{d}) K2 Ñ2 B (except B1) D तथा (D1.2 रणे); Ñ1 वने (for तदा)

47 M8 om 47 (cf. v. l. 46). — ^{a}) K2.3 Ñ B Da Dn D2.4 तत उत्पाट्य; V1 T1 स समुत्पाट्य, D1 तत उत्थाय; D3 °त्पाट्य च; T2 G समुत्क्षिप्य (G1 तमुत्पाट्य) तु T1 बाहुभ्यां — ^{b}) T1 दधार; T2 G4 (by corr.) महीध्रात्; G1 विमना (for मन्द°) T1 गिरे (for महत्) — ^{c}) G1 M (M8 om) सवृक्ष V1 B6 क्रोधात; G1 मद्रे (for शक्रो)

48 M8 om 48^{abc} (cf. v. l. 46) — ^{a}) B1 पार्थो (for अर्जुनो) — ^{b}) T2 G (except G1) ज्वलितानल सन्निभैः — ^{c}) K2.3 Ñ2.3 B D (except D2.5) शरैर् (for बाणैर्) B2 जिघांसयामास. — ^{d}) Ko.2.4 G5.6 °सहस्र Ś1 K1 मंदराच्छिखरं महत् (=47^b)!

49 ^{a}) Ñ1 D2 T2 G2–4 °दीर्य°; Ñ3 °सज्य°; V1 D1 °दार्य°; T1 G1.5.6 M °कीर्य° — ^{b}) Ko.4 T1 G1 M transp. तदा and बभौ — ^{d}) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) G3 परिदीर्यत ; Ñ1 °दीर्य°; V1 प्रवि°

50 ^{ab}) Ś1 K1 तेनाथ प°; Ko.3.4 D5 तेनाथ प°; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.4 तेनाभिप°; Ñ1 D2 तेनावप°; T2 G3.4 M8 तेनावाक प°; G2.5.6 M8 तेन चाप° Ś1 K (except K1) Ñ2.3 V1 B1.2.6 Dn D1.4.5 दावं; Ñ1 D2 चैव; B6 राजन्; G5.6 देवे T1 सकीर्णं शृंगपाषाणं पत न्निमे समतत — ^{c}) T2 G (except G1) सत (for हता) K2 Ñ2.3 B6 D (except D2) शृंगेण निहतास्तत्र — ^{d}) T2 G (except G1) प्राणिनां प्राणसंक्षय

Colophon — *Major parvan* T2 G M2.3.7 समव° (for आदि°). — *Sub-parvan* K Ñ2 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M2.8 खांडवदाह; T1 समव — *Adhy name* Ś1 Ko.1.4 D5 शक्र(Ś1 K1 इन्द्र)र्जुनयोर्युद्ध; M8 अमरार्जुनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both). Dn2 226, D4m 242, D5 26, T1 233, T2 G4–6 M 193, G1 192, G2 191, G3 196 — *S'loka no* Da1 53, Dn M2 51 — *Aggregate s'loka no* Dn2 8254.

219

1 Ś1 K (except Ko) Da1 D2 S om उवाच — ^{a}) M7 तथा हि शैलपा° — ^{b}) S पीडिता. (G5.6 पक्षिता ; M8 प्राणिन); cf. 1. 218. 50^d — ^{d}) Ś1 K1 तिर्यगृक्षवनौ°; K2 Da D2 तरक्षर्क्षव°; K3 सतरक्षा च°; K4 तरक्षश्च च°, Ñ1 तरक्षवाधा व°; T2 G2–4 तरक्षुरूकपक्षिण ; G1.5.6 तर(G1 °रु)वृक्षव°. Cd cites तरक्षा and ऋक्षा — ^{e}) D (except D1.2.5) द्विजा. — ^{f}) K2 D1 व्याघ्रा ; T1 क्रुद्धा (for सिंहा) Ko.2.4 सिंहा(K4 द्विपा)श्चारण्यजातय

2 K3 (? hapl.) om 2, K3 Dn1 n2 (hapl.) om 2^{ab} — ^{a}) Ko Ñ1 B6 Da D1.4 S (except T1 M7) स (for the first च) Ñ3 V1 B3.5 देवा महर्षयश्चैव; B1 मृगा व्याघ्राश्च महिषा — ^{b}) D2 transp. शतश and पक्षिण Da शरभा (for शतश) — ^{c}) Ś1 K1 विसमृपु ; K3.4 Ñ1 B3 D1 विससृजु ; T2 G2–4 मृगगणा Ko विद्रुताश्च समुद्विग्ना

3 ^{a}) K2 Ñ2 B Da D1.4.5 समुदैक्षत; K4 Ñ1 V1 D2 G1 °दीक्षत; Ñ3 समुपै°; T1 चाभ्युदी°; G2 समुदीक्ष्याथ T2 G2–4 तथार्जुनं समुद्वीक्ष्य; G6 स दानव समीक्ष्याथ — ^{b})

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन *संत्रासित इवाभवन्* ॥ ३
स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनार्दनः ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ।
निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ४
अदृश्यन्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ५
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशूंश्चापि सहस्रशः ।
निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ६
क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ७
तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ८
समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ९
तयोर्बलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।

C. 1. 8207
B. 1. 228. 13
K. 1. 234. 13

K1 2 D1 °ष्णौ चाप्युद्यतायुधौ; T1 °ष्णौ तावुद्य°; T2 G2–6 °ष्ण चाभ्युद्यतायुधं; G1 M कृष्णावभ्यु(M3 5 °प्यु)द्यता° — c) K3 तच्छैलनाद°; Ñ1 V1 तेषां तथार्तं (V1 °दार्तं), B3 तेषां तु नाद°; Da D2 G3 उत्पातानाद°; T1 G1 M तत्पातनाद°, G5 6 उत्पादितेन — d) Ś1 K1 संत्रासिन; Ñ1 सर्वस्त्रस्त, Ñ3 Da Dn (erroneously) Nilp संचारित (Ñ3 Da °तं); V1 संपूरित, B सर्वे मुग्ध (B6 °ग्ध), D4 °त्रासितं. K0 3 इवासित ; K1 इवासत; K2 Ñ2 Dn1 n3 D2 5 इव स्थिता , K4 V1 Dn3 इवास्थिता°; Ñ1 B1 3 6 इवाभवद; Ñ2 B5 इवास्थित; Da D4 इव स्थित D1 स्व वारितदमिच्छता (sic), S त्रासिता इव चा(T1 G1 M3 विवशा)भवन् The emendation presupposes an irregular shortening of the final of सन्त्रासिता (for °सिता), *metri causa* — K3 3 (om. lines 1-4) 4 Ñ V1 B D ins after 3 (D5, after the first occurrence of the vulgate reading of 4ab, see below)

2132* ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा।
कृष्णमभ्युद्यतास्त्रं च नादं मुमुचुरुल्बणम्।
तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसो ।
ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव।
तत कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वर महत्।

[(L 3) B6 Da transp नादेन and रौद्रेण — (L 4) K2 Da1 रराज; K4 निरस्त — (L 5) K4 °हु° तेषां नाशाय केशव]

— In D5, 2132* is followed by (a repetition of) the vulgate reading of 4ab (चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशव°)

4 a) K2 3 Ñ V1 B Da Dn D1 4 चक्रं व्यसृजदत्युम (Ñ3 °क्र प्रासृजदव्ययं); D2 T2 G2–3 °जोभास्करं च°; D5 °जोभासुरं च°; T1 तेजसा भास्वर च° — b) K0 1 G3 5 6 M °सर्जातिवेगवत्; K2 3 Ñ V1 B Da Dn D1 4 तेषा नाशाय केशव ; K4 D2 5 T2 G2 4 °सर्जातिवेगवान् — After 4ab, D5 ins the vulgate reading of 4ab (v. l असृजत् for व्यसृजत्), which is followed by 2132* and a repetition of the vulgate reading (of v 1 3) — c) K2 तेनार्ता. सर्वत°; Ñ V1 B D तेनार्ता जातय ; T1 (corrupt) तेन-यंताक्षया , T2 G2–4 तेन चक्रेण ते; G5 6 ते नानाजा°. Ś1 K (except K2) V1 D1 2 5 सर्वा° (for क्षुद्रा°) — V1 (hapl) om 4de. — e) D1 च शनै (for शतश) B6 T2 G2–6 सर्वे; D1 तत्र, T1 G1 M पेतु (for सर्वा) — f) T2 G2–6 अनले T1 प्राणिन स्वांडयालयाः (=1. 218 50c), G1 M3 5 अनलं प्राणिन क्षणात्, M6–8 अनल प्राणसक्षयात्

5 a) Ś1 K1 अदृश्या; V1 G1 M व्यदृश्यन्; T1 प्राद°; T2 G2–6 न्यपतन् M त्रस्ता° (for तत्र) K2 Ñ2 3 B D (except D2, D1 corrupt) तत्रादृश्यत ते दैत्या — b) Ñ1 D1.2 °निपातितान्(Ñ1 °तिता). — c) K1 °स्पृष्टा°; K3m V1 B3 5 °युक्ता.; Ñ D1, 2 °रक्ता°, B6 °सिक्ता°; T1 °सक्ता

6 a) T1 G1 M राक्षसान् (for पक्षिणो) — b) K2 3 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) एव (for अपि) — c) Ś1 K (except K2) Ñ1 D1 2 चचार (for चरति)

7 a) K0 3.4 Ñ1 V1 D1 2 T1 G1 M च तत्; K2 Ñ3 B5 Dn D4 5 G3 पुन ; Ñ3 तत , B1 3 6 Da तु तत्, T2 G2 4 हि यत् — b) V1 T2 G (except G1) °स्यामिततेजस°; D4 T1 M7 8 °मितघाति° — c) K3 Ñ2 3 V1 B D (except D1 2) छित्वा K0 4 transp अनेकानि and सत्त्वानि K3 Dn D4 T1 G3.4 M3 नैकानि; Ñ1 D1 2 सर्वाणि (for अनेकानि) Ś1 सर्वाणि, T2 G (except G1) भूतानि (for सत्त्वानि) — d) K0 4 पुन पाणी समेति (K4 °त्य) च

8 a) T1 कृष्णस्य (for तथा तु) K0 Ñ1 D1.2 वि- (for तु) — b) T1 M3 सर्वभूतानि K2 3 Ñ2 3 B D (except D1 2) पिशाचोरगराक्षसान् — c) T2 G (except G1) उग्र वै (for अत्युम) — d) Ñ1 D1 सर्वभूतांतकृत्तदा

9 a) K2 Ñ3 B3.6 Da Dn1.n3 तु; V1 T2 G (except

C. 1. 8207 B. 1. 226. 14 K. 1. 234. 14

नाशक्नुवञ्शमयितुं तदाभूवन्पराङ्मुखाः ॥ १०
शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
बभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ११
निवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ १२
न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १३
न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ १४
नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।
भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १५
नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १६
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ १७
तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ १८
इति वाचमभिश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ १९
तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।

G1) हि (for च) Ñ2 B6 Dn D4 सर्वेषां (for देवा°) — b) T1 °नां सहस्रश — d) D1.2 कृष्णयोरुभयो Ko 3 D5 युधि; G1 तथा (for मृधे) V1 मृधे तौ कृष्णपांडवौ

10 a) B1m Da परिम्रांतं Ko 3.4 T1 तयोर्यत्नपरिश्रांतं — Da (? hapl.) om. 10^{bc} — b) Ko 3.4 T2 G2-4 तत्; D1.2 न (for स) K2 G1 M तु दाव (by transp), Ñ B Dn D4.5 च दाव; D1.2 त दाव T2 G2-4 च (for तु) T1 G5.6 तदा दावं (for स दाव तु) D5 तदा; G1 यथा V1 G1 M2.3 अमरा (for सुरा) — c) Ñ1 शमुचन्न (for नाश°) T2 G3-5 संचयितु (for शम°) — d) K2 ते तदासन्, D1.2 तदा भूता

11 a) Ñ2.3 V1 B1.6 D (except D1.2.5) तु (for च) Ko 3.4 D5 तान्; V1 वि (for स) — K1 T1 (hapl.) om. 11^{b}-12^{c}. — b) Ko 4 विमुक्तान् K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) अमरांस्तथा (B1.3.6 Da °दा) — c) K2 परम; Ñ2.3 B D मुदितो (D1.2 अवस्थितान्), V1 सस्थित; G2 चास्थितः Ñ2.3 B D (except D1.2) राजन्; G5.6 लोक° (for प्रीत°) M स (M1 सं) बभूव स्थित प्री° — d) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) केशवार्जुनौ (for कृष्ण°)

12 K1 T1 om 12^{abc} (cf v. l. 11) — a) K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 अथ, Ñ1 D1.2.5 G1 M6-8 च (for तु) V1 T2 G (except G1) विनिवृत्तेषु दे° — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) समाभाष्य, Ñ1 च सप्रेक्ष्य — d) Ko 3.4 D5 मेघगंभीर°; D1 विमुखांतगंता च सा, T1 G6 तदा गंभीर°; G5 भज्यमानं गिरौ वनात्

13 Before 13, M (except M5) ins वागुवाच — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2) भुजगो° (for पन्नगो°) — d) Ś1 Ko 3.4 °क्षेत्रे

14 a) K1 M तु; T1 हि; G1 तौ (for च) K2 Ñ2.3 B (except B6) D (except D5) युधा (for त्वया) — b) D1.2 G1 M समुपस्थितौ K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 कथ(K2 कदा)चिदपि वासव — c) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) एतौ (for शक्र) — d) Ś1 K1 त्वं (for इद) K2.3 Ñ3 B1.5 वचन, B2 Dn D4 वचनात् (for इदं वचो)

15 Before 15, T1 ins. वायुरुवाच — a) Ko 3.3 Ñ2.3 B D (except D1.2) T1 G5.6 एतौ (for देवौ) — b) Ś1 ताविमौ, Ko D5 यावेतौ, Ñ1 D1.2 द्वावेतौ, T1 भूतले Ś1 K1 सथितौ; Ko 4 D5 सस्थितौ (for विश्रुतौ). T1 G1 M transp विश्रुतौ and दिवि K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4 पूर्वदेवौ दिवि (K2 B1 °देवाविति) श्रुतौ; T2 G2-6 °तौ लोकभा(G2 °पा)वनौ — c) Ko 3.4 °नपि हि जा°, D2 °नथ विजा°; T2 G (except G1.6) न तावदभिजानासि

16 Ñ1 om 16^{ab} — a) K3 तौ न; M5 न तौ D1.2 सुदुर्धर्षौ — b) Ko 4 अमितौ, T2 G (except G1) अमरैर् (for अजितौ) T2 G (except G1) अपि (for युधि) — c) V1 देवे° (for लोके°)

17 c) K2.3 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 यक्षराक्षसगधर्व (B1 Da1 D4.5 °र्वैं); D1.2 स यक्षोरगगधर्व° (D1 °र्वै); G5.6 M (except M5) °गधर्वै — d) Ś1 K1.3 -पितृकिं°; Ko 4 T2 G2-4 M3.5 -नृपकिं°; G5 नृपपन्नगकिंनरै

18 c) Ś1 K1 Ñ1 T2 G2-4 इष्ट Ś1 K1.2 अत्र पश्य, G1 अनुपश्ये, M3.5 अनुपश्ये° T2 G2-4 एन; G1 M2.3 त्वं (for एतत्)

19 Before 19, Ś1 S (except T2 G2-4) ins. वैश° — a) G5 तस्य (for इति) Ñ B (except B5) D (except D1.2) G6 वाक्यं; T2 G2-4 मंत्र (for वाचं) K2 Ñ2.3 B D (except D1) G6 उपश्रुत्य; V1 अभिसृतां — b) K2 तथास्त्वित्य°; V1 अभिश्रुत्या°. — c) K2.3 Ñ2.3 B D (except D1) क्रोधामर्षौ; T1 G1 M रोषा°. Ñ1 D1

त्वरिताः सहिता राजन्ननुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ २०
देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २१
देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ २२
स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान् ।
व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ २३
न च स किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २४
नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ २५
शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २६
न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ २७
भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ।
रुरुदुर्वारणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ।
तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषाः ॥ २८

C. 1 8315 B 1 228 32 K 1 231 32

परित्यज्य — [d]) Ko 3 4 B5 D5 प्रति (for तदा).

20 [a]) B1 T2 G M5 सं- (for तं) — [b]) T2 G सर्वे एव (G1 संप्रेक्ष्य त्रि) दिवौ° — [c]) K2 Ñ2 3 B1 5 Dn D4 5 सहिताः (for त्वरिता) Ko Ñ2 D (except Da D1) सेनया; K2 Ñ3 B1 5 त्वरया (for सहिता) K3 B3 transp त्वरिता. and सहिता°. — [d]) K2 3 Ñ2 3 B D (except D1 2) पुरदर (for शत°)

21 [a]) Ko 4 Ñ1 D3 T1 G1.6 M तथा यातं; V1 अथायांत, G2 सहायांत T2 G3 4 °राजसहायं त — [b]) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2 5) अवेक्ष्य; K4 निरीक्ष्य Ko 3 4 B1 च; Ñ1 तं; D1 2 T1 तौ (for तु) — After 21[ab], T1 repeats 11[b]–12[a] [v 1 विमुक्तान् (for विमुखान्), and विमुखेषु विमुक्तेषु (for निवृत्तेषु तु दे°)] — K2 (? hapl.) om. 21[c]–22[b].

22 K2 om 22[ab] (cf. v 1. 21) — [a]) N1 D1.2 स्वर्गे; V1 तस्मिन् (for राजन्) — [b]) Ñ2 Dn D4 °ष्टौ केशवार्जुनौ — [c]) Ko 3 4 D1 2 G1.5 6 M (except M7) निर्विशंकौ; Ñ1 विनि शंकौ Ś1 K1 तदा दावं; Ñ2 3 B D (except D1 2) वन वीरौ

23 [b]) V1 शमयित्वा (for नाश°) N1 °न शरै° — [c]) K4 °सघातै ; Ñ V1 B (except B3) D (except D1 3 5) °सघातै — [d]) K2 3 Ñ2 3 B (except B5) Dn D4 देहि° (for प्राणि°)

24 =(var) 1 218 3 — [a]) Ś1 K1 कश्चित् (for किंचित्) G5 6 शक्तोभूत् (for शक्नोति) — [b]) Ś1 K1 भूतो (for भूत) — [c]) Ś1 K1 G1 सभिद्यमान (G1 °न), D1 M7 8 °मान , T2 G2–6 सछाद्य°.

25 [a]) Ko 3 4 N2 3 V1 B Da Dn D4 5 नाशक्नुवंश्च; K1 D1 2 T1 M5. 8 °कश्चात्र; K2 न शक्नुवंश्च, Ñ1 न शेकुश्चात्र; G1 नाशकचात्र; G2–6 °कश्चापि. — [b]) G1 M महात्मानं (for महान्त्यपि) — [c]) K2 Ñ2 3 B Da Dn D4 5 अमोघास्त्रं, D2 न मोक्षेषु — [d]) Ko 3 4 युगान्तार्कसमप्रभं; K2 Ñ2 3 B D (except D1 2) योद्धुं चापि कुतो रणे

26 [a]) Ñ2 B3 Dn D4 5 शत चैकेन वि° — [b]) Ñ3 Dn D4 5 शतेनैक पतत्रिणां (D4 च पत्रिणां); T1 स चैकेन पतत्रिणा — [c]) Ñ1 (? gloss) गतप्राणा (for व्यसवस्ते) Ñ1 S (except M8) पतंति (for अपतन्) Ś1 Ko 1.4 V1 वह्नौ (for अग्नौ)

27 [b]) K1 V1 D1 2 अपि (for च) Ko 3 4 D5 शरपावकपीडिता Cd cites रोधःसु — [c]) Ko 4 °निकायाना — [d]) M5 सत्रास. Ko 4 Ñ1 D1.2 S उपजायते (for अप्यजा°)

28 [a]) Ś1 K1 V1 T2 G °संघ(G1 °घा)सहस्राणि; K2 Ñ2 3 B D (except D1 2) °संघाश्च यहवो; T1 सहस्रशो भूतसघा — [b]) Ś1 K1 दैत्या°; Ñ1 दीन Ko 3 4 D5 महारवं; T2 G (except G1) °स्वनान् — [c]) Ś1 K Ñ V1 D (except Da2) T1 G1 M रुरुदु°; T2 G2–6 रुरव Ś1 Ñ1 D1.2 वानरा ; T1 G1 M दारुणा° (for वारणा) Ñ1 सर्वे (for चैव) — [d]) G1 तथान्ये K2 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) तथा मृगतरक्षव — After 28[cd], D5 ins 2134* (see below) — [e]) Ko D5 वित्रस्ता — [f]) T1 °गता ; T2 G2–4 महोदधि°, G5 6 गगामपि च°. Ko 3 D5 झषा मत्स्या जलाशया — After 28, Ko 3 4 Ñ1 V1 D1 2 3 S ins

2133* अप्सु न व्यचरश्चैव तथान्ये मृगपक्षिण° ।

[Ko 3 °प्सु चैव न्यमज्जत, K4 D5 °प्सु चैव निमज्जत ; T1 °प्सु नैव चरश्चैव Ñ1 °न्ये जलचारिण]

— K3.4 V1 cont Ko 3 Ñ2 3 B Da Dn D4 ins after 28[cd]; D5, after 28[ef]

2134* विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकस ।

C. 1. 8317
B. 1. 228. 33
K. 1. 254. 33

न ह्यर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ २९
एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवान्नागाञ्जघ्ने चक्रेण तान्हरिः ॥ ३०
ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ३१
स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ३२
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्याात्तमहाननः ।
दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ३३
तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
बभूव मुदितस्तृप्तः परां निर्वृतिमागतः ॥ ३४
अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३५
तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
देहवाञ्जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ।
जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ३६
स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।

[K3 Ñ3 B3 Dn1 दिवौ° (for चनौ°)]

29 a) K3 Ñ2.3 B D (except D3) न तु; K3 तथा; V1 नापि (for न हि) K3 महामोहात्; Ñ1 3 D3 तथा पार्थ; Ñ2 B (except B1) Da Dn D4 महाबाहो; D1 तदा पार्थ, T1 G1 M महावीर्य — b) K3 N B D (except D3) जनार्दन; T2 G (except G1) जगत्पर्ति — c) Ś1 Da2 D1 2 T2 G3–6 न; K1 हि, Ñ1 Da1 च; T1 G1 M वा (for वै) — d) V1 कथचन, D2 पुन पुन (for कुत पुन) G1 M transp कुत and पुन

30 Ñ3 om 30ab — a) T2 G3–4 ये काननग°; G3 एकयानग°; M7 एकानपि ग°, Cd as in text T2 G3–4 च (for ऽपि) — b) Ko 3.4 Ñ1 निष्पतस्त्वत्र; K3 Ñ3 V1 B Da Dn D1.2 4 निष्पे(D2 °पे)तुस्तत्र; D3 T1 G1 M निपतंत्यत्र, T2 G3–4 निष्टनंत्यत्र; G5 6 निविशस्तत्र — c) N (except Ś1 K1) M6–8 राक्षसा दानवा नागा

31 a) K3 Ñ3 3 V1 B D (except D1 2) ते तु भिन्न°, K4 ते छिन्नशिरसो ग्रीवा, G1 M8 तेपि भिन्न°; M6 तेपि भग्न° — b) V1 D3 S चक्र(T2 G3 4 °क्रे)वेगगता(T1 °हता)-सव°; B5 महाकायाकृतासव — c) K3 Ñ V1 B D T1 अन्ये (for आस्ये) B5 छिन्नग्रीवा; T2 G3–4 °काये — d) K3 N3 3 B D प्रदीप्ते वसुरेतसि Cd cites वसुरेतस (as in text)

32 b) Ś1 D1.2 T2 G (except G2.4) M6 6 8 मेदोघैश्च, Ko 4 Ñ1 V1 मेदोमिश्र; K1 मेदसा; K3 वसामिश्र; T1 वायुना Ko 3.4 D3 समतत K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वसामिश्रापि (or °श्रैव) तर्पित — c) T2 G2.4 °र्याक्रोश° K3 Ñ3 3 B D (except D1.2 3) भूत्वा (for वह्नि) — d) K1 3 Ñ3 3 V1 B Da Dn D4 T1 G1.2 M समपद्यत, D1 समदृश्यते; D2 T2 G3–6 इव दृश्यते

33 b) K3 Ñ3 3 B D समन्दीप्त°, K3 व्यात्तदीप्त°; T1 दीप्तास्योति°; G1 दीप्तदिव्य°; G2 M6 8 दीप्तास्यात्त°; M8 (inf lin. as in text) 3 दीप्तव्यात्त°; M7 दीप्तस्यात्त°. — Ñ3 (? hapl.) om 33c–35d — c) Ko 3 4 D3 पपौ; T1 भक्षन्; T2 G विप्वक् (G1 दाभ्यत्) (for पिबन्) Ś1 K1 वपु°; Ko 3 Ñ1 V1 B6 Da वसा; T1 G1 वपां; G5 6 वर; M वपा°

34 Ñ3 om. 34 (cf v l 33) — a) G1 कृष्णार्जुनकृतां चैव — b) B6 वसां, Cd सुधां (as in text) — c) T2 G (except G1) स्वस्थ (for तृप्त) — d) A few MSS. निर्वृत्तिम्

35 Ñ3 om. 35 (cf. v l. 33) — a) Ñ2 B Dn D4.5 G1 M7 तथा (for अथ) D1.2 °सुरो मयो नाम — c) K3 Ñ1 D1 विद्रवत च, T2 G3 4 प्रविद्रवत — d) Ś1 Ko 1.4 D3 ददृशे

36 a) K3 3 Ñ2.3 B D (except D1.2) शरीरवान्; T1 देहवान्स V1 जटां कृत्वा — b) Ko 4 Ñ1 V1 G1 M6 नर्दंश्च; D1 2 ननाद, T1 विनर्दन्; T2 G4 (after corr) विनदन्, G2 3.4 (before corr) 5.6 नदन्स K3 3 Ñ3 3 B Da Dn D4.5 नद(K3 °र्द)न्निव बलाहकः. — After 36cd, K3 3 Ñ3 D5 ins.

2135* ज्ञात्वा त दानवेन्द्राणां मय वै शिल्पिना वरम् ।
[Ñ3 विज्ञाय (for ज्ञात्वा त)]

— e) K3 N3 3 V1 B D (except D1 2 3) त; K4 तु (for च) — f) K (K1 corrupt) Ñ3 3 B D (except Da) धिष्ठित — After 36, T1 ins

2136* जिह्वया लेलिहानोऽग्निर्मयं दग्धु तमन्वगात् ।

37 a) Ko D1 त (for च) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 दिधक्षंत च पावक; D2 दिधक्षत हुता° — c) Ñ3 V1 अभिगम्या°; B3 6 T2 G अभिधाया°, T1 आयासम्° Cd cites अभिधाव (as in text) — d) G1 अथ (for मय) D2 T2 G (except G1) पांडव (for भारत) K3 3 N3 3 B Da Dn D4.5 मयस्त्राहीति चाब्रवीत्.

अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चुक्रोश भारत ॥ ३७
तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनंजयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ३८
तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।
न हन्तुमैच्छद्दाशार्हः पावको न ददाह च ॥ ३९

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

जनमेजय उवाच ।
किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्वदाशु मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्शार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ २
तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्शार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ४

C. 1 8334
B. 1 220 4
K. 1 233. 4

38 ᵃ) Ko ₄ चार्तस्वर, Ñ1 V1 D1 ₂ तद्वचनं, Dn3 G1 M3 भीम°, D5 चार्त°, T2 G2-4 हीनस्वनं (G3 °रं) — ᵈ) K3 मारिष (for भारत) — After 38, K2 ₃ Ñ2.3 B D (except D1 ₂) ins

2137* तं न भेतव्यमित्याह मयं पार्थो दयापरः ।

39 ᵃ) M6-8 अभयोक्तेन (for अभये दत्ते) G1 M3.5 पार्थस्याभय(G1 °स्य वर)दानेन — ᶜ) T1 हंतुं चैच्छद्ध कृपाणिः; M3.5 सं हतु नैच्छद्दा°; M6-8 हतुं न चैच्छद्दा° — After 39, Ñ2 Dn ins.

2138* वैशंपायन उवाच ।
तद्वनं पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।
ददाह कृष्णपार्थाभ्यां रक्षित पाकशासनात् ।

40 ᵇ) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 Da D1 ₂ दै (for च) — ᶜ) N (except Ś1 K1) T1 G1 M एव (for अपि) — ᵈ) K2 Ñ2 ₃ B Da Dn D4 तथा, Ñ1 V1 D1.2 T2 G (except G1) M3 अपि (for इति)

Colophon om in T1, G3 reads it in marg. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 Ñ3 B Da Dn1 n2 D2 ₄ ₅ T2 G2 ₄ M3 ₅ खाण्डवदाह — *Adhy name* Ś1 K0 ₁ ₄ D5 मयमोक्ष° (K0 D5 °क्षण); M3 अमरपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 227, D4m 243, D5 27, T2 G4-6 M 194, G1 193, G2 192, G3 197 — *S'loka no* Dn1 45, Dn 46, M3 33 — *Aggregate s'loka no.* Dn2 8300

220

1 Ś1 K1 Da1 Dn3 S om उवाच. — ᵃ) Ñ3 भगवान्, a few MSS शार्ङ्गिकान् K3 वह्निर् (for अग्निर्) — ᵇ) —4ᵇ Ñ1 Dn3 D1 ₂ महामुने (for तथागते). — ᵈ) K0 ₂.₄ ब्रवीहि; K2 V1 T1 वदस्व; Ñ1 ₂ V1 B D T2 G2-6 प्रचक्ष्व, Ñ3 G1 M विचक्ष्व T1 G1 M न· (for मे)

2 ᵃ) T2 G (except G1) नागस्य (for अदाहे) K0 ₂ ₄ D5 च; T2 G (except G1) अपि (for हि) T1 अश्वसेनस्य चादाहे T1 (hapl) om. 2ᵈ-3ᵃ — ᵈ) K0 ₁ Ñ V1 B D (except D1.2) T1 M3 °काणां न; M6-8 °कास च

3 T1 om 3ᵃ (of v 1 2) — ᵃ) Dn2 D1 कर्म (for ब्रह्मन्) — ᵇ) K0 ₄ शार्ङ्गकानां (K0 °णां) च कारणं; K1 V1 M3 शार्ङ्गाणामवि°, K2 ₃ Ñ2.3 B D (except D1) शार्ङ्गकाणा(Da Dn2 D2 °ना)मनामयं; Ñ1 शार्ङ्गकाणामना°; T2 G1.5 6 शार्ङ्गकानां विनाशनं; G2-4 शार्ङ्गकानां विमोचन — ᶜ) Ś1 K1 कथयस्व T1 G1 M अग्निसतर्पे T2 G2-4 °र्षेस्व मम ब्रह्मन् — ᵈ) T2 G2-4 कस्मात् (for कथं) K0 ₂ प्रधर्षिता (for विना°)

4 Ś1 K1 ₂ S om उवाच — ᵇ)—1ᵇ V1 विशां पते (for तथागते) — After 4ᵃᵇ, K2 ins

2139* तस्मिन्वने दह्यमाने सर्वभूतभयंकर ।

— ᶜ) G1 तत् (for ते) T2 G (except G1) सम्यक् (for सर्वं) K2 ₃ Ñ2 ₃ B1 ₂ ₃ D (except D1 ₂) प्रवक्ष्यामि (for यथावृत्तं) B6 तत्तेह सप्रव° — ᵈ) T2 G (except G1) कीर्तयिष्यामि K2 ₃ Ñ2 ₃ B D (except D1 ₂)

C 1. 8303
B 1. 229. 5
K 1. 251. 5

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५
स मार्गमास्थितो राजन्नृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६
स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ८
किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ९
तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ १०

देवा ऊचुः ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मञ्जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृच्चासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ १३
पुंनाम्नो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क्व नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५

यथावृत(K3 ₂ Ñ3 B1.2.3 °वृत्त)मरिंदम

5 ^{a}) K1.2 B1 मुख्यतर°; V1 पुण्यतम, T2 G (except G1) श्रम्यतम°. — ^{b}) K2.3 B3 Dn3 D1.2.4 दंसितव्रत..

6 ^{a}) K1.2 Ñ2.3 B D (except D1 2) G1 आश्रितो (for आस्थितो) T2 G2-5 मार्गं समास्थितो रा°. — ^{c}) D1.2 T2 G M1.2 कर्म (for धर्म·) — ^{d}) Ñ1 D1.2 G1 नियतेंद्रियः.

8 ^{a}) D1.2 तान् (for स). D1.2 निष्फलान्, G1 M1-3 अखिलान्; M3 आवृतान् (for अफलान्)

9 Before 9, all MSS ins मंदपाल उ° (resp. मंदपाल°) G1 (hapl) om. 9-10 — K3 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — ^{b}) G1.6 मया (for मम) S इह (for एते) — ^{c}) B1 transp किं and मया T1 किं मयापकृ°. K1 कर्म (for तत्र) — ^{d}) Ś1 K1 कस्य (for यस्य) K1.2 Ñ2.3 B D (except D1) एतत् (for इदं)

10 G1 om. 10 (cf. v 1. 9). — ^{a}) Ś1 K1 तदहं, K4 श्रुत्वाहं — ^{b}) Ko 2.4 च समावृ° (for इदमावृ°). T1 ये नेमानागत पुन° — After 10^{ab}, T1 ins

2140* आप्नोमि सफलांल्लोकांयत्कर्म ब्रूत माचिरम् ।

— ^{d}) Ś1 K1 M5 कथयतु, K4 °यति, V1 प्रयच्छध्वं — After 10, Ś1 K (except K3) Ñ3 B2.3 Da D1 ins an addl. colophon (*adhy name* Ś1 K1 मंदपालवाक्यं, Ko 4 मदपालप्रश्न).

11 K1 S om. ऊचु (T2 G2-3 om. the ref.) — ^{a}) Ko राजन् (for ब्रह्मन्) — ^{b}) Ko Ñ1 V1 S सर्वे जायंति सद्य°, K4 जायंते द्विजसत्तम — ^{c}) T2 G2-4 प्रजाभिर् (for क्रियाभिर्). T1 G1.2.6 M ब्रह्मचर्येण यज्ञेन — ^{d}) Ś1 K1 पूजया; D1.2 G1 तपसा. M6-8 transp च and न. T2 G2-4 स्वाध्यायतपसा तथा.

12 ^{a}) K3 4 तथया कि°; T2 G2-4 तदेह कि°. — ^{b}) Ñ2.3 B3 Da1 Dn1.n3 D1.5 श्रुतं, T1 व्रतै (for सुतै). — ^{c}) Ko 3 4 धर्मकृच्चासि, G1 °कृच्छ्रादि, some MSS. °कृत्वापि — ^{d}) Ñ2.3 B1.3 Dn D1.5 च (for तु).

13 ^{a}) B3 इति मे, T2 G2-4 तदेव (for त इमे) — ^{b}) D1 ते च (for तव) B3 मया° (for समा°). — ^{c}) T2 G2-4 प्रजा (for ततो) — ^{d}) Ñ2 3 B3 D (except D1.2) T1 उपमोक्ष्यसि K3 3 Ñ2.3 B D (except D1.2) पुष्कलान्

14 14^{ab}=(var) 1 68 38^{ab} — ^{a}) K3 यस्माद् (for पुत्रस्) — ^{b}) Ś1 Ko.1.4 त्रातेति, K3 Ñ V1 B D त्रायते, G1 त्रायती Ś1 Ko परमं, B3 (corrupt) पितरी (m पितर°); T1 पितरौ K3 सुत; Ñ2.3 B1.6 D (except D1.2) श्रुति°; B1.3 यत (B3m श्रुत) K3 पितरं त्रायते सुत, G3 6 त्रायतेति पुरामतं — ^{d}) K1.2 Ñ3 B1 D3 ब्रह्मवित्तम, Ñ2 B2.3 6 Dn D2 4 ब्रह्मसत्तम M6-8 कुरु यत्न द्विजोत्तम

15 Ś1 K1.2 D2 S om उवाच (T2 G1.4 om. the ref.). — ^{ab}) T1 मंदपालर्षि.. K2 3 Ñ3 3 B Da Dn D4 वचस्तेषां, D1.2 दिव्यां वाच (for तेषां वाक्यं) G3 6 स एवमुक्तो धर्मात्मा मन्दपालो महानृषिः. — ^{c}) B3 कुत्र (for क्व नु) T2 G2-4 तु भगवान् (for अपत्यं स्याद्) — ^{d}) Ś1 K1 वह्निलेवमचिंतयत्, T1 इति स्थानान्यचिंत°; T2 G2-4 अपत्यं दापयिष्यति, G1.6 बहु चेति न्यचिंत°.

16 D1 om. 16 — ^{b}) Ñ2.3 B Da Dn D1.3 सुबहुम°

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६
तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ।
बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ १७
तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
अपत्यस्नेहसंविग्ना जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ १८
तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनण्डगतान्वने ।
नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ।
बभार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ १९
ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
मन्दपालश्चरंस्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २०
तं संकल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ।
पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २२
त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ २३
त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
त्वदृते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्धुताशन ॥ २४
तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २५ C 1 8355 B 1 222 27 K 1. 223. 27

— c) K3 D3 G5, 6 M3 शार्ङ्गको K (except K3) Ñ V1 B (except B1) Da Dn D4, 5 T G2–4 M5 शार्ङ्गिको, G1 शार्ङ्गिका.

17 ab) D1 2 स जन° (for अजन°) G5, 6 स तस्यां जनयामास चतुर: शार्ङ्गकानृषीन्. — c) K1 G5 6 च; M5 तु (for स) — d) T1 तदा (for प्रति) — e) Ñ2, 3 Dn G1 स तान् (for सुतान्) T3 G2–4 अंडगर्भान्; G5, 6 अंडभूतान् — f) K3 Ñ V1 B D (except D5) transp मात्रा and सह

18 G1 (hapl) om 18a–19b. — c) K2 4 Ñ2 B1 (m as in text) 5, 6 Dn D4 5 °संयुक्ता — d) V1 शार्ङ्गी पुत्रानचिंत°.

19 D1 om 19, G1 om. 19ab (cf v l. 18) — c) K1 Ñ1 V1 G1 2 5 M7 8 नाजहात्, K2 Ñ2 3 B D (D1 om.) न जहौ. K0 4 °कान्माता; K1 °कामार्ता, K2 3 Ñ V1 B D (D1 om.) °शोकार्ता; T1 G1 M °कांस्तांस्तु; T2 G2–6 °कानार्तान् — d) K2 3 Ñ2 3 B D (D1 om) सुतान् (for नृप). — e) M6–8 एव (for एतान्) — f) T1 G3 सवृत्त्या; T2 G3–6 सुवृत्त्या

20 b) M7 भगवान् (for दृष्ट°). K2 B1 मुनि (for ऋषि) — cd) K2 transp. चरन् and वने. K3 तत (for वने)

21 a) T1 G1 M transp त and सकल्प K2 3 Ñ2 3 B D (except D1, 2) °स्याग्नेर्; T1 °स्या तु; G1 M (except M8) °स्याथ — b) G1 M तु (for च) T2 G2–6 °स्या बालांश्च पुत्रकान् — T2 G3–5 subst for 21cdef, G6 ins after 21ab

2141* महर्षिर्मन्दपालोऽसौ वधात्स्तोतु प्रचक्रमे ।
[G6 वह्निं (for वधात्).]

— c) Ś1 K (except K2) Ñ1 V1 B6 Da D1, 2 3 सोऽग्नि (for सोऽभि). — d) M7 ब्रह्मज्ञो (for ब्राह्मणो). — K3 om. 21ef — e) Ś1 परिदधन्; K0 G1 परिदधद्; K1 प्रतिवधन्; K3 परिदद्याद्; Ñ V1 B Da Dn D3 4 T1 प्रतिवदन्, G6 प्रतिददौ. D1 पुत्रान्सम्प्रति भीतो वै; D5 स्वपुत्र दाहाद्भीतोय — f) T1 G1 M °ले महौजसि

22 Ś1 K1 D2 S om उवाच — a) Ś1 V1 D1 सर्वभूतानां; K2 Ñ2, 3 B Da Dn D3 T1 G5 6 सर्वलोकानां — D1, 2 (hapl) om 22bc. — b) M6–8 हव्यभुक् — 22cd = (var) 1 5 23ab. — d) K3 D1 2 M8 अत ; T2 G2–4 गूढ; Cd as in text T2 G2–4 जानासि (for चरसि) B5 (m as in text) हव्यवाट्; B6 पुत्रक; M6–8 साक्षिवत् (for पावक)

23 a) T2 G (except G1) मुनय (for कवय) — b) T1 एव (for आहु°) T2 G (except G1) त्वामेवाहु स्त्रिधा पुन — d) S यज्ञवाटम् (G1 यज्ञे भूतान्) K1 S (except G5 6 M8 5) °ल्पयत्

24 a) K0 3 4 Ñ1 D1 2 त्वयि K0 4 Ñ1 D1 2 सर्वं; K3 B3 विश्व (for सृष्टं) Ñ2 3 V1 B1 5 6 Da Dn D4 5 transp सृष्ट and विश्व K3 T2 G सर्वं; B3 श्रेष्ठ (for विश्व) — c) T2 G2–4 त्वा (for त्वद्) T2 G (except G1) अपि; M6–8 अति (for हि) D5 S सर्वं (for कृत्स्न) — d) K2 Ñ V1 B D T G (except G1) नश्येत् (for न स्यात्)

25 b) V1 D1 2, 5 G5, 6 °विहितां; T2 G2–4 °विदिता.

C. 1. 8237 B. 1. 228. 27 K. 1. 225. 27

त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ २६
जातवेदस्त्वयैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
त्वयैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २७
त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ २८
अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥२९

वैशंपायन उवाच ।

एवं स्तुतस्ततस्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ।
उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ३०
तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३१
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

— [c]) M6-8 अगच्छत् (sic) (for गच्छन्ति) — [d]) T1 G1 M पुत्रैर् (for सुतैर्)

26 [a]) T2 G2-4 एके (for अग्ने) — [c]) D1 द्युतिश्च; T1 निघ्नति (for दहन्ति) — [d]) K1 निर्गत्य, Ñ1 D1.2 नि:सृत्य; B3 निर्गम्य, T1 अनुसृत्य Ś1 K (except K3) Cd हायनैः ; Ñ V1 B D हेतय ; G2 (? orig gloss) घार्चिषा..

27 [a]) K3 Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.4 T2 G (except G1) त्वयैवेदं; K4 Ñ1 D2 तयैवेयं — [b]) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D2 3) T2 G (except G1) विश्वं सृष्टं (for विश्वसृष्टिर्) — [c]) K1.4 V1 तथैव, Ñ1 तत्रैव K3 transp कर्म and विहित — [d]) T1 कर्म (for सर्वं)

28 [a]) K3 B (except B3) Da D4 5 त्वय्यापो, T1 त्वयोप:; G1 त्वया हि — [c]) Ś1 K1 त्वत्तो (for त्वयि) — [d]) T2 G2-4 संप्रकीर्तितं

29 [a]) Ś1 K1 अग्निस्; K4 Ñ1 V1 D1.2 अग्नेस् V1 दहन· (for ज्वलन) K2 Ñ2 3 B Da Dn D4.5 त्वमेव दहनो (K3 ज्वलनो) देव — [b]) D1.2 प्रजापति , Cd बृह° (as in text). K4 त्वं त्रिधाता बृह° — [c]) Ś1 K (except K3) Ñ1 V1 D1.2 Cd यम· सूर्य ; B1.3 Da2 Dn2 T1 M3 यमो मित्र·; T2 G2-4 यमौ चित्र , G1 यमौ विप्र (for यमौ मित्र) — [d]) Ś1 Ko Dn2 D2 T2 G (except G1) चानल· (Ko °निल; Dn2 °नल); Cd as in text D1 सोममिदं च चानल· (sic) — After 29, Ko 3.4 D5(marg sec. m) 5 ins.

2142* ब्रह्मा भवान्महुत्पत्तौ स्थितिहेतुर्जनार्दन ।
प्रलये चैव कालाग्नी रुद्ररूपी विभावसुः ।
जरायुणावृतं गर्भं पासि देव जगत्पते ।
त्वमात्मा जगत स्तुत्यो देवदेव नमोऽस्तु ते ।

[(L. 1) D1.5 समुत्पत्तौ and स्थितिहेतोर् — (L 2) D1 प्रतिष्ठित·; D5 विभावसो — (L. 4) K3 देव धर्म]
— T1, on the other hand, ins. after 29

2143* मम पुत्राश्च पौत्रांश्च पत्नीं रक्ष हुताशन ।
गृहं क्षेत्र पशून्रक्ष रक्ष मां सर्वं सर्वदा ।

30 Ś1 K1.2 S om. उवाच — [a]) K3 Ñ2 3 V1 B Da Dn D4.5 तदा तेन; M2.3 तत· प्रीतः. D1 T2 G (except G1.2) एवं स (D1 च) संस्तुतस्तेन — [b]) B1 चानल· (for पावक) — [c]) G1 M हव्यवाहस्तु (for तुतोष तस्य) K3 transp तस्य and नृपते T1 नृपते प्रीतिहोत्र स — [d]) Da अपि च (for अमित-) — [f]) Ñ1 अह; D1.2 G1 इदं (for इष्ट)

31 G2 (hapl.) om 31[c]–32[b] — [c]) T2 G3-5 संदहन्खांडवप्रस्थं — [d]) Ś1 K (except K3) विसर्जये ; B1 G5 विसर्जयेत् — After 31, T1 ins (cf. 2143*)

2144* भार्यां रक्ष गृहं रक्ष पशुं मे रक्ष सर्वदा ।
पतन्तु हेतय सर्वे त्वय्यदस्मत्तवामिभो ।
सर्वत्र सर्वदास्माकं शिवो भव हुताशन ।

32 G2 om 32[ab] (cf. v l. 31). — Before 32, S (except M3, G2 om. 32[ab]) ins वैशं° — [a]) Ko 4 D5 स तथेति; K3 तथेति सं; K3 B1.3 Da T1 तथेति तं Ko 3 4 V1 प्रतिज्ञाय — [c]) Ś1 T1 G5 M खादवं — [d]) Ko 4 Da दिदृक्षया, G1 M (except M3) बुभुक्षया.

Colophon om in T1 M5. — *Major parvan* T2 G M2.6-8 संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 Ko-3 Ñ2 B Da Dn1 n2 D1.2 4.5 M3 खाडवदाह; to it Ś1 Ko 3 B3 Da D5 M3 add शार्ङ्गको(B3 Da1 D5 शार्ङ्गो)पाख्यान K1 (om the sub-parvan name) mentions only शार्ङ्गकोपाख्यान — *Adhy name* Ś1 K1 मदपालस्तापत्य· चिंता — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 228, D1m 245, D5 28, T2 G4-6 M2.6-8 195, G1 194, G2 193, G3 198 — *Śloka no* Da1 24, Dn 33, M3 34. — *Aggregate śloka no* Dn2 8333.

२२१

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रज्वलिते शुक्रे शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १
निशाम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषां तपस्विनी ।
जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ २
अयमग्निर्दहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
जगत्संदीपयन्भीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ३
इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
अबर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ।
त्रासयंश्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ४
अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
आदाय च न शक्तास्मि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ५
न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ॥ ६
किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किंचन ।
छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ७
जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
सारिसृक्वः प्रजायेत पितॄणां कुलवर्धनः ॥ ८
स्तम्बमित्रस्तपः कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।

C. 1 8373
B. 1 230 10
K. 1 235 10

221

1 Ś1 K1 2 S om. उवाच (T1 om the ref) — a) K3-4 Ñ2 3 V1 B D वह्नौ; Ñ1 शोचौ; Cd शुक्रे (as in text). — b) Some MSS शार्ङ्गि°. — c) T2 G (except G1) बभूवु (for व्यथिता) — d) G3.6 नागच्छत (for नाधि°).

2 a) Ś1 K1 Ñ V1 B D T2 G3-4 M1 निशाम्य; Cd as in text D1.2 T1 बालकान्पुत्रान् (for पुत्रकान्बा°). — b) Ś1 अथैषां, K1 T1 G1 M चैषां (for तेषां) K2 यशस्विनी; Cd तप° (as in text). — c) K2 T2 G3-6 पुत्रशोकार्ता; K3 B1 2.3 D (except D1 2 5) दुःखशोकार्ता; Ñ2.3 V1 B6 T1 G1 M शोकदुःखार्ता — d) Ś1 V1 D5 जनेश्वर; K2 3 Ñ2.3 B Da Dn D4 T2 G (except G1) सुदुःखिता; D1 2 आकुलेन्द्रिया

3 Before 3, Ś1 K1 G1 5 6 M ins जरिता; K0 2-4 N V1 B D जरितोवाच — a) T1 अखिल निर्द° — b) K1 चायाति T2 G3.4 चोष्मणा — c) Ś1 K1 3 स दीप°; K4 समीपयन्; D2 स्व दीप°; M3 सताप°. — d) D2 दुःखं विपर्धयन्

4 a) T1 [ऽ]पि (for च) Ś1 K1 4 Ñ1 मा (for मां) T1 M मार्गयतीह; T2 G कर्षयतीह (G1 शार्ङ्गं आयाति) (for मां कर्ष°) Cd कर्शयति; Dorp कर्ष°(as in text) — M1 om. 4c-5b. — d) Ñ V1 B D G3 परायणा; Cd as in text — e) K0 4 D4 नादयन् (for त्रासयन्) N1 Dn3 च समायाति; T2 G3-4 सर्वभूतानि (for चायमा°)

5 M1 om. 5ab (cf. v. l. 4) — a) K2.3 Ñ2.3 V1 B D अजातपक्षाश्च; Ñ1 अशक्तिमंतश्च T G (except G1 2) M3 सुतान् — b) Ś1 K1 अशक्ता.; T2 G (except G1.2) M3 अशक्तान् T1 अशक्तान्स्वस्वकर्मणि. — c) T2 G3-4 आदातु G5 6 तान् (for च) K2 Ñ2 3 B (except B6) D (except Dn) G1 M शक्नोमि K0 3.4 अशक्ताश्च(K0 न शक्ता वा)हमादाय — d) Ñ1 वै गतुम्; Ñ2 3 V1 B1 3 5 Dn D1 5 T1 तरितुम्, D4 त्वरितुम्, B6 आगतुम्; G1 त्वरितम् K2 Ñ2 3 V1 B (except B6) Dn D1 3 आत्मना; D1.2 S अतत K0 3 4 क्वचिद्गतुमित सुतान्; Nilp नि॰सारयितुमतत Cd cites नि सरितु and अंतत..

6 a) D1.2 न तु त्यक्तुमशक्ता च — b) Ś1 K1 दहति, K0 V1 D1 2 5 दीर्यते; Ñ1 B1 3 दीर्यति; T2 G3 4 द्रवति (for दूयति) K0 V1 D1.2 च मे; D2 मम (for इव मे) — After 6ab, K0 3 4 D4 (marg sec m.) 3 ins

2145* कथ प्रदीप्ताज्ज्वलनाद्विमुच्येरन्सुता मम ।
मन्दभाग्या सपुत्राह किं करिष्यामि शोचती ।

— c) K1 B6 D2 G6 M1 7 किं नु; K3 किं तु; K2 Ñ2.3 V1 B1 Da1 Dn D1 5 T2 G1.2 4 क तु, G3 कथ Cd cites नु (वितर्के) T2 G (except G1) त्यज्याम्यह; M6-8 जह्याम्यह — d) G3.4 (before corr) प्रयाम्यह.

7 T2 G2-4 om 7ab. — a) V1 इव (for कृत) Ñ1 3 B3 6 D1 कृत्य; B1 3 Da कर्म; Dn D1 4 कृते (for कृत्वा) — b) K2 Ñ2 B Dn D1 4 किं वा मन्यत पुत्रका°. — c) Ñ1 D1 2 चिंतयती G1 6 अपि (for वि-) Ś1 S चे (for वो) — e) K2 Ñ2 3 V1 B D (except D1 3 4) छादयिष्यामि; S °त्वा हि — f) Ś1 K1 पिवह (for सह)

C. 1. 8373 B. 1. 220. 10 K. 1. 230. 10

इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ ९
कमुपादाय शक्येत गन्तुं कष्टापदुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ १०
नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
एवं ब्रुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ११
स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट् ।
अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ।
त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ १२
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्याद्यत्कुलस्य नः ।
तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव ॥ १३
मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।
न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ १४

जरितोवाच ।

इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ १५
ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ १६
तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसंचयम् ।
रोचतामेष वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ १७

शार्ङ्गका ऊचुः ।

अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयमिदं न शक्ष्यामो निषेवितुम् ॥ १८

---

8 a) Ś1 K1 T1 जरितारि ; G1 जरितानां K1 3 हीन ; K3 Ñ2 3 V1 B D (except D1, 2 5) G1 श्रेतत् ; K4 चेद ; G2 हीति — b) Da श्रेष्ठस्वेन ; T1 G2 °स्वे च ; T2 G3 4 °ष्ठ एव ; G1 °स्वे तत् ; G5 M3 °ष्ठे स्वेव ; G6 M5-8 °ष्ठे स्वेव Ś1 K0 2. 4 D1 2. 5 प्रकल्पितं, K1 °कल्पयेत् — c) Ś1 सारिस्त्रक , K0 3 4 सारिसृक्ष ; K1 शारिसृक ; K2 सारिसृक ; Ñ V1 B1 3 6 Da1 Dn D2 4 5 सारिसृक , B5 T2 G3. 4 M3. 5 शारिसृक ; D1 सारितर्क ; T1 सारीसृक ; G1. 2 शारी° ; G5 6 M6-8 शारि° . only Da2 exactly as in text ! The variants of this name are ignored in the sequel. — d) K3. 4 D5 वंशवर्धन ; V1 कुलभूषण°

9 b) K3 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) ब्रह्मविदां वर — d) Ñ3 B6 T2 G (except G1) वै (for वो) — After 9, S ins

2146* सहैव चरितुं बालैर्न शक्नोमि तपोवने ।

[G1 M बाला° T2 G2-4 शक्नोति T1 G1 तपोवनात् M वने त्वपितया सह (for the posterior half)]

10 a) Ñ1 शक्येह, Ñ2 3 B6 D (except D2) शक्येय, T1 शक्नोमि — b) V1 B Da तर्तुं (Da2 कर्तुं) (for गन्तुं) K1 कस्यापद् तत , Ñ V1 B D (except D2) कष्टापदुत्तमा — c) Cf. 7a K2-4 Ñ1 Dn1. n3 D2. 5 G2 तु (for नु) Ś1 K (except K3) Ñ1 B3 D1. 2 5 मे स्यात् (for कृत्वा) T2 G3 4 कथ (for कृत)

11 a) K4 जरिता ; B5. 6 Da M5 सुधिया , T2 G3. 4 सा धिया ; G5 6 साधु या — b) Ñ1 सा (for स्व-) T2 G2-4 तदा यत्नात् — Before 11cd, all MSS except T1 ins. वैशं° उ° (resp वैश) — c) Ś1 K1 वदर्तीं, K3 Ñ2 3 B D ब्रुवाणां T1 ता ; G1. 2 5 6 M तु (for स्ते) — d) Ś1 तत्र ; Ñ1 V1 इति, D2 इव, S ते स्व- (for अथ)

12 b) T1 याहि (for पत) — c) K (except K1) Ñ V1 B Da Dn D1. 5 इह ; D1. 2 G2 च ; T2 G3-6 अपि, G1 सु (for हि) T2 G (except G1 2) हि ; M3 प्र (for वि) — e) G2 3 हि नष्टायां (for विन°) — f) D1. 2 transp न and न° Ñ1 G (except G3 4) M तु ; T1 हि (for न°)

13 b) K4 Ñ V1 B Dn1 D4 T2 G4 क्षेमं, D1. 2 योक्तुं ; Cd as in text D1. 2 अस्मत् ; M3 यत्स्यात् (by transp). Ś1 K1 B5 स्व- (for यत्) Dn3 D1. 2 च ; T2 G (except G1) तु (for न). — c) Ś1 K0 1. 4 T G (except G1) परं (for पर) G5 6 कामो

14 a) K1. 2 Ñ2 3 B D (except D1 2 5) T1 त्वं (for वै) K2 Ñ2 3 B Da Dn D4 सर्वविना° ; D1. 2 कुलविनाशेन — b) K0 2. 4 B1 च, K2 वै ; B5 अलं ; S (except T2 G3. 4) ते (for न) — d) Ñ1 B3 मे ; B5 वै (for न°)

15 Ś1 K1 S om उवाच — c) Ñ1 त्वरितं — d) Ñ1 D1 2 तत्र (for अत्र) T1 न वह्नेरत्र (by transp). D1 G5. 6 च नो (for न वो)

16 a) K (except K1) B D (except Dn) पांशुना ; T1 पांसुमिश्र — b) G1 पिधायास्यामि पु° — c) Ś1 K1 तथा (for एव)

17 b) K2 3 Ñ1 B1. 3 निहर्तुं ; Ñ2 Dn D5 विहंतुं ; Ñ3 निर्हर्तुं ; V1 उद्धर्तुं, B6 निहतु, Cd as in text K (except K1) B (except B6) Da Dn1 D1 2 पांशुसंचय (K0 2. 4 °चयात्), G1 पांसुसचयात् — c) Ś1 K1 चोपायो ; K2 Ñ3 V1 B1. 3 D4 S वो योगो ; Ñ2 B5. 6 Da Dn चो पादो (for वोपायो) — d) K2 3 Ñ3 B (except B3) D (except D1. 2 5) मोक्षार्थे च ; K4 विमोक्ष्यामि, Ñ3 विमोक्षार्थे

18 Ś1 शार्ङ्गा ; K1 B1 6 D (except D1. 2 4) शार्ङ्गा ऊ° ;

कथमग्निर्न नो दह्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः ॥ १९
बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम् ।
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ २०
गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना खादता बिले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

जरितोवाच ।
अस्माद्बिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ १
शार्ङ्गका ऊचुः ।
न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।
अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २
संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्तनम् ।
मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ४ G. 1. 8332 / B. 1. 231. 4 / K. 1. 237. 4

K8 पक्षिण ऊ°, S (G3 om) शार्ङ्ग(T3 G2 M6-8 °र्ङ्गि)का — ^{a}) Ñ1 नवह्नांः; T3 G2-4 अर्भकान् B3 मासपिंडांश्च — ^{b}) T1 एष (for आखुर्) — ^{c}) T3 G (except G1) पश्य मातर् (for पश्यमाना) T1 बिल (for भय) Ko 3.4 D5 चेद् (for हृद्) — ^{d}) Ś1 K4 D1 शक्ष्यामो, T1 शक्ष्येम, T2 G (except G1 2) M5 शक्ष्यामि; M6-8 शक्ष्याम K3 प्रवेशितु K2 Ñ2 3 B Dn D2 4 5 प्रवेष्टु नाग्न शक्नुम°; Ñ1 V1 Da न विशामो (Da वेक्ष्याम) बिलं वयं

19 ^{a}) K2 Ñ2.3 B6 D धक्ष्येत्, T2 G (except G1) हन्यात् (for दह्यात्) — ^{b}) K3 Ñ3 3 B D (except D1 2 5) नाशयेत् (for भक्ष°) — ^{d}) K4 चरेत; S Cd धरेत D1.2 चरेद्वन (for ध्रियेत न)

20 ^{a}) Ñ1 V1 Da बिलम्; S बिलाद् — ^{b}) T2 G2-4 M7 °चारिण. — ^{d}) Ś1 K1.2 G5 M8 श्रेयो, T1 श्रेष्ठो. G1 M (except M8) आखोर् (for दाहो)

21 V1 om 21^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 भक्षणं (for मरण) Ko 4 नो, K1 2 Da T G1.3-6 M न, Ñ1 D1 2 G2 हि (for नः) — ^{b}) K1.3 Ñ B D भक्षिते (Ñ1 D1.2 खादिते); K4 खादिता; T1 खादनाद्, T2 G (except G1) तु तदा; M5 खादन — ^{c}) K1 शिष्टदिष्ट°, K2 शिष्टैर्दृष्ट, Ñ3 दृष्टादृष्ट, B1.3.5 दृष्टश्चैव; Da शिष्टैर्दिष्ट, D1 2 दिष्ट्या दिष्ट, T1 G3 शिष्टैरिष्ट; T2 G2-6 M5 6-8 शिष्ट इष्ट, G1 विशिष्ट इष्ट° (sic) Cd cites शिष्टे and दिष्टं — ^{d}) N1 Dn3 D2 S हुताशने — After 21, D4 (marg sec m) S ins

2147* अग्निदाहे तु नियतं ब्रह्मलोके ध्रुवा गतिः ।

[D4 शुभा (for ध्रुवा) T1 अग्नेर्दा° °यता °लोकोद्भवा गति]

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 Ko 1-4 Ñ3 B Da Dn1 n3 D1.2 4.5 T2 G3 4 M8 खाण्डवदाह; to it Ś1 B3 5 D1 M8 add शार्ङ्ग(Ś1 M8 °र्ङ्गको)पाख्यान K1 (om the sub-parvan name) reads only शार्ङ्गकोपाख्यान — *Adhy. name* Ś1 K1 D5 शार्ङ्गकस(D5 °वि)लाप, Ko 3 4 शार्ङ्गिका-विलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 229, D4m 246, D5 30, T1 234, T2 G1-6 M2.6-8 196, G1 M5 195, G2 194, G3 199 — *S'loka no*: Dn 22, M8 24. — *Aggregate s'loka no* Dn3 8355.

222

1 Ś1 S om उवाच (G3 om the ref.) — ^{a}) Ś1 Ko 1 D5 T1 निपतित; B1 M6-8 निष्पततं — ^{b}) K2 3 Ñ2 3 B D (except D1 2) M5 आखु श्येनो (by transp). — ^{cd}) K2 3 Ñ2 3 B D (except D1 2) क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च (B3 तु) यातो नाग्न भय हि व

2 K1B3.6 Da Dn D1 शार्ङ्गा; K2 T1 G1-4 शार्ङ्गिका. Ś1 K1 S om. ऊचु — ^{a}) B (except B5) तु (for तं). K3 B6 T1 G1 M विद्म T2 G2-4 एकमेव हृत विद्म; G5 6 नापाहृत वयं विद्म — ^{d}) Ś1 तेभ्यस्तु K2 3 भयमस्ति (K3 °मेति) न° D1 2 तेभ्योपि हि च नो भय

3 ^{a}) N3 B3 M सशय K2 Ñ2 3 B1 3 5 Da D1 3 यद्यग्निराग° B6 Da सशयोग्निरिहाग° — ^{c}) Ś1 K1 इत्युत्तमा भयमाखुभ्यो — ^{d}) Ko 3.4 T2 G2-4 °मशय K2 Ñ3 3 V1 B (except B3) D (except D1 2) बिले स्यान्मात्र संशय.

4 ^{c}) Ś1 जननि स्व; Ko Ñ1 चर स्व वै, K1 जनय स्वं, K2 D1 4 खेचरि स्व; K3 Ñ3 B (except B3) D1.2 खे चर स्व (by transp), K4 चरस्वेव, T1 चरस्वैव, T2 G (except

C. 1. 8300
B. 1. 231. 5
K. 1. 237. 5

जरितोवाच ।

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं बिलमन्तिकात् ।
संचरन्तं समादाय जहाराखुं बिलाद्बली ॥ ५
तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषकं बिलात् ॥ ६
यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ८
प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्न संशयः ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
अविज्ञाय न शक्ष्यामो बिलमाविशतुं वयम् ॥ १०

जरितोवाच ।

अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूषकम् ।
अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना भरस्यस्मान्का सती के वयं तव ॥ १३

G1) Me-8 चर वै त्वं Cd cites चर (=गच्छ) as in text. Ś1 K (except K2) Ñ1 D1.2.5 यथाकामं — d) K2.3 Ñ V1 B D G3.4 भा(D4 G4.5 प्रा)प्स्यसि; T1 उत्सृज्य, Cd वेत्स्यसि (as in text). Ś1 K1 शोभने

5 K1 S om. उवाच — a) K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 अहं वेगेन तं यांतं — b) D1.2 महातं (for अद्राक्ष) K3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 पतता वरं (for बिलम°) — c) K2.3 Ñ2.3 B (except B6) Dn D4 बिलादाखुं Ś1 Ko 1.4 Ñ1 V1 D1 2.5 तमादाय — d) T1 M8 बलादाखुं Ś1 K1 Ñ1 V1 T1 G1-3 4 (by corr.) बलाद्बली K2 3 Ñ2.3 B1 3.5 Dn D4 श्येन पुत्रा महाबलं

6 a) K2 Ñ3 3 B (except B6) Dn D4 5 त पतत महावेगात् — b) Ñ1 Dn2 D1 पृष्ठतोन्वया; T2 G2-4 पूर्वमन्वगा, G1 5 6 Me-8 पृष्ठमन्वगा — After 6ab, K4 reads 9, repeating it in its proper place. — d) S हरत K1.3 Ñ V1 B Da Dn2 D4 5 S मूषिकं Ś1 D1 2 G1-3 बलात् — K3 ins after 6 D4 (marg. sec. m.), after 7ab

2148* नमोऽस्तु ते श्येनराज रक्षिता राजवत्त्वया ।

7 a) Ś1 Ko 1.4 Ñ1 D1.4.5 °माक्रम्य — b) K3 श्येनीपुत्र Ś1 Ko 1.4 Ñ1 हरस्सुत; S विधावसि — After 7ab, D4 (marg. sec m.) ins 2148* — c) Ko.3 4 Me-8 चिरमास्थाय; V1 दिवमासाद्य — d) D2 श्येनराजो हिर°.

8 a) Ś1 K1 यदा परोक्षितस्, K2 3 Ñ2 3 V1 B (except B6) Dn D4 5 स यदा भ°, D1.2 यदासौ भ°. — b) K2.3 Ñ1.3 B (except B6) Dn D4 5 श्येनेनाशु पत°; Me-8 क्षुधितेन च पत्रिणा — c) Ś1 D1.2 S (except G1) अनुज्ञाय; B3 °प्राप्य — d) Ñ1 D1.2 प्रस्थिता स्वान् K1 गृह प्रति, K2 3 Ñ2 3 B (except B6) Dn D4.5 पुनर्गृह (K3 D5 °गृहान्, Dn1.n2 °गृहे); D2 गृहानपि

9 b) K1 T1 G3 विस्रब्धा, Ñ3 B (except B6) D4 विस्र(Ñ3 °श्र)ब्धं; T2 G1 3-6 M विस्रमान् (Me-8 °मा) K2 Ñ3 B1.3 D4 नात्र; B6 मात्र — d) Dn2 D1 हृतश्चाखुर् K2 Ñ3 3 B (except B6) Dn1.n2 D4 महात्मना (for न स°)

10 K3 T1 G3 शार्ङ्गिका°; B1 3 Dn D4 T2 G4-6 Me-8 शार्ङ्गा Ś1 K1 S om ऊचुः. D2 शार्ङ्ग उवाच — T1 G3 M8 (hapl.) om. 10-11 and the ref before 12 — a) Ko 4 V1 B1.5.6 D1 G1.2.4 विद्मो वै, K2 3 Ñ3 3 B3 Da Dn D2.4 5 T2 M (M8 om.) विद्महे, G5 6 विद्म ते K2.3 Ñ2.3 B (except B6) D (except D1) हृतं (for वय) — b) Ś1 Ñ1 V1 D1.2 हृत आखुर् G4 तत पुरा K2 3 Ñ3 3 B (except B6) D (except D1.2) श्येनेनाखु कथंचन (=2b). — d) K2 3 Ñ V1 B3 Dn D2 4 प्रवेष्टु विवरं ध्रुव (K3 °वि); B1.5 प्रवेष्टुं च बिल ध्रुव, B6 Da प्रवेष्टु बिलमद्य वै

11 T1 G3 M8 om. 11 (with ref., cf. v. l. 10) Ś1 K1 S om उवाच — a) Ko D2 हृत प्रजा°; K2 3 Ñ3 3 B (except B6) Dn D4 5 तमभिजा°, D1 तात प्रजा°, S (T1 G3 M8 om.) हि त (G4 हृत) विजा° — b) Many MSS (mostly S) मूषिकं — c) K2 Ñ3 3 V1 B (except B6) Dn D4 नास्ति वोत्र भय पुत्रा ; K3 corrupt

12 T1 G3 M8 om the ref (cf. v. l. 10) K2.4 D5 G3 शार्ङ्गिका ; B1.3 Dn D2 शार्ङ्गा Ś1 K1 S om ऊचु° — b) K2.3 Ñ3 3 B D (except D1 2) भयाद्धि न°; G5.6

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेषणे ।
अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४
वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।
जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ १६
ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागाज्ज्वलितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गा बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
ते शार्ङ्गा ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ १८

C. 1 8403
B. 1 231 18
K. 1 237 18

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

भयं मम

13 cd) K0 Dn1 D2 5 G5 6 पीड्यमानान् K2 Ñ V1 B Da Dn D1 4 विमर्त्यस्मान्, T1 G2 M6-8 हरस्यस्मान्. Ś1 K1 °ना भवस्य(Ś1 °स्य)स्मत्कृते के ते (Ś1 ते के) वय तव

14 b) K4 S भर्तृपो(G3 4 °तो)षणे, Dn3 D2 भर्तुरीदृशी Cd cites एषणे (as in text) — c) K3 Ñ2 3 B Da Dn D1 °गच्छ पतिं मात , K3 °गच्छत्पतिर्मात , D1.2 °गच्छसि भर्तारं — d) Ś1 K0 1.4 वेत्स्यसि, Dn3 D1.2 T1 प्राप्स्यसि; G2 5 6 M लप्स्यसि T1 G1 5 6 M शोभने

15 Ś1 (? hapl) om 15ab — a) K2 3 Ñ2.3 B D (except D1 2) वयमग्निं समाविश्य — b) K0 4 Ñ1 V1 Dn3 D1 2 T1 प्राप्स्याम शोभनान्, K1 3 Ñ3 B3 Dn1.n2 D4 5 G1 आप्स्याम शोभनान्, Da आप्स्यामहे शु° — c) D5 यदास्मान्, T1 अस्मांस्तु K3 दहत्यग्नि°. — d) K0 3 4 S अयाया , K2 स्वमाया (for आयास्त्वं). — After 15, D4 marg sec m ins

2149* समागमश्च भविता त्व वै शोकं च मा कृथा ।

16 Ś1 K1.2 D2 S om उवाच (G5 om the ref) — a) K (except K1) Ñ V1 D (except D4 5) T1 G2 M उक्त्वा Ś1 K1 तदा, G5 6 तथा K3 4 Da1 D1 शार्ङ्गी. — b) Ś1 K0 1 4 D2 सुतानुत्सृज्य, Ñ1 तानुत्सृज्य च — d) Ś1 K (except K1) V1 निराश्रय; Ñ1 D1.2 निरामयं; Ñ2 3 B3m Da D4 5 अनामय

17 a) B3 तीक्ष्णाग्निर्; D1 2 कृशानुर्; G1 तीक्ष्णाशुर् K3 अभ्यायात् — b) K2 Ñ2 3 V1 B D (except D1 2) G1 त्वरितो हव्य°.

18 Dn3 om 18 — a) K2 N B (except B5) Dn1 n2 ततस्ते; T1 G1.6 M त शार्ङ्गा, T2 G2-5 शार्ङ्गका K3 Ñ B (except B5) Dn1 n2 D4 ज्वलिन — b) K3 Ñ B1.3 Dn1 n2 D1 4 G1.5 6 ज्वलनं, B2 6 Da D2 T1 M ज्वलत K3 Ñ B (except B5) Dn1 n2 D4 ते विहगमा (for स्वेन ते°) — After 18ab, S ins

2150* व्यथिता करुणा वाच श्रावयामासुरन्तिकात् ।
— c) Ś1 K (except K3) Ñ V1 B6 D (except D4, Dn2 om) ततो वाक्य; G5 6 M ततो वाच .

Colophon om. in T1. — *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 4 B1 D1 2 5 G3 4 खांडवदाह, to it Ś1 K0 4 B1 D1 2 3 add शार्ङ्गको(B1 D1 शार्ङ्गो)पाख्यान K1 3 N3 B3.5 6 Da Dn1 n2 D4 M3 (all om the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B3 5 Dn1 n2 D4 शार्ङ्गो)पाख्यान. — *Adhy name* Ś1 K1 जरिता(K1 शार्ङ्गी)पलायन. — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 230, D4m 247, D5 31, T2 G1-6 M2.6-8 197, G1 M5 196; G2 195, G3 200 — *Śloka no* Dn1.n2 18, M3 19.

223

1 Before 1, K4 ins

2151* कथं नाम पितास्माकं तु तापयता यशंसिते (sic) ।
— Ś1 K1 S om उवाच; B5 om the ref — a) V1 पुरस्तात्कृच्छ्° — b) M8 (sup lin. as in text) 5 श्रीमान् — c) T G (except G1) सम्प्रेक्ष्य K2 कृच्छ्रकाल च स°. — d) K0 4 B3 Da2 Dn1 n2 D1 5 T1 G1 2 M5 नैवेति; K1 नावैति; K2 corrupt. D2 दृश्यते नैव क°; M5-8 व्यसन वेत्ति क°

2 a) T2 G (except G1 2) यत्तु K (except K1) Ñ V1 B D अनुप्रास T1 य कृच्छ्रमभिसंप्राप्त — b) D2 विवेकी S विप्रामाशावबुत्पत्ति (T1 °ते) — c) Ś1 K (except K4) B1 D5 °कालव्यथितो — d) K2 3 Ñ1.2 B (except B5) Da D4 न श्रेयो विंदते महत्.

3 Ś1 K1 D2 S om उवाच — ab) K0 D1 G1 4 वीरस्त्वमसि Ś1 वद; K4 D1 2 पच ; G3 तु न (for च न). K3 एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुं — c) K2 3

२२३

C. 1. 8404
B. 1. 222. 1
K. 1. 228. 1

जरितारिरुवाच ।

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागर्ति पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ १
यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किंचन ॥ २

सारिसृक्क उवाच ।

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३

स्तम्बमित्र उवाच ।

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्कि करिष्यति ॥ ४

द्रोण उवाच ।

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।
अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८

सारिसृक्क उवाच ।

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः
पक्षाश्च नो न प्रजाताब्जकेतो ।
न नस्त्राता विद्यतेऽग्ने त्वदन्य-
स्तस्माद्धि नः परिरक्षैकवीर ॥ ९
यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।

Ñ2 3 B D (except D1.2) प्राज्ञ शूरो (by transp), S नमस्तेस्तु Ñ3 V1 च (for हि) — d) K0 2.4 D5 नरोत्तम, K3 कुले गुणी, S (except G5 6) गुणाधिक

4 Ś1 K1 D2 S om. उवाच — a) K2 3 B3 D1.2 G1.2.4 भ्राता; Ñ2 3 Dn D5 तातो (for भ्राता) T1 भ्रम भ्रातृष्वनेकेषु — c) Ś1 K हि जानाति, Ñ3 विजानाति

5 Ś1 K1 D2 S (except M7) om. उवाच — a) G5 °रेतास्त्वरति — b) T2 G1-4 च (for न) Da1 T2 G1-4 स्वयं (for क्षयम्) — c) N (except Da) °जिह्वानन (D1 °त), T1 G5.6 °जिह्वानल.. K2 Ñ2 3 B (except B6) Dn D4 5 क्रूरो, Ñ1 V1 D1 2 कालो; G1 सर्वान्, M5 क्षेमो, M6-8 क्षिप्रं (for क्षामो) M3 °जिह्वोनिलसमो — d) K0 प्रसर्पति, K2-4 Ñ2 B2 Dn D4 5 T G5.6 M6-8 विसर्पति, K4m N2 B1 3 6 Da विसर्पिता; V1 अवसर्पति, G1-4 अपि सर्पति; M3 वनस्पतीन्

6 Ś1 K1 2 D2 S om उवाच (T1 om the ref.) — ab) Ñ1 स एवमुक्तो भ्रातृभिर् (for a) K2.3 Ñ2 3 B (except B6) Dn D1.5 एवं संभाष्य ते(K3 B5 चा)न्योन्य मंदपाल्स्य पुत्रका.. — c) K0 4 D1 प्रणतो भूत्वा K2 3 Ñ2 3 B (except B6) Dn D4 5 तुष्टुवु प्रय(K3 °ण)ता भूत्वा — d) K3 Ñ2 3 B1 2.5 Dn D4.5 यथाग्निं, Ñ1 V1 B6 Da D1.2 यथावच् Ś1 K1 Ñ1 D1.2 शृणु भारत; K4 शृणु तन्नृप G1 M3 5 यथच्छृणु नराधिप

7 Ś1 K1 D2 S om उवाच — a) Ś1 K1 M6 (sup lin) वायु पवन ; K4 Ñ V1 B D वायोर्ज्वलन. — b) K3 B5 Da अपि; Ñ2 B2.6 Dn D1 2 4 T1 असि; D5 पुण्य- (for उत) Ś1 K1 Cd वीरुधः. T2 G1-4 शरीरांतर- चार्यमि — c) Ś1 K1.2.4 Ñ V1 Dn D1 4.5 शुक्र, M6 sup lin शुक्र G2.4 योनिरापोग्निहोत्रस्य — d) G1 M6.7 चांभसा, G2.4 वर्चस..

8 a) K3 ऊर्ध्वबाहुश्च K2 Ñ2 3 B D (except D1.2 5) सर्पति — b) Ś1 विस्फुरति, D5 विसर्पते G1 इव (for च) S शाश्वता (G5 6 M6 7 °त) K2 N2.3 V1 B Da Dn D4 पृष्ठत पार्श्वतस्तथा; Ñ1 दिवि सर्पति पा°. — c) Ś1 अर्चीषि ते

9 Ś1 K1 S om उवाच — a) Ñ B D (except D5) प्रणष्टा; V1 विपन्ना, T1 G1 M प्रयाता; M3 (sup lin) Cd as in text T2 G1-4 पितर विपक्षा — b) K4 जाता; G5.6 M सुजाता (for प्रजाता) K3 4 धूमकेतो, M3 5 भवादे K2 Ñ V1 B D (except D5) पक्षा जाता नैव नो(Ñ1 च)धूम-

तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैषिणः ॥ १०
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो
नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।
ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्व
परेणास्मान्प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ १२
त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।
मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ १३
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४
त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५

द्रोण उवाच ।

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो
भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च ।
विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले
सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६
त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।

C. 1 8420
B. 1 232. 17
K. 1 258. 17

केतो; T1 पक्षा सुजाता न हि धूम°; T2 G2-4 वय कृशा भगवद्यः प्रसीद — c) K0 नानाख्याता; K3 4 ना(K4 नो)न्यस्त्राता; G1 स नस्त्राता, M1 जनस्त्राता K2 Ñ2 3 B D (except D1.2 3) विद्यते वै, T1 G1 2 M (except M8) विद्यतेऽग्नेऽस्. — d) K2 Ñ B D S तस्मा(G1 भया)दस्मान्, V1 तस्मादेतद् K2 Ñ2.3 B D (except D1 2) त्राहि बालास्त्वमग्ने; T G परिपाह्येकवीर; M6-8 परिहृत्यैव गच्छ

10 a) G3 यच्च तेऽग्ने G1 विश्वरूप — b) Ś1 K1 याश्च ते; K0 येऽग्र ते; K2 यच्च ते, K3 यत्र ते, G1 यच्चैते — c) K0 3 परिविध्यद्य, K2 D4 °विद्धि त्व, K4 °विध्यस्मान्, Ñ1 °पाह्यद्य, Ñ2.3 V1 B3.6 Dn D1 4 °पाहि त्व, B1.5 °वीक्षस्व; D3 °रक्षस्व, S °रक्षेथा. (M6-8 °रक्षतु) — d) K2 Ñ2 3 V1 B2.6 Da Dn D1 आर्तांश्च; K4 पतितान्; N1 रक्षितान्, D4 आर्ता स्म; D3 आर्तास्ते; S पीडितान्; Cd as in text Ś1 K1 शरणैषिभि ; K3 शरणागतान्

11 a) K0 Cd तमसे; K3 G3 तपसो; K3 तप्यसे; D2 M3 (sup. lin) तपसा M6-8 जातभावो — b) Ś1 K1 D1.2 तदा; K3 त्वत्तो; Ñ1 त्राता; B3 गोप्ता (for तप्ता) Ś1 K1.4 Da1 G1 देव — c) K4 ऋषींस्त्वस्मान्. K2 पालय स्वं — d) Cf 19c B D3 G2 प्रेहि T1 G1 चेद्; G2-4 M च; G5.6 हे (for वै) — Ś1 K (except K3) Ñ1 D1 2 भवत्(D1.2 तव)प्रसादाज्जीवित प्राप्नुयाम

12 Ś1 K1 S om उवाच B6 om the ref — a) S (except T1 G2 M6) त्वमेकस्तु — d) T2 G (except G1) भुवन च बिभर्ति च

13 Before 13, S ins द्रोण (M7 चैत्र°) — a) D1.2 S त्वमग्ने D1.2 हव्यकव्यश्च, S हव्यवाहश्च (G1 M5 6 °भुवचैव) — b) T2 G (except G1) परमा गति. — cd) B5 ता, D2 G3 5 त्वं (for त्वा) K4 Ñ2.3 B (except B5) Dn D4 जानंति K3 चैकमेव च, Ñ2 3 V1 B1.5 6 Da Dn D4 चैकधापि च, G1 चैकयापि च, G5 चैकदापि च K2 एकधा बहुधा चैव यजंति त्वां मनीषिण°.

14 b) K2 Ñ2 3 V1 B (except B6) D (except D1.2 5) काले प्राप्ते (by transp) Ñ1 D1 2 दहसि (for पचसि) T1 M6-8 समिद्ध; G1 त्वमिद्ध ; G2 समिद्धमेतद्. — c) K3 4 Ñ2 3 B1 5 Dn D4 त्व सर्वस्य; B3 त्व सर्वस्रष्टा; B6 D1 2 त्वं सर्वस्यास्य (for सर्वस्यास्य) — d) K1 त्वमेवाग्निर्, Ñ1 D1 2 °वास्य K3 प्रभवसि; Da पचसि Ś1 त्वमग्ने; Cd प्रतिष्ठा (as in text)

15 Before 15, K3 B1 3.5 D (except D1 2 5) ins. द्रोण उवाच — a) K3 N3 3 B D प्राणिभिर् (D1 2 प्राणिना) K4 M6-8 भुक्ते; T G M3 5 भुक्ते — b) Ś1 K1 अंतर्भूत — c) Ś1 K1 Ñ V1 B5 Dn3 T1 G5 नित्य (for नित्य). B3 प्रवृद्धं; D3 समृद्ध K0 3 4 D5 चरसि

16 K1 om उवाच K2 Ñ2 3 B D (except D2) S om the ref (of v 1. 13, 15) — b) Ś1 K1 भूमिरम्भो, S भूमेरापो Ś1 K1 V1 B (except B5) Da भूमिजाना Ś1 K1 रसानां D1 2 भूमिजात रस च — c) K3 विश्वास्यादाय; S विश्व चा(G1 °श्चाश्वा-; G2 4 °श्च त्वा)दाय Cd cites विश्वान् (as in text) K2 Ñ2 3 B1 D (except D5) उत्सृज्य काले, T2 G2-6 उत्स(G2 4 अप उत्स)जसि काले — d) Ś1 K1 सृष्टिं; K2 Dn1.n2 D1 वृष्टया; K3 B1 Cd सृष्टया; K4 स्मृतो; Ñ2 3 Dn2 दृष्ट्वा; D2 4 दृष्टया, G1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K3 T1 G1 M3 सृष्टा (T1 °ष्ट्वा), B3 भूयो; T2 G3-5 दृष्ट्वा, G6 दृष्टया (for वृष्टया) G2 6 दृच (for दृष्ट्वा) K0 शुभे, K3 4 Da1 T1 G3 M5 6 °क्र , Dn1 D3 4 °क्र

C. 1. 8420
B. 1. 222. 17
K. 1. 228. 17

जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ॥ १८
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रैहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०
ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१
मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।
वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स्म ह ॥ २२
यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ २३

द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सबान्धवान् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तथा तत्कृतवान्वह्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

---

17 a) Ś1 K (except K1) G3.4 स्वच्च एव; Ñ1 धन्यास्त्वच°; G1 स्वच्चो ह्येताः — c) N3 B Dn D4.5 सुमद्रश्च, Cd Nīlp as in text G3 समुद्राश्च महौषधी

18 a) Ñ1 इदं च, T2 G2-4 इमं वै; G1.6 शोभनं V1 संप्रति; T1 स्तुति; T2 G2-4 सर्वं (for सद्म) K2.4 D4 G1.2.4 तिग्मांशोर् — c) Ñ1 जीवप्रदो (for शिव°) Dn3 D2 भद्रा (for भव) — d) Ñ1 न (for मा)

19 a) T2 G2-6 पिंगलाक्ष (G3 °ल) हयग्रीव, M6-8 पिंगलाक्ष मितश्मश्रो — b) K0 D1.2 T G कृष्णवर्त्मे — c) Cf. 11c K3 Ñ V1 B Da T1 G2 प्रेहि; Cd प्रैहि (as in text). M3 परेण रे प्रहिण्वास्मान् — d) Ś1 K1 गृहान्प्रति; D1.2 गृहाणि च

20 Ś1 K1.3 Da3 D2 T2 G2-4 M5-8 om. उवाच B5 T1 G1.2.6 M2 om. the ref. — a) K2.3 D2.5 T1 G3 जातवेदो — b) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) द्रोणेन ब्रह्मवादिना — c) K3 च प्रीतात्मा, D1.2 प्रतीतोऽस्मि, D4 प्रणीतात्मा G1 M2.3 तं द्रोणमाह प्रीतात्मा

21 Before 21, all MSS. ins अग्निरुवाच (Ś1 K1 S om. उवाच) — a) K4 T2 G2-4 ऋषे T1 G2 द्रोण महाप्राज्ञ.

22 a) K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 वै यूयं, D1 पूर्वं हि. — c) K2.4 Dn1 T1 G1.6 वर्जयेत् — d) M6.8 इह (for इति)

23 a) D1.2 यदुक्तं (for यच्च तद्). K3 Ñ2.3 B Da Dn D4 तस्य तद्वचनं (K3 °नाद्) द्रोण — c) K3 Ñ V1 B (except B1) D गरीयस्तु; K4 °यश्च, S °यस्माद्. — d) Ś1 ते; K1 तद् (for किं) Ś1 किं; K3 च (for ते) — f) K0 B D1.2.3 T2 G3 ब्रह्मस्तो°; M3 स्तोत्रेणानेन Cd cites ब्रह्मन् (as in text). K3 Ñ2.3 B D (except D2) सत्तम (for ते विभो)

24 K1 S om. उवाच — After द्रोण, T2 G2-4 ins 3152* स्वङ्गकान्सर्वदेवेश जातवेदो महायशाः ।
— b) Ñ1 D1.2 भृशम् (for नित्यम्) — c) K3 दंष्ट्रान्त्वै; N3 Dn D1.2.4.5 दग्धांस्त्वं, N3 V1 B1.6 Da दंष्ट्राग्रे; B2.5 दंष्ट्रायां, G1 चत्वाशु — d) K3 Ñ2.3 B D हुताशन; S (except M6-8) हव्यवाट् त्वं.

25 Ś1 K1.3 D2 T G2-4 om. उवाच; K3 N2.3 B Da Dn1.n3 G3.6 M om. the ref — a) K3 G1 स, Ñ1 च (for तत्) K3 Ñ2.3 B D (except D4) T2 G1.3 M3 अग्नि (for वह्नि°) — b) K4 Da G3 शार्ङ्गिकान् — c) K3 दाहं; Ñ2.3 V1 B D (except D1.2.5) दाव, S चापि (for चैव) — d) T2 G (except G1) समेत्य (for समिद्धो)

Colophon *Major parvan* T2 G M संभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K0-2 B1.3 Dn1.n3 D1.2.4.5 G2.4 M2.3 खाण्डवदाह, to it Ś1 K0-2 B1.3 Dn1.n3 D1.2.4.5 M3 add शार्ङ्गको(K3 शार्ङ्गिको; B1.3 Dn1 D4 शार्ङ्गों)पाख्यान K3.4 Ñ3 B5.6 Da (all om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 शार्ङ्गों)-पाख्यान — *Adhy name* K4 अग्निस्तव ; T1 शार्ङ्गिकास्तवः — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 231, D4m 248, D5 31, T1 235, T2 G3-6 M2.6-8 198, G1 M3 197, G2 196, G3 201 — *S'loka no.* Dn 25, M3 26 — *Aggregate s'loka no* Dn3 8397.

२२४

वैशंपायन उवाच ।

मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स न तप्यते ॥ १
स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
कथं न्वशक्ताः प्लवने लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ३
कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
कथं नु सरणेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।
संतप्यमाना *अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ५
जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथं च मे ।
स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६
लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७
न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
तथाग्नौ ते *परीताश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथंचन ।

C. 1. 8478
B. 1. 233. 10
K. 1. 239. 10

224

1 Ś1 K1.2 D2 S om. उवाच — a) V1 D1.2 °पालस्तु B6 राजेंद्र; G2 कौरव्य — b) K3 °यानः स वै सुतान्; Ñ1 D1.2 चिंतयन्स्वसुतांस्तदा (Ñ1 °था); Ñ2.3 B Da Dn D4.5 चिंतयामास पुत्रकान् (Ñ3 B Da चै सुतान्) — c) K0.3.4 °वानथ शीतांशुं; K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 उक्तवापि च (K2 चापि) स तिग्मांशुं, Ñ1 D1.2 °वानपि (D1.2 °नेष) दीप्तांशुं — d) T1 G2 ससार; G1 सम्म न (for स स न). K0.3 पुन पुनरतप्यत; K2 Ñ2.3 V1 B Da Dn D4.5 नैव शर्माधिगच्छति; Ñ1 D1.2 नैव ससार तद्वच .

2 G3 om. from पुत्रार्थे (in 2a) up to विमोक्षाय (in 3c) — a) G1 M6 तप्यमान सुतस्यार्थे (M6 सुतार्थे स) — Ñ1 om. 2cd — c) Ś1 K3.4 D2 तु; K0 G1 च (for नु) K2 कथ नु सरणेशक्ता ; Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 कथ नु (B1 Dn D4.5 न्व- or त्व-) शक्ता शरणे; T G2-4.6 M कथ नु (T1 G2 M3.6-8 त्व) शक्ता पतने. Cd cites प्लवने (as in text)

3 G5 om. 3abc (of v 1 2) — b) K2 Ñ B D (except D1.2.5) चाशु (for शीघ्र) Ś1 K1 प्रवाहिनि, T3 G3.4 प्रयाति च — Ñ1 om 3cd — cd) K1 हि, T3 G4 अपि (for वि-) B (except B6) transp विमो° and भवि°.

4 a) Ś1 Da D1 नु शक्ता, K1 T3 G2-6 नु (G2 त्व-) शक्ता K4 corrupt, B3 Dn D4 तु शक्ता; M3 च शक्ता (1 कथ च सरणेशक्ता — c) K2 Ñ2.3 B D °ष्यति हि शोकार्ता — d) Ś1 K0.1.3 °मभीप्सती.

5 a) Ś1 Ñ3 नु शरणे; K0.3.4 तु स(K4 श)रणे; K2 B1 D1 उड्डयने, Ñ2 B5.6 Da Dn D4.5 उड्डीयने; B3 S च सरणे (G5.6 सचरणे) — b) K3 एतानेव; G1 पतने वा K4 भविष्यति ममात्मजा — c) Ś1 K0.1.3 Ñ1 V1 D1.2.3 °मानानभितो, K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 °माना बहुधा; K4 °माना पुरतो; S °माना भीता च (G1.5.6 M6-8 वा) — d) Ś1 वाश्यमाना; K0.3.4 B (B5 marg) Da D1.5 वास°; K1 वध्य°; K3 समताच; S ग(T1 G1 M6-8 श)मनाय K3 Ñ2.3 B (except B3) Da Dn D1.4 T1 प्र-; D2 वि (for अभि) K0.3.4 B1.3 Da Dn1 n3 D2 S (except T1 G1 M3) -धावति

6 b) Ñ2 T3 G3.4 कथचन; G1 M कथ भवेत् — d) K3 G1 वा सा; Ñ1 माता; D2 चापि; T1 सापि; M3 या च (for सा च).

7 Before 7, N1 ins वैशं° उ°; S ins वैश° — b) Ś1 K0.1.3 D5 तपोवने; K4 तदा वने; Ñ1 ततो वने

8 Before 8, V1 ins लपितोवाच; S लपिता — a) K0.3 Ñ2 B6 Da Dn D4.5 पुत्रेषु (for सुतेषु) K2 G1 M3(*inf lin* as in text) 7.3 अवेक्षा Ś1 K1 न तेषु पक्षा आयाता; D1.2 न तेषु ते ह्यवेक्षास्ति — b) Ś1 damaged K2 Ñ V1 B D (except D1.2) यान् (for तान्) T1 G2 गुणवानसि K1 इति तदुक्तवानसि — c) T1 तेजवतो, T3 G3.4 महाभागा; G3 ते जीवतो (for वीर्य°) — d) Ś1 K1 विद्यते भयं

9 a) K2.3 N2.3 B D त्वयाग्नौ N परीताश्च; S दायाग्ने परिदत्ताश्च (T3 G3.4 °तहेन) — b) K3 Ñ2.3 B D त्व्, Da

C. 1. 8433
B. 1. 233. 10
K. 1. 250. 10

समर्थास्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ १०
तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।
ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११
न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः ।
अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
एष हि ज्वलमानोऽग्निर्लेलिहानो महीरुहान् ।
द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।

स)यं (for त्वया) G3.6 M6-8 च (for हि) — ᶜ) T G (except G3.4) तदा S हेन (M6-8 °पा) (for चेति)

10 ᵃ) K2 Ñ2.3 B D (except D5) न तां वाचं (B6 न तावत्ते) — ᵇ) V1 S न च K0 Ñ2.3 B D (except D4) उक्त्वा मिथ्या करिष्यति — ᶜ) K2 चापि, K4 तेपि (for ते च) Ñ3 ससत्तु (for वक्तारो) Ñ3 B6 Dn D3.4 समक्ष संघुकृत्येन, V1 B1.2.5 Da संसत्तु चापि ते शक्ता; T1 G5.6 न समर्थस्त्वया वक्तु (G5 वक्ता, G6 वस्त); T2 G1-4 M समर्थस्त्वं च वक्ता वै — ᵈ) Ś1 K1 V1 B3 Da D5 T2 G (except G1.2) न ते (K1 V1 B3 त्येतु; T2 G3.4 न हि; G5 नैते) ते स्वस्ति मानसे (B3 D4 T2 G5-6 °स), Ñ1 D1 न तेषां ज्वलनाद्भयं, Ñ2.3 B1.5.6 Dn D3.4 हेन (Ñ3 B1.5 त्येतु) ते स्वस्यमानसं

11 ᵃ) B1.3 त्वं (for तु) K0.3 Ñ B D T1 G2 Cd °मित्रां, G1.5 °मित्रं V1 तामेवमुत्तमा मैत्रीं; T2 G3.4 तामेव मत्सपत्नीं त्वं

12 ᵃ) Ñ1 न्यास्यो, T2 G (except G1) मान्यं T1 M2 (*sup lin* as in text) पक्षपातोपि (M2 orig हि) न न्यास्यो — ᶜ) T1 G2 पीड्यमाना; G5 वध्यमानम् Ś1 K1.3 उपाद्रष्टुं, K4 उपत्त्रष्टुं, S (except G1) उप(G2 इष)स्प्रष्टुं — ᵈ) Ś1 K1 D- शक्तो नात्मा; T1 G2 सशक्ताना, T2 G1.3-6 M शक्यो (G1 शंके) नात्मा — After 12, T1 G2 repeat 10ᶜᵈ

13 ᵇ) V1 S यस्यार्थे (for यदर्थं) Ś1 K (except K2) Ñ1 D4 यया (Ś1 °था) हीनोय (Ñ1 °नो नु; D4 °नाय) तप्यसे, D1.2 यस्या हेतोर्हि त° — ᶜ) Ś1 K1 मरिष्यामि B (except B5) अहमत्रैका, T1 G1.2 M3 अहमप्येव; T2 G3.4 अद्य वै भार्यं, G5.6 अद्य चैवैका, M1.6-8 अहमप्येका. — ᵈ) Ś1 K1 ययात्य, K0.2.4 D1.2 M यया कु-; Ñ1 V1 ययोक्ता (for यया का) T2 G4-6 M रता (for तथा) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4.5 यया कु(Da -त्रु)पुरुषाश्रिता

14 Ś1 K1 S om. उवाच T1 om 14ᵃ-15ᵃ. — ᵃ) Ñ1 D1.2 लोकान् — ᵇ) K3 चामि-; G1 भय, G2 अपि (for अभि-) Ñ1 D1.2 यथा त्वं मन्यसे शुभे — ᵈ) V1 कृच्छ्रगतिर्; T2 G (except G1) कृच्छ्रतर M1.3 तच्छ्रद्धेयतरं मम

15 T1 om. 15ᵃ (cf. v l. 14) — ᵃ) K3 D1.2 भविष्यार्थे, Ñ2.3 B Da Dn च भाव्यर्थे, V1 भविष्येय; B6m D4 चरिष्यामि, T2 G3-6 भविष्य वै, G1 M1.7 भविष्यस्वे. G2 पुत्रान्भार्यां परित्यज्य — ᵇ) K (except K1) Ñ2.3 V1 B Da Dn2 D5 योवलम्बेत्स (K0 D4 त्सु-), B6m लपितेर्हं सु-; D2 जातं चेतसि, D4 पलितेय सु-; S यो रमेत स (T2 G5.6 M5 सु) — ᶜ) Ś1 K1 भय मन्येत सं; K4 अवमन्येषतो; S अवमत्य तया (M6-8 पति). S लोकान् (M6-8 °के)

16 ᵃ) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) प्रज्वलत्यग्निः V1 एष प्रज्वलितो ह्यग्नि — ᶜ) K4 D1.2 दृश्यते, Ñ1 दुःखं हि; Ñ2.3 B1.5.6 Da Dn D4 आविशे; G2 द्वेषोस्मि; M2 तदेष; M5 तद्वेष्यं B3 च न, D2 इह (for हृदि) V1 दु सं हि त्वयि संतापं; G1 हृदि सर्वानशेष्यं हि — ᵈ) K4 D5 अनिशं; G3 M3 अशुभं (for अशिवं) K3 Dn1.n3 D4 सया (for मम) K2 जनयिष्यंति यत्त्व

17 Ś1 K1.3 S om उवाच — ᵃ) K0.3 Ñ1 D5 अपक्रान्ते — ᵇ) K2 Ñ2.3 B D (except D1.2.5) पुनः (for तत॰) — ᵈ) Ñ2.3 B (except B6) D (except Da) G1 जरिता T1 G5 °अधिनी, G1.2 (before corr) 3.4 °गर्धिनी

18 ᵇ) Ś1 K1 वियुक्तान्; K2 Ñ2.3 V1 B Dn D4.5 विमुक्तान्; Ñ1 नियुक्तान् — ᶜ) K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 रोरूयमाणान् (Dn1.n2 °माणा) ददृशे, D1 °माणान्तान्सरवान्. — ᵈ) Ś1 K1.4 D1.2 सुतान्दृष्ट्वाभवद् (D1 महा-; D2 तदा) वने, K2 Ñ2.3 B Da Dn D4 वने पुत्राश्चिराम(Da1 °श्र)यान्

रोरूयमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ १८
अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९
ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ २०
लालप्यमानमेकैकं जरिता च पुनः पुनः ।
नोचुस्ते वचनं किंचित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१

मन्दपाल उवाच ।

ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ २२
एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानसि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३

जरितोवाच ।

किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।

C. 1. 8452
B. 1. 231. 24
K. 1. 237. 27

Ñ1 V1 सुतान्दृष्ट्वा तदामयान् (V1 तदा वने)

19 K3 om 19^ab, reads 21^ab in its stead (om the latter in its proper place). — ^a) Ñ V1 B D अश्रूणि मुमुचे; T1 सुश्रद्दधैव तत्; T2 G3 4 न श्रद्दधे ततस्, G1 न श्रद्धेयं ततस्; G2 सुश्रद्ध एव तत् Cd cites अश्रद्धेयं — ^b) Ñ V1 B D दर्शनात् — ^c) T G3-5 M6-8 पुत्रास्तान् (by transp), G2 पुत्रांश्च Ś1 K1 V1 एकैकस्यैव सा पुत्रान्, K0 3 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 एकैकश्येन (Dn3 °स्वेन) तान्सर्वान् (K0 3 सा पुत्रान्); K2 एकैक पतितान्सर्वान्; K4 Ñ1 D5 एकैकमेव (Ñ1 °क चैव) सा पुत्रं; D1 एकैकं श्रावयत्पुत्रं — ^d) Ś1 K1 B6 T3 G3-5 °मनान्व(T3 G3-5 °न)पश्यत; Ñ1 °माना प्रपद्यते; V1 °माना उपेत्य तत्, G1 °मानातिके सुतान् — After 19, G1 ins 2154*. — K4 S ins. after 19 (G1, after the repetition of 19^d, see below)

2153* जरिता तु परिष्वज्य पुत्रस्नेहादचुम्बत ।

20 ^d) T1 G2 M2 5 ना(T1 अ)भ्यजानत, G1 अभि जानति, M6-8 अभ्यजायत. Ś1 K1 पुत्रका॰; D5 T1 G1 M5 7 8 ते सुता. K3 Ñ2 3 B Da Dn D2 4 नाभ्यनंद(K3 Ñ3 B2 5 °जान)स्तदा सुता॰, G5 6 अभ्यजानत तं सुता॰ — S ins after 20 (G1, om. line 4, after 19)

2154* गुरुत्वान्मन्दपालस्य तपसश्च विशेषतः ।
अभिवादयामहे सर्वे जातपक्षा प्रसादत ।
एवमुक्तवतां तेषा प्रतिनन्द्य महातपा ।
परिष्वज्य च तान्पुत्रान्मूर्ध्न्युपाघ्राय बालकान् ।
पुत्रस्पर्शात्तु या प्रीतिस्तामवाप स गौतम ।

[(L 2) G3 6 आवेदयामहे — (L 3) T G2-4 यथाविधि (for महातपा) — After line 5, G1 reads 21^ab, omitting it in its proper place, then repeats 19^d (v 1 °मानानपद्यत), which is followed by 2153*]
— G1 ins after 20

2155* गुरुत्वान्मन्दपालस्य इति पादान्तिकं गता ।

21 K3 reads 21^ab in the place of 19^ab, G1 reads it after 2154*. — ^a) K0.2 V1 B2 Da लालप्यमाना; T1 G1 M °मान: K4 चैपका; V1 चैकैक; Da एवैका; G1 एवैकं — After 21^ab, G2 ins 2156* (cf v 1. 23) — G2 om 21^c-23^d — ^c) K3 Ñ V1 B D (except D1 2) न चैवोचुस्तदा; T1 G4-6 M उच्यते (M8 6 उवाच) वचनं — ^d) Ś1 K (except K3) तमथो, Ñ1 शिशव, Da तमथं; T1 G5 6 M न स ते (T1 चै, G5.6 तैः, M8 सा) (for तमृषिं)

22 G2 om 22 (cf v 1 21) Ś1 K1 S om उवाच. — ^a) T1 इतर, G5 6 M (except M8) कतर G1 ज्येष्ठः सुतस्तुतर॰ — ^b) K0 3 D2 5 तदनतर; K3 Ñ V1 B Da Dn D4 तस्य चानुज॰ S (G2 om.) तथा(T2 G1.3 4 M8 °तो; G5 6 °द)नुज्येष्ठ एव च — ^c) Ñ2 3 B Dn D4 5 चैव (for पुत्र). — ^d) K0 2 3 Ñ2 3 B D (except D2 5) कनीयान् (for कनिष्ठ)

23 T1 G2 om. 23 (cf v. 1 21) — ^a) B3 M8 ब्रुवाणं — ^b) Ś1 K1 किं नु (K1 न) मां; V1 कस्मात्त A few MSS मा (for मां) G1 परिभाषसे — ^c) Ś1 K1 कृतवान्किं च, K0 3 कृतवत्यपि, K2 4 Ñ V1 B D G1 M कृतवानपि (M8 °सि) Ś1 हव्याशो, K0 3 हव्येशे; K3 Ñ2 3 B3 5 6 D हि (D1 यस्) त्याग; K4 हंत्यांसे; Ñ1 B1 वस्त्याग; V1 दु से चै — ^d) Ś1 K (except K3) अतो, G1 उपा- (for इतो) — T3 G1 3-6 M ins after 23 G2 (which om. 21^c-23^d), after 21^ab

2156* एवमुक्त्वा तु ता पत्नीं मन्दपालस्तथास्वशत् ।

24 Ś1 K1 S om. उवाच (T1 om the ref) — ^a) G1 M ज्येष्ठसुते K2 4 Ñ V1 B D किं नु ज्येष्ठेन ते (K4 °ष्ठे मुने; D5 °ष्ठे सुते) कार्य — T1 (hapl) om 24^bc — ^b) K3 Ñ B Dn D4 5 ते, K3 4 D1 2 G1 M7 च (for वा) Ś1 K0 3 किमनतरजे तव — ^c) Ś1 मध्यमे पुत्रे; K1 °मेनैव K3 Ñ V1 B D किं वा मध्यमजातेन (Da किं मध्यमेन वा कार्य) — ^d) M8 कनिष्ठे वा (for किं क°). Ś1 तपोधन K3 Ñ V1 B D °ष्ठेन वा पुन (V1 Da द्विज)

25 ^a) B1 Dn D1.4 5 यां त्वं; B3 यत्त्वं; B4.6 Da यदि; S यत्र (M6-8 या च) K3 Ñ2 3 B Dn D4 5 G5 6 M3 सर्वतो G1 भीतां (for दीनां) Ñ1 V1 Da यथे(D3

C. 1. 8452
B. 1. 233. 24
K. 1. 259. 23

किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ २४
यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५

मन्दपाल उवाच ।

न स्त्रीणां विद्यते किंचिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ २६
सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २७
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ २८
अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ २९
अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवंगते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ३०
नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजान्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

°दि)मान्सर्वतो हीनान् — [b]) Ś1 K (except K2) Da D5 आशु (for असि) G3 6 उत्सृज्य विगत पुरा — [cd]) Da transp लपितां and तरुणीं

26 Ś1 K1 S om उवाच — [a]) T2 G3-4 न स्त्रीषु — [b]) Ñ2 B6 Dn D4 5 अमुत्र G5 6 पुरुषांतरं; Cd as in text. — [c]) K3 G1.2.5 सापद्यकम्; V1 M6-8 सापत्नताम्; T2 G3.4.6 सापत्यकम् Ś1 K0 1.3 4 सापत्न(K0 °त्न्य)कक्रुते G1 चापि (for लोके) — [d]) K2 Ñ B D नान्यदर्थं(Da °स्ति)विनाशनं; T1 न वक्तव्यं कथचन; G1 corrupt — After 26, K2 4 Ñ V1 B D ins

2157* वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च ।

D5 cont.

2158* स्त्रीणां सदा हि सापत्न्य भवितव्य हि तत्तथा ।
[Posterior half = 26[d]]

27 Ñ1 om 27[ab] — [a]) V1 सुप्रीता K2 अपि च; Ñ3 3 B D (except D1 2) चापि, V1 अपीह, T1 ह्यसि — [b]) K0 4 T1 °लोके परिश्रुता (K4 °स्कृता); Ñ2 B3 5 6 Dn D4 5 °भूतेषु विश्रुता; Ñ3 B1 D1 2 °लोकेषु वि° — [cd]) K2 Ñ B D °ती महात्मानं (D1 2 पर्यचरद्) वसिष्ठं पर्यशङ्कत (B6 ऋषिसत्तमं)

28 [a]) Ś1 K1 °भाव भक्तं च, Da °भावमत्यर्थं — [b]) V1 B6 भार्याहिते — [cd]) K2-4 B1 5 D1 धीरं, S विप्रं (for वीरं) Ś1 K (except K2) सा (for तं) K1 पतिं (for मुनिम्) Ñ3 ऋषीणामपि सर्वेषां वरिष्ठं पुरुषोत्तम

29 G1 om 29[ab] — [a]) K0 3.4 T1 G6 M अप(T1 G6 M6-8 °व)ध्याता च; G3-4 अवध्यानेन, G5 अवध्याते च — [b]) Ñ1 V1 T2 G3-4 धूम्रारुण°; G5 6 ततो धूम्रारुणाकृति°; M5 °समन्विते — [c]) K2 4 T1 लक्ष्म्यालक्ष्या; B6 तेजोहीना; G6 अलक्ष्यता K3 D1 2 T2 G3-5 6 M3 नातिरूपा (M5 °ता); Da साभिरूपा; T1 अधिरूढा च V1 लक्ष्यालक्ष्यानि रूपाणि, G5 अलक्ष्या तानि रूपाणि; M5 नालक्ष्या नातिरूपा हि; M6-8 दृश्यादृश्या नातिरूढा — [d]) Ś1 K1 इति; K4 M7 इह (for इव) Ñ2 B5 6 Dn D4 पश्यति, Da दृश्यते D2 निर्मिता सेति लक्ष्यते; T1 तदाप्रभृति ल°; M5 निमित्तादुपल°

30 [a]) Ś1 K (except K2) D5 संतप्तं — [b]) D1.2 तथा त्वमसि भाविनि — [c]) N1 °गता; Da हि ते, G5 6 °गत (for गते) Ñ2 3 B1.3 5 Dn D2.4 5 G1.2 हि त्व, V1 Da1 हत्वा; B6 हि त्वां D1 इष्टमेवागते हि त्वां — [d]) T2 G3-5 सा तथा त्वं Ś1 K1 तु; K2 Ñ B Dn D4 5 अद्य (B3 °द्य) (for च) Ś1 K1 वर्तसे; K3 Ñ V1 Dn D1 3 4 G1.5 6 M2 (inf lin as in text) 5 वर्तते

31 [a]) K0 3 S (except T1) न वै, K2 N B D (except D1.2) न हि; V1 मा वै — [b]) Ś1 K3 D1 T G3-6 M5 7 पुंसां, V1 स्त्रीणां G1 कथ कार्यं, M3 पुसा कार्य° (by transp) — [c]) T1 G1.2 अपध्याति V1 Da अनुध्यायति नो कार्यं — [d]) K2 Ñ B D (except D1 2 5) G2 नारी (for भार्या)

32 Ś1 K1 om 32 (with ref) K3 D2 S (except M3) om उवाच — [a]) T1 सर्वश्चिरत्वैनं; T2 G3.4 सहिता° सातं — [b]) K0 4 उपासदन्, K2 Ñ V1 B6 Da Dn D4.5 °सते; K4 °लभन्, B1 3 5 °गमन् (B1m °सते); D1 °लभेत्; D2 °लपन्. — [c]) M6-8 सर्वान् (for च तान्) K2 Ñ V1 B D (except D1.2) सर्वान् (for राजन्) — [d]) K2 Ñ V1 B D (except D1.2 5) उद्यत (for आरभत्)

२२५

मन्दपाल उवाच ।

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।
मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयञ्जगतोऽभयम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थं माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽसि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ८

C. 1. 8465
B. 1. 234. 8
K. 1. 220. 8

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव° (for आदि°) — *Sub-parvan* Ś1 K3.4 B1.3 Da D2.4.5 T1 M3 खांडवदाह (T1 सभव and खांडवदाह), followed by शार्ङ्गको(B1.3 D2.4 शार्ङ्गों)पाख्यान K0-2 Ñ3 B5.6 Dn1.n2 D1 (all om the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(Ñ3 B5 Dn1 शार्ङ्गों)पाख्यान — *Adhy name* Ś1 K1.4 सपत्नीवृत्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 232, D4m 249, D5 32, T1 236, T2 G1.4-6 M 199, G2 197, G3 200 — *S'loka no* Dn 32, M3 36. — *Aggregate s'loka no* . Dn2 8430

225

1 Ś1 K1 S om उवाच — a) N2.3 B1.3 D (except Dn2 D1.2) अपवर्गार्थं — b) Ñ1 विश्वस्तो; V1 संस्तुतो K2 धनको (for ज्वलनो) — c) T2 G3.4 तेनैव च D1.2 G1 M3 तथेत्येव — d) D5 सर्वमेव D1.2 M6-8 परिश्रुतं K3 Ñ V1 B Da Dn D4 प्रतिज्ञातं महात्मना

2 a) T2 G3-6 वचनमादाय — b) N1.3 अर्थज्ञता K3.4 D3.4 G1 धच (for च च) — c) K3 Ñ B D (except D1.2.5) भवतां (for युष्माक) K2 चोपकारार्थं; G1 परिरक्षार्थं — d) K3 Ñ B D (except D1.2.5) पूर्वं नाहम् (by transp)

3 b) K2 दहन प्रति, N1 हृदि समति; N2.3 B D (except D1.2.5) हृदि सां मति; T1 मातर प्रति, G1 धनलं प्रति — c) Ś1 K (except K2) V1 D5 वै; D2 च (for अपि) — d) K1 T G3-6 M ब्रह्मतद्; G2 ब्रह्मणा D1.2 व्याहृत; T1 विदिता; T2 G (except G1) विहित; M3 कथित K2-4 Da1 D1.2 वचः; B (except B5) G1.2 M हि व ; T1 शुचि.

4 Ś1 K1.3 D2 S om उवाच (M2 om the ref) — a) Ś1 विश्वास्य; B6 आभाष्य K3 Ñ1.2 V1 B Da D4 तान्पुत्रान्; Dn3 D1.2 S पुत्रांश्च Ñ3 Dn1.n2 D4 एवमाश्वासितान्पुत्रान् — b) K0.2.3 Ñ V1 B Da Dn1.n2 D4.5 T2 G (except G2) M6 भार्यामादाय; Dn3 D1.2 °मपि च Ñ B D (except D1.2.5) स द्विज. (for भारत) — c) Ś1 K (except K2) D1.2 ततो देशं; T2 G3.4 ततोद्देशा — d) Ś1 K (except K3) क्षेममन्य; V1 देशमन्य, D1.2 क्षेममस्य; T G3.4.5 M6-8 अन्यदेश; M6 अन्य लोक T2 G3.4 उपागमत् (for जगाम ह)

5 b) Ś1 K1.4 Dn3 D1 G1 M6.7 समृद्ध, Ñ V1 B5 Dn1 n2 D4.5 G2.5.6 M6-8 समिद्ध K3 Ñ B D (except D1.2.5) तत (for वनम्) — cd) Ñ3 D (except Da D5) हित (for ऽभयम्) S ददाह परमप्रीत कृष्णाभ्यां परिरक्षित.

6 a) B1.6 वशा°; D4 °मेदोद्वहा ; G2 °मेदोद्भवा T2 G3.4 कूला ; Cd as in text — b) K0 स; G2 अय (for च) V1 B (except B6) हुताशन (for च पावक). — c) K2 Ñ B Da Dn D4.5 जगाम K0.1.4 T2 G3.4 M6 परमां प्रीतिं, K3 Ñ1.2 B (except B5) Da तृप्तिं परमां (by transp) D1.2 T1 G1 अभ्यगच्छत्परा प्रीतिं (D1.2 तृप्तिं) — d) D1.2 पाण्डव (for चार्जुनम्)

7 a) B D5 °न्तरीक्षाद् — b) T2 G3.4 अतिक्रम्य Ñ B D (except D1.2) पुरंदर ; V1 S शतक्रतु . — c) Ñ1.2 B5.6 Dn D4.5 मरुद्गणैर्वृत ; V1 S मरुत्(V1 G3 देवै)परिवृत — d) K3 Ñ V1 B D (except D1.2.5) केशव चेद(Ñ3 पाण्डव)मब्रवीत्.

8 Before 8, S ins इन्द्र — K4 transp 8ab and

G. 1. 8450 B. 1. 234. 9 K. 1. 220. 9

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ९
यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १०
अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ११
आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२
वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ १३
दत्त्वा ताभ्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १४
पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ १६

8^{cd} — ^{ab}) Ś1 transp कर्मेदम् and अमरैर् V1 D1.2 यत्कर्म, T1 कदनम्; G1.3 6 कर्मैतद् (for कर्मेदम्) D1.3 दुर्लभं (for दुष्करम्) V1 दुष्करं अमरैरपि (by transp) — ^{c}) K3 5 Ñ V1 B D (except D1.5) G1 वरं Ś1 T1 M6-8 वृणीतां; K0 T2 G °त, K1.4 °त्व — ^{d}) K3 Ñ V1 B D (except D1.2.5) दुर्लभं पुरुषेष्विह; G2 M2.6 °मानपि मानुषैः

9 Before 9, B6 D (except D1 2) ins वैश° ट° — G1 reads 9 after 11, M1 om 9^{ab} and reads 10^{ab} in its stead, repeating it in its proper place. — ^{b}) Ś1 K (except K3) D1.2 भारत (for सर्वश) — After 9^{ab}, K0 2.4 D5 ins

2159* अर्जुन उवाच ।
अस्त्रं पाशुपतं देव वृणोमि वदतां वर ।
दिव्यान्यस्त्राणि चान्यानि ददस्व हरिवाहन ।
देवराज उवाच ।
ऐन्द्रादीन्गृह्यतां पार्थ अस्त्राणि विधिपूर्वकम् ।
अस्त्रं पाशुपतं दिव्यं त्र्यम्बकस्ते प्रदास्यति ।

— K3 om. 9^{c}-10^{b} — ^{c}) Ñ2 Dn D5 प्रदातुं, a few MSS गृहीतुं K4 D1 स च; B1 G1 M1 तत्र K3 Ñ B D शक्रस्तु (B5 °श्च); V1 T1 G1 M1-8 शक्रो वै, T2 G2-6 M3 शक्रोपि — ^{d}) V1 देश (for तदा) K3 Ñ B D कालं (Ñ1 °म) चक्रे महाद्युति, S तदा काल च कर्म च

10 Before 10, D2 ins इंद्र उवाच, S (except T1 G1.3 M1) ins इन्द्र° — K3 om 10^{ab} (cf. v 1. 9) — M1 repeats 10^{ab} here (cf. v 1. 9) — ^{c}) K3 Ñ2 3 V1 B D (except D1.2) तदा तुभ्यं (by transp)

11 T2 G3 4 om 11^{ab} — ^{b}) K0 3 वक्ष्यामि K3 कुरुसत्तम, M1 भरतर्षभ — ^{c}) V1 पार्थ (for चापि) K4 महता तपसा चैव — ^{d}) K0 3 Ñ1 V1 B6 Da भवतो (B5 °ते) इह, K3 भवतस्तदा; K4 भवतेस्यहं (sic), Ñ2.3 B1.3.5 Dn D1.2.4.5 भवतोप्यह S तव दास्यामि तानहं (T1 G1.3 M2.5 तान्यहं, M6-8 तद्यह) — After 11, G1 reads 9

12 ^{a}) K0 3 D5 आग्नेयादीनि T2 G3 4 दुर्धर्षं (for सर्वाणि) — ^{b}) K3 Ñ B D (except D1.2 5) च सर्वश°; T2 G3-6 धनंजय (for तथैव च) — ^{c}) D1 महांति यानि सर्वाणि — ^{d}) D1 2 °ष्यसि न संशय

13 Before 13, Ś1 K (except K3) Ñ1 3 B2.3 D1.2 S ins वैश°, K0 3 Ñ1 3 B2.3 D1.2 cont उवाच — ^{ab}) Ñ1 जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीं त्रिदशेश्वर°, S °देवोपि (G1 °देवेन) पार्थेन प्रीतिं वव्रे च (G3 4 य; M2.5 तु) शा° — ^{c}) D1.2 स (for च) Ś1 T1 तस्मै च (by transp); K1 तस्मिंश्च Ś1 K1 D1.2 देवेश K3 Ñ V1 B Da Dn D4 ददौ सुरपतिश्चैव (K3 °श्चापि) — ^{d}) K1 तांस्तस्मै; D1 2 वरांस्तु, G3.4 M5-8 तद्वरं K3, Ñ2.3 V1 B Da Dn D4 5 वरं कृष्णाय धीमते

14 G3 6 om 14. — ^{a}) K0 1 3.4 वरान् (for वरं) K3 Ñ2 3 V1 B6 D (except D1.2) एव दत्वा वरं ताभ्यां; B1 2 5 एवं ताभ्यां वरं दत्वा — ^{b}) K3 सहस्राक्ष° (for मरु°). — ^{c}) Ś1 K (except K3) T2 G2.4 °मनुज्ञाय — ^{d}) Ñ2 3 V1 B (except B5) D (except D1.2) प्रभु; M3 (inf lin as in text) 5 प्रति (for पुन°)

15 ^{a}) K3 Ñ V1 B D (except D5) च (V1 Da तु) तदा (for चापि तं) G1 दृष्ट्वा, M5 दग्ध्वा (for दाव) — ^{b}) M5 वन (for दग्ध्वा) Ś1 K D5 सपशु (K3 °मृग) पक्षिक (K0 2.4 D5 °णं) — ^{c}) K2.3 नव (for पञ्च) S अहोभिरेकविंशद्भि° (M6-8 अहानि चैव विंशाच) — ^{d}) K3 आशु; T G (except G1 3) स (for सु)

16 ^{a}) Ś1 K1-3 V1 B5 D1.2 दग्ध्वा; Ñ1 भुक्त्वा K3 वनानि (for मांसानि) T1 G1 पीत्वाभि° — ^{c}) K3 दग्ध°; B5 हृष्ट° (for युक्त) — T2 G3.4 om 16^{c}-17^{a} — ^{d}) D1.2 तावुभौ च K3 अच्युतावुभौ; Ñ B1.5 6 Da Dn D4 5 अच्युतार्जुनौ (for विशां पते) V1 वाक्यं चेदमुवाच ह; B3 तावुभावच्युतार्जुनौ.

युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

C. 1 8479 B. 1 224 19 K. 1 200 21

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

॥ समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ॥

॥ समाप्तमादिपर्व ॥

---

17 Before 17, G1 3 6 M ins अग्नि॰ T3 G3.4 om. 17ª (of v. l. 16) — ª) K0 2 3 D1 ॰पाग्राभ्यां; K4 ॰पाभ्यां च T1 G1.2 अहं युवाभ्यां शूराभ्यां — ᵇ) Ñ1.3 B1 Dn तर्पितोहं D2 यथारुचि — ᶜ) K4 अनुजानीहि K2 B6 तौ, K4 Dn1 G1 मां; V1 उभौ (for वां) — ᵈ) Ś1 सरतां; K0 D2 चरतां, K2 4 गम्यतां; D1 वदतां; T1 दिविता, T3 G M3 भविता (G1 भवथ्यां); M5 भवता, M6-8 भवतां Ś1 वांछत॰; K0 3 4 वाछथ, K1 वाछथ, Ñ1 स्वेच्छया — After 17, K0 3.4 D3.4 5 ins.

2160* गाण्डीव च धनुर्दिव्यमक्षय्यौ च महेपुधी ।
कपिध्वजो रथश्चाय तव दत्तौ महारथ ।
अनेन धनुषा चैव रथेनानेन भारत ।
विजेष्यसि रणे शत्रून्ससुरासुरमानुषान् ।

18 Before 18, T3 G3-6 M3 ins वैश॰ — ᵃᵇ) Ñ1 3 अनुज्ञातास्तत॰ सर्वे अग्निना च म॰ — ᶜ) K1 दानवोपि; K4 मायावी च B6 तथा मय (by transp), G5 6 मयस्तदा. Ś1 मयोपि दानवस्तथा

19 ª) T1 G2 आक्रम्य च K0 ततस्ते तु; K2 ततो राजन् G1 परिरम्य त्रय सर्वे — ᵇ) K2 मुदिता जना ; Ñ1 3 B6 Dn2 D4 पुरुषर्षभ (B6 Dn2 ॰भा); Dn1 भरतर्षभा — ᶜ) K2 B6 नदीतीरे — ᵈ) K2 Ñ1 3 समुपागमन्

Colophon *Major parvan* T2 G M सभव॰ (for आदि॰) — *Sub-parvan* Ś1 K0-3 B Dn D1 2 4 5 T2 G2-6 M3 5 7 खांडवदाह, T1 संभव and खांडवदाह, to these K0 2.3 B1 3 D1 2 T1 G1 2 M3 5 add शार्ङ्गको(B1 शारंगो॰; G2 शार्ङ्गिको)पाख्यान; B3 मन्दपालोपाख्यान K4 G1 (both om. the sub-parvan name) mention only शार्ङ्गको(G1 शार्ङ्गो)पाख्यान — MSS mostly add समाप्त after the major parvan, sub-parvan or upākhyāna name, some add it after each of them. — *Adhy name* Ś1 K1 वरदान, T3 G2-5 अग्निवचनं, G1 वरग्रहण, M3 5 इन्द्रप्रतिनिवर्तनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn3 233, D4m 250, D5 33 (? for 233), T1 237, T2 G1 4-6 M 200, G2 198, G3 203 — *S'loka no* Dn1 Dn2.n3 M3 19. — *Aggregate s'loka no* Dn2 8449

☞ After adhy 225, Ś1 K0.1 4 ins an addl adhy given in App I (No 121), which is a variant version of the famous S'vetaki episode and seems to have been added here as supplementary matter, since those same MSS also contain, at the proper place, the longer version which other N MSS ins after 1 215 11 (cf App I, Nos 118, 120)

After the addl adhy (cf App I, No 121), Ś1 K1 ins समाप्त चैतदादिपर्व । अस्मात्तु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोक॰ ।

2161* ततोऽब्रवीन्मय पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलि श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुन पुन ॥

आदिपर्वण्यमी वृत्तांता ।

Then follows the list of the vṛttāntas (arranged here in parallel columns the central column giving the names common to both MSS , the lateral columns, those peculiar to each of the two MSS)

Additional in Ś1	Common to Ś1 K1	Additional in K1
	अनुक्रमणी ।	
	पर्वसंग्रह ।	
	पौष्यं ।	
	पौलोमं ।	
		द्रौपदीस्वयंवर ।
	अमृतमथनं ।	
	सौपर्णं ।	
	अंशावतरण ।	
	शाकुतलं ।	
	यायातं ।	
	पुरुवंशानुकीर्तनं ।	
	संभव ।	
	अस्त्रदर्शन ।	
		वारणावतयात्रा ।
	जतुगृहदाह ।	
	हिडिंबवध ।	
		घटोत्कचोत्पत्ति ।
		एकचक्राप्रवेश ।
		बकवध ।
		ब्राह्मणवाक्यं ।
	द्रौपदीसंभव ।	
		व्यासागमनं ।
	अंगारपर्ण ।	
	तापत्यं ।	
	वासिष्ठं ।	
	और्वं ।	
		पचेंद्रोपाख्यानं ।
	द्रौपदीविवाह ।	
	राज्यलाभ ।	
		नारदागमन ।
	सुदोपसुदोपाख्यानं ।	
	अर्जुनतीर्थयात्रा ।	
		उलूपीसमागम ।
	सुभद्राहरणं ।	
	हरणहारिका ।	
		अभिमन्युजन्म ।
		जलक्रीडा ।
खांडवदाह ।		श्वेतक्युपाख्यानं ।
	शार्ङ्कोपाख्यान ।	
	श्वेतकेतूपाख्यानं ।	

Then follow the stanzas (of 1. 2 95–6)

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथम बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया
व्यासेनोत्तमतेजसा ।
सप्त श्लोकसहस्राणि — अष्ट श्लोकसहस्राणि
तथा नव शतानि च । — तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्मुन्यो दृष्टो महात्मना ।

Then follows in Ś1 a repetition of 1 2 242 The MSS end the parvan with namaskāras (Ś1 ॐ नमः शिवाय; K1 श्रीकृष्णाय नमः)

— Ko, after the addl. adhy (cf. App I, No 121), ins.

*2162** अत परं सभापर्वं द्वितीयं पुण्यवर्धनम् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथम परिकीर्तित ।

Then follows 2161* (with वैश° उ° before it), then 4 lines of दानप्रशस्ति, and finally वृत्तांतामी । अनुक्रमणी १ । पर्वसंग्रह २ । पौष्य ३ । पौलोम ४ । आस्तीक ५ । अमृतमथन ६ । सौपर्ण ७ । सर्पयज्ञ ८ । कथासंक्षेप ९ । व्यासोक्ति १० । अंशावतारं ११ । प्रजासर्ग १२ । शाकुतलं १३ । यायातं १४ । उत्तरयायात १५ । पुरुवंशानुकीर्तन १६ । भीष्मोत्पत्ति १७ । धृतराष्ट्रोत्पत्ति १८ । कर्णसंभव १९ । दुर्योधनादिजन्म २० । पांडुजन्म २१ । पाडुदाह २२ । नगरागमन २३ । पाडुसंस्कार २४ । श्राद्धदानं २५ । कुमारचेष्टा २६ । कृपोत्पत्ति २७ । अश्वत्थामाजन्म २८ । अस्त्रशिक्षा २९ । अस्त्रदर्शन ३० । वारणावतगमन ३१ । जतुगृहदाह ३२ । हिडिंबवध ३३ । घटोत्कचोत्पत्ति ३४ । एकचक्रागमन ३५ । बकवध ३६ । द्रौपदीसंभव ३७ । व्यासदर्शन ३८ । अंगारपर्ण ३९ । तापत्य ४० । वासिष्ठ ४१ । और्वं ४२ । द्रौपदीस्वयंवर ४३ । पचेन्द्रोपाख्यानं ४४ । द्रौपदीविवाह ४५ । विदुरागमनं ४६ । * * * * (?राज्यलंभ) ४७ । सुदोपसुदोपाख्यान ४८ । अर्जुनतीर्थयात्रा ४९ । कृष्णार्जुनसमागम ५० । सुभद्राहरणं ५१ । हरणहारिका ५२ । ब्राह्मणदर्शन ५३ । श्वेतकेतूपाख्यान ५४ । खांडवदाह ५५ । देवैर्युद्ध ५६ । मयमोचन ५७ । शार्ङ्कोपाख्यान ५८ ॥

इत्येतदादिपर्वोक्त प्रथम बहुविस्तरम् ।
अध्यायाना शते द्वे तु अष्टादश तथापरे ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीति कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

आदिपर्व अध्याय २१८ श्लोक ८९८४ । सभापर्व अध्याय ७८ श्लोक २५११ । वनपर्व अध्याय २५९ श्लोक ११६६४ । विराटपर्व अध्याय ६७ श्लोक २५०० । उद्योगपर्व अध्याय १८६ श्लोक ६६२० । भीष्मपर्व अध्याय ११७ श्लोक ५८८४ ।

द्रोणपर्व अध्याय १७० श्लोक ९९०९ । कर्णपर्व अध्याय ६९ श्लोक ४९०० । शल्यपर्व अध्याय ५९ श्लोक ३२२० । गदापर्व अध्याय १८ श्लोक ८७० । ऐषीकसौप्तिकपर्व अध्याय २९ श्लोक ७७५ । विशोकस्त्रीपर्व अध्याय ८ श्लोक २५० । शांतिपर्व अध्याय ३३९ श्लोक १६५२५ । आनुशासनिकपर्व अध्याय १४६ श्लोक ८००० । आश्वमेधिकपर्व अध्याय १०३ श्लोक ३३२० । आश्रमवासिकपर्व अध्याय ४२ श्लोक * * * । महाप्रस्थान अध्याय ३ श्लोक ३२० । स्वर्गारोहण अध्याय ५ श्लोक २० । हरिवंश अध्याय ३४४ श्लोक १२००० । भविष्यपर्व अध्याय ३११ श्लोक ३४४८ ॥

— For K1 see above

— K2 ins. after 1. 125 19 (i e before the last colophon), four stanzas of phalas'ruti.

— K3 ins, after the colophon, 2162*, 2161* (as in Ko above), then cont

इत्येतदादिपर्वोक्त प्रथम बहुविस्तरम् ।
अध्यायाश्च तथा प्रोक्ता शतद्वयमुदारधीः ।
द्विसप्तत्यधिकास्तथा ।
श्लोकाश्च नवसाहस्रा सख्याता परमर्षिणा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्व्यासेनोक्ता महात्मना ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्दद्याच्चैव गुडौदनम् ।

अथादिपर्वणि वृत्तान्ताश्चामी । Then it enumerates the episodes as in Ko (om only श्राद्धदान), with the serial numbers, and cont इति वृत्तांता समाप्ता । ग्रथ ९०८४ । सवत् १५७५ वर्षे श्रावणमासे बलक्ष [? read कृष्ण] पक्षे पचम्यां तिथौ अभिनदनवासरे श्रीवटपद्रपुरप्रतिबद्धशमीयालाग्रामनिवासिनान्धुराजातिवर-उपाध्यायशिवदासात्मजभट्टश्रीभाणसुतानामध्ययनार्थे श्रीसंखेटकपुरप्रतिबद्धकांदलाजग्रामनिवासिसाद्बद्रानागरवरपडितकालीदासात्मजनांजीकेन लिखितम् ।

सूनुना कालिदासस्य नांजीसञ्ज्ञेन धीमता ।
पुस्तक लिखित सम्यगादिपर्वाख्यमुत्तमम् ॥
यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरु ।
यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिद पुस्तक जयतु ॥

श्रीसखेटकपुरप्रतिबद्धकूकरजग्रामनिवासिललाटवशोद्भवपरमवैष्णवपरमधार्मिकमग्रिवरश्रीकान्हविजयतेजसां भार्या उभयकुलानन्ददायिनीबाईमर्धूसुत-उभयकुलोद्धरणमत्रिवरश्रीकीणदासेन इद पुस्तकमादिपर्वाख्य शमीयालग्रामनिवासि-उपाध्यायशिवदासनांधुरान्वयप्रदीप तस्य सुतभट्टभाणकस्येद पुस्तक महार्पणबुद्ध्या समर्पितम् । भगवान् श्रीलक्ष्मीपति प्रीतोऽस्तु । लेखकपाठकयो शुभ भवतु ॥छ ॥ श्रीरस्तु ॥

— K4 ins, after the addl adhy (of App I, No 121), 3 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and ends with अतः सभापर्व

— K5 6 were discontinued after adhy. 2 The colophons of these and of Ñ1 2 V1 were not collated

— Ñ3 ins after 1 125 19 (i. e before the last colophon), 2 stanzas of फलश्रुति

— B1 ins. after the colophon समाप्त चेदमादिपर्वेति । अस्यानतरं सभापर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्य· श्लोक ।, followed by 2161* Then it cont ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ तत्सत् । श्रीहरि शरणम् । शकाब्दा. १६६२ ।

युगलकृतयुगेन्दौ विश्वविस्तीर्णशाके
शशिसुतशुभवारे माघमासे च रम्ये ।
अनुपदमनुसत्तं कृष्णरामद्विजेन
लिखितमखिलयत्नैर्भारतस्यादिपर्व ॥
जज्ञे बहुज्ञ परमत्युदार
य द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।
पराशरात्सत्यवती महर्षि
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥

॥ ॐ नम परदेवतायै ॥

— The fragm. MS. B2 breaks off in the middle of the Āstīkaparvan

— B3 ins, after the colophon 22 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; then इत्यादिपर्व । अस्यानतर सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक· ।, and then 2161*, ending with शकाब्दा· १६८१ मार्गशीर्षके ।

— The fragm. MS. B4 breaks off in the middle of the Sambhavaparvan.

— B5 6 ins after the colophon, अस्यानतरं सभापर्व (B5 cont भविष्यति) । तस्यायमाद्य श्लोक ।; then 2161*, which in B5 is followed by शकाब्दा १७०८ ।

— Da Dn3 ins after the colophon श्रीरामाय नम । अस्मिन्पर्वणि वृत्तांता । अनुक्रमणिकाध्याय । पर्वसग्रह· (Da1 om from श्रीरामाय up to 'संग्रह) । पौष्योपाख्यान । तत्रैवोत्तकोपाख्यान । पौलोम । अग्निशाप । प्रमद्वरोपाख्यान । आस्तीक । अमृतमथन । सौपर्णोपाख्यानं । सर्पसत्र । वरप्रदानं । वैशपायनानुशासनं । कुरुपांडवचरितसूत्रं । अंशावतरण । शाकुतल । यायातं । उत्तरयायात । पुरुवंशानुकीर्तन । महाभिषोपाख्यान । वसूना शाप । भीष्मोत्पत्ति· । सत्यवतीलभ । विचित्रवीर्योत्पत्ति । काशिराजसुतास्वयंवर । धृतराष्ट्रोत्पत्ति । मांडव्योपाख्यान । गाधार्यादिविवाह । पाडोर्दिग्विजय । दुर्योधनादिजन्म । तन्नामकीर्तन । पांडुमृगया । मदनशाप । पांडवोत्पत्ति । द्रोणोत्पत्ति । कृपोत्पत्ति । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषादिदान । पाताललोकगमन । अस्त्रदर्शन । पांडवविवासन । जतुगृहदाह । हैडिंय । घटोत्कचोत्पत्ति । एकचक्रागमन ।

(Da3 ins here बकवध ।) द्रौपदीसंभव । अंगारपर्ण । तापत्य । वासिष्ट । और्व । द्रौपदीस्वयंवर । पर्चेद्रोपाख्यान । द्रौपदीविवाह । विदुरागमन । राज्यलंभ । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । अर्जुनतीर्थयात्रा । बभ्रुवाहनोत्पत्ति । सुभद्राहरण । द्रौपदेयाभिमन्यूत्पत्ति । खांडवदाहः । शार्ङ्गोपाख्यान । इति ॥ Then follow 25 stanzas of दानप्रशस्ति and फलश्रुति; and then इदमादिपर्व समाप्त । अत परं सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।, which is followed by 2161* — Da1 cont इत्यादिपर्वणि फलश्रुति समाप्ता । लेखक जानी जगजीवनरामेण ॥ छ ॥ शुभं भवतु । कल्याणमस्तु ॥; while Da2 cont शुभमस्तु ।, followed by 6 stanzas of कृष्णप्रशस्ति, पुस्तकप्रशस्ति and गुरुगोपालप्रशस्ति; on the other hand, Dn1 cont. श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु । श्री गुरुगजाननार्पणमस्तु । श्रीरामकृष्ण ॥ श्री ॥ साम ॥ श्री ॥

— Dn1 ins after the colophon ईश्वरसंवत्सरे मार्ग शीर्षशुद्धत्रयोदश्या लिखित । आदिपर्व समाप्तिमगमत् ॥

— Dn2 ends with the colophon, for Dn3 see above.

— Dr was discontinued after adhy 2

— D1 ins. before the colophon, 2 stanzas of फलश्रुति; and after the colophon समाप्तमादिपर्व । अत परं सभापर्व ।, followed by 2161*

— D2 ins after 1 225 19, six stanzas of फलश्रुति; and after the colophon शुभ भवतु । संवत् १६७४ समये आषाढसुदि १२ भृगुवासरे लिखितमिद वाराणस्यां गोविंद ब्राह्मणेन वासुदेवभट्टानां पुस्तकं । श्रीभवानीशंकर ॥, followed by 2161* Then follows अनुक्रमणिका । पर्वसंग्रह । पौलोमाख्यान । सर्पसत्र । तक्षकयज्ञमोक्ष । गरुडोत्पत्ति । शासन । कुरुपांडवचरितसूत्र । अंशावतरण । शाकुंतल । यायातं । उत्तरयायात । पुरुवंशानुकीर्तन । महाभिषोपाख्यान । भीष्मोत्पत्ति । सत्यवतीलंभ । विचित्रवीर्योत्पत्ति । अंबास्वयंवर । धृतराष्ट्रोत्पत्ति । माडव्योपाख्यान । गांधारीविवाह । पांडोर्दिग्विजय । दुर्योधनादिजन्म । तेषां नामानुकीर्तन । पांडोर्मृगव्यवाये ब्राह्मणशाप । पांडवोत्पत्ति । अस्त्रशिक्षा । भीमस्य विषभक्षण । अस्त्रदर्शन । जतुगृहदाह । हिडिंबवध । घटोत्कचोत्पत्ति । बकासुरवध । द्रौपदीसंभव । तापत्य । वासिष्ठं । और्व । द्रौपदीस्वयंवर । पर्चेद्रोपाख्यानं । पांडवाना विवाह । विदुरागमनं । राज्यलाभ । इंद्रप्रस्थागमनं । सुंदोपसुंदोपाख्यानं । ४२ ॥

अध्यायानां शते द्वे तु सप्तते परमर्षिणा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दिष्टो ग्रन्थो महात्मना ।

Then 3 stanzas of दानप्रशस्ति, followed by इति श्रीअनुक्रमणिकाध्याय समाप्त । शुभ भवतु ॥

— The fragm MS D3 breaks off in the middle of the Yayāti episode.

— D4 (marg sec m) ins after 1 225 19 (i. e before the colophon) इत पर सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।, followed by 2161*.

— D5 ins. after 1 225 19 (i e before the colophon), 7 stanzas of फलश्रुति, ending with

इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथम बहुविस्तरम् ।

अस्मात्तु सभापर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।, followed by 2161*, then follows आद्यपर्वण्यमी वृत्तांता । पर्वानुक्रमः । पर्वसंख्यासंग्रह । कथासंक्षेप । व्यासोत्पत्ति । अंशवर्णन । राजसर्ग । शाकुंतल । यायात । उत्तरयायात । पुरुवंशानुकीर्तन । शंतनोर्विवाह । शंतनोर्विपत्ति । अंबिकाविवाह । धृतराष्ट्रपांडुविदुरजन्म । पांडवोत्पत्ति । पौलमे गुरुशिक्षा । अग्निस्तोत्र । पौलोमे भृगुवंशवर्णन । पुलोम्नो वधः । शार्ङ्गोपाख्यान । आस्तीकसर्पसत्र ॥ शुभ भूयात् ॥ संवत् १८५८॥

— D6.7 were discontinued after adhy 53, D8-14, after adhy 2

— T1 ins after the colophon ॐ शुभमस्तु । संभव पर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नम ॥

— The colophon of the fragm. MS T2 is missing

— T3 ins. after the colophon करकृतमपराध क्षन्तुमर्हति संत ॥ श्रीत्यागेश्वराय नमः । श्रीवेंकटेशाय नम ॥ मगल ॥ श्री ॥ श्रीजयतु ॥ छ ॥

— G1 ins after the colophon हरि ॐ । शुभमस्तु ।

आदिपर्व महापुण्यं वत्सरे पिङ्गले शुभे ।
अयने दक्षिणे पुण्ये लिखित वाञ्छितप्रदम् ।

— G2 ins after the colophon श्रीकृष्णाय नम । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शुभमस्तु ॥; then a stanza of क्षमापन; and finally श्रीरगनाथपरब्रह्मणे नम । श्रीसुदरराजपरब्रह्मणे नम । हरि ॐ । आदिपर्व समाप्त । श्रियै नम ॥

— G3 ins. after the colophon श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥; then 13 stanzas of फलश्रुति and दानप्रशस्ति; then a repetition of श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।, followed by 3 stanzas of नमन, then.

अर्जुनो जयता श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मय तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
श्रीवैशंपायन ।
शृणु राजन्नवहितश्चरित पूर्वजन्मन ।
मोक्षयित्वा मय तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वर ।

आदिपर्व समाप्त । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हति संत ॥ श्रीवेदव्यासाय नम ॥; and finally a stanza of दोषनिरास

— G₄ ins after the colophon हरि ॐ। शुभमस्तु। सभवपर्व समाप्त। शुभमस्तु॥ करकृतमपराध क्षतुमर्हति सत। श्रीमत्स्वामिने नम। श्रीनिवासाय नम। राघवस्य लिपि.॥

— G₅ ins. after the colophon हरि ॐ। शुभमस्तु। कल्याणसुदर्यै नमः। अस्मद्गुरुभ्यो नमः॥

— G₆ ins. after the colophon हरि ॐ। शुभमस्तु। श्रीकृष्णाय नम.। करकृतमपराध क्षतुमर्हति सत। आदिपर्व समाप्त। श्रीवेदव्यासाय नम। श्रीमीनाक्षीसुदरेश्वराय नम। श्रीहास्यपतये नम.। श्रीरामचद्राय नम। Then follow the date and other details in Tamil The MS was copied by the son of Vaidyanāthas'iva of Tepperumāl Nallūr for Seshappayyar's Sarasvati Library, situated in Mahāpura road in Madhyārjuna (village), on the 22nd day of the month Kumbha of Krodhi Samvatsara.

— G₇ was discontinued after adhy 2

— The incomplete MSS M₁ ₂ ₄ end with adhy 53 (*q v*)

— M₃ ins. after the colophon १०१३ सवत् [*ca* A D 1837-38] मिथुनमासे २८ दिवसे मगल्वासरे श्रवणनक्षत्रे अपरपक्षे तृतीयायामपराह्णे द्विवादनवेलायां लिखित। नारायणेन लिखितमिद॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु॥ शुभमस्तु॥

— M₅ ins after the colophon, one stanza of क्षमापन, then follows श्रीवेदव्यासाय नम। सभवपर्व समाप्त। शुभमस्तु। श्रीगुरुभ्यो नम॥

— M₆ ins. after the colophon सभवपर्व समाप्त। शुभमस्तु॥

— M₇ ins after the colophon श्रीसभवपर्व समाप्त। श्रीकृष्णाय नम। करकृतमपराध क्षंतुमर्हति सत.॥

— M₈ ins after the colophon सभवपर्व समाप्त। शुभमस्तु॥ कोलं १०१७ आमत् धनुर्मासं २६ तेति शनियाव्च तिरिञ्ञु ओरटियाकुन्नोळ मीनराशिकोड पुळ्दितीर्न्न पुस्तक सभवमूल व्याख्यान ग्रथ उळच्चाणूर कळरिक्कल् रामन्करलिखित॥ The date given here is Malabar year 1017 (*ca* A. D. 1841-42) the 26th day of the month of Dhanus, which was a Saturday, the copyist was Uḷacoāṇūra-Kalarikkal-Rāman.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the footnotes, but which, being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS, have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-तत, एव-एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulae, references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here

In stray cases, slight discrepancies may be found to exist between the statements already made and the statements made in the sequel as regards the precise number of MSS which contain a particular Appendix passage, or its exact point of insertion, or finally the exact number of lines comprising a passage Such discrepancies have been pointed out in the sequel, whenever they were noticed, a certain number might have escaped attention. In all such cases, however, it should be borne in mind that the previous statements were based on a somewhat cursory inspection of the respective passages, which were re-examined in the course of the preparation of this Appendix. Consequently, the statements made in this Appendix concerning such minutiae should be regarded as more authoritative, and as correcting or supplementing the information given in the footnotes

1

$D_{6, 8}$ T_2 G_{3-6} M (M_1 om lines 1–56) ins after 62 D_{14} $G_{1, 2}$, after 26 K_4 (suppl fol.) $_6$ Dn Dr $D_{1, 4, 5}$, after 53[ab] $D_{2, 7, 9-13}$, after 60 T_1 G_7, after 30* K_5, after 62[ab]

तस्याख्यानवरिष्ठस्य कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ।
कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यन्वचिन्तयत् ।
तस्य चिन्तयतस्त्वपि ऋषेर्द्वैपायनस्य च ।
स्मृत्वाजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रियार्थं महर्षेश्चापि लोकानां हितकाम्यया । [5]
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
आसनं कल्पयामास सर्वैर्देवगणैर्युतम् ।
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिवृत्यासनाभ्याशे वासवेयः स्थितो नतः ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । [10]
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाणः शुचिस्मितः ।
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ।
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया ।
साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया । [15]
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ।
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयम् ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ।
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणार्थं च कृत्स्नशः । [20]
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ।
न्यायः शिक्षा चिकित्सा च ज्ञानं पाशुपतं तथा ।
इति नैकाश्रयं जन्म दिव्यमानुषसंश्रितम् । [25]
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ।
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ।
यच्चापि सर्वगं वस्तु तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि । [30]

1

(L. 1) $K_{4, 6}$ Dn Dr $D_{2, 3, 6-8}$ तदाख्यानवरिष्ठं स D_{9-11} T G_{3-7} M_{2-4} कृष्णद्वैपा° — (L. 2) K_6 Dn_3 Dr $D_{2, 8}$ G_4 $M_{3, 4}$ शिष्यानित्यन्वचिन्तयत्, Dn_1 n_2 शिष्यानेव व्यचिं°, $D_{3, 4, 6-13}$ G_5 M_2 °नित्यव्यचिं°, T_1 G_3 स शिष्यानित्यचिं° — (L. 3) K_4 D_3 G_6 M_{2-4} तस्य चिंतयमानस्य, K_5 $D_{4, 6-12}$ तस्य तच्चिंतयानस्य, K_6 Dn Dr D_8 तस्य तच्चिंतितं ज्ञात्वा — (L. 4) K_6 Dn Dr $D_{2, 8}$ तत्र (for स्मृत्वा) — (L. 5) K_{4-6} Dn Dr D_{2-13} T_2 प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर् G_{1-3} महर्षेश्चापि लोकानां प्रीत्यर्थं हित° — (L. 7) MSS सर्वैर् (for सर्व-), -मुनि (for -देव-), and वृत° or वृतं (for युतम्) in different combinations — (L. 9) K_{4-6} Dn Dr D_{2-13} [ऽ]भवत् (for नत°) — (L. 10) G_{4-6} इतिना (for कृष्णस्तु) — (L. 11) K_{4-6} Dn Dr D_{2-13} शुचिस्मित° (for शुचि°) — (L. 14) K_{4-6} Dn Dr $D_{2-12, 14}$ M_3 स्थापितं (for स्थापितं) — (L. 15) $K_{5, 6}$ Dn D_{2-13} T $G_{1, 4, 5, 7}$ M_3 °निषदां चैव — (L. 16) K_{4-6} Dn Dr $D_{1, 4, 5}$ निर्मितं (for निर्मिषं) — (L. 17) K_{4-6} Dn Dr $D_{1, 4-8}$ T_1 भविष्यं च — (L. 18) $G_{1-6, 7}$ $M_{2, 3}$ °निश्चय (as in text), the rest °निश्चयं — (L. 20) $D_{4, 14}$ G_2 M_3 पुरातनानां, $G_{1, 6}$ $M_{3, 4}$ पुरुषार्थं — (L. 24) K_{4-6} Dn Dr D_{2-8} दानं (for ज्ञानं) — (L. 25) $K_{4, 6}$ Dn Dr D_8 हेतुनैव समं, T_1 $G_{1, 4-6}$ इत्यनेकाश्रयं — (L. 30) $K_{4, 6}$ Dn Dr D_{2-8} तच्चैव प्रतिपादितं — After line 30, K_4 ins.

सर्वं च मत्कृतं कर्म तत्प्रभो क्षन्तुमर्हसि ।

K_4 cont. K_6 Dn Dr $D_{2, 8}$ ins. after line 30

परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ।

— (L. 31) K_{4-6} Dn Dr D_2 $G_{1, 7}$ विशिष्टात् (for वसिष्ठात्) K_6 Dn Dr D_8 मुनिर्निश्चयात्. — (L. 32) K_{4-6} Dn Dr D_{2-13} M_3 श्रेष्ठतरं त्वां वै, $G_{2, 3}$ श्रेष्ठमपि त्वा° — (L. 33) K_{4-6} Dn Dr $D_{1, 4, 5}$ वेद्मि — Lines 35–36 = (var.) 187* — Dn D_{2-13} ($D_{3, 4, 6-13}$ om lines 2 [with सौति°], 4–5, 8, 12, 14, 19–20) ins after line 36 $K_{4, 6}$ Dr after line 39

काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ।
सौतिरुवाच ।
एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ।
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः । [5]
पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ ।
लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ।
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् । [10]
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ।
ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।
यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । [15]

ब्रह्मा ।

तपोविशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिपुंगवात् ।
मन्ये श्रेष्ठतमं त्वाद्य रहस्यज्ञानवेदनात् ।
जन्मप्रभृति सत्यां ते वेद्मि गां ब्रह्मवादिनीम् ।
त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे । [35]
विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
जडान्धबधिरोन्मत्तं तमोभूतं जगद्भवेत् ।
यदि ज्ञानहुताशेन त्वया नोज्ज्वलितं भवेत् ।
तमसान्धस्य लोकस्य वेष्टितस्य स्वकर्मभिः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्बुद्धिनेत्रोत्सवः कृतः । [40]
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
त्वया भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ।
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाप्रकाशिना ।
नृणां कुमुदसौम्यानां कृतं बुद्धिप्रबोधनम् ।
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । [45]
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्सम्प्रकाशितम् ।
संग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
संभवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ।
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् । [50]
कर्णपर्वचितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वबृहत्फलः ।
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः ।
मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ।
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति । [55]
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ।

सूत ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ।
भगवान्स जगत्स्रष्टा ऋषिदेवगणैः सह ।
तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि । [60]

☞ After the above passage, D5 7–11 ins 27*, while D14 G1 3 *repeat* 23, an unmistakable indication that the passage, in those MSS or in their exemplars at least, is an interpolation!

2

Between 1. 1. 53^{ab} and passage No. 1 given above, K6 marg ins the following lines, containing a curious derivation of 'Bhārata'.

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तरणं सर्वलोकानां तस्माद्भारतमुच्यते ॥

अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ।
तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने ।
भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ।
सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ।
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि । [20]

[Line 2 = line 57 (*q. v.*) of passage No. 1. D5 4, 6–11 (which om lines 2, 4–5, 8, 12, 14, 19–20) read in line 3 स्मरणादागतो हि स (for व्यास॰ सत्य॰), for line 7, ले॰ भारतस्य त्वमहं कर्ता भवामि च, for lines 9–10,

श्रुत्वावोचद्गणेशस्तु यदा मे नैव शाम्यति ।
लेखनी मुनिशार्दूल लेखकोऽहं तदा मुने ।,

in line 11, प्रोवाच वचनं व्यासोऽप्यबुध्वा, for line 12, इत्यभूल्लेखको देवः सर्वज्ञः कृतनिश्चयः, and, finally, for lines 17–18, इति संधाय्य भिदंते नाद्यापि ग्रथयो दृढाः]

— K5 Dn D5 8 om lines 37–38. K4 repeats lines 37, 39, and Dr repeats line 39 after the Gaṇeśa interpolation. — (L. 39) K6 Dn Dr D5 8 अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः — (L. 40) K6 Dn Dr D5 8 नेत्रोन्मीलनकारकं. — (L. 42) K4–6 Dn D5–8 G3 तथा (for त्वया). — (L. 43) K4–6 Dn Dr D5 5, 7 10 ॰ज्योत्स्ना॰ प्रकाशिता.
— (L. 44) K6 Dn Dr D5 6 नृबुद्धिकै(MSS mostly ॰कौ)रवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनं. — (L. 48) K4–6 Dn Dr D5 8 6–8 G4–6 सभारण्य॰ (as in text), the rest सभापर्व॰. — (L. 49) S (mostly) आरण्यपर्व॰, a few MSS अरणीपूर्व॰. — (L. 51) K4–6 Dn Dr D5 8 6–8 ॰सितैः॰ (for ॰चितैः॰). — After line 51, D6–11 ins

गदापर्वापपाकफलैरैषीकेपत्रकलोदयैः ।
सौप्तिकैः पर्वसहितैः फलसंस्कारकारणैः ।

— (L. 52) G6 स्त्रीपर्वैक्रांत॰ K4–6 Dn Dr D5–11 G4–6 ॰महा॰ (for ॰बृहत्॰). — After line 52, K4 ins

अनुशासनिकं पर्व रसमित्यभिधीयते ।

— K6 D7 8 9 om. lines 53–56, D5 8 M1 2 om 55–56, M4 om 53–54. — (L. 53) Some MSS त्वाश्रम॰ (for त्वाश्रम॰). — (L. 56) K4 Dr D14 पक्षिणां, D5 10 11 G4 5 आश्रयो (for अक्षयो). — K4 6 Dn Dr D5, 8 read line 57 (which is om in D7 9) of the Brahmā passage after line 1 of Gaṇeśa's interlude. — (L. 58) Om in K6 Dn Dr D5, 8 9 6 14. Some N MSS. मुनिदेवगणैर्वृतः (or ॰र्युतः). — (L. 59) K4 D14 T1 G4–6 शाखापुष्प॰, G3 पादपुष्प॰.

3

After the colophon of the first adhy., G3 ins :

श्रीसूत ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।
को ह्यन्य पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमा. ।
स्तुत्यं तस्मात्त्रि किं चान्यत्सर्वलोकहितैषिण । [5]
वेदा व्यस्ताः कृतं तेन महाभारतमद्भुतम् ।
सर्वे तरन्तु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
इत्युक्त्वा सर्ववेदार्थान्भारते तेन दर्शिता ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषयस्य महात्मन ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च परमर्षभ । [10]
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एष प्रकृत्यैव यतो लोक मक्तोऽर्थकामयो ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येऽहं समुच्चयम् ।
कामिनो वर्णयन्कामं लोभं लुब्धस्य वर्णयन् ।
नर· किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन् । [15]
मुनिनापि च कामार्थौ मत्वा लोकमनोहरौ ।
निन्द्यावपि स्थितावेतौ धर्ममोक्षविवक्षया ।
अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ ।
वर्णयेत कथं धीमान्महाकारुणिको मुनि ।
लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ । [20]
इतिहासैर्विचित्रार्थं पुनरत्रैव निन्दितौ ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रय ।
अज्ञानतिमिरान्धे का व्यवस्था जगतो भवेत् ।
एवद्विज्ञाय विद्वद्भिर्नित्य श्रद्धासमन्वितै. ।
अध्येयो भारतीयोऽयमितिहाससमुच्चय । [25]

G3 cont.

श्लोका ये भारते चापि क्वचित्केचिद्व्यवस्थिता ।
तुल्यार्थान्संहितां पुण्या योजयिष्ये तु तामहम् ।
तच्छ्लोकांश्च समुद्धर्तुं क कृत्स्नान्भारते क्षम ।
योगत सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् ।
न च प्रज्ञाभिमानेन यदयं कर्तुमुद्यत ।
किं तु भारतभक्तिर्मां विवश समचूचुदत् ।

Colophon

4

After line 20 of 178* (v 1 1 2 233), K3 ins

अध्यायास्त्वेकमेकानां सप्ताशीतिरुदाहृता ।
श्लोकानां च सहस्राणि दश त्रीणि शतानि च ।
पौलोमादीनि सर्वाणि दशाष्टौ च महानृपि ।
उक्तवान्सपुराणानि रहस्य चावमानिकम् ।
एवमष्टादशैतानि पर्वाण्युक्तानि धीमता । [5]
अध्यायानां महस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां च सहस्राणि नवतिर्दश एव च ।
एषा वै पर्वणां सख्या श्लोका ग्रन्थे यथाक्रमम् ।
यदुक्तमृषिणा तेन व्यासेनोत्तमतेजसा ।
जनमेजयस्याश्वमेध द्रष्टुकामस्य धीमत । [10]
संप्रवृत्तोऽश्वमेधश्च यत्र शक्रेण धर्षित ।
विरोधश्चाभवद्राज्ञो ब्राह्मणैस्तस्य कस्त्विजै ।
विश्वावसुपुरानीतो राजा राज्यमचीकरत् ।
एषा वै पर्वणां सख्या खिलान्याह तत परम् ।

5

After 1 2 236, B1 ins

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।
एव विज्ञाय तत्त्वज्ञा कथयन्ति मनीषिण ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमित्युत ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापै प्रमुच्यते । [5]
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयत ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषत ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभाग कृष्णद्वैपायन शुभ ।
प्रयत्न भारतसेम चकार भगवान्प्रभु ।
कृष्णद्वैपायन पुत्र पूर्वमध्यापयच्छुकम् । [10]
सुमन्तु जैमिनिं पैल वैशम्पायनमेव च ।
तैश्चाप्यनन्यबुद्धिभ्यो ब्राह्मणेभ्य प्रकाशितम् ।
या क्रिया क्रियते काचिद्यश्च कश्चित्क्रियाविधि ।
इदं प्रवर्तते सर्वं श्रोतॄणां प्रीतये क्षितौ ।

Then follows 237*, which is followed by

अधीयीत यथान्याय वेदज्ञो वेदभृद्द्विज ।
वेदैश्चतुर्भि समितमिदमाख्यानमुत्तमम् ।

3

For lines 1-2, cf passage No 2 above — For lines 3-4, 22-23, cf 66* (v 1 1 1.191) — Lines 10-11 = (var) 1. 56 33

5

Lines 1-2 = 1 56 33 — Lines 4-5 = (var) 1 56 31 — Lines 6-7 = (var) 1 1 191 — Lines 8-9 = (var) 1 56 32

भविष्यत्युपजीव्यं च कवीनामिदमब्रवत् ।
न चास्य कवय केचिद्भविष्यन्ति विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य त्रय एवाश्रमा यथा ।
धन्यमारोग्यमायुष्य पुण्य सत्कर्मसाधकम् ।
सुभूपते महाख्यानमभिमन्तव्यमादित ।
यदधीत तदा सम्यग्द्विजश्रेष्ठैर्द्विजोत्तमात् ।
वैशपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं तदा ।

6

After 216* (of v 1 1 5 6), Ñ2 V1 ins.

भृगोर्वभूवु षट् पुत्रास्तपसा भावितात्मन. ।
कविश्च च्यवनश्चैव शङ्खलश्च महातपाः ।
सुरश्मि ससरश्मिश्च वितथश्च महातपाः ।
वीतहव्यस्य तनय स्मृतो गृत्समद प्रभु ।
गृत्सस्यापि सुतस्त्वस्य ब्रह्मन्सावेदसोऽभवत् । [5]
सावेदस्य तु पुत्रोऽभूदूर्ध्व श्रुतवतां वर ।
ऊर्ध्वस्य तु विहव्योऽभूद्ब्रह्मसूनुर्महात्मनः ।
विहव्यस्य तु दायादो विहर कीर्तिमान्स्मृत. ।
विहरस्यात्मवान्पुत्रो वत्सश्चाधिरथ स्मृत ।
वत्सस्यापि विनिन्दस्तु सूनुरासीन्महातपा. । [10]
भृगोर्विनिन्दस्य सुतः सत्यो नाम बभूव ह ।
सत्यस्याप्यात्मजो ब्रह्मन्वित्तो नाम सुवीर्यवान् ।
वित्तस्य तु महातेजा बभूव च श्रुतश्रवाः ।
श्रुतश्रवसस्तु सूनुर्बभूव तपवान्प्रभो ।
तपसस्तु महातेजा प्रकाशस्तनयोऽभवत् । [15]
ऊर्ध्व प्रकाशस्य सुतो ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मवित्तम ।
ब्रह्मसृष्टो मतो येन येन पूर्वं महात्मना ।
ऊर्ध्वस्य चैव वागिन्द्रो वागिन्द्रो ब्रह्मवादिनः ।
ऋचीकस्तस्य तनयो ब्रह्मसूनुर्महातपा ।
जमदग्नि सुतस्तस्य जज्ञे जनकसंनिभ । [20]
जमदग्नेस्तु वै पञ्च आसन्पुत्रा महात्मन ।
रुमण्वांश्च सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ।
रामस्तस्य जघन्योऽभून्महाबाहो रेणुकासुतः ।
त्रि.सप्तकृत्व पृथिवी येन नि क्षत्रिया कृता ।

7

After 1 11. 3ab, G1 ins

नैव सर्पेण बाधेया सखे भीराविशन्मम ।
शप्तश्च त्वं मया विप्र न नन्दामि कदाचन ।
तेनैव बहुशोकोऽहं सर्पके स्वात्मणे (sic) द्विज ।
अग्निहोत्रे समासीन वेपयामि समोहित ।

8

Between adhy 12 and 13, there are in M3-4 the foll. insertions, reference to which was inadvertently om. in the footnotes to the text (p 111) At the indicated place, M3 ins

किमर्थं राजशार्दूल राजा स जनमेजय ।
सर्पसत्रेण सर्पाणा गतोऽन्त तद्वदस्व मे ।

इति श्रीरामाय नम । श्रीगुरुभ्यो नम । श्रीवेदव्यासाय नम ।

अक्षर यत्परिभ्रष्ट मात्राहीन तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांस कस्य न स्याद्व्यतिक्रम ।
शिव शिव । कपर्दि समर्थ भूतेश भगनेत्रनिपावन ।
व्यतिक्रम मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शकर ।

नारायणाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नम । गणपतये नम. । अविघ्नमस्तु ।,

M3 ins हरि: स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम ।;
M4 ins हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।.

9

After 1 16 15, S (except M1) ins.

वासुकेर्मथ्यमानस्य नि सृतेन विषेण च ।
अभवन्मिश्रित तोय तदा भार्गवनन्दन ।
मथनान्मन्दरेणाथ देवदानवबाहुभि ।
विष तीक्ष्ण समुद्भूत हालाहलमिति श्रुतम् ।
देवाश्च दानवाश्चैव दग्धास्तेन विषेण ह । [5]
अपाक्रामस्ततो भीता विषादमगमस्तदा ।
ब्रह्माणमब्रुवन्देवा समेत्य मुनिपुंगवं ।
मथ्यमानेऽमृते जात विषं कालानलप्रभम् ।
तेनैव तापिता लोकास्तस्य प्रतिकुरुष्व ह ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दध्यौ लोकेश्वरं हरम् । [10]
त्र्यक्ष त्रिशूलिन रुद्र देवदेवमुमापतिम् ।
तदाथ चिन्तितो देवस्तज्ज्ञात्वा द्रुतमाययौ ।
तस्याथ देवस्तत्सर्वमाचचक्षे प्रजापति ।
तच्छ्रुत्वा देवदेवेशो लोकस्यास्य हितेप्सया ।
अपिबत्तद्विष रुद्र कालानलसमप्रभम् । [15]

6

Ñ3, which om lines 8-10, has the following v 1 — (L 4-5) कवेश्च तनय पूर्व स्मृत सर्वमद प्रभु । सर्वमदस्यापि सुतस्त्वस्य सावेदसोऽभवत् । — (L. 6) ऊर्ध्वो (for ऊर्ध्व) — (L. 7) पर्वमस्य (for ऊर्ध्वस्य) — (L 11) भृगोर्विहस्तस्य सुत सत्यो etc — (L 12) सत्यस्य तनयो ब्रह्मन्वित्तो नाम वीर्यवान् — (L 13) तवित्तस्य (for वित्तस्य तु) — (L 17) ब्रह्मसृष्ट सप्तयेन येन etc.

कण्ठे स्थापितवान्देवो लोकाना हितकाम्यया ।
यस्मात्तु नीलता कण्ठे नीलकण्ठस्तत स्मृतः ।
पीतमात्रे विषे तत्र रुद्रेणामिततेजसा ।
देवाः प्रीता पुनर्जग्मुश्चक्रुर्वै कर्म तत्तया ।

S (except G6 M1) end the adhy here, beginning the new adhy with

सूत ।
मथ्यमानेऽमृतस्याथ भूयो वै देवदानवैः ।,

which in T2 G (except G2) is followed by a *repetition* of 1 16 15, an unmistakable sign that the passage is an interpolation!

10

After 1 16 27, K4 ins

एतस्मिन्नन्तरे जात वासुकेर्मुखनि स्सवात् ।
कालकूट विष घोर सर्वसत्त्वभयकरम् ।
तस्मिन्समुत्थिते घोरे विषे कालानलप्रभे ।
संत्रस्तासुरदेवौघा दिश सर्वा प्रपेदिरे ।
येन विष्णु कृत कृष्णो विषेण महता तदा । [5]
यत्र हाहाकृत सर्वं जगदासीच्चराचरम् ।
ततस्तु ब्रह्मणो वाक्याद्देवदेवो महेश्वरः ।
अपिबत्तद्विष घोर प्रत्यक्ष दैवतेषु वै ।
तस्मिन्विषे पीयमाने हरेणामिततेजसा ।
विस्मय परम जग्मुर्देवाश्च मुनिदानवा । [10]
तत कण्ठमनुप्राप्त विष दृष्ट्वा हरस्य च ।
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं कण्ठे धारय वै प्रभो ।
स्वयंभुवचनाच्छम्भुर्दधार विषमुत्तमम् ।
कण्ठे हालाहल घोर नीलकण्ठस्तत स्मृतः ।

11

After 1 16 36, K4 ins

भ्रममाणस्य तु गिरेर्मन्दरस्य तु विप्रुप ।
तेभ्यष्टाप्सरसो जज्ञे षष्टि कोट्यो वराङ्गना ।
अजरामराश्चारुरूपा पीनश्रोणिपयोधरा ।
यासां सदर्शनान्मर्त्य उन्मत्तक इवाभवत् ।

12

After adhy 19, Ñ1 2 (both om lines 1-6) V1 B D (which all transp 1 19 17) ins an addl. adhy

सौतिरुवाच ।
ततस्ते पणित कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतु परमप्रीते पर पारं महोदधे ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्य समुद्र निधिमम्भसाम् ।
वायुनातीव महता क्षोभ्यमाण महास्वनम् । [5]
तिमिंगिलसमाकीर्णं मकरैरावृत तथा ।
सयुत बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाधृष्य गम्भीरमतिभैरवम् ।
आकरं सर्वरत्नानामालय वरुणस्य च ।
नागानामालय चापि सुरम्य सरिता पतिम् । [10]
पातालज्वलनावासमसुराणा तथालयम् ।
भयकराणा सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ।
शुभ दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकर परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्य च सुपुण्यजलसमितम् ।
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रश । [15]
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभि ।

☞ In Dn D1-4 this passage is *immediately preceded* by passage No 13 given below (*q v*), it is uniformly followed by 1 19 17 and colophon

13

K (except K1) V1 (marg) Da D6-7 G1.2 4.6 ins after सूत उ° (resp its v 1) of 1 20 1 Dn D1-4, after सौतिरु° of passage No 12 above

नागाश्च सविद कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वच ।
नि स्नेहा वै दहेन्माता असप्राप्तमनोरथा ।
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छ करिष्यामस्तुरगस्य न संशय ।
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इव स्थिता । [5]
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ।

12

(L. 2) Dn D1 परया प्रीता (for परम°) — (L. 5) Ñ1.2 Dn D1 तहसा, some D MSS सहित (for महता) — D1 om, lines 6-16 — (L 13) Ñ1.2 V1 Dn शुभ्र (for शुभ)

13

(L. 1) G1 2 4 6 नागास्तु सहिता॰ कृत्वा Da कर्तव्ये कृतनिश्चया, D5 कद्रोश्चैव च तद. — (L 2) K (except K1) D2 अलेहाद्वै, D6 निश्चेष्ट्या वै, G1 2 4 6 विलेहा नि- D5 भवेद (for दहेद) — (L 3) Da प्रसादयामो यत्नेन (for prior half) Da D1 6 मानिनी — (L 4) G1.2 4 6 महात्मनः (for न सं°) — (L 5) K (except K1) Da D6-7 G1.2 4 6 इति (for हि) K (except K1) D5 उक्त्वा, D7 4 कृत्वा, G1 2 4 6 तस्य (for गत्वा) K (except K1) D2 तु (for ते) G1.2.4 6 कृष्णा (for पुच्छे) Dn D1 स्मृता (for स्थिता°). — (L. 6) G1 2 4.6 पत्न्यौ वै (for सपत्न्यौ).

☞ In Dn D1-4 this passage is followed by passage No 12 above, in K (except K1) V1 Da D5-7, by 1 20.1, and lastly in G1 2 4 5 *irrelevantly* by 294*.

14

After adhy 20, K4 (marg) N V1 B D (except D5, D2 on a suppl fol) T1 G1 2 4 5 ins

सौतिरुवाच ।

स श्रुत्वाथात्मनो देह सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मन संप्रचक्रमे ।

सुपर्ण उवाच ।

न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु सहरे ।

सौतिरुवाच ।

अरुण चात्मन पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् । [5]
तत कामगम पक्षी कामवीर्यो विहगम ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परया मुदया युतः ।
तत्रारुण स निक्षिप्त दिश पूर्वा महाद्युतिः ।
सूर्यतेजोविनिहताँल्लोकान्दग्धु महारथ ।

रुरुरुवाच ।

किमर्थं भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा । [10]
किमस्यापकृत देवैर्येनेम मन्युराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।

चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृत पिबन् ।
वैरानुबन्ध कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ।
वध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् ।
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मां प्रति । [15]
बह्वनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एव कार्येषु न मे कृच्छ्रेषु जायते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमान मा सह देवैर्दिवौकसः ।
तस्माल्लोकविनाशाय ह्यवतिष्ठे न सशय. ।
एव कृतमति सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् । [20]
ततोऽर्धरात्रसमये सर्वलोकभयावहः ।
उत्पत्स्यते महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशन· ।
ततो देवा सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् ।

देवा ऊचु· ।

भगवन्किमिद घाद्य महद्दाहकृत भयम् ।
न तावद्दृश्यते सूर्य क्षयेय न प्रभाति च । [25]
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ।

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरद्यन्तुमुद्यत ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ।
तस्य प्रतिविधान च विहित पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो विद्वानरुणेत्यभिविश्रुत । [30]
महाकायो महातेजा स स्थास्यति पुरो रवेः ।
करिष्यति च सारथ्य तेजश्चास्य हरिष्यति ।
लोकानां शान्तिरेव स्याद्दपीणा च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।

तत पितामहाज्ञात सर्वं चक्रे तदारुण. ।
उदितश्चैव सविता अरुणेन तदावृत । [35]
एतत्ते सर्वमाख्यात यत्सूर्य मन्युराविशत् ।
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभु. ।
भूय एवापर प्रश्न शृणु पूर्वमुदाहृतम् ।

Colophon

G3 ins lines 1-4 of the above passage before 1 21. 1, G2 6 ins line 6 after 1*5

14

G1 2 om lines 1-2, G5 om 1-4 — (L 1) Ñ2 स तु श्रुत्वात्मनो, B Da स तच्छ्रुत्वात्म°, T1 स्वच श्रुत्वाप्य°, G4 यच श्रुत्वात्म° — (L 4) T1 G1 2 4 समुद्विग्नानि रूपाणि इति तेज समाहरत् — After line 4, G1 2 ins a colophon, while G4 repeats 1 20. 15, which latter is then followed by a colophon — Da Dn D1 2 T1 G1 2 4 5 transp. lines 5 and 6 — (L 5) Ñ2 अभिरोप्य, G1 2 4 5 उपारोप्य (for आरोप्य स) — (L. 6) G1 2 4 5 महा° (for काम°), and महाबल (for विह°) — (L 7) G1 2 4 5 आगम्य (for आगच्छत्) Ñ2 Dn D1 2 T1 परं वीर महोदधे (for the posterior half) — (L 8) G1 2 4 5 पुरोदेशे महाद्युते — K4 om lines 9-38 — (L 9) This is the reading of B Da, which is unintelligible and appears to be corrupt, but the other readings seem to be all emendations B3 4 सूर्यस्तेजोविनि°, Ñ1 2 V1 Dn D1-4 6 7 T1 सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रै, G1 2 4 5 सूर्यस्तु महिता लोकान् G1 2 4 5 तदा (for लोकान्) Ñ2 V1 B1 महाबल, Ñ2 महातपा, G1 2 4 5 समुद्यत (for महारथ) B3 Dn D1-4 6 7 T1 लोकान्दग्धुमना यदा — D4 (by corr.) G1 2 4 5 शौनक (for रुरु) — (L 11) B3 Dn D1 2 °स्यापकृत. — D4 सूत उ°, D6 T1 प्रमति°, G1 2 4 5 सूत (for प्रमति°) — (L 12-13) G1 2 4 5 चन्द्रार्काभ्यां (for चन्द्रादित्यै and °दित्ये) — (L 14) B4 भक्ष्यमाणे, G1 2 4 5 बाध्यमाने. — (L. 15) G1 2 4 5 सुरार्थं समनुप्राप्तो रोषो राहोरतु साम्प्रत — (L 16) G1 2 4 5 अहोह (for एकोऽह) — (L 17) Ñ1 2 V1 Dn D1 2 T1 G1 2 4 5 एव, D3 4 6 7 एन (for एक:). Dn D1.2 T1 न च मे कृ° दृश्यते — (L 18) G1 2 4 5

15

After विनता of 1 24 6, M1 2 (which om उवाच) ins

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्षयेत् ।
शुक्लवस्त्र शुचिर्दान्तो रुक्मकुण्डलमण्डित ।
वैणवीं धारयन्यष्टिमुपवीत कमण्डलुम् ।
एतैस्तु लक्षणैर्युक्त गृहस्थमिति लक्षयेत् ।
नग्नरोमाचित विप्र चीराजिनजटाधरम् । [5]
वनवासरत नित्य वनवासीति लक्षयेत् ।
मुण्डी त्रिदण्डी काषायी कमण्डलुधरो यति ।
एतैस्तु लक्षणैः पुत्र विद्धि तान्ब्राह्मणानृजून् ।

16

K4 ins after 1 25 2

कथ च त्वमिहायातो निषादाना महालयम् ।
अशून्दया याजिनां नित्य सत्य च वद मे द्विज ।,

after 3ab

ब्राह्मण उवाच ।

मध्यदेशात्समायातो धनार्थी मेदिनीं भ्रमन् ।
ततो निषादान्सप्राप्तो रति चाप्यत्र लब्धवान् ।
गां हिरण्य धन धान्यं घटांश्च कटकांस्तथा ।
निषादा मे प्रयच्छन्ति सतत प्रियकारिणः ।
निषादी शोभना चात्र भार्या जाता खगोत्तम ।
तया सह वसन्नित्य रतिमग्र्यामवाप्तवान् ।,

and after 3cd

ततोऽह निर्गमिष्यामि न निर्गच्छेयमन्यथा ।

17

After 1 30 22, Ko 4 ins a *phalaśruti*

न चाग्निज चोरनृपाश्रय वा
क्षुत्सर्पवेतालपिशाचज वा ।
भयं भवेदत्र गृहे गरुत्मतो
तिष्ठेत्कथेय लिखितापि पुस्तके ॥
यः संस्मरेन्नित्यमतन्द्रितो नरो
गरुत्मतो मूर्तिमथार्चयेद्गृहे ।
ॐ पक्षिराजेति जपश्च सर्वदा
तस्याशु सर्पा वशगा भवन्ति ॥

18

After 1 32 1, Ko 4 Da1 ins

कश्च तेषा भवेन्मुख्य सर्पाणा सूतनन्दन ।
किं वा कार्यमकुर्वन्त शापज भुजगोत्तमा ।
वासुकिश्चापि नागेन्द्रो महाप्राज्ञ किमाचरत् ।

19

After 1 33 4, Ko 4 Da1 ins

आराध्य तु जगन्नाथं ब्रह्माण पन्नगोत्तमाः ।
मातृशापविमोक्षार्थं न दोषो लब्धवान्वरम् ।

20

After पितामह उ° of 1. 35 8, K3 4 ins

मातृशापो नान्यथाय कर्तुं शक्यो मया सुरा ।
यस्मान्माता गुरुतरी सर्वेषामेव देहिनाम् ।

21

After 1 37. 20, Ko 4 ins

काम क्रोध तथा लोभ यस्तपस्वी न शाम्यति ।
विजेतुमकृतप्रज्ञ स याति नरक ध्रुवम् ।
त्रिविध नरकस्येद द्वार नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रय त्यजेत् ।
यः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तु न भवेद्विजितेन्द्रियः । [5]
वर्षकोटिसहस्राणि स याति नरक ध्रुवम् ।

मथ्यमान (for ग्रस°) B4 Dn D2 T1 सह्यते वै, G1 2 4 5 सह लोर्न — (L. 19) Ñ1 2 V1 Dn D1-4 6 7 T1 °विनाशार्थे G1, 2 4 5 स्ववतिष्ठ — After line 20, B3 (om line 1). 5 Dn D1-4 T1 ins

तस्माल्लोकविनाशाय संतापयत भास्कर ।
ततो देवानुपागम्य प्रोचुर्वै महर्षय ।

— (L 21) Ñ1 Dn D1-4, 6 T1 अथाधरात्र°, B4 Dn D7 अतरगात्र°, B5 अपूर्वा गत्र°, G1 2 4 5 अह्न प्रारंभ° — (L 22) G1 2 4, 5 उत्तस्थति महाबाहु — After 23, B1 ins

क्षुब्धमिमनसः सर्वलोकविनाशदम् ।;

while D4 6 ins

त्रैलोक्यस्यभयमापन्ना प्रणता भवतो भयम् ।

— Ñ1 2 Da Dn D1 2 T1 G1, 2 4 5 om इवा कू° — (L 24) Ñ1 2 Dn D1 2 T1 अमुवन्किमिनेदाय G1, 2 4, 5 अमुवन् किमिदं तव अद्य भानुकृत भयम् — (L 25) V1 Dn D1-2 T1 शयोर्य प्रनिमाति च — (L. 28) V1 B1 2, 5 पश्यन् D2, 6, 7 दृश्यते च हि, G1 4 दृश्यते यदि Ñ B Da D2 G1 4 °राशि — (L 30) Dn D1 2 T1 धीमान् (for विद्वान्) — (L. 33) Ñ3 Dn D1 2 T1 स्वस्ति चैव (for शान्तिस्त) G1 2 4 5 युत- (for प्रमतिर°) — (L 34) Ñ3 G1 2 4 5 °महाप्रज्ञ — (L. 35) Ñ V1 B (except B3) Da Dn D1-4 6 7 T1 दारुणेन- Ñ1 2 V1 Dn D1 2 T1 समावृत°, G1, 2 4 5 सदा युत — (L. 37-38) G1 2 4 5 सदा चाम्य (for यथेवाम्य), and ब्रह्मन् (for ब्रह्म) — Colophon om. in T1 G1, 2 4 5

22

After 1 37 27, Ko 4 ins

क्रोधात् शापमुत्सृजता तपोहानिरनुत्तमा ।
कृतात्मनस्त्वया तात विप्रेणैव प्रतिग्रहात् ।
अतोऽहं त्वां प्रब्रवीमि शापोऽस्य न भवेद्यथा ।
परिक्षितो महाभाग तथा कुरु यत्नतः ।

23

After 1 38 8, Ko 4 ins:

तेऽत्र धन्या शुभधियो ये धर्मे सतत रताः ।
नरा. सुकृतकल्याणा आत्मनः प्रियकाङ्क्षिणः ।

After 11, K4 ins:

ततो गौरमुखं शिष्यं शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आहूय याहि राजान वृत्तान्तमिदमुच्यताम् ।
[With line 1, of 1 38 14^cd]

24

After 1. 39 17, Ko 4 ins:

तद्वन तस्य वो राजा न ग्रहीष्यति किंचन ।
इमे नागा वहिष्यन्ति दत्त हेम मया बहु ।

25

After 1. 39 19^cd, D5 ins

दशाको ग्रस्त मे देहि धनं पन्नगसत्तम ।
न राजान गमिष्यामि किं तेन नृपसूनुना ।
इत्युक्तस्तक्षकस्तेन विंशत्कोटीर्धन ददौ ।
स जगाम ततो विप्रो धन लब्ध्वा यथासुखम् ।

26

After 1 41 21^cd, B4 ins

न तथ कृतपोदानै प्राप्यते फलमुत्तमम् ।
यथ कुदारसतानप्राप्तौ संप्राप्यतेऽमितम् ।
क्षालनस्तात जायंते सर्व एव हि मानवा ।
पितृदेवर्षिमनुजा भर्तव्या आर्यवर्णजैः ।
अथान्यथा वर्तमाना भार्या स्युस्त्रिदिवौकसाम् । [5]
त्व तात सम्यग्जानीहि धर्मज्ञ सत्र वेत्सि किम् ।

27

After 1 42 3, Ko 4 Da1 ins

धर्मार्थकामैस्तु सुखप्रहीणा
भिक्षाटना कर्पटयद्वगात्रा. ।
क्षुत्क्षामकण्ठा वसुधां भ्रमन्ति
दारान्परित्यज्य गता नरा ये ॥
न ते क्रतुशतैर्लोका प्राप्यन्ते दिवि मानद ।
तपोभिर्विविधैर्वापि याल्लोकान्पुत्रिणो गता ।

28

After 1. 42. 20, B3 ins

रुरुरुवाच ।

किमर्थं सा तु नागेन्द्रो द्विजेन्द्राय कृतात्मने ।
अविज्ञाताय वै दत्ता स्वसा राजीवलोचना ।

प्रमतिरुवाच ।

Then follows a *repetition* (with slight variation) of 1 13. 35-36.

29

D4 (marg *sec m*) ins after 1 50 1 D5 T2 G6, after 1 50 5

दिलीपराज्ञो नहुषस्य राज्ञो
नलस्य राज्ञः शतबिन्दोश्च राज्ञः ।

Then follows the refrain तथा यज्ञोऽयं etc

30

After 1 50 6, D3 ins

नहुषस्य यज्ञ सगरस्य यज्ञः
धुन्धोस्तथा रन्तिदेवस्य चैव ।

Then the refrain तथा यज्ञोऽय etc

31

After 1 55 3, K4 ins

शौनक उवाच ।

जनमेजयेन राज्ञा वै किमर्थं सूतनन्दन ।
सर्पसत्रान्तरे पृष्टो व्यासशिष्यो महातपा. ।
पूर्वजानां कथां मा वै तत्तो यद महामते ।
सर्वज्ञ सर्वदर्शी च न ते ह्यविदित क्वचित् ।

सूत उवाच ।

सर्पसत्रे च सपूर्णे ऋत्विजश्चागतश्रमाः । [5]
धूमसंभ्रान्तनेत्रास्तु दशार्धा सुषुपुस्तदा ।
तेषु सुप्तेषु सर्वेषु राजा पारिक्षितस्तदा ।
यज्ञान्ते ऋषिभिर्नैव निद्रा कार्या कथचन ।
इति स्मृत्युक्तवचन स्मृत्वा तानृषिसत्तमान् ।
अभिमन्त्रितेनोदकेन ऋषिभिश्चाभिचारकैः । [10]
प्रोक्षयामास तेषां वै निद्रान्त तु चिकीर्षयान् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मूर्च्छामापुः सुदीर्घिकाम् ।
अचेतनाश्च मुनयस्तान्दृष्ट्वा तु खिन्नोऽभवत् ।
तदा सभासदो विप्रा प्रोचुश्च जनमेजयम् ।
धिग्धिक्ते चेष्टित राजन्ब्राह्मणान्हतवानसि । [15]
ब्रह्महत्याष्टादश वै कृतास्त्वया नराधिप ।
चर तीर्थान्यनेकानि पश्चाच्छुद्धिमवाप्स्यसि ।

एवस्मिन्नन्तरे तत्र वागुवाचाशरीरिणी ।
दुःखितं चिन्तयाक्रान्त राजानं जीवयन्निव ।
ब्रह्महत्याविमोक्षार्थं कृत्वा चीरं निलीयुतम् । [20]
अष्टादशात्मिकं च तद्दाम परिधाय च ।
पाण्डवाना कथा ह्यत्र अष्टादशकपर्वकम् ।
शृणु त्वं भारत च तत शुद्धिमवाप्स्यसि ।
इति तद्वचन श्रुत्वा ऋषिभिश्चानुमोदित ।
वासस्तद्धर्कं वामित्वा व्यास सत्यवतीसुतम् । [25]
प्रश्रयावनतो राजा पप्रच्छ पूर्विका कथाम् ।
तामहं वर्णयिष्यामि शृणुध्व भो मुनीश्वरा ।

Colophon

32

For 1 56 29-32, D2 S subst

यस्तु राजा शृणोतीदमखिलामश्नुते महीम् ।
प्रसूते गर्भिणी पुत्र कन्या चाशु प्रदीयते ।
वणिज सिद्धयात्रा स्युर्वीरा विजयमाप्नुयु ।
आस्तिकाञ्श्रावयेद्विप्र ब्राह्मणाननसूयकान् ।
वेदविद्याव्रतस्नातान्क्षत्रियाश्रयमास्थितान् । [5]
स्वधर्मनिरतान्वैश्याश्च श्रावयेत्क्षत्रसश्रितान् ।
एष धर्म पुरा दृष्ट सर्ववर्णेषु भारत ।
ब्राह्मणाच्छ्रवण राजन्विशेषेण विधीयते ।
भूयो भूय पठेद्विप्र गच्छेत्स परमां गतिम् ।
श्लोक वाप्यनुगृह्णीत तदर्धं श्लोकमेव वा । [10]
अपि पादं पठेद्विप्र न च निर्भारतो भवेत् ।
इह नैकाश्रय जन्म राजर्षीणां महात्मनाम् ।
इह मन्त्रपद युक्तं धर्मं चानेकदर्शनम् ।
इह युद्धानि चित्राणि राज्ञां वृद्धिरिहैव च ।
ऋषीणां च कथास्तात इह गन्धर्वरक्षसाम् । [15]
इह तत्तत्समासाद्य विहितो वाक्यविस्तर ।
तीर्थानां नाम पुण्यानां दर्शनं चैव कीर्तितम् ।
वनानां पर्वताना च नदीनां सागरस्य च ।
देशाना चैव दिव्यानां पुराणां चैव कीर्तनम् ।
उपचारस्तथैवाग्र्यो वीर्यमप्रतिमानुपम् । [20]
इह सत्कारयोगश्च भारते परमर्षिणा ।
रथाश्ववारणेन्द्राणा कल्पना युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिरनेका च सर्वमस्मिन्समर्पितम् ।
यथा समुद्रोऽतिमहान्यथा च हिमवान्गिरि ।
उभावौ रत्नाकरौ तद्वन्महाभारतमुच्यते । [25]
नाप्नोतिरुपपद्येत यथा प्राप्य त्रिविष्टपम् ।
पुण्य तथेदमाख्यान श्रुत्वा प्रीतिर्भवत्युत ।
स्त्रियश्च शूद्रा शृणुयु पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ।
प्राप्नुवन्ति यथोक्तानि फलान्यविकलानि च ।
कुलस्य वृद्धये राजन्नायुषे विजयाय च । [30]
शृणु कीर्तयत कृत्स्नमितिहास पुरातनम् ।
यश्चेद श्रावयेत्पित्र्ये ब्राह्मणान्पादमन्तत ।
अक्षय्यमन्नपान तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ।
य इद श्रावयेद्विद्वान्यश्चेद शृणुयान्नर ।
स ब्रह्मण स्थानमेत्य प्राप्नुयाद्देवतुल्यताम् । [35]
प्रातर्यदेन कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्सन्ध्यां प्रमुच्यते ।
रात्र्या यदेन कुरुते इन्द्रियैर्ब्राह्मणश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां प्रमुच्यते ।
भारताना महज्जन्म महाभारतमुच्यते । [40]
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिभिर्वर्षैर्महाभाग कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
नित्योत्थितः सदा योगी महाभारतमादित ।

33

After 1 56 31, N (Ś1 missing, for K0-4 see footnotes) ins

भरताना यतश्चायमितिहासो महाद्भुत ।
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तित ।
त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकाम कृष्णद्वैपायनो मुनि ।
नित्योत्थित शुचि शक्तो महाभारतमादित ।
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा । [5]
तस्मान्नियमसंयुक्तै श्रोतव्य ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तमिमा पुण्या भारतीमुत्तमा कथाम् ।
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवा ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्या कृताकृतै ।

32

G1 2 read line 3 after line 6, M, after 11 — (L. 6) D2 T G2.4 5 सूत्राश्च द्विजसंश्रितान् — (L. 9) D2 T2 G4-6 भूयो वा य° Some MSS transp गच्छेत् and स Lines 12, 17-18, 22-23 occur (with v l) in passage No 1 of this App — (L. 13) D2 T1 इह मन्त्र पदन् दात्वा, T2 G3 4.5 इह मन्त्रपदं दात्वा, M इद मन्त्र पदं श्रेम (M5 इम मत्र परं ज्ञात्वा) — (L. 17) G4-6 देशानां (for दर्शन) D2 T1 G2.6 कीर्तन — (L. 19) G1.2 6 पुण्यानां (for दिव्याना) — (L. 20) D2 G1-3 °र्यमप्यतिमा°. — (L 22) T2 G4-6 रथाश्वेभनरेंद्राणा, G3 रथाश्वाना नरेंद्राणां T1 G1 कल्पानां युद्ध° — With lines 24-25, 31-32, 40-41, 42-43 cf 1 56 27, 29, 31-32 — T1 G2 M om lines 28-29 — Lines 36-39 = (var) 190*

नरेण धर्मकामेन सर्व श्रोतव्य इत्यपि । [10]
निखिलेनेतिहासोऽय ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानव ।
यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ।
शृण्वञ्श्राद्ध पुण्यशील श्रावयश्चेदमद्भुतम् ।
नर फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो । [15]
यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरि ।
उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ।
इद हि वेदै. समित पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्रव्य श्रुतिसुख चैव पावन शीलवर्धनम् ।
पारिक्षित कथा दिव्या पुण्याय विजयाय च । [20]
कथ्यमानां मया कृत्स्ना शृणु हर्षकरीमिमाम् ।

34

After 1 56 33, K4 ins

दातुं मोक्तु तथा श्रोतुं प्रहर्तुमरिभि· सह ।
स किं जानाति पुरुषो भारत येन न श्रुतम् ।
य इद भारत राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।
पर्वाण्यष्टादशेमानि व्यासेन कथितानि वै । [5]
यथैकमपि यो दद्यात्तेन सर्व कृत भवेत् ।

35

After 1. 57 57, D5 6 (suppl fol, *see m*) T G ins

सभयं चिन्तयित्वा तां ज्ञात्वा प्रोवाच शक्तिज· ।
क कर्णधारो नौर्येन नीयते ब्रूहि भामिनि ।
मत्स्यगन्धा ।
अनपत्यस्य दाशस्य सुता तत्प्रियकाम्यया ।
सहस्रजनसपूर्णा नौर्मया वाह्यते द्विज ।
पराशर. ।
शोभन वासवि शुभे किं चिरायसि वाह्यताम् । [5]
कलश भविता भद्रे सहस्रार्धेन समितम् ।
अह शेषो भविष्यामि नीयतामचिरेण नौ. ।
वैशपायन. ।
मत्स्यगन्धा तथेत्युक्त्वा नाव वाहयती जले ।
वीक्षमाण मुनिं दृष्ट्वा प्रोवाचेद वचस्तदा ।
मत्स्यगन्धा ।
मत्स्यगन्धेति मामाहुर्दाशराजसुतां जनाः । [10]
जन्म शोकाभितप्ताया कथ ज्ञास्यसि कथ्यताम् ।
पराशरः ।
दिव्यज्ञानेन दृष्ट हि दृष्टमात्रेण ते वपु ।
प्रणयग्रहणार्थाय वक्ष्ये वासवि तच्छृणु ।
बर्हिषद इति ख्याता. पितर सोमपास्तु ते ।
तेषां त्व मानसी कन्या अच्छोदा नाम विश्रुता । [15]
अच्छोद नाम तद्दिव्य सरो यस्मात्समुत्थितम् ।
त्वया न दृष्टपूर्वास्तु पितरस्ते कदाचन ।
सभूता मनसा तेषा पितॄन्स्वान्नाभिजानती ।
सा त्वन्य पितरं वव्रे स्वानतिक्रम्य तान्पितॄन् ।
नाम्ना वसुरिति ख्यातं मनुपुत्र महीश्वरम् । [20]
अद्रिकाप्सरसा युक्त विमाने दिवि विष्ठितम् ।
सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामचारिणी ।
पितर प्रार्थयित्वान्य योगाद्भ्रष्टा पपात सा ।
अपश्यत्पतमाना सा विमानत्रयमन्तिकात् ।
त्रसरेणुप्रमाणांस्तास्तत्रापश्यत्स्वकान्पितॄन् । [25]
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानङ्गैरङ्गेष्विवाहितान् ।
त्रातेति तानुवाचार्ता पतन्ती सा ह्यधोमुखी ।
तैरुक्ता सा तु मा भैषीस्तेन सा सस्थिता दिवि ।
ततः प्रसादयामास स्वान्पितॄन्दीनया गिरा ।
तामूचु पितर कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् । [30]

33

Ko-4 have a variant version, differing from the above mainly as regards sequence, which in those MSS is as follows 1 56 31, lines 3-11 of the passage under reference, then 1 56 27, 25[cd], 26[ab] (both latter repetitions with v l), then 491*, and 1 56 28-30, 31 (repetition), and finally lines 1-2, 12-15, 18-21 of the passage under reference The variant readings, being unimportant, may be ignored — Ñ1 om lines 3-11, Ñ2 V1 B Da D1.5 om 3-4 (cf. 1. 56 32) — With lines 16-18, cf 1 56. 27, 15[ab]. — Dn ins after line 19 D1 2 4, after 1 56 33 K4, after line 2 of passage No 31 below

य इद भारत राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ।

35

N B The passage occurs in T1 also, which was ignored, through oversight, in the footnotes — After line 16, G1 3 4 5 repeat (with v l.) 1 57 21. — (L 42) D5 G1.3 4 5 महाराज्याभिषिक्तस्य (for the prior half) — (L 43) D5 G4 5 चित्ररीये दक्षिणे — (L. 53) T2 G1-6 निम्नगामृष्ट'

अष्टैश्वर्या त्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ।
यैरारभन्ते कर्माणि शरीरैरिह देवता ।
तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्ति स्म देवता ।
मनुष्यास्त्वन्यदेहेन शुभाशुभमिति स्थितिः ।
सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे । [35]
तस्मात्त्वं पतसे पुत्रि प्रेत्य त्वं प्राप्स्यसे फलम् ।
पितृहीना तु कन्या त्वं वसोर्हि त्वं समागता ।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना सुता राज्ञो भविष्यसि ।
अद्रिका मत्स्यरूपाभूद्गङ्गायमुनसंगमे ।
पराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । [40]
यो वेदमेकं महर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ।
महाभिषक्सुवंशस्य शंतनोः कीर्तिवर्धनम् ।
ज्येष्ठं चित्राङ्गदं वीरं चित्रवीर्यं च विश्रुतम् ।
एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनरेवागमिष्यसि ।
व्यतिक्रमात्पितॄणां च प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितम् । [45]
अस्यैव राज्ञस्त्वं कन्या ह्यद्रिकायां भविष्यसि ।
अष्टाविंशे भविष्ठी त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
एवमुक्ता पुरा तैस्त्वं जाता सत्यवती शुभा ।
अद्रिकेत्यभिविख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता त्वां जनित्वा गता दिवम् । [50]
तस्या जातासि सा कन्या राज्ञो वीर्येण चैव हि ।
तस्माद्दासवि भद्रं ते याचे यशकरं सुतम् ।

वैशंपायन ।

विस्मयाविष्टसर्वाङ्गी जातिस्मरणतां गता ।

36

After 1.57.68[ab], D_3 T_2 G (except G_6) ins.

ततो रम्ये वनोद्देशे विन्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
वीरासनमुपास्थाय योगी ध्यानपरोऽभवत् ।
श्वेतपट्टगृहे रम्ये पर्यङ्के सोत्तरच्छदे ।
तूष्णींभूतां तदा कन्या ज्वलन्तीं योगतेजसा ।
दृष्ट्वा तां तु समाधाय विचार्य च पुनः पुनः । [5]
स चिन्तयामास मुनिः किं कृतं सुकृतं भवेत् ।
शिष्टानां तु समाचारः शिष्टाचार इति स्मृतः ।
श्रुतिस्मृतिविदो विप्रा धर्मज्ञा ज्ञानिनः स्मृताः ।
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । [10]
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।
धर्मं तु धारणे धातुर्महत्त्वे चापि पठ्यते ।
तत्रेष्टफलभाग्धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अनिष्टफलभाक्चेति तैरधर्मो भविष्यति ।
तस्मादिष्टफलार्थाय धर्ममेव समाचरेत् । [15]
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यश्च धार्मिकः ।
विवाहा ब्राह्मणानां तु गान्धर्वो नैव धार्मिकः ।
त्रिवर्णेतरजातीनां गान्धर्वासुरराक्षसाः ।
पैशाचो नैव कर्तव्यः पिशाचश्चाष्टमोऽधमः ।
सामर्षां व्यङ्गितां कन्यां मातुः स्वकुलजां तथा । [20]
वृद्धां प्रव्राजितां वन्ध्यां पतितां च रजस्वलाम् ।
अपस्मारकुले जातां पिङ्गलां कुष्ठिनीं व्रणीम् ।
न चादत्तां स्त्रियं गच्छेदिति धर्मानुशासनम् ।
पिता पितामहो भ्राता माता मातुल एव च ।
उपाध्यायर्त्विजश्चैव कन्यादाने प्रभूत्तमाः । [25]
एतैर्दत्तां निवेवेत नादत्तामाददीत च ।
इत्येवं ऋषयः प्राहुर्विवाहे धर्मवित्तमाः ।
अस्या नास्ति पिता भ्राता माता मातुल एव च ।
गान्धर्वेण विवाहेन न स्पृशामि यदृच्छया ।
क्रियाहीनं तु गान्धर्वं न कर्तव्यमनापदि । [30]
यद्यस्यां जायते पुत्रो वेदव्यासो भवेदपि ।
क्रियाहीनः कथं विप्रो भवेदपिरुदारधीः ।
एवं चिन्तयतो भावं महर्षेर्भावितात्मनः ।
ज्ञात्वा चैवाभ्यवर्तन्त पितरो बर्हिषदस्तदा ।
तस्मिन्क्षणे ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोऽपि समेयिवान् । [35]
पूर्वं स्वागतमित्युक्त्वा वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।

पितृगणाः ।

अस्माकं मानसीं कन्यामसच्छापेन वासवीम् ।
यदि चेच्छसि पुत्रार्थे कन्यां गृह्णीष्व माचिरम् ।

वैशंपायन ।

पितॄणां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
महर्षीणां वचः सत्यं पुराणेऽपि मया श्रुतम् । [40]
पराशरो ब्रह्मचारी प्रजार्थी मम वंशधृत् ।
एवं संभाषमाणे तु वसिष्ठे पितृभिः सह ।
ऋषयोऽभ्यागमंस्तत्र नैमिषारण्यवासिनः ।
विवाहं द्रष्टुमिच्छन्त शक्तिपुत्रस्य धीमतः ।
अरुन्धती महाभागा अदृश्यन्त्या सहैव सा । [45]

36

(L. 2) T_2 $G_{1.3.4.5}$ तनो (for योगी) — (L. 6) G_2 चिंतयामास तेजस्वी विवाहस्य कृतो भवेत् — (L. 8) G_5 °विदो विप्रो ज्ञानाद्धर्मेष उच्यते — (L. 20) $G_{3.4.5}$ वक्रिनां (for व्यङ्गितां) — (L. 36) MSS वसिष्ठ (for °ष्ठः) — (L. 61) G_1 स धृतोधो, G_3 स प्रयातो, $G_{4.5}$ संधृतोसौ (for सप्रतोदो) — (L. 63) $G_{1.3.4.5}$ स्रगुत्तमाम् — (L. 73) G_3 धर्षिता, G_4 पाल्लिता (for धीमता) — (L. 79) $G_{1.4.5}$ निष्कृतिनो — MSS wrongly ins वैशंपायन *after* line 84, instead of inserting it *before* the line (as in text).

विश्वकर्मकृतां दिव्यां पर्णशाला प्रविश्य सा ।
वैवाहिकांस्तु संभारान्सकल्प्य च यथाक्रमम् ।
अरुन्धती सत्यवतीं वधूं संगृह्य पाणिना ।
भद्रासने प्रतिष्ठाप्य इन्द्राणीं समकारयत् ।
आपूर्यमाणपक्षे तु वैशाख्या सोमदैवते । [50]
शुभग्रहे त्रयोदश्या मुहूर्ते मैत्र आगते ।
विवाहकाल इत्युक्त्वा वसिष्ठो मुनिभि. सह ।
यमुनाद्वीपमासाद्य शिष्यैश्च मुनिपत्निभि. ।
स्थण्डिल चतुरस्र च गोमयेनोपलिप्य च ।
अक्षतै फलपुष्पैश्च स्वस्तिकैरार्द्रपल्लवैः । [55]
जलपूर्णघटैश्चैव सर्वत परिशोभितम् ।
तस्य मध्ये प्रतिष्ठाप्य वृस्या मुनिवर तदा ।
सिद्धार्थयवकल्कैश्च स्नात सर्वौषधैरपि ।
कृत्वार्जुनानि वस्त्राणि परिधाप्य महामुनिम् ।
वाचयित्वा तु पुण्याहमक्षतैस्तु समर्चित. । [60]
गन्धानुलिप्तः स्रग्वी च सप्रतोदो वधूगृहे ।
अपदातिस्ततो गत्वा वधूज्ञातिभिरर्चित. ।
स्नातामहतसवीता गन्धलिप्तां स्रगुज्ज्वलाम् ।
वधूं मङ्गलसंयुक्तामिपुहस्ता समीक्ष्य च ।
उवाच वचन काले कालज्ञः सर्वधर्मवित् । [65]
प्रतिग्रहो दातृवश. श्रुतमेवं मया पुरा ।
यथा वक्ष्यन्ति पितरस्तत्करिष्यामहे वयम् ।
वैशपायन ।
तद्धर्मिष्ठ यशस्यं च वचन सत्यवादिन. ।
श्रुत्वा तु पितरः सर्वे नि सङ्गा निष्परिग्रहा ।
वसुं परमधर्मिष्ठमाहूयेद वचोऽब्रुवन् । [70]
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना तव पुत्री विशेषत ।
पराशराय मुनये दातुमर्हसि धर्मत. ।
वसु ।
सत्यं मम सुता सा हि दाशराजेन धीमता ।
अह प्रभु प्रदाने तु प्रजापाल प्रजार्थिनाम् ।
पितर ।
निराशिषो वय सर्वे नि सङ्गा निष्परिग्रहाः । [75]
कन्यादानेन सम्बन्धो दक्षिणाबन्ध उच्यते ।
कर्मभूमिरतु मानुष्य भोगभूमिस्त्रिविष्टपम् ।
इह पुण्यकृतो यान्ति स्वर्गलोक न सशय ।
इह लोके दुष्कृतिनो नरक यान्ति निर्घृणा ।
दक्षिणाबन्ध इत्युक्ते उभे सुकृतदुष्कृते । [80]
दक्षिणाबन्धसयुक्ता योगिन प्रपतन्ति ते ।
तस्मान्नो मानसीं कन्यां योगाढ्या विशा पते ।
सुतात्व तव संप्राप्ता सतीं भिक्षां ददस्व मे ।
वैशपायनः ।
इत्युक्त्वा पितर. सर्वे क्षणादन्तर्हितास्तदा ।
याज्ञवल्क्य समाहूय विवाहाचार्यमित्युत । [85]
वसु चापि समाहूय वसिष्ठो मुनिभि. सह ।
विवाह कारयामास श्रुतिदृष्टेन कर्मणा ।
वसु ।
पराशर महाप्राज्ञ तव दास्याम्यह सुताम् ।
प्रतीच्छ चैना भद्र ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ।
वैशपायन ।
वसोस्तु वचन श्रुत्वा याज्ञवल्क्यमते स्थित । [90]
कृतकौतुकमङ्गल्य पाणिना पाणिमस्पृशत् ।
प्रभूताज्येन हविषा हुत्वा मन्त्रैर्हुताशनम् ।
त्रिरग्निं तु परिक्रम्य समभ्यर्च्य हुताशनम् ।
महर्षीन्याज्ञवल्क्यादीन्दक्षिणाभिः प्रतर्प्य च ।
लब्धानुज्ञोऽभिवाद्याशु प्रदक्षिणमथाकरोत् । [95]
पराशरे कृतोद्वाहे देवा सर्षिगणास्तदा ।
हृष्टा जग्मु क्षणादेव वेदव्यासो भवत्विति ।

37

After 1 57 69, D₃ T (T₁ contains only line 1) G ins

जातमात्र स ववृधे सप्तवर्षोऽभवत्तदा ।
ज्ञात्वाभिवाद्य पितर तस्थौ व्यास समाहित ।
स्वस्तीति वचनं चोक्त्वा ददौ कलशमुत्तमम् ।
गृहीत्वा कलश पार्श्वे तस्थौ व्यास समाहित. ।
ततो दाशभयात्पत्नी ज्ञात्वा कन्या बभूव सा । [5]
अभिवाद्य मुने पादौ पुत्र जग्राह पाणिना ।
स्पृष्टमात्रे तु निर्भर्त्स्य मातर वाक्यमब्रवीत् ।
मम पित्रा तु सत्पर्शान्मातस्त्वमभव शुचि ।
अथ दाशसुता कन्या न स्पृशेर्मामनिन्दिते ।
वैशंपायन ।
व्यासस्य वचन श्रुत्वा बाष्पपूर्णमुखी तदा । [10]
मनुष्यभावात्सा योषित्पतिता मुनिपादयो ।
महाप्रसादो भगवान्पुत्र प्रोवाच धर्मवित् ।
मा त्वमेवविध कार्षीर्नैतद्धर्म्यं मत हि न ।
न दूष्यौ मातापितरौ तथा पूर्वोपकारिणौ ।
धारणाद्रु तसहनात्तयोर्माता गरीयसी । [15]
बीजक्षेत्रसमायोगे सत्त्व जायेत लौकिकम् ।
जायते च सुतस्तद्वत्पुरुषस्त्रीसमागमे ।
मृगीणां पक्षिणा चैव अप्सराणा तथैव च ।
शूद्रयोन्यां च जायन्ते मुनयो वेदपारगा ।
ऋष्यशृङ्गो मृगीपुत्र कण्वो बर्हिसुतस्तथा । [20]
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च उर्वश्यां जनितावुभौ ।
सोमश्रवास्तु सर्प्यां तु अश्विनावश्विसंभवौ ।
स्कन्द स्कन्नेन शुक्रेन जात शरवणे पुरा ।
एवमेव च देवानामृषीणां चैव संभव ।
लोकवादप्रवृत्तिर्हि न मीमांस्या बुधै सदा । [25]

वेदव्यास इति प्रोक्त पुराणे च स्वयंभुवा ।
धर्मनेता महर्षीणां मनुष्याणां त्वमेव च ।
तस्मात्पुत्र न दूष्येत वासवी योगचारिणी ।
मय्यीत्ययं महाप्राज्ञ सस्नेह वक्तुमर्हसि ।
प्रजाहितार्थं संभूतो विष्णोर्भागो महानृषिः । [30]
तस्मात्स्वमातरं स्नेहात्प्रब्रवीहि तपोधन ।
वैशंपायन ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय व्यास प्रीतोऽभवत्तदा ।
चिन्तयित्वा लोकवृत्त मातुरङ्कमयाविशत् ।
पुत्रस्पर्शात्तु लोकेषु नान्यत्सुखमतीव हि ।
श्यामं कमलपत्राक्ष परिष्वज्याश्रुवर्तयत् । [35]
स्तन्यासारैः क्लिद्यमाना पुत्रमाघ्राय मूर्धनि ।
वासवी ।
पुत्रलाभात्परं लोके नास्तीह प्रसवार्थिनाम् ।
दुर्लभं चेति मन्येऽहं मया प्राप्त महत्तप ।
महता तपसा तात महायोगबलेन च ।
मया त्व हि महाप्राज्ञ लब्धोऽमृतमिवामरैः । [40]
तस्मात्त्वं मामृपे पुत्र त्यक्तु नार्हसि साम्प्रतम् ।
वैशंपायन ।
एवमुक्तस्ततः स्नेहाद्व्यासो मातरमब्रवीत् ।
त्वया स्पृष्ट परिष्वक्तो मूर्ध्नि चाघ्रायितो मुहुः ।
एतावन्मात्रया प्रीता भविष्येया नृपात्मजे ।

38

After 1. 57 70, D2 T2 G ins

तत कन्यामनुज्ञाय पुन कन्या भवन्निति ।
पराशरोऽपि भगवान्पुत्रेण सहितो ययौ ।
गत्वाश्रमपद पुण्यमदृश्यन्त्या पराशर ।
जातकर्मादिसंस्कार कारयामास धर्मवित् ।
कृतोपनयनो व्यासो याज्ञवल्क्येन भारत । [5]
वेदानधिजगे साङ्गान्नोंकारेण प्रिमात्रया ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तप कर्तुं प्रचक्रमे ।

39

After 1 57 75, D2 T2 G ins

तत सत्यवती हृष्टा जगाम स्व निवेशनम् ।
तस्मात्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ।
दाशराजस्तु तद्गन्धमाजिघ्रन्प्रीतिमावहत ।
दाशराज ।
त्वामाहुर्मत्स्यगन्धेति कथ बाले सुगन्धता ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्व केन दत्ता सुगन्धता । [5]
सत्यवती ।
शाक्ते पुत्रो महाप्राज्ञः पराशर इति श्रुत ।
नावं वाहयमानाया मम दृष्ट्वा सुगर्हितम् ।
अपास्य मत्स्यगन्धत्व योजनाद्गन्धतां ददौ ।
ऋषे प्रसादं दृष्ट्वा तु जना प्रीतिमुपागमन् ।
एव लब्धो मया गन्धो न रोष कर्तुमर्हसि । [10]
वैशंपायन ।
दाशराजस्तु तद्वाक्यं प्रशशंस ननन्द च ।
एतत्पवित्र पुण्य च व्यासस्भवमुत्तमम् ।
इतिहासमिम श्रुत्वा प्रजावन्तो भवन्ति च ।

Here follows a colophon in all the above mentioned MSS except G1.5

40

After 1 58 8[ab], Ko.4 ins

प्रनष्टमुद्धृत राजन्यया प्रोक्त स्वयंभुवा ।
सर्वेषामेव वर्णानां प्रनष्टानां महीपते ।
ब्राह्मणा एव कुर्वन्ति नित्यमेव युगे युगे ।

41

After 1 61 83, K3.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) ins

वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिक ।
जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठतां चैव नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ।
वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दु शासनस्तथा ।
दु सहो दु शलश्चैव दुर्मुखश्च तथापरः । [5]
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंध सुलोचनः ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्ष सुबाहुर्दुष्प्रधर्षण ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्ण कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह ।
दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकट सम । [10]
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
सेनापति सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धन. । [15]
उग्रायुधो भीमशर कनकायुर्दृढायुध ।
दृढवर्मा दृढक्षत्र' सोमकीर्तिरनूदर ।
जरासंधो दृढसंधः सत्यसंध सहस्रवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेन सेनानीर्दुष्पराजयः ।
अपराजित पण्डितको विशालाक्षो दुराधर । [20]
दृढहस्त सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।

आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ।
उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः । [25]
अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ।
कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता । [30]
नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ।
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते । [35]
दुःशलां चैव समये सिन्धुराजाय कौरवः ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।

☞ This passage is an anticipation of adhy. 108 (q. v.)

42

After 1. 61. 86, K2.4 N V1 B D (except D5) ins.

यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीद्वचः ।
नाहं दद्यां प्रियं पुत्रं प्रेयांसमपि जीवितात् ।
समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ।
सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ वधः ।
तत्र यास्यत्ययं वर्चा न च स्थास्यति मे चिरम् । [5]
ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातः पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
तत्र षोडश वर्षाणि स्यास्यत्यमरसत्तमाः ।
अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । [10]
यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म दानवसूदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः ।
चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वासुराः ।
विमुखाञ्शात्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुतः ।
बालः प्रविश्य तं व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । [15]
महारथानां वीराणां कदनं च करिष्यति ।
सर्वेषां चैव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति ।
दिनार्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति ।
ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुशो रणे ।
दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति । [20]
एकं वंशकरं वीरं पुत्रं वै जनयिष्यति ।
प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति ।
एतत्सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकसः ।
प्रत्यूचुः सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । [25]

43

After 1. 61. 88, K4 N V1 B D (except D5) ins :

प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्तिस्तथापरः ।
नाकुलिश्च शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ।
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।

41

Ñ3 D1 3 om line 1, after line 1, B1 reads (for the first time) line 30 (v. l. चैव शताधिका for चैका प्र°). K3 om lines 2-31. — (L. 2) V1 तेषां, Dn D1 एषां (for चैव) — (L. 9) K4 B Da3 D1-3 चित्रोपचित्रश्च — (L. 11) Dn D1 2 4 पद्मनाभ° (for सुना°) — (L. 13) Ñ3 V1 B3m Dn D1 4 दुर्विरोचन — (L. 15) Da मल्लमर्दन, Dn D1 4 भीमविक्रम — (L. 17) Ñ1°B (except B5) दृढधन्वा (for °वर्मा) Ñ3 Dn D1 अनूदर°, Ñ3 V1 अयोदर° — (L. 19) Ñ3 3 V1 Dn D1 4 क्षेमम्(Ñ3 3 V1 °धू)र्तिस्तथैव च (for the posterior half) — (L. 20) Ñ3 दुरासद, B4 °धुष, Dn D1 °धन — (L. 22) K4 नागदत्तश्च यायिनौ, B3 Da °भगामिनौ, Dn D1 4 नागदत्तानुयायिनौ — (L. 23) Dn D1 4 दण्डी (for पाशी) — (L. 27) Da Dn D1 3 4 व्यूढोरु N1 Da कनकस्तथा, Dn D1 4 कनकांगद ; D3 कनकस्तस्य — (L. 28) Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 कुण्डजश्चित्रकश्चैव — L. 29 = L. 1. — (L. 34) K4 समग्र°, V1 संसक्त°, Dn D1 4 संग्राम° (for संसर्ग°) K3 V1 द्विचाभि मानशो°, K4 विद्याविज्ञान°, Ñ3 °जनसंमता — (L. 36) K4 Ñ3 V1 Dn D1 4 °ला समये राजन्

42

(L. 1) Dn D1 3 4 इदं (for वचः) — (L. 2) K3 4 Ñ1 3 V1 B3m Da Dn D1 3 4 मम प्राणैर्गरीयसं — (L. 5) B मे (as in text), the rest वै — (L. 9) K3 B Dn3 D3 सत° (for तत्र) K2.4 Ñ1 3 V1 B3m यस्मिन् (for स्यास्यति). — (L. 11) K3 यत्राद्भुत, K4 D3 यत्रार्धर्य°, Ñ V1 B3 यत्र दाक्षा° (for यत्रांशा वः) Ñ3 V1 B4 3 Dn D1 2 4 वीरनिषूदन (for दानव°) — (L. 13) K4 दे सुरा°, B3 वै सु°; Dn D1 च सु°. — (L. 14) K2 4 Ñ1.3 B3 Da D1 3 का(or धा)रयि°. — (L. 19) K2 4 Ñ3 V1 Dn D1 2 4 बहुशो रणे — (L. 21) K4 Ñ1 3 V1 Dn D1 3 4 transp वीरं and पुत्रं

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ।
पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । [5]
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ।
अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अददत्कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा ।
सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । [10]
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ।
तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैनां भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ।
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । [15]
तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ।
एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ।
प्रकाशकर्मा तपनस्तस्या गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । [20]
सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् ।
दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषणम् ।
निगूहयन्ती जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ।
तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः । [25]
राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयं च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ।
स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापाच्च तदा जजाप जपतां वरः । [30]
यस्मिन्काले जपत्यग्रे धीमान्सत्यपराक्रमः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ।
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः ।
ययाचे कुण्डले वीर कवचं च सहाङ्गजम् ।
उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कुण्डले कवचं च तत् । [35]
शक्तिं शक्रोऽददत्तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मिन्क्षेप्स्यसि दुर्धर्षं स एको न भविष्यति ।
पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेणेति विश्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । [40]

☞ This passage (from line 3 onwards) is an anticipation of adhy 104 (q v).

44

After 1 67 14^{ab}, D2 ins

त्वयैव का समा नारी न गन्धर्वी तथाप्सरा ।
न मिश्रकेशी रम्भा वा न घृताची न मेनका ।
चारुहासी वसुकेशी च यथा त्वं मत्तकाशिनि ।
कम्बुग्रीवा च सुश्रोणी मृगाक्षी सुस्तनीति च ।
निगूढगुल्फा रक्तोष्ठी सुरक्तनखपद्धति । [5]
ईषच्च गद्गदां वाचं रम्भोरु त्वं शुचिस्मिते ।
यौ तौ जातौ सुसंश्लिष्टौ मध्ये हारविलक्षितौ ।
अनर्हं धारयस्येतमलं वा चीरवल्कलम् ।
इदं शैलकुशाकीर्णं पक्षिवैरुपसेवितम् ।
सिंहशार्दूलसंयुक्तं मृगपक्षिसमाकुलम् । [10]
वनं कण्टकितं घोरं निर्मनुष्यमभूत्तव ।
अर्हसे हर्म्यप्रासादान्सौवर्णान्मणिकुट्टिमान् ।
स्वास्तीर्णतल्पमुदितान्कान्तैस्वरविभूषितान् ।
इदं नार्हसि कल्याणि कृपणत्वं वरानने ।
मुमूर्षुं मदनाक्लिष्टं त्राहि मां शुभचारिणम् । [15]
न स्मृतिं चाभिजानामि न दिशं गतचापलः ।
अर्धनालीकनाराचशक्तितोमरमुद्गराः ।
पतन्ति स्म शरीरे मे पादमूरुशिरांसि च ।
पुनः प्ररोहते देवि वनं परशुना हतम् ।
कामाग्निना सुसंदीप्तं तपत्येव ममाङ्गकम् । [20]
हृदि प्रौढे सुतीक्ष्णाग्रे मन्ये भैषज्यमीदृशम् ।
प्रेम्णा समाभाषणं स्पर्शं स्मृतिर्दृष्टिं कथामपि ।
विनान्यौषधकामिन्य प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
एवमेतन्महाभाग सुप्रिये स्मितभाषिणि ।

45

S ins after 1 67 23

शङ्कितेव च विप्रर्षिमुपचक्राम सा शनैः ।
ततोऽस्य भारं जग्राह आसनं चाप्यकल्पयत् ।

43

(L. 1) K4 Ñ1.2 V1 B2.4 हुतकर्मा, D1.2.4 हुतसोम° (for हुतसोम°) — (L. 16) K4 Ñ2 B D2.4 प्रसादात्तस्य तस्यैव, D2 प्रसादात्त्वं देवपुत्रान् K4 Ñ2 B D1.2.3 पुत्रं त्वं (D2 पुत्रान्हि) जनयिष्यसि — (L. 22) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °भूषितं (for °भूषणम्) — (L. 23) V1 B3m Dn D1.4 निगूहमाना — (L. 30) V1 Dn D1.4 वेदाङ्गानि च सर्वाणि; Da D2 आ पृष्ठसंप्रतापाच्च — (L. 34) Ñ2 V1 Da सहजं (for सहा°) — (L. 35) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 कवचं कुण्डले तथा (for the posterior half) — (L. 36) Ñ V1 Da Dn D1.2.4 ददौ (for ऽददत्) — (L. 39) Ñ2 V1 Dn D1.4 °षेण इति क्षितौ

45

With lines 2–3, 11–12, and 18–19, cf. 1 67 30–31

प्रक्षाल्य च सा पादौ काश्यपस्य महात्मनः ।
न चैनं लज्जयाशक्नोदक्षिभ्यामभिवीक्षितुम् ।
शकुन्तला च सव्रीडा तमृषिं नाभ्यभाषत । [5]
तस्मात्स्वधर्मात्स्खलिता भीता सा भरतर्षभ ।
अभवद्दोषदर्शित्वाद्ब्रह्मचारिण्ययन्त्रिता ।
स तदा वीक्षितां दृष्ट्वा ऋषिस्तां प्रत्यभाषत ।
कण्वः ।
सव्रीडेव च दीर्घायुः पुरेव भविता न च ।
वृत्तं कथय रम्भोरु मा त्रासं च प्रकल्पय । [10]
वैशंपायन ।
ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं पुनरब्रवीत् ।
निधाय कामं तस्यर्षेः कन्दानि च फलानि च ।
ततः संवाह्य पादौ सा विश्रान्तं वेदिमध्यमा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःपन्तं जगमुपी पतिम् ।
ततः कृच्छ्रादतिशुभा सव्रीडा श्रीमती तदा । [15]
सगद्गदमुवाचेदं काश्यपं सा शुचिस्मिता ।
शकुन्तला ।
राजा ताताजगामेह दुःपन्त इलिलात्मजः ।
मया पतिर्वृतो योऽसौ दैवयोगादिहागतः ।
तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः ।
अतः सर्वं तु यद्वृत्तं दिव्यज्ञानेन पश्यसि । [20]
अभयं क्षत्रियकुले प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

☞ The above passage is ins in *all* S MSS after 1 67 23 The reservation in the footnotes to 1 67. 23-24 that T₂ G₁₋₃ ins it after 24 is unnecessary and should be *deleted*

46

After 1 68 9, D₄ (suppl fol, *sec m*) S ins ·
शकुन्तलां समाहूय कण्वो वचनमब्रवीत् ।
कण्व ।
शृणु भद्रे मम सुते मम वाक्यं शुचिस्मिते ।
पतिव्रतानां नारीणां विशिष्टमिति चोच्यते ।
पतिशुश्रूषणं पूर्वं मनोवाक्कायचेष्टितैः ।
अनुज्ञाता मया पूर्वं पूजयैतद्व्रतं तव । [5]
एतेनैव च वृत्तेन पुण्याँल्लोकानवाप्य च ।
वस्यान्ते मानुषे लोके विशिष्टां लप्स्यसे श्रियम् ।
तस्माद्भद्रेऽद्य यातव्यं समीपं पौरवस्य ह ।
स्वयं नायाति मत्वा ते गतं कालं शुचिस्मिते ।
गत्वाराधय राजानं दुःपन्तं हितकाम्यया । [10]
दौःपन्तिं यौवराज्यस्थं दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ।
देवतानां गुरूणां च क्षत्रियाणां च भामिनि ।
भर्तृणां च विशेषेण हितं संगमनं सताम् ।
तस्मात्पुत्रि कुमारेण गन्तव्यं मत्प्रियेप्सया ।
प्रतिवाक्यं न दद्यास्त्वं शापिता मम पादयोः । [15]
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा सुतां तत्र पौत्रं कण्वोऽभ्यभाषत ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय पौरवम् ।
सोमवंशोद्भवो राजा दुःपन्त इति विश्रुतः ।
तस्याग्रमहिषी चैषा तव माता शुचिव्रता ।
गन्तुकामा भर्तृपार्श्वं त्वया सह सुमध्यमा । [20]
गत्वाभिवाद्य राजानं यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
स पिता तव राजेन्द्रस्तस्य त्वं वशगो भव ।
पितृपैतामहं राज्यमातिष्ठस्व स्वभावतः ।
तस्मिन्काले स्वराज्यस्थो मामनुस्मर पौरव ।
वैशंपायन ।
अभिवाद्य मुनेः पादौ पौरवो वाक्यमब्रवीत् । [25]
त्वं पिता मम विप्रर्षे त्वं माता त्वं गतिश्च मे ।
न चान्यं पितरं मन्ये त्वामृते तु महातप ।
तव शुश्रूषणं पुण्यमिह लोके परत्र च ।
शकुन्तला भर्तृकामा स्वयं यातु यथेष्टतः ।
अहं शुश्रूषणपरः पादमूले वसामि च । [30]
क्रीडां व्यालमृगैः सार्धं करिष्ये न पुरा यथा ।
स्वच्छासनपरो नित्यं स्वाध्यायं च करोम्यहम् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु संश्लिष्य पादौ कण्वस्य तिष्ठति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्ररुरोद शकुन्तला ।
स्नेहात्पितुश्च पुत्रस्य हर्षशोकसमन्विता । [35]
निशाम्य रुदतीमार्तां दौःपन्तिर्वाक्यमब्रवीत् ।
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं किं रोदिषि शकुन्तले ।
गन्तव्यं काल्य उत्थाय भर्तृप्रीतिस्तवास्ति चेत् ।
शकुन्तला ।
एकस्तु कुरुते पापं फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
मोक्तारस्तत्र मुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते । [40]
मया निवारितो नित्यं न करोषि वचो मम ।
नि सुतान्कुञ्जरान्नित्यं बाहुभ्यां संप्रमथ्य वै ।
वने च लोडयन्नित्यं सिंहव्याघ्रगणैर्युतम् ।
एवंविधानि चान्यानि कृत्वा वै पुरुनन्दन ।

46

(L. 18) T₁ G₁ M नाम (for इति) T₁ G₁ ते पिता (for विश्रुत) — (L. 23) T₁ G₁ ₂ M अनुतिष्ठ (for आतिष्ठस्व) — (L 30) Noteworthy is the expression पादमूले! Cf. line 35 of passage No 68 — (L. 36) M तां तु (for आर्तां) — T₂ M₃ om line 40 (which appears to be redundant!) — (L 51) M तस्य (for दृष्ट्वा)

कुपितो भगवांस्तात तस्मादावां विवासितौ । [45]
अहं न गच्छे दुष्यन्त नास्मि पुत्रहितैषिणी ।
पादमूले वसिष्यामि महर्षेर्भावितात्मन ।
वैशंपायन ।
एवमुक्त्वा तु रुदती पपात मुनिपादयो ।
एवं विलपतीं कण्वश्चानुनीय च हेतुभि ।
पुन. प्रोवाच भगवानानृशंस्यादिदं वच । [50]
कण्व ।
शकुन्तले शृणुष्वेदं हितं पथ्यं च भामिनि ।
पतिव्रताभावगुणान्हित्वा साध्यं न किंचन ।
पतिव्रतानां देवा वै तुष्टा सर्ववरप्रदा ।
प्रसादं च करिष्यन्ति आपदर्थे च भामिनि ।
पतिप्रसादात्पुण्यगतिं प्राप्नुवन्ति न चाशुभम् । [55]
तस्मात्त्वं तु राजानमाराधय शुचिस्मिते ।
वैशंपायन ।
शकुन्तला तथोक्ता वै शाकुन्तलमथाब्रवीत् ।
दौहित्रो मम पौत्रस्त्वमिष्टिलस्य महात्मन ।
शृणुष्व वचनं सत्यं प्रब्रवीमि तवानघ ।
मनसा भर्तृकामा वै वाग्भिरुक्ता पृथग्विधम् । [60]
गन्तुं नेच्छति कल्याणी तस्मात्तात वहस्व वै ।
शक्रस्त्वं प्रतिगन्तुं च मुनिभि सह पौरव ।

47

After 1. 68. 11, D4 (suppl. fol., sec. m.) S (except G2) ins :

वैशंपायन ।
धर्माभिपूजित पुत्र काश्यपेन निशाम्य तु ।
काश्यपायाश्च चानुज्ञां मुमुदे च शकुन्तला ।
कण्वस्य वचन श्रुत्वा प्रतिगच्छेति चाकृत् ।
तथेत्युक्त्वा तु कण्व च मातर पौरवोऽब्रवीत् ।
किं चिरायसि मातस्त्वं गमिष्यामो नृपालयम् । [5]
एवमुक्त्वा तु तां देवीं दुष्यन्तस्य महात्मन ।
अभिवाद्य मुने पादौ गन्तुमैच्छत्स पौरव ।
शकुन्तला च पितरमभिवाद्य कृताञ्जलि ।
प्रदक्षिणीकृत्य तदा पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
अज्ञानान्मे पिता चेति दुरुक्तं वापि चानृतम् । [10]
अकार्यं वाप्यनिष्टं वा क्षन्तुमर्हति तद्भवान् ।
एवमुक्तो नतशिरा मुनिर्नोवाच किंचन ।
मनुष्यभावात्कण्वोऽपि मुनिरश्रूण्यवर्तयत् ।
अब्भक्षान्वायुभक्षांश्च शीर्णपर्णाशनान्मुनीन् ।
फलमूलाशिनो दान्तान्कृशान्धमनिसंततान् । [15]
व्रतिनो जटिलान्मुण्डान्वल्कलाजिनसंवृतान् ।
समाहूय मुनि कण्व कारुण्यादिदमब्रवीत् ।
मया तु लालिता नित्य मम पुत्री यशस्विनी ।
वने जाता विवृद्धा च न च जानाति किंचन ।
आश्रमेण पथा सर्वैर्नीयतां क्षत्रियालयम् । [20]
द्वितीययोजने विप्रा प्रतिष्ठान प्रतिष्ठितम् ।
प्रतिष्ठाने पुरे राजा शाकुन्तलपितामह ।
अध्युवास चिरं कालमुर्वश्या सहित पुरा ।
अनूपजाङ्गलयुत धनधान्यसमाकुलम् ।
प्रतिष्ठित पुरवरं गङ्गायामुनसंगमे । [25]
तत्र संगममासाद्य स्नात्वा हुतहुताशना ।
शाकमूलफलाहारा निवर्तध्व महातपा ।
अन्यथा तु भवेद्विप्रा अध्वनो गमने श्रम ।

48

After 1 68 13, D4 (suppl fol , sec. m.) S ins

शकुन्तलां समादाय मुनयो धर्मवत्सला ।
ते वनानि नदी शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
कन्दराणि नितम्बांश्च राष्ट्राणि नगराणि च ।

47

(L. 5 and 11) T1 G1 M भद्रे (for मात°), and काश्यप° (for तद्भवान्) — (L. 20) T1 G1 M1 अधर्मेण

48

G2 om lines 1-14 — (L. 5) M समागता — (L. 8) T1 M1 °श्चीरवल्कलैश्च, M6-8 °श्चीरवल्कैश्च — (L. 15) T1 M1 (inf lin) सर्वत्र पुष्करिण्यश्च, M1 सर्वत्र पद्मिनीभिश्च, M6-8 पूर्णां पुष्करिणीं°. M (except M1) तथानेकतपोभिर्वा — (L. 18) T1 क्रतुयज्ञैश्च, M1 क्रतुयज्ञैश्च, M6-8 ध्यानैश्चैव. — (L. 19) M2.6-8 मकरध्वजविशिष्टैश्चैव (M1 °वर्जकैश्च) — (L. 20) M (except M1) पूर्णां (for सर्वं°) — (L. 21) M स्नात्वेव गच्छन्तो (for the posterior half) — (L. 25) M °कारणेभ्य. — (L. 26) M (except M1) वेददे° (for the first चारि) — (L. 28) T1 G1.2 सदाम्येत्य, M तयाम्येत्य — (L. 29) T1 महायशा°, M1 महर्षिभि°, M1 (inf lin).6-8 मनीषिभि° — (L. 30) M महर्षय° (for स्वल्पशयन्) — After line 30, M (except M1) ins

शकुन्तलामिदं प्रीता हर्षयन्तोऽभ्रुवन्वच ।

— (L. 32) M (except M1) अद्य (for एते) — (L 36) M (except M1) प्रेक्षका° प्रजाजिरे (for the posterior half) — (L. 46) M (except M1) ये भवेत्रै° प्र°. — (L. 53) M (except M1) श्रान्तान् (for दीनान्) — (L. 60) M (except M1) नगरं न प्रवेष्टव्य भवद्भिरिति शासन — Colophon. *Adhy no* T1 86, T2 36, G1-2.6 M 37 — D4 T1 G1 2.6 M (except M1) om line 68 — (L. 68) T1 G1 2 M1 दृश्यते (for दृश्यते)

आश्रमाणि च पुण्यानि गत्वा चैव गतश्रमा ।
शनैर्मध्याह्नवेलायां प्रतिष्ठानं समाययु ॥ [5]
तां पुरीं पुरुहूतेन ऐलस्यार्थे विनिर्मिताम् ।
परिघाट्टालकर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि ।
शतघ्नीशतयन्त्रैश्च गुप्तामन्यैर्दुरासदाम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्यविभूषिताम् ।
मण्टपै सप्तभै रम्यै प्रपाभिश्च समावृताम् । [10]
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिताम् ।
कैलासशिखराकारैर्गोपुरैः समलंकृताम् ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्मङ्गलैरुपशोभिताम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ।
सर्वपुष्करिणीभिश्च उद्यानैश्च समावृताम् । [15]
वर्णाश्रमै स्वधर्मस्थैर्नित्योत्सवसमाहितै ।
धनधान्यसमृद्धैश्च संतुष्टै रत्नपूजितै ।
क्रतुयुक्तैश्च विद्वद्भिरग्निहोत्रपरै. सदा ।
वर्जिताकार्यकरणैर्दानशीलैर्दयापरैः ।
अधर्मभीरुभि सर्वै स्वर्गलोकजिगीषुभि । [20]
एवंविधजनोपेतमिन्द्रलोकमिवापरम् ।
तस्मिन्नगरमध्ये तु राजवेश्म प्रतिष्ठितम् ।
इन्द्रसद्मप्रतीकाश संपूर्णं वित्तसचयै ।
तस्य मध्ये सभा दिव्या नानारत्नविचित्रिता ।
तस्या सभाया राजर्षिः सर्वालंकारभूषित । [25]
ब्राह्मणै क्षत्रियैश्चापि मन्त्रिभिश्चापि संवृत ।
संस्तूयमानो राजेन्द्र सूतमागधवन्दिभि ।
कार्यार्थिभिः समभ्येत्य कृत्वा कार्यं गतेषु स ।
सुखासीनोऽभवद्राजा तस्मिन्काले महर्षय ।
शाकुन्तलां स्वन श्रुत्वा निमित्तशास्त्रलक्षयन् । [30]

ऋषयः ।

शाकुन्तले निमित्तानि शोभनानि भवन्ति न ।
कार्यसिद्धिं वदन्त्येते ध्रुव राज्ञी भविष्यसि ।
अस्मिंस्तु दिवसे पुत्रो युवराजो भविष्यति ।

वैशंपायनः ।

वर्धमानपुरद्वारं तूर्यघोषनिनादितम् ।
शाकुन्तलां पुरस्कृत्य विविशुस्ते महर्षय । [35]
प्रविशन्त नृपसुत प्रशशसुश्च प्रेक्षका ।
वर्धमानपुरद्वारं प्रविशन्नेव पौरव ।
इन्द्रलोकस्थमात्मान मेने हर्षसमन्वित ।
ततो वै नागरा सर्व समाहूय परस्परम् ।
द्रष्टुकामा नृपसुत समपद्यन्त भारत । [40]

नागरा ।

देवतेव जनस्यास्य भ्राजते श्रीरिवागता ।
जयन्तेनेव पौलोमी इन्द्रलोकादिहागता ।

वैशंपायन ।

इति ब्रुवन्तस्ते सर्वे महर्षीनिदमब्रुवन् ।
अभिवादयन्त सहिता महर्षीन्देववर्चस ।
अद्य न. सफल जन्म कृतार्थाश्च ततो वयम् । [45]
एत ये स्म प्रपश्यामो महर्षीन्सूर्यवर्चस ।
इत्युक्त्वा सहिता केचिदन्वगच्छन्त पौरवम् ।
हैमवत्या सुतमिव कुमारं पुष्करेक्षणम् ।
ये केचिदब्रुवन्मूढा. शाकुन्तलदिदृक्षव ।
कृष्णाजिनेन सछन्नान्दृष्ट्वा नेच्छन्ति तापसान् । [50]
पिशाचा इव दृश्यन्ते नागराणां विरूपिण ।
विना सध्यां पिशाचास्ते प्रविशन्ति पुरोत्तमम् ।
क्षुत्पिपासार्दितान्दीनान्वल्कलाजिनवासस ।
त्वगस्थिभूतान्निर्मांसान्धमनीसंततानपि ।
पिङ्गलाक्षान्पिङ्गजटान्दीर्घदन्तान्शिरूदरान् । [55]
विशीर्णकानूर्ध्वहस्तान्दृष्ट्वा हसन्ति नागरा ।
एवमुक्तवतां तेषां गिर श्रुत्वा महर्षय ।
अन्योन्यं ते समाहूय इद वचनमब्रुवन् ।
उक्त भगवता वाक्य न कृत सत्यवादिना ।
पुरप्रवेशन नात्र कर्तव्यमिति शासनम् । [60]
किं कारण प्रवेक्ष्यामो नगर दुर्जनैर्वृतम् ।
त्यक्तसंगस्य च मुनेर्नगरे किं प्रयोजनम् ।
तस्माद्गमिष्याम वय गङ्गायामुनसगमम् ।
एवमुक्त्वा मुनिगणा. प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।

Colophon

वैशंपायन ।

गतान्मुनिगणान्दृष्ट्वा पुत्र सगृह्य पाणिना । [65]
मातापितृभ्यां विरहाद्यथा शोचन्ति दारका. ।
तथा शोकपरीताङ्गी धृतिमालम्ब्य दुःखिता ।
गतेषु तेषु विप्रेषु राजमार्गेण भामिनी ।
पुत्रेणैव सहायेन सा जगाम शनै शनैः ।
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्वै राजमार्गेण पौरव । [70]
हर्म्यप्रासादचैत्याश्च सभा दिव्या विचित्रिता ।
कौतूहलसमाविष्टो दृष्ट्वा विस्मयमागत ।
सर्वे ब्रुवन्ति ता दृष्ट्वा पद्महीनामिव श्रियम् ।
गतेन हंसीसदृशीं कोकिलेन स्वरे समाम् ।
मुखेन चन्द्रसदृशीं श्रिया पद्मालयासमाम् । [75]
स्मितेन कुन्दसदृशीं पद्मगर्भसमत्वचम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
करान्तमितमध्यां ता सुकेशीं संहतस्तनीम् ।
जघन सुविशाल वै ऊरू करिकरोपमौ ।
रक्ततुङ्गनखौ पादौ धरण्यां सुप्रतिष्ठितौ । [80]
एवंरूपसमायुक्ता स्वर्गलोकादिहागता ।
इति स्म सर्वेऽमन्यन्त द्रु पन्नगरे जनाः ।
पुन पुनरवोचस्ते शाकुन्तलगुणानपि ।
सिंहेक्षण सिंहदंष्ट्र सिंहस्कन्धो महाभुज ।
सिंहोरस्क सिंहबल सिंहविक्रान्तगामयपम् । [85]

पृष्वम पृथुवक्षाश्च छत्राकारशिरा महान् ।
पाणिपादतले रक्तो रक्तास्यो दुन्दुभिस्वन ।
राजलक्षणयुक्तश्च राजश्रीश्चास्य दृश्यते ।
आकारेण च रूपेण शरीरेणापि तेजसा ।
दुःपन्तेन समो ह्येष कस्य पुत्रो भविष्यति । [90]
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रशशंसु महत्तदा ।
शुचिवादानशोचन्त सर्वाः प्राणभृत स्त्रियः ।
बान्धवा इव सस्नेहा अनुजग्मुः शकुन्तलाम् ।
पौराणां तद्वच श्रुत्वा तूर्णीभूता शकुन्तला ।
वेश्मद्वार समासाद्य विह्वलन्ती नृपात्मजा । [95]
चिन्तयामास सहसा कार्यगौरवकारणात् ।
लज्जया च परीताङ्गी राजश्राजममक्षत ।
अघृणा किं नु वक्ष्यामि दुःपन्त मम कारणात् ।
एवमुक्त्वा तु कृपणा चिन्तयन्ती शकुन्तला ।

49

After 1 68 51, Da_1 ins.

ब्रह्मा सुरासुरगुरु सोऽपि शक्तिं पुराकरोत् ।
प्रकृतिं स्वां प्रविश्याशु ब्रह्माण्डममवर्त्तत ।
भर्तव्या रक्षणीया च भार्या हि पतिना सदा ।
धर्मार्थकामसंसिद्धौ भार्या भर्तु सहायिनी ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ । [5]
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सगम ।
कथ भार्यामृते धर्म कथ वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममर्थं वाप्यस्यां त्रितयमाहितम् ।
तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दपत्यो समुपाश्रित । [10]
देवशानिपिभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् ।
न पुम्भिः शक्यते कर्तुमृते भार्यां कथचन ।
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निज गृहम् ।
नाशमेति विना भार्यां कुभार्याश्रयेण वा ।
कामस्तु नैव तस्यास्ति प्रत्यक्षेणोपदृश्यते । [15]

50

After 1 68 57[ab], Da_1 ins

अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहेण किम् ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति श्रुतिरेषा सनातनी ।
नास्ति पुत्रसम स्नेहो नास्ति पुत्रसम सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीति नास्ति पुत्रसमा गति ।
अनृत वक्ति लोकोऽय चन्दन किल शीतलम् । [5]
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतल ।

51

After 1 68 69, S ins

पक्षिण पुण्यवन्तस्ते सहिता धर्मवत्सला ।
पक्षैस्तैरभिगुप्ता च तस्मादस्मि शकुन्तला ।
ततोऽहमृषिणा दृष्टा काश्यपेन महात्मना ।
जलार्थमग्निहोत्रस्य गत दृष्ट्वा तु पक्षिण ।
न्यासभूतामिव मुने प्रददुर्मां दयावतः । [5]
कण्वस्त्वालोक्य मां प्रीतो हसन्तीति द्विर्भुज ।
स मामणिमिवादाय स्वमाश्रममुपागमत् ।
सा वै संभाविता राजन्ननुक्रोशान्महर्षिणा ।
तेनैव स्वसुतेवाह राजन्वै वरवर्णिनी ।
विश्वामित्रसुता चाह वर्धिता मुनिना नृप । [10]
यौवने वर्तमानां च दृष्टवानसि मा नृप ।
आश्रमे पर्णशालायां कुमारीं विजने वने ।
धात्रा प्रचोदितां शून्ये पित्रा विरहितां मिथ ।
वाग्भिस्त्व सूनृताभिर्मामपत्यार्थमचूचुद ।
अकार्षीस्त्वाश्रमे वासं धर्मकामार्थनिश्चितम् । [15]
गान्धर्वेण विवाहेन विधिना पाणिमग्रही ।
साह कुल च शील च सत्यवादित्वमात्मनः ।
स्वधर्मं च पुरस्कृत्य त्वामद्य शरण गता ।
तस्मान्नार्हसि संश्रुत्य तथेति वितथ वच ।
स्वधर्मं पृष्ठत कृत्वा परित्यक्तुमुपस्थिताम् । [20]
स्वभार्यां लोकनाथस्त्व नार्हसि त्वमनागसम् ।

52

After 1 88 12, D_4 (suppl fol., sec m) S ins

वैशंपायन ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयमुविहिते पुरा ।
हयस्य यानि चाङ्गानि सनिकृत्य यथाक्रमम् ।
होताध्वर्युरथोद्गाता ब्रह्मणा सह भारत ।
अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ता षोडशर्त्विज ।
धूमगन्ध च पापिष्ठा ये जिघ्रन्ति नरा भुवि । [5]

51

(L 1) G_4 धर्मवत्सला, M (except M_8) धर्मतत्परा° — (L 2) T_1 $G_{1,4}$ M (except M_8) स्वैर् (for तैर्) — T_2 G_{3-6} M_{6-8} om line 6 — (L. 9) M (except M_8) दयया (for राजन्वै) T_1 $G_{1,2}$ M (except M_8) परमर्षिणा (for वर°) — (L 12) T_1 G_{4-6} M_8 तदा (for वने). — (L. 15) M (except M_8) अवोच (for अकार्षी) S (except $G_{3,5,6}$ M_8) वाच° (for वासं) T_1 G_3 M (except M_8) °मिश्रिता, T_2 G_4 °निश्चिता, G_1 °संमिता — (L. 21) T_1 G_{1-4} अनापदि, M_8 अपोहितु (for अनागसम्)

विमुक्तपापाः पूतास्ते तत्क्षणेनाभवन्नरा ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव माधवी सा तपोधना ।
मृगचर्मपरीताङ्गी परिधाय मृगत्वचम् ।
मृगैः परिचरन्ती सा मृगाहारविचेष्टिता ।
यज्ञवाटं मृगगणैः प्रविश्य भृशविस्मिता । [10]
आघ्रायन्ती धूमगन्धं मृगैरेव चचार सा ।
यज्ञवाटमटन्ती सा पुत्रांस्तानपराजितान् ।
पश्यन्ती यज्ञमाहात्म्यं मुदं लेभे च माधवी ।
अस्पृशन्त वसुधां ययातिं नाहुषं तदा ।
दिविष्ठं प्राप्तमाज्ञाय ववन्दे पितरं तदा । [15]
तदा वसुमनापृच्छन्मातरं वै तपस्विनीम् ।
वसुमना ।
भवत्या यत्कृतमिदं वन्दनं पादयोरिह ।
कोऽयं देवोपमो राजा यमभिवन्दसि मे वद ।
माधवी ।
शृणुध्वं सहिताः पुत्रा नाहुषोऽयं पिता मम ।
ययातिर्मम पुत्राणां मातामह इति स्मृतः । [20]
पूरुं मे भ्रातरं राज्ये समावेश्य दिवं गतः ।
केन वा कारणेनैवमिह प्राप्तो महायशाः ।
वैशंपायन ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा स्वर्गाद्भ्रष्टेति चाब्रवीत् ।
सा पुत्रस्य वचः श्रुत्वा सम्भ्रमाविष्टचेतना ।
माधवी पितरं प्राह दौहित्रपरिवारितम् । [25]
माधवी ।
तपसा निर्जिताँल्लोकान्प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ।
पुत्राणामिव पौत्राणां धर्मादधिगतं धनम् ।
स्वार्थमेव वदन्तीह ऋषयो धर्मपाठकाः ।
तस्माद्दानेन तपसा चास्माकं दिवमाव्रज ।
ययाति ।
यदि धर्मफलं ह्येतच्छोभनं भविता तव । [30]
दुहित्रा चैव दौहित्रैस्तारितोऽहं महात्मभिः ।
तस्मात्पवित्रं दौहित्रमद्य प्रभृति पैतृके ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
भोक्तारं परिवेष्टारः श्रावितारं पवित्रकाः । [35]
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे ।
स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ।
तिलाः पिशाचाद्रक्षन्ति दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।
रक्षन्ति श्रोत्रिया पङ्क्तिं यतिभिर्भुक्तमक्षयम् ।
लब्ध्वा पात्रं तु विद्वांसं श्रोत्रियं सुव्रतं शुचिम् । [40]
स कालः कालतो दत्तं नान्यथा काल इष्यते ।
वैशंपायन ।
एवमुक्त्वा ययातिस्तु पुनः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
सर्वे ह्यवभृथस्नातास्त्वरध्वं कार्यगौरवात् ।

53

After 1. 92 24[ab], D4 (suppl fol sec m) S ins..

बभूव सर्वलोकस्य सत्यवागिति संमतः ।
पीनस्कन्धो महाबाहुर्मत्तवारणविक्रमः ।
अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ।
अमात्यसंपदोपेतः क्षत्रधर्मविशेषवित् ।
वशे चक्रे महीमेको विजित्य वसुधाधिपान् । [5]
वेदानागमयत्कृत्स्नान्राजधर्मांश्च सर्वदा ।
ईजे च बहुभिः सत्रैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास विप्रांश्च वेदाध्ययनकोविदान् ।
रत्नैरुच्चावचैर्गोभिर्ग्रामैरश्वैर्धनैरपि ।
वयोरूपेण संपन्नः पौरुषेण बलेन च । [10]
ऐश्वर्येण प्रतापेन विक्रमेण धनेन च ।
वर्तमानं च सत्येन सर्वधर्मविशारदम् ।
स महीपं महीपाला राजराजमकुर्वत ।
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
श्रिया भरतशार्दूल समपद्यन्त भूमिपाः । [15]
शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते राज्ञाधिपतिभिर्जगत् ।
नियमैः सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ।
ब्राह्मणाभिमुखं क्षत्रं क्षत्रियाभिमुखा विशः ।
ब्रह्मक्षत्रानुलोमाश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ।
एवं पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । [20]
शंतनावथ राजस्थे नावर्तत वृथा वधः ।
असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ।
स हस्तिनाह्वे धर्मात्मा विहरन्कुरुनन्दनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुना च समो बले । [25]
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ।
बभूव राजा सुमतिः प्रजानां सत्यविक्रमः ।
स वनेषु च रम्येषु शैलप्रस्रवणेषु च ।

☞ This passage is an anticipation of 1 94 1-17 (q v)

52

(L. 5) T3 G1-6 वपायास्तु (for च पापिष्ठा), and नराधिपा — (L. 23) G3 subst for the posterior half
मानाङ्गष्टो नृपोत्तम ।
अवगिलहुवनपुत्रा माधवीं मातरं तदा ।
— (L. 24) G3 पुत्राणां (for पुत्रस्य) — (L. 28) T3 G1-6 वेदपारगा (for धर्मपा°) — After line 33, T3 G3-6 ins
भविष्यति न संदेहः पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।

53

(L 1) T G1 2 6 सत्तम , M3 विश्रुत (for संमत°) — (L 7) M वास° (for भूरि°)

54

After 1 94. 64, S (which om 65-66) ins

अपत्यफलसंयुक्तमेतच्छ्रुत्वा पितुर्वच ।
सूतं भूयोऽपि संतप्त आह्वयामास वै पितु ।
सूतस्तु कुरुमुख्यस्य उपयातस्तदाज्ञया ।
तमुवाच महाप्राज्ञो भीष्मो वै सारथिं पितु ।
त्वं सारथे पितुर्मह्य सखासि रथधूर्गतः । [5]
अभिजानासि यदि वै कस्यां भावो नृपस्य तु ।
एवदाचक्ष्व मे पृष्ट करिष्ये न तदन्यथा ।

सूत ।

दाशकन्या नरश्रेष्ठ तत्र भाव पितुर्गत ।
वृत स नरदेवेन सदा वचनमब्रवीत् ।
योऽस्यां पुमान्भवेद्गर्भः स राजा त्वदनन्तरम् । [10]
नाकामयत तं दातु पिता तव वर तदा ।
स चापि निश्चयस्तस्य न च दद्यामतोऽन्यथा ।
एव ते कथित वीर कुरुष्व यदनन्तरम् ।

वैशंपायन ।

तत स पितुराज्ञाय मतं सम्यगवेक्ष्य च ।
ज्ञात्वा विमनस पुत्र प्रययौ यमुना प्रति । [15]

☞ The passage is followed by 1 94 67 (*q v*)

55

After 1 96 53*, K4 (suppl. fol.) D1 (suppl fol *sec m*) S ins

नैनामभ्यद्रवत्कश्चन ।
अम्बामन्यस्य कीर्तयन्तीमब्रवीच्चारुदर्शनाम् ।

विचित्रवीर्य ।

प्रत्यक्षफल एवैष कामोऽसाधुर्निरर्थक ।
परतन्त्रोपभोगे मामार्य नायोक्तुमर्हसि ।

भीष्म ।

प्रतिष्ठित शंतनोर्वै तात यस्य त्वमन्वय । [5]
अकामवृत्तो धर्मात्मन्साधु मन्ये मत तव ।
इत्युक्त्वाम्बां समालोक्य विधिवद्वाक्यमब्रवीत् ।
विसृष्टा ह्यसि गच्छ त्व यथाकाममनिन्दिते ।
नानियोज्ये समर्थोऽह नियोक्तु भ्रातर प्रियम् ।
अन्यभावगता चापि को नारीं वासयेद्गृहे । [10]
अतस्त्वा न नियोक्ष्यामि अन्यकामासि गम्यताम् ।
अहमप्यूर्ध्वरेता वै निवृत्तो दारकर्मणि ।
न सत्वन्यस्त्वदावाभ्या भविता वं कथचन ।

वैशंपायन ।

इत्युक्ता सा गता तत्र सखीभि परिवारिता ।
निर्दिष्टा हि शनै राजन्साल्वराजपुर प्रति । [15]
अथाम्बा साल्वमागम्य साब्रवीन्मनसा वृता ।
पुरा निर्दिष्टभावा त्वामागतास्मि वरानन ।
देवव्रत समुत्सृज्य सानुजं भरतर्षभम् ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्र ते विधिवन्मां समुद्यताम् ।
तथैवमुक्त साल्वोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् । [20]
निर्जितासीह भीष्मेण मा विनिर्जित्य राजसु ।
अन्येन निर्जितां भद्रे विसृष्टा तेन चालयात् ।
न गृह्णामि वरारोहे तत्र चैव तु गम्यताम् ।
इत्युक्ता सा समागम्य भीष्म पुनरथाब्रवीत् ।
अम्बाब्रवीत्ततो भीष्म त्वयाहं सहसा हृता । [25]
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व त्व भर्ता मम धर्मत ।
यां य स्वयंवरे कन्यां निर्जयेच्छौर्यसंपदा ।
राज्ञ सर्वान्विनिर्जित्य स तामुद्वाहयेद्ध्रुवम् ।
अतस्त्वमेव भर्ता मे त्वयाह निर्जिता यत ।
तस्माद्गृहस्व मा भीष्म निर्जिता ससदि त्वया । [30]
ऊर्ध्वरेता ह्यहमिति प्रत्युवाच पुनः पुन ।
भीष्मं सा चाब्रवीदम्बा यथाजैषीस्तथा कुरु ।
एवमन्वगमद्भीष्म षट् समा पुष्करेक्षणा ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वह भद्रे विवाहविमुखोऽभवम् ।
तमेव साल्व गच्छ त्व य पुरा मनसा वृत । [35]
अन्यसक्तं किमर्थं त्वमात्मानमवद. पुरा ।
अन्यसक्तां वधू कन्यां वासयेत्स्वगृहे न हि ।
नाहमुद्वाहयिष्ये त्वा मम भ्रात्रे यवीयसे ।
विचित्रवीर्याय शुभे यथेष्ट गम्यतामिति ।
भूय साल्व समभ्येत्य राजन्गृह्णीष्व मामिति । [40]
नाह गृह्णाम्यन्यजितामिति साल्वनिराकृता ।
ऊर्ध्वरेतास्त्वहमिति भीष्मेण च निराकृता ।
अम्बा भीष्म पुन साल्व भीष्म साल्व पुन पुन ।
गमनागमनेनैवमनैषीत्षट् समा नृप ।
अश्रुभिर्भूमिमुक्षन्ती शोचन्ती सा मनस्विनी । [45]
पीनोन्नतकुचद्वन्द्वा विशालजघनेक्षणा ।
श्रोणीभरालसगमा राकाचन्द्रनिभानना ।
वर्षत्कादम्बिनीमूर्ध्नि स्फुरन्ती चञ्चलेव सा ।
सा ततो द्वादश समा बाहुदामभितो नदीम् ।
पार्श्वे हिमवतो रम्ये तपो घोर समाददे । [50]
संक्षिप्तकरणा तत्र तप आस्थाय सुव्रता ।
पादाङ्गुष्ठेन सातिष्ठदकम्पन्त तत सुरा ।

54

(L. 5) G3 रथमागत°, G1.2 सरथूगत, G3 रथयुग्गत° — (L. 6) T3 G1-3 अपि (for अभि) — (L 8) T1 G1-3 M दाशकन्यां G1.2 M1 तत्र (for तत्र)

तस्यास्तु तपो दृष्ट्वा सुराणां क्षोभकारकम् ।
विस्मितश्चैव हृष्टश्च तस्यानुग्रहबुद्धिमान् ।
अनन्तसेनो भगवान्कुमारो वरदः प्रभुः । [55]
मानयन्राजपुत्रीं तां ददौ तस्यै शुभां स्रजम् ।
एषा पुष्करिणी दिव्या यथावत्समुपस्थिता ।
अम्बे त्वच्छोकशमनी माला भुवि भविष्यति ।
एतां चैव मया दत्तां मालां यो धारयिष्यति ।
सोऽस्य भीष्मस्य निधने कारणं वै भविष्यति । [60]

Colophon

अम्बा ।
अन्यपूर्वेति मां साल्वो नाभिनन्दति बालिशः ।
साहं धर्माच्च कामाच्च विहीना शोकधारिणी ।
अपतिः क्षत्रियान्सर्वानाक्रन्दामि समन्ततः ।
इयं च क्षत्रिया माला या भीष्मं निहनिष्यति ।
अहं च भार्या तस्य स्यां यो भीष्मं घातयिष्यति । [65]
वैशंपायन. ।
तस्याश्चङ्क्रम्यमाणाया समाः पञ्च गताः पराः ।
नाभवच्छरणं कश्चित्क्षत्रियो भीष्मजाद्भयात् ।
अगच्छत्सोमकं साम्बा पाञ्चालेषु यशस्विनम् ।
सत्यसंधं महेष्वासं सत्यधर्मपरायणम् ।
सा सभाद्वारमागम्य पाञ्चालैरभिरक्षितम् । [70]
पाञ्चालराजमाक्रन्दत्प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ।
अम्बा ।
भीष्मेण हन्यमानां मां मज्जन्तीमिव च ह्रदे ।
यज्ञसेनाभिधावेह पाणिमालम्ब्य चेश्वर ।
तेन मे सर्वधर्माश्च रतिभोगाश्च केवलाः ।
उभौ च लोकौ कीर्तिश्च समूलौ सफलौ हृतौ । [75]
क्रोशन्त्येव न विन्दामि राजन्य शरणं क्वचित् ।
किं तु नि क्षत्रियो लोको यत्रानाथोऽवसीदति ।
समागम्य तु राजानो मयोक्ता राजसत्तमाः ।
इक्ष्वाकूणां तु ये वृद्धा पाञ्चालानां च ये वराः ।
त्वत्प्रसादाद्विवाहेऽस्मिन्मा धर्मो मा पराजयेत् । [80]
प्रसीद यज्ञसेनेह गतिर्मे भव सोमक ।
यज्ञसेन ।
जानामि त्वां बोधयामि राजपुत्रि विशेषतः ।
यथाशक्ति यथाधर्मं बलं संधारयाम्यहम् ।
अन्यस्मात्पार्थिवाद्यत्ते भयं स्यात्पार्थिवात्मजे ।
तस्यापनयने हेतुं संविधातुमहं प्रभुः । [85]
न हि शांतनवस्याहं महास्त्रस्य प्रहारिणः ।
ईश्वरः क्षत्रियाणां हि बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
सा साधु व्रज कल्याणि न मां भीष्मो दहेद्बलात् ।
न हि भीष्मादहं धर्मं शक्तो दातुं कथंचन ।
वैशंपायन ।
इत्युक्ता स्रजमासज्य द्वारि राज्ञो व्यपाद्रवत् । [90]
व्युदस्तां सर्वलोकेषु तपसा संशितव्रताम् ।
तामन्वगच्छद्द्रुपदः सान्त्वं जल्पन्पुनः पुनः ।
स्रजं गृहाण कल्याणि न नो वैरं प्रसञ्जय ।
अम्बा ।
एवमेव त्वया कार्यमिति स्म प्रतिकाङ्क्षते ।
न तु तस्यान्यथा भावो दैवमेतद्द्धमानुषम् । [95]
यश्चैनां स्रजमादाय स्वयं वै प्रतिमोक्षते ।
स भीष्मं समरे हन्ता मम धर्मप्रणाशनम् ।
वैशंपायन ।
तां स्रजं द्रुपदो राजा कंचित्कालं ररक्ष सः ।
ततो विस्रम्भमास्थाय तूष्णीमेतामुपेक्षत ।
तां शिखण्डिन्यबध्नात्तु बाला पितुरवज्ञया । [100]
तां पिता त्यजच्छीघ्रं त्रस्तो भीष्मस्य किल्बिषात् ।
इषीकं ब्राह्मणं भीता साभ्यगच्छत्तपस्विनम् ।
गङ्गाद्वारि तपस्यन्तं तुष्टिहेतोस्तपस्विनी ।
उपचारैस्तुष्टस्तामब्रवीदृषिसत्तमः ।
गङ्गाद्वारे विभजनं भविता नचिरादिव । [105]
तत्र गन्धर्वराजानं तुम्बुरुं प्रियदर्शनम् ।
आराधयितुमीहस्व सम्यक्परिचरस्व तम् ।
अहमप्यत्र साचिव्यं कर्तास्मि तव शोभने ।
तं तदाचर भद्रं ते स ते श्रेयो विधास्यति ।

55

Through oversight K4 was omitted from the list of MSS containing this passage, given in the foot-notes to 1. 96. 53. — (L. 1) M अथ (for एता) — (L. 3) K4 D4 M6 पावन्य फल्गु, M3 अत्यन्त°, M5-8 अत्तार° (for मत्स्य°) — (L. 5) D4 M प्रातिष्ठन्छ्वातनोर्वंश° — (L. 16) K4 D4 M प्रतिपूज्य तां (for तनया कृता) — (L. 18) T1 G1. 3. 6 M3 पुरुषर्षभ (for भरत°) — After line 25, G1 ins.:

स्वयंवरे राजमध्ये त्वयाहं प्रथमं कृता ।

— K4 T1 M (except M3) om. lines 27–30, T2 om. 27–31, G6 om. 27–33. — (L. 31) M (except M3) पूर्वमेवोक्तवास्तव (for the posterior half). — K4 T2 M3 om. lines 34–44, T3 om. 34–48. K4 D4 T1 M (except M3) om. lines 46–48. — (L. 57) K4 D4 G1. 3. 4 M3 समुपस्थिता. — Colophon: *Adhy. no.* T1 97, T2 47; G M 48. D4 G3. 4 M5-8 om. line 78. — (L. 88) K4 T2 M3 नमिषवेद्, T1 G3 अभिमोद, G1. 2 अभिदहेद् (for भीष्मो दहेद्). — After line 88, G3. 4. 5 M3 ins.:

न प्रत्यहमते सर्वे शिक्षितेन न तेजसा ।

ततो विमजन तत्र गन्धर्वाणामवर्तत । [110]
तत्र द्वाववशिष्येतां गन्धर्वावमितौजसौ ।
तयोरेक समीक्ष्यैना स्त्रीभूपुरुवाच ह ।
इद गृह्णीष्व पुलिङ्ग वृणे स्त्रीलिङ्गमेव ते ।
नियम चक्रतुस्तत्र स्त्री पुमांश्चैव तावुभौ ।
तत पुमान्समभवच्छिखण्डी परवीरहा । [115]
स्त्री भूत्वा ह्युपचक्राम स गन्धर्वो मुदान्वित ।
लब्ध्वा तु महतीं प्रीतिं याज्ञसेनिर्महायशा ।
ततो गुरुदकं गत्वा पुनरस्त्राणि सोऽकरोत् ।
तत्र चास्त्राणि दिव्यानि कृत्वा स सुमहाद्युति ।
स्वदेशमभिसपेदे पाञ्चाल कुलनन्दन । [120]
सोऽभिवाद्य पितु पादौ महेष्वास कृताञ्जलि ।
उवाच भवता भीष्मान्न भेतव्य कथंचन ।

Colophon.

वैशंपायन ।

अम्बाया निर्गताया तु भीष्म शातनवस्तदा ।
न्यायेन कारयामास राज्ञो वैवाहिकीं क्रियाम् ।
अम्बिकाम्बालिके चैव परिणीयाग्निसंनिधौ । [125]

☞ This passage (55), which is followed by a *repetition* (with v l.) of 1 96 53^{ab}, is a version (much abbreviated and in many respects discrepant) of the Ambopākhyāna (in the Udyoga) The repetition of 1 96 53^{ab}, is an unmistakable sign that the passage is an interpolation here

56

S ins after 1 98 17 Dn, after 1038* D4 (suppl fol *sec m*), after line 1 of 1038*

पुत्रलाभाद्य सा पत्नी न तुतोष पतिं सदा ।
प्रद्विषन्तीं पतिर्भार्यां किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत् ।
पत्नी ।
पतिर्भार्यानुभरणाद्भर्ता चेति प्रकीर्त्यते ।
अह त्वा भरण कृत्वा जात्यन्धं ससुता सदा ।
नित्यकालं श्रमेणार्ता न भरेय महातप । [5]

भीष्म ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषि कोपसमन्वित ।
प्रत्युवाच तत पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ।
नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्व भविष्यसि ।

पत्नी ।

त्वया दत्त धन विप्र नेच्छेय दु खकारकम् ।
यथेष्ट कुरु विप्रेन्द्र न भरेय यथा पुरा । [10]

दीर्घतमा ।

अद्य प्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ।
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीव परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन्नापर प्राप्नुयान्नरम् ।
अभिगम्य पर नारी पतिष्यति न सशय ।
अपतीनां तु नारीणामद्य प्रभृति पातकम् । [15]
यद्यस्ति चेद्धन सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ता ।
अकीर्ति परिवादश्च नित्यकाल भवन्तु वै ।

भीष्म ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गामानीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ।

☞ It should be noted that here the text of the vulgate contains an injudicious juxtaposition of two interpolations from two separate and unconnected sources, so inharmonious that the first half of 1 104 29 of the Bombay ed remains hanging in the air! Cf Winternitz, *JRAS* 1897. 723 f. (with footnote)

57

After वैशपायन of 1 99 3, S (which om उवाच) ins

भीष्मस्य तु वच श्रुत्वा धर्म्यं हेत्वर्थसहितम् ।
माता सत्यवती भीष्म पुनरेवाभ्यभाषत ।

— G6 (hapl) om from the posterior half of line 88 to the prior half of 93 (inclusive) — (L. 100 and 107) K4 T1 G M3 भजानदी (for अवद्यया), and परिचरेर्विभु — (L. 114) K4 D4 M स्त्रीत्वे पुस्त्वे च तावुभौ — Colophon *Adhy no* T1 98, T2 48, G M 49

56

(L 1) Dn °ल्लाभा च — (L. 2) Dn G4 मां द्वेक्षीति — (L. 3) Dn T1 M भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच पति स्मृत. — (L. 4) Dn D4 T1 G2 ससुत — (L. 9) Dn D4 M6-8 दु खकारणम् — (L. 10) Dn T1 G2 6 transp यथा and पुरा — (L. 12) G (except G1 2) पत्या (for नार्या) — (L. 13) T2 G (except G2 6) तस्मिन्न परं — (L. 17) Dn T1 M (except M2) °वादाश्च Dn D4 G6 M6-8 नित्य तासां (for नित्यकाल) — (L 18) Dn M2 इति (for तस्य) — (L. 19) Dn D4 गगायां नीय°.

सत्यवती ।
औचथ्यमधिकृत्येदमद्र च यदुदाहृतम् ।
पौराणी श्रुतिरित्येषा प्राप्तकालमिदं कुरु ।
त्वं हि पुत्र कुलस्यास्य ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भारत । [5]
यथा च ते पितुर्वाक्यं मम कार्यं तथानघ ।
मम पुत्रस्तव भ्राता यवीयान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गं भारतो भरतर्षभ ।
इमे महिष्यौ तस्येह काशिराजसुते उभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत । [10]
धर्ममेतत्परं ज्ञात्वा संतानाय कुलस्य च ।
आभ्यां मम नियोगात्तु धर्मं चरितुमर्हसि ।
भीष्म. ।
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातः प्रकीर्तितः ।
त्वमप्येतां प्रतिज्ञां तु वेत्थ या परमा मयि ।
जानीषे यत्तदा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे । [15]
तस्मात्सत्यवति सत्यं वै पुनरेव ब्रवीमि ते ।
तत्र जात्वन्यथा कार्यं लोकानामपि संक्षये ।
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं परित्यजे ।
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमुत्तमम् । [20]
ज्योतिश्च परमं रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ।
त्यजेच्च घोषमाकाशं सोमः शीतत्वमुत्सृजेत् ।
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुरथोष्णताम् ।
वृत्रहा विक्रमं जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
अमरत्वस्य वा हेतोस्त्रैलोक्यसदनस्य वा । [25]
उत्सृजेयमहं प्राणान्न तु सत्यं कथंचन ।
सत्यवती ।
जानामि त्वयि धर्मज्ञ सत्यं सत्यवतां वर ।
इच्छंस्त्वमिह लोकांस्त्रीन्सृजेरन्यानरिंदम ।
यथा तु च कुलं चैव धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च सुहृष्टाः स्युस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि । [30]
भीष्म ।
त्वमेव कुलवृद्धासि गौरवं तु परं त्वयि ।
सोपायं कुलसंताने वक्तुमर्हसि नः परम् ।
स्त्रियो हि परमं गुह्यं धारयन्ति कुले कुले ।
पुरुषांश्चापि मायाभिर्बह्वीभिरुपगृह्णते ।
सा सत्यवति संपश्य धर्मं सत्यपरायणे । [35]
यथा न जह्यां सत्यं च न सीदेच्च कुलं हि नः ।
वैशंपायन. ।

☞ Lines 7–30 above are a *repetition* (with v l) of 1. 97. 8–10, 13–18, 20 and 22

58

After 1 104 9, N ins ·

तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गे ब्रूहि किं करवाणि ते ।
कुन्त्युवाच ।
कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
यद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ।
तदस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाभिप्रसादये । [5]
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यदा ।
सूर्य उवाच ।
वेदाहं सर्वमेवैतद्यद्दुर्वासा ददौ तव ।
सत्यज्योमे मानभये क्रियतां संगमो मया ।
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।

57

(L. 1) T G1–6 वचनं (for तु वच) — (L 6) T1 तदा कुरु, G1 2 6 तथानघ (for तवा°) — (L 14) T2 G4 5 मयि वर्तते (for परमा मयि) — (L 17) T2 G3–5 कुर्यां (for कार्यं) — (L. 27) T2 G1–6 सत्य सत्यपराक्रम, G3 धर्म सत्य परंतप — (L 33) T2 G4 5 सदा (for the first कुले)

58

(L 2) K3 N1 2 V1 B D (except D1) °सितापाङ्गि — (L. 3) K0 महर्षे , Ñ2 V1 B1 3 D (except D1) ब्राह्मण (for मह्यमेव) — (L 4) K0 4 Ñ2 3 V1 B D तद् (for यद्) — (L 5) K0 4 Ñ3 V1 B D त्वतस्मिन् (for तदस्मिन्) Ñ3 V1 Dn D1 अद (for अपि) — (L 6) Ś1 K1 स्वा(K1 स)पराधे, K0 3 4 D2 सापराधा, Ñ V1 B1 Dn2 D1 स्वाप°. Several MSS नित्यश K3 D5 सापराधा अपि प्रभो — (L. 7) B D2, 4 transp यद् and दुर्वासा K0 4 Ñ2 V1 D (except D1) वरं ददौ (for ददौ तव) — (L. 8) Ñ1 संभेय शांतमानेन, V1 D11 Dn D1 संलज्य भयमेवेद, Ñ3 त्यज्यतां भयमेतद्, D1 सत्य तेमिदिन मद्रे Ñ3 V1 D (except D2, 4 5) मम (for मया) — (L 10) Ñ1 3 प्रमज्जागारि, Ñ2 V1 B3 D (except D2 4 5) °गानेपि Ñ1 3 नेयोपि साद निच्छत°, Ñ2 V1 D (except D2 4 5) दोष साप्ताप मेनर — (L 11) K0 2 4 Ñ2 3 V1 B D om सा K0 2 4 Ñ2 3 V1 B D सान्त्वपूर्वं (for सान्त्व प्र) — (L 12) K3 भारत, V1 Dn D1 5 भारत (for पार्थिव) — (L 13) K0, 4 Ñ V1 B (except B1) D (except D5) वरगिरौ (for तप°) — After line 15, D1 marg sec m reads passage No 59 given below — (L 15) K0 4 V1 D (except D1 4) स (for तु) K2 3 Ñ1 2 V1 B3 D (except D1 4) °राज° (for °भोज°).

वृथाह्वानाद्धि ते भीरु दोषो हि स्याद्‌संशयम् । [10]
वैशंपायन उवाच ।
सैवमुक्ता बहुविधं सान्त्व पूर्वं विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति पार्थिव ।
यन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च तपस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ।
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत । [15]
एवमुक्त्वा तु भगवान्कुन्तिभोजसुतां तदा ।

59

S ins after 1 104 9 D₁ (marg sec m), after line 15 of passage No 58 above·

सामब्रवीद्भगवन्कस्त्वं प्रादुर्भूतो ममाग्रत ।
सूर्य ।
आहूतोपस्थितं भद्रे ऋषिमन्त्रेण चोदितम् ।
विद्धि मां पुत्रलाभाय देवमर्कं शुचिस्मिते ।
पुत्रस्ते निर्मित सुभ्रु शृणु चाप्यशुभानने ।
आदित्ये कुण्डले बिभ्रत्कवच चैव मामकम् । [5]
अवध्यश्चास्त्रशस्त्राणामभेद्यं च भविष्यति शुचिस्मिते ।
नास्य किंचिददेयं च ब्राह्मणेभ्यो भविष्यति ।
चोद्यमानो मया चापि न क्षमं चिन्तयिष्यति ।
दास्यते स हि विप्रेभ्यो मानी चैव भविष्यति ।
वैशंपायन ।
एवमुक्ता तत कुन्ती गोपतिं प्रत्युवाच ह । [10]
कन्या पितृवशा चाहं पुत्रार्थो न चैव मे ।
सूर्य ।
यद्येव मन्यसे भीरु किमाह्वयसि भास्करम् ।
यदि मामवजानासि ऋषि स न भविष्यति ।
मत्प्रदानेन दस्य त्वमवलेपेन दर्पिता ।
कुरु च तेऽद्य धक्ष्यामि क्रोधदीप्तेन चक्षुषा । [15]
कुन्ती ।
प्रसीद भगवन्मह्यमवलेपो हि नास्ति मे ।
ममैव परिहार्यं स्यात्कन्याभावस्य दूषणम् ।
सूर्य ।
व्यपयातु भय तेऽद्य कुमार प्रसमीक्ष्यसे ।
मया त्व चाप्यनुज्ञाता पुन कन्या भविष्यसि ।
वैशंपायन ।
एवमुक्ता तत कुन्ती संप्रहृष्टतनूरुहा । [20]
संगता च तत सुभ्रूरादित्येन महात्मना ।

60

After 1 104. 17, D₁ (marg sec m) ; S ins ·

तत काले तु कस्मिंश्चित्स्वप्नान्ते कर्णमब्रवीत् ।
आदित्यो ब्राह्मणो भूत्वा शृणु वीर वचो मम ।
प्रभातायां रजन्यां त्वामागमिष्यति वासव ।
न तस्य भिक्षा दातव्या विप्ररूपी भविष्यति ।
निश्चयोऽस्यापहर्तुं ते कवच कुण्डले तथा । [5]
अतस्त्वां बोधयाम्येष स्वर्तामि वचन मम ।
कर्ण ।
शक्रो मां विप्ररूपेण यदि वै याचते द्विज ।
कथं तस्मै न दास्यामि यथा चास्म्यवबोधित ।
विप्रा पूज्यास्तु देवाना सतत प्रियमिच्छताम् ।
तं देवदेव जानन्वै न शक्तोऽस्म्यवमर्षणे । [10]
सूर्य ।
यद्येवं शृणु मे वीर वर ते सोऽपि दास्यति ।
शक्तिं त्वमपि याचेथा सर्वशत्रुविघातिनीम् ।
वैशंपायन ।
एवमुक्त्वा द्विज स्वप्ने तत्रैवान्तरधीयत ।
कर्ण प्रबुद्धस्त स्वप्न चिन्तयानोऽभवत्तदा ।

61

For 1 105 4–7, K₄ N B D subst ·

कुन्त्या पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपति ।
कृत्वोद्वाह तदा त तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तमम् ।
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमान स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभि । [5]
सप्राप्य नगरं राजा पाण्डु कौरवनन्दन ।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभु ।
Colophon.
वैशंपायन उवाच ।
तत शांतनवो भीष्मो राज्ञ पाण्डोर्यशस्विन ।
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ।

59

(L. 9) D₁ T₂ G₂.₄.₅ दास्यन्त्येव हि विप्रे°. — (L. 18) T₁ G₁ M₂ ₅ प्रसमिष्यदे, G₃ प्रसमक्षे शुभे

60

(L. 9) D₁ G₂ M₁–₃ प्रिय मे (M₁–₃ प्रियम, प्रियदि आदाय — (L. 12) D₁ G₂ ₆ M₂ °शत्रुविनाशिनीं, D₂ °शत्रुनिवाशिनीं

61

D₂ om line 1 — For details of colophon see footnotes on p. 471 — (L. 17) Dn D₁ ₅ कन्यार्थिन (for वरा°) — (L 30) N₁ Dn D₁ ब्रनार्थिन° (for महा°) — (L. 41) K₁ B₁ ₅ Dn D₁ ₄ पुरीं (for पुरं) K₄ N B₁.₄ ₆ Da₁ D₂ ₄ प्रहृष्टो — (L. 49) K₄ N B₁ Dn₁ n₂

सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । [10]
बलेन चतुरङ्गेन ययौ मद्रपतेः पुरम् ।
तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं वाह्लीकपुंगवः ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृप ।
दत्त्वा तस्मासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
मधुपर्कं च मद्रेशः पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् । [15]
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वह ।
आगतं मां विजानीहि वरार्थिनमरिंदम ।
श्रूयते भवतः साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामहं वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ।
युक्तरूपो हि संबन्धे त्वं नो राजन्वयं तव । [20]
एतत्संचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ।
तमेवंवादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम ।
पूर्वैः प्रवर्तितं किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे । [25]
व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः ।
न च युक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ।
कुलधर्मः स नो वीर प्रमाणं परमं च तत् ।
तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसंदिग्धं वचोऽरिहन् ।
तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं महामतिः । [30]
धर्म एष परो राजन्स्वयमुक्तः स्वयंभुवा ।
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः ।
विदितेयं च ते शल्य मर्यादा साधुसंमता ।
इत्युक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रशः । [35]
गजानश्वान्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालं च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ।
तत्प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः संप्रीतमानसः ।
ददौ तां समलंकृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ।
स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । [40]
आजगाम पुरं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् ।
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसंमते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं माद्र्याः पाण्डुर्नराधिप ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दनः ।
स्थापयामास तां भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् । [45]
स ताभ्यां व्यचरत्सार्धं भार्याभ्यां राजसत्तम ।
कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ।
ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः ।
जिगीषया महीं पाण्डुर्निश्चक्राम पुरात्प्रभो ।
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च । [50]
धृतराष्ट्रं च कौरव्य तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः ।
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ।
स राजा देवराजाभो विजिगीषुर्वसुंधराम् । [55]
हृष्टपुष्टबलः प्रायात्पाण्डुः शत्रूननेकशः ।

62

This passage, which in the footnotes to the constituted text is said to be ins in G₅ after 1 107. 24, is not an insertion peculiar to G₅, but occurs, as a matter of fact, in all S MSS and is nothing more than the S version of the account of the birth of Bhīma. An irregularity in the collation of the S MSS was responsible for the misleading remark in the footnotes mentioned above

63

After adhy. 107, all MSS except Ś1 K0-3 (V1 missing) ins. the foll addl adhy.

जनमेजय उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया ।
ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ।
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा । [5]
कथं त्विदानीं भगवन्कन्या जाता ममीपि मे ।
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथंचन ।
कथं तु संभवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे ।
यथार्हमिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् । [10]
वैशंपायन उवाच ।
साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ममीमि ते ।
तां मांसपेशीं भगवान्स्वयमेव महातपाः ।
शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत् ।

D1 2 निर(*or* रा)क्राम्य — (L. 53) B₁ D (except D₁ ₄) om. च — After line 53, Ñ1 ins (with v 1) 1.105 6. — (L. 55) Dn D1 देवगभाभो — (L. 56) Dn D1 2 °पुष्टबले .

63

(L 2) S कौमारीगात्पुत्राणां S तु (for न) T₁ G₁ ₆ M₁ ₃ अत्र (for प्र) — (L 3) K₄ B₃ T₂ G वैश्या°. S दासीसुता द्विज (for the posterior half) — S om line 4 — (L 5)

यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तदा नृप ।
घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा । [15]
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ।
दुहितृस्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
मनसाचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशतं मम ।
भविष्यति न संदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ।
ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । [20]
एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
ततो दौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौ पतिर्मम ।
अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका ।
कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता । [25]
यदि सत्यं तपस्तप्तं दत्तं वाप्यथवा हुतम् ।
गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
विभज्य तां तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः ।
गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् । [30]
व्यास उवाच ।
पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता ।
दैवयोगादयं भाग एकः शिष्टः शतात्परः ।
एषा ते सुभगे कन्या भविष्यति यथेप्सिता ।
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽन्यं घृतकुम्भं तु समानाय्य महातपाः ।
तं चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः । [35]
एतत्ते कथितं राजन्दुःशलाजन्म भारत ।
ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

Colophon.

64

After 1 113 10, D1 (marg *sec m*) : S ins.

श्वेतकेतोः पिता देवि तप उग्रं समास्थितः ।
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशगोऽभवत् ।
शिशिरे सलिलस्थायी सह पत्न्या महातपाः ।
उद्दालकं तपस्यन्तं नियमेन समाहितम् ।
तस्य पुत्रः श्वेतकेतुः परिचर्यां चकार ह । [5]
अभ्यागच्छद्द्विजः कश्चिद्वलीपलितसंततः ।
तं दृष्ट्वैव मुनिः प्रीतः पूजयामास शाश्वतः ।
स्वागतेन च पाद्येन मृदुवाक्यैश्च भारत ।
शाकमूलफलाद्यैश्च वन्यैरन्यैरपूजयत् ।
क्षुत्पिपासाश्रमैरार्तः पूजितस्तु महर्षिणा । [10]
विश्रान्तो मुनिमासाद्य पर्यपृच्छद्द्विजस्तदा ।
उद्दालक महर्षे त्वं सत्यं मे ब्रूहि मानृतम् ।

S न मापि घृत[? read धार्त]राष्ट्रस्य उक्तमेतन्महर्षिणा — S om lines 6–8 — (L 6) Ñ1 2 B4 त्व प्र; Ñ3 Da3 Dn D1 त्व तु (for जातां) — (L. 9) S हि (for तु), and ब्रवीहि (for वदस्व) — (L. 10) Om in S Ñ2 D (except D2.4.5) यथावदिह — (L. 12) S तु तदा (for भगवान्), and महामुनि॰ (for ॰तपा॰) — (L. 13) T G सिषच्ने, M संसिषच् (for आसिच्य) T G अधारयद् (for अकल्पयद्) — (L. 14) S कल्पते भाग॰ T G स तु धात्र्यास वै पृथक्, M स तु धात्री पृथक्पृथक् — (L. 15) B3 D1.2 3 M कुम्भेषु, T2 G3 4 5 चैकैकं (for कुण्डेषु) — (L. 16) Ñ1.2 सुमहाव्रता, S सुमहायशा . — After line 16, S ins.

नाब्रवीच्च ऽपि किंचिद्धीरवाच्य यशस्विनी ।

— (L. 17) Om in S Ñ B1 Dn दुहितृ॰ स्नेह॰ — After line 17, B3 ins.

महर्षिनब्रवीत्किंचिद्गीरवाला तपस्विनी ।

— (L. 19) S न चर्षिभाषतेन्यथा (M ॰ते मृषा) — (L. 20) T G M3 वै (for इय) M3 6–8 भवेन्मम परा तुष्टिर् — (L 21) S भ्रातसापि (for भविष्यति) — (L. 22) S ॰भजाल्लो मानवाः स्यात्तदिनेन — After line 22, S reads line 25, while D3 ins

अहुव इतमेवैतदुहिया सह संगता ।

— (L. 23) S अधिक, and जामातृभिर् — After line 23, D3 S (which latter om line 24 and transp 25) ins

अपत्य युवतीं चापि दृष्ट्वा प्रीतिमवाप्नुयाम् ।

— (L 25) S अहं च कृतकृत्या स्या दुहिया सह संगता — (L. 26) S वा मे (for तप्त) and गुरवस्तोषिता यदि — (L. 27) S सुकृत चेह लोकेस्ति (G1.5 M6–8 ॰केसिन्) तथा॰ — (L. 29) K4 Ñ3 B3 व्यभज्यत, Ñ1.2 Da Dn D1 व्यभजत्तु, D3 5 व्यभजत्तां (for विभज्य तां) S व्यभजत्सहसा विप्रस्तां पेशीं गर्भसमर्था — (L. 30) S गण्यमानेषु कुण्डेषु शते पूर्णे महात्मना. — After line 30, S ins.

अभवच्चापरं खण्ड यामहस्ते तदा किल ।

— (L. 31) T1 शुभ, T2 G देव, M ह्येतद् (for त्वेतद्) S वागुदीरिता — (L 32) K4 Da Dn D1 5 दौहित्र्ययोगाय भाग, B3 दौहित्र्ययोगाद्भागोय Ñ3 D3 परिशिष्ट , S एको दृष्ट . — (L. 33) Several MSS सुभगा — (L. 34) S अन्यद् Da S घृतकुण्ड S आनाय्य सुमहा॰ — (L. 35) S प्राक्षिपत्त तदा राजन्कन्याभाग परंतप — After line 35, D1 (marg. *sec. m*) S ins

संभूता चैव कालेन सर्वेषां च यवीयसी ।

— (L. 36) S वीर (for राजन्) Ñ1.2 चैव हि, S चैव तु (for भारत) — (L. 37) S कथये पांडुनंदन (for the posterior half) — For details of colophon see footnotes on p 480.

ऋषिपुत्र. कुमारोऽयं दर्शनीयो विशेषतः ।
तव पुत्रमिमं मन्ये कृतकृत्योऽसि सद्वद ।
उद्दालकः ।
मम पत्नी महाप्राज्ञ कुशिकस्य सुता मता । [15]
मामेवानुगता पत्नी मम नित्यमनुव्रता ।
अरुन्धतीव पत्नीनां तपसा कर्शितस्तनी ।
तस्यां जातः श्वेतकेतुर्मम पुत्रो महातपाः ।
वेदवेदाङ्गविद्विप्र मच्छासनपरायण ।
लोकज्ञ सर्वलोकेषु विश्रुत. सत्यवागघृणी । [20]
ब्राह्मणः ।
अपूर्वो भार्यया चार्थी वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुषः ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तः पूर्वमेवाकृतक्रिय ।
प्रजारणी तु पत्नी ते कुलशीलसमाधिनी ।
सदृशी मम गोत्रेण वहाम्येनां क्षमस्व वै ।
पाण्डु ।
इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीं चीरकृष्णाजिनाम्बराम् । [25]
यष्ट्याधार स्खलगात्रो मन्दचक्षुरबुद्धिमान् ।
स्वव्यापारामक्षमा तामचिन्तामात्मनि द्विजः ।

65

After 1 113 12, D5 S ins

तपसा दीप्तवीर्यो हि श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
संगृह्य मातरं हस्ते श्वेतकेतुरभाषत ।
दुर्ब्राह्मण विमुञ्च त्वं मातरं मे पतिव्रताम् ।
अयं पिता मे ब्रह्मर्षि क्षमावान्ब्राह्मवित्तम ।
शापानुग्रहयो शक्तस्तूष्णींभूतो महाव्रत । [5]
तस्य पत्नी दमोपेता मम माता विशेषतः ।
पतिव्रतां तपोवृद्धां साध्वाचारैरलंकृताम् ।
अप्रदानेन ते ब्रह्मन्मातृभूता विमुञ्च मे ।
एवमुक्त्वा तु याचन्त विमुञ्चेति मुहुर्मुहु ।
प्रत्यवोचद्द्विजो राजन्प्रगल्भमिदं वच । [10]
अपत्यार्थी श्वेतकेतो वृद्धोऽहं मन्दचाक्षुष ।
पिता ते ऋणनिर्मुक्तस्त्वया पुत्रेण काश्यप ।
ऋणादहमनिर्मुक्तो वृद्धोऽहं विगतस्पृह ।
मम को दास्यति सुता कन्या सम्प्राप्तयौवनाम् ।
प्रजारणीमिमां पत्नीं विमुञ्च त्व महातप । [15]
एकया प्रजया पित्रोर्मातरं ते ददाम्यहम् ।
एवमुक्त श्वेतकेतुर्लज्जया क्रोधमेयिवान् ।

66

After 1 113 40ab, D4 (suppl fol sec m) ins

यथासौ नीयते दण्ड. सततं पापकारिषु ।
दण्डस्य नयनात्सा हि दण्डनीतिरिहोच्यते ।
भूय स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलधर प्रभु ।
असृजत्सर्वशास्त्राणि महादेवो महेश्वर. ।
दण्डनीते प्रयोगार्थं प्रमाणानि च सर्वश । [5]
विद्याश्चतस्र कृटस्थास्तासां भेदविकल्पना ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति निश्चय. ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु । [10]
दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिता ।
एतासामेव विद्याना व्यासमाह महेश्वरः ।
शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्त्राणि सप्तति ।
व्यास एव तु विद्याना महादेवेन कीर्तित. ।
तन्त्रं पाशुपतं नाम पाञ्चरात्रं च विश्रुतम् । [15]
योगशास्त्रं च सांख्यं च तन्त्रं लोकायतं तथा ।
तन्त्रं ब्रह्मतुला नाम तर्कविद्या दिवौकसाम् ।
सुखदु खार्थजिज्ञासाकारकश्चेति विश्रुतम् ।
तर्कविद्यास्तथा चाष्टौ सश्लोको नय विस्तरः ।
दश चाष्टौ च विज्ञेया पौराणां यज्ञसंहिता । [20]
पुराणस्य प्रणीताश्च तावदेवेह संहिता. ।
धर्मशास्त्राणि तद्वाचः एकार्था नीति नान्यथा ।
एकार्थानि पुराणानि वेदाश्चैकार्थसंहिता. ।
नानार्थानि च सर्वाणि तत शास्त्राणि शंकर ।
प्रोवाच भगवान्देव कालज्ञानानि यानि च । [25]
चतु षष्टिप्रमाणानामायुर्वेदं च सोत्तरम् ।
अष्टादशविकल्पान्तां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
गान्धर्वमितिहासं च नानाविस्तरमुक्तवान् ।
इत्येता शांकरप्रोक्ता विद्या शब्दार्थसंहिता ।
पुनर्भेदसहस्रं च तासामेव तु विस्तर । [30]
ऋषिभिर्देवगन्धर्वै सविकल्पः सविस्तर. ।
शश्वदभ्यस्यते लोके वेद एव च सर्वश ।
विद्याश्चतस्र संक्षिप्ता वेदवादाश्च ते स्मृता. ।
एतासां पारगो यश्च स चोक्तो वेदपारग ।
विदुषां पारगो रुद्रो विष्णुरिन्द्रो बृहस्पति । [35]
शक्र स्वायंभुवश्चैव मनु परमधर्मवित् ।

64

After line 6, D1 reads 1169* — After line 21, G2 ins.

प्रथमेव समुत्पाद्य पितॄणामृणमोचनम् ।

प्रदास्यामि पुत्रोऽहं पुमान्पिता तु ते ।

65

(L. 8) T2 G1-3 M6-8 प्रातःप्रेता

ब्रह्मा च परमो देवः सदा सर्वैः सुरासुरैः ।
सर्वस्यानुग्रहश्चैव व्यासो वै वेदपारगः ।
भीष्म उवाच ।
अहं शान्तनवो भीष्मः प्रसादान्माधवस्य च ।
शंकरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मणश्च कुरूद्वह । [40]
वेदपारग इत्युक्तो याज्ञवल्क्यश्च सर्वशः ।
कल्पे कल्पे महाभागैर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
ऋषिपुत्रैर्ऋषिगणैर्भिद्यतेऽधर्मिकैरपि ।
शिवेन ब्रह्मणा चैव विष्णुना च विकल्पिता ।
आदिकल्पे पुनश्चैव भिद्यन्ते साधुभिः पुनः । [45]
इदानीमपि विद्वद्भिः भिद्यन्ते च विकल्पकैः ।
पूर्वजन्मानुसारेण बहुधेयं सरस्वती ।

67

After 1 115 28, D_4 (suppl. fol *sec m*) s (partly, and at a different place) S ins

जातमात्रानुपादाय शतशृङ्गनिवासिनः ।
पाण्डोः पुत्रानमन्यन्त तापसाः स्वानिवात्मजान् ।
ततस्तु वृष्णयः सर्वे वसुदेवपुरोगमाः ।
पाण्डुः शापभयाद्भीतः शतशृङ्गमुपेयिवान् ।
तत्रैव मुनिभिः सार्धं तापसोऽभूत्तपश्चरन् । [5]
शाकमूलफलाहारस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
योगध्यानपरो राजा बभूवेति च वादकाः ।
प्रब्रुवन्ति स्म बहवस्तच्छ्रुत्वा शोककर्शिताः ।
पाण्डोः प्रीतिसमायुक्ताः कदा श्रोष्याम सत्कथाः ।
इत्येवं कथयन्तस्ते वृष्णयः सह बान्धवैः । [10]
पाण्डोः पुत्रागमं श्रुत्वा सर्वे हर्षसमन्विताः ।
सभाजयन्तस्तेऽन्योन्यं वसुदेवं वचोऽब्रुवन् ।
न भवेयुः क्रियाहीनाः पाण्डोः पुत्रा महाबलाः ।
पाण्डोः प्रियहितान्वेषी प्रेषय त्वं पुरोहितम् ।
वसुदेवस्तथेत्युक्त्वा विससर्ज पुरोहितम् । [15]
युक्तानि च कुमाराणां पारिबर्हाण्यनेकशः ।
कुन्तीं माद्रीं च संदिश्य दासदासीपरिच्छदम् ।
गावो हिरण्यं रूप्यं च प्रेषयामास भारत ।
तानि सर्वाणि संगृह्य प्रययौ स पुरोहितः ।
तमागतं द्विजश्रेष्ठं काश्यपं वै पुरोहितम् । [20]
पूजयामास विधिवत्पाण्डुः परपुरंजयः ।
पृथा माद्री च संहृष्टे वसुदेवं प्रशशंसतुः ।
ततः पाण्डुः क्रियाः सर्वाः पाण्डवानामकारयत् ।
गर्भाधानादिकृत्यानि चौलोपनयनानि च ।
काश्यपः कृतवान्सर्वमुपाकर्म च भारत । [25]
चौलोपनयनादूर्ध्वं वृषभाक्षा यशस्विनः ।
वैदिकाध्ययने सर्वे समपद्यन्त पारगाः ।
शर्यातेः पृषतः पुत्रः शुको नाम परंतपः ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
अश्वमेधशतैरिष्ट्वा स महात्मा महामखैः । [30]
आराध्य देवताः सर्वाः पितॄनपि महामतिः ।
शतशृङ्गे तपस्तेपे शाकमूलफलाशनः ।
तेनोपकरणश्रेष्ठैः शिक्षया चोपबृंहिताः ।
तत्प्रसादाद्धनुर्वेदे समपद्यन्त पारगाः ।
गदायां पारगो भीमस्तोमरेषु युधिष्ठिरः । [35]
असिचर्मणि निष्णातौ यमौ सत्त्ववतां वरौ ।
धनुर्वेदे गतः पारं सव्यसाची परंतपः ।
शुकेन समनुज्ञातो मत्समोऽयमिति प्रभो ।
अनुज्ञाय ततो राजा शक्तिं खड्गं तथा शरान् ।
धनुश्च दत्त्वा श्रेष्ठस्तालमात्रं महाप्रभम् । [40]
विपाठक्षुरनाराचान्गृध्रपक्षानलंकृतान् ।
ददौ पार्थाय संहृष्टो महोरगसमप्रभान् ।
अवाप्य सर्वशस्त्राणि मुदितो वासवात्मजः ।
मेने सर्वान्महीपालानपर्याप्तान्स्वतेजसा ।
एकवर्षान्तरास्त्वेवं परस्परमरिंदमाः । [45]
अन्ववर्धन्त पार्थाश्च माद्रीपुत्रौ तथैव च ।

Then follows a *repetition* of 1 115 28 —a clear sign of interpolation—and a *colophon* (corresponding to the colophon of our adhy 115) The MSS cont

67

☞ This passage occurs also in D_4 (suppl fol. *sec m*), which was inadvertantly omitted from the list of MSS mentioned in the footnote to 1 115 28 D_4 ins lines 4–44 of the passage after 1 116 1[ab], om the rest

(L. 3) D_4 आगता यादवाः सर्वे — (L. 5) D_4 तत्रैव तापसः साधु न्यवसत्स महामनाः — (L. 7) D_4 तत्र धर्मसमाश्रितः (for the posterior half) — (L. 8) D_4 दृष्ट्वा तु कुरुश्रेष्ठा मत्पुत्रेति तं — (L. 9) Some MSS संगताः — (L. 11) D_4 दिनानि कतिचित्तेषामुषित्वैकत्रपूजिताः — (L. 12) D_4 वसुदेवपुरोगमाः — (L. 13) D_4 प्रतिजग्मुर्गृहानेव तानापृच्छ्य सकाशतः — (L. 15) D_4 ततः पुरोहितो राजन्मथुराया विनिर्गतः — (L. 16) D_4 वसुदेवाशयादाय (for the prior half) — (L. 18) D_4 रूप्यभक्ष्यपानानि वस्त्राणि शतानि च — Colophon. *Adhy no* D_4 123, T_1 115, T_2 65, G M 66 — After the colophon, D_4 ins

जनमेजय उवाच ।
यस्मिन्वयसि संप्राप्ताः पाण्डवा गजसाह्वयम् ।
समपद्यन्त देवेभ्यः तेषामायुश्च किंपरम् ।
एतदिच्छामि भगवन्वक्तुं श्रोतुं द्विजोत्तम ।

वैशंपायन ।
पाण्डवानां तथायुश्च शृणु कौरवनन्दन ।
जगाम हास्तिनपुरं षोडशाब्दो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः पञ्चदशे बीभत्सुर्वै चतुर्दशे ।
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जग्मतुर्नागसाह्वयम् । [50]
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोषिता ।
षट् च मासाञ्जतुगृहान्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
षण्मासानेकचक्रायां वर्षं पाञ्चालके गृहे ।
धार्तराष्ट्रैः सहोषित्वा पञ्च वर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थेऽवसंस्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् । [55]
द्वादशाब्दानथैकं च विभ्रमद्यूतनिर्जिताः ।
भुक्त्वा षट्त्रिंशतं राज्यं सागरान्तां वसुंधराम् ।
मासैः षड्भिर्महात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परिक्षितं स्थाप्य इष्टां गतिमवाप्नुवन् ।
एवं युधिष्ठिरस्यापि आयुरष्टोत्तरं शतम् । [60]
अर्जुनात्केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाभुजः ।
कृष्णात्संकर्षणो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाबलः ।

☞ The passage is immediately followed by 1. 116. 1 (*without* वैश°)

68

After 1. 116. 22, D4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

वैशंपायन ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कुन्ती शोकाग्निदीपिता ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ।
निश्चेष्टा पतिता भूमौ मोहे न तु चचाल सा ।
तस्मिन्क्षणे कृतस्नानमप्रकाम्बरसंवृतम् ।
अलंकारकृतं पाण्डुं शयानं शयने शुभे । [5]
कुन्तीमुत्थाप्य माद्री तु मोहेनाविष्टचेतनाम् ।
एह्येहीति च तां कुन्तीं दर्शयामास कौरवम् ।
पादयोः पतिता कुन्ती पुनरुत्थाय भूमिपम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं महारजतवाससम् ।
सस्मितेन तु वक्त्रेण वदन्तमिव भारतीम् । [10]
परिरभ्य तदा मोहाद्विललापाकुलेन्द्रिया ।
माद्री चापि समालिङ्ग्य राजानं विललाप सा ।
तं तथाशायिनं पाण्डुमृषयः सह चारणैः ।
अभ्येत्य सहिताः सर्वे शोकादश्रूण्यवर्तयन् ।
अस्तं गतमिवादित्यं संशुष्कमिव सागरम् । [15]
दृष्ट्वा पाण्डुं नरव्याघ्रं शोचन्ति स्म महर्षयः ।
समानशोका ऋषयः पाण्डवाश्च बभूविरे ।
ते समाश्वासिते विप्रैर्विलेपतुरनिन्दिते ।

कुन्ती ।
हा राजन्कस्य नौ हित्वा गच्छसि त्रिदशालयम् ।
हा राजन्मम मन्दायाः कथं माद्रीं समेत्य वै । [20]
निधनं प्राप्तवान्राजन्मन्दाग्यपरिरक्षयात् ।
युधिष्ठिरं भीमसेनमर्जुनं च यमावुभौ ।
कस्मात्पुत्रान्प्रियान्हित्वा प्रयातोऽसि विशां पते ।
नूनं त्वां त्रिदशा देवाः प्रतिनन्दन्ति भारत ।
यथा हि तप उग्रं ते चरितं विप्रसंसदि । [25]
आवाभ्यां सहितो राजन्गमिष्यसि दिवं शुभम् ।
आजमीढाजमीढानां कर्मणा चरितां गतिम् ।
ननु नाम सहावाभ्यां गमिष्यामीति नस्त्वया ।
प्रतिज्ञातं कुरुश्रेष्ठ यदासि वनमागतः ।
आवाभ्यां त्वेव सहितो गमिष्यसि विशां पते । [30]
मुहूर्तं क्षम्यतां राजन्नारोक्ष्यावश्चितां तव ।

वैशंपायन ।
विलपित्वा भृशं त्वेव नि संज्ञे पतिते भुवि ।
यथा विद्धे हते मृग्यौ लुब्धैर्वनगते तथा ।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे पाण्डवा वेदपारगाः ।
तेऽप्यागत्य पितुर्मूले निःसंज्ञाः पतिता भुवि । [35]
पाण्डोः पादौ परिष्वज्य विलपन्ति स्म पाण्डवाः ।

— (L. 49) D4 भीम पञ्चदशाब्दे तु मन्यब्दे वै धनंजय°, G6 M3 पंचदशाब्दो भीमस्तु चतुर्दशाब्दो धनंजय (!) — (L. 56) T1 G1.2 प्रभु , G6 M3 प्रभ्रमु (for विभ्रम) D4 वने वैराटके तथा (for विभ्रम°). — After line 56, D4 (which om. line 57) ins.:

संभो युद्धे स्वतिक्रान्त मासषट्कं नृपोत्तम ।
षट्'पञ्चाशद्वर्षेण निवशासुर्वसुधराम् ।

— (L. 58) D4 तपोनिष्ठा वनेऽभवन् (for the posterior half) — After line 58, D4 (which om. line 59) ins.:

गदाप्रस्थानिकविधौ शेषं मासचतुष्टयम् ।

— (L. 60) D4 इत्येवमादितः प्रोक्त (for the prior half). — (L. 62) D4 वर्षेण बलभद्रोऽपि कृष्णाज्ज्येष्ठः प्रकीर्तितः. — After line 62, S (except G3.4.5) ins.:

रामो वृकोदराज्ज्येष्ठ° त्रिभिर्मासैर्महाबल ।,

while D4 ins.:

पाण्डु° पञ्च महातेजास्तान्पश्यन्पर्वते सुतान् ।
रेमे स काश्यपसुत पत्नीभ्यां तु मुदा सदा ।
यस्मिन्पक्षे समुत्पन्न° पार्थस्तस्य च धीमतः° ।
तस्मिन्नुत्तरफल्गुन्यां प्रवृत्ते तु महोत्सवे ।
पुरोहितेन सहितो माता° पर्यदर्शयत् ।
तस्मिन्काले समाहूय स ऋषीन्संशितव्रतान् ।
पूजयामास विधिवद्दासोभिर्दक्षिणान्वितैः ।

68

Lines 1-9 (=1263*) are ins. in D4 after 1. 116

युधिष्ठिर ।

हा विनष्टा स्म तातेति हा विनाथा भवामहे ।
त्वद्विहीना महाप्राज्ञ कथं वर्ताम बालकाः ।
लोकनाथस्य पुत्रा स्मो न सनाथा भवामहे ।
क्षणेनैव महाराज अहो लोकस्य चित्रता । [40]
मास्मद्विधा राजपुत्रा अधन्या सन्ति भारत ।
त्वद्विनाशाच्च राजेन्द्र राज्यप्रस्खलनात्तथा ।
बान्धवानामथाज्ञानात्प्राप्ताः स्म व्यसनं वयम् ।
किं करिष्यामहे राजन्कर्तव्यं न प्रसीदताम् ।

भीम ।

हित्वा राज्यं च भोगाश्च शतशृङ्गनिवासिना । [45]
त्वया लब्धा स्म राजेन्द्र महता तपसा वयम् ।
हित्वा मानं वनं गत्वा स्वयमाहृत्य भक्षणम् ।
शाकमूलफलैर्धन्यैर्भरणं वै त्वया कृतम् ।
पुत्रानुत्पाद्य पितरो यमिच्छन्ति महात्मन ।
त्रिवर्गफलमिच्छन्तस्तस्य कालोऽयमागत । [50]
अभुक्त्वैव फलं राजन्गन्तुं नार्हसि भारत ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं भीमोऽपि विललाप ह ।

अर्जुन ।

प्रणष्टं भारतं वंशं पाण्डुना पुनरुद्धृतम् ।
वसिस्तपोवनगते नष्टं राज्यं सराष्ट्रकम् ।
पुनर्निस्तारितं क्षत्रं पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः । [55]
एवमुक्त्वा तु नोदित्वा गन्तुमर्हसि कौरव ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा पितरं विललाप धनंजय ।

यमौ ।

दुःसंचयं तप कृत्वा लब्ध्वा नौ भरतर्षभ ।
पुत्रलाभस्य महत शुश्रूषादिफलं त्वया ।
न चावाप्त किंचिदेव राज्यं पित्रा यथा पुरा । [60]

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा यमौ चापि विलेपतुरथातुरौ ।

69

After I 116 30, D4 (marg. sec. m.) S ins

वैशंपायन ।

ऋषयस्तान्समाश्वास्य पाण्डवान्सत्यविक्रमान् ।
ऊचु कुन्तीं च माद्रीं च समाश्वास्य तपस्विन ।
सुभगे बालपुत्रे तु न भर्तव्य कथंचन ।
पाण्डवांश्चापि नेष्याम कुरुराष्ट्रं परंतपान् ।
अधर्मेष्वर्थजातेषु धृतराष्ट्रश्च लोभवान् । [5]
स कदाचिन्न वर्तेत पाण्डवेषु यथाविधि ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथा कुन्तिभोजस्तथैव च ।
माद्याश्च बलिनां श्रेष्ठ शल्यो भ्राता महारथ ।
भर्त्रा तु मरणं सार्धं फलवन्नात्र संशय ।
युवाभ्यां दुष्करं चैतद्वदन्ति द्विजपुंगवा । [10]
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
यमैश्च नियमै श्रान्ता मनोवाक्कायजै शुभै ।
भर्तारं चिन्तयन्ती सा भर्तारं निस्तरेच्छुभा ।
तारितश्चापि भर्ता स्यादात्मा पुत्रैस्तथैव च ।
तस्माज्जीवितमेवैतद्युवयोर्विद्म शोभनम् । [15]

कुन्ती ।

यथा पाण्डोस्तु निर्देशस्तथा विप्रगणस्य च ।
आज्ञा शिरसि निक्षिप्ता करिष्यामि च तत्तथा ।
यदाहुर्भगवन्तो हि तन्मन्ये शोभनं परम् ।
भर्तुश्च मम पुत्राणां मम चैव न संशय ।

माद्री ।

कुन्ती समर्था पुत्राणां योगक्षेमस्य धारणे । [20]
अस्या हि न समा बुद्ध्या यद्यपि स्यादरुन्धती ।
कुन्त्याश्च वृष्णयो नाथा कुन्तिभोजस्तथैव च ।
नाहं त्वमिव पुत्राणां समर्था धारणे तथा ।
साहं भर्तारमन्विष्ये सतृप्ता न त्वहं तथा ।
भर्तृलोकस्य तु ज्येष्ठा देवी मामनुमन्यताम् । [25]
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सत्यसंधस्य धीमत ।
पादौ परिचरिष्यामि तथार्याद्यानुमन्यताम् ।

वैशंपायन ।

एवमुक्त्वा महाराज मद्रराजसुता शुभा ।
ददौ कुन्त्यै यमौ माद्री शिरसाभिप्रणम्य च ।
अभिवाद्य महर्षींस्ता परिष्वज्य च पाण्डवान् । [30]
मूर्ध्न्युपाघ्राय बहुशः पार्थानात्मसुतौ तथा ।
हस्ते युधिष्ठिरं गृह्य माद्री वाक्यमभाषत ।
कुन्ती माता अहं धात्री युष्माकं तु पिता मृतः ।

30 — (L. 10) T1 G1, 2 M1 भारत (for भारतीम्) — (L. 35) Noteworthy is the phrase निर्मूले! Cf line 30 of passage No 46 — (L. 38) T1 G1, 2, 6 M1 कौशलं (for बलं) — (L. 55) T1 G (except G1, 2) M1 °इवैद पचमि°.

69

Line 22 = line 7 — After line 22, D4 ins
न च मे तादृशी बुद्धिर्बान्धवाश्च तथा न मे ।
— (L. 35) D4 वृद्धोपासननित्यशा°, T1 G1 M1 वृद्धानुशासने सक्ता°, G2 वृद्धाश्रुपासने सक्ता°, G3 वृद्धानुपासनायुक्ता°

युधिष्ठिरः पिता ज्येष्ठभ्रतुर्णां धर्मतः सदा ।
वृद्धाद्युपासनासक्ता सत्यधर्मपरायणा । [35]
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
तस्मात्सर्वे कुरुध्व वै गुरुवृत्तिमतन्द्रिता ।
ऋषीणां च पृथायाश्च नमस्कृत्य पुन पुनः ।
आयासकृपणा माद्री प्रत्युवाच पृथां तत ।
धन्या त्वमसि वार्ष्णेयि नास्ति स्त्री सदृशी त्वया । [40]
वीर्यं तेजश्च योगं च माहात्म्यं च यशस्विनाम् ।
कुन्ति द्रक्ष्यसि पुत्राणां पञ्चानाममितौजसाम् ।
ऋषीणां सन्निधौ चैषा मया वागभ्युदीरिता ।
दिदृक्षमाणया स्वर्गं न ममैषा वृथा भवेत् ।
आर्या चाप्यभिवाद्या च मम पूज्या च सर्वत. । [45]
ज्येष्ठा वरिष्ठा त्व देवि भूषिता स्वगुणै शुभैः ।
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि त्वया यादवनन्दिनि ।
धर्मं स्वर्गं च कीर्तिं च त्वत्कृतेऽहमवाप्नुयाम् ।
यथा तथा विधत्स्वेह मा च कार्षीर्विचारणाम् ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा कुन्त्युवाच यशस्विनी । [50]
अनुज्ञातासि कल्याणि त्रिदिवे संगमोऽस्तु ते ।
भर्त्रा सह विशालाक्षि क्षिप्रमद्यैव भामिनि ।
संगता स्वर्गलोके त्वं रमेथा शाश्वती. समाः ।
तत पुरोहित' स्नात्वा प्रेतकर्मणि पारग ।
हिरण्यशकलानाज्य तिलान्दधि च तण्डुलान् । [55]
उदकुम्भ सपरशुं समानीय तपस्विभि ।
अश्वमेधाग्निमाहृत्य यथान्याय समन्तत. ।
काश्यप कारयामास पाण्डोः प्रेतस्य तां क्रियाम् ।
पुरोहितोक्तविधिना पाण्डो पुत्रो युधिष्ठिरः ।
तेनाग्निनादहत्पाण्डु कृत्वा चापि क्रियास्तदा । [60]
रुदञ्शोकाभिसतप्त पपात भुवि पाण्डव ।
ऋषीन्पुत्रान्पृथा चैव विसृज्य च नृपात्मजान् ।

70

After 1. 119 7, G1 ins

ततः पुत्राश्च पौत्राश्च राजानः सर्व एव हि ।
पाण्डवा कौरवाश्चैव राज्यैश्वर्यमदान्विता ।
पृथ्वीनिमित्तमन्योन्य घातयिष्यन्ति निर्घृणा ।
कुरुपाण्डवयोरर्थे पृथिवीक्षयकारण ।
अन्योन्य घोरमासाद्य करिष्यन्ति महीमिमाम् । [5]
रुधिरौघनिमग्नां च बालवृद्धावशेषिताम् ।
घोरमेनमदृष्ट्वैव कालं सर्वक्षयावहम् ।
दृष्ट्वानन्दसुख प्रीत्या दृष्ट्वा मात शृणुष्व ह ।

71

After 1 119 30ab, K4 Ñ B D ins. (cf. No. 73 below)

भक्ष्य भोज्य च पेय च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
उपाहृत नरैस्तत्र कुशलै सूदकर्मणि ।
न्यवेदयंस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मति ।
गङ्गा चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् । [5]
सहिता भ्रातर सर्वे जलक्रीडामवाप्नुम ।
एवमस्त्विति त चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमै ।
निर्ययुर्नगराच्छूरा कौरवा पाण्डवै सह ।
उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् । [10]
विशन्ति स्म तदा वीरा सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातर सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहै शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलै साचारिकैरपि ।
समार्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । [15]
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि (!) ।
जल तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकै ।
तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवा कौरवाश्च ह ।
उपच्छन्नान्बहून्कामास्ते भुञ्जन्ति ततस्तत । [20]
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्तत ।
ततो दुर्योधन पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विष प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपम । [25]
स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ।
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्य वक्त्रे भीमस्य पापकृत ।
प्रतीच्छित च भीमेन त वै दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मान मन्यते पुरुषाधम । [30]

71

D5 ins various lines of this passage at different points of its text; its readings have been ignored — (L 2) N B1 s उत्पादितं, Dn1 n3 उपपादित, D4 दृष्ट्वा कृतं — (L. 11) Dn प्रविशंति (for विशन्ति स्म) — (L. 14) Dn D2 4 यन्त्रै (for जलै) — (L. 16) Ñ1 L 3 तथा सौकुम्भै- रपि, D3 तथा पत्राकारैरपि — (L. 20) Ñ B1. 2. 6 Dn D1. 4 उपपन्नान् — (L. 26) N1 3 D3 आद्यवृथु; N3 Dn मद्वैरव — (L. 27) N3 Dn D1 वक्तु (for वक्त्रे) — (L. 28) K4 प्रतिक्षिप्त, Ñ Dn D3 4 प्रतीच्छित, D3 D1 प्रतिच्छितं.

ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ।

72

After I. 119. 38ab, K$_4$ Ñ B D ins.:

हतावशेषा भीमेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः ।
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत । [5]
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः ।
पोथयन्तं महाबाहुं तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च । [10]
तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीच्च च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ।
धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । [15]
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसंचयैः ।
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य तस्मिन्कुण्डे प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत । [20]
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । [25]
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिंदमः ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते कौरवाः सर्वे विना भीमं च पाण्डवाः ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ।
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः । [30]
ततो दुर्योधनः पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा ह्यविन्दन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति ।
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः । [35]
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ।
क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे ।
उद्यानानि वनं चैव विचितानि समन्ततः ।
तदर्थं न च तं वीर दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्ततः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः । [40]
आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु ।
कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि ।
न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ।
यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः । [45]
इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्मराजेन धीमता ।
हा हेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येति स प्रभो ।
शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ।
इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता । [50]
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन्क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः । [55]
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।

72

(L. 1) Ñ$_3$ B$_6$ Dn D$_{1.2}$ सर्वे (for सर्पा) — (L. 3) Dn D$_1$ दन्तु — (L. 7) Ñ B$_1$ Dn D$_1$ transp. तं and त्वं — (L. 22) Ñ$_{1.2}$ B$_{1.5}$ Dn D$_{1.4}$ स (for सन्) — (L. 25) Ñ$_3$ B (except B$_1$) D$_{2.5}$ नागदत्ते — Colophon om. in B D$_{2.5}$. Adhy. no.: Dn$_1$ D$_4$ 128, Dn$_2$ 127. Aggregate śloka no.: Dn$_2$ 5037 — (L. 33) K$_4$ नाविंदन्, Ñ$_{1.2}$ Dn ह्यविंदन्, B$_1$ D$_2$ अविंदन्, B$_5$ मविंदन्, D$_5$ विंदन् — After line 36, D$_5$ ins.:

नेत्यब्रवीत्तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं व्यचिन्वन्त स्म पाण्डवाः ।
भीम भीमेति ते वाचमुच्चमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तो वनं सर्वे न पश्यन्ति स्म मारुतिम् ।
आगताः स्वगृहं भूयः स्वमूचुर्वनान्तरे ।

— (L. 48) Ñ$_2$ Dn °भ्येत्यसाविति — After line 54, B$_5$ ins.:

विदुर उवाच ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं चिन्वन्तु सह पाण्डवैः ।
ते तत्र गत्वा त्वरिता भीमेत्युच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तो वनं सर्वे ते न पश्यन्ति ते जनाः ।
आगम्य नगरं भूयः स्वमूचुः पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो महाबलः ।

निहन्यादपि तं वीरं जातमन्यु सुयोधन ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।
विदुर उवाच ।
मैव वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव । [60]
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनि ।
आगमिष्यति ते पुत्र प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुर स्व निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ।
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डव । [65]
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ।
तं दृष्ट्वा प्रतिबुद्धं तु पाण्डवं ते भुजंगमा ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ।
यस्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृत ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि । [70]
गच्छाद्य च त्वं स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलै ।
भ्रातरस्ते तु तप्यन्ति त्वां विना कुरुपुंगव ।
तत स्नातो महाबाहु शुचि शुक्लाम्बरस्रज ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गल ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभि सुरभीभिर्विशेषत । [75]
भुक्तवान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबल ।
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दित ।
दिव्याभरणसंछन्नो नागानामन्त्र्य पाण्डव ।
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदम ।
उत्क्षिप्त स तु नागेन जलाज्जलरुहेक्षण । [80]
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापित कुरुनन्दन ।
ते चान्तर्दधिरे नागा पाण्डवस्यैव पश्यत ।
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबल ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ।
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च । [85]
कनीयस समाघ्राय शिर स्वरिविमर्दन ।
तैश्चापि सपरिष्वक्त सह मात्रा नरर्षभै ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रुवन् ।
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रम । [90]
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषत ।
तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डव ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिर । [95]
भ्रातृभि सहित सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ।

73

After adhy. 119, T G ins.*

वैशंपायन ।
ततस्ते मन्त्रयामासुर्दुर्योधनपुरोगमा ।
प्राणहा विक्रमी चापि शौर्ये च महति स्थित ।
स्पर्धते चापि सततमस्मानेको वृकोदर ।
तं तु सुप्तं पुरोद्याने जलस्थूले क्षिपामहे ।
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत । [5]
चेलकम्बलवेश्मानि चित्राणि च शुभानि च ।
तत्र संस्कारयामासुर्नानागाराण्यनेकश ।
उदकक्रीडनार्थानि कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्यामुद्देशे स्थले क्रत्वा परिच्छदम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च । [10]
उपार्जितं नरैस्तत्र तथा सूदकृतं च तत् ।
न्यवेदयन्त पुरुषा धार्तराष्ट्रस्य तत्तथा ।
ततो दुर्योधनस्त्वाह पाण्डवांस्तु सुदुर्मति ।
गङ्गां वै मानयामोऽद्य उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातर सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः । [15]
एवमस्त्विति त चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च हयोत्तमै ।
निर्ययुर्नगराद्वीरा कुरवः पाण्डवै सह ।
उद्यानवनमासाद्य संप्रसृज्य च वाहनम् ।
प्राविशंस्तु महावीर्याः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । [20]
उद्यानं स्माथ पश्यन्ति भ्रातर सर्व एव ते ।
उपस्थानगृहं शुद्धं वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्जलसंसारकैरपि ।
सूपस्थितं सुधाकारैश्चित्रकारैश्च शिल्पिभि ।
दीर्घिकाभिश्च पुण्याभिस्तथा कारण्डकैरपि । [25]
जलं तु शुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपकीर्णा वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकै ।
उपविष्टास्तदा सर्वे पाण्डवा कुरवस्तथा ।

(of the ins in D5 given above) — (L. 61) D5 दीर्घायुष' सुतास्तुभ्य दत्ता देवैरभिष्टुते — (L. 67) N3 B1 Dn D1 5 प्रतिबुध्यत — (L. 71) Ñ1 3 B3 6 Dn D1 5 °च स्वगृहं स्नातो दिव्यैरेभि शुभैर्जलै — After line 94, K4 Ñ3 B1 3 D (except D5) ins

इत' प्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योन्यमादृता ।

73

The first few lines of this passage are found in D5 also — (L 2) G1, 4 6 प्राणवान् For lines 5-6, cf 1 119 29, for 7-8, cf 1310*, for 9, cf 30** Lines 10-40 are an almost verbatim repetition of lines 1-31 of passage No 71 above — (L 14) T1 G1-4

उपपन्नान्बहून्कामांस्तेऽथ भुक्त्वा ततस्ततः ।
अथोद्यानवने तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते । [30]
परस्परस्य वक्त्रेषु ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ।
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ।
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
स कृत्वा भ्रातृवत्तत्र वाचा चामृतकल्पया । [35]
प्राक्षिपद्बहु भक्ष्यं वक्त्रे भीमस्य पापकृत् ।
प्रभक्षितं च भीमेन ह्यस्य दोषमजानता ।
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने स पुरुषाधमः ।
ततस्ते सहिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत । [40]
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य कुरुनन्दनाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ।
भीमस्तु बलवान्भुक्त्वा व्यायामाभ्यधिकं जले ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जले क्रीडां महाबलः ।
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् । [45]
स हि तत्स्थलमासाद्य श्रान्तश्चाप्सु विशेषतः ।
श्रमेण च परीताङ्गः सुष्वाप मृतकल्पवत् ।
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
शूलान्यप्सु निखान्याशु स्थलाज्जलमपातयत् ।
सदोषत्वाच्च संप्राप्तो जले शूलानि पाण्डवः । [50]
पपात यत्र तत्रास्य शूलं नासीद्यदृच्छया ।
स निमग्नो जलस्यान्तमवाप्यैव पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रम्य नागभवने तथा नागकुमारकान् ।
तत्र समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
दश्यते पाण्डवस्तत्र विषदंष्ट्रैर्महाविषैः । [55]
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्पविषेणाशु स्थावरं जङ्गमेन तु ।
ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः स तत्संछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान्कांश्चित्प्राणैर्व्ययोजयत् ।

ते हन्यमानाः पार्थेन सर्पा वासुकिमभ्ययुः । [60]
ऊचुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ।
अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्ध्वा प्रवेशितः ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ।
विनिविष्टोऽन्तरं प्राप्तः स च दष्टो ह्यनेकशः ।
ससंज्ञश्चापि संवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु नः । [65]
पोथयानो महाबाहुस्तं वै त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ।
पश्यति स्म महानागो भीमं भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्टः सन्पृथाया आर्यकेण तु ।
ततो दृष्टश्च तेनापि परिष्वक्तश्च पाण्डवः । [70]
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ।
अब्रवीच्च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतामिति ।
प्रियं धनौघं रत्नानि यावदस्य प्रदीयताम् ।
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र प्रीतोऽसि किमस्य धनसंचयैः । [75]
रसं पिबेत्कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य कुण्डे यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
यावत्पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ।
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः । [80]
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः सन्रसं पिबति पाण्डवः ।
एकोच्छ्वासात्तदा कुण्डं पिबति स्म महाबलः ।
एवमष्टौ तु कुण्डानि सोऽपिबत्पाण्डुनन्दनः ।
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
शेते स्म च तदा भीमो दिवसान्यष्ट चैव तु । [85]
दुर्योधनोऽपि पापात्मा भीममादौ विषह्रदे ।
प्रक्षिप्य कृतकृत्यं स आत्मानं मन्यते तदा ।
प्रभातायां रजन्यां तु वनात्प्रविविशुः पुरम् ।
वदन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव सः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा चिन्तयन्पापमात्मनि । [90]

नगाभिर्मां न(T_1 च; G_1 प्र)यामोच — After line 10, G_1 ins

जानन्नप्यनुमेने तद्भेदबुद्धिभिया तदा ।

— After line 31, G_1 ins

नानाविधानि भक्ष्याणि भोज्यापूपानि मोदकान् ।
ददन्तः प्रहसन्तश्च विसृष्टेषु कुमारकाः ।

— For line 34, G_1 reads

स॰ ॰ क्षेपयामास स्वयमुत्थाय निश्चयत् ।
बहिर्मधुरया वाचा हृदयेन क्षुरोपमः ।

— For lines 41–49, cf 1 119 31–34 — After line 48, G_1 ins

यानविस्ताण्यथ सर्वाणि प्रवेशाभ्यन्तराणि च ।

— (L 49) G_1 लतापाशैर्दृढं बद्ध्वा — For lines 52–57, cf. 1312*, for lines 58–59, cf 1 119 38[ab], for 60–85, cf lines 1–26 of passage No 72 above. — (L 64) T_1 G_1 विषाविष्टोंतरं प्रा°, G_6 निविष्टोस्मानुपा° $G_{1,2}$ दष्टोप्यने°; $G_{4,6}$ दष्टोन्यबुध्यत — For lines 69–71, G_1 subst :

अथ वासुकिना भीमो दृष्टः स्पृष्टः सुदर्शनः ।
परिष्वज्य च सर्वेऽपि भीमं प्रीतोऽभवत्तदा ।
वासुकिश्चापि सुप्रीतो भीमगाढामृतं वच ।

— (L 88) T_1 $G_{4,5}$ प्रविवेश पुरं ततः — For lines 89–93, cf lines 30, 33–36 of passage No 72 above — After line 89, G_1 ins :

इति वा पृच्छतां नृणां कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।

स्वेनानुमानेन परं तदा तं स्मानुपश्यति ।
उपगम्य तत. पार्था मातरं मातृवत्सला ।
अभियाद्याब्रुवस्ते वै अम्ब भीम इहागत ।
नेति स्माह तदा कुन्ती ततस्ते व्यथिताभवन् ।
द्रुतं गत्वा पुरोद्यानं विचिन्वन्ति स्म पाण्डवा । [95]
भीम भीमेति ते वाचं नित्यमुच्चैरुदीरयन् ।
विचिन्वन्तोऽथ ते सर्वे न स्म पश्यन्ति भ्रातरम् ।
आगता. स्वगृहं भूय इदमूचु पृथां तदा ।
न दृश्यते महाबाहुरम्ब भीमो वने चित ।
विचितानि च सर्वाणि उद्यानानि नदीस्तथा । [100]
ततो विदुरमानाय्य कुन्ती सा स्वनिवेशनम् ।
उवाच क्षत्तर्यलवान्भीमसेनो न दृश्यते ।
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभि. सह ।
तत्र ह्येको महाबाहुर्भीमो नास्त्येति मामिह ।
न च प्रीणयते चक्षु सदा दुर्योधनस्य तु । [105]
तत. प्रसुप्तं मन्येऽहं पापेन निहतं सुतम् ।
विदुर ।
मा मैवं वद कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि पापात्मा शेषेषु प्रहरेत ह ।
दीर्घायुष· सुतास्तुभ्य तथा ह्युपिरभाषत ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं ते वर्धयिष्यति । [110]
वैशंपायन ।
एवमुक्ता तदा कुन्ती निःश्वसन्ती मुहुर्मुहु ।
शय्यापरा महाभागा पुत्रै परिवृता तदा ।
ततोऽष्टमेऽथ दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डव. ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे ह्यप्रमेयबलो बली ।
ओषधीभिर्विषघ्नीभि सुरभीभिर्विभूषित । [115]
भुक्त्वा तु परमान्नं च नागैर्दत्त महाभुजः ।
उत्क्षिप्य च तदा नागैर्जलाज्जलरुहेक्षण ।
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापित पाण्डुनन्दन ।
अन्तर्दधुश्च ते नागा पाण्डवस्यैव पश्यत ।
तत उत्थाय भीमस्तु आजगाम स्वकं गृहम् । [120]
अभिवाद्य परिष्वक्तः समाघ्रातश्च मूर्धनि ।
प्रणम्य धर्मपुत्राय सस्वजे फल्गुन तत ।
अभिवादितश्च तैर्वीरै सस्वजे च यमावपि ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमाख्याति स्म वृकोदर ।
यदा त्ववगमस्ते वै पाण्डवास्तस्य कर्म तत् । [125]
न त्वेव बहुलं चक्रु प्रयता मन्त्ररक्षणे ।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां प्रददौ मतिमान्मतिम् ।
दुर्योधनोऽपि तं दृष्ट्वा पाण्डवं पुनरागतम् ।
नि श्वसञ्चिन्तयश्चैव अहन्यहनि तप्यते ।
एवं दुर्योधन पाप शकुनिश्चापि सौबल । [130]
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमा ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिता ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ।

Colophon

☞ This additional adhy. is nothing more than a recast of our adhy 119, incorporating the additional matter contained in passages No 71-72 above, which latter are Northern interpolations It is worth nothing that this (addl) adhy ends (lines 130-133) with a *repetition* of the last two stanzas of adhy 119, a confirmation (if any were needed) of the fact that this adhy is an interpolation in T G MSS. The last line (134) of the passage, which is otherwise found only in Dn D1 (cf. 1323*), was added only to link up somehow with the next adhy, which, in the constituted text, seems to begin rather abruptly — Cf. also footnote under 1 119 29.

74

After 1 121 21, B1 ins.

प्रयच्छ भगवन्मह्यं वरमेतन्मया वृतम् ।
कृतार्थं च भविष्यामि वरं लब्ध्वा द्विजोत्तम ।

— (L. 91) T1 G4 नार्यात स स पश्यति, G1 तेषामेवासमजसं.
— (L 100) G1 उद्यानानि विचित्राणि नदीनि च सरांसि च
— After line 100, G1 ins

विचिन्वाना न पश्यामो भीममम्ब कुतो गत ।

— For lines 101-105, cf. lines 51-52 of passage No 72 above — (L 105) G1 न च मे प्रीयते चक्षुर्न मनो मे प्रसीदति — After line 105, G1 ins.

दुर्योधनो न हि स्पष्टमास्तच्छङ्कते मे मन ।

— For lines 107-114, cf lines 59-66 of passage No. 72 above — After line 112, G1 ins.

विचिन्वन्तो वने भीमं पाण्डवा· मलह दिया ।

दु खाकारं गोपयन्त दु खिता [रोदते] निशि ।

— For lines 115-124, cf lines 74-75, 80-89 of passage No 72 above — (L 123) G1 ते सर्वेऽर्जुनं परिषस्वजे — (L 124) G1 यमावपि परिष्वज्य यथावच्चान्वपैरत
— After line 124, G1 (which om line 125) ins

तनागलोकवृत्तान्त प्रत्यागमनमेव च ।
प्रजानस्ते यदा सर्वं दुर्योधनस्य नृप ।

— (L 126) T1 प्रयत्नं तस्य रक्षणे, T2 G6 प्रयातास्ते रक्षणे, G1 प्रचक्रुस्ते स्तर॰, G3 5 प्रयत्नस्त्व र॰, G2 प्रयतश्च र॰ — (L 130) T1 G1 3 कर्ण (for पाप)

राम उवाच ।
प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र द्रोण मत्तो यदीच्छसि ।
वरं तव ददाम्यद्य यदुक्तं ते द्विजोत्तम ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि धनुर्वेदं च मामकम् । [5]
सपुत्रस्य ददाम्येतत्तव द्रोण महद्वरम् ।
कृतार्थो गच्छ विप्रेन्द्र गच्छ चैव यथागतम् ।
कृतास्त्रश्चैव शूरश्च सर्वशास्त्रविशारद ।
अश्वत्थामेति विख्यातो भविष्यति महारथ ।

75

After I 122 31[ab], all MSS except Ś1 Ko–3 ins

तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसाधारयं तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ।
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्ये च दमे च सततं रताम् ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् । [5]
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो यथा मया ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ।
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु । [10]
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ।
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ।
अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च । [15]
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ।
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ।
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया । [20]
नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ।
इति संभाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम् ।
अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो भृशम् ।
परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्यां धनेप्सया । [25]
इति मत्वा प्रियं पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदारः सौमकिं गतः ।

76

K4 N B D T2 G1 4 5 ins after I 122. 47 G2, after 41[ab]

अभ्ययास्त ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डव ।
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ।
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुन । [5]
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ।

75

(L. 1) K4 अहं तु वाक्यं नित्यं च स्मरेयामव सदा, S उक्त(T2 G1 3 तत्तु)वाक्यमहं श्रुत्वा (T2 G1. 3 स्थित्वा) प्रहृष्टेनान्तरात्मना — (L. 2)=(var) I 121 11[cd] S पितृनियुक्तत्वात् — (L. 3) D1 T G शारद्वतीं, M नातिपेतीं T1 G1. 6 M महाप्राज्ञ K4 S समाहितां (G1 विधानत) (for महाव्रताम्) — Lines 4–5=(var) I. 121 12. — (L. 4) K4 N1. 2 B3 Dn D1 सत्रे, S धर्मे (for सत्ये) — (L. 5) S आत्मजं (M2 अच्युत) (for औरसम्) — (L. 8) K4 धनिकान्वीक्ष्य पुत्र°, S धनिनां सुकुमारकान् — (L. 9) S °रुदद्बाल (T2 G1. 3 °द दृष्ट्वा, G2 °दद्रामन्, G3 M2 °दंस्तात) दिशो दश विमोहयन् — After line 9, S (except T2 G1 3) read lines 14–16 — (L. 10) S स्वकर्मणि — (L. 11) S आगच्छामीति स्नात्वाहं देशान् बहूनपि (T2 G1 4. 5 भ्रमन्नपि) — S (which om line 12) ins after line 11 K4, after line 12:

अविलोपेन धर्मस्य सततं धर्मसंहितम् ।

— (L. 13) S अदाचित्वा परिक्रामन्नाध्यगच्छं धनं क्वचित् — (L. 15) S नृत्यति प्रहसन्स स (T2 G1 3 स स नृत्यति पीत्वा तु) पीतक्षीरोदमित्यपि — S om lines 16–17. — (L. 18) S स दृष्ट्वा कश्मलं घोरं तत्र मामन्व(T2 G1. 3 M2–3 °मुप)पद्यत — After line 19, S (which om lines 20–23) ins.

क्षीरास्तत्र क्षीरमिति पीत्वा पिष्टं प्रनृत्यति ।
अश्वत्थामा तु पिष्टं मां तु य पयो नाधिगच्छति ।

— (L. 24) S (except T2 G1. 4) न (for च) M पुरे (for पुरा) Ñ B1. 3 Dn D1. 3 वसे (for भृशम्) S वर्जितां गर्हितां भृश — (L. 25) K4 S पापिष्ठामाचरेय धनाशया — (L. 26) S (except G1. 3) प्रियं पूर्वं वकारं सत्कृतं गिरं — (L 27) K4 पूर्वसख्यानुसंबद्ध°, S पूर्वसंगतसंसिद्ध° (°द्ध or °द्धि) S सोमक

76

(L. 1) Om in T2 G1. 3 G3 4 अभिजग्मुस्तदा द्रोण — After line 1, D3 ins a colophon (*adhy no* 33) — (L. 2) T2 G1. 3 4 5 शुश्रूषा भुजबलोद्योगे — (L. 4) T2 G1. 3. 4. 5 लाघवात्सौष्ठवेन च — (L. 5) Ñ1. 3 शिष्याणामेव, T2 G1. 3 4. 5 समेतानां तु (for सर्वे°) — (L. 6) T2 G1. 3 4. 5

एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् ।
कमण्डलुं च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात् ।
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम् । [10]
द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
ततः स वारणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ।
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः ।
आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचये पृथक् ।
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽस्त्रविदुषां वरः । [15]

77

T1 G5 ins. after 1. 123. 6ab; G2.4, after 6; G3, after 7:

अस्त्रवाशान्विथेपास्त्रं यथा त्वं नाथ कश्चन ।
धनुर्महेऽपि मे शिष्यो भविष्यसि विशेषवान् ।
एतद्धृदि तदा जिष्णोर्ववृधे द्रोणशासनम् ।
परमं चाकरोद्यत्नं धनुर्वेदे परंतप ।
अर्जुनो नरशार्दूल सर्वशस्त्रभृतां वर । [5]
सर्वक्रियाभ्यनुज्ञानात्तथा शिष्यान्समानयत् ।
दुर्योधनं चित्रसेनं दुःशासनविविंशती ।
अर्जुनं च समानीय अश्वत्थामानमेव च ।
शिशुकं मृण्मयं कृत्वा द्रोणो गङ्गाजले ततः ।
शिष्याणां पश्यतां चैव क्षिपति स्म महाभुजः । [10]
चक्षुषी वाससा चैव बद्ध्वा प्रादाच्छरासनम् ।
शिशुकं विध्यतेमं वै जलस्थं बद्धचक्षुषः ।
तत्क्षणेनैव बीभत्सुरावापैर्दशभिर्वशी ।
पञ्चकैरनुविव्याध मग्नं शिशुकमम्भसि ।
तस्य दृष्ट्वा क्रियां सर्वां द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् । [15]
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
अस्त्रं विशिष्टमन्येषु यत्र विद्येत पाण्डव ।
ससंहारप्रयोगं च त्वमधीष्व मतं चर ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि । [20]
यावन्मन्त्रप्रयोगोऽपि विनियोगे भविष्यति ।
तावानेव तु संहारे कर्तव्य इति चान्ततः ।
न मानुषे प्रयोक्तव्यं ब्रह्मणोऽस्त्रं कथंचन ।
बाधते मानुषान्शत्रून्यदा वामानुषः क्वचित् ।
तस्मादेतत्प्रयोक्तव्यं ब्राह्ममस्त्रं सनातनम् । [25]
तथेत्येव च बीभत्सुरुवाच च कृताञ्जलिः ।
चकार च तथा सर्वं यथोक्तं मनुजर्षभ ।
अवाप्तास्त्रं तु बीभत्सुमनुज्ञाय महामतिः ।
उवाच परमप्रीतो मत्समोऽसीति पाण्डवम् ।

78

Da1 D5 S ins. after 1. 128. 4ab; K4 Dn D1, after 4. D2 (suppl. fol. sec. m.), after 1. 127. 11ab:

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येव क्षत्रियर्षभाः ।
ततो रथपदात्योघाः कुञ्जराः सादिभिः सह । [5]
प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ।
तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम् ।
भ्रातृभिः सहितो राजा त्वरया निर्ययौ गृहात् ।
ततस्तु कृतसंनाहा यज्ञसेनसहोदराः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्वतोदिशम् । [10]
ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेनः शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जयः ।

पैद्रं तु विषमं द्रोणं उपदेशेभ्यमापत (G1 °णो धनुर्वेदचिकीर्षया) — (L. 7) T1 G1.2.4.5 एकं सर्वं विन्याप शरमुत्तमम् — (L. 8) T1 G1.3.4.5 प्रायच्छदुदकानये — (L. 10) T1 G1.3.4.5 यावगाम्यधि(G3.4 यावत्तेनाभि)गच्छति तावदस्य परा गतिः — (L. 11) D1 कर्म तज्जिष्णुना श्रुतं, D5 जिष्णुस्तत्कर्म चाप्तवान्, T1 G1.3.4.5 तज्जये शक्यान्वितः — (L. 12) T1 G1.3.4.5 पर्जन्येनैव सोस्त्रेण — (L. 13) T1 G1.3.4.5 गुरुमायात्स फल्गुनः — (L. 15) K4 नावमीदति, D1.4 न प्रहीयत, T1 G1.3.4.5 न चाहीयत; Dn पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः, T1 G1.2.4.5 पार्थः शस्त्रभृतां वरः.

77

G3 om. lines 1, 17–29. — After line 23, G5 reads 1. 123. 76. — After the above passage, G1 repeats 1. 123. 7ab with v. l. ततश्चित्रान्धनुर्मार्गान् (for 7a); the repetition is followed by 1386*.

78

☞ Da1 was erroneously included in, and should be deleted from, the list of MSS. containing this passage, as given in the footnotes on p. 571.

(L. 5) Da1 Dn D1.4 वरस्थारूढा, D5 T1 G1–3.5 रथयारूढा; Da1 Dn D1.4.5 T1 G1.2.6 तुरगाः (for कुञ्जराः). — (L. 8) Some MSS. राजन् (for राजा). — (L. 9) Da1 Dn D1.4 °संनाहो, and यज्ञसेनो महीपः. — (L. 10) Da1 Dn D1.4 °दुः सर्वं एव ते. — (L. 14) Da1

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दर्पोत्सेके कुमाराणामवार्यो द्विजसत्तम ।
एषा पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् । [15]
कुमारैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव स ।
द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवीं चमूम् । [20]
तमुद्यन्तं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे सर्वकौरवाः ।
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने । [25]
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृशन्गगनं महत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः ।
दुर्योधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्जयः । [30]
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधनं विकर्णं च कर्णं चापि महाबलम् ।
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैरतर्पयत् ।
ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिपाणयः । [35]
अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ।
सबालवृद्धाः काम्पिल्याः कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं नागराणां च भारत ।
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां रोमहर्षणम् । [40]
अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुरुहुः पाण्डवाः ।
युधिष्ठिरं निवार्याशु मा युद्धमिति पाण्डवः ।
माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फल्गुनस्तु तदाकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेनो गदापाणिर्नदन्स्थितः ।
तदा शङ्खध्वनिं कृत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघ । [45]
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धूतार्णवनिःस्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां सागरं मकरो यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीकं गदाधरः । [50]
सुयुद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चातुलः ।
अहनत्कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ।
ते गजा गिरिसंकाशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः । [55]
गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रजः ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।

Dn D2 4 दर्पोत्सेकात्. K4 T1 आचार्य द्विज°, Da1 Dn D2 4 M4 आचार्य °सत्तम, G1 अनिवार्यो द्विजोत्तम — (L. 16) Hypermetric! Da1 Dn D2 4 5 T1 G1–3 6 वैरं तस्य पां°, T2 G4 5 वैरं तस्यो यज्ञसेनो — (L. 19) Da1 Dn D4 5 G1 M4 प्राधा°, T2 G2 4 5 संप्राधावत — (L. 22) Da1 Dn D2 4.5 तत्र (for सर्व°) — (L. 26) T2 G2 4 5 शुश्रुवु सिंहनादांश्च पांचाला सुमहाबलाः — (L. 27) Da1 Dn D2 4 स्पृशन् गगनं महान् — (L. 28–29) Da1 Dn D2 4 transp दुर्योधन and दुःशासन. Some MSS संक्रुद्धाः — (L. 34) MSS अवाकिरत्, अताडयत्, अपातयत्, अवारयत् (for अतर्पयत्). K4 पतग च यथा च, T2 G2 4 5 शरवर्षे (G2 4 °षैः) रवाकिरत् — After line 34, T2 G (except G1) ins

दुःशासन शरैरभिविव्याध विराटे शरैः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चक्रुर्वै सर्वपाञ्चाला प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।

— (L. 35) Da1 Dn D2 4 5 T1 G1 3 6 मुसलैर्यष्टिभिस्तदा — (L. 36) K4 M6–8 अभ्यद्रवत M5 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा वर्षमाणा इवाम्बुदाः — (L. 37) K4 D5 पांचाल्या°, Da1 Dn D2 4 ते पौरा (for काम्पिल्या°) — (L. 38) Da1 Dn D2.4 कौरवानेव, D5 T1 G3 5 6 कौरवाणां च (for नागराणां च) — (L. 39) K4 m न तिष्ठति, T1 G1 नदति स्म (for नदन्ति स्म) — After line 39, D5 (marg sec m) T2 G (except G3) ins

पाञ्चालनगरभिज्ञाश्च नयमानाय वै तदा ।
कर्णो रथादवप्लुत्य पलायनपरोऽभवत् ।

G2 4.5 cont

न पाण्डुपुत्रान् द्रोणमेकः पुनः पुनः ययौ ।

— (L. 41) Da1 Dn D2 4 रथानारुरुहुस्तदा — (L. 42) Da1 Dn D2 4 5 मा युद्धस्वेति पांडवं, T1 मा युध्येति च पांडव — (L. 44) Da1 Dn D2.4 5 G1 3 6 गदामुद्यम्य सह, T1 तदा तस्मिन्गोलज्ञे, T2 G2 4 5 गदाचापधरोऽरिहा (T2 °रो रणे), M4 तदा दण्डमहायवान् — (L. 45) Da1 Dn D2 4 शङ्खस्वनं, D5 T1 G1 5 शङ्खस्वन. K4 Da1 Dn D2 4 T1 G3 M6–8 दत्त्वा (for कृत्वा) — (L. 46) Da Dn D2 4 रथेनानादयन्दिशः

कालयन्रथनागाश्वान्संचचार वृकोदरः ।
भारद्वाजप्रियं कर्तुमुद्यतः फल्गुनस्तदा । [60]
पार्षतं शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य पाण्डवः ।
हयौघांश्च गजौघांश्च रथौघांश्च समन्ततः ।
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं प्रच्छाद्य सर्वशः । [65]
सिंहनादरवान्कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ।
तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत धनंजयः ।
ततः किरीटी सहसा पाञ्चालं समभिद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव । [70]
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तरं ददृशे किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ।
न दिशो नान्तरिक्षं च तदा नैव च मेदिनी ।
नादृश्यत महाराज तत्र किंचन संयुगे ।
बाणान्धकारे बलिना कृते गाण्डीवधन्विना । [75]
पाञ्चालानां कुरूणां च साधु साध्विति निःस्वनः ।
ततस्तूर्यनिनादश्च शङ्खानां च महास्वनः ।
सिंहनादश्च संजज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः ।
ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ।
त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा । [80]
महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ।
ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनंजयमभिद्रवत् । [85]
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेतां तौ सेने इन्द्रवैरोचनाविव ।
ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
विव्याध बलवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमर्दयत् । [90]
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजानमभ्ययात् ।
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः । [95]
स तं न ममृषे पार्थः पाञ्चालेनार्दितो मृधे ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
हयेषु विनिकृत्तेषु विमुखोऽभवदाहवे । [100]
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ।
वेगेन महता राजन्नभ्यधावत पार्षतम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतां वरः ।
तस्य पार्थो ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः । [105]
तत उत्सृज्य तच्चापमाददानः शरावरम् ।
खड्गमुद्धृत्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ।
पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसानदत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनंजयः ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् । [110]
ततस्तु सर्वे पाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ।
दर्शयन्सर्वसैन्यानां बाह्वोर्बलमथात्मनः ।
सिंहनादस्वनं कृत्वा निर्जगाम धनंजयः ।
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः । [115]

— (L. 51) Some MSS स (for सु). — (L. 57) Da_1 Dn $D_{4.5}$ पदातींश्च रथांश्चैव. K_4 Da_1 Dn $D_{4.5}$ G_2 न्य(D_4 G_2 अ)वधीत् (for नावधीत्). — (L. 59) Da_1 Dn $D_{2.4.5}$ T_2 $G_{1.2.4.5}$ चालयन्. Da_1 Dn $D_{4.5}$ रथनागांश्च, and संचचाल. — (L. 61) Da_1 Dn D_4 क्षिप्रमागात्स पाण्डवः. — (L. 65) K_4 Da_1 Dn $D_{4.5}$ संछाद्य. — (L. 66) Da_1 Dn $D_{4.5}$ सिंहनादं गुरोः (D_5 महत्) कृत्वा. — (L. 68) Da_1 Dn D_4 नामृष्यत्पाकशासनिः. — (L. 69) K_4 पाण्डवः, Da_1 Dn $D_{4.5}$ पाञ्चालान् (for पाञ्चालं). Da_1 Dn D_4 समवेद्रवत्. Dn D_2 om. lines 73–77. — After line 73, K_4 D_4 $G_{4.5}$ M ins.

अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ।

— (L. 74) Da_1 D_5 T $G_{1-3.6}$ om. न. — (L. 79) K_4 m सह सत्यजितेन च. — (L. 83) K_4 Da_1 Dn D_2 G_3 M_8 महासिंहो. — (L. 85) Da_1 Dn D_4 °जयमदुद्रुवुः. — (L. 87) Da_1 Dn $D_{4.5}$ सैन्य, T_1 G_3 सैन्ये, T_2 $G_{1.4.5}$ सेना. — (L. 89) Da_1 Dn D_4 गाढं (for राजन्). — (L. 90) Dn आर्दयत्. — (L. 96) Da_1 Dn D_4 युधि, M_{8} रणे (for मृधे). — After line 98, G_3 ins.

मर्दयामास संक्रुद्धः पार्थो दृढपराक्रमः ।

— (L. 100) Da_1 Dn $D_{4.5}$ विनिर्मुक्तेषु, T_2 $G_{4.5}$ पतितेष्वेव, M_8 विनिपक्तेषु. — (L. 102) Da_1 Dn $D_{4.5}$ G_3 अभ्यधावत. Dn पार्थवः (for पार्षतम्). — (L. 104) Da_1 Dn D_4 धनुश्छित्वा ध्वजं (for ध्वजं छत्रं धनुः). — (L. 106) $G_{1.6}$ M आददानः. — (L. 107) Da_1 Dn D_4 उद्धृत्य, D_5 T $G_{2.4.5}$ उद्यम्य (for उद्धृत्य). — (L. 108) Dn D_4 T_1 सहसापतत्, T_2 $G_{4.5}$ °सा बली. — (L. 110) Da_1 Dn D_4 पार्थ (for तार्क्ष्य). — (L. 111) M (except M_5) व्यद्रवन्. — (L. 112)

अर्जुन ।
सबन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तम ।
मा वधीस्तद्बल भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ।
वैशंपायन ।
भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारित ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्तत महारथ ।

79

After adhy 128, K4 D4 5 (all suppl fol. *sec m*) S ins

वैशंपायन ।
द्रोणेन वैरं द्रुपदो न सुष्वाप स्मरंस्तदा ।
क्षात्रेण च बलेनास्य नाशशंसे पराजयम् ।
हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
द्रुपदस्त्वमर्षान्नृपति कर्मसिद्धौ द्विजोत्तमम् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् । [5]
नास्ति श्रेष्ठ ममापत्य धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निश्वासपरमो ह्यासीद्द्रोणाप्रियचिकीर्षया ।
न सन्ति मम मित्राणि लोकेऽस्मिन्नाति वीर्यवान् ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वियादिमाम् ।
प्रभावशिक्षाविनयाद्द्रोणस्यास्त्रबलेन च । [10]
कर्तुं प्रयतमानोऽपि न शशाक पराजयम् ।
अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपति ।
तत्र नास्नातक कश्चिन्न चासीदव्रतो द्विज ।
तथैव तौ महाभागौ सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । [15]
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मज ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
आरण्ये युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रित ।
बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे । [20]
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ।
गुरुशुश्रूषणे युक्तः प्रियकृत्सर्वकामद ।
पाद्येनासनदानेन तथार्घ्येण फलैश्च तम् ।
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजोऽब्रवीत्ततः ।
केन कार्यविशेषेण त्वमस्मानभिकाङ्क्षसे । [25]
कुतश्चाय समुद्योगस्तद्ब्रवीतु भवानिति ।
स बुद्ध्वा प्रीतिसंयुक्तमृषीणामुत्तमं तदा ।
उवाच छन्दयन्कामैर्द्रुपद स तपस्विनम् ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्र स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
अर्जुनस्य तथा भार्या भवेद्या वरवर्णिनी । [30]
उपयाज चरस्वैतत्प्रदास्याम्यर्बुदं गवाम् ।
एवमुक्तस्तु तेनर्षि प्रत्युवाच पुनश्च तम् ।
नाहं फलार्थी द्रुपद योऽर्थी स्यात्तत्र गम्यताम् ।
प्रत्याख्यातस्तु तेनैव स वै सज्जनसंनिधौ ।
आराधयिष्यन्द्रुपद स त पर्यचरत्तत । [35]
ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपद द्विजसत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्वाक्यं काले मधुरया गिरा ।
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ।
तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् । [40]
विमर्शं च फलादाने नाय कुर्यात्कथंचन ।
यो नापश्यत्फल दृष्ट्वा दोषांस्तस्यानुबन्धिकान् ।
विविनक्ति न शौचार्थं सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ।
संहिताध्ययनस्यान्ते पञ्च यज्ञान्निरूप्य च ।
भैक्षमुञ्छेन सहितं भुञ्जानस्तत्तदा तत । [45]
कीर्तयत्येव राजर्षे भोजनस्य रसं पुन ।
संहिताध्ययनं कुर्वन्वने गुरुकुले वसन् ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते स्म सततं तदा ।
कीर्तयन्गुणमन्नानामथ प्रीतो मुहुर्मुहु ।
एवं फलार्थिनं तस्मान्मन्येऽहं तर्कचक्षुषा । [50]

Da1 Dn D3 4 स याज्योपन्नामान (Da1 D3 4 °स्मि ते) — L. 115 = (var) 1 128 4cd — (L. 116) M गुरोर्नो द्रुपदो राजा संबंधी मुनसत्तम (M3 5 °ब्रह्मन्) — After line 116, T1 ins

जीतोऽयं मया युद्धे सार्धसेनैव वीर्यवान् ।

— (L. 119) G1 3 धर्मयुद्धेषु, M युद्धरूपे Da1 Dn D3 4 5 महारथ — After line 119, D4 (marg *sec m*) T2 G1 3 4 5 ins

नागस्थलं तथा नगरी यामित्ता कुरुनन्दन ।

79

The sub-group T2 G1 5 offer many variants for this passage, but being intrinsically unimportant they have been mostly ignored in these notes.

— (L. 4) Hypermetric! K4 द्रुपदोऽमर्षितो राजन्, D4 द्रुपदोमर्षितो राजन्, D5 द्रुपदस्त्वजयं गत्वा तु, G1 6 °स्त्वमर्षेणा द्राजा, G2 3 अमर्षाद्द्रुपदो राजा, M3 5 तमरं वमर्षाद्द्रुपद, M6-8 °स्त्वमर्षाद्राजेंद्र — After line 10, D5 ins

क्षात्रेण च बलेनापि निन्दयन्नान्यपश्यत ।

— After line 23, G2 ins

तोषयामास तं विप्रं सर्वकामैरतन्द्रित ।

— K4 T2 G3 5 M om line 30 — For line 31, D5 subst

उपयाज मुने तस्मिन्गवां दास्यामि तेऽर्बुदम् ।
यच्च तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं च ते प्रदास्यामि न हि मेऽस्त्यत्र संशय ।

— (L. 50) K4 M6 तमहं, D5 M3 5 तं वै, G1 मन्ये (for

तं वै गच्छेह नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिः फलानां फलुषां गतिम् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ।
भृशं संपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ।
गोयुतानि ददाम्यष्टौ याज याजय मां विभो । [55]
द्रोणवैरान्तरे तप्तं विषण्णं शरणागतम् ।
ब्रह्मबन्धुप्रणिहितं न क्षत्रं क्षत्रियो जयेत् ।
तस्माद्द्रोणभयार्तं मां भवांस्त्रातुमिहार्हति ।
भारद्वाजाग्निना दग्धं सह्लादयितुमर्हसि ।
स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः क्षत्रास्त्रे चाप्यनुत्तमः । [60]
ततो द्रोणस्तु मां जैषीत्सखिविग्रहकारणात् ।
क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
भारताचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ।
द्रोणस्य शरजालानि रिपुदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य खङ्गमप्रतिमं महत् । [65]
स हि ब्राह्मणवेगेन क्षत्रवेगमसंशयम् ।
प्रतिहत्य चरत्येव भारद्वाजो महामनाः ।
कार्तवीर्यसमो ह्येष खट्वाङ्गप्रतिमोऽपि वा ।
सहितं क्षत्रवेगेन ब्राह्मं वेगं हि सांप्रतम् ।
उपपन्नं हि मन्येऽहं भारद्वाजं यशस्विनम् । [70]
क्षत्रच्छेदपरायत्तं जामदग्न्यमिवोद्यतम् ।
नेषवस्तं पराकुर्युर्न च प्रासा न चासयः ।
ब्राह्मं तस्य हरेत्तेजो मन्त्राहुतिहुतं यथा ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं परैर्भुवि ।
शत्रून्समेत्य जयति क्षत्रधर्मपुरस्कृतम् । [75]
ब्रह्मक्षत्रे च सहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ।
सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ।
द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
द्रोणमृत्युर्यथा मेऽद्य पुत्रो जायेत वीर्यवान् । [80]
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ।
तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
मा भैस्त्वं संप्रदातास्मि कर्मणा भवतः सुतम् ।
क्षिप्रमुत्तिष्ठ चाव्यग्रः संभारांश्चोपकल्पय ।
एवमुक्त्वा प्रतिज्ञाय कर्म चास्याददे मुनिः । [85]
याजो द्रोणविनाशाय याजयामास तं नृपम् ।
गुर्वर्थं याजयन्कर्म याजस्यापि समीपगः ।

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ।
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः । [90]
इष्यते यद्विधो राजन्भविता स तथाविधः ।
भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तं तथा यज्ञं द्रुपदः कर्मसिद्धये ।
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो जुहाव च यथाविधि ।
कौकिल्यीं नाम तां तस्य चक्रे वै पुत्रगृद्धिनः । [95]
सौत्रामणीं तु तं पत्नीं ततः कालेऽभ्ययात्तदा ।
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रेहि वै राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ।
कुमारश्च कुमारी च पितृवंशविवृद्धये ।

पृषती ।

नालिप्तं वै मम मुखं पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च । [100]
न पत्नी तेऽस्मि सूत्यर्थं तिष्ठ याज मम प्रिये ।

याज ।

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्पृषति प्रेहि तिष्ठ वा ।

वैशंपायन ।

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंमितः । [105]
ज्वालारूपो घोरवर्णः किरीटी वर्म धारयन् ।
धीरः सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
जातमात्रे कुमारे च वागुवाचान्तर्हिताब्रवीत् ।
एष शिष्यश्च मृत्युश्च भारद्वाजस्य जायते । [110]
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।
भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय हि ।
इत्यवोचन्महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।
द्वितीयायां च होत्रायां हुते हविषि मन्त्रिते । [115]
कुमारी चैव पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
प्रत्याख्याते पृषत्या च याजके भरतर्षभ ।
पुनः कुमारी पाञ्चाली सुभगा वेदिमध्यमा ।
अन्तर्वेद्यां समुद्भूता कन्या सा सुमनोहरा ।
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा । [120]
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

एव) K_4 D_4 T_2 G_3 M मन्ये, G_1 तं वै (for तस्माद्) K_4 D_4 T_2 $G_{1,3}$ M भ्रातरं (for मन्येऽहं) — (L. 56) T_2 G °वैराग्नितप्तं मां त्वं हि त्रातुमिहार्हसि — K_4 D_4 M om lines 57–58 — T_2 G_3 ins after line 62

न जयेत्क्षत्रियस्तं वै पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।

— K_4 D_4 M om. lines 68–70, 72–73, D_5 om lines 69–70 — (L. 75) K_4 T_2 $G_{1,2,6}$ M_6 क्षत्र ब्रह्मपुर°. — K_4 D_4 M om line 80 — (L. 81) K_4 $D_{4,5}$ M प्रददाम्यर्बुदं — (L. 84) K_4 D_4 M °श्चोपपादय — After line 85, D_5 G (except G_3) ins

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो यथाविधि यथाक्रमम् ।

— K_4 D_4 G_3 M om lines 86–87. — (L. 107) K_4 D_4

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देववर्णिनी ।
सा चापि जाता सुश्रोणी वागुवाचाशरीरिणी । [125]
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ।
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैनान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा । [130]
तथा तु मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महात्मनः ।
कुमारश्च कुमारी च मनोज्ञौ भरतर्षभ ।
श्रिया परमया युक्तौ क्षात्रेण वपुषा तदा ।
तौ दृष्ट्वा पृषती राजन्प्रपेदे सा सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति । [135]
तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोस्तु नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ।
धृष्टत्वादप्रधृष्यत्वाद्धर्माद्द्युम्नभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ।
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः । [140]
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ।
वैदिकाध्ययने पारं धृष्टद्युम्नो गतस्तदा ।
धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय द्रुपदात्मजम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः । [145]
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ।
सर्वास्त्राणि तु स क्षिप्रमाप्तवान्दृष्टमात्रया ।

Colophon

जनमेजय ।

द्रुपदस्यापि महर्षे श्रोतुमिच्छामि संभवम् ।
कथं चापि समुत्पन्नः कथमस्त्राण्यवाप्तवान् ।
एतदिच्छामि भगवंस्त्वत्तः श्रोतुं द्विजोत्तम । [150]
कौतूहलं जन्मसु मे कथ्यमानेष्वतीव हि ।

वैशंपायन ।

राजा बभूव पाञ्चालः पुत्रार्थी पुत्रकारणात् ।
वनं गत्वा महाराजस्तपस्तेपे सुदारुणम् ।
आराधयन्प्रयत्नेन तस्यापत्यस्य कारणात् ।
तस्य संतप्यमानस्य वने मृगगणायुते । [155]
कालस्तु सुमहाञ्राजन्प्रत्ययात्सुतकारणात् ।
स तु राजा महावीर्यस्तपस्तीव्रं समाददे ।
किंचित्कालं वायुभक्षो निराहारस्तथैव च ।
तस्यैव तु महाबाहो वर्तमानस्य भारत ।
कालस्तत्र महाञ्राजन्प्रत्ययान्नृपसत्तम । [160]
ततः प्राप्ते महाराज वसन्ते कामदीपने ।
फुल्लाशोकवने काले प्राणिनां सुमनोहरे ।
नद्यास्तीरमथो गत्वा गङ्गायाः पद्मलोचन ।
नियमस्थः स राजासीत्तदा भरतसत्तम ।
ततो नातिचिरात्कालाद्वनं तन्मनुजेश्वर । [165]
संप्राप्ता सहसा राजन्मेनकेति परिश्रुता ।
नद्यास्तीरे चरन्ती वै क्रीडन्ती च पुनः पुनः ।
पुष्पद्रुमान्प्रभञ्जाना राज्ञो दर्शनमागमत् ।
न ददर्श तु सा राजंस्तथा स्थानगतं नृपम् ।
दृष्ट्वा चाप्सरसं तां तु शुक्रं राज्ञोऽपतद्भुवि । [170]
अथ राजा तु राजेन्द्र लज्जया नृपतिः स्वयम् ।
पद्भ्यामाक्रमतायुष्मंस्ततस्तु द्रुपदोऽभवत् ।
ततस्तु तस्य तपसा राजर्षेर्भावितात्मनः ।
पुत्रः समभवत्पादात्पादान्तस्मान्तरेण तु ।
ते तस्य ऋषयः सर्वे समागम्य तपोधनाः । [175]
नाम चक्रुर्हि विद्वांसो द्रुपदोऽस्त्विति भूमिप ।
स तस्यैवाश्रमे राजन्भरद्वाजस्य भारत ।
ववृधे च सुखं तत्र कामैः सर्वैर्नृपोत्तम ।
पाञ्चालोऽपि हि राजेन्द्र स्वराज्यं गतवान्प्रभुः ।
भरद्वाजस्य शिक्षार्थं सुतं दत्त्वा महात्मनः । [180]
स कुमारस्ततो राजन्द्रोणेन सहितो वने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्धनुर्वेदं च भारत ।
परया स मुदा युक्तो विचचार वने सुखम् ।
तस्यैव वर्तमानस्य वने वनचरैः सह ।
कालात्प्रातिचिराद्राजन्पिता स्वर्गमुपेयिवान् । [185]
स समागम्य पाञ्चाले पाञ्चालैरभिषेचितः ।
प्राप्तश्च राज्यं राजेन्द्र सुहृदां प्रीतिवर्धनः ।
राज्यं ररक्ष धर्मेण यथा चेन्द्रस्त्रिविष्टपे ।

M [illegible] — K4 D5 M om. lines 109–110, 131–133 — (L. 138) K4 D5 T2 G2.4.5 M6 [illegible], G1 [illegible] — (L. 140) D5 G1.2.3 M6–8 [illegible] — K4 D5 M om line 142 — (L. 145) K4 D5 [illegible] D5 [illegible], G1.2.3 [illegible], M6–8 [illegible] K4 D5 M om line 147 — Colophon *Adhy no* T2 G2–4 M 82, G1.2 83, G3 84 — (L. 174) K4 D5 T2 G2.4.5 M [illegible], D5 [illegible] (for [illegible]) K4 D5 M [illegible], T2 G2.4.5 [illegible] — (L. 175) K4 D5 [illegible], T2 G2.4.5 [illegible], M [illegible]. — (L. 188) K4 D5 T2 G2.4.5 M [illegible] — After line 188, D5 ins

कथितं जन्म गनेन्द्र द्रुपदस्य सुतस्य च ।

— Colophon om in G2.4 *Adhy no* D5 140, T2 G2.5 M 83, G1.2 84

एतन्मया ते राजेन्द्र यथावत्परिकीर्तितम् ।
द्रुपदस्य जन्म राजर्षे धृष्टद्युम्नस्य चैव हि । [190]

Colophon

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रस्तु राजेन्द्र यदा पौरवनन्दन ।
युधिष्ठिरमजानाद्धि समर्थं राज्यधारणे ।
यौवराज्येऽभिषेकार्थमसमन्त्रयत मन्त्रिभिः ।
ते तु बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

☞ The first adhy of this passage is an *anticipation* (with v l) of adhy 155 In S the present passage constitutes the longer version, its repetition (in S) after adhy. 154 being only a summary See also the remarks at the end of the footnotes to adhy 128 (p 574) The passage is followed by passage No 80 below

80

N V1 B Da Dn D1 2 ins. after adhy. 128 K4 D4 5 S after passage No 79 above

वैशंपायन उवाच ।
ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पाच्च तथैव स्थिरसौहृदात् ।
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । [5]
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ।
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ।
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण संपन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे । [10]
प्रगाढदृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा ।
क्षुरनाराचभल्लानां विपाठानां च तत्त्ववित् ।
ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते ।
बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थित. । [15]
ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि ।
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ।
अग्निवेश्य इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यतः ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् । [20]
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत्पृथिवीमपि ।
ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया ।
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ।

80

(L 1) D5 (orig) S (except T1) पांडुपुत्रो महायशाः (for the posterior half) — (L 2) S यौवराज्ये (for पाण्डु°) — T2 om lines 3-5, G M om lines 3-4. — (L. 4) Dn D4 5 °मनुकंपार्थं — (L 5) G1 M6-8 अथ दीर्घेण, G2 4-6 अदीर्घेण च, M5 5 अथादी° — (L. 6) T2 G M5 पित्र्यां, M5. 6-8 पैत्रीं (for पितु) — (L. 7) G2 रथोद्योगे, G5 6 रथे याने (for गदायुद्धे) Ñ1 असयुद्धे, D5 G1-3 6 बाहुयुद्धे (for रथयुद्धे) T2 G4 5 M भीमसेनोसियुद्धं च गदायुद्धं च पांडव — (L. 8) D5 G1-3 6 संकर्षणाच्छिक्षितवान्, T2 G4 5 M अगृह्णाद्बलदेवात्तु Some MSS transp शश्वत् and शिक्षां T2 G4 5 M बाहुयुद्धं च वीर्यवान् — After line 8, G1-3 6 ins •

ते तु बुद्ध्वान्वतप्यन्त धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।

— (L 9) D5 S (except T1) समाप्तविद्य सोप्यासीद् G2 M (except M5) °समो धली — After line 9, T G2 5. 6 repeat line 1 (with S reading) — (L 10) D5 S गदावल्गाभ्यां सं°. — (L. 11) D5 T2 G लाघवे चातिवेधने — After line 11, D4(marg. *sec m*) 5 S (except T1 G1 2) ins

लक्ष्यवेध्ये च मोक्षे च तोमरग्रहणेऽपि च ।

D4. 5 T2 G2 4-6 M cont T G1 2 ins after line 11

असिशक्तिगदायुद्धे बभूवाप्रतिमोऽर्जुन ।

— (L 12) D5 T2 G M सुतेजसां, Ñ (Ñ2 om) V1 Dn D1 T1 च भारत (for च तत्त्ववित्) — (L 13) D5 T2 G M पांडवो (for फाल्गुनो) — After line 13, D4 (marg *sec m*) S (except G1 2 6) read lines 33-34 — (L 14) T2 G लाघवात्मीष्ठवाच् — (L. 15) S (except T1) बीभत्सो स° D5 S (except T1) द्रोणोभ्यभाषत — After line 15, G1. 2 6 read lines 33-34, 31-32, while T2 G4 5 read lines 31, 32, G2, on the other hand, read the lines 8, 12, 13 of the passage given under line 30, followed by lines 31-32 — (L 16) S (except T1) अथाब्रवीत्तदा द्रोण फल्गुनं जनसंसदि. — (L. 17) Ñ1 D4. 5 S (except T1) सदा (for पुरा) — (L. 19) D4 5 M5 °ं गत पार्थ, T2 G1 2 4 5 तीर्थादधिगत पार्थ, G2 6 °ं गत पार्थ, M6-8 °र्थागत पार्थ S (except T1) मया सकाशिन त्वयि (M °तत्त्वयि) — (L 20) S (except T1) इद (for यन्) — (L. 21) Ñ M इमां (for अपि) — (L 22) S (except T1) ददता नास्ति संदिष्टो — (L 23) G1 2 6 M प्रयोक्तव्य T2 G4 5 प्रयोक्तव्य त्वया वीर D5 G1. 2 6 M त्वया संयुग(M संग्राम)मूर्धनि, T2 G4 5 प्रदेयं च तथैव हि — After line

यत्त्वयाप्तमिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति विन्दम् ।
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशां पते । [25]
आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यतः ।
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ।
युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ ।
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुंगव ।
उपसंगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरां दिशम् । [30]

प्रभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धरः ।
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डव ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः ।
नीतिमान्सकलां नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा । [35]
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणां वशे ।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः ।

23, K4 D4 S ins

यद्यप्यतद्विन भूत किंचिदुध्येत हि त्वया ।
भारद्वाज तदा तेन हन्यास्त्वग्नेण संयुगे ।

[L. 1) T G °युद्धे त्वया सह — (L. 2) T G शस्त्रेण (for अस्त्रेण)] G1 cont

तत्त्वया हि मयोत्त्व्यमेतद्धि गुरुशासनम् ।
महातेजस्तदेवेन हन्या शस्त्रेण संयुगे ।

— (L. 24) K4 B1 Da T1 त्वया प्राप्तमिद वीर, T2 G M अवाप्तं तत्त्वया वी° K4 दिव्य नानाधमाधकम्, T2 G M नान्यो दिव्य (or दिव्य नायम) तदर्हति — (L. 25) T2 G4 5 M धन्यास्समयो रक्ष्य, G1-3 6 समय रक्ष्यो बलवान् Ñ4 मुनिनोक्तो, Da मतिसृष्टो, T2 G4 5 इति दृष्टो, G1-2.6 दृष्टो हि, M इति दिष्ट — (L. 26) M ज्ञातिसंमानमूर्धनि — (L. 27) Om in M Many MSS ददामीति. D4 T G फल्गुनेन — (L. 28) T2 G °मानोऽस्मद्रणे, M °मानो हि संयुगे. — T2 G4 5 ins after line 28; T1 (om line 1), after line 29 · G1 (lines 30–42 only), after line 30

स तथेति प्रतिज्ञाते द्रोणाय कुरुपुंगवे ।
द्रोणो जगाद वचनं समालिङ्ग्य तु फल्गुनम् ।
नरनारायणौ पुरा पार्थ तव लोके नरः स्मृतः ।
महान्तं पातयिष्यसि शत्रुसैन्यं रणे युधि ।
तारका च मया सम्यक्त्वत्तुल्यो न विद्यते । [5]
देवा युधि न शक्तास्त्वां योद्धुं दैत्या न दानवाः ।
नाहं त्वत्तो विशिष्टोऽस्मि किं पुनर्मानवा रणे ।
देवदेवाधिपो लोके यो हि भूतिगरुत्मतः ।
कृष्णः कमलपत्राक्षः कमलानीयसदनः ।
स नेता सर्वलोकानां सर्वप्रहरणायुधः । [10]
भगवता वै साधयामास न्यायमृत्यागिताः ।
तद्दर्शनं जगत्सर्वं तत्स्पर्शेन तदुद्भवम् ।
तस्य न विजानन्ति मत्प्रज्ञानात्योऽपि वा ।
तस्माज्जगद्यो भूता सर्वभूतानि निर्ममे ।
स एव पाता मोक्ता च संहर्ता च जगन्मय । [15]
स एव गुरुं सर्वं च भवस्य पुरुषः परः ।
नित्यः सर्वगतः शाश्वतपरमोऽस्य सनातन ।
प्रादुर्भवति योगात्मा पाल्यार्थं स ईश्वरा ।
द्रष्टव्यो हि न जातु न वध्यो न हनिष्यते ।

स हि मातुलजोऽभूत्ते नरनारायणः पिता । [20]
को हि स जेतुमीहेत जानन्नात्महितं नरः ।
दयालुश्च ते सखा चासौ तस्य त्वं प्राणवल्लभः ।
स्नेहमभ्यधिकं तस्य तव सख्यमवस्थितम् ।
न तेन भवतो युद्धं भविता नर्मतोऽपि वा ।
अपि चार्थे तव पुरा शक्रेण विष्णुश्चोदितः । [25]
गोकुले वर्धमानस्तु नन्दगोपस्य कारणात् ।
ममांशः पाण्डवो लोके पृथिव्यां पुरुषोत्तम ।
कौन्तेयावरजः श्रीमानर्जुनो नाम वीर्यवान् ।
युवो भारावहरणे साहाय्यं ते करिष्यति ।
तदर्थमभयं देहि पाहि चापलकृतं प्रभो । [30]
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षस्तदा शक्रेण फल्गुन ।
उवाच तत्र श्रीमाञ्शङ्खचक्रगदाधरः ।
जानामि पाण्डवे वंशे जातं पार्थं पितृष्वसुः ।
पुत्रं परमधर्मिष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
पालयामि त्वदंशं तं जीवलोकमहाभुजम् । [35]
भारयोः सादृश्यं न च लोके भविष्यति ।
यस्तद्भक्तः स मद्भक्तो यस्तं द्वेष्टि स मामपि ।
यस्मे प्रियः स तु तस्य त विनाहं न जीवये ।
इति पार्थं पुरा शक्रमाह सर्वेश्वरो हरिः ।
तस्मात्त्वमपि तद्भक्तो विजानन्वपि कः पुमान् । [40]
न चेद्भविता लोके तमेव शरणं व्रज ।
शरण्यः सर्वभूतानां दयालो जनार्दनः ।

— (L. 20) S तथेति प्रति°. — (L. 30) S युधिष्ठिरस्तोभवत् (for the posterior half) — After line 30, D4 ins

सर्वामर्त्येतरार्गीति पातालाधिपतेस्तथा ।
जिष्णुरस्य पाणिन्यायलोका पुढिमतां नरः ।

— After line 15, T2 G4 5 M read lines 31–32, G1 3 6, lines 33–34, 31–32. — (L. 31) T2 G (except G3 6) प्रभावं (for अगमत्) — (L. 33) D4 T2 G2 4 5 M गदायुद्धेऽसियुद्धे च, T1 G1 3.6 गदायुद्धेऽसियुद्धे च T2 G (except G3 5) भारत (for पाण्डव) — After line 33, T G (except G2. 5) ins

दिव्यमायुधसंपूर्णमायाय सुमहायशा ।
सर्वास्त्राण्यस्त्रमाहात्म्यानि च तथा गुरो ।

— (L. 34) M पारगो धनुर्युद्धे च — (L. 35) S (except

चित्रयोधी समाज्ञातो बभूवातिरथोदित॰ ।
त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हत. । [40]
न शशाक वशे कर्तुं य पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वश नीतो राजासीद्यवनाधिप ।
अतीव बलसंपन्न सदा मानी कुरून्प्रति ।
विपुलो नाम सौवीर शस्त पार्थेन धीमता ।
दत्तमित्रमिति ख्यात संग्रामकृतनिश्चयम् । [45]
सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरै. ।
भीमसेनसहायश्च रथिनो मरुधन्वसु ।
अर्जुन समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्र धनजय । [50]
एव सर्वे महात्मान. पाण्डवा मनुजोत्तमाः ।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्र ववृधु पुरा ।
ततो बलमभिख्यात विज्ञाय दृढधन्विनाम् ।
दूषित सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ।
स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निशि । [55]

Colophon

☞ In some MSS. this passage is followed by passage No 81 below

81

K₄ Ñ V₁ B D Ms-8 (the latter four MSS. om lines 49-103) ins after passage No 80 above T G₂ ₄ ₅, after passage No 83 G₁ ₃ ₆, after adhy. 130 M₈ (om lines 49-103), after 1. 129. 1

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजस. ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुर ।
तत आहूय मन्त्रज्ञ राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणा श्रेष्ठ धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ता पाण्डवा नित्य तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम । [5]
तत्र मे निश्चिततम सधिविग्रहकारणम् ।
कणिक मतमाचक्ष्व करिष्येऽह वचस्तव ।

T₁) उद्धवात्सकलां नीतिं भोजाद्बुद्धिमता वर॰ — After line 35, S ins.

अस्त्रे शस्त्रे च शास्त्रे च रथनागाश्वकर्मणि ।

— (L. 36) S (except T₁) अचरत् (for ववृते) — (L. 38) V₁ Dn T₁ समाख्यातो D₅ °रथोधिक॰, T₂ G₁ ₃ °रथो भुवि G₁ बभूवास्त्रविदां वर॰, M °यास्त्रविशारद — (L 39) S °कृतयत्नैस्तु गांधाराणां॰. — (L 40) N₃ वीरैः , M सर्वैः (for पार्थैः) D₅ S सौवीरा॰ and हता — (L. 42) K₄ D₅ S स राजा (for राजासीद्) — (L 43) S बलसंमत्तस्त्वस्ति (T₃ G₄.₅ °भि) मानी — (L. 44) K₄ D₅ S कुशलो, Ñ V₁ विपुलो, B₆ Da वितुलो (for विपुलो) D₅ S दांत॰ (for शस्त॰) — (L. 45) Dn दत्तामित्र , D₅ S द(*or* दां)तवक्र (*or* क्र) D₅ S पुरं (D₅ G₁ M पुरा) पार्थस्य कर्मणा (T₁ सर्व सगृह्णित, G₄ संप्राप्य तेजसा, G₅ M °स्व तेजसा) — After line 45, D₅ (which om line 46) ins

जित्वा स समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ।

— (L. 46) S (except T₁ G₃ ₆ M₅) अमित्र G (except G₁ ₃) शमर्दयत् T₂ G₁ ₃ ₄-₆ M मृधे, G₃ रणे (for शरैः) — (L. 47) K₄ Ñ V₁ B₁ ₆ Dn D₁ रथानां, D₅ T₁ G₃ गत्वा वै, T₂ G₁ ₃ ₄-₆ हत्वा च (G₁ यो, G₂.₆ वै), M मरथो (for रथिनो) K₄ Ñ V₁ B₆ Dn D₁ अयुत न स , D₅ T₁ मरुधन्वत॰ — After line 47, S (except T₁ G₃) ins

प्रतीच्यान्समरे राजञ्जिगाय भरतर्षभ ।

— (L 48) Om in M T₂ G transp प्राच्यान् and सर्वान् — (L. 49) T₂ G जित्वा (for गत्वा) M तथा वै कौरवो जित्वा D₅ S दाक्षिणात्यान्नराधिपान् — (L. 50) M धनौघान्, — After line 50, S (which om. lines 51-52) ins..

अत पञ्चदशे वर्षे सर्वमेतच्चकार स ।
स दृष्ट्वा धार्तराष्ट्राणां ततो भयमजायत ।
स सर्वान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्विप्रचकार ह ।
भीमसेनो महाबाहुर्बलवान्बलवता वर ।
अदुष्टभाव त दोषैर्जगृहुर्दुष्टबुद्धय ।
धार्तराष्ट्रास्तथा सर्वे भयाद्भीमस्य कर्मण ।
तान्दृष्ट्वा बलिभि पार्थान्सर्वानुदितलक्षणान् ।
बलाद्बहुगुणान्तेभ्यो बिभियुर्दोषबुद्धय ।

— (L 53) Some MSS. अभिख्यात — S om line 55 — Colophon om in K₄ Ñ V₁ D₅ *Adhy no* B₁ 136, B₃ 132, Dn₂ n₃ 138, D₄ 141, T₁ 131, T₂ G₃-₅ M 84, G₁.₃ ₆ 85.

81

T₂ G₅ M om lines 1-7, T₁ G₁-₄ ₆ om lines 1-3 — S spells the name of the fictitious minister throughout as कणिङ्क — (L 4) D₅ मंत्र मन्त्रञ्ज कणि ममान्य नयविशारद्, G (G₅ om) तत कणिकमानाय्य धृतराष्ट्रो- ऽब्रवीदिदम् — (L 5) T₁ तेभ्योऽसूयाम्यहं द्विज, G (G₅ om) तेभ्योऽसूयामि वै सदा — (L. 6) G (G₅ om) तत्र मे गदप्रयस्त यद्यवेक्ष्य कारणम् — (L. 7) N₃ B₁.₅ स महामते, Dn D₅ त्व ममाच॰, D₄ त्वमस्य॰, G (G₅ om.) तत्समा॰ (for मतमाच॰)

वैशंपायन उवाच ।
स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तम ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रनिदर्शनम् ।
कणिक उवाच ।
शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ । [10]
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः ।
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विचारयेत् । [15]
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ।
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ।
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् । [20]
सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ।
अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् । [25]
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ।
दया न तस्मिन्कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् । [30]
हन्यात्त्रीन्पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वदा ।
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यदा ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ।
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ । [35]

D1 मनसानस्य कणिक. Dn करिष्ये वचनं तव, G (G5 om) करिष्याम वयं यथा — After line 7, D1 S (except T1 G5) ins

वैशंपायन: ।
दुर्योधनोऽथ शकुनिः कर्णदुःशासनावपि ।
मन्त्रिमुख्यतमं गत्वा मन्त्रिणं सौबलस्य च ।
यमन्तुमन्तमेव पाण्डवान्प्रति नैकधा ।
प्रवृद्धाः पाण्डवा देवैः नित्यं वैरमस्माकमात्मवान् ।
अत्र मे तदुपायज्ञ मन्त्रेणैतेन भवान्कुरु ।
कणिकं तत्त्वमाचक्ष्व करिष्यामो वयं यथा ।

— (L. 8) S तत्प्रसाद (T G1 तत्पश्य, G1-4 6 संप्रपश्य) दर्शन परिपृष्टाय (T1 G6 परिपृष्टाय; G1.2 °पृष्टोऽभि; G3 °पृष्टोऽसि)- निरया — (L. 9) Dn नाथधर्मार्थदर्शन, Dn राजशास्त्रार्थदर्शन, D1 नीतिशास्त्र, S (except T2 G1 3) निदर्शनात् — S (except T1) om lines 10–11 — (L. 12) T2 G1.3 4.5 उद्यत°, G2 6 M च कृत° (for विवृत°) — T G1 3 4 5 ins after line 12

नित्यं च मायया युक्तः कृत्ये कृत्यं तितिक्षता ।
सदा नृपो हि विमृश्य पाल्यं दुष्प्रहर्षं ।
उपाश्रितो वर्धते धर्मो धर्मेण सा नित्यशः ।
सोऽहमर्थं परस्यैव तस्माद्दण्डं समाचरेत् ।

— G6 om lines 14–18 — (L. 15) S (G6 om) भूतानि (for कार्याणि) K4 B1 2 D1 प्रसाधयेत्, S (G6 om) अभि पालयेत् (for विचारयेत्) — After line 15, T G1 2 4 5 ins

उपायश्च कुरु दण्डश्च दण्डो नृपः ।
हेतुमनानोति मार्गं नैव परस्त न ।
यो हि भूमिपालः कश्चित्तां विमृश्यति ।
तावन्निर्यात्स न दण्डधारणम् ।
नो पेदुरिति नृपाः दे मामसि सम्यगासना ।

राजा नित्यं स्याद्युक्तपानाशार्थधर्मार्थकोविदान् ।
ये नित्यं तथा पे विद्वांश्च वा यदि वा पुरम् ।
ग्रामं जनपदं वापि बाधेयुर्यदि वा न वा ।
परीक्षार्थं नियुञ्जीयात्तदादृष्टप्रकृतिः ।
परीक्ष्य पापकं जह्यादनमात्य सर्वशः ।

— G1 M6-8 om. line 16 — Before line 19, G2 6 (om line 1) ins

न तुल्यानः नरेन्द्र कर्तव्या हि कदाचन ।
न शत्रुपक्षादुरगो विमोक्तव्यः कथंचन ।

— (L. 19) S °यो हि दुश्छिन्न:. — M1 2 om lines 21–27, M6-8 om lines 21–28 Ñ1 T2 G2-6 read lines 21–28 after line 35, G1 3 read lines 21–27 after line 35 — (L. 21) K4 B1 2 °चीर्णं, Ñ1 Da T1 °स्तीर्णं (for °दीर्णं) T2 G सुविक्रांतं सुनिस्तीर्णं T G (except G1.3) सुपलायन — (L. 22) T2 G आपदानय (G1 4 °गम) कालेषु कुर्यात्तत्र विचारणा — After line 22, T G ins

कथं नु परियास्यामो न च नायामहे वयम् ।
दारुत्वेन गृहीताश्च न प्रयत्नेन कर्हिचित् ।

(cf. ins in B1 after line 35) T2 G om lines 23–24 — (L. 25) S (except T1) संश्रयेत् — T2 G om lines 27–28 — (L. 29) S हत्वा न रिपुमोजसा (for the posterior half) — (L. 30) S दण्डेन (for दानेन) S (except T1) दण्डाद्य (for तथा) — (L. 33) S ततोऽस्यानन्तरं पक्षान्छिन्द्यात्सर्वानेपवः — (L. 35) T2 G M1 तिष्ठेयु, M6-8 तिष्ठेयु — After line 35, Ñ1 T2 G2-6 read lines 21–28, G1.3, lines 21–27 — After line 35, B1 ins

कथंकारं अपामोऽत्यागायपामहे वयम् ।
दारुत्वेन गृहीताश्च न प्रयत्नेन कस्यचित् ।

cf ins in T G after line 22 — M om. lines 36–42

एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ।
अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वा च ततो लुम्पेद्यथा वृकः ।
अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे । [40]
आनाम्य फलिनीं शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत् ।
फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ।
ततः पर्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ।
अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं यद्यपि ब्रुवन् । [45]
कृपा तस्मिन्न कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ।
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [50]

कणिक उवाच ।

शृणु राजन्यथा वृत्तं वने निवसतः पुरा ।
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ।
सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् । [55]
अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।

जम्बुक उवाच ।

असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया ।
युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ।
अथैनं भक्षितं पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः । [60]
ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ।

कणिक उवाच ।

जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
मूषिकाभक्षिते पादैर्मृगं व्याघ्रोऽग्रहीत्तदा ।
दृष्ट्वा विचेष्टमानं तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः । [65]
शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ।
अथाजगाम पूर्वं तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः ।
ददर्श जम्बुकं चैव चिन्ताकुलितमानसम् ।

व्याघ्र उवाच ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वं नो बुद्धिमतां वर । [70]
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ।

जम्बुक उवाच ।

शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् ।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ।
मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ।
गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये । [75]

व्याघ्र उवाच ।

ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन्प्रबोधितः ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् ।
खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।

— (L 36) T_2 G एकत्र चापि वसतो (G एकत्रापि वसेत्तात), and °दर्शन (for °दर्शक) — Ñ$_1$ om lines 37–46 — (L. 37) Ñ$_3$ राजन्क्षत्रसपत्नेषु, B_3 राजा राज्यं स°, Dn राजन्नित्यं स°, T_2 G राजन् ($G_{1.3.4}$ राजानं, G_6 राजन्मा) क्षत्रसंपन्नो K_4 सदा भवेत्, T_2 G ततो भवेत् (for समा°). — (L. 39) T_2 G लोकं प्रस्थाप(G_3 °क्षाल, $G_{5.6}$ °स्थाप)यित्वा च — (L 40) S उपपादने (for °धारणे) — (L 41) Ñ$_{2.3}$ V_1 B_1 Dn फलितां Ñ$_3$ B_6 Dn_3 D_5 फलं पक्वं, T G पक्त्वा पक्वं. — T_2 G om line 42 — (L. 44) Ñ$_3$ Dn T_1 प्रत्यागते T_2 G M ततः कान्(T_2 $G_{1.4.5}$ सार)मुपादाय — (L 45) K_4 T_2 $G_{2.5.6}$ अमित्रस्तु न मोक्तव्यः, $G_{1.3.4}$ अमित्रो न च मुच्येत, M °त्रो नास्य मुच्येत — (L 46) Some MSS transp. तस्मिन् and न K_4 दुःखं तस्य न कर्तव्यं, S दुःखमस्मिन्न कर्तव्यं — (L 48) S (except T_1) तथा भेदेन दण्डेन For प्रशातयेत्, MSS °माप°, °पात°, °नाश°, °साध° — M om lines 49–103! — (L 49) T_2 G भेदैर्दण्डैरथापि वा — (L 51) T_2 G वने वसति जम्बुकः — T_2 G om lines 52–53 — (L 54) T_2 G सखायस्तस्य व्याघ्रश्च वृको नकुलमूषिकौ — (L 55) G (except G_1) हि वने (for विपिने) — (L 56) T_2 G अकुर्वत (for अमन्त्रयन्). — (L. 59) B_3 D_4 S (G_1 om) चरणात् — (L 60) V_1 B (except B_6) Da D_5 गृह्णातु (for गृह्णातु) K_4 T_2 $G_{2.5.6}$ ततो व्याघ्रः प्रधावतु, $G_{3.4}$ मृगं व्याघ्रो हनेत्तदा — All MSS except Dn_3 om कणिक उ° — (L 63) T_2 G अहनत् (for अग्रहीत्) — T_2 G om line 64 — (L 64) Ñ Dn दृष्ट्वाचेष्ट° — (L 65) T_2 G रक्षामि मृगयूथप — After line 66, V_1 $B_{5.6}$ $D_{4.5}$ T G ins

संचिन्तयन्तो मनसा तामृद्धिं पुनः पुनः ।

— V_1 B_6 D_4 T G om line 67. — (L 68) T_2 G अथागच्छत्तु पूर्वं हि — (L 69) V_1 B_6 $D_{4.5}$ T_2 G जम्बुकं चाभवत्तत्र (V_1 B_3 $D_{4.5}$ आस्ते च जम्बुकस्तत्र) सदा चिन्तापरो (or °कुलो) नृप — (L 71) T_2 G पिशितान्यत्र नि° [illegible] — (L 72) T G महाप्राज्ञ T_2 G यद्वाक्यं (G_3 [illegible]) — (L 74) T_2 G तृप्तिमस्य गमिष्यति — (L 75) T_2 G तस्यैव गर्जितस्यास्य (T_2 $G_{1.5}$ [illegible]) ततो etc — (L. 76) T_2 G (G_2 om) [illegible] — (L. 77)

पुवस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यमब्रवीद्वच । [80]

जम्बुक उवाच ।

शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ।
मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ।
मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं सत्वरं प्राद्रवद्भयात् ।
तत स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप । [85]
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ।
सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एवं संचोदितस्तेन जम्बुकेन तदा वृक ।
वृकावलुम्पन कृत्वा प्रयात पिशिताशन । [90]
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ।
तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गता ।
मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ।

नकुल उवाच ।

मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिक । [95]
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाप्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत् ।

कणिक उवाच ।

एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानस ।
खादति स तदा मांसमेक सन्मन्त्रनिश्चयात् ।
एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधति भूमिप । [100]
भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्मणा ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं राजञ्शृणु चाप्यपरं तथा ।
पुत्र सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरु ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्त कर्तव्या भूतिवर्धना । [105]
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुन ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथंचन ।
उभौ चेत्संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्धते ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् । [110]
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूप स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वंसेत्कदाचित्कोपसंयुत ।
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ।
आश्वासयेच्चापि परं सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभि । [115]
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ।
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठत ।

T2 G हनिष्यामि — (L. 78) T2 G खादिष्यामि तु मांस°. — After line 79, G3 ins.:

[illegible] ।

— (L. 80) Om. in Ñ2 T2 G. Ñ1 3 Da Dn D1 °प्रेक्ष — (L. 82) B1. 6 D3 T1 तत्र (for यत्) V1 B3 Da Dn रोचते T2 G [illegible] (for the posterior half) — (L. 84) Ñ2 Da Dn D1 °स्त्व प्रयाते (Da °यतो) [illegible]. — (L. 85) T2 G [illegible] — T2 G (except G1 3) om. line 86 — (L. 87) T2 G °द्धो न न साधु [illegible] — (L. 90) K4 [illegible], Ñ1 3 V1 Da D1 4 [illegible], Ñ2 [illegible]; T G [illegible] (T1 [illegible]) [illegible] — (L. 92) T2 G ततो राजन् (for महाराज) — (L. 93) T2 G1 3 4 5 °हो [illegible], G2 4 °हो [illegible] — (L. 97) K4 [illegible], Ñ V1 B3 Da Dn D1 T1 [illegible], D2 [illegible], G1 2 6 [illegible], G2 [illegible] G4 [illegible]; G5 [illegible] K4 D1 4 5 [illegible], B1. 5 [illegible] T2 G [illegible] — (L. 98) B1. 5 T2 G [illegible] — (L. 99) T2 G (except G1 6) [illegible] — G3 om. lines 100–102 — (L. 100) Om. in T G1–4 Ñ1 3 V1 Da D1 [illegible] Da [illegible] — (L. 102) T2 G (G4 om.) [illegible] (for the posterior half) — (L. 103) T2 G1. 3 4. 5 मम, G2 6 नृप (for तथा) — (L. 104) S (except G1. 6) यदि पुत्रो यदि पिता यदि भ्राता सखा यदि. — (L. 105) S (except T1) अर्थे (G1 M नाम) पयत्तनिष्ठेरन् K4 Ñ V1 B1m D2 4 5 T G1 4. 5 हतव्या K4 Ñ V1 B1m Dn1 D2. 4. 5 T1 भूमिनिच्छता, B2 5 6 Da G1 5 भूमिवर्धना, T2 G2 4 M1 2 भूतिवर्धना — (L. 106) S (except T1) °रि हन्यात् दोष इति आगम — S (except T1) om. line 107. — (L. 108) Om. in Ñ2 B2 6 Da D1 5 S (except T1) उभावपि [illegible] (M6–8 [illegible]) — (L. 110) T2 G1 4–5 M6–8 [illegible], G2 M1 2 [illegible] (for न्याय्यं). T2 G1 4–6 [illegible], M6–8 शासन — (L. 111) T1 G2 M [illegible], T2 [illegible], G1 [illegible], G2 [illegible], G4–5 [illegible] (for स्मित) — (L. 112) K4 Ñ2 V1 B6 न चाप्यन्याय[illegible], S न [illegible] K4 Ñ2 V1 B6 D1 4 [illegible], S [illegible] — (L. 114) Ñ2 [illegible], T1 M [illegible], T2 G1 3 4 5 [illegible] S [illegible] — (L. 115) Ñ2 V1 B2 4 Da T1 [illegible], T2 G1. 3 4 5 [illegible], M [illegible]. — (L. 116) B2 6 Da [illegible], T2 G2 4 [illegible], T2 G1 3. 4 5 [illegible], M [illegible] (for अथास्य) K4 Ñ2 V1 B1. 5 D1 [illegible], Ñ1 Da D1 [illegible], S [illegible] — (L. 117) T1 M [illegible] — (L. 118) K4 T2 G1 3. 4 5 अपि, G1. 6 M अपि (for स हि) T2 G1. 3 4. 5

स हि प्रच्छाद्यते दोष शैलो मेघैरिवासितैः ।
यः स्यादनुप्रासवधस्तस्यागार प्रदीपयेत् ।
अधनान्दाम्भिकांश्चोरान्विषये स्वे न वासयेत् । [120]
प्रत्युत्थानासनाद्येन संप्रदानेन केनचित् ।
प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नक. ।
अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वश ।
अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । [125]
विश्वासाद्भयमुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति ।
चारः सुविहित कार्य आत्मनश्च परस्य च ।
पापण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ।
उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ । [130]
चत्वरेषु च द्यूतेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ।
वाचा भृश विनीत. स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी स्यात्स्पृष्टो रौद्रेण कर्मणा ।
अञ्जलिं शपथ सान्त्व शिरसा पादवन्दनम् । [135]
आशाकरणमित्येक कर्तव्य भूतिमिच्छता ।
सुपुष्पित. स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुह ।
आम स्यात्पक्वसंकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ।
त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
अनुबन्धा शुभा ज्ञेयाः पीडास्तु परिवर्जयेत् । [140]
धर्म विचरत. पीडा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थं स्यादर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्तिन ।
अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
अवेक्षितार्थ. शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजै सह ।
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा । [145]
उद्धरेद्दीनमात्मान समर्थो धर्ममाचरेत् ।
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
सशय पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ।
यस्य बुद्धि परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् । [150]
योऽरिणा सह सधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्त पतित प्रतिबुध्यते ।
मन्त्रसवरणे यत्न सदा कार्योऽनसूयता ।

धनैरर्क (for शैलो मेघैर्) — M om lines 119-20 — (L. 119) T₂ G यस्य स्यात्तु वध॰ प्रासस्तस्यागारोपदीपन — (L 120) Ñ₃ B (except B₆) Dn T₂ नास्तिकान्, T₂ G भिक्षुकान् (for दाम्भिकान्) T G विषयर्क्षेषु योजयेत् — (L 121) S (except T₁ G₃.₆) प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या. — (L. 122) S प्रतिप्रच्छन्नघाती D₅ S ॰दंष्ट्र इवोरग॰ — (L. 123) B₆ D₁.₅ S (except T₁ G₃ ₆) अशंकिताद्भ S (except T₁ G₃ ₆) नित्य शंकेत शङ्किताद् — (L. 124) T₂ G (except G₃ ₆) शङ्किताद्भयमुत्पन्न समूलमपि कृतति — (L. 126) S (except T₁) आप्नोति (for उत्पन्न) S (except T₁) तस्माद् सर्वत्र नाश्वसेत् (G₁-₄ सर्वात्र विश्वसेत्). — (L. 127) B₁ ₃ T₂ G₁ ₂.₄ ₅ चारस्तु (B₁ ₃ ॰र सु) विदित का॰, G₃ ₆ चारास्तु विदिता कार्या, M (except M₈) चारैः सुविस्त यत्कार्यं — (L. 128) T₂ G₁ ₂ ₄ ₅ M पापण्डादीनविज्ञातान्, G₃ ₆ पापंडमादाणा दींश्च. — After line 128, T G (except G₃ ₆) ins :

स्वराष्ट्रे विदिताश्चारान्परीक्षार्थं मुहुर्मुहु ।
स्वकीयान्नीरदोषेषु रक्षार्थं विसृजेन्नृप ।

— (L. 130) Ñ₁ V₁ B Da D₂ ₄ वेश्यासु, T₂ G₁-₅ देशेषु, M या राजन् S (except T₁) चत्वरेषु सभासु च — (L. 131) Ñ₁ ₃ Dn D₁ कूपेषु (for द्यूतेषु). T₂ G₁.₂ ₄ ₅ M द्यूतेषु जनपादेषु (M ॰पादेषु), G₃ ₆ मादाणायतने पृते — (L. 132) S (except T₁) तीर्थेषु (for सर्वेषु) — (L. 134) Ñ₃ V₁ B₃.₆ Dn D₁.₂ ₄ ₅ T₁ स्मित, T₂ G₁ ₂ ₄.₅ M मृदु, G₃ ₆ शुद्ध (for श्लक्ष्ण) B₃ Da S रौद्राय कर्मणे — Ñ₁ om lines 135-146 — (L. 135) K₄ Ñ₂ ₃ V₁ B₁ Dn D₁ ₅ अजलि शपथ — (L. 136) T₂ G₁ ₄.₅ अग्र, G₂ ₃ ₆ M प्तत्र (for एवं) — (L. 137) M पुष्पित स्यादनारुह्यो. S दुरारोह फलान्वित — (L 138) S (except T₁) कस्यचित् — (L. 140) S ॰बधास्तु सेवेत — (L 141) S (except T₁) धर्मानिचरित पीडां सह द्वा॰. — (L 142) Ñ₂ B₁m ₃ Dn₁ G₂ M₃.₅ अर्थं चाप्यर्थं॰, Da Dn₂ D₃ T₂ G₁-₆ M₆-₈ अर्थश्चाप्य(Da ॰त्य)र्थे॰. Ñ₃ B₁m ₃ Dn₃ काम चातिप्र॰, S कामश्चातिप्रसंगिन — (L. 143) S (except T₁ G₃ ₆) सांत्वशीलेन चोज्वल (M ॰लोच-पेक्षिता) — (L. 144) S मन्त्रयेत्तद्विधै (T₂ G₃ ₆ ॰येत द्विजे ; M₆-₈ ॰येद्विविधै) सह — (L 145) Ñ₃ V₁ Dn₁ n₃ तेनैव; Dn₂ T G₁.₂ ₄ ₅ M केनैव (केनापि or केनेह) G₃.₆ मृदुना केनचिद्राजन्कर्मणा दा॰ — (L 146) S (except T₁ G₃ ₆) पश्चाद्धर्म समाचरेत् — (L. 147) T₂ G (except G₃ ₆) असंशयम् K₄ Ñ₁ ₃ Dn D₁ ₃ S अनारुह्य (G₁ ₂ ₄ ₅ अधारुह्य) — (L 148) T₂ G₁ ₂ ₄ ₅ वा न वा (for पश्यति). — (L 149) T₂ G₁ य सुबुद्धि, G₂ ₄ य सुबुध्या, G₅ M₆-₈ य स्वबुद्धि; G₆ ऋजुबुद्धि G₆ बुद्धि परिभवेत्तमतीतेन दि र्गा॰ — (L. 151) G₃ ₆ वैरिणा संधिमाम्नाय — (L. 152) S (except T₁) पतनेन (G₃ M ॰गेव) प्रबुध्यते — T₂ G₁ ₂ ₄ ₅ ins after line 153 :

न रात्रौ गमयेद्दिवा च कंचिदुपाश्रित ।
प्रासादाग्रे शिलाग्रे वा विशाले विजनेऽपि वा ।
समन्तात्तत्र पश्यद्भि मन्त्रयेत्तत्र मन्त्रयेत् ।
नैव संवेदयेत्तत्र मन्त्रं तद्गमनि सारिकाः ।
शुकान्या शारिका वापि मनुष्यानुकानि । [5]

[illegible]कारश्चात्मनो रक्षश्चारेणाप्यनुपालित ।
नाछित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् । [155]
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
कर्शित व्याधितं क्लिन्नमपानीयमवासकम् ।
परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ।
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति संगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् । [160]
संग्रहे विग्रहे चैव यत्न कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितानि च ।
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् । [165]
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ।
दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नर ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ।
अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुर स्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् । [170]
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रय ।
नै श्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थिति ।
तालवत्कुरुते मूलं बाल शत्रुरुपेक्षित ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट क्षिप्रं संजायते महान् । [175]
अग्निं स्तोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नर ।
स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ।
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुत ।
क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशित कालसाधन । [180]
प्रतिच्छन्नो लोमहारी द्विषतां परिकर्तन ।
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ।
सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चय ।
तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप । [185]
भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
पश्चात्तापं यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ।
मपुत्र शृणु तद्राजन्पुत्रवान्च भव यत्नवान् ।
यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।

प्रविश्यान्तं निपात्य सर्वदेवाभिपौरुषै ।
[illegible]निपात्य शत्रुमिति स्थिति ।
[illegible] निरिक्षो नष्टान्ते निश्चयेत्स्वयम् ।
[illegible] ।
[illegible]बुद्धिर्विनिश्चयेत् । [10]
दुर्नितेन न यत्नेन सर्वशिष्टपरायणम् ।
[illegible] नय इति नीतिषु पठ्यते ।
[illegible] ।
[illegible] न वर्तेत न [illegible] न पुन पुन ।
[illegible] । [15]

— (L. 154) Ñ1.2 Dn D1 T1 [illegible], T2 G (except G6) M [illegible] T2 G (except G2) [illegible], M [illegible] — (L. 155) S (except T1) [illegible] (for [illegible]) — (L. 156) G1.4.5 [illegible] — (L. 157) S (except T1 G1.2.3) [illegible] (for [illegible]) T2 G2-5 [illegible], G1.2.3 M [illegible] (for [illegible]) T2 G1.2.4.6 M [illegible] (for [illegible]) K4 S (except T1) [illegible] (for [illegible]) — (L. 159) K4 Ñ1 V1 T G [illegible] B1.2.3 [illegible], D3 [illegible], D2 [illegible], M [illegible] S [illegible] (for [illegible]) — (L. 159) T G [illegible] M [illegible] — After line 159, F4 ins

[illegible] ।

— (L. 160) Dn D1.2 T1 [illegible] (for [illegible]) — (L. 161) T2 G निग्रहे (for वि°) — (L. 162) S वि(T1 सं)ग्रह° [illegible]तुल्यत्र — (L. 167) T G दैवेन (for दण्डेन) K4 B1 T G [illegible], Ñ2 [illegible], V1 [illegible] T2 G सं(G1.6 प्र)गृह्णाति यदा [illegible] — (L. 168) K4 T G [illegible], Ñ1.2 V1 Dn D1.2.3 [illegible] — (L. 169) K4 T2 G [illegible] — (L. 170) K4 S अतिक्रामेत्प्रयेत् (T2 G1.2.6 °मवेक्षते, M1 6-8 °मवेक्षयेत्, M2 °मुपेक्षयेत्) — S (except T1) om line 171, which is a repetition of 162 (q. v.) — (L. 172) S [illegible] (for दैव) — (L. 173) S [illegible] — (L. 174) S [illegible] — (L. 175) T2 G1.2.4.5 संजायते, M °[illegible] — (L. 176) S [illegible] (for यो नर) — After line 177, S ins

[illegible] ।
[T1 M [illegible]]

— (L. 180) T2 G [illegible], M [illegible] (for [illegible]) T2 G1.2.6 [illegible], G1 [illegible], G2.4 M [illegible] — (L. 181) Dn [illegible] G (except G1) M [illegible] (M °[illegible]) [illegible] M [illegible] — (L. 182) S [illegible] — (L. 184) Om in T G1.2.3 M G1.2.6 न हि [illegible] इति निश्चय — (L. 185) G (except G6) M [illegible] (for नरा°) — (L. 186) Ñ1 Dn D1.2 S [illegible] S (except T1) [illegible] (for [illegible]) — Dn om lines 187-9, Ñ1 D1 S (except T1) om 188-9, S (except T1) om.

पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् । [190]
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः ।
धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्तः समपद्यत ।

Colophon

K4 Ñ V1 B D T1 cont.

वैशंपायन उवाच ।
ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह ।
दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टमन्त्रममन्त्रयन् ।
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् । [195]
दहने तु सपुत्राया कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ।
तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेणैव तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवाना हिते रतः ।
पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः । [200]
ततो वातसहां नाव यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ।
एष जातः कुलस्यास्य कीर्तिवंशप्रणाशनः ।
धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ।
इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा । [205]
नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी ।
नावमारुह्य गङ्गाया प्रययौ भरतर्षभ ।
ततो विदुरवाक्येन नाव विक्षिप्य पाण्डवाः ।
धन चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन्वनम् । [210]
निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि ।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ।
स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः ।
वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्राः सहानुगाः ।
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा । [215]
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रितात् ।
ततस्तस्मिन्पुरे लोका नगरे वारणावते ।
दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिता ।
प्रेषयामासू राज्ञे च यथावृत्तं निवेदितुम् ।
संवृत्तस्ते महान्कामः पाण्डवान्दग्धवानसि । [220]
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्य सपुत्रक ।
तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रश्च सह पुत्रेण शोचयन् ।
प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः ।
पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तम ।
जनमेजय उवाच ।
पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । [225]
दाह जतुगृहस्यैव पाण्डवाना च मोक्षणम् ।
सुनृशसमिद कर्म तेषां क्रूरोपसहितम् ।
कीर्तयस्व यथावृत्तं पर कौतूहल मम ।
वैशंपायन उवाच ।
शृणु विस्तरशो राजन्ब्रुवतो मे परंतप ।
दाह जतुगृहस्यैतत्पाण्डवाना च मोक्षणम् । [230]

82

S (except G2.6) ins. after 1444* D4 (om. lines 21–36), after passage No 81 above (cf. v. l. 1 130. 1)

धृतराष्ट्रस्तु वचन श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच मतिमान्वाक्य दुर्योधनमरिंदमम् ।
जात्यन्धश्चाप्यह तात पाण्डुना पूजितो भृशम् ।
राजानो यद्यपि श्रेष्ठा धर्महेतोर्भवन्ति हि ।
प्रज्ञाचक्षुरनेत्रत्वादशक्तो राष्ट्रगोपने । [5]
न चान्धः परचक्राणि प्रतिव्यूहति संगरे ।
अर्थशास्त्र मयाधीत साङ्गा वेदाश्च पुत्रक ।
धार्तराष्ट्र स्वय राज्ञा योद्धव्य धर्मकाङ्क्षिणा ।
रणे च मृत्यु स्वर्गाय राजन्यस्य विधीयते ।
पुत्रसंक्रामितश्रीर्वा वासाय वनमाश्रयेत् । [10]
ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्मह्य न्यवेदयत् ।
कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽह ज्येष्ठभाक् च ।
बहूनां भ्रातृणा (!) मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ।

---

190 — (L 192) T2 G1.2.4.5 M तदा (M ततो) दुर्योधनो राजा, G3.6 तदा सपुत्रो राजा च — Colophon *Adhy no* B1 T1 137, Dn2 n8 139, T2 G5 86, G1.2.6 88, G3 87, G4 M 85 — *S'loka no.* Dn2 5635 — (L. 229) Dn D1.5 T1 यतो (for ब्रुवतो)

82

(L. 3) M (except M5) पूर्वं (for तात) — (L. 8) D4 M धर्मकारणात् — (L 10) D4 M तपसे (for वासाय) T2 G1.2.4.5 om lines 13–16 — (L 13) M2.3 धर्म संस्थापनार्थाय, M3 (*inf lin*) c–3 धर्म समाप्य तु — (L 18) D4 M लोकद्वयहितैषिण (for the posterior half) — (L 19) D4 M धर्मे च प्रभवे चैव ज्येष्ठा पांडुसुतास्तदा. — M om. lines 20–21, and after line 23 ins

तत शांतनवो भीष्म' सत्यवाग्दृढविक्रम ।
पूर्वमुक्त्वा तथा यान नाप राज्य भ्रमी नहि ।
विदुर करणत्वाच्च पाण्डवस्तवमिपिप्यतात् ।

— (L. 24) Cf. 1 129 7 G1.2 M पाण्डवज्येष्ठ. — Lines 26–27 = 1438* Lines 28–29 = (var) 1 129 8 — L 35 = (var) 1 130 15[cd]

कनीयानपि स ज्येष्ठ श्रेष्ठ श्रेयान्कुलस्य वै । [15]
तस्मान्धैर्यश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुवंशभृतां वर ।
तस्य पुत्रा गुणै ख्याता भर्ये च कृतनिश्चया ।
कृतास्त्रा लब्धलक्षाश्च पाण्डुपुत्रा महारथा ।
धर्मे च नीतिशास्त्रे च तथा च निरता सदा ।
पौरजानपदानां च प्रीतिदेषु विशेषत । [20]
कथं नामोत्सहे वत्स नगराच्च विवासितुम् ।

दुर्योधन ।

पौरजानपदै सार्धं विप्रा जल्पन्ति नित्यश ।
प्रज्ञाचक्षुरनैश्वर्यादशक्तो राज्यरक्षणे ।
नैव चैव पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
राजानमभिषिञ्चाम सत्यकारुण्यवेदिनम् । [25]
स हि वृद्धाननाथांश्च ज्ञातींश्चापि महायशा ।
सत्कृत्य नित्यं पूजार्हान्पाण्डवः पूजयिष्यति ।
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
स्नुषां विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति मानित ।
इत्येवं विलपन्ति स्म वदन्ति च जना मुहु । [30]
राजन्तु मन्त्राविष्टा पौरा शतसहस्रश ।
तेषां श्रुत्वा तु वाक्यानि पौराणामशिवानि च ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां परितप्यामि भारत ।
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ।
यथा न वाच्यतां पुत्र गच्छेम च तथा कुरु । [35]

वैशंपायन ।

अथ तस्य वच श्रुत्वा प्रविश्य च गृहं महत् ।

☞ In M the above passage is followed by adhy 129-130, in T1 G1 3 5 by a *repetition* (with v l) of the same two adhy (for the text of the repetition of adhy 129, see under No 83 below), and finally, in G1 by adhy 131. See the conspectus of interpolations on p. 573

83

☞ There is a slight confusion in the notes on page 573 as regards the *repetition* of adhy 129-130 in T1 G1 3 5, to which attention must be drawn here. The v l given under adhy 129-130 of the constituted text are for the first occurrence of adhy 129 and for the second occurrence of adhy 130, accordingly the texts given *here*, in this App are those of the first occurrence of 130 and the second occurrence of 129.

T1 G1 3 5 ins after (the *first* occurrence of) adhy 129 a passage which is a repetition (with v l) of adhy 129 (see conspectus on p 573)

वैशंपायन ।

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

धृतराष्ट्र ।

धर्मवृत्त सदा पाण्डु सुवृत्तो मयि गौरवात् ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मदीयेषु विशेषत ।
नाग्र किंचन जानाति भोजनानि चिकीर्षति । [5]
निवेदयति धर्मस्थो मयि धर्मभृतां वर ।
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपर सदा ।
गुणवाँल्लोकविख्यातो नगरे च प्रतिष्ठित ।
स कथं शक्यतेऽस्माभिरपकर्तुं नरर्षभ ।
राज्यमेव हि न प्राप्त ससहायो विशेषत । [10]
भ्रातृभि पाण्डुनामात्यं बलं च सततं धृतम् ।
धृता पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषत ।
ते तथा सत्कृतास्तात विषये पाण्डुना नरा ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्यु सबान्धवान् ।
नैते विषयमिच्छेयुर्धर्मस्यागे विशेषत । [15]
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वाच्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ।

दुर्योधन ।

मध्यस्थ सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थित ।
यत पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशय ।
कृप शारद्वतश्चैव यत एव वयं तत । [20]
भागिनेयं ततो द्रौणिं न त्यक्ष्यति कथंचन ।
क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्मासु प्रच्छन्नस्तु यत परे ।
न ह्येक स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ।
सुविस्रब्धान्पाण्डुसुतान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति । [25]
विनिद्राकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणा तेन नाशय ।

Colophon.

☞ This passage is followed by passage No 81.

T1 G1 3 5 ins after passage No 82 above, a passage which is a repetition (with v l) of adhy 129 (see conspectus on p 573)

वैशंपायन ।

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनंजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मति ।
तथा वैकर्तन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथागतम् । [5]
उद्भावनमकुर्वाणा विदुरस्य मते स्थिता ।
गुणै समुदितान्दृष्ट्वा पौरा पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ।

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च । [10]
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्मान्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यं च प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।
तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
प्रत्याख्याय तदा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ।
ते वयं पाण्डवश्रेष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् । [15]
अभिषिञ्चाम साध्वत्र सत्यं करुणवेदिनम् ।
स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च बुद्धिमान् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।
तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भारत ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः । [20]
संतप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चापि संतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ।
ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य च ।
दृष्ट्वा पाण्डोः पुरावृत्तं पश्चादिदमुवाच ह ।
श्रुता मे जल्पतां चाद्य पौराणामशिवा गिरः । [25]
आगतोऽहं महाप्राज्ञ पादमूलं वचः शृणु ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ।
सौम्ये मतिश्च भीष्मस्य न च राज्यं बुभूषति ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ।
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि । [30]
अविज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ।
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ।
अथ त्वमपि राजेन्द्र राजवंशो भविष्यसि ।
यदि हि त्वं पुरा राज्ये भवानास्थापितो नृपः । [35]
ध्रुवं लप्स्यामहे राज्यं वयमप्यवशेन ते ।
स तथा कुरु कौरव्य रक्ष्या वंश्या यथा वयम् ।
संप्राप्नुमः स्वयं राज्यं मध्यस्थ सहानुगैः ।

Colophon.

84

After 1. 134. 18, T1 G1.2.4 ins.:

दर्शयित्वा पृथग्गन्तुं न कार्यं प्रतिभाति मे ।
अशुभं वा शुभं वापि तैर्वसाम सहैव तु ।
अद्य प्रभृति चास्मासु गतेषु भयविह्वलः ।
रूढमूलो भवेद्राज्ये धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
तदीयं च भवेद्राज्यं तदीयाः स्युः प्रजा इमाः । [5]
तस्मात्सहैव वत्स्यामो गलन्त्यस्तपदा वयम् ।
अस्माकं कालमासाद्य राज्यमाच्छिद्य शत्रुतः ।
अर्धं पैतृकमस्माकं सुरा भोक्ष्याम शाश्वतम् ।
धृतराष्ट्रवचोऽस्माभिः किमर्थमनुमन्यते ।
तेभ्यो भीत्यान्यथा गन्तुं दौर्बल्यं ते कुतो नृप । [10]
आपत्सु रक्षितास्माकं विदुरोऽस्ति महामतिः ।
मध्यस्थ एव गाङ्गेयो राज्यभोगपराङ्मुखः ।
बाह्लिकप्रमुखा वृद्धा मध्यस्था एव सर्वदा ।
अस्मदीयो भवेद्द्रोणः फल्गुनप्रेमसंयुतः ।
तस्मात्सहैव वस्तव्यं न गन्तव्यं पृथङ्नृप । [15]
अथवास्मासु ते कुर्युः किमशक्ताः पराक्रमे ।
क्षुद्राः कपटिनो धूर्ता जाग्रत्सु मनुजेश्वर ।
किं न कुर्युः पुरा मह्यं किं न दत्तं पुरा विषम् ।
आशीविषैर्महाघोरैः सर्पैस्तैः किं न दंशितः ।
प्रमाणकोट्यां संनह्य निद्रापरवशे मयि । [20]
सर्पदंष्ट्रविषैर्घोरैर्गङ्गायां शूलसंततौ ।
किं तेन पातितो भूप तदा किं मृतवानहम् ।
आपत्सु च सुघोरासु दुष्प्रयुक्तासु पापिभिः ।
अस्मानरक्षयो देवो जगद्यस्य वशे स्थितम् ।
चराचरात्मकः सोऽद्य यातः क्व नु नृपोत्तम । [25]
यावत्सोऽव्ययमस्माभिस्तावत्सोऽद्यास्ति यत्नतः ।
यदा न रक्ष्यतेऽस्माभिस्तदा पश्याम नो हितम् ।
किं द्रष्टव्यं तदास्माभिर्विगृह्य तरसा बलात् ।
सान्त्ववादेन दानेन भेदेनापि यतामहे ।
अर्धराज्यस्य संप्राप्त्यै ततो दण्डः प्रशस्यते । [30]
तस्मात्सहैव वस्तव्यं तन्मनोर्पितशल्यवत् ।
दर्शयित्वा पृथग्वापि न गन्तव्यं सुभीतवत् ।

☞ In the footnotes to 1. 134. 17–18 it has been erroneously stated that this passage occurs in G1.2 after stanza 17. In all four MSS it occurs at the same place, namely, after stanza 18.

85

K4 N V1 B D M ins. after adhy. 136; T G, after 1. 137. 17:

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ।
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।

85

G1.4 ins. after line 2; G2, after line 129 of passage No. 86 below:

हत्वा तं राक्षसेनोक्तं कौन्तेयोद्दतनादितं ।
आत्मनः पाण्डवानां च विश्वास्य ज्ञानपूर्वकम् ।
[illegible]

— (L. 3) K4 Ñ1 D3 यथोद्दिष्टं, S (except T1) वनेदे[illegible] K4 N1 S (except T1) वने प्रेम[illegible] (K4 Ñ1 °[illegible]) [illegible]

जनन्या सह कौन्तेय मारयानाहदीनलम् ।
विदित तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मन । [5]
ततस्त्वापि घातेन चेष्टित पापचेतस ।
तत समेपितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थाना दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ।
सर्ववातसहा नाव यन्त्रयुक्ता पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभि कृताम् । [10]
तत पुनरथोवाच ज्ञापक पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेद संज्ञार्थं वचन कवे ।
कक्षघ्न शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकस ।
न हन्तीत्येवमात्मान यो रक्षति स जीवति ।
तेन मा प्रेषित विद्धि विश्वस्त संज्ञयानया । [15]
भूयश्चैवाह मा क्षत्ता विदुर सर्वतोऽर्थवित् ।
कर्ण दुर्योधन चैव भ्रातृभि सहित रणे ।
शकुनि चैव कौन्तेय विजेतासि न संशय ।
इय वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति व सर्वानस्माद्देशान्न संशय । [20]
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुन ।
विदुरो मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च वो मुहु ।
अरिष्ट गच्छताव्यग्रा पन्थानमिति चाब्रवीत् ।
इत्युक्ता स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदित । [25]
तारयामास राजेन्द्र गङ्गा नावा नरर्षभान् ।
तारयित्वा ततो गङ्गां पार प्राप्तांश्च सर्वश ।
जयाशिष प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि स ।
पाण्डवाश्च महात्मान प्रतिसंदिश्य वै कवे ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिता । [30]

In T G this passage is followed by a *repetition* of 1 137 17[cd], a sure indication that it is an interpolation

Colophon

— (L. 4) K4 Ñ1.2 S (except T1) [illegible] K4 Ñ1.2 D4 [illegible], T2 G M1.2 [illegible] ; M 3-5 [illegible] — After line 4, D4 (marg sec. m.) ins

[illegible]

— (L. 6) Ñ1 S (except T G1) [illegible]. K4 Ñ1 D4 S (except T1) [illegible] — (L. 7) K4 Ñ1.2 V1 D2 Dn1 D4 [illegible] Ñ1 D4 [illegible] S (except T1) [illegible] — (L. 8) Om in S (except T1). Ñ1 B (except B2) D4 [illegible] — (L. 9) T2 G [illegible] T2 G [illegible], M [illegible] — (L. 10) K4 Ñ1 D4 S (except T1) [illegible] (K4 Ñ1 D4 [illegible]) [illegible] S (except T1), which om lines 11–12, ins after line 10

[illegible]

— (L. 13) S [illegible] (G1-3 M1 [illegible]) [illegible] S (except T1), which om. line 14, ins after line 13

[illegible]

— (L. 15) T2 G [illegible] (G1 [illegible]) [illegible] M [illegible] (M1 [illegible]) — (L. 16) T2 G [illegible] ([illegible]) K4 D2 S (except T1) [illegible], Ñ1.2 B (except B1) [illegible] — After line 16, K4 P1 (both with v. l.) D4 S (except T1) ins

[illegible]

— (L. 17) K4 S (except T1) [illegible] — (L. 18) S (except T1) [illegible] — After line 18, K4 S (except T1) ins

[illegible]

K4 S (except T1) cont D4 ins after line 18

[illegible]
[illegible]

T2 G cont

[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [5]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [10]
[illegible]
[illegible]

— (L. 19) K4 S (except T1) [illegible] (for नौरप्सु) — (L. 20) S (except T1) [illegible] — (L. 21) K4 S (except T1) [illegible] (M [illegible]) [illegible] — (L. 22) K4 S (except T1) [illegible] (K4 M [illegible]) [illegible] — (L. 23) K4 [illegible] V1 Da Dn1.2 [illegible] (for च वो) — After line 24, T2 G ins

86

After 1. 137 16, S ins

तत प्रव्यथितो भीष्म पाण्डुराजसुतान्मृतान् ।
मात्रा सहेति ताञ्श्रुत्वा विललाप रुरोद च ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा धनजय हा यमौ ।
हा पृथे सह पुत्रैस्त्वमेकाग्रेण स्वर्गता ।
मात्रा सह कुमारास्ते सर्वे तत्रैव संस्थिता. । [5]
न हि तौ नोत्सहेयाता भीमसेनधनंजयौ ।
तरसा वेगितात्मानौ निर्भेत्तुमपि मन्दिरम् ।
परासुत्व न पश्यामि पृथाया. सह पाण्डवैः ।
(Here follows a colophon in M MSS. only)
T G cont.
सर्वथा विकृत तत्तु यदि ते निधन गता. ।
धर्मराजः स निर्दिष्टो ननु विप्रैर्युधिष्ठिर. । [10]
पृथिव्यां चरता श्रेष्ठो भविता स धनजय ।
सत्यव्रतो धर्मदत्तः सत्यवाक् शुभलक्षण. ।
कथ कालवश प्राप्तः पाण्डवेयो युधिष्ठिर ।
आत्मानमुपमां कृत्वा परेषां वर्तते तु य ।
सह मात्रा तु कौरव्य कथ कालवश गत । [15]
परिपालितश्चिर काल फलकाले यथा द्रुम ।
भग्नः स्याद्वायुवेगेन तथा राजा युधिष्ठिर. ।
यौवराज्याभिषिक्तेन पितुर्येनाहृत यशः ।
आत्मनश्च पितुश्चैव सत्यधर्मार्यवृत्तिभिः ।
स प्रमण्यः परप्रेक्षी हृदि शोक निधाय मे । [20]
कालेन स हि सभग्नो धिक्कृतान्तमनर्थदम् ।
यच्च सा वनवासेन क्लेशिता दु खभागिनी ।
पुत्रगृद्धतया कुन्ती न भर्तार मृता त्वनु ।
अल्पकालं कुले जाता भर्तु प्रीतिमवाप या ।
दग्धाद्य सह पुत्रै सा असंपूर्णमनोरथा । [25]
एतच्च चिन्तयानस्य बहुधा व्यथित मनः ।
अवधूय च मे देह हृदयेऽग्निर्न दीर्यते ।
पीनस्कन्धश्चारुबाहुर्मेरुकूटसमो युवा ।
मृतो भीम इति श्रुत्वा मनो न श्रद्दधाति मे ।
अतित्यागी च योगी च क्षिप्रहस्तो दृढायुध । [30]
प्रवृत्तिमाल्लँब्धलक्ष्यो रथयानविशारद' ।
दूरपाती त्वसम्भ्रान्तो महावीर्यो महास्त्रवित् ।
अदीनात्मा नरव्याघ्र. श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ।
येन प्राच्यास्तु सौवीरा दाक्षिणात्याश्च निर्जिता' ।
ख्यापित येन शूरेण त्रिषु लोकेषु पौरुषम् । [35]
यस्मिञ्जाते विशोकाभूत्कुन्ती पाण्डुश्च वीर्यवान् ।
पुरदरसमो जिष्णु कथ कालवश गतः ।
कथं तौ वृषभस्कन्धौ सिंहविक्रान्तगामिनौ ।
मर्त्यधर्ममनुप्राप्तौ यमावरिनिबर्हणौ ।

वैशपायनः ।

तस्य विक्रन्दितं श्रुत्वा उदक च प्रसिञ्चत. । [40]
देशकाल समाज्ञाय विदुरः प्रत्यभाषत ।
मा शोचस्त्व नरव्याघ्र जहि शोक महाव्रत ।
न तेषां विद्यते पाप प्राप्तकाल कृत मया ।
तच्च तेभ्यः स उदक विप्रपिञ्चतु भारत ।
सोऽब्रवीत्किंचिदुत्थार्य कौरवाणामशृण्वताम् । [45]
क्षत्तारमनुसंगृह्य बाष्पोत्पीडकलस्वर ।

भीष्मः ।

कथ ते तात जीवन्ति पाण्डो पुत्रा महारथा. ।
कथमस्मत्कृते पक्ष पाण्डोर्न हि निपातित ।

इत्युक्त्वा तान्समारोप्य तारयामास पाण्डवान् ।
— (L 25) S (except T_1) इत्युक्ता' सह मात्रा ते तस्मान्मुक्ता महाभयात् — S (except T_1) om. lines 26–29 — (L 30) K_4 च भृशं, S (except T_1) वैतेया (for वेगेन) K_4 S (except T_1) वनं जग्मुर्यथासुखं ($G_{1, 2}$ °महानिशि) — After line 30, T_2 G ins.

ततस्तां तत्र तीर्त्वां तु गङ्गां भागीरथीं नदीम् ।
— T G om colophon

86

In $G_{1, 3, 4}$ the passage is preceded by

विदुरो धृतराष्ट्रस्य जानन्सर्वं मनोगतम् ।
येनायं विधिना सृष्ट कौटिल्य' कपटालय ।
इत्येव चिन्तय प्राप्तो विदुरो विदुषां वर ।
शोकानां दर्शयन्दु'ख दु'खितै' सह बन्धुभि ।
मनसा चिन्तय पापान्विपदूर्ं गमिष्यति ।

सहिता पाण्डवै पुत्रैरिति चिन्तापरोऽभवत् ।
— (L 11) T_1 G_1 °व्यां च नरश्रेष्ठो, $G_{2, 3, 6}$ °व्यां च रथश्रेष्ठो.
— After line 39, T_1 $G_{1, 3, 4}$ ins

क गता वत्सा मां वृद्धं विहाय भृशमातुरम् ।
हा कुपे वत्से वार्ष्णेयि निधाय हृदि मे शुचम् ।
वारणावतयात्रायां के स्युर्व शकुना पथि ।
एवमल्पायुषो लोके भविष्यन्ति पृथासुता' ।
संशप्ता इति वैर्गयं वत्सान्दर्शय मे विधे ।
ममैव नाथा मन्नाथा मम नेत्राणि पाण्डवा ।
हा पाण्डवा मे हा वत्सा हा सिंहहिनवो मम ।
मातङ्गा हा मदोत्कटा हा ममान'दवर्धना' ।
मम हीनस्य युष्माभि' सर्वे शोकान्तनोत्कृता ।
कदा द्रक्ष्यामि कौन्तेयानरण्यादिन्द्रवर्चस' ।
दृष्ट्वा युष्मान्कदा रंस्ये पूर्ववन्मम नन्दना' ।
का गतिर्मे क यास्यामि कुतो द्रक्ष्यामि मे शिशून् ।
हा युधिष्ठिर हा भीम हा हा फल्गुन हा यमौ ।

कथं नयमुक्ता सर्वे प्रमुक्ता महतो भयात् ।
जननी गरुडेनेव कुमारास्ते समुद्धृता । [50]

वैशंपायन ।

एवमुक्तस्तु कौरव्य कौरवाणामशृण्वताम् ।
आचचक्षे स धर्मात्मा भीष्मायाद्भुतकर्मणे ।

विदुर ।

धृतराष्ट्रस्य शकुने राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
विनाशे पाण्डुपुत्राणां कृतो मतिविनिश्चय ।
ततोऽहमपि च ज्ञात्वा तस्य पापस्य निश्चयम् । [55]
त निर्वासुरह चापि तेषामनुमते स्थित ।
ततो जतुगृहं गत्वा दहनेऽस्मिन्नियोजिते ।
पृथायाश्च सपुत्राया धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।
तत खनकमाहूय सुरङ्गां वै विले तदा ।
सगुहा कारयित्वा ते कुन्त्या पाण्डुसुतास्तदा । [60]
निष्कासिता मया पूर्वं मा स्म शोके मन कृथा ।
ततस्तु नावमारोप्य सहपुत्रां पृथामहम् ।
दत्वाभय सपुत्रायै कुन्त्यै गृहमदाहयम् ।
तस्माच्चे मा स्म भूद् स मुक्ता पापात्तु पाण्डवा ।
निर्गता पाण्डवा राजन्मात्रा सह परंतपा । [65
अग्निदाहान्महाघोरान्मया तस्मादुपायत ।
मा स्म शोकमिमं कार्षीर्जीवन्त्येव च पाण्डवा ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्ति यावत्कालस्य पर्यय ।
तस्मिन्युधिष्ठिरं काले द्रक्ष्यन्ति भुवि मानवा ।
विमल कृष्णपक्षान्ते जगचन्द्रमिवोदितम् । [70]
न तस्य नाश पश्यामि यस्य भ्राता धनंजय ।
भीमसेनश्च दुर्धर्षो माद्रीपुत्रौ च भारत ।

Colophon

मा गच्छत विनाशं नपि पौर विभुञ्जनाम् ।

— After line 48, Ti ins

कथ तस्मात्तदा क्षत पाण्डो पञ्च समुद्धृता ।;

while Gi ins :

कथं तत्र कृत पश्चा पाण्डोनापि निपातिता ।

— For line 67, Gi reads

नतान्नीनि मनसोक मा कार्षी पाण्डवान्प्रति ।
सुरङ्ग जतुगृहादस्मै सम्यग्गमिष्यन्ति पाण्डवा ।

— After line 72, Gi e ins a colophon (*Adly no* Gi 94, Gi 95), while T Gi.s a.s ins

वैशंपायन ।

तत दृष्टमनाश्च भीष्मो विदुरमब्रवीत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Here follows a colophon.

Ti Gi ...

वैशंपायन ।

पाण्डवान्महतो दाहान्मोचयित्वा महामते ।
प्रियमाण महाहृष्टैर्भवानां सुगर्भितवत् ।
प्रच्छन्ना विचरिष्यन्तो यथोक्त भवता तदा ।
न स्यक्त तापसा तात यत्र कुत्रापि न क्वचित् ।
इतोऽपि प्रेषयित्वा तान्योगक्षेम विचार्य ।
दूराद्दूरं पाया प्रस्थापय वनाद्वनम् ।
तत्र तत्र प्रेषयित्वा दूतानाप्तान्गुणांस्तव ।
योगक्षेमं पाण्डवानां गूढ सम्यग्विचारय ।
भीष्मेणैवं समादिष्टो विदुर खनकं पुन ।
गुप्त तं प्रेषयामास खनकं जनमेजय ।
सोऽपि गत्वा पृथापुत्रान्दृष्ट्वा विदुषे तथा ।
स्वेच्छाचारं यदेव विदुरेण पुरोदिताम् ।
रात्रौ पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा गारयित्वा यथोऽनसीत् ।

खनक ।

आयुष्मद्भिन भेतव्य भवद्भि कौरवा न हि ।
[illegible]
जानाति युष्मान्गाङ्गेयो विदुरेण प्रबोधित ।
[illegible]
दृष्टिर्न दिवानिशि यद्मननगुप्तम् ।
विदुर मारकवेश्मान्यत्र गच्छन्तु निर्भया ।
गर्दभयान्य स्थानान्यत्रां पुण्यदर्शिनाम् ।
क्षमायां च युष्माक युगोऽर्थ अतिप्राप्ति ।
इत्याह विदुरो युष्मान्मया गाङ्गेय श्रुत्वा ।
युष्माकं यानि मर्मे यो गच्छन्ति गतागता ।

वैशंपायन ।

विदुर भ्रातरो पञ्चा धनंजय ।
क्षिप्रमुत्तरे हे सर्वे हन्तु यान्पितामहा ।

87

After 1. 143. 15, S ins

महतोऽद्य स्त्रिय कामाद्बाधिता त्राहि मामपि ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधव. ।
त तु धर्ममिति प्राहुर्मुनयो धर्मवत्सला ।
दिव्यज्ञानेन पश्यामि अतीतानागतानहम् ।
तस्माद्वक्ष्यामि व श्रेय आसन्न सर उत्तमम् । [5]
अद्यासाद्य सर स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
श्व. प्रभाते महद्भूत प्रादुर्भूत जगत्पतिम् ।
व्यासं कमलपत्राक्ष दृष्ट्वा शोक विहास्यथ ।
धृतराष्ट्राद्विवासश्च दहन वारणावते ।
त्राण च विदुरात्तुभ्य विदित ज्ञानचक्षुषा । [10]
आवासे शालिहोत्रस्य स वो वास विधास्यति ।
वर्षवातातपसह अयं पुण्यो वनस्पति ।
पीतमात्रे तु पानीये क्षुत्पिपासे विनश्यत ।
तपसा शालिहोत्रेण सरो वृक्षश्च निर्मित ।
कादम्बा. सारसा हसा कुरर्य कुररै सह । [15]
रुवन्ति मधुर गीतं गान्धर्वस्वनमिश्रितम् ।
वैशपायन ।
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारदम् ।
त्वं हि धर्मभृता श्रेष्ट मयोक्त शृणु भारत ।
राक्षस्येषा हि वाक्येन धर्म वदति साधु वै । [20]
भावेन दुष्टा भीम सा किं करिष्यति राक्षसी ।
भजतां पाण्डवं वीरमपत्यार्थं यदीच्छसि ।

88

After 1 143 18, S ins

प्राक् संध्यातो विमोक्तव्यो रक्षितव्यश्च नित्यश. ।
एवं रमस्व भीमेन यावद्गर्भस्य वेदनम् ।
एष ते समयो भद्रे शुश्रूष्यश्चाप्रमत्तया ।
नित्यानुकूलया भूत्वा कर्तव्य शोभन त्वया ।
Colophon.
वैशपायन ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्ता कुन्त्या चाङ्केऽधिरोपिता । [5]
भीमार्जुनान्तरगता यमाभ्यां च पुरस्कृता ।
तिर्यग्युधिष्ठिरे याति हिडिम्बा भीमगामिनी ।
शालिहोत्रसरो रम्यमासेदुस्ते जलार्थिन ।
तत्तथेति प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
वनस्पतितल गत्वा परिमृज्य गृह यथा । [10]
पाण्डवाना च वास सा कृत्वा पर्णमय तथा ।
आत्मनश्च तथा कुन्त्या एकोद्देशे चकार सा ।
पाण्डवास्तु तत स्नात्वा शुद्धा संध्यामुपास्य च ।
तृषिता क्षुत्पिपासार्ता जलमात्रेण वर्तयन् ।
शालिहोत्रस्तदा ज्ञात्वा क्षुधार्तान्पाण्डवांस्तदा । [15]
मनसा चिन्तयामास पानीय भोजन महत् ।
ततस्ते पाण्डवा सर्वे विश्रान्ता पृथया सह ।
यथा जतुगृहे वृत्त राक्षसेन कृत च यत् ।
कृत्वा कथा बहुविधा कथान्ते पाण्डुनन्दनम् ।
कुन्ती राजसुता वाक्य भीमसेनमथाब्रवीत् । [20]
यथा पाण्डुस्तथा मान्यस्तव ज्येष्ठो युधिष्ठिर. ।
अहं धर्मविधानेन मान्या गुरुतरी तव ।
तस्मात्पाण्डुहितार्थं मे युवराज हित कुरु ।
निकृता धार्तराष्ट्रेण पापेनाकृतबुद्धिना ।
दुष्कृतस्य प्रतीकार न पश्यामि वृकोदर । [25]
तस्मात्कतिपयाहेन योगक्षेम भविष्यति ।
क्षेम दुर्गमिम वास वसिष्यामो यथासुखम् ।
इदमद्य महद्दु खं धर्मकृच्छ्र वृकोदर ।
दृष्ट्वैव त्वां महाप्राज्ञ अनङ्गेनाभिचोदिता ।
युधिष्ठिर च मां चैव वरयामास धर्मत । [30]
धर्मार्थे देहि पुत्र त्व स न: श्रेय करिष्यति ।
प्रतिवाक्य तु नेच्छामि द्वावाभ्यां वचन कुरु ।

89

After 1. 143 26, Ds S ins

यथा च सुकृती स्वर्गे मोदतेऽप्सरसा सह ।
स तथा परमप्रीतस्तया रेमे महाद्युति ।
शुभ हि जघन तस्या सुवर्णमणिमेखलम् ।
न ततर्प मुदा मृद्नन्भीमसेनो मुहुर्मुहु ।
रमयन्ती ततो भीम तत्र तत्र मनोजवा । [5]
सा रेमे तेन सहर्षादतृप्यन्ती मुहुर्मुहु ।
अह सु विचरन्ती सा निशाकालेषु पाण्डवम् ।
आनीय वै स्वके गेहे दर्शयामास मातरम् ।
भ्रातृभि सहितो नित्य स्वपते पाण्डवस्तदा ।
कुन्त्या परिचरन्ती सा तस्या पार्श्वेऽवसन्निशाम् । [10]

88

M om lines 1-4 and the colophon. — For the details of the colophon cf. v 1 1. 143. 18. — For lines 5-7, M subst.:

एवमुक्त्वा तदा तत्र हिडिम्बा सह भारत ।

89

M om. lines 1-6 — (L. 5)-(var) 1. 143. 27[ab]. — (L. 7) G1 M रमयती (for विचरन्ती).

कामाश्च सुरयामर्दीनानविष्यति भोजनम् ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामाजगाम महायशः ।
पाराशर्यो महाप्राज्ञो दिव्यदर्शी महातपाः ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सस्नुषा चैव माधवी । [15]

90

This passage was found to be only a repetition (with v. l.) of 1. 145. 25–37, and is therefore not cited here in extenso. The passage is followed by a colophon (adhy. no. 61).

91

After 1. 148. 3, S ins.:

पुरुषादकेन रौद्रेण भक्ष्यमाणा दुरात्मना ।
अनाथा नगरी नाथ त्रातारं नाधिगच्छति ।
गुहायां च वसंस्तत्र बाधते सततं जनम् ।
स्त्रियो बालांश्च वृद्धांश्च यूनश्चापि दुरात्मवान् ।
अन्नं मद्यं च होमिश्च भोजनं च स राक्षसः । [5]
ईरितो द्विजमुख्यैश्च पूजितश्च दुरात्मवान् ।
यदा च सकलानेव प्रमूद्नाति राक्षसः ।
कथं तं ब्राह्मणाः सर्वे समये समयोजयन् ।
मास्मान्कामाद्भक्षी रक्षो दास्यामस्ते सदा वयम् ।
पर्यायेण यथाकाममिह मांसौदनं प्रभो । [10]
अन्नं मांससमायुक्तं तिलचूर्णसमन्वितम् ।
सर्पिषा च समायुक्तं व्यञ्जनैश्च विभूषितम् ।
...
...
सर्वं कुम्भांश्च विविधानन्यांश्च विविधान्बहून् । [15]
...
...

92

प्राप्स्यसि त्वमसंदुष्टो रक्षोभागं प्रकल्पितम् ।
निर्दिष्टं समये ऽस्माकमित्यथाघन्त तं द्विजाः ।
बाढमित्येव तद्रक्षस्तद्वच प्रत्यगृह्णत । [20]
परचक्राच्च विन्यंश्च रक्षणं स करोति च ।
तस्मिन्भागे विनिर्दिष्टे चान्वितः समयं बली ।

For 1. 151. 1, D1 (see footnotes) S subst.:

वैशंपायन ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां भीमसेनो महाबलः ।
ब्राह्मणं समुपागम्य वाक्यं चेदमुवाच ह ।
भीमसेन ।
आपदस्त्वां मोचयेयं सपुत्रं ब्राह्मणप्रिय ।
मा भैषी राक्षसात्तस्मान्मा शुचस्तु यदि भवान् ।
इह मामागतं कर्तुं प्रयतस्व द्विजोत्तम । [5]
अयाचमानं प्रदास्यामि सर्वं घोराय रक्षसे ।
त्वरस्व किं विलम्बस्व मा चिरं कुरुतानघ ।
एवमस्येव मम प्राणैर्युष्मांश्च रक्षितुमद्य वै ।
वैशंपायन ।
एवमुक्तस्तु भीमेन ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
सुहृदां तत्समाख्याय ददावन्नं सुमरहुतम् । [10]
पिशितौदनमाजहुरथास्मै पुरवासिनः ।
सघृतं सोपदंशं च सूपैर्नानाविधैः सह ।
तद्दृष्ट्वा भीमसेनो मांसानि विविधानि च ।
मोदकानि च मुख्यानि चित्रौदनचयान्बहून् ।
ततोऽपि दधिघटान्सुबहून्द्रोणसंमितान् । [15]
तस्य भुक्तवतः पौरा यथावत्समुपाजितम् ।
...
ततो रात्र्यां व्यतीतायां सव्यञ्जनदधियुतम् ।
समारुह्याथ सम्पूर्णं शकटं स वृकोदरः ।
प्रययौ तूर्यनिर्घोषैः पौरैश्च परिवारितः । [20]

91

(L. 1) Hypermetric. T1 G2 पुरुषादेन रौद्रेण, T2 G3-4 M रौद्रेण पुरुषादेन. — (L. 7) M तु कृत्स्नेन. — (L. 8) M (except M1) ... — G2 M om. lines 11–12. — (L. 13) T1 G3-4 ... — M om. lines 14–16. — (L. 14) G1 2 ... — After line 14, G1 2 ins.:

...

— (L. 17) M ... — For lines 18–19 T1 G3-4 subst. ... — (L. 20) M ... — (L. 21) T1 G1 2 ...

...

92

D1 (which has many v. l. mostly ignored here) ins. lines 2–17 of this passage after 1. 151. 1[ab], and lines 19–46 after 1[cd]. — (L. 2) T G (G2 om.) ... (for ...). — (L. 5) M ... T1 ... G1 M ..., G3 ... (for ...). — After line 5, D1 ins.:

...

(L. 17) G1 ..., M ... — (L. 41) G1 2 M ... (G1 2 ...) ...

आत्मानमेषोऽन्नभृतो राक्षसाय प्रदास्यति ।
तरुणोऽप्रतिरूपश्च दृढ औदरिको युवा ।
वाग्भिरेवंप्रकाराभि स्तूयमानो वृकोदर ।
चुचोद स वलीवर्दौ युक्तौ सर्वाङ्गकालकौ ।
वादित्राणां प्रणादेन ततस्त पुरुषादकम् । [25]
अभ्यगच्छत्सुसहृष्ट स तत्र मनुजर्षभ ।
संप्राप्य स च तं देशमेकाकी समुपाययौ ।
पुरुषादभयाद्भीतस्तत्रवासीजनव्रज ।
स गत्वा दीर्घमध्वानं दक्षिणामभितो दिशम् ।
यथोपदिष्टमुद्देशे ददर्श विटपद्रुमम् । [30]
केशमज्जास्थिमेदोभिर्बाहूरूचरणैरपि ।
आर्द्रै शुष्कैश्च सकीर्णमभितोऽथ वनस्पतिम् ।
गृध्रकङ्कबलच्छन्न गोमायुगणसंकुलम् ।
उग्रगन्धमचक्षुष्य श्मशानमिव दारुणम् ।
त प्रविश्य महावृक्ष चिन्तयामास वीर्यवान् । [35]
यावन्न दृश्यते रक्षो बकस्तु बलदर्पित ।
आचितं विविधैर्भोज्यैरन्नैर्गिरिनिभैरिदम् ।
शकट सूपसपूर्णं यावद्द्रक्ष्यति राक्षस ।
तावदेव हि भोक्ष्येऽहं दुर्लभं वै पुनर्भवेत् ।
विप्रकीर्येत सर्वं हि प्रयुद्धे मयि रक्षसा । [40]
अभोज्य च शव स्पृष्ट्वा निगृहीते बके भवेत् ।
स एवमेव भीमकर्मा तु भीमसेनोऽभिलक्ष्य च ।
उपविष्ट शनैरन्न प्रभुङ्क्ते स्म पर वरम् ।
ते तत सर्वतोऽपश्यन्द्रुमानारुह्य नागरा ।
नारक्षो बलिमश्नीयादेव बहु च मानवा । [45]
भुङ्क्ते ब्राह्मणरूपेण बकोऽयमिति चाब्रुवन् ।
स तं हसति तेजस्वी तदन्नमुपयुज्य च ।

93

M ins after 1 151 18 T G, after 1 151 20

जग्राह भीम पाणिभ्या गृहीत्वा चैनमाक्षिपत् ।
आक्षिप्तो भीमसेनेन पुनरेवोत्थितो हसन् ।
आलिङ्ग्यापीड्य चैवैनं न्यहनद्वसुधातले ।
भीमो व्यसर्जयच्चैनं समाश्वसिहि चेत्यपि ।
आस्फोटयामास बली उत्तिष्ठेति च सोऽब्रवीत् । [5]
समुत्पत्य तत क्रुद्धो रूप कृत्वा महत्तरम् ।
विरूप सहसा तस्थौ तर्जयित्वा वृकोदरम् ।
अहसद्भीमसेनोऽथ राक्षस भीमदर्शनम् ।
भीमसेनस्तु जग्राह ग्रीवायां भीमदर्शनम् ।
भुजाभ्यां जानुनैकेन पृष्ठे समभिपीडयत् । [10]
तत क्रुद्धो विसृज्यैन स भीमस्तस्य रक्षस ।
स्वां कटीमीषदुत्क्षिप्य बाहू चैव परामृशत् ।
तस्य बाहू समादाय त्वरमाणो वृकोदर ।
उत्क्षिप्य चावधूयैन पातयन्बलवान्भुवि ।
त तु वामेन पादेन क्रुद्धो भीमपराक्रम । [15]
उरस्येन समाजघ्ने भीमस्तु पतितं भुवि ।
स सक्रुद्ध समुत्पत्य भीममभ्यहनद्भृशम् ।
व्यात्ताननो दीप्तजिह्वो बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
तेनाभिद्रुत्य क्रुद्धेन भीमो मूर्ध्नि समाहत ।
मुष्टिना जानुना चैव वामपार्श्वे समाहत । [20]
एव निहन्यमानः सन्राक्षसेन बलीयसा ।
रोषेण महताविष्टो भीमो भीमपराक्रम ।
तत क्रुद्धः समुत्पत्य भीमो जग्राह राक्षसम् ।
तावन्योन्यं पीडयन्तौ पुरुषादवृकोदरौ ।
मत्ताविव महानागावन्योन्यं विचकर्षतु । [25]
बाहुविक्षेपशब्दश्च भीमराक्षसयोस्तदा ।
वैत्रकीयपुरी सर्वा वित्रस्ता समपद्यत ।
तयोर्वेगेन महता तत्र भूमिरकम्पत ।
पादपान्वीरुधश्चैव चूर्णयामासतुश्च तौ ।
समागतौ च तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ । [30]
अश्मभि पादवेगैश्च चूर्णयामासतुस्तदा ।
अथ तं लोळयित्वा तु भीमसेनो महाबल ।

93

(L 3) T1 G1-3 M आविध्य (for आपीड्य) — (L. 5) M उत्तिष्ठस्वेति चाम°. — (L 6) M transp समुत्पत्य and तत क्रुद्ध° — (L 7) M सहसोच्चस्थौ — (L 9) G1 2 अंसे (G2 असौ) गृहीत्वा पाणिभ्या पृष्ठतश्च व्यवस्थित — (L 10) M बाहु° (for भुजा°) G1 2 जानुभ्या पीडयित्वाथ पातयामास भूतले — (L. 11) G1 2 राक्षसं क्रोधदीपितम्, M भीमस्तस्य तु रक्षस°. — For lines 17–19 G1 2 subst ·

क्रुद्ध सोऽपि समुत्पत्य वेगेन महता रणा ।
उद्यत्य पाणियुगल भीमस्योरस्यपातयत् ।
व्यात्ताननेन घोरेण लम्बजिह्वेन रक्षसा ।
दक्षिण बाहुमुद्यम्य तेनाभिद्रुत्य वेगित ।
क्रुद्धेन भीमो भीमेन वेगान्मूर्ध्नि समाहत ।

— (L 20) G1 2 जानुभ्यां चैव मुष्टिभ्या G3-6 वामे पार्श्वे समर्पित — (L 25) M व्यपकर्षतु — (L 28–29) =(var) 1 151 20 — After line 30, G1 2 4 ins

गिरिभिर्गिरिश्टङ्गैश्च पाषाणै पर्वतच्युतै ।

— (L. 31) G1 2 4 अन्योन्य ताडयन्तौ तौ, M आरभ्य पादवेगेन — After line 31, G1 2 4 ins

आयामविस्तराभ्यां न पतितो योजनायतम् ।
निर्मदीरन्पाषाण गिरिशृङ्गतावथ ।
चक्रतुर्युद्धमुभौ क्रोशमात्रां महीम् ।
मुहूर्तमेव संयुध्य सम रक्षपुरुषभौ ।
ततो रक्षोविनाशाय मतिं कृत्वा वृकोदर ।

अगृह्णाद्गिरिस्पर्धनं बाहुभ्यां भरतर्षभ ।
जानुभ्यां परिजग्राह भीमसेनो बकं बलात् ।
निष्पिष्य महाकायं निष्कर्षं महाबल । [35]
निष्पिष्यमाणो भीमेन कर्णश्च युधि पाण्डवम् ।
समयुध्यत भीमेन बलेन पुरुषादक ।

94

After adhy 155, D1 marg. sec. m. ins.:

ब्राह्मण उवाच ।

ततः सा वसुधे पाञ्चाली याज्ञसेनी द्विजोत्तम ।
अनेन यौवनं प्राप्ता अन्नपानप्रदीपिका ।
दृष्ट्वा तामनवद्याङ्गीं द्रुपदो हृष्टमानस ।
यदृच्छया सवर्णोमाम्बाने समभाषत ।
अर्जुनाय ददामीति हृदय स्याद्गोचरा । [5]
श्रुत्वा द्रुपदराजस्य वचनं व्यथितस्तदा ।
मन्त्री वसुमन्तो नाम शनैरिदमभाषत ।
कुन्त्या सह महात्मान पाण्डवा राजसत्तम ।
दग्धा जतुगृहे सुप्ता दुर्योधनधिया रह ।
अर्जुनाय कथं दद्याः पाञ्चालीं नृपात्मजाम् । [10]
तस्य वाक्यं तु नृपतिः श्रुत्वा मन्त्रविदोऽभवत् ।
व्यथितो द्रुपदो दृष्ट्वा पुरोधा ज्ञानसागर ।
जानासि नृपनाज्ञातश्च दग्धानेव समागत ।
दृष्टोऽस्य नृपतिः प्राह द्रक्ष्यामि कथं द्विज ।

ज्ञानसागर उवाच ।

स्वप्नधर्मेण द्रष्टासि पाण्डुपुत्रं नराधिप । [15]
तच्छ्रुत्वा सर्वधर्मज्ञा साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
ततः संघोषयामास दुहितुश्च स्वयंवरम् ।
फाल्गुने मासि नक्षत्रे सप्तमेऽहनि ।
सभां च कारयामास राजयोग्यान्यनेकश ।
मेरुमन्दरसंकाशान्स्वर्णवर्णविभूषितान् । [20]
द्रुपदश्च धनुश्चित्रं दृढानाम शिरोधरं ।
कारयामास दुष्कार्यमर्जुनस्य दिदृक्षया ।
सम्भवश्च विमानाद्ये यन्त्रपरिष्कृतम् ।
अनेन धनुषा यो वै शरेणैनं जयेत्परम् ।
पातयिष्यति यो जायां पाञ्चालीं स्वां करिष्यति । [25]
इत्थं द्रुपदवन्दिन समीपे वर्तते द्विजा ।
राजानो राजपुत्राश्च पृथिव्या ये विलासिन ।
प्रयान्ति च तथा विप्रा सूतमागधवन्दिन ।
अहं तदुत्सवं द्रष्टुं यामि द्रव्यार्जनाय च ।
भवतां गमने बुद्धिं प्रवदध्व द्विजोत्तमा । [30]
इति च सर्वमाख्यात यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

95

After adhy 155, S ins. the foll. addl. adhy.:

ब्राह्मण ।

श्रुत्वा जतुगृहे वृत्तं ब्राह्मणा सपुरोहिता ।
पाञ्चालराजं द्रुपदमिदं वचनमब्रुवन् ।
धार्तराष्ट्रा महामात्या मन्त्रयित्वा परस्परम् ।
पाण्डवानां विनाशाय मतिं चक्रु सुदुष्कराम् ।
दुर्योधनेन प्रहित पुरोचन इति श्रुत । [5]
वारणावतमासाद्य कृत्वा जतुगृहं महत् ।
तस्मिन्गृहे सुविश्वस्तान्पाण्डवान्पृथया सह ।
अर्धरात्रे महाराज दग्धवान्स पुरोचन ।
अग्निना तु स्वयमपि दग्ध क्षुद्रो नृशंसवत् ।
एतच्छ्रुत्वा तु महतो धृतराष्ट्र सबान्धव । [10]
श्रुत्वा तु पाण्डवान्दग्धान्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
अन्वशोचत प्रहृष्टात्मा शशास विदुरं तदा ।
पाण्डवानां महाप्राज्ञ कुरु पिण्डोदकक्रियाम् ।
एतावदुक्त्वा कौरव्यो धृतराष्ट्रस्तु मारिष ।
अथ पाण्डुसुत क्षत्त पाण्डवानां विनाशने । [15]
अहो विधिवशादेव गतास्ते यमसादनम् ।
इत्युक्त्वा प्राक्रन्दच्च धृतराष्ट्र सबान्धव ।
श्रुत्वा भीष्मेण विधिवत्कृत्वा तेषामौर्ध्वदेहिकम् ।
पाण्डवानां विनाशाय कृतं कर्म दुरात्मना ।
एवं पापस्य कर्मा तु न दृष्टो न श्रुतः पुरा । [20]
एतत्कृत्वा महाराज पाण्डवान्प्रति न श्रुतम् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां यज्ञसेनो महामति ।
यथा तत्त्वार्थ शोषेद्धीरमस्य विनाशने ।

[illegible] हृष्ट्वा च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] बुद्धिर्विधिवत् [illegible] ।
[illegible] ।

— After line 33, G1.3 ins.:

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।

Lines 34-37 repeat (with v. l.) 1. 151. 17ab, 18ab, and 19. — (L. 34) T1 G1 M [illegible] (for [illegible]) — (L. 36) G1.3 M [illegible]

95

After line 15, T1 G1.2.6 M5-8 ins.:

[illegible] ।

— (L. 18) T1 G1.3 M [illegible] (for विधिवत्) — (L. 34)

तथातप्यत पाञ्चाल पाण्डवानां विनाशने ।
समाहूय प्रकृतय सहिता सर्वबान्धवै । [25]
कारुण्यादेव पाञ्चाल प्रोवाचेद वचस्तदा ।
अहो रूपमहो धैर्यमहो वीर्यं च शिक्षितम् ।
चिन्तयामि दिवारात्रमर्जुनं प्रति बान्धवा ।
भ्रातृभि सहितो मात्रा सोऽदह्यत हुताशने ।
किमाश्चर्यमितो लोके कालो हि दुरतिक्रम । [30]
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यामि सांप्रतम् ।
अन्तर्गतेन दु खेन दह्यमानो दिवानिशम् ।
याजोपयाजौ सत्कृत्य याचितौ तु मयानघा ।
भारद्वाजस्य हन्तार देवीं चाप्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्तद्वेद यथैव तथा याजेन नः श्रुतम् । [35]
याजेन पुत्रकामीयं हुत्वा चोत्पादितावुभौ ।
धृष्टद्युम्नश्च कृष्णा च मम तुष्टिकरावुभौ ।
किं करिष्यामि ते नष्टाः पाण्डवाः पृथया सह ।
इत्येवमुक्त्वा पाञ्चाल शुशोच परमातुरः ।
दृष्ट्वा शोचन्तमत्यर्थं पाञ्चाल चेदमब्रवीत् । [40]
पुरोधा सत्त्वसंपन्न सम्यग्विद्याविशेषवान् ।
वृद्धानुशासने युक्ता पाण्डवा धर्मचारिण ।
तादृशा न विनश्यन्ति नैव यान्ति पराभवम् ।
मया दृष्टमिदं सत्य शृणु त्व मनुजाधिप ।
ब्राह्मणै कथितं सत्य वेदेषु च मया श्रुतम् । [45]
बृहस्पतिमतेनाथ पौलोम्यापि पुरा श्रुतम् ।
नष्ट इन्द्रो बिसग्रन्थ्यामुपश्रुत्या विदर्शित ।
उपश्रुतिर्महाराज पाण्डवार्थे मया श्रुता ।
यत्र वा तत्र जीवन्ति पाण्डवास्ते न सशय ।
मया दृष्टानि लिङ्गानि इहैवैष्यन्ति पाण्डवा । [50]
यन्निमित्तमिहायान्ति तच्छृणुष्व नराधिप ।
स्वयवर क्षत्रियाणां कन्यादाने प्रदर्शित ।
स्वयवरस्तु नगरे घुष्यता राजसत्तम ।
यत्र वा निवसन्तस्ते पाण्डवा पृथया सह ।
दूरस्था वा समीपस्था स्वर्गस्था वापि पाण्डवा । [55]
श्रुत्वा स्वयंवरं राजन्समेष्यन्ति न संशय ।
तस्मात्स्वयवरो राजन्घुष्यतां मा चिर कृथा ।
श्रुत्वा पुरोहितेनोक्तं पाञ्चाल प्रीतिमांस्तदा ।
घोषयामास नगरे द्रौपद्यास्तु स्वयवरम् ।

पुष्यमासे तु रोहिण्यां शुक्लपक्षे शुभे तिथौ । [60]
दिवसै पञ्चसप्तत्या भविष्यति स्वयवर ।
देवगन्धर्वयक्षाश्च ऋषयश्च तपोधना ।
स्वयवर द्रष्टुकामा गच्छन्त्येव न सशय ।
तव पुत्रा महात्मानो दर्शनीया विशेषत ।
यदृच्छया तु पाञ्चाली गच्छेद्वा मध्यमं पतिम् । [65]
को हि जानाति लोकेषु प्रजापतिविधिं शुभम् ।
तस्मात्सपुत्रा गच्छेथा ब्राह्मणि यदि रोचते ।
नित्यकाल सुभिक्षास्ते पाञ्चालास्तु तपोधने ।
यज्ञसेनस्तु राजासौ ब्रह्मण्य सत्यसगर ।
ब्रह्मण्या नागरा सर्वे ब्राह्मणाश्चातिथिप्रिया । [70]
नित्यकाल प्रदास्यन्ति आगन्तूणामयाचितम् ।
अहं च तत्र गच्छामि समेभि सह शिष्यकै ।
एकसार्थां प्रयातास्मो ब्राह्मण्या यदि रोचते ।

वैशंपायन ।

एतावदुक्त्वा वचनं ब्राह्मणो विरराम ह ।

Colophon.

96

After adhy. 157, S (except G6) ins

वैशंपायन ।

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परतपाः ।
ब्राह्मणान्पथ्छतोऽपश्यन्पाञ्चालान्सगणान्बहून् ।
अथ ते ब्राह्मणा ऊचु पाण्डवान्धर्मचारिण ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ।

युधिष्ठिर ।

प्रयातानेकचक्राया· सोदर्यान्देवदर्शिन । [5]
भवन्तो नोऽभिजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ।
गच्छतो नस्तु पाञ्चालान्द्रुपदस्य पुरीं प्रति ।
इच्छामो भवतो ज्ञातु महत्कौतूहल हि न ।

ब्राह्मणा ।

एकसार्थं प्रयाता स्म वयमप्यत्र गामिन ।
तत्राप्यद्भुतसकाश उत्सवो भविता महान् । [10]
ततस्तु यज्ञसेनस्य द्रुपदस्य महात्मन ।
यासावयोनिजा कन्या स्थास्यते सा स्वयवरे ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी यशस्विनी ।

G3 5 M सधार्जुने (for अर्जुनस्य वै) — (L 46) T1 G2 °श्रुवेनाहं, G3 6 M6-8 °मुखेनाथ (for °मतेनाथ) — After line 68, T1 G1 M6-8 ins

तप्स्यस्तादहं श्रुत्वा सगृहोत्सवबान्धव ।
अर्थार्थी त्वरितो द्रष्टु गामि यास्यथ मत्समा ।

— (L. 71, 73) T1 G1 3 6 M6-8 आत्मणन् (for आगन्तू णाम्), and मामणि (for ब्राह्मण्या) Colophon. *Adhy* no T1 162, T2 G2.4.5 115, G1 117, G3 112, G6 M 116.

96

(L 6) M भवतो हि (M5 °वोमि; M8 °तोमि) विज्ञातु — (L. 11) G2.3 M यज्ञसेनस्य दुहिता (for the prior half) — After line 12, G4 ins ·

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ।
जातो यः पावकाच्छूरः सशरः सशरासनः । [15]
समिद्धान्महतो नागात्सोमकानां महारथः ।
तस्मिन्मथ्यमाने च वागुवाचाशरीरिणी ।
एष मृत्युश्च द्रोणस्य भारद्वाजस्य जायते ।
स्वसा तस्य तु वेद्याश्च जाता तस्मिन्महामखे ।
वीरपत्नी स्मितापाङ्गी श्यामा नीलोत्पलप्रभा । [20]
तां यज्ञसेनस्य सुतां द्रौपदीं परमप्रियाम् ।
गन्तारस्तत्र ये द्रष्टुं तं चैवास्याः स्वयंवरम् ।
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ।
तरुणा दर्शनीयाश्च बलवन्तो दुरासदाः । [25]
महारथाः कृतास्त्राश्च समेष्यन्तीह भूमिपाः ।
ते तत्र विविधं दानं विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ।
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा कृष्णां स्वयंवरे ।
यं च सा क्षत्रियं रङ्गे कुमारी वरयिष्यति । [30]
नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ।
एतत्कौतूहलं तत्र दृष्ट्वा वै प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्हार्यमाणो नाथ्या सह निवर्त्स्यथ ।
दर्शनीयांश्च वः सर्वानेकरूपानवस्थितान् । [35]
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्संगत्यान्यतमं पतिम् ।
अयमेकश्च यो भ्राता दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्संगत्या द्रविणं महत् ।
युधिष्ठिर ।
परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं तत्र स्वयंवरम् ।
द्रौपदीं यज्ञसेनस्य कन्यां तस्मात्प्रयोजनम् । [40]

☞ This passage is really an anticipation (in a variant form) of our adhy. 175. All S MSS. hitherto examined read it in fact at both places, here (i. e. after adhy. 157) and in its proper place (i. e. after adhy. 174). The printed editions of the S recensions, however, generally avoid this (seemingly unnecessary) repetition by erroneously reading the adhy. only at its first occurrence in S MSS., namely, after adhy. 157; only the Grantha edition (Kumbhakonam) reads the adhy. in its proper place, and is in this respect a more correct representative of the Southern tradition. — The remark at the end of the footnotes to adhy. 156 to the effect that passage No. 96 of this App. is ins. in S (except G•) *after adhy. 156* is erroneous and should be deleted.

97

D4 (marg. *sec. m.*) T2 G (except G3) ins. after 1. 165. 40; T1, after 1. 165. 41[ab]:

विश्वामित्रस्ततो दृष्ट्वा क्रोधाविष्टः स रोदसी ।
ववर्ष शरवर्षाणि वसिष्ठे मुनिसत्तमे ।
घोररूपांश्च नाराचान्क्षुरान्भल्लान्महामुनिः ।
विश्वामित्रप्रयुक्तांस्तान्वैणवेन व्यमोचयत् ।
वसिष्ठस्य तदा दृष्ट्वा कर्मकौशलमाहवे । [5]
विश्वामित्रोऽपि कोपेन भूयः शत्रुनिपातन ।
दिव्यास्त्रवर्षं तस्मै स प्राहिणोन्मुनये रुषा ।
आग्नेयं वारुणं चैन्द्रं याम्यं वायव्यमेव च ।
विससर्ज महाभागे वसिष्ठे ब्रह्मणः सुते ।
अस्त्राणि सर्वतो ज्वाला विसृजन्ति प्रपेदिरे । [10]
युगान्तसमये घोराः पतगस्येव रश्मयः ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ब्रह्मशक्तिप्रयुक्तया ।
यष्ट्या निवारयामास सर्वाण्यस्त्राणि स स्मयन् ।
ततस्ते भस्मसाद्भूताः पतन्ति स्म महीतले ।
अपोह्य दिव्यान्यस्त्राणि वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् । [15]
निर्जितोऽसि महाराज दुरात्मन्गाधिनन्दन ।
यदि तेऽस्ति परं शौर्यं तद्दर्शय मयि स्थिते ।
विश्वामित्रस्तथा चोक्तो वसिष्ठेन नराधिप ।
नोवाच किंचिद्व्रीडाढ्यो विद्रावितमहाबलः ।

☞ In T1 G3 this passage is followed by a repetition of 41[ab].

98

After 1. 176. 29[ab], D4 (suppl. fol. *sec. m.*) ins.:

मैत्रे मुहूर्ते तपसा राजदारा पुराविदः ।
पुत्रस्य सुप्रजा प्रतिकर्मोत्सवेषु ।
स्वर्णपात्रं च कौशेयं सर्वाणि चार्थसंयुतम् ।
निधाय तैस्तु धर्मार्थं निस्तुषोक्षा द्विजप्रियाः ।

[illegible] । — (L. 16) M [illegible] (for [illegible]) — (L. 22) M [illegible] — (L. 29) M [illegible] — (L. 32) G2-4 M (M3 om.) [illegible] — (L. 34) M [illegible] (for [illegible]) — (L. 35) M देशजान् (for cr°) — (L. 37) M (except M4) [illegible] — (L. 35) M [illegible] — Colophon is om. in M. Adhy. no.: T1 G1-3 117; G1 119; G4 155; G5 115.

लोध्रकल्कहृताभ्यङ्गतैलं कालेयचन्दनम् । [5]
चतुष्काभिमुखीं निन्युरभिषेकाय योषित ।
वैडूर्यमणिपीठेषु निविष्टां द्रौपदीं तदा ।
सतूर्यं स्नापयांचक्रु. स्वर्णकुम्भस्थितैर्जलै ।
तां निवृत्ताभिषेका च दुकूलद्वयधारिणीम् ।
निन्युर्मणिस्तम्भयुतां वेदीं च सुपरिष्कृताम् । [10]
निवेश्य प्राङ्मुखीं दृष्ट्वा विस्मिताक्षा प्रसाधिका ।
फेनानुकारणेनेमामित्यन्योन्य व्यलोकयन् ।
धूपोष्मणा च केशानामार्द्रभाव व्यपोहयन् ।
यबन्धुरस्या धम्मिल्लं माल्यै सुरभिगन्धिभि ।
दूर्वामधूकरचित माल्य तस्या ददु करे । [15]
चक्रुश्च कृष्णागरुणा पत्रभङ्ग कुचद्वये ।
रेजे सा चक्रवाकाङ्का स्वर्णदीर्घसरिद्वरा ।
अलकै कुटिलैस्तस्या मुख विकसितं बभौ ।
आसक्तभृङ्गं कुसुमं शशिविम्ब जिगाय तत् ।
कालाञ्जन नयनयोराचारार्थं समादधु । [20]
भूषणै रत्नखचितैरलचक्रुर्यथोचितम् ।
माता च तस्या पृषती हरितालमन शिलाम् ।
अङ्गुलीभ्यामुपादाय तिलक विदधे मुखे ।
अलकृतां वधू दृष्ट्वा योषितो मुदमाययुः ।
माता न मुमुदे तस्याः पति कीदृग्भविष्यति । [25]
सौविदल्ला समागम्य द्रुपदस्याज्ञया तत ।
एनामारोपयामासु करिणीं कुथभूषिताम् ।
ततोऽवाद्यन्त वाद्यानि मङ्गलानि दिवि स्पृशन् ।
विलासिनीजनश्चापि प्रवरं करिणीशतम् ।
माङ्गल्यगीत गायन्त्य पार्श्वयोरुभयोर्ययु । [30]
जनापहरणे यत्ताः प्रतिहार्य पुरो ययु ।
कोलाहलो महानासीत्तस्मिन्पुरवरे तदा ।
धृष्टद्युम्नो ययावग्रे हयमारुह्य भारत ।
द्रुपदो रङ्गदेशे तु बलेन महता युत ।
तस्थौ व्यूह्य महानीक पालित दृढधन्विभि । [35]
तस्यां वराङ्ग्यामायन्त्यां मञ्चस्था नृपसत्तमा ।
तां दृष्ट्वा मन्मथाविष्टा विलासान्विदधु किल ।
कश्चिद्भ्रामयद्भूय कमल सुमनोहरम् ।
लोलपत्र चलद्भृङ्ग परिवेष्टितकेसरम् ।
कश्चिद्विलासी गलित लग्नमङ्गदकोटिभि । [40]
प्रालम्बमकरोदसे साचीकृतमुखाम्बुजम् ।
लिलेख पीठ पादेन हैम तिर्यङ्मुखत्विषा ।
केतकीदलमन्योऽपि प्रियं कर्णविभूषणम् ।
नखाग्रै. पाटयामास कुशालेख्यविशारदै ।
कश्चित्कमलशोणेन नखेन स्वक्षिपाणिना । [45]
रत्नाङ्गुलीयप्रभया विद्धानक्षानवासृजत् ।
यथाभा तस्य विमला स्वस्थानाद्यलिता तथा ।
कश्चिद्भ्रामयामास कररत्नाङ्गुलीयकम् ।
भूयानेवविधास्तत्र द्रौपदी कमलेक्षणा ।
नीलोत्पलमयं देश कुर्वाणेवावलोकयत् । [50]

99

T2 G3-5 ins after 1. 181 25 G6, after 1 181. 24. D4 (marg *sec m*) T1 G1, after 1 181 26[ab]

ततो राजसमूहस्य पश्यतो वृक्षमारुजत् ।
ततस्तु भीम सज्ञाभिर्वारयामास धर्मराट् ।
आकारज्ञस्ततो भ्रातुः पाण्डवोऽपि न्यवर्तत ।
धर्मराजश्च कौरव्य दुर्योधनममर्षणम् ।
एतस्मिन्नन्तरेऽविध्यद्बाणेन नतपर्वणा । [5]
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिर ।
ततो दुर्योधन क्रुद्धो दण्डाहत इवोरग. ।
प्रत्ययुध्यत राजान यत्न परममास्थित. ।
छित्त्वा राजा धनु सज्य धार्तराष्ट्रस्य सयुगे ।
अश्मवर्षच्छरौघैस्त स हित्वा प्राद्रवद्रणम् । [10]
दु शासनस्तु सक्रुद्ध सहदेवेन पार्थिव ।
युद्ध्वा च सुचिर कालं धनुषा स महारथः ।
विसृज्य च धनुः सव्ये चर्म चादाय भास्वरम् ।
असिमाकाशसकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ।

99

There appears to have been a short lacuna after line 4 in an exemplar, which has been filled up differently in different MSS The variant readings follow

D4 (which om line 4) ins. after line 3. T2 G1 3, after line 4:

ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो दुर्योधनमयोधयत् ।
ततो दुर्योधनस्त तु वारयामास च त्रिभि ।
वरमाग्रे जिते तस्मिन्क काम स्यान्महत्तरम् ।,

— After line 4, T1 G6 ins.

गृह्य चापमादाय द्रुपदस्य निवेशने ।
धनुषी यमयोर्दत्त्वा योधयामास पाण्डव ।
ततस्तु पाण्डवश्रेष्ठो राजा तत्र महायशा ।
महारूपप्रतिच्छन्नो राजानं समयोधयत् ।
भीतो दुर्योधन इति वारयामास च त्रिभि ।,

while G2 4 ins

जितमात्रे जिते तस्मिन्क काम स्यान्महत्तरम् ।
आयोधनाद्रणे राज पश्यतां च महीभृताम् ।
दुर्योधनो धर्मसुत तौ यमावप्ययोधयत् ।
कर्णे पराजिते यत्र मया तत्र कथं भवेत् ।
चिन्तयन्तमिति ज्ञात्वा राजा विप्राकृतिस्तदा ।

निवर्तध्वमितो नाम्या निगृहीतश्च कौरव । [15]
दुर्यशो न कृतश्चापि अपकृष्टश्च कौरव ।
निवर्तन्तां भवन्तो वै कृतो द्विजेषु विग्रह ।
न चैवं केवलं विप्रा न चैषां मानुषं बलम् ।
द्रावयन्माद्रवीं दूरं द्वाविन्द्रसदृशौ बले ।
ते वा ये वा नमस्तेभ्यो गच्छाम स्वपुरं वयम् । [20]
एवं समाप्य ते वीरा विनिवर्तन्त कौरवाः ।
अनुमान्य गताश्चैव समेतं राजमण्डलम् ।
अपाक्रान्ते ततस्तस्मिन्क्षत्रिया रणमूर्धनि ।
मादनाश्च जयं प्राप्ताः कन्यामादाय निर्ययुः ।

100

Di (suppl fol *sec m*) S ins after adhy 188 Ks (with a few additions, some omissions and many variants), after 1 189 49

व्यासः ।

मा भूद्वा(?)स्तव तापो नरेन्द्र
पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
मानुषेषा पार्थिव प्रार्थिता स्वा-
त्पञ्चानां भार्या दुहिता ममेति ।
नालायनी धर्मरता तपोस्था
तौ चक्रतुः पञ्चपतित्वमस्याः ।
सा धर्मतः पाण्डुपुत्रैरवाप्ता
भार्यां कृष्णा मोदतां वै कुरु त्वं ।
लोके मान्यो मानवानां त्वद्विशिष्ट
सर्वाङ्गिनामग्रगण्योऽसि राजन् । [5]
शृणुष्व मे भगवद्रत विशोको
यथाभवत्पञ्चपतित्वमस्याः ।
एषा नालायनी पूर्वं मौद्गल्यं स्थविरं पतिम् ।
आराधयामास तदा कुष्ठिनं तमनिन्दिता ।
त्वगस्थिभूतं कटुकं लोलमीर्ष्युं सुकोपनम् ।
सुगन्धेतरगन्धाढ्यं वलीपलितधारिणम् । [10]
स्थविरं विकृताकारं शीर्यमाणनखत्वचम् ।
उच्छिष्टमुपभुञ्जाना पर्युपास्ते महाव्रता ।
तस्य कदाचिदङ्गुष्ठो भुञ्जानस्य व्यशीर्यत ।
अन्नादुद्धृत्य तद्बुभुजे सा विगर्हिता ।
तेन तस्याः प्रसन्नेन कामव्याहारिणा तदा । [15]
वरं वृणीष्वेत्यसकृदुक्ता वव्रे वरं तदा ।

ऋषिः ।

नास्मि वृद्धो न कटुको नेर्ष्युर्नैवातिकोपन ।
न च दुर्गन्धवदनो न कृशो न च लोलुपः ।
कथं त्वां रमयामीह कथं त्वां वासयाम्यहम् ।
यत्कल्याणि भद्रं ते यथा त्वं मनसेच्छसि । [20]

व्यासः ।

सा तमक्लिष्टकर्माणं वरदं सर्वकामदम् ।
भर्तारमायताक्षी प्रसन्नं प्रत्युवाच ह ।

नालायनी ।

पञ्चबाणातिविद्धाहं मन्मथस्य महामते ।
पञ्चधा मां विभक्तात्मा भगवाँल्लोकविश्रुत ।
रमय त्वमचिन्त्यात्मन्पुनरेकत्वमास्थित । [25]

व्यासः ।

तां तथेत्यब्रवीद्धीमान्ब्रह्मर्षिः स महातपाः ।
स पञ्चधानुभूत्वा तां रमयामास सर्वदा ।
नालायनीं सुकेशान्तां सुकलत्रां सुहासिनीम् ।
आश्रमेष्वधिकं चापि पूज्यमानो महर्षिभिः ।
विचचार यथाकामं कामरूपवपुः पुरा । [30]
यदा वर्षा दिवं चापि तत्र देवर्षिभिः सह ।
सुधामृतरसाहारः सुरलोके चचार ह ।
पूज्यमानस्तथा साध्यैः शक्रस्य भवनेष्वपि ।
महेन्द्रसेनया सार्धं पर्यधावद्विरंसया ।
सूर्यस्य च रथं दिव्यमारुह्य भगवान्प्रभुः । [35]
पर्युपेत्य पुनर्मेरुं मेरौ वासमरोचयत् ।
आकाशगङ्गामाप्लुत्य तया सह तपोनिधिः ।
चन्द्रजालेषु चन्द्रस्य उद्याने च यथानिलः ।
गिरिरूप यदा शैले स महर्षिस्तदा पुनः ।
तत्प्रभावेन सा तस्य मध्ये जज्ञे महानदी । [40]
यदा वृक्षाकुले साल मजज्ञे भगवानृषिः ।
लतात्वमथ सर्वेषु तत्रैवानुवेष्टनी ।
पुपोष च वसुंधरं तस्य तस्यानुगा पुनः ।
सा पुपोष गगं प्रभुः स्कन्धेनापि चचार ह ।
ततस्तस्य च तस्याश्च तुल्या प्रीतिरवर्धत । [45]
यथा हि भगवांस्तस्याः प्रसादादपि सत्तमः ।
विजज्ञे च सा तत्र दैवयोगेन भामिनी ।
न च तां तपसा दीप्तां रमयामास योगतः ।

— After line 9, T1 G1 ins
[illegible]
[illegible]
— (L 12) D1 T1 G1 2 4 [illegible] (for the [illegible]) — (L 14) D1 T1 G1 2 4 [illegible]

100

D1 G1 2 4 om (1 hapl) lines 4-6. — (L 17) T G1 2 4 [illegible]; G1 [illegible]; G1 [illegible]. — K1 D1 G1 2 4 M1 om line 23 — (L 27) K2 4 [illegible]; G1 [illegible]. — Colophon *Adhy* no : D1 (after corr) 200, T1 196, D1 (before

एकपत्नी पुरा भूत्वा सदैवाग्रे यशस्विनी ।
अरुन्धतीव सीतेव बभूवातिपतिव्रता । [50]
दमयन्त्याश्च मातुः सा विशेषमधिकं ययौ ।
एतत्तथ्यं महाराज मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ।
एषा नाळायनी जज्ञे दैवयोगेन केनचित् ।
राजस्त्वात्मजा कृष्णा वेद्या तेजस्विनी शुभा ।
तस्मिंस्तस्या मनः सक्तं न शशाक कदाचन । [55]
तथा प्रणिहितो ह्यात्मा तस्यास्तस्मिन्द्विजोत्तमे ।

द्रुपद ।

ब्रूहि तत्कारणं येन ब्रह्मज्ञाता तपस्विनी ।
सुता ममाध्वरे कृष्णा सर्ववेदविदां वर ।

Colophon.

व्यास. ।

शृणु राजन्यथा ह्यस्या दत्तो रुद्रेण वै वर ।
यदर्थं चैव संभूता तव यज्ञे यशस्विनी । [60]
अहं ते कथयिष्यामि कृष्णाया पौर्वदेहिकम् ।
इन्द्रसेनेति विख्याता पुरा नाळायनी शुभा ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य चचार विगतज्वरा ।
मौद्गल्यस्य महर्षेश्च रममाणस्य वै तया ।
संवत्सरगणा राजन्व्यतीयु क्षणवत्तदा । [65]
तत कदाचिद्धर्मात्मा तृप्तः कामाद्व्यरज्यत ।
अन्विच्छन्परमं ब्रह्म त्यागधर्मपरोऽभवत् ।
उत्ससर्ज स ता विप्र सा तदा चापतद्भुवि ।
मौद्गल्यो राजशार्दूल तपोभिर्भावित सदा ।
कामभोगातुराभ्येत्य वचनं चेदमब्रवीत् । [70]

इन्द्रसेना ।

प्रसीद भगवन्मह्यं न मामुत्स्रष्टुमर्हसि ।
अवितृप्तास्मि ब्रह्मर्षे कामाना कामसेवनात् ।
मारो मां बाधतेऽत्यर्थमनुगृह्णातु मां भवान् ।
तर्पयस्व ममाक्षाणि गुह्यं मां बाधतेऽनिशम् ।

ऋषिः ।

यस्मात्त्वं मयि निःशङ्का एववक्तव्य प्रभाषसे । [75]
आचरन्ती तपोविघ्नं तस्माच्छृणु वचो मम ।
भविष्यसि नृलोके त्व राजपुत्री यशस्विनी ।
पाञ्चालराजस्य सुता द्रुपदस्य महात्मन ।
भवितारस्तु ते तत्र पतयः पञ्च विश्रुता ।
तैः सार्धं मधुराकारैश्चिर रतिमवाप्स्यसि । [80]

व्यास ।

सैव शप्ता तु विमना वनं प्राप्ता यशस्विनी ।
भोगैरतृप्ता देवेश तपसाराधयत्तदा ।
निराशीर्मारताहारा निराहारा तथैव च ।
अनुवर्तमाना त्वादित्य तथा पञ्चतपाभवत् ।
तीव्रेण तपसा तस्यास्तुष्ट पशुपति स्वयम् । [85]
वरं प्रादात्तदा रुद्र सर्वलोकेश्वर प्रभु ।
भविष्यति परं जन्म मानुषेषु वराङ्गने ।
भविष्यन्ति च ते भद्रे पतय पञ्च सुव्रता ।
महेन्द्रवपुष सर्वे महेन्द्रसमविक्रमा ।
तत्रस्था च महत्कर्म सुराणां त्वं करिष्यसि । [90]

नाळायनी ।

एक खलु मया भर्ता वृत पञ्चापि मे कथम् ।
भविष्यन्ति ममैकस्या पतयस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वरः ।

पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्त पतिं देहीत्यहं पुन ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्ति सुखावहा. ।

नाळायनी ।

धर्म एक पति स्त्रीणां पूर्वमेव प्रकल्पित । [95]
बहुपत्नीकता पुंसा धर्मश्च पितृभि कृत ।
स्त्रीधर्म पूर्वमेवाय निर्मितो मुनिभि पुरा ।
सहधर्मचरी भर्तुरेका एकस्य चोच्यते ।
एको हि भर्ता नारीणां कौमार इति लौकिक ।
आपत्सु च नियोगेन संतानार्थं परं स्मृत । [100]
गच्छेत या तृतीयं तु तस्या निष्कृतिरुच्यते ।
चतुर्थे पतिता धर्मात्पञ्चमे वर्धकी भवेत् ।
एवं गते धर्मपथे न वृणे बहुपुंस्कताम् ।
अलोकाचरितात्तस्मात्कथं मुच्येय संकरात् ।

महेश्वर ।

अनावृता पुरा नार्यो ह्यासञ्शुध्यन्ति चार्तवे । [105]
सकृदुक्तं त्वया नैतत्ताधर्मस्ते भविष्यति ।

नाळायनी ।

यदि मे पतय पञ्च वरमिच्छामि तैर्मिथ ।
कौमारं च भवेत्सर्वे संगमे संगमे च मे ।
पतिशुश्रूषया चैव सिद्धि प्राप्ता पुरा मया ।
भोगेच्छा च मया प्राप्ता स च भोगश्च मे भवेत् । [110]

---

corr) T3 G4-6 148, G1 2 150, G3 147, M6 149 — After line 60, K4 ins

कृष्णा गतिमतां श्रेष्ठ तव मा पूर्वमीरिता ।

— (L. 66) D4 T1 G1 6 M6 तत्पुकामो (for तृप्त कामात्) D4 G1,2 3 6 M6 om lines 70, 73–74. — After line 111, G1 ins

दुर्भगा लप्स्यसे सिद्धिं भोगेन बहुजन्मनाम् ।

— After line 116, K4 ins

एव कृत्वा महत्कार्यं मनुष्येषु वराङ्गना ।
गमिष्यति हि शक्रेण शान्तलभेन्द्ररूपिणि ते ।

Colophon. *Adhy no* D4 201, T1 177, T2 G4-6 149, G1 2 151, G3 148, M6 150

महेश्वर ।

रतिश्च मत्तो निर्दिष्टा न नन्वेते परस्परम् ।
अनेन त्वन्मनो सिद्धिं योगेनापि महाव्रतान् ।
अन्यदेहान्तरे च त्वं रूपभाग्यगुणान्विता ।
पतींस्तान् प्राप्य कौमारे महाभागा भविष्यसि ।
गन्धं महाबलाश्चा च तव पतयस्ते च शुभे । [115]
तदनन्तरमामन्त्र्य सुराजं शुचिस्मिते ।

व्यास ।

इत्युक्त्वा विश्वकर्मेण रुद्रः कृत्वा महेश्वरान् ।
जगाम गङ्गाकुटिरे पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।

Colophon

101

After the (additional) colophon following 1. 189. 40, D4 (marg. sec. m.) S ins. the foll. addl. adhy.:

व्यास ।

इदं पश्चि पुराभूतं शृणुष्वेह च भूमिप ।
वीरसेनात्मजं पूर्वाणां पूर्वा दारकर्मणि ।
नित्यन्तुलं राजर्षिर्भुव भुवि विश्रुतः ।
तस्य पुत्रा महात्मानो बभूवुः पञ्च भूमिप ।
नलसेन इन्द्रसेनश्च गुणसेनश्च वीर्यवान् । [5]
सिन्धुमार्गोऽविमारश्च हविषा धनुपाणिनः ।
मतिधर्मगुणोपेतास्तन्योन्यस्य निर्वृताः ।
पञ्चभ्यश्चानन्तरश्च भार्या चात्र स्वयंवरे ।
यस्य सा दर्शनीयाङ्गी भार्या मनुजाधिपान् ।
दीप्तिर मधुगतया गात्रपाशस्वरमूर्तिता । [10]
दृष्ट्वा सर्वगात्राणि भार्या स्वयम्वरा ।
पश्चात् ईप्सया पञ्च पाण्डवाः प्रियदर्शना ।
बभूवुः पृथिवीतले सर्वे मनुजा गुणैः ।
मेनमेवनमस्कार्या गङ्गानेत्रामिती नृप ।
भार्या भस्य भद्र ते तदा स्वगुणान्विता । [15]
पश्चात् पञ्चमा पञ्च प्रसादात्मा स्वभावतः ।
मेदो भगन्नचैवन्तु राजन्धूर्य पं तदा ।
पृथग्वंश भवन्ती सम्मता पञ्च भुवि ।
सपत्नीभिर्भर्तालम्बन्तु मे राजसत्तम ।
सत्येन धर्मेण च गुणसेनश्च धार्मिकः । [20]
सिन्धुमार्गविमारश्च यत्र च नृपोत्तम ।
सर्वेषां भार्या भार्या भुवि विश्रुता ।

Colophon.

102

After 1. 189. 46, T2 G3-4 ins.:

सैव नालायनी भूत्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मौद्गल्यं पतिमासाद्य शिवाद्वरमवाप्य च ।,

which is followed by 1. 189. 47ab. T2 G3-4 cont.:

शृणु गुह्यं महीपाल वदतः सावधानतः ।
सर्वदस्त्व वचो मह्य तत पश्यन्ति पाण्डवान् ।
हत्वा वृत्रं सुरपतिस्त्वाष्ट्रं स्वर्गात्स ह च्युतः । [5]
ब्रह्महत्यामवाप्याथ धर्मादिरहितस्तदा ।
ऐन्द्रो धर्मो यमनगाद्बलं वायुमथाविशत् ।
वीर्यं वरं ज्ञानरूपे नासत्यावभिजग्मतुः ।
ह्रीश्च लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च सन्ततिर्मतिरेव च ।
एता विनिर्गता इन्द्राद्वाग्देवीं ता समाश्रिता । [10]
पूर्वेन्द्रवरदानाच्च महेशस्याज्ञया नृप ।
धर्मादीन्पाण्डवान्विद्धि द्विजाद्या द्रौपदी तथा ।
तदिमे पाण्डवा राजन्निन्द्र एको न संशयः ।
एकैव द्रौपदी राजन्नीशोक्ता सा न संशयः ।
शृणु गुह्यतमं चान्यद्रहस्यं देवनिर्मितम् । [15]
यच्छ्रुत्वा महापापोऽपि सर्वथा विफलिष्यति ।
सर्वोत्रातसुखादीनि सुखानि च महेशितुः ।
पाण्डवाः पञ्च पानि स्युः पार्षती द्रौपदी वियम् ।
इदमन्यद्रहस्यं ते देवगुह्यं सनातनम् ।
अयतः प्रत्यवायं च नि महापकरं महत् । [20]
चत्वारश्च भुजा विष्णोः शङ्खचक्रादिकान्विता ।
धर्मराजश्च भीमश्च यमौ च नृपसत्तम ।
अर्जुनस्तु स्वयं विष्णुः पाञ्चाली कमलालया ।
चत्वारो मूर्तयो विष्णोः स्वयं विष्णुश्च जिष्णुगा ।
चतुरः पाण्डवांस्त्वेतान् कृष्णां विद्धि महीधर । [25]
चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहो वासुदेवादिभिः सह ।
अर्धाङ्गी सा मही विष्णोः पाञ्चाली कमला स्वयम् ।
पञ्चायतनमप्येतत् पञ्चमूर्तिः सदाशिव ।
विघ्नार्कादित्यादयश्च पाञ्चाली विद्धि भूमिप ।
पञ्चास्ये भवानी सा भूतेभ्यश्चैव प्रदीयताम् । [30]
कृष्णा तव सुता राजन्नस्मि पूर्वसम्भवात् ।
पञ्चाग्नयः पाण्डवाः स्युः स्वाहा कृष्णा प्रकीर्तिता ।

[The passage is followed by a repetition of 1. 189. 47ab (v. l. सती for हि सा), a sure indication that the passage is interpolated.]

101

In the (constituted) text of 1. 189. 46 the number of lines in this passage is erroneously stated to be 23, the correct number is 22. — Colophon. Adhy. no.: D8 200, T1 199, T2 G3-4 191, G1.2 193, G5 190, M4 192.

103

After 1. 192 7, K4 D4 (both on suppl. fol, *sec m*) S ins

धार्मिकान्वृत्तसंपन्नान्मातु प्रियहिते रतान् ।
यदा तानीदृशान्पार्थानुत्सादयितुमर्हति ।
वैशंपायन ।
तत स्वयंवरे वृत्ते धार्तराष्ट्रा स्म भारत ।
मन्त्रयन्ते तत सर्वे कर्णसौबलदूषिताः ।
शकुनि ।
कश्चिच्छत्रु कर्शनीय पीडनीयस्तथा परः । [5]
उत्सादनीया कौन्तेया सर्वे क्षत्रस्य मे मता ।
एव पराजिता सर्वे यदि यूय गमिष्यथ ।
अकृत्वा संविद कांचित्तद्वस्तप्स्यत्यसशयम् ।
अय देशश्च कालश्च पाण्डवोद्धरणाय नः ।
न चेदेव करिष्यध्व लोके हास्या भविष्यथ । [10]
यमेते संश्रिता वस्तु कामयन्ते च भूमिपम् ।
सोऽल्पवीर्यबलो राजा द्रुपदो वै मतो मम ।
यावदेतान्न जानन्ति जीवतो वृष्णिपुगवा ।
चैद्यश्च पुरुषव्याघ्र शिशुपाल प्रतापवान् ।
एकीभाव गता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना । [15]
दुराधर्षतरा राजन्भविष्यन्ति न सशय ।
यावच्चचलतां सर्वे प्राप्नुवन्ति नराधिपा ।
तावदेव व्यवस्याम पाण्डवानां वध प्रति ।
मुक्ता जतुगृहाद्भीमादाशीविषमुखादिव ।
पुनर्यदिह मुच्यन्ते महन्नो भयमाविशेत् । [20]
तेषामिहोपयातानामेषां च पुरवासिनाम् ।
अन्तरे दुष्कर स्थातु मेषयोर्महतोरिव ।
हलधरप्रगृहीतानि बलानि बलिना स्वयम् ।
यावन्न कुरुसेनायां पतन्ति पतगा इव ।
तावत्सर्वाभिसारेण पुरमेतद्विनाश्यताम् । [25]
एतदत्र परं मन्ये प्राप्तकाल नरर्षभा ।
वैशंपायन ।
शकुनेर्वचन श्रुत्वा भाषमाणस्य दुर्मते ।
सौमदत्तिरिद वाक्य जगाद परम तत ।
प्रकृती सप्त वै ज्ञात्वा आत्मनश्च परस्य च ।
तथा देश च काल च षड्विधांश्च नयेद्गुणान् । [30]
स्थान वृद्धिं क्षय चैव भूमिं मित्राणि विक्रमम् ।
समीक्ष्याथाभियुञ्जीत पर व्यसनपीडितम् ।
ततोऽह पाण्डवान्मन्ये मित्रकोशसमन्वितान् ।
बलस्थान्विक्रमस्थांश्च स्वकृते प्रकृतिप्रियान् ।
वपुषा भुवि भूताना नेत्राणि च मनासि च । [35]
श्रोत्रं मधुरया वाचा रमयत्यर्जुनो नृणाम् ।
न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन भेजिरे ।
यद्बभूव मन कान्त कर्मणा स चकार तत् ।
न ह्ययुक्त न चासक्त नानृत न च विप्रियम् ।
भाषित चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य भारती । [40]
तानेव गुणसपन्नान्सपन्नाञ्राजलक्षणै ।
न तान्पश्यामि ये शक्ता समुच्छेत्तु यथाबलात् ।
प्रभावशक्तिर्विपुला मन्त्रशक्तिश्च पुष्कला ।
तथैवोत्साहशक्तिश्च पार्थेष्वभ्यधिका सदा ।
मौलमित्रबलानां च कालज्ञो वै युधिष्ठिर । [45]
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति युधिष्ठिर ।
अमित्र यतते जेतु न रोषेणेति मे मति ।
परिक्रीय धनै शत्रून्मित्राणि च धनानि च ।
मूल च सुदृढ कृत्वा हन्त्यरीन्पाण्डवस्ततः ।
अशक्यान्पाण्डवान्मन्ये देवैरपि सवासवै । [50]
एषामर्थे सदा युक्तौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
श्रेयश्च यदि मन्यध्व मन्मत यदि वो मतम् ।
संविद पाण्डवै सार्धं कृत्वा याम यथागतम् ।
गोपुराट्टालकैरुच्चैरुपतल्पशतैरपि ।
गुप्तं पुरवर श्रेष्ठमेतदद्भिश्च संवृतम् । [55]
तृणधान्येन्धनरसैस्तथा यन्त्रायुधौषधै ।
युक्त द्वारकपाटैश्च द्रव्यागारतुलादिकै ।
भीमोच्छ्रितमहाचक्र बृहदट्टालसंवृतम् ।
दृढप्राकारनिर्यूह शतघ्नीजालसंवृतम् ।
ऐष्टको दारवो वप्रो मानुषश्चेति य स्मृत । [60]
प्राकारकर्तृभिर्वीरैर्नृगर्भस्तत्र पूजित ।
तदेतन्नरगर्भेण पाण्डरेण विराजते ।
सालेनानेकतालेन सर्वत संवृत पुरम् ।
अनुरक्ता प्रकृतयो द्रुपदस्य महात्मन ।
दानमानार्चिता सर्वे बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये । [65]
प्रतिरुद्धानिमाञ्ज्ञात्वा राजभिर्भीमविक्रमै ।
उपयास्यन्ति दाशार्हा समुद्यतोच्छ्रितायुधा ।
तस्मात्संधिं वय कृत्वा धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवै ।
स्वराष्ट्रमेव गच्छामो यद्यास वचन मम ।
एतन्मम मत सर्वं क्रियता यदि रोचते । [70]
एतच्च सुकृत मन्ये क्षेम चापि महीक्षिताम् ।

Colophon

वैशंपायन ।
सौमदत्तेर्वच श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनो नृपा ।
उवाच वचन काले कालज्ञ सर्वकर्मणाम् ।
नीतिपूर्वमिद सर्वमुक्त वचनमर्थवत् ।

103

(L. 17) T1 यावत्प्रबलतां, G3 6 यावद्बलवतां, M6 यावद्बलवतां

T1 G3 4 M6 nām° Colophon *Adhy* no D4 205, T1 203, T2 G1-3 155, G1 2 157, G3 153, M2 156

यथनं नन्दसूनानि सूतां सह्य स्थिति । [75]
दूर्योधनो न गन्तव्य सर्वकर्मसु मानव ।
द्विधाभूतेन मनसा दन्दकर्म न सिध्यति ।
समयान्मनसार्दा सु पर्णेन तथैव च ।
नैतन्त्वय युद्धे हन्तुमादर्शोऽन्यापयतोमन ।
कथमर्दनकालोऽय नतश्चिन्तयतो मम । [80]
यायतो गृण्ण्य पार्थो न गृह्णन्ति रणप्रिया ।
समरन्तो हृष्टतुष्टा स्वयाहुवन्ताग्नि ।
नागानन्यशृङ्गेषु परिघा पूरयन्त्यपि ।
मन्यथयन्तु सहिल क्रियतां विरम ममम् ।
नृनराहेन महता गावमन्द प्रपूर्यताम् । [85]
दुष्यर्गा राज्यैश्येषु परेषां यो हनिष्यति ।
नागमश पदाति वा सूतमान स लभ्यते ।
नागे दत्त महतानि पञ्च षाथवदानिपु ।
रथे च द्विगुणं नागात्मु दास्यन्ति पार्थिवा ।
यश्च वानमुगे मत्तो याम्य स्यतिरश्च च । [90]
मधुद्धसनगो दे च ते नु गिरन्तु मीरव ।
प्रदरश्च न मारयो न गन्तास्यमयोद्दिते ।
यतो रहान भद्र यो जेष्यामो वे यय पुरम् ।
अनुलोमश्च मो याता मारुतो मृगपक्षिण ।
अप्रयश्च गिरान्ते दग्धानि कवचानि च । [95]
गत वर्तयत शुचा धागैराद्रनिवेषित ।
निर्वंसु वृश्चिर्यायमग्राम्यन्त पराजते ।
न हि तेषां मन यतिरिन्द्रियार्थेषु सर्वश ।
यथा पुराशिसातो प्रमयो युद्ध एव च ।
वैदिरगुरोपाज्ञः निजर्षे मित्रदास्थत । [100]
दुःशासनमहामात्यो दुर्योधनसहोदर ।
स राजनागो भीमो भीमपराक्रमः ।
अभिदुद्राव वेगेन युद्धे सहस्रसादन ।
गद्दां अमनाशस्य रूपाजिस्याभ्दीरितम् ।
मधुपर्णिमसाय युद्धदुर्धर्षदानवाः । [105]
ते नैराशनिर्घोषंवर्जित स्पन्दनोर्मय ।
निर्दग्तुंगिराज्ञातमागन्त पायसे ।
धरणुग स्निग्धी च गुनिश्च निगदर्शन ।
विप्रपेतु गृहे च पश्चीमस्य वीर्यवान् ।
युधा मुरदाशान दत्तयनो सर्ववित् । [110]
दुरस्य महावीर्यं पारशोऽन्नीतिर्मगः ।
पश्यास्यमरपत्र पास्याश्रमवाहन ।
मदुपन्तमायम्य युयुधे रणागम ।
यत्रुग स्पर्शनो मत्वं दांतमम्यामिपोहित ।
अपोकाननागमनशिसतशिमयम् । [115]
दुःशर्ष कम्पाय दुर्योधनमभिद्रुता ।

तयोरभयतो जज्ञे भैरवस्तुमुल स्वन ।
यत्नयो समद्दतो स्रवन्त्यो सरितोरिव ।
प्रकीर्णरथनागाश्वान्यनीकानि सर्वश ।
ज्योतींषि विप्रकीर्णानि सर्वत प्रचकाशिरे । [120]
उत्कृष्टभेरीनिनदे सम्प्रवृत्ते महारणे ।
अमर्षिता महात्मान पाण्डवा निर्ययुस्तत ।
रथाश्च मेघनिर्घोषाञ्छुभान्परमवाजिभि ।
धन्विनो ध्वजिन शुभ्रानास्थाय भरतर्षभा ।
तत पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा रथस्थानात्तकार्मुकान् । [125]
नृपाणामभवत्कम्पो येषु युद्धेषु च ।
निर्यातेष्वथ पार्थेषु द्रौपदं सहस्र रणे ।
आविशत्परमो हर्ष प्रमोदश्च जय प्रति ।
स मुहूर्तं व्यतिकर सैन्यानामभवद्भृशम् ।
ततो द्वन्द्वमयुध्यन्त मृत्यु कृत्वा निवर्तनम् । [130]
जग्मतु समरे तस्मिन्सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथश्च कर्णश्च पदपत सत्यसाचिन ।
अर्जुन प्रेक्ष्य निहतौ सुमित्रप्रियदर्शनौ ।
जयद्रथसुत तत्र जघान पितुरन्तिके ।
वृषसेनादवरज सुबाहु च धनंजय । [135]
कर्णपुत्र महावीर्य रथनीडादपातयत् ।
तौ सुतौ निहतौ दृष्ट्वा राजसिंहौ तरस्विनौ ।
नामृष्येतां महाबाहू प्रहारमिव सद्गजौ ।
तौ जग्मतुरसंभ्रान्तौ फल्गुनस्य रथ प्रति ।
मतिमुत्तमामाश्राणौ प्रार्थयाणौ परस्परम् । [140]
संनिपातस्ततो घोरासीत्फल्गुनेन महामृधे ।
वृत्रवज्रधरयो समये वज्रिणेव महारणे ।
नीलद्याजाववस्थाय फल्गुनस्य नरर्षभौ ।
तत किंकिणिकानाद शुश्रुवाणकयषरा ।
बाणवर्षाविहतान्दृष्ट्वा भीमसेन प्रतापवान् । [145]
निमेषान्तरमात्रेण रथमभ्यद्रवज्जय ।
उपयात रथ दृष्ट्वा दुर्योधनपुरोगमौ ।
सौबल सोमदत्तश्च समेयातौ परंतपौ ।
ते पञ्चभिर्दीप्ततमा भीमसेनो महाबल ।
अनुश्लेषु पञ्चभिरिन्द्रियार्थैरिवेश्वरः । [150]
शोभितेन्द्रो स संग्रामे जगाम समितिंजय ।
पञ्चभिर्द्विरदैरिर्भिन्न इव केसरी ।
तस्य ते युगपत्पञ्च पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
मार्गणे पातिमध्येव निपुर्वमप्लक्षयम् ।
हताश्वान्हतसूतांश्च महारथ । [155]
चकार विविधाकारां मतिमुत्तम पाण्डव ।
मध्यकक्षेषु चक्रेषु युगोपस्थेषु चैव ह ।
सर्वपापपन्नगृहीत इव मोहित ।

— (L. 77) ... Ds Ts G1 M1 ... Kx | Ds Gx ..., Ts ...; Gs ...; Gx ...; M1 ...

विधनुष्कं विकवचं विरथं च समीक्ष्य तम् ।
अभिपेतुर्नरव्याघ्रमर्जुनप्रमुखा रथाः । [160]
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च यमौ च युधि दुर्जयौ ।
तस्मिन्दाशरथे युद्धे प्रवृत्ते शरवृष्टिभिः ।
रथा ध्वजाः पताकाश्च सर्वमन्तरधीयत ।
तत्प्रवृत्तं चिरं कालं युद्धं सममिवाभवत् ।
रथेनाथ महाबाहुरर्जुनोऽभ्यपतत्पुनः । [165]
समापतन्तं दृष्ट्वैव महाबाहुर्धनुर्धरः ।
कर्णोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठो वारयामास सायकैः ।
स तेनाभिहतः पार्थो वासविर्वज्रसंनिभान् ।
श्रीघ्रशरान्सदधे क्रुद्धो वधे कर्णस्य पाण्डवः ।
तैः शरैराहतं कर्णं ध्वजयष्टिमुपाश्रितम् । [170]
अपोवाह रथेनाशु सूतः परपुरंजयम् ।
ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रान्महद्भयम् ।
विवेश समुदग्रांश्च पाञ्चालान्प्रसमीक्ष्य च ।
तत्प्रकम्पितमत्यर्थं दृष्ट्वा वै सौबलो बलम् ।
गिरा गम्भीरया वीरः समाश्वासयतासकृत् । [175]
धार्तराष्ट्रैस्ततः सर्वैर्दुर्योधनपुरःसरैः ।
हतं तत्पुनरेवासीद्बलं पार्थप्रकम्पितम् ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो भीमपराक्रमः ।
अक्रुध्यत्स महाबाहुरगारं जातुषं स्मरन् ।
ततः संग्रामशिरसि ददर्श विपुलं द्रुमम् । [180]
आयामभूतं तिष्ठन्तं स्कन्धपञ्चाशदुन्नतम् ।
महास्कन्धं महोत्सेधं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
चित्रमाल्याम्बरधरं पताकाशतशोभितम् ।
सालमुद्यम्य पाणिभ्यामुद्धृत्य च रणे बली ।
अभिपेदे परान्संख्ये वज्रपाणिरिवासुरान् । [185]
भीमसेनभयार्तानि फल्गुनाभिहतानि च ।
न शेकुस्तान्यनीकानि धार्तराष्ट्राभिरक्षितुम् ।
तानि संभ्रान्तयोधानि श्रान्तवाजिगजानि च ।
दिशः प्राकालयद्भीमो दिवीवाभ्राणि मारुतः ।
तान्निवृत्तांश्चिरानन्दान्हतवारणवाजिनः । [190]
नानुसस्रुर्न चाजघ्नुर्नोचुः किंचिच्च दारुणम् ।
स्वमेव शिबिरं जग्मुः क्षत्रियाः शरविक्षताः ।
परेऽप्यभिययुर्हृष्टाः पुरं पौरसुखावहाः ।
मुहूर्तमभवद्धर्षस्तेषां ये पाण्डवैः सह ।
यावत्तद्युद्धमभवन्महद्देवासुरोपमम् । [195]
सुवृत्तं चक्रिरे सर्वे सुमहान्तमनुव्रतम् ।
कृतार्थं द्रुपदं चोचुर्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शकुनिः सिन्धुराजश्च कर्णदुर्योधनावपि ।
तेषां तद्भयदुःखं हृदि वाचा तु नाब्रुवन् ।
ततः प्रयाता राजानः सर्व एव यथागतम् । [200]
धार्तराष्ट्रा हि ते सर्वे गता नागपुरं तदा ।
प्रागेव पुररोधात्तु पाण्डवैरश्वसादिनः ।
प्रेषिता गच्छतारिष्टानस्मानाख्यात शौरये ।
ते स्वदीर्घेण कालेन गत्वा द्वारवतीं पुरीम् ।
ऊचुः संकर्षणोपेन्द्रौ वचनं वचनक्षमौ । [205]
कुशलं पाण्डवाः सर्वानाहुः सान्धकवृष्णय ।
आत्मनश्चाक्षतानाहुर्विमुक्ताञ्जातुषाद्गृहात् ।
समाजे द्रौपदीं साहुर्लब्धां राजीवलोचनाम् ।
आत्मनः सदृशीं सर्वैः शीलवृत्तसमाधिभिः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णस्तानुवाचोत्तरं वचः । [210]
सर्वमेतदहं जाने वधात्तस्य तु रक्षसः ।
ततः उद्योजयामास केशवश्चतुरङ्गिणीम् ।
सेनां समुपयात्तूर्णं पाञ्चालनगरं प्रति ।
ततः संकर्षणश्चैव केशवश्च महाबलः ।
यादवैः सह सर्वैश्च पाण्डवानभिजग्मतुः । [215]
पितृष्वसारं संपूज्य द्रुपदं च यथाविधि ।
द्रौपदीं भूषणैः शुभ्रैर्भूषयित्वा महाधनैः ।
न्यायतः पूजिता राज्ञा द्रुपदेन महात्मना ।
रेमिरे पाण्डवैः सार्धं पाञ्चालनगरे तदा ।

Colophon

104

After I 197 29, T_3 G_{2-4} ins

अजय्याः पाण्डवा युद्धे हरेण हरिणापि वा ।
त्रैलोक्येनापि भूपाल किमु ते खलु मानवैः ।
दैवानुकूलाः कौन्तेया दैवं तेषां परायणम् ।
प्रत्यक्षमेतत्सर्वेषां मुक्ता जतुगृहानलात् ।
जित्वा गन्धर्वराजानं धौम्यं प्राप्य पुरोहितम् । [5]
पाञ्चालनगरं प्राप्य हत्वा लक्ष्यमनुत्तमम् ।
अनम्यं धनुरानाम्य शिरोभिः सह भूभृताम् ।
चैद्यमागधकर्णाद्यैः किं कृतं तत्र भूमिप ।
आरूढमूलाः पार्थाश्च दरिद्रा निर्धना इति ।
जेतुं शक्या न मन्येथा अजय्याः पाण्डवा सुरैः । [10]
यावत्तिष्ठति लोकेऽस्मिन्कृष्णो यादवराजः ।
मुरारिः केशिहन्ता च लीलामानुषविग्रहः ।
प्रणतार्तिहरो योगी केशवः क्लेशनाशनः ।
भक्तानुवत्सलो भक्तस्वान्तवेश्मगृही तथा ।
चतुःसागरपर्यन्तां केवलं पृथिवीं न हि । [15]
धर्मात्मजो महाराज त्रैलोक्यमर्हति ।
खल कर्णानया बुद्ध्या नोत्साहय सुयोधनम् ।
शकुने गच्छ मा गाधं निरयं कौरवैः सह ।
पाण्डवाश्च वयं सर्वे भूमिपाला मयान्धवाः ।

Colophon of No 103 *Adhy no* K_4 D_1 206, T_1 204, T_2 G_{1-3} 156, G_1 158, G_2 151, G_3 M_6 157.
120

गृध्राश्चक्रुर्विरावांश्च वाश्या सहस्रशः । [20]
गर्दे मनूष कीयन मधुरमधुरान्यथा ।
योधयन्त तदा यूयं तथैव प्ररदां नाशम् ।
ना पुत्रदन्तो भूत तय पुत्र सुदुर्मते ।
वर्तिय पाण्डवान्साधून्पुत्राश्च मह सर्वेश ।
अनेनैव निरीक्षन्त न भेद पशुवो कुरु । [25]
मन्त्रा भेदयेन निर्भेदो नगनामयम् ।

धृतराष्ट्र ।

पार्थिवार्थं निम मूहि वाणिय मृतनन्दन ।
पुत्र त्वं च म मे मूहि पार्थानामरिग दर्शिर ।
दुर्योधनमनन्नागोऽधिवीद महामते ।

105

After 1.199.9, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायन ।

धृतराष्ट्र तथा येद्न प्रविदेश महामुनि ।
पार्थं स्पृष्ट्वा धृतराष्ट्र निरमा च मही गत ।
दृष्ट्वा तु देवीं कुन्ती शुशोच च मुहुर्मुहु ।

कुन्ती ।

वैचित्रवीर्य ते पुत्रा ध्वपितिर्जाविगाम्नया ।
त्वत्प्रसादन्मनुगृहे याता प्रनागताम्न । [5]
दुर्लभिन्नयने पुत्रन्दन्न या तत्र या गत ।
विस्मया यथदिन्पुत्रान्दयान् पुनर्जितस्तथा ।
तत्र पुत्रास्तु जीवन्ति त्व प्रसाद भरतर्षभ ।
यथा पाण्डुस्तु पुत्रान्हि सर्वदैव सदा ।
तथैव तत्र पुत्रास्तु तथा त्वत्र सुरक्षिता । [10]
पुत्रास्तु यद्य प्रमानस्य मान्या यदा यथा ।
कर्य दी न जानन्ति यत्र गुपुरति ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा पुत्राणां शुशोच परमातुरा ।
मन्दिरमर्ष्टापूर्वा मा शोच इति भारत ।

विदुर ।

न विमन्दन्ति तेवेषु तव पुत्रा महाबलाः । [15]
अचिरेणैव कालेन काय पश्य ममर्थ मे ।
च मर्थ ... गोत्र सोक पुत्र मार्यदि ।

106

After 1.199.11, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

सुवर्णकक्ष्याग्रैवेया सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।
जाम्बूनदपरिष्कारान्प्रभिन्नकरटामुखान् ।
अधिष्ठितान्महामात्रैः सर्वशस्त्रसमन्वितान् ।
सहस्र प्रददौ राजा गजानां वरवर्मिणाम् ।
रथानां च सहस्रं वै सुवर्णमणिचित्रितम् । [5]
चतुर्युजां भानुमच्च पाञ्चाल प्रददौ तदा ।
सुवर्णपरिबर्हाणां वरचामरमालिनाम् ।
जात्यश्वानां च पञ्चाशत्सहस्र प्रददौ नृप ।
दासीनामयुत राजा प्रददौ वरभूषणम् ।
ततः सहस्रं दासानां प्रददौ वरधन्विनाम् । [10]
हैमानि शय्यासनभाजनानि
द्रव्याणि चान्यानि च गोधनानि ।
कृष्णरूपशैव ददौ स कोटिं
पाञ्चालराज परमप्रहृष्ट ।
शिबिकानां शत पूर्णं वाहान्पञ्चशत वरान् ।
एवमेतानि पाञ्चालो कन्यार्थे प्रददौ धनम् ।
हरणं तत्र पाञ्चाल्या ज्ञातिदेय तु सौमकि । [15]
धृष्टद्युम्नो ययौ तत्र भगिनीं गृह्य भारत ।
मानयमानो बहुभिस्तूर्यशब्दै सहस्रश ।

Here follows a colophon, which is followed by वैशंपायन

107

After the additional colophon following 1.199.22, D4 (marg. sec. m.) S ins.:

वैशंपायनः ।

दुर्योधनस्य महिषी काशिराजसुता तदा ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां वधूभि सहिता तदा ।
पाञ्चालीं प्रतिजग्राह द्रौपदीं श्रीमिवापराम् ।
पूजयामास पूजार्हां शचीं देवीमिवागताम् ।
अवन्दत तत्र गान्धारी माधवी कृष्णया सह । [5]
आलिङ्ग्य प्रणया तु पाञ्चाली परिषस्वजे ।
परिष्वज्य च गान्धारी कृष्णां कमललोचनाम् ।
पुत्राणां मम पाञ्चाली मृत्युरेवेत्यमन्यत ।
सा चिन्त्य विदुरं प्राह सुबिनः सुबलात्मजा ।

105

[illegible] 1.199.9 [illegible] — (L. [illegible]) D5 S1 G1 [illegible] M [illegible] — (L. [illegible]) D5 G1 [illegible] M [illegible] — [illegible] 13-17

106

Line 11 = (var.) 1031* — (L. 15) [illegible] — Col. [illegible] in T1 G1 M [illegible] D4 214, T1 G1 175, G1 172, G3 106, G4 161

107

(L. 2) G1 [illegible]

कुन्तीं राजसुतां क्षत्तः सवधूं सपरिच्छदाम् । [10]
पाण्डोर्निवेशनं शीघ्रं नीयतां यदि रोचते ।
करणेन मुहूर्तेन नक्षत्रेण तिथौ शुभे ।
यथा सुखं तथा कुन्ती रस्यते स्वगृहे सुतैः ।
तथेत्येव तदा क्षत्ता कारयामास तत्तदा ।
पूजयामासुरत्यर्थं बान्धवाः पाण्डवास्तदा । [15]
नागरा श्रेणिमुख्याश्च पूजयन्ति स्म पाण्डवान् ।
भीष्मद्रोणौ तथा कर्णो बाह्लीकः ससुतस्तदा ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य अकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ।
एवं विहरतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
नेता सर्वस्य कार्यस्य विदुरो राजशासनात् । [20]

108

☞ In entire supercession of the remarks in the footnotes (p 789) to 1. 199 24–25 regarding this passage, substitute the following.

After 1. 199 25, D1 (marg *sec m*) S ins.,

केशवो यदि मन्येत तत्कर्तव्यमसंशयम् ।;

and after 1. 199 26[ab]

वासुदेवेन संमन्त्र्य पाण्डवाः समुपाविशन् ।

धृतराष्ट्र ।

अभिषेकस्य संभारान्क्षत्तरानय माचिरम् ।
अभिषिक्तं करिष्यामि अद्यैव कुरुनन्दनम् ।
ब्राह्मणा नैगमश्रेष्ठा श्रेणिमुख्याश्च सर्वशः ।
आहूयन्तां प्रकृतयो बान्धवाश्च विशेषतः । [5]
पुण्याहं वाच्यतां तात गोसहस्रं तु दीयताम् ।
ग्राममुख्याश्च विप्रेभ्यो दीयन्तां सहदक्षिणाः ।
अङ्गदे मकुटं क्षत्तर्हस्ताभरणमेव च ।
मुक्तावलीं च हारं च निष्कादीन्कुण्डलानि च ।
कटिबन्धं च सूत्रं च तथोदरनिबन्धनम् । [10]
अष्टोत्तरसहस्रं च ब्राह्मणाधिष्ठिता गजाः ।
जाह्नवीसलिलं शीघ्रमानयन्तां पुरोहिताः ।
अभिषेकोदकक्लिन्नं सर्वाभरणभूषितम् ।
औपवाह्योपरिगतं दिव्यचामरवीजितम् ।
सुवर्णमणिचित्रेण श्वेतच्छत्रेण शोभितम् । [15]
जयेति द्विजवाक्येन स्तूयमानं नृपैस्तथा ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुतं श्रेष्ठमाजमीढं युधिष्ठिरम् ।
प्रीता प्रीतेन मनसा प्रशंसन्तु पुरे जनाः ।
पाण्डोः कृतोपकारस्य राज्यं दत्त्वा ममैव च ।
प्रतिक्रिया कृतमिदं भविष्यति न संशयः । [20]

वैशंपायन ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता साधु साध्वित्यभाषत ।

श्रीवासुदेव ।

युक्तमेतन्महाराज कौरवाणां यशस्करम् ।
शीघ्रमद्यैव राजेन्द्र यथोक्तं कर्तुमर्हसि ।

वैशंपायन ।

इत्येवमुक्त्वा वार्ष्णेयस्त्वरयामास तं तदा ।
यथोक्तं धृतराष्ट्रेण कारयामास कौरव । [25]
तस्मिन्क्षणे महाराज कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आगम्य कुरुभिः सर्वैः पूजितः ससुहृद्गणैः ।
मूर्धावसिक्तैः सहितो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
कारयामास विधिवत्केशवानुमते तदा ।
कृपो द्रोणश्च भीष्मश्च धौम्यश्च व्यासकेशवौ । [30]
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चातुर्वेद्यपुरस्कृताः ।
अभिषेकं तदा चक्रुर्भद्रपीठे सुसंयतम् ।
जित्वा तु पृथिवीं कृत्स्नां वशे कृत्वा नरर्षभान् ।
राजसूयादिभिर्यज्ञैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
स्नात्वा एवम्भृथस्नानं मोदन्तां बान्धवैः सह । [35]
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे आशीर्भिः प्रत्यपूजयन् ।
मूर्धाभिषिक्तं कौरव्यं सर्वाभरणभूषितं ।
जयेति संस्तुतो राजा प्रददौ धनमक्षयम् ।
सर्वमूर्धावसिक्तैश्च पूजितः कुरुनन्दनः ।
औपवाह्यमथारुह्य दिव्यच्छत्रेण शोभितः । [40]
राज्ञामनुगतो राजा महेन्द्र इव दैवतैः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य नगरं नागसाह्वयम् ।
प्रविवेश तदा राजा नागरैः पूजितो भृशम् ।
मूर्धावसिक्तं पाण्डुसुतमभ्यनन्दन्त पाण्डवाः ।
गान्धारिपुत्राः शोचन्त सर्वे ते सह बान्धवैः । [45]
ज्ञात्वा शोकं तु पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्नृपम् ।
समक्षं वासुदेवस्य कुरूणां च समक्षतः ।
अभिषेकं त्वया प्राप्तं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
गच्छ त्वमद्यैव नृप कृतकृत्योऽसि कौरव ।
आयुः पुरूरवा राजन्नहुषश्च ययातिना । [50]
तत्रैव निवसन्ति स्म खाण्डवाख्ये नृपोत्तम ।
राजधानी तु सर्वेषां पौरवाणां महाभुज ।
विनाशितं मुनिगणैर्लोभान्मुनिसुतस्य तु ।
तस्मात्त्वं खाण्डवप्रस्थं पुरं राष्ट्रं च वर्धय ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतनिश्चयाः । [55]
त्वद्भक्त्या जन्तवश्चान्ये भजन्त्येव पुरं शुभम् ।
पुरं राष्ट्रं समृद्धं वै धनधान्यैः समावृतम् ।

108

(L. 11) D1 G1 M6-8 रराज राजानुगतो — (L. 44) T1 G3-4 मूर्धाभिषिक्तं पाण्डोस्तु सुतमभ्यर्चयंस्तदा (G3-4 पाण्डवा) — (L. 53) T1 G (except G1-2) मुनि॰ (for मुनि॰). — Line 59 is a repetition of 1 199 26[ab]

[illegible] कौन्तेय प्रभृति [illegible] ।
वैशंपायन ।

Then follows a repetition of I. 199. 26[ab], and [illegible]

[illegible] भ्रातृभिः ।

109

After I. 199. 35[ab], S ins.

पुरीं सर्वगुणोपेतां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
[illegible] कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [5]
[illegible] ।
[illegible] महाद्युतिः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [10]
[illegible] राजा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] राजा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [15]
[illegible] ।

110

After I. 199. 4[illegible] D[illegible] (marg. [illegible]) S ins.:

[illegible] च ।
[illegible] च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [5]
[illegible] ।
[illegible] पाण्डवानां तु [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पाण्डवानां [illegible] ।
श्रीवासुदेव ।
[illegible] । [10]

पितृपैतामहं राज्यं कथं न [illegible] प्रभो ।
धार्तराष्ट्रा दुराचाराः किं करिष्यन्ति पाण्डवान् ।
यदीष्टं पालय महीं सदा धर्मधुरं वह ।
धर्मविद्भिः [illegible] कौरव ।
अद्यैव नारदः श्रीमानागमिष्यति भारत । [15]
आदत्स्व तस्य वाक्यानि शासनं कुरु तस्य वै ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततः कुन्तीमभिवाद्य जनार्दनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा गमिष्यामि नमोऽस्तु ते ।
कुन्ती ।
[illegible] गृहमासाद्य त्वया प्राप्तं च केशव ।
[illegible] भोजेन [illegible] । [20]
त्वया नाथेन गोविन्द दुःखं प्राप्तं महत्तरम् ।
किं पुनस्त्वमनाथानां [illegible] विशेषतः ।
सर्वेषु [illegible] ।
[illegible] जीवन्ति पाण्डवाः ।
वैशंपायन ।
करिष्यामीति चामन्त्र्य अभिवाद्य पितृष्वसाम् । [25]
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवो महाद्युतिः ।

111

After I. 200. 9[ab], D[illegible] (marg. sec. m.) S ins.

आगतो धर्मराजं तु [illegible] नारदः ।
तथा [illegible] सुवर्णचारिणेन च ।
[illegible] महर्षिभिः ।
[illegible] ।
[illegible] । [5]
[illegible] महातपाः ।
सर्ववेद [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] महाद्युतिः ।
[illegible] । [10]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विविधेषु च ।
[illegible] विविधेषु च ।
[illegible] । [15]
[illegible] ।

109

In the [illegible] to I. 199. 35[ab] the number of [illegible] in this passage is erroneously stated to be [illegible]

110

(L. 10) [illegible]

111

(L. 15) [illegible]

ऋजुरारोहवान्मुक्तो भूयिष्ठपथिकोऽनघ ।
श्लक्ष्णया शिखयोपेत. सपक्ष परमत्विषा ।
अवदाते च सूक्ष्मे च दिव्ये च रुचिरे शुभे ।
महेन्द्रदत्ते महती बिभ्रत्परमवाससी । [20]
जाम्बूनदमये दिव्ये गण्डूपदमुखेन वै ।
अग्यर्कसदृशे दिव्ये धारयन्कुण्डले शुभे ।
राजतच्छत्रमुच्छ्रित्य चित्र परमवर्चसम् ।
प्राप्य दुष्प्रापमन्येन ब्रह्मवर्चसमुत्तमम् ।
भवने भूमिपालस्य बृहस्पतिरिवाप्लुत । [25]
संहिताया च सर्वेषां स्थितस्योपस्थितस्य च ।
द्विपदस्य च धर्मस्य क्रमधर्मस्य पारग. ।
गाथासामानुसामज्ञ. साम्ना परमवल्गुनाम् ।
आत्मना सर्वमोक्षिण्य कृतिमान्कृत्यवित्तया ।
योक्ता धर्मे बहुविधे मनो मतिमतां वर. । [30]
विदितार्थ स्वसमयच्छेत्ता निगमसंशयान् ।
अर्थनिर्वचने नित्य संशयच्छिदसंशय· ।
प्रकृत्या धर्मकुशलो नानाधर्मविशारदः ।
लोपेनागमधर्मेण सक्रमेण च वृत्तिषु ।
एकशब्दांश्च नानार्थानेकार्थांश्च पृथक् श्रुतीन् । [35]
पृथगर्थाभिधान च प्रयोगाणामवेक्षिता ।
प्रमाणभूतो लोकस्य सर्वाधिकरणेषु च ।
सर्ववर्णविकारेषु नित्यं सकलपूजित ।
स्वरे स्वरे च विविधे वृत्तेषु विविधेषु च ।
समस्थानेषु सर्वेषु समाम्नायेषु धातुषु । [40]
उद्देश्यानां समाख्याता सर्वमाख्यातमुद्दिशन् ।
अभिसधिषु तत्त्वज्ञ पदान्यङ्गान्यनुस्मरन् ।
कालधर्मेण निर्दिष्ट यथार्थ च विचारयन् ।
चिकीर्षित च यो वेत्ता यथा लोकेन सवृतम् ।
विभाषित च समय भाषित हृदयगमम् । [45]
आत्मने च परस्मै च स्वरसस्कारयोगवान् ।
एषां स्वराणा ज्ञाता च बोद्धा प्रवचनस्वरान् ।
विज्ञाता उक्तवाक्यानां एकतां बहुता तथा ।
बोद्धा च परमार्थांश्च विविधांश्च व्यतिक्रमान् ।
अभेदतश्च बहुशो बहुशश्चापि भेदत । [50]
वचनाना च विविधानादेशांश्च समीक्षिता ।
नानार्थकुशलस्तत्र तद्धितेषु च कृत्स्नश. ।
परिभूषयिता वाचां वर्णतः स्वरतोऽर्थत· ।
प्रत्ययांश्च समाख्याता नियत प्रतिधातुकम् ।
पञ्च चाक्षरजातानि स्वरसज्ञानि यानि च । [55]

☞ In the footnotes to 1. 200 9, in the remarks regarding the present passage, for "27 lines" read "55 lines", deleting "— ·d) S आर्यां धर्मराज तु द्रष्टुकामोऽस्य नारद.", as well as the *wavy line* under 9cd of the constituted text.

112

After I. 209. 24ab, Ñ3 D4 (marg *sec m*) S ins .

चित्रवाहनमब्रवीत् ।
चित्राङ्गदाया शुल्क च गृह्णेम बभ्रुवाहनम् ।
अनेन तु भविष्यामि ऋणान्मुक्तो जनाधिप ।
चित्राङ्गदा पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाकशासनि ।
इहैव भव भद्रे त्व बभ्रवाहनवर्धना । [5]
इन्द्रप्रस्थनिवासं मे आगता तत्र रस्यसे ।
कुन्तीं युधिष्ठिर भीम भ्रातरौ मे कनीयसौ ।
आगता तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
बान्धवै सहिता भद्रे नन्दसे त्वमनिन्दिते ।
धर्मे स्थित सत्यधृति कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । [10]
जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूयं करिष्यति ।
तत्रागच्छन्ति राजान. पृथिव्या नृपसंज्ञिता ।
बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ।
एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेनया ।
द्रक्ष्यामि राजसूये त्वां पुत्र पालय मा शुच । [15]
बभ्रुवाहननामा तु मम प्राणो बहिश्चर. ।
तस्माद्भरस्व पुत्र वै पूरुवशविवर्धनम् ।
चित्रवाहनदायाद धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
पाण्डवाना प्रिय पुत्र तस्मात्पालय सर्वदा ।
विप्रयोगेन सतापं मा कृथास्त्वमनिन्दिते । [20]
चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा.

113

After I 210 2, D4 (marg *sec m*) S ins

चिन्तयामास रात्रौ तु गदेन कथितां कथाम् ।

— (L. 14) Some MSS वेदषु (for देवेषु) — (L 27) D4 G1 c M6-8 सर्वस (for धर्मस्य) — (L 44) D4 G1 c ज्ञ(D4 च)कीर्तयेन (for यथा लोकेन) — (L 51) D4 G1 3 c वचनानां विविधानां च देशानां च समी°.

112

(L. 2) Ñ3 D4 T1 M (except M1) त्व (for च) — (L 3) D4 T1 M ऋणमुक्तो — (L 10) Ñ3 D4 G1 M कौन्तेयोध (for कुन्ती°) — (L 11) D4 G1 M [illegible] (for सर्वां) — After line 21, D4 T1 G .c ins

मागगनूच्छाश्रिता ।
स्नान दूरं समाहूत्त दत्ता बहुधन तत्र ।
[illegible]

सुभद्रायाश्च माधुर्यं रूपसंपद्गुणानि च ।
श्रुत्वा सो चिन्तयामास क उपायो भवेदिति ।
देवदैत्यसमायुक्त परिव्राजकरूपधृक् ।
[illegible] वेषधारणम् । [5]
गमनाय मनश्चक्रे परिव्राजकवेषवान् ।
तेन वेषानुरूपेण प्रविश्य च गृहं महत् ।
दृष्ट्वा सुभद्रां कृष्णस्य भगिनीं रूपसुन्दरीम् ।
वासुदेवमतं ज्ञात्वा करिष्यामि हितं शुभम् ।
एवं विनिश्चय कृष्णा दीक्षितस्तु महायशाः । [10]
त्रिदण्डी मुण्डितः कुण्डी अक्षमालाकृतीश्वरः ।
योगभार वहन्नार्थो पटगूहस्य गोचरम् ।
प्रविश्यैव पीतसूत्रं च वर्तति पार्थिवे ।
चिन्तयामास दैवेन [illegible] ।
[illegible] मधु मायारूपेण पञ्चकम् । [15]
दैत्यर्षिभिर्गण ज्ञात्वा दिव्यज्ञानेन दृष्टवान् ।
ज्ञात्वा उपवने रम्ये सत्यभामामहाप्रभुः ।
देवाय सहसा राजन्याय च ननन्द च ।
पुनः पुनः सत्यभामा पार्थायानुस्योपगमम् ।

सत्यभामा ।

भगवन्निन्द्रप्रविष्ट उपवने प्रविश्य सुखम् ।
[illegible] जहास च पुनः पुनः ।
पौरुषं यदि वा कृष्ण प्रसादो यदि मेऽस्ति ।
प्रशुमंसि पौरैश्च तपोयुतु कामये त्वदम् ।

श्रीभगवान् ।

नित्यमधिपा. पुत्रो मे भीमसेनानुजोऽर्जुन ।
[illegible] पार्थः [illegible] । [25]
[illegible] मारत ।
सुभद्रां चिन्तयन्स्तु महीं यति मां पुनः ।
[illegible] कीर्तयतोऽभवम् ।
[illegible] प्राप्य भार्याम् ।
तेन वेषानुरूपेण दृष्ट्वा तु पार्थिवे । [30]
वासुदेवस्य ज्ञात्वा [illegible] ।
[illegible] पार्थो [illegible] पाण्डवः ।
[illegible] वर्षति च गते ।
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] माधवो यदि मो [illegible] । [35]

वैशंपायन ।

[illegible]
[illegible]

114

S ins after 1. 212. 1st (T1 G1.4 after 7ab); D4 (suppl fol. sec m), after 2ab

चिन्तयानस्ततो भद्रामुपविष्ट शिलातले ।
रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ।
सालतालाश्वकर्णैश्च बकुलैरर्जुनैस्तथा ।
चम्पकाशोकपुंनागैः केतकैः पाटलैस्तथा ।
कर्णिकारैरशोकैश्च अङ्कोलैरतिमुक्तकैः । [5]
एवमादिभिरन्यैश्च संवृते स शिलातले ।
पुनः पुनश्चिन्तयान सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
यदृच्छया चोपयातान्वृष्णिवीरान्ददर्श ह ।
बलदेवं च हार्दिक्यं साम्बं सारणमेव च ।
प्रद्युम्नं च गदं चैव चारुदेष्णं विदूरथम् । [10]
भानुं च निशठं चैव पृथुं विपृथुमेव च ।
तथान्यांश्च बहून्यदुवृष्णिभोजकुलोद्भवान् ।
तपस्विनं महिता सर्वे यति दृष्ट्वा समुत्सुकाः ।
कृष्णायो विनयोपेताः परिवार्योपतस्थिरे ।
ततोऽर्जुनः प्रीतमना स्वागतं व्याजहार तः । [15]
आस्यतामास्यतां सर्वे रमणीये शिलातले ।
इत्येवमुक्ताः पतिना प्रीतास्ते यादवर्षभाः ।
तपोधनविधिज्ञं सर्वे सुस्वागतमिति ब्रुवन् ।
तमन्वेषु निविष्टेषु वृष्णिवीरेषु पाण्डव ।
आचार्यं गृहमागत्य कुशलान्यभ्यभाषत । [20]
सर्वेषु कुशलं चोक्तवा बलदेवोऽब्रवीदिदम् ।
प्रसादं कुरु मे विप्र कुतश्च आगतो ह्यसि ।
त्वया दृष्टानि पुण्यानि पद्मस्य पद्मा चर ।
पर्वताश्चैव तीर्थानि चायतनानि च ।

वैशंपायन ।

तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत । [25]
आपगानां वनानां च कथयामास यादवे ।
ताः कथाः कथयन्नेव कथान्ते जनमेजय ।
कथां धर्मसमायुक्तां वृष्णिवीरेषु व्यवेदयत् ।
श्रुत्वा धर्मकथां पुण्यां वृष्णिवीरोऽभ्यभाषत ।
तावत्तु वार्षिका मासाश्चत्वारि स्म भारत । [30]
अथ देवर्षिभिः श्रीमानृषिभिर्द्विजो द्विज ।
आगतः कथयामित्र पुरोत निराश्रयः ।
इत्येवमुक्ते वै रौहिणेय तु यादवाः ।
ददृशुः [illegible] यादवमानुषम् ।
[illegible] रौहिणेयोऽभ्यभाषत । [35]

11[illegible]

[illegible] — After line 3[illegible] [illegible]

[illegible]

114

(L. 1) D[illegible] T1 M[illegible] ([illegible]) — (L. 17) T1 G1.4 M[illegible] — After line 61, T1 ins :

[illegible] सुख [illegible]

यतिलिङ्गधरो विद्वान्देशातिथिरयं द्विज ।
वर्षरात्रनिवासार्थमागतो न पुरं प्रति ।
स्थाने यस्मिन्निवसति तन्मे ब्रूहि जनार्दन ।
श्रीभगवान् ।
त्वयि स्थिते महाभाग परवानस्मि धर्मत ।
स्वयं तु रुचिरे स्थाने वसतामिति मा वद । [40]
वैशंपायनः ।
सुप्रीतस्तेन वाक्येन परिष्वज्य जनार्दनम् ।
बलदेवोऽब्रवीद्वाक्यं चिन्तयित्वा महाबल ।
आरामे तु वसेद्धीमाश्चतुरो वर्षमासकान् ।
कन्यापुरे सुभद्राया भुक्त्वा भोजनमिष्टत ।
लतागृहेषु वसतामिति मे धीयते मतिः । [45]
लब्धानुज्ञास्त्वया तत्र मन्यन्ते सर्वयादवा ।
वासुदेव ।
बलवान्दर्शनीयश्च वाग्विच्छ्रीमान्बहुश्रुत ।
कन्यापुरसमीपे तु न युक्तमिति मे मतिः ।
गुरु शास्ता च नेता च शास्त्रज्ञो धर्मवित्तमः ।
त्वयोक्तं न विरुध्येऽहं करिष्यामि वचस्तव । [50]
शुभाशुभस्य विज्ञाने नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
बलदेव ।
अथ देशातिथि. श्रीमान्सर्वधर्मविशारदः ।
धृतिमान्विनयोपेत सत्यवाग्विजितेन्द्रिय ।
यतिलिङ्गधरो ह्येष को विजानाति मानसम् ।
त्वमिमं पुण्डरीकाक्ष नीत्वा कन्यापुरं शुभम् । [55]
निवेदय सुभद्रायै मद्वाक्यपरिचोदित ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च अन्यैरिष्टैश्च पूजय ।
Colophon
वैशंपायन ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सहितो यतिना हरिः ।
कृत्वा तु संविदं तेन प्रहृष्टः केशवोऽभवत् ।
पर्वते तौ विहृत्यैव यथेष्टं कृष्णपाण्डवौ । [60]
तां पुरीं प्रविवेशाथ गृह्य हस्ते च पाण्डवम् ।
प्रविश्य च गृहं रम्यं सर्वभोगसमन्वितम् ।
पार्थमावेदयामास रुक्मिणीसत्यभामयो ।
हृषीकेशवच श्रुत्वा ते उभे ऊचतुर्भृशम् ।
मनोरथो महानेष हृदि न परिवर्तते । [65]
कदा द्रक्ष्याम बीभत्सुं पाण्डवं गृहमागतम् ।
इति चिन्तयमानाना पार्थो तु समपाद्रवत् ।
प्राप्तमज्ञातपूजाभिरत्तमाभिरपूजयत् ।

स तं प्रियातिथिश्रेष्ठं समीक्ष्य यतिमागतम् ।
सोदर्यां भगिनीं कृष्ण सुभद्रामिदमब्रवीत् । [70]
अयं देशातिथिर्भद्रे सयतो व्रतवानृषि ।
प्राप्नोतु सवतं पूजां तव कन्यापुरे वसन् ।
आर्येण च परिज्ञात पूजनीयो यति सदा ।
तस्माद्भरस्व वार्ष्णेयि भक्ष्यभोज्यैर्यतिं सदा ।
एष यद्यदपि ब्रूयात्कार्यमेव न संशयः । [75]
सखीभि सहिता भद्रे भवास्य वशवर्तिनी ।
पुरापि यतयो भद्रे ये भैक्षार्थमनुव्रता ।
ते बभूवुर्दशार्हाणां कन्यापुरनिवासिन ।
तेभ्यो भोज्यानि भक्ष्याणि यथाकालमतन्द्रिता ।
कन्यापुरगता कन्या प्रयच्छन्ति यशस्विनि । [80]
सा तथेत्यब्रवीत्कृष्ण करिष्यामि यथात्थ माम् ।
तोषयिष्यामि वृत्तेन कर्मणा च द्विजर्षभम् ।
एवमेतेन रूपेण कंचित्कालं धनंजयः ।
उवास भक्ष्यैर्भोज्यैश्च भद्रया परमार्चित ।
तस्य सर्वगुणोपेतां वासुदेवसहोदराम् । [85]
पश्यत सततं भद्रां प्रादुरासीन्मनोभवः ।
गूहयन्निव चाकारमालोक्य वरवर्णिनीम् ।
दीर्घमुष्णं निशश्वास पार्थ कामवशं गत. ।
न कृष्णा रूपतो मेने वासुदेवसहोदराम् ।
प्राप्तां हृदीन्द्रसेनां वा साक्षाद्वा वरणारमजाम् । [90]
अतीतसमये काले सोदर्याणां धनंजय. ।
न सस्मार सुभद्रायां कामाच्छ्वासनिवारित ।
क्रीडारतिपरां भद्रां सखीजनशतैर्वृताम् ।
प्रीयते स्मार्जुन पश्यन्स्वाहामिव हुताशन ।
पाण्डवस्य सुभद्रायाः सकाशे तु यशस्विन. । [95]
समुत्पत्ति प्रभावश्च गदेन कथित पुरा ।
श्रुत्वा चाशनिनिर्घोषं केशवेनापि धीमता ।
उपमामर्जुन कृत्वा विस्तरः कथित पुरा ।
कुद्धसत्तमलापश्च वृष्णीनामर्जुनं प्रति ।
पौरपाण्युपमा कृत्वा प्रावर्धन्त धनुष्मताम् । [100]
अन्योन्यकलहे चापि विवादे चापि वृष्णय ।
अर्जुनोऽपि न मे तुल्य कुतस्त्वमिति तेऽब्रुवन् ।
जातांश्च पुत्रान्गृह्णन्त आशिषो वृष्णयोऽब्रुवन् ।
अर्जुनस्य समो वीर्ये भव तात धनुर्धर ।
तस्मात्सुभद्रा चकमे पौरपाञ्चरतर्षभम् । [105]
सत्यसधस्य रूपेण चातुर्येण च मोहिता ।
चारणातिथिनिर्घानां गदस्य च निशम्य सा ।

मत्स्यातिन्द्रियमानो न जाने किं भविष्यति ।
— After line 55, T1 (which om lines 56-57) ins
कृष्ण ।
कन्यापुरे वसेर्यास सुसोदर्योऽथवा भवेत् ।

सुसोदर्यो भवेऽपि नाह जाने यदुत्तर ।
भवता परवानस्मि यावद्यत्र वदस्व तत् ।
Colophon om in T1 *Adhy* no D1 229, T2 G1 180, G3 5 6 M5 179, G2 177, G4 181 — (L. 129)

रहे कृष्णामात्सुभद्रा मनस्विनी ।
दर्शितस्तूर्णं यो च वपनिशुम्भनम् ।
न रमेत मनः भद्रा दीनास्ये स्वभिरक्षन्ति । [110]
श्रमीमान्न पतिव्रतां गीतम्प्रवक्ताः ।
तपस्य इव मद्रात्म पाण्डा गमनयत ।
शुभौ सुवर्णवर्णा उपायनेन निर्दिष्टौ ।
पार्थं उवाचेति वचनात्ता नि मनसमागत ।
सखायम् नि शुभ्रान सुभद्रा भरतर्षभम् । [115]
गतागतविशेषेण धर्मा प्रीतिमनव मा ।
सा कन्यापितुगर्ता च पवस्तु शुभान्वितम् ।
वधं तेनन धर्म दीना मन्यागतस्य वचनम् ।
स्वानि नरिजनि यानि च चग वर्गे ।
दिन वचन वध प्रमदानामा भवता मद्रा । [120]
स न्योन्यमद्र भद्रां यदुनन्दनं सुतम् ।
अवाप पाण्डवीयस्य यदु यथा यथा ।
विनाद विविध तव गेहे प्रतिभाषनम् ।
वधनागिनो भाव समाधा समागतम् ।
पर्वेमध्ये च कल्याणीं सुभद्रा भरतर्षभम् । [125]
तद्भवानामायाय मनसाप्रसमागत ।
नरित्र यथा भीवानसाद्यप्रसादयामिनी ।
कल्पितसमाय दत्त कृपाम्भाक विमुच्यमा ।
भानुमि प्रवर्तं सर्व कल्पितव्यो युधिष्ठिर ।
कल्पितवैर्यो भीमो भवेदाय वीजन । [130]
विद्युतपात कल्पितव्यायवानायः ।
विराटे कन्यमोदन्ती वर्तमाने विदितेरे ।
इ तु सर्वाभरणा कर्तुर्दुर्मेनाविसर्जन ।
सुलोचिनी तदु सदी दीर्घबाहुरिदम् ।
कल्पितद्रौ मा इनो च पण भवानन्दितः । [135]
विराट तरः गत सम्मुखान इयागित ।
भाति सुन च कल्पा सपुत्रा च सहसुता ।
अर्पित पदार्थ मुखा दुखाद च पाण्डवी ।
सहस्राण्यायतु सता च संदृष्टैतु यथा ।
[illegible] । [140]
[illegible] ।
विराट यता सदा वासुदेवतीरहरा ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [145]
[illegible] ।

ततूप मनाः मायमाया मामुते मम ।
प्रवर्तिष्यति पर्यन्त भद्रे व्यपगते सुत ।
मन्यवारित मानिनी भविष्यामि पतिव्रता ।
एवमुक्ता ततः पार्थं प्रविवेश छत्रगृहम् । [150]
तत सुभद्रा मन्दिरा स्वागतावसमन्विता ।
मुमोद मदने दिव्ये तथाता गतमोधिका ।
सम्पातुरे च मधुन शागता दिव्येन चक्षुषा ।
न्यास रश्मिनी कृष्णो भोजनादिसमर्पणे ।
तत प्रभृति सा भद्रा चिन्तयन्ती धनंजय । [155]
आस्ते स्म न तदारामे कार्येणैव महाप्रभुः ।
सुभद्रापि न च मन्या पार्थं प्रति चभूव सा ।
कृत्वा निर्गच्छता जिज्ञासोपरतापना ।
नि शामवतस्या भद्रा मार्गेण मनस्विनी ।
स नरपाणामीनेषु रानि जिन्दति केनचित् । [160]
न स्म न दिवा देवे यमुनोन्मथरतंता ।
एव शोचती भद्रा देवकी पाण्डवमतीव ।
मा शोक कुरु वार्ष्णेयि एतिमाम्य शोचने ।
गिरिदुर्गेषु स्वी रात्रौ कृष्णे मैव गर्वपे ।
यथायातानि ते यानि मा शोक कुरु माधवी । [165]
एवमुक्ता च मा माता भद्राया शिवकारिणी ।
विवेशयामास भद्रा भद्रामातदुन्दुभेः ।
रहसि दत्ता तव भ्रातुम्बरोदि पावमीत् ।
मासतो तु यति श्रीमानर्जुन गोऽय नः शुभ ।
तत्तारा च कृष्णाय धातुमाय च तस्यते । [170]
विवाहो महाभाग शोभते यदि पाण्डवे ।
वैशम्पायन ।
वासुदेवस्तु तद्वाच्यात्यमुदाहरुमोदया ।
विवेदयित्वा कृष्णाय प्रवासामास वैकृता ।
इद कार्यमिदं कृष्णनिदिष्टं र्विनिश्चितम् ।
वसुदेवोऽप्युग्रसेन मनस्वत गदेन च । [175]
पृथुप्रताप कृष्णस्य सहिता मिलिता सह ।
रुक्मिणी सत्यभामा च देवकी रोहिणी तथा ।
वासुदेवेन सहिता पुरोहिताने मिलिता ।
विवाह मनपातामुरोदृश्य इति भारत ।
सम्प्राप्त वैदिकेनैव पाद्युतप च भारत । [180]
विवाहे तु महत्मा धर्मेशो महाव्रत ।
महादेवस्य कृष्णार्थे महोत्सवमिति शुभम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

इतश्चतुर्थे त्वहनि अन्तर्द्वीपं तु गम्यताम्। [185]
सदारैः सानुयात्रैश्च सपुत्रैश्च सबान्धवैः।
गन्तव्यं सर्ववर्णैश्च गन्तव्यं सर्वयादवैः।
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथा चक्रुश्च सर्वशः।
ततः सर्वदशार्हाणामन्तर्द्वीपे तु भारत।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं बभूव परमोत्सवः। [190]
कृष्णरामाहुकाक्रूरप्रद्युम्नशिनिसत्यकाः।
समुद्रं प्रययुर्हृष्टाः कुकुरान्धकवृष्णयः।
युक्तयग्ध्वजपताकाभिर्वृष्ण्यो ब्राह्मणैः सह।
समुद्रं प्रययुर्नौभिः सर्वे पुरनिवासिनः।
ततस्त्वरितमागम्य दाशार्हगणपूजितम्। [195]
सुभद्रा पुण्डरीकाक्षमब्रवीद्यतिशासनात्।
कृतवान्द्वादशाहानि स्थाता स भगवानिह।
तिष्ठतस्तस्य कः कुर्यादुपस्थानविधिं प्रति।
तामुवाच हृषीकेशः कस्त्वदन्यो विशेषतः।
तमृषिं प्रत्युपस्थातुमितो नार्हति मानवः। [200]
त्वमेवास्मन्मतेनास्य महर्षेर्वशवर्तिनी।
कुरु सर्वाणि कार्याणि कीर्तिं धर्ममवेक्ष्य च।
तस्य चातिथिमुख्यस्य सर्वेषां च तपस्विनाम्।
सविधानपरा भद्रे भव त्वं वशवर्तिनी।
वैशंपायनः।
एवमादिश्य भर्त्रीं च रक्षां च मधुसूदनः। [205]
ययौ शङ्खप्रणादेन भेरीणां च महास्वनैः।
ततस्तद्द्वीपमासाद्य दानधर्मपरायणाः।
उग्रसेनमुखाः सर्वे विज॒ कुकुरान्धकाः।
सप्तयोजनविस्तार आयतो दशयोजनम्।
बभूव स महाद्वीपः सपर्वतमहावनः। [210]
सेतुपुष्करिणीजालैराक्रीडैः सर्वसात्वताम्।
वापीपल्वलसंघैश्च काननैश्च मनोरमैः।
वासुदेवसमैर्द्वीपः स सर्वैः कुकुरान्धकैः।
बभूव परमोपेतस्त्रिविष्टप इवामरैः।
चतुस्त्रिंशदहोरात्रं दानधर्मपरायणाः। [215]
उग्रसेनमुखाः सर्वे विजह्रुः कुकुरान्धकाः।
विचित्रमाल्याभरणाश्चित्ररूपानुलेपनाः।
विहाराभिमुखाः सर्वे यादवाः पानसंयुताः।
सुनृत्तगीतवादित्रै रममाणास्ततोऽभवन्।
तत्र याते दशार्हाणामृषभे शार्ङ्गधन्वनि। [220]
सुभद्रोद्वाहनं पार्थः प्राप्तकालममन्यत।
Colophon

वैशंपायनः।
कृष्णयन्धकपुरात्प्रस्थानं च पाण्डवः।
विनिश्चित्य ततः पार्थः सुभद्रामिदमब्रवीत्।
शृणु भद्रे यथाशास्त्रं यथार्थमृषिभिः कृतम्।
कन्यायास्तु पिता भ्राता माता मातुल एव च। [225]
पितृभ्राता गुरुश्चापि दाने तु प्रभुता गताः।
महोत्सवं पशुपतेर्द्रष्टुकामः पिताहुकः।
अन्तर्द्वीपं गतो भद्रे पुत्रैः पौत्रैः सबान्धवैः।
मम चैव विशालाक्षि विदेशस्थास्तु बान्धवाः।
तस्मात्सुभद्रे गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो भवेत्। [230]
समागमे तु कन्यायाः क्रिया प्रोक्ताश्चतुर्विधाः।
तेषां प्रवृत्तिं साधूनां शृणु माधवि तद्यथा।
वरमाहूय विधिना पितृदत्ता यथार्थिने।
सा पत्नी तु बुधैरुक्ता सा तु वश्या पतिव्रता।
भृत्यानां भरणार्थाय आत्मनः पोषणाय च। [235]
दारे स्थिते गृहीता सा भार्या चेति बुधैर्मता।
धर्मतो वरयित्वा तु आनीय स्वं निवेशनम्।
न्यायेन दत्ता तारण्ये दारा पितृकृता भवेत्।
जनयेद्या तु भर्तारं जाया इत्येव नामतः।
दारा पत्नी च भार्या च जाया चेति चतुर्विधाः। [240]
चतस्र एवाभिसाक्ष्याः क्रियायुक्तास्तु धर्मतः।
गान्धर्वेण विवाहेन रागात्पुत्रार्थकारणात्।
आत्मनानुगृहीता या सा तु वश्या प्रजावती।
गान्धर्वस्तु क्रियाहीनो रागादेव प्रवर्तते।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः। [245]
मयोक्तमक्रियं चापि कर्तव्यं माधवि त्वया।
अयनं चैव मासश्च ऋक्षं पक्षस्तथा तिथिः।
करणं च मुहूर्तं च लग्नसंपत्तथाद्य वै।
विवाहस्य विशालाक्षि प्रशस्तं चोत्तरायणम्।
वैशाखश्चैव मासानां पक्षाणां शुक्ल एव च। [250]
नक्षत्राणां तथा हस्तस्तृतीया च तिथिष्वपि।
लग्नो हि मकरः श्रेष्ठः करणानां बवस्तथा।
मैत्रो मुहूर्तो वैवाह्य आवयोः शुभकर्मणि।
सर्वसंपदियं भद्रे अद्य रात्रौ भविष्यति।
भगवानस्तमभ्येति तपनस्तपतां वरः। [255]
नारायणो हि सर्वज्ञो नानुशुच्येत विश्वकृत्।
धर्मसंकटमापन्ने किं नु कृत्वा शुभं भवेत्।
मनोभवेन कामेन मोहितं मा प्रलापिनम्।
प्रतिवाक्यं तु मे देहि किं न वक्ष्यसि माधवि।

half) — D4 T1 G3 6 om line 183 — L. 216 = line 208 above Colophon om. in T2 G1-4 *Adhy no* D4 230, T1 226, G3 5 6 M8 180 — After line 224, G (except G3 6) M6-8 ins

विवाह समुभा यत्ने वर्णोत्ता धर्मसंयुतम्।

— (L 236) D4 G1 M6-8 गृहे (for स्थिते) G1 M6-8 या (for सा) G1-4 दाने गृहीता या नारी G (except G3 6) M6-8 सा भार्या (for भार्या च) — After line 238, D4 G1 M6-8 read lines 242-43 — After line 260, G1-4 ins.

वैशंपायनः ।
अर्जुनेनैवमुक्ता तु सुभद्रा भद्रभाषिणी । [335]
जगाम नृपतेर्वेश्म सखीभिस्त्वरिता सह ।
क्रीडार्थमिव तत्रस्थाप्रक्षिणो वाक्यमब्रवीत् ।
रथेनानेन यास्यामि महाव्रतसमापनम् ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन सायुधेन च शार्ङ्गिणः ।
सुभद्रयैवमुक्ते तु जना प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । [340]
रथेनानेन भद्रे त्वं यथेष्टं क्रियतामिति ।
योजयित्वा रथवरं कल्याणैरभिभाष्य ताम् ।
यथोक्तं सर्वमारोप्य सखीभिः सह भामिनी ।
क्षिप्रमादाय कल्याणी सुभद्रार्जुनमब्रवीत् ।
रथोऽयं रथिनां श्रेष्ठ आनीतस्तव शासनात् । [345]
स्वस्ति याहि यथाकामं कुरून्कौरवनन्दन ।
निवेश्य तं रथं भर्तुः सुभद्रा भद्रसमता ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टा तदा सा विविधं वसु ।
स्नेहवन्ति च भोज्यानि प्रददावीप्सितानि च ।
यथाकामं यथाश्रद्धं वस्त्राणि विविधानि च । [350]
तर्पिता विविधैर्भक्ष्यैस्तान्यवाप्य वसूनि च ।
ब्राह्मणाः स्वगृहं जग्मुः प्रयुज्य परमाशिषः ।
सुभद्रया तु विज्ञप्तः पूर्वमेव धनंजयः ।
रश्मिप्रग्रहणे पार्थ न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
तस्मात्सा पूर्वमारुह्य रश्मीञ्जग्राह माधवी । [355]
सोदरा वासुदेवस्य कृतस्वस्त्ययना हयान् ।
वर्जयित्वा तु तल्लिङ्गं समुच्छ्रितमहाधनुः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं शुक्लवासा धनंजयः ।
महेन्द्रदत्तमकुटं तथा ह्याभरणानि च ।
अलंकृत्य तु कौन्तेयः प्रयातुमुपचक्रमे । [360]
ततः कन्यापुरे घोषस्तुमुलः समपद्यत ।
दृष्ट्वा रथगतं पार्थं खड्गपाणिं धनुर्धरम् ।
अभीशुहस्तां सुश्रोणीं अर्जुनेन रथे स्थिताम् ।
ऊचुः कन्यापुरे कन्या वासुदेवसहोदराम् ।
सर्वे कामाः समृद्धास्ते सुभद्रे भद्रभाषिणि । [365]
वासुदेवप्रियं लब्ध्वा भर्तारं वीरमर्जुनम् ।
सर्वसीमन्तिनीनां त्वं श्रेष्ठा कृष्णसहोदरे ।
यस्मात्सर्वमनुष्याणां श्रेष्ठो भर्ता तवार्जुनः ।
उपपन्नस्त्वया वीर सर्वलोकमहारथः ।
स्वस्ति याहि गृहं भद्रे सुहृद्भिः संगमोऽस्तु ते । [370]
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता प्रहृष्टाभिः सखीभिः परिनन्दिता ।
भद्रा भद्रजवोपेतान्पुनरश्वानचोदयत् ।
ततश्चामरहस्ता सा सखी कुब्जाङ्गनाभवत् ।
ततः कन्यापुरद्वारात्सवोपममिति स्तुतम् ।
ददृशुस्तं रथश्रेष्ठं जना जीमूतनिस्वनम् । [375]
सुभद्रासंगृहीतस्य रथस्य महतो रवम् ।
मेघस्वनमिवाकाशे शुश्रुवुः पुरवासिनः ।
सुभद्रया च सपक्षे तिष्ठन्रथवरेऽर्जुनः ।
प्रबभौ परयोपेतः कैलास इव गङ्गया ।
पार्थः सुभद्रासहितो विरराज महारथः । [380]
पार्थस्तत्र पिता शक्रो यथा शच्या समन्वितः ।
सुभद्रां प्रेक्ष्य धर्मेण ह्रियमाणां यशस्विनीम् ।
चक्रुः किलिकिलाशब्दमागाध यहवो जनाः ।
दाशार्हाणां कुलस्य श्रीः सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
अभिकामा सकामेन पार्थेन सह गच्छति । [385]
अथापरे हि संक्रुद्धा गृह्णीत मत माचिरम् ।
इति संवार्यमाणानां स नादः सुमहानभूत् ।
स तेन जनघोषेण वीरो गज इवार्दितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि न तु कंचन रोपयत् ।
मुमोच निशितान्बाणान्दीप्यमानान्स्वतेजसा । [390]
प्रासादवरसंघेषु हर्म्येषु भवनेषु च ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च ।
मुमोच निशितान्बाणान्स च कंचन रोपयत् ।
क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठं गरम्भानिव सागरम् ।
प्रेक्षत्रैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभः । [395]

Colophon

वैशंपायनः ।
शासनात्पुरुपेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
गिरौ रैवतके नित्यं बभूव विपृथुश्रवाः ।
प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपमः ।
संबभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धनः ।
प्राप्य पाण्डवनिर्याणं निर्ययौ विपृथुश्रवाः । [400]
निशम्य पुरनिर्घोषं स्वमनीकमचोदयत् ।
सोऽभिपत्य तदाध्वानं ददर्श पुरुषर्षभम् ।
निःसृतं द्वारकाद्वाराद्रश्मिमन्तमिवांशुमान् ।
सविद्युतमिवाम्भोदं प्रेक्ष्य बाणधनुर्धरम् ।
पार्थमासाद्य योधानां विस्मयः समपद्यत । [405]
उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।
उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
युध्यमानस्य संग्रामे रथं तव नरर्षभ ।
ओजस्तेनोपुतिवलैराचितस्य महात्मनः । [410]
पार्थस्य वै सारथिवे भवेया इत्यशिक्षयन् ।

Colophon om in T1 *Adhy no* D1 231, T2 G1 4-6 Ms-3 181, G1 179, G2 182 — (L 329) D1 T1 | G1, 6 Ms-3 गुरु, G3 6 रुद्री (for रुरौ) — (L 357) D1 T1 G1 Ms-3 रस्नहिना, G1 6 प्रदिग्धा — T2 G3-4

प्रस्थानार्थं पार्थस्य जवनैस्तुरगोत्तमैः ।
राजमार्गमनुप्राप्ता दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ।
प्रासादपङ्क्तिस्तम्भेषु वेदिकासु ध्वजेषु च । [25]
अर्जुनस्य शरान्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गताः ।
केशवस्य वचस्तथ्यं मन्यमानास्तु यादवाः ।
अतीत्य शैलं रैवतकं श्रुत्वा तु विष्णुयोर्वचः ।
अर्जुनेन कृतं श्रुत्वा गन्तुकामास्तु वृष्णयः ।
श्रुत्वा दूरं गतं पार्थं न्यवर्तन्त नराधिपाः । [30]
पुरोद्यानान्यतिक्रम्य विशालं च गिरिव्रजम् ।
सानुं सुभ्रावतं चैव वनान्युपवनानि च ।
पुण्येष्वानर्तराष्ट्रेषु वापीपद्मसरांसि च ।
प्राप्य धेनुमतीतीर्थमश्वरोधसरं प्रति ।
प्रेक्ष्यावर्तं ततः शैलमर्बुदं च नगोत्तमम् । [35]
आराच्छृङ्गमुपस्थाय तीर्त्वा कारवतीं नदीम् ।
प्राप्य सात्वेयराष्ट्राणि निषधानभ्यतीत्य च ।
देवापृथुपुरं पश्यन्सर्वतः सुसमाहितः ।
समतीत्य महाबाहुर्देवारण्यमपश्यत ।
पूजयामासुरायान्तं देवारण्यमहर्षयः । [40]
स वनानि नदीः शैलान्गिरिप्रस्रवणानि च ।
अतीत्य च तथा पार्थः सुभद्रासारथिस्तदा ।
कौरवं विषयं प्राप्य विशङ्कः समपद्यत ।
सोदर्याणां महाबाहुः सिंहाशयमिवाशयम् ।
दूरादुपवनोपेतां दाशार्हप्रतिमां पुरीम् । [45]

Colophon

वैशंपायन ।

क्रोशमात्रे पुरस्यासीद्गोष्ठः पार्थस्य शोभनः ।
तत्रासीयात्स बीभत्सुर्निविष्टो यदुकन्यया ।
ततः सुभद्रां सत्कृत्य पार्थो वचनमब्रवीत् ।
गोपालिकानां वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम् ।
कामव्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम । [50]
दृष्ट्वा तु परुषं भूयात्सह तत्र मया गताम् ।
अन्यवेषेण तु गतां दृष्ट्वा सा त्वां प्रियं वदेत् ।
यत्तु सा प्रथमं भूयात्स तस्यास्ति निवर्तनम् ।
तस्मान्मानं च दर्पं च व्यपनीय स्वयं व्रज ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्यभाषत । [55]
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं पार्थ भाषसे ।
सुभद्राया वचः श्रुत्वा सुप्रीतः पाकशासनिः ।
गोपालान्स समानीय त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
तरुण्यः सन्ति यावन्त्यस्ताः सर्वा व्रजयोषितः ।
आगच्छन्तु गमिष्यन्त्या भद्रया सह संगताः । [60]
इन्द्रप्रस्थं पुरवरं कृष्णां द्रष्टुं यशस्विनीम् ।
एतच्छ्रुत्वा तु गोपालैरानीता व्रजयोषितः ।
ततस्ताभिः परिवृतां व्रजस्त्रीभिरनिन्दिताम् ।

116

After 1.213.20, D_1 (suppl. fol., *sec. m.*) S ins.:

ततः सुभद्रां वार्ष्णेयीं परिष्वज्य शुभाननाम् ।
अङ्के निवेश्य मुदिता वासुदेवं प्रशस्य तु ।
ततः किलिकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
हर्षादानर्तयोधानामासाद्य वृजिनं पुरम् ।
देवपुत्रप्रकाशास्ते जाम्बूनदमयध्वजाः । [5]
हृष्टतोऽनुययुः पार्थं पुरुहूतमिवामराः ।
गोभिरष्टैः सदश्वैश्च युक्तानि बहुला जनाः ।
ददृशुर्यानमुख्यानि दाशार्हपुरवासिनाम् ।
ततः पुरवरे यूनां प्रहर्षः समजायत ।
प्रवासादागतं पार्थं दृष्ट्वा स्वमिव बान्धवम् । [10]
सोऽभियाय पुरश्रेष्ठं दाशार्हगणसंवृतः ।
पौरैः पुरवरैः प्रीत्या परया चाभिनन्दितः ।
प्राप्य चान्तःपुरद्वारमवरुह्य धनंजयः ।
ववन्दे धौम्यमासाद्य मातरं च धनंजयः ।
स्पृष्ट्वा च चरणौ राज्ञो भीमस्य च धनंजयः । [15]
यमाभ्यां वन्दितो हृष्टः सस्वजेऽभिननन्द च ।
ब्राह्मणप्रमुखान्सर्वान्भ्रातृभिः सह संगतः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ।
तत्रस्थान्यनुयात्राणि प्रदाय गुरवे वधूम् ।
पूजयांचक्रुरासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । [20]
पुरस्तादेव तेषां तु स महात्मा महायशाः ।
पूजनार्होऽभवद्राजा यथैव गदपूर्वजः ।
पाण्डवेन यथार्हं ते पूजार्हेण सुपूजिताः ।
न्यविशन्ताभ्यनुज्ञाता राज्ञा तुष्टा यशस्विना ।
तामदीनामदीनार्हां सुभद्रां प्रीतिवर्धिनीम् । [25]
साक्षात्प्रियममन्यन्त पार्थाः कृष्णसहोदराम् ।
गुरूणां श्वशुराणां च देवराणां तथैव च ।
सुभद्रा स्वेन वृत्तेन बभूव परमप्रिया ।

(meaning?) — After line 27, K_4 ins.:

स्तूयमानोऽपि तैश्चापि निवृत्तः पुरुषर्षभः ।

— (L. 35) Some MSS अंबुदं — Colophon om. in T_1. *Adhy.* no. D_1 234, T_2 G_{4-6} M_{1-3} 184, G_1 183, G_2 182, G_3 185.

116

(L. 10) T_1 $G_{1, 2, 6}$ M_{1-3} प्रवासात् — After line 26, T_1 ins.:

ते उभे रूपसंपन्ने कृष्णा चैव पुरंदरे ।
रूपं नैतादृशं लोके विद्यतेऽत्र विशिष्यते ।

तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये । [15]
सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मनः ।
स तु राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जनः ।
प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः ।
ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्द्रितः । [20]
ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौजसः ।
स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ।
यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न च स्थितः ।
आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ।
तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां व्याघातयितुमुत्तमाम् । [25]
अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विजसत्तमाः ।
प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुमर्हथ ।
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्यवत्तया ।
प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्नः कार्यं द्विजोत्तमाः ।
अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् । [30]
ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं तपोधनाः ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ।
यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परंतप ।
ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
तव कर्माण्यजस्रं वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम । [35]
ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ।
श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि ।
बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासमान्वितोऽनघ ।
गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति ।
साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा सक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः । [40]
कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः ।
आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ।
उपवासपरो राजा दीर्घकालमतिष्ठत ।
कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च । [45]
ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचलः ।
षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः ।
तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ।
शंकरः परया प्रीत्या दर्शयामास भारत ।
उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगम्भीरया गिरा । [50]
प्रीतोऽस्मि राजशार्दूल तपसा ते परंतप ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ।
प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ।
यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः । [55]
स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ।
उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ।
त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना । [60]
याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ।

रुद्र उवाच ।

समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ।
कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः । [65]
तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ।
दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ।
तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा । [70]
याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ।
अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ।
दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
मन्नियोगान्महातेजाः संभाराः संभ्रियन्तु ते । [75]
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनरार्जयत् ।
ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।

ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीजे स भूमिपः ।
ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः ।
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः ।
चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
ततस्तेषामनुमते तद्विधैस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ।

— (L. 25) Ñ3 B6 Dn अप तां, Da उपतां (for उत्तमाम्) — (L. 31) Some MSS. द्विजोत्तमा (for तपो°) — After line 39, K4 ins

अन्यः को वा याजयिता तस्मात्त्वं गन्तुमर्हसि प्रभो ।

— (L. 43) K3 भूत्वा, Ñ3 B1 Dn D4 राजन् — (L. 49) K3 Ñ3 3 Dn D4 परमप्रीत्या — Ś1 K1 Ñ3 V1 B1.3 6 D1 Dn om line 50 — (L. 51) MSS नृपशार्दूल, and तथा also — After line 61, Ś1 K1 2.4 Ñ1 V1 B3 6 D1 4 ins an addl. colophon — After line 67, K4 ins

भर्गं पशुपतिं स्थाणुमादिदेवं नरेश्वरः ।
पुनः प्रसादयामास तपोभिर्नियमैः शुभैः ।

— (L. 70) Ś1 K1 सर्वथा नृप, K3 D1 स्वदेहदानेन, Ñ1 D2 स्वदेहसेवन; Ñ3 B1 Dn D4 स्वदेहार्पणा — After line 78,

उवाच चैन भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ।
उपाय परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शतक्रतो ।
नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो । [130]
संप्राप्तौ मानुषे लोके कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितौ वह्ने खाण्डवस्य समीपतः ।
तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि । [135]
तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ।
तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम । [140]

☞ Cf. Nos 120-121 below The passage appears to be lacking in the Jav version! See further the note (p 841) under 1 215 11.

119

After 1 216 25, Ko 4 D4 (marg *sec m*) ins.

तदाग्नेरनुमोदाय सखा सख्युः प्रियंकरः ।
उवाच पार्थं वार्ष्णेय प्रीयमाणो धनंजयम् ।
अजितस्त्वमजेयश्च जेता त्वमसि पाण्डव ।
अजितं फाल्गुनेत्युक्त्वा रश्मीनादाय वीर्यवान् ।
जितमित्येव बीभत्सुः प्रत्युवाच जनार्दनः । [5]
प्रदक्षिणं परिक्रम्य करेण रथमस्पृशत् ।
प्रीयमाणो रथे तस्मिन्नभवत्कृष्णसारथिः ।
पावकाय नमस्कृत्य ववन्दे गाण्डिवं धनुः ।
रथमास्थाय बीभत्सुश्चक्रेऽधिज्यं महद्धनुः ।
मौर्वी कृष्णस्य बाहुभ्यां विसृजन्भृशदारुणम् । [10]
कूजन्ती सापतत्तूर्णं सिंहीव मृगगृद्धिनी ।

120

Before 1 217. 1, T2 G1-4 ins

जनमेजय ।
किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धुमिच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद ब्राह्मणसत्तम ।
वैशंपायन ।
श्वेतो नाम महाराज आसीदिक्ष्वाकुवंशजः ।
यजतस्तस्य राज्ञस्तु सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
निरन्तराज्यधाराभिर्हूयमानो विभावसुः । [5]
तत्र पाण्डुच्छविरभूत्पाण्डुरोगेण धिष्ठितः ।
नान्यस्य हविरादातुं शक्तोऽभूद्धव्यवाहनः ।
श्रान्तः श्रान्ततनुर्नित्यं ततो ब्रह्माणमागमत् ।
गत्वा पितामहं देवं नमस्कृत्वा च पावकः ।
विज्ञापयामास तदा स्वशरीरस्य वेदनाम् । [10]
ब्रह्मोवाच तदा ज्ञात्वा दग्ध्वा खाण्डवसत्रकम् ।
अरोगः सिद्धतेजाश्च भविष्यसि न संशयः ।
उक्तमात्रे तदा तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
खाण्डवं दग्धुकामः सन्गत्वा दग्धुं प्रचक्रमे ।
वनपालैस्तदा देवैः शमितो वारिणागमत् । [15]
सप्तकृत्वो विघातं च वहन्खाण्डवदाहकम् ।
ततो ब्रह्माणमगमत्पुनर्ज्ञापितवान्प्रभुम् ।
तेनापि च समादिष्टस्त्वद्धि पाण्डरविग्रह ।
नरनारायणौ यौ तु द्वापरे कृष्णफल्गुनौ ।
भविष्यन्तौ महात्मानौ खाण्डवस्य समीपतः । [20]
तौ प्रार्थय महाशूरौ साहाय्यं ते करिष्यतः ।

☞ This is an abbreviated version of the Śvetaki episode interpolated in N after 1 215 11, of passage No 118 above Its occurrence here in the few MSS (T2 G1-4) in which it is found is somewhat irrelevant Here the king is called Śveta, but in passage No 118 he is called Śvetaki, while in the next passage (No 121) the king's name is given as Śvetaketu!

Dn2 8124 — (L 126) Ñ2 B1 Dn D4 यथान्याय Ś1 Ko 2 3 Dn D1 4 स (for सं) — (L 128) Some MSS अनघ (for अनल) — After line 128, Ko 2 4 Ñ1 3 B6 D1 2 4 ins

कालं च प्रतीक्षस्व गतां तत संभवयते भवान् ।
भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ।
व्याहरिष्यति तं वह्निर्ब्रह्मा प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ।
कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ।
122

अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
— (L. 129) Ñ2 Dn D4 शचीपते (for शत°) — (L 131) Ñ2 Dn D1 2 मानुषे लोके — (L. 133) K3 Ñ2 B1 2 3 D1 चेह, Ñ2 Dn D1 3 वह्नि (for वह्ने) B6 D3 साधुभौ हि भिरावन — (L. 139) Ko 4 D1 त्वाम्य°, Ñ1 B3 Dn D1 2 मत्°, B1 अम्य° (for त्वम्य°)

120

Line 1 = line 1 of passage No 118 With lines 18 and 20, cf lines 130 and 133, of the same passage

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from the Javanese version of the Ādi, and compared with the three main current editions of the Mahābhārata the Critical Edition, the Calcutta Edition (*editio princeps*), and the Madras Edition (i e P. P. Subrahmanya Sastri's "Southern Recension") Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either ± or ~, the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase) Quite a number of phrases and passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our editions

All important Sanskrit excerpts in the Javanese version have been listed here, only isolated words and phrases (such as भृगुकुलवंश, अर्धीभूत, सापरूप, अस्तमानकाल etc) have been ignored It will be noted that the vast majority of the quotations in the Javanese version can be quite definitely and clearly identified in the text of the Critical Edition itself, only two short extracts have been traced to the "additional" passages belonging to the Northern tradition only (and therefore not included in the critical text), but *there is not a solitary passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern "additions"*, given in the footnotes to the text and in Appendix I The conclusion is inevitable that the source of the Javanese version of the Ādi is the Northern recension, a conclusion suggested already by the Javanese sequence of the S'akuntalā and Yayāti episodes, which is the characteristic Northern sequence

Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
अविघ्नमस्तु । Page 1 जयति पराशरसूनु॰ सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास । परस्य सुकार्थी पठयित्वा घामदाख्य सकलजगतां शिवमिति ॥ (१) . .	= 1*ab		cf Dhyāna-s'loka in MS ग
श्रोताञ्जलिपुटरचयवं पीतभवान् भारताख्यानम् । गृपादुक मद्राभवतां वृष्णिकृष्णद्वैपायनमिदम् ॥(२)		.	
दयारसुफलजगतादय पशुपतिपण्डित कृष्ण जगत्स्वमयितन् । सर्वश्लोक पयायमान कविसुफ॰ पाराशर्य वियृत्तान्येति ॥ (३)	cf latter half of 13*		cf Dhyāna s'loka 10
आदि॰ सभावनविराट उद्योगमाख्य भीष्मद्विजार्कसुतशल्यगदाश्वसोप्ति । स्त्रीप्रस्थानि मुशलप्रशान्तिक तथाश्रम च स्वर्गान्तमष्टदशपर्व निरक्तमस्यम् ॥ (४)	.	. .	. .

		Javanese Text	Crit Ed.	Cal. Ed	Mad Ed
		IV			
Page	18	तत्र वंशमह पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम्।	= 5 3^{ab}	= 865^{ab}	= 4. 13^{ab}
	21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8 17^{d}	± 958^{d}	± 7. 19^{d}
	22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	. .		. .
		यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्			. .
		संजीवतु मम प्रिया	= 9. 4^{d}	= 967^{b}	± 8 4^{d}
		आयुर्नास्ति गतायुप	± 6^{d}	± 970^{b}	± 7^{d}
		पूर्वकर्मफल च तत्	.	.	. .
		आयुपोऽर्धं प्रदेहि त्वम्	± 10^{a}	± 975^{c}	± 11^{a}
		V			
	23	नागताक्ष्योंद्भवस्तत्र	.		.
		क्षीरोदोच्चै श्रवास्तथा	.		. .
	24	जरातिक्षयमित्याहु' जरत् कारुणिकस्य तद्भयम् जरत्कारुरिति स्मृत	~ 36 3-4	~ 1657	~ 32. 3-4
	25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिता।	= 41 6^{ab}	= 1818^{ab}	= 37 6^{ab}
		तापस कृतपलेन	. .		. .
		तपव्रतकर्म वयम्	. .		. .
		उमरम्भं कृतं कर्म सन्तान प्रेक्षये व्रतो।	~ 16^{d}	~ 1829^{b}	~ 16^{d}
	26	नर' दुष्कृतिनो यथा	± 13 17^{b}	± 1039^{b}	± 10 13^{b}
		यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च।	± 42. 11^{ab}	± 1859^{ab}	± 38 11^{ab}
	28	अयुक्तो मर्याद स्त्रीणां . . .	. .		.
	29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीक कथया मि ते।	± 14 4^{ab}	= 1072^{ab}	= 11 4^{ab}
	30	पूर्वदेशे तु उत्पन्न तत्र पुत्रमदृश्यते।	± 15^{cd}	± 1085^{cd}	± 16^{cd}
		स होमेऽपि कुतो मता			
		तस्माद्दासी भविष्यसि	= 17^{d}	= 1087^{d}	= 18^{d}
	31	उत्साहकार्यपीडिता			
		एकादश सहस्राणि	= 16 3^{a}	= 1114^{a}	= 13 3^{a}
		अधो भूमे सहस्राणि	± 3^{c}	± 1114^{c}	± 3^{c}
	33	तत क्षीरादमूभूतम्	= 27^{d}	= 1139^{d}	= 40^{d}
		देवा यतस्ततो जग्मु . .	± 36^{c}	± 1148^{c}	± 52^{c}
		धन्वन्तरिस्ततो देव	= 37^{a}	= 1149^{a}	± 53^{a}
		ममेदमिति जल्पताम्	= 38^{d}	= 1150^{d}	= 54^{d}
		अनवद्याङ्गवयया	.		.
		सर्वे तद्गतमानसा	= 40^{d}	= 1157^{d}	= 56^{d}
	34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गत , .	~ 17. 20^{a}	~ 1178^{a}	~ 14 21^{a}
		ज्वलितहुताशनप्रभम् .	± 21^{a}	± 1179^{a}	± 22^{a}
		आदित्ये लोहितरक्ते . .	± 15^{d}	± 1173^{d}	± 17^{d}
		अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते।	= 14^{cd}	= 117[illegible]^{cd}	= 15^{cd}

Page		Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
		I			
Page	2	प्रथमं च तदनुश्रूयताम्			
		जनमेजययज्ञस्य सर्पसत्रे महात्मना ।	± 1 8^{ab}	± 9^{cd}	± 1 8^{ab}
		त्रेताद्वापरयोः सन्धौ	± 2 3^{a}	± 272^{a}	± 2 3^{a}
	3	सर्पेण विपुल रक्तस्नापनाञ्जलि तस्मात्समन्तपञ्चकम् कलिद्वापरयोः सन्धौ	± 9^{b}	± 282^{b}	± 9^{b}
		अष्टादशेषु पर्वसु अक्षौहिण्यापि मन्यते ।			•
		एको रथो गजश्चैव नरा पञ्च पदातयः । त्रयश्चैव तुरगाश्च पत्तिरेवाभिधीयते ॥	± 15	± 289	± 15
	4	नवेन्द्रियाग्निमुखशून्यशशाङ्कसंख्य	•	•	•
		आकाशचन्द्ररसषट्पवनः		•	
		त्रिषु वर्षेषु तत्वाय कृष्णद्वैपायनो यती । महाभारतमाख्यानं कृतं पदार्थयुक्तिका ॥	± 56 32	± 2333	± 51 33,53
	5–6	Contents of the different parvans (17 I)			
		II			
	7	ततः शास्त्रमेवमागमत्	•		•
		अयं मे दारकोवैदकृताग्नि भवनं चातिमोक्ति [यस्मादभिहतोऽनपकारी]	•		• •
		तस्मादष्टमयमागमिष्यते	± 3 8	± 670	± 3 9
	8	ततः प्रस्तुतो दिग्जयः	~ 18	~ 682	~ 20
		III			
	8	अयोध्याविषया यस्य धौम्यब्राह्मणसंस्थित ।	~ 19	~ 684	~ 21
	9	यस्मात्केदारखण्डे त्वं धारणेनासि संस्थितः । तस्मादुद्दालको भूत्वा उद्दालकस्त्वमारुणि ॥	~ 29	~ 695	~ 29
		श्रेयोऽवाप्स्यसि यो सिद्धिरस्तु	~ 30	~ 696	~ 30
		स्वयमाश्रमयमकोपजीवन			
	11	चक्षुररोग्य भवति	•		
		सिद्धिशास्त्रानुग्रहोमि			
	12	उपाध्यायेनानुज्ञात	cf 83	cf. 743	cf 87
	13	मूत्रपुरीष भक्षयस्व	cf 102	cf 762	cf 108
		लघु देहो भत	•	•	
		यस्मादशुच्यस्य ददामि	cf 126	cf 779	cf. 132
	14	यस्मादस्य दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि	cf 127	cf 780	cf 133
		न चिरात् शापय मम	•		•
		ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णवाग्दार । विपरीतक्षत्रिय	± 132^{abc}	± 786^{abc}	± 138^{abc}
		न शक्तोऽहं शापमन्यथा कर्तुम्	cf 133	cf 787	cf 139
	16	तथा सुखमुपलप्स्यते			•
	17	पश्चाद्धत इवाचल	± 187^{d}	± 841^{d}	± 186^{d}

		Javanese Text.	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed
		IV			
Page	18	तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छमि भार्गवम् ।	= 5 3^{ab}	= 865^{ab}	= 4. 13^{ab}
	21	प्रेक्षणीयतराकृति	± 8. 17^{d}	± 958^{d}	± 7. 19^{d}
	22	सन्ध्यहोरात्रकालात्मा	.		. .
		यदि पुत्रो मुनेः सत्यम्			.
		सजीवतु मम प्रिया	= 9. 4^{d}	= 967^{b}	± 8 4^{d}
		आयुर्नास्ति गतायुष	± 6^{d}	± 970^{b}	± 7^{d}
		पूर्वकर्मफल च तत्	.		. .
		आयुषोऽर्धं प्रदेहि त्वम्	± 10^{a}	± 973^{c}	± 11^{a}
		V			
	23	नागतार्क्ष्योद्भवस्तत्र	.		.
		क्षीरोदोच्चै श्रवास्तथा	.		.
	24	जरातिक्षयमित्याहु जरत् कारुणिकस्य तद्द्वयम् जरत्कारुरिति स्मृत	~ 36 3-4	~ 1657	~ 32 3-4
	25	के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिता. ।	= 41. 6^{ab}	= 1818^{ab}	= 37 6^{ab}
		तापस कृतयत्नेन	. .		.
		तपमतकर्म वयम्	.		
		उमरम्भं कृत कर्म सन्तान प्रेक्षये व्रतो ।	~ 16^{d}	~ 1829^{b}	~ 16^{d}
	26	नर दुष्कृतिनो यथा	± 13 17^{b}	± 1039^{b}	± 10 13^{b}
		यानि भूतानि सन्तीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।	± 42 11^{ab}	± 1859^{ab}	± 38 11^{ab}
	28	अयुक्तो मर्याद. स्त्रीणां . .	.		.
	29	आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीक कथया मि ते ।	± 14 4^{ab}	= 1072^{ab}	= 11 4^{ab}
	30	पूर्वदेशे तु उत्पन्न तत्र पुत्रमदृश्यते ।	± 15^{cd}	± 1085^{cd}	± 16^{cd}
		स होमेऽपि कुतो मता			
		तस्माद्दासी भविष्यसि	= 17^{d}	= 1087^{d}	= 18^{d}
	31	वरसाहकार्यपीडिता			
		एकादश सहस्राणि	= 16 3^{a}	= 1114^{a}	= 13 3^{a}
		अधो भूमे सहस्राणि	± 3^{c}	± 1114^{c}	± 3^{c}
	33	तत क्षीरादभूद्धृतम्	= 27^{d}	= 1139^{d}	= 40^{d}
		देवा यतस्ततो जग्मु	± 36^{c}	± 1148^{c}	± 52^{c}
		धन्वन्तरिस्ततो देव	= 37^{a}	= 1149^{a}	± 53^{a}
		ममेदमिति जल्पताम्	= 38^{d}	= 1150^{d}	= 54^{d}
		अनवद्याङ्गयया	.		.
		सर्वे तद्गतमानसा	= 40^{d}	= 1157^{d}	= 56^{d}
	34	क्षणाद्विचिन्तितमात्रो गत ,	~ 17. 20^{a}	~ 1178^{a}	~ 14 21^{a}
		ज्वलितहुताशनप्रभम्	± 21^{a}	± 1179^{a}	± 22^{a}
		आदित्ये लोहितरक्ते . .	± 15^{d}	± 1173^{d}	± 17^{b}
		भद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ।	= 14^{cd}	= 117-^{cd}	= 15^{cd}

Javanese Text			Crit. Ed			Cal Ed		Mad Ed		
		VI								
Page	35	भक्षति रविचन्द्रौ ।	~	17	8^{cd}	~	1166^{cd}	~	14	9^{cd}
		उच्चै श्रवाश्वमुपाद्य								
		श्वेत एवाश्वराजश्च	±	18	3^{a}	±	1191^{a}	±	15	3^{a}
		सर्पसत्रे वर्तमाने पावको व प्रधक्ष्यति ।	=		8^{ab}	=	1196^{ab}	=		8^{ab}
	36	एतस्मिन्नन्तरे काले गरुडस्य समुद्भव ।	±	20	4^{ab}	±	1239^{ab}	±	17	4^{ab}
		गरुडो बलवान् तेषां मम तुल्य सुतेजसा ।	±		8^{cd}	±	1245^{cd}	±		8^{cd}
		त्वमृषिस्य महाभागस्य देव पतगेश्वर ।	=		10^{ab}	=	1249^{cd}	=		10^{ab}
	37	त्व प्रभु प्रभुस्तपन	±		10^{c}	±	1249^{c}	±		10^{c}
		त्व नक्षाणमनुत्तम	=		10^{d}	=	1252^{b} (!)	=		13^{b}
		मातुरन्तिकमागच्छत्	=	21	1^{c}	=	1279^{c}	=	18	2^{a}
		दासीभूतास्म्यह पुत्र	±	23	9^{a}	±	1316^{a}	±	20	9^{a}
	38	पक्षौ ते मारुत पातु चन्द्र सूर्यश्च पृष्ठत । }	±	24	8	±	1333	±		20
		शिरसि मारुतश्चाग्नि सर्वदेव शरीरक ॥ }								
	39	वध मे ब्राह्मणो वध	±	25	2^{c}	±	1341^{c}	±	21	2^{c}
		पापेष्वपि रत सदा	=		2^{d}	=	1341^{d}	=		2^{d}
	40	हस्तित्व समवाप्स्यसि	=		16^{d}	=	1361^{b}	=		19^{d}
		कच्छपस्त्व भविष्यसि	±		17^{d}	±	1362^{b}	±		20^{d}
		कूर्मस्त्रियोजनदेह	~		24^{c}	~	1369^{a}	~		27^{c}
		षड् उच्छ्रितो योजनानि गजो द्वा द्विगुणायत ।	±		24^{ab}	±	1368^{cd}	±		27^{ab}
		शतयोजनमायत	±		32^{b}	±	1382^{b}	±		35^{b}
	41	मरीचि पिबेत्								
		भक्षयामास गरुड तौ उभौ गजकच्छपौ ।	=	26	26^{cd}	=	1413^{cd}	=	22	27^{cd}
	42	अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मण कृत ।	=	27	18^{ab}	=	1453^{ab}	=	23	18^{ab}
		न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्य	=		19^{a}	=	1454^{a}	=		19^{a}
		भवतीन्द्रस्तु पयग	~		20^{ab}	~	1455^{ab}	~		20^{ab}
		पतङ्ग वालखिल्यानि तपस फलभक्षक ।	~		27	~	1462	~		27
	43	सुस्राव शोणितमन्धक	±	28	15^{d}	±	1485^{d}	±	24	15^{d}
		तीक्ष्णधारमयस्मय	=	29	2^{d}	=	[illegible]	=	25	2^{d}
		सदा चानिमिषेक्षणौ	=		7^{b}	=	1501^{b}	=		7^{b}
	44	अपि च दीप्तलोचन	±		5^{d}	±	1499^{d}	±		5^{d}
		वरदोऽस्मीति खेचर	±		13^{b}	±	1507^{b}	±		13^{b}
		अजरश्चामरश्च स्यां अमृतेन विनाप्यहम् ।	=		14^{cd}	=	1508^{cd}	=		14^{cd}
		सुरेषां पत्र वक्ष्यामि	~		20^{a}	~	1515^{c}	~		20^{c}
	45	इदमानीतममृत	=	30	15^{a}	=	1536^{c}	=	26	15^{a}
		स्नाता मङ्गलसयुक्ता	=		15^{c}	=	1537^{a}	=		15^{c}
		VII								
	48	यायावरकुलोत्पन्न	±	34	12^{a}	±	1633^{a}	±	30	12^{a}
		तत प्रभृति नागिनीं वासुकि पर्यरक्षत ।	±	35	2^{ab}	±	1642^{ab}	±	31	2^{ab}

		Javanese Text	Crit Ed			Cal Ed		Mad Ed		
		VIII								
Page	48	गोविन्दप्रिय. सयुक्त	~	45	12^a	~	1945^c	~	41	13^c
	49	पृथिवपार्ण्यपालयत्	±		15^d	=	1949^b	=		15^d
		यथा पाण्डुर्महाबाहु·	=	36	9^a	=	1665^a	=	32	9^a
		क्षुत्पिपासाश्रमातुर	=	37	7^b	=	1698^b	±	33	7^b
		मा शृङ्गिन्गर्वितो भव	=	36	24^d	=	1683^d	=	32	26^d
	50	पितु· कण्ठेऽपि दुन्दुभी	~	37.	3^cd	~	1694^cd	~	33	3^cd
		कोपसरक्तनयन	=		10^c	=	1701^c	=		10^c
		पश्य मे तपसो बल	=		4^d	=	1695^d	=		4^d
		मर्तव्यं ससरात्रेण	~		14^ab	~	1705^ab	~		14^ab
		श्रुत्वेमा धर्षणां तात	=		17^c	=	1708^c	=		17^a
	51	नैष धर्मस्तपस्विना	=		20^d	=	1711^b	=		20^b
		द्विजो भूत्वा ययोतिग	=	38	34^d	=	1760^d	±	34	37^d
		क्र मवास्त्वरितो याति	=		35^c	=	1761^c	=		38^c
	52	नृप कुरुकुलोत्पन्न	=		36^a	=	1762^a	=		39^a
	54	किंचिदूनो युधिष्ठिर·								
	55	स्थपतिर्बुद्धिसपन्नो वास्तुविद्याविशारद ।	=	47	14^cd	=	2029^ab	=	43	16^cd
		श्वसन्तश्च महोष्टिमान्	~		21^ab	~	2036^ab	~		22^ab
	56	साक्षात्सोमस्य यज्ञोऽपि वरुणस्य यज्ञ	±	50	1^ab	±	2097^a	±	45	30^a
		कृष्ण सर्वगुणोपेत	±		15	±	2111^b	±		15^b
		रामो यथास्त्रशास्त्रवित्	±		16^b	±	2112^b	±		46^b
		दुष्प्रेक्षणीयश्च भगीरथोपम बलं	±		16^d	±	2112^d	±		46^d
		नाय बाल स्थविरोऽय मतो मे	=	51	1^b	=	2114^b	±	46	1^b
	57	सर्पापसर्प भद्र ते दूर गच्छ महाविष । जनमेजययज्ञान्ते आस्तीकवचन स्मर ॥	cf		463*	±	2190			
		सत्रं ते विरमत्वेतत् न पतेयुरिहोरगा ।	=	51	17^cd	=	2135^cd	=		23^cd
		सुवर्ण रजत गाश्च यत्तदन्यद् द्विजोत्तम ।	±		19^ab	±	2137^ab	±		25^ab
	58	धन शतसहस्राणि	~	53	11^cd	~	2176^cd	~	48	11^cd
		अह प्राप्त सुपद्मनामरूप लोकेन्द्रमिन्द्रो मानवेतरेपि । धर्माख्यान येन च युक्तमेद तेषांश्च युष्मद् धनमेव किंचित् ॥	±		20	±	2186	±		20
		IX								
	58	किं नाम सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने ।	±	52	1^ab	±	2142^ab	±	47.	1^ab
	59	सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।	=		2^ab	=	2143^ab	=		2^ab
		योजनस्य तु विस्तारा	±		21^c	±	2164^a	±		22^a
		सप्तशीर्षास्त्रिशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथा परे ।	±		20^ab	±	2163^cd	±		20^b
		शतसहस्रश पात ·								
	60	जयो जयेतिहासोऽय श्रोतव्यो विजिगीषुणा । महीं विजयते कृत्स्नां शत्रूश्चैव पराजयेत् ॥	±	56	19	±	2302^cd-03^ab	±	51	21
		श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे	±		29^ab	=	2318^a	±		49^ab

		Javanese Text	Crit. Ed			Cal Ed		Mad Ed		
Page	60	अक्षय्य तस्य तच्छ्राद्ध • •	=		29^{c}	=	2318^{c}	±		49^{c}
		उपावर्तेरिपश्चन् हि तत् •	±		29^{d}	±	2318^{d}	±		49^{d}
		X								
	63	अस्माद्विनिकृतो महत् •		•	•				•	•
		द्वीपे सस्य॰ स्वयं यल •	±	57	71^{c}	±	2416^{a}	±	53	174^{a}
		पुन॰ कन्या भविष्यति • •	±		63^{d}	±	2409^{b}	±		121^{d}
	65	इद तु श्रोतुमिच्छामि कुरूणां यशमादित ।	±	62	2^{ab}	±	2800^{ab}	±	59	2^{ab}
		पृथिव्या सागरान्तायाः • •	±		3^{c}	±	2801^{c}	±	79	2^{c}
		पुण्यस्वाध्यायसघुष्टां	=	64	22^{a}	=	2869^{a}	=	81	27^{a}
		यानरक्षनिपेविता	=		21^{d}	=	2868^{d}	=		26^{d}
	69	सह सत्त्वानिवारायन् •		•						
		चक्राङ्कितकरतल॰ •	±	68	4^{c}	±	2991^{c}	±	85	19^{a}
		यौवराज्येऽभिपिच्यतां •	=		15^{d}	=	3004^{b}	=	86	25^{d}
		यौवराजन्सुपुत्रक •		•						
		यस्य त्वं दुष्टतापसि	=		18^{d}	=	3006^{d}			
	70	एकोऽहमस्मीति	±		27^{a}	±	3015^{a}	±		38^{a}
		साक्षात्पश्यति कर्माणि • •	~		30^{c}	~	3018^{c}	~		42^{c}
		आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ } •	±		29	±	3017	=		41
		परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठित ।	=		52^{ab}	±	3040^{ab}	±		74^{ab}
		पितुराल्लिङ्गतेऽङ्गानि किमिहास्त्यधिकं सुखम् ॥	±		52^{cd}	±	3040^{cd}	±		74^{cd}
	71	अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् । •	=		78^{ab}	±	3066^{ab}	±		114^{ab}
		कथयन्ती न लज्जसे •	=		76^{b}	=	3064^{b}	=		112^{b}
		यथेष्ट गम्यतां त्वया •	=		80^{d}	=	3068^{d}	±		124^{b}
		भरस्व पुत्र दुश्यन्त	±	69	29^{c}	±	3102^{c}	±	88	2^{c}
		सत्यमाह शकुन्तला	=		30^{d}	=	3103^{d}	=		2^{d}
	72	येनेद भारतं कुल	=		49^{b}	=	3122^{b}	=		12^{b}
		XI								
	72	शुश्रुमन्त्रय मां विप्र पूर्वाशसमये सम		•			•			
		श्रुणु राजन्मम सोमं •			•					
	73	पुर द्वैपायनव्रते •								•
		पञ्च वर्षाणि चिराणि	~	71	25^{a}	~	3209^{a}	~	60	28^{a}
	74	तं विना न हि जीवेयं	±		29^{c}	±	3214^{c}	±		33^{c}
		मृत संजीवयाम्यह	=		30^{b}	=	3215^{b}	±		34^{b}
		आयुष्य न चिरं मृत		•						
	75	अथ प्रसादाद्य जहाति मा स्मृति •	±		42^{a}	±	3237^{a}	±		55^{a}
		तव पश्येस्तविदित्त नास्मि शङ्का समुद्भय		•						
	76	यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चित् •	=		54^{a}	=	3250^{a}	=		71^{a}
		मांस पानं तथा मोहात्पास्यति दुर्बुद्धि॰ ब्रह्महत्या निदापयेत् }	~		54^{bc}	~	3250^{bc}	~		71^{bc}

Page	Javanese Text	Crit Ed			Cal Ed.		Mad. Ed		
Page 77	भक्तिमत्यन्तावर्जित.								
	गुरुपुत्रीन्तव मम	±	72	7^{d}	±	3262^{d}	±	61	7^{d}
	विद्यासिद्धिं न ते अत	~		16^{cd}	~	3271^{cd}	~		18^{cd}
	ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ।	=		19^{cd}	=	3274^{cd}	±		21^{cd}
78	का त्व ताम्रनखी श्यामा	=	73	17^{a}	=	3295^{a}	±	62	20^{a}
	तस्य शुक्रस्य कन्याह	=		19^{c}	=	3297^{c}	=		22^{c}
79	हे वर्जित विद्यातोऽह								
80	प्रसाद्यतां देवयानी जीवित यत्र मे स्थितम् ।	±	75	9^{ab}	=	3341^{ab}	=	64	16^{ab}
	वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।	=	76	33^{ab}	=	3392^{ab}	=	65	45^{ab}
81	क. स्त्रिय स्प्रष्टुमर्हति	=	77	12^{d}	±	3408^{d}	=	66	20^{d}
	न नर्मयुक्त वचन हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥	=		16	=	3412	±		25
	देवयानीमहं दासीं								
82	वाश्य दासी नृपेन हि								
	मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ।	=	78	35^{cd}	=	3459^{cd}	±	67	60^{cd}
	तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्पयिष्यति दुर्जया ।	=		30^{cd}	=	3454^{cd}	±		54^{cd}
83	भ्रूणहेत्युच्यते बुधै	=		33^{d}	=	3457^{d}			
	अधर्मभयसंविग्न शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ।	=		34^{cd}	=	3458^{cd}	=		59^{cd}
	जरेय न विशेच्च मां	±		37^{d}	=	3461^{d}	±		62^{d}
	नाह मृषा ब्रवीम्येतत्	=		38^{a}	=	3462^{a}	±		63^{a}
	सितश्चाश्रवयेदिय	~	79	5^{a}	~	3471^{a}	~	68	5^{a}
	तां जरां नाभिकामये	=		6^{d}	=	3472^{d}	±		6^{d}
84	यस्त्व मे हृदयाज्जातो	=		7^{a}	=	3474^{a}	±		7^{a}
	तस्मादराज्यभुक्तात	±		7^{c}	±	3474^{c}	±		7^{c}
	तस्मात्प्रजा समुच्छेद	=		11^{c}	=	3478^{c}	=		12^{c}
	तस्माद्रुह्यो प्रिय कामो न ते सपत्स्यते क्वचित ।	=		18^{cd}	=	3485^{cd}			
	जरादोषस्त्वयोक्तोय तस्मात्त्व प्रतिभासते ।	±		22^{cd}	±	3490^{cd}	±		19^{cd}
85	प्रीतोऽस्मि तव रूपेण गृहाण यौवन सोऽहम् ।	±	80	10^{ab}	±	3516^{ab}	±	69	10^{cd}
	भ्रातरोऽन्त्याधिपा स्मृता	±	82	5^{d}	±	3555^{d}	±	71	5^{d}
	अब्भक्ष शरदस्त्रिंशद्	=	81	14^{c}	=	3518^{c}	=	70	17^{a}
	वायुभक्ष. पुन पुन	±		15^{a}	±	3449^{a}	±		17^{c}
	एकपादस्तु षण्मासान्	±		16^{ab}	±	3550^{ab}	±		18^{cd}
86	केनापि तुल्यस्तपसा ययाते	±	83	1^{d}	±	3564^{d}	±	72	1^{d}
	नाह देवमनुष्येषु	=		2^{a}	=	3565^{a}	=		2^{a}
	क्षीणे पतितास्त्वराजन्	±		3^{d}	±	3566^{d}	±		3^{d}
	तवेद दौहित्र इति								
	कस्य त्वं युवा वासवतुल्यरूपो भगवन्	±		7^{a}	±	3570^{a}	±		7^{a}
87	अह ययातिनामो नहुषपुत्र	±	84	1^{a}	±	3577^{a}	±	73	1^{a}
	पूरो पिता सर्वभूतावमानात्	=		1^{b}	=	3577^{b}	=		1^{b}
	य लोकविधि सुरेन्द्र शान्तिफल								
	क्षीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन्	±	88	3^{c}	=	3666^{c}	±	77	3^{c}

	Javanese Text	Crit Ed			Cal Ed.		Mad. Ed		
	XII								
Page 88	यदोर्जातास्तु यादवा तुर्वसोर्यवना स्मृता । द्रुह्योश्च सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातय ॥	±	80	26	±	3533	±	69	32
89–90	Geneology of the Pāṇḍavas								
92	सुष्ठु लोचनमाकृति								
	शान्तस्य जज्ञे संतान	=	92	18^{c}	=	3882^{c}	=	90	21^{c}
93	'दिव्याभरणभूषितां	=		27^{b}	=	3891^{b}	=		49^{d}
	संवत्सरान्गतान्मासान्	±		42^{cd}	±	3906^{cd}	±	91	1^{ab}
94	यत्समयं कृत राज्ञा	±		48^{d}	±	3912^{d}	±		11^{d}
	स्थिरयौवन सहस्र दश जीवन्ति	~	93	19^{cd}	~	3938^{cd}	~	92	20^{cd}
95	स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति	=		39^{d}	=	3959^{d}	=		43^{d}
	षट् त्रिंशद्धि न संगम·								
96	वीरं पुत्र गृहाणेम	~	94	36^{cd}	~	4005^{cd}	~	93	37
97	सत्य यादं हि ते पुत्र								
	ब्रह्मचर्याच मे मूलं पुत्रकार्यं भविष्यति ।	~		88^{ab}	~	4060^{ab}	~	94	66^{ab}
	भीष्मोऽयं निग्रह श्रुवान् (sic)								
98	सत्यवत्या मते स्थित·	=	95	5^{d}	=	4071^{d}	=	95	6^{d}
	प्रमादादमृतमत्त देहक्षि (sic) धर्मवादिन ।	~	96	11^{cd}	~	4091^{ef}	~	96	17^{cd}
102	रोगपीडितयक्ष्माभिभूतसंगम·	~		57^{d}	~	4142^{d}	~	98	7^{d}
103	पाणिग्राहस्य तनय	=	98	5^{a}	=	4177^{a}	=	99	10^{a}
	अयोग्यस्ते भगवन्त								
	भरात्यन्तस्तव रेत	~		10^{a}	~	4183^{a}	~		15^{c}
104	सर्वभूतहितं कर्म	~		15^{b}	~	4191^{b}	~		20^{b}
	विनिकल्प तपोकर्म तव दर्श प्रवक्ष्यामि								
105	मुखाश्रुपाता यथेच्छा								
	भीष्मस्य मम संमत	~	99	32^{cd}	~	425[illegible]^{cd}	~	101	38^{cd}
	तत्पुत्रे संशय प्रयम् (sic)								
	यथा सद्य प्रपद्यते	±		40^{a}	±	4262^{a}	±		45^{a}
	मित्रवरुणमध्रय·	~		38^{b}	~	4260^{b}	~		43^{b}
	विरूपोऽह विसहित	~		42^{c}	~	4265^{c}	~		47^{c}
106	नागायुतसमप्राण	=	100	9^{a}	=	4282^{a}	±	102	11^{c}
	मातु· विगुणहेतुना	~		10^{cd}	~	4283^{cd}			
	सोऽप्रिये न शोक शल्य कुत वाधकमात्मजम् ।								
	पाण्डुरस्य तु सदेह								
106–7	यस्मात्पाण्डोस्तु पुत्रक तस्मात्पाण्डु भविष्यति	~		17	~	4291^{ab}	~		19
	XII (bis)								
107	किं कृत कर्म धर्मेण	=	101	1^{a}	=	4305^{a}	=	103	1^{a}
	कश्चिद्ब्राह्मण दण्ड स्यात्								
108	मौनव्रत सदाकाल· प्रतिपत्ति निगद्यते ।	~		3^{d}	~	4307^{d}	~		4^{d}
	पातकानां सुचे पुच्छं निशित दर्मवातकम् ।	~		24^{ab}	~	4332^{ab}	~		32^{ab}

Javanese Text.			Crit Ed			Cal Ed		Mad Ed		
Page 108	अल्पदोषस्त्वापराधो धर्मे दण्डस्य दुष्कृत. । शूद्रयोनौ भविष्यसि	~	101	25	~	4333	~	103	34
109	चतुर्वर्षेषु दोषे च भविष्यादिति पातक. । परे न कुर्वते पाप	~		26[cdef]	~	4334[cdef]	~		36
	यमो विदुरजन्मना	~		27[c]	~	4335[c]	~		37[c]
	सर्वकुशलगुणनिपुण	~		28[a]	~	4336[a]	~		38[a]
110	यदुश्रेष्ठ	cf	104	1[a]	cf	4382[a]	cf	105	1[a]
	पितृव्रतयुशेपाय	cf.		2[a]	cf	4383[a]	cf		2[a]
	देवतातिथिपूजने	=		4[b]	±	4384[b]	±		4[b]
111	वेदाहमिति तत्सर्वम् अस्ति मे दर्शन देव	cf App I, No 58			cf	4393-94			.
	बन्धुपक्षभयात्सदा	±	104	13[b]	±	4402[b]	±	105	24[d]
	वसुना सह जातोऽय	=		15[c]	=	4404[c]	±		27[c]
	XIII								
112	कथ पुत्रशतं जज्ञे	=	107	3[a]	=	4485[a]			.
	संवत्सरद्वयम्	cf		9[a]	cf	4491[a]	cf	110	24[a]
113	मध्यमाग्रेण मासजै.			.		.			
	जन्मतश्च प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिर ।	±		24[cd]	±	4506[cd]	±		40[d]
	यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तथा । तस्मिन्नहनि भीमोऽपि प्रजज्ञे सुमहायल. ॥	cf 1142*			±	4507[cdef]		.	
114	युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो न कुलवर्धन· । प्राप्त स्वगुणतो राज्य न तस्मिन्वाच्यमस्ति न ।	=		26	=	4511	~		69
	अथ त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।	=		27[ab]			±		70[ab]
115	List of names of the 100 Kauravas (totalling 781)								
	आयु' स च स्यादधिक:								
116	अरण्ये नित्य सतत								
	अह किंदमतुनाम.	±	109	26[a]	±	4585[a]	±	106	65
	त्वयाह हिंसितो यस्मात्	=		25[a]	=	4583[a]	±		64[a]
	प्राप्य स्वेच्छहित सदा	~		28[cd]	~	4588[ab]	~		68[?]
117	इष्ट दत्त तपस्तप्त	=	111	24[a]	=	4668[a]	=	108	27[a]
118	अष्टमे गच्छति स्वामी	~	112	31[cd]	~	4712[cd]	~		6[?]
119	व्युच्चरन्त्या पतिं नार्या	=	113	17[a]	=	4732[a]		109	43[a]
	भ्रूणहत्याकृत पर	±		17[c]	±	4732[c]	±		43[c]
	अनुज्ञाता त्वया देव	=		37[a]	=	4751[c]			67[c]
120	संवत्सर गत मासे	~	114	1[a]	~	4759[a]	~	110	14[a]
	इन्द्रदेवसमायुक्त ज्येष्ठो शुक्लाष्टमे मासे । दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णे सुपूजिते ॥	±		4	±	4764	±		20
	एष धर्मविधि श्रेष्ठ	±		6[a]	±	4766[a]	±		22[c]
	सर्वपत्नीनां श्रेष्ठ'	±		10[c]	±	4773[a]	±		56[c]
	शिला पत्रे विचूर्णिता	±		11[d]	±	4775[d]	±		54[?]

Page	Javanese Text	Crit Ed			Cal Ed		Mad Ed.		
Page 121	यस्मिन्काले तु भीमेति जज्ञे भरतसत्तम । दुर्योधनश्च जयते	±	114	14^{abe}	±	4776^{cd}–77^{ab}	±	110	66
	अप्रमेयबलोत्साह	=		17^{e}	=	4779^{b}	=	113	3^{c}
	जातमात्रे कुमारे तु	=		28^{a}	=	4792^{a}	=		17^{a}
	कार्तवीर्यसम कुन्ति	=		29^{a}	=	4794^{a}	±		19^{a}
122	रूपसत्त्वगुणोपेतौ	=	115	18^{a}	±	4852^{a}	±	114	23^{c}
	अनुसंवत्सर जाता	=		21^{e}	=	4856^{a}	~		35^{a}
123	कामभोगान्परित्यज्य	=	117	20^{c}	=	4918^{c}	=	116	24^{a}
124	व्यतीत चाश्रमे स्थित .								
	बालक्रीडाय तत्परा	~	119	14^{cd}	~	4978^{cd}		119	2^{cd}
	यथैके परिके शतम् एक एव विधन्यत	~		17	~	4981	~		5
	विश्रान्तो मदमोहित	±		33^{b}	±	5016^{b}	±		22^{b}
125	जात सह शरै	±	120	2^{d}	±	5072^{d}	±	121	2^{d}
	कृप जात परीप्सुश्च . . .								
126	वेदोपवेदसर्वांश्च सर्वास्त्रकुशल								
	द्रोणे समभवद् द्रोण . . .	±	121	5^{a}	±	5106^{a}	±	122	14^{a}
	अश्वस्थाकाशे जात प्रतिशब्दाश्वगत अश्वस्थामेति बालोऽय	~		14	~	5116	~		22
127	माश्रोत्रिय श्रोत्रियस्य हीनदीनो वर सखा । माराजा सगते राज्ञा सखिपूर्वामसगते ॥	±	122	9	±	5144	±	123	11
128	मम कार्यमिति किंचित्	~		42^{a}	~	5216^{a}	~	124	59^{e}
129	त्वत्समो भविता लोके .	=	123	6^{e}	=	5237^{e}	=	125	6^{c}
	विमोक्षादानसंधाने	=		14^{c}	=	5245^{c}	=		16^{c}
130	यदि शिष्योऽसि मे पुत्र	±		33^{e}	±	5264^{e}	±		35^{c}
	पक्ष्याकृति गङ्‌स (sic)								
132	समदाविव कुञ्जरौ	=	124	31^{d}	=	5344^{d}		127	43^{d}
133	अनाहूतोपदिष्टानाम्	±	126	18^{a}	±	5396^{a}	±	129	17^{a}
	समेय समसमृध्या	~		19^{a}	~	5397^{a}	~		18^{a}
	बल धर्मोऽनुवर्तते	=		19^{d}	=	5397^{d}	=		18^{d}
134	सुशक्तिरप्रमेयश्च								
	अङ्गनाथो भविष्यति ,	~		35^{cd}	~	5414^{cd}	~		36^{cd}
135	न ते महाक्षत्रियसूतद्वन्द्व प्रतोदो गृह्यतां तेन	~	127	6	~	5424	~	130	6
	XIV								
136	क्षमिणो ब्राह्मणा वय .	=	128	8^{d}	=	5505^{d}	=	131	76^{d}
137	श्रुत मे जग(? 'त्प)ता वाक्य .	±	129	12^{a}	±	5666^{a}	±	135	12^{a}
138	अलोह निशित शस्त्र .	=	133	19^{e}	=	5755^{a}	=	140	20^{a}
	आग्नेयमिति हे भीम	~	134	14^{ab}	~	5781^{cd}	~	141	14^{cd}
143	तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलानन .	=	140	2^{d}	±	5963^{d}	=	148	2^{d}
	बारणौ पट्टिशायनौ	=	141	23^{d}	=	6003^{d}	±	149	23^{d}
144	उदासीनो निरीक्षस्व .	=	142	20^{a}	=	6026^{a}	=	150	21^{a}
	किमनेन चिरं काल . .	±		21^{a}	±	6027^{a}	±		24^{a}
146	बालोऽपि यौवनं प्राप्त .	=	143	31^{a}	=	6076^{a}	±	153	30^{a}

		Javanese Text	Crit Ed	Cal. Ed	Mad Ed
Page	146	घटोपम कचोकेशी तस्माद्घटोत्कच (नाम)	~ 143 34	~ 6079	~ 153 33
	147	भीमसेनार्जुनबलात्	= 144 14^{c}	= 6096^{c}	= 14^{a}
		अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबल· ।	= 145 6^{cd}	= 6108^{cd}	± 154 10^{cd}
	148	मा पिता क्रन्द मा मातर्	± 147 21^{a}	± 6201^{a}	± 156 23^{a}
		अनेनाह वधिष्यामि राक्षस पुरुषादकम् ।	± 22^{cd}	± 6202^{cd}	± 24^{cd}
	150	श्रुत्वा (810) हे राक्षसा. सर्वे			
		XV			
	152	एष द्रोणस्य मृत्यवे . . .	± 155 40^{d}	± 6397^{b}	± 162. 68^{d}
		साक्षादग्नि महाबल .	.		.
		आज्याहोतिफल लभेत् .			.
		कृष्णा नीलोत्पलाक्षिणी .	± 42^{a}	± 6399^{a}	± 70^{a}
	153	नीलकुञ्चितमूर्धजा .	= 42^{b}	= 6399^{b}	= 70^{b}
		पद्मकेसरगन्धनम् अस्या श्रुत्वा तथा क्रोशात्	~ 43^{ab}	~ 6400^{cd}	~ 71^{ab}
		दृष्टत्वात् धर्माद्युत्सभवात्	~ 49^{ab}	~ 6106^{cd}	~ 78^{ab}
*	154	पतिं देहि (5 times), धर्मज्ञ , शूर , बलवान्, कृतविद्या, प्रियवद	~ 157. 10 ff	~ 6430 ff.	~ 164 22 ff
	156	कामवर्ण कामगम.	± 158 51^{a}	± 6489^{a}	± 167 17^{a}
		दातसख्या सुसिद्धेच्छा		.	. ,
		तत्प्रवृत्ति मित्रहढम् .			.
	158	अस्मृत स्मृत हे नाथ .			. .
	160	क्षत्रियाणां बल तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।	= 165 28^{ab}	= 6676^{ab}	± 173 52^{ab}
	161	तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि । .	= 166 9^{cd}	= 6708^{cd}	= 174 15^{cd}
	163	यस्मादसदृश शाप . . .	= 35^{a}	= 6734^{a}	= 41^{a}
	164	परमात्मन्महाद्विजात्			
	165	सुदासोऽह महाभाग . .	± 168 8^{a}	± 6774^{a}	± 176 8^{a}
	167	ऊर्वं भित्त्वोज्जात मध्याह्न इव भास्कर	~ 169 21^{abcd}	~ 6815	~ 177 23
	168	आपोमय जगत्सर्वं	± 171 18^{b}	± 6859^{b}	
	177	कुम्भकारस्य शालाया .	= 176 6^{c}	= 6950^{c}	= 181 6^{c}
	178	शृण्वन्तु पार्थिवा सर्वे धृष्टद्युम्न इहो वच. । तदिद धनुश्च लक्ष्यमिमे पञ्च बाणा ।	~ 34	~ 6978	~ 35
		भग्नाद्दर्पस्य दर्पस्य	~ 179 7^{a}	~ 7010^{a}	~ 183 7^{a}
	180	कस्त्वं यथा क्षत्र धनुर्धरज्ञ .	~ 181 16	~ 7101	~ 184 20
		नास्मि कर्ण धनुर्वेदो . .	= 19^{a}	= 7101^{c}	= 20^{a}
		ब्राह्मणोऽस्मि युधा श्रेष्ठ	= 19^{c}	= 7105^{a}	.
	181	कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञ । .	= 183 1^{cd}	= 7150^{cd}	± 185 25^{cd}
		स्वेच्छापि दृष्ट्वा कुरवोऽभ्यनन्दन् ह्यर्थेव तस्याप्यनु रौहिणेय ॥	± 5^{ab}	± 7151^{ab}	± 26^{ab}
	182	समो वय भुक्तिरत्न दमनम्	. .		.
	183	वय हि क्षत्रिया राजन् .	= 187 9^{a}	= 7226^{a}	= 188 9^{a}

		Javanese Text	Crit. Ed.			Cal. Ed.		Mad. Ed.		
Page	184	एकस्य भार्या विहिता	±	187	26^a	±	7244^a	±	188	28^a
	185	यथा [च] प्राह कौन्तेय तथा धर्मो न सशय ।	=	188	19^{cd}	=	7271^{cd}	±		56^{cd}
	186	स्थाणुरिवावतस्थे . .	±	189	16^d	±	7291^d	±	190	16^d
	187	पञ्च रात्री पुन' कन्या .	~	190	14^{cd}	~	7342^{cd}	~	191	39^{cd}
	189	न रोचते विग्रहो मे .	=	195	1^a	=	7441^a	±	195	76^a
		XVI								
	193	एकशीलसमाचारी .	=	201	4^e	=	7624^a	=	200	3^c
		आत्ममांसानि होमन्तां	±		8^a	±	7627^e	±		7^a
		अग्रण्ये च पितामहा		•	•		•			
	194	प्रणष्टनृपतिद्विजा	=	202	22^b	=	7673^b	=		52^b
		सृज्यतां प्रार्थनीयका प्रमदेति महातपा ।	±	203	10^{ef}	=	7689^{cd}	±		68^{cd}
		तिल तिल समानीय	=		17^a	=	7696^a	±		77^a
	196	द्रौपद्या न सहासीनानन्योऽन्य योऽभिदर्शयेत् ।	±	204	28^{ab}	=	7740^{cd}	±		123^{ab}
	197	का च त्व कस्य वात्मजा	±	206	17^d	±	7792^d	=	202	17^d
		ऐरावतकुलोत्पन्न	±		18^a	±	7793^a	±		18^a
	200	ग्राहभूता त्व								•
	202	दुहिता वसुदेवस्य	=	211	18^a	=	7923^e	=	206	19^a
		कमिवैषा न मोहयेत्							•	
	203	कैलासशिखरोपम । नीलवासा .	±	212	20^{be}	±	7950^{bc}	±	209	50^{bc}
		क कुर्यात्पुरुषो भुवि	=	213	4^d	=	7966^d	=	210	5^d
		XVII								
	205	अमीतो मन्यु तस्मादभिमन्युनाम	~		60	~	8027	~	212	3
		कृष्णस्य सदृश शौर्ये	±		70^a	±	8037^a	±		13^a
		एकवर्षान्तरे पुत्रा द्रौपदेया तपस्विन ।	±		79^{ab}	±	8046^{ab}	±		22^{ab}
		तरुणादित्यसकाश कृष्णवासा	±	214	31^{ab}	±	8081^{ab}	±	214	15^{ab}
	206	पावकाय्याशन दद्यात्								
	207	पाणिमेष्यति ते पुन	=	216	24^d	=	8199^f	=		135^d
		दैत्यान्तकरणीं घोरा	=		25^c	=	8200^e	=		136^c
		युगान्ताग्निसमप्रभा'	±		32^d	±	8208^d	±		144^d
	209	नात्र सखा ते सख्यिस	±	219	13^a	±	8300^a	±	216	14^a
	211	त्वमन्त सर्वभूतानां रूपस्वरूपपावक ।	±	220	22^{cd}	±	8353^{cd}	±		68^{cd}
		त्वां धर्मोहुश्च साधन त्वामाहुस्त्रिविध पुन ॥	±		23^{ab}	±	8354^{ab}	±		69^{ab}
	213	सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो	=	223	16^a	=	8419^a	=	217	34^a
		शिवस्त्राता भवास्माक मास्मानद्य विनाशय ।	=		18^{cd}	=	8421^{cd}	=		36^{cd}
		XVIII								
	214	परिक्रम्य तत सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ । ******** सहिता समुपाविशन् ॥	±	225	19	±	8479	±	218	53

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

☞ In the article entitled "On the South-Indian Recension of the Mahābhārata", Prof Winternitz has given, in parallel columns, extracts from a Grantha MS. (Whish 65) belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, with the corresponding passages of the Bombay ed (Śaka 1799), *Ind Ant* 27 (1898) 69–81, 92–104, 122–133 The extracts comprise (according to the Bombay text) 1 1 1–150, 252–275, 2 33–205, 370–396, 3 186–188, 5 30 to 6 1, 8 25, 12 4 to 13. 6^{a}, 14 6 to 15 11, 16 22–25, 20 10–16, 21 14 to 22 12, 23 21*–27, 26. 5 to 27 4, 59 9–10 — In the *Druckprobe einer kritischen Ausgabe des Mahābhārata*, Leipzig 1908, Prof Lüders has published a specimen of the constituted text of the first 67 stanzas of the Ādi, together with the collations of 29 MSS (belonging to 6 different "versions") selected from Mbh MSS deposited in the following European Libraries India Office, British Museum, Royal Asiatic Society (London), Bibliothèque Nationale (Paris), Königl. Bibliothek, Berlin, University Library, Edinburgh, University Library, Cambridge, Bodleian (Oxford), Königl. Universitätsbibliothek, Göttingen, Gesellschaft der Wissenschaften, Göttingen — Our important MS K_1 (India Office 3137) was included in this Apparatus Criticus

The introductory stanza नारायणं नमस्कृत्य etc is missing in S; it is therefore surely not original It is retained here merely as an old maṅgala

☞ At the end of the footnotes (p 5, column 1) to the salutational stanza (नारायणं नमस्कृत्य etc), it has been erroneously stated that "$M_{1,3,4}$ do not contain any introd. portion", the fact is that the introductory portion was, through oversight, not collated at that time, and now, unfortunately, those particular MSS. are not available at the Institute for collation.

1 Dev. reads सूत (as in text), *not* सौति (as in the Vulgate)

3 ^{a}) In the footnotes, for "D_{1-8}" read "$D_{1-3.5-8}$", since D_4 (which om the whole of 3^{ab}) does not contain the word in question at all.

5 For the reading लोमहर्षणि, cf 1. 2 70, 4 3, 5 1, and v l. of these stanzas

8 The reading of M (like that of T G) is सूत (and *not* सूत उ), in fact, the whole of S has सूत here, as elsewhere, in the sequel

11 ^{e}) Recurs *verbatim* at B 5 79. 1. — ^{f}) Recurs in the Gītā (1 25^{b})

15 In the footnotes, add "S om कच्चु"

19 For the reading मनिता, cf Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS* (NS) 4. 158 ff

23 Recurs at 1 56 12 with S reading l — With line 3 of 21*, cf 1 69 23^{ab} (समवेताधिगतान सर्व°)

26 For 22*, cf Rām 1. 3 2 (ed Bombay = Gorresio)

29 ^{cd}) Cf Manu 1 11^{ab} (यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्), with नित्य in the posterior half, like D_{11} S (except T_1 G_{4-6})

30 ^{d}) The two Arjunamiśra MSS, which (erroneously) read परमेष्ठाय (as in text), are contaminated from the Vulgate, the true Arj reading, as follows quite conclusively from the comm itself, is परमे॰ष्ठ (as in B_1 D_{c-3} Cd) Cf Winternitz, *Indol Prag* 1. 65, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 167 ff.

37 Recurs at B 12 233 40, with the S reading in the first pāda यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि (but there again with v l. यथर्तावृतु° in some MSS), and another variant in the last pāda. Śaṃkarācārya cites the stanza as here, but with the S reading in the first pāda in his Bhāṣya on the Brahma Sūtra (1 3 30), Ānandāśrama ed p 313, but here again, one MS reads (as in text) यथनावृतु° The Ācārya, a Southerner, cites probably according to the S tradition There is an echo of this stanza in Manu (1 30)

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥

42 d) For a discussion of the variants आत्मवान् and एव च, cf. Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 161 ff.

49 For the reading संक्षेप, cf. Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 164 f.

53 For the Ganeśa interpolation in passage No 1 of App I, cf. Winternitz, *JRAS* 1898 380 ff., Venkatachellam, *Notes of a Study*, 24 ff., Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp 1144

57 cd) = 1 54. 21cd

60 Line 1 of 27* = (var) 1 56 13ab (v l. उक्तस्त्वं हि for °सहस्राख्य), where it, no doubt, originally belongs — Line 2, which has been framed up as a counterpart of 61cd, is *repeated* in S later, being subst. (together with 4 other lines) for 1 56 13cd (cf. 486*). It is a mystery how this Southern interpolation (27*) has insinuated itself into our ed of the Vulgate text, when it is found neither in Nil. MSS., nor in the Cal ed.!

62 In अनुक्रमणि, which is in apposition to अध्याय, there is an irregular shortening of the ī of °क्रमणी, *metri causa*, cf. Weller, *ZII* 6 167, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4. 165 ff. — 62e = 199a

63 28* = (var) 1 57 75cd (v l. प्रकाशिता for प्रदीपिता) — 29* = (var) B 18 5 54–55 For 29*, cf. also, Winternitz, *Ind Ant* 1898 80

64 = (var) B. 18 5 56 (v l for 64cd रम्भो यज्ञाच्छुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु) It is interesting to note that when the name of Vaiśampāyana is mentioned along with these three other evangelists, as in this stanza from the Svargārohana, or in the Vulgate text (30*), or finally in the Southern recension (31*), it is each time introduced in a different manner!

65–66 = (var) B 5 29 52–53 (v l. सुयोधनो for दुर्योधनो, शाखा for शाखा both times, माद्रीपुत्रौ for माद्रीसुतौ, and त्वहं for पुष्पे)

79 a) Text shows the reading of K1. The unusually large number of variants for a perfectly simple and straight forward pāda, suggests that there was in it an original hiatus (ते अधीयाखिलान्), which is not preserved in any MS collated but which may be perfectly confidently adopted in the text as an emendation

81 a) The Nil. reading (as follows plainly from the comm) must be क्षान्त्या, though the MSS read कुन्त्या (as in text) — For the reading कुन्त्या, cf. 1 2 213, where कुन्ती is described as गुरुशुश्रूषणे रता

87 N MSS ins line 2 of 34* again after 1 105 18ab, but it is lacking in S *at both places*

91 d) = B 2 49 4b (*cf.* 7b *also*)

96 cd) = 184ab

102 The number of यदाश्रौषं stanzas is given by Vimalabodha (who came after Devabodha) in his Viṣamaślokaṭīkā (Bombay Govt Colln MS No 84 of 1869–70, fol 8a) as 67, the constituted text contains only 57 stanzas of that type

104 Stanzas 35*–38* coming after 104, which grossly disturb the sequence of the events of the narrative and partly repeat what has already been said in 102–104, represent plainly an *entirely independent* opening of the यदाश्रौषं passage, the opening, in fact, of a *variant version* This passage thus throws unexpected and valuable light on one ancient method of preserving variant versions the different versions were simply *juxtaposed*, with absolute disregard of perspective — That K1.2.4 6 contain some of these interpolated verses, shows that these MSS of the K group are contaminated from the other Northern versions

106 e) Cf B 2 67 31e (दुःशासनो नाथवतीमनाथवत्)

125 हृदयरूप = प्रधानभूत (Dev)

129 The idea of this stanza seems to have been suggested by B 6 20 2ab (केषां जयन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदाश्चानयन्त ।) For a discussion of the readings of this stanza, cf Winternitz, *Indol Prag.*

1. 65, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11. 171-175

131 For "संसप्तकान्" of the text (which is a misprint), read "संशप्तकान्" (cf. 1. 2 56, 160) In the footnotes, add the foll v. l, which were omitted through oversight Ko 2-4 6 B1 Da Dn1 n2 D1.r3 r4 D1-4.6 7 10 11 T1 समसप्तकान्, K1 B1-3 Dn2 Dr3 D5 8 9 11 12 T2 G (G1 2 om) सशप्त°, V1 संशप्त°, K5 D11 missing Cf Winternitz, *Indol Prag* 1. 65, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11. 169 f.

136 उपवृत्तान् = भूमी लुठितान् (Dev.)

139 It is possible (though by no means necessary, since such absolutives are extremely common in the epics), to read (with Nil) धनुष्कोट्याऽऽस्तुय

162 The prior half of 59* is one of the epic iterata Cf. Hopkins, *The Great Epic*, parallel phrases, No 143

168 ^{e}) In the footnotes, for "चैय" read "चैत्र"

173 Kanka (name of a king) is mentioned again in B 2 14 59, for Duliduha, cf Hariv 1 819, for both cf. also Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, Index of names.

180 ^{d}) For the reading पुनैर्महात्मा, cf Winternitz, *Indol. Prag* 1 65, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 175 ff.

184 ^{ab}) = 96^{cd}

191 66* = Lines 22-23 and 3-4 of passage No 3 of App. I.

192 Cf lines 4-5 of 494* (in adhy 56)

देवा महर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मान कीर्त्यते केशवस्तथा ।

194 ^{cd}) = (var) B 7 10 77 (v l. प्रवदन्ति for कथ°)

199 ^{a}) = 1. 1 62^{c}. Cf. the note on stanza 62 above (p 984).

201 ^{b}) For the reading अगूतं (v l अगुतं), cf Edgerton, *JAOS* 48. 189, Lüders, *Deutsche Literaturzeitung*, 1929, Sp 1142 f, and Sukthankar, "Epic Studies I," *JBBRAS* (NS) 4 169 ff

202 Cf Lüders, *loc cit* 1142 f.

203 = (var) 1 56 29 — In the v l of 203^{c}, after "except Dr1 r3 r4," ins "for Da see above," — Many of stanzas 203-209 recur at K 18 5 40 ff.

204 Cf Vāyu 1 201, and Padma 5 2 52

205 = (var) 1 56 17^{cd}-18^{ab}.

208 ^{a}) = K 3 61 17^{a}. — ^{c}) In the footnotes, for "V1 B D", read "V1 B D (for D11 see above)" For 69*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 93

209 ^{a}) Cf further, Winternitz, *Indol. Prag* 1 66, and Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 179 ff The stanza recurs (*verbatim*) at K. 18 5 45

2

1 In the footnotes, add "S om ऋचु"

2 In the footnotes, for 'T G सुत," read "S सुत". — For the reading of 2^{ab}, cf Sukthankar, "Epic Studies II," *ABI* 11 181 f.

4 ^{a}) Cf 1 55 42 (and v l)

6 71* = (var) B. 3 83 29 ff — गिरिपु = शिशिरवन्त or निषिद्धवन्त (Dev)

10 In 72*, read "निपन" for "नपन"

13 In the footnotes, add "S om ऋचु"

14 ^{b}) = 149^{b}.

15 In the footnotes, for "K1 T G" read "K1 S". — The entire stanza is cited (with v l) in the Jav. version.

29 The readings of this stanza have been discussed at length by Winternitz, *Indol Prag* 1 66, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11. 182 ff

33 In the footnotes, for "1. 1. 16^{ab}," read "1 1 16^{cd}".

34 In आदिवंशावतारण there appears to be a lengthening of the final of त *metri causa*, elsewhere the sub-parvan is called अंशावतरण (cf 1 61 101 f) — Cf. also Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study*, p 153 f.

42 With 77*, cf 43^{ab}

46 ^{b}) Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI*. 11 186 f

49 ^{a}) Hypermetric! The N MSS show various attempts to make the pāda normal Cf Hopkins, *The Great Epic*, p 253 f.

70 For a discussion as to whether the parvan number 100 is to be taken as exact, or only approximate, see Edgerton, *JAOS* 48. 189 f, Sukthankar, "Epic Studies I", *JBBRAS* (NS) 4 172 ff, and Venkatachellam Iyer, *op cit* pp 108 ff — For शेषपर्वणि, cf the v l of शेषपर्वणि, in 1 1 5, 8, 4 3, 5 1

71 ^{a}) In the footnotes, for "D (except D2 11) B (except B1)' read (in reverse order) "B (except

B₄) D (except D₂ ₁₄)" It would have been better to join 71^{ab} on to 70, and 71^{ef} on to 72, making two three-lined stanzas out of 70–72

84 Line 2 of 100* = (var) line 19 of 476* (adhy 55).

85 The spurious line 102*, which is found only in Nil MSS. and there it is ins after 101*, is, curiously enough, placed in all printed ed (containing that line) after 83^{ab}! Cf Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 170

89 For the reading °शासनम्, cf Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 187 f.

95–6 Though this adhy is missing in Ś₁, stanzas 95–6 are cited in that codex at the end of the Ādi The only important variant in Ś₁ is in 95^{e} त्रिंशच्चैव तथाध्याया for अष्टादशैव चाध्याया See facsimile of fol 155a of the S'āradā codex, opposite p 880 — Cf Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 188 ff.

102 Add "Da Dn Dr" to the list of MSS reading द्रौपदीं Cf B 2 72 3 See also Winternitz, *Indol Prag* 1 67, and Sukthankar, "Epic Studies II", *ABI* 11 171 Cf further B 3 *293* 2

103–4 The stanzas are cited (with v l) in the S'āradā codex, at the end, in the colophon of its Sabhā

135 ^{cd}) Cf Ruben, *Acta Orient* 8 251, and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 277 ff — In the v l of 135^{d}, for "D (except D₂.₁₄)" read "D (except D₂, for D₁₄ see above)"

149 ^{b}) = 14^{b}

159 ^{d}) In the footnotes, after "असिन्पर्वणि" and "तसिन्पर्वणि", add "कीर्तिता (*or* ता)"

177 शोकाग्र = शोकस्तंग्या (Dev)

235 Cf Vāyu 1 200, and Padma 5 2 51.— 186* = (var) 1 56 21.

Towards the end of his comment on adhy 2, Dev cites the foll mnemonic stanzas

> [19]एकोनविंशतिकपर्वभिरादिपर्व
> स्यात सभा [9]नवभिरष्टभिरप्युक्तः[15] ।
> आरण्यकं ननु विराटकथा [4]चतुर्भि
> [11]रेकाधिकैर्दशभिरुद्यममामनन्ति ॥ १
> भीष्म तु [5]पञ्चभिरथो गुरुर[8]ष्टसंख्यै-
> [1]रेकेन कर्णमथ शल्यकथा चतुर्भि [4] ।
> सौप्त [3]त्रिभिस्तदनु [5]पञ्चभिरङ्गनानां
> शान्तिर्[4]चतुर्भिरनुशासनमेककेन[1] ॥ २
> [2]द्वाभ्यामुशन्ति हयमेधमथाश्रमाख्य-
> माहुस्[2]त्रिभिर्मुसलपर्व तथैककेन[1] ।
> [1]एकैकशो[1] गमननाकगती [2]द्वाभ्यां
> वंशो हरेरिति कृता [100]शतपर्वसंख्या ॥ ३

These stanzas are also cited (with slight v l.) in the comm of Arj

3

This adhy (with the exception of the As'vin hymn) has been edited by Bohtlingk in his *Sanskrit-Chresthomathie* (revised ed by Garbe Liepzig, 1909[3]), with collations of two Berlin MSS, No. 392 and 401 of Weber's Catalogue — Cf also W Porzig's translation of this adhy in *Das Schlangenopfer* (Ind Erzähler, Bd 15 = Die wichtigsten Erzählungen des Mbh, Bd II)

38 Cf Weller, *ZII* 7 92

60 For the metre of the As'vin hymn, cf Weller, *loc cit*

66, 70 For the interpolations 195*, 196*, cf Weller, *ZII* 7 94

86 Perhaps the spelling Utanka (of Bengali MSS and the Cal ed) or Udaṅka (of the Southern rec) is to be preferred in view of 1 46 25 अस्य स्पर्धेत्तङ्कस्य (– ⏑ – – | – – – ⏓), where उत्तङ्कस्य is distinctly harsh, while उतङ्कस्य or उदङ्कस्य would give a better line (*pathyā*)

94 = (var) Manu 2 111 (v l अधर्मेण च य प्राह for 94^{a}, and वा for च in 94^{d})

138 For 204*, 205*, cf K 14 58 30 ff (particularly 34, 36–39)

150 ^{d}) In the footnotes, for "षट् वै" read "षड् वै"

164 The correct reading मनागसि मया न शप्त (a *lect. diff*) was already given by Böhtlingk in his *Chresthomathie* (p 63)

179 ^{a}) Cf Weller, *ZII* 7 92

185 ^{b}) = (var) 1 46 36^{d}

5

6 *216** contradicts 1 60 40

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।

26 With regard to the MSS containing 220*, it should be remembered that T₂ G₃ ₄.₆ are *conflated*

MSS, contaminated from some Northern source, cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 269 ff — The passage is actually missing in K0 2 4 D5 T2 G1 3 6 M, and is unquestionably an interpolation, *contra*, Winternitz, *Ind Ant* 27 126, who regards the omission as due to scribe's negligence That there was nothing more of Agni's speech in that adhy after stanza 26, is plainly shown by the form in which Agni's curt answer has been effectively expressed भृगोरित्यब्रवीच्छने The point of this answer appears in the next adhy, in Bhrgu's own words (1. 6 9)

केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥

The Raksas *suspected* (1 5 22) that she was Bhrgu's wife, and wanted Agni merely to confirm the surmise. The little story appears completely distorted in the Vulgate, owing to the attempt made to interpolate into it an element of casuistic discussion, converting it into a moralistic parable

6

8 In the footnotes, for "fol 10ᵃ" read "fol 10 a"

7

10 *) The reading देवतानां, which is documented directly by K1 B G3 M3 4 with many D MSS, and indirectly by Dn1 G1 M2 5, is perhaps to be preferred to the text reading त्रिदशानां, which may be a fanciful innovation

25 Add "Dn" to the list of MSS (B3-5 D1 3-5), which ins 222* after 25 — For 222*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126.

8

Böhtlingk's *Sanskrit-Chrestomathie* (Leipzig, 1909³) contains collations of two Berlin MSS already mentioned for adhy 8-11, edited there by him. — Cf also the Appendices to Porzig's translation of the Ruru episode (*Das Schlangenopfer*)

9

5 For 233*, cf Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 263 Also Weller, *ZII* 7 92

16 भविष्ये = भविष्यत्पुराणे (Dev)।

13

10 In line 2 of 250*, for "यत्र सायगृहो' read "यत्रसायगृहो" (cf 1 41. 1) The phrase recurs at B 12 262 44ᵈ

34 In the list of MSS which ins 37ᵃᵇ after 255*, for "D (except D2 5)" read "D1 2 4" — For 255*, cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 126

Colophon The Southern recension, in beginning a fresh count of adhy with the Āstikaparvan (see the details of the Southern colophons on p 116), seems to have preserved a valuable reminiscence of the time when the epic *began* with the Āstikaparvan (cf मन्वादि भारत केचिदास्तीकादि तथापरे 1 1 50), to which then the first twelve adhy. (of this ed) appear to have been gradually added.

14

The story of Kadrū and Vinatā has been partly edited by Böhtlingk in his *Sanskrit Chrestomathie*. The Notes contain collations of two Berlin MSS already mentioned (see above, adhy 3 and 8) — The Appendices to W Porzig's translation of the Āstika episode, cited above, contain collations of the ed. and some valuable text-critical remarks

15

9 उद्विग्न = उषतं (Dev).

16

Stanzas 18-35, 37-40, recur (almost *verbatim*) in Matsyap 249 69-82, 250 1-4, 251 5-8 (Ānandās'rama ed) See notes on the next adhy also — The Mañj (1 103 f) mentions the same *seven* jewels (Soma, S'rī, Surā, Turaga, Kaustubha, Dhanvantari, and Amṛta) mentioned in 33-37.

17

The whole of this adhy recurs (almost *verbatim*) in Matsyap 251 9-36 The Purāṇa has a certain number of readings in this passage, agreeing with S, which seem to be better than the text readings Is there secondary interrelationship between S and Matsyap, or has S (and the Matsyap) here preserved the original readings, which are corrupted in N?

19

6 Dev निवस्यतेऽस्मिन्निति निवन्धन (v l. of च वन्धन)

20

1 In the stimulating article entitled "L'episodio di Kadrū e di Vinatā nell'edizione critica del Mahābhārata" (Traduzioni di epica indiana II) published in the Ascoli Memorial Volume, *Silloge Linguistica* (Torino 1930), F Belloni-Filippi has sought to prove, with much probability, on *intrinsic* evidence, that passage No 13 of App I, which is missing in K1 Ñ B T G2 6 M (being found only in Ko 2-4 V1 marg D, and in the 4 *conflated* Grantha MSS G1.3 4 5) is, in fact, an interpolation, that the lacuna in the MSS, in which the passage is missing, is only apparent, and that the *textus simplicior* (which agrees with the constituted text) is quite in order — For G1.3 4 5, see Sukthankar, "Epic Studies III" *ABI* 11 269 ff.

2 e) Hypermetric! Hence the variants Text as in Ko-3 Ñ2 D2 T G1-5 M

8 For 297*, 298* (and also 301* further on), cf Winternitz, *Ind Ant.* 27 (1898) 128

21

1 Cf Winternitz, *Ind Ant* 27 (1898) 128

4 a)=(var) 1 19 5e — In the footnotes, for "Suparnādhyāya, 5 2", read "Suparnādhyāya 7 2"

23

4 e) This is the reading of Ko G3 4.5 M. I conjecture that the original reading was probably उपन्निरद्रिरिवाकाश (hypermetric!), since all other groups contain the adverb of comparison (इव)

6 d) In the footnotes, in "Da D (except D2-5)", *delete* "Da"

11 a)=B 3 180 10a Cf. Charpentier, *OLZ* 1930 1039

24

4 The interesting maxim, 314* (गुरुर्हि सर्वभूतानां माता परिकीर्तित), which is faithfully transmitted in all old printed ed (as well as in many new) was found only in Ñ B1 The ed have all copied the line probably from the *editio princeps!*

25

7 For a discussion of the interpolations 324*, 326*, 327* and of the position of G1 3 4.5, of Ruben, *Acta Orient*, 8 249 ff., and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 269 ff

28 e) In the footnotes, for "G2-4 6" read "G2 4-6" — Before "K (except K2)", add " — d) "

26

For stanzas 1-3, cf Ruben, *Acta Orient.*, 8 255 f, and Sukthankar, "Epic Studies III", *ABI* 11 279 ff.

42 d) In the footnotes, for "D (except D23)" read "D (except D2 3)"

28

14 d) In regard to विक्षिप्ता in 15e, the reading व्यक्षिपत् (given in footnotes) is perhaps to be preferred, against MS evidence, to व्याक्षिपत् of the text.

19 The omission of 19ab in Ś1 K1.4 supports rather the S sequence, in which 18ab and 19ab are contiguous, the omission in Ś1 K1 4 being then haplographic If that be so, the S sequence of stanzas must be regarded as the original one

29

23 e) In regard to 1 30 7b, perhaps the reading आनन्त्यम् (for अनन्तम् of the text) is to be preferred

30

2 ab)=B 5 168 34ab

31

The list of the Nāgas given here should be compared with a longer list given in Udyoga 103 (Bom ed) with which our list has many names in common

32

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed. of this adhy in his *Sanskrit-Chrestomathie*

Colophon The first adhy no (43) which appears in the S'ārada MS, is at the end of this adhy, it is, inexplicably, already (43-32=) 11 adhy in advance of our enumeration!! The other adhy numbers in the colophons of this adhy are (in N

MSS.) 29, 33, 34, 36; and (in S MSS.) 19, 20, 21 that is, all below 36 !

34

6 Dev.: तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति नागा इति शेष: ।

36

8 The story of Pariksit has been ed by Böhtlingk in his *Sanskrit-Chrestomathie* The notes contain collations of two Berlin MSS

12 [d]) The wrong reading पर्यन्वेप तत° has crept into the text through oversight Substitute for it पर्यन्वेपस्तत°, the reading of Ś1 K G1-3 c M1-4.

22 Adopt the reading एषिवान् (for ईयिवान्), which is better documented than the text reading

37

26 For line 10 of 402*, cf. Hopkins, *JAOS* 11 256

38

9 [cd])=B. 3 29 43[ab].

25 In the footnotes, before "K8 मृत्युभयाद्राजा", add " — [a]) ".

41

Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS in the notes to his ed of adhy. 41-44, in his *Sanskrit Chrestomathie* (Leipzig 1909[3])

22 [a]) The text reading यत्तु (based on Ś1 K1-4 B1 3 D2 4-7 T G3 M3 4) is perhaps only a mislection, the reading य तु (which is equally well supported) seems preferable

43

2 In 419*, noteworthy is the (prose) direction ऋषिरुवाच (resp. ऋषि), because the *usual* reference in this section reads जरत्कारुरुवाच (resp जरत्कारु)!
— For line 3, cf 7 f below

46

10 427*=1 37 13[cd]

25 For उपद्रुत, see above the note on 1. 3 86 — In the v 1. of 430*, for "Nilp सद्रत°", read "Nilp सद्रत°"

26 It is not impossible that stanzas 26–32, which are missing in Ś1 K (except K4) Ñ1. 2 G3 M1, are also an interpolation! They appear to have crept into the Southern MSS T G (except G3) M (except M1 3) by contamination from some late Northern source Here again, perhaps, the Kas'mīrī MSS should have been followed!

34 The remark दुर्धरमित्यादि etc in the v. l of 431* is no part of the comm of Nil (as erroneously stated in the footnotes), it is only a gloss by the editors (of the Bombay ed), which was mistaken for a remark by Nil

47

9 [a]) In the footnotes, read "मद्यानिद " for "पद्मानिद "

50

2 In the footnotes, for "reads", substitute "read", and for "G6 यथातथ", read "G3 यथातथ".

53

6 The (corrupt) excerpt in the footnotes from the comm of Dev should be read thus गां चक्र चान्तरा वक्ष्णो रथास्य मध्ये समग इति यावत् ।

34 [d]) Perhaps the reading कथ्यति (for मृगज of the text), is on the whole, to be preferred, in the sense (कथ्यमाने) given by Dev & Arj The reading सर्वेरत्नमयीमिमां of the printed editions was not found in *any* MS.! The reading of Nil. is as in text!!

54

10 [a]) Hypermetric!

55

8 Add, in the constituted text, a *wavy line* below the letters स सद सौवम of 8[b], and below the whole of 8[cd] (since S has a v l which is equally valid)

11 [ab])=(var) 1 119 35

56

19 [ab]) Recurs at B 5 136 18, there applied to the episode Vidulāputrānus'āsana, which shows that Jaya is a *generic* name applicable to different works, and not a specific name of the Mbh at all, as believed by some writers — This and several of the foll. stanzas recur in the last chapter of the epic (often with minor v l)

57

11 [cd]) Cf 1 58 19[cd]

21 [b]) हास्(1 read हास्य)रूपेण = क्रीडावतारूपेण (Dev).
38 In line 2 of 513*, read "पुनागे" for "पुन्नागे"
49 f) In the footnotes, for "Ñ V1 Dn8" read "Ñ1 V1 Dn8"
102-3 For the readings of the names, cf 1 90 82

59

12 =(var) Bṛhaddevatā 5 144 (v l दनायु for क्नायु, विश्वा for प्रावा, वरिष्टा for अरिष्टा, सुरभिर्विनता for विनता कपिला) It should not be supposed that the Bṛhaddevatā stanza is *necessarily* the original of our stanza

25 [c]) For the v l of this pāda given in the footnotes, substitute "G4 कौपथ* (for काषथ*) N (Ś1 missing) क्रुद्ध कात्र* (Ñ2 क्रुपट पटक*, Ñ3 कन्य कपटा*), G3 कुपथ कोपद"

47 There appears to have been some confusion in the original between the progeny of Prāvā (or Prādhā) and Ariṣṭā For 47[c], MSS point to the reading प्रावासूत महाभागा, which has been adopted in the text, and which was probably the original reading But the progeny allotted here to Prāvā may be that of Ariṣṭā, who otherwise would be without progeny, *remaining wholly unnamed* K MSS. try to smuggle in Ariṣṭā (or Variṣṭā) in 46, while the Grantha MSS bring her in at stanza 47 On the whole, the latter course seems the best We may adopt for 47[c] the reading of T1 G1-3 अरिष्टासूत सुभगा, which itself is probably an old emendation !

54 The names of Asuras given in this adhy should be compared with those given in adhy 61, with which the present adhy is intimately associated.

60

34 In the footnotes, for "B' MSS रौद्रे" read "B MSS "क्षेत्रे"

61

57 [a]) In the footnotes, for "दानव", "नान य", and 'भूमिप", read "दानव", "नान य", and "भूमिप" respectively, and, finally, for "दुत्रय" read "नानत"

Colophon. For the limits of the sub-parvan Ādi-aṃs'avataraṇa, cf the remarks of Bühler (re Bhāratamañjarī, which apply equally well to the constituted text) in *Ind Stud* 2 38 According to Dev also, the Aṃs'āvataraṇa ends with this adhy !

62

2 In the lines 2 and 6 from the bottom of the left column of the footnotes and in line 6 from the top of the right column, for "1-19" read "1-16" — Further, the remarks (in lines 5 ff of the left hand column of the footnotes) with reference to M apply *equally well* to G1 3 In other words, in G1 3 (as in M) adhy 61 is immediately followed by (the *first* occurrence of) 1 89 1-16, the passage occurring *twice* in G1 3 (as in M), once immediately *before*, and again immediately *after* the Yayāti episode The *repetition* in G1 3 M may prove to be a factor of considerable text-critical importance, though it is difficult to evaluate and interpret it precisely just at present

3 In an Appendix to his translation of the S'akuntalā episode (*Liebesgeschichten* Die wichtigsten Erzählungen des Mbh , Bd I = Ind. Erzähler, Bd XII), W Porzig has given collations of three Berlin MSS (Chambers 570 and 527, and ms orient fol. 324) Another Appendix contains some text-critical observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed — D van Hinloopen Labberton, *JRAS* 1913 11-19, has given an English translation of the Jav version

4 Belloni-Filippi, *Giornale della Soc As Ital* (NS) 2 135-140, has discussed the readings of the constituted text of adhy 62-69, giving at the same time the collations of the Padma Purāṇa version (3 1-5) of the S'akuntalā episode.

10 [b])=1 102 2[b] (*q v*) The reading सदवति of Cd, given in the footnotes, stands probably for नदवति Cf. also, Belloni Filippi, *op cit.* p. 137 — Dev वसुमती धनवती भूमिर्वसुमतीति पुनरुक्तवदाभासोऽलंकार: ।

14 [cd]) Dev धर्मपरैरभिप्राये पुन: पुनरवधारित समीपे कुर्वन् नाविदित नाप्यधार्मिकतया विदितम् ।

63

18 [b]) For *karpana* (a kind of spear), cf. Belloni-Filippi, *op cit* p 137

64

2 ईरिण = ऊषरं (Dev)

8 *) Cf Belloni Filippi, *loc cit*

65

34 Dev.' अतिक्रुद्ध प्रतिसर्गेस्त्वय ।

66

12 *) Cf Belloni Filippi, *loc cit*

67

4 = 1. 161 13

11-12 11^{cd}-12^{ab} = (var) B 13. 44 9.

23 In the footnotes, delete "(T1 G1-6 after 24)".

24 Delete the entire passage " — After 24, T1 G1-6. of v 1 23"

30 *) In regard to निपाय of S, the reading of K D4 निपाय पायका तथा (a *lect diff*) seems preferable and should be adopted, the reading of the Vulgate विनिपाय ततो भार्द is probably only an emendation, the substitution of an easy reading

68

6 In the note (p 303) enclosed within square brackets for "encerpted" read "excerpted"

9 In the footnotes, for "61 lines" read "62 lines"

14 For 632*, of Porzig, *op. cit* p 143 (note on stanza 3003 of the Cal ed)

26 = B 5 42 37.

27 *) Adopt the reading तस्यान्तिके, which is slightly better than the text reading, यस्य of the text appears to have been influenced by यो in the previous line (correction communicated by Edgerton, privately)

31 *) Add "Dn" to the list of MSS which read नियात*

63 *) Cf Charpentier, *OLZ* 1932 278

69

1 Cf Charpentier, *OLZ* 1932 279

7 स्वर्ग = अपर्ग (Dev)

26 Dev स्याद्] आत्म तो मम नास्ति संगतम् ।

29-30 Recur (with v 1) at 1 90 31-32, and in many Purāṇas Cf. Kirfel, *Purana Pañcalak sana*, p 539 (where it occurs with the same v 1) The reading (of many S and a few N MSS) मम भग्न (with transposition) seems preferable, and might be adopted

70

Cf Matsyap 24 55-71, which also contains a *summary* of the Yayāti episode

28 प्रियवामणि = नायार्थ (Dev)

44 For 693*, of Kirfel, *op cit* pp 392, 396. Cf also Porzig, *Liebesgeschichten* (Ind Erzähler, Bd. XII), p 110 "Diese genealogische Sage muss dann einmal, wie so viele alte Sagen und Märchen in den Brāhmanas, im Sinne der asketischen Moral um gebogen worden sein, wobei nun eine gāthā uber die Eitelkeit der Welt zum eigentlichen Hohepunkt wurde".

46 For 695*, cf Kirfel, *op cit* p 397 (stanza 97)

71

1 For reference to the Purāṇic versions of the Yayāti episode (besides the Matsyap), of Kirfel, *op cit*, pp 387ff — Cf also Gaya Prasad Dixit, "The story of Yayāti as found in the Mahābhārata and in the Matsyapurana a textual comparison", *Proc and Trans of the Fifth Ind Orient Conf* (Lahore 1930), 1 721ff. — The Appendix to the German translation of the episode by W Porzig (*op cit*) contains some textual observations which may be profitably studied in the light of the critical apparatus of this ed — Another appendix of the same work gives collations of three Berlin MSS (*Chambers 570, 527, and ms or fol 521*) *for the* Yayāti episode

24 अनुगायमाना = अनुगम्यमानाहत्ती (Dev)

73

12 मधुपर्क = अह्वाय (Dev)

23 It may be noted that 731* and 735* (which mention the arrival of Ghurṇikā) were found in only *one* of the six MSS collated *for the* Ānandāśrama ed (p 51) of the Matsyapurana!

74

1 For this and the foll stanzas, cf Lüders, "Jātaka-Mahābhārata-Parallelen", WZKM 20 (1906) 323, 337f

75

15 768* = 1 107 32 — संग्रहीत्री = धात्री (Dev)

78

23 *) The reading तूर्णं (for त्वरित) of the printed ed in this hypermetric pāda was not found in *any* MS hitherto consulted !

79

5–6 For 824* and 826*, cf. Kirfel, *op cit* pp. 387 (stanza 26), 388 (stanza 29)

18 829* is missing even in the Purānic parallels ! See Kirfel, *op. cit* p 390 Cf. this passage with lines 15–17 of 830*

80

8 For 838*, cf. Kirfel, *op cit* p. 392 (stanza 63).

9 For 840*, cf. Porzig, *op cit* p 112, and Kirfel, *op cit* p 396 (stanzas 89 ff.).

82

6–8 = (var) B 12 299 15, 16, 8, see next note. — Dev रुशती अघ्न्यानि हिंस्नानीति यावत्

11 Recurs (with the same v l. ना for वा) at B 12 299 9, see previous note.

85

19 विवक्षा = संदेह (Dev)

24 = B 5 33 73

87

5 This stanza, which seems to make a fresh beginning to the conversation between Yayāti and his grandsons, seems to link up directly with the end of adhy 83; the intervening eschatological discourse between Yayāti and Aṣṭaka, which is in part most obscure and incoherent, and so clumsily worded as to be almost unintelligible, has all the appearance of being an old interpolation, cf Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 2 28 See adhy 88, where Aṣṭaka *again* asks Yayāti who he is and compare Yayāti's reply (stanza 21) with 1 84 1 In the original story, the grandsons Aṣṭaka and others offer their merit to Yayāti, of course without knowing that their strange visitor is their maternal grandsire Yayāti. — Stanzas 6–7 repeat partly what has been said above in adhy 84 in a slightly different form.

12 ^{cd}) Cf. 17^{ef} below, and 1 83 4^{cd}

88

12 Passage No 52 of App I is ins. in D_4 on suppl. fol.

19 Dev ह्रीरेवाकार्यप्रवृत्तौ निषेधो यस्य स ह्रीनिषेध:

21 प्रकाश: = प्रकट (Dev)

89

1 Like M, $G_{1\ 5}$ *repeat* stanzas 1–16 of this adhy, reading the passage both before and after its Yayāti episode See the note on 1 62 2 above (p 990)

16 Like M_{6-8}, the two occurrences of the adhy in $G_{1.5}$ have separate colophons and separate numbers (10 and 30 respectively)

90

The two genealogies (adhy 89–90) differ, the first having many names as in Purāṇas but probably corrupt in places, and the second omitting Raudrāśva and Ṛceyu, but inserting a group of ten kings (Sārvabhauma, Jayatsena and so on) between Ahamyāti and Matināra. For a discussion of the comparative reliability of the divergent accounts, see Pargiter, *Ancient Ind Hist Trad* pp 110 ff, and Pradhan, *Chronology of Ancient Ind.*, pp 69 ff.

92

7 वक्तव्या = विवादयोग्या (Dev)

24 In the footnotes, for "27 lines" read, "28 lines"

93

14 For 953*, cf. 1. 165 13^{ab} and v l.

94

39 With lines 1 and 3 of 974*, cf. 19^{ab} and 20^{ab} of the same adhy

96

6 Of the Northern Mbh editions, the interpolation 998* is actually found in Ganpat Krishnaji's ed (Bombay, Śaka 1799), Lele's ed. (Wai, Śaka 1818), Gopal Narayan's ed. (Bombay 1913),

Chitrashala ed. (Poona 1929), C V. Vaidya's ed. (Bombay 1932), — all of which ed have copied, blindly and uncritically, one from the other! As has been pointed out in the footnotes, the passage is wanting even in MSS. of Nil

53 In the footnotes, for "129 lines" read "125 lines".

98

6 For the Purānic versions of the story of Mamatā and Dīrghatamas, see Kirfel, *Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, pp 526 ff.

13 It is worth noting that the addl passage 1036* (which is ins only in K4 Ñ2 B D) is *not* found even in the Purānic versions, cf. Kirfel, *op cit.*, p 527.

17 For 1038*, cf the Purānic version (Kirfel, *op cit* p 527 f), which is more explicit.

31 The Purānas have a slightly different version, cf Kirfel, *op cit* p 530.

32 B1 Da D1.4 om. 32[ab] (and *not* 32, as erroneously stated in the footnotes) Moreover, in consequence of that, 1042* is ins in these MSS *not* after 32[ab] (as implied in the footnotes), but after 31 — For 1042*, cf the Purānic versions (Kirfel, *op cit* p 531)

99

8 After 8, almost all our modern ed (the Cal ed is again an honourable exception!) ins. a line उचथं जन्म कुलं मह्यमसि दायमुपैतवान्, which is not found in any Northern MS hitherto collated and which is but a v l of the Southern interpolation 1048*!

43 Line 1 of 1067* =(var) 1. 100 10[ab]

100

10 1080* =(var) 1 100 7[cd]

30 Lines 1-2 of 1088* =(var) 1 102. 1

101

N. B Utgikar, *Proc. and Trans of the Second Orient Conf* (Calcutta 1922), pp 221 ff, has made a comparative study of the various versions of the Aṇi-Māṇḍavya story, giving reasons for the priority of the Mbh. version.

102

2 [b]) = 1. 62 10[b] (with the same v. l.)

104

4-7 Cf 1 113 32 ff

11 In the footnotes, add, at the beginning, "S om 11[ab]".

107

A part of this adhy has been edited by Böhtlingk in his *Sanskrit Chrestomathie* The notes give collation of two Berlin MSS

8 In line 6 of 1135*, for "द्" read "द्द्"

108

16 [cd]) For the reading of this line, cf the corresponding line of the Northern interpolation given as passage No 41 of App I — संसर्गविद्या is mentioned again in B 12 230 19

संसर्गविद्याकुशलस्तथास्मीति पूजित ।

109

9 Dev. गुणाढ्य इति पाठे तु गुणिलोपादेन गतिरन्वय ।

110

7 The stanzas 7-10, 12[ab], 13-19, 30-35 recur (with v 1) in Śānti 9 (Bomb ed) The *important* variants are given here for ready reference — 7 = (var) B 12 9 12 [v 1. — [d]) धर्मदर्शने वनेचरम्].

8 =(var) ibid 13 [v 1 — [a]) पांसुभिः समभिच्छन्न]

9 =(var) ibid 14 [v. 1. — [c]) निर्मितो भूत्वा (for निर्नमस्कारो)]

10 =(var) ibid 17 [v 1. — [d]) सर्वेन्द्रियप्रसन्नधीः]

12 [ab]) =(var) ibid 23[ab] [v 1 — [b]) नीराग देव यथा पा]

13 =(var) ibid 21, which reads

अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातुचित् ।
अन्येष्वपि चरँल्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥

— 1164* =(var) ibid 24[ab] [v 1. [illegible] (for [illegible])].

14 =(var) ibid 25 [v 1 [illegible] (for [illegible])].

15 =(var) ibid. 24[cd]-25[ab].

16 =(var) ibid 26 [v 1. — [c]) [illegible] (for [illegible]) — [d]) [illegible]].

17 =(var) ibid. 27 [v 1 — [a]) [illegible] — [c]) [illegible]]

18 =(var) ibid 28 [v 1 — [a]) विमुक्त नर्व-सद्देभ्य]
19 =(var) ibid 37[abcd] [v 1 — [a]) धृत्वा (for धृत्वा) — [c]) संसाप (for सचार)]
30 =(var) ibid 4 [v 1 — [a]) हित्वा ग्राम्य-सुखाचारं — [b]) अरण्ये (for वल्कली) — [d]) मृगै सह (for महावने)]
31 =(var) ibid 5 [v 1 — [a]) जुहानोऽग्निं यथाकाल]
32 =(var) ibid 6 [v 1 — [b]) °क्षमक्षम — [c]) विषिद्गृष्टेन (for दुश्चरेणेद)]
33 =ibid 10.
34 =(var) ibid 9 [v 1 — [c]) आचरिष्यामि (for आचरश्चात्)]
35 =(var) ibid 11 [v 1 — [cd]) सेवमान प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्]

113

32 =(var) 1 104 4
33 [ab]) = ibid 5[ab] — [cd]) =(var) ibid 5[cd].

114

31 Dev cites कुरुटक्ष्म (=कुरुचिह्न) as in text!

116

13 [cd]) In the footnotes, before "चुक्रोश" add "S" The line reading given in the footnotes is that of S.

117

24 [ab]) In the footnotes, for "repectively" read "respectively"

30 [a]) Here two *bodies* (शरीरे) are mentioned, though only just above and in the previous chapter it was narrated that the bodies had been *cremated*, cf Hopkins, *Ruling Caste*, p 172 (footnote), and Meyer, *Sexual Life*, p 236 (footnote [2])

119

6 Cited (as by Maharsi Vyāsa) in Ānanda-vardhana's Dhvanyāloka (ed Kāvyamālā), p 155 (v 1 °दिवमा for °दिवसा)

16 Dev काकनिला (*or* ली) पने क्रीडाविशेषे।

35 Stanzas 35–40 =(var) B 3 12 80–85 (*q v*)

43 In the footnotes, for "after 43", read "after 43"

122

1 =(var) 1 154 14
9 =(var) ibid 15
11 1353* =(var) line 4 of 1375*
37 =1 154 15

Colophon In the footnotes pertaining to the colophon (in line 3 of the para) for "49" read "47"

125

6 [d]) °निमसन, which is documented by Ś1 K and a number of other MSS of different versions, should have been adopted in the text.

126

34 Dev तत्कुलीन° तेषां राज्ञां कुले भवन्।

128

In the long explanatory note (p 574) between adhy 128 and 129, it has been stated that the Kaṇi(ṅ)kanīti is wholly ignored in the Telugu adaptation of the Mbh by Nannaya Bhaṭṭa That is an error, Nannaya clearly refers to this passage, but there remains plenty of evidence to make us suspect the adhy., besides its omission in K.

130

1 For "N" in line 1 of the footnotes, read "Ñ"

☞ In the sequel, in very many cases, the diacritical sign of Ñ has unfortunately come out only faintly or even broken off completely, in many copies, in the course of printing The context generally shows whether one has to read N or Ñ

133

18 At the end of the footnote pertaining to this stanza, for "(probably, 1458*)", read "(probably, 1457*)"

137

16 In the footnotes (p 597), for "S (except G1 2)" read "S".

138

Colophon (p 602) In the footnotes, for "जगृहुः" read "जतुगृह".

139

Bopp's ed. of the Hiḍimbavadha included in *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel* (Berlin 1824) was, unfortunately, not accessible for consultation.

143

1 At the beginning of the footnote (p 615), before "(M om lines 3, 6)" add "S", which has dropped out

10 At the end of the footnote, add a square bracket ( ]) after "(for चन्द्र)", concluding the v l of 1556*

26 In the footnotes, for "liew" read "lieu" Delete "and a colophon . which S om"

144

In the tabular conspectus at the end of this adhy. (p 624), in the left-hand column, delete the word "Colophon", which occurs below the figures "19-20" See last note.

145

14 ab)=(var) 1. 150 13cd

150

1 In the footnotes for "D2" read "D4", in line 5 of the para

13 cd)=(var) 1 145 14ab — 1642*=(var) ibid 14cd.

151

8 For examples of Word Haplology in the Ṛgveda, cf. Geldner, "Worthaplologie im Ṛgveda", in Festgabe Kaegi (1919)

156

Delete the para (marked by ☞) at the very end of the footnotes pertaining to this adhy (p 662) The addl adhy mentioned here is ins in S (except G6) not after adhy 156, but after adhy 157.

157

6 This amusing and popular little story occurs (with v l) twice in the course of the Ādi in the N recension (here and in adhy 189), and three times in the S recension ! — The repetition of adhy 175 in S after adhy 157 may prove to be a factor of great text-critical importance It will be noticed that it occurs in S *just before and just after* the episode of the encounter of the Pāṇḍavas with the Gandharva Citraratha (alias Aṅgāraparṇa), containing the stories (*upākhyānas*) Tāpatya, Vāsiṣṭha and Aurva, and, therefore, it may prove to be a reminiscence of the interpolation of the entire Caitraratha episode. — For the text of the repeated passage see App I, No 96

158

13 According to Dev, Vākā (or Rākā) is the name of a river

24 *) Adopt the Southern spelling गिरिगिरा, which is more correct

173

Colophon For the limits of the Caitraratha parvan, cf. Bühler, *Ind. Stud*. 2. 38

175

In the para (marked by ☞) at the beginning of the footnotes (p 713), for "adhy. 156" read "adhy 157"

1 देवमहोत्सव = स्वयंवर (Dev)

19 The (inorganic) third line 1805*, which occurs in only 3 of the MSS collated, has proved to be very popular, and is found in almost all the older printed ed. except the Cal !

180

16 In the footnotes, for the serial no "1960*", read "1860*"

192

7 For the reading प्रोषन (for पुरोगा) of Ś1 K1, cf v l 1 132 2

17 With the first line of 1945*, cf the last line of 1947*

24 Almost all the old ed (except the Cal ed) contain the spurious (inorganic) line 1957*, which is a Southern interpolation, lacking even in Nk MSS !

201

Bopp's ed of the Sundopasundop[ākhy]āna (Gild Bibl 97) was, unfortunately, not available for consultation.

205

For the translation of the Arjunavanavāsa in his *Liebesgeschichten* (Die wichtigsten Erzählungen des Mbh., Bd I = Ind Erzähler, Bd XII), W Porzig had collated three Berlin MSS (Chambers 570 and 527 and ms orient fol 324), but his MSS contained apparently no important variants

206

2 चांशा = शुचद (Dev)

210

15 [e]) = 1, 212 3[a].

212

2 [c]) In the footnotes, for "Some" read "some"
3 [a]) = 1 210 15[e]

213

21 In the footnotes (with reference to 2074[*]), after "D4 (suppl fol. sec m)" add "S"

61 Dev वाशब्द उपमायां। वा = इव, as it is actually paraphrased in the other versions.

214

In the stanza (1 214 28) printed below the illustration facing p 840, for कृष्णपाण्डवौ read पार्थमाधवौ (as in the constituted text)

215

2 [d]) Change the reading प्रयच्छताम् to प्रयच्छतान्, which suits the context better

220

For the Śārṅgakopākhyāna, cf E Sieg, *Sagenstoffe des Ṛgveda*, pp 44ff., and especially p 46 — Böhtlingk has given collations of two Berlin MSS. for the story of Mandapāla edited by him in his *Sanskrit-Chresthomathie* (Leipzig 1909[3])

224

19 [d]) In the reading of Ś1 K1 B6 etc for "°ननान्व" etc read "°मानान्व" etc

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Appendix I and the Addenda et Corrigenda*

Adhy & Śl No		For	read
1	65	दुश्शासन	दु शासन
1	121	शान्तनव	शांतनव
1	128	शान्तनवे	शांतनवे
1	131	समसका°	समसका°
1	147	दुश्शासन	दु शासन
1	161	प्राणान्त्यक्तु°	प्राणांस्त्यक्तु°
1	161	मा चिरम्	माचिरम्
1	162	तथा वादिन	तथावादिन
1	210 (Colophon)	अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्याय ॥१॥	प्रथमोऽध्याय ॥१॥ समाप्तमनुक्रमणीपर्व ॥
2	50	°मत परम्	°मत परम्
2	78	शान्तनो°	शांतनो°
2	79	तेजोऽशानो	तेजोंशानो
2	97	किङ्कराणां	किंकराणां
2	167	नवशतानि	नव शतानि
2	172	नवश्लोक°	नव श्लोक°
20	10	स्व ऋषि°	स्वमृषि°
24	13	°रजोऽभ्र°	°रजोभ्र°
26	14	तपोऽर्थिन	तपोर्थिन
36	12	पर्यन्वेष तत°	पर्यन्वेषस्तत
36	23	सरभी	सरम्भी
38	34	वयोऽतिग	वयोतिग
39	30	सभमभ्येति	असमभ्येति
40	10	पुरुरवा	पुरूरवा
44	13	तस्माद्वयतु	तस्माद्व्येतु
49	3	किंनिमित्त	किं निमित्त
49	23	दीसदामे	दीसादमे
55	23	शान्तनवेन	शांतनवेन
57	40	स्कन्देद्वेत	स्कन्देद्वेत
57	49	उन्नाद्रु°	उन्नाद्रु°
57.	52	°मोक्षप्राप्स्यसि	°मोक्षमवाप्स्यसि
57.	57	तान्भीमां°	तां भीमां°
57	76	शान्तनवो	शांतनवो
58	4	त्रि सप्तकृत्य	त्रि सप्तकृत्य
59	32	°पुत्रवा	°पुत्रवा
59	48	अलम्बुसा	अलम्बुसा
60	3	भगवाग्रुद्रा	भगवाग्रुद्रा
61	6	°पुत्रय	°पुत्र
61	68	शातनो	शातनो
64	10	पट्पदं	पट्पदं
67	1	सुव्यक्त राज°	सुव्यक्त राज°
74	7	यत्कुमारा	यत्कुमारा
74	10	श्रेयोऽर्थी	श्रेयोर्थी
76	20	पुभि	पुम्भि
77	25	यथाकाम°	यथा काम°
83	10	किंनिमित्त	किं निमित्त
88	8	°परस्येह	°परस्ये ह
90	2	किंतु	किं तु
93	36	अनुसवत्सरा°	अनु सवत्सरा°
108	5	ऊर्णनाभ	ऊर्णनाभ
110	34	°परज्ञातु	°परज्ञातु
123	23	परिप्रपच्छु	परिपप्रच्छु
127	21	भारत	भारत ।
144	13	जीव पुत्रि	जीवपुत्रि
146	6	प्रवक्षा°	प्रवक्ष्या°
149	6,7	श्रेयो आत्म°	श्रेय आत्म°
161	10	प्राणा	प्राणा
167	5	शिरसा	शिरसा
168	14	पलित महितो°	पलितमहितो°
169	15	धनभक्षयम्	धनमक्षयम्
169	20	पामोर°	पामोरु°
176	33	पारपगुर्थ°	पारपगुर्थ°
204	28	°मन्योन्य	°मन्योऽन्य